TOPLUMSAL TARİH

TOPLUMSAL TARİH

TEMMUZ 1995 FİYATI: 125.000 TL (KDV DAHİL)

VEKİLHARÇ MASARİFAT PUSULALARI

OSMANLI DİPLOMATİKASI

ŞİRKET-İ HAYRİYE TARİFESİ

ANTALYA TİCARETİ, 1922

19

ÖZEL DOSYA: ABDÜRRESİD İBRAHİM-I

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye üzerine bilgi birikimini güçlendiren, başta tarih olmak üzere değişik disiplinlerde yazılmış özgün ve çeviri çalışmaları, araştırma ve inceleme için temel oluşturacak ulaşılması zor kaynakları yayınlar.

İSTANBUL 1920

Yıl 1920. İstanbul denen "Kraliçe Kent"in sakinleri olan Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri arasında, Amerikalı bilim adamları bir "öncü araştırma" yapıyorlar. Benzerine çok az rastlanan bu kent monografisi yetmiş dört yıl sonra Türkçe'de yayımlanıyor. İşgal altındaki imparatorluk başkentinde yönetim, cemaatlerin örgütlenişi, sanayi, mülteciler, yetimhaneler, eğlence hayatı, dul kadınlar, suçlar, eğitim. İşçi çocuklar, izciler, kulüpler, sinemalar, birahaneler... Konut sorunu, Ruslar, fuhuş, trahom, mahkemeler... Camiler, tekkeler, kilisolor, sinagoglar; dilenciler, surlarda yaşayanlar, müttefik polisi... Yetmiş iki milletin birlikte sefaleti ve işgali yaşadığı bir kentin sağlık, güvenlik, istihdam sorunları. Hiç değişmeyen hapishane koşulları, futbol takımları, Taksim'de kiralık eşekler, yangın yerleri... Zafer Toprak'ın önsözüyle.

TÜRKİYE
EKONOMİK VE TOPLUMSAL
TARİH VAKFI

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI: *Sevgi Aktüre.* Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri • *Korkut Boratav.* İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri • *Korkut Boratav, Ergun Türkcan* (ed.). Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler • *İzzettin Önder, Oktar Türel, Nazım Ekinci, Cem Somel.* Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar • *Suraiya Faroqhi.* Osmanlı'da Kentler ve Kentliler • *Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert* (ed.). Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri • *Çağlar Keyder.* Dünya Ekonomisi içinde Türkiye (1923-1929) • *Şevket Pamuk.* Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913) • *Yahya S. Tezel.* Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi • *Ehud R. Toledano.* Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890) • **BELGESEL:** *Haldun Derin.* Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951) • *Hagop Mıntzuri.* İstanbul Anıları.

Tarih Vakfı Yurt Yayınları: Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bul. 80700 Beşiktaş-İstanbul, Tel: 0212-227 37 33, Genel Dağıtım: Kavram Ltd. Şti. Tel: 0212-244 02 85

SUNUŞ

Bu ay, -Ağustosta tamamlanacak- yeni bir özel dosyaya başlıyoruz. Konu, çok ilginç bir kişi: İslâm misyoneri ve Teşkilât-ı Mahsusa ajanı Abdürreşid İbrahim. Onun yirminci yüzyılın ilk yarısındaki genel Asya politikasıyla içiçe giren inanılması güç yaşam öyküsü, Japon istihbaratı ve Kara Ejderler örgütüyle de eklemleniyor. Bu konu üstünde yıllardır çalışan Selçuk Esenbel'e ve dergimizdeki dosyayı hazırlayan Nadir Özbek'e şükran borçluyuz.

Necdet Sakaoğlu arkadaşımızın kaleme aldığı "Vekilharç Masarifat Pusulaları", Osmanlı sosyal tarihine kalıcı bir katkı niteliğinde. Bundan yüz küsur yıl önce, varlıklı bir İstanbul ailesinin mutfağına neler girerdi ve kaça alınırdı? Sakaoğlu'nun aktardığı cetvellerde, "boza için pekmez" gibi anlayamadığımız bir kalem dışında [acaba "boza" bildiğimiz nesneden başka bir şeyin de mi adıydı?], hep tanıdık yiyecekler var. Ama bunların tüketim miktarları, hele (çoğunun okka birimi üzerinden) fiyatları, üzerilerinde ciddiyetle durulmayı ve düşünülmeyi gerektiriyor.

Akdeniz Üniversitesi'nden Dr. Muhammed Güçlü, bize 1922 yazında, henüz Büyük Zafer kazanılmadan, ama o bölge çoktandır İtalyan işgalinden çıkmışken, Antalya Ticaret Odasının yayımladığı bir broşürden, tüccarların adları ve ne ticareti yaptıklarıyla birlikte ilin ekonomik durumu hakkında bilgiler aktarıyor. Bir başka uzun yazı, 66 yıl önceki bir Şirket-i Hayriye tarifesini irdeleyen koleksiyoncu Tunca Varış'a ait. A. İbrahim Savaş'ın Kitabiyat bölümümüzde altı sayfa tutan "review article"ıysa, Bulgar Ottomanisti V. Stojanov'un "Osmanlı Diplomatikası ve Paleografyası" üstüne değerli yapıtının tanıtılmasına ayrılmış.

Geçen ayki Sunuş yazımda belirttiğim gibi, eski sayılarımızda bir hayli sözü edilen Hâbil Âdem Pelister hakkında Ali Birinci ve Cüneyd Okay'ın gönderdikleri notlar, yakın tarihimizin bu son derece enteresan simasına biraz daha ışık tutuyor. Ahmet Demirel arkadaşımız, 18'inci, yani Haziran sayımızda Hakkı Uyar'ın kendisine yönelttiği eleştirileri yanıtlayan uzun bir cevap hazırlamış. Ama elimize biraz gecikerek geçtiği için, onu ancak Ağustosta yayımlayabileceğiz. Osmanlı Basınından yüzyıl önce bu ayın seçmeleri ve Vakıf Haberleri her zamanki yerlerinde.

Gelecek ay yeniden buluşmak umuduyla, hepinize saygı ve sevgilerimi sunuyorum.

METE TUNÇAY

TOPLUMSAL
TARİH

Dönemin en önemli battalı olan Karabisarı'nın genellikle minarı süslemede kullanılan bir celî batı.

Aylık Dergi
Sayı: 19 Cilt: 4 Temmuz 1995

Sahibi:Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier

Yayın Yönetmeni:
Mete Tunçay

Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol

Danışma Kurulu:
Ayşen Anadol, Ayda Arel, Halil Berktay, Edhem Eldem, Ekrem Işın, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak

Grafik Tasarım:
Haluk Tuncay

Dizgi, Sayfa Düzeni: *Tarih Vakfı*
Baskı: *Numune Matbaacılık*

Adres: *Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş İstanbul*
Tel: *(212) 227 37 33*
Faks: *(212) 227 37 32*

Abone Koşulları:
Altı aylık (yurtiçi): 650.000 TL. (yurtdışı): 16 $US
6 sayılık cilt (yurtiçi): 800.000.-TL. (yurtdışı): 20$US

Her gönderi için yurtiçi taah. posta ücreti olarak 20.000 TL, yurtdışı surfece mail için 1,5 $US, air mail için 4 $US alınır.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Ayşe Şen** 'in İkdâm'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

ÖZEL DOSYA
ABDÜRREŞİD İBRAHİM-I
İslâm Misyoneri ve Teşkilât-ı Mahsusa Ajanı

SUNUŞ
Selçuk Esenbel 6

İSLÂMCI BİR EYLEM ADAMI
Nadir Özbek 7

BİLİNMEYEN YILLARI
İsmail Türkoğlu 13

İSLÂM DÜNYASINDA JAPONYA İMGESİ: ABDÜRREŞİD İBRAHİM VE GEÇ MEİJİ DÖNEMİ JAPONLARI
Selçuk Esenbel 18

(KIZI) FEVZİYE HANIMA MEKTUBU 27

KAYNAKLAR 28

HELMUT VOGT VE OĞLU
***Kemal Kozanoğlu,** Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda görevli bir Alman subayının oğlundan anılar aktarıyor.* 29

KONSTANTİNOPEL'İN İÇİ VE DIŞI
***Gültekin Emre,** 1917 tarihli bir Alman Ajandasında İstanbul'un nasıl anlatıldığını resimlerle serimlemekte* 31

ANTALYA'NIN TİCARÎ DURUMU 1922
***Dr. Muhammet Güçlü,** yerel bir yayına dayanarak, Büyük Zaferden önce İtalyanlardan çoktan "kurtulmuş" bulunan Antalya'daki tüccarları betimliyor.* 33

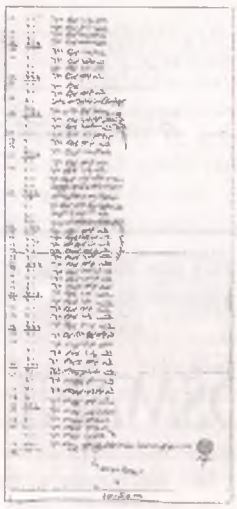

ALTMIŞ ALTI YIL ÖNCE
Tunca Varış, *eskiden İstanbul Şehir Hatlarının bir bölümünde gemi işleten Şirket-i Hayriye'nin tarifesini günümüzle karşılaştırarak aktarmakta.* 38

VEKİLHARÇ MASARİFAT PUSULALARI
Necdet Sakaoğlu, *kendi elindeki özgün belgelere göre, 1880'li yıllarda bir İstanbul konağının mutfağına yaz ve kış aylarında giren erzakı (fiyatlarıyla birlikte) sıralıyor.* 47

H. MİLLAS'IN TÜRK KİMLİĞİ ELEŞTİRİSİ ÜZERİNE
Bozkurt Güvenç*'in yanıtı.* 52

KİTABİYAT
GENÇ TÜRKLER, KEMALİZM, TÜRK DEVRİMİ VE İSLÂM DÜNYASI
Cemil Koçak, *İ. Gökalp ile F. Georgeon'un derledikleri ve Cüneyt Akalın'ın Türkçeye çevirdiği kitabı değerlendirmekte.* 53

HÂBİL ÂDEM PELİSTER HAKKINDA
Ali Birinci *ve* ***Cüneyd Okay****'ın, daha önceki sayılarımızda tanıtılan bu ilginç kişiye dair ayrı ayrı verdikleri ek bilgiler* 54

V. STOJANOV'UN OSMANLI DİPLOMATİKASI VE PALEOGRAFYASININ DOĞUŞU VE GELİŞİMİ ÜSTÜNE
A. İbrahim Savaş*'ın geniş tanıtma yazısı.* 58

TARİH VAKFI'NDAN HABERLER 65

Her gün neşr olunur. Siyasî ve ilmî gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Bâbıâli Caddesinde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maateşekkür derc olunur. Ücret-i ilânat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

"İKDÂM"DAN SEÇMELER

TEMMUZ 1895

DERLEYEN

AYŞE ŞEN

Rıhtım Yapılırken Han Çatlamış

Köprü ittisâline Hallacyan hanının mutasarrıfı Hallacyan Parsih efendi tarafından Nafia ve Ticaret Nezaret-i celilesine müracaatla bir istidâ-nâme takdim edilmiştir. Mumâileyh iş bu istidâ-nâmesinde Rıhtım Kumpanyasının icra eylediği ameliyyât-ı imlâiyyenin (doldurma işleminin) tesiriyle sâlif-üz-zikr han ile rıhtım üzerindeki demir bina düçâr-ı hasar olduğundan ve iş bu rıhtımın denizde bulunan kısmı şirketin icra eylediği ameliyyât-ı imlâiyyenin sıkletine tahammül edemeyerek kısmen bozulup binanın dahi metanet ve rasâneti (sağlamlığı) muhtell (bozulmuş) ve bir tehlike ve hatîr (korkulu durum) melhûz (olası) olduğundan bahisle tedâbîr-i fenniyyenin icrası ihbar ve talep edilmiştir...

(1 Temmuz 1895)

Tünel Arabaları Temizlenmiyor

Bilumum arabalar ve vagonların derûnu tathir edilmek (temizlenmek) Hıfzıssıhha-i Umumiyye Müfettişliği tarafından verilen raporda beyan edilerek muktezâsı heman icra edilmiş ise de tünel idaresi buna muvâfakat etmediğinden ve binâen-alâ-zâlik (ondan dolayı) vagonların tathir edilmediğinden münmânaât-ı vâkıanın ref'i zımnında Ticaret Nezaret-i celilesinden tenbihat-ı mukteziyye icra kılınmıştır.

(1 Temmuz 1895)

Kilisede Hırsızlık

Beyoğlu'nda Sakızağacı'nda Rum Katolik Kilisesine evvelki gece hırsız girdiği Rahip Antonios efendiyle kandilci İbrahim tarafından hissolunması üzerine Rahip efendi kalkıp baktığında hırsızın kapıdan dışarıya çıkmakta olduğunu görerek takip ile der-dest etmiş ise de tekrar firar edip Tarlabaşı cihetine doğru koşmakta iken devriye polis memurları tarafından der-dest edilmiştir. Merkum Tepebaşında Taşçı Andon'un hânesinde sâkin Kosti isminde bir şahıs imiş...

(2 Temmuz 1895)

Bir Gazete Bugünkünden 6 Milyon Kere Daha Ucuzmuş (10 Para!)

Gazete Pulları

Pul maddesinin birkaç günden beri rüfekamız sütunlarında mevkî-i bahse konularak Hükûmet-i Seniyyenin lûtuf ve atıfetine iltica edilmekte ve puldan alınan kıymet-i mütekâbilenin bir suret-i münâsebeye ifrağı istirham edilmektedir. Bu hususta esaslı bir söz söylemiş olmak üzere evvel emirde gazete pulları vâridâtının neden ibaret olduğunu istîzaha (açıklamaya) lüzum gördük. Müracaat ettiğimiz yerden bunun senevî üç bin beş yüz liradan fazla olmadığı haber verildi. Şu halde gazetelerin satışı anlaşılmak üzere bu üç bin beş yüz lirayı yevmî çıkan gazetelere taksim ettik. Neticesinden şu hakikat zâhir oldu ki meblâğ-ı mezkûrun tam nısfı (yarısı) gazetemizle Türkçe rüfekamızdan biri tarafından nısf nısfa olmak üzere tediye edilmektedir. yani bu ikiden her biri senede bin iki yüz lira kadar pul parası vermektedir ki ayda beheri için yüz lira demektir.

Biz gazeteleri müezzilere yedi buçuk paraya veririz. On paranın rub'unu (dörtte birini) satıcıya vermek bâdî-i emirde (başlangıçta) bi-hakkın istiksâr olunur (çok görünür) ise de bir satıcı günde yüz gazete satmak için haylice taban teptiği gibi bizden peşin aldığı halde müşterilerinin ekserisine veresiye verip bu halde sermayesinin kısm-ı küllisi zimmetinde kaldığından bu ondalık çok değil belki de azdır. Bu adam sabahtan akşama kadar gezmek ve sermayesiyle çalışmak şartıyla günde yedi sekiz kuruş kazanır ise bu çok bir şey değildir. Sathî bir hesap ile tezâhür eder ki idarehaneye beher nüsha yedi buçuk paraya mal olamaz. Çünkü yalnız kâğıt ile pulun mukabili beş parayı bulup geriye

kalan iki buçuk para ise gazetecilik gibi masârif-i azîme ihtiyarına mecbur olan bir san'atın levâzımına asla karşı gelemeyeceği bedihîdir. Rüfekâmızın dedikleri gibi gazeteler iki para pul resmine tâbî tutulduğu zaman beher gazete kırk paraya satılır idi. Bu surette o kırk paranın içinden çıkan iki paranın yekûn-i hesapta bir değeri bir ehemmiyeti olamaz. Halbuki gazete fiyatı on paradan ibaret olur ise aradaki nisbet nihayet derecede bir ehemmiyet kesb eder.

(3 Temmuz 1895)

GARK

Deniz Kazası: Bir Ölü

Üsküdar'da Toygar tepesinde Selime hatunun hânesinde müste'ciren sâkin Üsküdar iskelesi kayıkçılarından elli yaşlarında Şevki bin Numan Cuma günü Üsküdar'dan kayığa almış olduğu isimleri meçhul bir Musevî ve üç Ermeniyi Sirkeci iskelesine götürmekte iken esnâ-yi râhta Sarayburnu pîş-gâhına muvâsalatlarında öteden beri üzerlerine gelmekte olan beyaz boyalı pupa yelken bir çekdirme kayığın ortasına şiddetle çarpıp şikest eylemiştir. Derûnundakiler cümlesi denize dökülmüş ve çekdirme hiç tevakkuf etmeksizin (durmaksızın) doğruca Adalar cihetine gitmiştir. Vak'ayı müşâhade eden Topkapı Saray-ı Hümâyunu muhafazasına memur asâkir-i Şâhâne çavuşlarından Konyalı Mustafa ile efrâddan Ali Osman hemen bir sandal ile yetişip Sandalcı Şevki'yi tahlis ettikleri gibi Körükçü kapısı iskelesinden otuz bir numaralı sandalcı Tirebolulu Hasan dahi yetişerek bunlardan bir Musevî ile iki Ermeniyi tahlis eylemiştir. Diğer birisi ise ka'r-ı deryaya (denizin dibine) gidip nâbûd (yok) olmuştur. Merkum Şevki muhtac-ı tedavî bulunmakla Daire-i Sâdise Hastahânesine irsal kılınmıştır. Mustafa Çavuş ile nefer Ali Osman ve sandalcı Hasan'ın bu bâbta göstermiş oldukları gayret-i insanîyyetkârâne şâyân-ı takdir görülmüştür. (21 Temmuz 1895)

MUSÂHABE

Garip Bir Madde-i Ticaret

Peruk ve Postiş

Acaba insan saçından kıymetsiz ve ehemmiyetsiz bir şey var mı? Her zaman berber dükkânlarında kesilip atıldıkları düşünülecek olursa öyle olduğuna hüküm vermek tabiîdir. Fakat insanın saçı öyle zannolunduğu kadar ehemmiyetten ârî olmayıp pek büyük bir madde-i ticaret teşkil etmektedir. Paris'te her sene istimâl olunan insan saçının kıymeti on beş milyon Franka bâliğ oluyor. Binaenaleyh bu derece revaclı bir madde hakkında bir parça izahat i'tâsı fâideden hâlî olamaz.

İyi ve sık bir saç her yerde heman her zaman bir zînet-i fevkalâde itibar edilmiştir. Bu cihetle daima insanlar kendi zevk ve maharetleri ile mütenâsib olacak surette saçlarına bir şekl-i müzeyyen i'tâ ile beraber terbiye ve telvîn etmekte (boyamakta) bulunmuşlardır. Mamafih insan saçlarının devam-ı hayatı gayr-ı mahdud olmayıp nihayet iki ilâ dört sene imtidâd edebilir.

İnsanın başında 80.000 kadar telden ibaret olan saçtan yevmiye 70:13 tel zâyi ve hatta 200 ve daha ziyadeye bâliğ olmaktadır.

Ekser halde dökülen saçların yerine yeniden çıkar ise de her hangi bir hastalık neticesi olarak dökülecek olursa o halde yerine çıkmamaktadır.

Saçsız baş hoşa gitmemekle beraber gayet rahatsızdır; mamafih kadınlarda pek nadir olan bu hal erkeklerde kesretle vukû bulmakta olduğundan bu nakiseyi (kusuru) bertaraf etmek üzere yapma saç takmak âdeti bittabî meydan almıştır.

Hakikat-i halde başkalarının saçlarıyla kendi başını tezyîn etmek maddesi bir ihtiyaç üzerine değil-kadınların sâir münasebetsizliklerine bir zamîme olmak üzeremoda neticesi olarak en evvel taife-i nisâ tarafından rağbet ve istimâl edilmiş ve hatta bu sayede erkeklere bile sirayet eylemiştir...

(21 Temmuz 1895)

HARİCİYE

Velespidle İzdivac

Bisiklette Nasıl oluyor?

Londra'da bu kere velespidli bir izdivac vukûa gelmiştir. Malûm ya şimdi velespid moda olup nice vukuât-ı garibeye velespid mehd-i zuhur oluyor. İşte ser-nâmemizi teşkil eden izdivac da bu kabildendir. Gelin ile güvey şâhitler, familyanın erkânı, kadın ve erkek sağdıçlar cümleten velespide binerek bir alay teşkili ile kiliseye gitmişlerdir. Ekseriya merasim-i izdivaciyyede olduğu üzere gelini libâs-ı sefid içinde sınaî (yapma, sanatlı) portakal ve limon çiçeklerine gark olmuş bir bedîa-i nazar-rübâ zannetmeyiniz. Erkeklerin velespide mahsus birer kostümü olduğu gibi kadınlar için de böyle bir kostüm ihtirâ edilmiştir. Erkeklerinki oldukça muvâfık-ı hal ise de benât-ı Havvâya (kadın kısmına, kadınlara) tahsis edilen libâsı hiçbir kimsenin güzel göremeyeceğine eminiz. Adeta bir zühâf (yerli Cezayir) askerine giydirilen şalvarımsı bir don olup letâfet-i nisâiyye bunda bir çirkinliğe münkalib oluyor. İşte velespidli gelin de böyle bir çirkin libas ile arz-ı endam eylemiştir. Her ne ise kilisede merasim-i izdivaciyye icra kılındıktan sonra cümlesi yine velespidlere süvâr olarak (binerek) oradan dokuz mil baîd (uzak) mesafede kâin olan bir lokantaya gitmişlerdir. Bu izdivacın garâibinden olmak üzere haber veriliyor ki nikâhı akde memur olan kilise memuru gelinin de güveyin de bir kıyafette bir renkte elbise giyindiğini bir cins iskarpini bir cins çorabı ayaklarına geçirip ikisi de ellerine yazlık hasır şapkalarını aldıklarını görünce hangisi erkek veya kadın olacağını birdenbire tayin edemeyerek (afedersiniz efendiler hanginiz gelinsiniz?) suâlini îrâda mecbur olmuştur...

(3 Temmuz 1895)

New York'un büyük operası orkestrasının başı olan mösyö Franko ile Kornelya Robert isminde gayet-ül-gaye (son derece) zengin bir biracı kızının yirmi milyon drahomaya mukabil namzet edilmesi şehr-i mezkûrca badî-i kil ü kal (dedikoduya sebep) olmakta imiş. Mösyö Franko Musevî ise de, yirmi milyonun hatırı için Katolik mezhebine girecek imiş...

(13 Temmuz 1895)

ÖZEL DOSYA

ABDÜRREŞİD İBRAHİM(1)

KATKIDA BULUNANLAR:
NADİR ÖZBEK, İSMAİL TÜRKOĞLU, SELÇUK ESENBEL, HAYRETTİN KAYA

SUNUŞ

Japonca, İngilizce, Rusça ve Türkçe belgelerden takip edilebilen Abdürreşid İbrahim'in hayat hikâyesi uluslarüstü bir tarihsel süreci yansıtmaktadır. İbrahim'in siyasal faaliyetleri Rus Müslümanlarının Pan-İslâmizm hareketi, son dönem Osmanlı Jön Türkleri, ve 1905 Rus-Japon Savaşında Japon galibiyetiyle su yüzüne çıkan Asyacı Japon milliyetçilerinin 1938 yılından sonra çeşitli askerî darbelerle iktidara gelmeleri ve II. Dünya Savaşına yol açacak olan Asya'da yayılmacı emperyalist siyasetlerin zaman zaman örtüştüğü bir tarihi sergilemektedir. İbrahim'in 1910 basımlı *Âlem-i İslâm* kitabı İbrahim gibi Pan-İslâmcı milliyetçilikle Japon Asyacılarının somut ilişkilerinin çok erken bir dönemde kurulduğunu göstermektedir. II. Dünya Savaşı sırasında Japon militaristlerinin bu savaşı ve kendi emperyalizmlerini meşrulaştırdıkları, "Asya halklarını kurtarmak" ve "İslâm dünyasını korumak" sloganlarının düşünsel ve siyasal bağlamda kökenlerinin İbrahim ve onun gibi Asya milliyetçileriyle 1900 yıllarında kurulan ilişkilerde yattığını görmekteyiz. Ünlü Japon tarihçisi John W. Dower, *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War* (1993) eserinde Japonya'nın Amerika ile Pasifikte savaşacağını 1909 yılında Homer Lea'nın öngörmüş olduğunu ancak bu görüşün zaman içinde ciddiye alınmadığını belirtmektedir. İbrahim'in yaşamı 1910 yılında basılmış olan *Âlem-i İslâm* kitabında aynı savaş öngörüsünün verildiğini göstermekte, ancak kendisi 1942'ye kadar bu çatışmanın yerel hazırlıklarında Japonlarla işbirliği yaptığını göstermektedir. Japonya tarihçiliğinde, Asyacılığın İbrahim'in Cava mektuplarında gözüktüğü gibi bu denli uzun soluklu faaliyetlerin sonucunda ortaya çıktığı pek düşünülmemektedir. Bu bakımdan İbrahim ile ilgili çalışmalar sadece Osmanlı, Japon, Rus siyasal ilişkileri ve milliyetçilik meselelerine yol açmakla kalmayıp, 20. yüzyıl Japon Asyacı akımının yerel bağlantılarına ışık tutmaktadır.

Milliyetçi ve İslâmcı bir kişi olan İbrahim'in kariyeri kurtuluş hareketleri ve casusluk faaliyetlerinde büyük güçlerle karşı karşıya gelen veya onlarla işbirliği yapan modernist milliyetçilerin de yer aldığı global bir arenaya pencere işlevi görmektedir. Bu arenada Petrograd, İstanbul, Mekke ve Tokyo hedeflere ulaşmak için bağlantıların kurulduğu merkezlerdi. Hayatı dünyadaki Müslümanların özgürleşmesi için aralıksız entelektüel ve politik faaliyetlerle geçen İbrahim, 20. yüzyılın başlarında milliyetçi politikalara aktif bir güç veren karizmatik, entelektüel kuşağın belki de son örneklerindendi. İbrahim gibi yaşamlarını daha ziyade aktivizm enerjisi ile sürdüren bu din adamı/düşünür/milliyetçi/eylemci/gizli örgütçü çok kimliğine sahip birçok kişi Asya'daki Batı hegemonyasına karşı önce Osmanlı sonra Almanya ve en sonunda Japonya ile işbirliği yaptılar. Bu modern imparatorluklar mücadelesinde kazananların kimler olduğunu söylemek zorsa da, 1945'ten sonra Asya'da egemen olmuş olan eski Batı Avrupa sömürgelerinin yıkıldığı kesindir. Yayılmacı Japon Asyacıları ile işbirliği yapan İbrahim'in içinde bulunduğu faaliyetler gıyaben de olsa bu sonuca katkıda bulunmuş olması açısından anlam kazanmaktadır.

Teşekkür: Bu çalışmada kullanılan fotoğraflar için Abdürreşid İbrahim'in oğlu Münir Beyin İzmir'de oturan torunu Sayın Müge İsker Özbalkan'a sonsuz teşekkürlerimizi ifade etmek isteriz. Kendisi İbrahim ile ilgili ailede yadigâr kalan fotoğrafları kullanmamıza yardımcı oldu. Çoğu ilk defa yayınlanmaktadır. Ayrıca Müge Hanımla bağlantı kurmamızı sağlayan Rejans Lokantası sahiplerinden Sayın Selim Taylan'ın eşi Sayın Zinnur Taylan'a teşekkür borçluyum.

Doç.Dr.
Selçuk Esenbel

İbrahim 1890'lı yıllarda Rusya'da Orenburg Ruhani meclisinde kadı iken.

ABDÜRREŞİD İBRAHİM İSLÂMCI BİR EYLEM ADAMI

NADİR ÖZBEK

İslâm kültür ve düşüncesi her zaman evrensel bir boyuta sahip olmuş olmakla birlikte dünya ölçeğinde entelektüel ve siyasî faaliyet yürütmüş Müslümanlar hayli azdır. Modern çağda bunun istisnalarından bir tanesi Cemaleddin Afgani'dir. En az Afgani kadar renkli bir kişiliğe sahip ve belki de ondan daha fazla nüfuz sahibi olmuş ve siyasî önerilerini Avrupa'dan Uzakdoğu'ya kadar yayılan geniş bir coğrafyada deneme imkânına kavuşmuş bir diğer kişi de hiç şüphesiz Sibirya Tatarlarından Abdürreşid İbrahim'dir. 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın ortalarına kadar Berlin, İstanbul, Moskova, Mekke, Kahire, Bombay, Tokyo ve söz konusu coğrafyanın diğer sayısız mekânları arasında durmaksızın mekik dokuyan İbrahim'in istisnai siyasî kişiliğini kuşkusuz bütün bu coğrafyaların reel politik sorunları belirlemiştir. Bununla birlikte İbrahim için İngiliz ve Rus sömürgeciliğine karşı mücadele ve bu mücadelede İslâm birliği ve Asya halklarının şu veya bu şekilde oluşturulacak ittifakı temel eksen olmuştur.

Ne var ki Doğunun ve İslâm dünyasının son derece önemli ve dikkat çekici bu şahsiyeti üzerinde uzun süren bir sessizlik hakim olmuştur. Son yıllara kadar, hakkında yazılanlar ansiklopedi maddeleri ve kısa biyografi niteliğindeki bir iki makaleden öteye geçmemiştir.[1] Aşağıda, *Toplumsal Tarih*'in bu dosyasındaki yazılara genel bir çerçeve oluşturmak üzere İbrahim'in hayat hikâyesi kısaca sunulmaktadır.

Abdürreşid İbrahim, 23 Nisan 1857 tarihinde Sibirya'da Tobolsk vilayetinin Tara kasabasında doğmuştur.[2] Babası Ömer, dindar ve politik olarak duyarlı bir kişiliğe sahipti. Abdürreşid'in kendi ifadesine göre babası, Sibirya'nın "muhtariyeti" uğrunda çaba sarfetmiş ve hatta bu nedenle hapse bile girmiştir. Annesi ise Başkurt kökenli Afife hanımdır. Afife hanım hayatının büyük bir kısmını Tara'da kız çocuklarına okuma yazma öğretmekle geçirmiştir. Abdürreşid'in çocukluğu dindar, disiplinli ancak bir o kadar da yenilikçi bir ortamda geçer.

Eğitimini çevre kazalardaki medreselerde sürdürür. 1867 yılında annesinin gayreti ile Orenburg vilayetinin Elmen köyünde medreseye gönderilir; burada dört yıl kadar kalır. 1871 yılında annesinin ve ardından babasının ölüm haberini alır. Bir süre Temen medresesinde okuduktan sonra 1877 yılında Kışkar medresesine geçer. Ancak kısa sürede Kışkar medresesindeki eğitimin kendisine fazla bir şey kazandırmayacağını anlar.

Abdürreşid İbrahim'in 1930'lu yıllarda Japonya'daki İslâmcı yayınlarda kullanılan propaganda fotoğrafı

Abdürreşid İbrahim yirmi yaşına gelmiş bir genç olarak son derece belirsiz bir ruh hali içindedir. Hayatının on yılından fazlasını medreselerde geçirmiştir ancak tatmin edici bir sonuca ulaşamamıştır. Bu kararsızlık ortamında amaçsızca Kazan, Nijni Novgorod'da dolaşır. Söz konusu yıllar Osmanlı-Rus savaşının devam ettiği yıllardır. Pasaportunun süresini uzatamadığı için, sonunda Çarlık polisi tarafından yakalanıp hapse atılır.

Bir yıl kadar süren hapishane hayatı onun kişiliği üzerinde derin etki yapar. O ana kadar hapse girmek onun için yüzkızartıcı bir şeydir. Ancak içerde saygı duyulacak insanlarla karşılaşınca bir miktar rahat-

lar. Abdürreşid hapishane anılarını daha sonra *Hapishane Esrarı* adı altında yayınladığını söylemektedir. Hapishane onun için önemli bir okul olmuştur.

Hapisten çıktıktan sonra Kazak steplerinde yine amaçsızca dolaşır. İbrahim kısa sürede Kazak dilini öğrenir ve bir Kazak zenginin çocuklarına öğretmenlik yapar. Ağustos 1876'da Akmolla'da kısa bir süre imamlık yapar. Bu süre içinde Kazak gençlerinin güvenini kazanır. Bu gençler İbrahim'i her açıdan takip etmeye hazırdırlar. Ancak o henüz politik bir duyarlılığa ve bilince sahip değildir, dolayısıyla bu sınırsız imkânları değerlendiremez.

Ailesi: Fevziye Hanım, Münir Bey, Kadriye Hanım, Fa'ike (vefat etti), Sevim (vefat etti), Timur, Valideleri Ayan Hanım

Abdürreşid İbrahim eğitimini daha da ilerletmek için Medine'ye gitmeye karar verir. Orenburg ve Nijni Novgorod üzerinden 26 Ağustos 1878'de Odessa'ya gelir. Bir İtalyan gemisiyle kaçak olarak İstanbul'a hareket eder. İstanbul'da Beşeriye Tekkesi şeyhlerinden Kazanlı Muhammed Rahim Efendi'yi ziyaret eder. İstanbul o dönemde Rusya Müslümanlarının hac yolunda önemli bir uğrak konumundadır. Rusya Müslümanlarının önemli şahsiyetlerinden Kazanlı İshak Hacı Apanev ve Şehabettin Mercani gibi birçok kişiyle İstanbul'da görüşür. Ancak, *Tercüme-i Halim*'de belirttiğine göre, bunlardan hiçbirisi Abdürreşid İbrahim'i yanlarında Hac'a götürmek istemezler.

Bir yolunu bulup aynı yıl içinde Medine'ye ulaşır. Medine'de Rusya Türklerinden Ahmet Ziya Efendi'nin yanında eğitimine başlar. Burada Osmanlı merkezinden birçok politik sürgün vardır. Sonradan öğrendiğine göre üstadı Ahmet Ziya Efendi de bu sürgünlerdendir. Maliki mezhebi imamlarından Şeyh Musa, Doktor Kadri Bey Abdürreşid İbrahim'le bizzat ilgilenirler; Sibiryalı Türk hacılara kılavuzluk yapacak bir "delil" grubu oluşturmayı önerirler. Abdürreşid, yine *Tercüme-i Halim*'de söylediğine göre bütün bu önerilerdeki politik içeriği anlamaktan henüz uzaktır. Bununla birlikte Hac mevsiminde en çok ilgisini çeken şeyin Müslümanların ortak bir dile sahip olmadıkları için hutbelerden faydalanamamaları olması ilerde takip edecek olduğu Pan-İslâmcı siyasetin ilk işaretleri olarak değerlendirilebilir.[3]

Abdürreşid İbrahim Medine'de bulunduğu süre içinde sufi tarikatlara da ilgi duymuştur. Mevlana eş-Şeyh Mazhar Efendi'nin derslerini izlemiştir. Bu ilginin ve ilişkilerin bir rastlantı sonucu doğduğu düşünülmemelidir. İbrahim'le birçok dönemde yakın ilişki içinde olan yenilikçi mollaların ileri gelenlerinden Kazanlı Musa Carullah da hem düşünceleriyle felsefi düzeyde hem de Kazan'da hayli güçlü olan Nakşibendi tarikatıyla bir dönem doğrudan bağlantı halinde olmuştur.[4] İbrahim'in İstanbul'a ilk gelişinde, daha önce de değindiğimiz gibi, Beşeriye Tekkesi şeyhlerinden Kazanlı Muhammed Rahim Efendiyi ziyareti de Nakşibendi tarikatıyla ilişkilerinin varlığını doğrulamaktadır. Mercani ve diğerlerinin İbrahim'e İstanbul'da mesafeli yaklaşmaları bu bağlantılarından kaynaklanıyor olsa gerek. Ancak üstadı Ziya Efendi onun Medine'deki bu ilişkilerinden son derece rahatsız olmuştur. Bu vesileyle Abdürreşid'in mezuniyetini hızlandırmış ve onu Rusya'ya dönüp halkına hizmet etmesi için ikna etmiştir. Böylece yedi yıllık Medine yaşantısı sona erer.

1884 yılının sonlarında İskenderiye üzerinden İstanbul'a gelir. İstanbul'da Ahmet Vefik Paşa, Muallim Naci, İzmirli İsmail Hakkı ve Eğitim Nazırı Münif Paşa gibi önemli kişiler ile görüşür, eğitim sorunlarını tartışır. Suriyeli bir Arap olan Münif Paşa Abdülhamid döneminde Pan-İslâmcı politikalar aracılığıyla Halife Sultan'ın İslâm dünyasındaki otoritesinin güçlendirilebileceğini düşünmüş ve bu doğrultudaki politikaların arkasındaki önemli bir şahsiyet olarak ortaya çıkmıştır.[5] Bu nedenle İbrahim'in Münif Paşa ile bu ilişkisi daha 1884 yılında Pan-İslâmcı bir siyasete yönelmekte olduğuna işaret etmesi nedeniyle dikkat çekicidir. İbrahim İstanbul'da bir yıl kaldıktan sonra 1885 yılı başında Tara'ya ulaşır.

Tara'da hemşehrilerinin isteği üzerine medreselerde dersler verir ve aynı yıl içinde evlenir. Bu evliliğinden Abdürreşid İbrahim'in Münir, Kadriye ve Fevziye adında üç çocuğu olur.[6] İbrahim Tara'da 7 yıl boyunca müderrislik yapar, hayatının bu dönemi eğitim sisteminde İsmail Gaspıralı tarafından ge-

liştirilen "usul-u cedid"i yaygınlaştırmakla geçer. İsmail Gaspıralı tarafından geliştirilen eğitimde bu yeni yöntem Rusya Müslüman-Türklerinin milliyetçi bilinçlerinin şekillenmesinde kültürel bir ilk evreye tekabül eder. İbrahim kültürel cedidizmin sıkı bir neferidir. Bu dönemde Cemaleddin Afgani ve Rusya Müslümanlarının önemli mollalarından Şehabettin Mercani ve Rızaettin Fahrettin gibi kişilerle yazışmıştır; İsmail Gaspıralı ile de ilişki halindedir. Yine Tara'da bulunduğu yıllarda Çarlığın baskısı altında yaşayan Türklerin Anadolu'ya göçetmelerini öneren *Liva-ül Hamd* adlı eserini yazmış, İstanbul'da bastırıp Rusya'da dağıtmıştır.

İbrahim 1891 yılında Ufa'ya gelir, 1892 yılında da "Orenburg Ruhani Meclisine" kadı olarak atanır. Mahkeme reisi Muhammetyar Sultanof'un Hac'a gitmesi üzerine, Rusya Müslümanlarının bu en önemli organında sekiz ay süresince reis vekilliği görevinde bulunur. Bu nedenle Rusya Müslümanları arasında "Kadı Reşid" olarak da tanınmaktadır.

Ancak Abdürreşid İbrahim gibi hareketli bir kişilik, hükümetin kontrolünde olan böylesi bir organda fazla barınamazdı. Nitekim Muhammetyar'la anlaşamamış ve 1894 yılında bu görevinden ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da Rusya Türklerinin siyasal içerikli ilk metni olarak nitelenen meşhur *Çolpan Yıldızı* adlı eseri yazdı, ve yine gizlice Rusya'da dağıtılmasını sağladı.[7] Müslümanlara baskı uygulayan Rus rejiminin şiddetle eleştirildiği bu eser aynı zamanda bir mücadele çağrısıdır da.

Abdürreşid İbrahim İstanbul'da yaklaşık iki yıl kaldıktan sonra 1896 yılı başlarında Buhara'ya seyahate çıktı. Buhara bölgesindeki Türk liderlerle görüşerek Rusya'da yaşayan Müslümanların siyasî ve kültürel hakları için mücadele fikrini yaymaya çalıştı. Buhara'dan tekrar İstanbul'a döndü. Rus sosyalistlerinden V. Amfiteatrov'un İsviçre'de olduğunu öğrenince İstanbul'dan İsviçre'ye gitti. Burada Rus sosyalistleriyle ilişki kurdu ve Rusya Müslümanlarının hakları sorununu görüştü. Birkaç ay sonra tekrar İstanbul'a döndü.[8]

Rus hükümetinin faaliyetlerinden rahatsız olması üzerine 1897 yılında İstanbul'dan ayrılır ve Mısır, Hicaz, Filistin, İtalya, Avusturya, Fransa, Bulgaristan ve Sırbistan'ı kapsayan üç yıllık seyahatine başlar. Sonra Batı Rusya üzerinden Doğu Türkistan'a geçer sonunda memleketi Tara'ya gelir. Abdürreşid İbrahim bu üç yıllık uzun seyahatindeki anılarını notlar halinde kaleme almış ancak yayınlama imkânı bulamamıştır.

Rusya'ya 1900 yılında döndükten sonra Petersburg'a yerleşir. Bir mecmua yayınlamak için izin ister, ancak başarılı olamayınca 1900-1902 tarihleri arasına dizi kitap şeklinde *Mirat*'ı yayınlar. *Mirat* 22 sayıya ulaşır.

1902-1903 yılarında Japonya'da bulunur. Rusya karşıtı faaliyetleri nedeniyle Rus elçiliğinin girişimi üzerine Japonya'dan ayrılmak zorunda kalır ve 1904 yılında bir kez daha İstanbul'a döner.[9] Ancak Abdürreşid İstanbul'da yine Rus elçiliğinin çabası sonucu tutuklanır ve Rus yetkililere teslim edilir. 12 Ağustos 1904 tarihinde Odessa'da hapsedilir. Ancak ileri gelen Rusyalı Müslümanların baskısı sonucu 21 Ağustos 1904 tarihinde serbest bırakılır. Önce Kazan'a gider sonra Petersburg'a yerleşir. İttihad-ı İslâm savunucusu İbrahim'in Abdülhamid döneminde Osmanlı Devletinden gördüğü bu davranış Abdülhamid'in Pan-İslâmizminin sınırlarına işaret etmesi açısından önemlidir.[10]

Abdürreşid İbrahim 1930'larda Japonya'ya son gidişinde yeni iş kurmuş Kazanlı bir aile ile.

Petersburg'ta Abdürreşid İbrahim hemen kendisine ait bir matbaa kurar ve dinî ve politik içerikli kitap ve dergiler yayınlamaya başlar. Bunlardan ilki Tatarca olarak çıkan *Ülfet*'tir. *Ülfet*'in yazarları arasında Musa Carullah da bulunur. Ülfet daha çok Petersburg'ta bulunan Tatar öğrencileri hedefler ancak Rusya'nın Müslüman bölgelerinin tamamında ilgiyle izlenir. *Ülfet* 1906 yılından itibaren 85. sayısının polis tarafında el konulduğu 9 Haziran 1907'ye kadar yayınına devam eder. Abdürreşid yine aynı dönemde Petersburg'taki Arapça konuşan Dağıstan kolonisine yönelik olarak *El-Tilmiz* adlı bir başka dergi çıkartır. Bu derginin de 30. sayısına 1907 yılında polis el koymuştur. Her iki dergide de esas olarak İslâm birliği propagan-

dası yapılır ve Rusya Müslümanlarının sorunları dile getirilir. *Ülfet*'in hemen ardından 1907 yılında *Şirke* (Rehber) isimli Kazakça bir dergi ve *Necat* isimli bir başka dergi çıkartır. Her iki derginin de İslâmcı görüşleri yüzünden ömrü çok kısa olur.

Abdürreşid İbrahim 1905 Rus devriminin hareketli günlerinde Rusya Türklerinin millî mücadelesinin en ön saflarında yer alır. Siyasal gelişmeleri, Rusya Müslümanlarının haklarını kazanacak bir imkân yakalamak amacıyla yakından takip eder. 1905 yılı Mart ayında Kazan'da Yusuf Akçura ve Bünyamin Ahmetov'la birlikte geniş bir toplantı yapmayı kararlaştırırlar. Ancak daha önce Ahmet Bay Hüseyinov'un evinde Abdürreşid İbrahim'in başkanlığında bir ön toplantı yapılır. Bu buluşmada Petersburg'da bütün Rusya Müslümanları Kongresi toplanması kararı alınır.

3 Nisan'da Abdürreşid İbrahim'in evinde Ahmed Agayev, Ali Hüseyinzade, Alim Maksudov ve Bünyamin Ahmedov bir araya gelerek Rusya Müslümanları için siyasî bir organ kurmak ve bunun için Nijni Novgorod'ta ilk toplantının yapılmasını kararlaştırırlar. Abdürreşid İbrahim'in uzun uğraşları sonucu 15 Ağustos 1905 günü Nijni Novgorod'ta G.Struve gemisi üzerinde izinsiz olarak "İttifak" hareketinin ilk kongresi toplanır.

Bunu takiben Abdürreşid Rusya Müslümanları arasında "ittifak" kurmanın gerekli olduğunu anlatan *Bin Üçyüz Senelik Nazra* adlı kitabını yayınlar. 1905 yılının Ekim ayında Ali Merdan Topçubaşı, Ahmed Agayev ve Abdürreşid İbrahim Petersburg'ta bir araya gelip "İttifak" partisi için bir program ve tüzük hazırlarlar.

15 Ocak 1906'da yine izinsiz olarak yapılan 2. kongrede "Umum Rusya Müslümanları İttifakı"nın kurulması resmen kararlaştırılır. Rusya Müslümanlarının en önemli toplantısı olan üçüncü Kongre 16-21 Ağustos 1906'da yine Nijni Novgorod'ta yapılır. Toplantı sonunda seçimle oluşturulan 15 kisilik Merkez Komitede en çok oyu Abdürreşid İbrahim alır, ikinci Yusuf Akçura'dır, İsmail Gaspıralı ise ancak dördüncü sıraya yerleşebilmiştir.

"İttifak" hareketi sayısal ve ideolojik olarak Volga Tatarlarının yönlendiriciliği altında gerçekleşir. Aslında bu hareket esas olarak toprak sahiplerinin, geleneksel ulemanın, sınaî ve ticarî burjuvazinin ve "cedid" aydınlarının bir eseri olmuştur.[11] 19. yüzyıl Tatar aydınlanması, "usul-ü cedid" hareketiyle kültürel bir mücadele niteliği kazanmıştı. Bu hareketin 20. yüzyılın başlarında politik bir yönelime girmesinde, Abdürreşid İbrahim'in örgütçü ve mücadeleci kişiliğinin önemli etkisi olmuştur. Abdürreşid İbrahim 1895 yılında *Çolpan Yıldızı* ile başlattığı mücadelesini 1904-1907 arasında en uç noktasına ulaştırmıştır.

1907 yılında, Üçüncü Duma döneminde Rusya'da baskıcı uygulamaların yeniden gündeme gelmesi ile Müslümanlar her türlü siyasal faaliyet imkânından mahrum kalırlar. İttifak hareketi somut bir sonuca ulaşamadan kesintiye uğrar. Abdürreşid İbrahim de böylece Rusya'yı terk etmek zorunda kalır ve bir süredir planlamakta olduğu doğu seyahatine çıkma imkânına kavuşur.

1907 sonlarında ailesini Tara'da bırakıp Batı Türkistan, Buhara, Semerkant, Yedisu ve civarını kapsayan bir yıllık geziden sonra tekrar Tara'ya gelir. Bu sefer ailesini Kazan'a yerleştirir ve 16 Eylül 1908 tarihinde buradan hareketle Sibirya, Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Hindistan, Hicaz ve Ortadoğu üzerinden İstanbul'da son bulan seyahatine başlar. Bu seyahatle ilgili anılarını *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet* adıyla 1328-1331 yılları arasında İstanbul'da formalar halinde yayınlamıştır.

Bu seyahatin en önemli kısmını Japonya'daki faaliyetleri oluşturmaktadır. Kasım 1908 ile Ocak 1909 arasında Japonya'da bulunduğu sırada, ileri gelen devlet adamları ile görüşmüştür. Abdürreşid İbrahim'in Japonya gezisi dönemin gizli bir radikal milliyetçi örgütü olan "Kara Ejderler" tarafından ayarlanmıştır. Abdürreşid İbrahim'in anılarında belirttiğine göre asıl amacı, Japonya'ya İslâmiyeti resmî düzeyde kabul ettirmek, Japon İmparatorunun hilafet makamına bağlanması ve böylece Japonya'nın önderliğinde bütün doğu "kavimlerinin" birliğini sağlamaktır. Bu politikasını "ittihad-ı Şark" kavramıyla dile getirmiştir. Yine "Kara Ejderler" örgütünün üyeleri olan şahıslarla birlikte "Asya-Gı-Kay" (Asya Savunma Gücü) adında bir örgüt de kurmuşlardır.[12]

Kara Ejderlerin Simgesi

Seyahatinin sonuna doğru Hac mevsiminde Hicaz'a gelen Abdürreşid, Müslümanların bu birlikteliğini ittihad-ı İslâm propagandası için değerlendirmek istemiştir. Bu doğrultuda Tatar ulemasından Şeyh Muhammed Murad Efendi'nin evinde bir

sohbet toplantısı yapılmıştır.[13] Bu meclis, Abdürreşid'e göre "İttihad-ı İslâm Meclisine bir başlangıç olmak üzere bin üç yüz sene içinde ilk celsedir."[14] Meclisin sonunda daha genişçe toplantılar yapılmasının gereği ve Harem-i Şerifte her gün vaaz verilmesi kararı alınmıştır. Ancak İttihat ve Terakki Kulübünde yapılan oldukça geniş katılımlı ve yarı resmî bir nitelik alabilme imkânı olan ikinci toplantı, Kutüp üyelerinden Abdullah Kasım adında bir şahsın müdahalesi nedeniyle başarısızlığa uğrar. 1909 yılının sonlarına doğru Hicaz'a gelen Abdürreşid, burada hükümet yetkililerinin ve muhtemelen İttihad Terakki üyelerinin Avrupalıları kuşkulandırmamak için gösterdikleri hassasiyet nedeniyle, bütün dünya Müslümanlarının bir araya geldikleri bir ortamı, ittihad-ı İslâm propagandası ve bu doğrultuda birtakım pratik adımlar atmak için değerlendirememiştir.

İbrahim İstanbul'a geldiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü'nde örgütlenen Heyet-i İlmiye'nin faaliyetleri içinde yer alır. Dinî-siyasî faaliyetler gösteren ve dersleri, konferansları yönlendiren Heyet-i İlmiye, ulemayı bir çatı altında toplamak amacıyla daha önceden kurulan ve giderek İttihatçılara muhalif olan, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na destek veren Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin etkilerini kırmak için oluşturulmuştu.[15] İbrahim bu kulüpte genellikle seyahat izlenimlerini anlattığı sayısız konferans vermiştir. Bu konferansların büyük bir kısmı *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanmıştır. İttihat ve Terakki kulüplerinin bu ve benzeri çalışmaları, halkı aydınlatmak, kamuoyu yaratmak üzere kitlelere yönelik siyasal propaganda faaliyetleri olarak gündeme gelmiştir. Modern siyasal faaliyetler için İslâmi pratiğin klasik araçlarından olan vaaz, hutbe ve irşad'a başvurulmuş ve hatta bu konuşmalar *Mevaiz-i Diniye* başlığı altında kitap olarak da yayınlanmıştır.[16] İbrahim'in konferansları Şehzadebaşı Kulübünün dışına da taşmıştır: Bursa'da İttihat ve Terakki Kulübünde (İlmiye Kulübü) yine birçok konuşma yapmıştır. Bu konuşmaların konusu sadece seyahat izlenimleri ile sınırlı kalmamıştır.

İstanbul'da 1910-1911 yılları arasında Osman Cudi, Ahmed Taceddin ve Yakup Kemal'le birlikte 32 sayı süren *Tearüf-i Müslimin* dergisini çıkartır. 1913-1914 yılları arasında ise yine Osman Cudi ile birlikte 27 sayı devam eden *İslâm Dünyası* dergisini yayınlar.[17] Yine aynı dönmede İstanbul'da "Tatar Cemiyyet-i Hayriyyesi" adlı bir örgüt oluşturur. Osman Cudi bu Cemiyetin yönetim kurulunda yer alır, Abdürreşid İbrahim de Yönetim Kurulu başkanıdır.[18]

1911 yılında Trablusgarb'ın işgali üzerine *Tearüf-i Müslimin*'in yayınına son verip cepheye koşar, burada Enver Paşa ile buluşur.[19] Trablusgarb'ta beş ay kaldıktan sonra yeniden İstanbul'a döner. Trablusgarb anılarıyla ilgili yine konferanslar verir. 1915 yılında Sarıkamış hareketi başlayınca cehpe gerisinde askerlere moral vermek üzere Sarıkamış'a gider. Sonra İstanbul'da "Rusya Müslüman-Türk Kavimlerini Himaye Cemiyeti"nin faaliyetlerine katılır. Cemiyetin oluşturduğu bir heyetle birlikte 1915 yılı sonlarında Sofya, Budapeşte ve Viyana'ya gider ve çeşitli temaslarda bulunur.

Abdürreşid İbrahim aynı yıl içinde Almanya'ya gider ve Rusya'dan elde edilmiş Türk savaş esirlerinden "Asya Taburu" oluşturur. "Asya Taburu" 1 Mayıs 1916 tarihinde Berlin'den hareket edip 7 Mayısta İstanbul'a gelir, İngilizlere karşı savaşmak üzere Irak cephesine gider.[20] Abdürreşid yine bu savaş esirlerine yönelik olarak Almanya'da Alimcan İdrisi ile birlikte Tatarca *Cihad-ı İslâm* adlı bir gazete çıkartır. İbrahim'in bu ve benzeri faaliyetleri, Enver Paşa ile yakın ilişkileri onun Teşkilat-ı Mahsusa ile şu veya bu şekilde ilişkide olduğu izlenimi vermektedir.

Berlin'de bulunduğu sırada, Stockholm'da kurulmuş bulunan "Rusya'daki Yabancı Milletler Cemiyeti"nin Rusya Müslümanları temsilcisi tayin edilir. Bunun üzerine Berlin'den Stockholm'e gider. Abdürreşid İbrahim ailesini Kazan'dan Berlin'e getirdikten sonra Lozan'a geçerek burada düzenlenen "Rusya Mahkûmu Milletler Konferansı"na katılır.

Berlin dönüşünde Bebek'te Nafia Nazırı Abbas Halim Paşa'nın konağına ailesi ile birlikte yerleşir. *Sebilürreşad*'ta yazılar yazar. Türkistan Müftüsü Sadreddin Han, Kazanlı Osman Tokumbet, Hüseyinzade Ali, Halim Sabit ve Hükümet temsilcisi Fuad Köprülü'den oluşan bir ekiple birlikte İsviçre'ye gidip bir büro açmayı planlarlar, ancak Avrupa'daki iç karışıklıklar üzerine yarı yoldan geri dönerler.[21]

1919 yılında İstanbul'dan ayrılır, batı Türkistan üzerinden Tara'ya gider. Tara'da akrabaları ve dostlarının ısrarı üzerine yeniden evlenir ve kısa bir süre sonra İstanbul'a döner. 1920-1922 yılları arasında İstanbul'da kalır, ancak birçok kez Moskova'ya gidip gelir. İbrahim 1922 yılında Rusya'ya gider; *Sebilürreşad* dergisinin Şubat 1923 tarihli 578. sayısından anlaşıldığına göre İbrahim 1923 yılında Rusya içlerinden Çin'e kadar uzanan uzun bir seyahatin ardından Moskova yoluyla İstanbul'a gelmiştir. Bu seyahatinin amacı yeni rejim altında Rusya Müslümanlarının durumunu tespit etmektir. Bu seyahatine ait izlenimlerini *Sebilürreşad* dergisinde "Komünizm ve Edyan" başlığı altında dizi olarak yayınlamıştır. 1925 yılında geçim sıkıntısı nedeniyle eşi ve üç kızı ile birlikte Sibiryalı göçmenlerin bulunduğu Konya'nın Cihanbeyli ilçesinin Böğrüdelik (Reşadiye) köyüne yerleşir. Birkaç ay sonra Batı Türkistan'a geçer. Bu üç aylık seyahatin ardından 1926 yılı sonlarında tekrar Türkiye'ye gelir ve Mustafa Kemal'e de bir rapor sunar.[22]

Ancak Cumhuriyet rejimi için Rusya muhalifi bir İslâmcıyı barındırmak o dönemde hiç de uygun değildir. Aslında Konya'da bir nevi örtük sürgün hayatı da yaşanmıştır. Baskı ve kontrol altında tutulmuştur. 1928 yılında ailesinden ayrılıp Mısır'a gitmek zorunda kalır. Mısır'da Abbas Halim Paşa'nın himayesi altında yaşar. Paşa'nın ölümünün ardından

1934 yılında Arabistan ve Hindistan üzerinden Japonya'ya gider ve ölümüne kadar burada kalır.

Japonya'da İslâmiyetin yayılması için çaba sarfeder. *Yeni Japon Mujhiri* adlı dergide yazılar yazar. II. Dünya Savaşı içinde Japonya'nın ve Almanya'nın politikalarından İslâm uğruna fayda sağlamayı umar. 87 yıllık mücadele dolu ömrü 17 Ağustos 1944 tarihinde sona erer.

DİPNOTLAR:

1- Abdürreşid İbrahim yaşam öyküsünü *Tercüme-i Halim - Ya Ki Başıma Gelenler* (Petersburg: tarihsiz) başlığıyla yayınlamıştır. İki cilt olarak tasarlanan bu eserin birinci cildi 1885 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu sayede Abdürreşid'in yaşamının ilk 27 yılı hakkında doğrudan bilgi elde edinmiş oluyoruz. İkinci cild muhtemelen yayınlanamamıştır. Abdürreşid'in Rusya'da bulunduğu 1904-1907 arası dönem, yani "İttifak" hareketinin örgütlendiği dönem, ayrıntılı bir şekilde Musa Carullah'ın *Islahat Esasları* adlı eserinde (Petrograd: 1917) anlatılmaktadır. Ayrıca 1907-1910 arasını kapsayan seyahat anıları da iki cilt olarak yayınlamıştır (İstanbul: 1328-1331). Yaşamının bu üç dönemine ait bilgiler söz konusu eserler sayesinde bir bakıma anonimleşmiştir. Bu nedenle bu kısa yazıda söz konusu bilgiler için referans yapılmamıştır. Ancak Abdürreşid İbrahim'in özellikle 1916 sonrası yaşamı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda en derli toplu eser İsmail Türkoğlu tarafından yapılan Yüksek Lisans çalışmasıdır. (*Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim, 1857-1944*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993). Bu tezin ilgili bölümlerinden özellikle 1916-1934 arası yıllar için büyük oranda yararlandım ve gerekli yerlerde gönderme yaptım. İbrahim'in 1934 sonrası Japonya yılları hakkındaki bilgilerimizi tamamen Selçuk Esenbel'in çalışmalarına borçluyuz.

2- Abdürreşid'in doğum tarihi hakkında çok farklı bilgiler vardır. Ancak biz onun *Tercüme-i Halim*'indeki kendi ifadesini dikkate aldık.

3- *Tercüme-i Halim*'de belirttiğine göre, bu ortak dil Arapça olmalıdır. Ancak İbrahim daha sonraları bir yandan Arapçanın ve Arap harflerinin dünya Müslümanlarının birliğini sağlamada önemli bir unsur olduğunu düşünmeye devam etmekle birlikte, Cedidist hareketin genel bir özelliği olduğu üzere, yerel dillerin önemini ve bu dillerin sadeleştirilmesi gereğini de ısrarla savunacaktır. Bununla birlikte yazılarının büyük çoğunluğunda sade bir Osmanlı Türkçesi kullanmaya özen göstermiştir. İsmail Gaspıralı'dan beri Cedidist hareket içinde Osmanlı Türkçesinin Türk dünyasını birleştirecek temel unsur olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştı. İbrahim'in hem Arapçaya ve Arap harflerinde hem de Osmanlı Türkçesine birleştirici unsur olarak aynı anda sahip çıkışı onun ideolojik olarak Pan-İslâmizmle Pan-Türkizmin aynı anda savunulabileceğine olan inancının ve bir anlamda da politik pragmatizminin bir sonucu olarak değerlendirmek gerekir.

4- Musa Carullah'ın eserlerindeki İslâm mistisizmi izleri ve Kazan'daki Nakşibendi Tarikatıyla ilişkisi için bkz. Rorlich, Azade-Ayşe, *The Volga Tatars-A Profile in National Resilince*, Stanford University, 1986, s.61. Musa Carullah'ın yaşamı ve düşünceleri için bkz. Taymas, A.Battal, *Kazanlı Türk Meşhurlarından-2, Musa Carullah Bigi (Kişiliği, Fikirhayatı ve Eserleri)*, M.Sıralar Matbası, İstanbul 1958; Balaban, Mustafa Rahmi. "Musa Carullah Hakkında bir Tetkik", *İslam Tetkikleri Dergisi*, 1-4, 1954 ve Görmez, Mehmet. *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.

5- bkz. Landau, Jacob M., *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization*, Oxford, 1990, s.45.

6- Türkoğlu, İsmail, age. s.5, dn.12.

7- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-19017)*, Ankara 1985.

8- Rorlich, Azade-Ayşe, age., s235, n.14.

9- Rorlich Abdürreşid'in bu Japonya seyahatinin ilk olmadığına işaret etmektedir. bkz. Rorlich, age., s236, dn.15.

10- İbrahim'in Abdülhamid döneminde Japonya'ya çeşitli seyahatleri, onun Sultan tarafından görevlendirildiği yanılgısına yol açmıştır. İbrahim'in Münif Paşa ile yakınlığı bu görüşü destekler gibi görünmektedir. Ancak gerek Abdülhamid'in onu Rus polisine teslim etmesi gerekse İbrahim'in sonraları Abdülhamid'den hayli olumsuz sözlerle bahsetmesi bu görüşün yanlış olduğuna işaret etmektedir. İbrahim'in Abdülhamid tarafından görevlendirildiği görüşü için bkz. Cemil Lee, "A. İbrahim Efendi'nin Uzakdoğu Seyahat Notlarına Dair", VIII. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul 1987. Lee'nin eleştirisi için bkz. Eraslan, Cezmi. *2. Abdülhamid ve İslam Birliği, Osmanlı Devletinin İslam Siyaseti*, Ötüken Neşriyat A.Ş. İstanbul 1992, s.378-79. İbrahim 1933 tarihli *Taribin Unutulmuş Saifeleri* adlı eserinde bu konuda hayli ileri gidip Abdülhamid'in ittihad-ı İslâm taraftarı olmadığı, hatta ittihad-ı İslâm siyasetine çok zarar verdiğini bile iddia etmiştir.

11- Rorlich, age. s.111.

12- İbrahim'in gerek bu seyahati gerekse 1934 sonrası Japonya'daki faaliyetleri, Kara Ejderler'le ilişkileri ve Japonya'nın Asyacı ve İslâmcı politikaları için Selçuk Esenbel'in bu dosyadaki yazısına bakınız.

13- İbrahim, Abdürreşid, *İslâm Dünyası*, Yeni Asya Yayınları, (yayına hazırlayan Mehmed Paksu) İstanbul, 1987, cild 2, s. 394-95.

14- İbrahim, Abdürreşid, age. cild 2, s.395.

15- Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık İstanbul 1994, s.65. İ. Kara'nın bu çalışması, İkinci Meşrutiyet döneminde serpilen İslâmcı düşüncenin titiz bir tahlili olmanın ötesinde İslâmcıların Abdülhamid ve İttihat ve Terakki ile olan ilişkilerini anlamak açısından da son derece önemli katkılar yapmaktadır. Bu kitap bize İlmiye sınıfının, meşayihin toplumsal ve siyasal konumlarının tarihsel gelişiminin kapsayıcı bir tahlilini sunmaktadır. İslâmcı bir şahsiyet olan İbrahim'i Kara'nın sunduğu bu çerçeve içinde daha iyi anlamak mümkün olmaktadır.

16- Vaazların kamuoyu ve meşruiyet aracına dönüştürülmesi olgusu için bkz. Kara, İsmail, age. s.87-93. Kara bu sayfalarda *Mevaiz-i Diniye*'ler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. İbrahim'in yayınladığı *İslâm Dünyası* dergisinde halkı aydınlatmak yolunda konferans, hutbe ve vaazların nasıl kullanılması gerektiği konusunda "İrşad Tarifleri" başlığı altında birçok yazı yer almıştır. Bu dosyadaki "Abdürreşid İbrahim'in İkinci Meşrutiyet Yılları (*Tearüf-i Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri*)" başlıklı yazıma bakınız.

17- Her iki dergi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Özbek, Nadir (1994), *Abdürreşid İbrahim (1857-1944), The Life and Thought of a Muslim Activist*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi-Tarih Bölümü, İstanbul, 1994.

18- "Tatar Cemiyyet-i Hayriyyesi İctima'-i Umumisi", *İslâm Dünyası*, Sene 1, Aded 14, 16 Eylül 1913.

19- Abdürreşid İbrahim'in Trablusgarb'a gidişi hakkında bkz. "Trablusgarp Hatıraları", Nazmi Songar, Yayına hazırlayan Ayhan Songar, *Tarih ve Medeniyet*, sayı 1, 2 ve 3, 1994. Bu anılara dikkatimi çektiği için İsmail Türkoğlu'na teşekkür ederim.

20- Türkoğlu, İsmail, age. s.40.

21- Türkoğlu, İsmail, age. s.43.

22- Türkoğlu, İsmail, age. s45.

ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN BİLİNMEYEN YILLARI

İSMAİL TÜRKOĞLU

Abdürreşid İbrahim 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türk dünyasının en önemli şahsiyetlerinden biri olmasına rağmen, ülkemizde onun üzerine yapılan çalışmaların sayısı 1993 yılına kadar oldukça azdır.[1]Rusya Türkleri arasında ise onunla ilgili yapılmış herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Oysa Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele hareketini başlatanlar arasında en ön sırada yer almaktadır. O Rusya Türk-Müslümanlarını uyandırmak için tarihi çan rolünü oynamıştır.[2] Gerek Rusya Türklerinin bu milli mücadele dönemlerinde ve gerekse daha sonraki mücadele dönemlerinde, ondan çok daha az mücadele eden şahıslarla ilgili, Rusya'da ve ülkemizde çeşitli çalışmalar yapılmasına rağmen, onun unutulup ya da ihmal edilmesi, kendisinin belirli bir Türk boyuna mensubiyetinin olmamasından kaynaklanmış da olabilir. Ayrıca 1933 yılında Türkiye'den ayrılarak Japonya'ya gitmesi de onu Türk kamuoyundan uzaklaştırmıştır.[3]

Abdürreşid İbrahim'in 1885 yılına kadar olan yaşamı kendisinin kaleme aldığı *Tercüme-i Halim* adlı eseri ile kamuoyuna sunulmuştur. 1885 yılından sonraki yaşamını ise, 1993 yılında hazırladığımız çalışmayla aydınlatmaya çalıştıksa da bunu tamamıyla başardığımızı söylemek mümkün değildir. Çünkü onun 1916 yılından sonraki yaşamını tamamıyla takip etmek mümkün değildir. Onu yakından tanıyanların da (Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura, Abdullah Battal Taymas, Eşref Edip, Ömer Rıza Doğrul, Sadri Maksudi, Musa Carullah Bigi, Mehmed Akif) gerek hatıratlarında ve gerekse eserlerinde, onunla ilgili pek fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Ailesinden geriye kalanlar[4] (kızı Sabahat Baltay, torunları Hüdayar İsker, Münir İsker, Gülser Arul) ise onun Türkiye'den ayrıldığı tarihte (1933) çok küçük ya da henüz doğmamış olduklarından pek fazla bir şey hatırlamıyorlar. Ellerinde birkaç mektup ve resimden başka fazla bir malzeme yoktur. Onunla ilgili en fazla bilgiye sahip olan büyük kızı Fevziye Doğrul da 1985 yılında vefat etmiş ve geride hatırat vesaire gibi bir şey bırakmamıştır.

Biz 1993 yılında hazırladığımız çalışmada bazı eksiklikler olduğunu biliyorduk, fakat yapılabilecek fazla bir şey yoktu. Çünkü bakmak istediğimiz bazı eserlerin ve süreli yayınların Türkiye kütüphanelerinden mevcudu yoktu. Aradan geçen bu iki yıl zarfında çalışmalarımızı sürdürerek, yeni bilgilere ulaşmamız, Türkiye kütüphanelerinde mevcudu bulunmayan bazı süreli yayınları[5] ve eserleri temin etmemiz onun 1916'dan sonraki bilinmeyen yıllarını bir nebze daha olsun aydınlatacak niteliktedir. Fakat İngiliz tarihçi Carlayle'in fikrine katılmamak da mümkün değil: "iyi yazılmış bir hayat, hemen hemen iyi kullanılmış bir hayat kadar enderdir".[6] Hayatı yazılacak bu kişi imparatorlukların yıkıldığı, büyük devrimlerin ve savaşların yaşandığı bir dönemde, durmadan seyahat eden, siyasi faaliyetlerde bulunan, gizli istihbarat teşkilatlarında görevlendirilen biri olursa, bu çok daha zor olsa gerek. İşte eldeki mevcut bu yeni bilgilerle onun 1916'dan sonraki yaşamının bilinmeyenlerini ortaya koymaya çalışacağız. Fakat onun 1916'dan sonraki yaşamının tam olarak ortaya çıkarılması ancak Rus, İngiliz, Alman, Japon ve Türk arşivlerinde yapılacak uzun bir mesai ile mümkün olacaktır.[7]

Oğlu Münir Bey: Waseda Üniversitesi talebesiyken (1910'lu yıllar)

Abdürreşid İbrahim 1918 yılında Harbiye İstihbarat Kalemi (Teşkilat-ı Mahsusa) tarafından İsviçre'de Rusya Müslümanları ile ilgili bir büro açmak üzere görevlendirilir. Onunla birlikte İsviçre'ye gidecek heyette ayrıca Sadreddin Han, Nureddin Hudayarhan, Hüseyinzade Ali Bey, Osman Tokumbet, Ataullah Bahaeddin, Halim Sabit adlı kişiler de bulunmaktadır.[8] Ayrıca Türk Hükûmetini temsilen de Fuad Köprülü heyete katılmıştı. Çünkü yukarıda adı geçen şahısların tamamı Rusya Müslümanlarının temsilcileri idiler ve çoğu hayatlarında ilk defa Avrupa'ya seyahat yapıyordu. Bu nedenle teşkilat işlerini organize etmek üzere Fuad Köprülü de bu heyete

ilave edilmişti. Fakat Almanya ve Macaristan'da meydana gelen karışıklıklar heyetin Macaristan'dan Kiyef'e dönmelerine sebep olmuştur. Abdürreşid İbrahim dışındaki heyet üyelerinin bazıları memleketlerine, bazıları da Türkiye'ye geri döndüler. Fakat o İstanbul'dan aldığı emir üzerine Kiyef'te kalarak, burada yeni açılmakta olan büyükelçiliğin organizasyonu ve Kiyef'te bulunan Türk vatandaşlarının Ukrayna'da meydana gelen iç karışıklıktan etkilenmemeleri ve sağ salim Türkiye'ye dönmelerini sağlamaktı. Nitekim Abdürreşid İbrahim ve Türkiye'nin Ukrayna Büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey her gün sokaklarında yüzlerce insanın öldürüldüğü Kiyef'de yaklaşık bir ay kadar Türk vatandaşlarının istirahatlerini temin için uğraştılar.[9] Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Abdürreşid İbrahim ve Büyükelçi Türkiye'ye dönmek zorunda kaldılar. Abdürreşid İbrahim'in Ukrayna'nın içinde bulunduğu bu karışık dönemde[10] Ahmet Muhtar Bey'e yardım için görevlendirilmesi, Osmanlı Hariciyesi'nin isabetli bir kararı olsa gerek. Çünkü o sırada Kırım Türkleri de Milli Fırka kurarak bağımsızlık mücadelesini başlatmış bulunuyorlardı.[11] Fakat Ukrayna'nın da Kırım topraklarında gözü vardı ve Kırım Türklerini sıkıştırıyorlardı. Kırım Türkleri Adalet Bakanları Achmatoviç aracılığıyla Osmanlı Hükûmeti'nden yardım talebinde dahi bulunmuşlardı.[12] Kırım Türklerinin bu yardım istekleri hakkında fazla bilgiye sahip olmasak da, Büyükelçi Ahmet Muhtar Bey'in gerek Ukraynalı liderler ve gerekse Kırım Türklerinin liderleri ile ilişkiye girmesinde Abdürreşid İbrahim'in büyük yardımları olduğu muhakkaktır. Ahmet Muhtar Bey'in Kiyef'te bulunduğu sırada yürüttüğü başarılı çalışmalar ve edindiği tecrübeler, onun daha sonra (1922) Moskova'ya büyükelçi olmasını sağlayacak ve burada da yine Abdürreşid İbrahim ile çalışmalarını sürdürecektir.

Abdürreşid İbrahim İstanbul'a döndükten sonra yine *Sebîlürreşad* dergisinde makaleler yayınlamaya başladı. 8 Ekim 1918 yılında Talat Paşa hükûmetinin istifa etmesi, 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Mondros anlaşmasını imzalaması Abdürreşid İbrahim ve Rusya'dan gelen diğer Türk aydınlarını oldukça etkiledi. Çünkü Talat Paşa hükûmeti Rusya Müslamanlarına maddi ve manevi olarak büyük destek veriyordu. Abdürreşid İbrahim'in Trablusgarp savaşı sırasında Enver Paşa ile kurduğu dostluk sayesinde, Talat Paşa hükûmeti bu yardımlarını daha da arttırmıştı. Fakat artık Rusya Türkleri bu destekten yoksun kalmışlardı. Çünkü yeni kurulan hükûmetten herhangi bir yardım beklenemezdi. Osmanlı İmparatorluğu oldukça ağır şartlar taşıyan Mondros anlaşmasını imzalamıştı ve kendinden başka kimseye yardım edecek durumda değildi. Bu durumda Rusya'dan gelerek Türkiye'de soydaşlarının meselelerini dünya kamuoyuna anlatmaya çalışan bu Türk aydınlarının mücadelelerine devam edebilmeleri ancak Avrupa'da mümkün olabilirdi. Nitekim bu aydınların çoğu Avrupa'ya giderek mücadelelerine orada devam etmişlerdir. Aynı yıl eşini de kaybetmesi Abdürreşid İbrahim'i oldukça sarstı. Artık İstanbul'da kalmak istemiyordu, doğduğu, çocukluğunun geçtiği toprakları özlemişti. Vatan hasreti yüreğinde ateş gibi yanıyordu. 1917 ihtilalinin getirdiği yumuşama döneminden istifade ederek vatanını ziyaret etmek istiyordu.

Abdürreşid İbrahim vatan hasretini dindirmek için 1919 yılının sonlarında İstanbul'dan hareket ederek doğum yeri olan Tara'ya gitti. Tara'da bir müddet kalarak çeşitli temaslarda bulundu. Tara'da bulunan dostları kendisinin istememesine rağmen onu evlendirdiler. Kendisi evlenmek istemiyordu çünkü evlilik bağlılık isterdi, oysa o bir yere bağlanarak yaşamak istemiyordu. Bu gün Türk ve Müslüman dünyasının her tarafı kan ve barut kokuyordu. Bu durumda evlenerek bir köşeye çekilmek onun yapacağı bir şey değildi. Bütün ısrarlarına rağmen dostları onu kendisinden otuz yaş küçük bir hanımla evlendirdiler. Abdürreşid İbrahim Tara'da yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra, 1920 yılının sonlarında eşiyle birlikte İstanbul'a geldi. Aksaray civarında bir ev kiralayarak buraya yerleşti.

1940'lı yıllarda Japonya'daki babasını ziyaret eden Fevziye (Doğrul) Hanımın zarif bir fotoğrafı

1917 ihtilaline hazırlıksız yakalanan Rusya Türkleri kendi aralarında tam bir siyasi birlik sağlayamamışlardı. Bolşevikler zengin Türk-Müslümanların bütün mallarına el koymuş ve milyonlarca insanı açlığa mahkûm etmişlerdi. Özellikle İdil-Ural bölgesinde meydana gelen ölüm haberleri İstanbul'a kadar gelmişti. Abdürreşid İbrahim bu haberleri duyar duymaz İstanbul'dan hareketle 1921 yılının başlarında Moskova'ya gitti. Moskova'da bulunan Türk liderlerle (Sultan Galiev, Mollanur Vahitov, İlyas Alkin, vs.) ve bolşeviklerle ilişki kurarak soydaşlarına bu zor günlerin-

de yardımcı olmaya çalıştı. Hükûmetin müsaadesi ile Moskova'da bir yardım merkezi açıldı. Batılı ülkelere hitaben Abdürreşid İbrahim tarafından bir yardım dilekçesi hazırlandı. Bu yardım dilekçesi şöyle son buluyordu: "Dehşetli cihan muharebelerinden, büyük inkılâp tufanlarının sonra açlık, yokluk mecburiyeti ile büyük zaruret yolu ile size şu gün müracaat ettik. Hürmetle istikbal kılınız". Yardım komitesi Türkiye'ye de vekil göndererek yardım talebinde bulunma kararı aldı. Bu karara Abdürreşid İbrahim şiddetle muhalif oldu. O muhaliflik nedenini şöyle açıklıyor: "Muharebe senelerinde düşman tarafında büyük kuvvet olup, Türkiye üzerine binlerce askerimizi sevk ederek, yerlerini, yurtlarını harab ettik. İstiklal Muharebesi'ne uzaktan seyirci kaldık. Oysa o dönemde Türkiye Türklerine yardım etmek bize farz idi. Müracaat edersek son lokmalarını Türkiye Türkleri bize elbette verir, lakin biraz utanmak lazımdır". Abdürreşid İbrahim'in muhalefetine rağmen yardım komitesi heyeti Türkiye'ye iki vekil gönderir. Vekiller İstanbul'da gayet iyi bir şekilde karşılanırlar ve 20 büyük vagonluk yardım malzemesi sağlarlar. Türkiye Hükûmeti bizzat kendi askerleri ile bu yardım malzemesini İdil-Ural bölgesine ulaştırır. Bu yardımda görevli Türk askerlerinden bazıları bu bölgelerdeki soğuk iklime (bölgede kışın ısı -40 dereceye kadar düşmektedir) alışkın olmadıkları ve üzerlerinde de kışlık kürk bulunmadığı için hastalanarak şehit olurlar.[13]

Abdürreşid İbrahim Moskova'da bulunduğu bu yıllarda Kremlin yöneticileri (Lenin, Stalin) ile de yakın ilişki kurdu, Türkiye, İran ve Afganistan'dan Kremlin'i ziyarete gelen kişilere zaman zaman tercümanlık dahi yaptı.[14] Bu sırada Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi olan Ahmet Muhtar Bey ile de yakın ilişkilerini devam ettirerek, Bolşeviklerin Türk ve Müslümanların hanelerine yaptıkları tecavüzleri (mallarına el koymak için) önlemeye çalıştılar. Abdürreşid İbrahim, Ahmet Muhtar Bey'in bu tecavüzleri önlemek için çok büyük gayret gösterdiğini ve o günlerde gösterdiği kahramanlıkların ciltlerle kitap yazılsa az geleceğini belirtmektedir.[15]

Abdürreşid İbrahim 1923 yılının ilkbahar aylarında Moskova'dan ayrılmak zorunda kalır. Çünkü Bolşevikler kendilerine inanmış, özellikle Tatar aydınlarına karşı temizlik harekâtına başlamışlardı. Bu durumda Moskova'da kalmak Abdürreşid İbrahim için çok tehlikeli idi. Bu temizlik hareketinin ilk kurbanlarından biri, ölene kadar (28 Ocak 1940) tam bir komünist olan ve Bolşevik Devrimi'nin Türk-Müslüman bölgelerinde yayılmasında büyük rol oynayan Lenin ve Stalin'in yakın çalışma arkadaşları olan Sultan Galiyev idi. Sultan Galiyev'in 1921-1923 yılları arasında Bolşeviklere karşı yeraltı çalışmaları yürüttüğü sırada Abdürreşid İbrahim ile milli meseleler üzerinde zaman zaman fikir alışverişinde bulunduğunu sanıyoruz. Çünkü yukarıda da açıkladığımız gibi Abdürreşid İbrahim zaman zaman Kremlin'e giderek çeşitli delegasyonlara tercümanlık yapıyordu. Bu nedenle Sultan Galiyev'in onu tanımamış olması zaten imkânsızdır. Renad Muhammedi, *Sırat Köprüsü* aldı eserinde[16] (s.219) de onların birbirini tanıdığı mealinde bilgi vermektedir. Ayrıca Sultan Galiyev'in savunduğu Turan Cumhuriyeti fikrini, 1905 yılında yazdığı *İdare-i Muhtariye*[17] adlı eserinde kısmen de olsa Abdürreşid İbrahim ortaya atmıştı ve o da Sultan Galiev gibi bir Türk birliği ideali propagandacısıydı.[18] Abdürreşid İbrahim'in 1920-1923 yılları arasında Bolşeviklerle ilişkilerinin çok dostane bir şekilde olmasına rağmen daha sonra ilişkilerinin bozulmasındaki en büyük neden kuşkusuz, Bolşevik Devrimi'nin bir Rus şovenizmine dönüşmesi ve eskiye nazaran Rusya Türklerine daha fazla baskı ve zulüm getirmiş olmasıydı. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi özellikle 1920-1923 yılları arasında meydana gelen kıtlık yıllarında, bu kıtlıktan en çok etkilenen bölgelerin başında Türk bölgeleri gelmekteydi. Bu kıtlık yıllarında Rusya'da yaklaşık beş milyon kişinin açlık ve hastalık gibi sebeplerden yaşamını yitirdiği belirtilmektedir.[19] Ayrıca Bolşevikler, devrimi birlikte

1930'lu yıllarda İslâm dünyasına yönelik propaganda fotoğraflarından

hayata geçirdikleri Türk liderleri (Mollanur Vahidov, İlyas Alkin, İsmail Firdevs ve Sultan Galiyev bunlar arasında en başta gelenlerdir) yavaş yavaş temizlemeye başlamışlar ya da onları pasifize etmişlerdi. Bütün bunları Moskova'da bulunduğu yıllarda yakından gören Abdürreşid İbrahim, Bolşeviklerin Türki halklara baskı ve zulümden başka bir şey veremeyeceğine kanaat getirmiş olmalıdır. Zaten *Yeni Yapon Mubbiri* dergisinde bulunan makalelerinde Bolşevikleri sürekli tenkid etmiştir.

Abdürreşid İbrahim Moskova'dan döndükten sonra İstanbul'da bulunan ailesi ile birlikte Konya'nın Cihanbeyli ilçesine bağlı Böğrüdelik Köyüne[20] yerleşir. Çünkü bu dönemde Türk-Sovyet ilişkileri oldukça iyi bir şekilde gelişiyordu. Özellikle Lozan Konferansı sırasında Türk delegasyonu Rus temsilcileri ile dostane ilişkiler içinde bulunmuşlardı.[21] Bu nedenle daha önce iki devlet arasında (1904) siyasi problem olmuş Abdürreşid İbrahim gibi bir şahsın İstanbul'da Rusya aleyhinde siyasi faaliyette bulunması hoş karşılanamazdı. Bu nedenle onun Böğrüdelik köyünde 1925-1933 yılları arasında bir nevi sürgün hayatı yaşadığını söyleyebiliriz. Gerçi bu yıllar arasında da Mısır ve Hicaz'a birçok defa seyahat yaptığını aşağıda açıklayacağız, fakat bunlar daha çok Hac mevsimlerinde yapılan kısa süreli seyahatlerdir. Ayrıca onun gibi bir entelektüelin zaten köyde yaşaması mümkün değildi.

Abdürreşid İbrahim'in bu köyde birkaç ay kaldıktan sonra çocuklarını ve hanımını bu köyde bırakarak Batı Türkistan bölgesine gittiğini görüyoruz. O burada Batı Türkistanlıların Ruslara karşı verdikleri mücadelede cephe gerisinde manevi cephenin oluşturulmasında önemli roller oynadı. Ayrıca bölgede bulunan medreselerde dersler verdi. Z.Velidi Togan onu Türkistan'ın mukadderatı ile en çok ilgilenen mütefekkirlerden biri olarak göstermektedir.[22] Abdürreşid İbrahim'in Doğu Türkistan bölgesinde bulunduğu sırada buradan Japonya'ya geçerek çeşitli faaliyetlerde bulunduğu ve onun Türkistan bölgesine gitmeden önce Atatürk ile görüşerek, Atatürk'e bu bölgedeki faaliyetleri hakkında bilgi vermek için söz verdiğini ve ayrıca bu bölgeden Japonya'ya gittikten sonra Japonya'nın durumu ile ilgili bilgileri de yine Atatürk'e gönderdiğini, Abdürreşid İbrahim'in 1924 yılında kızı Fevziye hanıma gönderdiği mektuptan anlıyoruz. Abdürreşid İbrahim'in bu mektubunda, 1924 yılında Japonya'da her hafta radyoda sabah saatlerinde yarım saat İslâmiyetle ilgili yayın yapıldığı ve bu tarihlerde Batılı misyonerlerin büyük paralar harcayarak Hıristiyanlık propagandası yaptıkları belirtilmektedir. 1925 yılının sonlarında yeniden Türkiye'ye döndü.

O 1929-33 yılları arasındaki yaşamını genellikle Konya (Böğrüdelik Köyü), İstanbul, Kahire ve Hicaz'da geçirmiştir. Bu yıllar arasında kışları genellikle Mısır ve Hicaz'da geçiriyordu, dostlarının çoğu (Mehmed Akif, Abbas Halim Paşa) zaten bu yıllarda Mısır'a taşınmışlardı. Yaz aylarında ise Konya ve İstanbul'da vaktini geçirirken İslâm dünyasının meseleleri ile ilgili eserler kaleme alıyordu. Fakat 1933 yılında Tokyo'da yaşayan Müslümanların reisi İmam Kurbanali'ye yazdığı bir mektupta, bunları Türkiye'de bastırma imkânının pek de mümkün olmayacağını belirtiyordu.[23] Ailesi ve dostları arasında geçirdiği bu güzel günlere rağmen aklı fikri hep Japonya'daydı. Çünkü ona göre Uzakdoğu'da İslâmiyet için yeni bir meydan açılma ümidi doğmuştu. O eğer Japonlar İslâm dinini kabul ederlerse bütün dünya Müslümanlarının Japon İmparatoru'na biat edeceğini ve dolayısıyla yeni hilafet merkezinin Tokyo olacağına inanıyordu.[24] Bu nedenle gönlü Japonya'ya gitmek arzusuyla dolu olmasına rağmen sıhhatinin buna imkân vermediğini sanıyoruz. Çünkü İmam Kurbanali'ye yazdığı mektupta "zayıflığım bulmasa bu mühim zamanda size yardım etmeye gelirdim" demektedir.[25] Bu mektuptan kısa bir müddet sonra Japonya'ya gitmeye karar verir (Ağustos 1933). Onu Japonya'ya gitmeye hangi şartların zorladığını bilememekle birlikte, kızı Sabahat Baltay'ın ifadesinden ve Tokyo'dan eşi Ayan hanıma gönderdiği son mektubundan gönülsüz olarak gittiğini anlıyoruz. Zaten yukarıda da belirtildiği gibi sağlık durumu çok iyi değildi, onun gibi yaşlı bir insanın tek başına ailesinden ayrı kalmayı dahi göze alarak böyle bir seyahate çıkması ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin inkılâplarına oldukça müspet bakmasına rağmen, Türkiye'den ayrılmak zorunda olmasını izah etmek pek mümkün değil.[26]

Abdürreşid İbrahim Ağustos (1933) ayının ortalarında hazırlıklarını tamamlayarak İstanbul'dan yola çıkar. Önce Mısır'da bir ay kadar kaldıktan sonra Hicaz'a geçer. Hicaz'dan gemi ile Mukden'e (Çin) giderek burada yaşayan hemşehrileri ile görüşür. Mukden'den Japonya'nın Kobe şehrine geçerek buradaki hemşehrilerini de ziyaret eder ve 12 Ekim 1933 tarihinde Tokyo'ya vasıl olur.[27] Tokyo'da bulunan Japon dostları ve hemşehrileri[28] kendisini büyük bir coşkuyla karşıladılar. Japon basını da ona büyük ilgi göstererek, Müslüman dünyası ile ilgili çok sayıda mülakat yaptılar.[29]

Abdürreşid İbrahim'in yeniden Japonya'ya gidişi Rus hükûmetini oldukça rahatsız etmiş olmalıdır ki Harbin'de çıkan bir Rus gazetesi Finlandiya Müslümanlarının reisi Veli Ahmet Hakim adıyla onu karalayan bir makale neşretmiştir. Fakat Veli Ahmet Hakim Finlandiya'dan *Yeni Yapon Mubbiri* idaresine gönderdiği bir mektupta bu makalenin kendisi tarafından yazılmadığını, Tatarlar arasında fitne çıkarmak için Rus hükûmeti ya da başka şahıslar tarafından yazılmış olabileceğini yazmaktadır.[30] Fakat bu makalenin Rusların marifeti olduğu bize daha mantıklı gelmektedir. Çünkü Abdürreşid İbrahim kendisini karalayan bu makaleden önce yazdığı bir makalede: yakın bir zamanda meydana gelecek dünya savaşında[31] bütün Müslümanların el ele

vererek Ruslara karşı Japonları desteklemelerini istemekte ve Rusya Müslümanlarının ancak Japonya'nın galibiyeti ile Rus esaretinden kurtulmalarının mümkün olabileceğini belirtmektedir.[32]

Abdürreşid İbrahim İslâmiyet için büyük ümitler bağladığı Japonların II.Dünya Savaşı'ndaki yenilgilerini görmeden 17 Ağustos 1944 yılında Tokyo'da vefat etti. Japonya'nın çeşitli bölgelerinden ve Japonya'ya yakın ülkelerden cenaze merasimine katılmak isteyenlerin çokluğu yüzünden, cenaze töreni ancak üç gün sonra yapılabildi. Vefat Japon Müslümanları ve Uzakdoğu'da yaşayan soydaşları arasında büyük üzüntü yaptı.

Biz burada onun 87 yıllık bilinmeyenlerle dolu yaşamının bazı bölümlerini aydınlatmaya çalıştık, fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi yaşamının bilinmeyenleri ancak Rusya, Türkiye, Almanya, Japonya ve İngiliz arşivlerinde yapılacak çalışmalarla ortaya çıkacaktır. Çünkü onun 1900-1944 yılları arasında siyasi faaliyetleri bu ülkelerin hepsini yakından ilgilendirmektedir.

DİPNOTLAR

1- Abdürreşid İbrahim ile ilgili çalışmalar için bakınız: Türkoğlu, İsmail; *Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1993, s.64-65. Ayrıca ilave olarak: Özbek, Nadir, *Abdürreşid İbrahim (1857-1944) The Life and Thougt of a Muslim Activist*, (Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994., Hızaloğlu, M.Zihni; "Büyük İslam Seyyahı Abdürreşit İbrahim ve Fikirleri", *İslam*, Sayı 10, İstanbul 1957. s.8-10., Sayı 11, 1957, s.23-25. (Hızaloğlu'nun bu makalelerinden beni haberdar eden Arzu Ocaklı'ya çok teşekkür ederim), Georgeon, François; "L'Empire Ottoman vu D'Extrême-Orient au Début du XXe Siècle D'Après le Monde de L'Islam D'Abdürreşid İbrahim", *Mélanges Offerts a Louis Bazin 1992*, Paris 1992, s.299-303.

2- Rusya Türklerinin Milli Mücadele Hareketi için bakınız: Devlet, Nadir; *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1915-1917)*, Ankara 1985, 350 s.

3- *Toplumsal Tarih* Dergisi Abdürreşid İbrahim'e bu sayıda geniş bir şekilde yer ayırmakla bu unutulmuşluğu bir nebze olsun gidermiştir. Bu sayıda Abdürreşid İbrahim'e geniş bir şekilde yer ayrılmasını sağlayan derginin yöneticilerine, Prof.Dr.Zafer Toprak'a ve Nadir Özbek'e teşekkür etmek zevkli bir vazifedir.

4- Abdürreşid İbrahim'in birinci evliliğinden Ahmed Münir, Fevziye ve Kadriye adında üç çocuğu olmuştur. Ahmed Münir'in oğlu ve torunları İzmir'de yaşamaktadır. Kadriye ve Fevziye hanımların çocukları olmamıştır. İkinci evliliğinden Sabahat, Timur, Cengiz ve Kamil adında dört çocuğu daha olmuştur. Bunlardan yalnızca Sebahat Baltay hayattadır ve yaşamını İstanbul'da sürdürmektedir.

5- Bu süreli yayınlardan en önemlisi olan *Yeni Yapon Muhbiri* adlı derginin Türkiye ve Dünya Kütüphanelerinde tam mevcudu yok gibidir. Bu derginin yaklaşık 25 sayılık koleksiyonuna sahip olan İsmail Otar, bizim bu dergiden istifade etmemizi sağladı. Kendisine şükran borçluyuz.

6- Görmez, Mehmet; *Musa Carullah Bigiyef*, Ankara 1994, s.1.

7- Onun bu ülkelerle olan ilişkileri için bakınız: Türkoğlu İsmail; *a.g.e.*, s.1-49.

8- İnan, Abdülkadir; "Rusya Sömürgeleri Müslümanlarının İstiklal Hareketleri Tarihinden", *Türk Kültürü* Sayı 54/5, 1967, s.53-54.

9- İbrahim, Abdürreşid; "Türkiye Cumhuriyeti'nin Washington Sefir-i Kebiri Muhtar Bey'in Vefatı Münasebetiyle", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 20, Tokyo 1934, s.35-37.

10- Ukrayna bu sırada bağımsızlığını ilan etmiş ve Almanlardan aldıkları askeri yardımla kızılları Ukrayna'dan temizleme hareketine başlamışlardı. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kurat, A.Nimet; *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s.385-395.

11- Devlet, Nadir; *Çağdaş Türkiler* (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihin'ne Ek Cild), İstanbul 1993, s.262.

12- Kurat, A.Nimet; *a.g.e.*, s.394.

13- İbrahim, Abdürreşid; (haz.Musa Carullah Bigi) *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri*, Berlin 1933, s.15-17.

14- Muhammedi, Renad; (Türkçeye aktaran: Mustafa Öner) *Sırat Köprüsü Sultan Galiyev*, İstanbul 1993, s.217-219.

15- İbrahim, Abdürreşid; "Türkiye Cumhuriyeti'nin Washington Sefir-i Kebiri Muhtar Bey'in Vefatı Münasebetiyle", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 20, Tokyo 1934, s.35-37.

16- *Sırat Köprüsü* adlı belgesel roman niteliğinde olan bu eser, 1986-1992 yılları arasında KGB dosyalarından, mahkeme zabıtlarından, şahsi mektuplardan ve çeşitli kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmış bir Sultan Galiyev biyografisidir. Türkçe çevirisine orijinalinde olmayan bazı belgeler ve resimler de ilave edilmiştir. Ayrıca daha önce Alexandre Bennigsen ve Chantal Quelquejay tarafından yazılan (*Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları, Üçüncü Dünya Devriminin Babası Sultan Galiyev*) adlı eserlerde yanlış olan bazı tarih (Misal: Sultan Galiyev'in ilk tutuklanış tarihi, ölüm tarihi) ve olaylar, bu eserde KGB dosyalarından faydalanıldığı için daha doğrudur.

17- İbrahim, Abdürreşid; *Aftonomiya Yaki İdare-i Muhtariye*, Petersburg (tarihsiz), 35 s.(Eserin 1904-1905 yıllarında yazıldığı tahmin edilmektedir.)

18- Bennigsen, Alexandre-Quelquejay, Chantal; (çev.Nezih Uzel) *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, İstanbul 1981, s.45.

19- "Sovyet Rusyasında Açlık Haberleri", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 9, 25 Ağustos 1933, s.37.

20- Bu köy, Sultan Reşad döneminde (1908) Sibirya'dan göç eden Tatarlar için kurulmuş ve Sultan Reşad'ın adına izafeten Reşadiye olarak adlandırılmıştır. Cumhuriyet döneminde köyün ismi değiştirilerek Böğrüdelik yapılmıştır. Doğru, Mecit; "Türk Yer Adları Sempozyumu Üzerine", (*Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984*), Ankara 1984, s.288.

21- Bilge, Suat; *Güç Komşuluk*, Ankara 1992. s.93.

22- Z.V.Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s.541.

23- "İdarege Mektublar", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 5, Tokyo 1933, s.21.

24- İbrahim, Abdürreşid; "Alem-i İslama Aksa-i Şarkda Bir Seda", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 2, Tokyo 1933, s.5-8.

25- "İdarege Mektublar", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 5, Tokyo 1933, s.21.

26- Abdürreşid İbrahim bir panislamist olmasına rağmen hilafetin kaldırılışına oldukça müspet yaklaşmaktadır. Ona göre hilafetin kaldırılması Müslümanların istikbali açısından daha yararlı olmuştur. Fazla bilgi için bakınız: İbrahim, Abdürreşid; *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri*, Berlin 1933, s.18.

27- "Abdürreşid İbrahim Hazretlerinin Japonya'ya Teşrifi", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 11, Tokyo 1933, s.21.

28- Bu yıllarda Rusya'dan kaçarak Japonya'ya sığınmış az sayıda Tatar kolonisi yaşamaktaydı. Bunlar daha çok Tokyo ve Kobe şehirlerinde küçük birer Müslüman mahalleleri oluşturmuşlardı. İmam Kurbanalı önderliğindeki Tokyo Müslüman mahallesi 1928 harf devriminden sonra İstanbul'dan eski matbaa harflerini alarak *Yeni Yapon Muhbiri* adlı bir dergi ve çeşitli milli, dini eserler ve Kuran-ı Kerim basıyorlardı. Ayrıca Japon Hükûmeti'nden izin alarak Tokyo'da bir Müslüman okulu da açmışlardı. Japonya'da yaşayan bu Tatarlardan bir kısmı daha sonraki yıllarda Türkiye'ye ve çeşitli ülkelere göç ettiler. Bugün Japonya'da çok az sayıda Tatar hâlâ yaşamlarını sürdürmektedir.

29- Onun Japonya yılları (1933-1944) hakkında fazla bilgi için bakınız: Türkoğlu İsmail, *a.g.e.*, s.46-49.

30- "İdareye Mektup", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 12, Tokyo 1933, s.27-29.

31- Abdürreşid İbrahim 1933 yılından sonraki hemen hemen bütün makalelerinde yakın bir zamanda yeni bir dünya savaşının çıkacağını yazmaktadır. Bu makalelerinde sürekli olarak çıkacak savaşta Müslümanların Japonya'yı desteklemelerini istemektedir. Bu makaleleri için bakınız: *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 2-3-8-12-13-15.

32- İbrahim, Abdürreşid; "El Cihad", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 12, Tokyo 1933, s.29-33.

İSLÂM DÜNYASINDA JAPONYA İMGESİ: ABDÜRREŞİD İBRAHİM VE GEÇ MEİJİ DÖNEMİ JAPONLARI

DOÇ. DR. SELÇUK ESENBEL

1942 yılında İkinci Dünya Savaşının felaketli günlerinde, Stratejik Hizmetler Ofis'i (Birleşik Devletler'in Araştırma ve Analiz Şubesi)[1], Japonların dünyanın birçok bölgesinde Müslümanlar arasında nüfuz oluşturma çabalarına ilişkin tasnif edilmiş raporlar hazırladı. Hayli ayrıntılı dört OSS raporundan biri Japonya'nın Savaş sırasındaki İslâm politikası ve Rus Orta-Asyası, Kuzey-Batı Çin ve Güney-Doğu Asya'daki casusluk faaliyetleri hakkındaydı. 1942 tarihli bu gizli belge 12 Mayıs 1938 tarihinde Tokyo Camisinin açılışının dramatize edilmiş bir anlatımıyla başlamaktadır.

"12 Mayıs 1938'de Müslüman dünyanın dikkati Japonya'nın başketine yönelmişti. Tokyo'da açılacak ilk cami için tören yapılıyordu. Söz konusu olay birçok açıdan dikkat çekicidir. Titiz çalışmalar aylar öncesinden başlamıştı. Birçok İslâm ülkesinden delegeler davet edilmiş ve her türlü masrafları karşılanmıştı. Japon temsilciler, hükümet adına resmî teşrifatçılar olarak toplantıda hazır bulunuyorlardı. Tören tarihi, dünyanın her yerindeki milyonlarca Müslümanı etkilemek için Muhammed'in doğum gününe denk getirilmişti. Böylece Peygamberin doğumu ile İslâm için Japonya'nın önderliğinde yeni bir çağın başlangıcı anlamlı bir birliğe kavuşuyordu."[2]

Yoyogi-Uehara'da inşa edilen Tokyo Camisinin imamı olan Rusya Türk-Tatarlarından Abdürreşid İbrahim (1854-1944), aynı yıl Japonya ve Mançurya'daki bütün Müslüman örgütlerin faaliyetlerini yönetmek üzere kurulan Dai Nippon Kaikyō Kyōkai'nin (Büyük Japon Müslüman Birliği) Japon olmayan tek yöneticisiydi. Abdürreşid'in Japonya'daki belli başlı çalışmalarını ve anılarını içeren ve 1910 tarihli *Âlem-i İslâm, Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet* adlı kitabı bu yazının ana kaynağıdır.[3] Törende, Japon aşırı milliyetçiliğinin fikir babası, ve savaş öncesinin aktivist yurtsever cemiyeti Kara Ejderlerin (Kokuryūkai) manevi lideri Toyama Mitsuru kurdeleyi kesmiş İbrahim de duayı yönetmişti. Bu olay İmparatorluk yolundaki Japon Asyacıları ile, Rusların Çarlık devrinden beri Rus Müslümanları üzerinde kurmuş olduğu egemenliği yıkmaya çalışan Pan-İslâmistler arasında dikkat çekici bir ittifak olduğunu gösteriyordu.[4]

JAPONYA'NIN İSLÂM DÜNYASINA YÖNELİK ASYACI SİYASETİNİN POLİTİK ARKA PLANI

Japonya'nın İslâm dünyasındaki II.Dünya Savaşına yol açan emperyalist politikaları, bugünkü okuyucu üstünde sarsıcı bir etki uyandıran bir konu olup, alışılagelen çağdaş Japonya imajı ile bağdaşmamaktadır. Fakat OSS yorumunda da olduğu gibi, 19. yüzyıldan beri süregelen küresel rekabet ve büyük güçlerin iktidar oyunları içinde Pan-İslâmcı politikaların emperyalist çıkarlar açısından sıcak bir "oyuntopuna" dönüştüğü gözönüne alınırsa, bu durumu hiç de şaşırtıcı değildir. OSS'ye göre, Pan-İslâm dayanışması Sultan Abdülhamid'den başlamak üzere geçen 75 yıl içinde Osmanlı İmparatorluğunun ihtişamını canlandırmak için psikolojik bir etken olarak kullanılmıştı. Bu politikaya İngiltere, Rusya'ya karşı İslâmcı bir cephe oluşturmak amacıyla belli bir miktar destek vermişti. Kayser Wilhelm, Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika ittifakına karşı, Osmanlılarla anlaşarak İslâm'ın koruyucusu kisvesi altında bayrak açmıştı. Son olarak da Mussolini kendisini İslâmın koruyucusu olarak sunmuştu. OSS dökümanları Pan-İslâmizmin büyük güçlerin psikolojik bir hilesi olmaktan öte, Fransa'nın Cezayir'i işgalinden beri Batı imparatorluklarının oluşturulmasında önemli bir araç oluşturduğunu belirtmeyi unutmuş gözüküyor. Müslümanlara "yardım" şiarı, İngiltere 1881'de Mısır'ı işgal ederek İslâm'ı "koruduğunda" ve 1. Dünya Savaşında Lawrence gibi kişilerin faaliyetiyle İslâm adına Arap ayaklanmasını kışkırttığında imparatorluk kurmak için başarıyla kullanılmıştır.[5] Bu bakımdan, İslâm'a yardım şiarını son olarak Japonya'nın devralışı hiç de şaşırtıcı değildir. Hem Japon otoritelerinin hem de OSS'nin dünyanın çeşitli yerindeki farklı geçmişlere sahip Müslümanların politik birliği gibi abartılı varsayımlara yönelmelerinin başlıca nedeni, İslâm'ın kendisinin politik bir karaktere sahip olduğunu savlaması olmuştur.[6] Gerçekte ise İslam dünyasının, tıpkı Hıristiyanlık ve Budizm dünyaları gibi, kendi içinde çeşitli milliyetçi, politik, ve kabilesel bölünmelerle siyasî bir bütünselliğinin olmamasından dolayı, bu emperyalist strateji, sonuçta boş bir çaba olarak kalmıştır denilebilir. Ancak, Japonya'nın emperyalist politikaları, Batı devletlerininkilerden daha geç bir dönemde ortaya çıktığından ötürü, artık İslâm dünyası her türlü yabancı egemenliğe karşı olan milliyetçilik akımlarının alevleriyle yanmakta idi. Böylece bu iki sürecin çakışması, umulmadık sonuçlara yol açmış, Asya'daki eski egemen Batı sömürgeciliğinin yıkılmasında gıyaben etkili olmuştur.

Japonya'nın hasım olarak görüldüğü savaş zamanı psikolojisini yansıtan OSS araştırma raporları,

bugün okunduğunda, Japonların, Müslümanlara yönelik politikalarının başarısını abartmış görülebilir. Fakat Japonya'nın savaş öncesinde ve savaş sırasında İslâm dünyasına ilişkin politikasının genel bütünlüğü içinde yer alan, personel ve organizasyonlar hakkında hazırlanmış raporlarının çoğu gerçeği yansıtmaktadır. General Hayashi Senjurô, Murata Shôzô ve Abdürreşid İbrahim tarafından yönetilen DNKK gibi örgütler yüzyılın başından beri hayli etkin idi. İkinci Dünya Savaşının arifesinde OSS'ye göre DNKK en az 54 küçüklü büyüklü teşkilatın faaliyetlerini denetlediği farzedilen bir üst örgüt haline gelmişti. Amaçları, Romanov ve sonra da Sovyet Rusya'ya karşı olan İbrahim gibi Tatarlar, Çin Budist-Konfüçyonist çoğunluğunun yönetimi altında kendilerini bastırılmış hisseden Çinli Müslümanlar ile Felemenk ve İngiliz sömürge yönetimlerine karşı kendi milliyetçi hareketlerini başlatmış olan Hindu ve Güneydoğu Asyalı Müslümanlar da dahil olmak üzere değişik etnik kökenlerden gelen Asya Müslümanları ile Japonya arasında bir ittifak kurmaktı. Japonların hedefi, Asyacı ve İslâmcı faaliyetlere dahil olan her birey ve gruba göre değişebiliyordu. Marius Jansen'in Sun-Yat-Sen'i destekleyen milliyetçi Japonlar hakkında yazdığı mükemmel eserde vurgulamış olduğu gibi, özellikle geç Meiji yıllarında Asyacı ve İslâmcı hareketlere katılan pek çok Japon, Asya'nın Batı emperyalizminin boyunduruğundan, ancak hızla modernleşen genç Japonya'nın yardımıyla kurtulabileceğine samimi olarak inanıyorlardı. Ancak pek çok teşkilatın uzun vadedeki temel amacı, Batı egemenliği ve sömürge yönetimi altında zaten yıpranmış olan Asya Müslümanları arasında, bir Japon liderliği imajı, Masaru Tamamoto'nun sözleriyle "İslâm'a inanların yeni önderi" olarak kurgulanmış bir Japonya inşa etmek ve bu suretle Japon emperyal yayılmacılığına yardım etmekti.[7]

1938 Tokyo Camisinin Açılış Töreninde Japon Asyacıları, Hükümet erkânı, Yemen Veliahtı, Mekke sefiri, bazı yabancı diplomatlar ve Abdürreşid İbrahim

İslâm çalışmalarını amaçlayan Japon teşkilatlarının, sadece birkaçı esas olarak Arapça, Farsça, Türkçe gibi Müslüman dünyanın dillerini öğretmekle ilgilenirken çoğu, hükümetin himayesi altındaydı ve Japonya'nın Asyacı milli politikasına yardım için İslâm dünyasının çeşitli halkları ve kültürleri üzerinde uzmanlaşmış Japonlar yetiştirmeyi hedeflemişlerdi. İslâm kaynaklı gruplar ve teşkilatlar, geç Meiji döneminde Çin-Japon ve 1905 Rus-Japon savaşlarından itibaren Japon politkasının ön saflarındaki Asyacı gruplar ve politikacılarla önemli ilişkiler içinde oldular. 1928'de kurulmuş "Japonya'da Oturan Müslümanlar Cemiyeti" (Nippon Teikoku Zairyû Kaikyôto Remmei), 1926'da şekillenmiş "Japon-Türk Cemiyeti" (Nichi-Do Kyôkai) ya da 1935'de kurulmuş "Afganistan Kulübü" gibi pek çok grup, 1931-32'de Başbakan olan ve 1941'deki suikastine kadar Asyacı ve İslâm taraftarı çevrelerde etkin olan parti lideri İnukai Ki tarafından örgütlenmiş olan "Doğu Asya Ortak Kültür Cemiyeti" (Tôa Dôbunkai) bunlara örnekti. İslâm çalışmaları ile, Asya dünyasının dilleri ve kültürleri hakkında derin araştırmalar yapan Doğu Asya Ortak Kültür Cemiyeti, Prens Konoe Atsumaro tarafından 1898 yılında kurulmuştu. Ayrıca İslâm çalışmalarını geç Meiji döneminden beri Japonya'nın yayılmacı siyasetini destekleyen ve Rusya'ya karşı kitle propagandası ve casusluk faaliyetlerinden sorumlu olan ünlü Asyacı aşırı milliyetçi Kara Ejder Cemiyeti (Kokuryûkai) destekliyordu. II.Dünya Savaşı sırasında Batılılar nezdinde çok korkutucu bir üne sahip olan bu örgütü Japon istihbaratının kurucusu Uchida Ryôhei 1901 yılında kurmuştu. Sinkiang (Doğu Türkistan) ve Rus Orta-Asya'sına ilaç satıcıları kılığında gizlice giren ajanları yönlendirmek üzere 1887'de Keiichi Arao tarafından Hankow'da kurulan "Keyf Mekânı" (Rakuzendô), Çin, Kore, Moğol ve Mançurya halklarıyla Japonlar arasında dostluğu geliştirmekten sorumlu ve aynı zamanda casusluk eğitiminde görevli ajanlar için bir merkez olarak da çalışan 1895'te kurulmuş "İyi Komsuluk Okulu" (Zenrin Shôin) gibi diğer bazı gruplar doğrudan ordu istihbaratına bağlıydılar. DNKK ve diğer teşkilatların faaliyetleri, askeri hükümetin İkinci Dünya Savaşı sırasında Asya'da yayılma emellerini gerçekleştirmek üzere şekillendirilen resmî İs-

Kara Ejderler, Japon Askeri erkânı mensubları ve siyasetçiler ile ortada Abdürreşid İbrahim, solunda Tôyama Mitsuru, sağında Tokyo Kazan Tatarları Cemiyeti imamı Başkurd halkından Kurban Ali

lâm politikasını ve "Büyük Asya Ortak Refah Bölgesi"nin kuruluşunu desteklemekteydi.[8]

***

Yüzyılın başında diğer Asya milliyetçileri gibi İbrahim de Rusya'nın milliyetçi politikalarıyla uyuşamayarak, özellikle 1905 Rus-Japon savaşındaki Japon zaferinden sonra "Asya'nın yükselen yıldızı" haline gelen Japonya ile ilişki kurdu. 1903 yılında ilk defa olarak Japonya'yı gizlice ziyaret eden İbrahim, Rusya'nın Tokyo Konsolosluğu'nun onun Rusya karşıtı propagandalardan rahatsız olmasından dolayı sınırdışı edildi. İbrahim, 1908'de Japonya tarafından resmî olarak onaylanmış bir ziyaretle Japonya'ya geri döndü. Bu defa başbakan Itô ve Kont Okuma gibi hükümet ve siyasetteki önemli kişilerle sıkı bağlantılar kurdu ve Japonya'da güç kazanmaya başlayan liberal-milliyetçi Tokutomi Sohô, Asyacı Kara Ejderler Cemiyet'inin (Kokuryûkai) üyesi Uchida Ryôhei ve Tôyama Mitsuru gibi kişilerle yakın ilişki kurdu, ve suikastine kadar yakın arkadaşlığını sürdürdüğü politikacı Inukai Ki gibi kişilerce temsil edilen Asyacı çevrelerle çalışmaya başladı.[9]

Bir İslâm misyoneri olarak İbrahim'in asıl amacı Rusya'daki ve Asya'nın diğer bölgelerindeki Müslümanları baskı altında tutanlara karşı Japonların desteğini kazanmak için Japonya'da İslâmı tanıtmaktı. 200 milyon Müslüman'ı Batı baskısından kurtarmanın ve birleştirmenin gereğine inanmış bir Pan-İslâmcı olarak bilinmesine ve *Âlem-i İslâm*'ı Asya Müslümanlarının Batı tahakkümünden kurtuluşu ülküsü doğrultusunda yazmış olmasına rağmen esas olarak Rusya'daki Türkler'i özgürleştirmek için çalışan bir Türkçü idi. Millî kimliği Rusya'nın Türk-Tatar milliyetçi çevrelerinde biçimlenmiş olan İbrahim için, Pan-İslâmizm evrensel bir ideoloji ve Pan-Türkizm ise milliyetçi bir idealdi. Bu iki kimlik Hıristiyan Rusya'ya karşı bir kültürel-ulusal kimlik olarak birbirlerini bütünlüyorlardı.[10]

Âlem-i İslâm'da uzun uzun anlattığı gibi, Prens Konoe Atsumarô'nun Doğu Asya Ortak Kültür Cemiyeti'nin bir kolu olan Asya Gi Kai'ın (Büyük Asyanın Uyanışı) kurucularından biri olması, İbrahim'in Japonya'daki politik faliyetlerinin bir parçasıdır. İbrahim Kara Ejderlerle devam eden ilişkileri sayesinde 1933 yılında Japonya'ya yeniden gelmiş ve bu sefer İslâm'ı öğretme ve yaygınlaştırma faaliyetleriyle uğraşmıştır. Kara Ejderler'in resmî kayıtlarında, Kokuryûkai jirek'de, iki yerde ismi geçmektedir. Bu kayıtların birinde, Meiji 42, 4. ay 1909, ziyareti şöyle anlatılmıştır:

"Türk yurtseveri İbrahim monarşimizi ziyaret etmiş ve merkez ofisimizde başkanımız Uchida'yla görüşmüştür. Tataristan'da doğan İbrahim Rus Parlementosunda Batı Asya temsilcisi olarak yer almıştır. Rus-Japon savaşının sağladığı olanakları değerlendirerek millî çıkarlarını geliştirmek için bir iç ayaklanma planladı fakat başarılı olamadı. Tehlikeden kaçmak için Türkiye'ye gitti. Japonya'nın gücü aracılığı ile İslâm birliği ve Büyük Asya İttifakı'nı planlamak amacıyla ülkemize gelmiş bir insandır."[11]

Kayıt, Cemiyetin İbrahim'i ilgili gruplarla tanıştırma görevini üzerine aldığını söyleyerek bitmektedir. 1913 tarihli bir diğer kayıt Japonya'daki Waseda Üniversitesi'nden yeni mezun olan İbrahim'in oğlu Münir Bey için düzenlenen (OSS, R & A 890.2 kaydında, Bay X, Kokuryûkai jireki'de nanigashi, yani adı bilinmeyen olarak geçmektedir) veda partisini ayrıntılı olarak anlatır. Yazıda, Tôyama Mitsuru'nin başkanlığındaki Cemiyet üyelerinin Münir Bey'e, Japon Türk dostluğu oluşturulması dileklerini içeren Türkiye Sultanı'na verilmek üzere bir mektup emanet ettiklerinden bahseder. Aynı zamanda, 1. Dünya Savaşı'nda Jön Türk hükümetinin gizli ajanı olduğu düşünülen babası İbrahim'e iyi dileklerini de iletirler.[12] İbrahim'in Kokuryûkai resmî yayınlarında Tôyama Mitsuru ile birlikte bilge yaşlı, okina veya ô, olarak anıldığı birkaç kayıt daha vardır.[13]

1938 yılında Tokyo Camisi'nin imamı olan İbrahim, 1917'den sonra Beyaz Ruslarla birlikte gelen, Japonya ve Mançurya'daki Tatar-Türk gruplarının lideri oldu. Bolşevik Devrimi'nin özgürleşme ümitlerini yok etmesinden sonra komünist rejiminden

İbrahim Tokyo'da ilişki içinde olduğu Asyacı grup üyelerinden bazılarıyla yemekte

kaçan Tatarlar büyük kitleler halinde Mançurya'ya ve 1000 kişilik bir grup olarak da Kobe ve Tokyo'ya yerleşerek Çin ve Hindistan Müslümanlarıyla birlikte Japonya'daki İslâm toplumunun ve faaliyetlerin çekirdeğini oluşturdular. Uzun yıllar Tara ve İstanbul'daki ailesinden ayrı olan İbrahim'i, savaş yıllarında Japonya'da kısa bir müddet kaldıktan sonra Mısır'a dönen kızı Fevziye ziyaret etti. İbrahim 1944'de Tokyo'da öldü. Ölümü radyodan duyuruldu, ve Japon arkadaşlarının, resmî zevatın ve Müslüman ahalinin katıldığı resmî bir cenaze töreni yapıldı. Tokyo civarındaki Tamarei mezarlığının Müslümanlar için olan bölümüne gömüldü.[14]

İbrahim'in Japonya'daki faaliyetlerinin bütün Müslüman çevrelerce sorgulanmadan kabul edildiği düşünülmemelidir. Savaş öncesi yıllardan beri sahip olduğu modernist İslâmcı yaklaşımı ve entelektüelliğiyle tanınıyor olmasına rağmen Rusya'daki laik Türkçüler ve tek bağımsız Türk devleti olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini alan Türkiye Cumhuriyet'indeki Kemalistler ona şiddetle karşıydılar. Halkının geleneksel İslâmi kültürüne karşı laik, batıcı bir politika uygulayan Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerinde İbrahim'in İslâmi yaklaşımı şüpheyle karşılanmıştır. İbrahim, 1. Dünya Savaşı'nda Jön Türkler için gösterdiği çabaya rağmen 1923'den sonra, 1905 Devrimi ertesinde Moskova ve St. Petersbug'a girmesine izin verilmeyişine benzer bir şekilde Konya'nın Reşadiye köyünde ev hapsine maruz kalıyordu. 1933'de, Japonya'ya gitmek üzere Mısır'a geçti. II. Dünya Savaşı'ndaki tarafsızlık politikasına bağlı olan Tokyo'daki Türk elçiliği, İbrahim'in hareketlerini yakından takip ediyor ve Japon Hükümeti tarafından da desteklenen 1938 yılında Tokyo'da Matzuzakaya mağazasında yapılan İslâm Dünyası Sergisi ve Tokyo Camii'nin açılış töreni gibi güçlü İslâmcı çizgiler taşıyan faaliyetlerde resmî olarak desteklediklerı izlenimi vermemeye özen gösteriyordu. Türk otoriteler, Japon Ordusu ve Dışişleri Bakanlığı'nın bazı çevrelerinin, Türk Devrimi'nden sonra Lübnan'a sürgüne giden Osmanlı hanedanının son vârisi ve saf genç bir adam olan Abdül Kerim Efendi'yi, Sinkiang'da, Manchukuo'dakine benzer Japonya kontrolünde kukla bir Türk-Müslüman hükümetinin başına geçmesi için kullanmaya yönelik bazı çalışmalarını daha başında fark ettiler. Japonya'da eğitim görmüş ve 30'lu yıllarda bir süre babasıyla yaşamış olan İbrahim'in oğlu Münir Bey de babasının faaliyetlerini ve bakış açısını onaylamayarak Türkiye'ye geri dönmüş gibi görünüyor. OSS raporları, birçok Çin Müslümanı'nın, bir ara Çin Milliyetçileri'ne ve özellikle Komünistleri'ne karşı Japonya ile işbirliği yapma fikriyle ilgileniyormuş gibi gözükmelerine rağmen Japon politikalarına karşı olduklarını yazar.[15]

İBRAHİM'İN *ÂLEM-İ İSLÂM*'INDA İSLÂM DÜNYASI VE JAPONYA

İbrahim'in temel eseri olan 1910'da basılmış *Âlem-i İslâm Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet* başlıklı 2 ciltlik kitabı, seyahatini ve Japonya ve Asya'daki Müslüman toplumlarında gördüklerini anlatır. Japonya üzerine Türkçe ilk kapsamlı çalışma olan bu eser, Osmanlı'daki Türk okur kitlesi ve Romanov-Sovyet rejiminde yaşıyan Türk-Müslümanlara, Batıya karşı Asyanın "yükselen yıldızı" Japonya imajını sunması açısından önemlidir.

Bu politik kitabın ilginç bir yönü, Japon toplumunun 20. yüzyılın başındaki yaşamını yansıtmasıdır. Kitap, konuyu çeşitli yönlerden zenginleştiren biri tarafından çekilen 2 tekerli Japon arabası, körler, gazeteler, modern okullar, Japon kadınları, kabuki (Japon sahne sanatı) gibi konulara değinerek Japonya'daki günlük yaşantının canlı bir dökümünü vermektedir. İbrahim'in yazılarının Japonya ile Asyacı ve Pan-İslâmcı işbirliğinin savunucusu olması, çalışmanın güçlü politik karakterini daha da kuvvetlendirmektedir. Azimli bir gezgin olan İbrahim kırlarda olduğu gibi büyük şehirlerde de kilometrelerce yürüyordu, ve bu amaçla Gaimusho'dan (Japonya Dışişleri Bakanlığı) özel bir izin de almıştı. O günkü Japonya'da gündelik hayatın modernliğini vurgulayan İbrahim, Rusya ve Osmanlı Türkiyesi ile karşılaştırmalı olarak anlamlı yorumlar getirmiştir. İbrahim Tokyo'da reklamlarda neon ışıklarının yay-

gın kullanımını ve sabahları Yokohama'da ucuz süt dağıtımını gelişmenin belirtisi olarak görür. Rusya'dakinden çok daha iyi olan posta sisteminin işlerliğinden etkilenmiştir. Örneğin bugün dahi ağız kokusu ve hazım için kullanımı yaygın olan Cintan haplarını modern bir buluş olarak değerlendirmiştir. Hatta Cintan firmasının sahibiyle arkadaşlık kurmuş ve Osaka'da evinde misafir olmuştur. İbrahim'e göre, hayli çamurlu olan Tokyo sokakları yeni trenlerle işlerlik kazanmıştır.[16]

İbrahim'in Japon mahallelerindaki günlük yaşam üzerine ilginç yorumları vardır. İbrahim çocukların elbiselerinin üzerinde adresleri yazılı tahta bloklar taşıdıklarını kaydeder. Japon köylülerini İngilizce öğrenmeye istekli görür (!) ve bu gazetelerin "çerez" gibi tüketildiğini belirtir. Özellikle Yokohama civarındaki köylerde bu böyledir. İbrahim köylerdeki ok atma müsabakalarının yeni milliyetçi çizgiyle uyumlu olarak milliyetçi ruhu beslemek için son zamanlarda popülerleştirildiğini belirtir.[17] Açık renk elbiseleri tercih eden zenginler ve entelektüellerin tersine Japon kadın ve erkekleri koyu renkleri tercih ederler ve aynı tarz giyinirler. Erkekler ucuz olduğu için Batı tarzı elbiseleri giyerlerken kadınlar bunları tercih etmiyorlardı.[18]

Japon kültürünün milliyetçi karakterinden etkilenmesine rağmen İbrahim'in gözlemlerinin, Amerikalı ünlü Japonya gözlemcisi Lafcadio Hearn gibi o dönemin duyarlı ve romantik Batılı yazarlarının yazdıklarıyla tezat oluşturacak ölçüde yüzeysel bir niteliği vardır. İbrahim Japon kültürünü ayrıntılı bir şekilde incelememektedir. Kendisi Japonya'nın kültür politikasının millîliğinden çok etkilenmiştir. Örneğin Japonya'nın millî tiyatrosu olduğu için kabuki'yi mükemmel bulur. O'na göre Japonlar bilet, pul gibi nesneler için kendi kelimeleri olan kippu, kitte'yi kullanırlar; ancak İbrahim o zamanlar Japon diline girmiş olan Avrupa kökenli kelimelerden habersizdir.

Japon kültürünün egzotik ve kendine has karakterinden etkilenen Avrupalıların yorumlarından farklı olarak, İbrahim'in Japonya imajı modern bir Doğu toplumudur. Ona göre Japonya ve Japonlar, kendine ve diğer Tatarlara benziyordu; bu, Japonların egzotik ve kendine özgü olmadığı, Orta Asyalılarla benzer oldukları tezini destekleyen bir argümandı. Doğu'nun tipik bir özelliği olan yerde oturarak ve ocak ateşinin etrafında yemek yeme alışkanlığından bahseder. Japon festivalleri Tatar Sabantoy kutlamalarına benzer. Rus-Japon Savaşından beri, Türk dünyasını da etkileyen "Japonlar bize benzer" paradigmasının iskeletini oluşturmaları açısından bu noktalar önemlidir.[19]

1930'lu yıllarda Tôyama Mitsuru ile birlikte katıldığı bir yemek.

Bu eser, İbrahim'in Kont Ôkuma Shigenobu, Prens Itô Hirobumi, Kont Matsuura gibi zamanın devlet adamlarıyla yaptığı ayrıntılı mülakatlardan anlaşıldığı üzere, bir militan Müslüman entelektüelin, yüzyılın dönümünde, Japonya'yı anti-sömürgeci/anti-emperyalist olarak kurgulayışını açığa vuruyordu. Kokuryûkai kendileri ile bağlantısı olan yüksek çevrelerden Kont Ôkuma'yı İbrahim'le tanıştırdı ve İbrahim hayli yakın bir ilişki kurduğu Ôkuma ile birçok görüşmeler yaptı. İbrahim'in eseri bu noktada politikleşir. Japonya ve İngiltere Çin pazarı için rekabet edecekler mi? Japon-Amerikan ilişkileri gelecekte nasıl olacak? Japonya Çin'le birleşebilir mi? Ülkedeki nüfus patlaması için ne yapılabilir? Japon ulusunun din konusuna yaklaşımı nedir? Din değiştirmek isteyen Japonlar var mı? gibi sorularla İbrahim reel politika alanına girer. Ôkuma'nın dobra cevapları, Kont'un günlük muhalif politikalarında da görülen Asyacı yönelimine işaret eder. Ôkuma, Amerika'nın donanmasını güçlendirerek İngiltere'nin yerini alacağını ve Çin'in de Japonya'ya karşı bir tehdit olacağını düşünmektedir. Ôkuma, bir anlaşmazlık halinde Amerika'ya gitmiş olan milyonlarca Japon göçmenin yardım edeceği konusunda İbrahim'in inancını pekiştirir. Ôkuma, Çin'le Japonya'nın birleşmesinin bir ölüm kalım meselesi olduğunu söyler. Kont, kendisinin kurmuş olduğu Waseda Üniversitesi'nin, aralarında Müslümanların da bulunduğu 1000 Çinli öğrenciyi kabul etmesini, iki ırkı bir arada eğiterek Çin ve Japoya'nın birleşmesine önderlik edecek nesilleri yaratmak arzusuna bağlar. Ôkuma, nüfus patlamasına karşı Japonya'nın Mançurya, Moğolistan ve hatta Hindistan üzerindeki etkisini arttırarak toprak sorununu çözmeye ve böylece Avrupa'nın kaçınılmaz saldırganlığından korunmak için genişlemeye ihtiyacı olduğunu söyler. Son olarak, Ôkuma, dinle ilgili soruyu, Japonlar'ın dine çok fazla önem vermedikleri, bununla beraber kendi millî ahlak değerlerini korumaları gerektiği şeklinde açıklayarak zekice savuşturur.[20]

İbrahim'in Asyacı tutumuna yakınlık gösteren Ôkuma'nın tersine Başbakan Prens Itô, Meiji döneminin dik kafalı pragmatik, Batı taraftarı devlet adamı olarak görünür. İbrahim'in İslâmcı bir çerçeve içinde sunduğu Japonya taraftarı

Abdürreşid İbrahim'in *Âlem-i İslâm* kitabında bahsedilen ünlü Yemin'in 1930'lu yıllarda Japonya'daki metni ile çekilmiş fotoğrafı. Bu fotoğraf o dönemin İslâmcı yayınlarında çok kullanılmıştır.

ve Asyacı argümanlar karşısında sessiz kalır. İbrahim'in Rus-Japon savaşını öven sözlerinden sonra Itô sert bir tarzda Kafkasya Müslümanları'nın bu savaşta neden Rus saflarına katıldıklarını sorar. İbrahim bu sadece koyu cehaletten kaynaklanan kara bir lekedir cevabını verir. Meiji anayasası hakkındaki bir soru üzerine verdiği cevap, Itô'nun erken Meiji yıllarında Batılı güçler tehdidinden duyulan korku altında heyecanla yürütülen ulus inşası sürecinin anısına duyduğu sadakati yansıtır. Itô, gece gündüz uyumadıklarını, cesur bir adam olan imparatorlarının onları bazen geceleri bile boş bırakmadığını ve pek çok meselenin nasıl geliştiği hakkında sorular sorduğunu söyler. Itô, tehlikeleri yenmek için çok çalışmak zorunda olduklarını anlatmak için köylere 3 yıl boyunca rejim taraftarı propaganda yapmak için adamlar yollamak zorunda kaldıkları yılların zorluklarından bahseder. O yıllarda ülkenin hiç parası yoktu, 5 yıl boyunca devlet adamları ve hükümet görevlileri maaşlarının yarısını bağışlamak zorunda kalmışlardı. Ancak İto da İbrahim'in din hakkındaki sorularını savuşturur. Fakat İbrahim Japonya'ya geldikten sonra gerçekleşmiş olan 1908 Jön Türk devriminin yarattığı yeni Türkiye hakkında tekrar tekrar sorular sorar. Itô, kapitülasyonlara karşı çıkan Jön Türk politikasına yakınlık duymaktadır. Mülakat okunduğunda Itô'nun İbrahim'in İslâmcı politikalarıyla ilgilenmediği fakat İkinci Abdülhamid'in devrilmesi ve Jön Türk iktidarıyla tekrar gündeme gelen Osmanlı Anayasası'nı merak ettiği izlenimini vermektedir.[21]

ASYACILAR VE MÜSLÜMAN YEMİNİ

Japonya'daki Asyacılığın politik tarihi açısından bakılacak olursa İbrahim'in anlatımları, Uchida Ryôhei gibi Kokuryûkai yurtseverleri, mükemmel Rusça konuşan ordu istihbarat memurları, *Kokumin Shimbun* gazetesi sahibi ve yazarı Tokutomi Sohô gibi milliyetçi entelektüeller, Japon Parlamentosundaki Asyacı argümanlarıyla tanınan Sasaki ve Hayashita gibi parlamenterler, Profesör Ariga gibi önde gelen şarkiyatçılar, kariyerlerinin bazı aşamalarında İslâm'la ilgilenmiş olan Tomijû ve Hattori gibi yazarlar, Kont Matsuura, Ôkuma gibi yüksek mevkilerdeki bazı aristokrat ve bürokratlar, hatta İmparatorluk Sarayı bakanlarından Hijikata ile Asya sempatizanları arasındaki dirsek temaslarını ortaya çıkarmaktadır. İbrahim genellikle yeni kurulan kız okullarını ziyaret ediyordu. Bu okulların bazıları, erken Meiji döneminin Batı yöntemlerini uygulayan köklü ve tanınmış okullarının tersine, en azından törenlerinde Asyacı bir çizgiyi öne çıkartıyorlardı. İbrahim, Miyata Kız Okulunda, Honji Okulunda, Seijôgakkô'da, Tanaka Kız Okulunda konuşmalar yaptı. *Âlem-i İslâm* kitabındaki okul tören fotoğraflarında görülen, Tôhô Zenshin, (Ey Yayalar! Dirayetle İlerleyin), kaikaikyôron, (İslâm'a Yönelik Politika), nihon damashii, (Japon Ruhu) ve benzeri sloganlar, dönemin standart Asyacı çizgisini temsil eder.[22]

Tokyo Kurabu (Kulüp) ve Tarihçiler Cemiyeti İbrahim'i misafir eden cemiyetler arasındaydılar. Fakat İbrahim'in sosyal hayatı asıl olarak Tokyo'nun , Tôhôshûgi Cemiyeti'nde, yani 1890'larda Japon otoriteleri için ilk geniş casusluk araştırmasının yapıldığı sırada Avrasya'yı gezen ünlü Japon Albay Fukushima Yasumasa tarafından kurulan Yaya Yürüyenler Cemiyeti'nde geçiyordu. İbrahim o sırada Tokyo'da bulunan diğer yabancı milliyetçi kişilerle Tôhôshûgi ziyafetlerinde karşılaştı. Bunlar, İngiliz otoriteleri tarafından takip edilen tanınmış Hintli anarşist Bereketullah, yine İngiltere karşıtı faaliyetleri ile tanınan Mısırlı Fazlı Bey ve esrarengiz Avrupalı Thomas Brennan gibi kişilerdi. Onları, uzun yürüyüşü metanetlerinin bir sembolü olarak gören Yayalar Cemiyeti'nin sosyal faaliyetlerinde, örneğin yalnız erkeklerin katıldığı pikniklerde ya da müze ziyaretlerinde ve arasıra hararetli konuşmaların geçtiği ziyafetlerde görmek mümkündü. Öyle görünüyor ki İbrahim'in derdi Romanovlar'a karşı mücadeleyi körüklemek iken, Tokyo'da toplanmış olan bu siyasî grubun amacı ise, o tarihte hâlâ Japonya'nın müttefiki gözüken İngiltere'ye karşı, İngiliz karşıtı milliyetçi politikalardı. Üstelik bazı aşırı milliyetçi Japon Asyacı eylemciler kendi hükümetlerinin resmî politikasına karşı düşmekteydiler.[23]

Hatırat, düğüm noktasına, Asya Gı Kai'ın temelinin atılması ve Asya birliğini sağlamak üzere İslâm'ın Japonya'da geliştirilmesi amacıyla bir ilk cami inşası için planlara girişilmesi ile ulaşır. Katılanların yemin etmesi ile de doruğuna erişir. Yemin, OSS raporlarında, İbrahim'in eserinde böyle bir isme rastlanmamakla birlikte, "Müslüman Yemini" olarak adlandırılır. Tören, caminin yapılacağı araziyi bağışlayan Tôadôbunkai'nin ofisinde yapılır.

Abdürreşid'in bu bölümdeki anlatımı olayın arka planını bir parça da olsa bilenler için aniden es-

"Merhum El Hac Nur Muhammed Tanaka için. Ailesi, akrabası benim talebemden Ahmed Bey." 1930'lu yıllarda Asyacı siyaset amacı için Müslüman olan Japonlardan birinin cenaze töreni. Çelenkler: Kara Ejderhalar Cemiyeti, Dışişleri Bakanlığı, Japon Ordusu Mensupları, *Tokyo Nichi Nichi* gazetesi, *Osaka Mainichi* gazetesi, 1930'larda Mançurya işgali gibi çeşitli olayları yaratmış olan ünlü militarist General Hayashi Senjuro.

rarengizleşir. İbrahim sanki bütün bu olayların olup bittiği politik dünyanın karmaşası karşısında sessiz kalmak istemektedir. Rusya ve Osmanlı Türkiye'sinde İbrahim'in yazdığını okuyan ve olaylar hakkında önceden bir bilgisi olmayanlara, bu insanlar sadece birkaç gün içinde Ebubekir olmaya karar veren Bay Ohara gibi, aniden İslâm'a dönen Japon Yurttaşlar olarak anlatılmaktadır. İbrahim, Uchida Ryôhei gibi güçlü kimselerle ani buluşmalarını, Hibiya Park'taki rastlantısal bir karşılaşma olarak anlatmaktadır.[24] İbrahim, Müslüman yeminini imzalayanlardan Kara Ejder Üyesi Nakayama Yasuzô ile, millî bir bayramda (kigensetsu) kalabalık bir grupla Hibiya Park'a gittiklerinde karşılaştığını yazamaktadır. İbrahim, Japonya'da insanlarla Rusça anlaşmaktadır; bu dili mükemmel kullanan Nakayama ile aniden arkadaş olur. Bu arada ikisi derhal Kandabashi'daki *Kokumin* gazetesinde çalışan Tokutomi Sohô'yu öylesine ziyaret ederler! İbrahim'le iyi bir arkadaş olan Nakayama yılın geri kalan zamanında O'na gönüllü tercüman olarak yardım eder.[25] *Âlem-i İslâm* kitabındaki üniformalı fotoğrafına rağmen, kendisini *Dai Tokyo* gazetesinin muhabiri olarak tanıtan Nakano (Nakano Tsunetarô, Kara Ejderlerle bağlantılı, Asya Gı Kai'in kurucusu ve Yemin'in imzacılarından) ile karşılaşma tarzı gene inandırıcı olmaktan uzaktır. İbrahim'le Nakano bir meclis toplantısında "rastlantı sonucu" karşılaşırlar ve iyi arkadaş olurlar. İbrahim, 20 Mayıs 1909 gecesi birdenbire Nakano ve birkaç arkadaşıyla bilinmeyen özel bir odada "Doğu'nun birleşmesinin" tartışıldığı yedi saat süren garip bir toplantı yapar. Toplantıda bulunan Japonların hepsi, mükemmel Rusça konuşurlar ve üniformalıdılar. İbrahim Doğu'nun birleşmesi için 41 maddelik bir program açıklar. Tartışmalar, İslâm'ı Çin, Cava ve Hindistan Müslümanlarının desteğini kazanmak için kullanmanın olanakları etrafında odaklanır. İbrahim, Japonya'nın Asya'yı kendi arkasında birleştirmek için İslâm'ı kullanabileceğini ileri sürer. Nakano, kendisine İslâm'ı öğretmesini ister. Eser sanki yaklaşan savaşın 30 yıl öncecinden yapılmış kâhince bir öngörüsüdür.[26]

Müslüman Yemini'ne yine bir imzacı ve kurucu olan, ayrıca Japonya'nın bir gün Amerika'ya savaş ilan edebileceğini söyleyen bir Ohara (Yarbay Ohara Bukeiji, Japon Genel Kurmay subaylarından ve Tôa Dôbunkai'nin sekreteri) birdenbire İslâm'ı kabul eder. Bu arada birdenbire Arapçaya bir kabiliyet geliştirmiş olan Nakayama ve Ohara Çin Müslümanları konusunda uzman olan Honji Yasutarô toplanırlar ve bir cami inşa etme fikrini tartışmaya başlarlar. Ohara, Akasaka'da, Nakano ve Nakayama'nın katıldığı bir ziyafet verir ve İbrahim'i o sırada mebus olan eski İçişleri Bakanı Inukai Ki, meşhur Tôyama Mitsuru, ve Temsilciler Meclisinin sözcüsü mebus Kawanô ile tanıştırır. İbrahim cami meselesinde işin sonuna kadar gitmek konusunda tereddüt gösterir ve aniden diplomatikleşir. Japonya'da İslâmi faaliyetlerin ancak Halifeliğin onayıyla yapılmasının uygun olduğu ve de Osmanlı Sultanı'ndan izin alınması gerektiğini söyler. Japonlar bunu kabul ederler, Ohara aynı zamanda Türkiye ve Japonya arasında resmî ilişkiler kurulması amacıyla İbrahim'in, onların temsilcisi olarak Halife'ye gitmesini önerir.

Bu arada İbrahim, Bereketullah, Kakji Vala, Kamereddinzade Tayyib Ali, Hacı Veli Turabalizade, Abdulgafur Efendi, Melikcizade gibi bir grup Hindistan Müslümanıyla karşılaşır. Grup, "İslâm'ın yayılışına Hıristiyan tepkisini uzaklaştırmak için, Asya Gı Kai cemiyetini oluşturmaya karar verirler. Hep beraber Tôa Dôbunkai ofisine gidilir caminin yapılacağı arazinin tapusunun alınışı üzerine bir tören düzenlenir. Törende Abdürreşid tarafından hazırlanan, OSS raporlarında bahsi geçen meşhur "Müslüman Yemini", okunur ve herkesçe imzalanır.[27]

Yemin metninin iki farklı şeklinin olması düşündürücüdür. İbrahim'in 1910 basımlı eseri, sadece Ohara Bukeiji, Nakano Tsunejirô, Nakayama Yasuzô, Tôyama Mitsuru ve Abdürreşid İbrahim ile 3 Çinli Müslümanın imzaladığı metnin kopyasını ve

açıklamasını vermektedir. Japonya'da 1937 yılında bir kitapta Asyacı propaganda amacı için tekrar yayınlanan ünlü 1908 Müslüman Yemini metni ise dönemin Asyacı çevrelerinin o günden bu yana tanınmış sivil ve asker kişiliklerini, Tôyama, Mitsuru, Uchida Ryôhei, Inukai Ki, Nakano Tsunetarô, Yüzbaşı Aoyanagi Katsutoshi, Yarbay Ohara Bukeiji, Yamada Kinosuke, Kônô Hironaka, Nakayama Yasuzô'nun isimlerini içermektedir. Japonya'daki yemin metninin dramatik bir öyküsü vardır. *Tôa senkaku shishi kiden*'e ve daha sonra onu kaynak alan OSS raporlarına göre 1930'lu yıllarda *Tokyo Asahi* gazetesinde çıkan bir makalede, Nakano Tsunetarô ve diğer Kara Ejderlerin İbrahim ile beraber yarısını Arapça yarısını Japonca olarak hazırladıkları yemini ettikten sonra, Mançurya'nın Antung Bölgesindeki Chinko dağlarında yemine bağlılıklarını temsil edecek bir tapınağın yapılmasına yardım ettikleri yazılmaktadır. Yemin, İbrahim'in el yazısıyla, Kuran'dan alınmış "Allahın kulları, kardeş olunuz" sözleriyle başlamaktadır. Nakano ise kendi eliyle "Eğer kalplerimizde ufacık bir hainlik varsa, cennetin ve yeryüzünün bütün tanrıları mukaddes öfkeleriyle bizi cezalandırsınlar!" diye yazmıştır. İbrahim de Kur'an'dan "Allahın nezdinde, sözümüzde durmaya and içtik" cümlesini yazmıştır. 1937 yılında basılan Wakabayashi'nin *Japonya ve İslâm Dünyası* adlı eserinde Japonya'daki yemin metninin fotoğrafı vardır.[28]

Âlem-i İslâm kitabının sonunda adı belirlenemeyen bir kişi, muhtemelen Ohara, İbrahim'e Mekke Emiri'ne hediye edilmek üzere bir samuray kılıcı verir. 15 Haziran 1909'da İbrahim, Shimbashi Tokyo'dan, oradan Kore'ye geçeceği Shimonoseki'ye uğurlanır. Uğurlama töreninde içlerinde *Japan Times* gazetesinin ünlü yazarı Bay Baba ve Ohara ile Inukai'nin de bulunduğu, İbrahim'e göre yüzlerce kişilik büyük bir kalabalık toplanmıştı. İbrahim, çiçekler ve alkışlar arasında, I. Dünya Savaşının eşiğinde, Asya'dan İstanbul'a, uzun yolculuğuna başlar.[29]

SONUÇ

Japonca, İngilizce, Rusça ve Türkçe dökümanlardan takip edilebilen İbrahim'in hayat hikâyesi, Japon Asyacılarının, II. Dünya Savaşı öncesinde Japonya'nın İslâmcı politikalarıyla kurdukları bağlara ve Japonya'nın "İslâm dünyasının kurtarıcısı" imajına bir pencere işlevi görmektedir. Bir süre için her iki partinin de ortak isteği Rusya'ya karşı döğüşmekti. Osmanlı'nın yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgisizliğinden sonra, İbrahim ve diğer göçmenler için, Müslümanlar üzerindeki Rus-Sovyet hegemonyasını bertaraf etmenin tek yolu zor da olsa Japonya'yla bir ittifak oluşturmaktı. Milliyetçi ve İslâmcı bir kişilik olarak İbrahim'in kariyeri, kurtuluş ve casusluk politikasında, büyük güçlerle karşı karşıya gelen veya iş birliği yapan modernist ve milliyetçilerin yer aldığı global arenayı açıklamamızda bir başka pencere işlevi görür. Petrograd, İstanbul, Tokyo ve Mekke İbrahim tarafından hedeflere ulaşmak için ilişkilerin kurulduğu, fikirlerin geliştirildiği ve planların yapıldığı merkezlerdir. Tokyo 1909'da pek çok ülkeden İngiltere ve Rusya karşıtı ajitatör ve militanların, Batı imparatorluklarının hegamonyasını kırmak için bir araya geldikleri bir merkezdi. Özellikle İbrahim gibi Türk-Tatarlar, Rusya Müslümanları'nın 19. yüzyıldaki milliyetçi uyanışlarının ön saflarındaydılar. Diğerleri gibi İbrahim de İslâm Dünyasını uluslar ötesi bir camia olarak görüyordu. Selim Deringil'in de belirttiği gibi bu olgu iletişim ve ulaşımın modern dünyada gelişmesi ile kişilerin siyasal kimliklerini kendilerinin dışındaki benzeri kişilerle oluşturdukları, Anderson'un terimiyle, bir "muhayyel cemaat"e aidiyet idi.[30] Hayatı dünyadaki Müslümanların özgürleşmesi için aralıksız entelektüel ve politik faliyetlerle geçen İbrahim, 20. yüzyılın başlarında milliyetçi politikalara aktif bir güç veren karizmatik, entelektüel kuşağın belki de son örneklerindendi.

Erken dönemlerin milliyetçi politikalarında kariyer yapan, ancak sonuçta Japon İmparatorluğunun çıkarlarına hizmet etmek durumunda kalan yalnız adam İbrahim'in hayatı, oportunizm ve ihtiras sorunlarını akla getirebilir. Fakat bu kariyerden maddi hiçbir kazancı olmadığı ve hatta ailesini terk etmek zorunda kaldığı dikkate alındığında, hayatı hakkında sonradan yapılan değerlendirmelerden ve yazdıklarından, amaçladıklarında, bunlar pek çokları için bir kâbusla neticelenmiş olsa da, samimi ve hatta bu konuda dogmatik bir inanç taşıdığı anlaşılır. 1938'den sonra arkadaşları iktidara geldiğinde isteklerinin gerçekleştiğini kısa bir süre için de olsa görme şansına sahip oldu. İbrahim'i savaş yıllarından tanıyanlar, Japonya'nın imparatorluk oluşturmak için İslâm'ı bir araç olarak kullanma stratejisinin aşikârlığına rağmen, yaptıklarına olan inancının hiç azalmadığına şahittirler. Japonların İslâmı kabul etmeleri konusunda şüpheleri olan Türk -Tatar toplumu liderlerine, putperestler için Allah'ın sözüne kulak vermenin bir zaman sorunu olduğu ve sonunda pek azının bundan uzak kalacağını söylediği rivayet edilir.[31]

DİPNOTLAR:

1- The Office of Strategic Services: OSS

2- Office of Strategic Service, Research and Analysis Branch. R & A No. 890, 1983'ten bu yana kullanımı serbest olan, *Japanese Infiltration Among the Muslims Throughout the World*, s.1. İslam dünyasına yönelik Japonya'nın Savaş dönemi politikalarının sistematik analizlerini içeren belgelerin varlığına dikkatimi çeken Masaru Tamamoto'ya teşekkür borçluyum; ayrıca olayların içyüzünü bilen Komura Fujiô'nun bir değerlendirmesi için bkz. Komuro Fujiô, *Nihon isuramu shi*, (Tokyo: Nihon isuramu yuko renmei, 1988). Komura, Savas sırasında Moğolistan'da istihbarat faliyetlerinde görev almış, sonunda Müslüman olmus ve Savas sonrası dönemde İslâm dünyasına yönelik kültürel faliyetlerde aktif olarak görev almıstır. Komura'nın savas öncesi yıllarda Japonya ile İslâm dünyası arasındaki yakınlasmaya duyduğu açık sempatiyi yansıtan değerlendirmesi. Japonya'da söz konusu hareket içinde yer alanların kültü-

rel ve politik düşünce yapılarını yansıtması nedeniyle, OSS raporlarının fazlaca istihbarat-merkezli bakışını dengelemektedir. Bu kitap aynı zamanda Japonya'da İslâmcı yayınların, örgütlerin ve bunların denizaşırı bağlantılarının ayrıntılı bir listesini içermektedir. Bu bilgiler iyi düzenlenmemiş olmakla birlikte, OSS raporlarındaki listelerden daha kapsayıcı görünmektedir.

3- 80'lerin başında bu konuya dikkatimi çeken, İstanbul'daki İslam Kültür Merkezi'nin yöneticisi Ekmellettin İhsanoğlu'na teşekkür ederim. Elinizdeki çalışma, İslâm dünyası ve Japonya ilişkileri açısından büyük önem taşıyan İbrahim'le birçok açıdan ilgilenen Selim Deringil, Selçuk Esenbel, Kaori ve Hisao Komatsu'dan oluşan dört kişilik bir ekibin ortak çalışmasına çok şey borçludur. Bu yazıyı geliştirmeme ve *Âlem-i İslâm*'ın ilk ve orijinal baskısından yaptığım çevrimyazımını oluşturmama yardımlarından ötürü özellikle Selim Deringil'e teşekkür ederim. Dördümüz de bu çevrimyazımın en güvenilir olduğunu düşünüyoruz ve çalışmalarımızda kullanıyoruz. Kaori ve Hisao Komatsu da ilişki halinde olduğumuz uzun yıllar süresince bu konu üzerinde çalışma arzumu kamçılamışlardır.
İbrahim'in eserinin mevcut olan baskıları şunlardır: Arap alfabesi kullanarak Osmanlı Türkçesiyle yazılmış ve bu çalışma açısından en güvenilir olanı: Abdürreşit İbrahim, *Âlem-i İslâm, Japonya'da İntişar-ı İslamiyet* (İstanbul: 1328/1910). İki ciltlik bu eserin ikinci cildi İbrahim'in Kore, Çin, Singapur, Endonezya ve Hicaz'a yaptığı yolculukları anlatmaktadır. Yakın bir tarihte, Latin alfabesiyle ve günümüz diline uyarlanarak yapılan yeni baskısı dilde değişiklik yapmış ve hemen hemen bütün Japon isimlerini yanlış aktarmıştır. Bakınız, Mehmet Paksu, editör, 20. *Asrın Başlarında İslâm Dünyası ve Japonya'da İslâmiyet*, (İstanbul: Yeni Asya yayınları, 1987). Orijinal Osmanlıca'sı kaynak alınarak yakın zamanda yapılan Japonca çevirisi için bkz. Komatsu Kaori ve Komatsu Hisao (çev.), *Caponya*, (Tokyo: Daisanshokan, 1991).

4- OSS, R&A. No.890, s.9.

5- OSS, R&A. No.890, s.4.

6- Bu nokta, yakın zamanda, siyaset bilimcilerin "medeniyetler arası çelişki" yaklaşımlarında ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri makalesi OSS'nin savaş yıllarında İslâm üzerine yazılmış raporlarını hatırlatan Samuel Huntington'dur

7- OSS, R & A, No. 890.2, *Japanese Infiltration Among Muslims in Russian and Her Borderlands*, Ağustos 1944, teşkilatlar ve isimler hakkında ek için bkz. s.56-85; Başlık, Masaru Tamamoto'nun hazırlığı sürdüğü halde kullanmama izin verdiği, Japonya'nın 2.Dünya Savaşındaki ve önceki İslâm politikası üzerine yazılan kitabından esinlenmiştir. Marius B. Jansen, *The Japanese and Sun yat-sen* (Stanford; Stanford University Press, 1954); E.H. Norman, "The Genyôsha: A Study in the Origins of Japanese Imperialism" *Pacific Affairs*, 17 (Eylül 1944) s. 261-284.

8- Japonya'nın İslâm dünyasına yönelik siyasetinin temel özelliği ve tarihi için bkz. OSS, R&A, No.890, s.1-10; Ekler için bkz. OSS, R&A, No.890.1

9- *Âlem-i İslâm*, İbrahim'in 1909'da Japonya'daki ilişkilerini ve görüşmelerini ayrıntılı olarak verir; 1903 veya 1906'daki gizli ziyaret için bkz. Azade-Ayse Rorlich, *Volga Tatars, A Profile in National Resilince*, (Stanford:Hoover Institution Press, 1986) ve OSS, R & A, 890.2, s. 26.

10- Tatarlar'ın Pan İslâmcı ve Pan Türkçü ortak kimliği için bkz. Azade Rorlich, *Volga Tatars*. Milli bağımsızlığa dünya ölçeğinde bir İslâm politikasıyla ulaşılacağını düşünen İbrahim'in dini yaklaşımının tersine, milliyetçilikle sosyalizmi bağdaştır bulan ünlü Tatar milliyetçisi Sultan Galiyev ya da, laik milliyetçi bir tutumu savunan Ayaz İshak (bir ara Japonya'yla ilgilenmiştir) ve Yusuf Akçura gibi milliyetçiler arasında da çelişkiler vardı. Laikler ile İbrahim ve 1917'den sonra Tatarları Japonya'ya getiren bir diğer Tatar lider Kurban Ali arasındaki çelişkiler için bkz. Komura, *Nihon isuramu shi*, OSS, R & A, 890.2. Bu çelişki 1933'den sonra milliyetçi grupları kendi amaçları doğrultusunda kullanmak isteyen Tokyo'daki Japon otoritelerin elini kolunu bağlamıştır.
Japon Hükümeti'nin Tatar dünyasına ve Tokyo ve Mançurya'daki faaliyetlerine yaklaşımlarını anlamak için önemli bir kaynak Library of Congress'deki "The Japanese Mohammedan Church" başlıklı mikrofilm koleksiyonudur. Koleksiyon esas olarak Gaimushô, Dışişleri Bakanlığı'nın İbrahim ve diğer Müslümanların faliyetleri hakkında tutmuş olduğu düzenli raporlardan oluşmaktadır. Rakip grupların Asya Asyalılarındır düşüncesini gerçekleştirmek için birlik oluşturmaları beklenirken bu çelişkilerin Shibuya'nın merkezinde düpedüz bir kavgaya dönüşmesiyle otoriteler ne yapacaklarını şaşırdılar.

11- Kokuryûkai jireki, (Tokyo: Kokûryaki, Showa 5, 1930) madde 34, s. 17.

12- Kokuryûkai jireki, s.21.

13- Toyoma ile ilgili yayınların çoğu İbrahim'i rivayetlere dayanan bir üslupla anlatırlar. Bkz. *Kô Tôyama Mitsuru ô*, (Tokyo: Bungadô shoten, Showa 17, 1942), İbrahim'in ve Japonya'daki diğer Tatarların fotoğrafları için Töyama'nın fotoğraf albümüne bkz., *Tôyama ô shashin den*, (Tokyo: Töyama ô shashinden kankôkai, Showa 10, 1935),s. 55 ; Asya Gı Kay'ın kurucularından Nakano Tsunetarô ve İbrahim'le ilişkileri için bkz. *Kokuryûkai, Tôa senkaku shishi kiden*, (Tokyo: Harashôbô, Showa 11, 1936), s.351-352. Bu yazarın yukardaki çalışmasının sistemli bir şekilde incelenmesi İbrahim'le ilişkisi olan diğer yurtseverlerin ortaya çıkmasını sağlayabilir.

14- Nadir Özbek, "Abdürresid İbrahim (1857-1944), The Life and Thought of a Muslim Activist", Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, s. 58; 1987'de Tamarei'deki Müslüman bölümünü ziyaretimde İbrahim'in mezar taşını budum. İbrahim'in mezar taşına, Japonya'daki rolü göz önüne alınmış olmalı ki İngilizce büyük Kadı ibaresi yazılmıştır. Diğer mezar taşları genellikle olduğu gibi Arapça, Çin Müslümanları için de Çincedir.

15- Münir Bey'in babasına itirazları için bkz. Komura, s.124; Münir Bey'in İstanbul ve İzmir'deki torunları ile röportaj, Haziran 1994; Türk otoritelerinin İbrahim'e yaklaşımı için bkz., Nadir Özbek, s.58; İbrahim'in ailesi ile yapılan röportaj, Haziran 1994; Abdul Kerim'in durumu için Komura, s. 80-81, Ayaz İshak gibi laik milliyetçi Tatarlarla olan anlaşmazlık için s. 84-86, İbrahim'in liderliğine karşı olan diğer Tatar lider Kurban Ali için s. 84-85, Abdül Kerim hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. OSS, R & A, 890, s. 11-12; Komura gibi Japon kaynakları İbrahim'in Japonya ziyaretinin Atatürk tarafından onaylandığını ileri sürmektedirler. Bu bilgi, tahminen Ökawa Shûmei'ini yakın arkadaşı ve Sakurakai'nin kurucusu olarak 1930'ların sonlarına doğru birçok suikast girişiminin düzenleyicisi olan Hashimoto Kingorô'nun da katıldığı 1931 yılındaki resmi bir Japon devlet ziyareti sırasındaki görüşmeye dayandırılmaktadır. Anlatılanlar doğruysa bile insan şaşırıyor: 1. Dünya Savaşı'ndan sonra emperyalist saldırganlık ve Avrupa politikası'na şüphe ile yaklaşan laik Mustafa Kemal ve grubu İbrahim'in en azından kendi ülkesinde Pan İslâmizm doğrultusunda faaliyet yürütmesini önlemek için Japonya'nın önerisini kabul etmiş olabilirler. Öbür taraftan Japonya'dayken Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı hakkını korumasına izin vermişlerdir. Savaş yıllarında Türk sefaretinin askeri ataşesi ile düzenli görüşmeler yaptığı Japon Dışişleri Bakanlığı'nın kayıtlarında mevcuttur. Bu karışık durumun, o günkü Türkiye dış politikasının karmaşık dengelerini yansıttığı düşünülebilir.

16- *Âlem-i İslâm*. s.196.

17- İbid., s.200.

18- İbid., s.358, 248, 370.

19- İbid., s.216, 317.

20- İbid., s.201-204, 227.

21- İbid., s.265.

22- Miyata Okulundaki sloganlar için bkz. İbid., s.376-377

23- İbid., s.224.

24- İbid., s.

25- İbid., s.199.

26- İbid., s.354.

27- Asya Gı Kay ve Müslüman Yemini hakkındaki anlatımlar günlük yaşamla ilgili birçok bilgi arasına dağılmış olduğu için olayın politik önemi perdelenmektedir. Bkz. İbid., s.353-64,359,366-67,389,392-94,401,413,427.

28- *Tôa senkaku shishi kiden*, s. 351,352; Komatsu and Komatsu, *Caponya*, s. 362 Wakabayashi Nakaba'dan, *Kaikyô se kai to nihon*, Tokyo. 1937; OSS. R & A. No. 890.2, s.32.

KIZI FEVZİYE HANIM'A MEKTUP

12 Eylül 1934 Mektubundan aynen

Sevgili kızım Fevziyem! Bugün senin 20 Ağustos tarihli mektubunu aldım. Türkistanlıların mektubları daha gelmedi. Kızım bu mektubu kendin güzel bir mütaala ettikten sonra istinsah eder aslını Yusuf Bey vasıtasıyla mı Kılıç Ali Bey vasıtasıyla mı her ne gibi tarik ile mümkün ise Gazi Hazretlerine takdim çaresini ararsın. Çünkü bütün hareketimden malumat vermek üzere söz vermiştim.

Bugün devletlerin apışmaları bilhassa İngiltere Fransa'nın Bolşevikleri Cemiyet-i Akvama kabülde tehalükleri Amerika'nın kuvve-i bahriyesini tezyide calışması hep Japonya'yı tehdid sadedinde olabilir. (Kaderin siyaseti başka) Japonlar hiç telaş etmeksizin meslek-i siyasetlerinde devam etmekte.

Büyük Japon İmparatoru Meiji zamanında bir din kabulü meslesi mevzu-u bahs olup iğtişaşlar da olmuş. Abdülhamid Han ile muhabere bu yüzden olduğu söyleniyor. O zaman Hıristiyanlığı kabul taraftarları fazla olmuş. İslâmiyete ait malumatları da olmadığından vakt-i ahire ta'lik-i tensib olunmuş.

1908'de benim reyim inzimamıyla tekerrür etmiş ise de İngiltere'nin münasebet-i dostanesi Talat Paşa ile Cavid'in cehaleti ya su-i kasdi mani olmuş. Şimdi ise meseleyi zaman ihya etmekte belki de kader.

Japonlar siyaseten sıkışmakta, İngiliz dostlarından ayrılıyorlar. Komünizm de içerilmekte, buna kendi kanunları müsaid başka müzaheret edecek de yok. Ahval-i siyasiye bu devlet-i İslâmiyete temayüle mecbur etmiş. Bugün resmî adamlar meyanında da gayr-i resmî surette İslâm meselesiyle iştigal edenler var. Mae'l-teessüf İslâmiyete ait malumatları pek az. Mamafih şimdilik İslâm ve Kuran meselesini milletin kulağına doldurmak sadedinde tedabine teşebbüs olunmuş. Haftada üç defa sabah saat 7'de radyoda yarım saat İslâm ve Kuran hakkında malumat söylenmekte ve radyo her köyde şehirlerde her caddede var. Hanelere almak için bir İngiliz lirası pek mebzul.

Arada sırada da gazetelerde makaleler de oluyor. Cihaten bir şeyler yok. Erkân-ı devlette mine'l-kadim tanassur etmişler de olduğu cihetle ihtiyat fevkalade. Amerikalılar tarafından açılmış misyoner mektepleri de çok. Bunları da tedricen kapatıyorlar. Hıristiyanlar da koku alıyorlar: Halid Şilder Bey, Abdullah Filibi gibiler Hıristiyan alemin; kuşkulandırmak için Arab gazetelerinde .... fahiş mübalağalı havadisler neşrettiriyorlar: Bağdad El-Hidaye *mecmuası yevmiye binlerce adam ihtida ettiğini kaydetmiş. Bazı gazeteler İmparatorun ihtidasını kaydetmişler. Bunlar: Peredya Kasyun ve istihza-i mesele kendi mecrasında devam edecek. Zamanı gelecek bizim ateşemiliter Rüşdü Bey'in cereyanı meseleden haberi olacak. Bir hikâye hatırıma geldi. Kırım muharebesi eyyamında şayia olmuş. Birinci Nikola esir olup İslâmiyeti kabul etmiş. Fi filan tarihinde Ayasofya'da sabah namazı kılınmış bilahare şayiadan dolayı birçok adamlar tecziye olunduğundan Ebulmeth Hacı namında Orenburg'da bir adam dağlara ormanlara gider bağırırmış: Nikolay Pavloviç Müslüman oldu: dermiş.*

Japonya'da İslâm meselesi şuyuu da o kabilden oldu. Mamafih burada meselenin aslı var. An karib Mançurya'da cami yapılacak. Dini medreseler inşası karargir olmuştur. Mısır'a birkaç talebe gönderilecek. Bu meseleler ile Nakano meşgul olmak ihtimali var. Ben de medhaldarım. Formoza valisi de geldi. Harbiye nezaretine geçmezse bu mesele ile meşgul olmak ihtimali akrab. Şimdilik Kanda idare ediyor.

Meselenin mühim devreleri gelmek ihtimalini düşünüyorum. İhtimal Gazi Hazretleri de alakadar olmak ister. Ben her zaman için meramına müheyyayım. Mesele kuvve-i karibeye geldiği takdirde Lerj sıfatını takınmak mecburiyeti de olabilirler. Bakalım cilve-i kader ne diyecek.

Pederin Abdürreşid

Çevriyazı: Hayrettin Kaya

29- *Âlem-i İslâm*, s.431-445.

30- Benedict Anderson, *Imagined Communities; Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (London: Verso, 1991), s. 1-18; Selim Deringil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneğin İcadı, Muhayyel Cemaat, ve Panislamizm", *Toplum ve Bilim*, 54 Yaz-Güz, 1991, s. 47-65; Muhayyel cemaat olarak Pan İslâm'ın analizi için bkz. Selim Deringil, "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908", *Comparative Studies in Society and History*, (Ocak 1993) C. 35, No.1, s.3-29. Selim Deringil, "Osmanlı İmparatorluğunda 'Geleneğin İcadı', 'Muhayyel Cemaat' ve Pan-İslamizm", *Toplum ve Bilim*, No.62, 1993.

31- Türk- Tatar liderleriyle 1987 ve 1993'de yapılmış mülakatlar.

GENEL KAYNAKÇA

Kitapları:

1- *Livaü'l Hamd*, İstanbul 1885: Rusya'da yaşayan Müslümanları Türkiye'ye göç etmeye teşvik amacıyla yazılmış ve gizlice Rusya'ya sokulup dağıtılmış bir risaledir.

2- *Çolpan Yıldızı*, İstanbul 1895; Petersburg 1907: Adbürreşid İbrahim'in Rus Çarlığı'nın Türkler'e yönelik baskısını protesto etmek amacıyla kaleme aldığı yazılı ilk siyasi belgedir. 1895 yılında Orenburg Müftülüğü'ndeki görevinden ayrıldıktan sonra geldiği İstanbul'da kaleme alınmıştır. Rus yönetimine karşı halkı mücadeleye çağıran bu eser ayrıca yazarın bir süre reisliğini de yaptığı Orenburg Şer'i Mahkemesi'ne yönelik eleştirel nitelikteki düşüncelerini de içermektedir. Bu nedenle 1907 yılında Petersburg'da ikinci baskısı yapılmıştır.

3- *Bin Üçyüz Senelik Nazar*, Petersburg 1905: 1905 Rus devriminin en hararetli günlerinde yazılmıştır. Rusya Müslümanları arasında bir ittifak oluşturmanın gereğini vurgular. İttifak hareketinin programının ve tüzüğünün hazırlanmasında esin kaynağı olmuştur. Bu eser Rus sansüründen kurtulabilen ilk Türkçe kitaptır.

4- *Vicdan Muhakemesi ve İnsaf Terazisi*, Petersburg 1906; Petersburg 1907; İstanbul 1329: Kazan bölgesindeki Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerine karşı durmak üzere yazılmış bir eserdir. Tatarca olarak kaleme alınan eser İslâmiyet ile Hıristiyanlığı karşılaştırarak Müslümanlığın daha üstün olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

5- *Hapishane Esrarı*, Kazan tarihsiz: 1878-1879 yılları arasında Kazan hapishanesinde geçirdiği günleri anlatan küçük bir eserdir. Abdürreşid böyle bir kitap yazdığından *Tercüme-i Halim*'de bahsetmektedir. *Tercüme-i Halim*'de bu hapishane hayatına ilişkin anıları kısmen aktarılmıştır.

6- *Kazak Ehvali*, Kazan tarihsiz: 1879 yılında hapisten çıktıktan sonra Kazak bölgesinde başından geçen olayları anlatmaktadır. Yine bu eserin varlığını *Tercüme-i Halim*'den öğrenmekteyiz. *Tercüme-i Halim* söz konusu döneme ilişkin hatıralarını büyük oranda kapsamaktadır.

7- *Tercüme-i Halim ya ki Başıma Gelenler*, Petersburg, tarihsiz: Muhtemelen 1905-1907 yılları arasında Petersburg'da Abdürreşid İbrahim'in kendi matbaasında basılmıştır. Otobiyografi niteliğinde bir eserdir. İki cilt olarak planlanmıştır. Birinci cilt yaşamının ilk 28 yılını işlemektedir. Kitabın ikinci cildi muhtemelen yayınlanamamıştır.

8- *Aftonomiya ya ki İdare-i Muhtariye*, Petersburg, 1907: Bu risale 1. ve 2. Duma'da (1906-1907) ortaya çıkan bağımsızlık eğilimleri karşısında Rusya Müslümanlarının da muhtariyet haklarını kullanmaları gerektiğini belirten bir eserdir. 35 sayfalık bu risalede Abdürreşid İbrahim Rusya Müslümanlarının otonomi taraftarı Finlandiyalılar, Lehler ve Ukraynalılar ile işbirliği yapmaları gerektiğini ileri sürmüştür.

9- *Subh-i Sadık*, Petersburg, 1906: Rusya Müslümanlarının birlik oluşturması gayesiyle yazılmış küçük bir risaledir.

10- *Devr-i Âlem*, Kazan 1909: Abdürreşid İbrahim'in 1908 yılında çıktığı Doğu seyahatinde tuttuğu notlardan oğlu Münir Ahmet tarafında yapılan bir derlemedir. *Âlem-i İslâm*'ın bir özeti niteliğinde olan bu eser Tatarca olarak yayınlanmıştır.

11- *İlmihal-i Tıbbi Hem Din Hikmetleri*, 2.bsk., Kazan 1907: Zekat, abdest, gusul abdesti gibi dini ibadetlerin önemi ve tıbbi faydaları üzerinde duran Tatarca yazılmış küçük bir kitaptır.

12- *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-i İslâmiyet*, 2 cilt, İstanbul, 1328-1331: 1907-1910 yılları arasında yaptığı büyük seyahatinin hatıralarını bu eserle yayınlamıştır. 1987 yılında bu eser yine iki cilt olarak Yeni Asya Yayınları tarafında günümüz Türkçesiyle yayınlanmıştır.

13- *Asya Tehlikede*, İstanbul, 1328: Bu kitabın yazarı Japon Hatano'dur. Abdürreşid bu küçük kitabı Muhammed Hilmi Nakava ile birlikte Türkçeye çevirmiştir. İngiltere, Rusya ve Amerika'nın Uzakdoğu'daki insanlık dışı faaliyetlerine karşı Asyalı milletlerin yani Çin, Japonya, Osmanlı İmparatorluğu, Afganistan, Hindistan, İran, Siyam, Cava adaları ile Türkistan'ın birleşmesi gerektiğini anlatan bir eserdir.

14- *Dinü'l Fıtrî*, İstanbul, 1340: Dinin insanlık için gerekli olduğunu, İslamiyetin üstün bir din olduğunu anlatan küçük bir kitapçıktır.

15- *Tarihin Unutulmuş Saifeleri*, Berlin, 1933: Musa Carullah tarafından Berlin'de Abdürreşid İbrahim'in hatıralarından faydalanılmak suretiyle hazırlanmıştır. Bu eserde Abdülhamid'in ittihad-ı İslâm taraftarı olmadığı görüşü ileri sürülmektedir.

Çıkardığı Gazete ve Dergiler:

1- *Mir'at Yahud Gözgü*: 1900-1909 yılları arasında yayınlanmıştır. Osmanlı Türkçesi ve Tatarca yazıların yer aldığı bu derginin her bir nüshası 16 ile 35 sayfa arasında değişmektedir. 1-2, 7-8, 10-18 ve 20-22. sayılarından oluşan eksik bir koleksiyonu Helsinki Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Türkiye'de ise 19. (Süleymaniye) ve 22. (Belediye Kütüphanesi) sayıları mevcuttur.

2- *Ülfet*: Osmanlı Türkçesiyle yayınlanan kültürel ve politik içerikli bir dergidir. İlk sayısı 1906 yılında Petersburg'ta Abdürreşid İbrahim'in kendisine ait olan Elektrik Matbahanesi'nde basılmıştır. Derginin yazarları arasında Musa Carullah da bulunmaktaydı. Dergi Rusya'nın bütün Müslüman Türk bölgelerinde büyük bir ilgiyle karşılanır. Gittikçe artan etkinliği sonucunda yoğun baskılara maruz kalır. 85 numaralı son sayısına Polis tarafından el konulur, böylece yayın hayatı sona erer.

3- *Tilmiz*: Abdürreşid İbrahim tarafından Petersburg'daki Dağıstanlı öğrenciler için çıkarılır. İlk sayısı 1906 yılı sonlarında yayınlanır. Bütün Dünya Müslümanlarının politik birliğini savunur. Bu açık pan-İslâmcı çizgisinden dolayı ağır baskıya uğrar. 1907 sonbaharında yayınlanan 30. sayısına polis el koyar ve dergi kapatılır.

4- *Necat*: İlk sayısı Haziran 1907 yılında çıkar. İkinci sayıya açık Pan-İslâmcı çizgisinden dolayı izin verilmeniştir.

5- *Şirke*: Abdürreşid İbrahim bu dergiyi 1907 yılında Petersburg'da Kazak aydınlarıyla beraber yayınlamaya başlamıştır. Ancak bu dergi de Pan İslâmcı siyaseti yüzünden ancak bir sayı yayınlanabilmiştir.

6- *Tearüf-i Müslimin*: 15 günlük olarak 1910-1911 yılları arasında İstanbul'da yayınlanmıştır. 32 sayı yayınlanabilmiştir.

7- *İslâm Dünyası*: 1913-1914 yılları arasında 15 günlük olarak çıkartılan bu dergi 27 sayı yayınlanabilmiştir.

8- *Cihad-ı İslâm*: Alimcan İdrisi ile birlikte 1916 yılında Berlin'de Tatarca olarak çıkardığı bir gazetedir. Berlin'de esir bulunan Müslüman-Türk askerlere hitap etmektedir.

Abdürreşid İbrahim'in Yazısının Bulunduğu Dergiler:

Sırat-ı Müstakim (1325-1327 yılları arasında 37 makale)
Sebilürreşad (1328-1341 yılları arasında 32 makale)
İslâm Mecmuası (c.5, n.61, 29 Ağustos 1334 ve c.5, n.62, 14 Eylül 1334 tarihli sayılarda)
Vakit (n.2580, 6 Kanunuevvel 1925)
Emel Mecmuası (Mısır: n.5, 23 Nisan 1923)
Beyanü'l Hak (Kazan: 1907-1910 arasında çeşitli sayılarda)
Yeni Japon Mubbiri (Tokyo: 1933-1935 arasında 14 makale)

Doğrudan Abdürreşid İbrahim Hakkında Yazılanlar:

Akdes, Nimet Kurat (1966), "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri, Abdürreşid İbrahim (1853-1949)", *DTCF Dergisi*, c. XXIV, n. 3-4, Ankara, s.923-925.

Kreiser, Klaus (1986), "Vom Untergang der Ertoghrul bis zur Mission Abdurrashid Efendis- Die türkisch-japanischen Beziehungen zwischen 1890 und 1915", *Japan und die Mittelmachte im Ersten Weltkrieg und in den zwanziger Jahren*, Josef Kreiner (der.) içinde, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, s.235-249.

Cemil Lee (1987), "A. İbrahim Efendi'nin Uzakdoğu Seyahat Notlarına Dair", VIII. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul 1987.

Tahir, Mahmud (1988), "Abdurrashid Ibragim, 1857-1944", *Central Asian Survey*, v.7, n.4, s.135-140.

Uzun, Mustafa (1988), "Abdürreşid İbrahim (1857-1944)", *İslâm Ansiklopedisi*, c.1, s.295-297

Georgeon, François (1991), "Un Voyageur Tatar En Extreme-Orient Au Debut Du XX Siecle", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, c. XXXII, n. 1, Paris, s.47-50.

Türkoğlu, İsmail (1993), Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Özbek, Nadir (1994), Abdürreşid İbrahim (1857-1944), The Life and Thought of a Muslim Activist, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi-Tarih Bölümü, İstanbul.

HELMUT VE OTTO VOGT İSTANBUL'DA

KEMAL KOZANOĞLU

Helmut Vogt'ı 1995 yılı Nisan ayı ortasında, doksanına merdiven dayamışken tanıdım. Bir İstanbul turunda hemen arkamdaki 3-4 numaralı koltukta 17-18 yaşlarındaki erkek torunuyla oturuyordu. Sohbet ilerledikçe babasının Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda görevli olduğunu ve çocukluğunda babasının İstanbul günlerini dinleyerek büyüdüğünü onun bu kentte gördüğü anıtları gezmeyi çok istediğini anlattı. Yanında babasının bazı fotoğraflarını da getirmişti.

Bana verdiği ilk fotoğrafın arkasında son derece özenli bir yazıyla şu bilgiler bulunuyordu:

"Motorlu araçlar birliği komutanı Otto Vogt (sağdan 6.) 1916'da Bir-Biren'deki (Filistin) evinin önünde Türk bakanı ve generali Ahmed Djemal-Pascha ve diğer çöl subaylarını karşılarken.- Terekesinden fotoğraf".

Babasının yazgısının beni çok ilgilendirdiğini anlayınca, bu kez kendi titrek elyazısıyla, yukarıdakilerin altına şunları yazacaktı:

"505./507. Alman motorlu araç birliklerine 4. Türk Ordusu ile birlikte, Ahmed Djemal-Pascha komutasında, 1916 ortalarında Filistin'den Süveyş Kanalı'na doğru ilerleme emri verilmişti. Bu Pascha-Seferi, Gazze'deki başarıya karşın amacına ulaşamayacaktı."

Bana verdiği ikinci fotoğrafta babasıyla onun geride bıraktığı bazı belge ve kişisel eşyayı yıllar sonra fotomontajla bir araya getirmiş. Ama önce fotoğrafın arkasını okuyalım:

"Otto Vogt
Yüzbaşı ve Commandeur
(Anna Rump ile evli)
Aschaffenburg 25.5.1872 - Spa (Belçika) 6.11.1918
(İmparatorluk Genel Karargâhında)"

Bu Otto Vogt'un son resmiymiş, yitirilmekte olan savaş nedeniyle üzgün ve düşünceli. Önünde oğlunun sonradan derleyeceği anılar yığını: Kapaklı bira sürahisi, evlilik cüzdanı, bir Osmanlı nişanı ve beratı, Bedevi çadırı önünde Otto Vogt, Mevlâna Türbesi ve Selimiye Camii'ni gösteren bir kart, şarap kupası, Anna Vogt'a, eşine cepheden gönderdiği "Feldpost" damgalı posta kartı, otomobilin atalarından birinin önünde (Daimler-Benz mi?) poz vermiş Otto Vogt gibi...

Yanında getirdiği fotoğrafları bana bırakmasını rica ettim. Bunları Tarih Vakfı'na vermek istediğimi ve vakfın çıkardığı dergide yayımlatmayı umduğumu da ekledim. Fotoğrafta soldan 7., sakallı, toplu subayı Cemal Paşa olarak saptadıktan sonra, diğerlerini teşhis edebilecek uzmanlarımızın olduğunu,

Otto Vogt 1916'da Filistin'deki evinin önünde (fesli sivilin sağında kolonyal şapkalı)

Helmut Vogt'un babasının resmi ile geride bıraktığı belge ve kişisel eşyayı fotomontajla bir araya getirdiği fotoğraf

kendisine yazmak isteyenlerin bile bulunabileceğini söyleyip adresini aldım. Ricamı kabul etti, resimleri bana bıraktı.

Helmut, benim güncele teğet geçen, geçmişe yolculuğa çıkaran rehberlik tarzımı benimseyen ilk kişi oldu gruptan. Kendisini "bilimsel soyağacı araştırmacısı" olarak tanıtmıştı bana; bazı Alman ansiklopedilerinde katkılarına rastlayabilirdim. İstanbul'a duyduğu ilgi, örneğin bir Sultanahmet Camii'nin olası anı defterinde (ne kadar da iyimser!) Hauptamann Otto Vogt imzasını bulma umuduyla sınırlı değildi. Araştırmaları onu 4.Haçlı Seferi yıllarına geri götürmüş ve ailesinin bir kolunun Konstantinopolis'deki ilk Latin imparatoru Flandre'lı Baudouin'a (1204/05) kadar uzandığını saptamıştı.

Şimdi Helmut'un İstanbul'a gelmek için neden bunca yıl beklediğini merak ediyorsunuzdur: O, Thüringen eyaletindendi ve iki Almanya'nın yeniden birleşmesine kadar burası Doğu Almanya'ydı. DDR yönetiminin Demirperde ötesine göndermediği Helmut, bu özgürlüğünün kısıtlanması yüzünden gelememişti buralara, çok istediği halde. Buna karşın, Trabant'ına atlayıp taa Ermenistan'a kadar gitmiş, Türkiye'ye de oradan el sallamıştı eskiden.

Ona Tarabya'da yedirdiğim balığı, Sevan (Gökçe) Gölü kıyısında yedikleri gibi lezzetli bulmamıştı. Bizimki ne de olsa tipik turist menüsüydü: "Bosporus Balığı" adıyla da bilinen Norveç'ten ithal uskumru! Belki de bunu telâfi etme kaygısıyla Alman elçiliği yazlık rezidansı bahçesinin alınış öyküsünü, von der Goltz Paşa'nın burada gömülü olduğunu falan uzun uzun anlattım ona. Dönerken Yeniköy'de Sait Halim Paşa yalısını gösterip, Enver-Talât-Cemal üçlüsünden, Almanlarla birlikte savaşa girme işinin kotarılmasından söz ettim.

Topkapı Sarayı'nın terasında dinlenirken ona karşıdaki Haydarpaşa Garını gösterip babasını anlatmasını istedim. Evet, Otto Vogt 1915'te birliğini buradan trene vermişti. Yüzbaşı Vogt, gösterdiği yararlığa karşın, Kanal Seferi kazanılmadığı için Alman tarafınca taltif edilmeyecekti. Ama onun övündüğü ve ailesinin gurur kaynağı olacak bir Osmanlı nişanı var ki, Helmut onu "beş ışınlı gümüş Hilâl Nişanı" olarak tanımlıyor.

Bu satırları yazarken Otto Vogt' un ve onun Filistin'de karşıladığı Cemal Paşa'nın doğum tarihlerini yanyana getiriyor ve çok şaşırıyorum: İkisi de 1872'de Mayıs ayında doğmuşlar, Cemal Paşa 6, Otto Vogt 25 Mayısta. Biri daha 1915'te ferikliğe (korgeneral) yükselecek, ötekiyse yüzbaşı olarak ölecek...

Otto Vogt Kanal Seferinden sonra Batı Cephesinde görev alıyor. 6 Kasım 1918'de, yani Almanya'nın Müttefiklerle ateşkes imzalayıp savaşın sona ereceği 11 Kasım'dan beş gün önce Spa'da "İspanyol nezlesi" denilen grip salgınından ölüyor. Hastalık İngiliz esirleri kampından yayılmıştır. Komutanı Cemal Paşa ise, bilindiği gibi 1922'de Tiflis'te Ermeni komitacılarca şehit edilecekti.

Turumuzun 3. ve son gününde Ayasofya'yı gezerken Helmut galeriye bizimle gelemiyor, yanından hiç ayırmadığı açılır-kapanır taburesine oturup o görkemli mekânı inceliyor aşağıda. Bu da benim işimi kolaylaştırıyor. Çünkü ben güney galerisinde, Latin işgalinin başkomutanı Venedik Doju (Dukası) Dandolo'nun mezarı başında, ondan ve onun kuklası olan Latin imparatoru I.Baudouin'dan söz ederken pek iyi şeyler soylemiyorum haklarında...

Çamlıca dönüşü Boğaz Köprüsü'nün Avrupa ayağı yakınında, Emin Vafi korusu içinde Alman mimar Bruno Taut'un eseri Uzakdoğu havalı evi gösteriyor ve Taut'un Türkiye yıllarından (1936-38), İstanbul'da yattığından söz açıyorum. 1988'de başlayan rehberlik serüvenim süresince bu ünlü hemşehrisini tanıyan tek Alman da Helmut oluyor!

Aşkolsun size Herr Helmut Vogt, güle güle gidin ve yine gelin.

Sizi özleyeceğim. ■

HELMUT VOGT

Helmut Vogt'un kartviziti

SAVAŞ SIRASINDA KONSTANTİNOPEL'İN İÇİ VE ÇEVRESİ

GÜLTEKİN EMRE

1917 yılında Berlin'de yayınlanan *Rudolp Hertzog Agenda*'sında yer alıyor yukardaki başlıkla sunulan (yazı 1916'ya yazılmış) yazı ve 24 resim. Yazıyı yazan G.Wagenführ. Kimdir G.Wagenführ? Belki bir gazeteci, belki bir gezgin, belki bir turist, ya da bir firmanın temsilcisi.

Birinci Dünya Savaşı yılları... Osmanlı İmparatorluğu'nun üstüne kara bir örtü gibi serilen savaş... Ekonomik sıkıntılar, huzursuzluklar, "kutsal savaş"a gölge düşürecek her şeye karşı duyarlılık gösterme... "Silâh Arkadaşlığı"nın perçinlendiği günler... Alman silâhlarının Osmanlıların elinde ölüm kusturduğu, şehit kanlarıyla sulanan Gelibolu, Çanakkale kahramanlarının tarihe kazıdıkları, dilden dile dolaşan kahramanlık destanları... İstanbul, işgal altında bir başkenttir çoktandır: Kentin sokakları yabancı askarler, yabancı heyetlerle doludur; korku içindeki yerli halk pek ortalarda görünmez, ama bir yandan da "İstanbul Türk kalacaktır!", "İstanbul Türk kalmak zorundadır!" sloganlarını yüreğine kazımıştır bir kez. Pera'da eğlence yerleri sabaha dek açıktır ve askerlerin, savaş vurgunculârının, soyguncularının, hainlerin, satılmışların eğlencelerine tanıklık etmektedir. Mevsimler değişir durmadan: İlkyaz gelir, ortalığı bir badem çiçeği kokusu sarar ve yer gök çiçeğe keser; yaz gelir doğanın tüm canlılığıyla kendini insanlara sunması, savaşa mavaşa karşın insanları pikniğe çıkarır; sonbahar gelir, hüzünler de sıraya girer, acılar kanatlanır, yaralıların kapanmayan yaraları sızlar, ölümler çoğalır, anaların, eşlerin, kardeşlerin, babaların gözyaşları kurur. Kış gelir, halk yakacak, yiyecek, giyecek derdine düşer. Sular donar, karınlar iyice doymaz, iş, bir kez daha, aslanın ağzındadır ve oradan alması da, bulması da hiç kolay değildir. Esnaf çarşısından, Kapalı Çarşı'dan yükselen sesler birbirine ağa ağa İstanbul semalarına yayılır. Sokaklarda dilencisi de, hamalı da, develerle iç ve dış taşımacılıkta önemli rol oynayan kervanlarıyla, eşek anırmalarıyla, at kişnemeleriyle, çırakların birbirine ünlemeleriyle, satıcıların çığırtkan sesleriyle ortalık bir bayram yerine dönse de kimi zaman, aslında ülkenin yüreğini oyan bir savaş yaşanıyor ve Çanakkale'nin düşmana geçit vermemesi için müezzinler, imamlar durmadan dua ediyordur.

Kahvelerde okunan gazetelerden ve fısıltı gazetelerinden yayılan olduk olmadık haberin ortalığı birbirine kattığı (şekerli, şekersiz kahvelerin höpürdetildiği, demli demsiz çayların içildiği, çeşitli oyunların oynandığı) ortamlardaki insanların gözlerine bir bakın hele, size ne kadar çok yazılmış yazılmamış, okunmuş okunmamış mektup göstereceklerdir. Tartışmaların sonu bir türlü gelmiyordur. Doğru haber almak olanaksız gibidir. Kimin ölü, kimin sağ olduğu belli olmadığı gibi, yaralıların da nerede olduğu belli değildir. Herkes evlâdını, kocasını, kardeşini, akrabasını, babasını merak ediyordur. Sigaraların biri söndürülüp biri yakılıyor, nargileler öfkeli öfkeli homurdanıp duruyordur. Yüreklere su serpecek yetkili bir merci bulmak da olanaksız hale gelmiştir. Yine de halkımız her şeye razıdır, yeter ki düşman Çanakkale'den girmesin içeri. Oysa içeri düşman girmiştir müttefik maskesi altında ve tüm eğlence yerlerinde zafer sarhoşluğu içinde kendilerinden geçenler de onlardır.

Pera'da yerli halktan daha çok kimler vardır, hele bir düşünelim: "İranlılar, Yunanlılar, Keltliler ve Romalılar, Hunlar, Gotlar, Abarlar ve Araplar, Bulgarlar ve Ruslar, Normanlar, Selçuklular, Osmanlılar ve Haçlı şövalyeler, Franklar, İtalyanlar, Fransızlar ve İngilizler. Tüm bu uluslar 2500 yıldır tek bir vücut olup kenetlenmişler". Pera'yı Pera yapan zengin bir mozaiktir çokulusluluk, çokkültürlülük elbette. Bu uluslar, Türklerin dışındakiler, Pera, Galata, Stambul üçgeninde yaşamlarını sürdüregelmişler, kentin ticaretine, kültürüne büyük bir canlılık getirmişler. Ne yazık ki siyasette boy gösterememiş, at oynatamamışlar.

Asker konvoyları ülkeyi bir baştan bir başa kaplıyordur, yani cepheye asker sevkiyatı durmuyordur. Askerî malzemeler taşıyordur yorgun, bezgin askerler. Öte yandan Boğaz, ya da Haliç tüm görkemiyle yabancıları büyülüyordur. Tarabya'daki Alman Büyükelçiliğinin bahçesindeki şehitlerin mezarlarını da ulu ağaçlar süslüyordur. "Silâh arkadaşlığı"nın dökümünde yüzdesi pek az tutan şehit düşmüş Alman askerlerinin yanında, şehit Türklerin sayısını söylemeye gerek yok sanırım. Gelibolu'daki, Çanakkale'deki savunma hattı ölüp ölüp diriliyordur, Çanakkale boğazı kıpkızıl kan kesilmiştir. Marmara ise mavinin tüm güzelliğiyle yaralı yüreklere su serpmekte, teselli dağıtmaktadır.

1917'de, Berlinlilerin elinde dolaşan ve not aldıkları, randevularını, gelir ve giderlerini yazdıkları Rudolph Hertzog'un *Agenda*'sında yer alan İstanbul ve çevresine ilişkin yazının tam özeti değil, benim yazdığım. Yazının buharlaştırdığı düşüncelerden yürümek istedim ben yalnızca. ■

***Rudolp Hertzog Ajanda*'sının kapağı (solda üstte), Eyüp'ten Haliç ve İstanbul'a bakış (solda), İngilizlerin yakıp yıktığı büyük Anafarta köyü (sağda en üstte) ve Gelibolu'da çamaşır yıkayan Türk askerleri (sağda üstte)**

ANTALYA'NIN TİCARİ DURUMUNA İLİŞKİN BİR BELGE

DR. MUHAMMET GÜÇLÜ

A-GİRİŞ: ANTALYA'NIN KURULUŞU, TİCARİ DURUMU VE TİCARET ODASI.

Bergama kralı II. Attalos (M.Ö. 159-138), Pamphylia bölgesinin tek liman kenti Side'yi alamayınca[1], sözü edilen bölgenin batı ucunda Persler tarafından tahrip edilen Korykos[2] adlı Yunan köyünün bulunduğu bir koyda kendi adını taşıyan yeni bir liman şehrini M.Ö. 150 yılında kurdu.[3] Bir kale içinde üç sıra halinde kurulan şehirde on sene süre ile 30.000 esir çalıştı.[4]

Attaleia liman şehrinin kurulması, batısında Olbiya[5], doğusunda Side[6] adlı şehirlerin günden güne sönmesine sebep oldu. Günümüzde Antalya şehri yıldan yıla önemli gelişmeler kaydederken, Olbiya şehrinin adı unutulmuş, Side şehri de son yıllardaki turizm olayı nedeniyle yeniden gündeme gelmiştir. Roma ve Bizans döneminde de önemini koruyan Attaleia şehrinin surları mütemadiyen tamir gördü. Çünkü sürekli korsanların saldırısına uğruyordu. Hatta ticari öneminden dolayı Halife Mutavakkil'in Türk asıllı amirali Fazl B. Karin tarafından H:246/860 yılında zabt edildi.[7]

Antalya bölgesi XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Türkler ve Bizanslar arasında el değiştirdi. Nihayet kuruluş aşamasını tamamlayan Anadolu Selçuklu Devleti, Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1192-1211) önderliğinde "Antalya'da ticaret yapanların mallarına el konulmasını" bahane ederek harekete geçti. İki ay süren kuşatmadan sonra H:603/5 Mart 1207 tarihinde Şehir fethedildi.[8] Selçuklular döneminde şehir önemli bir pazar yeri ve ticaret iskelesi idi. Çünkü Anadolu'da yetişen ürünler Avrupa'ya buradan sevk ediliyordu. Avrupa ve Uzakdoğu'nun malları da bu iskele vasıtasıyla Anadolu içlerine götürülüyordu. Böylece Antalya'ya yoğun şekilde deve kervanları gelip, gidiyordu.

Ayrıca İskelede bir tersane inşa eden Türkler, Toroslar'da yetişen sedir ağaçlarından büyük kalyonlar yaparak, bir donanma oluşturdular. Bunun yanında yük gemileri yaparak, ticarete ve taşımacılığa başladılar. Teke oğulları döneminde ticari önemini muhafaza eden şehir, özellikle gümrük gelirleri ile zengin bir hazineye sahip oldu.[9] Ancak XIV. yüzyıl ile XV. yüzyılın başlarında siyasi açıdan şehirde bir belirsizlik vardı. Çünkü şehir sürekli saldırılara maruz kalıyordu. Nihayet 1423 yılında kesin olarak Osmanlı hakimiyetine geçen Antalya'da[10] siyasi ve ticari gelişme için gerekli zemin oluştu. Şehrin güvenliği ve ticari hayatının gelişmesinde, Barbaros Hayreddin Paşa'dan söz edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü esir olarak Kemer açıklarına getirilen Barbaros, elleri kelepçeli olduğu halde denize atlayıp, yüzerek karaya çıkma başarısını gösterdi. Civar köylülerin yardımı ile İstanoz'da (Korkuteli) bulunan Sultan Korkud'un huzuruna çıkarak, yelkenli yapımı için yardım aldı. İskelede

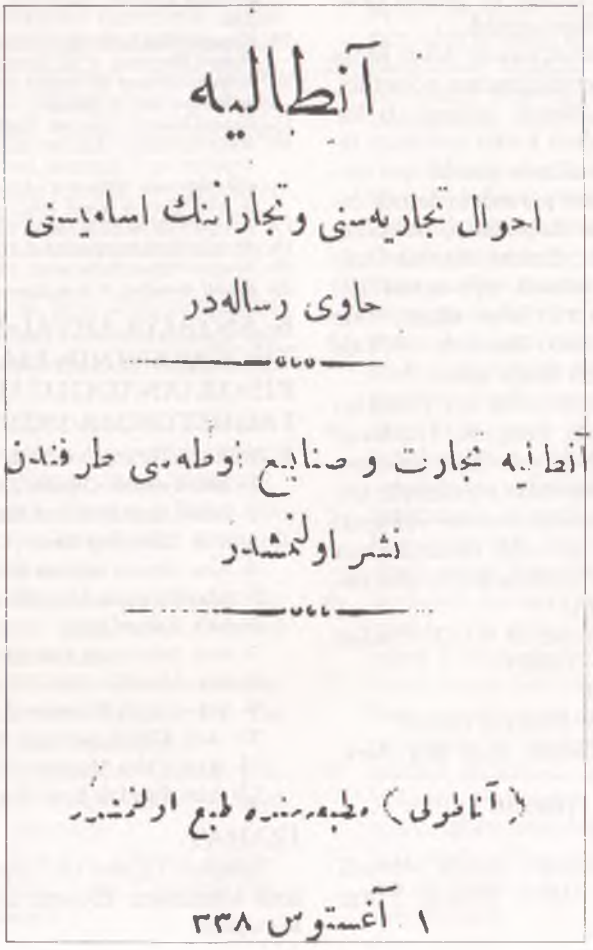
آنطالیه

احوال تجاریه‌سی و تجارتك اساسیسی

حاوی رساله‌در

آنطالیه تجارت و صنایع وطنه‌سی طرفندن

نشر اولنمشدر

(آناطولی) مطبعه‌سنده طبع اولنمشدر

۱ آغستوس ۳۳۸

yaptığı yelkenlilerle denize açılarak sürekli ganimet toplayıp, günden güne yelken sayısını artırarak[11], Barbaros Hayreddin Paşa ismini "Türk Denizcilik Tarihine" altın harflerle yazdırmıştır.

Bu arada 1472 yılında bir araya getirilen Haçlı donanması Antalya şehrini kuşattı. Surların dış mahallini ve iskeledeki depoları tahrip ve yağma eden Haçlılar, şehrin ticari hayatına önemli bir darbe vurdular.[12] Barbaros Hayreddin Paşa'nın faaliyetleri ile bir nebze kendini toplayan Antalya'daki ticari hayat günden güne gerilemeye ve el değiştirmeye başladı. Özellikle Mısırlı tüccarlar her geçen gün şehrin ticaretinde etkin oluyorlardı. XX. yüzyılın başlarından itibaren Arapların yanında İtalyan ve Avusturyalı tüccarlar kendini göstermeye başladı.[13]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında şehirlerin ticari hayatını düzenlemek ve canlandırmak için "Ziraat ve Ticaret Odaları", kurulmaya başlandı. Antalya Ziraat ve Ticaret Odası, ülkenin üçüncü kuruluşu olarak Konya Valisinin 8 Nisan 1886 tarih ve 1046 sayılı emirleri ile kuruldu. Buna göre, Merkez-i Liva Ziraat ve Ticaret Komisyonu Reis-i evveli Abdi Efendi, Reis-i Sanisi Panayot Efendi, azalıklara Rıza ve Nevfel Beyler ile Hacı Salih, Mehmet, Hacı Vasili ve İstavri Efendiler tayin edildi. 23 Nisan 1886 tarihinde faaliyete geçen Antalya Ziraat ve Ticaret Komisyonu, 31 Mayıs 1910 tarihine kadar bu ad ile çalıştı. Bu tarihten itibaren "Ticaret ve Sanayi Odası" ve "Ziraat Odası" olarak ikiye ayrıldı.

Oda ilk yıllarda Reis Barutçuzade Abdi Efendi'nin İskeledeki Vapur acentalığından yönetildi. Acentanın kâtibi Moralı Ali Efendi, odanın da kâtipliğini yapıyordu.[14] 1898 yılına kadar acentada faaliyet gösteren oda, kısa aralıklarla sürekli yer değiştirdi. 1937 yılında bugünkü yerindeki kendi binasına taşmana kadar liman dairesinde, hükümet caddesindeki çeşitli binalarda, Zincirli Han'da faaliyet gösterdi. Odanın 1922 yılında üye sayısı 100 iken, 1971'de 4250, 1991'de 15.150'ye ulaştı. Yine odanın 1922 yılında bütçesi 3400 lira iken, 1971'de 575.000, 1991'de 3.600.000.000 liraya ulaştı.[15]

Antalya'ya ve Ticaret Odası'na ait evraklar 1305/1889 Hükümet Konağı yangını, Tophane malızenlerinde çürüme, ve 1930 yılındaki "Eski evrakların teşkil edilecek komisyonlar marifetiyle tetkik edilerek tasnifi ile işe yaramayanların yakılması" talimatı gereği belgeler, işin ehli olmayanların gözetiminde incelemeye tâbi tutulmadan Kadın deresine atılması ile yok olmuştur.[16]

Muhtelif Yıllarda Oda'nın Yönetim Kurulu Üyeleri

a. Ziraat ve Ticaret Odası (1888)[17]
Reis-i evvel: Abdi Efendi
Reis-i sani: Serfedenzade Panayot Efendi
Azalar: Hafız Mehmet Efendi, Rıza Bey, Nevfel Bey, Panayot Efendi.

b. Ziraat ve Ticaret Odası (1899)[18]
Reis: Ömer Lütfü Efendi
Azalar: Besim Efendi, Mustafa Efendi, Mustafa Efendi, İstavri Efendi, Ligori Efendi, Yorgi Efendi.
Kâtib: Salih Efendi

c. Ziraat ve Ticaret Odası (1906/1907)[19]
Reis: Ömer Lütfü Efendi
Azalar: Mustafa Efendi, Mehmet Efendi, Mehmet Mursi Efendi, Hacı Yani Efendi, Hacı Ligori Efendi

d. Ticaret ve Sanayi Odası (1936)[20]
Başkan: Mehmet Ali Yümer
Başkan Vekili: Tuhafiyeci Mithat, Küçük Kadıoğlu Hüseyin, Sadık Şaşmaz
Hesap Müfettişi: Tevfik Hüseyin Bey
Tüccar Temsilcisi: Moralı Ali Bey

DİPNOTLAR:

1- Mehmet Önder, *Şehirden Şehire*, C:1, İstanbul, 1972, s. 57.
2- Clemens E. Bosch, *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler*, Çev: Sabahat Altan, Ankara, 1957, s. 33.
3- Adnan Pekman, *Perge Tarihi*, Ankara, 1973, s. 24.
4- Sadi Arcak, "Antalya Şehri", *Ülkü*, 5/9, Temmuz 1935, s. 372-379.
5- Charles Texier, *Küçük Asya*, Çev:Ali Suad, C:3, İstanbul 1340, s. 251.
6- Mehmet Önder, *Şehirden Şehire*, s. 58.
7- Osman Turan, "Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *Belleten*, 28/110, 1964, s. 214.
8- Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, 2. bs, İstanbul, 1984, s. 284.
9- İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Antalya'nın Ehemmiyeti", *Ülkü*, 4/19, Eylül 1934, s. 9-12.
10- İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C:1, 2 bs. Ankara, 1961 s. 52-54.
11- Cahit Akıncıoğlu, *Antalya*, 1925, E. Albay, Görüşme Tarihi: 19.8.1993.
12- Feridun Emecen, "Antalya", *TDV-İ.A.*, C:3, İstanbul, 1991, s. 234.
13- Nizameddin Karacebe, "Türk Ulusal Savaşının İlk Parçası", *Askeri Mecmua*, s. 57, Haziran 1940, s. 66.
14- Antalya Ticaret ve Sanayi Odası, *1991 Ekonomik Raporu*, Ankara, 1992, s. 365-366.
15- Kemal Kınay, "Oda'nın Tarihçesi", *Yeni İleri*, 8 Nisan 1991?.
16- Macit Selekler, "Antalya Sancağının 1269/1853 Senesindeki Teşkilatı ve O Zamanki Devlet Varidatı", *Türk Akdeniz*, 2/9, Haziran 1938, s. 11-13; Kemal Kınay, Odanın Tarihçesi, *Yeni İleri*, 8 Nisan 1991?.
17- *Konya Vilâyet Salnamesi*, H: 1306, Def'a:22, s. 185.
18- *Konya Vilâyet Salnamesi*, H:1317, Def'a:28, s. 185.
19- *Konya Vilâyet Salnamesi*, Mali:1322, Def'a:29, s. 145.
20- *Resmi Antalya*, 9 İkincikanun 1936.

B- ANTALYA AHVAL-İ TİCARİYESİNİ VE TÜCCARANININ ESAMİSİNİ HAVİ RİSALE (ANADOLU MATBAASI, 1 AĞUSTOS 338/1922)

1- Antalya Ticaret ve Sanayi Odası Heyeti
1- Reis-i evvel: Osman Zeki Bey
2- Reis-i sani: Mehmet Emin Efendi
3- Aza: Taceddin Bey
4- Aza. Ahmet Muhtar Efendi
5- Aza: İbrahim Zeki Efendi
6- Aza: Kazım Bey
7- Aza: Süleyman Faik Efendi
8- Aza: Mehmet Mursi Efendi
9- Aza: Giridli Hüseyin Efendi
10- Aza: Giridli Mehmet Şevki Efendi
11- Aza: Yako Mezrahi? Efendi
12- Aza: Pandalı Kara Yorgi Efendi

İZAHAT

Antalya Ticaret ve Sanayi Odası 1300[1] tarihinde tesis kılınmıştır. Elyevm ihtiyat akçası üçyüzkırkbin kuruşdur.

2- Odaya Kayıtlı Tüccarların İsmi, Mesleği ve Tabiiyyeti[2]

1- Mazlumzade Ahmet Muhtar Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Mısır malları, zahire ve hububat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

2- Mehmed-ül Belidi ve İhvanı: Ünvanı yokdur. Kereste ve mahrukat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

3- Mehmet Baha Bey ve Şürekası: Ünvanı Girid Sanayii Şirketi. Buzhane fabrikası. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

4- İbrahim Zeki Efendi: Ünvanı Ümid Terakki Şirketidir. Kösele ve hırdavat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

5- Taceddin Bey ve Şürekası: Ünvanı Bildirim Şirketidir. Manifatura ve müteahhidlikle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

6- Osmanlı Nazlı Bey: Ünvanı İnsaflı Mağazadır. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyetindedir. Sınıfı birincidir.

7- Şeyhzade Edhem Efendi: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

8- Tarsuslu Hacı Tevfik Efendi: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

9- Seyyid oğlu Mehmet Kapudan ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Mauna (Şirketi) ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

10- Hacı İsmail Hafızzade Mehmet ve Şürekası: Ünvanı Kanaat Şirketidir. Manifatura ve komisyonculuk ile iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

11- Giridli Kaçarlı Süleyman Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Fabrikatör ve hayvanat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

12- Şeremetzade Osman Zeki Bey: Ünvanı teshilatdır. Mısır malları ve zahire ve acentecilikle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

13- Haydar Rüşdü Bey: Ünvanı Anadolu ticarethanesidir. Eşya-ı mütenevvia ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

14- Hatib Hacı Osman Efendi: Ünvanı yokdur. Zahire ve hububat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

15- Karadayızade Hüseyin Bey: Ünvanı yokdur. Eşya-ı mütenevvia ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

16- Hasta Ciğerzade Seyfullah Bey: Ünvanı yokdur. Eşya-ı mütenevvia ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

17- Büberoğlu Hacı Yani ve Biraderi: Ünvanı yoktur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

18- Nikola Mesailidis ve Biraderi: Ünvanı yoktur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

19- Kara Yorgi Oğlu Hacı İstavri Efendi: Ünvanı yoktur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

20- Kara Yorgi Oğlu Pandili Efendi: Ünvanı yoktur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

21- Şark İtalyan Şirketi: Ünvanı anonim şirketidir. Banka ve komisyoncukla iştigal eder. İtalyan tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

22- Salamon Elhadef Şubesi: Ünvanı yoktur. Manifatura ve hırdavat ticaretiyle iştigal eder. İtalyan tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

23- Isak Elhadef Şubesi: Ünvanı yoktur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. İtalyan tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

24- Pol Korisini ve Şürekası: Ünvanı İtalyan İttihat Şirketidir. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Sınıfı birincidir.

25- Notrika? Şubesi: Ünvanı yoktur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. İtalyan tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

26- Kirkor Azaryan: Ünvanı yoktur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

27- Dıramalı Kazım Bey: Ünvanı yoktur. Zahire ve fabrikatörlükle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

28- Kapasopolos Markos Efendi: Ünvanı yokdur. Eşya-ı mütenevvia ticaretiyle iştigal eder. İtalyan tabiyyetindedir. Sınıfı birincdiir.

29- Kırımîzade Mustafa Efendi: Ünvanı yoktur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı birincidir.

1- Hacı Hüseyinzade Murad Efendi ve şürekası: Ünvanı yoktur. Hırdavat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

2- Cafer Ağazade Şevki Efendi: Ünvanı yokdur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

3- Yako Mezrahi? Efenid: Ünvanı yokdur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

4- Halil Efendizade Süleyman Faik Efendi: Ünvanı yokdur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

5- Hancızade Mustafa Efendi: Ünvanı yokdur. Zahire ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

6- Rodoslu Rifat Efendi: Ünvanı yokdur. Mısır malları ve zahire ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

7- Kesikcizade Mehmed Ağa: Ünvanı yokdur. Zahire ve hayvanat ile iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

8- Moralı Mahmud Oğlu İbrahim Ağa: Ünvanı yokdur. Hayvanat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

9- Isak Marko Efendi: Ünvanı yokdur. Zahire ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

10- Cin Alizade Hüseyin Ağa: Ünvanı yokdur. Zahire ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
11- Kerimoğlu İsmail Ağazade Mehmet Ağa: Ünvanı yokdur. Zahire ve hayvanat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
12- Yenişehirli Rasim Efendi: Ünvanı yokdur. Mısır malları ve hırdavat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
13- Bamya oğlu Hacı Vasil Efendi: Ünvanı yokdur. Hırdavat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
14- Barba Oğlu Ako Efendi: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
15- Aksekili Hacı Abbaszade Mehmet Nuri ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
16- Aksekili Hacı Ali Mahdumu Alim Mehmet ve Şürekası: Ünvanı yoktur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
17- Aksekili Mustafa Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
18- Şekerci Mehmet Ağazade Ali Refik Efendi ve Şürekası: Ünvanı Hilal mağazasıdır. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
19- Nesim Matalon Efendi: Ünvanı yokdur. Hırdavat ticaretiyle iştigal eder. İtalyandır. Sınıfı ikincidir.
20- Alaiyeli Hacı Kadri Efendi: Ünvanı yokdur. Zahire ve dekik ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
21- Cenevizyan oğlu Mihran Efendi: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
22- Süleyman Çavuşzade Durmuş Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
23- Caferzade Mehmed Kapudan ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Mısır malları ve hayvanat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
24- Şekerci Mustafa Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
25- Aksekili Hacı Alizade Abdullah ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
26- Çivril Kasabasından Hacı Hasan Zadeler: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
27- Yusuf Mezrahi? Efendi: Ünvanı yokdur. Komisyoncukla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
28- Hacı Emin Hafız ve Halil Rızvanaki? Efendiler: Ünvanı yokdur. Hayvanat ile iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
29- Matalon ve Gomil Efendiler: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. İtalyan tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
30- Borvalı?zade Yusuf Bey ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Zahire ve komisyoncukla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
31- Sarac Hacı Alizade Abdi Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Manifatura ve komisyoncukla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
32- Bergamalı Hafız Mehmed Efendi: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
33- Nakliye Şirketi Mustafa Şevki Efendi: Ünvanı yokdur. Nakliyatla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
34- Azar Seman Hendile?: Ünvanı yokdur. Mısır malları ve komisyoncukla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
35- Nazillili Ali Beyzade Ali Haydar Bey ve Şürakası: Ünvanı yokdur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
36- Hacı Nikola oğlu Anastas ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
37- Nevres Paşazade Ziya Nuri Bey: Ünvanı yokdur. Komisyoncukla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
38- Hacı Mehmet Ağazade Hacı Mustafa Efendi: Ünvanı yokdur. Zahire ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
39- Hacı Pares? mahdumları ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
40- Ali Pehlivanzade Mehmed Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
41- Yorgi Felipaki Efendi: Ünvanı yokdur. Zahire ve fabrikatörlükle iştigal eder. İtalyan tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
42- Hacı Muradzade Osman Efendi: Ünvanı yokdur. Manifatura ve komisyoncukla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
43- Gök Alizade Hakkı Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Kösele ve manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlıdır. Sınıfı ikincidir.
44- Sırmazade Mustafa Efendi: Ünvanı yokdur. Sarraflık ve komisyoncukla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
45- Hacı Ömer Ağazade Süllü Efendi: Ünvanı yokdur. Zahire ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
46- Yahşi Efendi Mahdumu Kosti: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
47- Kahya oğlu Todoros ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

48- Koç oğlu İstirati Efendi: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
49- Tifan oğlu İlya Efendi: Ünvanı yokdur. Sırça ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
50- Feraczade İsmail Efendi: Ünvanı yokdur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
51- Saatcı Arif Efendizade Hüsnü Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Hırdavat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
52- Şerbetçi İsmail Çavuş Oğlu İbrahim Efendi: Ünvanı yokdur. Eşya-ı mütenevvia ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
53- Diramalı Mehmet Emin Bey: Ünvanı yokdur. Zahire ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
54- Giridli Salih Efendizade Mehmed Remzi Efendi: Ünvanı Buz fabrikası şirketidir. Buz ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.
55- Burdurî Tahir Efendi: Ünvanı yokdur. Zahire ve komisyonculukla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı ikincidir.

1- Haşhaşyan ve Rakopyan: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
2- Sırçacı Penairi: Ünvanı yokdur. Sırçacılık ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
3- Hacı Yusuf Saban Efendi: Ünvanı yokdur. Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
4- Dimitri Bey: Ünvanı yokdur. Fabrikatörlükle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
5- Giridli Ali Rıza Efendi: Ünvanı yoktur. Zahire ve Mısır malları ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
6- Arslan oğlu Penairi Efendi: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
7- Kostantinos oğlu Todoros Efendi: Ünvanı yokdur. Hırdavat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
8- Zanailzade Eftim Efendi: Ünvanı yokdur. Zahire ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
9- Abdüsselam Efendi: Ünvanı yokdur. Mısır mallarıyla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
10- Ömer Reiszade Zihni Efendi: Ünvanı yokdur. Kereste ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
11- Yüzbaşı Salih Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Komisyonculukla iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
12- Salih Oğlu Hasan Ağa: Ünvanı yokdur. Hayvanat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.
13- Alaşehirli Hasan Hüseyinzade Mehmed Efendi: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı üçüncüdür.

1- Tosun Ağazade Hakkı Efendi: Ünvanı yokdur. Zahire ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı dördüncüdür.
2- Ahmed Cevad Efendi: Ünvanı yokdur. Manifatura ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı dördüncüdür.
3- Nazillili Hacı Abdullahzade Hacı Mustafa Efendi ve Şürekası: Ünvanı yokdur. Hırdavat ticaretiyle iştigal eder. Osmanlı tabiiyyetindedir. Sınıfı dördüncüdür.

3- Antalya Dahilindeki Banka ve Fabrikalar:
a- Bankalar

İsimleri	Mülahazat
1- Ziraat Bank Şubesi	
2- Osmanlı Bank Şubesi	
3- İtalyan Anadolu Bank Şubesi	
4- İtalyan Roma Bankası	

b- Fabrikalar

1- Maarif İskele dekik fabrikası	(İş bu dekik
2- Maarif bulgur dekik fabrikası	fabrikaların-
3- Hacı Recebzadeler dekik fabrikası	da senede
4- Kazım Bey ve Şürekası fabrikası	yüzellibin
5- Hacı Eftim ve Şürekası fabrikası	çuval dekik
6- Felbaki? ve Şürekası fabrikası	tahn olun-
7- Girid Sanayi Şirketi buz fabrikası	maktadır)
8- Makaronya fabrikası	
9- Selhhane[3] buz fabrikası	Dersdest inşadır.

4- Memleketin Ahval-i Ticariyesi:

İhracat: 336-337/1920-1921 senelerinde dahile Sevk olunan eşyada faaliyet-i ticariye çok idi. Sene-i haliyede ise Mersin limanı açıldığından büyük bir durgunluk hükümfermadır en ziyade, dekik ve kereste üzerine muamele oluyor. Antalya iskelesinin birinci derecede ihracatı zahire, dekik, hububat, hayvanat, ham darı ile kereste ve mahrukat ve palamut ve meyan kökünden ibarettir. Bundan maada dahilden gelen afyon, yapağı, tiftik, saleb, halı, bal mumu, Çöğen gibi emtiası ikinci dereceyi teşkil etmektedir. Bunlar civar adalarla Suriye ve İzmir ve İstanbul ve İskenderiye'ye sevk edilmekdedir.

İdhalat: Manifatura, hırdavat, şeker, kahve, çay, cedid çuval, sabun, gaz ve zeytun yağı ve saireden ibaretdir. Bu emtiadam manifatura, hırdavat gibi eşyanın İzmir; Rodos ve Dersaadet'den şeker, kahve, pirinç. Gaz, çuval keza kısmen bu üç mahreçden ve kısmen Tireyeste ve İskenderiye'den celb olunmaktadır.

Vesait-i Nakliye-i Bahriye: Antalya iskelesinde İtalyan bandıralı Serviçi İtalyan ve İngiliz bandıralı Rizi? kumpanyası ve Hadyoya? kumpanyası ve Fransız bandıralı Pake kumpanyasının vapurları mutazam Seyr-ü Sefer etmekdedirler.

Vesait-i Nakliye-i Berriye: Antalya İskelesinin dahil ile yegâne tarik-i nakliyesi Burdur şose yolu vardır. Bu yol ile Karahisar'a ve Eğirdir tarikiyle Akşehir, Konya'ya kadar araba ve deve ile münakalat yapılur.

Livanın Ahval-i Umumiyesi: Esasen ziraî bir memleket olmakla beraber Ormanları vas'î ve şimdiye kadar işlenmemiş külliyetli madenleri mevcud olup ve bahusus Antalya kasabası dahilinden mürur eden altı kanal[4] sulardan elektrik istihsal ve fen-i cedid üzerine fabrikalar işletdirilmesinde müsait olmağla memleketin atisi parlak görünmektedir.

Ahval-i Dahiliyesi: Antalya livası yedi kazadan ibaret olup nüfus-u umumiyesi ikiyüzyirmibin olup nefs-i kasabada kırkbin nüfus kadar mevcuddur. Sekizbin haneye karib ve müteaddid bahçelerle muhatdır. Bir hükümet konağı ve bir askeri deposuyla belediye dairesi, bir sultani ve sekiz ibtidai mektebi ve onbir Camii ve meteaddîd mescid ve Gureba ve Alel Sariye hastahaneleri, İki matbaa, yedi hamam, beş han, iki sinema, onbeş fırın ve bine karib dükkân mevcuddur.

Sanayii: Memleket dahilinde dekik ve buz fabrikalarından maada Şayan-ı Zikr Sanayii yokdur. Mutad ibtîdaî halinde sanatçılar ile susam yağı tahn eden beş on değirmen beş adet meşin, kösele debbağhanesi, yirmi kadar halı destgahı[5] ve adi destgahlarla gemi imal olunan ufak bir tershaneden ibaretdir.

Borsa ve Zahirecilik: Hükümet tarafından mensub bir komiserin nezareti ve müntehib bir encümen marifetiyle idare olunan Zahire borsasında bilcümle Zehair ve hububatın satışı salim bir tarzda icra olunmakdadır. Gerek zehair ve gerek hububat, sisam ve dekik kıyya itibariyle satılır. Antalya dekikleri beher çuvalı yüz kilodan ibaret olub, alâsı üç yıldız ve evasıtı bir yıldız ve ednası bir elfa işareti vaz' olunur. İkinci tabir olunan bir nevi dekik dahi var ise de kepekle karışıkdır. ■

1- Mali 1300 yılı Miladi 1884 yılına tekabül etmektedir.
2- Tüccarlara sıra numarası tarafımızdan verildi.
3- Salhhane
4- Antalya ile ilgili bütün kaynaklarda kaynağı Düden olan tarihi "Yedi Arıklar"dan söz edilmektedir.
5- Tezgâh

HİKÂYE...

Koleksiyon yapmak... kesinlikle çok zevkli, heyecan ve mutluluk veren, ancak o denli de uzun ve zor bir çalışma gerektiren türden bir uğraştır diye düşünüyorum. "Koleksiyon" ve "koleksiyonculuk" deyimleri güvenilir ve ciddi ansiklopedilerde, ruhsal açıdan, her ne kadar insanın içini karartacak bir şekilde açıklanıyorsa da, düzenli ve sistematik bir şekilde yapılmış, estetik bir şekilde sunulmuş bir koleksiyonu seyretmek, incelemek insanın içini açar, merak uyandırır ve doyulmaz hazlar verir kanısındayım.

Koleksiyonunuza yeni bir parça bulabilmek ve katmak için çarşı pazar dolaşırsınız, toz toprak demeden her şeyi karıştırırsınız, irili ufaklı dükkânlara girersiniz, küçük büyük müzayedeleri izlersiniz, sık sık yaptığınız tembihlerle dostlarınızı sıkarsınız, adınızı deliye çıkartırsınız. Ancak sonunda hedefinize ulaştığınız zaman da dünyalar sizin olur.

Bazen de ummadığınız bir durumla karşılaşırsınız; araştırmalarınız sırasında elinize takılan, gözünüze çarpan sayısız nesne arasından bir tanesi size o anda garip ve çekici gelir. Bir ara incelerim der ve alırsınız, bir tarafa koyar bırakırsınız. İşte buna benzer bir olay, bir süre önce benim başıma geldi.

Onu ilk defa bir arkadaşın elinde gördüm; ön ve arka kapakları yırtılmış ufak bir kitapçıktı. Dış görünüşünden bir "tarife" olduğu anlaşılan, eski yazı ile basılmış bir kitapçık ilgimi çekti ve derhal mülkiyetime geçirdim onu. Daha sonra incelemek, okumak, daha doğrusu çözmeyi denemek düşüncesiyle kitaplığımdaki "bekleme rafı"na koydum.

GERÇEK...

Evde bir yazı yazarken, bir şey okurken, çağımıza damgasını vurmuş o "görüntü kutusu" sesi oldukça kısık bir durumda, her zaman çalışır durumdadır. 13 Aralık 1994 günü de aynı şekilde ekranda bir özel kanal programına (TGRT) bakınırken şu sözler ve sayılar dikkatimi çekti: "İstanbul'da şehiriçi ulaşım kilitlendi. Yapılan bir araştırmaya göre İstanbul'da ulaşım aşağıdaki yollarla gerçekleşmektedir: %31 Belediye otobüsleri, %24 minibüsler, %16 özel arabalar, %10 taksiler, %9 denizyolu, %6 raylı sistem ve %4 diğer yollar." Bu sonuçlara göre kamusal toplu taşımacılık bütün olarak %37 (31+6)'de kalırken özel taşımacılık %50 (24+16+10) gibi yüksek bir seviyeye ulaşmaktadır. "En kolay, en ucuz ve en hızlı ulaşım türü olması gereken denizyolu ise sadece %9'da kalmıştır.

...VE BAĞLANTI.

Bunları duyduğumda aklıma hemen o "kitapçık-tarife" takıldı, derhal elime alarak sayfalarını çevirmeye başladım. İlginç olabilecek bir karşılaştırma konusu çıkmıştı karşıma. Denizyoluyla ulaşım 1994'de oldukça düşük seviyelerde gerçekleşiyordu. Acaba daha eski dönemlerde durum ne seviyedeydi, nasıl görünüyordu?

Kitapçığı çözümledikçe, okudukça, inceledikçe

ŞİRKET-İ HAYRİYE TARİFESİ

ALTMIŞALTI YIL ÖNCE...

TUNCA VARIŞ

renklilik ve çekicilik arttı. Sizlere de ilginç geleceğini düşündüm. Ayrıca yıllarca (66 yıl) önceki durum ile bugünü karşılaştırıp yaşantımızın daha mı iyi, daha mı kötü, daha mı rahat, daha mı sıkıntılı olduğuna ya da olmadığına bir karar verebilmeniz gayesiyle "kitapçık"tan elde ettiğim bilgileri ve vardığım sonuçları sizlerle paylaşmak istedim.

TARİFE '29...

Söz konusu kitapçık 10x15 cm boyutlarında, tel dikiş ile cilt haline getirilmiş formalardan oluşan, 98 sayfalık bir "tarife" şeklinde hazırlanmıştı: Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçi seferleri tarifesi.

Ön ve arka dış kapakları kaybolmuş olduğundan ve başka bir yerinde de basılı şekilde görülmediğinden tarifenin ait olduğu yıl hakkında bir kayıt bulamadım. Ancak 3. sayfada *Cumhuriyet* gazetesinin 21 Kanun-i sani 928 ve 4. sayfasında da *Vakit* gazetesinin 25 Mayıs 1928 tarihli sayılarından alınmış yazıları bulundurduğuna göre bu kitapçık-tarife 1928 yılı ya da daha öncesine ait olamaz. Diğer taraftan Yazı Devrimi de 3 Kasım 1928 tarihinde Türk Harfleri Hakkındaki Kanun'un kabul edilmesiyle gerçekleştiğine göre bu kitapçık ancak 1928 yılının son günlerinde (Yazı Devrimi'nden ya çok kısa bir süre önce ya da çok kısa bir süre sonra) hazırlanmış, basılmış ve 1929 yılı içinde kullanılmış bir tarife olabilir.

İlk dört sayfa "İstanbul ve Boğaziçi Hakkında Söylenmiş Kıymetli ve Tarihi Mütalaalar"a ayrılmıştır. Burada şu sözler yer almaktadır (Birinci sayfanın çevrim yazısı): "Reis-i cumhurumuz Büyük Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin İstiklâl Harbinden sonra ilk defa olarak 1 Temmuz 927 Cuma günü İstanbul'u teşrifleri münasebetiyle Dolmabahçe Sarayı'nda irad eyledikleri tarihî nutuktan: ...iki büyük cihanın mültekasında Türk vatanının ziyneti, Türk tarihinin serveti, Türk Milletinin gözbebeği İstanbul, bütün vatandaşların kalbinde yer alan bir şehirdir."

Şirket-i Hayriye kitapçığının birinci sayfası

Diğer üç sayfada ise özellikle yabancı gezgin ya da kişilerin Boğaziçi'ne duydukları hayranlığı dile getiren görüşlerine yer verilmiştir.

5. sayfa "Şirket-i Hayriye'nin en yeni gemileri"ne ayrılmış ve bir adet vapur resmi aynı sayfaya konmuştur. (5. sayfanın çevrim yazısına bakınız). Burada sözü edilen vapurlar Cumhuriyet Dönemi'nde Şirket'in Almanya'dan satın aldığı ilk gemilerdir. 72 baca numaralısı "Üsküdar" adını almış, 1958 yılında İzmit Körfezi'nde alabora olarak batmış ve bu olay uzun süre "Üsküdar faciası " diye anılmıştır. 73 baca numaralı vapur ise "Rumelikavağı" adıyla uzun yıllar çalışmış, sonunda yüzer restorana dönüştürülmüştür.

6. sayfa "Boğaziçi'ne mütealllik malûmat"a ayrılmış, sonraki iki sayfada ise "Boğaziçi iskelelerinin Köprü'den ve birbirinden uzaklıkları", 7. sayfada "Rumeli iskeleleri", 8. sayfada da "Anadolu iskeleleri" olarak yer almıştır. (6., 7. ve 8. sayfaların çevrim yazılarına bakınız.)

9. sayfada ufak bir "Boğaziçi'ndeki seyir yerleri" haritası görülmektedir.

10. sayfada "Boğaziçi'ndeki gezi mahalleri hakkında izahat: Rumeli sahilinde ve Anadolu sahilinde" şeklinde verilmektedir. Bunu izleyen 11., 12. ve 13. sayfalarda ise "Boğaziçi'nde tebdil-i hava etmek isteyenlere" gerekli tavsiyeler yer almaktadır.

14. sayfada "Şirket-i Hayriye'nin Telefon Tesisatı" başlığı ile Şirket bürolarının ve iskelelerinin telefon numaralarını veren bir liste bulunmaktadır. (14. sayfanın çevrim yazısına bakınız).

"Tarife" ancak 15. sayfada başlamakta ve ilk bölüm olarak da "Eyyam-ı adiyeye mahsustur" diyerek hafta içi normal çalışma günlerine ait seferler verilmektedir.

16. ve 31. sayfalar arasında

"Boğaziçi'nden Köprüye" yani bugünkü deyişle "Boğaz'dan geliş" seferleri, 32. ve 47. sayfalar arasında da "Köprü'den Boğaziçi'ne" yani "Boğaz'a gidiş" seferleri yer almaktadır. Tüm bu sayfalarda Rumeli tarafı iskeleleri siyah, Anadolu tarafı iskeleleri kırmızı olarak basılmıştır.

48. sayfa, Boğaziçi seferlerine dahil olan ve olmayan toplam Üsküdar-Beşiktaş hattı seferlerine, Üsküdar-Kabataş-Sirkeci araba vapuru seferlerine ve bir ring seferi olarak Harem-Salacak-Köprü hattına ayrılmıştır.

49. sayfa tarifede kullanılan işaretlerin açıklandığı ve seferlerin özetlenerek verildiği bölüme giriş olarak "İskelelerden Köprü'ye ve Köprü'den Boğaziçi iskelelerine yapılan seferleri müşar hülâsadır" ibaresini taşıyan sayfadır. (49. sayfanın çevrim yazısına bakınız.) 51. ve 54. sayfalar arası iskelelerden (önce Rumeli yakasında 16 adet, sonra Anadolu yakasında -Harem ve Salacak dahil- 14 adet) Köprü'ye ve 55. ile 58. sayfalar arası ise Köprü'den iskelelere normal günlerde yapılan tüm seferlerin iskele isimlerine göre saat sırası ile yer aldığı listeler bulunmaktadır.

Tarife kitapçığının bu ilk bölümü hafif sarı renkli bir kâğıda, 59. ve 98. sayfalar arasındaki ikinci bölüm ise hafif yeşil renkli bir kâğıda basılmıştır.

59. sayfada "Cuma günlerine mahsus", yani o dönem için hafta sonu tatil gününe ait seferlerin verildiği ikinci bölüm başlamaktadır.

60. ve 73. sayfalar arasında "Boğaziçi'nden Köprü'ye", 74. ve 87. sayfalar arasında ise "Köprü'den Boğaziçi'ne" olan seferler yer almaktadır. Bu sayfalarda da Rumeli yakası iskeleleri siyah, Anadolu yakası iskeleleri kırmızı olarak gösterilmiştir.

88. sayfa cuma (tatil) günleri, karşılıklı toplam olarak Üsküdar-Beşiktaş hattına ve ring seferi olarak Harem-Salacak-Köprü hattına ayrılmıştır. Üsküdar-Kabataş-Sirkeci araba vapuru seferleri tatil günleri yapılmamaktadır.

89. sayfa ise "İskelelerden Köprü'ye ve Köprü'den Boğaziçi iskelelerine yapılan seferleri müşar hülâsadır" bölümüne bir giriş oluşturmaktadır. 90. ve 93. sayfalar arası iskelelerden Köprü'ye, 94. ve 97. sayfalar arası ise Köprü'den iskelelere cuma günleri yapılan tüm seferlerin iskele isimlerine göre saat sırası ile yer aldığı listeler bulunmaktadır.

Ve 98. sayfada ise "Bilet ücretleri" listesi verilmiştir. (98. sayfanın çevrim yazısına bakınız).

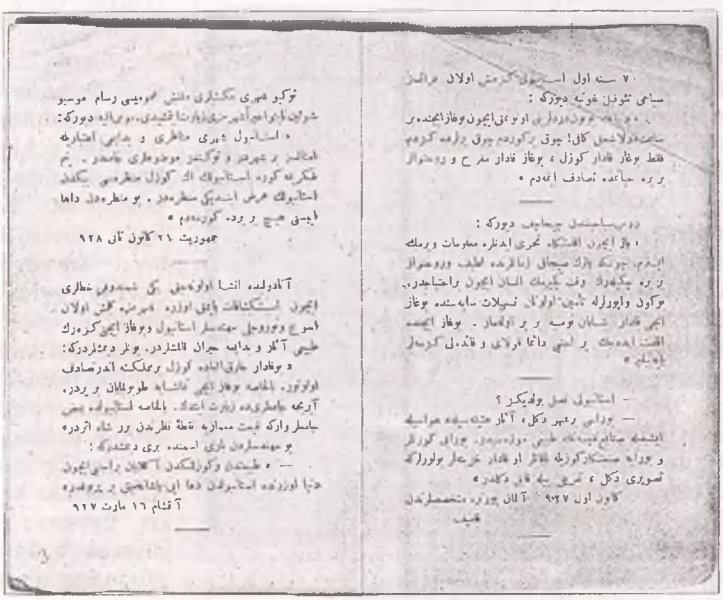

Şirket-i Hayriye kitapçığının ikinci ve üçüncü sayfaları

KARŞILAŞTIRMA.

Kitapçığın sayfaları arasında, listeleri içinde, geçmiş günlerde gezinirken saptadığım bazı somut ayrıntılar beni kaçınılmaz olarak o günkü durum ile bugünkü durumu karşılaştırmaya yöneltti. Klasik bir söz vardır, "ne idi, ne oldu?" denir. Bir nesne, bir bölge, bir olgunun dünü ve bugünü birlikte ele alınır, varsa görüntüleri karşılaştırılır ve aradaki farklar bulunur; genellikle ilginç sonuçlara varılır.

İşte benzer bir oyunu ben de oynadım ve hemen bir adet "Türkiye Denizcilik İşletmeleri/Şehirhatları İşletmesi. 1994 Yaz Tarifesi." edindim ve karşılaştırmalara daldım. İsterseniz şimdi birlikte ilerleyelim, dikkatle incelemeye geçelim.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, 1929 yılına ait "tarife" bütün yıl için tek bir kitapçıktan oluşmakta, vapur seferleri yaz ve kış dönemlerinde, birkaç ufak değişiklik dışında, farklılık göstermemektedir.

1994 yılına ait "tarife" ise bir Yaz Tarifesi'dir. Anımsadıklarım doğru ise 60'lı yılların sonlarında böyle bir uygulama başlamış ve yaz-kış dönemlerinde seferler, özellikle saatler açısından farklılaştırılmıştır. Ancak bu farklar, ileride yapacağımız karşılaştırmalarda sonuç açısından önemli bir rol oynamayacaktır.

Karşılaştırmamızda araba vapuru seferleri söz konusu edilmeyecektir. Nedeni ise, 1929 yılındaki araba-taşıt sayısı ile 1994'teki sayı arasında, teknolojinin ilerlemesi, ulaşım politikalarının değişmesi ve nüfusun artması sonucunda hiçbir karşılaştırma yapmaya olanak bırakmayacak şekilde 1994 yılı lehine çok büyük bir fark olmuş bulunmasıdır. Bu bakımdan, 1929 tarifesindeki Üsküdar-Kabataş-Sirkeci araba vapuru hattı ile 1994 tarifesindeki Harem-Sirkeci, Eskihisar-Topçular, Çanakkale-Eceabat, Gelibolu-Lapseki, Gökçeada-Kabatepe, Bozcaada-Odunluk hatları karşılaştırma dışı bırakılmıştır.

Ayrıca karşılaştırmayı aynı alanda, eş konumda,

Boğaziçi seferleri üzerinde yapmak için, 1994 tarifesindeki Kadıköy-Karaköy, Haydarpaşa-Karaköy, Kadıköy-Haydarpaşa, Kadıköy-Eminönü, Kadıköy-Beşiktaş, Sirkeci (Kabataş)-Adalar-Yalova-Çınarcık, Bostancı-Adalar-Sedefadası, Eminönü-Bostancı, Karamürsel-Hereke, Kartal-Yalova, Üsküdar-Eminönü-Balat, Üsküdar-Kabataş seferleri gidiş ve dönüşleri konu dışında bırakılmıştır. Bu hatların çoğunluğu 1929 yıllarında işletilmemekteydi ya da işletilen hatlar değişik dönemlerde İdare-i Mahsusa, AKAY (Adalar-Kadıköy-Yalova) ya da Seyr-ü Sefain İdaresi'nin etkinlik alanına girmekteydi. Böylece 1994 tarifesindeki hatlardan sadece Boğaziçi'ni ilgilendiren seferler dikkate alınmıştır. (Liste no:2'ye bakınız.)

Bu arada karşılaştırmalarda Köprü ya da Eminönü eş anlamlı olarak birbirinin yerine kullanılmıştır. 70'li yılların başlarına kadar Üsküdar ve Boğaziçi vapurları eski Galata Köprüsü'nün Marmara'ya bakan tarafına yanaşırdı. 1929'daki Üsküdar-Köprü seferi ile 1994'teki Üsküdar-Eminönü seferi eş anlamlı iki sefer kabul edilmiştir.

Karşılaştırmaların daha gerçekçi olması açısından iki farklı kavram kullandım, bunların iyice belirtilmesi gereklidir: Sefer ve bağlantı. Sefer, bir iskeleden hareket eden vapurun son noktasına kadar gitmesi anlamına kullanılmıştır. Bağlantı kavramı ile de birbirini izleyen iki iskele arasında vapur ile sağlanan ulaşım olanağı belirtilmiştir. Örnek olarak bir vapur Eminönü-Üsküdar arasında 1 seferde 1 bağlantı gerçekleştirirken bir başka vapur Eminönü-Beykoz arasında 9 iskeleye uğradığında 1 seferde 9 bağlantı gerçekleştirmiş oluyor. Bu saptama, karşılaştırmanın sonucu açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Diğer gereksiz ayrıntıları bir tarafa bırakıp iki tarifenin neler kapsadıklarını incelemeye ve karşılaştırmalara geçelim:

Sadece Boğaziçi seferleri, Harem-Salacak hattı ve Üsküdar-Kabataş-Sirkeci araba vapuru seferleri işletmesini yüklenen Şirket-i Hayriye'nin 1929 yılı tarifesi 98 sayfadan oluşmuşken, "Türkiye Denizcilik İşletmeleri / Şehirhatları İşletmesi. 1994 Yaz Tarifesi" ise tüm vapur seferlerini içermesine karşın, aynı boyutlarda ancak 64 sayfadan meydana gelmiştir.

Şirket-i Hayriye kitapçığının dördüncü ve beşinci sayfaları

Şirket-i Hayriye'nin 1929 tarifesinde 19 sayfanın giriş, açıklamalar ve diğer konulara ayrılmış ve 16 sayfanın da iskelelere göre seferlerin özetine harcanmış olduğunu göz önüne alırsak net 63 sayfa "tarife" şeklinde Boğaziçi seferlerini göstermektedir. 1994 tarifesinde ise 14 sayfa giriş, açıklamalar ve diğer konulara ayrılmış, 27 sayfa karşılaştırmalarda bizi ilgilendirmeyen hatlara kullanılmış ve ancak, net olarak, 23 sayfa Boğaziçi seferlerine yer verilmiştir.

Yurt Ansiklopedisi'nin "İstanbul" bölümünde (cilt: 6, sayfa:3791) 1927'deki nüfus 794.444 kişi, 1935'teki nüfus ise 883.599 kişi olarak verilmiştir. Böylece çok geniş bir yuvarlama ile 1929 yılında İstanbul'un nüfusunu 800.000 kişi olarak kabul edebiliriz. Zaman içinde şehirdeki yerleşim merkezleri değişmiş, Türkiye'nin en büyük ilçesi Bakırköy ortaya çıkmış, şehir yerleşim alanı her türlü tahminin ötesinde genişlemiş ve farklılaşmıştır. Bu nedenle Boğaziçi ile kaçınılmaz bir şekilde ilgisi olan İstanbullu sayısının bugünkü toplam nüfus içindeki oranını saptamak güçleşmektedir. Yine de İstanbul nüfusunu bugün 12.000.000 kişi olarak kabul ederek, yarısını Boğaziçi etki alanı dışında oturuyor varsaysak ve hatta bunda yarı yarıya yanıldığımızı düşünsek bile 3.000.000 kişi Boğaziçi'nden yararlanıyor ya da yararlanabilecektir diyebiliriz. Böylece herhangi bir sayım işine girmeden yapılacak ilk saptama, 1929'daki 63 sayfalık bir Boğaziçi tarifesinin, olağanüstü bir şekilde artan nüfusuna karşın, 1994'teki 23 sayfaya kadar inmiş olduğudur.

Şimdi gelelim sayısal olarak iskelelerin durumuna:

1929 yılında Boğaziçi vapurlarının uğradığı iskeleler şunlardır: Köprü / Beşiktaş / Üsküdar (y) / Kuzguncuk / Ortaköy / Beylerbeyi / Çengelköy / Kuruçesme (y) / Arnavutköy / Vaniköy (y) / Bebek / Kandilli / Anadoluhisarı / Rumelihisarı (y) / Boyacıköy-Emirgan (y) / Kanlıca / İstinye / Çubuklu / Yeniköy / Paşabahçe / Beykoz / Tarabya (y) / Kireçburnu (y) / Büyükdere / Mezarburnu (Sarıyer) / Yenimahalle (y) / Rumelikavağı / Anadolukavağı / Altınkum (y) olmak üzere 17'si Rumeli yakasında, 12'si de Anadolu yakasında toplam 29 iskele.

Oysa 1994 yılında bu sayı her

iki yakada 10'ar adet olmak üzere 20 iskeleye düşüyor. Diğer taraftan Mezarburnu yerine de Sarıyer iskelesini görüyoruz. Yukarıdaki listede (y) ile işaretlenmiş, Rumeli yakasından 7 iskele, Anadolu yakasından da 2 iskele Boğaziçi seferleri dışında kalmıştır. Bazılarının birbirlerine çok yakın olmaları nedeniyle teknik açıdan iptal edilmesi normal karşılansa bile Üsküdar'ın Boğaziçi seferlerinden çıkarılması anlaşılmaz bir olaydır. Selimiye, Tunusbağı, Bülbülderesi ya da benzeri bir semtte oturan bir kişi Boğaziçi'ne gitmek isterse önce ya Eminönü'ne, ya Beşiktaş'a ya da karayolundan Kuzguncuk'a ulaşmak zorundadır.

İkinci saptama da ulaşım sağlanan 29 iskelenin geçerli ya da geçersiz nedenlerle 20 iskeleye kadar azalması yani etki alanının %31 düşerek daraldığı konusunda oluyor.

Üçüncü saptama ise Anadolu yakasından 2 iskele devre dışı bırakılırken Rumeli yakasında 7 iskele aynı kaderi paylaşıyor. Maslak-Levent-Zincirlikuyu-Beşiktaş güzergâhı göz önüne alınır ve topografik açıdan Rumeli yakasında "sahil yolu" alternatiflerinin bulunduğu düşünülürse, deniz ulaşımının giderek daha fazla "karaya vurduğu" yani denizyolu ile ulaşımın azaldığı ya da azaltıldığı fark edilmektedir.

SAYILAR YALAN SÖYLEMEZ.

Şimdi de gelelim, sefer ve bağlantıların sayısal açıdan karşılaştırılmalarının sonunda ortaya çıkacak görüntüye.

SAYILAR...

Liste: 1 incelenirken bazı noktalara dikkat etmemiz gerekir. Bu liste Boğaziçi iskeleleri ile Köprü ya da Eminönü arasında yapılan seferlerin genel bir dökümünü vermektedir. Her sütunda "k.i." bölümü Köprü'den hareketle o satırda adı geçen iskeleye o gün yapılan toplam sefer sayısını verir. Diğer "i.k." bölümü ise o satırda adı geçen iskeleden hareketle Köprü'ye (Eminönü'ne) o gün yapılan toplam sefer sayısını vermektedir. Örnek olarak Kanlıca'ya 15 sefer, Kanlıca'dan Köprü'ye de 11 sefer yapılırken, bu sayılar 1994 yılında normal günlerde sırasıyla 5 ve 2'ye düşmüştür. 1994 tarafında "Yok" yazan iskelelerde artık Boğaziçi seferleri için vapur beklemek boşuna bir hayaldir. Üsküdar iskelesi satırında 1994 yılı tarafında görülen sayılar ise sadece Üsküdar-Eminönü seferlerinin bugünkü sayısını verir zira normal olarak Üsküdar iskelesi de, daha yukarıda belirtildiği gibi, Boğaziçi seferleri dışında bırakılmıştır.

Liste üzerinde fazla söz söylemeye gerek olmadığı kanısındayım. Rakamların yoğunluğu bile 1929 ve 1994 arasındaki farkı gözler önüne sermektedir.

VE ORANTILAR!..

Liste: 2 ise bir tablo halinde toplam olarak, 1929 ve 1994 yıllarında aynı etkinlik alanında yapılan "Boğaziçi" seferlerini sergilemektedir. Burada öncelikle dikkat çeken husus, 1929'da olmayan "ring" seferleri (hareket edilen ilk iskelede sona eren) sisteminin 1994 tarifesinde Boğaziçi'nin ortalarındaki iskeleler arasında (v, y ve z grupları) uygulamaya konmuş olmasıdır. 1994'te ayrıca Üsküdar-Kabataş-Üsküdar yolcu seferleri söz konusudur (u grubu). Ayrıca 1929 yılında, bugün artık iskeleleri bile yok edilmiş Köprü-Harem-Salacak-Köprü ring seferi (t grubu) bulunmaktaydı. Bu seferleri "Boğaz'a gidiş" ya da "Boğaz'dan geliş" karşılaştırmasına katmak zor olacaktır. Ancak bu seferleri yorum bölümünde vurgulayıp sayılarını genel sonuçta kullanacağız.

1929 yılında "Boğaziçi'nden Köprü'ye" normal günlerde toplam olarak (a) 72 sefer/430 bağlantı vardır. Ayrıca Boğaziçi tarifesinde (b) yer alan 22 sefer/22 bağlantı'lı Üsküdar-Beşiktaş ulaşımı vardır. Bunların dışında, Boğaziçi tarifesinde yer almayan (c) Üsküdar-Beşiktaş ulaşımı da 13 sefer/13 bağlantı ile sağlanmıştır. Üsküdar-Eminönü seferleri Boğaziçi tarifesine dahil edilmistir, toplam olarak 25 sefer/25 bağlantıdır. Böylece Köprü'den hareketle Boğaziçi yönüne günde toplam (a+b+c) 107 seferde yapılan 465 bağlantı vardır. Buradan da 1929'da sefer başına 4,345 bağlantı ortalaması sonucuna ulaşırız.

1994 yılında ise "Boğaz'dan geliş" normal günlerde (g) sadece 10 sefer/48 bağlantı olarak görülmektedir ve bu seferler Üsküdar'a uğramazlar. Bu nedenle Üsküdar-Eminönü arasında normal günlerde yapılan (j) 63 sefer/63 bağlantıyı da eklemeliyiz. Yi-

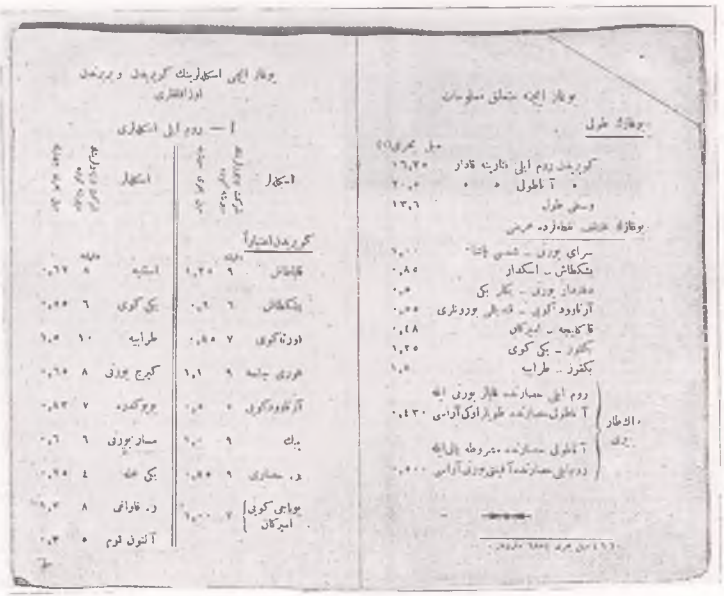

Şirket-i Hayriye kitapçığının altıncı ve yedinci sayfaları

ne Üsküdar-Beşiktaş arasındaki (h) 56 sefer/56 bağlantıyı da katmamız gerekir. Bu arada son yıllarda ortaya çıkan "Boğaziçi Özel Gezi Seferleri" (i) de unutulmamalıdır: 3 sefer/18 bağlantı. Buradan da toplam (g+j+h+i) 132 sefer ve 185 bağlantı sonucuna ulaşırız ki bunun vereceği ortalama da 1994'te sefer başına 1,401 bağlantı olacaktır.

ORANTILAR...

Aynı incelemeyi bu kez de diğer yönde yapalım. 1929 yılında "Köprü'den Boğaziçi'ne" normal günlerde toplam olarak (d) 75 sefer/423 bağlantı vardır. Boğaziçi tarifesine dahil Üsküdar-Beşiktaş ulaşımı (e) 18 sefer/18 bağlantıdır ayrıca bağımsız olarak Üsküdar-Beşiktaş (f) ulaşımı 17 sefer/17 bağlantı şeklinde gerçekleşir. Böylece 110 sefer/458 bağlantı toplamı (d+e+f) bize ortalama olarak 1929'da sefer başına 4,163 bağlantı sonucuna ulaşmaktayız.

1994 yılında ise "Boğaz'a gidiş" adı altında (k) toplam olarak 8 sefer/39 bağlantı ve "Boğaziçi Özel Gezi Seferleri"nde (m) de 3 sefer/18 bağlantı buluyoruz. Ayrıca Üsküdar-Beşiktaş arasındaki (l) 57 sefer/57 bağlantı ve Eminönü-Üsküdar arasındaki (n) 60 sefer/60 bağlantı da eklendiğinde toplam olarak (k+m+l+n) 128 sefer/174 bağlantı sonucunu elde ediyoruz. Buradan da ortalamamız 1994'de sefer başına 1,359 bağlantı olmaktadır.

Bu hesaplamalar böylece sürer gider. Zamanınızı boşuna almamak ve kafanızı karıştırmamak için aşağıdaki orantılar tablosu hazırlanabilir:

1929 yılında:
1) Normal günlerde
"Boğaziçi'nden Köprü'ye": 107s/465b=4,345
2) Normal günlerde
"Köprü'den Boğaziçi'ne".: 110s/458b=4,163
3) Cuma günleri.
"Boğaziçi'nden Köprü'ye".: 92s/451b=4,902
4) Cuma günleri.
"Köprü'den Boğaziçi'ne".: 105s/438b=4,171

1994 yılında:
5) Normal günlerde.
"Boğaz'dan geliş". :132s/185b=1,401
6) Normal günlerde.
"Boğaz'a gidiş". : 128s/174b=1,359
7) Cumartesi günleri.
"Boğaz'dan geliş": 113s/158b=1,398
8) Cumartesi günleri.
"Boğaz'a gidiş". : 110s/154b=1,400
9) Pazar-Bayram günleri.
"Boğaz'dan geliş". : 100s/126b=1,260
10) Pazar-Bayram günleri.
"Boğaz'a gidiş". : 100s/131b=1,310

VE ANLATTIKLARI!..

Böylece 1929 yılındaki seferlerin yoğunluğu uzun mesafeli ve çok bağlantılı, Boğaziçi'nin ilerilerine ve sonlarına kadar uzanan (normal günler Köprü-Altınkum arasında 7 gidiş / 8 dönüş; cuma yani hafta sonu tatili günleri ise 17 gidiş / 15 dönüş seferi yapılmakta) ve içinden Boğaziçi denilen bir suyolu geçen kentin vatandaşlarına hizmet götürmek gayesini ön planda tutan seferler görüntüsünü vermektedir. Özellikle tek bağlantılı Üsküdar-Beşiktaş seferleri de hesaplama dışı tutulursa gerçek Boğaziçi seferlerinin 1929'da sefer/bağlantı orantısı yukarıdaki listeye göre 1) 5,972; 2) 5,640; 3) 6,790 ve 4) 5,500 gibi değerlere yükselmektedir ki bu durum da söylediklerimizi iyice perçinleştirir.

Oysa 1994 yılında ortalama bağlantı sayısı 1,500 civarına düşmüştür. Boğaziçi seferleri derken yoğunluk kısa mesafeli ve Üsküdar-Beşiktaş ya da Üsküdar-Eminönü türü tek bağlantılı seferlere kaymıştır. Boğaziçi'nin iç bölümlerinde ring seferleri konmuş (v, y, z grupları: normal günlerde 37 sefer/144 bağlantı ile 3,891; cumartesi günlerinde 36 sefer/139 bağlantı ile 3,861; pazar ve bayram günlerinde 51 sefer/110 bağlantı ile 2,156 orantıları) ve böylece kısa seferler oluşturarak ana gaye, içinden Boğaziçi denilen bir suyolu geçen yörenin insanlarından alınabilecek paranın ve elde edilecek gelirin yükseltilmesi şeklinde değişikliğe uğramıştır.

Bu arada kent içi ulaşımda öncelik karayoluna kaymış ve diğer ülkelerde "şehirlerarası" denilebilecek uzaklıklar arasında kara ulaşım araçları kullanılır olmuştur. Köprü-Beykoz arasında 1929'da normal günlerde 20 gidiş ve 20 dönüş varken bu sayı 1994'te sadece 2 gidiş ve 3 dönüşe düşmüştür. Şimdi şöyle bir düşünün; sabah evden çıktınız ve işinize gidiyorsunuz. İskeleye geldiniz, satıcıdan gazetenizi aldınız, vapurda pencere kenarında oturdunuz. Bir çay isteyip gazetenizi okumaya başladınız, gözleriniz hafifçe kapanıyor, uyumamak için her sabah yanınızda oturan arkadaşlarınızla tatlı ya da heyecanlı bir sohbete başlıyorsunuz; ra-

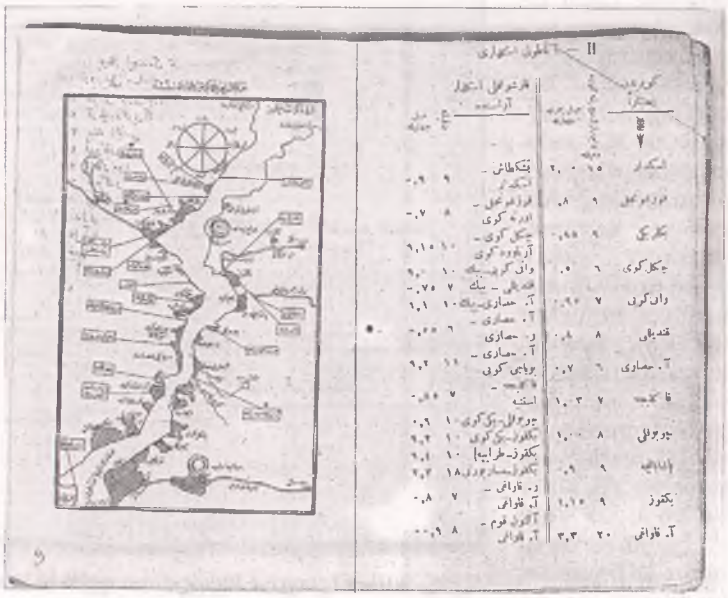

Şirket-i Hayriye kitapçığının sekizinci ve dokuzuncu sayfaları

hat, huzurlu ve dinlenmiş bir şekilde gideceğiniz yere ulaşmak üzeresiniz...

Şimdi son bir hesaplamayı da olayın bütününü kaba hatları ile görmek için yapalım ve geliş-gidişring seferi-kısa mesafe-uzun mesafe ayrımına girmeksizin bir gün içindeki tüm vapur seferlerinin ve bağlantılarının toplamlarını alalım. Bu işlemi pek de elmalar ile armutları toplamak gibi düşünmemek gerekir. Olsa olsa yeşil, kırmızı ve ekşi elmaları kendi aralarında ve de Ankara, Amasya ve Ahlat armutlarını kendi aralarında toplamak gibi bir işlem olacaktır.

1929 yılında:

a) Normal günlerde tüm vapur hareketleri
223s/94b=4,219

b) Cuma günleri tüm vapur hareketleri
199s/895b=4,497

1994 yılında:

c) Normal günlerde tüm vapur hareketleri
341s/547b=1,604

d) Cumartesi günleri tüm vapur hareketleri
303s/495b=1,633

e) Pazar-Bayram günleri tüm vapur hareketleri
295s/411b=1,393

Tüm bu sonuçlar da yukarıda açıklamaya çalıştığımız olguyu kanıtlamaktadır.

"...BİR DE GİDEREK SİNİRLİ BİR TOPLUM OLDUK DİYORLAR!"

Şimdi de şöyle bir düşünün. Sabah işinize gidiyorsunuz. Vapur saati denk düşmediği için otobüs durağına geldiniz. Otobüsü kaçırmamak için gazete almak gibi zaman kaybettirici bir davranış pek yerinde olmaz, kalkış saati bellidir ancak yine de belli olmaz. Ayrıca sabah gazetenizi otobüste zaten rahat okuyamazsınız. Oturacak bir yer "kapmak" becerisini gösterdiyseniz ne âlâ, sadece biraz üzerinize abanılacaktır. Ancak yer kapamadıysanız sabah spor programınız başlıyor demektir ki, kol, boyun, kalça, bel, sırt ve bacak kaslarınızı geliştirmenin ve iyi bir masaj yaptırmanın en kolay ve en ucuz yolu da budur. Gözlerinizin kapanması, uyuklamak ne demek, kalabalık dalgasına kapılıp sizden uzaklarda bir yere vuran arkadaşınızla konuşmak bile büyük bir beceri, uğraş ister ya da bir el telefonu gerektirir. Ve böylece gideceğiniz yere bir an gelir ulaşırsınız.

Gün bitti, işinizden çıktınız, eve dönerken bir şeyler satın almayı düşünüyorsunuz. Ancak taşıması... özellikle otobüste! Günün yorgunluğu ve gerginliği üzerinizde sultasını kurdu, otobüse binebildiniz ve hava da oldukça sıcak, terliyorsunuz ve terliyorlar. Bu arada işten çıkış saati sayesinde iyice dolan yolları metre metre tanımak ya da önünüzdeki adamın cekedinin kumaşını yakından rahat rahat incelemek için yeterli zamanınız olacaktır. Eve geldiğiniz zaman yorgunluk atmak için bir duş almak da sadece bir düş olarak kalacaktır.

BİR VARMIŞ, BİR YOKMUŞ... EVVEL ZAMAN İÇİNDE...

Köprü-Beykoz arasında günde 20 gidiş ve de 20 dönüş seferi varmış. O zamanlar isteyen kendine en uygun gelen seferi seçebilirmiş. Hatta bugün hayal edemeyeceğimiz ilginç durumlar olurmuş. Perşembe geceleri, ertesi gün tatil olduğu için şehirde kalıp Direklerarası'nda tiyatroya gidebilirlermiş. Ya da başka bir eğlence yerine, Beyoğlu'nda. Geç kalmaktan korkmazlarmış. Saat 01:00'de Köprü'den kalkan ve "yalnız perşembe akşamları icra olunacaktır" notunu taşıyan 186 numaralı sefer bu kişileri Anadolu yakasında on iskeleye, Rumeli yakasında da dört iskeleye uğradıktan sonra saat 03.10'da son iskele Beykoz'a kadar getirir bırakırmış.

SON OLARAK...

Gelişen teknolojiye bağlı olarak vapurların taşıyabileceği yolcu sayısı elbette arttı, ancak İstanbul'un nüfusu da arttı.

Şirket-i Hayriye kitapçığının tarife bölümünün başladığı onbeşinci sayfası

Değişen ekonomik koşullar sonucunda günümüzde kişilerin yer değiştirme zorunluluğu arttı. Yaşam düzeyi, her şeye rağmen, yükseldi ve kişilerin gezip dolaşma istekleri arttı. Vapurlarda bilet ve jeton fiyatları da elbette arttı.

Her şey arttı, ancak Boğaziçi'nde vapur seferlerinin etkinliği, yoğunluğu azaldı. Bunda bir uyumsuzluk, bir terslik var gibi geliyor bana. Fakat nerede?

Unutmuştum, özür dilerim. Bu

arada Boğaziçi'ndeki köprülerin "Boğaz'ın gerdanlıkları" sayısı, kıyılardaki yolların genişlikleri de arttı. Genişliğin artırılamadığı yerlerde ise kazık sayısı arttı, "kazıklı" yollar yapıldı. Ne diyelim? Vardır elbette bir bildikleri...

Liste: 1.1929

Normal günler (1)		Cuma günleri (2)			1994 Normal günler (3)		Cumartesi günleri (4)		Paz. Bay. günleri (5)	
a k.i.	b i.k.	a k.i.	b i.k.		a k.i.	b i.k.	a k.i.	b i.k.	a k.i.	b i.k.
				Köprü —Eminönü						
18	12	17	10	Beşiktaş.	10	9	9	7	6	6
25	28	27	33	**Üsküdar.** (Yok)	(60)	(63)	(50)	(52)	(48)	(49)
19	22	18	19	**Kuzguncuk**	2	5	2	4	—	—
13	13	7	9	Ortaköy	3	3	2	2	—	—
17	19	15	15	**Beylerbeyi.**	2	5	2	4	—	—
17	19	15	16	**Çengelköy.**	2	5	2	4	—	—
3	3	—	1	Kuruçeşme.			Yok			
16	23	12	19	Arnavutköy.	1	2	1	—	—	—
16	16	12	10	**Vaniköy.**			Yok			
16	17	11	13	Bebek.	2	2	2	1	—	—
21	22	15	15	**Kandilli.**	2	1	2	1	—	—
18	17	14	16	**Anadoluhisarı.**	2	2	2	2	—	—
12	14	9	12	Rumelihisarı.			Yok			
10	12	9	12	Boyacıköy-Emirgan	Yok					
15	11	13	12	**Kanlıca.**	5	2	5	2	6	6
11	13	10	11	İstinye.	1	—	1	—	—	—
16	11	13	12	**Çubuklu.**	2	2	2	2	—	—
18	15	19	18	Yeniköy.	4	1	4	1	6	6
17	13	15	12	**Paşabahçe.**	1	2	2	2	—	—
20	20	19	21	**Beykoz.**	2	3	2	2	1	1
12	13	17	18	Tarabya			Yok			
5	6	6	8	Kireçburnu.			Yok			
12	13	17	18	Büyükdere.	1	1	1	1	1	1
12	13	16	18	Mezarburnu-Sarıyer.	4	1	4	1	6	6
12	13	17	18	Yenimahalle.			Yok			
10	11	17	16	Rumelikavağı.	4	1	4	1	6	6
10	11	12	13	**Anadolukavağı.**	4	1	4	1	6	6
7	8	17	15	Altınkum.			Yok			

Liste: 2 Aynı etkinlik alanında, Boğaziçi iskeleleri ile Köprü ya da Eminönü arasında yapılan seferlerin her iki tarifeye göre karşılaştırılması.

5. sayfanın çevrim yazısı:
Şirket-i Hayriye'nin en yeni gemileri.
72 ve 73 numaralı vapurlar.
Mezkûr vapurlar hakkında bazı malûmat:
Vapurların boyları 107 kadem yani 32,6 metre.
Vapurların genişlikleri 26,5 kadem yani 8 metre.
Vapurların süratleri, saatte 12 mil.
Makineleri tripl ekspenşın. Son sistem ve asri.
Beygir kuvveti 350
Aldığı yolcu mikdarı 400
Tarih-i inşaları 1927

Bu vapurlar 66 numaranın küçük mikyasta zarif bir numunesidir. Güverteleri düz ve iki merdivenli ve kamaralı, fevkalâde zarif ve müzeyyen ve elektrik, vantilatör ve kalorifer ve lavabo gibi asrî tertibat ile mücehhezdir. İstanbul'da emsali yoktur.

Makine daireleri şirketin diğer gemilerinden daha serbest ve açıktır. Dümenleri en yeni "ortiç" sisteminddedir. Bu dümenler henüz başka gemilerde yoktur.

6. sayfanın çevrim yazısı.
Boğaziçi'ne müteallik malûmat.

Boğaz'ın tulu. mil-i bahri	(1)	
Köprü'den Rumelifeneri'ne kadar	16,74	
Köprü'den Anadolufeneri'ne kadar	20,5	
Vasati tul.	13,6	
Boğaz'ın bazı noktalarda arzı.		
Sarayburnu - Şemsipaşa	1, —	
Beşiktaş - Üsküdar	0,85	
Defterdarburnu - Beylerbeyi	0,5	
Arnavutköyü - Kandilli burunları	0,55	
Kanlıca - Emirgan	0,48	
Beykoz - Yeniköy	1,25	
Beykoz - Tarabya	1,5	
en dar yeri	Rumelihisarı'nda Kayalarburnu ile Anadoluhisarı'nda Toplarönü arası.	0,430
	Anadoluhisarı'nda meşruta yalı ile Rumelihisarı'nda Akıntıburnu arası.	0,500

(1) mil-i bahri 1852 metredir.

Hatlar:	Normal günler.	Cuma günleri.	***	Normal günler.	Cumartesi günleri.	Paz.Bay. günleri.
1929 yılı:			***			
a) **Boğaziçi'nden Köprü'ye.**	**72/430**	**62/421**	***	—	—	—
b) **Üsküdar - Beşiktaş.**	**22/22**	**21/21**	***	—	—	—
c) Üsküdar - Beşiktaş.	13/13	9/9	***	—	—	—
d) **Köprü'den Boğaziçi'ne**	**75/423**	**74/407**	***	—	—	—
e) **Beşiktaş - Üsküdar.**	**18/18**	**13/13**	***	—	—	—
f) Beşiktaş - Üsküdar.	17/17	18/18	***	—	—	—
t) Harem-Salacak-Köprü	6/18	2/6	***	—	—	—
1994 yılı:						
g) **Boğaz'dan geliş.**	—	—	***	**10/48**	**8/38**	**1/7**
h) Üsküdar - Beşiktaş.	—	—	***	56/56	50/50	45/45
i) **Boğaz'dan geliş (özel)**	—	—	***	**3/18**	**3/18**	**5/25**
j) Üsküdar - Eminönü.	—	—	***	63/63	52/52	49/49
k) **Boğaz'a gidiş.**	—	—	***	**8/39**	**6/35**	**1/7**
l) Beşiktaş - Üsküdar.	—	—	***	57/57	51/51	46/46
m) **Boğaz'a gidiş (özel)**	—	—	***	**3/18**	**3/18**	**5/30**
n) Eminönü - Üsküdar.	—	—	***	60/60	50/50	48/48
u) Üsküdar - Kabataş.	—	—	***	22/22	22/22	22/22
Kabataş - Üsküdar.	—	—	***	22/22	22/22	22/22
v) İstinye-Paşabahçe-Beykoz-Yeniköy		***	12/37	12/37	—	
Beykoz - Yeniköy.	—	—	***	—	—	26/26
y) Kanlıca-Anadoluhisarı-Kandilli-Bebek.		***	10/59	9/54	—	
Kanlıca-Anadoluhisarı-Bebek.		—	***	—	—	9/36
z) Sarıyer-Rumelikavağı-Anadolukavağı.	—	***	15/48	15/48	16/48	
	223/941	**199/895**	***	**341/547**	**303/495**	**295/411**

7. sayfanın çevrim yazısı.
Boğaziçi iskelelerinin Köprü'den ve birbirinden uzaklıkları.

I- Rumeli iskeleleri.

İskeleler. Köprü'den itibaren:	* dakika	**	İskeleler.	* dakika	**
Kabataş	9	1,25	İstinye	8	0,67
Beşiktaş	6	0,9	Yeniköy	6	0,55
Ortaköy	7	0,85	Tarabya	10	1,5
Kuruçeşme	9	1,1	Kireçburnu	8	0,65
Arnavutköyü	5	0,5	Büyükdere	7	0,83
Bebek	9	1,—	Mezarburnu	6	0,6
R.hisarı	9	0,85	Yenimahalle	4	0,25
Boyacıköyü-Emirgan	7	1,—	R.kavağı	8	1,3
			Altınkum	5	0,3

* Şirket vapurlarının seyrine göre.
** Mil-i bahri cihetiyle.

8. sayfanın çevrim yazısı.
II - Anadolu iskeleleri

Köprü'den itibaren	* dakika	mil-i bahri cihetiyle.	Karşılıklı iskeleler arasında.	* dakika	mil-i bahri cihetiyle.
Üsküdar	15	2,—	Beşiktaş-Üsküdar	9	0,9
Kuzguncuk	9	0,8	Kuzguncuk-Ortaköy	8	0,7
Beylerbeyi	9	0,88	Çengelköy-Arnavutköy	10	1,15
Çengelköy	6	0,5	Vaniköy-Bebek	10	1,—
Vaniköyü	7	0,95	Kandilli-Bebek	7	0,75
Kandilli	8	0,8	A.hisarı-Bebek	10	1,1
A.hisarı	6	0,7	A.hisarı-R.hisarı	6	0,55
Kanlıca	7	1,03	A.hisarı-Boyacıköyü	11	1,2
Çubuklu	8	1,—	Kanlıca-İstinye	7	0,85
Paşabağçe	9	0,9	Çubuklu-Yeniköy	10	0,9
Beykoz	9	1,15	Beykoz-Yeniköy	10	1,2
A.kavağı	20	3,3	Beykoz-Tarabya	10	1,4
			Beykoz-Mezarburnu	18	2,7
			R.kavağı-A.kavağı	7	0,8
			Altınkum-A.kavağı	8	0,9

14. sayfanın çevrim yazısı.
Şirket-i Hayriye'nin telefon tesisatı

İdare merkezi	Beyoğlu 1897/8 - 3161	
Hasköy fabrikası	Beyoğlu 1332	
Köprü'de ser müfettişlik	İstanbul 45	
Köprü Üsküdar	Beyoğlu 1709	
Sirkeci	İstanbul	55
Beşiktaş	Beyoğlu	55
Karşı Üsküdar	Kadıköy	25
Ortaköy	"	75
Kuzguncuk	"	45
Kuruçeşme	Bebek	22
Beylerbeyi	Kandilli	50
Arnavudköyü	"	25

14. sayfanın çevrim yazısı (devam)

Çengelköyü	"	12
Bebek	"	23
Vaniköy	"	53
Rumelihisarı	"	26
Kandilli	"	52
Boyacıköy-Emirgan	"	13
Anadoluhisarı	"	59
İstinye	Tarabya	13
Kanlıca	"	46
Yeniköy	"	4
Çubuklu	Paşabağçe	9
Tarabya	"	5
Paşabağçe	"	4
Büyükdere	Büyükdere	24
Beykoz	"	18
Mezarburnu	"	25
Yenimahalle	"	26

Bu telefonlar umumidir. Herkes istifade edebilir.
3 dakika süren bir mukaleme ücreti 11.1/3 kuruştur.

49. sayfanın çevrim yazısı.
Boğaziçi
İskelelerden Köprü'ye ve Köprü'den Boğaziçi iskelelerine yapılan seferleri müşar hulasadır.
Hulasa tablosuna mahsus işaretler:

++	işaretli seferler yalnız pazar günleri icra olunacaktır.
xx	işaretli seferler pazar günleri icra olunmayacaktır.
0	işaretli seferler temmuzun beşinci gününden itibaren icra olunacaktır.
00	işaretli seferler temmuzun dördüncü günü akşamına kadar 15 dakika evvel icra olunacaktır.
+	işaretli seferler temmuzun dördüncü günü akşamına kadar 15 dakika sonra icra olunacaktır.
x	işaretli seferler yalnız perşembe akşamları icra olunacaktır.

98. sayfanın çevrim yazısı.
Bilet ücretleri.
Ucurat-ı asliye

Mıntıkalar	Subaylar için. Tek bilet 2.mevki kuruş	Tek bilet 1.mevki kuruş	Azimet ve avdet 2.mevki kuruş	Azimet ve avdet 1.mevki kuruş	Yüzbaşıya kadar zabitan. Tek bilet 2.mevki kuruş	Tek bilet 1.mevki kuruş	Azimet ve avdet 2.mevki kuruş	Azimet ve avdet 1.mevki kuruş
1	10	12.1/1	20	25	5	6.1/4	10	12.1/2
2	15	17.1/2	30	35	7.1/2	8.3/4	15	17.12

	Umuma mahsus Bir aylık Kart abonman 2.mevki kuruş	1.mevki kuruş	Memurine mahsus Otuz varaklı abonman 2.mevki kuruş	1.mevki kuruş	Elli varaklı abonman 2.mevki kuruş	1.mevki kuruş
1	375	500	300	375	250	312.1/2
2	625	750	450	525	375	437.1/2

VEKİLHARÇ MASARİFAT PUSULALARI (1880-1886)

NECDET SAKAOĞLU

Dünkü yaşamın en bilinmeyenleri, ailelerin çarşı pazarla ilişkileridir. Gerçi narh nizamı, kentlere ve kasabalara gelen zahire ve emtiâ, bunların kontrolü, esnaf örgütleri vb konularda pek çok kaynak ve belge mevcutsa da bunların, doğrudan aile-çarşı ilişkilerini aydınlattığı söylenemez.

Şu iyi biliniyor ki taşrada çarşı pazar hareketi, günlük tüketimden ziyâde imalâta, siparişe, yaz ve güz mevsimlerinde de yoğun biçimde toptan alım satımlara dönüktü. Çarşılarda, evani, ayakkabı, giysi vb üretimleri için arastalar, ayrıca zahire, kasap, aktar dükkânları ile fırınlar vardı. Bölge ve yöre özelliklerine göre pazarlar ve panayırlar kuruluyordu. Aileler, beslenmelerine uzun süre yetecek zahire edinimini, toptan ve büyük ölçüde de kendi ürettikleri ile çözmeyi tercih etmekteydiler.

İstanbul'da ve diğer büyük limân kentlerinde ise her evin kileri bulunmakla birlikte, yaş sebze ve meyveden süte ve yoğurda kadar her nev'i yiyecek, çarşılarda pazarlanmakta; aileler gereksinimlerinin çoğunu gün gün almaktaydılar. Fakat bu alış veriş başlıbaşına bir sorundu. Kadınlar, "avret pazarları"na gidebilirler, ama çarşı pazar dolaşıp ev gereksinimlerini alamazlardı. Bunu genellikle erkekler yapardı. Hâli vakti yerinde olanların ise ayvazı, uşağı, vekilharcı, kâhyası olur; bunlar, evin ya da konağın günlük alış veriş işlerine de bakarlardı. Kalabalık nüfuslu, konuk ağırlayan, masrafı çok konak ve yalıların vekilharçları ise hâne reisinin talimatına göre üzerlerindeki avansın nerelere harcandığını "masarifat pusulalarına" işleyip hesap verirlerdi. Uzun zaman saklanılmasında bir gereklilik bulunmayan bu tür pusulalar, herhâlde hafta, ay veya yıl sonunda yok ediliyordu. Olası ki kâğıda ve kayda pek düşkünler bunları tomar edip sandık diplerinde, tavanaralarında saklamışlardır. Oysa eski günlük yaşamın aile boyutunda tutulan biricik belgeleri bunlardı.

Masarifat pusulalarının yakılıp yırtılmadan, yangınlardan yıkıntılardan rutubetten fare kemirmesinden kurtulup zamanımıza ulaşanları herhâlde çok azdır. Bizim, bir Boğaziçi yalısının tavanarasında veya izbesinde bulunup tasfiye edilen "evrak-i metruke"den elde edebildiklerimiz içinde, her biri aşağı yukarı birer aylık harcamayı gösterir 6 adet de masraf pusulası var. Bunların tekine "İsmail bin Hüseyin 1303" okunan bir mühür basılmıştır. Bu belgelerin en eskisi 11 kânun-ı sâni-2 şubat 1296 (23 Ocak 1881 pazar - 14 Şubat 1881 pazartesi), sonuncusu 23 Haziran 1302 - 16 teşrin-i evvel 1302 (5 Temmuz 1886 - 27 Ekim 1886) tarihlidir. Aradaki 1298-1301 (1882-1885) yıllarına ait pusula örnekleri yoktur. Bununla birlikte mevcut belgelerden, dört mevsimlik tablolar çıkartılabiliyor. Bu tablolar, varlıklı bir İstanbul ailesinin kış, bahar, yaz ve güz aylarında mutfağına giren malzemeleri göstermektedir.

Zamanımızdan 110-115 yıl öncesine ait bu bilgilerden kaç yönlü sonuç çıkartılmaz ki?.. Köprü müruriyesinden kayık, hammal ücretlerine, fitil makasından lamba şişesine, odundan çalı süpürgesine, çöpçü parasından şemsiye tamirine... değin yüzlerce kalemlik işlem içeren pusulalardan biz sadece mutfak harcamalarını aldık. Bu harcamalar bir beslenme tekdüzeliğini ve yavanlığını kanıtlıyor, en azından pusulaların ilgili olduğu konak için. Etle lezzetlendirilen patatesli şalgamlı pırasalı kış yemekleri, "Allah eksikliğini göstermesin!" temennisiyle çocuklara bazan "nimet", bazan "nân-ı aziz" denilip öptürülen ekmeğe dayalı karın doyurma geleneği; yaza doğru, bakladan kabaktan başlayıp patlıcana fasulyeye bamyaya kadar çeşitlenen sebzeler sâyesinde et tüketiminin dolayısıyla mutfak giderlerinin azaltılması; Anadolu halkının neredeyse yüzyılımızın başına kadar alışamadığı fakat tadına vardıktan sonra da "fukara eti" deyip her yemeğine kattığı domatesin 1880'lerde İstanbul'da bolca yenmekte olduğu; masarifat pusulalarının ortaya koyduğu gerçeklerdendir. Karakışın 15 günlük bir kesitinde 95 okka (1 okka=1,283 kg) ekmek, 25 okka et tüketilmiş olması da düşündürücüdür. Yine öyle anlaşılıyor ki eskiden mevsimi geldiğinde kesintisiz 40 gün imaretlerde "kabak musakkası maa bir lokma et" pişirilmesi ("Kabak tadı vermek" deyimimiz bu geleneğin hâtırasıdır) gibi, evlerde ve konaklarda da mevsim gereği her gün bamya, patlıcan, ya da fasulye yeniyormuş. Şekerin, pirincin -hele kazevi denen özel zembiller içinde satılan Mısır pirincinin- az tüketilmesi ise herhalde bunların aşırı pahalı oluşundandı. Diğer yandan, sık sık yoğurt alınırken süte rağbet edilmemesi, mercimek, bulgur, bezelye gibi Anadolu harcı zahire adlarına, hele çaya, pusulalarda rastlanmaması, sakatat lafzının geçmemesi de dikkat çekicidir.

26 Temmuz 1886'da "konağa" bir şeyhin misafir geldiği, pusulaların birindeki "Reşadetlû Aziz Hazretlerinin teşriflerinde 4 okka dakik ve süd", bir başka pusuladaki "Öteki konakda bekciye verilen" gibi kayıtlar ise masarifat pusulalarının, kâhyalı, vekilharçlı, ayvazlı, uşaklı ve aile bireyleriyle birlikte 10-15 kişiyi barındıran bir konağa ait olduğunu düşündürmektedir.

Fiyatlar ise o günkü hayat pahalılığının günümüzdekinden de ağır olduğunu gösteriyor: İşçi ücretlerinin 4 kuruştan 7 kuruşa kadar olduğu 1880 İstanbul'unda 1 okka et, peynir veya şeker de ortalama 7-8 kuruştur. Daha kötüsü 4 kuruşluk taban yevmiyesi ile 2 okka (bugünkü gramajla 8 adet) ekmek alınabilmektedir. 100 kuruş itibar edilen 1 Osmanlı altını günümüzde 3.600.000 TL. olduğuna göre o zamanın 1 kuruşu (40 parası) 36.000 TL'lık bir alım gücüne sahipti. 1 para ise 900 TL demekti. Bu eşitlemelere ve 1 okkanın 1,283 kg olduğu hesabına göre o zaman da peynirin kilosu

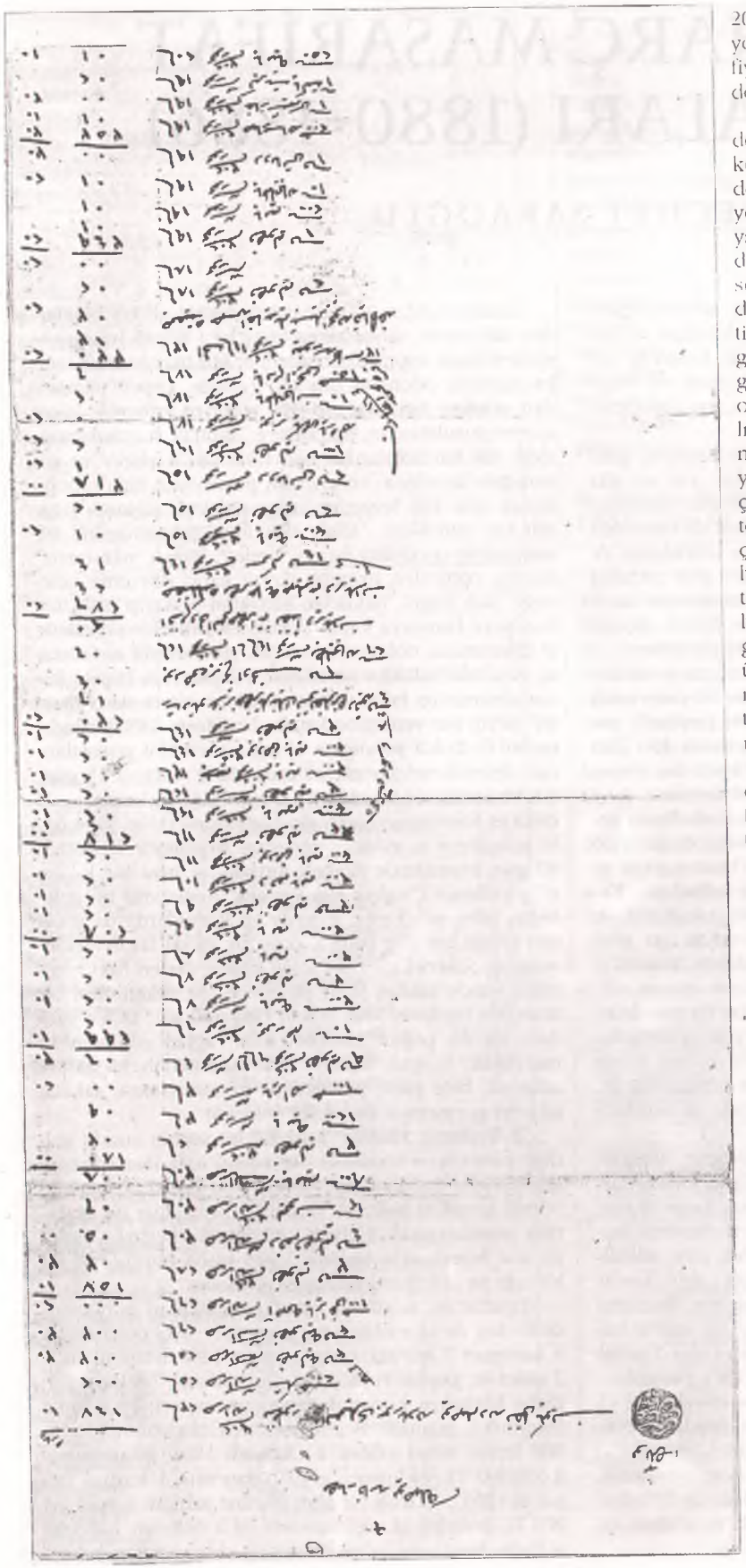

200.000 TL, yağ 300.000 TL, 1 kâse yoğurt 36.000 TL'ye geliyordu. Sebze fiyatları bugünkü 18.000-60.000 TL'ye denkti.

Gerçi bir konağa ilişkin bilgilerden hareket edip İstanbul geneli için kesin yargılarda bulunmak mümkün değildir. Ancak şu gerçek ki zengini yoksulu bütün İstanbullular tutumlu yaşamak zorunda ve alışkanlığındaydılar. Isınma, giyim kuşam, ev eşyası söz konusu olunca tutumlulukları daha da belirgindi. Bunu onlara kentin özel koşulları kazandırmıştı. Sözgelimi bir fırtına, zahire gemilerinin gelmesini geciktiriyor; bunun sonucu olarak hemen un, ekmek kıtlığı başlıyordu. Yine canlı hayvan sevkiyatının aksaması da et kıtlığına yol açıyordu. Öte yandan İstanbullulardan çoğunun maydanoz ekecek kadar toprağı yoktu. Kent içinde koyun keçi, inek beslenemezdi. Nohut oda bakla sofa evlerin kilerleri de güzden tıka basa doldurulamıyordu. Günlük beslenme iki öğündü: Kuşlukta ve gün batımında. Kahve-altı ise adı üzerinde, sabah erken kalkan yaşlıların kahve içmezden önce bir çerez tabağında önlerine konan peynir ekmek, reçel ekmekten ibaretti.

Bu alışkanlıkların 16. yy'dan beri değişmediğinin bir kanıtını ise Latifî'nin *Evsâf-ı İstanbul*'unda(*) bulmaktayız. Lâtifî (ö.1582) İstanbul'u ve İstanbulluları anlatırken "Şehr-i hûb ve belde-i mergub amma bir 'ayb ile ma'yub harc-ı lâzımına akçeler yetmez ve masarıf-ı bî-nihâyesine değme kişinin kesb-ü kârı vefâ etmez...", "(İstanbullular) odaya odun için kapuyu yakarlar. Alelhusus anlar ki kedi yemin ve arak-ı cebin ile dirilmededir. Dahl-i deryûzesi harc-ı ruz-merresine yetmez ve 'âide-i kesb ü kârı tertib-i nân ü teresine yetmez, yani kifâfına kifâyet etmez.." der (**) ve kentteki yiyecek içecek sıkıntısının pahalılığının halkı, "engürü sofu"nun cenderede sıkılması gibi sıktığını, kentin güzelliğinin, köşklerinin ise kimsenin gözüne gözükmez olduğunu, hatta övüleceklere sövdüklerini ekler. ■

(*) Lâtifî, *Evsâf-ı İstanbul*, (hzl. Nermin Şunar Pekin) İst.1977, sayfa 65 vdd.

(**) Şehr-i hûb: Güzel kent; belde-i mergub: Beğenilen sevilen belde; ayb ile ma'yub: Aybı olan; masarıf-ı bî-nihâye: Sonu gelmez harcamalar; kesb-ü kâr: Kazanç, gelir; ked-i yemin: El emeği; arak-ı cebin: Alın teri; dahl-i deryûze: eline geçen; harc-ı ruzmerre: günlük gereksinimler; kifâfına kifâyet etmek: Ölmeyecek kadar yaşamasına yeten.

Tablo: I

Kış Mevsiminde (23 Ocak-6 Şubat 1881):

Günler	alınanlar	okka/adet fiyatı		miktarı		tutarı kuruş / para	
Pazar	nân-ı aziz (ekmek)	65	para	9	okka	14	25
	lâhm-i ganem (koyun eti)	7	kuruş	1	okka	7	-
	ebegümeci	30	para	2	okka	1	20
	patates	1	kuruş	2	okka	2	
	şalgam	10	para	5	okka	1	10
Pazartesi	nân-ı aziz	65	para	8	okka	13	-
	lâhm-i ganem	7	kuruş	2	okka	14	-
	makarunya (makarna)	4,5	kuruş	1	okka	4	20
	kadaif	4,5	kuruş	1,5	okka	6	30
	ıspanak	20	para	5	okka	2	20
	mi'denüvâz (maydanoz)	-		-		-	20
	tuz	1	kuruş	1	okka	1	-
Salı	nân-ı aziz	65	para	7	okka	11	15
	lâhm-ı ganem	6,5	kuruş	2	okka 35 Dirhem	17	30
	pürhassa (pırasa)	10	para	10	okka	2	20
Çarşamba	nân-ı aziz	65	para	8	okka	13	-
	lahm-i ganem	7	kuruş	4	okka	28	-
Perşembe	nân-ı aziz	65	para	6	okka	9	30
	patates	1	kuruş	5	okka	5	-
	lâhm-i ganem	7	kuruş	3,5	okka	24	20
	tuz	1	para	5	okka	5	-
	ıspanak	20	para	4	okka	2	-
	yoğurt	30	para	4	kâse	3	-
Cuma	nân-ı aziz	65	para	7	okka	13	-
	uskumru balığı	4	kuruş 30 para	3	okka	14	10
Cumartesi	nân-ı aziz	65	para	9	okka	14	25
	şeker	(15)	kuruş	200	dirhem	7	20
	dakik (un)	(3)	kuruş	1,5	okka	4	20
	bâdem (aşure için)	(18)	kuruş	32,5	dirhem	1	20
	lahna	15	para	10	okka	3	30
	mi'denüvâz	-		-		-	20
	yeşil salata maa soğan	-		-		2	-
	zuhurat olarak lâhm-i ganem	7	kuruş	1	okka 50 dirhem	9	-
Pazar	nân-ı aziz	65	para	9	okka	14	25
	lâhm-ı ganem	7	kuruş	1,5	okka	11	-
	dakik	3	kuruş	1,5	okka	4	20
	pekmez	100	para	1	okka	2	20
	mi'denüvâz	-		-		-	20
	ıspanak	15	Para	6	okka	2	10
	boza	50	para	7	okka	8	30
	pekmez boza için	100	para	1	okka	2	20
	portakal	(8)	para	50	tâne	10	-
	rugan-ı sâde (sâde yağ)	(11)	kuruş	200	dirhem	5	20
	sakadan alınan su	10	para	6	kırba	1	20
Pazartesi	lâhm-ı ganem	7	kuruş	10	okka 100 Dirhem	52	20
	âşure için bâdem	(18)	kuruş	32,5	dirhem	1	20
	salata ve soğan ve mi'denüvâz	-		-		2	20
	nân-ı aziz	65	para	8	okka	13	-
Salı	nân-ı aziz	65	para	8	o kka	13	-
	salata soğan/turb maa mi'denüvaz	-		-		3	20
	yoğurt	(32,5)	para	4	kâse	3	10
	kimyon	-		-		-	20
	ev yumurtası	15	para	10	tane	3	30
çarşamba	nân-ı aziz	65	para	8	okka	13	-
perşembe	nân-ı aziz	65	para	9	okka	14	25
	has kadaif	4,5	kuruş	1,5	okka	6	30
	havuç	25	para	4	okka	2	20
	salata maa soğan	-		-		1	20
	mi'denüvaz	-		-		-	20
	yoğurt	35	para	4	kâse	3	20
cuma	nân-ı aziz	65	para	7	okka	11	15
	muhallebi güveci	60	para	4	adet	6	-
	turb salata için	-		-		-	20
	şalgam	(15)	para	4	okka	1	20
	ebe gümeci	30	para	4	okka	3	-
cumartesi	içerü (harem) için lahm-ı ganem	7	kr 10 para	3	okka	21	30
	pesdil için şeker	5	kuruş	100	dirhem	1	10
	limon 7 para 6 tâne 1 -						

Tablo: II

İlkbaharda (13 Nisan - 23 Nisan 1881)

Günler	alınanlar	okka/adet fiyatı	miktarı	tutarı kuruş	tutarı para
çarşamba	nân-ı aziz	70 para	10 okka	17	20
	salata soğan	-	-	1	-
perşembe	limon	8 para	20 tane	4	-
	dakik	3 kuruş	5 okka	15	-
	soğan	25 para	10 okka	6	10
	patates	50 para	5 okka	6	10
	biber	-	-	3	-
	bakla	50 para	4 okka	5	-
	dereotu maa nâne	-	-	-	20
	nân-ı aziz	65 para	9 okka	14	25
	nohud	110 para	2 okka	5	20
	sirke	70 para	3 okka	5	10
cuma	nan-ı aziz	65 para	13 okka	2	1 5
	çorbalık mısır pirinci	220 para	1 okka	3	10
	yoğurt	1 kuruş	6 kâse	6	-
	mi'denüvaz	-	-	-	10
	börek için penâir (peynir)	?	?	1	20
cumartesi	rugan-ı sâde	12,5 kuruş	10 okka	125	-
	pirinç kazevi (zembil)	100 kuruş	1 kazevi	100	-
	dakik	100 para	10 okka	25	-
	bakla	50	4 okka	5	-
	yoğurt	50	5 okka	5	-
	börek için penâir ve mi'denüvaz	-	-	2	20
	kadaif	3,5	2 okka	7	-
	salata soğan	-	-	1	10
	nân-ı aziz	65 para	10 okka	16	10
pazar	lâhm-ı ganem	7,5 kuruş	4 okka	30	-
	nân-ı aziz	65 para	12 okka	19	-
	bakla	60 para	5 okka	7	20
	gül suyu	50 para	?	1	10
	börek için penâir	-	-	1	10
	mi'denüvâz tara otu nâne	-	-	1	-
	salata soğan	-	-	1	20
	şeker	4 kuruş	30 para 2 okka	9	20
	aşure için bâdem	-	-	2	-
	yoğurt	1 kuruş	8 kâse	8	-
	süd içerü için	-	-	1	-
	limon	(8) para	12 tâne	2	20
	kahve	(11) kuruş	100 dirhem	2	30
pazartesi	limon	(4) para	20 tane	2	-
	lâhim (et)	(7,5) kuruş	2 okka	15	-
	sabah ve akşam salata ve soğan ve mi'denüvâz	-	-	3	20
	şeker	(4 kuruş 30 para)	5	23	30
	börek için penâir		1,5 okka	10	-
	kahve	(11 kuruş)	2 okka	22	-
	tuz	(1 kuruş)	5 okka	5	-
	bakla	(1 kuruş)	5 okka	5	-
	nân-ı aziz	(65 para)	15 okka	24	15
	tavuk	-	1 tane	9	-
	kadaif	(3 kuruş)	2,5 okka	7	20
	şerbetlik şeker	(7 kuruş)	1 okka	7	-
	ıspanak	10 para	(12 okka)	3	-
salı	yoğurt	(35) para	8 kâse	7	-
	rugan-ı zeyd (zeytinyağı)	10 kuruş	(5,5 okka)	55	-
	fasulye	65 para	6 okka	9	30
	sirke	60 para	6 okka	9	-
	salata soğan	-	-	3	-
	bakla	55 para	15 okka	20	15
	nân-ı aziz	65 para	13 okka	29	5
	lâhm-ı ganem	7,5 kruş	3,5 okka	26	10
	yoğurt	(35 para)	8 kâse	7	-
	enginar	35 para	12 tâne	10	20
çarşamba	lâhm-ı ganem	7,5 kuruş	3,5 okka	26	10
	enginar	50 para	10 tâne	12	20

	nân-ı aziz	65	arpa	15	okka	24	20
	süd	3	kuruş	4	okka	12	-
	imon	6	para	25	tâne	4	-
	sabah ve akşam salata soğan						
	midenüvaz dere otu	-		-		3	20
	ıspanak	15	para	6	okka	2	10
	ebegömeci	1	kuruş	2	okka	2	-
	içerü için kaşer penâir	(10	kuruş)	100	dirhem	2	20
	soğan	25	para	10	okka	6	10
	yoğurt	35	para	8	kâse	7	-
perşembe	rugan-ı sâde	13	kuruş	2	okka	26	-
	dakik	3	kuruş	4	okka	12	-
	şeker	5	kuruş	3,5	okka	16	10
	sabah ve akşam salata soğan	-		-		4	-
	lâhim	7,5	kuruş	6	okka	45	-
	nân-ı aziz	65	para	15	okka	24	20
	ıspanak	15	para	10	tane	4	30
	enginar	50	para	21	tane	26	10
	bakla	2	kuruş	4	okka	8	-
	penâir	8	kuruş	100	dirhem	2	-
	yoğurt	(35	para)	8	kâse	7	-
	şerbetlik şeker	(7	kuruş)	1	okka	7	-
cuma	rugan-ı sâde	13	kuruş	1	okka	13	-
	bakla	60	para	5	okka	7	20
	enginar	50	para	4	tane	5	-
	nân-ı aziz	65	para	10	okka	16	10
	şeker	5	kuruş	200	dirhem	2	20
	dakik	3	kuruş	1	okka	3	-
	lâhm-ı ganem	7,5	kuruş	3,5	okka	26	10
	nâne mi'denüvaz	-		-		-	20
	penâir	(7	kuruş)	100	dirhem	1	30
cumartesi	rugan-ı sâde	(13	kuruş)	200	dirhem	6	20
	lahm-ı ganem	7,5	kuruş	3	okka 59 dirhem	23	20
	nân-ı aziz	65	para	12	okka	19	20
	rugan-ı sâde	9	kuruş	10	okka	90	-
	şeker	4	kuruş 30 para	5	okka	23	30
	limon	(7	para)	14	tane	2	20
	zeytun	(3	kuruş 10 para)	3	okka	10	-
	pürhassa	15	para	10	okka	1	20
	salata	-		-		1	-

Tablo: III

Yaz-güz aylarında: (Temmuz-Ekim 1886)

27 Temmuz							
salı	bamya	300	tane			1	20
	fasulye	2	okka			2	-
	domates	2	okka			1	20
29 Temmuz							
Perşembe	büber	20	paralık				20
	patlıcan	10	para	8	okka	2	-
	bâdem içi	150	dirhem			6	-
22 Ağustos							
pazar	patlıcan	40	para	5	okka	5	-
	bamya	200	tane			1	20
	fasulye	50	para	2	tane	2	20
	rugan-ı zeyt	7	kuruş	1	okka	7	-
	tuz ince	1	kuruş	1	okka	1	-
23 Ağustos							
pazartesi	patlıcan	20	para	5	okka	2	20
	bamya -	200	tane			1	20
	fasulye	50	para	1	okka	1	10
24 Ağustos							
salı	patlıcan	20	para	5	okka	2	20
	fasulye	60	para	2	okka	3	-
	bamya	200	tane			1	20
1 Ekim							
cuma	domates	40	para	3	okka	3	-
	fasulye	60	para	3	okka	4	20
	kabak	30	para	2	okka	1	20
4 Ekim							
pazartesi	bamya	(200	adet)			1	20
	domates	40	para	1	okka	1	-

HERKÜL MİLLAS'IN TÜRK KİMLİĞİ ELEŞTİRİSİ ÜZERİNE

BOZKURT GÜVENÇ

Türk Kimliği kitabımın Herkül Millas tarafından tartışılmasını övünç ve sevinçle karşıladım. Beğendiklerini okuyuculara bırakıp eksik ve çelişkilere ağırlık vermesi, beklentilerimin yarısı olsa da, yakın ilgi ve değerli katkılarına teşekkür ederim.

"Çizmeden yukarı çıkıp tarih alanına izinsiz giren" bizler gibilerin eksik ve çelişkileri sanki kaçınılmaz görünüyor. Ancak, bu yolla da olsa, tanışan iki meslektaşın yakınlığı gözlemine içtenlikle katılıyorum. "Yazılmamış bir kültür tarihine [duyulan gereksemeyi] ortaya koymak" niyetimi doğrusu ya iyi tanımlıyor. Ancak, düşünce (*idea*) kalıplarından çok, onları besleyen ve taşıyan kültür kalıpları (*patterns*) üzerinde durduğumu sanıyorum. "Cahil" çiftçinin, "beyni yıkanmış" milliyetçinin kimlik sorunu yok ama onlardan veya onlar gibi kapalı gruplardan oluşan ulusların ciddi kimlik sorunları var.

Tarihin kendisinden çok "başka alanlara" ağırlık verilmesi yerinde bir öneridir. İşte o alanlarda karşılaştığımız sorunların tarihimizden -ya da tarihsizliğimizden- kaynaklandığını sezdiğim için tarihe ağırlık verdim. Başlıca sorunlarımızın tarihimizdeki karanlık kalmış ve sorgulanmamış boşluklardan geldiğini düşünüyorum. Millas'ın "...farklı yorumların hangi tarihsel, toplumbilimsel, ruhbilimsel ve ideolojik nedenlerle bugünkü somut formlarını aldıklarına bakılmalıydı" önerisine tümüyle katılıyorum. Gücüm yettiğince, tam da onlara bakmaya çalıştım. "Aydınlanma çağına özgü 'nesnellik' anlayışının Marx ve Freud'dan sonra (artık) eskisi gibi savunulmadığı" gözlemi de geçerli olmakla birlikte, Türkiye ile bazı komşularının hâlâ nesnelliğe ve pozitivizme ihtiyaç duyduğu kanısındayım.

Gündemdeki kimlik özdeşimlerine içerden yani *empathy* ile yaklaşılması önerisi de haklıdır. *Emic* yaklaşım, bazı durumlarda (*etik*'e) tercih edilen seçenektir. Bundan özellikle kaçındım, çünkü, baştan beri —savunmayı değil— uzlaşmayı üstlenmiş gibi hissediyorum. Ancak, "kendi kimlik anlayışımın bilincinde olmadığım" görüşüne katılamıyorum. Benimsediğim, izlediğim belki geliştirmeye çabaladığım kimlik anlayışı, analitik ve sosyal psikoloji ile sosyal tarihçiliğe yönelen insanbilimcilerin, Türk toplumundaki yaygın kimlik anlayışına uygundur: "Kimsin, nesin, necisin, nerden gelip nereye gidersin?" sorusunun yanıtı, bir değişmezlik savı değil, geçmişten geleceğe sürekliliktir. Eğer bu yaklaşımla satrancın hâlâ birinci karesinde isek öteki karelere nasıl geçebiliriz? Araştırmada ırk sentezini (*acculturation*) değil, kültürleşme (*acculturation*) sürecini ön planda tutuyorum. Gerçi kültürleşme için ırk sentezleri şart değil ama —bireyler değil de— ırklar karışıyorsa, kültürleşme kaçınılmaz olmaktadır. Şu kadar ki, kültürel etkileşimlerdeki sonuçlar, genetik öngörüler kadar kesin, güvenilir değil. Gönlümüzün çektiğince adil, dengeli olmuyor, geriye dönüşlere (ayrışmalara) izin vermiyor. Kültürel etkileşim toplumsal "DNA"yı değiştiriyor. Bu yüzden kim olduğumuzu bilemediğimizde ötekine -yani kendimize- karşı tavır alıyoruz. Millas'ın benim inanmadığımı sandığı bu görüşü açıklamak için verdiği bazı örnekler, aslında görüşümü destekliyor. O görüş, ırkçı değil kültürcüdür -karşıtlığın veya karşılıklılığın günümüzde moda olan geni bulununcaya değin, "insanım" veya "ötekiyim" yanıtını ırkçılık olarak göremiyorum.

"Türk halkının bir avuç aydının beğenilerini ne ölçüde benimsediği"ni bilemiyorum. Bizim *etnosantrizm* sorunumuz aydınlanmayı geçen yüzyıllarda bırakmış *Eurosantrik*'lerden daha umutsuz görünmüyor. Bu gerçeği vurgulamak bizlere düşen bir görev değil mi? Millas'ın fikirlerini paylaşmayan soydaşlarının onu nasıl eleştirdiklerini tahminde güçlük çekmiyorum. Çalışmanın başında, kimlik farklarını ortadan kaldıracak sihirli bir formül ararken sonunda "çeşitlerden oluşan bir birlik" (*unitas multiplex*) ilkesine ulaştığımı söylüyorum. Farklı olanlar birbirini kabul etmezse toplum varlığını nasıl sürdürebilir? Korenth başlığındaki Dorik ve İyonik öğelerden söz etmek ırkçılık değil, tarihçiliktir. Varlık bilincine, insanlık ülküsüne çağrıdır. Çağdaşlık, bu yapısal işlevsel gerçeği sergiliyor. Bir okuyucumun yazdığı gibi, "Türkçe konuşan ve Türküm diyen kişi Türktür". Braudel ve Roux da aynı gerçeği dile getiriyor. Bizim Türklüğümüz kimsenin kimliğini engellemediği gibi güçlendirir de. Çocukluk anılarımda yaşayan "Vatandaş Türkçe Konuş!" posterleri, toplumsal saygı eksikliğinin kanıtı değil, milli ideolojinin ılımlı bir eleştirisi idi. (Bz Kutu 63). Ortak birleştirici öğenin dil/kültür birliği olmasına gerek vardır. Dil'i *Homo sapiens* veya *Homo symbolikus*'un yarattığı ve yaşattığı bir ileşitim süreci olarak kullanıyorum. "Her şeyin her şeye bağımlılığı öncülü" en az bir dili konuşabilen insanlarca sağlanmıyor mu? Herkül ile "İnsanca" (*Humanese*) da anlaşabiliriz. Böyle bir ortaklık veya ortam yoksa, ya da şart değilse, "her [*bir*] yurttaşa, *bir* özgürlük dünyasını olanaklı kılan *bir* toplum, *bir* ülke, *bir* devlet, *bir* vatan" ülküsü nasıl gerçekleşir? (İtalik "bir"ler benim.)

Değerli Herkül, kitabımı bir çırpıda okuyup eleştirilerini kaleme almasaydın, yayımlamasaydın bu diyalog ve tartışma nasıl mümkün olabilirdi ki? Aramızdaki farkların, kimlik veya kişilikten çok, senin siyasalbilime, benimse insanbilime yönelik kalışımızdan kaynaklandığını sanıyorum. Bir gün birlikte bir "*Homo politicus*" denemesine ne dersin? ■

GENÇ TÜRKLER, MİLLÎ MÜCADELE, KEMALİZM, TÜRK DEVRİMİ VE İSLÂM DÜNYASI

CEMİL KOÇAK

İskender Gökâlp ve François Georgeon (Editörler), *Kemalizm ve İslâm Dünyası*, Çeviren: Cüneyt Akalın, Arba Yayınları, İstanbul, 1992.

Pek çok kitabın kaderi, yayınlandıktan çok kısa bir süre sonra, kitapçıların arka raflarına kalkmak oluyor. Kimileri de hızla depolarda birikiyor. Maalesef bazen önemli kitaplar da bu kaderi paylaşıyorlar. Yukarıda işaret ettiğim kitap da bu kadere razı olanlardan... Belki de sorunlu ve özensiz çevirisi, berbat sayfa düzeni, bir o kadar da kötü dizgisi, onun bu kaderine katkıda bulunmuş olabilir. Ama kitap, içerdiği bilgiler bakımından, üzerinde durulmayı gerektirirdi.

Kitap, esas itibarıyla, Genç Türkler'in, Millî Mücadele'nin, Kemalizm'in ve Türk Devrimi'nin İslâm dünyası üzerindeki etkilerini ve yankılarını inceleyen sekiz ayrı tebliğden oluşuyor.

Editörlerin kaleme aldıkları şekliyle ifade edilirse:

"Bu dosyanın amacı, somut bir vak'anın incelenmesi yoluyla, bir ideoloji ve siyasal uygulama olarak, Kemalizm'in, kendi millî sınırları dışındaki yayılışını ve algılanışını elden geldiğince anlamaya çalışmaktadır. (...)

"Bu metinler, esas olarak, Kemalizm'in, İslâm dünyasının siyasal ve düşünsel seçkinlerinin üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır."

İlk tebliğ Georgeon'a ait... Bu metinde, yazar, Genç Türk/İttihat ve Terakki hareketinin İslâmî dünya ve İslâm ülkeleri üzerindeki etkilerini kuşbakışı toparlamaya çalışıyor. Daha sonra da, kendisinden sonra gelecek tüm metinlerin esas temalarına değiniyor ve ana sorunları ile yanıtları saptamaya çalışıyor.

Yazara göre, Osmanlı Devleti'nde, İttihat ve Terakki iktidarının modernleşme hareketi, İslâm dünyasında olumlu yankı bulmuş ve desteklenmişti. Çünkü, "İslâm dünyasının büyük bölümü, Türk Devrimi'nde, İslâm dünyasının kendi başına, büyük güçlerin vesayeti olmadan, kendisini modernize edebileceğinin kanıtını buldu." Ama yazar, Osmanlı Devleti'nin Arap dünyasını (Suriye, Irak ve Filistin'i) bu genellemenin dışında tutmak gerektiğini de vurguluyor. Çünkü, bu sırada Arap milliyetçiliği de atağa geçmiş durumdaydı ve Osmanlı'ya karşı herhangi bir hayranlık duyulması mümkün değildi.

Georgeon, Kemalizm'in İslâm dünyası üzerindeki etkilerini ele alırken, bunu iki ayrı döneme ayırarak yapmanın anlamlı olacağını belirtiyor. İlk dönem 1919-1924, ikinci dönem ise 1924-1938'dir. "Bu iki zaman dilimi, Hilâfet'in kaldırılması ile, birbirinden ayrılmıştır."

1922-1923 yıllarında, Mustafa Kemal, İslâm dünyasının "en popüler kişisi"dir. Çünkü, zafer, "her şeyden önce, İslâm'ın Hıristiyanlığa karşı kazandığı bir zafer olarak" algılanıyordu. Diğer yandan, Millî Mücadele de, kendisini, İslâm dünyasında bir İslâm hareketi olarak sunmaya çalışıyordu.

"Hilâfet'in kaldırılması, Türkiye'nin Müslüman geçmişinden kopuşun ve İslâm dünyasının geri kalan bölümü ile ilişkilerini köklü biçimde değiştirmenin de bir aracı idi."

Bundan sonra Türkiye, o zamana değin kendisini şiddetle desteklemiş olan ve kendisine hayran İslâm dünyası ile ilişkilerini radikal bir biçimde koparacaktır. Ama bu kopuşu da genelleştirmemek gerekir. İslâm dünyasının tutucu kanadı Mustafa Kemal'i ve Türk Devrimi'ni mahkûm ederken, pek çok yerde de Kemalizmi destekleyen gruplar ortaya çıkacaktır.

"Mustafa Kemal'in popülerliği ve itibarı hâlâ çok büyük olmaya devam etmekle birlikte, görüntüsü yavaş yavaş değişti.

"Muzaffer Şef, 'İslâmın kahramanı' tipi, yerini giderek daha sivil ve dünyevî bir tipe bıraktı: Bir dizi cesur reform sayesinde, ülkesini birkaç yıl içinde ortaçağdan modern uygarlığa geçiren devlet adamı tipine..."

Bir tebliğ, Suriye ve Irak'taki Arap milliyetçilerinin Kemalizm karşısındaki tutumlarını inceliyor ve 1950'den sonra bu iki ülkenin Türkiye'nin modernleşme süreci projesini benimsediklerine dikkat çekiyor. Arap milliyetçileri, ilk başta, Kemalizm ve Türk milliyetçiliğini destekleyeceklerdir. Çünkü, her iki milliyetçilik de, kendisini Osmanlı'dan koparmaya çalışıyor ve bu noktada buluşuyordu. Bununla birlikte, 1924 yılında, Hilâfet'in kaldırılmasının sonucunda, Türkiye'nin Araplarla olan ilişkilerinde kendiliğinden bir soğuma görülecektir. Bu, dine bir saldırı olarak görüldüğü için, Arap dünyasındaki Kemalist yanlıları da zor duruma düşmüşler ve hayal kırıklığına uğramışlardı. Ama Kemalizme sempati gösteren başka aydın grupları, bu tavırlarını sürdüreceklerdir. Kemalizm, onlar için, millî bağımsızlık ve modernleşme örneğiydi. Diğer yandan, Türkiye'nin Suriye ve Irak ile olan sınır sorunları da, bu sürece olumlu ya da olumsuz katkıda bulunacaktır.

Kemalizm'in İran üzerindeki etkileri ise, bir başka tebliğ konusu... Kemalizm'in dine bakışı, bazı İran aydınlarını heyecanlandırmakla birlikte, iki komşu ülke arasındaki olası sınır sorunları, bu heyecanı azaltıyordu. Bununla birlikte, Rıza Şah döneminde, Kemalist reformlardan çok etkilenilecek ve pek çok örnek, İran'da da uygulamaya konulacaktır. Ancak, her iki ülkenin modernleşme macerasının tamamen farklı bir ekonomik/toplumsal/siyasal temeli vardı ve bu farklar da, sonuçları etkileyecektir.

İlber Ortaylı'nın Kemalist kültür politikasının Sovyetler Birliği'nin Türk kökenli bölgeleri üzerindeki etkilerini incelediği kısa tebliği, özellikle Latin alfabesinin kabulü ve etkilerine ayrılmış görünüyor.

Mısır, ayrı bir tebliğ başlığıdır. Hilafetin kaldırılması, Mısır'da da, gerek modernleşmeci, gerekse muhafazakâr gruplar tarafından eleştirilecektir. Türkiye'de İslâma karşı gerçekleştirilen her hareket, Mısır'da, Türkiye'nin İslâm dünyasından ayrılması olarak değerlendirilecektir.

Diğer yandan, Nâsır rejimi için yapılan şu değerlendirme üzerinde dikkatle durulmalıdır:

"Modernleşmeci akım tarafından tanımlanan dünyevileşme kavramını yeniden ele alan Nâsır oldu.

"Bu rejim, tıpkı Türkiye'de olduğu gibi, Mısır'lı modernleşmeciler tarafından talep edilen reformları, devlet müdahalesiyle gerçekleştirdi.

"Ancak Nâsır rejimi, Kemalizm'den farklı olarak, İslâmi gelenekten kesin çizgilerle kopmadı ve onu, siyasetinin meşruiyet kazanma sürecine kattı."

Hindistan'ın durumu da ilginçtir. Feroz Ahmad'ın tebliği, Hindistan'ı ele alıyor ve Hint Müslümanları'nın gerek Osmanlı döneminde, gerek Millî Mücadele'de ve gerekse Kemalist reformlara karşı olan tepkilerini söz konusu ediyor. Bu tepkilerin sınırlı olduğu görülüyor:

"Nehru, Mustafa Kemal'in yeni Türkiye'de giriştiği reformları arzu edebilirdi. Fakat bu reformların Hindistan'da geçerli olan koşullara uygun olmadığını kabul etmek zorunda kaldı."

Günümüzde hayli gündemde olan Ceyazir üzerine olan tebliğde ise, sorun, şöyle özetleniyor:

"Kemalizm'den değil, Kemal'in, Gazi'nin etkisinden söz edilebilir. Cezayir'liler, yalnızca işgalciye karşı direnişin sürecini akıllarında tutmuşlar, (fakat) Kemalist önlemlerin içeriğini unutmak istemişlerdir."

Türk Devrimi'nin Malezya'daki etkileri de son tebliğde ele alınıyor.

Genel olarak bakıldığında, yakın dönem siyaset maceramızın İslâm dünyası üzerindeki yankılarını ve tepkilerini kısaca ve kuşbakışı olarak izlemek hayli yararlı.... ■

II. Meşrutiyet sonrasının, imzasını taşıyan kitapları ve kalem tartışmalarıyla, en dikkate değer şahsiyetlerinden biri de Hâbil Âdem olmuştur. Şüphesiz devrin tarihini yazacaklar, telif veya tercüme oldukları tartışılsa bile, Onun imzasını taşıyan kitaplarından bilgi derleme işini ihmal edemeyeceklerdir. Bir başka gerçek ise bir tarafıyla, nerdeyse kendi gayretiyle karanlıkta kalan Hâbil Âdem'in daha uzun müddet tartışmaların mevzuunu teşkil edeceğidir. Son zamanlarda hakkında yazılan bir yazı[1] hayatı ve kitapları hakkında birçok bilgiyi bir araya getirmesine rağmen, imkânsızlıktan dolayı, hakkındaki şüphelerin ve tartışmaların azalmasına bir katkıda bulunamamıştır. Çünkü karşımızda gerçekten de çözülmesi zor (daha doğrusu itiraf etmekten niçin kaçınalım, kanaatimizce imkânsız) bir şahsiyet bulunmaktadır. Her hâl ü kârda bu zor bilmeceyi çözmek araştırmacının imkânları dışına taşmaktadır. Buna rağmen hakkında verilebilecek bazı ek bilgiler bulunmaktadır. Yalnız bunlar bilmeceyi çözmekten ziyâde biraz daha düğümlemekte ve içinden çıkılmazlığını artırmaktadır.

Hâbil Âdem hakkındaki yazıyı merakla ve zevkle okurken bazı itirazlarımızı, katkılarımızı ve şüphelerimizi de yazarlarına ve okuyucularına arz ve ifade etme ihtiyacını duyduk.[2] Tabiî bu arada yazıya hâkim olan usul (metod) hakkında da kanaatimizi belirttik.

Yazıda ilk dikkatimizi çeken (I, s. 10, ss.1) II. Meşrutiyet'in en çok tartışılan Halâskâran Hareketi hakkında yazılanlar oldu: "1911-1913 yılları arasında İttihat ve Terakki'nin Halâskâran Hareketi tarafından iktidardan uzaklaştırılması durumudur". Bir hâdisenin vukubulduğu tarih için iki senelik bir zaman dilimine atıfta bulunulmasını anlamak mümkün değildir. Halâskâran hâdisesinin bir tarihi verilecekse bu gün, ay ve sene olarak ortaya konmalıydı. Hareketin beyânnâmesinin gazetelerde neşri 25 Temmuz 1912 tarihinde olmuştur. Hele Said Paşa'nın istifasının (16 Temmuz 1912) bir sebebi olarak görmek pek eski bir yanlıştır.[3] Görüldüğü gibi iki hâdise eşzamanlı bile değildir. Kaldı ki bir sebeb-sonuç münasebetinden bahsetmek imkânı bile bulunmadığı kâfi bir sâdelikle ortadadır.[4]

Hâbil Âdem'in yazı hayatının ne zaman sona erdiği hususunda 1931 sonrası için herhangi bir kayda rastlanamadığı ifade edilmektedir. Hemen söyleyelim ki, aradaki uzun bir müddet esnasındaki meşgûliyetini bilmememize rağmen, onun son yazılarını CHP devrinin ünlü muhalif mecmualarından *Büyük Doğu*'da (1948) yazdığını görüyoruz. Bunlar, belki de, son yazılarıydı. Hâbil Âdem Palister imzalı yazı dizilerinden birinin başlığı "Türkiye halkının ölümkalım davası, Türk-Rus meselesi ve Amerikan emniyet siyaseti" olup tamamı 9 tefrikadır (sayı: 75-83). Aynı mecmuadaki (1948) ikinci yazısı "Son Çeyrek Asrın Muhasebesi" başlığını taşıyor ve 8 tefrikadan (sayı: 77-84) ibarettir. *Büyük Doğu*'nun 85. (19 Mart 1948) sayısından itibaren Hâbil Âdem'in herhangi bir yazısına rastlanmıyor. Bunlar onun son demlerinin son şahitleri midir? Yoksa herhangi bir başka sebebten dolayı yazı yazmaktan vaz mı geçmiştir?

HÂBİL ÂDEM PELİSTER HAKKINDA

ALİ BİRİNCİ

Bu noktalar şimdilik meçhûlümüzdür.[5] Hâbil Âdem'in son yazıları muvacehesinde ölümüne dair (I. s. 12, ss.3) "1939 yılı ya da 1940'lı yılların ilk yarısı" gibi tahminlerin "yanıltıcı" olduğu ortaya çıkmaktadır.

Halil Yaver imzalı kitapların da Hâbil Âdem'in olduğuna dair kayıtların[6] herhangi bir tenkid süzgeçinden geçirilmeden aktarıldığı görülmektedir (I. s. 12, ss.3). Doğrusu bu noktada da hâlli müşkil bir mesele ortaya çıkmaktadır. Çünkü Hâbil Âdem de Halil Yaver imzalı bütün kitaplarının kendisine ait olduğunu ve toplatılma tehlikesinden kurtulmak için bu yola başvurulduğunu uzun uzadıya anlatmaktadır.[7] Halil Yaver imzalı kitaplardan sadece biri hakkında toplatma kararına rastlanması ise bu bakımdan dikkate değer.[8] Üstelik bu kitaplara "İstanbul Barosu Avukatlarından ve Tuna Vilâyetinin Sofya Sancağının Samakov kazasının Dolna Banya Köyü'nden" izahını ve resmini koyan[9] Halil Yaver, Hâbil Âdem yerine hapse girmeye niçin talib olsun? Diğer taraftan Hâbil Âdem'in 1932'den önce Balkanlar hakkında hiç neşriyatı yokken daha sonra niçin sadece bu mesele hakkında bir dizi kitap neşrine kalkıştığı da cevap bekleyen bir başka sualdir. Yoksa o yine, mutâdı üzre, aktüel olan siyasî meseleler peşinde mi koşmaya başlamıştır? İsmini verdiği kitapların ortada gözükmemesi de araştırmaları bir başka çıkmaza sokmaktadır. Ancak bu kitaplardaki polemikçi uslûbun Hâbil Âdem'i tanıyanlar için âşina gelmesi de bir başka dikkate değer noktadır. Yoksa bu kitaplara son şeklini veren Hâbil Âdem midir? Belki de bir katkının mübalâğalı bir şekilde ifadesi karşısında bulunuyoruz. Ötedenberi kudemâya sorduğumuz bu meselede, sadece Ziya Uygur Beyefendi'den cevap alabildim (Temmuz 1994). İfadesine göre Halil Yaver dostuydu ve kendi telifi olan bu kitaplardan bazısını imzalayıp kendisine hediye etmişti.

Hâbil Âdem'in kendi ifadesine göre *Serbest Fırka Niçin Kapandı?* isimli eseri önce *Yarın*'da tefrika edildi, ağır siyasî müdahale üzerine tefrikası durduruldu, kitap hâlinde neşrolunca da toplatıldı. Böyle bir kitabın ismine ve izine henüz rastlanmamıştır.[10] Lâtin harfleriyle kendi imzasını taşıyan bir kitabının bulunmamasına yorum getirmek çok zordur. Yoksa onun kitap halinde son eseri *Mustafa Kemallerin Kitabı* mıdır (1925, dış kapak 1926)? Kitapları arasında künyesi eksik bırakılan tercümesi *Şark'ta İngiliz-Alman Rekabeti* (İstanbul, 1332, 202 s.) Bedîî Fikri imzasını taşıyor olsa bile bu müstearın Hâbil Âdem'e ait olduğu ötedenberi bilinmektedir.[11]

Dikkatimizi çeken noktalardan ilki Hatif Dehri'nin müstear olup olmadığı (III, s. 9, ss. 1) hususudur. Bunun müstear olduğu açık ise de, doğru okunup okunmadığı hususunda, *Büyük Gazete*'yi görmediğimiz için, bir şüphemiz bulunuyor. Kâşif Dehri müstearının yanlış okunması bahis mevzuu olabilir. Doğrusu, acıklı hanım romanları (*Üvey Vâlde, Matem Tülleri, Mecnune* vb) üzerinde gördüğümüz bu müstear mütareke devrinde *Alemdar* gazetesindeki dikkate değer birçok siyasî başmakalenin de imzasıdır ve tabii müstear olduğu da gün gibi ortadır ve şüphe izharına gerek yoktur. Diğer taraftan Süleyman Tevfik'in soyadına (Özzorluoğlu) soru işaretinin konulmasından da küçük bir araştırma ile kurtulmak mümkün olabilirdi. Matbuat tarihimizin en dikkate değer simalarından biri olan S.T. Özzorluoğlu'nu (1861-1939) tanımak değil, tanımamak imkân haricindedir.[12] Bâbıâli'nin en yaşlı mensubuydu ve Baba lâkabıyla anılıyordu. Avnullah el-Kâzımî'nin (1866-1914) ağabeyi; Halide Nusret Zorlutuna merhume ile İsmet Kür Hanımefendi'nin amcasıydı. Bâbıâli'nin en çok eser veren kalemiydi.[13]

Hâbil Âdem hakkındaki yazı, şahsiyeti ve siyasî macerası ne olursa olsun, eserleriyle daima yaşayacak olan bir yazarın hayatına birçok yeni bilgiyle bir katkı getirmektedir. Bu bakımdan yakın tarihi tanımak ve yazmak isteyenler için yeni bilgilerle doludur. Ancak yazıya nâkilci tavrın hâkim olması, bir zaaf teşkil etmektedir. Malûm, şüphe sadece basiretin değil, araştırmacılığın da başı ve ilk rehberidir. Başka bir şeyle ikâmesi de mümkün değildir. ■

1- Mustafa Şahin-Yaşar Akyol, "Habil Adem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail Pelister Hakkında", *Toplumsal Tarih*, Nu. 11 (Kasım 1994) s. 6-14; II. Kısım. *TT*, Nu.12 (Aralık 1994) S. 17-23; III. Kısım. *T.T.*, Nu.13 (Ocak 1995) s. 6-11.

2- Romen rakamları yazının sırasına işaret içindir. Takibini kolaylaştırmak için bu yola müracaat ettik. İkinci rakam sayfayı, üçüncü rakam sütunu (ss) belirtmektedir.

3- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul 1952, s. 349.

4- Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 166-173.

5- Pelister soyadı *Ankara Telefon Rehberi*'nde çok azdır. Bunlardan birkaçına telefonla ulaşabildim, bir alâkaları olmadığını söylediler. İstanbul'daki Pelister soyadlı vatandaşlarımızdan bilgi alınabilir ve Hâbil Âdem'in son zamanları aydınlatılabilir kanaatindeyiz. Pelister, Manastır'ın güneyinde bir dağın ve kasabanın adıdır.

6- Bu iddia Abidin Nesimi'den (*Yılların İçinden*, İstanbul,

1977, s. 99, 109, 179) aktarılmıştır.

7- "Son Çeyrek Asrın Muhasebesi" *Büyük Doğu*, Sayı 80 (13 Şubat 1948) s. 13, 16.

8- *Türkiye ve Balkanlar-Nereye Gidiyorsun Türkiye* (İstanbul, 1937, 70 s) ismini taşıyan kitabın bir tanıtımı için: Mustafa Şahin, "Quo vadis Turquie", *Tarih ve Toplum*, Sayı. 119 (Kasım 1993) s. 60-62; Yasak kararı için: *Yurda Sokulması ve Elden Ele Geçmesi Yasak Yayınlar*, Ankara, 1975 s. 394-95.

9- Halil Yaver'in gördüğümüz üç kitabından ikisinde resmi bulunmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda künyesi verilen kitabında (s. 2), diğeri yazarların görmediği *Bugünkü Bulgaristan'da Türk Düşmanlığı* (İstanbul, 1932 s.2, tamamı 47s.) kitabındadır. Üçüncü kitapta *(Balkan Sulhunu Kim Tehdit Ediyor-Bulgarların Balkanları İstila Planları*, İstanbul 1938, 116 s.) resmi yoktur.

10- "Son Çeyrek Asrın Muhasebesi", *Büyük Doğu*, Sayı. 77 (23 Ocak 1948) s. 13, dipnot 2.

11- M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul, 1977, C. 4, s. 1629.

12- Tespit edilen 146 kitabının listesi için: Sabri Koz, "19. ve 20. yüzyıllarda iki Fıkra Derleyicisi: Mehmed Tevfik ve Süleyman Tevfik", *Müteferrika*, Sayı. 4 (Kış 1994) s. 54-58.

13 Eserlerinin sayısını beşyüze kadar çıkaranlar vardır. Mesela bkz. Murad Uraz, *Türk Edip ve Şairleri*, İstanbul, 1939-1940, Kısım 3, s. 23.

HÂBİL ÂDEM'E DAİR BAZI NOTLAR

CÜNEYD OKAY

Bu yazı Hâbil Âdem Pelister(*) üzerine araştırma yapanlara küçük de olsa bir katkı sağlamak için kaleme alınmıştır. Araştırıcılar verilecek bilgilerle ilgili detayları asıl kaynaklarda bulabileceklerdir. Hâbil Âdem'in yakın devir siyaset ve matbuat hayatında ne derece önemli bir rol oynadığı tartışılabilir. Bununla beraber *Toplumsal Tarih* dergisinin 11, 12, 13. sayılarında Hâbil Âdem'e yer ayrılması bu yazının yazılmasını bir ölçüde haklı çıkarır.

Toplumsal Tarih'in 11. sayısında çıkan Mustafa Şahin-Yaşar Akyol imzalı yazıda "Hakkında bu denli yoğun iddiaların bulunduğu, renkli yaşamı, kişiliği ve bir yığın yayınıyla ortada duran Hâbil Âdem'in ne zaman öldüğünü ise yine birçok -ne yazık ki-lerin arasına almak zorunda kalıyoruz. Ama bu son ne yazık ki'li tarihi 1939 yılı ya da 1940'lı yılların ilk yarısı olarak vermek sanırız yanıltıcı olmayacaktır."[1] denilmektedir. Halbuki ölüm yılı kesin olarak -en azından şu ana kadar- tesbit edilememekle beraber Hâbil Âdem'in yazı hayatının 1939 yılından sonra da devam ettiğine dair bazı ipuçları vardır.

H.A.Pelister'in 1948 yılında sağ olduğu, Necip Fazıl Kısakürek'in çıkardığı *Büyük Doğu* dergisine yazdığı seri yazılardan anlaşılmaktadır. Necip Fazıl'ın kaleminden çıktığı anlaşılan "(Büyük Doğu), gerçek fikir ve irfana susamış olan Türk okuyucusunu ne nisbette tatmin ettiğini göstermenin yeni bir vesikasını veriyor: Çerçöp mimarili ve kabak çekirdeği üslûpta siyasi ve içtimai bahisler tekerlemecilerinin yanında, çetin emeklere bağlı tetkik ve tetebbuları ve son derece hamleli ve meseleli yazılarıyla maruf olan Hâbil Âdem'in bu som tahlil ve terkip dolu, harikulade alakaya değer serisini takdim ediyor" cümleleri ile sunulan yazı dizisi "Türkiye Halkının Ölüm Kalım Davası Türk-Rus Meselesi ve Amerika'nın Emniyet Siyaseti"[2] başlığını taşıyor. Dokuz sayı devam eden ve 6 Mart 1948 tarihli 83. sayıda sona eren bu seri yazılar başlı başına bir dış politika analizi ve dış politika tarihi görüntüsü veriyor.[3]

Hâbil Âdem hakkında daha açıklayıcı bilgiler veren yazı dizisi ise "Son Çeyrek Asrın Muhasebesi" başlığını taşıyor. *Büyük Doğu*'nun 75. sayısında yanda gösterildiği şekilde duyurulan dizi 77. sayıda başlıyor.[4] Bu arada "Türk-Rus Meselesi" de bir yandan devam etmektedir. Yazının ilk bölümünün alt kısmında çerçeve içinde "Bu fevkalâde mühim seri dolayısıyla Ali İhsan Paşa'nın hatıraları bir iki sayı teahhur edecek..." ibaresi okunuyor.. İlk bölümün alt başlığı: "Halk, niçin bu idareyi istemiyordu". Bir çeşit siyasî hatıra görüntüsü veren bu yazı dizisinde Hâbil Âdem direkt olarak Cumhuriyet devri hatıralarını anlatmaya başlıyor. *Toplumsal Tarih*'teki yazıda da sözü edilen muhtemel bir "Serbest Cumhuriyet Fırkası-Hâbil Âdem ilişkisi" burada da ortaya çıkıyor. "Bizden önceki siyasi tarihimizden misaller getirmeğe de lüzum yok. Fethi Bey Rasih Hoca'ya söyletilen bir iki sözle Serbest Fırka'yı kapamıştı. Birgün kendisine -Niçin? diye sorduğum zaman- Arkadaşlarımı 'Kanun benim duduklarımın arasındadır' diyebilecek bir İstiklâl Mahkemesi reisinden kurtarmak için (Pelister burada bir dipnot koymuş ve şu açıklamayı yapmış: "İttihatçılar Devrinin Maarif Vekili Ahmet Şükrü'nün kanundan bahsetmesi üzerine, reis Ali Çetinkaya'nın meşhur cevabı") Ve iki saatlik bir izahtan sonra -Aydın içtimaındaki teklifleri kabul etmediğime şimdi pişmanım. Fakat dört beş sene sonra bu işin hesabı görülecektir, demişti. Ben de 'böyle bir hesap mukadderdir.(.) Hurafeleşmiş sanılan müesseseleri yıktık. Fakat bunların yerine ne asrın ilmini ne de bu ilmin maneviyatını yerleştirebildik. Bir tefessüh devri başlamıştır. Beş sene sonra elle tutulmaz bir hale geleceğiz ve birgün tekrar 1923 faciası ile karşılaşacağız, cevabını vermiştim". (Burada da bir dip not var: "Serbest Fırka niçin kapandı? Hâbil Âdem Pelister'in bu eseri Serbest Fırka zamanındaki *Yarın* gazetesinde tefrika edilmeğe başlanmıştı. Fakat ağır bir siyasi müdahale üzerine bir tefrikadan başka kısım çıkmadı. Kitap halinde neşrolununca da toplatıldı." Bu makale ve kitap Şahin ve Akyol'un hazırladığı bibliyografyaya eklenebilir.[5]) Daha sonra Halk Partisi, Demokrat Parti ve Recep Peker'le ilgili görüşlerini açıklayan Hâbil Âdem Halk Partisinin halktan kopuk bir zümre olduğunu söylüyor ve ilk yazısını "Evet Anadolu'da Türkiye niçin kuruldu ve yirmi yıllık muhasebe" cümleleri ile bitiriyor.

Dizinin ikinci yazısının başlığı "Hakimiyet Kimindi?"[6] Bu yazıda da Halk Fırkası hakkında görüşlerini sergilemeye devam eden Hâbil Âdem hakimiyetin aslında halkta değil "999 kişilik Halk fırkası zümresinde" olduğunu ve bu fırkanın yaptığı icraatla halktan ne kadar bihaber yaşadığını söylemekte.

"Niçin bugünkü vaziyete düştük" başlıklı üçüncü

(*) Pelister: Bugün Makedonya sınırları içinde kalan Arnavutluk sınırına yakın bir şehir. Bu şehrin adını soyadı olarak alan Arnavut asıllı vatandaşlar vardır.

yazı[7] İstiklâl Harbinin sebep ve sonuçları üzerinde duruyor. İstiklâl Harbi sonrasında halka karşı yapılan hareketlere değinen H.A.Pelister "Bugün ne kadar geri kalmışız diye bağıranlar, yirmibeş senedir kendilerine söylenen ve asırlardır bu memlekette yazıla yazıla bellibaşlı fikir haline gelen söz ve yazı hürriyetine el uzatmasalardı bu millet her işini düzene koymuş olurdu" dedikten sonra yazısını şu cümlelerle bitiriyor: "...görünce söz ve yazı ile tenkide başlamıştım. O zamanki Başvekil İsmet Paşa 'Bu sistematik neşriyatın ondört makalesine hiçbir hükümet mukavemet edemez' cevabını vermekle iktifa etmişti. Siirt mebusu Mahmut Bey de *Millet* gazetesinde 'bu muhalefeti idare eden perde arkasındaki adamın kim olduğunu biliyoruz. Perdeyi çeker onu meydana çıkarırız' tehdidini savurmaktan başka bir şey söylemiyordu. Nihayet Serbest Fırka zamanında lutfedilmiş olan bu birinci söz ve yazı hürriyeti devri de kapandı. Yalnız sahiplerinin müşterek imzaları altında o zamanki başvekile yazdıkları 'Biz hata işlemişiz. Yanıldığımızı itiraf ediyoruz, bizi affediniz' gibi bir günah çıkarma vesikası ile *Son Posta* yakayı sıyırdı. 'Partiler' de 'adalet' de kapatıldı gitti. Fakat bundan sonra benim başıma neler geldi?"

Dördüncü bölüm çerçeve içinde şöyle duyurulmuş okuyucuya[8]: "Hâbil Âdem, kaleme aldığı bu müthiş tetkikinin en canlı safhasına bu yazıdan itibaren girmiş bulunuyor."

Yazının başlığı "Yirmi Senelik Belâ". "Süründürüyoruz ya! Ko olmasın! Böyle sürünsün dursun! Yunus Nadi hâlâ sağ olan Ödemişli Ammigil torunu Muammer Cahid'e böyle söylemişti. Akıllarınca Musalarını Tih sahrasına sürdürmüş ıssız çölde aç çıplak gezdiriyorlardı. Fakat bizim gibilere kudret helvası getiren ebabil kuşları akıllarına bile gelmiyordu. Öyle ya... Ne barut inhisarı dalaverecileri arasına karışmıştık ne Belçika Bankasının kasasından para alanlar listesinde idik ne beşyüz milyonluk şimendifer maceracıları ile birliktik..."

Bu çarpıcı ve itham dolu cümlelerle yazısına başlayan Hâbil Âdem kendisi için kötü bir akıbet hazırlandığını fakat kendisini mürteci ya da inkılâp düşmanı olarak nitelendiremediklerini, zaman zaman cahil zaman zaman da hain olarak vasıflandırıldığını söyledikten sonra, en sonunda "İngiliz Entelicens Servisinin baş casusudur" iftirasına uğradığını belirtiyor. Bazen dört veya beş polisle takip edildiğini, emniyet müdürlüklerinde kendisi ile ilgili, boyunca dosya olduğunu ve İstanbul ve Ankara emniyet müdürlüğünde vazifeli bütün siyasi polis, siyasi amir ve endikatörün kendisi ile uğraştıklarını anlatan Hâbil Âdem her konuştuğu insanın sorguya çekilip rahatsız edildiğini ve arkadaş dost ve akrabalarının kendisinden bu sebeple uzaklaşmaya başladığını söylüyor. "Benden gayrı Türkiye Cumhuriyetinin bütün teşkilâtında pek yüksek mevkilerdeki dört beşyüz kadar yakınlarıma bir zarar gelmesinden korkuyordum. Kardeşlerim de(**) dahil olmak üzere hepsi ile mektuplaşmayı hatta selâmlaşmayı bile kesmek zorunda kalmıştım. Benim için ya yeni bir Kadriye Hanım ya da bir Ali Saip davası düzmekten başka çareleri kalmamıştı(.) Kitaplarımı ve yazılarımı neşrettirmemek için her türlü tedbiri almışlardı. Bir nahiye müdürü Hüsnütabiat matbaasına gidip sahibi Salih'ten kitabımı tabetmeme taahütnamesi alıyordu. Meslekten beni menetmişlerdi. Cemiyetle alâkamı kesmeğe uğraşıyorlardı. Elimdeki para tükenmişti. Ama yine de faaliyetime engel olamıyorlardı".

M. Şahin-Yaşar Akyol'un yazısındaki "Abidin Nesimi 1937-39 yılları arasında çıkan Halil Yaver imzalı tüm kitapların asıl yazarının Hâbil Âdem olduğunu iddia eder" tezini, Hâbil Âdem bu bölümde kendi ağzından doğrulamakta: "Bu sıralarda idi ki Abdülhamid devrinden kalma bir dostum olan Avukat Halil Yaver'in imzasını kullanarak Nereye Gidiyorsun Türkiye, İçimizdeki Tarihi Düşmanlar, Tevfik Rüşdü'nün Bulgarlık Siyaseti, Trakyamızda iskân ettirilmek istenen Gagavuz Bulgarlar, Faşist İtalya'nın Türkiye'deki casus teşkilâtı, gibi kitaplar yazıyor tab ettiriyordum". Bu kitaplardan eksik olanları da Hâbil Âdem bibliyografyasına eklemek yanlış olmayacaktır. Vâlâ Nureddin'in 'seni mahvettiler' demesi üzerine Hâbil Âdem kendisinin kara, kızıl, beyaz, yeşil ve haki renklerdeki sağ ve sol diktatoralarını reddeden ve insan haklarını müdafaadan yılmayan Türkiye'nin yüz kitap müellifinin bir polis terörü altında mahvolduğunu ve bu emirleri veren zevat-ı aliyeyi bir tesadüf sonucu öğrendiğini söyleyerek yazısını sona erdiriyor.

Beşinci bölüm tabii olarak "Zevat-ı Aliye" başlığını taşıyor.[9] Emniyet müdürlüklerinde polisler tarafından sorgulanışlarını anlatan Pelister, Zevat-ı Aliyenin kendilerini devlet reisi gibi gördüklerini ve kendilerinde her tür emri verme yetkisini bulduklarını anlatarak şunları ekliyor: "Yunus Nadi bugünlerde eski dostları tarafından kendilerine komünistlik siyonistlik isnad olunan o zamanki dostları ile aleyhime malûm davasını açmaktan başka birşey yapamayacağını öğrendikten sonra önce hükûmet reisine müracaat etmiş, kimbilir hangi zaviyeden sebepler göstererek karakuşi bir darbe ile hakkımdan gelmek istemişti.(.) Ankara ve Avrupa Siyaseti kitabının müellifine İngiliz Casusu, Mustafa Kemallerin Kitabı müellifine suikastçı damgasını yapışdırmak için bazı zevat-ı aliyenin yüksek tabakalara dayanması lâzımdı" diyen Pelister, bunun kendisi için, yirmi senelik bir belâ olduğunu da ekliyor.

"Yanlarına kâr kalınca"[10] başlıklı 6. bölümü, "Bu iktisadi işler halkın refahı için mi, birkaç yüz şahsın refahı için miydi?"[11] başlıklı 7. bölüm takip ediyor. Anadolu'da kurulan devletlere ve bunların siyasi ve iktisadi yapılarına değinen Hâbil Âdem ülkenin aslında zengin olduğunu, fakat fakirleştirildiğini belirtiyor. Ülke ekonomisinin ehil olmayan kişilere emanet edildiğini anlatan yazar, Abdülhamit devrindeki zenginliğin aranır hale geldiğini de eklemekte.

Yazı dizisinin 8. ve son bölümünde Hâbil Âdem gene iktisadi konularla ilgili fikirlerini açıklıyor. Yazının başlığı "Milyonlar peşinde".[12] Mevcut iktisadi duruma nasıl gelindiğini anlatan Hâbil Âdem bir başka kitabının ismini daha veriyor. "Bu cihetler ve bugün-

(**) Pelister'in aynı soyadı taşıyan -veya taşımayan- kardeşlerinin veya kardeş çocuklarının hayatta olması muhtemeldir.

kü mukadder akıbet Serbest Fırka devrinde neşrolunan Halk Partisi Türkiye iktisadiyatını nasıl mahvetti etüdümde de madde madde izal olunmuştu."

Hâbil Âdem'in yazı dizisi burada sona eriyor. Fakat dizinin bittiğine dair herhangi bir belirti yok. Devam edecekmiş intibaı uyandırıyor. Diğer sayılarda da Hâbil Âdem'in izine rastlanmıyor.

Sonuç olarak şunları söylemek mümkün... —Asıl kaynağa ulaşmak imkânı olmayan okuyucular da düşünülerek bol iktibas yapılan— Bu yazı başta da belirtildiği gibi Hâbil Âdem hakkında araştırma yapanlara bir katkı sağlamak ve onun hayatında karanlık olan birçok noktanın küçük de olsa bir kısmını aydınlatmaya çalışmak için kaleme alındı.. Artık "Halil Yaver"in Hâbil Âdem'in müstear adı olduğu kesindir ve Hâbil Âdem 1948 senesinde sağdır. Kendi söylediği kadarı ile 100 kadar kitabı vardır. Emniyet müdürlüklerini de senelerce uğraştırdığı aşikârdır. Bununla beraber kendi fikir yapısı ile pek uyuşmayan Necip Fazıl Kısakürek'in dergisinde yazması da oldukça dikkat çekici bir noktadır. Hatta belki de hayatındaki karanlık noktaların en önemlilerinden biridir. Son olarak Mustafa Şahin-Yaşar Akyol'un hazırladığı bibliyografyaya Seyfettin Özegen'in *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda bulunan iki kitabı daha eklemek yerinde olacaktır. Bunlardan biri *Almanya'da Türk ve Turkish Deutsches Conversationbusch*'dur. (Üçüncü Tabı Istanbul 1335 Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Özege nu:598). Diğeri ise *Günahkâr Kitab*'tır. (İstanbul Manzume-i efkâr matbaası, 1330, 48 sayfa, Özege Nu:6462). ■

1- Mustafa Şahin-Yasar Akyol, "Hâbil Âdem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail Pelister Hakkında", *Toplumsal Tarih* Sayı: 11 s.12
2- *Büyük Doğu*, Yıl II, Cilt III, Sayı 75. s.6 (9 Ocak 1948).
3- Yazı dizisinin alt başlıkları şöyle:

1- 75.sayı: Sovyet Rusya'nın his ve fikir bünyesi s.6 ve 11 (16 Ocak 1948)
2- 76.sayı: Sovyet Rusya'nın his ve fikir bünyesi s.6 ve 13 (16 Ocak 1948)
3- 77.sayı: Bolşevik Demokrasisi s.11 (23 Ocak 1948)
4- 78.sayı: Avrupa Medeniyetinin Kuvveti s.6 ve 11 (30 Ocak 1948)
5- 79.sayı: İlk Amerikan-Rus Karşılaşması s.5 ve 11 (6 Şubat 1948)
6- 80.sayı: Amerikanın Milyarları s.6 ve 11 (13 Şubat 1948)
7- 81.sayı: Akdenizin Yunanistan Cephesi s.6 ve 11 (20 Şubat 1948)
8- 82.sayı: Türkiyenin kaçırdığı fırsat ve sonuncusu Siyasi (Platform) umuz s.6 ve 11 (27 Şubat 1948)
9- 83.sayı: Amerikan Yardımının Sebepleri s.6 ve 11 (5 Mart 1948)

4- *Büyük Doğu* yıl: II, cilt: III, sayı:77, s.13 ve 16 (23 Ocak 1948)
5- Bibliyografya için: Mustafa Şahin-Yaşar Akyol "Hâbil Âdem Hakkında II", *Toplumsal Tarih*, Sayı 12, s.19-21
6- *Büyük Doğu* Sayı:78, s.13 (30 Ocak 1948)
7- *Büyük Doğu* Sayı:79, s.13 (6 Şubat 1948)
8- *Büyük Doğu* Sayı:80, s.13 ve 16 (13 Şubat 1948)
9- *Büyük Doğu*, Sayı:81, s.13 (20 Şubat 1948)
10- *Büyük Doğu*, Sayı:82, s.13 ve 16 (27 Şubat 1948)
11- *Büyük Doğu*, Sayı:83, s.13 (5 Mart 1948)
12- *Büyük Doğu*, Sayı:84, s.13 (12 Mart 1948)

Osmanlı Diplomatikası ve Paleografyası'nın doğuşu ve gelişim tarihi ile alakalı en son ve en derli toplu eser olması açısından Valery Stojanov'un doktora tezi büyük ehemmiyet arzetmektedir.[1] Yazarın, 1981 yılında Berlin Humbold Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nde yapmış olduğu doktora tezini yeniden gözden geçirerek hazırladığı bu eser, gerek Osmanlı Diplomatikası ve Paleografyası ile alakalı çalışmaları sistematik manada tasnif etmesi ve gerekse başlangıcından eserin yazıldığı güne kadar sözü edilen konularla alakalı 1400'den fazla bibliyografyayı bilim dünyasının hizmetine sunması açısından son derece büyük bir boşluğu doldurmaktadır.

Yazar, eserinin önsözünde, Osmanlıca vesikaların 17. yüzyılda yayınlanmaya başladığında, bu bilim dalının günün birinde kendi başına bir bilim dalı olacağını kimsenin düşünmediğini ve Avrupa diplomatikasının da yardımı ile Osmanlı Diplomatikasının 20. yüzyıl başlarında doğduğunu ifade etmektedir. Osmanlı Diplomatikası ve Paleografyasının tarihini, kendi gelişim şartları içinde üç döneme ayıran yazar, birinci dönemin 1615-1919 yılları arasını kapsadığını ve bu dönemin "Hazırlık Dönemi" olarak isimlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. 1920'li yıllara rastlayan dönem ise, "Tasnif Dönemi" olarak isimlendirilmektedir, zira bu dönemde, Diplomatika ilmi bir dönüm noktasına gelmiş ve Friedrich Kraelitz ve Lajoš Fekete'nin bu dönemde yayınladıkları monografiler, bu disiplinin teorik temellerini atmışlardır. Bunu takip eden dönemde ise (1930'dan sonraki yıllar), Osmanlı Diplomatika ilminde büyük bir gelişme gözlenmiş ve teorik konular tek tek çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu sebeple yazar bu dönemi "Gelişme Dönemi" olarak isimlendirmekte ve bu dönemin günümüze kadar devam ettiğini vurgulamaktadır.

A- HAZIRLIK DÖNEMİ

Yazar, "Hazırlık Dönemi"ni anlatırken Batılıların Osmanlılara olan alakalarının, Osmanlıların tarih sahnesine çıkması ile başladığını ve bunun zamanla Osmanlı devleti ile olan münasebetlerine paralel olarak geliştiğini söylemektedir. Fakat, Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybetmeye başlaması ile, Batı Avrupa biliminin Osmanlılara daha büyük bir alaka duyduğunu ve bunun sadece dil ve edebiyat alanında değil tarih alanında da görüldüğünü ifade etmektedir. Bu sebeple yapılan çalışmalar da burada zikredilmektedir.[2] Burada özellikle söz konusu edilen eserler ise, bu dönemde yapılan ve şarkiyat ilminin altyapısına büyük ölçüde hizmet veren katalog çalışmalarıdır:

- Dresden'de: Fleischner Kataloğu (1831),
- Viyana'da: Krafft ve Flügel Katalogları (1842 ve 1856-1867),
- Uppsala'da: Tornberg Kataloğu (1849),
- St. Petersburg'da: Dorn Kataloğu (1852),
- Kopenhagen'da: Mahren Kataloğu (1857),
- Gotha'da Pertsch Kataloğu (1864),

VALERY STOJANOV'UN "OSMANLI DİPLOMATİKASI VE PALEOGRAFYASININ DOĞUŞU VE GELİŞİMİ" ADLI ESERİ HAKKINDA BİR İNCELEME

YARD.DOÇ. DR. ALİ İBRAHİM SAVAŞ

- Münih'de: Auner Kataloğu (1875),
- Budapeşte'de: Goldziher Kataloğu (1880),
- Leiden'de Haoutsma Kataloğu (1886),
- Londra'da: Rieu Kataloğu (1888),
- Berlin'de: Pertsch Kataloğu (1889),
- Karlsruhe'de: Horn Kataloğu (1892).

Ayrıca yine bu dönemde yayınlanmaya başlayan dergilerden de söz etmekte ve bunları sıralamaktadır:

- Viyana'da: 1804'den itibaren *Fundgruben des Orients* dergisi, 1887'den itibaren *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM)* dergisi,
- Paris'te: *Journal Asiatique*,
- Leipzig'de: *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft (ZDMG)* vb. Bu döneme rastlayan Hammer'in çalışmalarından da ayrıca bahsedilmektedir.

Yazar, Osmanlı diplomatikası ile alakalı çalışmalarına, daha önce Osmanlı idaresinde olan ve daha sonra bağımsız devlet olarak ortaya çıkan devletlerin, Osmanlı idaresinde geçen tarihlerini öğrenmek ve bunu açığa çıkarmak olduğunu sebep olarak göstermektedir. Yazarın araştırmalarına göre, Avrupa'da Osmanlı diplomatikası ile ilgili ilk çalışma 1615 yılında Fransa'da yapılmıştır. 1604 yılında Fransa Kralı IV. Henri ile Sultan I.Ahmed arasında imzalanan Barış ve Ticaret Antlaşması metni, Fransız şarkiyatçı F.Sauary tarafından Türkçe-Fransızca olarak yayınlanmıştır.[3] Ahmed Feridun Ruksanzâde'nin 1574 yılına ait eserinin ise, Osmanlı vesikalarına duyduğu herhangi bir özel ilgiden dolayı hazırlanmadığını ve eserde yazar tarafından uydurulmuş bir hayli vesikanın varlığından bahsetmektedir.[4] Feridun Bey'in eserine benzer bir eser ise, muhtemelen Sarı Abdullah tarafından kaleme alınan *Düstûrü'l-inşâ*'dır ve *Münşe'ât*'ın ikinci cildinde bulunan ve 1682 tarihine kadar olan belgeleri kapsamaktadır, fakat Sarı Abdullah'ın 1661'de öldüğünü göz önünde bulundurmak gerekir. Bu yüzden Sarı Abdullah, Feridun Bey'in halefi olarak görülebilir. Bu gelenek Türkiye'de, takip eden yüzyılda hem Ramî'nin *Münşe'ât*'ı ile ve hem de diğer inşâ kitaplarında devam ettirilmiştir.

Avrupa'da neşredilen Osmanlıca belgeler 17. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Bunlar ayrı olarak basıldığı gibi bazı eserlere ek olarak da neşredilmiştir. Alexander-Louis-Marie Petis de la Croix, 1725 yılında Paris'te *Canon du Sultan Soleiman*'ı neşretmiştir.[5] 17. yüzyılın sonlarında Francisci Mesgnien von Meninski, dört cildden meydana gelen *Thesaurus Linguarum Orientalium* (1680-1687) adlı eserine ilave ettiği Türkçe Gramer kitabı, yüzyıllar boyu değerinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Bu eserin yeniden gözden geçirilmiş şekli, hemen elli sene sonra *Institutiones Linguae Turcicae, cum rudimentis parallelis linguarum arabicae et persicae* ismi ile 1756 yılında Viyana'da Adam Francisc Kollar von Kereszten tarafından neşredilmiştir.

Meninski'nin *Institutiones* adlı eseri ile, belge metinleri Türkçe grameri ve krestomatisi halinde yayınlanmıştır. Bu gelenek daha sonra 19. yüzyılda A.M.Kazem Beg (1839), V.D.Simirnov (1891) ve Henri Jehlitschka (1895) tarafından devam ettirilmiştir. Neşredilen eserlerin seçiminde, belgelerin tarihi değeri göz önünde bulundurulmamıştır.

Osmanlı arşivine duyulan ilgi 19. yüzyılda daha da artmış ve çalışmalarda kullanılan belgeler özellikle seçilmiştir. Mesela, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hıristiyanların tarihi hakkında sık sık araştırmalar yapılmış ve çalışmalarda, Osmanlılar ile kilise arasındaki münasebetleri aydınlatan tercüme belgeler, Sultan fermânları ve berâtlar kullanılmıştır.

Çalışmalarında Osmanlıca belgeleri kullanan Avrupalı bilginlerden ilki Josef von Hammer-Purgstall'dır. Hammer, 1813 yılında *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung* adlı iki ciltlik eserini yayınlamıştır. Hâlâ değerini yitirmeyen bu çalışma ile, Osmanlı Devleti'nin yapısını ve devlet teşkilatını incelemiş ve çalışmalarında Türkçe kaynaklı eserlerin yanısıra, Kanûnnâmelerden de faydalanmıştır. Hammer'in şaheseri *Geschichte des Osmanischen Reiches* aldı on ciltlik eseridir.

- *Archiv Diplomatique* (Paris),
- *Europe Diplomatique* (Paris),
- *The Church Missionary Intelligencer* (Londra),
- *Le Moniteur Universel* (Paris),
- *Portfeuille Diplomatique et Politique* (Viyana),
- *Revue des Deux Mondes* (Parisi) vb.

19. yüzyılda Osmanlı arşivlerine duyulan bilimsel ilginin gelişmesinin doruk noktasını karakterize

eden çalışmalar ise, hususi ve külliyatlı belgelerin yayınlanmaya başlamasıdır. Bu çalışmalarda, Osmanlıca belgeler artık çalışmalara materyal olma yerine, çalışmaların esasını teşkil etmeye başlamıştır. Çeşitli Osmanlı arşivlerinden alınan Türkçe belgeleri bağımsız olarak ilk yayınlayan Viyanalı şarkiyatçı Anton von Gévay'dır. Daha 1836 yılında, *Az 1625. Màjus 26-dikàn költ Gyarmati békeköttés cikkelyei* (Viyana 1836)[6], bir yıl sonra, *Az 1627-dik évi September 13-dikàn költ Szonyi békeköttés cikkelyei*[7] (Viyana 1837). Her iki neşriyatın metinleri, Türkçe Macarca ve Latince olarak verilmiştir.

Osmanlı belgelerinin tarihi kaynak olarak ilk kez sistematik bir şekilde kullanıldığı eser ise 1838 yılında yine aynı yazar tarafından hazırlanmıştır. *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderkte*[8]

19. yüzyılın birinci yarısında, çeşitli ülkelerde Türkçe belgelerin tercüme edildiğine şahit olmaktayız; mesela, 1826 yılında Osmanlı Devleti ile Polonya arasında 16. yüzyılda vuku bulan resmi yazışmalar *Dziennik Wilenski* adlı eserde Kanûnî Sultan Süleymân'a ait mektuplar; *Biblioteka Polska*'da, II.Bayezid ile I.Alexander, Kanûnî ile Zygmund arasında yapılan barış antlaşmalarının metinleri ve ayrıca Sultan II.Bayezid'in Zygmund'a yazdığı bir mektup tercüme edilmiştir. Mihail Kifalov 1839 yılında Sultan Abdülmecid'in Gülhâne Hatt-ı Şerîf'ini Bükreş'te yayınlamıştır. 1840'lı yıllarda ise aşağıdaki çalışmalara şahit olmaktayız:

- Kalista Luka, *Türk Ceza Kanunu'nun Bulgarca tercümesi*, Bükreş 1841,
- A.Przezdzieski, 1671 yılına ait bir fermân'ın Lehçe'ye tercümesi, *Podole* Dergisi, Wilno 1841,
- 16. yüzyıla ait bir Ahdnâme ve çeşitli belgeler Macarca'ya tercüme edilmiştir, *Hon és külföld Yıllığı*, 1842.

Bütün bu neşredilen belgeler hususi bir özelliğe sahip değillerdir. Bunlar, tesadüfi ve herhangi bir sistematiğe bağlı çalışmalar değillerdir. Hatta, 1843 yılında İstanbul'da yayınlanan ve Nu'mân Efendi (Dabâğzâde) tarafından yazılan *Tühfetü's-sükûk* adlı (1259) eser de, Diplomatika ilminin gelişmesine herhangi bir etkide bulunmamıştır.

Gévay tarafından başlatılan Osmanlı kaynak materyallerinin incelenmesi çalışmalarını daha sonra, 1857'de Viyana'da neşredilen "Türk Belgelerine göre Sırp Tarihinin Kaynakları" adlı eseri ile Dr.Walter Friedrich Adolf Bernhauer devam ettirmiştir. Bu dönemde bahsedilmesi gereken Jànos Repiczky'nin "Nagy-Körös vàros török levelei" adlı makalesidir.[9] Macar biliminin, Osmanlıca belgelerin değerlendirilmesinde daha sistematik ve daha amaca uygun çalışmaları sebebiyle, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı kültür mirasının incelenmesinde yeni bir dönem başlamıştır.[10] Aron Szliady (1863), Macaristan arşivlerinde bulunan belgelere dayanarak yapmış olduğu çalışmalarla kendi adından sık sık söz ettirmiştir. Bu araştırmacının en büyük özelliği ise, bilim dünyasının dikkatini tarihi kaynak olarak Defterlere çekmiş olmasıdır. Daha sonra Antal Velics, T.Lekoczky, G.Bàlinth, L.Karàczon gibi araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalarla, Macaristan Osmanlı Diplomatikası sahasında öncülük vasfını kazanmıştır.

Avusturya ve Macaristan dışında Avrupa'da önemli sayılabilecek çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu dönemde, İsviçre, Rusya ve Fransa'da sayıları fazla olmayan çalışmalar yayınlanmıştır.

19. yüzyılın sonlarına doğru Balkan ülkelerinde de fazla sayıda Osmanlıca belgeler yayınlanmıştır. Bu çalışmalarla, Balkan ülkelerinin Osmanlı idaresinde geçen tarihlerine olan büyük ilgilerini görmekteyiz. Yine bu dönemde, İstanbul'da da çeşitli yayınlar yapılmıştır; mesela, Ahmed Vefik, *Kavânîn-i âl-i Osmân der-hulâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân* adlı eseri (1863-64) ve Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* yahut *Tezkere-i meşâhir-i Osmâniyye*, adlı dört ciltlik eseri (1880-1897) yayınlamışlardır.

1900-1919 yıllarına rastlayan Tasnif Dönemi'nde ise, Osmanlıca belgelerin hazırlanmasında ve bilim dünyasının hizmetine sunulmasında günden güne bir artış gözlenmektedir. Yazar bunun sebebinden bahsetmese de bu artışın en önemli sebeplerinden birisi, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bulunan Osmanlı kültür mirasının katalog çalışmalarının büyük ölçüde bitirilmiş olmasıdır; artık araştırmacı için bu mirasın bulunduğu adresler belli olmuş ve konunun en zor yönü halledilmiştir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde çalışmaların yoğunluk kazandığı ülkeler Balkan ülkeleridir ve bunların başında da Bulgaristan gelmektedir. Goergi D. Balasçev ilk defa Sofya Millî Kütüphanesinde bulunan Kadı Sicilleri hakkında bir çalışma hazırlamıştır.[11] Osmanlı diplomatikası konusunda adından bahsettiren diğer bir araştırmacı ise 900 kadar arşiv belgesini değerlendirip yayınlayan Diamandi A.Ihçiev'dir. Yazar, Sofya Milli Kütüphanesinde bulunan Kadı Sicilleri ile Rila-Manastırı'nda bulunan arşiv belgelerini tercüme ederek yayınlamıştır. Ayrıca burada bu iki yazarın birlikte yayınladıkları *Minalo* (Geçmiş Zaman) adlı dergiden de bahsetmek gerekir.

Bu dönemde ismi zikredilmesi gereken araştırmacılardan biri de D.G.Gadjanov'dur. Bu yazar da, Bulgaristan'da bulunan Osmanlı kültür mirasına ait belgelerden tercümeler yapmıştır(1914).

Romanya'da yapılan diplomatika çalışmalarından da bahsetmek gerekir; 1900 yılında L.Şaineau çalışmalarını *Influenta Orientala* dergisinde yayınlamıştır. 1776 ve 1808 yıllarına ait iki ferman C.G.Mano tarafından neşredilmiştir. 1914 yılında ise N.Jorga bir Fransızca makale ile bu çalışmalara hız vermiştir.[12]

Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde bulunan belgeler hakkında çalışanlar ise, Kemura Seyfudin, Ciro Truhelka ve Fehim Spaho adlı araştırıcılardır.

Balkan ülkelerine nispetle, 20. yüzyılın ilk on

yılında Batı Avrupa'da Osmanlıca belgelerin neşredilmesinde hemen hemen bir sükunet yaşanmıştır. Gabriel Noradounghian'ın birkaç Berat tercümesinden ve Krealitz'in tercüme ederek yayınladığı Hatt-ı Hümâyûnların dışında kayda değer pek fazla çalışma olmamıştır. Fakat Osmanlı arşivlerinin açılmasından sonra yine hummalı bir çalışma başlamıştır; İstanbul'da bulunan arşivlerde çalışmasına müsaade edilen ilk Avrupalı bilim adamı Emerich Karáczon'dur. Bu araştırmacı 1907-1911 yılları arasında Macaristan tarihini ilgilendiren belgeleri yayınlamış ve arşiv çalışmaları esnasında hastalanarak ölmüştür. Ölümü dolayısiyle yayınlanamayan çalışmaları üç yıl sonra St. Stephangesellschaft tarafından yayınlanmıştır.[13] 1909 yılında kurulan Tarih-i Encümen-i Osmânî'nin üyesi olarak Türkiye'deki eski belgelerin yayınlanmasında ve araştırılmasında büyük etkisi olmuştur. Bu araştırmaların büyük bir çoğunluğu *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nda (*TOEM*) neşredilmiştir. Bu vesileyle, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce birçok Türk tarihçisi eski belgelerin araştırılması konusuna büyük bir ilgi göstermiş ve bu sahada isim yapacak çalışmalar ortaya koymuşlardır. Mesela, 1910 yılında son vak'anüvis ve Tarih-i Encümen-i Osmânî başkanı Abdurrahman Şeref Efendi *TOEM*'in ilk sayısında yayınladığı "Evrak-ı atîka ve vesâ'ik-i târîhiyyemiz" adlı makalesinde eski belgelerin durumunu anlatmış ve dikkatleri bu kültür mirasına çekmiştir. Yine aynı yıl "Manzum bir Sefâretnâme", "Bâbıâlî Hârikaları" (1911), "Berlin hazîne-i evrâkında vesâik-i kadîme-i Osmânî" (1917) adlı makaleleri yayınlamıştır. 1912 yılında Mehmed Arif, 1828-29 Osmanlı-Rus harbine ait bir belgenin metnini yayınlamış ve *TOEM*'in 13.-19. sayılarında aynı yazar, Fatih Sultan Mehmed'in Kânûnnâmesi ile Kanuni Sultan Süleyman'ın Kânûnnâmeleri hakkında yedi sayfalık bir yorum yapmıştır. İki yıl sonra, 1915-1916, *Millî Tetebbular Mecmuası*'nda "Osmanlı Kanunnâmeleri" adı altında çalışmalar yayımlanmıştır.

Osmanlı kaynaklarının araştırılmasında emeği geçen başka isimler de mevcuttur; 1912 yılında Halil Edhem "Kara Mustafa Paşa'nın Şopron şehri ahâlisine beyânnâmesi" adlı çalışmayı faksimilesi ile birlikte yayımlamıştır. Ayrıca, aynı dönemde Safvet Bey'in çalışmaları da zikredilmelidir: "III.Sultan Murad'ın İngiltere Kraliçesi Elizabet'e bir nâmesi" (1912); "Kıbrıs Fethi üzerine vesikalar" (1913) ve "1205'de Donanmamız" (1913) adlı makalesinde siyakat ile yazılmış defterleri kullanmış ve yorumlarda bulunmuştur.

Bu dönemin önemli araştırmacılarından biri de Ahmed Refik'dir. Arşiv belgelerini bolca kullanmıştır; *Ahmed-i sâlis devrine dair madam Montegü'nün mektubları* (1913); *Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı* (1915); yazar bu eserde 16. yüzyıla ait 258 belgeyi değerlendirmiştir. *İlmiye sâlnâmesi* (1916-17) adlı çalışmasında, İstanbul Evkaf Müzesi'nde bulunan 250 fetvâyı kullanmış ve faksimilesi ile birlikte yayınlamıştır; *Sultan Murâd-ı Râbi'in hatt-ı hümâyûnları* (1916) adlı çalışmasında ise, 1631-1634 yıllarına ait 24'e yakın hatt-ı hümâyunu değerlendirmiştir.

Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı'na kadar sınırlı sayıda neşriyata şahit olunmaktadır. Fakat, 1910 yılında L.Bonelli'nin "Il trattato turco-veneto del 1540" adlı makalesi ve 1912'de Theodor Menzel'in *Regensburger Anzeiger* dergisinde yayımlanan Kanûnî devrine ait bir fermânın tercümesi ve açıklaması burada zikredilebilir. Jean Deny, 1914 yılında *Journal Asiatique* dergisinde yayınlanan bir makalesinde Cezayir arşivlerinde bulunan 200 Osmanlıca belgeden bahsetmiş ve bunların önemini belirtmiştir.[14]

1914 yılında *ZDMG* dergisinde yayımlanan ve J.H.Mordtmann tarafından kaleme alınan "Türkischer Lehensbrief aus dem Jahre 1682"[15] adlı makaleyi de burada zikretmek lazım. Rudolf Tschudi, 1910 yılında kurulan şarkiyat dergisi *Der Islam*'ın 5. cildinde bir fetvânın transkripsiyonu ile birlikte tercümesini yayımlamıştır.[16] Yazarın daha başka çalışmaları yine bu derginin sonraki sayılarında neşredilmiştir; mesela, Sultan Abdülaziz'in Sultan V.Murad'a 1876 yılında yazdığı mektubu ihtiva eden "Ein Schreiben von Sultan Abul-Aziz" (1918) adlı makalesi.

Bütün bu çalışmalar birbirinden kopuk ve sistematize olmamış çalışmalardı. Sadece bu anlatılan dönemde Polonyalı şarkiyatçı Jan Gregorzewski'nin çalışmaları Osmanlı arşiv belgelerinin sistematik bir anlayışla çalışılmasına örnek teşkil etmektedir; Sofya Millî Kütüphanesinde bulunan ve 17. yüzyılın sonlarına ait Kadı-Sicillerinden alınan 129 Fermân, Berat, Mahkeme kararları ve diğer belgeleri Leh diline tercüme etmiş ve bütün belgeleri Arap harfleri ile matbu olarak yayımlamıştır.

1920 yılının başlarına doğru daha fazla şarkiyatçı Osmanlı arşivlerine alaka duymuştur; meselâ, M.Hartmann, Bernard Moritz ve C.Brockelmann. Hamburg şehir kütüphanesinde bulunan Osmanlıca eserlerin kataloğunu Brockelmann yapmıştır.[17]

Bu dönemde Krealitz, son derece önemli çalışmalarla kendinden söz ettirmektedir; 1915'de *TOEM*'in 28. sayısında, 1358-1460 yıllarına ait dört sultan mektubunu "İlk Osmanlı pâdişahlarının isdâr etmiş oldukları bazı beratlar" adı ile yayınlamıştır. 1918 yılında "Lezez kelimesine dair" adlı makalesi ile çalışmalarına devam etmiştir.

Alman şarkiyatçısı ve Türkologu Georg Jacob'un (1862-1937) yapmış olduğu çalışmalar hiç şüphesiz Osmanlı arşiv araştırmalarının gelişmesine ve seviye kazanmasına büyük ölçüde yardım etmiştir. Jacob, Osmanlı belgelerinin sistematik bir şekilde çalışılması ile kalmamış, bu konuda öğrencilerini ve diğer araştırmacıları bu yönde teşvik ederek, bu sahadaki çalışmaların yayılmasını sağlamıştır. Böylece, çağdaşı olan şarkiyatçılar arasında temayüz etmiş ve yapmış olduğu kıymetli çalışmalarla Osmanlı diplomatikası ve paleografyasının kurucularının öncüsü olarak kabul edilmiştir. Ja-

cob aynı zamanda, Osmanlı belgelerini kullanarak Türk edebiyatı ve kültür tarihine ait çalışmalar da yapmış ve 1911'de *Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanische*[18] adlı eserini yayımlamıştır. Bunların haricinde sayısız çalışmalara imzasını koymuştur.

B- TASNİF DÖNEMİ (1920-1930)

1920'li yılların başına kadar Osmanlı arşiv çalışmaları, gayesine uygun bir şekilde yalnız belgelerin tercümelerinin neşredilmesi ve istisna olarak (Meninski, Kazem-Beg, Grzegorzewski ve A.Refik) ayrıca belgelerin matbu Arap alfabesiyle birlikte verilmesi ile sınırlı kalmıştır. Bu dönemde çok az sayıda eserin faksimilesi de birlikte neşredilmiştir. Hattâ Jacob'un bazı eserlerinde transkripsiyon yapılmıştır. Bütün bu çalışmalarda ve özellikle Osmanlı diplomatikasının gelişiminin başlangıcını müjdeleyen Jacob'un çalışmalarında, araştırmacıların ilgisi belgelerin muhtevasında yoğunlaşmış ve belgelerin formel manada incelenmesi yapılmamıştır.

Bu döneme mührünü vuran araştırmacılardan ilki, Osmanlı diplomatikası sahasında ilk teorik çalışmaları başlatan Friedrich von Krealitz-Greifenhorst olmuştur. Kraelitz, 1920 yılında, Osmanlı belgelerinin strüktürü ve genel yapısı hakkında yazdığı ilk denemeyi Viyana Bilimler Akademisi'ne sunmuş ve bu çalışma iki yıl sonra *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Haelfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Osmanischen Diplomatik* adı ile yayımlanmıştır.[19] Bu eserde, ilk defa Osmanlı belgelerinin strüktürel özellikleri, Regusa (Dubrovnik) Arşivi'nden ve Viyana Millî Kütüphanesi'nden seçilen 24 Sultan fermânı özet olarak incelenmiştir. Krealitz'in yaptığı çalışmaların en önemli özelliği ise kendinden sonra gelen Fekete, Babinger[20] ve Baldicenau gibi bilim adamlarının çalışmalarına temel teşkil etmesidir. Ayrıca Krealitz yapmış olduğu çalışmalarla, Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyılın başlarında yabancı devletlerle olan münasebetlerinde kullandığı diplomasi dilinin duruma göre kullanılan bir şekilde olmadığını, aksine belirli kurallara uygun olarak kullanıldığını vurgulamıştır. Fermanları yabancı hükümdarların mektupları ile mukayese eden Krealitz, her ne kadar ilk bakışta bir benzerlik göze çarpmasa da, Osmanlıların bu konuda Avrupa'dan etkilendiklerini iddia etmektedir.

Kraelitz monografisinin basıldığı bu günlerde Paul Wittek ile beraber bilimsel bir dergi olan *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte (MOG)*[21] dergisini çıkarmaya başladı. Hedefleri, orijinal Osmanlı belgelerine istinad ederek Osmanlı Tarihi'nin belirli yönlerini araştırmaktı. Bu vesileyle *Quellen zur Osmanischen Geschichte*[22] dergisi meydana getirildi ve Viyana koleksiyonunda bulunan önemli eserler ve belgeler yayımlanmaya başlandı. Fakat ne yazık ki, sahasında benzeri olmayan bu dergi, muhtemelen mâlî sebeplerden ikinci cildin neşrinden sonra yayın hayatına son vermek zorunda kaldı. (Hannover 1926). Bunun aksine *MOG* Osmanlı diplomatikası ve paleografyası cihetiyle önemini devam ettirdi. Krealitz bu dergide de sayısız makaleler neşretti. Ayrıca, Tatar Hân'ı Murad Giray'ın 1683 yılında Wr.Neustad'a[23] gönderdiği vergi istemiyle yazılan mektupları hakkında bir makale yazdı.[24]

Osmanlı diplomatikasının gelişim tarihinde adından en çok bahsettiren ve bu ilme en büyük emeği geçenlerden biri de Layoš Ludwig Fekete'dir. Fekete Birinci Dünya Savaşı'na katılmış ve esir edilerek Sibirya'da olan ve Türk esirlerin de bulunduğu bir esir kampına gönderilmiştir. Burada Türk esirlerden gayet iyi Türkçe öğrenmiş ve serbest bırakıldıktan sonra Budapeşte Devlet Arşivinde çalışmaya başlamıştır. Bilgisini zenginleştirmek için Türkolog Prof. Julius Németh ve Kraelitz ile devamlı irtibat kurmuş ve onlardan çok şeyler öğrenmiştir. Kaleme almış olduğu *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmaessigkeit in Ungarn*[25] adlı eseri, Osmanlı diplomatikası sahasında bir örnek eser olma karakterini devamlı muhafaza etmiştir.

Bu dönemin üretken bilim adamlarından biri de Franz Babinger'dir. Osmanlı diplomatikasının gelişmesinde, Jacob, Kraelitz ve Fekete gibi alimlerin yanısıra Babinger'in yaptığı önemli çalışmaların unutulması mümkün değildir. Meşhur eseri *Die Geschichtschreiber der Osmanen und Ihre Werke*[26] ile tanıdığımız Babinger Türk Tarihi ile ilgili son derece kıymetli çalışmalar yapmıştır. Ancak, Türklere olan önyargısından dolayı bazı bilimsel çalışmalarında kullandığı referansları gelişigüzel kullanmasından ötürü büyük tenkitlere uğramıştır.

Bu zaman diliminde Yunanistan'da yapılan nadir çalışmalardana biri de Christos V.Mavropulos'un *Türkische Urkunden zur Geschichte von Chios*'udur.[27]

Yine bu yıllarda, Georg Jacob tarafından başlatılan "Türk Belgelerinin Almanca Tercümeleri" çalışmaları sürdürülmüş ve Jean Deny'in *Les archives turques*'ü neşredilmiştir (1927). Yugoslavya'da Gliša Elezoviç'in çalışmaları; Romanya'da N.Banescu'nun ve Bulgaristan'da S.S.Bobçev'in çalışmaları bu dönemde yapılan çalışmalardandır. Türkiye'de ise Ahmed Refik çalışmalarını devam ettirmiş ve sırası ile aşağıdaki çalışmaları yapmıştır:

a) Fâtih Devrine ait vesikalar (1923)

b) Kıbrıs Seferina ait resmî vesikalar. Tunus Seferine ait resmî vesikalar (1928)

A.Refik'in dışında ise, Osman Nuri "Mecelle-i Umûr-i Belediye" ve "Târih-i Teşkilât-ı Belediye (1922)" adlı çalışmaları; Mükrimin Halil "Feridun Beg Münşe'âtı (1923)", Necib Asım ise "Üçüncü Selim Devrine ait vesikalar (1925)" adlı çalışmaları ile bu dönem Osmanlı diplomatika çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır.

C- GELİŞME DÖNEMİ (1930'DAN GÜNÜMÜZE KADAR)

Bu dönemde artık diplomatika ilmi tarih ilminin

yardımcısı bir ilmî disiplin olarak algılanmaktadır. Osmanlı diplomatikasının teorik altyapısı kurulduktan sonra, bu disiplin günden güne daha fazla şarkiyatçı, filolog ve tarihçilerin ilgi odağı haline gelmeye başlamıştır. Takip eden yıllarda Osmanlı diplomatikasının daha değişik meseleleri makalelere konu edilmiştir.

Osmanlı diplomatikasının gelişimini şematik olarak, birbiri ile yakından alakalı ve hatta iç içe üç perioda ayırmak yerinde olur:

1) Fekete'nin söz konusu eserinin neşrinden İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar olan dönem (1930-1949):

Bu dönemde büyük monografilere rastlanmamaktadır, sadece belgelere dayalı bazı yayımlara rastlanmaktadır. Bu zaman diliminde Avrupa'da, Fekete, Babinger, J.Rypka, P.Wittek, A.Bombacı; Balkanlarda P.Mijatev, G.Galabov, Gl.Elezoviç, H.Dj.Siruni ve Türkiye'de Uzunçarşılı, A.Refik, E.Z.Karal, Ö.Lütfi Barkan, Tahsin Öz ve Halil İnalcık gibi değerli bilim adamları eserler vermişlerdir.

2) Asrımızın ellili ve altmışlı yılları (1940-1969):

Bu dönemde bu disiplinde belirli bir yükseliş gözlenmiştir. Fazla sayıda teorik denemeler, temel konularda kaleme alınmış monografiler ve Osmanlı diplomatikası ve paleografyası konularında genel monografiler neşredilmiştir. Bunların haricinde, Sofya, Bükreş, Üsküp (Skopje), Saraybosna (Sarajevo), Tirana ve diğer şehirlerde muhafaza edilen Türk arşiv belgeleri araştırmacılar tarafından ulaşılabilir bir hale getirilmiştir. Bu zaman diliminde de, Fekete, Babinger, Kabrda, Blaškoviç, Reychman-Zajaczkowski, Bildicanau, Káldy-Nagy, U.Heyd, B.Lewis, Zd.Veselá-Prenosilová, Uzunçarşılı, Ö.L.Barkan, T.Gökbilgin, H.Tuncer, Guboglu, Nedkov, B.Cvetkova, B.Djurdjev, Šabanoviç, N.Popov, V.P.Mutafçieva, Str.Dimitrov, Hadzibegiç ve başkaları zikretmeye değer.

3) Yetmişli yıllardan günümüze kadar (1970-1982):

Osmanlı diplomatikası ve paleografyasının bu en yakın döneminden araştırmacılar Türk dilinin ve strüktürünün spesifik yönlerinin araştırılmasına ve belgelerin karakteristik çeşitlerinin ortaya konulmasına çalışmışlardır. Daha önce Osmanlı idaresi altında yaşayan halkların, Osmanlı idaresinde yaşadıkları yıllardaki politik, sosyal ve ekonomik yapılarının ortaya çıkarılması açısından tarihi belgelerin kaynak olarak önemine büyük ilgi duyulmuştur. Bu dönemde mutlaka zikredilmesi gereken çalışmalar Josef Matuz'un kaleminden çıkmıştır, bunlar sırasıyla:

a) "A Defter from southern Hungary belonging to the Royal Library of Copenhagen", *Acta Orientalia* dergisi, 32, 1970, s.155-158.[28]

b) *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Praechtigen*, Wiesbaden 1974: Franz Steinher Verlag, VIII+172s.[29]

c) *Fragen der Osmanisch-Türkischen Quellenkunde*, Orientalische Literaturzeitung (Berlin) (OLZ), 67/5-6, 1972, Sp.229-237.[30]

d) *Zur Osmanischen Diplomatik*. OLZ, 70/2, 1975, Sp.117-130.[31]

e) *Osmanishce Archivwesen im Irak und Syrien*, ZDMG, 129/1, 1979.[32]

f) "Pluralis majestatis und Pluralis reverantiae in der osmanisch-türkischen offiziellen Sprache", *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı Belgeleri*, 27-29 Eylül 1972, TDK Yayınları 413, Ankara 1975, s.185-191. vs.[33]

Bu dönemde gözlemlenen gelişme, diplomatika ilminde yeniden oluşumlardan ziyade, bu ilmin eski temelleri üzerinde kendi içinde gelişmesidir.

Osmanlı diplomatikasının gelişimi, söz konusu her ülkenin Osmanlı Devleti ile olan münasebetleri ölçüsünde ortaya çıkmaktadır. Kraelitz (Avusturya), Fekete (Macaristan), Zajakowski ve Reychman (Polonya), Guboglu (Romanya) ve B.Nedkov (Bulgaristan) gibi bilim adamlarının Osmanlı diplomatikasının gelişimine, yazdıkları makaleler ve özellikle monografilerle büyük katkıları olmuştur. Türkiye'de de böyle bir çalışmanın yapılması zaruri ve hatta beklenmekteydi. Ancak 1979 yılında Gökbilgin'in *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi*[34] adlı eseri yayınlanıncaya kadar bu yönde herhangi bir girişim olmadı. Bu eser de öğrenime yardımcı olma gayesi ile hazırlanmıştı. Yıllarca bütün diplomatika ilmi ile uğraşanların, özellikle Türk tarihçilerinin özlemle beklediği ve şimdiye kadar yapılması gereken çalışmayı kıymetli hocamız Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu hanım *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*[35] adlı eseri ile ortaya koymuş ve Türk tarihçiliğinin şerefini kurtarmıştır. Bu eser, şimdiye kadar bu konuda yapılan çalışmaların hepsini kapsadığı için, bu konuda en yeni ve en son eser olması sebebiyle de büyük ehemmiyete sahiptir. Stojanov'un çalışması 1982 yılına kadar olan çalışmaları ihtiva ettiğinden, yazar bu eseri değerlendirme şansına sahip olamamıştır. Böyle bir şey söz konusu olsa idi, bu eserin Osmanlı diplomatika ilminin gelişme dönemine mührünü vuran bir şaheser olarak adlandırılması hiç de zor olmayacaktı. Burada vurgulanması gereken diğer bir husus ise, eserin stilistiği ve büyük emek ve sabrı gereken zorluğu göz önüne alındığında, bu çalışma, genç bilim adamlarına, çalışma disiplini ve bu sahada gelenek oluşturma açısından da büyük örnek teşkil etmesidir.

Bu tanıtım yazımızda, Stojanov'un eserine büyük ölçüde bağlı kalmaya çalıştık; ancak, yazarın eksik bıraktığı yerlerde gerekli bilgileri tamamlamaya gayret ettik. Bu makalenin, Osmanlı Diplomatikası ve Paleografyası öğreniminde, bu disiplinin doğuşu ve gelişim tarihi ile ilgili mevcut boşluğu dolduracağını ümid ediyoruz. ■

1- Valery, Stojanov, *Die Entstehung und Entwicklung der osmanich-türkischen Palaographie und Diplomatik*, Klaus

Schwarz Verlag, Islamkundliche Unterschungen, Band 76, Berlin 1983.

2- Viyanalı şarkiyatçı, A.F.Kollar von Kerestén, 1758 yılında *Tâcü't-tevârîh*'i tercüme etmeye başlamış ve *Corpus Historiae Turcicae* adlı seri ile yayınlamıştır. Ayrıca, I.Mouradgea d'Ohsson, 1787-1790 yılları arasında *Tableau général de l'Empire Ottoman* adlı eserini yazmıştır.

3- F.Sauary, *Articles du Traicte faict en l'annee mil six cens quatre, entre Henri le Grand Roy de France... et Sultan Amat Empereuer des Turks*, Paris 1615.

4- Sahte belgelerin büyük bir çoğunluğu eserin ikinci cildinde bulunmaktadır ve bunlar muhtemelen yazarın ölümünden sonra ikinci bir el tarafından yapılmıştır. (V.S.)

5- Ebussuud Efendi ve Nişancı Mehmed tarafından hazırlanan, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Kanûnnâme'sinin Fransızca tercümesi (V.S.)

6- "26 Mayıs 1625 tarihinde imzalanan Gyarmati Barışı'nın Hükümleri"

7- "13 Eylül 1627 tarihinde imzalanan Szönyi Barışı'nın Hükümleri"

8- *16. ve 17. Asırlarda, Osmanlı-Macar ve Avusturya arasındaki münasebetlerin tarihine dair Belgeler ve Antlaşma Metinleri*, Wien 1838-1841.

9- Nagy-Körös arşivinde bulunan birkaç Osmanlıca belgeyi Macarca'ya tercüme etmiştir. (Kecskemét 1859).

10- A Deftereköl "Ertekezesek a nyelv-es szeptudomanyok köreböl" II., Budapeşte, No: 11, 1872.

11- G.D. Balasçev, *Turskite Arhivni tefteri v Sofija i znaçenietoim za naşeto minalo*, Sofya 1904.

12- N.Jorga, *Privilège de Mohammed II. pour la ville de Péra*, Bucarest 1914.

13- *Török-magyar oklevéltar 1533-1789. A Konstantinapolyi levéltarakban gyüjtötte és magyarra forditotta nehai Karacson Imre*, Budapest 1914.

14- *Documents turcs inedits relatifs à l'Algérie des Années 1754 à 1829.*

15- "1682 yılına ait bir Türk beratı"

16- Rudolf Tschudi, *Die Fetwa's des Schejch-ül-Islam über die Erklaerung des Heiligen Krieges*, 1914.

17- Carl Brockelmann, *Katalog der orientalischen Handschriften der Stadtbibliothek zu Hamburg*. Hamburg, 1908. Ayrıntılı bilgi için bk; *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, VI. Cilt, s.335-336.

18- "Osmanlı Türkçesi Dersleri için Yardımcı Kitap"

19- "15. Yüzyılın ikinci yarısına ait türkçe Osmanlı belgeleri. Osmanlı Diplomatikası hakkında bir Makale"

20- Alman tarihçisi ve şarkiyatçısı (1891-1967). Geniş bilgi için bk.: Semavi Eyice, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., "Babinger, Franz" maddesi, IV.C., s.390-392.

21- "Osmanlı Tarihine ait tebliğler" dergisi.

22- "Osmanlı Tarihi'ne ait Kaynaklar"

23- Viyana'ya 45 km uzaklıkta bir şehir.

24- *MOG*, I. Cilt, Heft:4, s.223-231.

25- "Macaristan'da Türk hakimiyeti dönemi Osmanlı-Türk diplomatikasına Giriş" Budapest 1926.

26- "Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri" Leipzig 1927.

27- "Chios (Sakız Adası) Tarihi'ne dair Türk belgeleri" Atina 1920.

28- "Kopenhag kraliyet Kütüphanesinde bulunan ve güney Macaristan'a ait bir defter."

29- "Muhteşem Süleyman'ın Kançılaryası"

30- "Osmanlıca-Türkçe Kaynak ilminin meseleleri"

31- "Osmanlı Diplomatikasına dair"

32- "Irak ve Suriye'deki Osmanlı arşivciliği"

33- "Osmanlı-Türk resmi dilinde *Pluralis majestatis* (Konuşan şahsın 1.Çoğul şahıs zamirini kullanarak "Biz" diye konuşması) ve *Pluralis reverentiae* (Yine konuşan şahsın hitap ettiği kimseler için kullandığı kelimeleri çoğul halde kullanması (Örn.: Zât-ı şâhâneleri)".

34- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2608, İstanbul 1979.

35- M.S.Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akad. Yay., İstanbul 1994.

80 YIL ÖNCE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA TEMMUZ AYI

2. İngiltere kabinesinde Askeri Donatım Bakanlığı adıyla yeni bir bakanlık kuruldu: başına da David Lloyd George getirildi.

12-13. Fransız ve İngiliz kuvvetlerinin ortaklaşa düzenledikleri yeni bir Seddülbahir hücumu püskürtüldü. Fransızlar, bundan sonraki saldırılara katılmayacaklar!

16. İngiltere'de bir yasa çıkartılarak Ulusal Nüfus Kütüğü kuruldu. Artık, durumları askere alınmaya elverişli olan bütün erkekler, bu kütüğe kaydedilecek.

30. Almanlar Hooge'da ilk kez taktik silah olarak alev makineleri kullandılar.

30. Papa XV. Benedictus savaşan taraflara barış çağrısı yaptı.

TARİH VAKFI'NDAN

HABERLER

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI YÖNETİM KURULU

ZİNDANKAPI DEĞİRMEN SOKAK, NO. 15 34460 EMİNÖNÜ / İSTANBUL

TARİH VAKFI DÖRT YAŞINDA

Bu ay Tarih Vakfı'nın kuruluşunun dördüncü yıldönümünü kutlayacağız. Haberler'in Temmuz-Ağustos 1991 tarihli 3. sayısında kuruluş haberi şöyle veriliyor: "18 Temmuz günü, elimizde mahkemenin vakfın tescili kararı, İstanbul Adliyesinden çıkarken 'oh nihayet bitti!' dedik. Adli tatil başlamadan bir gün önce tamamlanan bir bürokratik işlemler maratonu ile Vakfımız artık resmen faaliyete başlayacak duruma gelmişti." Bugünlerde projelerin çokluğu içinde telaş ve son gün sıkışıklığını yeni bir şey sanır olduk. Halbuki, anlaşılan, Tarih Vakfı'nın kurulması bile zamanla yarış içinde olmuş.

Haberler'in 1. Kuruluş Yıldönümü'ne rastlayan 14. sayısında "Nihayet Taşındık" başlığı altında Tarık Zafer Tunaya Sokak'taki küçük irtibat bürosundan Eminönü'ndeki bize o sıralar çok büyük görünen büroya taşınma haberi var. "Ekonomik ve Sosyal Tarih Kongresi Çalışmaları İlerliyor" başlığı geçenlerde ikincisini gerçekleştirdiğimiz uluslararası kongrenin ilkinin hazırlık heyecanını yansıtıyor. Tarihçinin Mutfağı konferans serisinde Halil İnalcık'ın konuğumuz olduğunu öğreniyoruz. "Tarih Müzesi Hazırlığı Başlıyor" haberi bu konudaki ilk hazırlık grubunun oluşturulduğunu müjdeliyor. Son yıllarda birçok alanda atılmış olan tohumların filizlenmeye, hatta ürün vermeye başladığı izleniyor. Ancak, hep aynı yakıcılıkla gündemde kalan sorunlar da var. "Kurumlaşmanın Gerekleri" başlığı altında şu güncel sorular soruluyor: "İşleri bürokrasiye boğmadan nasıl sistemleştirmeli? Aşırı hiyerarşik bir iş organizasyonu kurmadan, uygar bir çalışma ortamını zedeleyebilecek önlemler almadan, iş disiplini ve verimliliği nasıl sağlanabilir? ... Görece düşük bir ücret düzeyi ve görece dar bir ücret yelpazesi ile en nitelikli elemanları istihdam edip, çok uzun yıllar birlikte çalışmaya aday bir ekip nasıl kurulabilir? ... Vakfın kendi parasal kaynaklarını kendi yaratan bir kuruluş olması, ama kaynak yaratmak isterken aşırı ticarileşmemesi nasıl sağlanabilir?"

Son dört yıl içinde, Temmuz 1994-Haziran 1995 dönemi belki de en zorlusu oldu. Nisan kararlarıyla duran, iptal edilen projelerin, piyasadaki büyük daralmaların etkileriyle boğuşup küçülmeden Vakfın yoluna devam etmesini sağlamak gerçekten güç bir operasyondu. Kriz koşullarında, yalnız *İstanbul Ansiklopedisi*'nin tamamlanması gibi bazı işler bile büyük enerji istedi. Bir yandan var olan çalışmaları sürdürürken, Habitat 96 Zirvesi vesilesiyle iki büyük sergi için ekipler kurup yine büyük zaman baskısı altında çok zorlu bir çalışma için kollarımızı sıvarken, Darphane'nin devralınması ve burasının bir İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi'ne dönüştürülmesi için gerekli işlem ve hazırlıklar zamanımızın büyük bir bölümünü tüketmeye başladı. Geçmişteki kadroyla da olsa, aynı anda 50'nin üzerinde çalışma alanında, hep kaynak sıkıntısıyla boğuşarak çaba sarfetme zorunluluğu Tarih Vakfı kadrolarını yordu.

Beşinci yılın ilk aylarına, iyi ki tatil dönemine rastlayan yaz aylarına, dört yılın gururu ve yorgunluğu ile, daha büyük ve daha güzel işler için, siz okuyucu ve destekçilerimizden her alanda daha büyük katkılar bekleyerek giriyoruz. Vakfımızın dördüncü yaşı bu umut verici yolculuğa, gelecek için çok şeyler vaat eden kuruluş sürecine emeği geçen tüm kişilere kutlu olsun!

TEMMUZ 1995 AYIN TAKVİMİ

4-20 Temmuz 1995 **"Elveda Doğduğum Toprak - Fotoğraflarda Anadolu'nun 150 Yıllık Göç Tarihi"** sergisi. Atatürk Kültür Merkezi Büyük Sergi Salonu, İstanbul

Balkanlar'dan gelen Müslüman göçmenler, Çerkezköy Tren İstasyonu'nda. (Illustration, Kasım 1912)

Anadolu'nun 150 Yıllık Göç Tarihi Sergisi

4-20 Temmuz tarihleri arasında Atatürk Kültür Merkezi Büyük Sergi Salonu'nda "Elveda Doğduğum Toprak - Fotoğraflarda Anadolu'nun 150 Yıllık Göç Tarihi" adlı sergi izlenecek. 100'ün üzerinde fotoğraf ve belgeyle, açıklayıcı yazılardan oluşan sergi, Tarih Vakfı tarafından, Rockefeller Vakfı'nın maddi katkılarıyla gerçekleştiriliyor. Ele aldığı zaman diliminin başlangıcı, yaklaşık olarak fotoğrafın keşfiyle aynı tarihlere rastlamakta. Zaten kitlesel göçler de tam bu dönemde başlıyor.

Osmanlı Devleti'nin eski uyrukları bağımsızlık mücadeleleri sonucunda kendi ulus devletlerini kurup imparatorluktan ayrılır. Osmanlı bu şekilde parçalanıp küçüldükçe, o topraklar üzerinde yaşayan Müslüman ahali Anadolu'ya sığınmak zorunda kalır. Bunu izleyen dönemde ulus devlet kurma sırası Türkler'e gelmiştir. Türdeş bir ulus yaratma çabası içinde Anadolu'daki Müslüman olmayan azınlıklar göçe zorlanır.

Serginin senaryosu tematik olmakla birlikte kronolojik bir sıra izliyor. Anadolu'ya gelen başlıca göçler Kafkaslar'dan, Balkanlar'dan, Bulgaristan, eski ve bugünkü Yugoslavya ile Yunanistan'dan oluyor. Bir de Polonya (Polonezköy), Macaristan, Rusya, Almanya (Yahudi bilimadamları) ve Afganistan'dan gelen küçük göçler sayılabilir. Anadolu'nun verdiği ana göçler ise Ermeni, Rum, Yahudi ve Süryani göçleridir.

Göçler önce kağnılarla ve yaya olarak yapılıyordu. Sonra vapur ve özellikle trenler bu insanlık ayıbını taşırlar. Günümüze yaklaştıkça uçaklar devreye girer ve bir dönem de Lada marka otomobiller göçün simgesi olurlar. Taşıt ne olursa olsun, taşınan değişmez: sefalet, korku ve keder.

İnsanlar terk ettikleri güne kadar anayurtları bildikleri topraklardan ayrılmak zorunda bırakılmışlardır. Bu göçler ekonomik gerekçelerle yapılanlara hiç benzemez. Tümüyle siyasidir, zora dayalıdır. Dolayısıyla sergideki fotoğrafların hiçbirinde el sallayan, mendil sallayan anneler, sevgililer, çocuklar yoktur. Oysa her giden topluluk fevkalade yerleşik bir düzeni, yani evini, yardım cemiyetini, camisini, kilisesini, okulunu, atalarını bırakarak gitmektedir. Fotoğraf ve belgelerin çoğu doğrudan göçü resmederken, bir kısmı da vazgeçilmek zorunda kalınan yerleşik yaşamdan kesitleri gözler önüne serer.

Gelen ve giden göçlerle birlikte Anadolu'da kültür mozaiğinin renkleri ters etkilere maruz kalmıştır. Gelen göçler renkleri canlandırdıysa, giden göçler nihai bir solgunlaşmaya yol açmıştır. Kültürel bir arada yaşamanın dayandığı destekler müthiş bir darbe yemiştir. Ama her şeye rağmen yarını kurtarmak için bir şeyler yapılabilir mi acaba? İşte "Elveda Doğduğum Toprak-Fotoğraflarda Anadolu'nun 150 Yıllık Göç Tarihi" sergisi biraz da bu soruyu sormayı, bu yönde bir bilinci kıvılcımlamayı amaçlıyor.

Bir Atölye: Kent ve Toplumsal Tarih Müzeleri

Bu satırları okuduğunuz sırada, Vakfımızın düzenlediği Kent ve Toplumsal Tarih Müzeleri Atölyesi

28-30 Haziran arasında yapılmış olacak. Rockefeller Vakfı'nın desteğiyle düzenlenen atölyeye yurtdışından ve içinden birçok önemli müzeci, araştırmacı katılıyor. Oturum konuları şöyle: Kent ve sosyal tarih müzelerinin sivil toplumdaki rolü; Müzelerde alternatif yapılanmalar; Müzelerin parasal açıdan kendi kendilerine yeterli olma araçları; Kent ve toplumsal tarih müzelerinin mekânsal gereksinimleri ve mimari mirasa yeni bir işlev kazandırılmasının olası sorunları; Kültürel çoğulculuğun ve toplum kesitlerinin toplumsal tarih müzelerine yansıtılması; Malzeme seçimi, korunması, restorasyonu ve sergilenmesinde yeni yaklaşımlar. Atölyenin sonuçlarını ileriki sayımızda yayınlayacağız.

Bir Sempozyum: Küçülen Dünyamızda Büyüyen Sivil Toplum

Habitat '96 zirvesine doğru sivil toplum kuruluşlarının yöneticileri bir sempozyumda bir araya geldiler. Daha önce, 16-17 Aralık 1994'te ilk sivil toplum kuruluşları sempozyumu gerçekleştirilmiş ve sivil toplum kuruluşları arasında bir iletişim ağı oluşturma yönündeki girişimlerin önemine değinilmiş, artan nüfus, tahrip edilen doğal ve kültürel değerlerin, savaşların ve barışı tehdit eden çatışma ortamlarının yarattığı sorunlar karşısında, insanlığın ortak çıkarlarını koruma bilinciyle oluşturulan sivil toplum kuruluşları arası dayanışmanın dünyamızın geleceği açısından zorunluluğu dile getirilmişti. Bu çerçevede ikinci bir sempozyumun ön hazırlıklarına girişilmiş ve sivil toplum kuruluşları arası ilişkilerin toplumlararası boyutlarının gündeme getirilmesi için görüş birliğine varılmıştı.

"Küçülen Dünyamızda Büyüyen Sivil Toplum" kunulu ikinci sivil toplum kuruluşları sempozyumu 23-24 Haziran 1995'te yapıldı ve çalışmaların koordinasyonu Tarih Vakfı tarafından yürütüldü. Tarih Vakfı, Doğal Hayatı Koruma Derneği, Tüketiciyi Koruma Derneği, Türkiye Felsefe Kurumu, Türkiye İnsan Hakları Vakfı, Türkiye Üniversiteli Kadınlar Derneği, Türkiye Çocuklarına Yeniden Özgürlük Vakfı, İstanbul Sanat Tanıtım ve Araştırma Vakfı ve Helsinki Yurttaşlar Derneği yöneticileri Sempozyum Düzenleme Grubu'nu oluşturdular. Habitat II, Türkiye Koordinasyon grubu bu çalışmayı her bakımdan destekledi.

İTÜ, Maçka Sosyal Tesisleri'nde gerçekleştirilen "Küçülen Dünyamızda Büyüyen Sivil Toplum" sempozyumunun konusu "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları ve Yurtdışı İlişkiler" idi.

Sempozyumun birinci oturumu "Yurtdışı İlişkilere Kuramsal Bakış", ikinci oturumu "Yurtdışı İlişkilerde Kuruluşların Deneyimleri", üçüncü oturumu "Uluslararası veya Yabancı Kuruluş Temsilcilerinin Gözlem ve Önerileri", dördüncü oturumu "Uluslararası Yönetim Deneyiminin Gösterdikleri" ve nihayet beşinci oturumu "Sivil Toplum Kuruluşları Arasında İletişim ve İşbirliği" adını taşıyordu.

Sempozyum, düzenleyici kuruluşlar adına Tarih Vakfı Genel Sekreteri Orhan Silier'in açış konuşması ile başladı. Bilim adamlarının tebliğlerinden sonra, yurtdışı ilişkilerde deneyim sahibi olan çeşitli kuruluş yöneticileri görüş bildirdiler ve deneylerini aktardılar.

Sempozyuma katılanlar, Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının uluslararası platformlarda yoğunlaşan çabaları ve olanakları konusunda bilgilendiler. Kendi aralarındaki iletişim ve işbirliği ağını oluşturma yönündeki somut adımları tartıştılar.

Üye ve Destekçi Bağışları Ödenmeyi Bekliyor

Dıştan bakıldığında, Vakfın mali işlem çapı genişledikçe, kurucu, üye, destekçi bağışlarının önemi azalıyor sanılabilir. Ne var ki, Tarih Vakfında yürütülen işlerin çok büyük bir bölümü proje temelinde gerçekleştirilen ve gelirleri en iyi ihtimalle kendi giderlerini karşılayan çalışmalar. Bilgi-Belge Merkezi, tanıtım faaliyetleri, Müze ve Toplumsal Tarih Merkezi gibi çalışmalar ise tümüyle dışarıdan kaynak bekliyor. Hâlâ sürekli giderlerimizin bir bölümünü olsun karşılayabilecek gayrimenkul ya da hisse senedi gelirimiz yok. Ne yurtiçinden, ne yurtdışından, ne kamudan, ne özel sektörden projeler dışında kalan herhangi bir bağış gelirimiz var. Her ay tüm sürekli personelimizin ve tüm sabit harcamalarımızın karşılığını -ki artık milyarları buluyor!- yeniden ve yeniden kazanmamız gerekiyor. Darphane'deki restorasyonun bitmesi Vakfa bazı sürekli gelir kaynaklarını da birlikte getirecek. Ancak buna daha 3-4 yılımız var. Bu geçiş dönemini hızla aşmamız gerekiyor.

Bilindiği gibi I. Genel Kurulumuz tüm vakıf kurucu ve üyelerini her yıl minimum tutarı Yönetim Kurulu'nca belirlenen bir miktarda bağış vermeye çağırmıştı. Yönetim Kurulu da iki yıldır, en geniş çevrenin katkısını sağlayabilmek için yıllık minimum tutarı 500,000 lirada tutmuştu. Temmuz ayı başında bu minimum tutarı ödememiş tüm

üyelerimiz geçen yıllara ilişkin bir hatırlatma notu alacaklar. Kendilerinden bu hatırlatmanın gereklerini yerine getirmelerini önemle diliyoruz.

Destekçilerimizi de benzer düzeyde bir katkıya çağırıyoruz.

Lütfen hemen not edin. Bağışlarınızı "üye bağışı" ya da "destekçi bağışı" kodu ile aşağıdaki banka hesaplarımızdan birine gönderebilirsiniz:

Vakıflar Bankası (Taksim Şubesi): 2013044

İş Bankası (Ayaspaşa Şubesi): 250962

Sendikacılık Ansiklopedisi toplantısı, Emeğin ve Sendikal Örgütlenmenin 100 Yılı Sempozyumu

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi'nin basına ve ilgili kamuoyuna tanıtılması amacıyla düzenlenen toplantı 27 Mayıs'ta İstanbul'da Atatürk Kültür Merkezi'nde yapıldı. Sabah 10.30'da başlayan basın toplantısına, dönemin Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Aydın Güven Gürkan da katıldı ve bir konuşma yaptı. Basın ve tanıtma toplantısını açan Tarih Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı Prof.Dr.İlhan Tekeli, Türkiye'de böyle bir yayının gerçekleştirilmesinin, sendikal ve bilimsel yaşam açısından olduğu kadar, Tarih Vakfı, Kültür Bakanlığı ve üç büyük işçi konfederasyonunun ortak bir adımları olması açısından da önem taşıdığına işaret etti. Daha sonra sözü ansiklopedi Yayın Kurulu Başkanı eski çalışma bakanlarından Prof.Dr.Cahit Talas'a verdi. Talas'tan sonra konuşan Türk-İş temsilcisi Kaya Özdemir, DİSK Genel Başkanı Rıdvan Budak, hazırlanmakta olan esere her türlü desteği verecekleri vaadini yinelediler ve bugüne kadar eksikliği duyulan böyle bir yayının önemini bir kez daha vurguladılar. Hak-İş temsilcisi Halil Akçay da böyle bir teşebbüsün önemi yanında güçlüklerinin altını çizerek konuştu. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi Yayın Yönetmeni Oya Baydar, görevlerinin bu güçlükleri aşmak olduğunu; duyulabilecek kuşkuların, ansiklopedinin bütün konfederasyonların ve sendikal eğilimlerin dışında kalan, hepsine karşı aynı derecede mesafeli ve aynı derecede yakın bir kurum ve benzer özellikler taşıyan bir yayın kurulu tarafından ger-

çekleştirilmesiyle aşılabileceğini belirterek söze başladı. Çalışmaları 1995 başından beri süren, 1996 ilkbaharında peşpeşe 3 cilt olarak çıkması planlanan ansiklopedi konusunda etraflı bilgi verdi. Daha sonra, toplantıya katılanların soruları cevaplandırıldı. Sabah toplantısına 1946 sendikacıları kuşağından her biri kendi işkollarında veya Türkiye sendikal yaşamında önemli yerlere sahip olmuş sendikacıların katıldığı gözlendi. Buna karşılık genç kuşak sendikacıların görece azlığı dikkati çekti.

Öğleden sonra, aynı toplantı bütünlüğünde Emeğin ve Sendikal Örgütlenmenin 100 Yılı Sempozyumu gerçekleştirildi. Tarih Vakfı Genel Sekreteri Orhan Silier'in yönettiği sempozyuma konuşma sırasına göre Prof.Dr.Şevket Pamuk "1850'lerden Bu Yana Türkiye'de Emek ve Ücretler",

Prof.Dr.Mesut Gülmez "Emeğin Örgütlenme Hukukunun 100 yılı", Prof.Dr.Metin Kutal "Türkiye'de İş Hukukunun Gelişme Süreci ve Özgün Yanları", Prof.Dr.Alpaslan Işıklı "Türkiye Sendikal Hareketinin Özellikleri", Mustafa Sönmez "Küreselleşme ve Türkiye Sendikal Hareketi" bildirileriyle katıldılar. Sempozyumun sonunda dinleyicilerle tartışma olanağı da doğdu.

Toplantı saat 18'de başlayan ve eski yeni çok sayıda sendikacının, bilimadamı, gazeteci ve ilgilinin katıldığı bir kokteyle sona erdi.

YURT YAYINLARI'NDAN MEKTUP

İki yıl geçmiş aradan... Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nın ilk kitabı olan *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler* 1993 Temmuzunda çıkmıştı. Korkut Boratav ve Ergun Türkcan'ın editörlüğünü yaptıkları bu kitap gözümüzün bebeğiydi. O zaman Vakıf henüz bu kadar kalabalık değildi. Herkes eline kitabı alıp adeta okşamış, Vakfın uzun süredir gündeminde olan kitap yayıncılığına nihayet başlayabildiğimiz için sevinmişti. Üstelik geniş bir okuyucu kitlesi bulan *KİT'ler* iki yılda üç baskı yaptı, basındaki yankıları da son derece olumlu oldu.

Temmuz 1995'te şu anda baskıda olan iki ciltlik *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* ile 22 kitabımız var. Demek ki aşağı yukarı ayda bir kitap yayınlamışız. Her biri özenle seçilmiş, titizlikle hazırlanmış kitaplar. Altısı çeviri, diğerleri telif çalışmalar. En büyük grubu Türkiye Araştırmaları dizisi oluşturuyor. Belgesel dizimiz genişliyor, Kuram dizisi geliştirilmeye muhtaç, Sempozyum/Atölye dizisi ise sorunlu.

Bu sayının az olduğunu düşünebilirsiniz. Doğrudur. Bir yayınevinin yaşaması için piyasaya sürdüğü kitabın çok daha fazla olması gerekir. Kitapların çeşitlenmesi, dizilerin artması şarttır. Ancak bir düşünelim, bu yayınevi nasıl çalışıyor diye.

Tarih Vakfı Yurt Yayınları en büyük desteğini yayın kurulundan alıyor. Kitap seçimini, değerlendirmesini yedi kişilik bu kurul yapıyor. Yayınlanmasına karar verilen kitap ise editörün önüne geliyor. İşte burada yayınevi şimdiye kadar adeta tek kişilik bir yayınevi olarak çalıştı. Çünkü kitapların telif hakkı sözleşmeleri, yabancı yayınevleriyle yazışmaları, çevirmen ve yazarlarla ilişkileri, yayına hazırlanması, düzeltmen, dizgici, sayfa operatörleri ile çalışmaları, çeviri ve düzelti kontrolleri, fotoğraf seçimi, harita, grafik, kapak çalışmaları, tanıtım yazıları, Vakıf muhasebesiyle ilişkileri vs vs tek kişinin sorumluluğu altındaydı. Neyse ki satış ve pazarlamaya karışmıyordu.

Burada, tarih ve toplumsal araştırma yayınının çok özel bir konumu olduğunu da belirtmek isteriz. Dalgınlık kabul etmeyen konulardır bunlar. Bir tarihin ya da bir ismin yanlış yazılması gelecek kuşaklara o bilginin yanlış aktarılması anlamına gelir. Çevirilerin Türkçe terminolojiye uygun olması gerekir. 19. yüzyılı anlatan bir metinde "içişleri bakanlığı" diyemezsiniz, "Dahiliye Nezareti" yazmalısınız. Geriye gittikçe bu terimler daha da güçleşir. Vergi toplayıcısının gümrük emini olduğunu araştırıp bulmanız şarttır. Yazarlarımızın bir kısmı dağınıktır; onları derleyip toparlamanız gerekir. Uzun lafın kısası, yayıncılığı bilmenin ötesinde, tarihçi olmasanız bile tarih okumaya, araştırmaya, öğrenmeye hevesli olmanız zorunludur.

Bütün bunları düşününce Vakfın kısıtlı imkânları yüzünden tek kişilik yayınevi gibi çalışan Yurt Yayınları'nın 22 kitabı oldukça iyi bir rakamdır. Ve bu da giderek artacaktır.

Yurt Yayınları'na geçen aydan itibaren bir editör daha katıldı. Ekrem Çakıroğlu *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yayın koordinatör yardımcısıydı ve ansiklopediye en çok emeği geçen bir avuç kişinin arasındaydı. Hem yayıncılığı bilen hem de tarih seven, araştırıcılığı ve titizliğiyle kitaplarımıza çok şey katacak bir arkadaşımız Ekrem. Şimdi *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* kitabını hazırlıyor ve Arapça terminoloji ile boğuşuyor.

Bakalım önümüzdeki altı ay içinde Yurt Yayınları'nda neler var? Bazı çok önemli çeviri kitaplarımız olacak: Cornell Fleischer'ın ödüllü araştırması *Mustafa Âli: Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Bürokrat ve Aydın*; Daniel Goffman'dan *İzmir ve Levantenler*; Suraiya Faroqhi'den *Hacılar ve Sultanlar*; Andre Raymond'dan *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*; Leslie Peirce'ten *Harem-i Humayun*. Ayrıca Kemal Arı'nın Büyük *Mübadelede Türkiye* araştırması, Semavi Eyice'den *İstanbul'un Kaybolan Tarihi Eserleri*, Gelibolulu Ahmed Bîcan'ın *Dürr-i Meknun'u*, Sabri Yetkin'in *19. Yüzyılda Eşkiyalık* araştırmasını sırası geldikçe okuyacaksınız.

Ayşen Anadol/Tarih Vakfı Yurt Yayınları Editörü

Bir de şimdiye kadar çıkan kitaplarımızın listesini verelim. Ola ki bazılarını duymamışsınızdır.

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI DİZİSİ

Sevgi Aktüre. *Anadolu da Bronz Çağı Kentleri.*

Korkut Boratav, Ergun Türkcan (Ed.). *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve Kitler,* 3. Baskı.

Korkut Boratav. *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri.*

Selim Deringil. *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası.*

Suraiya Faroqhi. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler.* 2. Baskı.

Çağlar Keyder. *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929).* 2. Baskı.

Çağlar Keyder, Eyüp Özveren, Donald Quataert (Ed.). *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri.*

İzzettin Önder, Oktar Türel, Nazım Ekinci, Cem Somel. *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar.*

Şevket Pamuk. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913).* 2. Baskı.

Yahya S. Tezel. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950).* 3. Baskı.

Ehud R. Toledano. *Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890).*

KURAM DİZİSİ

Peter Burke. *Tarih ve Toplumsal Kuram.*

BELGESEL DİZİ

Haldun Derin. *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951).*

Clarence R. Johnson (ed.). *İstanbul 1920.*

Hagop Mintzuri. *İstanbul Anıları (1896-1907).* 2. Baskı.

SEMPOZYUM/ATÖLYE DİZİSİ

Osman Hamdi Bey ve Dönemi.

Toplumsal Tarihte Çocuk.

Eyüp Dün/Bugün.

Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları

ÖZEL DİZİ

Murat Belge. *İstanbul Gezi Rehberi* 4. Baskı

Toplumsal Tarih Dergisi 3. cildini tamamladı

Tarih Vakfı'ndan Haberler, *Toplumsal Tarih* dergisinin bir parçası olarak yayınlanmasının yanında ayrı basımı yapılarak yaklaşık 2000 adrese postalanıyor. Bu 2000 okurumuzu (bir aileden iki kişi okuyorsa 4000 okurumuzu) *Toplumsal Tarih* dergimizle ilgili olarak bilgilendirmek istedik. Bu bakımdan Haberler'i *Toplumsal Tarih*'ten takip edenler bizi affetsin!

Evet, Tarih Vakfı'nca yayımlanan ve Mete Tunçay'ın yönettiği *Toplumsal Tarih* dergisi Haziran ayında 18. sayısını, yani 3. cildini tamamladı. Bu ay derginin 19. Temmuz sayısı yayımlanıyor. Derginin amacı, adından da anlaşılacağı gibi tarihi seçkin kişilerin yaşamlarının, savaşların, barış anlaşmalarının öyküsü olmaktan çıkarıp, toplumsal yaşayışın öğeleriyle ilişkilendirmek. Derginin yönetmeni Mete Tunçay, her şeyden çok "eleştirel" yaklaşımı önemsiyor. Tunçay'a göre "doğru tarih" yoktur, ama "yanlış tarihler" vardır. İyi tarihçi, geçmiş olaylar kalabalığı içinde "anlamlı" olanları seçip, varolan tarih yazımcılığı ürünlerini eleştirerek, günümüzün değerleriyle tutarlı yeni yorumlar ortaya koyan kişidir.

Siyasal tarihten sanat tarihine, arkeolojiden dil ve kültür konularına, gündelik yaşamdan yeme-içme, giyim-kuşam geleneklerine, tıp ve bilim tarihinden, din sosyolojisine, haritacılıktan para ve ticaret tarihine kadar geniş bir konu yelpazesine dağılan *Toplumsal Tarih* yazıları, popüler olmakla birlikte, belgelere ve güvenilir kaynaklara dayandıkları için bilimsel bir ağırlık da taşırlar. İlginç resimler, belgeler, haritalar sık sık derginin sayfalarında yer alıyor. Ayşe Şen'in derlediği "Osmanlı basınında yüz yıl önce bu ay" eski haber tiryakilerine yüzyıl öncesinin siyasi ve sosyal yaşamından kesitler sunuyor.

Toplumsal Tarih'i bayilerden edinebilirsiniz. Tirajımız çok yüksek olmadığı için büyük ihtimalle ilk başvurduğunuz bayide bulamayabilirsiniz. Ama belki de 650,000 lira ödeyip altı sayısına (enflasyon nedeniyle sadece altı aylık abone yapılıyor) abone olmak istersiniz. Eğer öyleyse lütfen 227 37 33'ten (satış-pazarlama bölümümüzün yeni ası) Yüksel Altıntop'u arayın. Eğer eski sayıları temin etmek istiyorsanız bu da mümkün. Ayrıca *Toplumsal Tarih* dergisi her cilt bitiminde bir de dizin yayımlıyor. Bu da size verilecektir.

2. Uluslararası Tarih Kongresi büyük ilgi gördü

Tarih Vakfı'nın Boğaziçi Üniversitesi ile birlikte ve Almanya'daki Körber Vakfı'nın mali desteğiyle düzenlediği 2. Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran tarihlerinde Boğaziçi Üniversitesi'nin Rektörlük Konferans ve Seminer salonları ile Büyük Toplantı Salonu'nda yapıldı. "Tarih Eğitimi ve Tarihte Öteki Sorunu"na hasredilmiş olan bu yılki kongreye ilgi büyük oldu. Özellikle ilk gün verilen tebliğleri ortalama iki yüz kişi izledi. Üçüncü gün sempozyumun büyük toplantı salonuna nakledilmesine, dolayısıyla da paralel seans yapma olanağının ortadan kalkmasına ve oturumların çok uzamasına karşın, katılımcı ve dinleyicilerin coşkusu hep yüksek düzeyde kaldı ve toplantı neşeli bir hava içinde sona erdi. Özellikle Türk ve Yunan milliyetçiliklerinin karşılıklı tavır alışlarının yoğun biçimde irdelendiği kongre, gelecekte pek çok projeye başlangıç noktası oluşturacak gibi gözüküyor. Kongreye ilişkin geniş bir değerlendirmeyi *Toplumsal Tarih* dergisinin gelecek (Ağustos) sayısında bulacaksınız.

Arşivcilik Sempozyumu

Sonbaharda Vakfımız, İstanbul ve Marmara üniversiteleri arşivcilik bölümlerinin katkılarıyla "Arşivcilik Sorunları" başlıklı ulusal düzeyde bir sempozyum düzenliyor. Ekim ayında İstanbul'da yapılacak sempozyum daha sonra uluslararası düzeyde düzenlenecek ikinci bir sempozyuma hazırlık amacını da taşıyor.

Sempozyumda ana hatlarıyla arşivcilik felsefesi, arşivlerde idari yapılanma, arşiv mevzuatı, evrak yönetimi, standartlaşma, iş dünyası arşivleri, özel arşivler, görsel-işitsel arşivler, enformatik ve kullanıcılar açısından arşivler konuları tartışılacak. Eylül ayında bu konuda daha fazla bilgi vermeyi umut ediyoruz. Ayrıntılı bilgi için lütfen Muazzez Pervan'ı arayın (0212-513 52 35/faks 0212 513 21 77)

Nihayet İstanbul!

Temmuz geldi ve üç aylık *İstanbul* dergisinin 14. sayısı da memleketin büyük gazete bayilerinde vitrindeki yerini yerini aldı. Üç yıldır yayımlanmakta olan *İstanbul* dergisi, bu şehrin estetik ve fikirsel birikiminin yansıdığı, güncel ve gelecek sorunlara yönelik çözümlerin üretildiği bir platform oluşturmuş durumda. Bilgi ve proje üreten bu dergi artık aynı zamanda İstanbul yaşantısının yansıdığı bir ayna. Kalıcılığı ve devamlılığıyla yaşadığımız anın, çağın ve coğrafyanın fotoğrafı.

14. sayının dosya başlığı "Yoksa 3. Köprü mü?" Bir Boğaziçi uzmanı olan Prof. Dr. Nuran Zeren Gülersoy'un desteğiyle hazırlanan bu çalışmada birçok değerli uzmanın katkısı var: Erhan Öncü, Turgut Cansever, Ergun Gedizlioğlu, Mehmet Çubuk, Oktay Ekinci, Behruz Çinici, Mete Tapan, Güven Birkan, Ali Yılmaz Örnek. Acaba İstanbul'a bir köprü daha gerekli mi? Ya da gerekli olan çözüm bir köprü mü? İlle de bir köprü yapılacaksa nasıl ve nereye yapılmalı? Buyrun dosyaya.

Temmuz sayısında ayrıca Asu Aksoy ve Kevin Robins İstanbul'daki "öteki kültür(ler)"i, Erol Tümertekin anatomik coğrafyasını, Necdet Sakaoğlu darphane tarihini, Atakan ve Ayfer Gül Üsküdar-Salacak sahil şeridini, Ali Neyzi Kızıltoprak'taki çocukluk yıllarını yazıyor. Zeynep Avcı'nın Marslı dostu da bir Karslıyla tanışıyor. "İstanbul Sesi"nde Tomris Uyar, Latif Demirci, Korhan Gümüş, Galata Şenliği, Çengelköy Derneği, Zeyrek ve Tophane projeleri (ve daha neler neler) var. Bizden söylemesi.

Okurlarımıza!

Tarih Vakfı Haberler Bülteni her yıl olduğu gibi bu yıl da ağustos ayında tatile giriyor. Ama Tarih Vakfı sonbahardaki faaliyetlerin hazırlıkları için sıcak-gürültü demeden çalışıyor. Eylülde buluşmak üzere.

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yönetim Kurulu

Tülin Aren, Korkut Boratav (Bşk. Yrd.),
Yiğit Gülöksüz, Hasan Karacal,
Stefanos Yerasimos, Haldun Özen,
Orhan Silier (Gen. Sekr. ve Vakıf Genel Müdürü),
Özkan Taner (Sayman), İlhan Tekeli (Bşk.),
Zafer Toprak (Bşk. Yrd.),
Mete Tuncay

Adres ve Telefon Numaralarımız:

Vakıf Merkezi, Projeler ve Mali Koordinatörlük, Tanıtım ve Reklam
Nişantaşı, Vali Konağı C. Samsun Apt. No. 57 K. 2
80200 İstanbul
Tel: (0212) 233 21 61 - 233 21 66 - 233 21 70
Faks: (0212) 234 32 90

Bilgi-Belge Merkezi
Zindankapı Değirmen Sokak 15
34460 Eminönü-İstanbul
Tel: (0212) 513 52 35
Faks: (0212) 513 21 77

Yayınlar
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı,
Arabacılar Dairesi, 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (0212) 227 37 34 - 227 37 27
Faks: (0212) 227 37 32

Ankara Temsilciliği
Büyükelçi Sokak 14/2 Küçükesat-Ankara
Tel ve Faks: (0312) 426 16 54

İzmir Temsilciliği (İrtibat)
Gül İnanç Tel (0232) 420 85 63
Sabri Yetkin Tel: (0232) 420 48 82/330

Posta Çeki Hesabımız:

Tarih Vakfı'na nakit para bağışlarınızı ve *İstanbul* dergisi abone bedelini ek masraf ödemeden 668341 numaralı posta çeki hesabımıza yatırabilirsiniz.

Banka Hesap Numaralarımız:

Vakıflar Bankası İstanbul Şubesi 2003924
İş Bankası Ayaspaşa Şubesi 250962

BOŞ VERİN!

Yaşadığımız kenti kasıp kavuran hava kirliliğine karşı bilinen en etkili çare, orman örtüsünü korumak ve çoğaltmak! Bunu bile bile, Türkiye'nin giderek çölleşmesine daha ne kadar boş vereceksiniz?

Biz Türkiye'nin doğal çevresini korumaya kararlıyız. Sizin de katılmanızı bekliyoruz.
Doğal Hayatı Koruma Derneği P.K. 18 Bebek 80810 İstanbul Tel: (212) 281 03 21 Faks: (212) 279 55 44

13. SAYI

Evet, tam 13. sayı! *İstanbul* dergisinin üç yıl önce başlayan yayın macerası devam ediyor. *İstanbul* bir kent dergisi olarak İstanbul üzerine bilgi üretiyor. Kentin sorunlarına eğiliyor, çözümler öneriyor. Kentlilik bilincini, duyarlılığını örgütlemeye çalışıyor. İstanbul'un her rengine, kokusuna, sesine, tınısına sahip çıkıyor.

TARİH SEL kimliğe SAYGI

13. sayının dosya başlığı "Tarihsel Kimliğe Saygı": Korumanın kökenleri, yaşanılan deneyimler, gündemdeki sorunlar... Kendini İstanbullu sayanlara!

İSTANBUL'UN BU SAYISINDAKİ İMZALAR

Zeynep Ahunbay
Zeynep Avcı
Besim Çeçener
Server Dayıoğlu
Latif Demirci
Oktay Ekinci
Edhem Eldem
Güner Ener
Bülent Erdem
Sabiha Erengönül
Ara Güler
Korhan Gümüş
Reha Günay
Necdet İşli
Bilge Karasu
Kadir Kır
Aykut Köksal
Ayşe Y. Kubilay
Şebnem Önal
Ersu Pekin
Cahide Tamer
A. H. Tanpınar
Fikret Toksöz
Tomris Uyar
Stefan Yerasimos
Levent Yılmaz

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

İSTANBUL DERGİSİ TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANMAKTADIR.
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulv. 80700 Beşiktaş - Tel: (212) 227 37 33

TOPLUMSAL TARİH

AĞUSTOS 1995 FİYATI: 150.000 TL (KDV DAHİL)

TARİHE YÖNELİK YENİ TEHDİT
ERIC HOBSBAWM

SİLİVRİ FACİASI

ANADOLU ARKEOLOJİSİNE
TOPLU BAKIŞ

20

14. SAYI

İşte 14. sayı! *İstanbul* dergisinin üç yıl önce başlayan yayın macerası devam ediyor. *İstanbul* bir kent dergisi olarak İstanbul üzerine bilgi ve proje üretiyor. Kentin sorunlarına eğiliyor, çözümler öneriyor. Kentlilik bilincini, duyarlılığını örgütlemeye çalışıyor. İstanbul için yayımlanıyor, bu kente sahip çıkıyor. 14. sayının dosya başlığı "Yoksa 3. Köprü mü?": Akciğerlerini satışa çıkaran ilk kent İstanbul mu olacak? Ve "öteki" kültürler, coğrafi anatomi, Üsküdar, Darphane-i Âmire, Haliç ve neler neler. Meraklısına...

İSTANBUL'UN BU SAYISINDAKİ İMZALAR

Asu Aksoy
Zeynep Avcı
Ergun Çağatay
Çelen Birkan
Güven Birkan
Turgut Cansever
Behruz Çinici
Mehmet Çubuk
Latif Demirci
Oktay Ekinci
Ergun Gedizlioğlu
Atakan Gül
Ayfer Gül
Ara Güler
Nuran Z. Gülersoy
Mustafa İzberk
Cengiz Kahraman
Mehmet Kalpaklı
Kadir Kır
Ali Neyzi
Erhan Öncü
Ali Yılmaz Örnek
Mete Tapan
Kevin Robins
Necdet Sakaoğlu
Necmi Sönmez
Ali Taşkıran
Erol Tümertekin
Tomris Uyar

İSTANBUL DERGİSİ TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANMAKTADIR.
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulv. 80700 Beşiktaş - Tel: (212) 227 37 33

SUNUŞ

Bu ay yine, değişik konularda birbirinden ilginç yazılarla karşınızdayız. Temmuz sayımızda başlayan Abdürreşid İbrahim Özel Dosyası, bu kere dört yeni makaleyle tamamlanıyor. Bu dosyanın hazırlanmasında emeği geçen herkese, başta Nadir Özbek olmak üzere tekrar teşekkür ederim.

Geçtiğimiz Mayıs'ta toplanan 17. Kazılar Sempozyumu hakkında, üç değerli uzman bizim için konuştular. Bant çözümünü sunduğumuz bu toplantıya katılan eski müze müdürlerinden Dr.Nuşin Asgari, Prof.Dr. Ufuk Esin ve ricamızı kırmayarak bu söyleşiyi düzenleyen Dr.Aslı Özyar'a ve yazıyı bezeyen resimleri kendisinden sağladığımız Prof.Dr. Hadi Özbal'a şükran borçluyuz.

Dergimizin son sayfalarındaki "Tarih Vakfı'ndan Haberler" bölümü (geçen yıl ve *Toplumsal Tarih*'ten önce bağımsız olarak yayımlanırken âdet edindiği üzere) bu ay Ağustos tatilinde. O bölümün Temmuz'daki "2. Uluslararası Tarih Kongresi" haberinde (s. 71), 8-10 Haziran'da toplanan "Tarih Eğitimi ve Tarihte Öteki Sorunu" konulu toplantımız hakkında bu ay geniş bir değerlendirme yayımlayacağımızı duyurmuştuk. Yetiştiremedik; böyle bir yazıyı inşallah Eylül sayımızda okuyacaksınız. Ama konuya bir giriş olarak, bu kere bastığımız, yaşayan toplumsal tarihçilerin en büyüğü Eric Hobsbawm'ın, gençleri tarihin milliyetçi kaygılarla kirletilmesine karşı uyaran önemli konuşmasını dikkatle okumanızı salık veririm.

Cambridge'den Dr. Bülent Gökay'ın yeni açılan Sovyet arşivlerinde bulduğu "yeni" belgeleri açıklayan İngilizce makalesini ben özetledim. İlginizi çekeceğini umuyorum. Silivri tarihçisi dostumuz Dr. Cemal Kozanoğlu, bu kere 55 yıl önceki bir acıklı olayı anlatıyor. Yahudi sığınmacılarla ilgili Struma olayını herkes hatırlıyor da, Salvador faciası adeta unutulmuş gibi. Ilgaz Zorlu arkadaşımız ise, -elbette Sabetaycılıkla da bağlayarak- bize Yahudi mistisizminin kapılarını açıyor.

Herkül Millas'ın tanıttığı Yunanca yeni bir kitap, Türk-Yunan ilişkilerinin öteki yandan -hem de tipik olmayan bir gözle- nasıl görüldüğünü yansıtmakta. İki kitabiyat yazımız daha var. Birinde, İzmir'den Prof.Dr. Zeki Arıkan, Karaosmanoğulları'ndan kalan mimari eserler hakkındaki yeni bir kitabı, ötekindeyse Boğaziçi Üniversitesi'nden Mübeccel Kızıltan, Emine Semiye Hanım'ın eski bir matematik kitabını tanıtmaktalar. Koleksiyoncunun Dağarcığından sayfamızdaki, rahmetli annem ve babamla ilgili belgenin kişisel niteliğini affedin, lütfen. Osmanlı Basınından bu ayın seçmeleri, Ayşe Şen arkadaşımızın düzenli himmeti sayesinde her zamanki yerinde.

Dergimizin fiyatını üzülerek 150 bin liraya çıkartmak zorunda kaldık. Eskiden bu paraya han-hamam alınırdı. (Ama gelirler de çok azdı.) Şurası da var ki, enflasyonda fiyatlar asansörle yükselirken, bizim gibi insanların kazançları merdivenle tırmanır. Bizi bağışlayın, ama hükümete kızın. Sevgiler-selâmlar.

METE TUNÇAY

TOPLUMSAL
TARİH

Nakkaş Osman ve arkadaşları tarafından minyatürlerle bezenen, Seyyid Lokman'ın Zübdet-üt Tevarih Tarihlerin Özü) yazmasında hükümdarın gösterildiği "Surat'ü-l Eflâk" (Göklerin Resmi). Türk ve İslâm Eserleri Müzesi.

Aylık Dergi
Sayı: 20 Cilt: 4 Ağustos 1995

Sahibi:Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier

Yayın Yönetmeni:
Mete Tunçay

Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol

Danışma Kurulu:
Ayşen Anadol, Ayda Arel, Halil Berktay, Edhem Eldem, Ekrem Işın, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak

Grafik Tasarım:
Haluk Tuncay

Dizgi, Sayfa Düzeni: *Tarih Vakfı*
Baskı: *Numune Matbaacılık*

Adres: *Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul*
Tel: *(212) 227 37 33*
Faks: *(212) 227 37 32*

Abone Koşulları:
Altı aylık (yurtiçi): 800.000 TL (yurtdışı): 20$US
6 sayılık cilt (yurtiçi): 1.000.000.-TL (yurtdışı): 24$US

Her gönderi için yurtiçi taah. posta ücreti olarak 30.000 TL, yurtdışı surface mail için 2$US, air mail için 4$US alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA
YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Ayşe Şen**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* **4**

ÖZEL DOSYA
ABDÜRREŞİD İBRAHİM - 2

20. YÜZYILDA BİR TÜRK SEYYAHI
***İsmail Türkoğlu,** bu ilginç kişinin yaşam öyküsünü özetliyor.* **6**

ÂLEM-İ İSLÂM'A GÖRE
UZAKDOĞU'DA OSMANLI
İMGESİ
***François Georgeon,** A.İbrahim'in anılarını içeren kitabı bu açıdan çözümlüyor.* **11**

JAPONLARIN İSLÂM DÜNYASINDAKİ
YAYILMACI SİYASETLERİ
***Ahmet Uçar,** A.İbrahim'in Japon emperyalizmiyle ilişkilerini irdelemekte.* **15**

TEÂRÜF-İ MÜSLİMİN VE İSLÂM
DÜNYASI DERGİLERİ
***Nadir Özbek,** A.İbrahim'in İkinci Meşrutiyet'in İslâmcı yayın ortamı içindeki çalışmalarına ışık tutuyor.* **18**

MİLLİ MÜCADELE TARİHİ'NE KATKILAR
***Mete Tunçay,** Bülent Gökay'ın Sovyet arşiv belgelerinden yararlanarak yayımladığı bir makaleyi özetlemekte.* **24**

ANADOLU ARKEOLOJİSİNE TOPLU BAKIŞ
***Nuşin Asgari, Ufuk Esin** ve **Aslı Özyar**'ın Mayıs ayında toplanan Kazılar Sempozyumu vesilesiyle "Alanın Son Durumu" hakkında yaptıkları söyleşi.* **27**

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN:
60 YIL ÖNCEKİ BİR
EVLENME CÜZDANI **37**

SİLİVRİ FACİASI
***Dr. Cemal Kozanoğlu,** 1940 yılının sonlarında Silivri açıklarında fırtınadan parçalanıp batan ve Filistin'e gitmeye çalışan 230 Doğu Avrupa Yahudisinin ölümüyle sonuçlanan gemi kazasını anlatıyor.* **38**

TARİHE YÖNELİK YENİ TEHDİT
***Eric Hobsbawm**'ın yükselen milliyetçilik eğilimlerine karşı genç tarihçileri uyaran önemli bir konuşması.* **41**

1930 DÜŞÜ
***Herkül Millas,** geçen yıl Selânik'te yayımlanan Türk-Yunan ilişkileriyle ilgili bir kitabı haber veriyor.* **45**

KABBALA'NIN MİSTİK DÜNYASI
***Ilgaz Zorlu,** bize Yahudi tasavvufu konusunda özet bilgiler sunmakta.* **46**

ÂYANLIK VE KÜLTÜREL MİRASI
***Zeki Arıkan,** İnci Kuyulu'nun Karaosmanoğulları hanedanının mimari mirası hakkındaki yapıtını tanıtıyor.* **48**

HÜLÂSA-İ İLM-İ HİSÂB
***Mübeccel Kızıltan,** Emine Semiye Hanım'ın bundan yüz küsur yıl önce yazdığı, kadınlar için ilk matematik kitabını tanıtmakta.* **50**

UYAR'IN ELEŞTİRİLERİNE YANIT
***Ahmet Demirel,** Hakkı Uyar'ın 18'inci sayımızda yayımlanan eleştirisini yanıtlıyor.* **56**

اقدام

Her gün neşr olunur. Siyasî ve ilmî gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Bâbıâli Caddesinde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taallûk eden âsâr-ı kalemiye maateşekkür derc olunur. Ücret-i ilânat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

"İKDÂM"DAN SEÇMELER

AĞUSTOS 1895

DERLEYEN
AYŞE ŞEN

ŞÜÜNÂT
Şakî-i Meşhur Deveci Ali ve Rüfekâsının Hayyen Ve Meyyiten [Canlı ve Ölü Olarak] Der-Destleri

Teröristler O Zaman Balkanlardan Güney Marmara'ya Sızıyordu

Bundan çend [birkaç] sene evvel katl töhmetiyle mahkûm olan muhacir Seyyid ile Şakir'in Rumeli-i Şarkî taraflarında ve o civarda eşkıyâlıkla meşhur Deveci Ali, nâm-ı diğer Ahmet ve iki nefer refiki ile birleşerek müsellâh bulundukları halde Yalvadic karyesinde bir hânede ikametle Balıkesir ile Bigadiç arasında icra-yi şekâvete vakit gözettikleri Bigadiç Kaymakamlığı tarafından iş'âr olunması üzerine der-dest ve tenkilleri zımnında miktar-ı kâfî asakir-i zaptiyye ile merkez livadan tabur ağası i'zâm ve bazı köylerden efrâd-ı muâvine [yardımcı askerler] tertib edilerek eşkıya-yi merkume mevkilerinde tazyik olundukta silâh atarak firara şitâbân olmuşlar [koşmuşlar] ise de kurtulamayacaklarını anlayıp vukû bulan teslim teklifine itaat etmeyip asakir-i zaptıyyeye tekrar teşhir-i silâh ile hücum etmeleriyle bilmukabele sâye-i satvet-vâye-i hazret-i padişahîde asakir-i zaptiyyeden bir ferde zarar gelmeksizin bunlardan Rumeli-i Şarkînin Kale karyesinden Deveci denilmekte olan merkum Ali nâmını tebdil etmesi melhuz [olası] bulunan İnegölün Dombay çayırından Ahmetoğlu mecrûhen ve Osmanpazarlı Kara Ali ve Tırnovalı Seyyit ba'd-el-muayene defn ettirilmiş olduğu Karesi'den iş'âr olunmuştur... (2 Ağustos 1895)

Cilt Hırsızlığı

Azapkapısı cihetinde Şehit Mehmet Paşa cami-i şerifinin dolabında mahfuz büyük kıtada beş altı Kelâm-ı kadimin asar-ı nefiseden olan musanna' ve yaldızlı kapları bıçak ile kesilerek sirkat edilmiştir. Mezkûr dolabın miftâhı [anahtarı] imam Tahsin efendide bulunmakta ise de, sârik fi'lini dolabın kilidini kırarak icrâ etmiş. Bunlar Cumartesi gününe kadar dolapta mevcut olduğu halde Pazar gecesi sabahleyin yerinde olmadığı görülmüştür. Mütecâsirinin tahkik ve taharrîsi Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i celilesinden lâzım gelenlere emir ve iş'âr edilmiştir... (7 Ağustos 1895)

Rum Bankacının Fedakârlığı

Arnavutköy sâkinlerinden Konstantini nâmında bir bir ekmekçi evvelki akşam deniz kenarında yıkanmakta iken her nasılsa ayağı kayarak muvazenesini kaybetmiş ve ka'r-ı deryaya [denizin dibine] inmiştir. O esnada orada bulunan iki şahıs merkumu tahlîs etmek üzere denize atlamışlar ve zavallıyı çıkarmaya pek çok çalışmışlar ise de muvaffak olamamışlar ve o sırada Bank-ı Osmanî Beyoğlu şubesi sandık emini mösyö Antuan Andriyadis elbisesiyle denize atlayarak merkumu baygın bir halde denizden ihrac eylemiştir.

Mumâileyhin bu hareket-i insaniyyet kârânesi şâyeste-i takdirdir... (7 Ağustos 1895)

Kolcular ve Kaçakçılar
Edirne'den: **Tütün Şirketi Koruyucularıyla Ayıngacılar**

Temmuzun on dokuzuncu Çarşamba günü sabaha karşı tütün kaçakçılarından Eyübün avenesiyle beraber sekiz katır yükü tütün geçireceği Edirne Rey'i kolcubaşısı İbrahim efendi tarafından haber alınarak kollar tertibiyle icab eden mahallere pusular yaptırılmış idi. Tam saat yedi buçuk raddelerinde Edirne'nin Yıldırım semtinden merkumun tütünlerle beraber gelirken Bahçıvanlar Köprüsü nâm mahalde İbrahim efendinin maiyetinde bulunan birinci kola tesadüf ederek kolcular bunların üzerine hücum ile kendileriyle tütünlerini tutmak istemişler ise de Eyüb ile avenesi ateş etmeye başlamışlar ve bu es-

nada ile kurşun İbrahim efendinin sol kasığına isabetle derhal vefat etmiş ve bu sırada biraderinin feryadına koşan kolcu Ali efendi sol bacağından bir kurşunla vurularak mecruh olmuştur.

Merhum İbrahim efendi Edirne'de Reji İdaresinin teşkilinden beri kolcubaşılık vazifesinde bulunarak kendisini umum Edirne halkına sevdirmiş halûk, insaniyetli vazife-şinas bir zat olduğundan vukû-i vefatı pek çok kimseleri ağlatmıştır. Eyüb ve avenesi vâdi-i firara kalkışmışlar ise de sabahleyin hânelerinde basdırılarak mahbusa ilka olmuşlardır [terkedilmişler, atılmışlardır]...

(7 Ağustos 1895)

Cinayet

Çapkını Kıskanan Serseriler

Evvelki gece Macuncu'da bir cinayet irtikab edilmiştir.

Mahall-i mezkûr sâkinlerinden Lofçalı Mahmut Beyin mahdumu asâkir-i Şâhâne mülâzımlarından [teğmenlerinden] Münir bey evvelden beri kesb-i münasebât eylediği münasebetsiz gürûhundan Dîdar ile Fatma perşembe günü yanında oldukları halde Beyazıt'tan aşağı doğru inmekte iken Koska'da muhallebici dükkânı önüne muvasalatlarında sabıkalı takımından İstinyeli Salih önlerine çıkarak Didar'a hitaben "Sen bundan hoşlanmıyorsun, gel beraber gidelim" der. O aralık Münîr bey Salih'in yanına gelerek biraz münâzaadan sonra ayrılıp karılar ile Macuncu'daki hânesine gelir. Orada ayş ü işrete başlarlar. Gece saat üç kararlarında bahriyeli Tevfik nâmında birisi gelip "İstinyeli Salih ile refiki Davutpaşalı Avni şimdi buraya gelecekler; bir fenalık zuhur etmesin diye ben buraya gelip size malûmat verdim ki buradan kalkıp gidesiniz" deyip çıkar gider. Vâkıa Salih ile Avni o gece saat üç buçuk kararlarında Macuncu civarında baş gösterip su yolcu İsmail nâmında birisine tesadüf ederek heman bıcaklarını teşhir ile üzerine yürümüşler o aralık İsmail "Aman birader Salih efendi ne yapıyorsunuz, ben yabancı değilim" demesi üzerine "yaa.. birader İsmail efendi sen misin biz başkası zanneyledik, affedersin" deyip ona yol verirler.

Ba'de Salih ile Avni Münir beyin hânesi bahçesine gelerek ayş ü işretle meşgul bulunan Münir beyin odası haricinde gezinmekte iken Münir bey hemen dışarıya çıkıp (kimdir o?) demesi üzerine (kul) deyu bir sadâ işitir. On dakika kadar görüştükten sonra tekrar odaya avdet eder. Ba'de Münir bey yine birden bire bahçeye fırlayıp o aralık Münir beyin üzerine Avni hücum ile hâmil olduğu bıçakla arkasından ve diğer refikini dahi sağ kolundan cerh ederler. Münir beyin arkasındaki yaralar üç mahallinden ve sağ kolu omuz başından ve sol memesi üzerindendir. Bu aralık bir iki el dahi revolver endaht edilmiş ise de ondan bir zarar vukû bulmamıştır. Vak'a Şehremini komiser-i sânîsi rif'atlû Ahmet efendi tarafından istihbar olunması üzerine heman mahall-i vak'aya giderek tahkikat ve taharriyât icra edilmiş ise de, cânîler firar eylediklerinden der-dest edilememişlerdir. Keyfiyet polis müdürü saadetlû Hüsnü beyefendi hazretlerine ihbar olunmakla maiyetlerinde Müteferrika[1] polis komiserlerinden rif'atlû Tahsin ve Ali efendiler ile heman mahall-i mezkûra muvâsalat ederek takibât ve taharriyat-ı lâzıma icra olunarak cârihlerden İstinyeli Salih Langa'da Alamescit mahallesinde hanesinde ikamet eylediği anlaşılmakta memurîn-i mumâileyhin ile komiser Mahmut efendi ve Aksaray polis çavuşu Nuri efendi ve taharrî memurlarından Rüştü efendi merkumu muhtefî olduğu [saklandığı] hânede basdırıp der-dest etmişlerdir. Diğer refiki Avni firar eylemiş ise de onun da elde edileceği şüphesiz bulunmuştur...

(10 Ağustos 1895)

İLÂNLAR

Bir İhtirâ ve Bir Muvakkıyet-i Harikulâde

Saklayacak Parası Olanlara

G.Price's

Bankerler mühendisi Mrs. Corc Pirays limited yekpare çelik kasaları

Resisting Safes

Alelumum kasa hırsızlarının kullandıkları âlât ve edevâtın hiçbiriyle açılmaz, delinmez kilitleri baruttan müteessir olmaz, en şedîd ve en dehşetli ateşten ve hatta dört kat binadan düşmekle ezilip parçalanmaktan kat'en korkmaz, kilitlenmedikçe anahtarı çıkmadığından unutulup açık bırakılmak tehlikesine meydan vermez, bekçilere ihtiyaç göstermez. Gerek çeliği ve gerekse suret-i îmâl ve inşâsı bütün dünyadan beratlı olmakla emsali bulunmaz bir kasa edinmek için âtîde muharrer adrese müracaat buyurulması ihtar olunur.

Umum memalik-i Şâhâne, Yunanistan, Romanya, Sırbiye, Bulgaristan Emâreti için vekil-i yegâne

A.Süreyya Emin

İbrahim Rıfat Han Galata / Mumhâne-Dersaadet...

(17 Ağustos 1895)

Fevkalâde Tuvalet Suyu

Beyaz Kamelya

"Katıksız"mış!

Avrupa'dan şehrimize mevrûd edviye [gelen ilâçlar] meyanında "tuvalet" için beynelumum kullandığımız muhtelif mâyiât [sıvılar] ve pudraların terkibinde üstüvec ve tatlı sülümen ile tûtiyâ çiçeği tabir olunan bir takım edviye-i muzırranın mevcut olduğu anlaşılmış ve az vakit istîmâlinde vech [yüz, çehre] sertleşip buruşmak ve kazâen dişlere temas eder ise siyahlatmak ve çürütmek hassaları olduğu beyn-el-etıbbâ mücerrebtir [denenmiş, sınanmıştır]. Bu kere ihdas olunan "beyaz kamelya" nâm mâyîin terkîbinde katiyyen muzırr edviye bulunmadığı ve istimâlinde görülen muhassenât [üstünlük sebepleri] vechi rüzgârdan, güneşten ve soğuktan muhafaza ile beraber ergenlik, çil, leke, temriye ve kuru ekzema ve el çatlaklarını ve ayak ve sâir mahallerde husûle gelen pişikleri bir ve nihayet iki defada mahv eder ve sabâvete [çocukluğa] mahsus tarâvet [tazelik] ve letâfet-i tabiiyyeyi muntazaman iâde ettiğinden istimâlini bilhassa tavsiye ederiz...

(26 Ağustos 1895)

1 Emniyet teşkilâtında, hırsız, dilenci, mecnun, esrarkeş gibi kimselerin ilgili makamlara sevk edilmek üzere geçici olarak barındırıldıkları kısım.

ÖZEL DOSYA

ABDÜRREŞİD İBRAHİM(2)

HAZIRLAYANLAR:
SELÇUK ESENBEL, NADİR ÖZBEK

20. YÜZYILDA BİR TÜRK SEYYAHI ABDÜRREŞİD İBRAHİM

İSMAİL TÜRKOĞLU

Sırat-ı Müstakim dergisinin kendisine Sibiryalı Meşhur Seyyah lâkabını taktığı Abdürreşid İbrahim, Türkiye'de daha çok seyahatleri ile tanınmakla birlikte, kendisi aynı zamanda siyasetçi, gazeteci, din alimi ve yazardır. Rusya Türkleri arasında ise daha çok Reşid Kadı olarak tanınmaktadır.[1]

Rusya Türkleri arasında ilk siyaset temsilcisi ve ilk siyasi döküman neşreden kişidir.[2] Rusya Türklerinin ilk olarak 1905-1908 yılları arasında düzenledikleri I., II., III. ve IV. Müslüman Kurultayları'nın[3] toplanmalarını organize eden şahısların başında gelmektedir. Bu kurultayların toplanmasını sağlamak için İdil-Ural ve Orta Asya bölgelerinde aylarca süren seyahatlere çıkmıştır. Kurultayların toplanmasını engellemeye çalışan Rus hükümetine karşı her türlü mücadele yollarını deneyerek, kurultayların toplanmasını sağlamıştır.

Abdürreşid İbrahim 19. yüzyıl'ın sonu ile 20. yüzyıl'ın ilk yarısında Rusya Türkleri ve Dünya Müslümanları arasında birlik kurmak, İslâmiyetin Uzakdoğu'da özellikle Japonya'da yayılmasını sağlamak için uzun yıllar seyahatler yapmıştır. Bu seyahatleri sırasında Amerika Kıtası, Güney Afrika, Batı ve Kuzey Avrupa hariç hemen hemen Dünya'nın her tarafını gezmiştir.

Abdürreşid İbrahim seyahatlerine oldukça küçük yaşlarda başladı, annesi ve babası daha iyi bir eğitim görmesi için onu Tara'dan oldukça uzakta yaşayan dayılarının yanına gönderdiler, O bu sırada henüz yedi yaşındaydı. Daha yedi yaşındayken seyahatle tanışan Abdürreşid İbrahim yirmi iki yaşına kadar İdil-Ural ve Orta Asya bölgelerinde çeşitli medreselerde (Tara bölgesindeki Avvuş Medresesi, Çelyabinsk'deki Elmen Medresesi, Tümen Medresesi, Kışkar Medresesi, Akmolla Medresesi) eğitim gördü. Bu medrese eğitimleri sırasında yukarıda belirtilen bölgelerin önemli bir kısmını dolaştı ve bazı küçük risaleler kaleme aldı.[4]

A. İbrahim Tokyo'da Tatar cemaatine ait bir okulun öğrencileri ile birlikte. Solunda Kurban Ali.

Yukarıda belirtilen bu medreselerde aldığı eğitimden hoşnut kalmayan Abdürreşid İbrahim, yine eğitim gayesi ile Rusya dışına ilk seyahatini 1879 yılında gerçekleştirdi. Bu seyahatini Tara-Odessa-İstanbul-Mısır üzerinden Medine'ye yaptı. Medine'de yaklaşık beş yıl medrese eğitimi gören Abdürreşid İbrahim, medresenin tatil olduğu aylarda Arabistan'ın çeşitli bölgelerini dolaştı. Medine'deki eğitimini tamamladıktan sonra yine Mısır üzerinden İstanbul'a geldi. İstanbul'da bir müddet de Fatih Medresesi'ne devam etti, bu sırada edebiyat ve devlet erkânından çeşitli kişilerle görüşerek Rusya Türklerinin meselelerini anlatmaya çalıştı.[5] 1885 yılında İstanbul'dan ayrılan Abdürreşid İbrahim Odessa üzerinden doğum yeri Tara'ya döndü. Tara'da bir müddet kaldıktan sonra kardeşi İsmail ve Taralı beş genci Medine'ye eğitim için götürmek üzere hareket ederek, Kazan-Odessa-İstanbul-Mısır üzerinden Medine'ye gitti. Medine'de fazla kalmayarak İstanbul'a geldi. İstanbul'da zamanın Maarif Nazırı Münif Paşa ile görüşerek fikir teatisinde bulundu. Bu görüşmelerden sonra Münif Paşa *Umran Gazetesi*'nde Rusya Müslümanlarının istikbaline dair seri makaleler neşretti. İstanbul'dan ayrılarak Odessa üzerinden Tara'ya döndü ve burada bir usul-i cedid medresesi açtı.[6]

1891 yılında Tara'dan Ufa'ya geldi. 1892 yılında Orenburg Ruhanî Meclisi'nde Rusça imtihanını vererek kadı oldu.[7] 1893 yılında bu mahkemenin başkanı Muhammedyar Sultan(ov)'un Mekke'ye gitmesi üzerine, mahkemenin başkanlığına getirilen Abdürreşid İbrahim, kısa bir müddet bu görevde bulunduktan sonra Rus hükümetinin onun çalışmalarından rahatsız olması üzerine istifa etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Rusya'da daha fazla kalamayacağına kanaat getirerek, İstanbul'a yeni bir seyahat yaptı. İstanbul'da bulunduğu sırada Orenburg Ruhanî Meclisi ve Rusya Müslümanlarının istikbaline dair *Çolpan Yıldızı* adlı risalesini kaleme alarak gizlice bastırdıktan sonra, dağıtılmak üzere Rusya'ya gönderdi. Bu risale Rusya'daki ilk Türk siyasi belgesi olarak nitelendirilmektedir.[8]

İstanbul'da iki yıl kadar kaldıktan sonra yeniden seyahate çıkarak Buhara'ya gitti. Buhara bölgesindeki medreselerde bir müddet çeşitli incelemelerde ve siyasi temaslarda bulunduktan sonra, İstanbul üzerinden İsviçre'ye geçti. İsviçre'de Rus sosyalistlerinden V. Amfiteatrov ile görüşerek siyasi ve medeni hakların Rusya'daki Müslümanlara da tanınmasını istedi ve 1897 yılında yeniden İstanbul'a döndü. İstanbul'da birkaç ay kaldıktan sonra ilk büyük seyahatine çıktı. İstanbul-Mısır-Hicaz üzerinden Filistin'e geçti. Filistin'den gemi ile İtalya'ya oradan da Avusturya ve İsviçre üzerinden Fransa'ya gitti. Fransa'da bir müddet kaldıktan sonra tekrar İsviçre-Avusturya-Yugoslavya-Bulgaristan-Romanya-Odessa-Kafkasya-Maveraünnehir-Batı Türkistan-Doğu Türkistan-Yedisu Vilayeti ve Sibirya'yı dolaştıktan sonra doğum yeri olan Tara'ya döndü. Abdürreşid İbrahim bu seyahatleri sırasında toplam 43.635 km yol (712 km yaya, 1.851 km deve sırtında, 10.696 mil vapur, 19.799 km tren ile) kastettiğini belirtmektedir.[9] Bu seyahatleri sırasında not tutmasına rağmen bu notlarını daha sonra yayınlamamıştır. Bu nedenle bu seyahatlerinin gayesi hakkında kesin bir şey söylemek oldukça zordur. Fakat Avrupa'da dolaştığı ülkeler özellikle Fransa

İbrahim'in 1905-1907 yılları arasında Petersburg'da kendi matbaasında yayınladığı *Ülfet* mecmuasının logosu. İbrahim *Ülfet*'in yazı kadrosu, matbaa ve kütüphane personeli ile birlikte.

ve İsviçre'nin o dönemdeki rolleri (Rus sosyalistleri açısından) göz önüne getirilirse, temel gayesinin Rusya Müslümanlarına gelecekte yeni medeni ve siyasi haklar elde etmek olduğu düşünülebilir. Kafkasya-Orta Asya ve Sibirya bölgelerine yaptığı seyahatlerin temel gayesi ise sanırım ilerideki yıllarda yapacağı siyasi çalışmalar için zemin hazırlıkları temin etmek gayesi taşıyordu.

Bu uzun seyahatinden sonra Tara'ya döndü, Tara'da bir müddet dinlendikten sonra Japonya'ya gitti. Japonya'da bazı temaslarda bulunduktan sonra 1900 yılında Petersburg'a geldi. Petersburg'da bir matbaa kurarak *Mir'ât* adlı ilk dergisini yayın hayatına soktu. 1902-1903 yılları arasında tekrar Japonya'ya giderek anti Rusya propagandasına katıldı. Fakat Rus Büyükelçisi'nin Japon Hükümeti'nden ricası üzerine Japonya kendisini sınırdışı etti.[10] Abdürreşid İbrahim Japonya'ya yaptığı bu seyahatleri ile ilgili bilgi vermemekle birlikte, Japonya'dan Sultan II. Abdülhamid'e yazdığı mektuptan elde ettiğimiz bilgilere göre, onun Japonya'da İslâmiyetin yayılması için çalıştığını tahmin ediyoruz. Ayrıca Azade Ayşe Rorlich'in *Volga Tatars A Profile in National Resilience* adlı eserinde (s.236) belirtiğine göre; Abdürreşid İbrahim'in Japonya'ya yaptığı 1902-1903 yıllarındaki seyahatleri ile ilgili bilgiler Washington arşivinde bulunmaktadır.

O Japonya'dan tekrar Petersburg'a döndü ve görünüşte ticaretle meşgul olmakla birlikte Rusya Türkleri için yayın faaliyetleri ile uğraştı. 1904 yılının baharında yeniden İstanbul'a geldi. Fakat onun Rusya içinde ve dışında giriştiği faaliyetler Rusya'nın hoşuna gitmiyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti de onun faaliyetlerinden rahatsız olmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti onu tutuklayarak Rusya'ya teslim etti. Abdürreşid İbrahim 13 Ağustos 1904 yılında Odessa'ya getirilerek hapse atıldı. Burada üç hafta kadar hapis yattıktan sonra, Rusya Türklerinin Rus Hükümeti'ne yaptığı baskılar neticesinde serbest bırakıldı.[12]

1904-1908 yılları arasında Rusya'da kalarak başta İdil-Ural bölgesi olmak üzere Sibirya ve Orta Asya bölgelerini de dolaşarak Rusya Müslümanlarının kurultaylarının toplanmasını organize etti. 1908 yılında meşhur büyük Uzakdoğu seyahatine çıktı. Kazan'dan yola çıkarak Ufa-Çilebi-Kızılyar-Omsk-Tomsk-İrkutsk-Moğolistan-Mançurya-Harbin-Vladivostok üzerinden Japonya'ya gitti. Japonya'da bulunduğu sırada Rusya Müslümanlarının ahvali ve İslâmiyetle ilgili çeşitli konferanslar verdi, temaslarda bulundu. Onun bu temasları ve konferansları neticesinde az da olsa bazı Japonlar İslâmiyeti kabul ederek Müslüman oldular. Zaten o Japonya'ya gidiş gayesini "niyetim İslâmiyet için burada bir kapı açmaktı" diye ifade etmektedir.[13]

1909 yılının Nisan ayında Japonya'dan ayrılarak Kore'ye gitti. Kore'de bir müddet dolaştıktan sonra Çin'e geçti. Çin'de Pekin, Hanko, Şanghay gibi şehirleri dolaşarak çeşitli temaslarda bulunduktan sonra Singapur'a geçti. Singapur ve civardaki bazı adaları dolaştıktan sonra Hindistan'a gitti. Hindistan'da Kalküta, Bombay ve Haydarabad gibi şehirleri ziyaret ederek buralarda yaşayan Müslümanlara çeşitli konferanslar verdi. Buradan Hacc'a giderek 1910 yılının sonlarında Hicaz demiryolu ile İstanbul'a geldi.[14] İstanbul'da Japonyalı Müslüman Ömer Yamaoka ile birlikte çeşitli konferanslar verdiler. Bu konferanslar İstanbul halkının yoğun ilgisini çekti. O bu seyahatleri sırasında çektiği resimlerin tamamına yakınını ve seyahat izlenimlerini Kazan'da *Beyanü'l Hak* adlı bir gazetede çalışmakta olan oğluna gönderiyordu, fakat kendisi bu resimlerin çoğunun Rus postasında kaybolduğunu belirtmektedir. Seyahat izlenimleri ise ilk olarak Kazan'da 1909 yılında oğlu tarafından *Devr-i Âlem* adı ile Tatarca olarak neşredilmiştir.

Abdürreşid İbrahim İstanbul'da bulunduğu sırada İtalyanların Trablusgarp'ı işgal etmeleri üzerine hemşehrisi Osman Cudi ve vapura ondan gizli binen Eşref Edip'in yeğeni Nazmi Bey ile birlikte yeni bir seyahate çıkarak Mısır üzerinden karayolu ile gizlice Trablusgarp'a geçtiler.[15] O Trablusgarp'a gidişini şöyle anlatmaktadır: "İtalyanların Trablusgarp'ı işgal işgal ettikleri haberi üzerine, bir ateştir yüreğimi kapladı, gitmeden rahat olamadım vakt'a yaşlıyım, benim elimden bir şey gelmez, fakat hic

Eşl Âyan Hanum'a 1943 yılında yazdığı son mektup

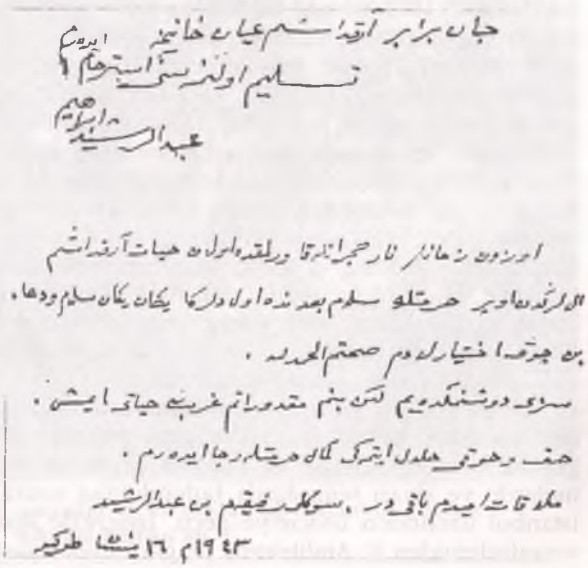

(Can beraber arkadaşım Âyan Hanım'a teslim olunmasını istirham ederim. Abdürreşid İbrahim.)
Uzun zamanlar nar-ı hicranla kavrulmakta olan hayat arkadaşım ellerinden hürmetle selam ba'dinde evladlarına yegan yegan selam ve dua. Ben çok yaşlandım. Sıhhatim elhamdülillah. Sizi düşünmekteyim. Lâkin benim makduratım gurbet hayatı imiş. Hak ve bukuku helâl etmeni rica ederim. Mülâkat ümidim bakidir. Sevgiler refikam ben Abdürreşid. 16 Nisan 1943, Tokyo

olmazsa cihad edenlere su vermeye yararım".[16] O Trablusgarp savaşı sırasında Enver Paşa ile tanıştı ve aralarında yakın bir dostluk meydana geldi. Trablusgarp'da beş ay kadar kaldıktan sonra yeniden İstanbul'a döndü. Trablusgarp izlenimlerini *Sebilürreşad* dergisinin organize ettiği konferanslarla İstanbul halkına anlattı. Bu konferansları daha sonra Sebilürreşad dergisinde makale olarak da yayınlanmıştır.

1912 yılında Batı Türkistan, Afganistan, Hindistan ve Hicaz bölgelerini içine alan yeni bir seyahat gerçekleştirdi. Bu seyahatlerinin temel gayesi, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı baş gösteren ayaklanmalar için bu bölgelerde yaşayan Müslümanların maddi ve manevi desteklerini sağlamaktı. İstanbul'a dönüşünde bu seyahat intibalarını *Sebilürreşad* dergisinde yayınlamıştır.

Rusların Sarıkamış'ı işgal etmeleri üzerine, Trablusgarp'da arkadaş olduğu Enver Paşa'nın yanına giderek cephe gerisinde manevi cephenin oluşturulmasında rol oynamaya çalıştı. Fakat Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine yeniden İstanbul'a döndü. İstanbul'da kurulmaya çalışılan Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanlarının Haklarını Koruma Komitesi ya da kısa adıyla Türk-Tatar Heyeti'nin kurulma çalışmalarında yer aldı. Bu derneğin kurulmasında ve daha sonra faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için gereken maddi ve manevi desteklerin sağlanmasında Abdürreşid İbrahim ile Enver Paşa arasındaki dostluğun büyük etken olduğu söylenebilir. Bu dernek, Kafkasya, Türkistan, Kırım ve Kazan Türklerinin haklarını korumayı ya da gaspedilen haklarının geri verilmesi için mücadele etmeyi kendine şiar edinmişti.[17]

1915 yılının sonunda Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali birlikte Avrupa'ya bir seyahate çıkarak Rusya Türklerinin meselelerini kamuoyuna anlatmak istediler. Sofya, Macaristan, Viyana, Berlin ve Zürih'i ziyaret ederek çeşitli siyasi temaslarda bulunan heyet üyeleri, daha sonra ABD başkanı Wilson'a bir telgraf çekerek Rusya'da baskı altında yaşayan soydaşlarının taleplerini göz önüne almasını ve onların lehine harekete geçmesini istediler. Bu telgraf şu sözlerle son buluyordu: "İmdadımıza koşunuz ve bizi yok olmaktan kurtarınız."[18]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman ordularının esir aldıkları Rus askerleri arasında çok sayıda Türk askeri de bulunuyordu. Rus ordusunun gücünü ve stratejisini yakından tanıyan bu insanlardan istifade etmek İttifak Devletleri için bir kazanç olabilirdi. Abdürreşid İbrahim, Almanlarda esir bulunan bu Türk askerlerinden istifade edilmesi fikrini Enver Paşa'ya anlattı. Bu fikir Enver Paşa tarafından da makul görülünce, Almanlarla gerekli temaslar yapılarak Abdürreşid İbrahim Berlin'e gönderildi. Abdürreşid İbrahim esir alınan Türklerin yerleştirildiği Berlin yakınlarındaki Zossen Kampı'na giderek gerekli çalışmaları başlattı ve bu askerlerden Asya Taburu isminde yaklaşık iki bin kişiden oluşan bir birlik meydana getirildi. Bu birlik 1 Mayıs 1916'da Berlin'den hareketle 7 Mayıs 1916'da İstanbul'a geldi. Bu tabur daha sonra Irak cephesine gönderilerek burada İngilizlerle yapılan çarpışmalara katıldı. Çok sayıda şehit veren bu tabur üyelerinin bir kısmı Türkiye'de kaldı bir kısmı Japonya'ya göç etti.[19] Türkiye'de kalanlardan bazıları Konya'nın Cihanbeyli ilçesine bağlı Böğrüdelik köyüne yerleştiler.

1917 yılında Kazan'da bulunan ailesini de Berlin'e getirtti. Berlin'den Lozan'a geçerek Rusya Mahkûmu Milletler Konferansı'na katıldı. 1918 yılında ailesi ile birlikte İstanbul'a döndüler ve kızı Sabahat Baltay'ın ifadesine göre bir müddet Abbas Halim Paşa'nın Bebek'de bulunan konağında ikamet ettiler. Daha sonra Aksaray civarında bir ev kiralayarak buraya yerleştiler.

Abdürreşid İbrahim, Türkistan Müftüsü Sadreddin Han, Kazanlı Osman Tokumbet, Hüseyinzade Ali Bey, Halim Sabit ve Osmanlı Devleti'nin yanlarına kattığı Fuad Köprülü 27.10.1918 tarihinde İstanbul'dan İsviçre'ye gitmek üzere yola çıktılar. Bu ekibin niyeti İsviçre'de bir büro açarak Rusya Türklerinin meselelerini dünya kamuoyuna duyurmaktı. Heyet Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve Almanya üzerinden İsviçre'ye gitmeyi tasarlıyordu. Fakat Macaristan'da ihtilal çıkması üzerine, Odessa üzerinden Kiev'e giderek burada bulunan Alman temsilcisi Baron Mum ile görüştüler. Baron'un Almanya'da da iç karışıklıkların başladığını ve seyahatlerinin tehlikeli olabileceğini belirtmesi üzerine, yollarına devam edemeyerek İstanbul'a dönmek zorunda kaldılar.[20] Abdürreşid İbrahim Kiev'de kalarak açılmakta olan Osmanlı büyükelçiliğinin organizasyonunda çalıştı. Mondros antlaşmasından sonra Türkiye'ye döndü.

1926-29 yılları arasında Türkiye'de (Konya'ya bağlı Cihanbeyli ilçesinin Böğrüdelik köyünde) ikamet etmek zorunda kaldı. Çünkü yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Rusya ile ilişkilerini bozmaya pek niyeti yoktu. Bu nedenle onun faaliyetleri kontrol altına alınmıştı diyebiliriz. Hayatının hemen hemen her safhasını Ruslara karşı çeşitli mücadelelerle, soydaşlarının birliği ve yenileşmesi için geçiren Abdürreşid İbrahim için bu yıllar hem oldukça sıkıntılı hem de neşeliydi. Çünkü uzun yıllardır ayrı kaldığı ailesi ile birlikte Böğrüdelik'te geçirdiği bu yıllar onun en saadetli yılları idi. Fakat aklı hep Orta Asya'da idi. Enver Paşa'nın da içinde yer aldığı Basmacılar Hareketi'ne katılmak arzusu ancak Enver Paşa'nın ölümünden sonra gerçekleşti ve 1923 yılının sonlarında uzun uğraşlar neticesinde hükümetten izin alarak (bu iznin aşağıda da belirtileceği üzere yapacağı seyahatlerin izlenimlerini hükümete rapor etmesi sözü üzerine alındığını sanıyoruz) yeniden Orta Asya'ya seyahate çıktı. Elimde bulunan onun şahsi mektubunun kopyasından (bu mektubun aslının Kılıç Ali ya da Yusuf Akçura

vasıtasıyla Atatürk'e ulaştırıldığını sanıyoruz. Çünkü Abdürreşid İbrahim bu mektubunda kızı Fevziye Hanım'a bu mektubu Kılıç Ali ya da Yusuf Bey vasıtasıyla mutlaka Gazi Paşa'ya ulaştırmasını tenbih etmekte ve Gazi Paşa'nın onun bu seyahatinden haberdar olmak istediğini yazmaktadır) anlaşıldığı üzere, Orta Asya bölgesinde bir müddet dolaştıktan sonra buradan Japonya'ya geçti. Japonya'da bir müddet kaldıktan sonra 1926 yılında yeniden Türkiye'ye döndü.

1929-1933 yılları arasındaki yaşamını üzerindeki hükümet kontrolunun gevşemesi ile Türkiye, Mısır ve Hicaz'da geçiren Abdürreşid İbrahim 1933 yılının Ağustos ayında son büyük seyahatine çıkarak İstanbul-Mısır-Hicaz-Hindistan-Şanghay-Kobe üzerinden 12 Ekim 1933 yılında Tokyo'ya gitti.[21] Tokyo'ya gelir gelmez ilk iş olarak 1908 yılından beri yapılması planlanan Tokyo Camii'nin inşaat faaliyetlerine girişti. Cami 1937 yılında parlak bir törenle ibadete açıldı.[22] Caminin imamlığına Abdürreşid İbrahim getirildi. Ömrünün son yıllarını Tokyo'daki Tatar çocuklarına ve Müslümanlığı kabul etmiş olan Japonlara Kur'an öğreterek, Türk tarihi dersleri vererek geçiriyordu. 1939 yılında parlamentodaki dostlarının sayesinde İslâmiyetin Japonya'da resmî din olarak tanınmasını sağladı. Ayrıca o dönemdeki Türkiye Büyükelçiliği görevlilerinin de yardımlarıyla Japon ders kitaplarında Türk-İslâm tarihi ile ilgili yanlış bilgilerin düzeltilmesini sağladı. 17 Ağustos 1944'te Tokyo'da vefat etti.[23]

Yukarıda da görüldüğü gibi Abdürreşid İbrahim 19. yüzyıl Türk Dünyasında en çok seyahat eden şahıslardan biridir. Kanaatimizce Batılılaşma modellerimiz arasında ikinci bir alternatif olarak görülen Japon Modeli'ni 20. yüzyıl'ın başında ilk keşfeden ya da bu fikri ilk ortaya atan odur. Uzun yıllar yaptığı seyahatleri neticesinde Türk-İslâm dünyasının problemlerini yakından görmüş, gerek çıkardığı gazete ve dergilerde gerekse makalelerinde ve eserlerinde bu problemlerin çözüm yollarını ortaya koymaya çalışmıştır. Eğitimin Türk ve Müslüman dünyasının en büyük problemi olduğunu keşfetmiş ve makalelerinin çoğunda bu problemin çözüm yollarını ortaya koymaya çalışmıştır. Yaşamını büyük maddi problemlerle geçirmesine rağmen, dostlarının geçimini temin etmesi için kendisine verdikleri yardımları biriktirerek Topkapı civarında bir ilkokul yaptırması onun eğitime verdiği önemin en güzel bir örneğidir. Gerek yaşamı gerek seyahatleri ile oldukça ilginç bir şahıs olan Abdürreşid İbrahim'e karşı kamuoyunda 1990 yılından itibaren büyük bir ilgi başlamıştır. Seyahatnamesi Türkiye'de Latin harflerine, Arabistan'da Arapçaya ve Japonya'da Japoncaya çevrilmiş, Fransız Türkolog François Georgeon onun uzakdoğu seyahati ile ilgili iki makale yayınlamıştır. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye'de 1993 ve 1994 yıllarında onunla ilgili iki yüksek lisans tezi yapılmıştır.

DİPNOTLAR

1- Abdürreşid İbrahim hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Türkoğlu, İsmail; Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1993., Özbek, Nadir; Abdürreşid İbrahim (1857-1944), The Life and Thought of a Muslim Activist, (Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994., Uzun Mustafa; "Abdürreşid İbrahim", Türkiye Diyanet Vakfı *İslâm Ansiklopedisi*, cild I, s. 295-297.

2- Devlet, Nadir; *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1985, s. 78.

3- I., II., III. Müslüman Kurultayları için bakınız: Bigi, Musa Carullah; *Islahat Esasları*. Petrograd 1919., Bigi, Musa Carullah; *Umum Rusya Müslümanlarının III. Resmi Nedveleri*, Kazan 1906., Devlet , Nadir; *ayn. esr.*, s. 90-112., IV. Müslüman kurultayı için bakınız: "Rusya'da genç müslümanlık hareketi", *Sırat-ı Müstakim*, cild VI, sayı 141, 1326, s. 173-174.

4- Abdürreşid İbrahim'in Rusya'daki bu seyahatleri için bakınız: İbrahim, Abdürreşid; *Tercüme-i Halim*, (tarihsiz) Petrograd.

5- İbrahim, Abdürreşid; "Japonya mektupları", *Sırat-ı Müstakim*, cild II, sayı 30, 21 Mayıs 1325, s. 213.

6- İbrahim, Abdürreşid, *ayn. esr.* s. 120.

7- 1896 yılında Rus hükümetinin çıkardığı bir kanunla imamlık ve kadılık vazifesi alacak kişilerin 1891 yılından itibaren Rusça bilmeleri zorunlu kılınmıştı. Ayrıca kanunun yürürlüğe girmesinden önce bu göreve gelmiş kişilerinde 1891 yılına kadar Rusça öğrenmeleri şartı getirilmişti. Fazla bilgi için bakınız: İbrahim, Abdürreşid; "Tam Kırk Sene", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 20, Tokyo 1915, s. 15.

8- Devlet, Nadir; ayn. esr., s. 76.

9- İbrahim, Abdürreşid; *Âlem-i İslâm ve Japonya da İntişar-ı İslâmiyet I*, İstanbul 1328, s. 2-16.

10- Rorlich, Azade Ayse; *Volga Tatars A Profile in National Resilience*, Stanford 1986, s. 236.

11- Bu mektup için bakınız: Okyar, Fethi; *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980, s. 101.

12- Mende, von Gerhard; *Der Nationale Kamf Der Russland Türken*, Berlin 1936, s. 99.

13- İbrahim, Abdürreşid; "Japonya'da İslâmiyet", *Sırat-ı Müstakim*, cild II, sayı 38, 14 Mayıs 1325, s. 182-185.

14- Bu seyahatler için bakınız: İbrahim, Abdürreşid; *Devr-i Âlem*, Kazan 1919. İbrahim, Abdürreşid; *Âlem-i İslâm ve Japonya da İntişar-ı İslâmiyet*, I-II, İstanbul 1328, 1331, 1332.,

15- Nazmi Beyin oğlu Prof. Dr. Ayhan Songar babasının Abdürreşid İbrahim ve Osman Cudi ile birlikte Trablusgarp'a gidişlerini anlattığı hatıralarını yayınlamıştır. Bakınız: Songar, Nazmi (haz. Ayhan Songar), "Trablusgarp Hatıraları I-II-III", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 1, Mart 1994, s. 64-66., Sayı 2, Nisan 1994, s. 75-77., Sayı 3, Mayıs 1994, s. 44-46.

16- "Müslümanlığın istikbaline dair", *Sebilürreşad*, cild II, 1328, sayı 184, s. 28-30.

17- Georgeon, François; (çev. Alev Er) *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ankara 1986, s. 99-100.

18- "Türk ve Tatar Heyeti", *Türk Yurdu*, cilt IX, Ocak 1916, s. 2884-2886.

19- Lütfullahoğlu; "*Asya Tabırı*", Yana Milli Yul, cilt III, sayı 12, Berlin 1931, s. 13.

20- İnan Abdülkadir; "Rusya Sömürgeleri", *Türk Kültürü*, sayı 54, 1964, s. 53-54.

21- "Türlü Haberler", *Yeni Yapon Muhbiri*, Sayı 11, 25 Ekim 1934, s. 51.

22- Tokyo Camii için bakınız: Türkoğlu, İsmail; "Tokyo Camii", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 76, Nisan 1993, s. 42-45.

23- "Abdürreşid İbrahim'in son yılları, Merhumun kızı ile mülakat", *Yeni Selamet*, cilt IV, sayı 32-100, İstanbul 1949, s. 4-5, 16.

ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN "ÂLEM-İ İSLÂM"INA GÖRE 20. YÜZYIL BAŞI UZAKDOĞUSUNDA OSMANLI İMGESİ

FRANÇOIS GEORGEON

ÇEVİREN

NACİ CEM ÖNCEL

Acaba Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı arifesinde Uzakdoğu siyaset sahnesinde yer alıyor muydu? Bâb-ı Âli ve Pasifik Devletleri arasında ne tür ilişkiler mevcuttu? İstanbul Asya'dan nasıl görünüyordu? Bu soruların yanıtları bize, 1870'lerden itibaren Osmanlı'yı yönlendirici bir rolü olan Panislâmizm siyasetinin etkilerini, ve Avrupa'nın baskılarına maruz kalan halklar adına, son bağımsız İslâm devleti Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil edenleri tanıma yollarını açacaktır.[1] 1870'li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu hâlâ, Avrupa sömürgeciliğine karşı girişilen mücadelede olası bir destek olarak görülüyordu. Bu doğrultuda en iyi bilinen örnek, Sumatra adası kuzeyinde bulunan, Müslüman Atjeh Krallığı'nın Hollanda Şirketlerine direnmek amacıyla Sultan Abdülaziz'e yaptığı yardım çağrısıdır.[2]. Peki otuz yıl sonra, Uzakdoğu'da Batı egemenliğinin yaygınlık kazandığı ve Japon etkisinin tırmanışa geçtiği dönemde Osmanlı'nın algılanışı ne durumdaydı?

Bu sorunun bugüne dek çok az incelenmiş olduğu söylenebilir.[3] Avrupa dışı ülkelerin Batı ile ilişkileri, farklı boyutların ve esin kaynağı modellerin varlığı gözardı edilerek, genellikle tekil bir bakış açısıyla değerlendirildi. 20. yüzyılın başında halen büyük bir İslâm geleneğini canlı tutmayı sürdüren Müslüman seyyahlar -ki az sayıdadırlar- aracılığı ile sağlanabilecek veriler, bu bakış açısının bir sonucu olarak çok az incelendi. Bu seyyahlar arasında, Tatar Abdürreşid İbrahim ayrı bir yer tutar. Abdürreşid İbrahim 1867 yılında, Batı Sibirya'nın Tobolsk idari bölgesine bağlı Tara'da dünyaya geldi. İlahiyat eğitimini Medine'de yaptı ve birkaç ay süresince Orenburg Ruhani Meclisi kadılığında bulundu. İstanbul'a göç ettikten sonra III.Aleksandre'ın otokratik rejimini ve Müslümanlara yönelik baskılarını şiddetle yeren yazılar yayınlandı. 1904'te döndüğü Rusya'da, Müslümanların haklarını elde etmek için 1905 Devrimi ertesinde giriştikleri mücadelede önemli bir rol oynadı.[4] Abdürreşid İbrahim 1907 sonlarında, hareketin Rusya'da ivme kazanmasıyla birlikte Türkistan'ı, Doğu Sibirya'yı, Japonya'yı, Kore'yi, Çin'i, Singapur'u ve Hindistan'ı içine alan bir yolculuğa koyuldu. Daha sonra hac münasebetiyle kutsal yerleri ziyaret etti ve 1910 yılında İstanbul'a döndü. 1933 yılında Japonya'ya dönünceye dek geçen süreyi İmparatorluğun başkentinde geçirmek zorunda kaldı ve İkinci Dünya Savaşı sonunda Japonya'da öldü.

Gezisiyle ilgili olarak, İstanbul'a döndükten sonra, 1910-1913 arasında *Âlem-i İslâm* başlıklı, 20. yüzyıl başı Uzakdoğusu üzerine ilgi dolu bir tanıklığın ürünü olan kitabını yayınladı.[5] Özellikle, yedi ay geçirdiğini Japonya'nın, 1905'te Rusya'ya karşı kazandığı zafer sonrasında Pasifik'te yeni bir güç olarak ortaya çıkışını ve ezilen halkların özgürleştirilmesinde sağlayabileceği katkıyı incelemeye girişti.[6] Eser aynı zamanda Uzakdoğu Müslüman cemaatleri hakkında önemli veriler içeriyor. İbrahim, yolculuğunun her durağında önceliği dindaşlarını ziyarete ayırıyor, onların durumları hakkında bilgiler ediniyor, gelecekleri konusunda uzun uzadıya tartışmalara giriyor. Kendisini, Rusya'dan Müslüman bir Tatar olarak tanıtırken Osmanlı İmparatorluğu ve Halife ile bağlarını unutmuyor. Bu nedenle, *Âlem-i İslâm* Osmanlı İmparatorluğunun Uzakdoğu'da yüzyılın başında algılanış biçimi hakkında -tüm kısıtlı hacmine karşın- kayda değer miktarda ilgi çekici bilgiyi barındırıyor.

* * *

O halde görülüyor ki Abdürreşid İbrahim, henüz Abdülhamid'in otokrat kimliğiyle İmparatorlukta hüküm sürdüğü bir sırada yola koyuluyor. Yolculuğu boyunca Türkiye'de çok önemli olaylar meydana geliyor: Jön Türk Devrimi (Temmuz 1908), 31 Mart (13 Nisan 1909) darbe girişimi, Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilişi, ülke idaresinin Jön Türklerin eline geçişi. Yazar bize bu gibi olayların Asya'nın öte yakasındaki yansımalarını aktarıyor. Böylelikle kendisini Osmanlı meclisinin -otuz yılı aşkın bir aradan sonra- toplandığı haberini alan Irkoutsk'ta buluyor:

> "İrkotski'de Kânun-i Evvel beşinci Cuma günü akşam telgrafları İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın açıldığını haber verdi. O gün akşam İrkotski'de bulunan umum Müslümanlar[7] bir araya toplandılar. Büyük bir toplantı tertip ederek konuşma yaptılar, sevinç ve memnunluklarını dile getirdiler. Duâlar okundu. Fakat o ciddî ve samimî, iyilik dolu memnunluklarını Meclis-i Mebusana bir telgraf ile bildirerek, hürmetlerini duyurmalarına istibdadın tasallutunda bulunan telgrafçılar mâni oldular. Mutlaka İstanbul'da bulunan Müslüman kardeşlerinin ebedî devam edecek olan hürriyet bayramlarına gizli bir enîn ile kalblerini bağlayarak iştirak ettiler... Şurası sevindiricidir: Bütün Osmanlı Müslü-

man kardeşlerimizin kalblerinde şabah meydana gelen hürriyet sevinci, akşam İrkotski Müslümanlarının kalbinde de yaşamış oldu. Sanki telsiz telgraflar kalbleri birbirine bağlamıştı. O gün Irkotski'de Müslümanlarda gördüğüm sevinci tamamıyla yazacak olursam bu sayfalar kâfi gelmez".[8]

Jön Türk Devriminin ateşleyicisi gibi görünen Otuzbir Mart Vak'ası (13 Nisan 1909) sırasında, Abdürreşid İbrahim Japonya'dadır:

"1 Nisan akşamından sonra idi. Bizim bulunduğumuz misafirhane hizmetçisi nihayet 18 yaşında bir çocuktu. Elinde gazete benim yanıma gelmiş: 'İstanbul'da çok fena, asker karışıyor.' Çocuk bunu söylerken âdeta bir sıkıntı, bir ıztırap içinde bulunuyordu. Ertesi günü her kimi gördümse bana taziye ediyorlardı. 'Ne haldir, ne olacak?' diyerek merakla o günlerde haber telgraflarını takip etmekte devam ettiler. Her gün sabah akşam iki haber telgrafı yayınlanırdı. Dostlarım bana her ikisini bildirerek, 'Aman ne yapalım, Allah versin de bir an evvel teskin olunsa... Pek üzülüyoruz...' derlerdi... Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilip hapsolunduğu haberleri gelince dostlardan iki adam bana gelerek: 'Bu Peygamber halifesi olan niçin bu kadar tahkir olunuyor? Bunun zulmü haddi aşmışsa, makamına hürmet etmek lâzım...' Çok üzüldüklerini yüzlerinin vaziyeti gösteriyordu."[9]

عبدالرشید ابراهیم

عالم اسلام

ve

جاپونیادہ اسلامیت

— ۱ —

استانبول : احمد ساقی یك مطبعه‌سی

۱۳۲۸

Abdürreşid İbrahim'in *Âlem-i İslâm* ve *Japonya'da İntişâr-ı İslâmiyet* adlı kitabının orjinal kapağı.

Bu noktadan sonra, Abdürreşid İbrahim'in kitabı Uzakdoğu halklarının Osmanlı İmparatorluğunda olup bitenlere, o dikkat çekici olaylara duydukları merakı ve gösterdikleri ilgiyi anlatır. Japonya'da, Çin'de, Singapur'da, Bombay'da, uzun süredir İstanbul'dan uzak olduğunu ve siyasetle ilgilenmediğini öne sürerek savuşturduğu, Türkiye'deki durumla ilgili sorularla karşı karşıya kalıyor. Konuştuğu kimselerdeki bu derin ilgi ondaki bilgi eksikliğini açığa çıkarıyor. Bu noktada yine de bazı istisnalar yok değil: Hong-Kong ve Singapur'da gemide karşılaştığı İranlı bir tüccar, Muhammed Hasan Namazî, kısa bir süre Osmanlı ordusunun başına Von der Goltz'un getirildiğini duyduğunu ve Jöntürk hükümetinin imparatorluğun savunmasını yeniden bir yabancıya teslim etmesinden duyduğu kaygıyı dile getiriyor.[10]

Abdürreşid, Japonya'da Osmanlı devletinin geleceği ile dikkatle ilgilenen, Avrupa'ya düşman milliyetçi çevrelerle karşılaşır. Uzakdoğu Müslüman cemaatleri arasında hilafete duyulan bağlılık sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Abdürreşid İbrahim, Pekin camilerindeki cuma hutbelerinde sultanın adının okunduğunu gözden kaçırmaz. Bombay'da durumun böyle olmadığını öğrendiğinde ise Büyük Camii imamı onu bir hayli kızdırır. Singapur'da, Tunus kökenli, Ebu Bekir Medeni adında bir kitapçı ile tanışır. Uzun süreden beri Asya'da yaşayan Ebu Bekir dükkânında, büyük bir saygı duyduğu Halife'nin resmini herkese dağıtmaktadır. "Onun sayesinde", diye yazıyor Abdürreşid İbrahim, "bugün Malezya ve Hollanda Hindi Müslümanlarının evlerinde onlardan [bu resimlerden] çok sayıda bulunuyor".[11]

Uzakdoğu Müslümanları, hilafet dışında, Osmanlı İmparatorluğu ile de ilgilenmektedir. Pekin'de bu Müslümanlardan biri Abdürreşid İbrahim'e: "Tek umudumuz Türkiye, diyor, Türk hükümetinin bize Çin Müslümanları arasında İslâm'ın gerçeklerini yayabilmek içine ulema[lar] göndermesi gerek".[12] İbrahim Canton'da Hint kökenli Müslümanlarla ilişkiye geçer. İçlerinden birisi "Osmanlı İmparatorluğunun büyüklüğü bütün Müslümanlar için hayatidir" diye belirtir.[13] Bu ifadeleri çoğaltmak mümkündür: Görüştüğü Müslümanların büyük çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğuna duydukları bağlılığı dile getirir ve "tek umut kaynağı", "tek dayanak"ları olarak gördükleri devletin güçlenmesini dilerler.

Öyleyse yüzyıl başında, Uzakdoğu'da Türkiye'ye dönük açık bir ilgi ve özellikle Müslüman cemaatleri arasında Osmanlı imparatorluğuna yönelik bir umut ve "beklenti" mevcuttur.

* * *

Abdürreşid İbrahim'in gezisi bu konu üzerine ilginç bilgiler sunar. Her şeyden önce Bâb-ı Âli'nin Uzakdoğu'da bulunan temsilcilerinin varlığından söz eder. Bu bilgi Singapur'a ayak basmasıyla ortaya çıkar. Abdürreşid İbrahim yolculuğunun bu anına dek (1909) hiçbir görevli Osmanlı konsolosuna rastlamadığına özlemle dikkat çekerken, oldukça aktif gözüken sonuncusunu adıyla anar; Ataullah Efendi:

"Bundan birkaç sene önce Singapur'da Osmanlı konsolosu namıyla bir adam bulunurmuş. Her ne kadar memuriyeti yarı resmî olsa da, Osmanlı sancağı sayesinde bütün Malaya Müslümanlarına sözünü geçirdikten başka, birçok mecusilerin de ihtidalarına sebep olmuş. Hattâ Cevher Emîrliğinin şu anki ilerlemesine Osmanlı konsolosu vazifesini üzerine almış Atâullah Efendinin sebep olduğunu her tarafta memnunlukla yâd ettikten sonra diyorlar ki: 'Eğer merhum sağ olaydı, şimdiye kadar Singapur Müslümanları ticarette Avrupalılarla bile re-

kabet ederlerdi.' Bu sözü birçok adamlardan işitmiştim. Merhum Atâullah Efendinin buralarda pek büyük hizmetleri geçmiş. Kendileri Malaya, Cava, Arap ve İngiliz dillerini bilirmiş, çok faziletli bir zatmış. Bütün Singapur halkı arasında Malaka Müslümanları Cava adalarında Atâullah Efendinin adını hayırla anmaktadırlar... Aslında İngilizlerin hoşlarına gitmez, zaten Atâullah Efendinin İngilizler tarafından öldürüldüğü de tahakkuk etmişti."[14]

Abdürreşid İbrahim bölgede, 1897 ve 1899 arasında Batavia'da Bâb-ı Âli adına etkin bir görev üstlenen Kâmil Bey'den başka bir Osmanlı konsolosundan bahsetmez.[15] Ancak kötü bir ün bırakan ardıllarından söz edildiğini duyar. Öyleki, Borneo'lu bir imam olan Fazıl Hüseyin, Bâb-ı Âli'nin güven mektubu verdiği, ahlâkından kuşku duyulan kişilikte, Müslümanları yoldan çıkarmak, para toplamak ve sefahat içinde yaşamak amacıyla göreve gelen diplomatlardan yakınmaktadır. İmparatorluğun bu görevlilerin parasını dahi ödeyemiyor olması çöküşünün kanıtıdır[16].... Bombay'daki Türk konsolosunun durumu daha da kötüdür:

"Fakat bu Müslümanların Halifesi olan muhterem bir zatın vekilleri makamında olan konsolosları daima bizleri o makamdan nefret ettiriyorlar. İşte şimdi burada bir konsolos var, biz bu adamı kat'iyen camilerde göremiyoruz. Bayram namazını bile Müslümanlar arasında geçirdikleri yok. Şapka başında, madam koltuğunda, yerli Müslümanlardan kimseye selâm vermez... Fakat ne yazık ki, Türklerin de din ile alâkaları kalmadı. Bizim burada bulunan Osmanlı konsoloslarında ne oruç tutan var, ne de namaz kılan var. Belki de kendisinin Müslüman olduğunu gizleyerek şapka ile gizleniyorlar. Bizim burada bir konsolos var, devamlı şapka ile gezdikten sonra hanımını da koltuğunda taşıyor. Müslümanlarla kat'iyen alâkadar olmak istemiyor."[17]

Öte yandan Uzakdoğu'da Batılılaşmış, dinden kopmuş, ahlâksız - Abdürreşid İbrahim'in konuştuğu kimselerin Türkler hakkında konuşurken sık sık kullandıkları bir sözcük- bir Türk imgesi mevcuttur. Aynı biçimde, Bombay'da karşılaştığı bir Afgan, Afganistan'da görev yapmış, kötü üne sahip Türkler olduğunu onaylıyor:

"Evet, bize gelenler oldu. Kendileriyle görüşmedim, fakat duyduğuma göre içlerinde çok ahlâksız adamlar var. Hattâ birbirleriyle hoş geçinemiyorlarmış. Dinî cihetleri de yokmuş. Bir gazeteci varmış ki, pek edepsiz adam, diyorlardı."[18]

Doğaldır ki Abdürreşid İbrahim'in yansıttığı Asya'daki Osmanlı devleti imgesi görüştüğü kimselerin, yani ulemanın, imamların, hatiplerin vd.nin bakış açılarından ortaya çıkar. Bu, din adamlarının Bâb-ı Âli'nin memur zihniyetli ilişkilerinin ve Jön Türklerin halifeye sıkıntı çektiren şok edici tavırlarının sonucu olarak belirir.

Konsoloslar dışında, Uzakdoğu'da bir avuç da Osmanlı uleması bulunmaktadır. Öyle ki İstanbul'daki Şeyhülislâm Pekin'e Çin Müslümanlarına hizmet için bir okul açmak üzere Ali Rıza efendi ve Hafız Hasan efendi adlarında iki hoca gönderir. Okulun yüz kadar öğrencisi olur ancak bir yıl süren eğitimin sonunda kapatılmak durumunda kalır:

"Orada Ali Rıza Efendinin yalnız mektep hizmeti değil, Türkiye'nin manevî haysiyetine de büyük hizmeti geçmiş. Pekin Camiinde hutbede Halifenin adını okutmuş. Eskiden halife adını bilen adamlara pek nâdir rastlanırmış. Fakat şimdi her Cuma anıldıkça âdeta herkes tam bir muhabbetle dinlenmektedir. Hattâ Pekin etrafında bazı köy camilerinde de Sultan Muhammed Han ismini zikretmekte idiler. Yüzlerce seneler geçmiş, İslâmiyet orada varken zamanın halifesini bilen bir adam bulunmazmış. Şimdi ise bu güzel âdet orada Ali Rıza Efendi tarafından ihya olunmuş... Bununla beraber bu adamın orada gördüğü hizmetleri takdir etmekle beraber, kendilerinin Pekin gibi mühim merkezi terk etmelerine son derece canım sıkıldı."[19]

Konsoloslar ve ulemadan sonra tacirler gelir.

Âlem-i İslâm'ın Japonca tercümesinin kapağı.

Abdürreşîd İbrahim yolculuğu boyunca sık sık Pasifikte iş yapan Müslüman tacirlerle karşılaşma fırsatı bulur. Gittiği her yerde Osmanlıların yokluğu onu çok şaşırtır; örneğin Tiencin'de, Şanghay'da da her milletten insana rastlar: Avrupa uyruklular dışında, Amerikalılar, Japonlar, Araplar, Hintliler, İranlılar. Ama Osmanlı Türkleri yoktur. Hong-Kong'da bir ticari buluşma noktasında Ruslar ve Osmanlılar dışında tüm milletler temsil edilmiştir. Durum Kalküta'da da aynıdır: orada da çok sayıda Avrupalıların, kendilerine ait bir mahalleleri olan Çinlilerin ve birkaç Arabın varlığına işaret eder; oysa Şam kökenli tek bir Türk vardır. Bu durum Aden için de geçerlidir.

> "Ben kendi yolumun üzerinde bu kere ve bundan önce de pek çok memleketlerde bulundum. Her nerede bulundumsa muteber Müslüman tüccarlar İranlı, Hindli, Çinli, hattâ Arap da bulunuyor, fakat bir Osmanlı tüccarı bulunmuyordu."[20]

* * *

Uzakdoğu ufuklarında yapılan bu gezinin sonucunda şu saptama ortaya çıkıyor: Bölgede her zaman övgü dolu sözlerle anılmayan Osmanlı İmparatorluğu Uzakdoğu sahnesinde pek bir ağırlık taşımamaktadır. Bu durum 1908'de İstanbul'da başa gelen yeni rejimle başlamayıp, Sultan Abdülhamid dönemine dek gerilere gider. Uzakdoğu'da görevli, bakanları tarafından az ya da çok unutulan ve ücretleri ödenmeyen Osmanlı konsolosları hakkındaki tanıklık okunduğunda Osmanlı devletinin hedeflerini gerçekleştirmek için gerekli olanaklardan yoksun olduğu açıkça anlaşılıyor. Asya'nın öbür ucunda heyecan uyandıran amaçlar uğrunda ne de büyük bir olumsuzluk! Öyleyse sonuç ortadadır ama Abdürreşid İbrahim'in kaleminde bu sonuç bir savunmaya dönüşür. Bu böyle bir savunmadır ki Türkiye'nin diplomatik, dinsel ve ticari alanda daha güçlü bir biçimde belirmesini arzular. Bu sonuç aynı zamanda Jön Türkleri de uyarır: Halife'yi zayıflatmayın, Uzakdoğu'ya hem işinde hem de dinde uzman temsilciler gönderin.

Peki bu savunma duyuldu mu? Bazı belirtiler bu yönde düşünmemize yol açabilir. Örneğin Lucien Bouvat 1911'de *La Revue du Monde Musulman*'da "Türkiye ve Uzakdoğu arasındaki ilişkilerin her geçen gün daha önem kazandığı"nı yazar.[21] Ancak Osmanlı devletinin yapısal engelleri, uzaklığı, maliyesinin durumu ile, Avrupa sömürgeciliğine karşı savaşan, içinde Müslümanların da bulunduğu Asya halkları için son derece çekici görünen ve Rusya'ya karşı kazandığı zaferle saygınlık kazanan Japon gücüyle rekabet etmesinin pek mümkün olmadığı gerçektir. Halifeye bağlılıkları ne düzeyde olursa olsun bu Müslüman topluluklar bağımsızlık isteklerine dayanak oluşturacak çağdaşlaşma hamlelerine örnek bulabilmek için yüzlerini Tokyo'ya dönme eğilimindedirler.[22] Küçük Riau krallığı, Malezya takımadaları içinde, Singapur genelinde dikkate değer bir örnek oluşturur: bu küçük krallık Japonya lehine, yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğundan uzaklaşmıştır.[23] Sonuçta, Uzakdoğu'da giriştiği yolculukta Abdürreşid İbrahim'in kendisi de genelde tüm Müslümanlar, özelde de Rusya Müslümanları için bir destek oluşturabilecek bir Yükselen Güneş İmparatorluğu arayışı içinde değil midir?

DIPNOTLAR

1- Panislâmizm hakkında henüz doyurucu bir sentez mevcut değil. Bu konuda en açıklayıcı bilgi Orhan Koloğlu'nun *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul, 1987, adlı eserinde bulunuyor, ancak Uzakdoğu üzerine çok az açıklama var.
2- R.H.Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 1963, s.276.
3- Denys Lombard'ın "L'Etat ottoman vu d'Insulinde", Passé Turcotatar, Présent Soviétique. Etudes offerts à Alexandre Benningsen, Paris 1986, s.157-164, adlı makalesi özellikle onaltıncı yüzyıl üzerinedir.
4- Abdürreşid İbrahim hakkında Mahmud Tahir'in güncel makalesi "Abdürreşid İbrahim, 1857-1944", *Central Asian Survey*, VII/4, 1988, s.135-140, ve Mustafa Uzun'a ait yeni Türk İslam Ansiklopedisi'ndeki (*İslâm Ansiklopedisi*, fas.7, mayıs 1989) kısa tanıtma yazısına bakınız.
5- *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet*, 2 cilt, İstanbul, 1910-1913. Bu eserin latin harfleriyle günümüz diline uyarlanmış bir baskısı da yapılmıştır: Abdürreşid İbrahim, *İslâm Dünyası*, İstanbul, 2 cilt, 1987, Mehmed Paksu. (Burada aksi belirtilmedikçe göndermeler ikinci baskıya yapılıyor).
6- Japon zaferinin Müslüman ülkelerdeki yankıları Klaus Kreiser'in ayrıntılı biçimde belgelendirilmiş bir makalesine konu oluşturur; "Der japanische Sieg über Russland (1905) und sein Echo unter den Müslimen", *'Die Welt des Islams'*, XXI/1-4, s. 209-239. Aynı zamanda Türk-Japon ilişkileri üzerine bkz: "Vom Untergang der Ertoghrul bis zur Mission Abdurrashid Efendis-Die türkish-japanishen Beziehungen zwischen 1890-1915", Joseph Kreiner ed., "Japan und die Mittelmächte im Ersten Weltkrieg und in den zwanziger Jahren", Bonn, 1986, Bonn, 1986, s.235-253; ve Umut Arık'ın güncel çalışması, "A Century of Turkish-Japanese Relations", İstanbul, 1989.
7- Irkoutsk Müslümanları çoğunlukla Sibirya'daki Rus yayılmasına katılmış Tatarlardandır.
8- *İslâm Dünyası*, I, 151-152
9- age, I, 385-386
10- age, I, 608-609. (1.baskı)
11- age, II, 21. (1.baskı)
12- age, I, 573. (1.baskı)
13- age, I, 599. (1.baskı)
14- *İslâm Dünyası*, II, 200. Ataullah efendi 1901-1903 arasında Osmanlı Devleti'nin Singapur Başkonsolusu idi. Ölümünden sonra Türk konsoloslarının yerine Alman konsolosluğu görev yapmıştır. (Anthony Reid, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia", *The Journal of Asian Studies*, XXVI)/2, Şubat 1967, s.271 ve 280, n.63).
15- Anthony Reid, *agm*, İngilizler, bu Kâmil Bey'in Ataullah'ın ölümü ile boşalan Singapur konsolosluğuna atanmasına, panislâmcı oyunlarından endişe duyarak karşı çıkmışlardır.
16- *Âlem-i İslâm*, II, 27 (1.baskı). "Panislam ou commerce" başlıklı, *La Revue du Monde Musulman*'da yayınlanan yazıda Batavia'daki Osmanlı konsoloslarının; önce 1903'e dek görev yapan "Sadıkh Beligh Bey" ve onun, 1906'da Hollanda Hindi başkentinde "Bazaar Stamboul [Istanbul Pazarı] adlı bir örgüt kuran ardılı "Hadji Rasim Bey"in 'entrikaları' anılmaktadır.
17- *İslâm Dünyası*, II, 225, 250
18- *age.*, II, 348. Söz konusu olan Habibullah yönetimi altındaki Afganistan'a gönderilen Türklerdir. Ludwig W.Adamec, *Afghanistan, 1900-1923, a Diplomatic History*, Los Angeles, 1967, s.80-81
19- age., II, 93-94. *Revue du Monde Musulman* (t. V. 1908, s.696-697) bize iki Türk hocanın etrafı öğrencileri tarafından çevrilmiş bir resmi dışında, onlar hakkında bazı bilgiler de verir: büyük bir saygınlığın sahipleri olarak Çin Müslümanları arasında halife kavramını yaymaya gayret ediyorlardır. Diğer yandan *La Revue* Osmanlı Devleti memurlarının ücretlerinin almakta güçlüklerle karşılaştıklarını da ekler.
19- age., II, 93-94
20- age., II, 163
21- *Revue du Monde Musulman*, XII, 1911, s.578.
22- İbrahim'in kendisi de Hollanda Hindi bağımsızlığının muhtemelen Japonya'dan geleceğine inanıyordu. *Âlem-i İslâm*, II, s.23. (1.baskı)
23- Barbara Watson Andaya'nın ilgi çekici makalesi: "From Rum to Tokyo: The Search for Anticolonial Allies by the of Riau, 1899-1914", *Indonesia*, 1977, no.24, s.123-156.

JAPONLARIN İSLÂM DÜNYASINDAKİ YAYILMACI SİYASETİ VE ABDÜRREŞİD İBRAHİM

AHMET UÇAR

1868 Meiji devri ıslahatları ile gelişen ve güçlenen Japonya 1894'ten itibaren bir genişleme ve yayılma siyaseti takip etmeye başlamıştır.[1] Ancak Japonların bu siyasetin gereği olarak "Emperyalizmin çiftliği" haline gelen Çin'de nüfuz kurma çabaları, Batılı devletlerin çıkarlarına ters düşmüş ve Japonya'ya bakışlarında kuşkulara neden olmuştur. Bunun için birçok Batılı devlet adamı Japonya'daki gelişmeleri "Sarı ırk" tehlikesi olarak tanımlamış, hatta bazı Batılı uzmanlar bunu daha da ileri götürerek "Sarı ırk+İslâm" işbirliğinin doğmakta olduğu şeklinde değerlendirmeler yapmışlardır. Mançurya sorunu yüzünden başlayan Rus-Japonya savaşını (1904-1905) Batılıların tahminlerinin aksine Japonların kazanması, Batıdaki korku ve endişeleri daha da artırmıştır.[2]

İşin ilginç yanı, Japonların bu başarısının İslâm dünyasında, Batılı gözlemcilerin "İslâm+Sarı ırk" senaryolarına hak verdirecek şekilde olumlu yankılar yapmasıdır. Batı emperyalizmine dersini vermek için fırsat gözleyen İslâm dünyası "Ehli kitap" olmamalarına rağmen Japonları desteklemiş, Mısır ve Hindistan'da Müslüman halk Japonların başarılarını kutlamak için sokaklara dökülmüştür.[3] "Emirü'l-Müminin" II. Abdülhamid'in de olaydan fevkalade memnun olduğu, yaverlerinden Pertev Bey (Demirhan) vasıtası ile gelişmeleri yakından takip ettiği, bilinmektedir.[4]

İşin bir başka boyutu da, bu gelişmelerin İslâm dünyasında Japonya'ya olan ilgi ve alakayı artırmasıdır. Çinli Hasan Tiyoşen, Hintli Afraz Hüseyin Han ve Muhammed Bereketullah, Mısırlı Ahmet Fazıl ve Ahmet Ali Cürcavî, Cava Müftüsü Seyyid Osman Alevî ve başkaları çeşitli nedenlerle, fakat hepsi de "Japonya'ya İslâmiyeti yayabilme" hülyasıyla Tokyo'ya gelmişlerdi. Ayrıca Hindistan'da Hablü'l-Metin, *Zemandar* ve *Vatan*, Mısır'da *el-Liva*, *el-Müeyyed* ve *el-Menar*, Bakü'de *İrşad*, Beyrut'ta *Semeratü'l- Fünun*, Kazan'da *Kazan Muhbiri* ve *Beyanü'l- Hak*, Kırımda *Tercüman*, İstanbul'da *İkdam* ve *Tercüman-ı Hakikat* vb. İslâm Dünyası'nda yayınlanan pek çok gazete ve dergi, Japonya'nın galibiyeti yanında, Japonya'daki İslâmi faaliyetlere de genişçe yer vermişlerdir. Bu bağlamda 1906 Tokyo Dinler Kongresi'nin İttihatçı aydınlar arasında bile yankılar bulduğunu söyleyebiliriz.[5] Jön Türkler'in Batıcı kanadı - başta Abdullah Cevdet- Japon İmparatorunu "Halife" olarak önerirken;[6] İslâmcı kanat, Japonya'nın Müslüman olmasıyla teknik üstünlüğü

İbrahim Kara Ejderler teşkilâtı üyeleri ve bir grup Çinli Müslümanla birlikte. Sağındaki Kara Ejderler'in manevi lideri Tôyama Mitsuru.

1930'lu yıllarda Japonya'nın İslâm dünyasına yönelik olarak hazırladığı propaganda yayınlarından bir fotoğraf. Arka planda ayyıldızlı yeşil bayrak.

ele geçiren İslâm Dünyası'nın "kurtuluşa" ereceğini düşünmektedir. İşte Abdürreşid İbrahim'in Japonya seyahati böyle bir ortamda başlamıştır.[7]

Bu ortamın oluşmasında Japonların katkıları da azımsanamayacak boyuttadır. Daha 1905'te Japon İmparatoru, Pertev Bey vasıtası ile II. Abdülhamid'den hoca ve dini kitap isterken,[8] Japon Hükümeti de Tokya'ya İslâmiyeti anlatmak için gelen İslâm alimlerine maddi- manevi kolaylıklar göstermiştir.[9] Japonlar 1906 Dinler Kongresinde Hıristiyanlığa karşı İslâmiyeti öne çıkarmak istemişler, en azından Müslümanların gözünde böyle bir imaj meydana getirmişlerdir.[10] Bunda Abdürreşid İbrahim'in ifadesiyle din ile fazla alakası olmayan "İmparatora bağlılığı din kabul eden"[11] Japon yöneticilerin, özellikle askerlerin önemli rolü vardı. Zaten bu yöneticiler yıllar önce Kara Ejderha adlı bir örgüt kurarak, "Japon emperyalizmini genişletmek" için harekete geçmişlerdi.[12] Bunun için de Çin, Güneydoğu Asya ve Hindistan Müslümanlarını kullanabileceklerini düşünmüşler, onlar arasına ajanlar ve sahte mühtediler sokarak, propaganda faaliyetlerine girişmişlerdi. Japonlar ilk olarak Çin'de, nüfusları 50 milyonu bulan Müslümanlardan yararlanmak istemişlerdir. Bu amaçla Tokyo'daki Müslüman Çinli talebeleri, kazanmak için onlara yönelik yayınlar yapan *Muslim Awakening* gazetesini çıkarmışlardı. Ayrıca Pekin'de Abdürreşid İbrahim'in en yüksek trajlı gazete olduğunu (14.000) belirttiği *Ai Kao Pao*'ya da ilgi gösterdikleri bilinmektedir.[13] Buna karşılık Çinli Müslümanlar, Japonlar'a fazla ilgi göstermemişlerdir, hatta Japon mühtediler - ki Kara Ejderha örgütü üyesi olmaları muhtemeldir- Ahmet Naci ve Muhammed Fevzi Efendi'yi, Pekin'den kovmuşlar, hatta Japonya'nın propagandasını yaptıkları için öldürmek istemişler, onlar da Pekin'de vazifeli Ali Rıza Efendi adlı Türk hocanın yanına sığınarak canlarını kurtarabilmişlerdi.[14]

1908'de Abdürreşid İbrahim'in, Anti-Rus kampanyada destek bulabilmek ve Japonya'daki gelişmeleri yerinde görebilmek için Tokyo'ya gelişi, Kara Ejderha örgütü için adeta "can simiti" olmuştu. Japonlar dilbilmeyen, parasız fakat zeki ve kurnaz bu Tatar alime büyük bir alaka göstermişler, kısa zamanda ona Japonca öğrettikleri gibi, onu "Batı aleyhtarlığı" kampanyasında baş aktörlerden biri olarak kullanmaya başlamışlardı. Aslında bu durum, Abdürreşid İbrahim'in ideallerine de uygundu. O nedenle o da sık sık konferans ve toplantılarda konuşmaktan, Japon yöneticilerle temas kurmaktan ve Japon basınında boy göstermekten geri durmamıştır. Bizce maddi bir çıkardan çok, idealleri -İslâm dünyasının Batı karşısında galip gelmesi düşüncesi- uğruna Abdürreşid İbrahim Kara Ejderha örgütünün -Müslüman olmuş gözüken- bazı aktif üyelerinin yönetimindeki "Asya Gi Kay"a (Büyük Asya Cemiyeti) katılmış,[15] bu örgütün Japonya adına çalışma teklifini "vazife" kabul etmiştir. Nitekim Seyahatnamesi'nin "Pekin'de Benim Vazifem" başlıklı kısmında bunu açıkça itiraf etmektedir.[16] Abdürreşid İbrahim, Çin'de Muhammed Salih Efendi'nin[17] daha önce sözünü ettiğimiz *Ai Kao Pao* adlı gazetesinde "Şark Şarklılar İçindir" başlıklı bir makale yazmış, ancak Çinli Müslümanları "Japon-Çin-Osmanlı Birliği"ne çağıran bu makale fazla yankı bulmamış, hatta kendisinin de itiraf ettiği gibi tepkilere neden olmuştur.[18] Fakat Güneydoğu Asya'daki faaliyetlerinin, Çin'deki gibi "semeresiz" kalmadığı açıktır. Seyahatnamesi'nde Singapur'daki faaliyetlerini adeta gizleyen Abdürreşid İbrahim, aslında burada Japonlar için oldukça kârlı görüşmeler yapmıştır. Sırasıyla Cevhere, Singapur ve Borneo'yu ziyaret eden Abdürreşid İbrahim, buranın yönetici ve alimleri ile görüşmeler yapar. Ancak bunlardan çoğu ona fazla itibar göstermez. "Dilli Emiri Me'mun er-Reşid, Âsehan Emiri Seyyid Muhammed Hüseyin, Lanket Emiri Abdülcelil" dışında hiçbir Borneo Emirinden ümit olmadığını belirten Abdürreşid İbrahim, diğer emirleri "Kimi Hollanda, kimi de İngiliz hizmetçisi hayvanlar" olarak tavsif eder. Aynı yazıda, bölgedeki Hollanda zulmünü de gündeme getiren Abdürreşid İbrahim, Hollandalıların, değil bölgenin kalkınmasına tahsisat ayırmak, bölge Müslümanlarına nefes bile aldırmadıklarını ileri sürerek, bu meselenin çözümü hakkındaki düşüncelerini şöyle dile getirir: "Sebeplerin gerçek yaratıcısı olan (Hz. Allah'ın) çaresini halk edeceğine şübhe yoktur. Japonlar'ın ihtiyaçlarının bu biçare Müslümanların ticareti için mükemmel bir çare olabileceğini ümit ederim. Zaman gelecek belki de gelmiştir, Japonlar kendi adalarına sığmamaktadır. Nihayet bir gün Japonlar

için Felemenk devleti üzerine yürümek mecburiyeti tahakkuk edecektir. O da buna mukavemet edemez. Bilahare adı geçen adalar, Allah tarafından Japonlar gibi hür bir devletin idaresi altına bırakılır. Bu süretle 'O ki kalemle öğretti, insana bilmediğini öğretip belletti' (Alak 3-4) ayet-i kerimesinin sırrı açığa çıkar da; biz de, işte bu Rabbimiz'in fazlındandır deriz."[19] Abdürreşid İbrahim, bu düşüncelerini hayata geçirebilmek için hemen faaliyete geçmiştir. Şüphesiz onun bu kadar ümitli olmasında, Müslüman halkın Hollanda zulmüne duyduğu tepkinin, her geçen gün artarak adeta kıyam halini almasının büyük rolü vardır.[20] Abdürreşid İbrahim'in bu hususta temas kurduğu en önemli şahsiyet "Borneo ulema-yı benâmından" Muhammed b. Muhammed Ali'dir. Bu zat, Abdürreşid İbrahim ile sürekli mektuplaşmakta, Abdürreşid İbrahim ona Japonya'daki İslâmi gelişmeleri müjdelerken,[21] o da önceleri Darü'l-Hilafe'ye bağlılıktan, Mekke-i Mükerreme'de kurulmasını arzuladığı Beynelmilel İslâm Medresesi'nden,[22] Müslümanların Darü'l-Hilafe'den (İstanbul'dan) gelen haber, dergi ve gazetelere duyduğu ilgiden söz etmektedir.[23] Ancak *Sebilü'r-Reşad* mecmuasında yayınlanan bir mektup, bu ilişkilerin gerçek yüzünü ortaya koymaktadır. Çünkü bu mektupta, Abdürreşid İbrahim'in bu hususdaki rolü açıkça belirtilmektedir. Muhammed b. Muhammed Ali bu hizmeti (!) için geldiği Güneydoğu Asya'daki Sambas adalarından Muharrem 1331'de (Aralık 1911) şunları yazıyor: "Ya Hazreti üstad, ben zâtınıza Japonlar ile münasebetimizin an-karib (en yakın zamanda) fiilen başlayacağını 14 Zilkade (26 Ekim 1911) tarihiyle yazdığım mektupta iş'ar etmiştim. Şimdi size tebşir ederim, tavsiye etmiş olduğunuz Japonlar bu kere Sambas'a geldiler, bendehânede misafir oldular. Bendeniz tavassut ettim, Hollanda müstemlekâtından 26 bin hektar arazi mübayaasına muvaffak oldular. Tesadüfen gayet ucuz olmakla beraber, sahile dahi yakın olduğu cihetle matluba muvafık (uygun) oldu. Her ne kadar az ise de bir de İngiliz müstemlekâtından bir yer gördüler, ümit ederim ki bu da ehven bir fiyatla mübayaa olunabilir. Esasen sizin matlubunuz olan münâsebet fiilen başladı demektir.(...) Japonya'ya talebe göndermek ciheti birkaç defadır müzakere olundu ise de şimdilik bir muvaffakiyet görülmedi. Bi-iznillah o hususta da bezl-i cihad etmek fikrindeyim".[24]

Daha sonraki gelişmeler, Muhammed b. Muhammed Ali gibilerin "bezl-i cihadlarının" Japon Emperyalizminin Güneydoğu Asya'ya yerleştirilmesinde önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. Devrin İslâmi dergileri, Japon Emperyalizminin -Müslümanlara dayanarak- Güneydoğu Asya'da hızla yayılmasını adeta "kurtuluş" haberi gibi vermişlerdir. Nitekim Hintli Saidi'l-Hudriyi'l-A'rabi'nin yönetiminde İstanbul'da çıkan *Cihan-ı İslâm*'ın 13. sayısında, Japonlar'ın Müslümanlarla olan iyi münasebeti övüldükten sonra Filipin adalarının da -Müslümanların çokluğu sebebiyle- kısa bir müddet sonra, Japonya tarafından istila edileceği(!) müjdelenmektedir. Abdürreşid İbrahim'in sahipliğini ve başyazarlığını yaptığı *Tearuf-i Müslimin* dergisi de bir haberinde:[25] "Son zamanlarda Japonlar, Sambas adasını iktisaden ve siyaseten ele geçirmek için pek çok gayret göstermektedirler. Bu adaların tahminen 30 milyon sekînesi olup, bunların da büyük bir çoğunluğu Müslümandır. Son zamanlarda Japonlar'ın Cava adasındaki yıllık ticaret hacmi 375 milyon kuruş'a ulaşmıştır. Buna ek olarak, 100.000 kadar Japon, ailesiyle birlikte Cava'ya göç etmiştir. Cava gençleri de son zamanlarda Japonya'ya iltihaka heveskâr görünmektedirler. Hollanda'nın Japonlar'ın tedrici istilalarına engel olacak maddi ve manevi gücünün olmaması siyaset uzmanlarına göre bu adaların yaklaşık 10 sene sonra tamamen bir Japon müstemlekesi haline gireceğine hükmettirmektedir" demektedir.

DİPNOTLAR

1- W. Eberhard, *Uzak Doğu Tarihi*, Ankara, 1986, T.T.K. yay., S. 203-217
2- Hee-Soo Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması*, Ankara, 1988, TDV, yay. s. 226-227
3- Farjonl, "La Japon at L'İslam" *R. du Monde Musulmane*, Vol: I, Nu:1, Nov. 1906, s. 101-114. Farjonl bu makalesinde daha çok İslâm dünyasında yayınlanan gazete ve dergilerin konuyla ilgili haberlerine yer vermektedir.
4- Pertev Demirhan, *Hatıralar: Rus-Japon Harbi (1904-1905)*, İstanbul, 1943 I. Kısım, s. 9-10 (Pertev Bey, Rus-Japon Harbinde müşahit olarak bulunmaktaydı.)
5- Farjonl, A.g.m., Ayrıca *İkdam* ve *Tercüman-ı Hakikat* gazetelerinin 1904-1906 tarihli nüshaları.
6- Abdullah Cevdet "Reve Realiseble", *İctihad*, No:12, Haziran 1906, s 180.
7- Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1993, TT K. yay, C.VII, s. 547.
8- Pertev Demirhan, *A.g.e*, s. 9-10.
9- Ahmet Ali Cürcavi, *Ribletü'l Yabania*, Kahire, 1906, s. 20-22.
10- Cürcavi, *A.g.e* s. 10-20.
11- Abdürreşid İbrahim "Japonya Mektupları" *Sırat-ı Müstakim*, Sayı 40, s. 213-214.
12- Kara Ejderha örgütü ile alakalı olarak Doç.Dr. Selçuk Esenbel, Japon kaynaklarına dayalı bir çalışma yapmaktadır.
13- Mashall Broulhall, *Islam in China*, London 1910, s. 286.
14- Ali Rıza "Pekin'den: İki Japonyalı Müslüman Oldu." *Sırat-ı Müstakim*, Sayı: 110, 12 Eylül 1326, s. 100-101.
15- Abdürreşid İbrahim, *İslâm Dünyası*, Haz. Mehmet Paksu, İstanbul, 1987, I., s. 227, 536.
16- Abdürreşid İbrahim, *A.g.e*, II., s. 98-99.
17- Çince adı Tin-Tav-Tin olan Muhammed Salih Efendi muhtemelen Japon yanlısı tutumundan dolayı Çin'in milliyetçi hükümeti tarafından idam edilmiştir. (*Sebilü'r-Reşad*, c.XII, Sayı: 282, Kanun-i Sani 1329, s. 352.
18- Abdürreşid İbrahim, *A.g.e*, II., s. 99-102.
19- Abdürreşid İbrahim, *A.g.e*, II., s. 183-205.
20- Güneydoğu Asya halkının, bu durumu Ebû Saidi'l-A'rabiyye'l-Hindi bir yazısında şöyle anlatmaktadır: "Bereket versin ki Allah bu mazlûmların imdadına yetişti.Şuûn-ı âlemde birçok inkılâbât husule geldi. Ruslarla Japonlar arasında cümlenin mâlûmu olan mûharebe zuhûr etti. Japonların muvaffakiyet-i kâmilesi ile nihayetlenen, bütün cihan medeniyetlerini hayretler içinde bırakan, dehşetler içinde bırakan bu hârb, Aksa-yı Şark'a yakın olan Müslümanların gözünü açtı. Gazeteler çıkarmağa, mektebler açmağa başladılar. Felemenk hükümeti de artık mekteb açmağa mecbur oldu. Gazeteler intişâra başladı.", (Ebu Saidi'l-A'rabiyye'l-Hindi "Hind Cezâir-i Şarkiyyesi Müslümanları" *Sebil'r-Reşad*, Sayı: 278, 26 Kanun-i Evvel 1329, s. 282-283.
21- Nitekim Abdürreşid İbrahim bir mektubunda ona Japonyalı Yamaoka'nın Müslümanlığını haber vermişti. (*Teâruf-i Müslimîn*, c.I, Sayı: 18, s. 296).
22- Muhammed b. Muhammed Ali "Borneo Ceziresinde Sambas'dan Mektub" *Teârifü'l-Müslimîn*, c. I, Sayı: 13, 26 Ağustos 1326, s. 216-217.
23- M.M.A. "Cavadan Mektup" *Teâruf-i Müslimîn*, c.I, Sayı: 18, s. 296-297.
24- Muhammed b. Muhammed Ali "Cavadan Mektub" *Tearuf-i Müslimîn*, c.II, s. 84-85.
25- Muhammed b. Muhammed Ali "Mekâtib: Sambas'dan" *Tearuf-i Müslimîn*.

ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN İKİNCİ MEŞRUTİYET YILLARI: *TEÂRÜF-İ MÜSLİMÎN* VE *İSLÂM DÜNYASI* DERGİLERİ

NADİR ÖZBEK

II. Meşrutiyet'le birlikte fikir ve yayın hayatında köklü dönüşümler ortaya çıkar. Abdülhamid'in uzun süren baskıcı yönetiminin sona ermesinin ardından her türlü düşünce serpilip gelişme imkânı bulur. Bu yeni ortamda düşünce akımları, bütün çeşitliliğiyle, dönemin önemli dergilerinde ifadelerini bulurlar. Bunlardan bir tanesi izleri günümümüze kadar sürülebilen İslâmcı düşüncedir.

Dönemin en önemli İslâmcı yayını kuşkusuz Hürriyetin İlanının hemen ardından 24 Ağustos 1908'de ilk sayısı çıkan *Sırat-ı Müstakim* dergisidir.[1] *Sırat-ı Müstakim*'in yayını 1 Mart 1912 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra da *Sebilürreşad* ismiyle Eşref Edip ve Mehmed Akif tarafından sürdürülmüştür. *Sırat-ı Müstakim* dönemin ilk yenilikçi-İslâmcı (modernist İslâm) yayın organı olmuştur. Belli başlı yazarlarının büyük çoğunluğu İttihad ve Terakki merkeziyle yakın ilişki halindedir. Örneğin Musa Kazım İttihad ve Terakki'nin Şeyhülislamı olacaktır. *Sırat-ı Müstakim*'in bir diğer önemli yanı Rusyalı Türklere sayfalarında geniş yer vermesi olmuştur. Örneğin Abdürreşid İbrahim'in ve Terviskili Ahmed Taceddin'in *Sırat-ı Müstakim* sayfalarında birçok yazısına rastlanmaktadır.

Bir başka İslâmcı yayın ise liberal eğilimli Ahrar fırkası ile ilişkisi olan, din adamları sınıfının alt kesimlerinin sözcülüğünü üstlenen ve İttihad ve Terakki'ye muhalif *Volkan* gazetesidir. *Volkan*, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin resmî yayın organı niteliğindedir. Dini ve sosyal konularda görece daha tutucu bir çizgiyi temsil etmektedir. Ulemanın İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mesafeli duran ancak yenilikçiliklerinden şüphe edilemeyecek diğer bazı kesimleri de kendilerini *Beyan-ül Hak* mecmuasında ifade etmektedirler.

Ceride-i Sufiyye, Mihban, Tasavvuf ve *Hikmet* gibi dergiler de aynı dönemin tasavvufi eğilimleri ağır basan yayınları olmuştur. Tasavvufi dergiler politik yönelimleri kısmen belirginleşmemiş olmaları nedeniyle diğer İslâmcı dergilerden ayrılırlar.

1914 yılının muhtemelen Şubat ayı içinde ilk sayısı çıkan *İslâm Mecmuası*[2], bizzat İttihad ve Terakki tarafından kurdurulması ve yenilikçi İslâmın resmî sözcülüğünü üstlenmesi bakımından önem taşır. *İslâm Mecmuası*'nda Rusya yenilikçi İslâmının önemli isimlerinden Rızaeddin Fahreddin'in ve Musa Carullah'in yazıları yer almıştır. Derginin "İslâm Havadisi" adlı bölümünde de Rusyalı Müslümanların genel durumu ve sorunları hakkında haberler verilmiştir.

II. Meşrutiyet yıllarının bugüne kadar üzerinde durulmamış, hatta bilinmeyen, başka İslâmcı dergileri de vardır. Bunlardan iki tanesi İstanbul'da Abdürrreşid İbrahim'in önderliğinde Tatar İslâmcıları tarafından 1910-1911 yıllarında çıkarılan *Teârüf-i Müslimîn* ve 1913-1914 yıllarında yayınlanan *İslâm Dünyası* dergileridir.[3] Her iki dergide de Tatar Cedid hareketi (yenilik taraftarı) içinde İslâm birlikçiliği (ittihad-ı İslâm) vurgusu ile ön plana çıkan yenilikçi din adamlarının izine rastlanmaktadır. Gerek *Teârüf-i Müslimîn* gerekse *İslâm Dünyası*, *Sırat-ı Müstakim* ve *İslâm Mecmuası* ile birlikte, II. Meşrutiyet yıllarının yenilikçi İslâm

واعتصموا بحبل الله جميعا ولا تفرقوا...

تعارف مسلمين

١٣٢٨

وجعلناكم شعوبا وقبائل لتعارفوا...

دینی سیاسی تاریخی فلسفی واحوال عالم اسلامدن باحث هفته‌لق مجله‌در

تاریخ تأسیس ٣٢٨ مولد النبی

عدد: ٢ | ١٨ ربیع الآخر ٣٢٨ | پنجشنبه | ١٥ نیسان ٣٢٦ | جلد: ١

تبریك

پان تورانیزم

İbrahim'in 1910-1911 yıllarında İstanbul'da yayınladığı *Tearüf-i Müslimîn* dergisinin kapağı.

düşüncesinin İttihad ve Terakki çizgisindeki temsilcileri olarak belirmektedirler. Siyasal düzeyde ise bu iki Tatar dergisi zaman zaman milliyetçiliğe yaklaşan bir İslâm birliğinin savunucusu olmuşlardır.

Teârüf-i Müslimîn ve *İslâm Dünyası* dergilerinin incelenmesi birçok açıdan önem taşımaktadır. Bu malzemeler öncelikle II. Meşrutiyet yıllarının siyasi ve düşünsel ortamını daha derinlemesine anlamamıza imkân verecektir. Söz konusu dergiler, Tatar İslâmcılığının gelişiminde bir uğrak olmaları dolayısıyla da önemlidirler. Ayrıca her iki dergi de, yirminci yüzyılın başlarında İslâmi kültürün ve söylemin siyasallaşması ve bu kültürel temelde modern dünyanın meydan okuyuşuna karşı yeni bir toplum ve İslâm arayışı çabalarını, bir başka deyişle pan-İslâmizm (ittihad-ı İslâm) ve İslâm modernizmini anlamamızı kolaylaştıracak niteliktedirler. Ancak, bu yazıda amaçlanan, böylesi tahlili bir yaklaşımdan çok, her iki dergi hakkında okuyucuya bir ön fikir vermektir. Bu nedenle aşağıda, bu dergiler hakkında kısa bilgiler verildikten sonra, özellikle *İslâm Dünyası* dergisi ve Abdürreşid İbrahim üzerinde durulacaktır. *İslâm Dünyası* dergisinin yayın çizgisinin daha iyi anlaşılabilmesi için dergide yer alan birçok yazı kısaca da olsa özetlenecektir.[4]

I

Abdürreşid İbrahim üç yıllık uzun seyahatinin son noktası olan İstanbul'a geldiğinde Meşrutiyetin ilanı üzerinden henüz iki yıl geçmişti. Rusya'da kurduğu matbaa[5] ve bastığı sayısız dergi ve kitaplar ile tanınan Abdürreşid'in, İstanbul'da hemen yayın işlerine girişmemesi düşünülemezdi. Böylece, 15 Nisan 1910 tarihinde *Teârüf-i Müslimîn*'in ilk sayısı ile matbuat sahnesinde yerini aldı.[6]

Daha önceleri sorunlarını büyük ölçüde *Sırat-ı Müstakim* sayfalarında dile getiren Rusyalı Müslümanlar Abdürreşid İbrahim, Osman Cudi, Yakup Kemal ve Terviskili Ahmet Taceddin'in öncülüğünde *Teârüf-i Müslimîn* adlı yeni bir dergi çıkarmaya karar verdiler. Bu derginin amacı İslâm alemini birbirinden haberdar etmek ve daha da önemlisi Hilafet makamının bütün Müslümanlar tarafından saygıyla tanınmasını sağlayarak Osmanlı devleti çevresinde İslâm kardeşliği ve birliğini geliştirmek (uhuvvet ve rabıta-ı diniyyeyi takviye) olarak belirlenmişti.[7]

Ancak bu amaçlarına rağmen *Teârüf-i Müslimîn* esas olarak Rusya Müslümanlarının kurtuluş mücadelesi ile ilgilenmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin İslâm birliğini gerçekleştirmekten uzaklaştığını hissettikleri ölçüde yeni arayışlar içine girmişlerdir. Bunun sonucunda Pan-İslâmizmin yanı sıra Pan-Turanizm de İbrahim tarafından *Teârüf-i Müslimîn* sayfalarında sık sık gündeme getirilmiştir.

İbrahim seyahati sonucunda Osmanlı Hilafetinin Doğuda fazla bir nüfuza sahip olmadığını yakından görmüştü. Osmanlı İmparatorluğu'nun önderliğinde İslâm birliğini gerçekleştirmenin zorluğunu seziyordu. Doğu'nun "parlayan güneşi" Japonya'ya bu kadar ilgi duyması böylesi bir duygunun sonucu olarak değerlendirilmelidir. Ancak buna rağmen İslâmı ve Hilafeti merkeze alan bir siyaseti gözardı etmesi de mümkün olamamıştır. *Teârüf-i Müslimîn*'e biçilen görev bunun bir kanıtıdır.

Teârüf-i Müslimîn çevresi İttihad ve Terakki merkezi ile muhtemelen çok yakın bir ilişki içinde olmuştur. İttihad ve Terakki için Pan-İslâmizm, Pan-Turanizm ve Osmanlıcılık siyasetlerinin her üçü de eylem için olanaklar yaratmaktaydı. Pan-İslâmizm ve Pan-Turanizm politikaları özellikle Enver ve onun kontrolündeki Teşkilat-ı Mahsusa için ayrı bir öneme sahipti.[8] Abdürresid İbrahim'in *Teârüf-i Müslimîn*'deki yazılarında Pan-İslâmizm ile Pan-Turanizm arasında gidip gelmesi zaman zaman da bunların bir ve aynı şeyler olduğunu ileri sürmesi bir rastlantı olmasa gerek. Bütün bu yeni ve kaygan tavır alışlar aslında Abdürresid İbrahim'in siyasal pragmatizminin bir tezahürü olarak da değerlendirilebilir.

1913 yılına gelindiğinde Abdürreşid İbrahim ikinci bir dergiyle tekrar matbuat sahnesi-

İSLÂM DÜNYASI

İbrahim'in 1913-1914 yıllarında İstanbul'da yayınladığı *İslâm Dünyası* dergisinin kapağı.

ne çıkar. Bu dergi *İslâm Dünyası*'dır. Ancak son dört yıl içinde siyasal koşullar büyük oranda değişmiştir. Bosna-Hersek, Trablusgarb ve Doğu Rumeli kaybedilmiş ve Devlet büyük bir savaş tazminatını ödemek zorunda bırakılmıştır. Dahası Balkan Savaşı sırasında 26 Mart 1913 günü Edirne kaybedilmiştir. *İslâm Dünyası* dergisi işte tam da böylesi karanlık günlerin ortasında, 15 Mart 1913 günü yayın hayatına başlar.[9]

Künyesinde "İslâm Faidesine Çalışır" ibaresi bulunan *İslâm Dünyası*'nın yayın politikası Abdürreşid'in ilk yazısında açıklanmıştır.[10] *İslâm Dünyası* öncelikle İslâm ahalisinin merkezi olan Hilafet Müslümanlarından bahsedecektir. Bunun yanı sıra bütün dünya Müslümanlarının durumu hakkında haberler yayınlanacaktır. Amaç, İslâmiyetin, medeniyetin zalim pençesinden nasıl kurtulacağını tespit etmektir.[11]

İkinci sayıda Abdülvahhab *İslâm Dünyası*'nın amacını ve işlevini yeniden tanımlar. *İslâm Dünyası*, İslâm toplumlarının dünyevi durumlarının şimdi nasıl olduğu, nasıl olması gerektiği ve aklen kabul olunabilecek tarzın ne olduğu gibi sorunlardan bahsedecektir. *İslâm Dünyası*, ayrıca, Müslümanların aklen icab eden nitelik ve durumda bulunup bulunmadıklarını, hata ve eksikleri varsa bunların neden ileri geldiği ve nasıl tedavi edilebileceğini bildirecektir. Böylece İslâm milletinin ilerlemesine hizmet etmiş olacaktır.[12]

İbrahim ve Abdülvahhab'ın yazılarından *İslâm Dünyası*'nın *Teârüf-i Müslimîn*'den hayli farklı bir amacı hedeflediği anlaşılmaktadır. *İslâm Dünyası*'nın ilgi alanı öncelikle Osmanlı Müslümanları ile sınırlanmıştır. İslâm aleminin farklı unsurları arasındaki ilişkiyi, dayanışmayı ve İslâm kardeşliği duygusunu geliştirmekten önce, amaç, İslâmın, medeniyet dünyası karşısındaki ezilmişliğinin nedenlerini tespit edip, bu tutsaklıktan kurtuluş yollarını keşfetmek olarak belirlenmiştir.

Abdürreşid İbrahim'in politik konumlanışının iki yıl zarfında böylesine içe yönelmesi, 1910 yılının başlarından 1913 yılının başlarına kadar geçen dönemde Osmanlı İmparatorluğunun yaşamış olduğu siyasal gelişmelerle doğrudan ilişkilidir. Osmanlı başkentinde geçirdiği üç yıl, İmparatorluğun kendini kurtarmaktan aciz bir duruma düştüğüne tanıklık etmiştir. İşte bu koşullarda Abdürreşid, İttihad-ı Şark, Pan-Turanizm veya Pan-İslâmizm gibi büyük siyasal projeler peşinde koşmak ayrıcalığına artık sahip değildi. Böylesi bir ruh hali *İslâm Dünyası*'ndaki yazılarının tamamına damgasını vurmuştur.

II

Abdürreşid İbrahim *İslâm Dünyası*'nın ilk yedi sayısısındaki yazılarında "İtiraf-ı Lazım Olan Acı Hakikatler" ya da "Acı Hakikatler İtiraf Olmadıkça Islah Mümkün Olamaz" ortak başlığını kullanmıştır. Bu yazılara göre Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu sorunların çözülememesinin temel nedeni açıkça dile getirilmemiş olmalarıdır. Sorunlar tespit edilmezse ve etraflıca tartışılmazsa kuşkusuz üstesinden gelmek de mümkün olmayacaktır. Aksine, görmezden gelindiği için, hiçbir sorun çözülememiş ve gittikçe daha da içinden çıkılmaz olmuştur. O halde hiçbir nezaket kuralı kabul edilmeden, hiç kimsenin karşısında eğilmeden kendi kusurlarımızı kendimiz itiraf eder de her hastalığımızı tedaviye başlayacak olursak pek az zamanda hızla sonuca doğru ulaşılacaktır.[13]

Abdürreşid İbrahim'in bu yedi yazı boyunca tekrar tekrar vurguladığı temel hastalık İmparatorluğun başkentinde ahlaksızlığın ve imansızlığın genel bir hal aldığıdır. Bütün millet bu durumdan muzdariptir. Yöneticiler, din adamları ve sokaktaki adam manevi değerler yerine kendi maaşını düşünür olmuştur. "Türkiye'nin başına gelen felaketlerin başlıca sebebi imansızlıktır. Bu imansızlık bizde adeta müzmin bir hale gelmiş ve her Osmanlı ferdi kendi yaşamında düzelmeye ilişkin bütün ümidini kaybetmiştir. Bu ümitsizlik ortamında herkes kendi ölçüsünde idare-i maslahat politikasını" meslek kabul ederek maaşının devamını güvence altına almayı temel amaç haline getirmiştir.[14]

Abdürreşid'in bu eleştirilerinin özellikle ulemaya yönelik oluşu dikkat çekicidir. Durum öylesine vahimdir ki, Bab-ı Meşihat bile adeta bir batakhaneye dönüşmüştür.[15] Abdürreşid'de imanın ve moral değerlerin yeniden tesis edilmesi ile bütün sorunların üstesinden gelineceği inancı hakimdir. Bu inanç imanın güçlü olduğu ve bu nedenle başarılarla dolu İslâm tarihinin erken dönemlerinden ("asr-ı saadetten itibaren birinci, ikinci hatta üçüncü asırlara kadar") örneklerle kanıtlanmaya çalışılmaktadır.[16] Bütün bu tarihsel örneklerde din adamları son derece saygın bir yere sahiptir. Yöneticilerin mahiyetinde onlara yol gösteren ilmen güçlü din adamaları vardır. Ancak ne zaman ki bu din adamları yöneticilere dalkavukluk etmeye başlamışlar ise o zamandan itibaren durum gittikçe kötüleşmiştir.[17]

İbrahim söz konusu yazıları 1913 yılının ilk yarısında kaleme almıştır. Devletin içine girmiş olduğu son derece kötü durum, onu, son çare olarak gördüğü, daha çok inanç ve iman gibi manevi değerlere dayanan, topyekûn bir hareketlilik önermeye yöneltmektedir. Olayların hızla gelişmesi, onun, İslâm dünyasının ve Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu siyasal çöküşe ilişkin tarihsel ve sağduyulu çözümlemelerde bulunmasına fırsat vermemektedir. İstanbul'da gerek halkın gerekse yöneticilerin, aydınların ve din adamlarının içinde bulunduğu kayıtsızlık, "malumatferuşluk"; Meşrutiyetin görece serbest ortamında her kafadan bir ses çıkması, herkesin bir şeyler önermesi, ama fiiliyatta hiçbir şey yapılmaması; particiliğin, fikir ayrılıklarının ön plana çıkması, onun daha çok yalınkat bir çözümlemeyle manevi değerlere vurgu yapmasına ve örtük bir şekilde de olsa Meşrutiyetin getirdiği serbest ortamın tersine, otoriter bir yönetim tarzını önermesine neden olmaktadır. Abdürreşid'in karamsarlığı o derece artmıştır ki örneğin bu koşullarda "adeta .. kahrolsun hürriyet diyeceği"[18] gel-

mektedir. Ona göre böylesi bir durumda idare-i maslahat yöntemleri en tehlikeli yöntemlerdir. Tam tersine her şey göze alınıp "bir elde kırbaç diğerinde adalet olmadıkca felaketlerden kurtulmak kabil olamıyacağı artık idrak edilmelidir." [19]

Abdürreşid İbrahim'in düşünce sistemine göre toplumu içinde bulunduğu bugünkü durumdan çekip kurtaracak temel kesimler ulemadır. Ulemaya yazılarında son derece sert eleştiriler yöneltmesinin bir nedeni de aslında onlara tarihsel görevlerini hatırlatmak içindir. Bu amaçla ayrıca, "Hayat-ı İslâm Ulema Elindedir" başlıklı bir yazı kaleme almıştır.[20] Abdürreşid'in ulemaya layık gördüğü milletin rehberliği görevi sadece ruhani bir rehberlikle sınırlı değildir. Ulema millete maddi yaşamın her alanında önderlik etmeli, onlara yardımcı olmalıdır. "Ulema bütün mevcudiyetiyle bu günden itibaren hiç vakit geçirmeyip Anadolu köylerini dolaşarak, milletin istikbali ve hayatı için her ne lazım ise teşvik ve tergib etmeli, ziraat, sınaat, ticaret hep insanlar için birer ibadettir, millletin bütün hayatı sınaat ziraat ticaret ile kaimdir, bunları milletine takdir ettirmek söylemek anlatmak hocaların vazifesidir."[21]

Onun önem verdiği bir başka kesim de öğrencilerdir. Gerek *Teâvüf-i Müslimîn* gerekse *İslâm Dünyası* sayfalarında bu konuya ait birçok yazı kaleme almıştır. Rusya, Avrupa ve Japonya talebelerinden örneklerle Osmanlı talebelerini memleket sorunlarıyla ilgilenmeye ve hatta bu sorunların çözümüne öncülük etmeye davet etmektedir. Ona göre öğrenciler toplumun geleceğini temsil etmektedirler.[22]

Abdürreşid İbrahim yukarda kısaca özetlenenler dışında yine yaşanan sorunları, "acı gerçekleri", dile getiren yazılar kaleme almıştır. 13. sayıda "Islahata Nereden Başlanabilir?" başlıklı yazıda reformlara öncelikle merkezden başlamak gerektiğini belirtmektedir. Çünkü bütün kötülüklerin kaynağı merkezdeki memurlardır.

17. sayıda "Meb'usan İntihabatı ve Mesuliyet" başlıklı yazıda bütün Müslümanların seçimlere duyarlı olması gerektiği, seçimlere katılmanın bir bakıma farz olduğu söylenmektedir.

"Ümitsiz Millet Yaşayamaz" başlıklı 20. sayıdaki yazıda, Allah'ın eninde sonunda Müslümanlara yardım edeceği, bu nedenle hiçbir zaman ümidin kaybedilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak Müslümanların "kavmiyyet ve milliyet hülyasından vazgeçip" el birliğiyle çalışmaları gerekmektedir.

18. sayıdaki "Mutlaka Şeytan İlka Etmiştir" başlıklı yazıyı harf reformu hakkında *Sebilürreşad*'da çıkan bir yazı üzerine kaleme almıştır. Ona göre Osmanlı Devleti ile 300 milyon Müslümanı birbirine bağlayan Arap harflerinin kaldırılmasını savunmak büyük bir basiretsizliktir. Bu vesileyle benzer önerileri gündeme getiren Türkçü grupları da sert bir şekilde eleştirmektedir.[23]

Tefekkür konusunun işlendiği 24. sayıdaki yazıda İslâm dininin temel kuralının ihmal edildiği, Hicretin beşinci ve altıncı asırlarından sonra "tefekkür devresinin" kaybolduğu, son dönemlerde mütefekkir denecek bir tek Müslüman bulunamayacağı ve İslâm ulemasının "fukahayı körü körüne taklit etmekte olduğu" ifade edlilmektedir.[24]

İslâm düşüncesinin önemli kavramlarından biri olan ictihad konusu "İctihad Hevesi Gibi Geliyor" başlıklı yazıda ele alınmıştır. İbrahim burada temkinli bir çizgi tutturmaya özen gösterir. ona göre İctihad Kapısı açıktır. Ancak ictihad yapacak nitelikte müctehidler bulmak çok zordur.[25]

***

İslâm Dünyası'nda daha ilk sayıdan itibaren halk kavramı ve halka doğru gitmek, halkı aydınlatmak düşünceleri belli bir ağırlık taşımaktadır. Bu fikirler söz konusu dönemde hayli yaygındır. Benzer görüşler Türk Ocağı etrafında toplanan Türkçüler tarafından da gündeme getirilmiştir, akımın sözcülüğünü de Yusuf Akçura üstlenir. 1913 yılında Celal Sahir'in yönetiminde *Halka Doğru* dergisi yayınlanır.[26]

İslâm Dünyası'nda bu görüşler en açık şekliyle "İrşad Tarifleri" başlığı altında Hadimü'l-Din[27] tarafından dile getirilir. Bu yazara göre halka gitmek "köylüyü sevmek, köylüyü unutmamak, köylünün, ahalinin fikrini tenvir etmek, zihnini açmaktır". Bu durumda asıl belirlenmesi gereken bunların ne ile ve nasıl yapılacağı, halka hangi yoldan gidileceğidir. İşte bunları düşünmek ve seçmek lazımdır.[28]

Hadimü'l-Din'e göre halka gitmenin başlıca üç yolu vardır: "İbtidai mektebler", "Matbuat" ve "Konferans ve hutbeler". Bunlardan en etkilisi kuşkusuz birincisidir. Ancak sonuç almak bir hayli uzun zaman gerektirir. İkinci yol ise biraz daha

Kadı Rizaeddin bin Fahreddin (1859-1949)

Kazan Ulemâsından, Orenburg Ruhani Meclisi kadısı. 1913 yılında Orenburg'da çıkan *Şûra* dergisinin başyazarı. 1922'de İç Rusya ve Sibirya müftüsü olmuş, bu sıfatı ölümüne kadar korumuştur. Fahreddin, Rusya'nın en büyük yenilikçi dinbilim adamlarındandır. Dinbilim ve İdil-Ural Türklerinin tarihine ait pek çok eser bırakan Fahreddin'in *İslâm Mecmuası*'nda da dini içerikli yazıları yer almıştır.

kestirmedir. Matbuatın etkili olabilmesi için öncelikle "matbuat lisanı ile halk lisanı arasındaki o büyük farkın" giderilmesi, yani "lisanda oldukça büyük bir tadilat yapmak icab etmektedir." Bu ise öyle kısa zamanda olacak bir şey değildir, bu nedenle konferans ve hutbeler yoluyla halkın aydınlatılması en kestirme yol olarak ortaya çıkmaktadır.

Halkı aydınlatmanın (irşad, tenvir) yolu camiler olunca, cuma hutbelerinin anadiliyle verilmesi bir gereklilik olmaktadır. Oysa o tarihlerde İstanbul ve Anadolu'da cuma hutbeleri Arapça olarak verilmekteydi. Cuma hutbelerinin anadiliyle verilmesi talebi *İslâm Dünyası*'nın üzerinde en çok durduğu konulardan birisi olmuştur. Oski imamı Niyaz Mehmed efendinin Rusya'da Tatarca verdiği ve sonra kitaplaştırılan "Anadiliyle Cuma Hutbeleri" Türkçeleştirilip *İslâm Dünyası*'nın farklı sayılarında yayınlanmıştır.[29] Ayrıca bu konuda Bab-ı Meşihate sert eleştiriler içeren açık mektuplar da yazılmıştır.[30]

Cedid hareketinden gelen Rusyalı Müslümanların üzerinde ısrarla durdukları bir diğer konu da eğitim sorunları olmuştur. Bu eğilim *İslâm Dünyası* sayfalarına da yansımıştır. Bu konuda birçok yazıya yer verildiği gibi, Şeyhülislamlığa medrese reformu konusunda eleştiriler açık mektup şeklinde dergi sayfalarından iletilmiştir.[31] Dergiye göre medrese reformunun başarıya ulaşamamasının nedeni yine Şeyhülislamlığın ilgisizliğidir.

İslâm Dünyası'nda, İslâm toplumlarına ve tarihine yönelik içerik olarak en sert eleştiriler Musa Carullah'ın kaleminden çıkmıştır.[32] Dergi bu konudaki yenilikçi ve eleştirel tavrı bir bakıma Musa Carullah'a havale etmiş bulunmaktadır. Musa Carullah *İslâm Dünyası*'nın birinci sayısındaki yazısında "medeniyet dünyası" ilerlemiş iken "İslâm dünyasının" neden gerilediğini araştırmaktadır.[33] Onaltıncı yüzyıl başlarında Almanya'da gerçekleşen Reformasyon sayesinde "medeniyet dünyasının" aklı, fikri ruhani kuvvetten, ruhaniler elinde esirlikten kurtulmuş, böylece "ulum ve maarif" geniş nefes alabilmiştir. Ufak meselelerle başlayan reformasyon kısa sürede güç kazanmış ve mektebler önemli sonuçlar doğurmuştur. İnsan kendinin insaniyetine akıl kendinin bağımsızlığına, özgürlüğüne ve nufuzuna nail olmuştur. Bundan sonra insan aklı hızla hareket edip doğanın bütün sırlarını keşfetmiştir. İnsan bilinci ve "ilmi" Katoliklerin ellerinden kurtulmuş böylece ilerleme hız almıştır. "Akıl" kilise duvarları içinde papaların ellerinde esir iken gerçekleşmeyen ilerleme son asırlarda hızla gerçekleşmiştir. Kısacası, "kilise tasallutundan aklın necatı berekesinde medeniyet dünyası terakki etti."[34] Musa Carullah'a göre İslâm dünyasında aynı dönemlerde toplumun aklı, fikri "mukallid fıkıhların", "mağrur mütekellimlerin" ellerinde tutkun idi. Bunun sonucu olarak İslâm dünyası cansız, hareketsiz kalmıştır. Kısacası, "aklın azadlığı ile medeniyet dünyası terakki etti; aklın tutkunluğu yüzünden İslâmiyet alemi tedenni etti."

Musa Carullah, tespitlerinin ardından çözüm yolunu da göstermektedir: kurtuluşun yolunu girmenin "birinci çaresi aklı azad etmek, tutkunluktan kurtarmaktır. Akıl, irade necat bulmayınca, diğer çarelerin hepsi kuralsız, sonuçsuz kalır."[35] Özetle, bu yazılarda Musa Carullah İslâmda da bir reformasyon yaşanması gerektiğini vurgulamaktadır. Bir bakıma, kendi ifadesiyle, "İslâm Protestanlığını" telkin etmektedir. Aslında son derece radikal görünen bu düşünceler İslâm dünyası için hiç de yeni değildir. Afgani de yıllar öncesinden benzer görüşler ortaya atmaktaydı, ve bir yoruma göre İslâm'ın Luther'i olmayı ummaktaydı.[36] Bütün bunlar Tatar İslâm yenilikçilerinin pek de yeni fikirler ortaya koyamadıklarına, büyük oranda Afgani ve Abduh'un izini takip ettiklerine işaret eder.

***

İstanbul'da Tatar Cemiyet-i Hayriyesi etrafında örgütlenen Tatar kökenli İslâmcıların sözcüsü olan *İslâm Dünyası* dergisi yayınına 1914 Nisanında son vermiştir. Bu ikinci derginin *Teâvün-i Müslimîn*'den ayrıldığı bir nokta, Osmanlı siyasal gündemine daha bağımlı hale gelmiş olmasıdır. Dönemin son derece olumsuz koşulları yazarların ve özellikle Abdürreşid İbrahim'in özgüvenini büyük oranda sarsmıştır. Bu nedenle yazılar esasen sert iç eleştiriler niteliğindedir. Ayrıca özellikle İbrahim'in yazıları İslâmi moral değerler etrafında acil bir eylem çağrısı niteliği taşımaktadır.

Bu arada unutulmaması gerekir ki 1914'ün Şubat ayında modernist İslâmcı bir çizgide, İttihad ve Terakki'nin yarı resmî organı *İslâm Mecmuası* yayınlanmaya başlamıştır. Aynı yıl içinde I. Dünya Savaşı başlamıştır. Kasım 1914'te Cihad ilan edilir. 1914 Aralık'ında Sarıkamış harekâtı başlar. Abdür-

Musa Carullah Bigi (1875-1949)

Cedid hareketi içinde yer almıştır. Rusya kökenli yenilikçi İslâmın önemli temsilcilerindendir. İslâm dinini modern gelişmelerle bağdaştırma amacına yönelik fikirleri, Cedidcilerle (yenilik yanlıları) Kadimciler (eskilik yanlıları) arasında ve içerde olduğu kadar dışarda, özellikle Türkiye'de tartışmalara yol açtı. Bigi 1917'den sonra Rusya'da kalmayı tercih ederek İslâm ile Komünizmin arasını bulmaya çalıştı. Bigi'nin *İslâm Mecmuası* ve özellikle *İslâm Dünyası* dergilerinde birçok yazısı bulunmaktadır.

reşid İbrahim Trablusgarp'ta olduğu gibi yine cepheye koşar. Ardından yine 1915 yılında Almanya'da Tatar savaş esirlerinden Rusya'ya karşı birlikler oluşturmaya çalışır ve onlara yönelik Tatarca *Cihad-ı İslâm* gazetesini yayınlar.

Abdürreşid İbrahim'in bütün bu hareketleri, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Genelkurmayı'nın istihbarat şubesinden ve Dahiliye Nezareti'nin gizli polisinden ayrı Enver Paşa'nın gizli istihbarat servisi olarak çalışan[37] Teşkilat-ı Mahsusa'yı akla getirmektedir. Benzer soru işaretleri Abdürreşid İbrahim'in II. Meşrutiyet yıllarındaki bütün faaliyetleri ve yayınları için de söz konusudur. Tarihin bütün bu gizli kalmış yönlerinin aydınlatılması kuşkusuz hiç de kolay değildir. Ancak yine de Abdürreşid İbrahim'in hayatını ve çıkardığı bu iki derginin çizgisini anlamak için dönemin bütün iç ve dış siyasi gelişmelerini dikkatle takip etmek gerektiği açıktır.

Teârüf-i Müslimîn ve *İslâm Dünyası* dergilerinin incelenmesi, Abdürreşid İbrahim'in ve Tatar Pan-İslâmizminin düşünsel evrimini izlemek için yeterli değildir; kuşkusuz daha geniş bir tarihsel sürecin dikkate alınması gereklidir. Ancak bunu gerçekleştirmek bu yazının sınırları içinde mümkün değildir. Burada şu kadarı söylenmelidir ki, her iki dergi, Tatar İslâmı ve Abdürreşid İbrahim'in politik ve düşünsel evriminde önemli köşe taşları olarak belirmektedir. Bu yazıda yapılmaya çalışılan da ancak söz konusu iki dergiyi ve gündemlerini, özellikle Abdürreşid İbrahim'i ön plana alarak kısaca tanıtmak olmuştur.

DİPNOTLAR

1- *Sırat-ı Müstakim* dergisi hakkında bilgi için bk. S. Akşin Somel, *Sırat-ı Müstakim: Islamic Modernist Thought in the Ottoman Empire* (1908-1912), Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul 1987; ve Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

2- *İslâm Mecmuası* hakkında bilgi için bk. Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, E.J.Brill, Leiden, 1992.

3- Bu dergilerden özellikle *İslâm Dünyası* tamamen unutulmuş bir dergidir. Bir tek Mahmud Tahir'in Abdürreşid İbrahim'in kısa biyografisi niteliğindeki yazısında *İslâm Dünyası*'nın ismine rastlanmıştır. bk. Mahmud Tahir, "Abdurrashid Ibrahim, 1857-1944", *Central Asian Survey*, vol. 7, no. 4, pp.135-140, 1988. *İslâm Dünyası* dergisini bana tanıtan ve böylesine önemli ve unutulmuş bir dergi üzerinde çalışmamı öneren Prof. Dr. Zafer Toprak'a teşekkürü bir borç bilirim.

4- Her iki dergi ve Abdürreşid İbrahim'in hayatı ve düşünceleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Nadir Özbek, *Abdürreşid İbrahim (1857-1944) - The Life and Thought of a Muslim Activist*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, 1994.

5- Petersburg'da Elektrik Matbahanesi. 1905 devrimi süresince Abdürreşid burada sayısız dergi, kitap ve risale yayınlamıştır.

6- *Teârüf-i Müslimîn* dergisinin sahipleri Yakup Kemal ve Ahmed Taceddin'dir. Sorumlu müdürü ise Osman Cudi'dir. 32 nüsha yayınlanabilen bu derginin son sayısı 1 Şubat 1911 tarihini taşımaktadır. *Teârüf-i Müslimîn*'in başyazarı, künyede belirtilmemesine rağmen, Abdürreşid İbrahim'dir. İbrahim'in her sayıda bir veya daha fazla yazısı bulunmaktadır.

7- "Kasd", *Teârüf-i Müslimîn* (TM.), c.1, no.1, 15 Nisan 1910, s.1-3. İmzasız olan bu yazı muhtemelen Abdürreşid İbrahim tarafından kaleme alınmıştır.

8- Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, (çev. Tansel Demirel) Arba Yayınları, İstanbul, 1993, s.49.

9- İki haftalık olarak çıkan *İslâm Dünyası* 16 Nisan 1914 tarihini taşıyan 27. nüsha ile yayınına son verir. Dergi'nin başyazarı Abdürreşid İbrahim, sorumlu müdürü ise Osman Cudi'dir. Satış yeri, önceleri Bab-ı Ali caddesinde İttihad-ı Ticaret Kütüphanesi sonradan da yine aynı cadde üzerinde bulunan Zaman Kütübhanesidir. *İslâm Dünyası*'nın yönetim yeri ise, İstanbul'da Nur-u Osmaniye'de Tatar Cemiyet-i Hayriyesi Pansiyonu'ndadır. Tatar Cemiyet-i Hayriyesi'nin müdürü Abdürreşid İbrahim'dir. Osman Cudi de Cemiyetin İdare Heyeti üyesidir. Cemiyetin olağan konresi ve kongrede seçilen idare heyeti üyeleri hakkında bilgi için bk. *İslâm Dünyası* (*İD.*), Aded 14, Sene 1, 16 Eylül 1913.

10- Abdürreşid İbrahim, "İtirafı Lazım Olan Acı Hakikatler", *İD.*, Sene 1, Aded 1,15 Mart 1913, s.2.

11- "Biz ibtida umum ahal-i islamın kalbigahı olan mükerrer Hilafet müslümanlarından bahs edip bilahare bütün kure-i arz müslümanları ahvalinden alabileceğimiz malumatı nesr ederek, istikbale doğru ne suretle hatve endaz olunursa İslamiyetin medeniyet pençe-i zalimesinden kurtulabileceğini esas meslek ittihaz ederek böyle bir mecellenin nesrine lüzum his etmistik..." *age.* s.2.

12- "millet-i necibe-i İslamiyenin teali ve terakkisine hizmet etmis olacaktır." Abdülvehab, "Akıl", *İD.*, Sene 1, Aded 2, s.19, 27 Mart 1913.

13- "...terakkiyata dahi tevecccüh ederiz." Abdürreşid İbrahim, "İtirafı Lazım Olan Acı Hakikatler", *İD.*, Sene 1, Aded 1, 15 Mart 1913, s.3

14- Abdürreşid İbrahim, "İtirafı Lazım Olan Acı Hakikatler", *İD.*, Sene 1, Aded 3, 10 Nisan 1913, s.34.

15- Abdürreşid İbrahim, "Acı Hakikatler İtiraf Olunmadıkça İslâm Mümkün Olamaz", *İD.*, Sene 1, Aded 2, 27 Mart 1913, s.18.

16- Abdürreşid İbrahim, "İtirafı Lazım Olan Acı Hakikatler", *İD.*, Sene 1, Aded 6, 22 Mayıs 1913, s.86.

17- *age.*, s.321.

18- Abdürreşid İbrahim, "Acı Hakikatler İtiraf Olunmadıkça İslam Mümkün Olamaz", *İD.*, Sene 1, aded 2, s.17.

19- Abdürreşid İbrahim, "İtirafı Lazım Olan Acı Hakikatler", *İD.*, Sene 1, Aded 5, 8 Mayıs 1913, s.67.

20- "Ey ulema-i keram, ey hoca efendiler bu milletin hayatı sizin elinizdedir, insaf ediniz allahdan korkmazsanız kendi hemcinslerinizden haya ediniz. Bu hal ulema-i İslâma yakısmaz. Tövbe edelim nedamet edelim millete rehber olalım." Abdürreşid İbrahim, "Hayat-ı İslâm Ulema Elindedir", *İD.*, Sene 1, Aded 21, 19 Ocak 1914, s.322.

21- Abdürreşid İbrahim, *age.* Sene 1, Aded 10, 19 Temmuz 1913, s.147.

22- Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulum ve Şakirdan" *TM.* Sene 1, Aded 5; "Talebe ve Şakirdan", *İD.* Sene1, Aded. 8 , 9 & 10.

23- "Biçare Müslümanlar her şeyden ümidlerini kesmisler, kafalarını taşa vururcasına çaresizler çaresine iltica ediyorlar: Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı, Türk Gücü, huruf-u münfasıla ihtira'iyle kendilerini teselli etmek istiyorlar. Bunların avâkıbını mülahaza edecek olursak, hiç şüphesiz nifak ve iftiraktan başka bir şey değildir. Bu bize hariçten telkin olunmadıysa, mutlaka şeytan ilka etmiştir." Abdürreşid İbrahim, "Mutlaka Şeytan İlka Etmiştir", *İD.*, Sene 1, Aded 18, s.275, 3 Aralık 1913.

24- Abdürreşid İbrahim, "Tefekkür-ü Saate Hayrun min İbadet-i Senete", İD., Sene 1, Aded 24, s.384-386.

25- Abdürreşid İbrahim, "İctihad Hevesi Gibi Geliyor", *İD.*, Sene 2, Aded 2, 27 Mart 1913.

26- Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüzyılı", *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)*, Gelişim Yayınları, İstanbul 1984 içinde, s.29.

27- Muhtemelen müstear bir isim.

28- Hadimü'l Din, "Irşad Tarifleri (1)", *İD.*, Sene 1, Aded 1, s.9.

29- *İslâm Dünyası*'nın 2, 6, 17, 20 ve ikinci cildin 3. sayılarında bu hutbeler Osmanlı Türkçesiyle yayınlanmıştır.

30- (*). C. "Açık Mektup: Makam-ı Mualla-i Mesihate: Hutbeler Meselesi", *İD.*, Sene 1, Aded 15, s.22

31- (*). C., "Makam-ı Mesihate Açık Mektup", İD., Sene 1, Aded 14, 16 Eylül 1913, s.220-223.

32- Musa Carullah'ın hayatı ve fikirleri için bk. A.Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından-2. Musa Carullah Bigi (Kişiliği, Fikirbayatı ve Eserleri)*, M.Sıralar Matbası, İstanbul 1958.

33- Musa Carullah, "Medeniyet Dünyası Terakki Etmis İken İslamiyet Alemi Nicin İndi?", *İD.*, Sene 1, Aded 1, 15 Mart 1913, s.4-6.

34- Musa Carullah, *age.*

35- Musa Carullah, *age.*

36- Nikkie R. Keddie, *An Islamic Response to Imperialism*, University of California Press, 1983, s.82.

37- Stoodard, *age.* s.54.

YENİ AÇILAN SOVYET ARŞİV BELGELERİNİN IŞIĞINDA

MİLLÎ MÜCADELE TARİHİ'NE KATKILAR

Türkiye Sosyal Tarih Araştırmaları Vakfı (TÜSTAV), geçtiğimiz Mart ayının ortalarında Hollanda'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü (USTE) ile ortaklaşa bir sempozyum düzenleyerek, Komintern Arşivi'nden sağladığı toplam otuz beş bin sayfa dolayındaki belge kopyalarını, en kısa sürede araştırıcılara açacağını vaat etmişti. Perfore olmayan mikrofilmlerin okunmasına elverişli bir gereç hâlâ sağlanamadığı için, bu olanaktan henüz yararlanılamıyor. Ama bu arada, Cambridge Üniversitesi'nin Wolfson Koleji'nden değerli araştırıcı Bülent Gökay Moskova'daki Merkezî Parti (TsPA) ve Dışişleri (AVP) arşivlerinde bulduğu yeni belgelerden yararlanarak, *Turkish Studies Association Bulletin*'de (Maryland, 1995) "The Turkish Independence War and Bolshevik Russia: Some New Aspects in the Light of Soviet Documents" başlıklı bir makale yayımlamış, bana da bir ayrıbasısını göndermiş. Nezaketine teşekkür ederek, aşağıda bu yazıdan özetle bazı bilgiler aktarıyorum.

MUSTAFA SAGİR OLAYI VE SOVYET ASKERÎ İSTİHBARATI

1921 yılı başlarında, Hindistan'daki Peşavar Hilâfet Konferansının delegesiyim diye Ankara'ya gelen ve M. Kemal Paşa'ya suikast yapmak isteyen bir İngiliz casusunun yakalanıp İstiklâl Mahkemesi kararıyla idam edildiğini biliyoruz. (23 Mayıs 1921 tarih ve 583 sayılı karar metni için bknz. Ergun Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri* (birinci cildin ilk basımı: Bilgi Yay., 1975), s. 100-2.) Gökay'ın Public Record Office, Dışişleri Bakanlığı evrakı arasında bulduğu, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Rattigan adlı bir görevlinin 29 Mayıs'ta merkeze gönderdiği gizli telgraf, M. Sagir'in gerçekten casus olduğunu doğrulamaktadır (FO 371/6470/s. 225). İlginç olan, Sovyet İstihbaratının M. Sagir'in planlarını o daha Ankara'ya gelmeden önce Türklere haber vermiş bulunması. Gökay bunu, Trabzon'daki Sovyet İstihbaratı'nın 6 Haziran 1921 tarihli raporundan öğrenmiş (TsPA Fond: 64, Op.:1, Ed.:205). Aslında, İngilizler de bu işte Sovyet parmağı olduğunun farkında imişler.

Gökay, Türkiye'ye gelen ve Ankara, Trabzon ve Erzurum gibi merkezlere yerleşen Sovyet heyetlerinde, Dışişleri görevlilerinin yanı sıra Komintern, Çeka ve Askeri İstihbarata bağlı kimselerin de bulunduğunu belirtmektedir. Onun saptadığına göre, 1921 yılının sonunda Ankara'ya elçi olarak atanan Simon İvanoviç Aralov, Çarlık ordusunda istihbarat yüzbaşısı iken Sovyet Askerî İstihbarat örgütünün ilk başkanı olmuş. (Gökay, Aralov'un Hasan Âli Ediz tarafından dilimize çevrilen *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları* (1967) kitabında istihbaratçılığına hiç değinmediğini belirtiyor. Ben de, anılarının İngilizce özetinden yararlanan G. Harris'in kitabında onun Tokat mebusu Nâzım beyi Türk hükûmetine ihbar ettiğini okumuş, ama bu bilgiyi Türkçe anılarında bulamamıştım. Bknz. *Türkiye'de Sol Akımlar* I/1, 4. bas., s.108 ve s.161/n. 255.) 1921'den itibaren Türkiye'ye ilişkin haber alma işleriyle görevlendirilen Aralov, özellikle Lausanne barış görüşmeleri sırasında bizim tutumumuzun nasıl olacağı konusunda Bolşevik Partisi Polit(ik) bürosunu önceden bilgilendirmiş; sonra bizim hükûmet, onu Türk komünistlerinin yasadışı etkinliklerine yardım etmekle suçlayınca, geri çağrılmış, ama 1936 yılına kadar Türkiye ahvalini izlemeyi sürdürmüş. Ertesi sene Rusya'da tutuklanmış ve üç yıl boyunca sorguya çekilmiş; 1941'de yeniden askerî istihbaratta çalıştırılmış. 1947'de yine tutuklanmış ve bu kere 10 yıl bir toplama kampında kalmış. Serbest bırakılınca, yeniden askerî istihbarat örgütüne dönerek başkan yardımcılığına getirilmiş. 1957'de işten çıkarılmış ve 1969'da eceliyle ölmüş.

1919 NİSANINDA İSTANBUL'DAKİ İŞGAL KUVVETLERİNİN GİRİŞTİĞİ KOMÜNİST AVI

Gökay'ın AVP'de bulduğu 20 Nisan 1919 tarihli bir Narkomindel (Dış İlişkiler Halk Komiserliği) raporu (Fond: Ref. Türkiye, Op.:2, Por.:2, Pap.:2), müttefiklerin İstanbul'da Komünistlere ve ileri gelen milliyetçilere karşı sert önlemler aldığını belirterek "yalnızca İstanbul'da Müttefik polisi 300 Türk Komünistini tutukladı" demekteymiş. Raporda, bu baskıların halk arasında Batı düşmanlığı ve Sovyet yanlılığı yarattığı da ileri sürülüyormuş.

MUSTAFA KEMAL PAŞA 1919 MAYISININ SONLARINDA HAVZA'DA KİMİNLE GÖRÜŞMÜŞTÜ?

Gazeteci Samih Nafiz Tansu, eski askerî istihbaratçı Hüsamettin Ertürk'ün kendisine anlattıklarını 1964 yılında *İki Devrin Perde Arkası* adlı bir kitap halinde yayımlamıştı. Burada yapılan ifşaatlar ara-

sında, Atatürk'ün Milli Mücadele arifesinde Havza'ya gelen Rus Albayı (sonradan Mareşal) Budiyenni ile yardım ve rejim konularını görüştüğü iddiası da vardı. Bu Rus parmağı iddiasına, karşıt gerekçelerle de olsa, sağdan ve soldan birçok kişi inanıverdi. Özellikle Dr. Fethi Tevetoğlu, aynı konuda birçok yazı yazdı ve olayı o tarihte henüz sağ olan Budiyenni'ye (Suat Hayri Ürgüplü aracılığıyla) doğrulattığını bile savundu. Ben ise, hem cereyan ettiği ileri sürülen konuşmalara inanmamış, hem de Rusların Budiyenni'yi delege olarak göndermiş olamayacaklarından şüphelenmiştim. Nitekim Rus tarihçisi Anatoli Filipoviç Miller'le de görüşüp "Türk-Sovyet İlişkileri Tarihinde: Atatürk'le ilgili olarak uydurulmuş bir hikâye" başlıklı kısa bir makale kaleme alarak (*1973 Sinan Yıllığı*, s. 510-13) bu iddiayı yalanladım. Stefanos Yerasimos da *Ekim Devriminden Milli Mücadeleye Türk Sovyet İlişkileri* kitabında (Gözlem Yay., 1979), benim yazımı görmeden, M. Kemal Paşa'nın Budiyenni başkanlığında resmî bir Sovyet heyeti yerine, Mustafa Suphi tarafından gönderilmiş temsilcilerle görüşmüş olabileceği varsayımını öne sürdü (s. 108 ve n. 87). Gökay, Suphi'nin bir konuşmasında verdiği tarih ve bilgilere bakarak bu görüşe katılıyor. Bu arada, Merkezi Parti Arşivi'nde bulunan iki belgeyi anmakta: Azerbaycan Komünist Partisi'nin 20 Şubat 1921 tarihli "Doğu Sorunu ve Ulusal Sorun Üstüne Tezleri", TsPA Fond: 5, Op.:2, D.:92 ve M. Pavloviç'in -tarihsiz- "Türkiye'deki Komünist Faaliyetler hakkında Lenin'e Rapor"u, TsPA Fond: 5, Op.:3, D.213.

ANKARA'DA SOVYET ELÇİLİĞİNE SIĞINAN KOMÜNİST GAZETECİ NİZAMETTİN NAZİF TEPEDELENLİOĞLU'NUN TÜRK HÜKÛMETİNE TESLİM EDİLİP EDİLMEMESİ SORUNU

28 Ocak 1920'de Bolşevik Partisi Politbürosu tarafından Ankara'ya atanan (TsPA, Fond: 5, Op.:2, D.:314) ilk Sovyet temsilcisi Şalva Eliava yıl sonunda buradan ayrılmış ve yerine Budu Mdivani gelmişti. 1920 yazında Eskişehir'de Çerkes Ethem'in malî desteğiyle yayımlanmaya başlayan (İslâm Bolşevik Gazetesi) *Seyyare Yeni Dünya* da, Ethem'in Resmî TKP'na girmesiyle birlikte, Ankara'ya getirilmiş ve bu fırkanın organı olarak çıkarılmaya girişilmişti. Fakat Ethem'in ayaklanması sırasında, *Yeni Dünya* eski sahibine karşı asker sevkini engellemek için, bir bildiri yayımlayarak demiryolu işçilerini greve çağırmıştır. Bunun üzerine, hükümet yanlıları 2 Ocak 1921'de gazeteyi tahrip etmişler, polis de bildirinin sorumlularını tutuklamaya koyulmuştur. Bu bildiriyi yazan Nizamettin Nazif ise, Sovyet Elçiliğine sığınmıştır. Mdivani, onu polise teslim etmeyi kabul etmemiştir. Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, elçiye Nizamettin Nazif'i Türk hükûmetine vermesini bildirmiş, ama Mdivani bakanının bu direktifini de "ilkelerime aykırıdır" diye reddetmiştir: "Ben hiç kimseyi polise veremem, hele o kişi

Solda Rus Sefiri Aralov, ortada M. Kemal Paşa, sağda Azerbaycan Sefiri Abilov.

benim devletimin ideolojisiyle bağlantılıysa... ileride de, herhangi bir siyasal sanığı gönüllü olarak polise teslim etmeyeceğim; böyle bir kimseyi ancak kendi devletime veririm." (23 Ocak 1921, AVP, Fond: Ref. Türkiye, Op.:4, Por.:9, Pap.:5.)

(Gürcü Komünist B. Mdivani daha 1922 yılında Rus Partisinin Merkez Komitesi tarafından "ulusal sapmacılık"la suçlanacaktır. 1936 sonlarında da "Troçkist muhalefet"ten Sergey İvanoviç Kavtaradze ile birlikte Stalin'i öldürmeye kalkıştığı öne sürülerek ölüme mahkûm edilmiş ve kurşuna dizilmiştir.)

Gökay bu örnek-olaya bakarak, Çiçerin'in yönetimindeki Narkomindel'in Türkiye'de devrimci propaganda ve kışkırtmalara karşı olduğu ve yalnızca resmî diplomatik ilişkileri yeğlediği yargısını veriyor. Fakat ona göre, Çiçerin bu olağan diplomasi kisvesi altında, yabancı ülkelerdeki yasadışı devrimci etkinlikleri desteklemekten de geri durmuyordu. Örneğin:

ENVER PAŞA'NIN MOSKOVA'DA YAYIMLAMAK İSTEDİĞİ İKİ TÜRKÇE GAZETE

Gökay, 1921 Nisanında Çiçerin'in Merkez Komitesine yazdığı bir mektubu bulmuş. Bu belgede, Narkomindel, 1919'dan beri Bolşeviklerle işbirliği yapan Enver Paşa'nın Moskova'da, biri Türkiye halkına ötekiyse bütün İslâm dünyasına seslenecek iki tane İngiliz-aleyhtarı gazete çıkarmayı önermekteymiş. Sovyet hükûmeti, bundan bir ay önce İngiliz-

lerle imzaladığı Ticaret Antlaşmasında Britanya İmparatorluğuna karşı kendi sınırları dışında dolaylı-dolaysız propaganda yapmamayı yükümlendiği halde, Çiçerin Merkez Komitesine mektubunda - kendisine hiç de güvenmediğini belirttiği- Enver Paşa'nın önerisini desteklemekteymiş. (18 Nisan 1921. TsPA, Fond: 5, Op.:2, D.:315)

TÜRKİYE'NİN BOLŞEVİKLEŞTİRİLMESİNİ SOVYETLER Mİ İSTİYORDU, BİZ Mİ İSTİYORDUK?

Merkezî Parti Arşivi'nde bulunan birçok belge, gerek partinin gerekse dışişleri bakanlığının Kemalist Türkiye'ye silah ve para yardımı yapmaktan yana olduklarını göstermekle birlikte, "İngiltere'ye karşı ortak bir harekât"ı asla onaylamadıklarını kanıtlamaktaymış. Hatta yaptıkları yardımın İtilaf devletlerinden gizli tutulmasını istiyorlarmış. Rasih Nuri İleri gibi yazarların (*Atatürk ve Komünizm* 1970, s. 14. 72-73), "Sovyetler daha radikal bir işbirliğine taraftardılar, Türk tarafıysa buna karşıydı" demelerinin tersine, Çiçerin'in Politbüro'ya 30 Kasım 1920, Narkomindel'in Merkez Komitesine 10 Mart 1921 ve Çiçerin'in Stalin'e 14 Eylül 1921 tarihli yazıları (aynı arşiv fondunda Op.:2, D.:314-315), Türkiye'de bir Sovyet devleti kurulmasını olanaksız saydıklarını kanıtlamaktaymış. (Ayrıca, Pavloviç'in Lenin'e sunduğu, 1921 yılında Türkiye'de Komünist Hareket konulu rapor: aynı arşiv fondunda, Op.:3, D.:213.)

BİR KOMİNTERN RAPORUNDA TOPAL OSMAN

Bir Komintern araştırması, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Karadeniz'de öldürülmelerinden, Mustafa Kemal Paşa'nın sadık adamı, Giresunlu Osman Ağa'nın kişisel olarak sorumlu olduğunu öne sürmekteymiş. Raporda, Osman Ağa ve adamlarının Ankara hükûmetinin direktifleriyle Doğu Karadeniz kıyılarındaki Ermeni ve Rum köylerine baskınlar yaptığı da belirtilmekteymiş. (Komintern'in Yakın ve Orta Doğu Bölümü'ndeki Türkiye özeti, TsPA, Fond:5, Op.:3, D.:630.)

SOVYET KOMÜNİST PARTİSİ M.SUPHİ ÖLDÜRÜLDÜKTEN SONRA, ONUN HAKKINDA NASIL BİR DEĞERLENDİRME YAPMIŞTIR?

M.Suphilerin ölümünün ardından, Rus Komünist -Bolşevik- Partisi kendi üyelerine olayları anlatan resmî bir açıklama göndermiş. Fakat bu yazının ana fikri, sol sapmacı, keyfi ve maceraperest girişimlerin ne denli tehlikeli olduğuymuş. Bu suçlama, Suphi ve arkadaşlarına doğrudan doğruya yöneltilmemekle birlikte, yeterince açık bir imâ yapılmaktaymış. Moskova, Türk Komünistlerinin iyimserliğini ve parti etkinliklerini Türkiye'ye taşıma kararlarını onaylamamaktaymış. (İç Parti Raporu: TsPA, Fond: 5, Op.:2, D.:2; AVP'de de, olayın ayrıntılarını yansıtan, Ref.: Türkiye, 722 sayılı bir Narkomindel raporu bulunmaktaymış).

YUNANLILARA KARŞI KAZANDIĞIMIZ ZAFERDEN SONRA TÜRKİYE'DE KOMÜNİST PROPAGANDASINA HIZ VERİLMESİNİN ESAS NEDENİ

İzmir'in "istirdadı"ndan sonra, Bolşevik Kav (Kafkas) bürosu, Moskova'ya gizli bir rapor yollamış. Bunda, Kemalistlerin askerî zaferinin Kafkaslar ve Hazar ötesi Müslüman milliyetçi etkinlikleri coşturduğu, böylelikle de oralarda Bolşeviklerin otoritesini felce uğrattığı belirtilmekteymiş. Kavbüro, tek çarenin, Türkiye'de bir devrim gerçekleştirmek umuduyla değil, Kafkas ve Ortaasya ülkelerinde artan itibarlarını engelleyecek bir baskı unsuru olarak, Türkiye'de komünist propagandasının yoğunlaştırılması olduğunu ileri sürmekteymiş. (Zinovyev'den Lenin, Troçki, Radek ve Buharin'e 14 KASım 1922: TsPA, Fond: 5, Op.:3, D.:141)

ENVER PAŞA VE TÜRK-SOVYET-ALMAN ASKERÎ İLİŞKİLERİ

Enver Paşa'nın 1919-1921 yılları boyunca, Bolşeviklerin Anadolu hareketine yaklaşımlarında belirleyici bir rol oynadığı, yeni açılan Sovyet belgelerinden anlaşılıyor. Çiçerin, Parti Merkez Komitesine yazdığı 18 Nisan 1921 tarihli bir mektupta şöyle diyormuş: "Enver Türk-Sovyet ilişkilerinin gerçekleşmesi yolunda, şimdiden büyük fedakârlıklar yapmıştır." (TsPA, Fond: 5, Op.:2, D.: 315) Gökay'ın bu konuda bulduğu en önemli arşiv belgesiyse, Tschunke adlı bir Alman binbaşının Berlin'den Sovyet Dışişleri Bakanlığına (Narkomindel'e) gönderdiği 14 Temmuz 1920 tarihli mektup. Moskova'da iki taraf yetkilileri arasında imzalanmış bulunan anlaşmaya gönderme yapan Tschunke, Alman askerî ve siyasal yetkililerinin İtilâf devletlerine karşı Sovyetlere maddî yardım yapılmasını kabul ettiklerini doğrulamakta ve gönderilecek malzemenin doğrudan Petrograd'a mı, yoksa Trabzon üstünden mi sevkedilmesini istediklerini sormaktaymış. Gökay para ve mühimmat halindeki Alman yardımının sadece Türkiye üstünden Sovyetlere ulaştırılmadığını, Rusya üzerinden Türklere de uzandığına dikkati çekiyor.

MİLLÎ MÜCADELEDE RUSLARDAN (VE ALMANLARDAN) NE KADAR PARA İSTEDİK, NE KADAR ALDIK?

Gökay bu konuda kesin rakamlar olmadığını belirttikten sonra, Çiçerin'in Stalin'e yazdığı 10 Mart 1921 tarihli bir nottan şu cümleyi aktarmakta: "Türklerin 150 milyon altın Ruble talep etmeleri, Şark halklarına özgü abartmacılıktan başka bir şey değil." Yazıda, Türklere o vakte kadar üç milyon ödendiği, iki milyon daha gönderilmesi için de söz verildiği kaydediliyormuş. Altı ay sonra, aynı şekilde Narkomindel kaynaklı bir başka belgede ise, Türk hükûmetinin bu kere ek olarak elli milyon altın Ruble istediği, ama bu paranın Almanlardan alınabileceği yazılmaktaymış. (Her iki yazı: TsPA, Fond.: 5, Op.: 2, D.:315) ■

Özetleyen: Mete Tunçay

KAZILAR SEMPOZYUMU'NDAN YOLA ÇIKARAK

ANADOLU ARKEOLOJİSİNE TOPLU BAKIŞ

NUŞİN ASGARİ, UFUK ESİN, ASLI ÖZYAR

SUNUŞ

1979'dan bu yana her yıl Mayıs ayında yapılan Kazılar (tam adıyla: Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları) Sempozyumu, büyük bir olaydır arkeoloji dünyası için. Bini aşkın dinleyici yığılır, Ankara'daki Milli Kütüphane'nin konferans salonlarına; âşinâlıklar tazelenir; önceki yılın bulguları aktarılır; geleceğe yönelik tasavvurlar canlandırılır. Gelişmelerin çok titiz dökümlerini, işin profesyonelleri, örneğin *American Journal of Archeology*'de bir sonraki yıl (1993'e kadar Maechteld Mellink'in, o gün bu gündür Bilkent Üniversitesi'nden Marie-Henriette Gates'in imzasıyla) yayınlanan bilimsel döküm makalelerinde bulabilirler. Bizim o kadar beklememiz mümkün değil tabii; onun için daha izlenimsel bir değerlendirmeyi, gene de profesyonellerin ağzından, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden *Dr. Aslı Özyar*'ın, İstanbul Arkeoloji Müzeleri eski müdürlerinden *Dr. Nuşin Asgari* ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nden *Prof. Dr. Ufuk Esin* ile yaptığı bir söyleşi aracılığıyla sunuyoruz. Gerek kendilerine, gerekse Anadolu arkeolojisinin en ünlü bazı sit'lerine ilişkin dia'larından yararlanmamızı sağlayan, Boğaziçi Üniversitesi Kimya Bölümü'nden *Prof. Dr. Hadi Özbal*'a teşekkürü borç biliriz.

Özyar - Sayın Nuşin Asgari, ilk soruyu size sormak istiyorum. Bu Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları toplantıları tam olarak nedir ve hangi amaçla yapılıyor? Bunu biraz anlatabilir misiniz, *Toplumsal Tarih* okuyucularına?

16 YILLIK BİR GEÇMİŞ, 47 CİLT YAYIN

Asgari - Belki bunu açıklamak için kısa bir tarihçesini vermekte yarar var. Tabii ilk başta sempozyumun bu kadar uzun bir ismi yoktu. Sadece Kazı Sonuçları Sempozyumu idi. Bu adla, ilk defa 1979 yılında yapıldı. Kültür Bakanlığınca hazırlanan bir sempozyumdu. Ve o ilk 1979 yılında, Türkiye'de hem kazı hem yüzey araştırması yapanlar çağrılmıştı. Yüzey araştırmaları çok azdı o zamanlar. Daha çok kazıya alışıktı herkes. Her neyse, 1979'da başlayan bu sempozyumlar kesintisiz olarak (belki en önemli özelliği de bu), bugüne kadar devam etti. Yani bu yıl biz 17'ncisini yaptık bu toplantıların. Her Mayıs ayında oluyor, çoğunlukla Ankara'da yapılıyor. Ama başka kentlerde de yapıldı aradaki yıllarda. Antalya'da yapıldı bir defa örneğin, Çanakkale'de yapıldı, hatırladıklarım arasında İzmir'de, İstanbul'da yapıldı. Fakat çoğunlukla Ankara'da, Milli Kütüphane'de yapılıyor.

Bu çalışmaların ikinci bir özelliği de düzenli olarak yayımlanmış olmaları. Bu yayımlardan sadece ilk senenin, yani 1979'unki çıkmamıştır. Yani 1980'den bu yana 15 yılda 47 cilt yayın yapılmıştır ki, büyük bir başarıdır Kültür Bakanlığı için. İlk başlardaki sempozyumlarda daha çok kazı yapanlar bildiri veriyorlardı. Fakat zannediyorum daha 1983'te araştırmalar ayrı bir seksiyon haline geldi ve iki seksiyon halinde devam edildi bu sempozyumlara. Galiba 85'te arkeometri de katıldı toplantılar şimdiki durumu aldı: Bir büyük salonda kazı sonuçlarının bildirileri veriliyor, diğer - maalesef biraz ufak olan- salonda da araştırmalar ve arkeometri bildirileri.

Özyar - Sayın Ufuk Esin, verilen tebliğler ne tür tebliğler oluyor? Tam olarak ne anlatılıyor bu tebliğlerde?

Esin - Üç ayrı seksiyon olduğuna göre tebliğ konuları da tabii farklı oluyor. Esas nokta şu: Bir yıl önce nerede kazı yapılmışsa, kim yapmışsa onun tarafından, sonuçları ve o kazıdan elde edilen veriler açıklanıyor. Bu, o bilginin bütün oradaki arkeologlar topluluğuna ve başka ilgili kimselere, öğrencilere ve uzmanlara aktarımı demek. Arkeolojik yüzey araştırmaları da aynı şekilde oluyor. Yine bir yıl önceki yüzey araştırmalarının sonuçları veriliyor. Arkeometride de bir yıl önce yapılmış olan arkeometrik çalışmalar ne sonuçlar vermişse, bu çalışmaları, araştırmaları yapanlar tarafından sunuluyor. Zaman zaman şöyle ilginç olaylar da yaşanıyor: Bir kazı veya bir yüzey araştırmasıyla ilgili bazı arkeometrik çalışmalar (yüzey araştırmasının da mesela prospeksiyon gibi arkeometrik bazı bölümlerinin olduğunu hatırda tutmak gerekir), söz konusu kazı ya da yüzey araştırması-

nın diğer sonuçlarıyla bir bütün şeklinde sunulabiliyor. Bu bakımdan tabii bir yanda tek tek araştırmalara ait bilgiler verilirken bir de böyle toplu bilgi edinmek mümkün oluyor. Bütün bunların en güzel tarafı, tam taze bilgiyi ilk ağızdan bütün ilgililerin duymuş olması. Bu, buluntuların değerlendirilmesi veya tartışılmasından daha büyük önem taşıyor.

DOĞASI GEREĞİ ULUSLARARASI, EVRENSEL BOYUTLU BİR ÇALIŞMA

Özyar - Kendi payıma şunu da eklemek istiyorum: Son derece görsel bir sunuş oluyor; herkes saydam gösteriyor ve hakikaten bu kazıyı görmeyen, yüzey araştırmasını bilmeyen insanlar neredeyse görmüş kadar oluyorlar. Çıkan malzemelerin, en azından önemli malzemelerin çoğu gösteriliyor. Açmalar gösteriliyor, planlar gösteriliyor, yani herkes mümkün olabildiğince bilgilendirilmiş oluyor bu konuda.

Ayrıca bu, uluslararası düzeyde bir toplantı. Gerçi her sene Türkiye'de yapılıyor ama bütün ülkelerden araştırmacılar, heyetler katılıyor.

Asgari - Evet, bu uluslararası bir sempozyum. Çünkü Türkiye'de yapılan gerek kazılar, gerekse araştırmalar zaten yurtiçinden ve yurtdışından çeşitli heyetler tarafından yürütülmekte. Büyük bir arkeologlar ailesi her sene toplanıyor orada. Ve sadece arkeologlar da değil tabii. Epigraflar var, prehistoryacılar var, jeologlar var, arkeolojiye yardımcı olan çok çeşitli dallardan insanlar var. Ve bunlar da hem Türk hem yabancı olarak var.

Özyar - Bu yıl, örneğin, tabii Türkiye'nin yanı sıra Almanya'dan, Fransa'dan, Amerika'dan, İngiltere'den, Hollanda, Belçika, İtalya, Japonya ve Avusturya ile İskandinav ülkelerinden katılım oldu sempozyuma. Yani hakikaten son derece geniş bir spektruma dağılmış durumda. Biraz daha rakamlar üzerinde durursak, bu sene kaç

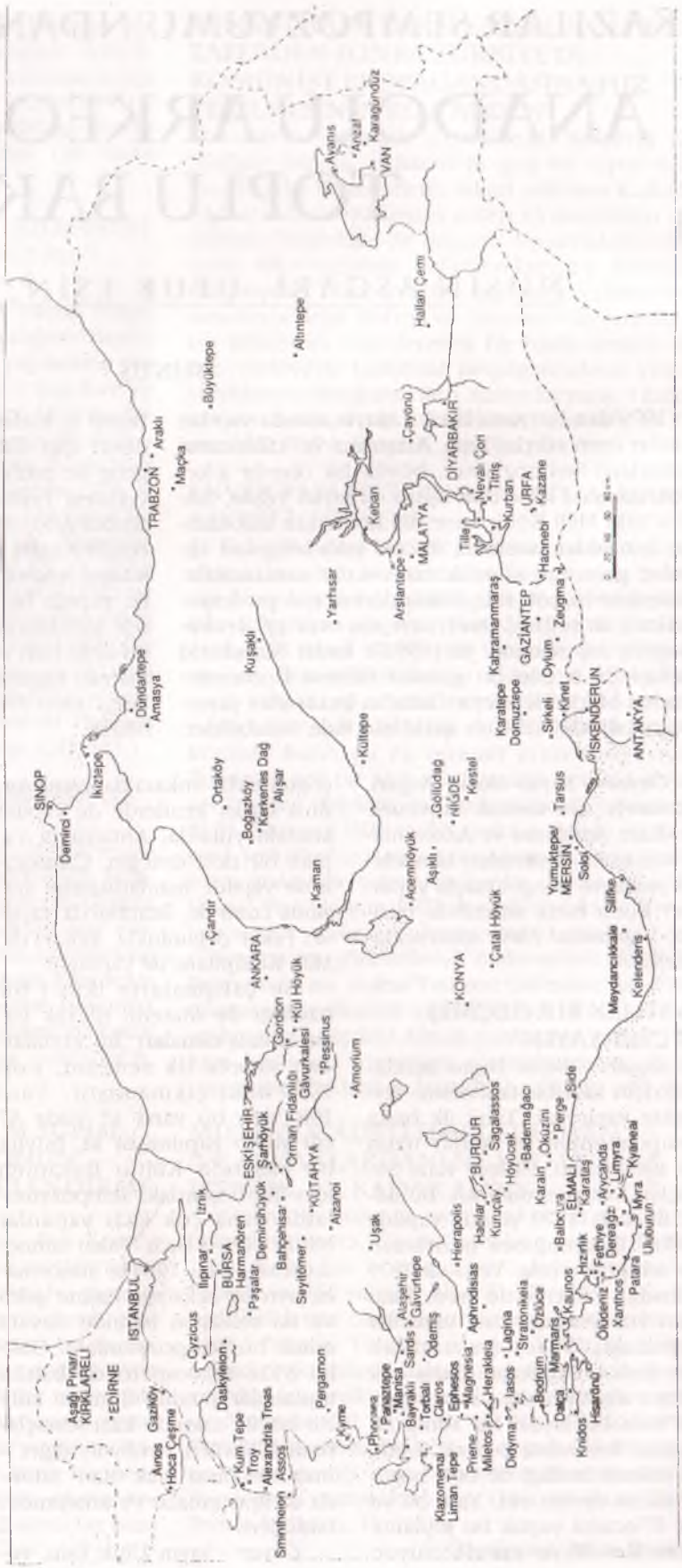

Türkiye'deki belli başlı arkeolojik siteler (Bilkent Üniversitesi'nden Marie-Henriette Gates'in, *American Journal of Archeology*'nin Nisan 1995 sayısındaki yazısı için, Lisbet Wenzel'in çizdiği haritadan alınmıştır)

Anadolu'nun akeramik (çömlekçilik öncesi) sitlerinden ve Prof. Ufuk Esin'in yürüttüğü Aşıklı Höyük kazısında ortaya çıkarılan mimari kalıntılar (solda). Ian Hodder'ın yürüttüğü Çatalhöyük kazısından, bir ana tanrıça figürü

kazının sonucu vardı, kaç yüzey araştırmasının ve kaç arkeometrik çalışmanın sonuçları sunuldu Nuşin Hanım?

Asgari - Şimdi 1995 sempozyumunu yeni bitirmiş durumdayız, Mayıs ayının son haftası Haziran başında oldu. Bu programın içinde, baktım 182 bildiri verilmiş. Bu 182 bildiriden 96'sı kazılar seksiyonunda, buna karşılık 69'u yüzey araştırmaları ve 17 tanesi de arkeometri konularında olmuş. Oysa 1979 yılında yapılan ve bildirileri 1980'de yayınlanan ilk toplantıda yalnız 40 bildiri sunulmuş ve tek bir cilt olarak çıkmıştı. Buna karşılık Kültür Bakanlığı'nın 1994'teki son yayını dört cilt halinde 108 bildiriyi içeriyor. Sempozyumun kendisini ne kadar katlamış olduğunu bu sayılar da göstermekte.

Özyar - Peki, Türkiye'de yapılan bu kazılar kimler, hangi kurumlar tarafından, yapılıyor? Kazı yapılacak yerler nereleri oluyor? Kim belirliyor kazı izinlerini ve nerede yapılacaklarını?

Esin - Türkiye'de arkeolojiyle ilgili ister kazı olsun, ister yüzey araştırması olsun, ister arkeometrik çalışmalar olsun bunu yapacak araştırmacılar, mutlaka ya bir bilimsel kurumun uzmanı veya bir üniversite mensubu olmalılar. Bilimsel kurum derken kastettiğimiz şey henüz Türkiye'de yok. Ama yabancı ülkelerde var, örneğin Arkeoloji enstitüleri gibi. Ya bu enstitülerin üyeleri veya üniversite mensubu olmak zorundalar. Her aklına gelen arkeolojik kazı yapamaz ve Kültür Bakanlığı'nın Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü böyle kişilere bir araştırma veya kazı izni vermez. Bu, yasa gereğidir.

Önder Bilgi'nin yönetimindeki İkiztepe kazısından bir görüntü: 1993 yazında arkeologlar bir fırının etrafında iş başında

YÜZEY ARAŞTIRMASI, KAZI VE ARKEOMETRİ BÜTÜNLÜĞÜ

Özyar - Yeri gelmişken, kazılar ile yüzey araştırması ve arkeometri arasındaki ilişkiyi de bir parça açıklığa kavuşturabilir miyiz?

Esin - Arkeolojik kazı deyince, en ufak buluntuyu buluntu topluluğu içerisinden ayırmadan ve buluntu ilişkilerinin belirlenmesini belgeleme ile birlikte yürüten bir faaliyeti kastediyoruz. Arkeometri ise, doğa bilimlerinin yardımıyla arkeolojik ya da maddi kalıntılar hakkında çeşitli bilgiler edinme yöntemi. Örnek olarak tarihlendirme yöntemle-

rinden, mesela radyokarbon tarihlemesini alalım. Radyokarbon tarihlemesinde ne oluyor? Bir organik madde, laboratuvarlarda sayaçlar içerisinde sayılarak tarihi tespit ediliyor. Bunun yanında, malzemenin yapısına ilişkin birtakım analizler de var. Diyelim ki bir çanak çömleğin hamurunun, hamurunun içerisindeki bileşim veya bileşkenlerin analiz edilmesi gerekiyor. Veya bazı hammaddelerin nerede bulunduğunu, nasıl oraya geldiğini, hangi şekillerde geldiğini anlamak için de gene kimyasal analizlere ihtiyaç duyuluyor. Sonra toprağın altındaki mimarlık kalıntılarının saptanmasına yönelik bazı yöntemler var. Bunlar daha ziyade manyetik ölçümlerle elde edilebilen şeyler. Veya herhangi bir metalin hangi alaşımlardan meydana geldiği, bunun nasıl elde edildiği, dökme mi dövme mi veya başka ne tarzda yapılmış olduğu gibi, eskiye ait malzemenin teknolojik sırlarının çözülmesine yardımcı olan yöntemler var. Bu yöntemlerin ortak özelliği fennî ya da doğabilimsel olmaları.

Özyar - Öte yandan, bu fennî ya da teknik, doğabilimsel yöntemlerin bize getirdiği sonuçlar doğrudan sosyal bilimlerle ilişkili olabiliyor. Mesela bazı topluluklar arasındaki ticaretin istikameti anlaşılabiliyor. Hammaddelerin nereden nereye götürüldüğü, teknolojinin nasıl geliştiği ve bunun toplumda ne gibi ekonomik ve sosyal değişimlere yol açtığı açıklık kazanıyor. Yani sadece teknik bilgiyi almakla yetinilmiyor. Bu toplantıda belki teknik bilgiler sunuluyor ama genel olarak bizim için bunun önemi, böyle yorumlara yol açması oluyor.

Asgari - Ben de yüzey araştırması kavramına kısaca değinmek istiyorum. Bilindiği gibi Türkiye, tarihi ve kültür varlıkları açısından çok zengin bir ülke. İtalya gibi, Yunanistan gibi bazı ülkelerde kültür katmanları çok eskilere gidiyor ve çok yoğun olabiliyor. Bizim üzerinde bulunduğumuz topraklar da bu nitelikte. Tabii kazı, daha çok toprağın altındaki kültür varlıklarına yönelik bir yöntem. Yüzey araştırması ise, kazı yapmadan toprak üstündeki kültür varlıklarının doğru bir şekilde saptanıp belgelenmesini içerir. Çok zengin bir kültür geçmişine sahip olduğumuz için, yüzey araştırmalarıyla da çok yönlü ve çok zengin buluntular saptamak, hiç kazı yapmadan hattâ hiçbir şeyi ellemeden dahi mümkündür. Tabii yüzey araştırmasının da kendine göre yöntemleri var. Sadece otların arasında dolaşıp "Ah şunu buldum, bunu buldum" şeklinde olmuyor bu. Araştırmasını yaptığınız sahaya belli bir şekilde hâkim olacaksınız. Belli bir yöntemle onun üstündeki çeşitli devrelere ait kültür belgelerini saptayıp belgeleyeceksiniz. Dolaşırken insan birçok şey görüyor ama belgeleme sonucunda bu gördükleri insanı bambaşka sonuçlara götürmeye yarıyor.

KALKINMANIN TAHRİBATI KARŞISINDA, YÜZEY ARAŞTIRMASININ ÖZEL ÖNEMİ

Türkiye'deki toprak üstü buluntularının zenginliği bir yönüyle yüzey araştırmalarını besliyor ama, diğer yandan ben yüzey araştırmalarının her halde çok yoğun bir şekilde yürütülmesi gerektiğine inanıyorum. Çünkü özellikle hızla sanayileşen bir ülkede -toprak altındakiler de gidiyor tabii, ama- toprak üstündekiler ilk hedef. Onun için onların bir an evvel saptanması, belgelenmesi, taşınabilir durumda olanların müzelere taşınması ve yayımlanması gerekir. Yüzey araştırması yapan insanın her telden çalması gerekiyor. Çünkü 19. yüzyıl belgesinden prehistoryaya kadar her şey çıkabilir. Tabii ki seçilen alana belli bir problematik ile yanaşılıyor. Herhangi bir yeri seçtiğiniz zaman, diyelim klasik çağlarla ilgili birtakım belgeleri toplamak ve değerlendirmek istiyorsunuz. Ama onları yaparken daha öncesi de karşınıza aniden çıkabiliyor, daha sonrası da çıkabiliyor. Yüzey araştırması belli bir zaman dilimi içerisinde yapıldığından hemen yanınızda uzmanınız olmayabiliyor. Onun için bir yerde "ilk yardım" tarzı bir karakteri vardır yüzey araştırmasının. Özellikle ilk senesinde, böyle ilk yardım çantanız elinizde sahada çalışmanız gerekiyor. Eğer çok önemli şeyler varsa tabii ikinci sene ona göre de uzmanlarımızı kadronuza alarak çıkıyorsunuz.

Esin - Nuşin Hanımın değindiği gibi, ilk sahaya çıktığında insanın her telden çalmak, tarih öncesi çağlardan günümüze kadar olan her dönemle ilgili biraz bilgiye sahip olması zorunluluğu, Türkiye'de çalışacak arkeologun da biraz bu şekilde hazırlanmasını, yani üniversitede buna yakın bir eğitim almasının çok yararlı olacağını beraberinde getiriyor. Ve tabii Türkiye'de çok tehlike altında kalan alanlarımız var. Bu tehlike altındaki alanlarda çok iyi organize edilmiş olan ekiplerin çok süratle yüzey araştırmaları yapmaları lazım. Aksi halde bütün bu belgeler bir anda, daha biz farkına varmadan ortadan kaybolabiliyor. Nitekim bunu şu anda çok yoğun bir şekilde yaşamaktayız. Mesela baraj alanlarındaki birçok kültür varlığı daha arkeologlar buraya gelmeden yok olup gitmiş olabiliyor. Tabii bir Keban projesinde, bir Aşağı Fırat projesinde, kısmen de olsa önemli sonuçlar alındı ve büyük bir kurtarma işi gerçekleşti. Ancak başka alanlarda kayıplar sürüyor.

KURTARMA KAZILARI VE GELECEĞE DÖNÜK PLANLAMA

Öte yandan bir başka nokta daha var. Bu da yüzey araştırmasının çoğu kez birtakım somut sorunlara yönelik olarak ele alınmasının gerekliliği. Yüzey araştırması için "Ben de bir araştırma yapayım" diye çıkılmıyor. Belirli bir amaca yönelik soruları araştırmak üzere çıkılıyor. Ama tabii işin tabiatı gereği yalnız başlan-

gıçtaki sorularınızın cevabı ile değil, başka şeylerle de karşılaşıyorsunuz. Gene yüzey araştırmaları ile zaman zaman daha ileride yapılacak, hattâ yapılması gerekli olan bir kazının da yerinin saptanması ve çevresinin tanınması gündeme geliyor. Çok sevindiricidir ki bu tip araştırmalar da bugün yavaş yavaş Türkiye'de yer almaya başladı. Özellikle genç ekipler görüyoruz, büyük bir hızla ve yoğun bir şekilde bu yüzey araştırmalarını yapan. Hem belgeleri topluyorlar, hem de daha ileride bir kazı araştırması yapacaklarsa o yerleri tespit etmeye çalışıyorlar.

Asgari - Ben bu konuda bir şey daha eklemek istiyorum, ilk başta ihmal ettiğim. Bu sempozyumun faaliyetinin ve 47 ciltlik yayınlarının yanı sıra, Kültür Bakanlığı dört yıldan beri Müzeler Kurtarma Kazıları Semineri diye ikinci bir seminer daha yapıyor. Bu Kurtarma Kazıları'nda da bir o kadar malzeme daha çıkıyor. Fakat artık o kadar yoğunlaştı ki bu faaliyetler, bunu bizim sempozyumun içine sokamadı Bakanlık. İkinci bir faaliyet olarak bunu her yıl yapmaya başladılar. Ve onun da yayını çıkıyor. Şimdiye kadar benim bildiğim dört cilt çıkmış durumda. Esasında tabii normali önce araştırma yapmak, yaptığınız araştırmanın sonucunda işi gerektiği takdirde kazıya dönüştürmek. O zaman bilimsel problematiğinizle birlikte, "Ben burada kazı yapmak istiyorum, çünkü...," diyorsunuz. Ve Bakanlık da buna izin verdiği takdirde orada kazı yapıyorsunuz. Fakat müzelerde çalışıldığı zaman, bazen bunun tersiyle de karşılaşabiliyor insan.

Mesela benim başıma öyle bir şey geldi. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde çalışırken ben "lahitçi" diye bilinirdim. Her çıkan lahit için "aman git kurtar" diye bana gelirdi bunun haberi. Bir haber geldi (ihbar üzerine gelir bunların çoğu); "Marmara adasının kuzeyindeki bir köyde, dalgakıran inşaatı sırasında bir lahit bulundu, git bak, kurtar" dendi. Biz de kalktık gittik. Hakikaten, bir lahitli mezarlık vardı. Müteahhit de çok anlayışlı bir insandı, bize yardımcı oldu. Biz üç dört sene orada bir kurtarma kazısı yaparak, bu mezarlığın nerelere kadar yayıldığını gösterdik. Alanı saptadık; artık orada başka bir faaliyet yapılmıyordu. Sadece eski eser alanı olarak koruma altına alındı. Fakat bu işi yaparken ve mezarlık konusunun içindeyken, sağda solda birtakım mermer parçalarına rastlamaya başladık. Yarı işlenmiş, kaba saba şeyler. Bunlar da ne, derken, kafamızı yerin altından kaldırıp yukarı dağlara bakmaya başladık. Ve Marmara adasındaki dağlarda dolaşmaya başlayınca, orada antik mermer ocaklarının olduğunu, hattâ bunların mermerleri işlediklerini, bazılarında fire verince attıklarını, bulduğumuz kaba saba şeylerin fire mallar olduğunu yavaş yavaş anladık. Yani ilk başta kazıyı yaptık bitirdik; şimdi ise ben hâlâ orada devam ediyorum ve yüzey araştırması yapmaktayım. Çünkü bu malzeme çok daha ilginç tabii. Yani tersi bir durum da bazen olabiliyor.

FARKLI DÖNEMLERİN, FARKLI ZAMAN KAVRAMLARI

Özyar - Sayın Asgari, bu açıklamanızın da hatırlattığı gibi, sizin uzmanlık alanınız klasik dönem (Yunan-Helenistik-Roma); sizin ise Sayın Esin prehistorya. Iskalanın iki ayrı ucu yani. Bu toplantıda sunulan tebliğler, bu kadar geniş bir zamanın tümünü kapsıyor mu?

Esin - Vallahi bu çok güzel bir soru. Neden güzel bir soru biliyor musunuz? Bir kere insanlarda zaman kavramı muğlak bir şey. Meselâ siz diyorsunuz ki ben günümüzden 25 bin yıl öncesini kazıyorum. Ama o diyor ki "bizim evin arkasında da bir kilise var." Bu, çok geniş bir kapsamı olan bir zaman dilimi. İnsan, ilk ortaya çıkıp ilk aleti, yani yaşadığını ve insan olduğunu bize gösteren ilk maddesel kalıntıları bıraktığı andan itibaren, arkeolojinin kapsamına giriyor. Bu sempozyumun kapsamı da o zamandan başlıyor. Kesin tarih vermek istemiyorum. Çünkü bu birçok yerde değişkenlik gösterebilir. Ama şu anda Türkiye'de bulunan en eski prehistorik kalıntılar günümüzden yaklaşık 600 bin yıl öncesine kadar gidebiliyor. Bu dönemden başlıyor ve ondan sonra yavaş yavaş geliyor. Bu, eskiden Bizans döneminin başına kadar devam ederdi. Fakat şimdi yeni bir olay daha başladı. Bir ortaçağ arkeolojisi başladı. Bu ortaçağ arkeolojisi hem Bizans dönemini, hem de daha sonraki Türk dönemlerini içeriyor.

Asgari - Klasik bir arkeolog olarak bana, senin verdiğin sayılar hep böyle bol sıfırlı enflasyon dönemi sayıları gibi geliyor. Bizim için, geçmişten yakın zamanımıza doğru geldikçe on yıllar, beş yıllar, hattâ tek yıllar bile önem kazanmaya başlıyor. Eskiden arkeolojide daha çok Yunan ve Roma çağları dediğimiz çağlar incelenir, bunların üzerinde durulurdu. Fakat Sanat Tarihi bilim dalının kapsamı içinde sayılan Bizans çağları da yavaş yavaş arkeolojik yöntemle hem kazılmaya hem değerlendirilmeye başlandı. Arkeolojik yöntemle derken, neyi kastediyorum? Konuları estetik açıdan değil de, daha çok belgesel açıdan inceleme ihtiyacını duymak, bir arkeoloji duyarlılığını yansıtıyor. Yani o belgelerin birlikteliği, nelerle birlikte bulunduğu, bizim kontekst (bağlam) dediğimiz ortam, çok önemli oluyor. Bu çok güzel bir heykel de olabilir, bir duvar parçası da, bir kırık çanak parçası da. Bir arkeolog için bunların hepsi aynı derecede önem taşır.

İşte önce Yunan ve Roma arkeolojisi, sonradan Sanat Tarihi dallarına giren Bizans çağı eserleri ve kültürleri de bu yöntemle incelenmeye başlandı. Hatta ortaçağ için de yavaş yavaş Türk ve İslam eserleri, Selçuklu, Beylikler dönemlerinin eserleri sadece estetik, sadece üslup kritiğiyle değerlendirilmeyip, doğrudan

Troya II'nin, Heinrich Schliemann tarafından kazılıp ortaya çıkarılan büyük rampası (en üstte). Troya VI'nın, Homeros'ta anlatıldığı gibi dik değil eğimli inen ve Schliemann'ın ünlü takipçileri Wilhelm Dörpfeld ile Carl Blegen tarafından ortaya çıkarılan surları (ortada). Acemhöyük'ten, kerpiç ve orijinal biçiminde hatılı bir duvar görüntüsü

doğruya o devrin yaşamına ait ne kadar bilgi verdikleri, ne açıdan önem taşıdıkları perspektifiyle ele alınmaya başlıyorlar. Dahası, bu yöntem ortaçağdan öteye de geçmiştir artık; çünkü şimdi bu arkeolojik sempozyumlarda, İstanbul'da yapılan yüzey araştırmaları, örneğin 19. ve 20. yüzyıla ait Eyüp çanak çömleği de irdeleniyor. Eyüp'te dolaşılıyor, evlere girilip çıkılıyor, bahçelerine bakılıyor. Evlerde toplanmış olan eserler inceleniyor ve böylece 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da böyle bir merkezin ne kadar dağılmış olduğu, ne tip veya ne formda çanaklar yapıldığına ilişkin bilgiler toplanıyor.

Yani arkeolojide artık zaman sınırlaması diye bir şey kalmadı. Günümüze kadar gelebiliyor arkeoloji. Biz bu bilimsel çalışmalar sonucu birçok yeni bilgilere kavuşabiliyoruz. Günümüzde halen İstanbul'un sokaklarında dolaşıp böyle belgeler toplanabildiğine göre, bunu özellikle vurgulamak istiyorum, bunlar antika eserler değil; antikacılıkla da hiçbir alakası yok. Böyle bir yanlış fikir yayılmakta, özellikle İstanbul, İzmir ve Ankara gibi büyük kentlerdeki koleksiyonerlerimizde. Bunlar doğrudan doğruya bilimsel yöntemlerle, arkeolojik yöntemlerle değerlendirilen ve bilime hizmet eden belgelerdir; "antika" olmakla hiçbir ilişkileri bulunmuyor.

"BÜTÜN ESKİ EL KİTAPLARI YENİDEN YAZILMALI"

Özyar - Arkeoloji ile Sanat Tarihi'nin genel sorunlarından, tekrar Kazılar Sempozyumu'na dönelim isterseniz. Bu tür toplantıların ne tür faydaları oluyor?

Asgari - Bu toplantıların çeşitli gruplara değişik faydalar sağladığı kanısındayım. Her şeyden önce bu sempozyumların öğrencilere yararı çok büyük. Arkeoloji merakını kamçılıyor. Onları heyecanlandırıyor ve hangi sahalara daha fazla ilgi duyduklarını tartma şansını veriyor. Bir de, kimler nasıl kazı yapıyor di-

Hitit başkenti Boğazköy-Hattuşa'dan bir görüntü: Yenicekale (en üstte). Boğazköy-Hattuşa: Yerkapı'daki sur duvarının 1993 yazında içeriden görüntüsü (ortada). Boğazköy-Hattuşa'nın ünlü Arslanlı Kapı'sı (solda).

ye bilinçlendiriyor öğrencileri. Zannedersem biz öğrencilere öğretelim derken, onlar o taze beyinleriyle birçok şeyi bizden çok daha iyi ve sağlıklı bir şekilde değerlendirebiliyorlar. Kimlerin hakikaten iyi kazı yaptığına bakarak, bazı kazılara "ah keşke gidebilsem" isteği onlarda doğuyor. Birçokları da zaten bu sempozyumlar sırasında temaslar kuruyor ve kazılara katılma olanağını bulabiliyorlar.

Diğer yandan bilim adamları için, arkeologlar ve arkeolojiyi destekleyen diğer bilim dallarındaki insanlar için de çok yararlı oluyor. Çünkü özel sorunlarınız varsa, onların görüşlerini alabiliyorsunuz. Üçüncü bir yanı da daha ziyade Kültür Bakanlığı'nın elemanlarını ilgilendiriyor. Onlar da tabii izliyorlar bu sempozyumları. Bu sunuşlarda hangi kazıların hakikaten ciddi bir şekilde, iyi bir şekilde yapıldığını, hangilerinin pek iyi yapılmadığını görebiliyor, ayırt edebiliyorlar. Zannedersem de tekrar izin verme kriterleri edindikleri bu izlenimlere dayanıyor. Nitekim eğer iyi yapılmadığı kanısına varılırsa kazılara devam etme izni verilmeyebiliyor. Dolayısıyla çok yönlü faydaları var bu sempozyumun.

Özyar - Salt bilimsel gelişmenin izlenmesi açısından, bu yılki, yani 1995 Mayıs ayında yapılan toplantılarda, hangi konular ağırlıktaydı, veya ne gibi yeni gözlemler öne çıkıyordu?

Esin - Kazılar Sempozyumu'nda büyük bir bilgi akışı var. Mutlaka yeni bilgiler ediniyorsunuz ve bu yeni bilgiler de şöyle bir intiba doğuruyor: Bundan 15-20 yıl öncesine göre, Türkiye'deki arkeolojik çalışmalar bir anlamda yeniden ele alınmalı ve yeniden değerlendirilmeli gibi geliyor insana. Bunun yavaş yavaş yapılması da zannediyorum ki çok gerekli. Anadolu arkeolojisi için, Türk arkeolojisi için bütün eski el kitapları eskimiş vaziyette. Hepsinin günümüz bilgileriyle yeniden değerlendirilmesi ve yazılması lazım. Bunun dışında her yıl yeni buluşlar oluyor.

Yüzey araştırmalarının ya da kazıların getirdiği yeni buluşlar ortaya çıkıyor.

BAZI YENİ BULUNTULAR: BİR PREHİSTORİK MAĞARA, İKİ HİTİT MERKEZİ, ÖKÜZİNİ VE PINARBAŞI

Meselâ bu yılki en ilginç buluşlardan biri kanımca yüzey araştırmalarından geldi. Klasik arkeolog Dr. A. Peschlow tarafından yapılmış olan klasik bir yüzey araştırması sonucunda bulunan bir prehistorik mağara oldu. Tabii bu hepimizi çok heyecanlandırdı, çünkü prehistorik birtakım sorunlar bu mağaranın içerisinde bulunan resimler yoluyla biraz daha aydınlığa kavuştu. Bunun dışında, [Öküzini ve Pınarbaşı'nda] iki yeni Hitit merkezi bulundu ve Hitit coğrafyası, Hitit kültürü açısından çok yeni bilgiler kazandırdı. Üstelik buradaki kazılarda tabletler de bulundu. Yani yeni bilgi, hem dil açısından, hem mitoloji açısından, hem de kazılar açısından bir bütünlük sağlayarak çok ilginç sonuçlar verdi.

Prehistorik alanda gene ilginç sonuçlara değinmek istiyorum. Bizde paleolitik (eski taş çağı) ve ondan sonraki akeramik neolitik (çömlekçilik öncesi yeni taş çağı) biraz daha iyi tanınıyordu. Fakat mezolitiğe, yani orta taş çağına ait bilgilerimiz çok azdı. Şimdi iki tane kazı var. Bir tanesi mağara kazısı: Öküzini kazısı. Birkaç yıldır devam ediyor; sonuçları her yıl biraz daha iyi anlaşılıyor; o bakımdan da mezolitik dönem hakkındaki bilgilerimiz biraz daha artıyor. Bunun yanında gene Konya'da, Pınarbaşı höyüğünde bir başka mezolitik kazısı yapıldı. Bu da bizim açımızdan çok ilginç. Çünkü çok az bildiğimiz bir dönem hakkında biraz daha bilgimiz oluyor. Özellikle akeramik dönem için bazı ilginç sonuçlar ortaya çıktı. Bunlar doğrudan doğruya kazıyla ilgili olmasa bile kazılarda bulunmuş olan malzemenin verdiği bilgilerden kaynaklanıyor.

Bu bağlamda şöyle bir şey de söylemek istiyorum. Çok ilginç arkeozoolojik sonuçlar oldu: Aşıklı kazısında, yaklaşık olarak İÖ 8. binyılda Anadolu'da atın yabani halde bulunduğu anlaşıldı. Oysa biz Anadolu'da atın ilk defa İÖ 4. binyılın sonlarına doğru evcilleştirilmeye başladığını biliyorduk. Bu, doğuda yapılmış olan bazı kazıların sonuçlarından elde edilmiş arkeozoolojik bilgilere dayanıyordu. Fakat şimdi atın en az dört bin yıl öncesinden itibaren Anadolu toprağında görülmesi tabii çok ilginç oluyor.

LİMANTEPE-TROYA, GORDION-TROYA, PANAZTEPE-MİKEN BAĞLANTILARI

İki kazı yerinden daha bahsetmek istiyorum. Bunlardan bir tanesi Troya'yla bağlantısı olan Limantepe kazısı. Limantepe kazısında Troya'nın başlangıç dönemlerinin çok uzun sürdüğünü öğrendik. Bunun yanı sıra, Miken dünyasıyla ilgili Panaztepe kazıları da çok ilginç sonuçlar verdi. Tabii iş yalnız benim burada saydığım kazı yahut buluntularla da bitmiyor. Bir anlamda her kazı bize yeni bilgiler kazandırıyor. Mesela Frig dönemi için, Gordion'da son derece ilginç sonuçlar elde edildi. Öğrendiğimize göre Friglerle ilgili olarak Gordion'da yapılan yeni kazılarda, Troya'nın VIIb tabakasıyla bir bağlantı ortaya çıktı. Orta Avrupa'dan, Güneydoğu Avrupa kanalıyla Anadolu'ya gelen bir topluluğa ait buluntular, şimdiye kadar sadece Troya'da biliniyordu. Oysa bir de bakıyoruz ki Gordion'da da var. Bu da çok ilginç bir sonuçtu benim açımdan. Klasik kazılar da gene aynı şekilde çok ilginç sonuçlar ve bilgiler kazandırdı. Bu konuda daha fazla bilgiyi tabii Nuşin Hanım verebilir.

DEVLETLEŞME SÜRECİ, GÜNLÜK HAYAT, KENT DOKULARI

Özyar - Burada benim de eklemek istediğim birkaç gözlem var: Bazı yeni ilgi odakları belirginleşti son zamanlarda. Batı Anadolu'daki araştırmalarda, Balkanlar'la olan ilişkiler ortaya konmaya çalışılıyor. Yani en basitinden, Balkanlar'daki kronolojiyle Anadolu kronolojisi birbirine nasıl endekslenebilir? Balkanlar ile Anadolu'nun ilişkisi ne tür bir ilişkiydi? Batı Anadolu'daki araştırmalarda böyle sorulara ağırlık verilmeye başlandığını bu sene de gördük.

İkinci olarak, Güneydoğu Anadolu'da çalışan arkeologlar devletleşme süreciyle ilgileniyorlar. Eskiden bu, daha çok güneyde yani Mezopotamya'da üzerinde durulan bir konuydu. Ondan sonra Kuzey Suriye bağlamında üstüne gidilmeye başlandı. Şimdi de Güneydoğu Anadolu bu çerçevenin bir parçası haline geliyor.

Son birkaç sene açısından çarpıcı bir başka gelişme de, bu yüzyılın başında ve ortasına doğru yapılmış olan Gordion, Troya gibi birtakım eski kazıların yeniden ele alınması. Bu da çok sevindirici bir şey. Çünkü bilimsel metod ilerledikçe eski kazılar yeniden ele alınabiliyor ve bilim adamları kendi kendilerini gözden geçirebiliyorlar. Yeni metodlarla eski kazılardan yeni sonuçlar elde edilebiliyor.

Asgari - Bu gözlem klasik çağları ilgilendiren bir kısım kazı yerleri açısından da geçerli. Gerçekten bunların büyük bir kısmı, geçen yüzyılda başlamış olan ve halen devam eden büyük kazı yerleridir. Örneğin Efes böyle bir yerdir, Bergama böyle bir yerdir, Milet böyle bir yerdir. Buralarda uzun süreden beri kazılar yapılmış. Birçok buluntular, bilgiler ortaya çıkmış. Fakat şimdi bu son yıllarda, bildiğimiz kentlerin içinde başka şeyler aranıyor. Örneğin Aphrodisias ki, heykel buluntularıyla herkesi heyecanlandıran bir kenttir; bir heykeltraşlık ve heykel/mermer ihracatı merkezidir bildiğiniz gibi; her sene gidilir, "Aman başka ne heykeller çıktı" diye dinlenirdi. Fakat bu yılki Aphrodisias bildirisinde bundan ziyade,

En son 1993 yazında, İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Dr. Peter Neue'nin, halen ise Jürgen Seeher'in yürüttüğü Boğazköy-Hattuşa kazısından: Yerkazı'nın şehir dışından görüntüsü

Aphrodisias kentine kent olarak yaklaşıldığını gördük. Bu kentin içinde caddeler nerelerden geçiyordu, yani kentin genel dokusu neydi; bununla ilgili araştırmalar yapıyorlar. Bunların sonuçlarını sundular. Aphrodisias'ın büyük tiyatrosu var, Afrodit tapınağı var, Odeon'u var, tanıdığımız bir sürü büyük yapısı var. Bu yapılar arasındaki ilişki neymiş, bunları bağlayan yollar neymiş, ana caddeleri nerelerdeymiş, bunlar nerelerde kesişiyormuş, dört yol ağızları nelerde varmış? Bu tarz bir yaklaşımla kent tüm olarak ele alınmış oluyor.

Sonra örneğin Bergama da daha ziyade Hellenistik çağda önemli bir kent, krallık kenti. Ve orası da bir heykeltraşlık okulunun merkezi. Orada da yıllar yılı hep heyecan verici buluntular ortaya çıkmıştır. Ama son senelerde Bergama'da örneğin konutlar inceleniyor. İnsanlar akropolde hangi kesimde yaşarlarmış, evler ne biçimmiş, Bizans evleri nasılmış, daha alttaki evreleri ne şekildeymiş? Yani çok estetik olmayan, fakat bence çok daha önemli olan, kentin yaşamıyla ilgili birtakım belgeler sunuluyor. Bu da bizim klasik kentlerde, güzel buluntulardan ziyade o kentin hayatıyla ilgili önemli sonuçlar verecek olan problemlere eğilimi gösteriyor. Belki o kadar fazla "Ahh" dedirtmiyor bunlar; fakat çok daha doğru bilgileri bize sunmuş oluyor.

Son birkaç yıldır kazılmaya başlanmış yeni bir klasik kent ören yeri var: Antalya'nın kuzeyinde, Psidia dediğimiz dağlık bölgedeki bir dağ kenti olan Sagalassos. Sagalassos bir dağ kenti olduğu için çok fazla yağmaya da uğramamış. Dolayısıyla yıkılmış bir kent olsa da, her yapısı bir küme halinde. Kazıldığı zaman, değerlendirildiği zaman tek tek bütün yapıları parçalarının büyük bir kısmıyla ortaya çıkabilecek bir kent. Tabii eski yöntemlerle kazılsa, bu kente bir an evvel heykellerin bulunması açısından; yapıların öğeleri ortaya çıksın, nasıl bir yapıymış, kime aitmiş, ne gibi eserlerle, heykellerle süslüymüş anlaşılsın diye bakılırdı. Şimdi ise bütünden detaya doğru gitme var Sagalassos'ta. Kentin tümüne hakim olmak için, önce bir iki yıl süreyle büyük bir yüzey araştırması yapıldı orada; ondan sonra da önemli bazı noktalarda belli problematikleri çözmek üzere kazılar yapılmaya başlandı. Sadece kazıyla da yetinilmiyor. Paleobotani ve özellikle de prehistorik kazılarda kullanılan yöntemlerin tümü kullanılıyor bu klasik çağ kentinde. Dolayısıyla bence bir klasik kazı için örnek bir kazı yeridir Sagalassos.

Gordion'da, ova tabanından yükselen Midos Tümülüsü

BAKANLIĞIN VE ŞEFFAFLIĞIN ROLÜ

Esin - Bütün bu sempozyum çerçevesi içinde bir noktaya daha değinmek lazım. Bu da Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün rolü. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü bir anlamda Türkiye'deki tüm arkeolojik faaliyetlerin hâmisi. Bir taraftan Türk kazılarının parasal desteklemesini yapıyor, onların bütün idari işleri-

Kazı yöneticiliğini, bugün yitirmiş bulunduğumuz Prof. Kenan Erim'den, gene New York University'den R.R.R. Smith'in devraldığı Aphrodisias'tan, tiyatro görüntüsü

ni yükleniyor. Kazılarla ilgili, yüzey araştırmalarla ilgili işlerin idari kısımları kazı başkanları veya yüzey araştırmacılarınca yapılıyor tabii; ama esas merkez gene de Kültür Bakanlığı. Ve Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ndeki insanlar büyük bir özveriyle çalışıyorlar; bu sempozyumu da çok iyi düzenliyorlar yıllardır. Bir anlamda büyük bir ustalık kazanıldı, bu sempozyumun düzenlenmesinde. Çünkü bu, bilimsel bir şölen olmanın yanında, demin Nuşin Hanımın değindiği yararları da kapsayan bir sosyal işleve sahip. Bu anlamda o kadar gelişti ve o kadar iyi bir ivme kazandı ki bu yıl beni son derece etkileyen bir nokta oldu: Komşu ülkelerden, özellikle Yunanistan'dan sırf bu sempozyumu izlemek üzere birtakım arkeologların ve öğrencilerin geldiğini gördük. Bunun dışında, herhangi bir kazı veya yüzey araştırması yapmadığı halde birçok yabancı arkeolog; keza, Anadolu'da çalışma yapmak isteyen veya Anadolu arkeolojisine başka herhangi bir nedenle ilgi duyan birçok bilim adamı sempozyumu izlemek üzere geldi. Bu artık gerçekten Türkiye'nin sınırlarını aşan bir şey oldu.

Bunun yanında çok önemli bir nokta daha var: Türk arkeolojisinin dünya biliminde yer almasını sağlayan odak noktalarından biri gerçekten bu sempozyum oluyor. Zaman zaman bazı arkadaşlar bu sempozyumun bölünmesi gerektiğini, yani kazı sonuçlarının ayrı bir toplantı, arkeometrinin ayrı bir toplantı ve yüzey araştırmalarının ayrı bir toplantı olmasının daha iyi olabileceğini, ya da bu sempozyumların her yıl değil de birkaç yılda bir yapılması gerektiği kanısına vardıklarını söylüyorlar. Ama ben zannediyorum ki Türk arkeolojisinin gelişmesi açısından bunun her yıl yapılmasında, ne kadar çok bildiri olursa olsun, ne kadar çok insan katılırsa katılsın, çok yarar var. Son zamanlarda Türk arkeolojisinde yalnız Türkler tarafından değil yabancı arkeologlar tarafından da yapılan birçok kazının, yüzey araştırmasının daha iyi ve daha büyük bir sorumlulukla yapılmasının bir nedeninin bu sempozyumlar olduğuna inanıyorum. Çünkü herkes orada hesap verecek; en iyiyi sunmak istiyor, en iyi şekilde sunmak istiyor ve bunun için de çok büyük bir çaba sarf ediyor. Bu da tabii bizim için çok iyi. Çünkü biz de gelişiyoruz, biz de öğreniyoruz. ■

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN

METE TUNÇAY

Geçtiğimiz Mayıs ayının sonlarında annem, 83 yaşında iken öldü. (Babamı ise 1972'de kaybetmiştim.) Onların hatıralarını anmak için, tam 60 yıl önceki evlenme cüzdanlarının suretini yayımlıyorum. Bu kişisel anı-belgesinden, evlenme cüzdanları basıp satma tekelinin de, o zamanlar Türk Hava Kurumu'nun atası olan T. Tayyare Cemiyeti'ne verilmiş olduğunu öğreniyoruz. Millî Piyango düzenleme yetkisi gibi, Atatürk'ün *Nutuk*'unu basma, büstlerini yaptırıp satma vb. tekelleri de özel yasa ve kararlarla T.T.C.'ne bağışlanmıştı.

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA BİR YAHUDİ GEMİSİNİN SİLİVRİ'DE KARAYA VURUP PARÇALANIŞININ ACIKLI ÖYKÜSÜ

DR. CEMAL KOZANOĞLU

İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında fırsat bulup Alman Nazi imhasından kaçabilen Orta Avrupa Yahudileri harp olmayan ülkelere sığındılar: O ara Bulgaristan daha istilâ edilmemişti, Polonya'dan, Romanya'dan kaçabilen bir kısım Yahudiler Bulgaristan Yahudileri ile buluşup, denizyolu ile Filistin'e gitmeye karar verdiler, böylece Nazi zulmünden kurtulacaklarını zannediyorlardı. Daha işin başlangıcında aksilikle karşılaştılar: kendilerini götürecek bir gemi bulamadılar, günlerce aramadan sonra Tuna nehrinde kömür taşıyan 40-50 tonluk yelkenli bir tekne buldular. Bu öyle bir tekneydi ki içinde oturacak, yatacak bir yeri bile yoktu, üstelik dünyanın parasını istiyordu. Bu tekne tam tarifi ile bir "Tabut Gemi" idi. İçine girenlerin canlı olarak dışarı çıkması büyük bir şans olurdu. Çaresiz kalan Yahudiler "Denize düşen yılana sarılır" misali bu tekneye çoktan razıydılar.

Sonunda bebeler, küçük çocuklar, yaşlı kadın ve erkekler çoğunlukta olmak üzere, yazar Avram Galanti'ye göre 342 kişi, ismi Salvador olan Uruguay bandıralı bu küçük, çürük ve eski tekneye nefes alacak yer kalmamacasına dolup Bulgaristan'ın Varna limanından İstanbul'a gitmek üzere yola çıkıyorlar. Tabiî polise ve Liman idaresindekilere bir sürü rüşvet vererek limandan hareket ediyorlar, sonunda pek çok dert ve aksiliklerle İstanbul'a gelebiliyorlar. Büyük ümitlerle geldikleri İstanbul'da bu defa da başka aksiliklerle karşılaşıyorlar: Ömrü harplerde geçmiş, harbin ne olduğunu bilen Rahmetli İsmet İnönü zamanın cumhurbaşkanıdır, bu harbi barış içinde geçirip memlekete bir

Müdhiş bir facia

Silivri önünde bir gemi battı, 200 kişi boğuldu

Bulgaristandan Filistine gitmek üzere yola çıkan Musevilerin bindikleri yelkenli parçalandı, boğulanların ekserisi cocuk ve kadın

Dün sabaha karşı Marmarada Silivri açıklarında müthiş bir kaza olmuş, Bulgaristandan Filistine giden bir Musevi kafilesini hamil yelkenli gemi parçalanarak batmış ve gemide bulunanlardan 200 kişi maalesef boğulmuştur.

Bulgar hükûmetinin bir kararı üzerine Bulgar hududları harieine çıkacak Musevilerden 380 kişilik bir cemaat, Uruguay bayrağını taşıyan bir yelkenliyi kiralayarak Varna'dan Filistine müteveccihen yola çıkmışlardır. Bu yelkenli ve mahdûd ahşab tekne, evvelki gün limanımıza gelmiş, burada kumanya ve su aldıktan sonra geniye kılavuz kaptan olarak Hüsnü Eren ve Sahil Sıhhiye idaresinden bir sıhhiye memuru verilmiş, motör limanımızdan hareket etmiştir.

Bulgaristanlı Musevileri hamil tekne limanımızdan ayrıldıktan sonra denize tahammül edemediğinden dün sabaha karşı Silivri limanına sığınmış, bir müddet sonra oradan hareket etmiştir. İşte kaza bu sırada olmuş ve yelkenli, Yeniçiftlik civarında bulunan kayalıklar üzerine düşerek parçalanmıştır. Silivri civarında vuku bulan bu kaza neticesinde çocuk, kadın, erkek olmak üzere «380» kişi denize dökülmüş ve feryadlar göklere yükselmiştir.

Gelen malûmata göre, teknenin batışı pek sür'atli olmuş, bir kısım kazazedeler iki direğe tırmanmış, fakat onlar da sulara gömülmüştür. Kazayı evvelâ yüzerek sahile çıkan ve Silivriye gelen kılavuz Hüsnü Eren haber vermiştir. [Arkası sahife 5 sütun 3 te]

Müthiş bir facia

(Baş tarafı 1 inci sahifede)

Bunun üzerine Silivri kaymakamlığı, Silivri jandarma bölük kumandanlığı faaliyete geçmiş ve keyfiyet alâkadarlara da bildirilerek derhal icab eden yardıma koşulmuş otomobil ile bir müfreze jandarma gönderilmiştir. Muavenete koşanlar Silivriden itibaren 80 inci kilometrede felâketzedelere sahil boyunca tesadüf etmişler ve bunları derhal toplattırıp yoldan geçen vasıtalarla Silivriye sevke başlamışlardır. Diğer taraftan da sahile inilerek batan geminin görülen enkazı karşısında denizin sahile attığı birçok cesedlerle karşılaşmışlardır.

Buradaki manzara çok feci idi. Dalgaların sahile vurdukları erkek, kadın, çocuk cesedleri yürekler acısı bir manzara teşkil etmekte idi.

Dün akşama kadar sahilde 38 kadın, 16 erkek ve 15 çocuk ki ceman 69 cesed toplattırılmıştır. Silivriye sağ olarak getirilenlerin miktarı 40 kadın, 49 erkek, 19 çocuk ki ceman 108 kişidir. Bunların içinde gemiyi idare eden bir Rus kaptanı ile iki yardımcısı da vardır. Bilâhara 2 kadınla 12 erkek de diğer bir mahalde sahile çıktıkları anlaşılmıştır. Bu suretle kurtarılanlar 120 ye baliğ olmuştur. Maamafih diğer bazı felâketzedelerin de sahilin diğer yerlerine çıkmış bulunmaları muhtemeldir. Bu faciada boğulanların sayısı, ekserisi çocuk olmak üzere iki yüzden fazla olduğu tahmin edilmektedir.

Bu feci hâdise şehrimizde haber alınınca çok büyük teessür uyandırmış ve elden gelen yardımın icrası ve kurtulanların istirahatlerinin temini için alâkadarlara emir verilmiştir.

Cumhuriyet, 13 Aralık 1940

zarar gelmemesi için çırpınmaktadır, Almanlar İnönü'den atalarının yapmadığı bir işi yapmalarını istiyorlar, Yahudilerin sığınmalarına müsaade etmemesi, onları geri göndermeleri için sıkıştırıyor, bunun aksini yapmanın bir harp sebebi olabileceğini söyleyip açıkça tehdit ediyorlardı. Rahmetli İnönü, Almanya'nın Türkiye Büyük Elçisi olan Franz von Papen'in her türlü tazyikine bir çare bularak tehlikeyi geçiştiriyordu. Bu yetmiyormuş gibi İngilizler de Yahudilerin İsrail'e gitmelerine, Araplarla araları açılır düşüncesiyle, mani oluyorlardı, Çanakkale Boğazı'ndan çıkan Yahudi gemilerini yakalayıp ya Kıbrıs'a veya Hint Okyanusu'nda bir adaya götürüp bırakıyorlardı. Bununla da yetinmeyen İngilizler gelen Yahudilerin hemen geldikleri yere geri gönderilmelerini ısrarla istiyorlardı. Bunların göz göre göre ölmelerine razı olamayan İnönü, gemilerinin bakımı veya tamiri bahanesiyle bu gemileri 6 aya kadar İstanbul'da tutabiliyordu.

Konumuz olan Salvador gemisi de İstanbul'a gelince, kaynak kişilerin birbirini tutmayan ifadelerine göre, İstanbul'da Beşiktaş önlerinde veya Galata Köprüsü yanında veya daha mantıki bir görüşle Sarayburnu önlerinde 2 veya 4 ay kadar bekletiliyor. Bu müddet içinde İstanbul'un yerli Yahudileri bunların her türlü ihtiyaçlarını karşılıyorlar. Günler böyle geçerken bir gün o güne kadar görülmemiş bir fırtına bu tekneyi Silivri istikametinde sürüklemeye başlıyor. Tekne bu şekilde sürüklene sürüklene Silivri'nin 7 km. kadar batısında Cambaz alçağı denilen yerde karaya oturuyor. Çok şiddetli dalgaların devamlı çarpması sonucu, zaten çürük ve eski olan ahşap tekne parçalanıp dağılıyor. Denize dökülen yolcular azami derinliği 2 m olan bu yerden boğulmadan karaya çıkıyorlar. Tarih 12 Aralık 1940, sabaha karşı. Etraf o kadar soğuk ki, karaya çıkanlar hemen donup ölüyorlar. 220 kişi orada vefat ediyor, 122 kişi kurtuluyor. Kurtulanlar Silivri-Çorlu yolu kenarına kadar gelebiliyorlar, bazıları da burada donup yolun kenarına düşüyorlar. Bir müddet sonra oradan geçen bir araba bunları görüyor, gelip Silivrililere haber veriyor.

İşin acı yanı canlıları kurtarmak için gelenlerden bazı vicdansızlar, ölenlerin yüzük, bilezik, küpelerini ve bazı eşyalarını çalıyorlar. Bu işi yapanların çoğunu Jandarma yakalıyor, evlerini arıyor ve mahkemeye veriyor, sonuçta bazıları mahkûm oluyorlar.

Bu hırsızlığı yapanların çoğunu araştırıp öğrendim, bunların hepsi sürünerek öldüler, çaldıklarından hayır görmediler, bunların isimlerini yazıp teşhir etmek istemiyorum, bunları ben yargılayamam, onları bu dünyada ilâhî adalet yargıladı ve cezalarını verdi, dinimizde ölünün arkasından fena konuşmak günah olduğu için bu hususta başka bir şey söyleyemeyeceğim.

Canlı bulunanlar hemen Silivri'ye getirilip ilk tedbir olarak ıslak elbiseleri değiştirildi, sıcak yerlerde tutuldular, bir müddet sonra bunlar havraya götürülüp istirahatları temin edildi. Bu müddet içinde Silivri'nin yerli Yahudileri bunlara çok yardım etti, İstanbul'daki Yahudi cemaatına haber gönderip onların Silivri'ye gelmelerini ve kazazedeleri İstanbul'a götürmelerini temin etti. Bu kurtarma esnasında kıyıda 6 aylık kadar kundaklı bir bebeği canlı olarak buldular, bu bebeği dalgalar sahile atmıştı.

Bu arada ölenlerin hepsini sahilden toplayıp getirdiler ve hepsini Silivri'deki Yahudi mezarlığına defnettiler. Aradan 20 sene kadar bir zaman geçtikten sonra 1960'lı yıllarda İsrail'den bir heyet gelip bunların kemiklerini İsrail'e götürdüler. Kalan sağların bir kısmı tekrar Bulgaristan'a ve diğer kısmı da trenle İsrail'e gittiler. Silivri'deki bilir kişiler, bu kazada sadece 50 kişinin kurtulduğunu söylemekteyseler de, bizce makbul olan Avram Galanti'nin verdiği sayı olan 122 kişinin kurtulmuş olmasıdır.

Bu yazının hazırlanmasında yardımını gördüğüm kaynak kişilerden Hasan Sezen, Ekrem Ataç, Bektaş Kamburoğlu ve Belkis Haseski ile yardımlarını esirgemeyen *Şalom* gazetesi arşiv memuresi sayın Suzan Valid ve bu konuda faydalı bilgilerinden yararlandığım Sayın Nedim Yahya'ya teşekkürlerimi sunarım. ■

Silivri faciasının bilânçosu

122 kişi kurtarıldı, 103 cesed toplandı, 127 kaza kurbanının ölüleri meydanda yok

(Muharririmizin hâdise yerinde tespit ettiği feci tafsilât)

CUMHURİYET GAZETESİNDE YAYINLANAN "SİLİVRİ FACİASI'NIN BİLANÇOSU" HABERİNİN TAM METNİ

Evvelki sabalı Silivri civarında vukua gelen feci deniz kazasını dünkü nüshamızda bildirmiştik.

Dün, vak'a mahalline giden bir arkadaşımızın tahkikatından çıkan netice, bu deniz hâdisesinin, senelerdenberi kara sularımızda vukua gelen faciaların hemen hemen en büyüklerinden biri olduğudur.

Facia, Silivrinin beş mil kadar ilerisinde Cambaz burnu yakınında olmuştur. Dün bu sahil, ekserisi kadın ve çocuktan mürekkeb olmak üzere cesedlerle dolu bulunuyordu.

Zavallı yolcuların hali

Çok eski ve ahşab bir yelkenli olan Salvador 100 gros tonilatoluktur. Yelkenli azamî 150 kişi alabilecek bir vaziyette iken 352 kişi bindirmiştir.

Yelkenlinin ambarı bölmelerle üç kata bölünmüş ve yolculara kımıldayacak ufacık bir yer bile bırakılmamış ve yelkenli bu suretle bir balık istifi halini almıştır.

Gemi parçalandı

Yelkenli sahilden 100 metre kadar bir mesafede batmış ve parça parça olmuştur. Yalnız ambar kısmı denizin dibine gitmiş, mütebaki enkaz tamamen sahile düşmüştür.

Cambaz burnu yanındaki sahil, çocuk, kadın ve erkek cesedleri ve muhtelif eşyalarla doludur.

Feci bilânço

Facianın büyüklüğü şu rakamlarla anlaşılabilir. 350 insandan 122'si kurtulmuştur. 103 cesed toplanmış, kendilerine ölmüş nazarile bakılan 127 kişinin de henüz cesedleri bulunamamıştır. Bu 127 kişiye aid cesedlerin mühim bir kısmının yelkenlinin ambarında kalmış olduğu tahmin edilmektedir.

Evvelki akşama kadar sahilden 70 cesed toplanmıştı. Dün de dokuzu çocuk, on beşi erkek ve on ikisi kadın olmak üzere 33 cesed daha toplanmıştır.

Felâket kurbanları gömüldü

Şehrimizdeki Musevi cemiyeti dün faaliyete geçerek muhakkak bir ölümden kurtulan ve Silivrideki Sinagogda misafir edilen 122 kişiye giyecek ve yiyecek temin etmiş ve hepsine battaniye tevzi etmiştir.

103 ölünün cesedleri de sahilden arabalarla asfalt yola nakledilmiş ve oradan kamyonlarla Silivrideki Musevi mezarlığına nakledilerek dini merasimle gömülmüştür.

Facia hakkında yeni tafsilat

Deniz faciası şöyle cereyan etmiştir. Çarşamba günü transit olarak limanımızdan geçen Uruguay bandıralı Salvador yelkenlisi tedrici surette artan fırtınaya rağmen yoluna devam etmiştir. Fakat Büyük Çekmece önlerinde hava adamakıllı şiddetlenmiştir. Bu vaziyette kaptan geri dönmek istemiş, fakat muvaffak olamamıştır.

Cambaz burnu önlerine geldikleri zaman yelkenlinin ön filokları parçalanmış ve bu suretle yelkenli manevrada âciz bir vaziyette kalmıştır.

Gemi kayalara çarpıyor

O zaman kaptan, mevcud 120 tahlisiye gömleğini yolcuların bir kısmına dağıtmış ve sahile yakın bir yerde, yedi kulaç bir derinliğe demir atmıştır. Fakat yelkenli demiri tarayarak üç kulaç derinliğe kadar yaklaşmıştır.

İşte asıl facia burada vukua gelmiş ve yelkenli burada ufak kayalara vurarak delinmiş ve derhal batmaya başlamıştır. Esasen yelkenlide panik artmış olduğundan yolculardan müsaid vaziyette olanlar kendilerini denize atmağa başlamışlardır.

Fakat yelkenli yalnız batmış olsaydı, belki facia bu kadar büyük olmıyacaktı. Aynı zamanda ahşap ve eski olması neticesi parçalanmağa başlamıştır. Çivilerle dolu kalaslar yolcuların yaralanmalarına sebebiyet verdiğinden bu suretle zavallılar iki ölüm tehlikesiyle mücadele etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Geminin batacağını anlayan klavuz kaptan Hüsnü Erdem, soyunup denize atlamış ve yüzerek sahile çıkmıştır. Bin müşkülâtla asfalta gidebilen Hüsnü'yü oradan geçen bir kamyon alarak Silivri'ye getirmiştir. Bu suretle vak'ayı Silivriye ilk haber veren klavuz kaptan olmuştur.

Kaptanın izahatı

Kaptan hadise etrafında şunları söylemiştir:

"-1917'den beri yelkenli gemilerde çalışırım. Türk sularından müeaddid defalar geçtim. Bu facia şiddetli fırtına yüzünden vukua gelmiştir. Çekmece önlerine geldiğimiz zaman havanın artması dolayısile dönmek istedim. Fakat muvaffak olamadım. Facia yerinde demir attım, fakat yelkenli demiri taradı. Bu sırada da mevcud tahlisiye yeleklerini yolculara dağıttım. Artık gemide şiddetli bir panik başlamıştı. Daha evvel gemiyi terketmek imkânı olduğu halde sonuna kadar kaldım."

Liman reisine göre

Tahlisiye işine koşanlar arasında bulunan Liman reisi de demişti ki:

"-Deniz çok şiddetliydi. Batan yelkenlinin direğine sarılmış 8-9 kişi vardı. Fakat bunları kurtarmak imkânı yoktu. Bir müddet diğere sarılı bir halde kaldılar. Fakat kuvveti kalmıyanlar birer birer kendilerini dalgalara bıraktılar. Zavallı bir kadını da, kendini bu faciadan kurtarıp sahilden asfalta doğru bir kilometre kadar yürüdükten sonra tarlada ölü bulduk."

Yardıma koşanlar

Derhal Silivri kaymakamı Nail İlter Jandarma kumandanı, Müddeiumumi, ve liman reisi jandarmalarla beraber kara yolile vak'a mahalline gitmişlerdir.

Bu heyet, facia mahalli ile asfalt arasındaki bir buçuk kilometrelik boş arazide çırçıplak bin müşkülâtla asfalta doğru yürüyen kazazedelere tesadüf etmişlerdir.

Hemen o civardaki bir kulübeye çalı çırpı toplanarak yakılmış ve bu suretle kurtulan ilk kazazede kafilenin ihtiyacı olan ateş temin edilmiştir. Tedrici surette sahilde ve bu arazide bulunan erkek ve kadın ve çocuktan mürekkek ve hemen hepsi çıplak ve yarı çıplak kazazedeler, temin edilen vasıtalarla Silivrideki Musevi Sinagonuna nakledilmişlerdir.

Sıhhiye memuru da kayıb

Şurasını teessürle kaydediyoruz ki, ölenler arasında İstanbul limanında yelkenliye bindirilen Muhiddin adında bir de sıhhiye memuru vardır. Zavallı adamın cesedi henüz bulunamamıştır. Yalnız sahilde paltosu bulunmuştur.

Kaptan tevkif edildi

Dün vak'ada suçu görülerek Silivri asliye mahkemesince tevkifine lüzum görülen yelkenlinin kaptanı Viktor adında bir beyaz Rustur. Geminin bütün mürettabatını teşkil eden iki tayfa da Rustur.

Viktor 52 yaşlarındadır. Gerç limanından şehadetnamesi vardır. Elindeki Nansen pasaportu Varna limanında kendisinden alınmıştır.

Kurtulanlar

Kurtulanlar arasında bir kadın doktor, bir Rumen Yahudisi gazeteci, ve muhtelif san'at sahibleri vardır. Kafileyi idare eden Doktor Konstayn adında biri de ölüler arasındadır. Hayatta kalanlar arasında Penhas adında biri de karısını ve bir çocuğunu kaybettiğinden yarı mecnun bir haldedir.

Kazazedeler arasındaki gazeteci Bernar Griş faciayı şöyle anlatmıştır:

"-Yelkenlide kadın, çocuk, erkek 350 kişi idik. Dönecek yer yoktu. Yelkenli o kadar harab bir gemiydi ki bütün tahtaları çürümüştü. 30 bin leva mukabilinde Hayfaya gidiyorduk. Yelkenlide kumanya da hemen yok gibiydi. Karadenizin ortasında tesadüf ettiğimiz bir Türk motörü bizi İstanbul'a kadar getirdi. İstanbul'dan da başka bir motör, bizi Yedikule'ye kadar götürdü. Batma bir facia oldu ve halimizi görüyorsunuz."

Vali muavini hâdise mahallinde

Dün Vali muavini Ahmed Kınık ve Jandarma kumandanı Ziya Demir Silivriye gelmişlerdir. Vali muavini ve Jandarma kumandanı beraberlerinde Silivri kaymakamı ve Liman reisi olduğu halde facia mahalline gitmişler ve geç vakte kadar tahkikatla meşgul olmuşlardır.

TARİHE YÖNELİK YENİ TEHDİT

ERIC HOBSBAWM

ÇEVİREN
METE TUNÇAY

*1993 Güzünde Budapeşte'de açılan Orta Avrupa Üniversitesi'nde Akademik Yılı başlatan ders olarak verilmiş*tir.

Orta Avrupa Üniversitesi'nin bu ders yılını açmamın istenmesi, benim için büyük bir onurdur. Bu, aynı zamanda garip bir duygu; çünkü ben ikinci kuşaktan İngiltere doğumlu bir Britanya vatandaşıyım, ama Orta Avrupalıyım da. Gerçekten, Yahudi olmam dolayısıyla, Orta Avrupa halkları diyasporasının karakteristik bir üyesiyim. Dedem Londra'ya Varşova'dan gelmiş. Annem Viyanalıydı, karım da öyle - ama şimdi İtalyancayı Almancadan daha iyi konuşuyor. Karımın annesi küçük bir kızken Macarca bilirmiş; Eski Monarşi [Avusturya-Macaristan] sırasında, anne-babasının Bosna-Hersek'te bir dükkânları varmış. Bir keresinde, Balkanların bu mutsuz bölümünde hâlâ barış içinde yaşanırken, karımla onu aramaya Mostar'a gittik. Eski günlerde benim kendimin de Macar tarihçilerle bazı ilişkilerim vardı. Dolayısıyla sizin önünüze dışarıdan biri olarak çıkıyorum, ama alttan alta içeriden biriyim de. Size ne söyleyebilirim?

Üç şey söylemek istiyorum.

Birincisi, Orta ve Doğu Avrupa'yla ilgili. Eğer siz oralardansanız ve sanırım, hemen hepiniz öylesiniz; o zaman, statüleri iki kat belirsiz ülkelerin yurttaşlarısınız demektir.

Belirsizliğin Orta ve Doğu Avrupalıların tekelinde olduğunu iddia etmiyorum. Yine de, sizin ufkunuz özellikle bulutlu görünüyor. Muhtemelen, bu belirsizlik, günümüzde her zamankinden daha da evrensel. Kendi ömrüm boyunca, Avrupa'nın sizin tarafınızdaki her ülkesi savaşlarla ezildi, yenildi, işgal edildi, kurtarıldı ve yeniden işgale uğradı. Buradaki her devlet, benim doğduğumdakinden başka bir biçimde. Şimdi Trieste ile Urallar arasındaki haritayı dolduran 23 devletten yalnızca 6'sı, ben doğduğumda da vardı ya da bir ordu tarafından işgal edilmemiş olsaydı, varolacaktı: Rusya, Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk, Yunanistan ve Türkiye; çünkü ne 1918-sonrası Avusturya ne de 1918-sonrası Macaristan, Habsburg Macaristanı ve Cisleithania'sıyla karşılaştırılabilir. Yenilerden bazıları Birinci Dünya Savaşından sonra kuruldu, ötekileri de 1989'dan beri. Bunların arasında, tarihte hiçbir zaman çağdaş anlamda bağımsız devlet statüsü taşımamış ya da ancak bir-iki yıl yahut bir-iki onyıl bu statüde olmuş, sonra onu yitirmiş, ama kimileri sonradan geri almış birçok ülke vardır: üç küçük Baltık devleti, Beyaz Rusya, Ukrayna, Slovakya, Moldova, Slovenya, Hırvatistan, Makedonya - haydi daha doğuya gitmeyelim. Yugoslavya ve Çekoslovakya gibi bazı ülkeler de, benim ömrüm süresince doğdular ve öldüler.

Kimi orta Avrupa şehirlerinin yaşlı sâkinleri için, ardarda üç devletin nüfus cüzdanlarına sahip olmuş bulunmak son derece doğaldır. Lemberg ya da Czernowitz'den benim yaşımda biri, savaş sırasındaki işgalleri saymasak bile, dört devletin yönetimi altında yaşamıştır; Munkacs'lı biriyse, 1938'deki Podkarpatska Rus özerk yönetimini hesaba katarsak, pekâlâ beş devlet yönetimi altında yaşamış olabilir. 1919 yılı gibi daha uygar zamanlarda, böyle bir kimseye hangi yeni yurttaşlığı seçmek istediği sorulabilirdi; fakat İkinci Dünya Savaşından beri, yeni bir devletten zorla sürülüp çıkarılmış olması ya da zorla ona katılması olasılığı daha yüksektir. Bir Orta ve Doğu Avrupalı nereye aittir? Erkek ya da kadın, o kimdir? Bu soru, pek çok sayıda insan için gerçek bir soruydu, hâlâ da öyle. Bazı ülkelerde, bu bir ölüm-kalım sorusudur, hemen hemen hepsindeyse, insanların yasal statülerini ve yaşam şanslarını etkiler, bazan da belirler.

Böyle olmakla birlikte, bir başka ve daha çok ortaklaşa belirsizlik de vardır. Orta ve Doğu Avrupa'nın çoğu yerleri, diplomatlarla Birleşmiş Milletler uzmanlarının 1945'ten beri "az gelişmiş" ya da "gelişmekte olan" gibi kibar nitelemeler bulmaya çalıştıkları görece ya da mutlak olarak yoksul ve geri bölgelerdendir. Kimi bakımlardan iki Avrupa arasında kesin bir ayrım çizgisi yoktur; daha ziyade, Avrupa ekonomik ve kültürel dinamizminin Kuzey İtalya'dan başlayıp Alpleri aşarak Kuzey Fransa'ya ve Alçak Topraklara [Hollanda'ya!] ulaşan ve Manş üstünden de İngiltere'ye bağlanan esas sıradağı yahut tepeler çizgisi diyebileceğimiz hattın doğusuna ve batısına doğru alçalan yamaçlar söz konusudur. Bu çizgi ortaçağın ticaret yollarında ve Gotik mimarinin dağılım haritasında izlenebileceği gibi, Avrupa Topluluğu içindeki bölgesel GDP (gayrisafi yurt-içi hasıla) rakamlarında da görülebilir. Gerçekten, günümüzde Avrupa Topluluğu'nun belkemiği, hâlâ bu bölgedir.

Şurasını da unutmamak gerekir ki, "ileri" Avrupa'yı "geri" Avrupa'dan ayıran tarihsel bir çizgiden söz edilebildiği ölçüde, bu sınır kabaca Habsburg imparatorluğunun ortasından geçiyordu. İnsanların bu konularda çok hassas olduğunu biliyorum. Lyubl-

yana kendisini uygarlığın merkezine, diyelim Üsküp'ten, Budapeşte de Belgrad'dan bir hayli daha yakın saymaktadır; hele Prag'ta şimdiki hükûmet, Doğu'yla temastan bir şeyler bulaşacağı korkusuyla, ülkesine "Orta Avrupalı" denilmesinden bile hoşlanmıyor. Kesinkes Batılı olduğunda ısrar ediyor. Benim anlatmak istediğim, Orta ve Doğu Avrupa'da hiçbir ülke ya da bölgenin kendisini o merkezde diye düşünmediği. Hepsi, hatta Viyana, Budapeşte ve Prag'ın eğitimli orta sınıfı bile, gerçekten nasıl ileri ve çağdaş olunacağı konusunda başka örneklere bakmışlardır. Belgrad ve Elias Canetti'nin Bulgaristan'daki Rusçuk'unun aydınları nasıl Viyana'ya bakmışlarsa, bunlar da öylece Paris ve Londra'ya bakmışlardır. Hem de, kabul edilen çoğu standartlara göre, şimdiki Çek Cumhuriyeti ve Avusturya'nın birçok yöresi Avrupa'nın ilerlemiş endüstriyel bölümüne kesinlikle dahil olduğu, Viyana, Budapeşte ve Prag'ın da kültürel açıdan başka herhangi bir yer karşısında aşağılık duygusuna kapılmaları için hiçbir sebep bulunmadığı halde.

19 ve 20'nci yüzyıllarda geri ülkelerin tarihi, ileri dünyaya öykünerek ona yetişmeye çalışmalarının tarihidir. 19'uncu yüzyılın Japonları Avrupa'yı kendilerine örnek almışlar, İkinci Dünya Savaşından sonra Batı Avrupalılar da Amerikan ekonomisini taklit etmişlerdir. 20'nci yüzyılda Orta ve Doğu Avrupa'nın öyküsü, genel olarak birbiri ardından çeşitli modelleri izleyerek ileridekilere yetişmeye çalışmalarının ve başarısızlığa uğramalarının öyküsüdür. Çoğu ardıl ülkelerin daha yeni devlet oldukları 1918'den sonra, model Batı demokrasisi ve ekonomik liberalizmdi. Başkan Wilson, kendi yollarına giden Bolşevikler dışında, bölgenin koruyucu ermişi, pîriydi. (Prag'ın ana istasyonuna yine onun adı mı geri verildi?) Aslında, Bolşeviklerin de örnek aldıkları yabancı modeller vardı: Rathenau ve Henry Ford. Ama bu işlemedi. Model, 1920'li ve 1930'lu yıllarda siyasal ve ekonomik olarak çöktü. Büyük Bunalım, en sonunda, Çekoslovakya'da bile çok-uluslu demokrasiyi yıktı.

Onun ardından, bu ülkelerin bir kısmı 1930'ların ekonomik ve siyasal başarı öyküsü gibi görünen faşist modeli kısa bir süre denediler ya da faşizmle flört ettiler. (Nazi Almanyası'nın Büyük Bunalımın üstesinden gelmekte kayda değer bir başarı gösterdiğini hep unutmak eğilimindeyiz.) Fakat Büyük-Almanya ekonomi sistemi içinde bütünlenmek de işlemedi. Almanya yenildi. 1945'ten sonra, bu ülkelerin çoğu Bolşevik modelini seçtiler ya da seçmeye zorlandılar; bu esasında, geri tarımsal ekonomileri planlı bir endüstriyel devrimle çağdaşlaştırma modeliydi. O nedenledir ki, şimdi Çek Cumhuriyeti ve 1989'a kadar Alman Demokratik Cumhuriyeti olan ülkelere hiçbir zaman uygun olmadı; fakat -SSCB de dahil- bölgenin çoğu kesimleri için bu model geçerliydi.

Bu sistemin, giderek çökmesine yol açan ekonomik kusur ve aksaklıklarını, hele Orta ve Doğu Avrupa'ya zorladığı dayanılmaz ve dayanılmazlığı gittikçe artan siyasal sistemleri size anlatmam gerekmiyor. Hele hele eski SSCB halklarına, özellikle de Jozef Stalin'in demir yönetimi altında çektirdiği inanılması güç acıları size anımsatmamın hiç gereği yok. Aranızdan birçoğu, şunu söylememden hoşlanmayacak, ama bu sistem, 1918'de monarşilerin dağılmasından itibaren bir noktaya kadar başka herhangi bir şeyden daha iyi işlemiştir. Bölgenin -Slovakya ve Balkan yarımadasının çoğu yerleri gibi- görece daha geri ülkelerinde sıradan yurttaşların çoğunluğu için, bu, muhtemelen tarihlerinin en iyi dönemiydi. Sistem, ekonomik bakımdan gitgide katı ve işlemez hale gelmesinden, özellikle de düşünsel özgünlüğü dondurmasından başka, yenilikler üretmeyi ya da onlardan ekonomide yararlanmayı beceremmemesi yüzünden çöktü. Üstelik, öteki ülkelerin sosyalist ülkelerden çok daha fazla maddî ilerleme gösterdikleri gerçeğini yerel halklardan saklamak olanaksızlaşmıştı.Bir başka biçimde söylemek isterseniz, sıradan yurttaşlar ilgisiz ve karşı oldukları, rejimlerin kendileri de yapıyor gibi göründükleri şeylere inançlarını yitirdikleri için çöktü. Yine de, nasıl bakarsanız bakın, 1989 ile 1991 arasında en göze çarpacak bir başarısızlıkla yıkıldı.

Ya şimdi? Şimdi herkesin izlemek için yarıştığı bir başka model var: siyasette parlamenter demokrasi ve ekonomide serbest piyasa kapitalizminin aşırılıkları. Şimdiki haliyle bu bir model değil, başlıca, daha önce yaşanmış olana karşı bir tepkidir. Bunun için zaman tanınırsa, ileride daha işlerlikli bir şeye dönüşebilir. Fakat, böyle bir şeye izin verilse dahi, 1918'den bu yana tarihin tuttuğu ışığında, bu bölgenin belki kıyısındaki köşesindeki bazı ayrıklar dışında, "gerçekten" ileri ve çağcıl ülkeler kulübüne katılmayı başarma olasılığı pek yoktur. Başkan Reagan ile Mrs. Thatcher'e öykünmenin sonuçları, iç savaş, kaos ve anarşinin perişan etmemiş bulunduğu ülkelerde bile hayal kırıcı olmuştur. Tipik bir İngiliz hafifletmesiyle, Reagan-Thatcher modelini izlemenin sonuçlarının ilk çıktıkları yerlerde de çok parlak olmadığını eklemeliyim.

Öyleyse, özetle, Orta ve Doğu Avrupa halkları geçmişlerinden kesinlikle, hallerinden de muhtemelen geniş ölçüde hayal kırıklığı duyarak, gelecekleriyse belirsizlikle bakarak kendi ülkelerinde yaşamaya devam edeceklerdir. Bu, çok tehlikeli bir durumdur. İnsanlar başarısızlık ve güvensizlikleri için suçlayacak birilerini arayacaklardır. Bu ruh halinden yararlanması en olası hareket ve ideolojiler, en azından bu kuşak içinde, 1989 öncesi günlerin bir çeşitlemesine dönmek isteyenler olmayacaktır. Bunların yabancı düşmanı milliyetçiliklerden ve hoşgörüsüzlükten esinlenen hareketler olma olasılıkları çok daha yüksektir. Her zaman en kolayı, yabancıları suçlamak olur.

Bu beni, başlıca anlatmak istediğim ikinci ve bir üniversitenin işleviyle daha doğrudan ilişkili noktaya getiriyor; ya da hiç değilse, o işlevin bir tarihçi ve üniversite öğretmeni olarak beni ilgilendiren bölümüne. Çünkü haşhaş çiçekleri nasıl eroin bağımlılığının hammaddesiyse, tarih de öylece milliyetçi ya da etnik yahut köktendinci ideolojilerin kullandığı hammaddedir. Geçmiş, bu ideolojiler için temel bir öğe, belki de en temel öğedir. Uygun bir geçmiş yoksa, her zaman uydurulabilir. Zaten, eşyanın doğası gereği, çoğucası tümüyle uygun bir geçmiş olamaz; çün-

kü bu ideolojilerin haklı göstermeyi iddia ettikleri olgular, eski ya da ezeli değil, tarihsel bakımdan yeni görüngülerdir. Bu dediğim, hem günümüzdeki çeşitlemeleriyle dinsel köktencilik hem de çağdaş milliyetçilik için geçerlidir - Ayetullah Humeynî'nin İslâm devleti modeli, 1970'lerin başlarından daha gerilere gitmez. Geçmiş meşrulaştırır. Geçmiş, gösterip övünülecek pek bir şeyi olmayan bir hal'e, daha görkemli bir ardalan sağlamaktadır. Bir yerde, İndus vadisi şehirlerinin eski uygarlığı hakkında "Pakistan'ın 5.000 Yılı" diye bir inceleme gördüğümü anımsıyorum. Pakistan, bu adı bazı öğrenci militanların icat ettikleri 1932-33'ten önce, düşünülmemişti bile. 1940'a kadar, ciddi bir siyasal özenmeye de konu olmadı. Devlet olarak, ancak 1947'den bu yana var. Mohenjo Daro uygarlığıyla İslamabad'ın bugünkü yöneticileri arasında, Troya Savaşıyla (Schliemann'ın Kral Priamos hazinesinin ilk kez sergilemek için kendisine geri verilmesini isteyen) Ankara hükûmeti arasındakinden fazla bir bağıntı yoktur. **(Bu arada, Ruslar Troya hazinelerini St.Peterburg'ta sergilemeye başladılar! - MT)** Fakat 5.000 yıllık Pakistan, her nedense kulağa 46 yıllık Pakistan'dan daha hoş geliyor.

Bu durumda,tarihçiler kendilerini beklenmedik bir biçimde siyasal oyuncular rolünde buluveriyorlar. Ben eskiden, tarihçilik mesleğinin, diyelim, çekirdek fiziğinin tersine, hiç değilse kimseye zarar vermeyeceğini sanırdım. Oysa, şimdi zarar verebileceğini biliyorum. Bizim incelemelerimiz, IRA üyelerinin kimyasal gübreyi patlayıcıya dönüştürmeyi öğrendiği işlikler gibi, bomba fabrikalarına dönebilir. İşlerin böyle olması bizi iki yönden etkiliyor. Genel olarak tarihsel olgulara karşı bir sorumluluğumuz var, özel olarak da tarihin siyasal-ideolojik kötüye kullanılmasını eleştirme borcumuz.

Bu sorumluluklardan ilki hakkında fazla bir şey söylemem gerekmez. Hatta iki yeni gelişme olmayaydı, hiçbir şey söylemezdim. Biri, romancılar arasında şimdilerin modası, kurguladıkları öyküleri uydurmak yerine kaydedilmiş gerçekliklere dayandırma, böylelikle de tarihsel olguyla hayal arasındaki sınırı bulanıklaştırma eğilimi. Ötekiyse, Batı üniversitelerinde, özellikle de edebiyat ve antropoloji bölümlerinde, nesnellikle varolma iddiasındaki bütün "olgular"ın düşünsel yapılandırmalardan ibaret olduklarını savunan "post-modernist" düşünsel modaların yükselişi. Kısacası, olguyla hayal arasında açık bir fark olmadığı fikri. Ama böyle bir fark vardır ve tarihçiler, hatta aramızdaki en anti-pozitivistler için bile, bu ikisini ayırma yeteneği mutlak bir değerdir. Biz olgularımızı icat edemeyiz. Elvis Presley ya ölmüştür ya ölmemiştir. Böyle bir soru, hiçbir bulanıklığa yer bırakmadan kanıtlar temelinde yanıtlanabilir. 1915'teki Ermeni soykırımı girişimini inkâr eden şimdinin Türk hükûmeti ya haklıdır ya değildir. Çoğumuz bu kıyımın inkâr edilmesini ciddi tarih söylemine sokmayız; ama söz konusu görüngüyü yorumlamanın ya da onu tarihin geniş bağlamına oturtmanın çeşitli yolları arasında seçim yapmak için eşit berraklıkta bir yol yoktur. Son zamanlarda Hindu bağnazları Ayodhya'da bir camiyi tahrip ettiler; güya Müslüman fâtih Babür bu camiyi Tanrı Rama'nın doğumyeri olan özellikle kutsal bir konumun üstüne yaptırmış. Hindistan üniversitelerindeki meslekdaş ve dostlarım bir inceleme yayımladılar ve (a) 19'uncu yüzyıla kadar hiç kimsenin Rama'nın Ayodhya'da doğduğundan söz etmediğini ve (b) caminin Babür zamanında yapılmadığının hemen hemen kesin olduğunu gösterdiler. Keşke, bu çalışmanın olayı kışkırtan Hindu partisi üstünde çok etkili olduğunu söyleyebilseydim; ama en azından, dostlarım şimdi ve gelecekte hoşgörüsüzlük propagandasına maruz kalan ve okuma bilenlerin yararlanabilmeleri için tarihçiler olarak ödevlerini yaptılar. Biz de kendi ödevlerimizi yapalım.

Hoşgörüsüzlük ideolojisinin pek azı, haklarında hiçbir kanıt olmayan düpedüz yalan ve uydurmalara dayanır. Ne de olsa, 1389'da Türklerin Sırp muharipleriyle müttefiklerini yendikleri bir Kosova Savaşı olmuş ve bu olay, Sırpların kamu belleğinde derin yara izleri bırakmıştır; fakat bundan, şimdi Kosova nüfusunun yüzde 90'ını oluşturan Arnavutlara zulmedilmesinin ya da ülkenin esasında kendilerine ait olduğu yolundaki Sırp iddiasının meşruluğu sonucu çıkmaz. Danimarka, 11'inci yüzyıldan önce Danyaların yerleştiği ve yönettiği, Danelaw diye anılagelen, hâlâ da köy adlarının filolojik bakımdan Danca olduğu Doğu İngiltere'nin geniş bir bölümü üstünde hak iddia etmiyor.

Tarihin ideolojik olarak kötüye kullanılmasının en sık rastlanan örnekleri, yalanlardan çok, anakronizmlere dayanmaktadır. Yunan milliyetçiliği, herhalde Balkan yarımadasındaki Yunan topraklarına hükmeden Büyük İskender'in babasından beri, sözde bütün Makedonya Yunanlı olduğu ve bir Yunan ulus-devletinin bir parçasını oluşturduğu için, Makedonya'nın bu adı kullanma hakkını bile yadsıyor. Makedonya hakkındaki her şey gibi, bu da salt akademik bir sorun olmaktan uzaktır, fakat bir Yunanlı aydının, tarihsel açıdan bunun deli saçması olduğunu söylemesi bir hayli cesaret ister. İ.Ö. 4'üncü yüzyılda ne bir Yunan ulus-devleti vardı ne de Yunanlıları içine alacak başka herhangi tek bir siyasal varlık. Zaten son derece muhtemeldir ki, eski Yunanlılar tıpkı daha sonraki Romalı yöneticileri gibi, Makedonyalı hükümdarlarını da Yunanlı değil, barbar sayıyorlardı; ama bunu açıkça söyleyemeyecek kadar nazik ya da sakıngandılar.

Üstelik, Makedonya tarihsel olarak öylesine içinden çıkılamayacak bir etnik karışımdır ki -Fransızlar karışık meyve salatalarına yok yere Maseduvan (*Macedoine*) demezler!- onu tek bir milliyetle özdeşleştirmeye kalkmak yolunda hiçbir girişim doğru olamaz. Dürüstlük gereği, göçmen Makedon milliyetçiliğinin aşırılıkları da, aynı sebeple reddedilmek gerekir; keza Hırvatistan'da Büyük Zvonimir'i her nasılsa Başkan Tudjman'ın atası diye göstermeye çalışan bütün yayınlar da. Fakat millî tarih okul kitaplarının mucitlerine karşı çıkmak zordur; yine de, Zagreb üniversitesindeki, dostlarım arasında saymaktan onur duyduğum bazı tarihçiler cesaretle bunu yapmaktadırlar.

Bunlar ve söylencelerle uydurmaları tarihin yeri-

ne geçirme konusundaki diğer girişimler, kötü düşünsel şakalardan ibaret değildir. Unutmayalım ki, ders kitaplarına neyin geçeceğini onlar belirliyor; nitekim Japonya'nın eğitim yetkilileri, kendi okullarında kullanılmak üzere, Çin'deki savaşın arındırılmış bir çeşitlemesinin hazırlanmasını istemişlerdir. Söylence ve uydurmalar, bugün kendilerini etnik, dinsel açılardan ya da devletlerin geçmişteki yahut şimdiki sınırlarıyla tanımlayan ve "Biz Başkalarından farklıyız" diyerek belirsiz bir dünyada bir belirlilik bulmaya çalışan halk gruplarının kimlik edinme siyasetleri için temel bir önem taşımaktadır. Bunlar, bizim üniversitelerdeki kaygılarımızın başında geliyor; çünkü o söylence ve uydurmaları yaratanlar, eğitim görmüş insanlardır: gerek lâik gerekse kiliseden gelen öğretmenler, profesörler (umarım ki, böyleleri çok değildir), gazeteciler, televizyon ve radyo program yapımcıları. Günümüzde bunların çoğu üniversiteye gitmiş olmalı. Sakın yanılmayın. Tarih atadan kalma bir bellek ya da ortaklaşa bir gelenek değildir. İnsanların papazlardan, öğretmenlerden, tarih kitabı yazarlarından, dergi makaleleri ve televizyon programı hazırlayıcılarından öğrendikleri şeylerdir. Tarihçiler için, her şeyin üstünde -kendileri de bunları hissetseler bile- [ne de olsa, biz de insanız!] kimlik bulma siyasetlerinin tutkularına bulaşmamaları olmak üzere, sorumluluklarını anımsamak çok önemlidir.

Bunun ne denli ciddi bir olay olabileceği, İsrailli yazar Amos Elon'un, Hitler'in Yahudilere uyguladığı soykırımının nasıl İsrail devletinin varoluşu için bir meşrulaştırma efsanesine dönüştürüldüğünü anlatan yeni bir makalesinde [*New York Review*'nun 7 Ekim 1993 tarihli sayısında çıkan "The Politics of Memory"] görülmektedir. Bu kadarla da kalmıyor: sağcı hükûmet yıllarında, söz konusu söylence, İsrail devlet kimliğinin ve üstünlüğünün bir çeşit ulusal tören olarak vurgulanmasına ve ulusal inançların resmî sisteminde, Tanrı'nın yanısıra merkezî bir öğe olmasına dönüştürülmüştür. "Holokaust" kavramının böylece başka şeylere dönüştürülmesinin evrimini inceleyen Elon, İsrail'in yeni İşçi Partili hükûmetinin eğitim bakanıyla birlikte, tarihin artık ulusal söylence, törensellik ve siyasetten ayrılması gerektiğini söylüyor.Yahudi olmakla birlikte, İsrailli olmadığım için, ben bu konuda görüş belirtemem. Ama Elon'un aktardığı bir gözlemi üzüntüyle karşılıyorum. O da şu: soykırım üstüne gerek Yahudi olanlar gerekse olmayanlar tarafından yapılmış bilgince araştırmalar, İbraniceye ya -Hilberg'in büyük yapıtı gibi- hiç çevrilmemiş ya da ancak hayli gecikmeyle ve bazan da yayımcıların itiraz notlarıyla birlikte çevrilmiştir. Soykırımın ciddi tarihsel yazımı, onun korkunç bir trajedi olmasını azaltmış değildir. Sadece meşrulaştırma efsanesiyle farklı düşmektedir.

Yine de, bu öykünün kendisi bize umut ışığı oluyor. Çünkü burada mitolojik veya milliyetçi tarihin içeriden eleştirildiğini görüyoruz. İsrail'in kuruluş tarihinin, İsrail'de devletin oluşumundan 40 yıl sonra artık esas itibarıyla milliyetçi propaganda ya da Siyonist polemik olarak yazılmasının sona erdiğini görüyorum. Aynı gelişmeyi İrlanda tarihinde de görmüştüm. İrlanda'nın çoğu bağımsızlığını kazandıktan aşağı yukarı yarım yüzyıl sonra, İrlandalı tarihçiler adalarının tarihini, ulusal kurtuluş hareketinin mitolojisi terimleriyle yazmayı bıraktılar. Gerek cumhuriyette gerekse kuzeyde, İrlanda tarihi, kendisini böyle özgürleştirmeyi başardığı için parlak yapıtlar üretmektedir. Ama bu hâlâ, siyasal uzantıları ve riskleri olan bir tutum. Bugün yazılan tarih, Sinn Feincilerden, eski efsaneler adına hâlâ silâhlar ve bombalarla döğüşen IRA'ya kadar uzanan eski gelenekten kopuyor. **[Hobsbawm'ın bu konuşmasından beri geçen süre içinde, IRA da uzlaşma yoluna girdi - MT.]** Fakat ülkelerinin tarihini büyük travmatik ve oluşma anlarının tutkularından geri durabilecek yeni bir kuşağın büyümüş olması, tarihçiler için bir umut işaretidir.

Böyle olmakla birlikte, ardarda birçok kuşağın geçmesini bekleyemeyiz. Ulusal, etnik vb. söylencelere karşı, onlar daha oluşurlarken direnmeliyiz. Bu bizi, halkın gözünde sevimli kılmayacaktır. Çekoslovak cumhuriyetinin kurucusu Thomas Masaryk, Çek ulusal efsanesinin dayandırıldığı ortaçağ yazmalarının sahte olduklarını hayıflanarak, ama tereddütsüzce kanıtlayan bir insan sıfatıyla siyasete girdiğinde, hiç de popüler değildi. Fakat bu iş yapılmalıydı ve aranızdaki tarihçilerin böyle yapacaklarını umuyorum.

Tarihçilerin ödevi üstüne söylemek istediklerim bu kadar. Ama sözlerime son vermeden önce, size bir şey daha hatırlatmak istiyorum. Sizler, bu üniversitenin öğrencileri olarak, ayrıcalıklı insanlarsınız. Olasılıklar öyle ki, saygın ve prestijli bir kurumun mezunları olarak, dilerseniz, toplumda iyi bir konumunuz olacak, başkalarından daha iyi işler bulacak, -başarılı işadamları kadar olmasa bile- onlardan daha iyi para kazanacaksınız. Size aktarmak istediğim, üniversitede öğretmenliğe başladığım zaman bana söylenen bir söz. Kendi öğretmenim bana şöyle demişti: "Kendileri için burada bulunduğun insanlar, senin gibi parlak öğrenciler değil. Sıkıcı kafalı, ortalama çocuklar - bu ikinci sınıf öğrenciler ortadan yukarı not alamazlar, sınav kâğıtları hep birbirinin aynıdır. Birinci sınıf çocuklarla ders yapmak sana zevk verecek, ama onlar nasılsa başlarının çaresine bakarlar. Sana asıl gereksinimi olanlar, ötekilerdir."

Bu kural, yalnız üniversite öğrencileri için değil, bütün dünya için geçerli. Hükûmetler, ekonomi, okullar, toplumdaki her şey ayrıcalıklı azınlıklar yararlansın diye değildir. Bunlar hep, özellikle zeki ya da ilgi çekici olmayan -meğer ki onlardan birine âşık olalım-, çok okumamış, pek başarı göstermemiş, bundan sonra da göstereceği olmayan, kısacası fazla özel bir yanları bulunmayan sıradan insanlar içindir. İçinde yaşanmaya değecek her toplum, zenginler, zekiler, sıra-dışı insanlar için değil, bunlar için tasarlanmıştır - fakat içinde yaşanmaya değecek her toplum, öyle parlak azınlıklara da yer ve olanak açmak gerekir. Ama dünya bizim kişisel çıkarımız için yaratılmamıştır, bizim de dünyada varoluşumuz kişisel çıkarımız için değildir. Amacının bu olduğunu iddia eden bir dünya, iyi bir dünya değildir ve böyle sürüp gitmemelidir. ■

TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ VE 1930 DÜŞÜ

HERKÜL MİLLAS

Yunanistan'da son yıllarda genel olarak Türkiye'yi ve özel olarak Türk-Yunan ilişkilerini konu edinen kitapların sayısı yükseliş göstermektedir. Bu kitapların kimileri tarih kimileri ise siyasal ağırlıklıdır. Pek nadir olarak ilişkilerin toplumsal-psikolojik yanına değinen kitaplar da görülmektedir. Burada ele almak istediğim kitap olaylara gazetelerin içinden ve tarihsel bir açıdan bakan bir çalışmadır.

Yazar Giannes Tsalouchides'in (Yanis Tsaluhidis) kaleme aldığı kitabın adı M.Kemal-Venizelos anlaşmalarına gönderme yapmaktadır: "Yunanistan-Türkiye: Tam Sürat İleriye, 1930'a" (*Hellas-Tourkia: Empros Olotachos gia to 1930*, Adelfoi Kyriakides Yayınları, Selanik, 1994). Yazar eski milletvekilidir ve bu yıl bu çalışmasıyla Abdi İpekçi Ödülü almıştır. Amaç politik ve insancıldır: İki ülke ilişkileri tarihinin belli kesimlerinin incelenmesi sonucunda ilişkilerin düzelmesi yönünde bir çıkış yolu önermek.

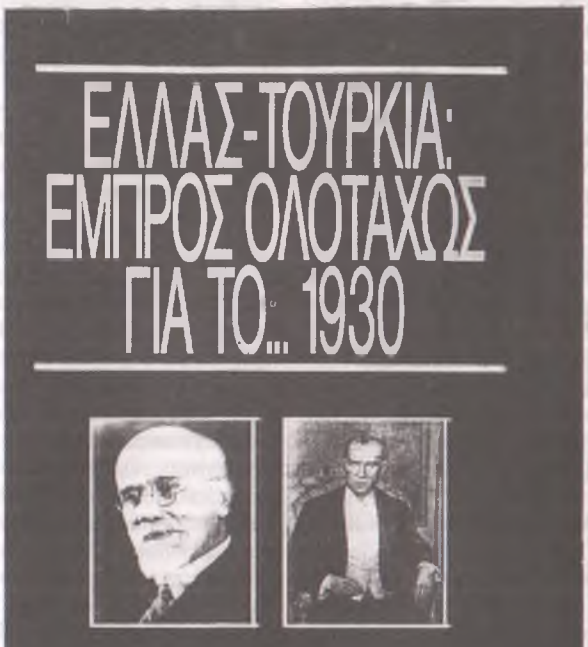

496 sayfalık kitapta genellikle gazetelerden derlenmiş dokümanlar ve büyük sayıda pek bilinmeyen fotoğraflar bulunmaktadır. Yazar gazetecilik tekniğini iki yönlü kullanmıştır. Hem yayınlara dayanmış hem de bulgularını bir gazeteci tekniği denebilecek biçimde sunmuştur. Bölümler içindeki kısa metinler tablolar, başlıklar, fotoğraflar eşliğinde ve kolaylıkla okunabilecek bir teknikle sunulmuştur. Yazarın kaynakları genellikle Yunan kaynaklarıdır. Türk kaynaklarının sunulduğu durumlarda bile bu, gene Yunan gazetelerine yansıdığı derecede ve biçimde yapılmaktadır. Bu bakımdan, kitap Türk okuyucusuna Yunan okuyucusuna kıyasla daha orijinal, daha ilginç, daha çarpıcı, daha öğretici ve daha yararlı olsa gerektir. İlişkilerin düzelmesi yönünde çaba gösteren "iyi niyetli" bir Yunanlı aydının düşünce biçimi ve yaklaşımı bu kitapta en belirgin bir biçimde görülmektedir.

Kitabın önsözünü M.Theodorakis yazmıştır. Kitap iki temel bölüm içinde 28 bölümden ve toplam 185 altbölümden oluşmaktadır. Ele aldığı konular çeşitlidir. Türkiye, yazar tarafından anlaşıldığı biçimde, kitabın temel ilgi alanlarından birini oluşturmaktadır. Son yıllardaki ekonomik, toplumsal gelişmeler, politikacıların özellikle Yunanistan ve Avrupa ile ilgili demeçleri, Avrupa'nın Türkiye'ye karşı tutumu konu edinmektedir. İstanbul, İmroz ve Bozcaada Rumları'nın artık kalmamış olmaları, bugüne dek bu azınlık gruplarına karşı yürütülmüş olan uygulamalar, Patrikhane'ye karşı baskı ve kuşkular ikinci büyük ilgi alanıdır. Kıbrıs ve bu alandaki çatışmalar yüzünden her üç ülkenin ekonomik vb alanlardaki sorunları da uzun uzun ele alınmaktadır. Çıkmazdan R.Denktaş temel sorumlu sayılmaktadır. İki tarafın silahlanma yarışı eleştirilmektedir. Türkiye'deki İslâmi uyanış, Kürt sorunu, Türkiye'nin komşularıyla ilişkileri, Balkanlar'da etki alanlarını genişletme istekleri kitabın ana temalarındadır.

Bu olaylar ele alınırken genellikle Türkiye'nin "yanlış bir yolda" ve "haksız" olduğu tezi egemendir. Bu çatışmanın içinde Yunanistan'ın da kimi zaman Türkiye'ye, özellikle Avrupa ile ilişkileri konusunda, zorluklar yarattığı kabul edilmektedir. İyimser bir hava ile ele alınan olaylar her iki ülkedeki kimi girişimlerdir: Turgut Özal'ın kimi girişimleri, Abdi İpekçi ödülleri, kimi kişilerin (M.Teodorakis, Patrik'in vb) ve Rotary'nin kimi toplantıları gibi.

Kitabın temel önerisi 1930 yıllarındaki Atatürk-Venizelos anlaşmalarının ruhuna dönmektir. Fransa-Almanya, İsrail-Mısır vb örnekler de ele alınarak Türkiye-Yunanistan arasında da böyle bir yakınlaşmanın olanaklı olabileceği savunulmaktadır. Güven artırıcı tedbirlerin yararı anımsatılmakta ve kitap Türkiye'den öncelikle Kıbrıs konusunda ödünler isteyerek iyimser bir tonla son bulmaktadır.

Yunanistan'ın politik yaşamı içinde uzun yıllar bulunmuş ama dış işlerinde çalışmamış, ileriye ve Türk-Yunan ilişkilerine kötümser bir gözle bakmayan bu milletvekilinin görüşleri, sert politika taraftarı olmayan kamuoyu kesiminin sözcüsü olarak algılanabilir. Bu kitap o kesimin görüşlerini en etraflı bir biçimde dile getirmektedir. ■

KABBALANIN MİSTİK DÜNYASINDA KISA BİR YOLCULUK

ILGAZ ZORLU

Yirminci yüzyılın son dönemine girdiğimiz şu günlerde edebiyat ve bilim dünyasında tıpkı siyasi alanda olduğu gibi bir geçmişe özlem yaşanıyor. Doğu toplumları hemen hemen her konuda ortaçağ İslam yaşamını örnek alan modelleri tartışıyorlar, aslında batıda da durum çok farklı sayılmaz.

Özellikle İtalyan yazar Eco'nun, yayımlandığı ilk günlerden beri çok ilgi toplayan *Foucault Sarkacı* isimli kitabı da dahil olmak üzere pek çok yeni yayının ortak konusu gizemcilik.

Gizemcilik veya eski tabiriyle mistisizm aslında her toplumda her zaman çok ilgi toplamıştır. Ve daima bu öğreti gizli birtakım derneklerde veya okullarda aktarılmıştır insanlara, hem de herkese olmamıştır bu, sadece onu almaya hak kazanan ve bunun içinde pek çok zorlu deneyimi yaşaması gereken üstün insanlara sunulmuştur bu bilgiler. Şimdi aradan geçen uzun yıllar sonrasında da eski Mısır ve İbrani öğretileri yeniden ivme kazanmaktadırlar. Ne gariptir ki bu öğretiler aslında Batı'nın hep örnek aldığı Antik Yunan'ı en çok etkileyen düşünce sistemleri olmuşlardır.

Toplumsal Tarih'te uzun bir müddetten beri yazdığım Sabetaycılık konusundaki yazılarımın çoğu kez tam olarak okur tarafından kavranamaması düşüncesi beni korkutur oldu, bu yüzden giderek popüler bir konu haline gelen kabbalistik öğretiyi çok kısa da olsa derginin sınırlarını zorlamadan meraklılarına iletmek arzuzu bu makalenin kotarılmasına yol açtı.

Umarım ki birbirini takip eden birkaç makale sizleri sıkmaz, inanıyorum ki yüzlerce yıldır kapalı kalması için hep dikkatle konuşulan ve yaşanmamış kabul edilen bir konuda böylelikle tüm yönleriyle daha iyi anlaşılabilir.

Akdeniz ve çevre ülke Yahudilerinin (Sefaradların) anonim eseri olan kabbala aslında tam anlamıyla başı ve sonu belli olmayan, bir felsefenin genel adıdır. Gelenek olarak anlamlandırılan bu öğreti iki temel yol üzerinde yayılmıştır; ilki tanımıyla üstün insan (adam kadmon)a ulaşmaya çalışmak için yapılan bir dizi ruhi egzersizlerdir (meditasyon) ki bu sadece pratik yöntemdir. Ancak ikincisi ve en önemlisi ise teorik olan bölümdür, bu gizemin bilgisine ulaşmayı amaçlar. Burada da karşımıza iki farklı kaynak çıkmaktadır, ışığın kitabı (sefer ha Zohar) ve yaratılışın kitabı (sefer ha Yetzirah). Bu kaynakların onuncu yüzyıldan itibaren ortaya çıktıklarını ve Arami lisanında kaleme alındıklarını biliyoruz, ancak yazarları kesin olarak tanınmamaktadır. Zohar İspanya döneminin adeta sembolü olmuştur, üç din adamının kendi aralarında geçen akıl almaz dini tartışmaları ve yorumları içermektedir, insanın yaşamıyla beraber ölüm ötesi hayat (olem haba) ve daha pek çok konu burada gizli bir lisanda ve karmaşık bir üslupta ele alınmaktadır. Ancak diğer bölümlerinde doğadaki birtakım yöntemler anlatılarak büyücülük ve falcılık konusunda da bilgiler sunulmaktadır (tabii burada Tanah'ın yani Tevrat'ın bu konudaki yasakları da ele alınmalı!).

Tarih boyunca Yahudilik iki ana ekolün içinde gelişmiştir, Tora-Talmud ekolü klasik ortodoks inancın temsilcilerince ortaya konmuştur, Arapların İbni Meymun olarak tanıdıkları Meomonides (ya da İbranicedeki anlamıyla Ramban) bu düşüncenin en etkili ismi olmuştur. Diğer ekol ise ilkiyle daima çelişen ve her zaman ilkinin saldırılarına maruz kalan Tora-Kabbala öğretisidir, burada ise Luria, Abulafya, Sabetay Sevi gibi din adamlarını görmekteyiz. Ortodoks Yahudilik din adamlarının mutlak egemenliğine dayalı bir sistemi benimser, aslında Tevrat'ta da Rabb birtakım dini olaylarda Kohen ve Levileri diğer İsrailloğullarından ayrı tutmuştur (örneğin rabbe sunulan bir kurbanın paylaşımı gibi), ancak ikinci tapınağın Romalılar tarafından yıkılması sonrasında yüzyıllar boyunca İsrael topraklarının dışında (diaspora) yaşamak zorunda kalan Yahudiler din adamları tarafından her zaman acımasızca sömürülmüşlerdir. O kadar ki tek ses olma zorunluğuna paralel olarak daima din adı altında sunulan baskılara boyun eğmişler, siyasi hayatta hiçbir zaman aktif olarak yer alamamışlardır, dikkat edilirse Osmanlı tarihi boyunca bu kuralın dışına çıkan birkaç tanesi de hep görünürde Müslümanlığı seçmişlerdir.

Baskı gören ve her zaman farklı olan Yahudi bireyi böylelikle içe kapanmış ve aslında söylemek isteyip de söyleyemediklerini hep birtakım sembollerin ardında gizlemiştir. İşte bu noktada da gizemci öğretiye dayanan kabbala felsefesi giderek güç kazanmaya başlamıştır. Birtakım farklı istek ve arzular gizli Tora'nın anlamlarını bulma maskesi altında ifade edilmiş, bu nedenle de her zaman hahamların baskılarıyla karşılaşmıştır.

Tora (Moşe'ye Sina'da indiği kabul edilen beş kitaptır) aslında bir tarih kitabı niteliğindedir, çoğu kez yer alan bilgiler insanların basit yorumlarıyla anlaşılamamaktadır. Zaten bundan dolayıdır ki daha sonra neviim ve ketuvim adı verilen bölümler yardımıyla çeşitli açıklamalar getirilmeye çalışılmıştır, fakat belki de en önemli bir diğer kaynak da Talmud'dur, burada günlük olarak Yahudi'nin uyması gereken kurallar ele alınarak dindar olmanın yolları belirlenmektedir. Tanrı dünyayı altı günde yaratmıştır, insanlara ona daima şükretmesi için iyilikler yapmaktadır ve İsraeli kendi kavmi ilan etmiştir. Dindar Yahudi daima belli kurallara göre yaşamalı ve bu yolla günahlarından arınmalıdır.

Kabbala ise bunun tersine bir yolu benimsemektedir, kabbalaya göre Tora'nın temeli arkadaşını kendin gibi sevdir. Her şey ama her şey tabitta verme-alma

dengesine dayanmaktadır ve aslında Tora iki ayrı anlamı ifade etmektedir, ilkinde herkesin kolaylıkla baktığı bir kitap vardır, ancak kabbalistler aslında Tanrı'nın yaratılışta bir semboller bütünüyle bu kitabı insanlardan gizlediğine inanırlar. Öyleki aslında varolan esas Tora sadece bilgilerin görüp yorumlayabilecekleri bir kitaptır ve bu da ancak çeşitli yollarla olabilir. Tora'nın her harfi bir şifredir, bunu ise anlayabilmek derin bir tefekküre dayanmakla olasıdır.

Rav Ari olarak adlandırılan İsak Salamon Luria yaratılışa ilişkin bir teori ortaya koymuştur. Safed aslanı olarak da bilinen Rav Ari'ye (burada dikkat çekicidir ki şŞii teoride Hz.Ali Allah'ın arslanı olarak anlamlandırılmaktadır. Zaten gerek Anadolu Aleviliği ve gerekse buna dayalı olarak Bektaşilik, Mevlevilik ve Batınilik incelendiğinde kabbalistik teoriyle aralarındaki ilginç benzerlikler hemen görülecektir) göre Tanrıdan gelen sonsuz ışık başlangıçta varolan ruhlar tarafından alınamamış ve itilmiştir, bir kısmı klipa denilen kaplarda sınırlı kalmıştır ki (bunlar Yahudilerdir) diğeri ise ana kaynağa geri dönmüştür. İşte böylelikle ışığın büzülmesiyle beraber dünya oluşmuştur (tabii olarak böyle bir iddia ortodoks inanca tamamen terstir). İşte klipaların kötülükler aleminden (dünyadan) kurtularak tekrar ana kaynağa dönmeleri için bir kurtarıcının gelmesi gerekmektedir, bu kurtarıcı Maşiah'tır. Böylelikle mesih tamir olayını (tikun-İbranicede letaken fillinden gelmektedir) gerçekleştirecek ve kötülükler son bulacaktır.

Mesih'in geliş zamanı konusunda farklı iddialar ve hesaplamalar ortaya atılmıştır. Ancak Tanah'ın bazı bölümleri kaynak gösterilerek sahip olunan genel kanı Yahudilerin çok uzun bir süre katliam ve acılara maruz kalacaklarıdır.

1492 İspanya göçü sonrasında Osmanlı topraklarına kabul edilen Sefarad Yahudilerinin yaşamlarında 17. yy'ın ayrı bir yeri vardır. Çünkü o yıllarda bütün Yahudi cemaatleri genel olarak bunalımlı bir dönemdeydiler. Her ne kadar Osmanlı Toprakları'nda yaşayan Yahudiler dini ve siyasi bir baskı altında değillerse de özellikle Aşkenaz[1] cemaatlerinin yaşadıkları olumsuz koşullardan etkilenmekteydiler. Polonya ve Ukrayna'da 1658'de Chmielnicki'nin başlattığı ve yüzbinlerce Yahudi'nin katliamıyla noktalanan soykırım ve bunun ardından yaşanan 1655 olayları Yahudi dünyasını derin bir bunalıma sürüklemişti. 1600'lerde Safed'de yaşayan büyük Yahudi mistiği Isac Luria'nın çabalarıyla etki kazanan ve Kabbala ile somutlaşan mistik akım ve onun beraberinde getirdiği Kurtarıcı Mesih[2] düşüncesi bu bunalımlı dönemde adeta kendisine sıkı sıkıya bağlanılan bir kurtuluş işareti sayıldı, büyük Kabbalistler sayısal hesaplamalarla[3] kurtuluş gününü tespite çalıştılar.

Teorik Kabbalizmin en önemli kitabı sayılan Zohar'da Mesih'in geliş zamanı İbrani alfebesindeki harflere sayısal değerler vermek suretiyle Tevrat ayetlerinin gerçek anlamına ulaşılarak hesaplanabilirdi. Ayrıca yine Zohar'da 408 yıl sonra insanların yaşayacağı yeni hayattan söz edilmektedir ki bu da Yahudi takviminin Miladi takvime çevrilmesi sonucunda 1648 yılına karşılık gelmektedir. Kabbala'nın o dönemde Yahudilerin dini hayatındaki kuvvetli etkisi, Diaspora cemaatlerinin yaşadığı, bunalım ve katliamlarla birleştiğinde kurtuluşun ancak Mesih'in gelişiyle olacağı yolundaki inanca kesinlik kazandırmaktaydı.

Aynı dönemde Osmanlı toplumsal hayatında da bir kaos yaşanıyordu, 1648 yılında Mehdi[4] olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Sakarya Şeyhi Ahmet yakalanarak öldürülmüştür. Yine Diyarbakır'da yaşayan Remya Şeyhi Mahmut da devlet güçlerince boğdurulmuştur. Aynı sıralarda Sengoter ve Hotin yenilgileri, Jan Sobyeski'nin galibiyeti sürekli devam eden bozgunlar ve iç isyanlar, dini gruplar arasındaki Derviş-Softa mücadelesiyle de birleşince oldukça melankolik bir atmosfer ortaya çıkmaktaydı. Tabii ki böyle bir ortamda da insanların dini çareler aramaları kaçınılmaz bir sonuçtu. 1666'da Musul taraflarında Mehdi olduğunu iddia eden Seyyid Abdullah oğlu Muhammed yakalanarak getirildiği İstanbul'da söylediklerinden vazgeçince affedilerek Hazine Odası hademesine katıldı.[5] Tarihin garip bir cilvesi; aynı yıllarda ortaya çıkan ve gerek düşünceleri ve gerekse kaderleri hemen hemen aynı çizgiyi takip eden iki Mehdi=Mesih daha vardı ki bunlar İslam Dünyasının Zünnunu Niyaz-ı Mısrî ile Yahudi Dünyası'nın gelmiş geçmiş en büyük Zohar üstadı olan Sabetay Sevi'dir. Bu iki mistik ruh bir rivayete göre İstanbul'da veya Edirne'de bir araya geldiler, birlikte mistisizmin o derin ve sınırsız evreninde kaybolup gittiler.[6]

Kabbala 1492 göçü sonrasında gelen Yahudiler tarafından getirilmiştir Osmanlı topraklarına. Kısa sürede Anadolu'daki diğer inanç sistemleriyle bütünleşmeyi başaran kabbalistik sistem, pek çok tarikatın düşüncelerine yansımıştır. Mısri-Sevi diyaloğuyla da etkileşim en üst noktaya ulaşmıştı, nitekim özellik de Aleviliğe ilişkin pek çok motifin kabbalistik felsefeyle ortaklaşa özellikler taşıması da bunun en önemli nedenlerinden biri olsa gerektir. ■

DİPNOTLAR

1- Yahudi cemaatleri diğer küçük gruplar da varolmak kaydıyla iki ana topluluktan oluşmaktadırlar. Akdeniz ve civarında yaşayan Sefaradlarla Doğu ve Orta Avrupa'da yaşayan Aşkenazlar. İlk grup Judeo-İspanyol dilini, ikincisi ise Almanca ağırlıklı olan Yidiş dilini konuşmaktadırlar.

2- Yahudilerin ikinci tapınak sonrasında yurtsuz kalarak sürekli soykırımlarla geçirdikleri azınlık yaşantıları onların ebedi kurtuluş ve kurtarıcı düşüncesini taşımalarına yol açmıştı. Bu süreçte "Kurtarıcı Maşiah" figürü karşımıza çıkmaktadır. İnanışa göre David'in soyundan gelecek olan mesih İsrael'in onüç kabilesini toplayarak Siyon'a götürerek orada bir dini krallık kuracaktır.

3- İslam Batınilerinde olduğu gibi Yahudi kabbalistlerde de kutsal metinlerin iki anlamı olduğuna inanılır. İlki herkesin okuyarak ulaştığı görünen anlam, ikinci ise ancak belirli yeteneklere sahip zahitlerin bütünüyle mistik metodlarla ulaşabildiği gerçek anlamlardır. Bu yollardan biri ve en çok rağbet edileni de harflere sayı değeri vermek yoluyla ulaşılan sonuçlar olmaktadır.

4- Mehdilik genellikle Şiiliğin bir inancı olmakla beraber diğer bazı Müslüman gruplarca da kabul edilmektedir. Ana prensibi Ali'nin soyundan gelen 12. İmamın dünyaya tekrar kurtarıcı olarak geleceğidir. Bu şekliyde de Yahudilerin mesih inancıyla paralellikler taşıması dikkat çekicidir.

5- O dönem Osmanlı toplumsal ve siyasi hayatı ile ilgili bilgiler Abdülbaki Gölpınarlı'nın *Mevlanadan sonra Mevlevilik* adlı kitabının 162-163-166. sayfalarında özetle alınmıştır.

6- Sabetay Sevi ile Mısri arasındaki ilişki pek çok tarihçi tarafından iddia edilmektedir. Scholem *Mistik Mesih Sabetay Sevi* adlı kitabında Hammer tarihini kaynak göstererek bu konuya değinmektedir. Mısri Halveti tarikatının mısriye kolunu kurmuştur, İmam Hasan ve Hüseyin'in peygamberliklerini iddia etmiş, devrin Şeyhülislamı Vani Efendi ve Sadrazam Fazıl Ahmet Paşa'ya karşı şiddetli eleştirilerde bulunmuştur. Limni'ye sürülmüş ve 1694'de burada ölmüştür.

ÂYANLIK VE KÜLTÜREL MİRASI

ZEKİ ARIKAN

İnci Kuyulu, *Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1431, Sanat Tarihi Dizisi/21, Ankara, 1992, XIII+207 s.

İmparatorluğun klâsik döneminde Osmanlı şehir toplumunda reayanın, şehirli taifesinin temsilcisi durumunda bulunan ve devlet buyruklarının uygulanmasında ehl-i örfe yardımcı olan "eşraf ve âyan", gerileme döneminde taşrada egemen bir güç haline gelerek, gerek Anadolu'da, gerek Rumeli'de birçok nüfuzlu ailelerin, hanedanların çekirdeğini oluşturmuştur. 1694(1106) yılından başlamak üzere, mukataaların malikâne usulüyle ve kayd-ı hayatla verilmesi, eşraf ve âyanın ekonomik gücünü önemli ölçüde artırmıştır. Ayrıca, müteselimlik, muhassıllık ve voyvodalık gibi birtakım görevleri de bunlar ele geçirdiler. Devlet, XVIII. yüzyılda, Osmanlı düzeninin sözgelimi kapıkulu gibi, esas rüknünden sayılmayan âyanlık kurumunu tanımak ve seçilen âyanları bir fermanla resmen onaylamak zorunda kalmıştır. Devlet âyansız iş yapamaz duruma düşmüş, âyanlar da merkezî gücün zayıflamasından yararlanarak nüfuzlarını ve egemenlik alanlarını durmadan genişletmiştir. Âyansız iş yapamayan, ancak merkezkaç güçlerin kendisi için ne kadar tehlikeli bir konuma geldiğini gören devlet, bunları kolayca tasfiye edememiş ve 1808 yılında imzalanan İttifak Senedi'yle âyanların kazanılmış hak ve ayrıcalıkları güvence altına alınmıştır. II.Mahmut'un ilk fırsatta âyanları tasfiyeye giriştiği ve Tanzimat'ın da bu girişimi tamamlayan, devletin taşra üzerindeki egemenliğini perçinleyen bir hareket olduğu bilinmektedir. Ancak ne var ki âyanlar, Tanzimat'la birlikte siyasal güçlerini kaybettiler, fakat ekonomik ve sosyal nüfuzlarını korudular. Tanzimatla kaldırılan iltizam usulünün bir süre sonra yeniden yürürlüğe konması, bunlara tekrar ekonomik kaynakları değerlendirme fırsatını vermiştir.[1]

Âyanlık, Türkiye'nin siyasal, idari, sosyal ve ekonomik tarihinde olduğu kadar kültürel tarihinde de önemli bir yer tutar. Âyanlar, bulundukları yörelerde kamu yararına birtakım hizmetler yapmaktan geri kalmamışlardır. Bunların yaptırdıkları cami, çeşme, han, hamam, dükkân, köprü vb eserlerin izleri günümüze kadar gelmiştir. Âyanlar, oldukça özenle yapılmış, adeta küçük bir sarayı anımsatan konakları, bu konakların haremi, selamlığı, alt katlarındaki tomruğu (hapishane), kalabalık bir ev ve kapı halkıyla yaşadıkları yerlerin sosyal yapısına yeni bir renk katmışlardır. Bu saray yavrusu konaklardaki yaşantı, İstanbul'daki beylerin, paşaların konaklarındaki yaşantıdan hiç de aşağı olmayan bir düzen içinde akıp gidiyordu. Anadolu'nun oldukça zengin folkloru içinde âyanları ilgilendiren öğeler, motifler azımsanmayacak bir yer tutar.

Elimizdeki çalışma, işte böyle bir âyan ailesinin bıraktığı mimarî mirası ele alıp değerlendiren bir araştırmadır. İnci Kuyulu'nun Kara Osman-oğlu ailesine ait mimarî eserleri konu alan bu incelemesi, Prof.Dr.Oluş Arık'ın yönetiminde bir doktora tezi olarak hazırlanmıştır. İncelenen eserler, zaman dilimi bakımından 1640(1050)-1889(1307) tarihleri arasında inşa edilmiş yapıları kapsamaktadır. Giriş, Tarih İçinde Karaosmanoğulları, Karaosmanoğullarına ait mimarî eserler kataloğu (Mevcut yapılar-Kaynaklardan bilinen yapılar), Karaosmanoğullarına mal edilen yapılar, Karaosmanoğulları tarafından onartılan yapılar... çalışmanın ana bölümlerini oluşturmaktadır. Eserin girişinde yöntem ve kullanılan malzemenin niteliği konusunda bilgi verilmektedir. Karaosmanoğullarına ait eserleri tespit etmek için yalnız sanat tarihinin yöntemlerine başvurmak yeterli olmamış, arşiv belgeleri, şer'iye sicili, kitabe, vakfiye, tapu kayıtları ana kaynak olarak kullanılmış ve bu belgeler sayesinde hem Karaosmanoğulları ailesi, hem de bunlara ait eserler konusunda önemli ipuçları elde edilmiştir.

Karaosmanoğulları ailesinin tarih içindeki yerini araştıran bölümde hem âyanlık kurumu hakkında bilgi verilmiş, hem de söz konusu aile hakkında şimdiye kadar yapılan çalışmalara (Uluçay, Aktepe) bazı yeni belge ve bilgiler eklenmiştir. Aile hakkında ilk bilgiler 1640 yıllarına kadar gitmekte ve ailenin kurucusu Kara Osman Ağa'nın Yayaköylü (Zeytinliova) bir sipahi emeklisi olduğu anlaşılmaktadır. Kara Osman Ağa, mütesellim kethüdalığı, mukataa eminliği gibi görevlerle ekonomik gücünü pekiştirmiş ve kendisinden gelenlerin bölgede egemenliği giderek kökleşmiştir. Gilles Veinste-

KARA OSMAN-OĞLU AİLESİNE AİT MİMARİ ESERLER

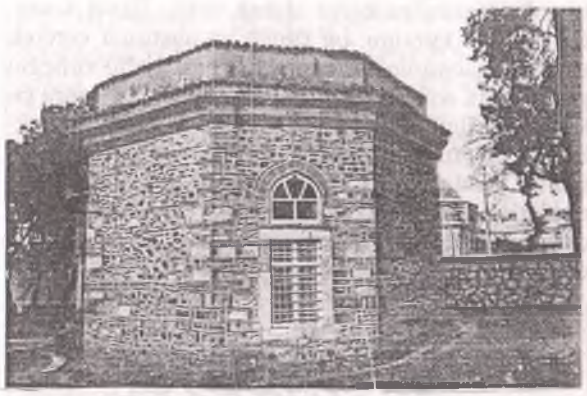

Yrd. Doç. Dr. İnci KUYULU

in, Karaosmanoğullarının bölgedeki ekonomik ve ticari etkinliklerini Fransız konsolos raporlarına dayanarak incelemiştir. Veinstein'ın araştırmalarına göre aile başlangıçta büyük çiftlik ve arazi sahibi değildi. Daha çok hububat ticaretine tekel koymak suretiyle, bundan büyük kazançlar sağlıyordu.[2] Bir başka önemli gelir kaynağı da köylülere faizle borç para verilmesiydi. Aile giderek artan servetini çiftlik, zeytinlik, değirmen, han ve dükkân gibi gayrimenkullere yatırmak suretiyle büyük bir ekonomik nüfuz sahibi olmuştur. İşte bu gelirin önemli bir bölümü de birtakım hayır kurumlarına yatırılmıştır.

İnci Kuyulu, Karaosmanoğulları ailesi adına kayıtlı 108 yapı tespit etmiştir. Katalog bölümünde bunlar hakkında bilgi verilmektedir. Bu eserler dışında Karaosmanoğulları tarafından yaptırılan çok sayıda köprü ve konaklama yerlerinin varlığı biliniyorsa da bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. 108 yapının eserlere göre dağılımı şöyledir: 10 cami, 8 medrese, 1 tekke, 28 han, 3 hamam, 1 sıbyan mektebi, 3 kütüphane, 24 konak ve ev, 24 çeşme, 5 sebil ve 1 hastane. Bu eserlerin tamamının Karaosmanoğulları ailesi mensupları tarafından yaptırılıp yaptırılmadığı bilinmemekte, onların arazileri üzerinde bulunduğu için kendilerine mal edilenler de bulunmaktadır. Çalışmanın ağırlığını günümüze ulaşan 14 yapının ayrıntılı bir incelemesi oluşturmaktadır. Bu eserlerin bugünkü durumları fotoğraflarla belgelenmiş, rölöveleri çıkartılmış, çizimleri yapılmış, varolanların kitabeleri çözülmüştür. Diğer eserler de katalogda teker teker tanıtılmış ve incelenen eserlerin kullanılan malzeme, yapı tekniği, süsleme özellikleri açısından karşılaştırılması yoluna gidilmiştir. Sonuç, bibliyografya ve Karaosmanoğullarına ait eserlerin toplu bir listesiyle bu çalışma tamamlanmaktadır. Karaosmanoğullarına ait olduğu tespit edilen eserlerin dağılımının bir harita üzerinde gösterilmesi pratik açıdan herhalde yararlı olurdu. Bir dizin'in eksikliği, sanırım önemli bir boşluk doğuruyor. Özenle hazırlanmış Karaosmanoğullarının şeceresinin aile bağlantılarını göstermesi gereken çizgilerin yokluğu, yazardan kaynaklanmıyor. Bu basım sırasında ortaya çıkan ve ne yazık ki, düzeltilmeyen bir yanlışlık olsa gerektir.

Vaktiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Kürsüsü Başkanı rahmetli hocamız Prof.Dr.Cemal Tukin, bitirme tezi konusu olarak arkadaşlarımıza âyanları verir ve "âyanların tarihi bilinmeden bu memleketin tarihi anlaşılmaz" derdi. Derdi, ama biz o tarihlerde bu sözün altında yatan büyük gerçeği, doğrusu algılayamazdık. Büyük ölçüde arşiv malzemesine dayalı olarak yapılan bu bitirme tezleri[3] birçok âyan ailesinin tarihine önemli bir ışık tutmaktadır. Aynı kürsüde asistanlık yapmış olan Prof.Dr.Ercüment Kuran'ın âyanların tez konusu olarak işlenmesi düşünce ve önerisinin kendisinden geldiğini bilimsel bir toplantıda dile getirdiğini burada belirtmek gereğini duyuyoruz. Her ne olursa olsun, o günlerden şimdiye kadar gerek kuramsal, gerek belgesel çerçevede âyanlık üzerine birçok önemli çalışma yapıldı ki, bunları burada belirtmeyi gereksiz görüyoruz. İnci Kuyulu'nun söz konusu çalışması da bu araştırmalar zincirinde önemli bir yer tutmakta, Batı Anadolu'da hüküm sürmüş seçkin bir âyan ailesinin hem tarihine hem de bu ailenin bıraktığı mimarî mirasın anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır. ■

DİPNOTLAR

1- Ercüment Kuran, "XIX. Yüzyılda Anadolu'nun Sosyal Tabakalaşmasında Âyanların Yeri", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İstanbul, 1991, 163-168.

2- Gilles Veinstein, "Âyân' de la région d'Izmir et commerce du Levant (Deuxieme moitié des XVIIIe siècle)", *Etudes balkaniques*, 3(1976), 71-83.

3- Krş. Abdülkadir Özcan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tezleri*, İstanbul, 1984.

KADINLAR İÇİN BİR MATEMATİK KİTABI:

HÜLÂSA-İ İLM-İ HİSÂB

DR. MÜBECCEL KIZILTAN*

Yazar ve eğitimci Emine Semiye Hanım'ın (1864-1944)[1] ilk eseri *Hülâsa-i İlm-i Hisâb*[2] adını taşır. Yazar "beş bâb"dan oluşan kitabın önsözünde, amacının kadınlara matematik öğretmek olduğunu belirtir. Emine Semiye Hanım bu çalışmasında, sayılar, kesirler, oran, orantı, faiz konularını, kadınların günlük yaşamlarında, çarşıda pazarda kullanabilecekleri basit bir yöntemle öğretmeye çalışır. Belki de ev kadınlarına matematik öğretmeyi amaçlayan ve bir kadın tarafından yazılan bir kitabın ilk örneğini verir. Matematik konusunda bir uzman olmadığının bilincindedir ancak, kadın erkek ayrımı yapmaksızın herkes için matematik öğrenmenin gerekli olduğu inancındadır. Bu kitabın ilk eseri olduğunu, yanlışlar yapmış olabileceğini belirtir, okuyucuların hoşgörüsüne sığınır.

Onu basit ve kullanıma yönelik bir matematik kitabı yazmaya yönelten nedenlerden biri, Dârü'l Muallimât son sınıf öğrencisi olan Reşide Hanım'dan aldığı matematik derslerinden son derece etkilenmiş olmasıdır. Matematiği bütün bilimlerin anahtarı kabul ettiği için, ilk eserinin bir matematik kitabı olmasını yeğler. Ayrıca Emine Semiye Hanım, bazı kadınların tersine, matematiğin yalnız erkeklere özgü bir bilim olduğu inancında değildir. İyi ev kadını olabilmenin koşullarından birinin, evi çekip çevirirken, alışveriş yaparken çok iyi matematik bilmekten geçtiği görüşündedir. Yetiştiği dönemin koşulları göz önüne alındığında Emine Semiye Hanım şanslı kadınlardandır, çünkü eğitimli, aydın bir babanın, Ahmet Cevdet Paşa'nın (1822-1895) küçük kızıdır. Küçük yaştan başlayarak o da, ablası, yazar Fatma Aliye Hanım (22. 10. 1862-13. 7. 1936)[3] gibi iyi eğitim görme olanağına sahip olur. Çağdaşı pek çok genç kızdan farklı olarak yalnızca iyi bir ev kadını olma becerileri verebilecek eğitim almaz; fen, sosyal bilimler ve dil öğrenimi de görür. O dönemin "iyi Müslüman, iyi eş, iyi anne" tanımına uygun olarak kadınların eğitilmesi gereği inancındadır. Emine Semiye Hanım, o günlerde, kadınların matematik öğrenmelerini de çalışma yaşamında yerlerini almaları için değil, iyi bir ev kadını olmaları için gerekli görür.

Emine Semiye Hanım kitabının "birinci bâb"ında matematik terimlerinin ve dört işlemin tanımını yapar. Birinci kısımda toplama kuralını tanımlar, bunu iki örnekle açıklar, bunları bir alıştırma izler. Sonra örneklerin ve alıştırmanın günlük yaşama uygulanmasını problem olarak verir. İkinci kısımda çıkarma kuralını, bir örnek ve alıştırma vererek çıkarma işleminin terimlerini tanımlar. Bu örneğin problemini sorup cevabını yazar. Bundan sonra çıkarma ile ilgili kurallar yer alır. Eksilenin basamaklarının çıkarılandan küçük olması, eksilen ile çıkarılanın birbirine eşit ve sıfır olması durumlarını örneklerle açıklar. Üçüncü kısımda çarpma işlemini, çarpmayla ilgili terimleri tanımlar. Tek basamaklı, çok basamaklı örnekler, alıştırmalar, bunların so-

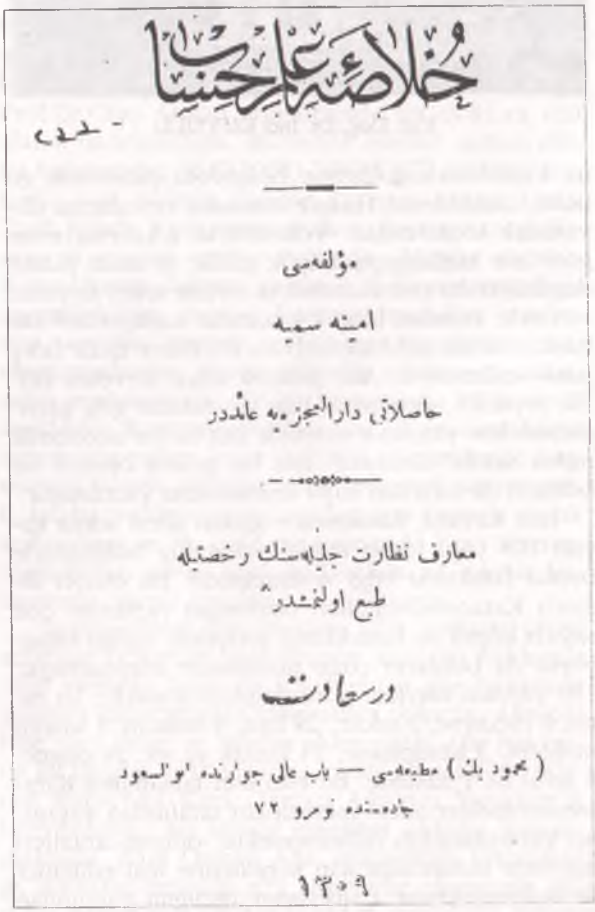
خلاصهٔ علم حساب

مؤلفه‌سی

امینه سمیه

حاصلاتی دارالعجزه‌یه عائددر

معارف نظارت جلیله‌سنك رخصتیله

طبع اولنمشدر

درسعادت

(محمود بك) مطبعه‌سی — باب عالی جوارنده ابوالسعود

جاده‌سنده نومرو ۷۲

۱۳۰۹

***Hülâsa-i İlm-i Hisâb* kitabının iç kapağı**

(٥٨)

مثال

٢,٧٥
٤٠
٠٠
٣٠٠
٣٠,٠٠

ایکی عدد صحیح یوزده یدمش بش کسر اعشاریسنك اصلی ایکی غروش اوتوز پاره اولدیغی تبین ایدر .

کسر اعشاریلرك قاچ پاره اولدیغی بولمقده سهولت اولمق اوزره اشاغیده کوستریلان جدولی دهنده ایوجه حفظ ایتمایدر .

جدول مذکور

(٠,٠٢٥) بر پاره	(٠,٢) سکز پاره
(٠,٠٥) ایکی پاره	(٠,٢٢٥) طقوز پاره
(٠,٠٧٥) اوچ پاره	(٠,٢٥) اون پاره
(٠,١) درت پاره	(٠,٢٧٥) اون بر پاره
(٠,١٢٥) بش پاره	(٠,٣) اون ایکی پاره
(٠,١٥) الی پاره	(٠,٣٢٥) اون اوچ پاره
(٠,١٧٥) یدی پاره	(٠,٣٥) اون درت پاره

(٥٩)

(٠,٣٧٥) اون بش پاره	(٠,٧) یکرمی سکز پاره
(٠,٤) اون الی پاره	(٠,٧٢٥) یکرمی طقوز پاره
(٠,٤٢٥) اون یدی پاره	(٠,٧٥) اوتوز پاره
(٠,٤٥) اون سکز پاره	(٠,٧٧٥) اوتوز بر پاره
(٠,٤٧٥) اون طقوز پاره	(٠,٨) اوتوز ایکی پاره
(٠,٥) یکرمی پاره	(٠,٨٢٥) اوتوز اوچ پاره
(٠,٥٢٥) یکرمی بر پاره	(٠,٨٥) اوتوز درت پاره
(٠,٥٥) یکرمی ایکی پاره	(٠,٨٧٥) اوتوز بش پاره
(٠,٥٧٥) یکرمی اوچ پاره	(٠,٩) اوتوز الی پاره
(٠,٦) یکرمی درت پاره	(٠,٩٢٥) اوتوز یدی پاره
(٠,٦٢٥) یکرمی بش پاره	(٠,٩٥) اوتوز سکز پاره
(٠,٦٥) یکرمی الی پاره	(٠,٩٧٥) اوتوز طقوز پاره
(٠,٦٧٥) یکرمی یدی پاره	

کسر اعشاریلك اعمال اربعه‌سی

١. جمع

اکر توحید مخرج لازم ایسه بعدالتوحید بر برینه محاذی اولهرق یازوب جمع عملیاتی عینی عدد صحیح عملیاتی کبی اجرا

Bir ile otuzdokuz paranın ondalık kesir olarak karşılıklarını gösteren cetvel

rularını, yararlı olacağı düşüncesiyle de çarpım tablosunu verir. Bu tablonun nasıl kullanılacağını anlatır. Dördüncü kısımda ise bölme işlemini ve terimlerini tanımlar. Tek basamaklı sayıların tek basamaklı sayılara, çok basamaklı sayıların tek ve çok basamaklı sayılara bölünmelerini anlatır. Örneklerle alıştırmaların sorularını sorar, cevaplarını verir. Daha sonra ise toplama, çıkarma, çarpma, bölme işlemlerinin sağlamalarını örnekler. Artı, eksi, çarpı, bölü işaretlerini tanımlar, simgelerini gösterir.

Kitabın "İkinci bâb"ını bayağı ve ondalık kesirlere ayırır. Birinci kısımda bayağı kesir, pay ve payda terimlerini tanımlar. Bayağı kesirlerde çarpma, bölme, sadeleştirme işlemlerini açıklayarak örnekler verir. En büyük, en küçük ortak bölen kavramlarını anlatır. En büyük ortak böleni şu yöntemle bulur :

119 | 91
91 | 1
91 | 28
84 | 3
28 | 7
28 | 4
0 | 4

kâsam-ı a'zam

Bilindiği gibi bu işlem Eucklid'e ait olup matematik biliminde kullanılmış ilk algoritmadır.

Tam sayılı kesri bileşik kesre, bileşik kesri tam sayılı kesre çevirme işlemlerini örnekler. Bunu para, ağırlık ve uzunluk birimlerini açıklaması izler. Bu birimlerle ilgili şu tabloyu verir:

Guruş (40)

Üç pul bir akçe, üç akçe bir para, kırk para bir guruş eder.

Dirhem (400)

Dört denk bir dirhem, 400 dirhem bir kıyye eder.

Çarşı arşûnu (8)

On nokta bir hat, on hat bir rub', sekiz rub' bir arşûn eder.

Mi'mâr arşûnu (24)

On nokta bir hat, on hat bir parmak, yirmi dört parmak bir arşûn eder.[5]

Kesirli ifadelerin bu birimlere uygulanışını örnekler. Kadınlara kolaylık olması bakımından kuruş, dirhem, çarşı ve mimar arşını için 1/8, 1/4, 3/8, 1/2, 5/8, 3/4, 3/8'lik değerleri bir tablo halinde sıralar:

Guruşun

(1 beş para)	(1 on para)	(3 on beş para)	(1 yirmi para)
8	4	8	2

(5/8 yirmi beş para) (3/4 otuz para) (7/8 yirmi beş para)

Dirhemin

(1/8 elli dirhem) (1/4 yüz dirhem) (3/8 yüz elli dirhem) (1/2 iki yüz dirhem)

(5/8 iki yüz elli dirhem) (3/4 üç yüz dirhem) (7/8 üç yüz elli dirhem)

Çarşı Arşûnunun

(1/8 bir dirhem) (1/4 iki rub') (3/8 üç rub') (1/2 dört rub')

(5/8 beş rub') (3/4 altı rub') (7/8 yedi rub')

Mi'mâr Arşûnunun

(1/8 üç parmak) (1/4 altı parmak) (3/8 dokuz parmak) (1/2 on iki parmak)

(5/8 on beş parmak) (3/4 on sekiz parmak) (7/8 yirmi bir parmak) [6]

Bayağı kesirlerde toplama, çıkarma işlemlerinde paydaları eşit olmayan iki kesrin payda eşitlemesini anlatır. Paydaları eşit olmayan üç kesrin paydalarını eşitleme yöntemini şöyle açıklar:

Şu 5/4 + 3/6 + 6/8 kesirlerinin tevhîd-i mahreci matlûb olsa evvelâ sol taraftaki

5/4 kesrinin mahreci bulunan dört adedinin sağ taraftaki 6/8 kesrinin mahreci olan sekiz adedine darb edip hâsıl-ı darbı ortadaki 3/6 kesrinin

altına yazmalı. Sonra dört mahrecini altı mahreciyle darb edip hâsıl-ı darbı sekiz mahrecinin altına ve sekiz ile altı mahrecinin de hâsıl-ı darbını 4 mahrecinin altına yazıp 24, 32, 48 hâsıl-ı darblarını kesirlerinin suret ve mahreçlerine darbla mahreç verildikte matlûb hâsıl olur.

5/4	+ 3/6	+ 6/8	
48	32	24	
240	96	144	
192	192	192	[7]

İkinci kısımda önce ondalık kesrin tanımını yapar. Dört işlemde olduğu gibi soldan sağa yazılıp okunacağını belirtir. Ondalık kesirlerde payda eşitleme işlemini örnekler. Bu kesirlerde büyütmenin virgülü sağa kaydırmakla, küçültmenin de virgülü sola kaydırmakla olacağını açıklar. Kadınların günlük alışverişlerinde kullanabilmeleri için, paranın bir paradan otuz dokuz paraya kadar kaç kuruş ettiğini ondalık kesirlerle gösteren bir cetvel verir:

bir para	(0,025)	yirmi bir para	(0,525)
iki para	(0,05)	yirmi iki para	(0,55)
üç para	(0,075)	yirmi üç para	(0,575)
dört para	(0,1)	yirmi dört para	(0,6)
beş para	(0,125)	yirmi beş para	(0,625)
altı para	(0,15)	yirmi altı para	(0,65)
yedi para	(0,175)	yirmi yedi para	(0,675)
sekiz para	(0,2)	yirmi sekiz para	(0,7)
dokuz para	(0,225)	yirmi dokuz para	(0,725)
on para	(0,25)	otuz para	(0,75)
on bir para	(0,275)	otuz bir para	(0,775)
on iki para	(0,3)	otuz iki para	(0,8)
on üç para	(0,325)	otuz üç para	(0,825)
on dört para	(0,35)	otuz dört para	(0,85)
on beş para	(0,375)	otuz beş para	(0,875)
on altı para	(0,4)	otuz altı para	(0,9)
on yedi para	(0,425)	otuz yedi para	(0,925)
on sekiz para	(0,45)	otuz dokuz para	(0,975)
on dokuz para	(0, 475)		
yirmi para	(0,5)[8]		

Bunu ondalık kesirlerde toplama işlemini örneklerle açıklaması izler. Para hesaplamalarında kesrin tam kısmını ayırır, ondalık kısmını kırk para ile çarparak kaç paraya eşit olduğunu bulur. Ondalık kesirlerde çıkarma işlemini de de aynı yolu izleyerek açıklar. Çarpma işlemini açıklarken ondalık kesirleri çarpar, çıkan sonucun tam sayı kısmını ayırır, ondalık kısmını para ve akçeye çevirir. Ondalık kesirlerde bölme işleminde de öncelikle ondalık kısmın basamaklarının sıfır eklenerek eşitlen-

(٢١)

اوزره اشاغیده کوستریلان کرات جدولی کوزلجه ازبرلمك لازمدر .

(کرات جدولی)

٩	٨	٧	٦	٥	٤	٣	٢
٢	٢	٢	٢	٢	٢	٢	٢
١٨	١٦	١٤	١٢	١٠	٨	٦	٤
٩	٨	٧	٦	٥	٤	٣	٢
٣	٣	٣	٣	٣	٣	٣	٣
٢٧	٢٤	٢١	١٨	١٥	١٢	٩	٦
٩	٨	٧	٦	٥	٤	٣	٢
٤	٤	٤	٤	٤	٤	٤	٤
٣٦	٣٢	٢٨	٢٤	٢٠	١٦	١٢	٨
٩	٨	٧	٦	٥	٤	٣	٢
٥	٥	٥	٥	٥	٥	٥	٥
٤٥	٤٠	٣٥	٣٠	٢٥	٢٠	١٥	١٠
٩	٨	٧	٦	٥	٤	٣	٢
٦	٦	٦	٦	٦	٦	٦	٦
٥٤	٤٨	٤٢	٣٦	٣٠	٢٤	١٨	١٢
٩	٨	٧	٦	٥	٤	٣	٢
٧	٧	٧	٧	٧	٧	٧	٧
٦٣	٥٦	٤٩	٤٢	٣٥	٢٨	٢١	١٤
٩	٨	٧	٦	٥	٤	٣	٢
٨	٨	٨	٨	٨	٨	٨	٨
٧٢	٦٤	٥٦	٤٨	٤٠	٣٢	٢٤	١٦
٩	٨	٧	٦	٥	٤	٣	٢
٩	٩	٩	٩	٩	٩	٩	٩
٨١	٧٢	٦٣	٥٤	٤٥	٣٦	٢٧	١٨

Çarpım Tablosu

mesi gerektiğini, ancak bundan sonra bölme işleminin yapılabileceğini açıklar. Ondalık kesrin ondalık kesre, tam sayının ondalık kesre ve ondalık kesrin tam sayıya bölünmesini örnekler. Devirli ve devirsiz ondalık kesri tanımlar. Devirli ondalık kesri de basit ve birleşik olarak ikiye ayırır. Her ikisinin de bayağı kesire çevirilişlerine örnekler verir.

Kitabın "Üçüncü bâb"ında önce birleşik sayıların tanımını yapar. İşaretleri verir:

د – denk هب – dirhem و – kıyye بو – pul
حه – akçe پا – para س – guruş طه – nokta
ط – hat مو – parmak ربع – rub' عس – arşûn[9]

Birleşik sayıların okunuşunu, yazılışını anlatır, sonra birleşik sayıların birleşik kesre çevrilmesini ve birleşik kesrin birleşik sayıya çevrilmesini örnekler. Birleşik sayılarda dört işlemi, birleşik sayıların alt alta yazılarak toplanmasını, çıkarılmasını açıklar. Çarpma işlemini de asıl grupta olan çarpma, bayağı kesirler şeklinde çarpma, ondalık kesirler şeklinde çarpma olarak üç grupta toplar. Her üçünde de birimleri büyükten küçüğe sıralar. Bölme işleminde de aynı yöntemi izler. Bunu uzunluk ve para birimleriyle ilgili çeviri örnekleri izler. Metreyi arşına çevirmek için 12 ile çarpıp 8'e bölme, altını mecidiyeye çevirmek için 5 ile çarpma, altını kuruşa çevirmek için ise 100 ile çarpma, kuruşu mecidiyeye çevirmek için 20'ye bölme, frangı kuruşa çevirmek için 4.5 ile çarpma ile ilgili örnekler verir.[10]

"Dördüncü bâb"da oran ve orantı konusunu örneklerle anlatır. Oran ve orantıyı tanımlar, orantıyı meydana getiren dört terimi açıklar. Aritmetik oran ve orantı, geometrik oran ve orantının tanımlarını yapar. Aritmetik ve geometrik orantıda kullanılan işaretleri verir. Kitapta aritmetik orantıda kullanılan işaretler şunlardır:

,	:	س
ilâ	kenisbeti	mechûl[11]

Geometrik orantıda kullanılan işaretler ise şöyledir:

:	: :	س
ilâ	kenisbeti	mechûl[12]

Emine Semiye Hanım'ın kitabında yer alan aritmetik orantı terimleri ise aşağıdaki gibidir:

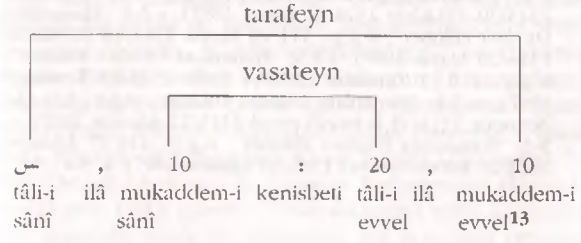

Yazar bu "bab"ın birinci kısmında aritmetik orantıyı anlatır. Bilinmeyenin içte ve dışta olduğu durumları örnekler. Aritmetik orantıyı öğretmek için verdiği örneklerden biri şöyledir:

8 6
8
8 : 19 : : 34 : س
19
306
34
64, 6, 18
64 80
00 6 14

Emine Semiye Hanım ikinci kısımda geometrik orantıyı tanımlar. Geometrik orantıyı da doğru ve ters orantı diye sınıflandırır. Doğru orantıyı ise basit, birleşik diye ikiye ayırır. Terim sayısı dörtten fazla olan altı ve sekiz terimli birleşik orantıları açıklar, örnekler verir. İki farklı yoldan çözümlerini yapar. Bunu geometrik ters orantının basit ve birleşik olarak sınıflaması izler. Verdiği örneklerde ters orantıyı önce doğru orantı biçimine getirir, bilinmeyeni ondan sonra açıklar.

"Beşinci bâb"da faiz konusunu anlatır. Faizi basit ve bileşik olarak sınıflandırır. Daha sonra basit faizi yıllık faiz olarak tanımlar. Şu örneği verir:

20
: 400 : : 5 : 100

faiz-i küllî	re'sü'l-mâl-i küllî	faiz-i cüz'î	re'sü'l-mâl-i cüzî'î[15]

Son olarak birleşik faizi tanımlar, örnekler verir, birleşik faizi orantı kurmadan hesaplamayı gösterir.

Daha sonraki yıllarda Emine Semiye Hanım matematik ile ilgili çalışmalar yapmaz. Ama *Hanımlara Mahsûs Gazete*'de "Muharrire-i Mahsûsa Emine Semiye, bint Cevdet" imzasıyla, fizik, kimya, biyoloji ve anatomi gibi doğal bilimler konusunda "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet" başlıklı bir yazı dizisi yayımlar.[16] Bu yazıyı sanki bir öğrencisi ile karşılıklı konuşuyormuşçasına kaleme alır. Yazarın bu konuları ele almasının nedeni, kadınların da erkekler gibi okuyup öğrenmelerinin gerekliğine inanmasıdır.

Emine Seniye Hanım

Emine Semiye Hanım romanlar, öyküler, gazete ve dergilerde çocukların ve kadınların eğitimine ilişkin pek çok makaleler yazarak yazın dünyasında uğraş verir. Yaşamının sonuna değin de İstan-

bul ve Anadolu'daki çeşitli liselerde öğretmenlik yapar. ■

KAYNAKÇA

Emine Semiye, "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 102(27 Şubat 1312/7 Şevvâl 1314 /11 Mart 1897), s. 6.

Emine Semiye, "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 103(6 Mart 1313/14 Şevvâl 1314 /18 Mart 1897), s. 3-4.

Emine Semiye, "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 104(13 Mart 1313/21 Şevvâl 1314/25 Mart 1897), s. 1-2.

Emine Semiye, "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*,105 (20 Mart 1313/ 28 Şevvâl 1314 / 1 Nisan 1897), s. 3-4.

Emine Semiye, "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 108 (10 Nisan 1313/20 Zi'l-kâde 1314/22 Nisan 1897), s.2-3.

Emine Semiye, "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 111(8 Mayıs 1313/18 Zi'l-hicce 1314/20 Mayıs 1897), s.2-3.

Emine Semiye, "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 119(3 Temmuz 1313/14 Safer 1315/15 Temmuz 1897), s. 5-6.

Emine Semiye, "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 123 (31 Temmuz 1313/13 Rebi'yü'l-evvel 1315/12 Ağustos 1897), s. 3-5.

Emine Semiye, "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 124(7 Ağustos 1313/20 Rebi'yü'l-evvel 1315/20 Ağustos 1897), s. 3-4.

Emine Semiye *Hülasâ-i İlm-i Hisâb*. Dersa'âadet: Mahmûd Bey Matbaası,1309 (1891-1892). 112 sayfa.

DİPNOTLAR

* Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

1- Emine Semiye Hanım devlet adamı, hukukçu, tarihçi ve yazar Ahmet Cevdet Paşa'nın küçük kızıdır. İlk eseri olan matematik kitabından sonra bir yandan kadınların toplum yaşamında yer almalarını savunan, kadınları eğitmeyi amaçlayan, çocuk eğitimini konu edinen yazılar yazar bir yandan da romanlar ve öyküler. İlk romanında Emine Vahide adını kullanır. Gazete ve dergilerde tefrika edilmiş romanları şunlardır: "Terbiye-i Etfâle A'id Üç Hikâye", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 35(18 Kânûn-ı evvel 1311/13 Recep 1313/30 Aralık 1895)-69(27 Haziran 1312/27 Muharrem 1314/9 Temmuz 1896); "Hiss-i Rekâbet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 76(19 Ağustos 1312/22 Rebiyü'l-evvel 1314/31 Ağustos /1896)-81(26 Eylül 1312/ 1 Cemâziye'l-evvel 1314/ 8 Ekim 1896); "Mükâfât-ı İlâhiyye", *Mütâla'a*, 1(22 Temmuz 1312/23 Safer 1314/3 Ağustos 1896)-24 (31 Kânûn-ı sânî 1312/10 Ramazân 1314/ 12 Şubat 1897); "Bîkes", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 98 (2 Ramazan 1314/23 Kânûn-ı sânî 1312/4 Şubat 1897)-138 (29 Cemâziye'l-âhır/25 Kasım 1897); "Sefâlet", *Mütâla'a*, 27 (21 Kânûn-ı sânî 1312/2 Şubat 1312)-92 (13 Mayıs 1314/25 Mayıs 1898); "Mu'allime", *Hanım Kızlara Mahsûs*, 54(4 Mart 1315/16 Mart 1899)-146(25 Kânûn-ı sânî 1316/7 Şubat 1901)-*Hanımlara Mahsûs Gazete*, 99/301 (9 Zi'l-kade 1318/15 Şubat 1316/28 Şubat 1901)-109/311(26 Muharrem 1319/2 Mayıs 1317/15 Mayıs 1901); "Gayyâ Kuyusu", *Dersa'âdet Gazetesi*, 1(8 Temmuz 1336/21 Şevvâl 1338/8 Temmuz 1920)- 60(13 Eylül 1336/29 Zi'l-hicce 1338/13 Eylül 1920) . Bir romanı, *Sefâlet*, Dersa'âdet: Hilâl Matba'ası, 1324(1906), daha sonra kitap olarak yayımlanır. Sırasıyla şu dergi ve gazetelerde yazılar yazar: *Hanımlara Mahsûs Gazete, Hanım Kızlara Mahsûs, Mütâla'a, Kadın, Yeni Edirne Gazetesi, Mahâsin, Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmûası, İnci, Dersa'âdet Gazetesi, Hanım*. Yazarlık uğraşının yanı sıra ikinci eşinin Edirne valisi olarak görev yaptığı Edirne'de yardımsever hanımlarla Hizmet-i Nisvân Cem'iyyeti'ni kurar. Politika ile de ilgilenir, İttihâd Ve Terakki Partisi'ne ve Osmanlı Demokrat Fırkası'na katılır. Parti çalışmaları eşinden ayrılmasına neden olur. Bu çalışmaları nedeniyle tutuklanacağını öğrenince ülkeden kaçar. bir süre Paris'te ve İsviçre'de yaşar. Bu arada eğitimini sürdürme fırsatı bulur. Yurda dönünce yazarlık uğraşını sürdürür ve öğretmenlik yapar. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaralı askerlere bakmak için gönüllü hemşire olarak çalışır. Ölünceye değin yaşamını öğretmenlik yaparak sürdürür.

2- Emine Semiye *Hülasâ-i İlm-i Hisâb*, Dersa'âadet: Mahmûd Bey Matbaası, 1309 (1891-1892). 112 sayfa.

3- Fatma Aliye Hanım, Ahmet Cevdet Paşa'nın büyük kızıdır. Fransızca'dan roman ve yazılar çevirerek yazın yaşamına girer. Roman (*Muhâzarât, Re'fet, Udî, Levâyih-i Hayât, Enîn*), anı (*Nisvân-ı İslâm*), tarih (*Târîh-i Osmânî'nin Bir Devre-i Mühimmesi: Kosova Zaferi, Ankara Hezîmeti; Ahmed Cevdet Paşa ve Zamânı*), felsefe (*Terâcim-i Ahvâl-i Felâsîfe, Tedkîk-i Ecsâm*) türündeki eserlerinin yanı sıra gazete ve mecmualarda da (*Tercümân-ı Hakîkat, Hanımlara Mahsûs Gazete, İnkılâb, Ümmet, Mahâsin*) makaleler yazar. Kadınların toplumda hak ettikleri bir konuma gelmeleri için uğraş verir. Yardım derneklerinde çalışır. Kadınların çalışma yaşamında görev almaları gereğini vurgulayan konferanslar verir. Bu görüşlerini roman ve makalelerinde savunur. Düşüncelerini yaşam biçimine yansıtarak kadınlar için bir öncü olur. Fatma Aliye Hanım'ın doğumundan otuz üç yaşına değin yaşamı için bkz. Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Yâhûd Bir Muharrire-i Osmâniye'nin Neş'eti*, (İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1311(1893/1894, 1895/1896). Ayrıca bkz. Mübeccel Kızıltan, "Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım", *Journal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi Araştırmaları Fahir İz Armağanı I*, c. XIV(1990[bs.1991]), s. 283-323; Emel Aşa, *Fatma Aliye Hanım* (Hayatı, Eserleri, Fikirleri), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enistitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1992; Mübeccel Kızıltan, "Türk Kadın Hakları Mücadele Tarihinde Fatma Aliye Hanım'ın Yeri", *"Kuram"Kitap-I* (Ocak 1993), s. 83-93; Mübeccel Kızıltan, "Edebiyatımızda Bir Öncü Fatma Aliye", *Hürriyet Gösteri*, Kasım 1993, sayı 157, s. 84-88; Mübeccel Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı- Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, İstanbul, 1993, s. 11-40; Mübeccel Kızıltan-Tülay Gençtürk, *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I*, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 1993, s. 1-9; Mübeccel Kızıltan, "Dîvân Edebiyatı Özelliklerine Uyarak Şiir Yazan Kadın Şairler", *Sombahar-Kadın Şairler Alları*, 21-22 (Ocak-Nisan 1994), s. 151-156; Mübeccel Kızıltan, " Gizemli Bir Öykünün Peşinde" *Toplumsal Tarih*, Nisan 1995, sayı 125, s. 13-21.

4- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 32.

5- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 34.

6- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 38.

7- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 39.

8- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 56.

9- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 70.

10- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 87-90.

11- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 91.

12- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 92.

13- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 92.

14- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 96.

15- Emine Semiye, *a.g.e.*, s. 109.

16- Emine Semiye, "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *Hanımlara Mahsûs Gazete*, 102(27 Şubat 1312/7 Şevvâl 1314 /11 Mart 1897), s. 6; "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *a.g.g.* 103(6 Mart 1313/14 Şevvâl 1314 /18 Mart 1897), s. 3-4; "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *a.g.g.*, 104(13 Mart 1313/21 Şevvâl 1314/25 Mart 1897), s. 1-2; "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *a. g. g.*, 105 (20 Mart 1313/ 28 Şevvâl 1314 / 1 Nisan 1897), s. 3-4; "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *a g.g.*, 108 (10 Nisan 1313/20 Zi'l-kâde 1314/22 Nisan 1897), s.2-3; "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *a.g.g.*, 111 (8 Mayıs 1313/18 Zi'l-hicce 1314/20 Mayıs 1897), s.2-3; "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *a.g.g.*, 119 (3 Temmuz 1313/14 Safer 1315/15 Temmuz 1897), s. 5-6; "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *a.g.g.*, 123 (31 Temmuz 1313/13 Rebi'yü'l-evvel 1315/12 Ağustos 1897), s. 3-5; "Hanımlara Dürûs-ı Hikmet", *a.g.g.*, 124 (7 Ağustos 1313/20 Rebi'yü'l-evvel 1315/20 Ağustos 1897), s. 3-4.

VII. ULUSLARARASI OSMANLI EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİHİ KONGRESİ

25 -29 TEMMUZ 1995, HEIDELBERG

Sizler bu satırları okurken, Heidelberg'teki kongre bitmiş olacak. Ağustos'un ilk günlerinde piyasaya çıkması gereken bir sayıda, 25-29 Temmuz günlerinde ne olup bittiğini anlatamayacağımız açık. Onun için, Temmuz ortası itibariyle programın son durumunu, doğrudan doğruya kongre düzenleyicilerinden rica ettik. Prof Michael Ursinus, Dr. Christian Herzog ve Dr. Raoul Motika'dan oluşan Hazırlık Komitesi'ne aşağıdaki açıklama notu için teşekkür ederiz.

* * *

Daha önce 1977'de Ankara'da, 1980'de Strasbourg'da, 1983'te Princeton'da, 1986'da Münih'te, 1989'da İstanbul'da ve 1992'de Aix-en-Provence'da yapılan toplantıların başarısı, bu Uluslararası Kongreler dizisini Osmanlı tarihinin, daha özel olarak da ekonomik ve toplumsal tarihinin tartışıldığı en önemli platform haline getirmiş bulunuyor. Baden-Württemberg eyaleti Bilim ve Araştırma Bakanı Klaus von Trotha'nın himayesi ve Halil İnalcık'ın Onur Başkanlığı altındaki *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Toplumsal Tarihi (1300 - 1920) VII. Uluslararası Kongresi*, 25 - 29 Temmuz 1995 tarihlerinde Heidelberg'de yapılacak. 1992 yılında bu üniversitede, Önasya Dilleri ve Kültürleri Semineri'ne bağlı olarak yeni bir Osmanlı Araştırmaları kürsüsü kurulmuştu. Halen bu kürsü, Almanya'nın gerek Osmanlı paleografyası ve diplomatikası, gerekse Osmanlı döneminde Balkanların ve Arap ülkelerinin ekonomik ve toplumsal tarihi üzerine uzmanlık dersleri sunabilen nadir kurumlarından biridir. Ayrıca, özellikle Osmanlı ve İran topraklarında yayımlanmış Yakındoğu gazetelerine ilişkin çeşitli araştırma projelerini bünyesinde toplamakta ve geç dönem Osmanlı historiyografisine ışık tutmaktadır.

Bu yaz yapılacak olan VII. Kongre, elbette bir yönüyle önceki toplantıların devamını oluşturacak, ama aynı zamanda bunun ötesine geçerek, arşiv kaynakları ile arkeolojiyi buluşturan yeni araştırma yaklaşımlarına eğilecek; Osmanlı İmparatorluğu'nda tüketime ve tüketicilere ilişkin ilk genel kavrayış denemesine yer verecek; aynı zamanda Osmanlı toprak kullanımında ideal ile gerçeklik arasındaki ayırımı vurgulayacaktır. Dahası, Heidelberg Kongresi'nin programında *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ötesinde Devletler, Ordular ve Kaynaklar* konulu bir panel de yer alıyor. Başkanlığını Colin Heywood'un (Londra, SOAS), animatörlüğünü ise tanınmış İngiliz Bizans tarihçisi John Haldon'un (Birmingham) yapacağı bu panelin, Gabor Agoston (Budapeşte), Suraiya Faroqhi (Münih), Caroline Finkel (İstanbul), Dina Rizk Khoury (Washington), Klaus Kreiser (Bamberg), İlber Ortaylı (Ankara) ve Dietmar Rothermund (Heidelberg) gibi, farklı çalışma alanlarını temsil eden katılımcıları arasında, canlı bir tartışmaya yol açacağını umuyoruz. Öte yandan Hans Georg Majer'in (Münih) *Altın, Gümüş ve Renk: Müsavir Hüseyin, 17. Yüzyıl Sonlarının Bir Osmanlı Portre Ustası* başlıklı Açış Konuşması ile onu izleyecek olan şu yedi Çerçeve Konferansı'nın, Kongre'ye belli bir yapı ve biçim kazandıracağı inancındayız: *Osmanlı Toplumsal ve Ekonomik Yaşantısının Günışığına Çıkarılması: Macaristan'daki Osmanlı Arkeolojik Buluntuları Üzerine Bir Değerlendirme* (Geza David ve Ibolya Gerelyes, Budapeşte); *İmaj İnşasının Ekonomisi: Osmanlıların Dünya Fuarlarına Katılımı* (Selim Deringil, İstanbul); *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mallar ve Tüketiciler* (Suraiya Faroqhi, Münih); *Osmanlı Toplumu ve Ekonomisinde Müslümanlar ile Gayrimüslimler: Buluşmalar, Kültür ve Bilgi* (Haim Gerber, Kudüs); *Hanefi Doktrini ve Feodal Toprak Zilyedliği* (Colin Imber, Manchester); *Liberalizmden Solidarizme: Ulus-Devlet Çağında Osmanlı Ekonomik Zihniyeti* (Zafer Toprak, İstanbul); ve *Osmanlı Mekânında Kent Araştırmaları: Yeni Katkılar ve Perspektifler* (Gilles Veinstein, Paris).

Bunun dışında, Kongre programında bazı özel olaylar da yer alıyor. Örneğin Halil İnalcık ile Donald Quataert'in editörlüğünde yayınlanan dev *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 1300 - 1914 (Cambridge University Press, 1994) cildinin, gene Halil İnalcık'ın başkanlığındaki bir akşam oturumunda sunulacak ve tartışılacak. Bir diğer yenilik ise, çeşitli ülkelerden Osmanlı Araştırmaları öğrencilerinin kendi üniversitelerindeki Osmanlı tarihi derslerini anlatacakları Uluslararası Öğrenciler Toplantısı. Bilimsel temasları erken bir aşamadan itibaren sıklaştırmayı ve Osmanlı Araştırmaları alanında Yurtdışında Bir Yıl uygulamasına geçmenin pratik olanaklarını tartmayı amaçlayan bu toplantıyı, bir öğrenci resepsiyonu izleyecek. Suraiya Faroqhi'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nda günlük hayat konulu yeni kitabını sunması da, özel bir resepsiyon ile noktalanacak.

Sosyal faaliyetler arasında, evsahipliğini Heidelberg Belediye Başkanı (Bayan) Beate Weber ile, (Müsteşar Dreier tarafından temsil edilecek olan) Baden-Württemberg Bilim ve Araştırma Bakanı'nın birlikte yapacakları bir resepsiyon da var. Ayrıca Kongre Düzenleyicileri katılımcıları, müzik dinlerken Alman şaraplarının ve yerel yemeklerin tadına bakabilecekleri bir akşam partisine davet ediyorlar. Nihayet Neckar nehrinden yukarıya doğru yapılacak bir gezintide, Almanya'nın en pitoresk bölgelerinden birindeki birkaç şatonun ziyaret edilmesi söz konusu.

Heidelberg Kongresi'ne, ABD, Batı Avrupa ve Rusya Federasyonu ile eski Osmanlı İmparatorluğu'nun "vâris devlet"lerinin hepsinden değilse bile çoğundan iki yüze yakın katılımcı gelecek. Sunacakları 140 dolayında bildiri, dört paralel seans içinde düzenlenmiş bulunuyor. Konular ise erken Osmanlı döneminden Osmanlı sonrasına, Balkanlardan Osmanlı Anadolusu ve Arap toprakları ile Osmanlıların siyasal denetimi dışında kalan sınır bölgelerine kadar uzanıyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Toplumsal Tarihi (1300 - 1920) VII. Uluslararası Kongresi'nin finansmanı, Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG), Baden-Württemberg eyaleti, Alman sanayicilerinden ve özellikle Dornier Vakfı'ndan bağışlar ile Heidelberg'daki Türk-Alman Kulübü tarafından karşılanmakta. ■

UYAR'IN ELEŞTİRİLERİNE YANIT

AHMET DEMİREL

Toplumsal Tarih dergisinin Haziran 1995 tarihli 18. sayısının "Kitabiyat" sayfalarında, Hakkı Uyar imzasıyla, "Tarihe Nasıl Bakmak? Türk Devrimi, İkinci Grup ve Hüseyin Avni Ulaş Örneği" gibi oldukça kapsamlı bir başlığı olan bir yazı yayınlandı. Uyar, yazısında, (derginin sunuş sayfasında "konu edildiği", içindekiler sayfasında da "tanıtıldığı" belirtilen) kitabım üzerinde pek durmuyor, ağırlıklı olarak *Tarih ve Toplum* dergisinin Şubat 1995 tarihli 134. sayısına yazmış olduğum "Bir Demokratın Öyküsü: Hüseyin Avni Ulaş" başlıklı yazımı eleştiriyor. Hüseyin Avni Ulaş ile bağlantılı gördüğü ve benim dergideki yazımda yer almayan konulara girerek, Hüseyin Avni Ulaş'ın aslında "demokrat olmadığını" kanıtlama çabasına girişiyor. Kitabım esas olarak Birinci Meclis dönemini (1920-1923) kapsarken, Uyar'ın yazısı, 1923 sonrası, özellikle de 1946 sonrası üzerinde yoğunlaşıyor. Kısacası, Uyar, aslında Hüseyin Avni Ulaş'la ilgili yazımı eleştiriyor; kitabımla ilgili eleştirileri ise, dergideki yazıma yönelik eleştirilerinin arasına sıkıştırdığı, "kitabında da böyle yapmış" anlamına gelen genel sözlerden ibaret.

Uyar, içinde yazılanlardan hoşlanmadığı anlaşılan kitabımı, tek başına ele aldığında, pek de haklı eleştiri getiremeyeceğini gördüğü için olsa gerek, bir başka yazımı eleştirirken, yani "hazır fırsat ele geçmişken" genel sözlerle suçluyor ve işin ilginç yanı *Toplumsal Tarih* dergisi böyle bir yazıyı, okuyuculara, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* adlı kitabın tanıtımı/eleştirisi olarak sunuyor!

Bu yazıda önce Uyar'ın tarih anlayışı üzerinde duracağım, ardından *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* adlı kitabıma ve *Tarih ve Toplum* dergisindeki yazıma yönelik eleştirilerini ayrı ayrı cevaplandıracağım.

UYAR'IN TARİH ANLAYIŞI

Uyar yazısının hemen başında, benim, kitabımda, "İkinci Grup'a önyargılı baktığını ileri sürdüğüm resmî tarih ve resmî bakış açısını -belki haklı olarak- eleştirdiğimi ve İhsan Güneş ile Ömür Sezgin'in resmî bakış açısıyla/Kemalist tarih söylemiyle ya da önyargılı olarak konuya baktıklarını ileri sürdüğümü" hatırlattıktan sonra, Türk Kurtuluş Savaşı'na Kemalist bir bakış açısıyla bakmanın, Marksist ya da İslâmcı bakış açılarıyla bakmak gibi "yanlış" olduğunu, ama benim de bu döneme bakarken objektif olamadığımı, çünkü olaylara "anti-Kemalist" bir tarih görüşüyle baktığımı ve anti-Kemalist bakış açısının da tıpkı diğerleri gibi "çözüm yolu" olmadığını belirtiyor. Ardından tarihçinin tarihe nasıl bakması gerektiğini açıklıyor: Uyar'a göre, tarihçi her şeyden önce objektif olmalı; baktığı dönemle kendi arasında "manevra alanı" da denebilecek bir mesafe bırakmalı; Kemalist, anti-Kemalist, Marksist ve İslâmcı bakış açılarının birbirlerinden farkı ve üstünlüğü olmadığı için, döneme bunların dışından bakmalı; Birinci Meclis'e bakarken, konuya Türkiye'nin çağdaşlaşma hareketlerini, demokrasi deneylerini gözönüne alarak, eleştirel bir bakış açısıyla, Türkiye sınırlarını aşarak, tüm dünyayı ve tüm dünya tarihini gözönünde bulunduracak şekilde ve bunlarla arasında bir boşluk, bir "manevra alanı" bırakarak yaklaşmalı; bakış açısını geniş tutarak, diğer sosyal bilimlerden yararlanarak, konuya eleştirel, özgürlükçü ve barışçı bir görüşle yaklaşmalıdır.

Ben kendi hesabıma, birçok tarihçi gibi, mutlak, ideolojiler üstü ve objektif bir tarihin olabileceğini bir yanılsama olarak görüyorum. Uyar istese de istemese de Kemalist, İslâmcı, anti-Kemalist, Marksist bakış açıları vardır ve bu değer yargılarını benimsemiş tarihçilerin çalışmaları, kaçınılmaz olarak bunların izlerini taşır. Hiçbir değer yargısı olmayan, ya da insan olarak değer yargısı olan ama bilim yaparken bu değer yargılarından sıyrılıp "mutlak objektif doğrular" peşinde koştuğunu sanan bir tarihçinin ise varolamayacağını düşünüyorum. Uyar'ın benim olaylara anti-Kemalist bir tarih görüşüyle baktığım yolundaki değerlendirmesini de doğru bulmuyorum. Benim için demokrasi ve özgürlük kavramları önemli kavramlardır ve tarihe bir anlayışın "anti"si olarak değil, bu değer yargılarına sahip bir kişi olarak yaklaşıyorum. "1920-1923 gerçeğini nasılsa öylece ortaya koyduğum" gibi bir sav da taşımıyorum (zaten hiç kimse böyle bir şey yaptığını iddia edemez). Ama 1920-1923 gerçeğini ben böyle görüyorum. Uyar'ın sandığının aksine, bazı yazarların görüşlerini salt resmî ya da Kemalist tarih söylemiyle kaleme alınmış oldukları için eleştirmedim; olguların seçiminde tutarsız davrandıklarını, bazı olgusal hatalar yaptıklarını, gösterdikleri

olguların yaptıkları yorumları haklı çıkarmadığını ya da atladıkları olguların hesaba katılmasının yaptıkları yorumu zayıflattığını hatta geçersiz kıldığını düşündüğüm için eleştirdim.

Uyar'ın öne sürdüğü "mutlak objektif bir tarihin olabileceği" yanılsaması 19. yüzyılda gerçekleşen bilimsel ve belgesel tarihçilik devriminin bir ürünü olarak ortaya çıktı. 19. yüzyılın önde gelen tarihçilerinden Leopold von Ranke (1795-1886) tarihçinin görevini "olayları olduğu gibi anlatmak ve aktarmak, nasılsa öylece göstermek" olarak tanımlıyordu. Ranke'ye göre tarihçi, tarafsız bir gözlemci ve gerçekten ne olmuşsa onları objektif olarak kaydeden kişiydi. İngiliz tarihçi Bury'ye göre "tarih, ne eksik ne fazla, bir bilimdi"; Lord Acton'a göre de "tarihçinin en iyi göründüğü zaman, ortalıkta görünmediği zaman"dı. Bu tarih anlayışına göre, tarihçinin görevi geçmişe ait bilgileri toplamak, bunları kronolojik bir sırada düzenlemekti ve bunların anlamlarını kendi kendilere açıklamasını beklemeliydi. "Gerçek" kaynakların içinde gömülüydü ve öylece birisinin gelip kendilerini günışığına çıkarmasını bekliyordu.

Geçmişe ait olguların, tarihçinin zihninden bağımsız kendi başlarına anlamları olan ve kendi kendine konuşan objektif olgular olduğu yolundaki bu tarih anlayışını 20. yüzyılda tarihî relativizm anlayışı izledi. Objektif tarih anlayışına yönelik olarak yapılan eleştirilerde, tarihçinin içinde yaşadığı toplumun bir parçası olduğu, bunun geçmişi algılayışını belirlediği; tarihçinin konusunu tanımlamasına, belgeleri seçmesine, bunları sunuş biçimine ve ulaştığı sentezе yansıyan bir dünyası olduğu; bu yüzden geçmişin mutlak ve objektif olarak tek bir biçimde yorumlanamayacağı öne sürülüyordu. İngiltere'de, felsefe ile tarihi uzlaştırma çabalarına öncülük eden Robin George Collingwood tarihi, kişinin zihninde geçmişi yeniden yaşadığı bir bilgi dalı olarak tanımlıyordu. Kültür ve uygarlıkların dinamiklerini ortaya çıkarabilmek için, tarihçinin kendisini olayların ardındaki zihinsel faaliyetler içine yerleştirmesi, geçmişi kendi tecrübeleri bağlamında yeniden düşünmesi gerektiğini vurguluyordu. ABD'de Charles Beard ve Carl Becker'in başını çektiği pragmatik anlayış tarihin objektif bir bilim olamayacağını dile getirirken, kapıları da sonsuz bir relativizme açıyordu.

Bu eleştiriler karşısında, 20. yüzyılda, bir ara tarihçiler arasında bir karamsarlık da ortaya çıktı ve 19. yüzyılda artık kesin bir bilim olarak düşünülen tarihin bir bilim olup olamayacağına ilişkin tartışmalar yapıldı. Bu tartışmalara koşut olarak, hâlâ "objektif bir tarih"in olabileceğini savunanlarla (örneğin: A. O. Lovejoy, M. White, E. Nagel), bunu olanaksız görenler (Örneğin: C. L. Becker, C. A. Beard, R. Aron) arasındaki tartışmalar sürüp gitti. Bunların ayrıntılarına girmek bu yazının kapsamını çok aşıyor. Tarihçinin "mutlak objektiflik saplantısı" ile "sonsuz relativizm batağı" arasında bir denge kurması gerektiğini düşünüyorum. Yoksa, "mutlak objektiflik yoktur" diyerek, her tarihçinin yazdıkları "kendine göre doğrudur" ve gerçeğin "binbir türlü geçerli açıklaması vardır" sonucuna varılmamalıdır. Ben kendi hesabıma, İngiliz tarihçi E. H. Carr'ın bakış açısını kendime yakın buluyorum. Uyar'ın "objektif" tarih anlayışına neden katılmadığımı aşağıda Carr'ın cümleleriyle toparlıyorum.

Önce Uyar'ın, şu tarihçiyle olaylar arasına konması gerektiğini öne sürdüğü "mesafe" kavramına bakalım. Carr, uygarlığın çöküşünü bunalımlar içinde sarsılan Almanya'da öngören ve 1922'de *Batı'nın Çöküşü* adlı kitabı yayınlanan Nasyonal Sosyalist Parti yanlısı Alman tarihçi Oswald Spengler'in (1880-1936) nedensellik ilişkileri arayan ve yasalar koyan doğa bilimlerindeki biçimbilimin karşısına, aynı şeyi yapan, ancak çalışma yöntemleri olarak "gözlem, karşılaştırma, doğrudan içsel bilgi, aklın doğru tasarlama gücü" yollarını kullanan tarihbiçimbilimini koyduğunu vurguladıktan sonra şöyle diyor: "Önyargı ve yantutucu düşünce yanılgılara götüreceğinden, gözlemler binlerce yıllık ufuk üzerinde yapılmalı ve yantutmamanın güvencesi olmak üzere gözlemci ile gözlemlenen arasına bir aralık koymalı deniyordu". Carr, ardından Spengler'in karşılaştırılmasını istediği kültürler üzerinde duruyor ve biraz aşağıda da soruyor "böylesine değersiz bir düşüncenin başarısını nasıl açıklamalı?."[1]

Carr tarihçinin nerede durması gerektiğine ilişkin olarak da şunları söylüyor: "Tarihçi de bir bireydir. Öteki bireyler gibi, o da aynı zamanda toplumsal bir olaydır, ait olduğu toplumun hem ürünü, hem de isteyerek ya da istemeyerek sözcüsüdür; tarihi geçmişin olgularına işte bu sıfatla yaklaşır. Bazen tarihin gidişinden 'yürüyen tören alayı' diye söz ederiz. Bu haklı bir benzetmedir - yeter ki, tarihçi kendini ıssız bir kayalıktan çevresine bakan bir kartal ya da tören kürsüsünde önemli bir kişi saymaya kalkışmasın. Bunların hiçbiri değildir! Tarihçi alayın bir başka bölümünde yorgun argın yürüyüp giden bir başka gölgeli kişidir yalnızca".[2]

Carr'ı okumaya devam edelim:

"Nesnel ve öznel birbiriyle ilişkili olan kavramlardır. Her tarihçinin yapıtında öznel öğeler vardır ve içinde bulunduğu zamanın ve yerin etkilerini taşır. Saltık (mutlak) ve zamandan bağımsız nesnellik gerçekdışı bir soyutlamadır. Ama tarih, geçmişin olaylarının tarihçinin benimsediği bir nesnellik ilke ve ölçüsüne göre seçilip düzenlenmesini gerektirir; bu iş zorunlu olarak yorum öğelerini de içerir. Bu olmazsa geçmiş, önemsiz ve birbirinden kopuk sayısız ayrıntılara dönüşür ve tarih yazmaya olanak kalmaz".[3]

"Olguların doğrudan doğruya kendilerinin konuştukları söylenirdi. Bu, elbette doğru değildir. Olgular yalnızca tarihçi onlara başvurunca konuşurlar; hangi olgulara hangi sıra ya da bağlam içinde söz hakkı verileceğini kararlaştıran tarihçidir. Sanırım, Pirandello'nun yarattığı kişilerden biri: Olgu çuvala benzer - içine bir şey koymadıkça dik durmaz, diyordu".[4]

"Tarihçi zorunlu olarak seçmecidir. Tarihi olgu-

ların oluşturduğu, tarihçinin yorumundan bağımsız nesnel ve sert bir çekirdeğin var olduğuna inanmak ahmakça, fakat silinmesi çok güç bir yanılgıdır".[5]

"Çağdaş tarihçinin iki görevi birden vardır: Az sayıdaki anlamlı olguları bularak onları tarihin olgularına dönüştürmek ve pek çok olguları tarihî değildir diye bir kenara bırakmak. Fakat bu anlayış tarihi en çok sayıda yadsınamaz ve nesnel olgular topluluğunun oluşturduğu yolundaki ondokuzuncu yüzyılın sapkınca düşüncesinin tam karşıtıdır".[6]

"Tarihçi, hakkında yazdığı kimselerin zihinleriyle şöyle ya da böyle bir ilişki oluşturmadıkça tarih yazılamaz".[7]

"Biz geçmişi ancak günümüz açısından inceleyebilir, geçmişi anlayışımızı bugünün gözleriyle oluşturabiliriz (...) Tarihçi geçmişin değil, bugünün insanıdır".[8]

"Tarihçinin, olgularına saygı gösterme ödevi olguların doğru olmasını sağlama yükümlülüğüyle bitmez. Üzerinde çalıştığı konuyla ve önerdiği yorumla şu ya da bu anlamda ilgili, bilinen ya da bilinebilecek bütün olguları işin içine katmaya çalışmalıdır"[9]

"Tarihçi aralıksız bir biçimde olgularını yorumuna, yorumunu da olgularına göre kalıplandırma süreci içindedir. Bunlardan birine öncelik vermek imkânsızdır (...) Tarihçi bugününün bir parçası ve olgularsa geçmişe ait olduklarından, bu karşılıklı etkileşim, aynı zamanda bugün ile geçmiş arasında bir karşılıklığı işin içine katar. Tarihçi ve tarihin olguları birbirleri için gereklidir. Tarihçi olguları olmaksızın köksüz ve boş, olgular tarihçileri olmadan ölü ve anlamsızdır. Bundan ötürü 'Tarih nedir' sorusuna ilk cevabım şu olacaktır: Tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog".[10]

"Benim, bugünle geçmiş arasındaki diyalog dediğim, tarihçiyle olguları arasında karşılıklı etkileşim süreci, soyut ve yalıtılmış bireyler arasında bir diyalog değil, bugünün toplumu ile dünün toplumu arasında bir diyalogdur. Burckhardt'ın deyişiyle, tarih 'bir dönemin öbüründe kayda değer bulduklarının yazımı'dır. Geçmiş, bizim için bugünün ışığında anlaşılabilir ve bugünü tümüyle ancak geçmişin ışığında anlayabiliriz. İnsanın geçmiş toplumu anlamasını ve bugünün toplumuna daha çok egemen olmasını sağlamak tarihin çifte işlevidir".[11]

"Nesnellik kelimesinin kendisi yanıltıcıdır ve soruşturmak gerekir. Önceki konuşmalarımın birinde toplumsal bilimlerin - ve bu arada tarihin - özne ile nesneyi ayıran ve gözlemleyenle gözlemlenen şey arasında katı bir ayrım yapılmasını zorlayan bir bilgi teorisine kendilerini uyduramayacağını ileri sürmüştüm. Bunların arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşmenin karmaşık sürecinin hakkını veren yeni bir modele ihtiyacımız var. Tarihin olguları bütünüyle nesnel olamaz, çünkü, bunlar ancak tarihçi tarafından onlara verilen anlamlılığın gücüyle tarihin olguları haline gelirler. Tarihte nesnellik, bu geleneksel terimi hâlâ kullanmamız gerekiyorsa, olgunun nesnelliği değil, ilişkinin, olgu ile yorum arasındaki ilişkinin, geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki ilişkinin nesnelliği olabilir".[12]

"Bir tarihçiyi nesnel olduğu için övdüğümüzde ya da bir tarihçinin ötekinden daha nesnel olduğunu söylediğimizde ne demek istiyoruz? Besbelli ki yalnız olgularında yanlışlık yapmadığını söylemek istemiyoruz, bundan daha çok, doğru olguları seçtiğini ya da bir başka deyişle, doğru anlamlılık (manidarlık) ölçütünü kullandığını söylemek istiyoruz".[13]

Carr'dan yaptığımız bu uzun alıntıların ardından bir alıntı da Mete Tunçay'dan yapıp bu bahsi şimdilik kapatalım: "Tarih her kuşakta yeniden yazılmak gerekir. Bunun nedeni, bugünle dün, şimdi'yle geçmiş arasındaki sürekli etkileşimdir. Her çağda değişen sorunsal çerçeveyi geçmişin birikimi belirlediği gibi; tarihte görülenleri de, insanların kendi günlerinde gördükleri belirler".[14] Mutlak objektif tek bir doğru olsaydı, bütün bu sözlere ne gerek vardı?

"BİRİNCİ MECLİS'TE MUHALEFET: İKİNCİ GRUP" KİTABINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Uyar, kitabımda objektif olamadığımı, kitabımı İkinci Grup'çu bir söylemle hazırlayıp, olayların içinden ve duygusallıktan kendimi kurtaramadığımı öne sürüyor ve gayet rahatlıkla, bu "büyük savı"na sadece bir örnek vermekle yetineceğini söylüyor. Verdiği örnek de yerli yerine oturmuyor! Uyar'ın verdiği örnek, İkinci Grup üyesi üç mebusun 1922 sonlarında verdikleri seçim kanunu teklifi; yani yetmiş küsur yıldır Mustafa Kemal Paşa'nın seçme ve seçilme hakkını elinden almak amacıyla hazırlandığı söylenegelen ünlü kanun teklifi... Ben bu teklifin artniyetle hazırlanmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın vatandaşlık hukukunu ortadan kaldırmaya yönelik bir teklif olduğunu düşünmüyorum. Teklif sahiplerinden Süleyman Necati (Güneri) Bey'in teklif gündeme geldiği gün yaptığı şu açıklamayı samimi bulmamak için de hiçbir neden görmüyorum: "Bundan sonra Türkiye hududu dahilinde vatandaşlık tesis etmek mecburiyetindeyiz. Artık bu enkaz altında kalmış olan bu hatalarımızı tekrar edemeyiz. Bu teklifin sâiki budur".[15] Teklifin Mustafa Kemal Paşa'nın seçme seçilme hakkını elinden alma artniyetiyle hazırlanmadığına ilişkin gerekçelerim, kitabımda yazdığım gibi, İkinci Grup'un lideri Hüseyin Avni Ulaş ile teklif sahiplerinin, Mustafa Kemal Paşa'nın teklife tepkisini göstermesinin hemen ardından, böyle bir amaçları olmadığını uzun uzadıya açıklamaları, "Türk milletinin Mustafa Kemal Paşa'yı kendilerinin timsali yaptıktan sonra, Paşa'nın vatanının her yer ve herkesin kalbi" olduğunu söylemeleri ve de en önemlisi teklif sahibi İkinci Grup üyelerini, Mustafa Kemal Paşa'nın vatandaşlık hukukunun böyle basit bir kanun teklifiyle yok edilebileceğini düşünecek kadar dar görüşlü kişiler olarak görmememdir. İkinci Grup'un böyle bir artniyeti olsaydı, bu konuda en azından diretirlerdi diye düşünü-

yorum. Birinci Meclis tutanakları incelendiğinde, İkinci Grup üyelerinin görüşlerinde sonuna kadar direnen bir yapıları olduğu açıkça görülüyor. Unutmamak gerekir ki, Birinci Meclis döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın vekil seçimlerinde aday gösterme hakkı ve olağanüstü Başkomutanlık yetkileri, Mustafa Kemal Paşa'ya rağmen, bu konuda direten İkinci Grup mebuslarının oylarıyla kaldırılmıştır; İstiklal Mahkemeleri de böyle kaldırılmış ve yetkileri böyle sınırlandırılmış, Meclis Başkanlığı ile Heyet-i Vekile Başkanlığı da birbirlerinden böyle ayrılmış, Hürriyet-i Şahsiye Kanunu da böyle çıkartılmıştır. Kısacası, İkinci Grup üyelerinin seçim kanunu meselesinde ortada "bir yanlış anlama" olduğunu söylemelerini samimi buluyorum. Gerekçelerimin yorumumu haklı çıkarmaya yettiğini düşünüyorum ve Uyar'ın, bunu "kendini olayların akışına kaptırmak", "duygusal olmak", "İkinci Grup'çu söylemle konuşmak" olarak nitelendirmesini, ve de böyle bir örnekten yola çıkarak bu görüşünü bütün kitabıma genellemesini son derece anlamsız buluyorum. Uyar, herhalde teklif sahiplerinin Mustafa Kemal Paşa'nın vatandaşlık hukukunu ortadan kaldırmayı hedeflemiş olduklarını düşünüyor ve muhtemelen düşünmeye de devam edecek. Ama bu düşüncesinin gerekçelerini göstermek, teklif sahiplerinin yaptığı konuşmalara da yorum getirmek zorunda. Bunu yaptığında bu seçim kanunu teklifi meselesini kendisiyle uzun uzadıya tartışmaya hazırım. Bu konuyla ilgili sözlerimi, Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in 2 Aralık 1922 tarihli toplantıda, herkesin konuyla ilgili görüşlerini belirtmesinden sonra söylediği şu sözlerle bitiriyorum: "Efendim, bu meseleyi Paşa Hazretleri açtılar ve arkadaşlar da fikirlerini arz ettiler. Eğer Paşa Hazretleri bunun üzerine kendi telâkkilerini tashih buyurdularsa mesele yoktur, müzakere kâfidir ve ortada birşey mevcut değildir. Eğer başkaları diğer bir tarzda düşünüyorlarsa, ebediyen düşünsünler. Böyle birşey yoktur, yoktur...".[16]

Uyar, kitabımın kapsamlı ve yoğun emek ürünü olduğunu belirttikten ve Birinci Meclis üyelerinin gruplara dağılımı konusundaki kargaşa ve belirsizliğe son verdiğini söyledikten sonra beni düpedüz bilimsel ahlak kurallarına uymamakla suçluyor! Uyar kitabımda (ve de *Tarih ve Toplum*'daki makalemde) bazı gerçekleri ya görmediğimi ya da görmezlikten geldiğimi, İkinci Grup'un (ve Hüseyin Avni Ulaş'ın) demokrasi ve özgürlük mücadelesi yaptığı savını işleyebilmek ve bunu doğrulayabilmek için bazı olayları atladığımı ve sonuçta, ayakları yere basmayan, dönem koşullarını gözönüne almayan bir şekilde İkinci Grup'u idealize ettiğimi söylüyor! Uyar bu ciddi savı ortaya attıktan sonra makalem üzerinde yoğunlaşıp, kendine göre orada yanlış bulduğu noktalar üzerinde duruyor. (Bunları aşağıda tek tek ele alacağım). Kitabımda bazı gerçekleri görmezlikten geldiğim yolundaki savını ise gerekçelendiremiyor ve sadece "Demirel, aynı hatayı doktora tezinde, İkinci Grup'u incelerken de işlemiştir" ve "kitap objektif değildir" demekle yetiniyor. Kitapta hangi hatanın işlendiğini ve kitabı neden objektif bulmadığını ise söyleyemiyor! Uyar benim "objektif olmadığımı" öne sürdükten hemen sonra, Birinci Grup ve İkinci Grup üyeleri arasında büyük uçurumlar olmadığını; köken olarak büyük bölümünün İttihat ve Terakki'den geldiklerini; her iki grubun da homojen olmadığını çünkü aralarında sürekli geçişler olduğunu; içlerinde çok çeşitli ideolojik görüşleri barındırdıklarını; her iki grubun önde gelenleri arasında asker kökenlilerin bulunduğunu söylüyor. İyi de bunların anlamı ne? Bunlar mı benim bazı konuları görmezlikten geldiğim ve objektif olmadığım yolundaki savının gerekçeleri? Bu söylediklerinin çoğunu, yani iki grup üyeleri arasında toplumsal köken açısından çok önemli farklılıklar olmadığını, bütün Birinci Meclis üyelerinin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi sayılarak seçildiğini, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin de esas olarak İttihat ve Terakki'ye dayandığını, iki grup üyeleri içinde de asker kökenlilerin bulunduğunu, ben zaten kitabımda yazmıştım. Uyar yazınca objektif oluyor, ben yazınca olmuyor.

Bu noktada biraz durup Uyar'ın satır aralarına sıkıştırdığı bazı ifadelerini açmak gerekiyor. Uyar iki grup arasında "uçurumların olmadığını" düşündüğünü söylerken, toplumsal köken olarak önemli bir fark görmediğini söylemek istiyorsa, yukarıda belirttiğim gibi buna katılıyorum. Ama, iki grup arasında düşünsel planda görüş ayrılıkları olmadığını öne sürmeye kalkışıyorsa, yanılıyor. Kitabımda uzun uzadıya üzerinde durduğum gibi iki grup arasında düşünsel alanda büyük farklılıklar vardır! Uyar'ın İkinci Grup'un homojen olmadığı, içinde çok çeşitli görüşleri barındırdığı ve iki grup arasında sürekli geçişler olduğu yolundaki savlarını da doğru bulmuyorum -ki bunlar, resmî tarihte şimdiye kadar kullanılagelen beylik klişelerdir. Kitabımda da belirttiğim gibi İkinci Grup, Meclis'teki bazı uygulamalara yönelik bir hareket olarak ortaya çıkmış ve grup tepki gösterdiği uygulamalara bir bütün olarak karşı çıkmıştır. Grup üyeleri temel çatışma konularında bir gün bir tavır, başka bir gün daha farklı bir tavır almamışlardır. Dolayısıyla temel görüşleri açısından homojen bir yapı göstermektedir. Meclis'teki tartışmalar ve oylama sonuçları bunu açıkça gösteriyor. İki grup arasında sürekli geçişler olduğu yolundaki sav da asılsızdır. Uyar'dan bu savını somutlamaya ve hangi mebusların, ne zaman İkinci Grup'tan Birinci Grup'a geçtiğini açıklamaya davet ediyorum!

Uyar daha sonra kitabımda değinmediğim iki olay üzerinde uzun uzadıya duruyor. Bunlar, Uyar'ın biraz önce yaptığı uyarısının, yani benim bazı olayları görmezlikten gelerek, ayakları yere basmayan bir İkinci Grup resmi çizdiğim yolundaki savının gerekçeleri olsa gerek. Uyar'ın verdiği birinci örnek Ali Şükrü Bey'in 28 Nisan 1920'de teklif ettiği ve 14 Eylül 1920'de kabul edilen Men-i Müskirat Kanunu, ikinci örnek ise Refik Şevket (İnce) Bey ve arkadaşlarının 23 Nisan 1921'de verdikleri ve 23 Ni-

san'ın milli bayram olmasını isteyen teklifleri... Uyar tutanakları güzel özetlemiş de, bunlar mı, benim, yorumumu "doğrulayabilmek", "İkinci Grup'un demokrasi ve özgürlük mücadelesi yaptığı yolundaki savımı işleyebilmek" için, kasıtlı olarak "atladığım", "görmezlikten geldiğim", "okurlardan sakladığım" olaylar? Tarihçinin seçmeci olmak zorunluluğuna yukarıda değinmiştim. Ama bu seçme, yapılan bir yorumu haklı çıkartmak için, o yorumu doğrulamayan olayları bilerek atlamak şekline dönüşürse bu bilimsel dürüstlüğe aykırıdır. Uyar'ın verdiği iki örnekte benim yorumlarımı geçersiz kılan bir yan göremiyorum. O halde Uyar, bu iki olayı bilerek atlamakla, hangi "savımı" işleyebilmeye ve doğrulamaya çalıştığımı somut olarak açıklamak zorundadır; bu iki örnek olayın hesaba katılmasının, benim hangi yorumumu çürüteceğini, geçersiz kılacağını somut olarak göstermek zorundadır; bu iki örnek olayın göz önünde tutulmasıyla "ayakları yere basan" bir İkinci Grup değerlendirmesinin nasıl yapılması gerektiğini açıklamak zorundadır. Eğer, "bunlar sadece iki örnek, atlanan başka olaylar da var" gibi bir iddiası varsa, onları da ortaya koymak zorundadır. Bunları yaptığında kendisiyle somut olarak tartışmaya hazırım, ama yapmadığı sürece savları boşlukta kalmaya devam edecek.

Uyar, bu iki örneği verdikten sonra "iki grupta da kişilerin ön plana çıktığı, diğer mebusların da bu çekişmeler arasında gidip geldiği" savını ortaya atıyor. Uyar, Meclis çoğunluğunu kişilerin arkasından bir o yana, bir bu yana sürüklenebilen kişiler olarak görmekle Birinci Meclis üyelerine çok büyük haksızlık yapıyor! Ayrıca İkinci Grup'ta kişilerin ön plana çıktığı savı da asılsızdır. Kurtuluş Kayalı'nın da vurguladığı gibi, "yakın tarihte silahlı güce ya da bir karizmatik öndere dayanan muhalif hareketlerin aksine, düşünsel bir tepkiden kaynaklanan İkinci Grup muhalefetinin yankı yaratamaması ülkenin siyasal yaşantısının birtakım özelliklerinden kaynaklanmaktadır. (...) Bireyler mücadelesi şeklinde oluşan muhalefetin öne çıkmış önderlerinin her dönemdeki isimleri bilinmesine karşın İkinci Grup önderleri hemen hiç tanınmamaktadır. Hareketin niteliği üzerinde düşünülmemesi karizmatik önderler arasındaki mücadelenin abartılıp düşünsel muhalefetlerin ciddiye alınmamasından dolayıdır. Bu durum da bir anlamda icazetli muhalefetin daha rahat bir dayanak bulmasından ve Türk düşün dünyasının resmî ideoloji konusunda şüphe izhar etmemesinden kaynaklanmaktadır. Değişik muhalif akımlar daha sonraları kolaylıkla ortaya çıkmalarına karşın İkinci Grup muhalefeti bir daha belirmeyecek şekilde engellenmiştir".[17] Sanırım aşağıdaki sorunun cevabı İkinci Grup'un kişilere dayanan bir muhalefet hareketi olmadığını göstermeye yeter: Birinci Meclis günlerinde kaç kişi oraya çıkıp "İkinci Grup'un liderleri su, şu ve şu kişilerdi" diyebiliyordu ve bugün kaç kişi İkinci Grup'un önde gelenlerinin adlarını sayabiliyor. Hatta o kadar ki, Hüseyin Avni Ulaş'ın adı da çok yakın zamana kadar unutulup gitmemiş miydi? Kişilere dayandığı iddia olunan bir hareketin liderlerinin adlarının o gün de, bugün de, pek sayılamaması nasıl açıklanabilir?

Uyar, yazısında, daha sonra 1923 sonrasına, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası günlerine geçiyor, ardından T. Z. Tunaya, M. Tunçay ve E. J. Zürcher'in İkinci Grup değerlendirmelerini aktarıyor ve benim, Zürcher'in mebusların mesleklere göre dağılımına ilişkin değerlendirmesinin yanlış yönlerini ortaya koyduğumu belirtiyor. Bu uzun bölümde bana yönelik bir eleştiri yok. Bununla birlikte Tunaya, Tunçay ve Zürcher'in, esas itibarıyla katıldığım değerlendirmelerini kitabımda benim de aktarmış olduğumu hatırlatmak isterim. Yani burada da "sakladığım, gizlediğim" bir şey yok. Bununla birlikte Uyar'ın satır aralarında yer alan bir olgusal hataya da dikkat çekmek istiyorum. Uyar Birinci Grup'un da homojen olmadığını söyledikten sonra, 1924 yılı sonlarında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulunca, İkinci Grup'tan bazı mebusların bu partiye katıldıklarını belirtiyor ve "böylece Birinci Grup'un içindeki muhalif kanat ile İkinci Grup birleşir" diyor. Yani Uyar'a göre Birinci Meclis döneminde Birinci Grup üyesi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları, (Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Dr. Adnan Adıvar, Rauf Orbay) aslında Birinci Grup'un muhalif kanadını (?) oluşturuyorlarmış. Ben, kendi hesabıma, Birinci Grup içinde böyle ünlü kişilerden oluşan bir muhalif kanat olduğunu (?) ilk kez duyuyorum. Uyar, bu konu hakkında biraz bilgi verse de, Birinci Grup'un muhalif kanadında (?) daha başka kimler varmış ve bu muhalif kanat Birinci Meclis döneminde Meclis'te ya da Birinci Grup içinde, somut olarak, nelere muhalefet etmiş öğrensek!

Nihayet Uyar, o ana kadar söylediklerinden hareketle vardığı sonucu açıklıyor ve diyor ki: "Sonuç olarak, İkinci Grup hakkında şunları söyleyebiliriz; M. Kemal'in önderliğindeki Birinci Grup (sonra CHP), Devrimci/Reformcu, Jakoben bir dünya görüşüne sahiptir. Bu noktada İkinci Grup'tan ayrılmaktadır. Birinci Grup'un lideri M. Kemal'in 'inkılâbın kanunu, mevcut kanunların üstündedir' görüşünü benimsemeyen İkinci Grup lideri H. Avni 'ihtilalin de hukuku vardır. Olağanüstülüğün de hukuku vardır' demektedir". Şaşırtıcı bir benzerlik, ama, benim söylediğim de aşağı yukarı bu! Uyar dilinin ucuna kadar gelmesine rağmen bunun adını koymaktan kaçınmış. Ben bunun adını da koyuyorum ve diyorum ki, İkinci Grup, kişisel egemenlik anlayışının karşısına hukukun üstünlüğü anlayışını, yürütmenin üstünlüğü anlayışının karşısına da yasamanın üstünlüğü anlayışını getirdiği için, bunun adı bir demokrasi mücadelesidir. Ayrıca, grubun, kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması için verdiği mücadelenin adı da özgürlük mücadelesidir diyorum. Şimdi Uyar, kendisi bu yorumu yapınca bunun adı "ayakları yere basan, objektif" yorum oluyor, ben aynı yorumu yapınca, Uyar bunu "objektif olmamak", "ayakları yere basmamakla" suçluyor!

Uyar, bir sonuç daha çıkartıyor ve diyor ki: "Birinci Grup/CHP önderliğinde gerçekleşen Türk Devrimi bir 'Modernite Projesi', bir çağdaşlaşma hareketidir. Bu modernleşme hareketini 4 alt başlıkta toplamak mümkündür: Aydınlanma, Ulus-Devlet oluş, kapitalistleşme ve bireyselleşme. Birinci Grup ve İkinci Grup'un ayrılış noktalarının en önemlisi bu olsa gerektir". Bu sonucu çok problemli bulduğumu hemen söylemek istiyorum. Birincisi, Birinci Grup/CHP'yle ilgili olarak bireyselleşme şıkkını problemli buluyorum ve solidarist ilkeleri benimseyen, liberalizmi iflas etmiş bir rejim olarak daha başından reddeden, "fert yok cemiyet var" diyen bu grup/partinin bireyselleşmeden yana olduğu iddiasının çok tartışma götürür bir iddia olduğunu belirtmek istiyorum. Ayrıca, İkinci Grup'un, siyasi anlamda liberalizm ve bireye, Birinci Grup'a göre daha çok önem verdiğini de hemen ekliyorum. Uyar'ın iddia ettiği gibi, bu dört başlık iki grup arasındaki ayrılış noktalarının en önemlilerini oluşturuyorsa, buradan İkinci Grup'un aydınlanmaya, ulus-devlet oluşa, kapitalistleşmeye ve bireyselleşmeye karşı çıktığı, Birinci Grup'un ise bunları savunduğu sonucu çıkar ki, Meclis'teki tartışmalar bu iddiayı hiç de doğrulamıyor. (Uyar'a İkinci Grup'un ulus-devlet; vatandaşlık bilincinin oluşturulması ve bunun sağlamlaştırılması; bireyin birey olarak hak ve hukukunun adliye ve idareye karşı korunması konularındaki görüşleriyle ilgili olarak, *Tarih ve Toplum* dergisinin bu ayki sayısında yayınladığımız Salahattin (Köseoğlu) Bey'in "Nasıl Yürümeliyiz" başlıklı yazısına da bakmasını öneriyorum). Uyar burada da bir sav ortaya atıyor ve bunu gerekçelendirme ve savunma gereğini duymadan hemen bir başka konuya geçiyor. Uyar'ı bu savını açmaya ve iki grup arasında bu 4 başlıkta toplanan görüş ayrılıklarını (?) somut olarak açıklamaya davet ediyorum.

Uyar'ın kitabımla ilgili eleştirileri bu kadar. Eleştirilerinin gerekçelendirilmemiş bir "objektif olmama" dısında kayda değer bir tarafı yok. Kendisine, böyle genel sözler kullanmak yerine, somut olarak, "Ahmet Demirel şöyle diyor, ama bunun aslı şöyledir", ya da "Ahmet Demirel su olgulara dayanarak, şöyle bir yorum yapmış, bu olgulardan böyle bir yorum çıkmaz, şöyle bir yorum çıkar" diyerek itiraz ettiği noktaları birer birer göstermesini öneriyorum.

"BİR DEMOKRATIN ÖYKÜSÜ: HÜSEYİN AVNI ULAŞ" MAKALESİNE YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Uyar bu makalemde de objektif olmadığımı, Hüseyin Avni Ulaş'ın demokrasi ve özgürlük mücadelesi yaptığı yolundaki "savımı" işleyebilmek ve doğrulayabilmek için bazı olayları atladığımı öne sürmüş. Uyar, Hüseyin Avni Bey'in İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihatçı, Turancı ve Türk Ocağı üyesi olduğunu söylüyor ve bunu Nurettin Topçu'nun (kendine göre Hüseyin Avni Bey'i övmek için) yazdığı bir yazısına dayandırıyor. Topçu bu yazısında Hüseyin Avni Bey'in Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkas cephesine gidişi ve dönüşünü anlatırken, "Turan yolculuğuna çıkarken İttihat ve Terakki dostu olan genç Ocaklı (...) döndüğü zaman artık ne Ocaklı idi, ne de Turancı" diyor. Uyar "bu kitapçıktan, A. Demirel yararlanmamıştır" dedikten sonra makalemde Hüseyin Avni Bey'in İttihatçı, Turancı, Türk Ocağı üyesi olduğuna iliskin hiçbir bilgi olmadığını belirtiyor. Ardından Topçu'nun bu üç beş kelimesine dayanarak şu uyarıyı yapıyor: "H. A. Ulaş'ın I. TBMM'nden önceki siyasal yaşamının atlanarak, hürriyet ve demokrasi kahramanı ilan edilmesi son derece yanlıştır. Sanırım yapılması gereken Ulaş'ın İkinci Maşrutiyet yılları, Birinci TBMM üyeliği ve İkinci Dünya Savaşı yılları sonrasındaki siyasal yaşamı bir bütün olarak incelenmeli ve ideolojik, siyasal kimliği ortaya konulmalıdır".

Hemen baştan şunu söylemeliyim. Uyar'ın benim "I. Devre Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Ulaş (1887-1948)" adlı kitapçıktan (Nurettin Topçu'nun yazısı bu kitapçıktadır) yararlanmadığım yolundaki iddiası asılsızdır. Kendisine bir sav ortaya atmadan önce onu iyice araştırması gerektiğini bir kez daha hatırlatırım. Kitabımın 407 ve 619. sayfalarında bu kitapçığa değinilmiştir! Makalemde Hüseyin Avni Bey'in İttihatçı, Turancı, Türk Ocağı üyesi olduğuna iliskin hiçbir bilgi yoktur çünkü Hüseyin Avni Bey'in siyasi ve ideolojik görüşlerine böyle bir yön egemen değildir! Hüseyin Avni Bey 1914'te Kafkas cephesine yedek subay olarak giderken 27 yaşında bir gençtir. Belki bütün o dönemin aydın gençliği gibi, o da İttihat ve Terakki'ye, Turancılığa sempati duymuş, belki de Türk Ocakları'na da üye olmuştur. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk de 14 Nisan 1923'te Anadolu Ajansı'na verdiği bir demeçte, İttihat ve Terakki'yi kastederek, "vaktiyle zaten birçoğumuz o cemiyetin müessis ve azasından bulunuyorduk" diyor.[18] Ama, hemen eklemeliyim ki, babasıyla siyasi hayatı ve mücadelesi hakkında devamlı sohbet eden Hüseyin Avni Bey'in oğlu Mehmet Ulaş bu kadarını dahi doğrulamıyor ve Topçu'nun değerlendirmesini yanlış buluyor. (Hüseyin Avni Bey'in üvey kızıyla 6 ay evli kalan Nurettin Topçu'nun sözlerine bu kadar önem veren Uyar'ın, onun oğlunun sözlerini de dikkate alması gerekir diye düşünüyorum.) Bir an için Hüseyin Avni Bey'in böyle bir sempatizan olduğunu kabul etsek bile bu neyi değiştirir? "Topçu Ulaş'ın Kafkas cephesinden dönerken artık İttihatçı, Turancı, Türk Ocağı üyesi olmadığını söylediğine göre, demek ki Ulaş buraya giderken İttihatçı, Turancı ve Türk Ocağı üyesiydi" şeklinde bir mantık yürüterek ve sadece buna dayanarak, Ulaş'ın Birinci Meclis öncesindeki ideolojik ve siyasi görüşlerinin "demokrasi ve hürriyet düşmanı" olduğu sonucuna varılabilir mi? Ben kendi hesabıma Ulaş'ın Birinci Meclis öncesinde "İttihatçı", "Turancı", "Türk Ocakları üyesi" "kimliğiyle" herhangi bir "demokrasi ve hürriyet" düşmanlığını saptamış değilim. Uyar, bunu saptadıysa, "Hüseyin Avni Bey Birinci Meclis

öncesinde şu konuşmalarıyla ve şu hareketleriyle hürriyet ve demokrasi düşmanlığı yapmıştır" demeli ve bunları bir bir kamuoyunun gözleri önüne sermelidir. Bunu yapmadığı sürece bu savı da havada kalacak! Bu konuyla ilgili, son olarak şunu da belirteyim: Uyar'ın istediği gibi H. A. Ulaş'ın siyasal yaşamını bütün olarak inceleyerek ideolojik ve siyasi kimliğini ortaya koymaya yönelik bir kitap çalışmam tamamlanmak üzeredir ve bu kitapta Uyar'ın incelenmesi gereken dönemler arasında saymadığı Hüseyin Avni Bey'in Birinci Meclis'ten İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadarki dönemde, yani tek parti dönemindeki siyasal yaşamı da ele alınıyor. Bu çalışmayı, Uyar'ın uyarısı üzerine yapmadığımı, kitabımın 30. sayfasındaki 28. dipnotta okurlara verdiğim sözü yerine getirmek için yaptığımı da eklemek isterim.

Uyar, Hüseyin Avni Bey'in 1935 milletvekili seçiminde Erzurum'dan aday olma girişimi üzerinde duruyor ve olayın ayrıntılarını tek parti döneminin "kraldan çok kralcı" bir yerel gazetesinden, *Varlık Birlikle Yaşar*'dan uzun uzun alıntılarla aktarıp kafa karıştırmaya çalışıyor. Uyar bu gazeteden birbiri ardına yaptığı alıntılarda, Ulaş'ın miletvekilliğini inkılâb ülküsüne aykırı olarak kullandığı, adaylığının halk arasında derin bir hayret uyandırdığı, kendisinin mevki delisi olduğu vb. yolundaki savları aktarıyor. Bunları yorumlamayan ve aksini belirtmeyen Uyar bu görüşlere katılıyor olsa gerek. Olayları bu gazeteden aktarmak sadece ve sadece Tek Parti Yönetimi'nin Ulaş'a bakışını gösterir! Bunun sert ve acımasız olduğu zaten bilinen bir gerçektir. Uyar'ın olayı sadece bu gazeteden aktarmakla yetinmeyip, başka kaynakları da kullanması gerekirdi. Karşı görüşleri de ortaya koyabilmek için, yazısında sözünü bile etmediği Mehmet Ulaş'ın *Bazı Siyasi Hatıralar* ve *Hüseyin Avni Ulaş'ın Son Yılları* adlı iki kitabındaki bilgilere de yer vererek bir denge kurmaya çalışabilirdi. Bunları kullanmak istemiyorsa, o zaman mesela 7 Temmuz 1946 tarihli *Yeni Sabah*'ta tam sayfa yayınlanan Hüseyin Avni Ulaş'ın 1935 seçimindeki adaylığıyla ilgili belgeleri göz önünde tutabilirdi. Ama Uyar bunları yapmıyor ve tercihini sadece tek parti döneminin "kraldan çok kralcı" bir gazetesinden yana kullanarak taraf tuttuğunu asıl kendisi açıkça ilan ediyor! İşte bilimsel objektifliğe aykırı olan, tam da bu tarz bir taraf tutmadır! İyimser bir yorum yaparak, kendisinin bu kaynaklardan haberi olmadığını varsayıyor ve kendisini bana yaptığı gibi bazı belgeleri görmezlikten gelmekle suçlamıyorum. Sadece bu konudaki araştırmasının yetersiz kaldığını vurgulamakla yetiniyorum. "Kraldan çok kralcı" gazetenin sövgülerini ise dikkate alınmaya değer bulmuyorum. Uyar bu gazetenin yazdıklarının doğru olduğunu iddia ediyorsa, bunları o zaman tartışmaya hazırım. Bu arada bir noktaya da dikkat çekmeden edemeyeceğim: Ulaş'ın 1935'te yaptığı vatandaşlık hukukunu kullanıp bir milletvekili seçiminde aday olmaya çalışmaktan ibarettir. Ama Tek Parti Yönetimi'nin bunu engellemesi ve engelleme biçimi, kimin vatandaşlık hukukunun, (sözde değil somut olarak) elinden alınmış olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir. Vatandaşlık hukukunun ortadan kaldırılması meselesine önem veren Uyar'ın bu konuda ne düşündüğünü doğrusu çok merak ediyorum!

Uyar 1946-50 arasında İkinci Grupçuların (?) bir dizi dergi çıkarttıklarını söyleyip bunların isimlerini sayıyor: *Mesuliyet*, *Meşale*, *Muhalefet*, *Yeni Muhalefet*, *İzinsiz Muhalefet*, (ek olarak *Hareket*). Bu dergilerden Hüseyin Avni Ulaş'ın çıkarttığı *Mesuliyet* dışındakilerin İkinci Grupçuların dergileri olarak nitelendirilmesi yersizdir. Hatta *Mesuliyet*'in bile böyle nitelendirilmesi kuşkuludur, çünkü İkinci Grup bu dergiler yayınlanmaya başladıktan yaklaşık çeyrek asır önce tarihe karışmıştır. Yine de eski İkinci Grup önderlerinden Hüseyin Avni ve Salahattin Köseoğlu'nun *Mesuliyet*'te yazıları olması bu derginin diğerlerinden farklı bir kategoride değerlendirilmesini gerektirebilir. *Mesuliyet*'te ayrıca Lütfi Bornovalı, İzzet Mühürdaroğlu, İbrahim Ethem Dirvana ve Tuğrul Selçuklu'nun da yazıları vardır. Hem *Mesuliyet* hem *Meşale*'de yazısı olan tek şahıs İzzet Mühürdaroğlu'dur. (Bu arada 9 sayı çıkan *Meşale*'nin 4. sayısını görmediğimi ve dergideki yazıların çoğunun imzasız çıktığını da belirtmek isterim.) *Meşale*'nin, İkinci Grupçuların dergisi olarak nitelendirilmesini çok abartılı buluyorum. Birinci Meclis döneminde İkinci Grup üyesi olan İzzet Mühürdaroğlu adlı bir şahıs bilmiyorum! Uyar derginin sahibi İzzet Mühürdaroğlu'nun İkinci Grupçuluğunu nereden çıkarmıştır? "Muhalefet" adlı dergiler ise, Uyar'ın da belirttiği gibi doğrudan Millet Partisi'nin yayın organlarıdır ve çeyrek yüzyıl önceki İkinci Grup'la hiçbir bağlantısı yoktur. Bir kere dergi Hüseyin Avni Ulaş da öldükten sonra yayınlanmaya başlamıştır. *Mesuliyet*'te de yazan İzzet Mühürdaroğlu ve Lütfi Bornovalı'nın bu dergide yazmış olmalarına bakılarak, Millet Partisi'nin yayın organı olduğunu düpedüz ilan eden bu dergilerin, İkinci Grupçular'ın çıkarttıkları dergiler olarak nitelendirilmesi yersizdir. Adı geçen bu iki yazarın İkinci Grup'la hangi bağlantıları olmuştur ki Uyar bunlara bakarak bu dergilere böyle bir nitelik atfetmektedir?

Uyar Millet Partisi'nin Ulaş öldükten sonra kurulduğunu bildiğinden, bir varsayımda bulunuyor ve "Ulaş ölmeseydi MP'nin kurucularından biri olacaktı" diyor ve bu partiye ait olan ve İkinci Grup ya da Ulaş'ı bağlamayacak olan görüşleri Ulaş'a malederek, onun "hürriyet ve demokrasi" yanlısı olmadığı yolundaki savına destek bulduğunu zannediyor! Uyar, Ulaş'la ilgili makalemde Millet Partisi'nin görüşlerini göz önünde bulundurmadığım için benim bazı gerçekleri görmezlikten geldiğimi iddia ediyorsa, buna gülüp geçiyorum.

Uyar, daha sonra, tıpkı Millet Partisi örneğinde olduğu gibi, Hüseyin Avni Ulaş'ı Nurettin Topçu'nun şahsında eleştiriyor. Topçu'nun Ulaş'ın damadı olduğunu hatırlatıp onun görüşlerini eleştiriyor ve bu eleştirileriyle Ulaş'ın "hürriyet ve demok-

rasi yanlısı olmadığını" kanıtladığını zannediyor. Topçu Ulaş'a hayranlık duyabilir. Bu onun sorunudur. Ben Topçu ile ilgili bir şey yazmadığım ve Topçu'nun görüşlerinin Hüseyin Avni Ulaş'ı bağlamadığını düşündüğüm için, Topçu'yla ilgili eleştirilerinin benim yazımla ilgisini göremiyorum. Ama şunu da söylemek istiyorum: Uyar Ulaş'ı eleştirirken dolaylı değil, doğrudan eleştiri getirmelidir. Ulaş'ın kendisinin sözlerini ve davranışlarını ortaya koyup, doğrudan bunları eleştirmelidir. Madem ki Ulaş'la Millet Partisi veya Topçu arasında bir fikir birliği buluyor, o zaman bu ortak fikirlerin Ulaş'ın kendisi tarafından nasıl dile getirildiğini ortaya koymalı ve bunları eleştirmelidir. Uyar, Süleyman Seyfi Öğün'ün çalışmasına dayanarak Ulaş'ın Topçu'nun fikir babalarından olduğunu, "Kemalizmin radikal modernizasyon politikaları eleştiren tavrı"nın Topçu'yu etkilediğini öne sürüyor. Bu böyleyse, o zaman doğrudan "fikir babası"nın kendisinin bu konulardaki sözlerini ortaya koyması ve bunları eleştirmesi gerekir. Benim Topçu'yla ilgili bir yazımı eleştirmiyor ki, Ulaş'la ilgili bir yazımı eleştiriyor. "Damad"ın görüşlerini eleştirip, "bunun kayınpederi de böyleydi" şeklinde bir eleştiri yönteminin bilimsel geçerliliği olmadığını düşünüyorum.

Uyar, Ulaş'ın yaşamının son günlerinde fikri ve siyasi bir cemiyet teşkili projesi hazırladığını, cemiyet vasıtasıyla Müessisan Meclisi kurulması teklifinin halka aşılanmasını ve Anayasa'nın yeniden yapılanmasını düşündüğünü belirttikten sonra şöyle diyor.: "Ulaş'ın Kurucu Meclis kurma düşüncesi bize Birinci Meclis'i çağrıştırmaktadır. Bilindiği gibi, Birinci Meclis de olağanüstü yetkilere sahip kurucu bir meclis özelliği taşımaktaydı. Böylece Ulaş, Kemalizm'in Birinci Meclis sonrasındaki modernleşmeci radikal eylemlerine karşı yeni baştan bir yapılanmayı önermektedir. Bu anlamda, Kemalizmin getirdiklerinin toptan reddi söz konusudur". Uyar, sadece ve sadece, Ulaş'ın kurucu meclis kurulması düşüncesinin kendisinde yaptığı bir çağrışıma dayanarak, Ulaş'ın Kemalizm'in getirdiklerini toptan reddettiğini öne sürüyor! İki sorum var: Uyar bu kurucu meclis projesiyle ilgili herhangi bir belge görmüş müdür? O belgede, neler söylenerek Kemalizm'in getirdikleri toptan reddedilmektedir? Hissiyata dayanılarak "olsa olsa böyledir" mantığıyla yapılan eleştirilerin geçerliliği olmadığını hatırlatmakta sanırım yarar var.

Uyar yazısını bitirirken Ulaş'ın demokrat ve hürriyet kahramanı olduğu yolundaki görüşlerin, tıpkı onun saltanatçı-hilafetçi olduğuna ilişkin eleştiriler gibi duygusal yaklaşımlar olduğunu söylüyor. Hayır! Ulaş'ın saltanatçı-hilafetçi olduğuna ilişkin yaklaşımlarda duygusallık değil, olgusal hata vardır. Buna karşılık, kim olursa olsun herhangi bir kişinin, bu arada Hüseyin Avni Ulaş'ın da kahraman olarak sunulması ise, Uyar'ın da dediği gibi duygusal bir yaklaşımdır. Ama ben tarih yazarken, "kahraman" vb gibi duygu yüklü kelimeleri kullanmaktan kaçınırım. Hüseyin Avni Ulaş için de bu kelimeyi kullandığımı hatırlamıyorum. Benim söylediğim, onun görüşleri içinde demokrasi ve hürriyet kavramlarının çok ağırlıklı bir yer tuttuğudur. Bu görüşümü de değişik dönemlerdeki konuşmalarından örneklendirdim. "Demokrat" ve "özgürlükçü" kavramları ise tarih yazarken sakınılması gereken duygusal kavramlar değildir.

Son olarak şunu belirteyim: Her tarihçi gibi Uyar'ın da değer yargıları vardır ve bu, kendisi kabul etsin ya da etmesin tarihe bakışını etkilemektedir. Bu, her şeyden önce konu seçimini etkilemiştir. İkinci Grup'un ve Hüseyin Avni Ulaş'ın hilafet ve saltanat yanlısı olduğunu savının işlendiği ve olgusal hatalarla dolu koskoca bir literatür durur ve hâlâ bu türden yazılar yazılabilirken (Örneğin, Zeki Saruhan'ın *Aydınlık*'ın 4 Mart 1995 tarihli 402 sayısına yazdığı "İkinci Grup'tan İkinci Cumhuriyet'e"; ya da A. A. Küpelioğlu'nun 6 Ocak 1995 tarihli *Cumhuriyet* gazetesine yazdığı "Atatürk'e Sinsi ve Kurnaz Saldırılar" başlıklı yazısı gibi - ki *Cumhuriyet* gazetesi bu yazıya verdiğim cevabı yayınlamayarak, bana cevap hakkımı kullandırmamıştır) Uyar'ın hedef olarak benim yazımı seçmesi anlamlıdır. Üstelik kullandığı eleştiri yöntemi de, bir eleştiri yazısının nasıl yazılmaması gerektiği konusunda klasik bir örnek adayı olacak kadar ilginç bir özelliğe sahip: Uyar yazısında, beni, bir kişinin (Hüseyin Avni Ulaş'ın) görüşlerini "yanlış aktardığım için" eleştiriyor. O zaman eleştiri yazısından, "görüşleri yanlış aktarıldığı saptanan kişinin" görüşlerine başvurarak "yanlışların doğrularını göstermesi" beklenir. Ama Uyar, *Toplumsal Tarih* dergisinde 6 sayfayı aşan yazısında Hüseyin Avni Ulaş'tan sadece bir tek alıntı yapıyor! O da Hüseyin Avni Ulaş'la ilgili, onun değil benim yaklaşımımı destekleyen şu sözler: "İhtilalin de hukuku vardır. Olağanüstülüğün de hukuku vardır". ■

DİPNOTLAR

1- E. H. Carr, J. Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, Ankara: İmge Yay., 1992, s. 59.
2- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, İstanbul: İletişim Yay., 1980, s. 49.
3- E. H. Carr, J. Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, s. 14.
4- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 17.
5- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 18.
6- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 21-22.
7- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 34.
8- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 34-35.
9- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 38.
10- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 41.
11- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 74.
12- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 159-160.
13- E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 164.
14- Mete Tunçay, *TC'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Ankara: Yurt Yay., 1981, s. 9.
15- *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 25, s. 162.
16- *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 25, s. 163.
17- Kurtuluş Kayalı "I. TBMM'de Muhalefet", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*", s. 1162.
18- Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., 1989, s. 85.

1940 YILINDA İKİNCİ GRUP ÜYELERİNİN HÂLÂ İZLENDİĞİNE İLİŞKİN BİR BELGE

Konuyla ilgili bulunduğu için, Dr.Ahmet Demirel'in "Yanıt"ına bir katkı olarak, vaktiyle Doç. Dr. Cemil Koçak arkadaşımın bana gönderdiği bir belge suretini buraya eklemeyi uygun gördüm.

Metnin 3'üncü satırında, "yazılı" kelimesinden sonra herhalde, bildirimin gönderildiği ilde yaşamakta olan İkinci Grup üyelerinin adları belirtilmiştir.

Mete Tunçay

CÜMHURİYET HALK PARTİSİ
Genel Sekreterliği
1833

Ankara
30/7/1940

29 C. H. P. Vilâyet İdare Heyeti Reisliğine
6 Valiliğe

Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre âzasından olup bu günkü hal ve vaziyetlerinin tetkikine lüzum görülen bağlı sicil varakalarında yazılı halen vilâyetiniz dahilinde ikamet ettiği anlaşılmıştır.

1 — Bunlar hakkında, etraflıca ve esaslı bir şekilde yapılacak tetkikat neticesi elde edilecek malûmatın fişlerine ve haneleri hizalarına açık ve sarih yazılmasını ve altının da Parti İdare Heyeti Reise ile âzaları tarafından imzalanarak azami 15 eylüle kadar Genel Sekreterliğe gönderilmesini,

2 — Ölmüş veya her hangi bir şekilde, diğer bir yere nakletmiş olanlar mevcut ise, bunlar hakkında da toplanacak malûmatın ayrı bir tezkere ile bildirilmesini ve bu meyanda fişlerinin de iadesini rica eder, sevgi ve saygılarımı sunarım.

C. H. P. Genel Sekreteri
Erzurum Mebusu

Dr. A. F. Tuzer

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin Parti Teşkilâtına Umumi Tebligatı (Temmuz 1940'tan 31 Birincikanun 1940 tarihine kadar), cilt 17, Büro I (Gizlidir. Hizmete Mahsustur. Parti Bürolarında kullanılacaktır) Zerbamat Basımevi 1941.

80 YIL ÖNCE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA AĞUSTOS AYI

6-7: Çanakkale'de İtilâf kuvvetleri Başkomutanı Sir Ian Hamilton, bize karşı üç-çatallı yeni bir saldırı başlattı. Gelibolu Yarımadasının en ucundaki ve Arıburnu güneyinde Anzak Koyu'ndaki siperlerden hücuma kalkılırken, Suvla Körfezi'ne de yeni bir çıkartma yapıldı. Türk savunması karşısında, bunların hiçbiri başarı kazanamadı.

10: Anzak koyu ile Suvla körfezine çıkmış "İngiliz" kuvvetleri kıyıda birleşerek bir cephe hattı oluşturdular. Fakat içerilere ilerleyemediler.

25: İtalya krallığı Osmanlı devletine savaş ilân etti.

26: İtalya Almanya'ya da savaş ilân etti.

BOŞ VERİN!

Yaşadığımız kenti kasıp kavuran hava kirliliğine karşı bilinen en etkili çare, orman örtüsünü korumak ve çoğaltmak! Bunu bile bile, Türkiye'nin giderek çölleşmesine daha ne kadar boş vereceksiniz?

Biz Türkiye'nin doğal çevresini korumaya kararlıyız. Sizin de katılmanızı bekliyoruz.
Doğal Hayatı Koruma Derneği P.K. 18 Bebek 80810 İstanbul Tel: (212) 281 03 21 Faks: (212) 279 55 44

"...sanat fuarı

42 sanat galerisi
250 sanatçı."

TÜYAP

5. İstanbul Sanat Fuarı

12 - 17 Eylül 1995
TÜYAP İstanbul Sergi Sarayı
Tepebaşı - İstanbul

Ziyaret Gün ve Saatleri
12 - Eylül 1995 : 11.00 - 17.00
13 -16 Eylül 1995 : 11.00 - 20.00
17 Eylül 1995 : 11.00 - 19.00

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

EYLÜL 1995 FİYATI: 150.000 TL (KDV DAHİL)

BİR KOLLOKYUM: 1095 CLERMONT KONSİLİ VE HAÇLI SEFERİ ÇAĞRISI

DİL OĞLANLARI

HEIDELBERG'İN ÖNÜ-ARKASI

21

TARİH VAKFI
YURT YAYINLARI

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye üzerine bilgi birikimini güçlendiren, başta tarih olmak üzere değişik disiplinlerde yazılmış özgün ve çeviri çalışmaları, araştırma ve inceleme için temel oluşturacak ulaşılması zor kaynakları yayınlar.

OSMANLI ÂDET, MERASİM VE TABİRLERİ

Umur-ı Mülkiye Nazırı Pertev Paşa'nın torunu Abdülaziz Bey'in (1850-1918), Osmanlı toplumunda günlük yaşam, törenler, gelenek ve görenekler ile kullanılan tabirler üzerine bilgi ve gözlemlerini kaleme aldığı on dört defter ilk kez yayımlanıyor. Merhum Prof. Kâzım Arısan ile Duygu Arısan Günay'ın yıllarca emek vererek sadeleştirdikleri ve dipnotlarla zenginleştirdikleri bu kitap özellikle İstanbul yaşamı konusunda bu denli ayrıntıyı içeren birinci elden kaynakların ne kadar az olduğu göz önüne alınırsa, önemli bir boşluğu dolduracak. Birbirini tamamlayan iki kitap halinde yayımladığımız, özgün adıyla Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye'nin birinci kitabında eski doğum, eğitim, evlenme törenleri, İstanbul'un semtleri ve evleri, giyim-kuşam ve İstanbul'daki toplum hayatını okuyacaksınız. İkinci kitapta ise Osmanlı toplumundan bazı kesimleri, çeşitli eski inanışları, spor ve eğlenceleri, ayrıca sağlık, musiki, dil ve edebiyata dair bazı bilgileri bulacaksınız.

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı Yurt Yayınları
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul.
Tel. 0212-227 37 33 / Faks: 0212 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. Tel. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

SUNUŞ

Bu ay özellikle zengin ve renkli bir sayı hazırladık. Okuyacağınız en önemli makale, Haçlı Seferlerinin başlangıcının 900'üncü yıldönümü dolayısıyla Fransa'da düzenlenen, kendisinin de katıldığı bir kolokyum hakkında, Hacettepe Üniversitesi'nden Prof.Dr. Ahmet Yaşar Ocak'ın kaleme aldığı değerlendirme yazısı. Biz de, kapağımızı ve bu metni özgün resimlerle bezedik. Boğaziçi'nden Doç.Dr. Halil Berktay, geçen ay Temmuz sonunda Heidelberg'te toplanacağını duyurduğumuz VII. Uluslararası Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihi Kongresi'ne gidip bir de bildiri sundu. Şimdi, bu toplantıyı eleştirel gözlerle etraflıca anlatıyor. Pulbilim üstadı Salih M.Kuyaş dostumuz da, erken dönem Cumhuriyet posta belgeleri üstüne yeni bilgiler sunduğu bir yazı dizisine başladı. Urfa'dan Avukat Müslüm C.Akalın, C.Halk Fırkası yerel örgütünün 1924 Ağustos ortasından itibaren birbuçuk yıllık kararlarını içeren resmî bir defter bulmuş ve yeni harflere çevirmiş; bulgularını bizimle paylaştı. Onun hazırladığı malzeme, Vakıftaki arkadaşlarımızdan Başar Başarır'ın himmetiyle anlamlı bir inceleme halini aldı.

Geçtiğimiz aylarda Fransızların İstanbul'da düzenledikleri "Dil Oğlanları ve Tercümanlar" sergisi üstüne, bu sergiyi düzenleyenlerden, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nde görevli F.Hitzel çok güzel bir yazı yazdı. Ona da, Yapı ve Kredi yayınlarının bastığı sergi katalogundan ilginç resimler kattık. Bir başka yabancı konuk yazarımız Berlin'den: W.Bloch bundan yüz yıl öncesinin denizaşırı Alman imparatorluğunun Osmanlı devletiyle ilişkisine dair bir ayrıntıya ışık tutuyor. Nuri Akbayar arkadaşımız sayesinde, bu yazıya da bizim Hariciye Nezareti neşriyatından Fransızca iki belge ekledik ve Türkçeye çevirdik. Emanuel Karasu hakkında bir biyografi denemesi hazırlayan ve bunu kendi koleksiyonundan belgelerle süsleyen Roni Marguiles Londra'da yaşıyor, ama yabancı konuk değil, Karasu Efendi gibi Türkiyeli Yahudi. (Eski sayılarımızda, ilginç birtakım fotoğraflarla denemelerini basmıştık; yayımladığı bir tarihsel şiir kitabı için de bir tanıtma yazısı yayımlamıştık.) Bizim de bu yazıya katkımız, Roni'nin yerini bulduğu, Karasu'nun mezarının resimlerini çektirmek oldu. Yazı dizilip sayfa haline getirildikten sonra aklıma geldi: merhum Tarık Zafer hocanın *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabının yeni basımının ek belgeleri arasında, Karasu'yla ilgili iki Osmanlı Bakanlar Kurulu kararının kopyası ve çevrimyazısı var. 6 Şubat 1921'de, İtalyan teb'ası sayılmak için yaptığı başvurunun Meclis-i Vükelâca reddi ve 20 Temmuz 1921'de "bir muamele-i mücamelekârî olarak" aynı kurulca kabulü: Tunaya, cilt III - *İttihat ve Terakki*, Belge 6 ve 7, s. 623-26. Kitabiyat bölümümüzde de, Yahudilikle ilgili bir yazımız bulunuyor. Rifat Bali, *Siyonist Önderlerin Protokolları* diye tanınan bir iftira kitabını eleştirmekte. Yalnız, bu çalışmayı yayımlarken, "Siyonizm"in ayrı bir konu olduğunu unutmuyoruz. Tutanaklar uydurmadır; ama (Birleşmiş Milletler'in 10 Kasım 1975 tarihli ve 3379-XXX sayılı Genel Kurul kararında belirtildiği üzere) bilime-ahlaka-adalete aykırı bir ırk-ayrımcılığı gerçeğidir. (Bu konuda, Türkkaya Ataöv'ün Türkçeye çevirdiği *Siyonizm ve Irkçılık* başlıklı kitaba bakınız: AÜ SBF Yay., 1982.) Dr. Herkül Millas, bize yeni Yunanca yazını tanıtmayı, bu kere Girit hakkında bir romanla sürdürüyor. Kırıkkale Üniversitesi'nden Dr. İhsan Yerlikaya'nın *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesi üstüne uzun araştırması, basın tarihi alanına önemli bir katkı oluşturmakta. Cüneyd Okay arkadaşımızın sunduğu, 1921 yılına ait Türkiye Sosyalist Fırkası Hastalar Sandığı Nizamnamesi de, şimdiye kadar bilinmeyen bir belgedir.

Yüz yıl önce bu ayın Osmanlı günlük basınından seçmeler, yerli yerinde. Vakıf Haberleri de, yazlık tatilini tamamladı ve her zamanki yerini aldı. Gelecek ay, yeniden buluşmak üzere, hepinizi saygı ve sevgiyle selâmlıyorum.

Düzeltme: Temmuz sayımızda Antalya hakkında bir incelemesini yayımladığımız, Dr.Muhammet Güçlü'yü Sunuş yazımda "Antalya Üniversitesi'nden" diye takdim etmiştim. Kendisi, bunun doğru olmadığını ve düzeltmemi istedi. Yaptığım yanlıştan ötürü özür dilerim.

METE TUNÇAY

TOPLUMSAL
TARİH

Fransız Şövalyesi Godfrey de Bouillon'un Kutsal Toprakları yönelerek yola çıkması

Aylık Dergi
Sayı: 21 Cilt: 4 Eylül 1995

Sahibi:Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier

Yayın Yönetmeni:
Mete Tunçay

Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol

Danışma Kurulu:
Ayşen Anadol, Ayda Arel, Halil Berktay, Edhem Eldem, Ekrem Işın, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak

Grafik Tasarım:
Haluk Tuncay

Dizgi, Sayfa Düzeni: *Tarih Vakfı*
Baskı: *Numune Matbaacılık*

Adres: *Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul*
Tel: *(212) 227 37 33*
Faks: *(212) 227 37 32*

Abone Koşulları:
Altı aylık (yurtiçi): 800.000 TL.
(yurtdışı): 20$US
6 sayılık cilt (yurtiçi): 1.000.000.-TL.
(yurtdışı): 24$US
Her gönderi için yurtiçi taah. posta ücreti olarak 30.000 TL, yurtdışı normal posta için 2$US, uçak için 4$US alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Ayşe Şen**'in* İkdâm'*dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

URFA'DA CUMHURİYET HALK FIRKASI
***Başar Başarır,** Urfa'dan Sayın Müslüm Akalın'ın bulup yeni harflere çevirdiği, 1924-25 yıllarına ait bir karar defterinden yararlanarak, Şeyh Said ayaklanmasından sonra bütün güneydoğuda kapatılan parti örgütlerinin erken dönem etkinliklerine ışık tutuyor.* 6

İKİ KONGREDEN NOTLAR: I
HEIDELBERG'İN ÖNÜ ARKASI
***Halil Berktay,** Temmuz ayı sonlarında Almanya'da yapılan Osmanlı Tarihiyle ilgili toplantıdan gözlemlerini aktarmakta.* 13

GÜNÜMÜZÜN YÜZ YIL KADAR ÖNCESİNDE ALMAN BAHRİYE STRATEJİSİ VE DENİZAŞIRI TİCARETİ

*Berlin'den **Walter Bloch,** eskiden bize ait olan Kızıldeniz'in en güneyindeki Feresan adalarında, Alman gemileri için bir kömür ikmal deposu kurulması örnek-olayından hareketle Alman imparatorluğunun dünyaya yayılmasının koşullarını inceliyor.* 20

KARASU EFENDİNİN BİYOGRAFİSİNE BİR BAŞLANGIÇ

***Roni Margulies,** İttihatçıların ünlü ileri gelenlerinden, İkinci Meşrutiyette Selanik mebusu Emanuel Karasu Efendinin yaşam öyküsünü toparlamaya girişiyor.* 24

1095 CLERMONT KONSİLİ'NİN VE HAÇLI SEFERİ ÇAĞRISI'NIN 900'ÜNCÜ YILDÖNÜMÜ MİLLETLERARASI KOLLOKYUMU

***Ahmet Yaşar Ocak,** Fransa'da kendisinin de katıldığı önemli bir tarihçiler toplantısından izlenimlerini aktarmakta.* 30

DİL OĞLANLARI
Frederic Hitzel, *İstanbul'da bu yaz başında açılan Tercümanlar sergisi dolayısıyla, bu kurumun tarihi hakkında önemli bilgiler sunuyor.* 37

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İLK POSTA PULLARI - I
Yük.Müh. Salih M.Kuyaş, *Milli Mücadele ve erken Cumhuriyet yıllarında damga, harç vb. pullarının sürşarj yapılarak postada kullanılmalarının ve yeni serüler bastırılmasının öyküsünü anlatmakta.* 44

T.SOSYALİST FIRKASI HASTALAR SANDIĞI TALİMATNAMESİ
Cüneyd Okay *1921 yılında yayımlanan küçük bir belgeden hareketle Meşrutiyet solunun tarihine katkıda bulunmakta.* 47

DÜZMECE BİR KİTAP ÖRNEĞİ: SİYON ÖNDERLERİNİN PROTOKOLLARI
Rifat N.Bali, *bu yüzyılın başında Rusya'da uydurulan ve oradan yayılarak bütün dünyadaki Yahudi-düşmanları tarafından çeşitli basımları yapılan bir kitabın eleştirisini yapıyor.* 48

GİRİT'VE BİR ROMAN
Herkül Millas, *bu yıl Abdi İpekçi ödülünün verildiği, 1922 Giriti'ni anlatan Yunanca bir romanı tanıtmakta.* 54

TERCÜMÂN-I AHVÂL GAZETESİ VE HABERCİLİK ANLAYIŞI
Dr. İhsan Yerlikaya *ilk önemli özel Türk gazetesinin serencamına ışık tutmakta ve hükümet destekli habercilik anlayışını vurgulamakta.* 57

TARİH VAKFI'NDAN HABERLER

Darphane Binaları geziliyor

Her gün neşr olunur. Siyasî ve ilmî gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Bâbıâli Caddesinde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taallûk eden âsâr-ı kalemiye maateşekkür derc olunur. Ücret-i ilânat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

"İKDÂM"DAN SEÇMELER

EYLÜL 1895

DERLEYEN
AYŞE ŞEN

II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışının 19. Yıldönümü

CÜLÛS-İ HÜMÂYUN ŞEHR-ÂYİNİ

Şehr-Âyîn-i Meserret-Karin
Bu gece çerhe olur reşk-endâz
Zîver-i revnak envâr-ı zemin
Bu gece eylediler sıdk ile hep
Cümle efrâd-ı milel şehr-i âyîn

Şehr-Âyîn-i Meserret-Karînin Tafsilâtı

Dün geceki suver-i pür-sürûrun (neşeli görüntülerin, manzaraların tafsilât ve tarifâtını kayd etmek imkân haricindedir. Her tarafa i'zâm ettiğimiz müteaddid muhbirlerimizin ol bâbta getirdikleri tafsilât o kadar şumüllüdür ki bendagân-ı Şâhâneden her birinin icrâ eylediği şehr-âyîn birer kalb-i sâfın tahassüsât-ı ubûdiyyeti (bağlılık duygulanmaları) olduğundan velinimet-i bî-menendimiz hazretlerinin lütuf ve inâyet-i cihan-bânileriyle her kalp leb-rîz-i şevk ve meserret (şevk ve sevinçle dolup taşmış) bulunduğundan hakk-ı şükran ile mütenâsib olan müessir-i ubûdiyyeti (bağlılık izlerini, tesirlerini) bi-hakkın tarif edebilmek bir geceye değil, haftalara, aylara, senelere tevakkuf eder. Binâenalyh ber-vech-i âtî yazabileceğimiz tafsilât ancak kalem-i nâçizânemizin muktedir olabildiği bir derecede demektir.

Ez-cümle Yıldız sarayı şevket-i ihtivâsının (içine aldığı, heybetin, büyüklüğün) havali-i nüzhet-i tevâlîsi (kesintisiz neş'esi, eğlencesi) ve hıyâbân-ı behçet-âsâr (sevinç izleri taşıyan iki yanı ağaçlı yol) ile hadâiki (bahçeleri) ve civar-ı mesâdet-nisârı (mutluluk saçan çevresi] bendegân-ı saadet-nişân Cenab-ı Şehriyârî tarafından o kadar müşa'şa (şa'şaalı, parlak) surette tenvir edilmiş idi ki o tarafa mün'atıf olan (yönelen) enzâr-ı temâşâ bir emvâc-i behiştî içinde envâr-i cevâleye müstagrık (cennete mahsus dalgalar içinde dolaşan ışıklara dalmış) olarak husûle-i tasavvurdan efzûn (tasavvur olunanın çok üstünde) bir derecede sürûr ü şâdîye mazhar olmakta ve diğer taraftan muzıkalar da lâtif lâtif havalar terennümüyle teşnîf-i âzân (kulaklarında küpe] erbâb-ı sadakat etmekte idiler... (1 Eylül 1895)

BOĞAZİÇİ-ANADOLU CİHETİ

Hüdavendigâr (Bursa) vilâyet-i celîlesi valisi devletlû Münir paşa hazretlerinin köşkleri emsâline fâik bir suretle tenvir ve tezyin edilerek fişenkler ve maytaplar endahtı suretiyle dahi icrâ-yi âyin-i sadakat kılınmıştı.

Yine o civarda Dahiliye Nezaret-i celilesi müşteşar-ı sâbıkı atufetlû Reşid beyefendi hazretlerinin köşkleri hakikaten gayet nazar-rübâ bir surette rengârenk kanâdil (kandiller) ve fevânis (fanuslar) ile tenvir edilmiş ve câ-be-câ fişenkler, maytaplar iş'âl olunarak şâyân-ı sadakat ubudiyyete (bağlılığa) layık icrâyi suver-i pür-sürûr edilmişti.

Yine o civarda Galata'da Emtia ve Dahiliye Gümrüğü Nâzırı saadetlû Ramiz beyefendi hazretlerinin köşkleri dahi donatılmış ve bir çalgı takımı tarafından terennüm edilen ehviye-i lâtife (latif müzik havaları) ile tâ-be-sabah icrâ-yi şâdmânî kılınmıştır.

Yalıköyü'nde Sıhhiye Reis-i Sânisi atufetlû Ahmet Mithat efendi hazretlerinin sahilhâne-i âlîleri bî-hadd ü hesap fevânis ve kanâdil ile tenvîr ve gûnâ-gûn il'âb-ı nâriyye îkâd olunarak (renkli renkli ateş oyunları yakılarak) icrâ-yı şehr-âyîn-i behcet-karin edilmiştir... (1 Eylül 1895)

Okurların Katılımını Sağlama Girişimi

İHTAR

Bir şey düşündük. Gazetemiz bir hikâyât-ı müntehibe mecmuası teşkil etmek istiyor. Fakat bu âna kadar derc ettiklerimiz bu mecmuaya girmeyecek. Bir de mecmuamız yalnız hey'et-i tahririyyeden bulunanların âsârı için tertib olunacak değildir. Belki karilerimiz arasında hikâye yazmayı veya tercüme etmeyi sevenlere mahsus

bir zemin-i müşterekdir. Mecmua esasen kırk kadar hikâye-i müntehibeyi ihtiva edecekdir. İhdâ olunacak hikayât bu adedi tecavüz eder ise bizim için daha büyük şeref. Hikâyeler muharrirler veya mütercimlerinin imzaları altında evvela gazetede sonra da mecmua suretinde de neşr edilecekdir. Mecmua "edition lux" denilen tab-ı müzeyyen tarzında gayetle zarif ve mükellef olacak vinet tabir olunur çicekler ile tersî' edilecekdir (süslenecekdir). İhdâ buyuranlara meccânen takdim edilecek mahdud-el-aded nüshalar üzerine "İkdam Gazetesinin hediye-i nâçizidir" ibaresi matbû' olup hariçte füruht edilecek nüshalarda bittabi bu ibare bulunmayacakdır. Hikâyeler hissî ve muzhik (güldürücü) ve cinaî tarzlarından hangisine ait olsa şerâit-i mer'iyye dahilinde bulunduğu halde makbuldür...

(9 Eylül 1895)

ŞUÛNÂT

Maden Arama

Kastamonu vilâyet-i aliyyesi dahilinde kâin Âbâd dağında iki bin dönüm arazî-i hâliyye (boş topraklar) ve emîriyyede bakır ve simli kurşun, krom, demir madeni taharrisi için Musa efendi ile altı nefer refikine taharrî ruhsatnâmesi verilmiştir... (8 Eylül 1895)

BİR MÜCADELE-İ HÛNRÎZÂNE

Rumlar Arasında Kanlı Kavga

Galata kulesiyle Tünel arasında kâin Şahkulu sokağında biraderi Basil ile birlikte sebzevatçılık etmekte bulunan Tomas o civardaki kahvelerin birinde tıraş olmakta iken kahvenin derununda bir masa başına biriken birkaç delikanlı yek-diğerlerinin başına domates atarak eğlenmeye başlamış olduklarından Tomas bunların hareketini pek beğenmeyip muârızlarından (karşı gelenlerden) Koçu'ya hitaben "bu gibi hareketler senin gibi çocuklara yakışmaz" deyince kafayı dumanlamış olan Koçu arkadaşlarının önünde kendisine çocuk muamelesi edildiğine canı sıkılarak cebinden çıkardığı bir bıçakla Tomas'ı cerh etmek istemiş ise de Tomas silahı Koçu'nun elinden kapıp istimâline meydan vermemiş olduğu cihetle Koçu fevkalâde hiddetlenerek berber dükkânında ele geçirdiği bir bıçakla Tomas'ı bi'takib arkasından yetişmiş ve bıçakla yüzünden yaralamıştır. Bu sırada mecrûhen biraderi Basil yetişip elindeki bastonla Koçu'nun sırtına ve başına iki şiddetli darbe yerleştirmiş ve merkum da mukabeleye kıyam ederek elindeki bıçakla Basil'i başından ve boynundan cerh etmiş ve firara tasaddi eylemiş (kaçmaya başlamış) ise de Basil'i arkasından koşarak cârihi Karanfil sokağında yakalamış ve fakat vücudundan akan kan kuvvetini tedrîcen zâil etmiş olduğundan kahveye dönüp yarasını sardırmaya mecbur olmuştur.

Koçu bu fırsattan istifade ederek bir aralık Hendek sokağına doğru şitâbân olmuş (seğirtmiş) ise de orada bir zabıta memuru tarafından tevkif edilerek yakayı ele vermiş ve memur tek bulunduğu cihetle o civarda bulunan zabıta merkezine ihbar-ı keyfiyetle oradan on kadar jandarma neferi celb edilmiş ve ol şahs-ı şerir (kötü şahıs) mevkûffen Galatasaray merkezine îsâl olunmuştur...

(10 Eylül 1895)

VUKÛÂT-I ZÂBITA

Sirkeci civarında bir otelde sâkin Üsküplü Nevzat dünkü gün Yeni Cami civarında mürüru esnasında cebinde bulunan on bin Osmanlı lirasıyla bir İngiliz altununu Galata'da Kafesci sokağında sâkin meşhur çalgıcı Nikoli ahz ü sirkatle firar eylemekte iken memurîn-i zabıta tarafından der-dest edilmiştir.

-Evkaf-ı Hümayûn Meclis-i İdare odacısı Divriğili Hüseyin ile nezaret-i müşârünileyha sandık hamallarından İsmail arasında dünkü gün münâzaa zuhur edip merkum İsmail Hüseyin'i başından cerh eylemiş ve cârih der-dest edilmiştir.

-Boyacı köyü fevkinde bir viraneliğe evvelki gece bir sürü-yi ağnâm getirilmiş olduğu zâbıtaca haber alınarak mahall-i mezkura getirilip sahibi olduğu anlaşılan İncir köylü celep tarafından Mustafa isticvâbında mezkur koyunları sürüden mübâyaa ederek (satın alarak) Boyacı köyünde kasaplara füruht etmek üzere getirdiğini beyan etmesi üzerine bunların tezkereleri celb edilmiş ve lede-t-tedkik fatura ve zebhiye (kasaplardan kestikleri hayvanlar için alınan vergi) ilmühaberlerinde 70 re's ağnâm gösterildiği halde sürünün ta'dâdında 97 adet olduğu anlaşılarak fazla için bir teminât irâe edemediğinden (gösteremediğinden) bunların mâl-i mesrûk [çalınmış mal] olması ihtimaline mebnî merkum der-dest olunarak bâ-jurnal Beyoğlu Mutasarrıflığına gönderilmiştir... (30 Eylül 1895)

MUSÂHABE

Zâhir, O Zaman da Aç İmişler!

Toprak Yiyenler

Avrupalılar bir taraftan Afrika içlerine doğru ilerledikçe görülmedik, işitilmedik ahlâk ve âdât inkişâf etmektedir (meydana çıkmaktadır). İşte o cümleden olmak üzere olan Afrikalılarda toprak yemekte büyücek bir inhimâk (düşkünlük) görülmektedir.

Vâkıa toprak yemek âdeti Amerika'nın sekene-i asliyyesinden (asıl oturanlarından, yerlilerinden) bakır renklilerde de görülmüş ise de bugün onlardan eser kalmayacak kadar miktarları az olduğundan bahse şâyân görülemez.

Toprak ve hususen güzelim lüleci çamuru ile mide sefinesini safralandıranlar Afrika'nın Garp cihetindeki Ginelilerdir.

Bunların çok yedikleri (kaöak) dedikleri sarımtırak bir topraktır.

Bunu ağızlarında kemal-i iştiha ile çiğnedikleri gibi midelerine de indirir ve bundan dolayı hiç de ağırlık ve sıkıntı çekmezler. Şu tatlı taâma ol kadar inhimâk gösterirler ki adeta aşerer gibi bir halde bulunurlar. Artık böyle bir itiyadda bulunanları bundan vaz geçirmek kabil midir?

Gine zencilerinden vaktiyle Hind-i Şarkî'ye nakl edilenler orada buldukları lüleci çamuruyla kefâf-ı nefse (ölmeyecek kadar olan rızka) mecbur ve muztarr (çaresiz, zorunlu) kalmışlardı. Fakat bu yeni toprakta memleketlerindeki kadar kuvve-i gıdâiyye bulunamadığından fenalaşmışlar ve içlerinden bir hayli kurban vermişlerdir. İşte bu sebeble bu taâmdan el çekmişlerdir...

(6 Eylül 1895)

URFA'DA CUMHURİYET HALK FIRKASI

BAŞAR BAŞARIR

Halk Fırkası'nın ilk kurulduğu dönemde Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarını dönüştürerek oluşturduğu taşra teşkilatı hakkında bilinenler son derece sınırlıdır. Bu açıdan Urfa'da Sayın Müslüm C. Akalın[1] tarafından ortaya çıkarılan ve yeni harflere aktarılan "Urfa Cumhuriyet Halk Fırkası Heyet-i İdare Mukarrerat Defteri" büyük bir katkı niteliğini taşıyor. 16 Ağustos 1924'ten 20 Şubat 1926'ya kadar bir zaman kesitini kapsayan bu defter yalnız sunduğu ipuçları ve bilgilerle değil, akla getirdiği sorularla da hayli ilgi çekici bir tarihsel malzeme. Bunun nedenlerinden biri de defterin kapsadığı dönemin (yaz 1924-kış 1926) oldukça hareketli bir siyasi ortama sahne olmasıdır: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın açılıp kapanması, Şeyh Sait İsyanı'nın çıkması ve bastırılması, İstiklal Mahkemeleri yargılanmaları vb.

Dergimizin sayfaları defterin tamamını yayımlamaya yetmeyeceğinden burada yalnızca kararların genel bir tasnifi yapılacak, kimi ilginç noktaların üzerinde durulacak, sonuç bölümünde de CHF'nın Urfa örgütünün daha sonraki dönemlerde izi sürülmeye çalışılacaktır. Ancak önce biraz ev ödevi yapıp Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Halk Fırkası'na dönüşüm sürecini anımsamakta sanırım yarar var.

MÜDAFAA-İ HUKUK'TAN HALK FIRKASI'NA

Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nin en önemli kararlarından biri de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması, bölgesel direniş örgütlerini merkezi bir yapı altında toplanmasıdır. Cemiyetin yürütme organı olan Heyet-i Temsiliye'nin başkanlığına Mustafa Kemal seçilir. 12 Ocak 1920'de (İstanbul'da) toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Misak-ı Milli'nin oy birliğiyle kabulü üzerine İtilaf devletleri İstanbul'u işgal eder. Ankara'da bulunan A-RMH Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesinin çalışmaları ve yurt çapındaki temasları sonucu 23 Nisan 1920'te "olağanüstü yetkilerle donanmış olan" Büyük Millet Meclisi Ankara'da toplanır. Artık, açıkça söylenmese de, cemiyet tüzüğüne dayanarak ülke yönetimine el koymak üzere harekete geçmiştir.[2]

Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarının bir fırkaya dönüşeceğine dair ilk işaretler Büyük Millet Meclisi'nin ikinci toplantı yılının başlarında belirir. 21 Mart 1921'de meclis başkanı Mustafa Kemal bütün vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği bir tamimde, A-RMH Cemiyeti'nin heyet-i merkeziye üyelerinin adlarını sormaktadır.[3] Kısa bir süre sonra, 10 Mayıs 1921'de mecliste cemiyetin adını taşıyan bir grup kurulacak, bu oluşumun amacının da bir tür parti disiplini sağlamak olduğu açıklanacaktır. İlk kuruluşta 133 üyeli olan bu grubun başkanlığını Mustafa Kemal yapmaktadır ve gittikçe artan üye sayısı meclis genel kurulunda çoğunluğu oluşturmaya yetmektedir.

Aradan yaklaşık bir yıl geçtikten sonra A-RMH Cemiyeti teşkilatına gönderilen 15 Nisan 1922 tarihli bir tamim cemiyetin örgütlenme biçimini bazı esaslara bağlamaktadır.[4] Buna göre TBMM' deki A-RMH Grubu, cemiyet teşkilatının "idare-i merkeziyesi"dir. Savaşın kesin olarak kazanılması ve saltanatın kaldırılmasından sonra Mustafa Kemal basına, "Halk Fırkası" adı altında bir parti kurma amacında olduğunu açıklar. A-

1930'larda çekilmiş olması gereken bu fotoğraf, bir "seçim" sandığının başındakileri gösteriyor. (Urfa olduğunu sanmıyoruz)

RMH Cemiyeti başkanı, meclisin yeni seçim kararını almasından bir hafta sonra, 8 Nisan 1923'te, "9 Umde" bildirisini yayımlayacak, meclisteki A-RMH Grubunun Halk Fırkası'na dönüştüğünü ilan edecektir. Fırkanın resmi kuruluşu seçimlerin bitişi ve 2. dönem TBMM'nin açılışından sonra, 11 Eylül 1923'te gerçekleşir.

Cumhuriyetin ilanından sonra cumhurbaşkanlığına seçilen Mustafa Kemal Halk Fırkası'nın başkanlığını vekâleten İsmet Paşa'ya bırakır. Halk Fırkası Genel Başkan Vekili ve Başbakan İsmet Paşa ertesi gün (20 Kasım 1923) A-RMH Cemiyeti merkezlerine şu tamimi gönderir:

"Bütün vatana kurtuluş ve bağımsızlığı getiren Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bugünden itibaren Halk Fırkası'na dönüşecek ve cemiyetin bütün idare kurulları Halk Fırkası idare kurulları olarak vazifeye devam edeceklerdir." [5]

1924 baharında hilafetin kaldırılması ve yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle sıra Halk Fırkası'nın örgütlenmesine gelir, ülke çapında teşkilat çalışmalarına başlanır.[6] Ancak seçimlerin yapılacağı ve büyük kongrenin toplanacağı 1927 yılına dek geçen zaman içinde ülke siyasetinde o kadar çok şey değişecektir ki, devlet kuran partinin taşra teşkilatı önemini büyük ölçüde yitirecektir. Ülkenin geneli için geçerli olan bu durum özellikle doğu ve güneydoğu illerinde daha çarpıcı bir biçimde ortaya çıkar. Bu konudaki incelemeleri son bölüme bırakarak karar defterini karıştırmaya başlayalım.

URFA CUMHURİYET HALK FIRKASI HEYET-İ İDARE MUKARRERAT DEFTERİ

16 Ağustos 1924 ile 20 Şubat 1926 tarihleri arasında 156 numaralı kararın yer aldığı defterin içeriği esas olarak Urfa ve çevresinde oturan şahısların Milli Mücadeleye katıldıklarına dair belge düzenleme ve ilgili makamlarla bu konuda yazışma üzerine kurulu (156 kararın 91'i). Fırka işleri, eski ve yeni yöneticiler arasındaki çekişmeler, merkezle yazışmalar ve yöneltilen talepler, Urfa'da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın örgütlenmesi, 1924 Aralık ayındaki milletvekili araseçimi ve 1925 Şubat'ındaki belediye seçimleri göze çarpan diğer ilginç konular. Ancak Tunceli'de çıkan ve Urfa'nın da içinde bulunduğu tüm bölgeyi uzunca bir süre etkisi altına alan (13 Şubat-31 Mayıs 1925) Şeyh Sait isyanından tek bir kararda bile söz edilmemesi dikkat çekici.

Karar defterini iki ayrımda incelemek daha açıklayıcı olacak. Birinci ayrımda partiyi doğrudan ilgilendiren yazışmalara, seçimlere, TpCF'yla ilişkilere dair kararlar, ikinci ayrımda da (içeriğin yarısından fazlasını oluşturan) şahısların Milli Mücadeleye katılıp katılmadıklarına yönelik kararlar ele alınacak.

1. Parti İşleri, Seçimler, TpCF vb'ne İlişkin Kararlar

1924 yazının tüm ülkede Halk Fırkası örgütlenmesine hız verilen bir dönem olduğuna yukarıda değinilmişti. Anlaşılan bu rüzgâr Urfa'ya da erişmiş ve Urfa Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Halk Fırkası'na dönüşmüştür. Teşkilat çalışmaları sürerken ortaya kimi pürüzler çıkar. Karar defterindeki 16 Ağustos 1340 (1924) tarihli ve 1 numaralı kayıt, fırka içindeki bir anlaşmazlığı ortaya koyuyor: Buna göre fırka içinde seçim yapılarak idare heyeti yenilenmiş, ancak eski başkan Hacı Mustafa Efendi[7] fırkaya ait birtakım evrak, defter, dosya, mobilya ve eşyalara el koymuştur. Anlaşılan kendisine daha önce yapılan sözlü başvurulara olumsuz yanıt vermiş ve söz konusu malzemeyi yeni yönetime teslim etmemekte direnmiştir. Bunun üzerine Mustafa Efendi'ye ve vilayete durumu bildirir bir tezkere yazılarak uyarıda bulunulması kararlaştırılmıştır.

Açık olan şu ki, elimizdeki defter Urfa Halk Fırkası örgütünün ilk karar defteri değildir. Müdafaa-i Hukuk döneminde de bazı defterler ve dosyalar tutulmuş, ancak söz konusu evrakı, vilayet heyet-i idaresi yenilendikten sonra eski başkandan geri almak mümkün olmamıştır. Hacı Mustafa Efendi ile fırka yönetimi arasındaki gerilim bu kararla son bulmayacaktır. Bir hafta sonraki 5 numaralı kayıda göre Hacı Efendi fırkanın resmi mührünü iade etmişse de, yazılı başvurudan sonra ancak birkaç parça evrak teslim etmeye razı olmuş, kalanları da vermeyeceğini beyan etmiştir. Gerginlik bu noktada da son bulmamış, zaman zaman çeşitli vesilelerle yeniden gündeme gelmiştir. Örneğin 13 Eylül'deki 7 numaralı karar yeni yönetimin Hacı Mustafa Efendi'nin bu inatçı tavrı karşısındaki çaresizliğini yansıtmaktadır:

Harran heyet-i idaresi hakkında makam-ı vilayetten muhavvel 7 Eylül 1340 tarihli tezkereye karardır. Halk Fırkası'na kazalar heyet-i idarelerinin tecdid-i intihabına dair bir emir olmadığını ve Harran heyet-i sabıkasının tanınmasını Urfa heyet-i idaresinin intihabına memur Kozan mebus-u muhteremi Ali Saip Bey heyetimize beyan eylemişlerdi. Fırkaya ait evamir dosyası reisi sabık Hacı Mustafa Efendi tarafından henüz fırkaya tevdi edilmediğinden bu babda yapılacak muamele için tereddüt edilmektedir. Merkez-i umumiden istizanı tensip buyurulduğu takdirde işarı keyfiyete müsaade buyurulması hususunun makam-ı vilayete cevaben işarına karar verildi.

Yukarıdaki kararda söz konusu edilen başvuruya Halk Fırkası genel merkezinin 3 Ekim 1340 tarihli ve 537 numaralı cevabına istinaden Hacı Mustafa Efendi'ye 21 Ekim'de (14 numaralı kararla) bir kez daha gidilir, ancak yine yanıt alınamaz. Çaresizlik içinde kalan heyet-i idare bu kez ne yapılacağını merkeze yazdığı son bir yazıyla sorar (3 Kasım, no 17). Bu başvurunun yanıtını beklemeden vilayete hitaben bir başka yazıyla da fırkaya ait demirbaşın geri alınması için yardım istenir (8 Kasım, no 20). Meselenin bundan sonrası karanlıktır.

Hacı Mustafa Efendi
I. Dönem Urfa Milletvekili (uzun süre Meclis'e gelmediğinden 9.10.1920'de müstafi sayılmıştır.)

Fırka heyet-i idaresinin eski başkanı Hacı Mustafa Efendi'nin adı bir başka vesileyle daha karar defterine geçecektir: Hacı Efendi (anlaşılan o sırada belediye reisidir) Urfa'da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda görev almaktadır!

20 Aralık 1924 / no 55: Merkez-i umumiye telgraf. 334 senesinde İtilaf Fırkası riyasetinde bulunup İngiliz işgali zamanında halkın nefretini isticlab eden Haydar Ağa'nın mahdumu Hasan Ağa 337 senesinde Müdafaa-i Milliye'ye her nasılsa dahil edilmişken suiniyetine mebni ihraç kılınan mumaileyh bu kerre de fırkamızın itimadına kesb-i liyakat etmeyen Belediye reisi Hacı Mustafa Efendi ile bilittifak bugün azalarından bulunan Hacı Hakkı, Mahmut Hayati (Harran Şeyhizade Hayati Efendi), *Abdurrahman, Bekir, Şefik, Tahir Efendilerin* (Ateşbeyzade Tahir Bey) *nezareti altında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmi küşadının icra kılındığının umumi riyaset-i celileye ibla ğına karar verildi.*

Böylece TpCF resmi kuruluşundan (17 Kasım 1924) yaklaşık bir ay kadar sonra Urfa'da da örgütlenmiş olmaktadır. Ne var ki bu örgütleniş Halk Fırkası'nı pek rahatsız etmez. Bu durumun açık kanıtını Urfa'da TpCF'nin teşkilatlanmasından önce ve sonra yapılan iki ayrı seçimde bulmak mümkündür. 9 Aralıkta boş bulunan Urfa mebusluğu için yapılan seçimde Halk Fırkası adayı Refet Bey[8] merkezde 149 ikinci seçmen oyundan 141'ini almış, bağlı ilçeler Birecik, Suruç ve Harran'da da benzer bir başarı elde etmiştir (51, 52, 58 no'lu kararlar). Bu seçimin ilgi çekici bir özelliği de gösterilecek adayın, yani ilktedrisat müdürü umumisi Refet Bey'in, bizzat Urfa örgütü tarafından merkeze tavsiye edilmesi (26 Ekim 1924, no 15) ve Ankara'nın da İsmet Paşa imzalı bir yanıtla bu tavsiyeyi kabul etmesidir (4 Aralık 1924, no 43).

Bu arada örgütlenme çabalarını sürdüren Urfa Halk Fırkası üye kayıtlarına devam etmiş, 6 Ocak 1925 tarihine gelindiğinde defterdeki üye sayısı 1901'e ulaşmıştır (no 63). TpCF'nın Urfa örgütünü kurmasından 40 gün kadar sonra yapılan belediye seçimini de Halk Fırkası yine açık farkla, 170'e karşı 3415 oyla kazanacaktır (1 Şubat 1925, no 81).

Seçimler dışında iki parti arasında gerginlik bir kez de Birecik müddeiumumisi Asaf Efendi'nin TpCF'na eğilimli olması iddiasıyla ortaya çıkar. Halk Fırkası bu konuda merkeze ve meclisteki Urfa milletvekillerine bir başvuruda bulunur (10 Ocak 1925, no 69). Benzer bir yazışma da Birecik ilçe teşkilatı ile gerçekleşir, ancak önemli bir sonuç çıkmaz.Birkaç üyenin TpCF'na katılmak üzere istifa ettiği de olmuştur (no 59 ve 65). Halk Fırkası üyesi olduğu halde TpCF'yla ilişkide bulunduğu saptanan Mollazade Abdulgani Bey'e yönelik tezkere (no 75) ve bu şahsın Halk Fırkası'ndan çıkarılış kararı (no 79) dışında, karar defterinde rakip partinin adına pek rastlanmamaktadır. Zaten Mollazade Gani Bey rakip partinin kapatılmasından sonra Halk Fırkası'na geri alınacak ve oldukça dramatik bir ifadeyle bu şahsın partiden ihracının bir yalnışlık eseri olduğu deftere geçirilecektir (20 Şubat 1926, numarasız, bu defterdeki son karar).

Ali Saib Ursavaş
Elazığ 1887, Emin Harp Okulu Askerlik-Jan. Tabur Kumandanı-I, III, IV, V ve VI'inci Dönem Urfa, II'nci Dönem Kozan Milletvekili

Dikkat çeken bir başka kayıt da Ankara'ya gönderilen bir bilgi niteliğindedir:

13 Şubat 1925 / no 89: Umumi Riyasete

Terakkiperver Fırkası'na vilayet kâtibi umumiliği ünvaniyle Fethi Bey'in gelip teşkilatı bilicra Siverek'e gittiği ve kazalarda Terakkiperver Fırkası'nın küşadı mahsus ve Suruç küşad eylediği mesmu olduğundan Birecik kazasına Hacı Mustafa ve Ali efendilerin ve Siverek kazasına Hacı İmam ve Hacı Ömer efendilerin sevk ve izamı sevk ve tensip olunduğundan mezuniyet itası için riyaseti celileye tahrirat icrasına karar verildi.

Bu kararın alındığı 13 Şubat 1925, Şeyh Sait isyanının çıktığı tarihtir. TpCF'nın kapatılma sürecinde Şark İstiklal Mahkemesi'nin talebiyle önce doğu illerindeki örgütün lağvedildiği (25 Mayıs), ardından da partinin tümden kapatıldığı (3 Haziran) hatırlanacak olursa, Fethi Bey'in faaliyetlerine dair bu yazışmanın önemli olduğu düşünülebilir.

Urfa Halk Fırkası hakkında elde ettiğimiz diğer bilgiler ışığında teşkilatın maddi durumunun pek iyi olmadığını söylemek mümkündür. Defterdeki 2 numaralı kayıda göre vilayete "Fırka mahalli ittihaz ettirmek üzere" Basmane

civarındaki kilisenin verilmesi için başvuruda bulunulacaktır (17 Ağustos 1924). Bu ihtiyaç belki de eski başkan Hacı Mustafa Efendi'nin o tarihe dek kullanılan yerin sahibi olmasından ve seçimi kaybetmesinden sonra artık buna müsade etmemesinden kaynaklanmaktadır. Ne ki valiliğin yanıtı olumsuzdur. Bunu 12 Kasım'da verilen ve fırka merkezinin Basmane civarındaki Meşarkiye mahallesinde bir haneye nakledildiğini duyuran bir ilandan anlıyoruz (no 23). Ancak fırka merkezi 28 Aralık'ta, bu mevkinin "hilafı semt" olmasından dolayı, 8 ay müddetle sanayi mektebine nakledilir (no 60 ve 68).

Teşkilatın bir sorunu da elde yeterli Halk Fırkası Nizamnamesi'nin bulunmamasıdır. Merkezden talep edilen 15 nüsha nizamname, rakip parti TpCF'nın kurulmasından kısa bir süre sonra gelir (20 Aralık 1924, no 56). Siyaset arenasında bir alternatifin belirmesi genel merkezi harekete geçirmiş olmalıdır. Urfa'dan merkeze yönelik talepler oldukça çeşitlidir: resmi mevkilere, örneğin jandarma komutanlığına veya adliye mülazımlığına partiye yakın kişilerin tayini (no 48, 74), Urfa asliye mahkemesi müddeiumumisi Hasan Bey'in boş bulunan Diyarbakır mebusluğu için aday gösterilmesi (no 135), muhasebeci Kemal Bey'in terfisi (no 146), bir yetime maaş bağlanması (no 113) Ankara'dan beklenen hizmetlerin bazılarıdır.

Teşkilat, Urfa'da görevli devlet memurlarının yolsuzlukları ya da haksız uygulamaları hakkında da merkeze başvurmaktan çekinmez. Örneğin 8 Aralık 1925 tarihli ve 142 numaralı uzun bir kararda mahkeme heyetinin bir dava hakkındaki haksız tutumu rüşvet söylentileriyle birleştirilerek ayrıntılı bir biçimde aktarılır, en sonunda da bütün heyetin görevden alınması talep edilir:

...Halkın ruh ve kanaatı üzerinde pek fena tesirler vücuda getirmekte olan ve halkı hükümetten nefrete yegâne amil bulunan bu heyetin tayinine atfı ehemmiyet buyurulmasını heyeti idare kararına atfen memleketin menafiyesi namına kemali hulûsla arz ve teyid-i ihtiram olunur efendim.

Maddi sıkıntılara rağmen fırka kâtipliğine Hacı Hüseyinzade Arif Efendi'nin 30 mecidiye aylıkla alınması mümkün olacaktır (16 Mart 1925, no 97). Odacılığa da Kasım oğlu Mehmet'in 15 mecidiye aylıkla alınması işlerin düzeldiğine işaret sayılabilir (7 Mayıs 1925, no 111). Ancak sonbaharda sıkıntılar yeniden başlar, deftere düşülen kayıt şöyledir:

18 Kasım 1925 / no 139: Fırkamıza taahhüdatta bulunan zevatın 2 aydan beri taahhütlerini tediye etmemelerine mebni 15 mecidiye ücretle istihdam edilen odacı Mehmet Ağa'nın 2 aydan beri maaşı verilememekte olduğundan meblağı mezkurun tahsilat vuku bulana kadar fırka veznesinden tediyesine karar verildi.

Urfa Halk Fırkasının ilçe örgütleriyle de başı derttedir. Buralarda seçim yapılıp yapılmayacağına dair bir karışıklık yukarıda alıntılanan 7 numaralı kararda anlatılmaktaydı. 1925 ilkbaharında Suruç ilçe teşkilatında bir karışıklık çıkar ve ne yapılacağı merkeze sorulur. Bu durum yine bir idare heyeti seçiminden sonra başgöstermiş olabilir. Gelen yanıtta idare heyetinin nasıl olması gerektiği yazılıdır.

29 Nisan 1925 / no 106 (bir önceki kararın numarası da 106'dır): *Suruç Cumhuriyet Halk Fırkası reisi Casım Ağa'nın 15 Mart 1341 tarihli tahriratı üzerine 99 numara ve 23 Mart 1341 tarihli tahrirata merkezi umumiden edilen istizana cevaben kâtibi umumiliğin 19 Nisan 1341 tarihli şifresi mucibince "Suruç Heyet-i İdaresinin terkibi ahiri muvafıktır" denilmesine nazaran Nebibeyzade Hüseyin Paşa riyasete, Gökoğlu Casım Ağa, Picanlı aşiret rüesasından Hacı Mehmedi Kasey Ağa, Şeyh Müslüm Beyzade Fazıl Bey, Dinayı aşiret reisi Boybeyizade Nebi Ağa, Picanlı rüesasından Hacı Ali Yahşizade Hacı Ahmet Ağalar azalığa intihap olundukları ve fırka idaresinin mevcut nutuk ve evrakı resmiye ile fırka nizamnamesi ve demirbaş eşyanın teshitiyle devir teslim muamelesinin muhasebe defterinin üç nüsha olarak tanzimiyle bir adedinin Casım Ağa'ya, diğerinin reis-i lahik Hüseyin Paşa'ya ve diğerinin fırkamıza irsali için reis-i sabık Casım Ağa'ya tahrirat yazılmasına karar verildi.*

Bu kararın içeriğinden anlaşılacağı gibi Suruç ilçe teşkilatı tamamen aşiretlerin elindedir. Genel merkez bu duruma müdahale etmiyor ancak başkanlığı Casım Ağa'dan alıp Hüseyin Paşa'ya veriyor. Casım Ağa'yı da çok kızdırmamak için olsa gerek, idare meclisi azası olarak görevde tutuyor. Ancak bu manevra Casım Ağa'yı ikna etmemiş olmalı ki fırka mühürünü kaybettiğini ileri sürerek geri vermeyecektir. Harran ilçesinde de benzer bir durum söz konusudur. Bunun üzerine Urfa CHF merkeze bir yazı yazarak bu iki ilçe idare heyetlerine resmi mühür verilmesini isteyecektir (12 Mayıs 1925, no 112).

2. Şahısların Milli Mücadeleye Katıldıklarına Dair Kararlar

Bu tip yazışmaların çoğu Jandarma Bölük Kumandanlığına, bir bölümü diğer resmi makamlara (vilayet, savcılık vb), kalanı da "ilgililere" hitaben kaleme alınmış. Defterdeki toplam 156 karardan 91'i bu gruba dahil edilebilir. Bunlardan 80'i olumlu, 7'si olumsuz ve 4'ü de herhangi bir fikir bildirmeyen niteliktedir. Yazılan kararların boyutu ve içeriği başvuruda bulunan kişinin önemine göre değişmektedir. Sıradan bir vatandaşın talebine yanıt aşağıdaki gibi sade ve gayet kısadır:

16 Ağustos 1924 / no 4: Hacı Cumazade Hacı Şeyhi'nin istidasına karardır. Mumaileyh Hacı Şeyhi'nin Kuva-yı Milliye'de hizmeti mesbuk bulunduğundan ol suretle istidasına derkenar olunmasına karar verildi.

Oysa hatırı sayılır bir şahsın başvurusuna yanıt çok daha ayrıntılı, birden fazla tanıklık ve

Mehmet Refet Ülgen
Urfa-1888, Eyüp-Darülfünun Riyaziye Bl., aynı Bölümde Doktora-Fransızca, İngilizcc-Riyaziyat-Riyaziye Muallimi, Maarif Vekâleti İlk Tedrisat Umum Md. -II (Ara Seçim), III, IV, V ve VI'inci Dönem Urfa milletvekili. Ölümü: 27.10.1964

kanıtla desteklenmiş, süslü ifadelerle bezenmiş olmaktadır:

20 Eylül 1925 / no 131: Urfa'nın kurtuluş mücadelesinin başlangıcı olan 9 Şubat 1336 pazartesi gününden 9 Nisan 1336 perşembe gününe kadar güzeran olan müddet içerisinde Urfa'da iaşeleri kendisine ait olmak üzere 50 kişiden mürekkep kuvvetiyle kahramanane çalıştığına ve Siverek haricinde bulunan Kürkçüzade Mahmut Nedim ve Osman beylerle Şişko'nun hanelerinde tahassün eden Fransız kuvvetlerine vaki olan her hücumda kuvvetiyle hazır bulunduğuna ve oğlu Abdulhamit Efendi'nin de bu cidalden biri içinde göğsünden yaralanmış olduğuna ve Şebeke vakasında da yeğeni Şekercizade Mehmet Emin ve çetelerinden Osman'ın şehit olduklarına ve 6 Mayıs 1336 çarşamba günü Norman kuvvetlerine karşı giderek Birdrej mevkiinde vuku bulan harpte büyük yararlıklar ibraz eyleyerek çetelerinden Hacı Halil'in de şehit düştüğüne ve Harapnaz İstasyonu'ndaki harbe de 50 kişilik kuvvetiyle iltihak eylemiş ve bu suretle milli mücadelenin hitamına kadar malen ve canen güzide hizmetleri görülmüş olduğuna binaen mumaileyhe Kuva-yı Milliye binbaşılığı tevcih edilmiş olduğundan keyfiyetin bu suretle merci-i aidine tebliğine karar verildi.

Bazen de bu tip uzun ve ayrıntılı kararların, mahkûmiyeti sürmekte olan kimi şahısları kurtarmak üzere alındığı anlaşılmaktadır:

11 Aralık 1924 / no 47: Makam-ı Vilayete. Fırkamız heyet-i idaresine ibraz ve ita kılınan işbu istida münderecatiyle müstedi İs'el Ali oğlu Bedir'in Kuva-yı Milliye'de bilfiil istihlas-ı vatan uğrunda hizmet eylediği Birecik Halk Fırkası reisinin merkumun mücadele-i milliyeye iştirak etmiş olduğuna şahadet eylemesi ve Urfa vilayetinin mamülbahat umum halkı Kuva-yı Milliye'ye iştirakı dolayısıyla bilakaydüşart ceraim-i umumiyeden istisna edildiklerine dair verilen karar dairesinde eshab-ı ceraim gerek mevkuf ve gerekse gayr-i mevkuf bulunan bu aftan müstefid bulunduklarına binaen merkum Bedir'in dahi hizmet-i mesbukasına ve ol babdaki afv-ı umumi kararına tevfikan istifadesi tevzi-i adaleti zamin ve merkumun affını müstelzim olduğu gerek Birecik Halk Fırkası'nın meşhudatı ve gerekse fırka tarafından icra kılınan tahkikat neticesinde merkumun mücadele-i milliyeye iştiraki sabit olmakla ahkâm-ı kanuniye dairesinde mazhar-ı af buyrulması iktiza edeceğinden ol vechile levazım-ı kanun u adaletin icrası zımnında Urfa Cinayet Mahkemesi müddeiumumi memuriyet-i aliyesine havale buyrulmasına karar verildi.

Ömer Cevheri
Urfa-1892, Mehmet-İdadi-Ziraat-Çiftçi-IX'uncu Dönem Urfa Milletvekili. Ölümü: 18.11.1952

Jandarma kumandanlığından gelen sorulara yanıt niteliğindeki kimi kararlar da tutuklu bulunanları kurtarmaya yöneliktir. Milli Mücadele sırasında hükümetin aldığı bir kararla, gönüllü olarak teslim olan ya da hapisten çıkarılan sanık, tutuklu ve hükümlüleri Kuva-yı Milliye saflarında kullandığı bilinmektedir. Bu şahıslar daha sonra 19 Kasım 1923'te çıkarılan 372 numaralı yasayla bağışlanacaktır.[9] Urfa'da söz konusu kanundan yararlanmak için yapılan başvuruların yoğun olduğu söylenebilir, işte bir örnek:

7 Ekim 1924 / no 12: Mahkûm ve mevkuf Hame Beğto hakkında jandarma bölük kumandanlığının tezkeresine karardır. Heyet-i idare azasından Şeyhanlı aşiret reisi Hacı Ömer Efendi'nin derkenarından anlaşıldığına nazaran merkum Hame Beğto'nun Kuva-yı Milliye harekâtına iştirak eylediği cihetle ol vechile derkenar olunmasına karar verildi.

Fırkaya başvuran kimselere verilen bu yanıtlar konusunda da örgüt yönetimi değiştikten sonra kimi çatışmalar çıkmıştır. Anlaşılan eski yönetim sırasında hazırlanmış olan ve milli mücadaleye kimin nasıl katıldığını içeren bir listeye daha sonra itirazlar olmuş, bu da yeni polemiklere yol açmıştır:

1 Aralık 1924 / no 42: 21 Teşrinsani 1340 tarihinde sabık Halk Fırkası riyaseti tarafından tanzim edilen listeyle her nasılsa listede hizmetleri gösterilmemiş olan Şeyhanlı reisi Hacı Ömer Efendiyle rüfekasının mücadele-i milliyeye iştirak ile şayanı takdir hizmetlerinin sebkat ettiğini havi tanzim kılınan bu liste mutabıkı hak ve hakikattir. Evrak arasında Ateşbeyzade Tahir ve Hacı Emin imzalı istida muvafık-ı hakikat olmayıp ligaraz birtakım isnadattan ibaret olduğunu ve 21

Teşrin 1340 tarihli listeyle yeniden tanzim edilen listede miktarı kuvvetleriyle esamisi ve hidematı muharrer zevat mücadeleyi müteakip gerek cephe kumandanlığında ve gerek o zaman Urfa Kuva-yı Milliye Kumandanlığında bulunan Kozan mebusu Ali Saip ve Pehlivanzade Nurettin beylerden her nasılsa vesika istihsal edilmediğini ve edilmişse mezkur listede esamisi muharrer zevatın güzide ve milliyetperver hidematı sebkat ettiğini ve icabı halinde Kuva-yı Milliyeye amillerinin hidematı fevkaladesi mumaileyhüma Ali Saip ve Nurettin beylerden istilam edildiği takdirde hakikatın tezahür edeceğini heyetimizce tasdik ederiz.

Şeyhanlı aşireti reisi Hacı Ömer Efendi[10] ve arkadaşları hakkındaki bu karara bir üye şerh koymuş ve Hacı Ömer'in ancak 2-3 adamıyla Kuva-yı Milliye'ye hizmet ettiğini yazmıştır. Ayrıca anımsanacaktır ki, yukarıdaki kararda adı geçen istida sahiplerinden Ateşbeyzade Tahir Bey, bu kayıttan 19 gün sonra kurulan Urfa TpCF örgütünün kurucularından biridir.

Kişilerin Milli Mücadele'ye katılmış oldukları yolunda kararların bir kısmı da herhangi bir makama yönelik yazılmamış, içerikleri de bu ölçüde özensiz olmuştur. İşte tipik bir örnek:

28 Eylül 1924 / no 9: Memleketin emr ü müdafaası uğrunda kaza be kaza bütün Urfa ahalisinin kamilen Kuva-yı Milliye'de canen ve malen hidemat ve fedakârlıkta bulundukları cihetle Urfa'nın Kördük karyesinden Bekir bin Cuma ve Kanlıavşar nahiyesinden Kirden karyesinden Cuma oğlu Bekir'in Kuva-yı Milliye'ye iştirak eylediği tabi bulunmuş olduğundan karar verildi.

Bu kararda iki ayrı mevkiide ikamet eden iki ayrı Cuma oğlu Bekir'den söz ediliyor ve bu iki ayrı şahsın Milli Mücadele'ye iştirak etmiş olmalarının delili olarak, bütün Urfa halkının bu yolda çaba harcamış olduğu gösteriliyor. Muhtemelen böyle bir gerekçelendirme herhangi bir resmi makamı ikna etmezdi. Üstelik her iki kişinin adının aynı olması, ortada bir yanlışlık olduğunu düşündürüyor.

ÖRGÜTE NE OLDU?

Buraya dek yapılan kısa incelemenin amacı Urfa'da ortaya çıkarılan bir karar defterini tanıtmak, konuyla ilgilenenleri bu defterin varlığından haberdar etmektir. Yazının kalan kısmında olaya bir başka bakış açısı katabilmek amacıyla Urfa il örgütünün akıbeti araştırılacaktır. Eldeki deftere düşülmüş son kararın Şubat 1926 tarihli olması, daha sonraki gelişmeleri dikkatle gözden geçirmemizi gerektirmekte.

Müslüm Akalın'ın bu konuya ilişkin olarak gönderdiği Şubat 1927 tarihli bir gazete haberine göre, seçimler öncesinde CHF Urfa örgütü henüz faaliyettedir:

Cumhuriyet Halk Fırkası Namzetleri

Hocazade Nurettin Nabi Bey, Azabistanağasızade Ömer Nafi Bey, Hacıkâmilzade Müslüm Kâmil, Hacı Eyyüpzade Halil, Güllüzade Hacı İbrahim, Hacı Fazlıefendizade Abdulkadir, Muhtarzade Halil, ihtiyat zabitanından Müslüm Süleyman Bey. Mücadelesinde sevimli Urfamıza nafi hizmetleri sebkeden namzetlerimizi intihap edeceklerine ve bu suretle kadirşinaslıklarını göstereceklerine katiyen eminim. Bu emniyetle muhterem halkımıza şimdiden teşekkürü vazife bilirim.

Cumhuriyet Halk Fırkası Reisi Yusuf Kâmil[11]

Ne var ki teşkilatın milletvekili adaylarını erkenden (7 ay önceden) ilan etmesi işe yaramayacaktır. II. dönem TBMM'nin çalışmalarına 26 Haziranda son vermesinden sonra Mustafa Kemal 29 Ağustos'ta Halk Fırkası adına bir seçim bildirgesi yayımlayacak ve partinin adaylarını ilan edecektir. Eylül başında yapılan seçimler heyecansız geçecek, CHF adayları bütün seçim çevrelerinde "onaylanmış" olacaktır.

Yine Müslüm Akalın'ın gönderdiği 27 Haziran tarihli şu gazete haberi hayli ilginç:

CHF Büyük kongre murahhaslığına intihap olunan gazetemizin müdür ve muharriri Nurettin Nabi Bey ve Sanatlar Ocağı Müdürü Naci Veli beyler kongrenin tehirine mebni geçen perşembe günü şehrimize avdet etmişlerdir. Kendilerine beyanı hoşamedi eyleriz.[12]

Bilindiği gibi 1924 tarihli tüzüğe aykırı olarak üç yıldır toplanmayan CHF büyük kongresi ancak seçimlerin tamamlanmasından sonra, 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Ankara'da toplanabilmiştir. Ancak yukarıdaki haber, kongrenin önce Haziran ayında yapılmak istendiği, sonra bir vesile ile seçim sonrasına bırakılmış olabileceğini düşündürüyor. Eğer gerçekten böyle bir erteleme olduysa, buna mevcut siyasi ortam kadar, Mustafa Kemal Paşa'nın kaleme aldığı nutkunu Mayıs ayı içinde geçirdiği kalp krizi dolayısıyla bitirememesi de yol açmış olabilir.

Üçüncü dönem TBMM'de alınan kararlar uyarınca 1 Ocak 1928 tarihinden itibaren Elazığ, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt ve Mardin illerini içine almak üzere Birinci Umumi Müfettişlik kurulur.[13] Dönemin "süper valiliği" sayılabilecek bu müessese olağanüstü yetkilerle donatılmıştır, yalnızca devleti değil partiyi de temsil etmektedir. Muhtemelen bu yeni örgütlenme bölgedeki Halk Fırkası teşkilatının kapanmasına yol açmıştır. Çünkü bu tarihten sonra yapılan CHF kurultaylarında Urfa (ve diğer doğu illeri) "örgüt yok" kaydıyla milletvekilleri tarafından temsil edilecektir. Bunu daha yakından anlamak için Umumi Müfettişliğin yörede hakim olduğu 30'lu yıllar boyunca CHF'nın örgütlenme düzeyine bir göz atmak yerinde olacaktır:

CHF kâtibiumumisi Recep Peker'e göre 1931 kurultayı öncesinde henüz Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin ve Urfa'da parti örgütü yoktur. Muş (1929'da Bitlis'in yerine il merkezi olmuştur) ve Siirt'te örgüt vardır ancak kongre yapılmamıştır. Van ve Gümüşhane'de kongre geç yapılmış, rapor büyük kurultaya yetişmemiştir.[14] Doğrusu Muş, Siirt ve

Van'da parti örgütü olduğundan şüphe etmek mümkündür, çünkü sonraki yıllarda bu illerde örgüt olmadığı görülecektir.

1936 yılında CHP örgütlerinin durumunu Cemil Koçak'ın *Türkiye'de Milli Şef Dönemi* adlı kitabının sonunda yayınladığı 1 no'lu ekten öğreniyoruz. Buna göre CHP'nin Beyazıt (Ağrı), Van, Bitlis (1935'te yeniden il yapılmıştır), Muş, Hakkâri, Siirt, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Elazığ, Tunceli ve Bingöl'de, yani 12 doğu ilinde örgütü yoktur (Koçak 12 ilin adını sayıp "toplam 11" demektedir!).[15]

1938 CHP Üsnomal Büyük Kurultayı zabtına göre de 8 ilde, yani Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Muş, Siirt, Urfa ve Van'da örgüt yoktur.[16] Ancak 1935 yılında (seçimlerden sonra) yeniden il yapılmış olan, bu yüzden de kurultay zabıtlarında adı geçmeyen Bingöl, Bitlis, Hakkâri ve Tunceli'de de örgüt olmadığı kesindir. Dolayısıyla 1938'de örgüt olmayan iller hâlâ 12'dir ve bunların tümü ülkenin doğusunda yer almaktadır.[17]

Bütün bunlar göstermektedir ki Birinci Umumi Müfettişliğin yetki alanına giren illerde 1930'lu yıllar boyunca CHP örgütü yoktur, daha önce var olanlar da bir şekilde lağvedilmiştir. Aslına bakılırsa, bu yıllarda siyasi katılma devletin vatandaştan yurdun hiçbir yerinde pek beklemediği bir marifettir. Siyasetin yerini "eğitim" almıştır, örgüt yerine halkevleri açılmaktadır. Örneğin 16 Şubat 1932'de açılan ilk 14 halkevinden biri Diyarbakır'dadır. İkinci tertip 20 halkevinden biri de Van'da açılacaktır. 1938 yılında Birinci Genel Müfettişlik bölgesinde halkevi sayısı 19'u bulmuştur.[18]

CHP örgütü ile devletin bütünleşmesi 1935 kurultayı sırasında gündeme gelir. Bu tarihten sonra parti-devlet yakınlığı arttıkça, teşkilatın önemi iyice azalır. Bu gelişmelerden ilham alan Birinci Genel Müfettişlik önce kendi bünyesinde bir parti işleri bürosu kurar, 1938'de de bu iş için devletten kadro çıkartır:

Birinci Genel Müfettişlik bölgesini teşkil eden 8 vilayetin parti ve Halkevleri işlerini tedvir etmek üzere 1935 yılı sonunda müfettişlikte bir büro kurulmuş ve 24 Haziran 1938 tarih ve 3484 numaralı kanun ile tesbit edilen kadroda CHP işleri bürosunun vaziyeti kesbi katiyet etmiştir.[19]

Cumhuriyet Halk Partisi'nin taşra teşkilatlarının tek parti dönemi boyunca siyasi katılmadan çok, siyasi ve sosyal "eğitim"e yönelik hizmetler verdikleri bilinmektedir. Ancak bu durgun dönemden önce, Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarından Halk Fırkası'na geçiş oldukça ilginç olaylara sahne olmuştur. Yukarıda sözü edilen olaylar (idare heyeti seçimlerindeki çekişme, teslim edilmeyen evraklar, kaybolan mühürler, merkezle yazışmalar, 1900 üyesi olan il teşkilatının odacının maaşını ödeyememesi vb) bu hareketliliğin Urfa'da da hüküm sürdüğünü göstermektedir. Ancak Şeyh Sait isyanı ve ardından gelen Takrir-i Sükûn döneminde siyasal heyecan yerini yavaş yavaş mutlak bir durgunluğa bırakacaktır. Muhalefet ve basın susturulacak, gücünü konsolide eden tek parti, seçimleri de bir formaliteye dönüştürünce teşkilatın önemi büsbütün azalacaktır. Ülke genelinde hava böyleyken parti örgütü doğu illerinden tamamen çekilecek, daha sonra da yerini halkevlerine bırakacaktır.

Elde doğu illerindeki Halk Fırkası teşkilatının nasıl ve niçin lağvedildiğine dair bir belge yoksa da denebilir ki, Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin dönüştürülmesiyle kurulan Urfa Halk Fırkası örgütünün akıbeti çevresindeki diğer illerin örgütleriyle ortak olmuş, Birinci Umumi Müfettişliğin oluşturulmasından sonra ülkenin doğusu siyasi katılımdan -uzunca bir süre için- uzak kalmıştır. ■

DİPNOTLAR

1- Sayın Müslüm C. Akalın sadece karar defterini ortaya çıkarmakla kalmamış, daha sonra da çalışmaya önemli notlar ekleyerek katkıda bulunmuştur.

2- Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul 1992 (3.basım), s. 41.

3- *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara 1991, no. 376, s. 389.

4- *age*, no. 456, s. 457.

5- Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, Ankara 1983, s. 402-403.

6- Mete Tunçay, *age*, s. 90-94.

7- Müslüm Akalın'a göre Hacı Mustafa Efendi (Hacı Mustafa Hacıkâmiloğlu, 1870-1933) TBMM 1. dönem Urfa azasıdır, ancak meclisin oturumlarına katılmadığı için müstafi kabul edilmiştir. Meclis-i idare azalığı ve belediye başkanlığı da yapmıştır. *Urfa Yıllığı*'na göre (Sivas, 1967) bu görevi 1923'te sona ermiştir. Urfa Kuva-yı Milliyesinin lideri ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanıdır. Bkz Ali Rıza, *Urfa Mücahadesi*, (Sinop, 1924) ve Ali Saip, *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadelesi*, (Ankara, 1924).

8- Maarif Vekâleti İlk Tedrisat Umum Müdürü olan Mehmet Refet Ülgen (1888-1964), bu ara seçimle II. dönem TBMM'ye seçilmesinden sonra III, IV, V ve VI. dönemlerde de Urfa milletvekili olmuştur.

9- Mete Tunçay, *Bilineceği Bilmek*, İstanbul 1983, s. 124-125. Kanunun 4. maddesi şöyledir: "Mazının veya mahkûm oldukları halde kendiliklerinden veya bittahliye Kuva-yı Milliye'ye ittihak ederek hizmetlerinden istiğna hasıl oluncaya kadar ifa-yı hüsn-ü hizmet ettikleri hükümet-i mahalliyece tahakkuk eden eşhasın kableliltihak sebeb-i maznuniyetleri olan efalden dolayı takibat icar ve haklarındaki hüküm de infaz olunamaz ve bunlardan elan mevkuf vd makbus bulunanlar tahliye kılınır."

10- Müslüm Akalın'a göre bu şahıs TBMM 9. dönem üyesi Ömer Cevheri'dir ve şu anki devlet bakanlarından Necmettin Cevheri'nin babasıdır. Hacı Ömer Efendi'nin Urfa'nın kurtuluş mücadelesindeki hizmeti için bkz: Ali Rıza, *age*.

11- *Urfa*, 14 Şubat 1927. Bu gazete vilayet tarafından haftada bir yayımlanmaktadır.

12- *Urfa*, 27 Haziran 1927.

13- *Güneydoğu*, Birinci Umumi Müfettişlik tarafından yayınlanmıştır, İstanbul 1939, s. 65.

14- *CHF Vilayet kongre dilekleri ve Umumi kongre Layiha Encümeninin mazbataları*, Ankara 1931, s. 4.

15- Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, Ankara 1986, s. 403. Burada Koçak'ın yaptığı bir başka hata da "o dönemde toplam vilayet sayısı 50'dir" demesidir. Oysa vilayet sayısı, 50'sinde parti örgütü bulunan, toplam 62'dir.

16- *1938 CHP Üsnomal Büyük Kurultayı Zabtı*, Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1938, s. 8-29.

17- Cemil Koçak (*age*) 64 ve 403. sayfalarda 1938'te örgütsüz il sayısının 8'e indiğini ileri sürmektedir. Buradaki yanılgı, yukarıda açıklandığı gibi, 1935 seçimlerinden sonra il yapılan Bingöl, Bitlis, Hakkâri ve Tunceli'yi hesaba katmamaktan geliyor. Anlaşılan Koçak yalnızca zabıttaki "örgüt yoktur" ibareli illeri saymıştır. Yoksa CHP'nin 1936-938 arasında doğuda bir örgütlenmeye gitmesi söz konusu değildir.

18- *Güneydoğu*, Birinci Umumi Müfettişlik tarafından yayınlanmıştır, s. 434.

19- *age*, s. 433.

İKİ KONGREDEN NOTLAR (I)
HEIDELBERG'İN ÖNÜ - ARKASI

HALİL BERKTAY

Tarih Vakfı'nın periyodik olarak düzenlemeyi amaçladığı tarih kongrelerinin ikincisi 8-10 Haziran 1995'te İstanbul'da, Boğaziçi Üniversitesi'nde; Uluslararası Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihi Kongreleri'nin yedincisi ise 25-29 Temmuz 1995'te Almanya'da, Heidelberg Üniversitesi'nde yapıldı. Bunlardan ilkinin kısa bir özetini, 19. (Temmuz) sayımızın "Tarih Vakfı'ndan Haberler" bölümünde (s. 71), her nedense resimleri Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi'nin hazırlık toplantısına ait bir fotoğrafla karışmış biçimde vermiş; ikincisinin Temmuz başlarındaki hazırlık düzeyini ise —aslında kongrenin bitiminden birkaç gün sonra bayilere ulaşan— 20. (Ağustos) sayımızda yansıtmış, ama Tarih Vakfı'nın 2. kongresi hakkında söz verdiğimiz geniş değerlendirmeyi aynı Ağustos sayımızda sunamamıştık. Bir bakıma iyi de oldu, çünkü şimdi, Heidelberg'teki kongreden başlayarak, ikisi arasında bir karşılaştırma yapabilmek durumundayız. Bu, aynı zamanda, tarihçiliğin yenilenme dalgaları ya da farklı paradigmaların gelgiti ile, bunlardan herhangi birine çok yakından bağlanan örgütlenmelerin olanakları konusunda bazı gözlemlerde bulunarak, Tarih Vakfı'nın bundan sonraki yönelimleri üzerinde kafa yormamıza da vesile teşkil ediyor.

"İKTİSAT TARİHİ"NİN TÜRKİYE SERÜVENİ

Bu bağlamda VII. Uluslararası Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihi Kongresi, hem genel olarak "mega-kongre" uygulamasının, hem de 1960'lı ve 1970'li yıllarda henüz yeni sayılan arayışların vardığı noktayı simgelemekte. Daha çok 19. yüzyılda biçimlenen, eski ve dar anlamıyla askerî ve siyasî olaylar tarihinin (*histoire événementielle*) ya da gene bu düzlemde akıp giden hikâyeci (*narratif*) tarihçiliğin artık yetersiz kaldığı hissi, dünyada özellikle 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, bizde ise 1950 sonrasında yaygınlaştı. Braudel'in 1949'da yayınlanan *La Méditerranée*'sini derhal okuyup 1950'de eleştirel tanıtımını yapan Ömer Lütfi Barkan'ın, Demokrat Parti'nin iktidara geldiği o yıl içinde Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nü de kurması ve bundan sonra daha çok kent, demografi ve fiyat tarihçiliğine yönelmesi; aynı "dışa açılma" ortamında, henüz 35'ine gelmemiş bulunan Halil İnalcık'ın da 1949-50'de Londra'da Wittek'le çalışma olanağını bulması, Türk tarihçiliğinin 1930'ların ikinci yarısından itibaren içine gömüldüğü reel ve zihinsel izolasyondan çıkışın, milliyetçiliğin partikülarist paradigmasını kırmasa bile (daha evrenselci boyutlar sezdirmek suretiyle) yumuşatmaya başlayan ilk adımları oldu.

27 Mayıs'la ferahlayan özgürlük ortamında, gelişme büsbütün hızlandı. 1960'ların ikinci yarısının sola kayan fikir hayatında, İktisat Tarihi sihirli bir kılığa büründü: "ekonomik temel"in "üstyapı" üzerindeki belirleyiciliğine dair (vülger perspektifte Marksizme atfedilen, ama aslında Marksizm ile sınırlı olmayan) çağrışımlarıyla, hem askerî ve siyasî olayların ardındaki "gerçek tarih" olma iddiasını, hem de daha ileri/ilerici bir historiyografide adetâ kendiliğinden gelecek başarıların vaadini yüklendi; gerek (neoklasik fiyat ve bölüşüm teorisi anlamında) Ekonomi'ye, gerek Tarih'e alternatif bir "kurtarılmış alan" niteliği kazandı (örneğin 1969'da SBF'de Mehmet Selik'in açtığı ilk İktisat Tarihi dersini, pratikte Korkut Boratav ve Bilsay Kuruç ile bu satırların yazarının birlikte yürütüyor olması, hayli tipik bir durumdu). Bu koşullarda, bir yandan, daha çok Tarih dışındaki (Ekonomi, Sosyoloji, Antropoloji gibi) alanlarda yetişmekte olan bir nesil, Türkiye'nin azgelişmişliğinin tarihsel kökenlerine, bir başka deyişle Osmanlı toplumunun neden zamanında kapitalizme geçemediğine, dolayısıyla da Osmanlı "üretim tarzı"ve/veya sosyo-ekonomik formasyonunun niteliği (dinamik gelişme potansiyeli taşıyıp taşımadığı, feodal mi Asyatik mi olduğu) etrafındaki tartışmalara ilgi duydu. Diğer yandan, büyük sorular sormaya, insanlık tarihine bir bütün olarak bakmaya ve "aşağıdan yukarı" bir tavırla tabandakilerin veya marjinallerin (işçilerin, köylülerin, isyancıların, heterodoks ya da heretik mezheplerin, 1960'larda değilse bile daha sonra kadınların, eşcinsellerin) kaderini gündeme getirmeye yönelik bu heyecan, klasik Tarih eğitimi almış Ottomanistlerin Barkan ve İnalcık gibi en geniş ufuklu, evrensel bilim ölçütlerine en açık (ve tabii, sosyo-ekonomik tarihin uluslararası plandaki yükselişinden en haberdar) kesimlerini de sardı. Böylece, daha çok Althusserci-teorisist eğilimli genç ve radikal sosyal bilimciler ile, ampirik çalışan ve aynı zamanda ampirisist eğilimli Osmanlı tarihçilerinin daha yaşlı ve ünlü isimleri arasında, hem tartışmaya hem tanışmaya hizmet eden ortak bir gündem doğdu.

1973 SEMİNERİNDEN 1977 KONGRESİNE

Yeni ulus-devletin lejitimasyon ideolojisinin üretilmesine ilişkin kuruluş işlevi, bundan türeyip gelen

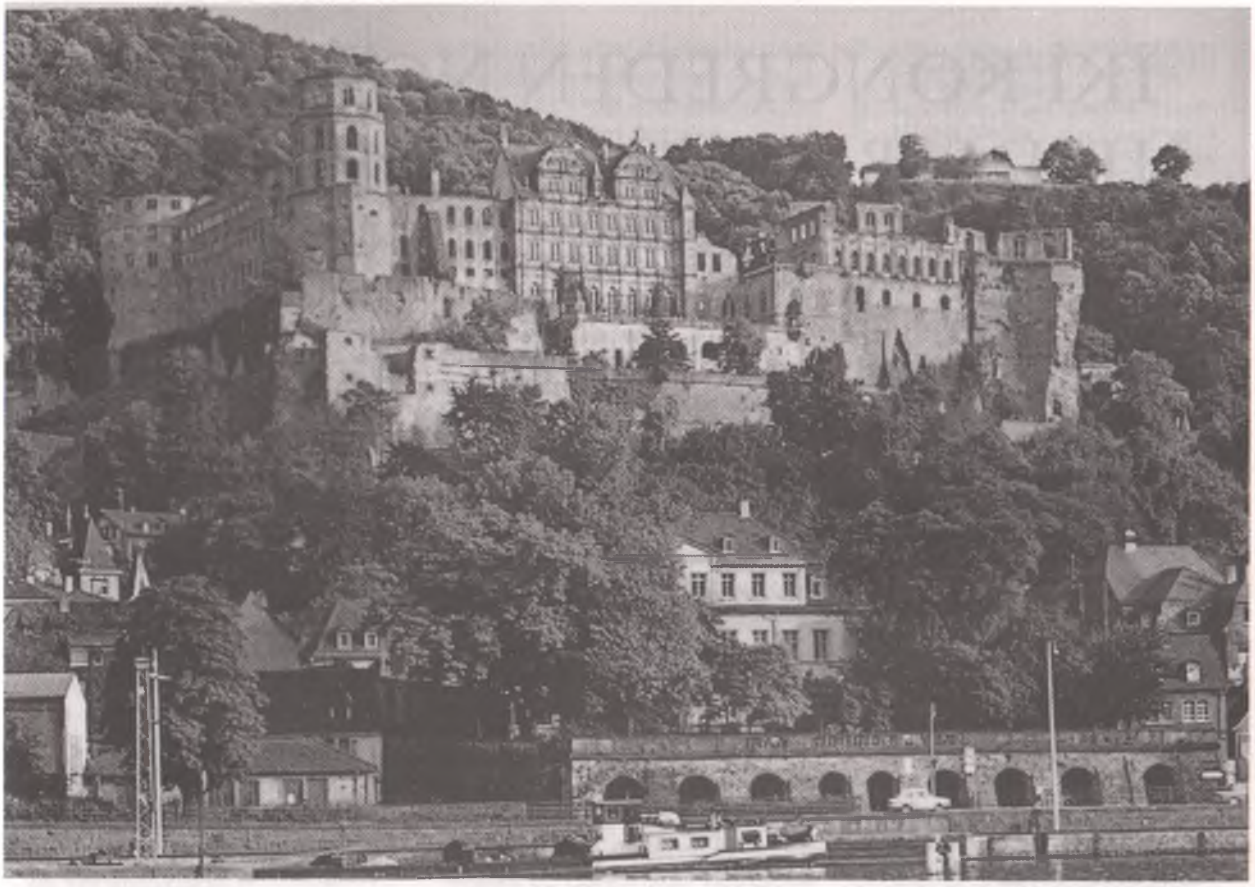

Neckar nehrinin kıyısındaki Heidelberg'in hemen üzerinde, kongrenin yapıldığı Üniversite Meydanı'nın çok yakınında, kentin 17. yüzyıldan kalma şatosunun romantik kalıntıları yükseliyor.

yarı-resmî misyonları, kendine özgü hiyerarşik kuralları ve kapalı, pederşahî havasıyla Türk Tarih Kurumu, Marksizm ile milliyetçiliğin, teorisizm ile ampirisizmin, amatörlük ile profesyonelliğin, gençlik ile yaşlılığın, ukalâlık ile otoritenin bu kadar geniş bir bileşimini kucaklayamadı, kucaklayamazdı. Ekonomik ve toplumsal tarihin bir alternatif olarak görülmesine, Türk Tarih Kongreleri'nin geleneksel yapısı dışında, müstakil bir organizasyona ihtiyaç görülmesi denk düşüyordu.

İlginçtir: bu yönde önemli bir sıçramayı ifade eden, 8-10 Haziran 1973 tarihli Hacettepe Üniversitesi "Türkiye İktisat Tarihi Semineri," Hacettepe ve Boğaziçi Üniversitelerinin ortaklaşa (ve Ford Vakfı desteğiyle) yürüttükleri "İktisat Eğitimini ve Araştırmalarını Geliştirme Projesi" çerçevesinde gerçekleştirilmiş; bir başka deyişle, Tarih alanının değil İktisat alanının bir türevi olarak ortaya çıkmıştı! Tebliğ ve tartışmaları 1975'te yayınlanan bu ilk Hacettepe Semineri'nin bileşimi de tipiktir: Klasik Ottomanistler, Barkan'ın yanısıra Nejat Göyünç, Halil Sahillioğlu ve Mehmet Genç tarafından temsil ediliyor; bunların yanında, farklı kökenlerden gelen Ünal Nalbantoğlu, Gündüz Ökçün, Oya Silier (Köymen) ve Selim İlkin yer alıyor; belki bir ara zeminde, Osmanlı tarihçiliğinin —her iki taraftan beslenerek gelişecek— genç neslinden Özer Ergenç ve Suraiya Faroqhi, prestijli bir platformda sahneye çıkıyordu. Seminerin yapıldığı yıl emekliliğini alan Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı" tebliğiyle hem AÜT, hem Osmanlı feodalizmi tezlerine karşı çıkarak akademik hayata veda ediyor; ama ortodoks partikülarizmin bu çift-anlamlı "kuğu şarkısı"nın hemen ardından, (daha sonra Osmanlı tarihinden uzaklaşmasına herkesin hayıflanması gereken) Ünal Nalbantoğlu, "Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı-Ürün ve Kent Ekonomisi" başlıklı tebliğini sunuyor; başka bir deyişle, Osmanlı toplumunun üretim ilişkilerine *alternatif* yaklaşımlar, Barkan ile Nalbantoğlu'nun eşleşmesinde ifade buluyordu.

1973 Semineri görünüşte tek başına bir olaydı, ama verimli yankıları olmakla kalmadı; gerek kompozisyonu ve gerekse belirli temalar, problemler üzerinde yoğunlaşan (*issue-oriented*) karakteri, dört yıl sonra bir başka bilimsel toplantıya, bir kuşak değişikliğiyle birlikte yansıdı: Artık ömrünün sonundaki Barkan sahneden çekilirken, Halil İnalcık'ın önerisi, Emel Doğramacı'nın desteği ve Osman Okyar'ın da bir kere daha Ford Vakfı kaynaklarını bu işe kanalize etmesiyle, 11-13 Temmuz 1977'de gene Hacettepe Üniversitesi, (*First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*'in biraz kekrek bir çevirisiyle) "Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi"ne sah-

ne oldu. Yani bu sefer, yeni bir kongreler dizisi başlatmak amacı başından beri ve açıkça gündemdeydi; hattâ Halil İnalcık'ın girişimiyle, kongre sırasında "Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Uluslararası Komisyonu" da kuruluyor ve gelecekteki toplantıları örgütleme sorumluluğu, ilk ağızda H. İnalcık, O. Okyar ve E. Doğramacı'nın yanısıra Kemal Karpat, Bernard Lewis, William McNeill, Irène Mélikoff, Nikolai Todorov ve Immanuel Wallerstein'den oluşan bu Komisyona emanet ediliyordu.

HACETTEPE 1977'DEN HEIDELBERG 1995'E

İşte, zaman içinde biraz değişen adıyla Türkiye/Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihi Kongreleri'ni, 1980'de Strasbourg'a, 1983'te Princeton'a, 1986'da Münih'e, 1989'da Marmara Üniversitesi'ne, 1992'de Aix-en-Provence'a ve nihayet 1995'te Heidelberg'e, hiçbir yazılı tüzüğü veya hükmî şahsiyeti olmadan bugüne değin *ad hoc* biçimde görev yapan bu Komisyon taşıdı. Kongre mahalli olarak seçilen önemli Türk-Osmanlı tarihi eğitim-öğretim ve araştırma merkezlerinden bazılarında evsahipliğini Komisyon üyeleri (Strasbourg'da Mélikoff, Princeton'da Bernard Lewis) yaptı; diğerleri ise Komisyona (Münih'ten Hans Georg Majer, Aix'ten Daniel Panzac gibi) yeni üyeler kazandırdı. Peki, McNeill ve Wallerstein ne arıyorlardı Komisyonda? Bunu, 1970'lerdeki yaklaşımın ve yeni bir kongreler dizisinin kalkışa geçmesinde kilit rol oynayan Halil İnalcık'ın Osmanlı tarihine bakışının genişliğine bağlamak, yanlış olmaz sanırım. Gerçekten de hem çok seçkinci, hem çok kucaklayıcı biçimde örgütlenmişti 1977 Kongresi: bir seminer için fazla büyük, ama bir atölye atmosferini yitirmeyecek kadar da derli topluydu; katılanlarının listesi "Osmanlı tarihçiliğinde (hattâ daha genel olarak Oryantalizmde) kim kimdir?" şeklinde okunabiliyor; sonuçta yayımlanan 38 tebliğin sahipleri arasında ise, hem (a) İnalcık, Nikolai Todorov, Bernard Lewis, Charles Issawi, Zvi Hershlag, Gabriel Baer, Roderic Davison, Robert Mantran ve Alexander Benningsen gibi, o ânın pek çok ünlüsü; hem (b) Hans Georg Majer, Bahaeddin Yediyıldız, Wolf Hütteroth, Rhoads Murphey, Carter Findley, Colin Heywood, Gilles Veinstein, Musa Çadırcı, Özer Ergenç, Feroz Ahmad ve Paul Dumont gibi, sonraki yıllarda daha da çok duyulacak isimler; hem de (c) William McNeill, Immanuel Wallerstein ve Çağlar Keyder gibi, özellikle Osmanlı tarihine değişik ve daha global açılardan yaklaşacakları umuduyla çağrılanlar, yer alıyordu. Kalite genel olarak yüksekti; bir sabah rüzgârı esiyor, belki özellikle İnalcık - Lewis - Issawi - Todorov dörtlüsü, bir öncülük çekirdeğini, gelenekten kopmadan (veya gelenekle buluşarak) yeni sorun ve sorunsallara açılışın klasik formasyonun en saygın temsilcilerince kutsanışını simgeliyordu.

Ancak geriye baktığımızda, başlangıçtaki bu düzeyi korumanın her zaman kolay olmadığını görüyoruz. 1973 ve 1977'deki seminer veya atölye havası, hızlı genişleme süreci içinde kayboluyor ve (bir ihtimal, Uluslararası Komisyon'un yazılı bir statüye ve prosedür bütünlüğüne kavuşmamasının da etkisiyle) tipik bir "mega-kongre" anlayışı hâkim oluyor. Böylece Türk Tarih Kongreleri'nden çok da farklı olmayan bir görüntü ortaya çıkıyor: Üç yılda bir, herkes dağarcığında ne varsa getirip ortaya döküyor ve prensip olarak akademik mevkii veya kişiliği olanlarca önerilen bütün tebliğler, hiçbir kalite kontrolü yapılmaksızın kabul ediliyor. Sonra organizatörler bunları, yalnızca başlık ve kısa özetlerine bakarak, ellerinden geldiğince çeşitli seksiyonlara ayırıyorlar; böylece herhangi bir anda, çok da fazla konu birliği arzetmeyen, üstelik dinleyici ilgisi bakımından büyük dengesizliklere gebe, en az dört paralel seans oluşuyor. Bu fragmanter ve episodik örgütlenme tarzı, içinden çıktığı pozitivist zihniyet yapısını büsbütün pekiştirici bir rol oynuyor: Her tebliğin beraberinde getirdiği küçük küçük enformasyon taneciklerinin, belirli bir problem etrafındaki bilgi birikiminin strüktüründe ya da daha önemlisi, problemlerin hiyerarşisinde nasıl bir değişiklik yaptığı pek sorgulanmıyor; temalar keskinliğini yitiriyor; bağlantılar ve makro-sorunlar silinmeye yüz tutuyor. Zaten tebliğler en fazla yirmi dakikaya sıkışıyor ve "tartışma" adına da sadece alelusül sorulan bir-iki soruya zaman kalıyor. Bütün bunlar MESA, CIEPO ya da (1995 Eylül ortasında 10. yapılacak olan) Uluslararası Türk Sanatları Kongreleri gibi çok büyük başka bilimsel toplantıların da değerini azaltıyor. Osmanlı tarihçiliğinin emek pazarının çeşitli ülkeler ve çok farklı üniversiter sistemler arasında bölünmüş karakterinden ötürü, bu mega-kongreler istihdamın düzenlenmesine de yaramıyor — oysa ABD'de, örneğin American Historical Association'ın kongreleri, hiç olmazsa insanların görücüye çıkmasına, yüzlerce özel üniversite yetkilisinin de zaten argoda *cattle-market* = sığır pazarı diye anılan bu piyasasından keselerine göre düşük, orta veya yüksek ücretli "mal" seçmelerine hizmet ediyor.

ATÖLYELER, ATÖLYEMSİ KONGRELER VE SON DÜZENLEME

Yanlış anlaşılmasın: büyük toplantıların hiçbir faydası yoktur demek istemiyorum. Küçümsenmemesi gereken "sosyal" işlevleri ağır basıyor: Yılların arkadaş ve meslekdaşları birbirlerini görüyor ve yaptıklarından haberdar oluyor; en fazla da gençler, hem bütün kodları ve iç töresiyle bir alanı tanımak, hem varlıklarını hissettirmek fırsatını buluyor. Eh, beş-on dolayında gerçekten iyi ve özgün tebliğ de daima çıkıyor. Ama gerçekten ciddî bilimsel odaklaşma ve tartışmalar açısından, dünyanın her yerinde ve pek çok disiplinde, tek bir tema veya problematik etrafında daha küçük boyutlu atölye veya mini-sempozyumlar örgütlemeye doğru bir eğilim var. Osmanlı tarihi alanında bunun bazı örnekleri, 1980'lerin ikinci yarısındaki St Louis ve Bochum, 1990'daki Münih toplantıları; Harvard'da geçen yıl kesintiye uğrayan Osmanlı-Safevi-Mughal atölyeleri; Binghamton'da belli aralarla Osmanlı'da manifaktür, 19. yüzyıl dönüşümleri, ya da Osmanlı İmparatorlu-

ğu'na ilişkin değişik historiyografiler gibi spesifik konulara hasredilen iki günlük konferanslar; keza Girit'te, Elizabeth Zachariadou'nun 1991'de Osmanlı beyliği, 1994'te Via Egnatia üzerinde yoğunlaştırdığı, 1997'de ise depremler ile doğal âfetlere ayrılması planlanan Rethymnon "Güneşli Kış Günleri" sempozyumlarıdır. İstanbul'da da 1990 sonbaharından beri devam eden Murat Sarıca Kitaplığı Tarih Haftasonları ile Fransız Anadolu Etütleri Enstitüsü'nde Stefan Yerasimos'un 1994 sonbaharında başlattığı iki ayrı atölye dizisi, uzun tebliğlerin bilimsel titizlik ile dostça sohbet havasını birleştirir biçimde doyasıya tartışıldığı özel ortamlar sunuyor. Öte yandan, faraza Dünya İktisat Tarihi Kongresi gibi bir mega-organizasyon, çapının getirdiği sorunları aşmak için, geniş bir şemsiye altında atölyemsi koşullar yaratmayı öngören hayli sıkı ön-hazırlıklara dayanıyor. İsteyen gelip istediği tebliği veremiyor (veya oracıkta doğaçlayamıyor). Oturumlar A-B-C kategorilerine ayrılıyor. A seanslarında, kongre düzenleyicilerinin önceden saptadığı konularda gene kendilerinin sipariş ettiği büyük *state-of-the-art* tebliğleri, seçilmiş kişilere verdirtiliyor. B seanslarında, belli bir konuda çalışan insanlar önceki iki yıl içinde kendi aralarında örgütlenip yoğun konferanslar düzenledikten sonra, Kongre'ye bu ön-toplantıların sonuç ve sentezlerini getiriyorlar. En gevşek tutulan C seanslarında bile, her seansın üç yıl önceden belli olan bir başkan veya iki eş-başkanı, iki yıl boyunca katılımcılarını kendileri seçip, onların yazılı olarak sunduğu tebliğleri diğer katılımcılar arasında dolaştırarak, Kongre'de *in situ* canlı ve düzgün bir tartışmayı peşinen teminat altına alıyor. Kısadan hisse: mega-kongreler belirli bir kalite düzeyini ve anlamlı tartışma ortamını ancak böyle taktik bileşimlerle koruyabiliyorlar.

Bu tür kaygıları Heidelberg kongresinin Prof Dr Michael Ursinus, Christian Herzog ve Raoul Motika'dan oluşan Organizasyon Komitesi de duymuş olmalı ki, dört günlük çalışma programının içine, tam listesini *Toplumsal Tarih*'in geçen sayısında verdiğimiz (bkz. Sayı 20, s. 53 ve aşağıda) birer saatlik yedi Çerçeve Konferansı (*Framework Lecture*) yerleştirmişler ve bunları, şu anda üzerinde çalıştıkları konulara göre ilginç katkılar yapabileceklerini düşündükleri kişilere sipariş etmişler. İkinci olarak, *Devletler, Ordular, Kaynaklar* konusunda ve John Haldon'un hazırlayacağı uzunca bir tebliğ etrafında, yedi kişilik bir panel hazırlamışlar. Üçüncü olarak, Halil İnalcık ile Donald Quataert'in editörlüğünde yayımlanan *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300 - 1914* (Cambridge University Press, 1994) cildi etrafında bir akşam tartışmasını gündeme almışlar. Bütün bunlar düzenleyicilerin, geleneksel bir çerçeve içinde çalışmak zorunda olmalarına karşın bazı yeni araçlarla kongreye biraz strüktür kazandırma çabalarını yansıtıyor.

KALİTE KONTROLÜ OLMAYIŞININ BİR KISIM SONUÇLARI

Ne ki, bu tasavvurları kongre öncesinde öğrendiğimde bende uyanan umut ve beklentilerin, dört günün sonunda tam olarak gerçekleştiğini söylemekten biraz uzağım. Temel formatı değiştirmek, yukarıda da ifade ettiğim gibi, Organizasyon Komitesi'nin elinde değil kuşkusuz. O temel format ise sayısal enflasyonu, dolayısıyla da vasatlaşmayı kaçınılmaz kılıyor. Bu yılki kongrede, kâğıt üzerinde 200'e yakın katılımcı, 140 dolayında da tebliğ varmış. Bunun pratikte ne anlama geldiğini bizzat yaşayarak gördüğümde, "28 yeni üniversite açmak"la övünen politikacılara duyduğum tepki aynen kabarıyor içimde: Açacağınıza kapatsanız; yarısını, hattâ yalnız dörtte birini muhafaza etseniz, çok daha iyi olacak! Bir kere bilimsel düzey, oturumdan oturuma ve tebliğden tebliğe çok, çok fazla oynayabiliyor. (Zaten böyle olmasa kongre düzenleyicileri, yalnız Çerçeve Konferanslar ile Devletler, Ordular, Kaynaklar panelini yayımlama kararını alırlar mıydı?) İkincisi, kongreye katılacaklarını bildiren, kayıt ücretini ödeyen, hattâ tebliğ özetini gönderenlerden bir kısmı, daha sonra, hem de bazen hiç haber bile vermeden gelmeyebiliyor. Örneğin Heidelberg'de, yalnız 28 Temmuz Cuma günü öğleden sonra verilmesi öngörülen on iki tebliğden yedisi iptal edildi ve bu yüzden bazı oturumlar neredeyse tamamen boşaldı, ama tabii bu yolla tasarruf edilen zamanı başka oturumların tartışma bölümlerine ilâve etmek mümkün olmadı. Üçüncüsü, tekrarlana tekrarlana çok eskimiş, veya içeriği çok(tan) aşılmış tebliğlere, maalesef azımsanmayacak ölçüde rastlanıyor.

Bir kişi böyle bir kongrenin en fazla dörtte birini izleyebilir. Ama not ve gözlemlerimi başka kimseninkilerle birleştirmeden, tek başıma ben bile Heidelberg'de her iki durumun hem de çok aşırı birer örneğini hiç zorlanmadan saptadım. Saptadım demek abes; durup dururken gelip gözüme battılar. "Kol kırılır yen içinde" demeden, isim vererek belirteceğim: (a) Hacettepe Eğitim Fakültesi'nden Rifat Önsoy'un, 19. yüzyıl Osmanlı dış borçlanması, Muharrem Kararnamesi ve Düyun-u Umumiye ile ilgili, hem de normal yirmi dakikalık sürenin iki katı sürdüğü halde oturum başkanlığında titizliğiyle tanınan Osman Okyar tarafından hiç kesilmeyen tebliğinin, defalarca işlenmiş bu konunun Donald Blaisdell'in tâ 1929'da çıkan, sonra da 1940'larda Hâzım Atıf Kuyucak tarafından Türkçeye çevrilen ünlü *European Financial Control in the Ottoman Empire*'ından bu yana bilinen ayrıntılarına hiç, ama hiçbir şey eklemediğini, Türkçe versiyonunu kendi kulağımla dinleyerek de algıladım, *Abstracts* kitapçığındaki Almanca özetine bakarak da doğrulayabiliyorum. 1854'ten 1874'e Osmanlı devletinin toplam ne kadar borç yükü altına girdiği, sonra 1875-76 yıllarında iflâsını nasıl ilân ettiği, Umumî Borçlar İdaresi'nin nasıl kurulduğu ve işlediği, emrine hangi gelir kalemlerinin tahsis edildiği gibi hususlar, lisansta bir literatür tarama ödevinden beklenebilir belki; ama şu 1995 yılında bir uzmanlık kongresinde tebliğ olarak sunulmasına, doğrusu akıl erdiremiyorum. (b) Varşova'dan Danuta Chmielowska'nın "Osmanlı İmparatorluğundaki Sosyal Değişimde Tanzimat Yazarla-

rının Rolü" başlıklı tebliğine (*Abstracts*, s. 26) gelince, aynı kişinin nerdeyse tamı tamına aynı başlık ve içerikli tebliği, 1989'da Marmara Üniversitesi'nde yapılan V. Uluslararası Kongre'nin *Tebliğler* kitabında yer almaktadır: Danuta Chmielowska, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Yazarlarının Sosyal Değişimlerdeki Rolü" (s. 234-238). İnanmayan açar bakar, karşılaştırır. Bir çalışmanın çeşitli versiyonlarını, dört-beş ay, en fazla bir-iki yıl gibi bir süre içinde farklı kürsülerden vermek veya değişik popülarizasyon düzeylerinde yazmak, günahsa eğer, belki birçoğumuzun işlediği bir günahtır. Ama aynı tebliği, altı yıl arayla aynı bilimsel toplantılar dizisi bünyesinde, V. ve VII. kongrelerde tekrarlamak — bu kadar da olur mu canım?

Bu tür olayların tamamen önüne geçilmesi, yüzyüze bulundukları bütün pratik güçlükler, zaman sınırları, gecikme tehlikeleri, kuvvet dengeleri ve nazik meslekî bağlantılar göz önünde bulundurulduğunda, mevcut kongre formatı içinde organizasyon veya hazırlık komisyonlarından beklenebilir mi? Pek bilemiyorum ve insafsız olmak istemiyorum bu noktada: Bir yandan, akademik aşırı-üretimin her biçim ve tezahürünün, kalite kontrolünü çok zorlaştırdığını (ve bu arada, şu Chmielowska olayına kadar, yeni tebliğ önerilerini daha önceki kongrelerin yayınlanmış metinleriyle karşılaştırmanın benim de aklıma gelmeyeceğini, hattâ tesadüflerin yardımı dışında bununla başa çıkmanın mümkün olmadığını) kabule yatkınım; diğer yandan, sırf yollanan başlık ve özetleri daha dikkatli okumak suretiyle dahi asgarî düzeyde ve itiraz edilmesi zor bir eliminasyon işleminin gerçekleştirilebileceğini, aynı zamanda (kabul edilen) tebliğlerin daha iyi gruplandırılabileceğini ve tek tek Çerçeve Konferanslar ile onları izleyen oturumlardaki tebliğler arasında daha sağlıklı bağlantılar kurulabileceğini savunmaya hazırım.

Testi kırıldıktan sonra su yolunu gösteren çok olurmuş. Ne yapayım, bazı oturum başlıklarının yüzeysel ortaklıklara dayandığı kanısındayım. Örneğin III.2 numaralı Kaynaklar oturumuna dahil edilen altı tebliğden en az ikisi (Justin McCarthy; Ghislaine Alleaume ve Philippe Fargue) tamamen demografik, Türk-Kürt-Arap kavramlarına ilişkin diğer ikisi (Yusuf Halaçoğlu; Nejat Göyünç) ise günümüzün milliyetçilik sorunlarınca esinlendirilmiş bir karakter taşıyordu; daha açıkçası, bunların hiçbirinde "kaynaklar hakkında tebliğ" vasfını göremiyorum. Çok farklı dönem ve ortamların insanları olan Evliya Çelebi ve İbrahim Müteferrika ile Şemsettin Sami'yi aynı II.1. Biyografik Çalışmalar oturumunda birleştirmek, bana zorlama geliyor. V.1. İmalât ve Örgütlenmesi oturumunda Rhoads Murphey'in verdiği tebliğin, imalât ile değil İstanbul'da ticaret, tüketim ve hayat standartlarıyla ilgili, dolayısıyla da Suraiya Faroqhi ile Tülay Artan'ın konferans veya tebliğleriyle bağlantılı olduğu çok açıktı. IV.4. Sağlık oturumunda Max Kortepeter ile yanyana yer alan Kemal Karpat ve Fikret Adanır tebliğleri de tıp veya sağlıktan çok Abdülhamit dönemine ilişkindi ve V.4. Genç Türkler oturumundaki tebliğlerin birçoğuyla birlikte anlam kazanabilirdi. Nihayet 26 Temmuz Çarşamba günü öğleden sonra yapılan III.4. Karada ve Denizde Osmanlı Askerliği oturumu ile 27 Temmuz Perşembe öğle saatlerindeki Devletler, Ordular, Kaynaklar panelinin hem bu kadar örtüşmesinin, hem de bu kadar birbirinden kopuk biçimde programa yerleştirilmesinin önlenebileceğini düşünüyorum. Tekrar belirteyim: bunlar yalnız benim farkettiklerim (veya farkettiğimi sandıklarım). II.1. Biyografiler, II.3. Osmanlı İdare Tarihi ve IV.1 Kariyer Etütleri arasında; ya da Arap eyaletlerini apayrı bir konu olarak işlemek geleneğinden ötürü, III. 1. Suriye (I), III.3. Eşraf ve Âyân, V.2. Suriye (II), VI.3. Bölgesel Etütler (I) ve VII.1. Bölgesel Etütler (II) oturumları arasında veya bunlar ile bütün diğerleri arasında başka ne gibi kopuklukların oluşmuş olabileceğini kestiremiyorum doğrusu.

KONFERANSLARDAN AKILDA KALANLAR

Gene de düzey açısından tarihçilerin, daha somut olarak Osmanlı tarihçilerinin yetişme tarzı ile müktesebatının belirleyici olduğu ve bu meseleyi şimdi veya gelecekte kongre organizatörlerinin alacağı hiçbir tedbirin çözemeyeceği inancındayım. Sonuç olarak bu tebliğleri müşahhas insanlar veriyor; kültürel arkaplanları yeterince zengin, metodolojileri ileri, komparatif perspektifleri geniş, tercih salınımları arasındaki tutumları dengeli ise, iyi ürünler çıkıyor ortaya. Kongre için bir çerçeve oluşturmaları amaçlandıysa, bir bütün olarak bu hedefe varamayıp uzunca tebliğler olarak kalan yedi konferanstan, Colin Imber ile Gilles Veinstein'inkileri izleyemedim; dinlediklerim arasında, Geza David ile Ibolya Gerelyes'in "Macaristan'daki Osmanlı Arkeolojik Buluntuları Üzerine Bir Değerlendirme"leri ile Suraiya Faroqhi'nin "Osmanlı İmparatorluğunda Mallar ve Tüketiciler" başlıklı konuşması çok başarılı geldi bana. Yalın ama çarpıcı bir tema etrafında örülmüştü David-Gerelyes çalışması: Geza David bir Ottomanist, Ibolya Gerelyes ise bir arkeolog ve müzeci; tahrir defterlerindeki hane sayıları ile bu tahrirlerden habersiz olarak yapılmış yerleşim kazılarında temelleri ortaya çıkarılan "ev" sayılarını yanyana getirince, şaşırtıcı tutarlılıklar keşfediyorlar; bu da bize Arkeolojinin zaman sınırı diye birşey kalmadığını, bilhassa Ortaçağ Arkeolojisinin büyük önem kazandığını, Sanat Tarihi ile Arkeolojiyi birlikte örgütleyip Tarih bölümlerini ayrı tutmanın yanlışlığını, nihayet çok daha basit bir düzlemde, defterlere yazılan insanların köyler kurmuş, evler yapıp oturmuş, yemek pişirmiş, abdesthaneye gitmiş, vb olduklarını öğretiyor/anlatıyor/hatırlatıyor. *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich* (Osmanlı İmparatorluğunda Kültür ve Günlük Hayat) konulu son kitabı kongre sırasında yayımlanan (ve yakında Türkçesi Tarih Vakfı'ndan çıkacak olan) Faroqhi'de ise çağrışım zenginliği ön plandaydı. Yakın zamanda Boğaziçi Üniversitesinde dinlediğim Donald Quataert gibi o da, ABD ve Avrupa'da hızlanan tüketim tarihi araştırmalarını Osmanlı toplumuna taşımanın önemine dikkat çekti ilk başta; derken tüketim, gelir ve para-

sallaşma düzeyi, pazar sepeti gibi kavramların tanımlanmasındaki zorluklara geçti; kaynaklar olarak narh listeleri, muhallefatlar, mefruşat defterleri, anılar ve güncelere değindi; moda değişimleri, bir statü sembolü olarak kıyafet, çiniler, çeşitli mallara yüklenen anlamlar, 15. yüzyıl ve 18. yüzyıl Bursa konutlarının karşılaştırılması, Osmanlı yemek kültürünün gelişmesi gibi alt-temalar arasında da rahatça dolaşıp, tüketim tarihinin iktisat tarihi ile kültür tarihi arasındaki ortak sınırda yer aldığı saptamasıyla sözlerini noktaladı. Üstelik, Faroqhi'den bir saat sonra bir de Tülay Artan tekrarladı (ve belki biraz daha somutladı) bütün bunları; dolayısıyla 26 Temmuz Çarşamba akşamı, Osmanlı tüketim araştırmalarının yakında patlama yapacağı, hattâ bu alanda enikonu bir yarış yaşanacağı izlenimi kuvvetle doğdu sanırım.

Buna karşılık Haim Gerber'in "Osmanlı Toplumu ve Ekonomisinde Müslümanlar ile Gayrimüslimler: Buluşmalar, Kültür ve Bilgi" konulu konferansını hem dinlenmesi zor, hem de metodolojik açıdan kritik bir noktada problemli buldum. Özellikle ekonomik temaslar açısından, tıkış tıkış bilgi doluydu Gerber'in sunuşu; ticaret ve kredi ilişkilerinin sıklığından, gayrimüslimlerin kadı mahkemelerine başvurmasına kadar, dinsel cemaatlerin birbirine kapalılığı gibi eskimiş bir dogmaya ters düşen ne varsa literatürde, hepsini koymuştu metnine; dahası, başını kaldırıp muhataplarıyla *konuşmak* yerine her satırı aynı yeknesaklıkla *okuması*, takibi iyiden iyiye yorucu kılıyordu. Bitirdiğinde kimsenin soru soracak hali de kalmadı tabii; oysa Gerber'in sosyo-ekonomik temas sıklığından çok geniş bir kültürel örtüşme, hattâ neredeyse özdeşlik türetmeye kalkışması, bunun göstergesi olarak da ortak kelime haznesi veya benzer âdetler gibi yüzeysel ölçütlerle yetinip, kültürün çok-katlılığında barındığını düşünebileceğimiz olası mentalite farklılıklarına hiç mikro-sonda daldırmaması (hele Carlo Ginzburg'un otuz yıldır okunduğu bir dünyada) mutlaka tartışılmalıydı. — Heidelberg'de 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başlarına ilişkin iki konferansın da (alt tarafı on kişilik) Boğaziçi Tarih Bölümü mensuplarınca verilmesi, ne yalan söyleyeyim, hoş geldi bana. Gerber'le tezat içinde, Selim Deringil sunuş tarzında çok rahat ve esprili, Hamit döneminde Osmanlıların Batılılarca nasıl görülmek istedikleri ("tersten Oryantalizm"leri) konusunda söylediklerinin içeriği ise günümüzün süregelen kimlik bunalımlarının ve ikiyüzlülüklerinin kökeni bağlamında, korkarım çok anlamlıydı. Zafer Toprak galiba kongrenin en uzun bildirisini verdi (*benim* uzun konuştuğum yolundaki rivayetlere karşı, Sarıca Tarih Haftasonları rekorunun da kendisinde olduğunu hatırlatırım). Şaka bir yana, itirazlarım var. Balkan Savaşlarıyla birlikte, Selanik'teki köklerinden kopan İttihatçıların, Osmanlı toplumunun dışarıyla teması en zayıf Türk-Müslüman unsurlara yaslanmak zorunda kalıp, bu süreç içinde görece daha devletçi-dayanışmacı bir konuma kaydıkları şeklindeki temel yorumu, elbette çok önemli. Açıklayıcı değeri yüksek olan bu çözümleme, İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in 1977 Hacettepe kongresine sundukları "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği" tebliği de dahil olmak üzere, Zafer Toprak'ın solidarizm, halkçılık ve "millî iktisat" konularındaki özgün araştırmaları boyunca temellendirilip geliyor. Buna karşılık Toprak'ın 1912 öncesine ilişkin anlatımını (a) münferit bir liberalizm, ve (b) bu yerli liberalizmin gerçekleştirdiği, kesintisiz biçimde tırmanan gelişme-modernleşme çizgisi eksenlerine dayandırmasını —*indirgemesini*, diyeceğim— yadırgamaya devam ediyorum. Zafer Toprak'ın neye, niçin karşı çıktığını anlamıyor değilim. 1960'lı ve 1970'li yılların solculuğu, serbest ticareti ve daha genel olarak dışa açılmayı eksiksiz bir felâket olarak görmüş; 1838 sonrasında yerel zanaatlerin toptan yıkılması suretiyle kapsamlı bir sanayisizleşme (*de-industrialization*) süreci yaşandığı varsayımını, örneğin Doğan Avcıoğlu, hiç ilerleme unsuru içermeksizin bağımlılık cehennemine giden basamakları adım adım inen, yüzde yüz kötümser bir 19. yüzyıl yorumuna taşımıştı. Bu yanlış, tamam; Osmanlı'nın iç dinamiklerinin gözardı edilmesi yanlış, tamam; aslında kadir-i mutlak olmayan "dış etki"nin her zaman "emperyalizm = en kötü" anahtarıyla değerlendirilmesi de yanlış, tamam; dolayısıyla, sırf Düvel-i Muazzama tarafından (da) istendi diye, liberal ekonomik politikalar dahil herhangi bir Tanzimat veya Islahat'ın bizatihî olumsuz sayılamıyacağı da tamam. Ama bu tür rektifikasyonlardan sonra da geriye bazı sorular kalıyor: Osmanlı'yı sadece iç dinamikler mi yönlendiriyordu? 19. yüzyıl için, emperyalizmin ve Büyük Devletlerin baskılarının hiç olmadığı bir analiz çerçevesi kurulabilir mi? Belki de (Bernard Lewis'inki türünden) yüzde yüz iyimser modernleşme öyküleri ile (Doğan Avcıoğlu'nunki türünden) yüzde yüz kötümser bağımlılaşma öyküleri arasında, her ikisinin tek-yanlılıklarını gideren, daha karmaşık ve kucaklayıcı bir paradigmaya ihtiyacımız var.

TEBLİĞLERDEN ÖRNEKLER

Katılanlar bilir: böyle bir mega-kongrede oradan oraya yuvarlanıyor insan; programda belirtilen saatlere göre, ilgi duyduğu tebliğleri dinlemek için oturumdan oturuma koşuyor; kapılar gürültüyle açılıp kapanıyor, yaylı sıralar çarpıyor; kafasında uğultulu izlenimler üstüste yığılıyor. Sonra içlerinden yalnızca birkaçı netlik kazanıyor (Mehmet Genç'i, Huricihan İnan'ı, Akşin Somel'i, Christoph Neumann'ı, John Alexander'ı, Ara Sarrafian ve Hilmar Kaiser'i hep başka yerlerde olduğum için kaçırdım, Yavuz Cezar'ın Fransızca tebliğini ise yorgunluktan doğru dürüst takip edemedim, itiraf edeyim; onun için benim seçimim başkalarından çok farklı da olabilir): Kemal Karpat, örneğin, "İslâmiyet ile Modern Tıbbın İttifakı: II. Abdülhamit Döneminde Düşük Yapmaya Karşı Açılan Kampanya" konulu, alabildiğine ilginç bir tebliğ sunuyor, daha önce kompozisyonunu eleştirdiğim IV.4. Sağlık oturumunda; Ege'nin Türk-Müslüman köylerinin Rum-Hıristiyan köylerine kıyasla çok geri ve yoksul olduğunu tesbit ve tahlil

eden Saray'ın, bir de bunun üzerine yüksek kürtaj oranının yol açtığı ana ve çocuk ölümleri binince, nüfus oranlarının değişmesi eğiliminden nasıl telâşa kapılıp çocuk düşürme girişimlerini önlemek için hem "ıskat-ı cenin caiz değildir" fetvalarına başvurduğunu, hem de bölgeye modern sağlık ekipleri gönderdiğini, taşıyıcılığını bizzat devletin yaptığı bir ön-milliyetçilik (*proto-nationalism*) öyküsü gibi anlatıyor. Bu yazının ikinci bölümünde daha fazla açıklık kazanacak nedenlerle, özellikle Çağlar Keyder'in dinlemesini çok isterdim bu tebliği: Karpat'ın bütün kurgusu, bir kere Türk milliyetçiliğinin (ya da henüz bu aşamada, Rum-Hıristiyan milliyetçiliğine karşı Türk-Müslüman nüfusa yaslanan bir savunma mevzilenişinin), bırakalım İstiklâl Savaşının bitiminde gökten zembille inmeyi, Balkan Savaşlarından bile ne kadar önce uç verdiğine; ikincisi, bu biçimleniş veya mevzilenişte "dış ayaklanma" ve ayrılık hareketlerinden çok, doğrudan doğruya Osmanlı toplumu içindeki sosyo-ekonomik, giderek sınıfsal çelişmelere tepkinin ne kadar önemli rol oynadığına işaret ediyor. Hemen ardından Fikret Adanır sürdürüyor, Karpat'ın başlattığı kalite tırmanışını: Tam 19. yüzyılın 20. yüzyıla devrildiği anda İzmir'de görülen veba olaylarının, çok sıkı karantina önlemlerinde ısrar eden Saray ile ticarî kârlarına zarar veren bu önlemleri kaldırtmak için salgın başlangıcını yok göstermeye çalışan yerel toplum öndegelenleri arasında yol açtığı gerilimler, birinci olarak Hamit döneminin mutlak suskunluktan ne kadar uzak olduğunu gösteriyor (bu, Adanır'ın kendi yorumu); ikinci olarak (bu da benim yorumum), muhafazakâr, hattâ müstebit bir iktidar ile sivil toplum arasındaki çelişmelerde dahi "demokrasi" adına her zaman sivil topluma hak vermenin ne kadar tehlikeli bir popülizm oluşturabileceğini düşündürtüyor. Bilimde parmak hesabı olmaz, bilenle bilmeyen bir tutulamaz, sokak ne derse desin. Yıldız bir an gevşese, veba hızla yayılacak; nitekim bir ara ölümler çoğaldığında bunu İzmir basını da kabul ediyor.

Kuruluş aşaması dahil Osmanlı klasik çağına ilişkin doyurucu tebliğler hayli az Heidelberg'de; benim yakalayabildiğim bazı önemli istisnalar, Halil İnalcık ile III.4. Karada ve Denizde Osmanlı Askerliği oturumunda konuşan Gabor Agoston, Daniel Panzac ve Virginia Aksan'dan geliyor. Tesadüfen yanyana düştüğümüz I.1. Osmanlı Ekonomisi ve Toplumunun Historiyografisi oturumunda, Osman Bey'in hayatı ve gazalarına ilişkin menkıbelerin aslında ne büyük gerçek paylarını içerdiğini, çeşitli yazılı kaynakların tanıklığı ile mahallinde yaptığı gezi ve araştırmaların bulgularını birleştirerek anlatıyor İnalcık; bu arada, uzun süre sözlü gelenek aracılığıyla nesilden nesile aktarılan rivayetleri "ideolojik lejitimasyon amaçlı uydurmalar" diye silip atma tavrını da döne döne eleştirmeyi ihmal etmiyor. Bir yandan "üstüme alınmayayım, bu taşlar *The Ottoman Empire 1300 - 1481* adlı kitabında ilk Osmanlı kroniklerinin güvenilmezliğini belki fazla vurguladığı gerekçesiyle daha çok Colin Imber'e gidiyor olsa gerek" diye düşünüyorum; diğer yandan pirelenmeden de edemiyorum: acaba bir kere daha bana mı özel mesajlar var burada? Tarih Vakfı'nın 24-26 Mayıs 1993'te ODTÜ'de "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar" başlığı altında yapılan ilk büyük bilimsel kongresinin açış konuşmasında sevgili Halil Bey, hem Osmanlı tarihçiliğine yönelik pek çok eleştirime hak vermiş, hem de "tabii Berktay küçümseyecek, uydurma diye bakacaktır bu menkıbelere" mealindeki sözleriyle, tarihte ideolojinin, inançların rolünü yok sayan kaba, indirgemeci bir ekonomizmi yıkar gibi olmuştu omuzlarıma. *Eyüp: Dün/Bugün* sempozyum kitabındaki makalesinde ise şu satırları yer alıyor İnalcık'ın: "Tarihi tarih yapan güçler arasında inanç sistemleri ve efsaneler, gittikçe daha ciddî olarak ele alınmaktadır. Bu anlamda efsane bir realitedir. Kahramanlar ve büyük işler efsanelerden doğar. Bunu tanımayan tarihçi tarihi anlayamaz. Bizde son kuşak tarihçiler arasında aşırı bir tarihî maddiyecilik moda olmuştur. Onlara göre, ideolojiler, yalnız maddî gerçeği kılıflayan bir haklı gösterme (*legitimation*) çabasından ibarettir. Gerçekte bu tür insan, geç zamanların kapitalist toplumunun bir ürünüdür. Efsane, belki içeriği ile değil, tarihin yürütücüsü ve yaratıcısı olarak, maddî kazanç hırsı kadar gerçektir. Peygamberin gaza bayraktarını onurlamak aşkı, fethe götüren etkenler arasında, ganimet hırsı ve devâsâ toplar kadar, hattâ belki hepsinden daha etkin olmuştur." (s. 3)

Ne güzel yazmışsınız hocam, elinize sağlık; katılırım — ve gençliğimin en naif anlarında dahi, hiçbir yerde tek satır yazmadım buradaki espriye karşı. Çünkü belirli bir ideolojik söylemin içeriğini tahlil etmek ve bu anlamda tarihsel ideolojilerin yayıcıları karşısında kuşkucu bir tavrı benimsemek başka şey; genel olarak tarihte ideolojinin rolünü reddetmek başka şey. Nitekim aynı *Eyüp* kitabına kendi katkımda ben de şöyle demişim (Clovis'in rüyası ile Osman Gazi'nin rüyasını karşılaştırdıktan sonra): "Böyle efsanelerin yansıttığı inanç dünyalarını çok büyük bir toplumsal güç ve süreç olarak almayan herhangi bir 'Marksist' tarihçilik, ben böyle bir şey olmadığını sanıyorum ama varsa eğer, herhalde çok fakir bir tarihçiliktir ve belli başlı kazanımları 19. yüzyıldan bu yana tarihçiliğin ana mecrasına malolmuş bulunan tarihsel materyalist metodun da zavallı bir karikatürü olsa gerektir." (s. 45) Ayrıca bakın, benim şimdiki haliyle de dünyada ve Türkiye'de profesyonel Osmanlı tarihçiliğine "ekonomiyi ihmal etmek" gibi hiçbir eleştirim yok zaten. Tam tersine! Bir paradoks belki: Heidelberg'de bu tarihçiliğin zaaflarının en fazla Devletler, Ordular, Kaynaklar panelinde ortaya çıktığını, bunun da kongre açısından tek en büyük kaybı ifade ettiğini; dahası, Tarih/İktisat Tarihi ayırımının da eskimeye yüz tuttuğunu düşünüyorum. ■

(devam edecek)

GÜNÜMÜZÜN YÜZ YIL KADAR ÖNCESİNDE
ALMAN BAHRİYE STRATEJİSİ VE DENİZAŞIRI TİCARETİ

WALTER BLOCH

Bundan aşağı yukarı yüz yıl öncesinin İmparatorluk döneminde Almanya'nın sahip olduğu birçok denizaşırı toprak arasında, Çin'deki kiralık Tsingtao (yeni transkripsiyona göre: Qingdao) bölgesi özel bir yer tutuyordu. Afrika'daki geniş Alman koloni (sömürge) alanlarında yoğunlaştırılmış büyücek hiçbir deniz birliği bulunmamasına karşılık, Çin yörüngesinde durum çok farklıydı. Örneğin, içinde Tsingtao bahriye üssünün de yer aldığı Kiautschu körfezine (Jiaozhau Wan), belirli dönemlerde hayli önemli Alman deniz birlikleri konuşlandırılmıştı. En yoğun oldukları zaman, burada görevli 3 büyük kruvazör, 6 küçük kruvazör, 4 savaş (hatt-ı harp) gemisi 1 cep savaş gemisi, birçok da taret ve torpido gemileri vardı. Bu tür Alman deniz kuvveti yığmalarına, Çin'deki Boxer (boksör) ayaklanmaları sırasında, o sulara -İngilizler başta olmak üzere- başka filolar da gönderildiği zaman başvurulmuştu.

Bu bağlamda, şöyle bir soru kolayca aklımıza gelebilir: Yüzyılımızda Almanya'nın kaderini öylesine kökten ve meşum bir biçimde değiştiren iki dünya savaşının yarattığı yıkımlar yaşanmasaydı, Tsingtao ile Almanya'nın yüz yıllık bağları günümüze değin içtenlikli ve uyumlu olarak sürüp gelemez miydi? İngilizlerin ("Yeni Topraklar"ıyla birlikte) Hongkong'taki ve Portekizlilerin Macau'daki sömürgelerinin de, tarihsel olarak Almanların Tsingtao sömürgesi gibi başladıklarını, burada anımsamak gerekir. Çünkü her üç sömürge de, Çin'den 99 yıllığına kiralanmıştı. Bilindiği gibi, Büyük Britanya ve Portekiz'in sözleşme süreleri birkaç yıla kadar dolacaktır; fakat Hongkong konusunda, 50 yıllık bir geçiş dönemi öngören özel bir sözleşme yapılması için son zamanlarda Çin'le Britanya arasında görüşmeler başlamıştır.

Alman İmparatorluk Bahriyesi'nin "yedi deniz üstünde"ki eski varlığı, sadece bir askerî güç gösterisi ve Alman sömürgelerine hizmet amacıyla açıklanamaz; bu varlık asıl, Almanya'nın denizaşırı ticaret çıkarlarına yararlı olmak içindi. Bu ticarî güdü, yalnızca bankacı, sanayici ve tüccar çevrelerinde yaygın değildir; Bahriye'nin en üstten en alta kadar bütün düzeylerine de sağlamca demir atmıştı. Zamanın (sonradan amiral olacak) bir Alman deniz subayı, kişisel güncesine, Almanya'nın Çin'le ticaretinin artması için beslediği umutları, özellikle de (o dönem Almanya'sının Silezya eyaletindeki Alman dokumacıları arasında hüküm süren müthiş ekonomik bunalıma bir çare olarak) Çin'e daha çok Alman "gömlek"leri satma umutlarını yazmıştı.

Öte yandan, Almanya'nın denizaşırı hammadde sağlama çıkarları açısından da, Avustralya-Asya yöreleri özel bir önem kazanmıştı. Alman Doğu Gine adalarında *copra* ve hindistan cevizi yağı gibi değerli birtakım bitkisel ürünler sağlanmaktaydı. Ama o civardaki (Bismarck Arşipeli takımadaları-Solomon Adaları) Bougainville'de bulunan zengin bakır madenleri, Almanya için günümüzde çok değerli bir ekonomik fayda sağlayabilirdi.

Oysa 1899 yılında Almanya (ABD'ne daha yeni mağlup olmuş bulunan) İspanya'dan 17 milyon Reichsmark karşılığında Caroline, Mariana ve Palau adalarını alabilirdi; aşağı yukarı aynı sıralarda, Almanya'nın Kedah Siyam devletinden bu dönemde onun üst-egemen (süzeren)liği altında bulunan Malakka Boğazı'ndaki Langkawi Arşipelini edinme çabaları da sonuçsuz kalmıştı. Tsingtao/Kiatutschou'ya 3000, Alman Doğu Afrikası'na da 3600 deniz mili uzaklıkta bulunan Langkawi'nin yetkin stratejik konumu nedeniyle, bu toprak edinmeyi, 1899 Eylülünde o zamanki Bahriye Bakanı Amiral Alfred von Tirpitz tavsiye etmişti. Başlıca amaç, Alman limanlarıyla denizaşırı sömürgeleri arasına uygun bir dizi üs kurmaktı. Gerek ticarî gerekse askerî Alman gemilerine kömür, kumanya vb sağlanması, büyük önem taşımaktaydı. Buradaki bir başka önemli düşünce de, rakip devletlerin benzer işlevli üslerine yakınlıktı - örneğin, İngilizlerin Singapur'daki deniz üssü, Langkawi Arşipelinden sadece 450 deniz mili mesafedeydi.

Bu çabalara koşut olarak, Alman Bahriyesinin Kızıldeniz'deki, o zaman Türk egemenliğinde bulunan Cezayir-i Feresan dedikleri takımadalar hakkında da birtakım planları olması doğaldır. Osmanlı İmparatorluğu, Kayser II.Wilhelm'in 1898 yılında İstanbul'a yaptığı ziyaretin de tanıklık ettiği üzere, Alman İmparatorluğu'nun yakın bir müttefikiydi. Feresan adalarının, o zamanlar (Aden ve Cibuti'deki) İngiliz ve Fransız bahriye üslerinin gölgesi altında kalmış gibi duran Bab-ül-Mendeb Boğazı'na yakınlığı, Langkawi ve Singapur arasındaki mesafe ve

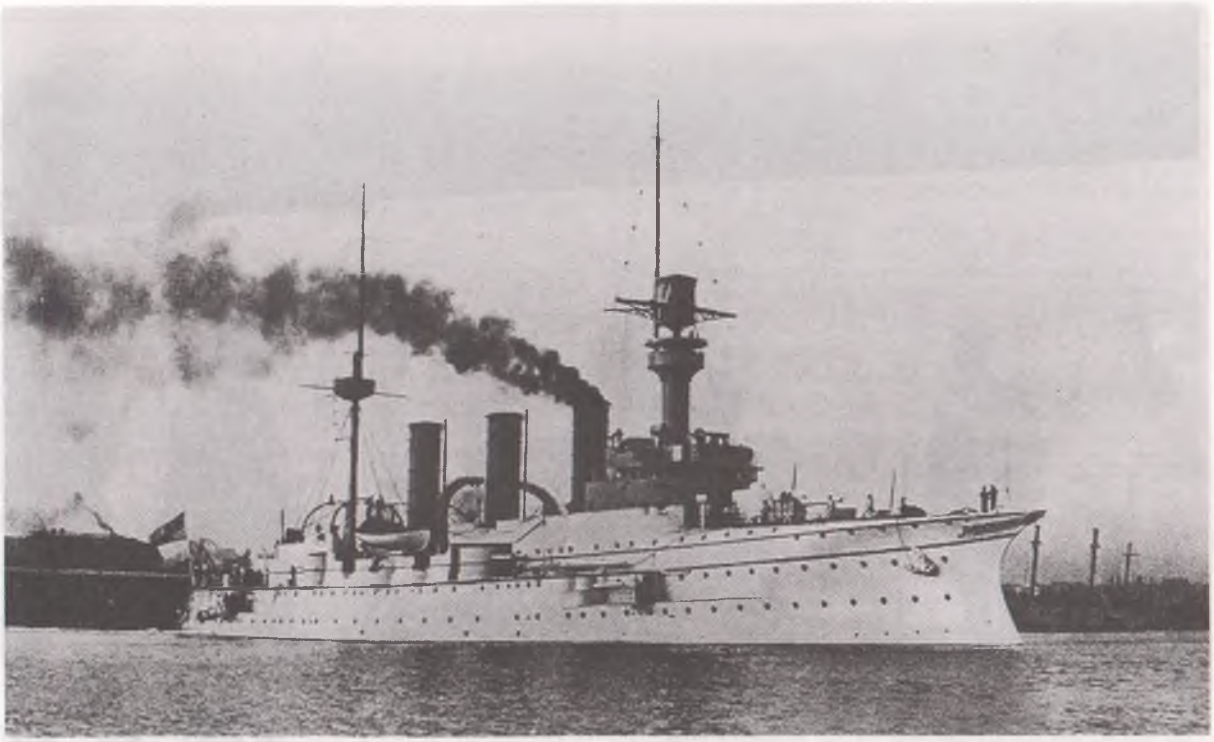

Büyük Kruvazör Hertha: 1899-1905 yılları arasında Doğu Asya Kruvazör filosunun sancak gemisi.
Bundesarchiv-Militaerarchiv

stratejik koşullara çok benzemekteydi.

Süveyş Kanalı açıldıktan sonra, Almanların Kızıldeniz'deki rotalarla ilgili çıkarları giderek önem kazanmıştır. 1869 yılında Prusya veliaht prensi Friedrich Wilhelm, Süveyş Kanalının açış törenlerine birçok Alman savaş gemisinin eşliğindeki Grille yatıyla gelmişti. Daha sonra, refakatindeki teknelerden Hertha korveti, Alman Doğu Afrikası kıyılarına gitmek üzere Süveyş Kanalından geçen ilk Alman gemisi oldu. Orada da, Zanzibar adası Almanya'nın denizaşırı siyasetleri bakımından büyük bir önem kazanmıştı. On yıl önce, Omani hanedanından gelen Zanzibar Sultanı Said Mecid, Alman Hansa şehirlerine birtakım önemli ayrıcalıklar tanımıştı. Daha sonra 1885 yılında, Tuğamiral von Knorr'un Bismarck kruvazör-fırkateyniyle Zanzibar'ı ziyareti sırasında, Sultan Said Bargaş, sultanlığının Alman Doğu Afrikası topraklarına resmen katılmasını kabul etmişti. Böylelikle bir Hansa şehri olan Bremen'deki Hansa-Line Alman Vapur Kumpanyası'nın Basra Körfezi dolaylarında birçok limanla ilgili ayrıcalıkları olması, Körfez gibi Kızıldeniz'de de Alman kömür ikmal depoları kurulmasının önemini çok artırmıştı. Amiral von Diederichs

ALMAN SAVAŞ GEMİLERİNİN 1901'DE KIZILDENİZ'DEKİ FER(E) SAN ADALARINA YAPTIĞI ZİYARET

18 Ocak 1901 günü Kondor kruvazörü, yanında Marie istimbotu olduğu halde, Tibta Koyuna girdi. Burada, Galata adında bir Türk gemisi gümrük gözetimi yapıyordu. Alman ve Türk subayları arasındaki görüşmeler, dostça bir hava içinde geçti. Karada 65 kadar çadıra yerleşmiş 400 dolayında Türk askeri vardı. Bunlar gayet iyi görünüyorlardı. Aralarında hastalananların oranı çok düşüktü.

Kondor'la Marie'nin doktoru, atından düşüp yaralanan Türk komutana baktı. Adaların en yetkili yöneticisi olan Arap *Müdir* [nahiye müdürü olmalı!] bizi Feresan köyüne götürdü. 24 Ocak 1901'de Türk bahriyesinin, Komodor Sadık Bey komutasındaki Pera gemisi Tibta Koyuna geldi. Daha önce Türk hükümetince seçilen kömür deposunun yerini onayladı.

Aynı gün petrol kuyularının bulunduğu alana gidildi. Bunlardan siyah, kokulu bir yağ çıkıyordu. Yerel halk bu kuyular konusunu gizlilik havasına büründürmekteydi. Müdir bile, bizim bu alanı ziyaret etmemizden tedirgin göründü. Kondor Tibka Koyundan 28 Ocak 1901 günü ayrıldı.

Kondor'un komutanı, bu kömür ikmal istasyonunun konumunu değerlendirirken, Aden Körfezindeki Suudi Arabistan ya da Somali kıyılarında daha iyi bir yer bulunması gerektiğini düşünmüştür. Bağdat demiryolu tamamlanınca buraları Alman çıkarları bölgesine gireceğinden, böyle bir kömür ikmal istasyonu için, Basra Körfezi girişini özellikle uygun bulmaktadır.

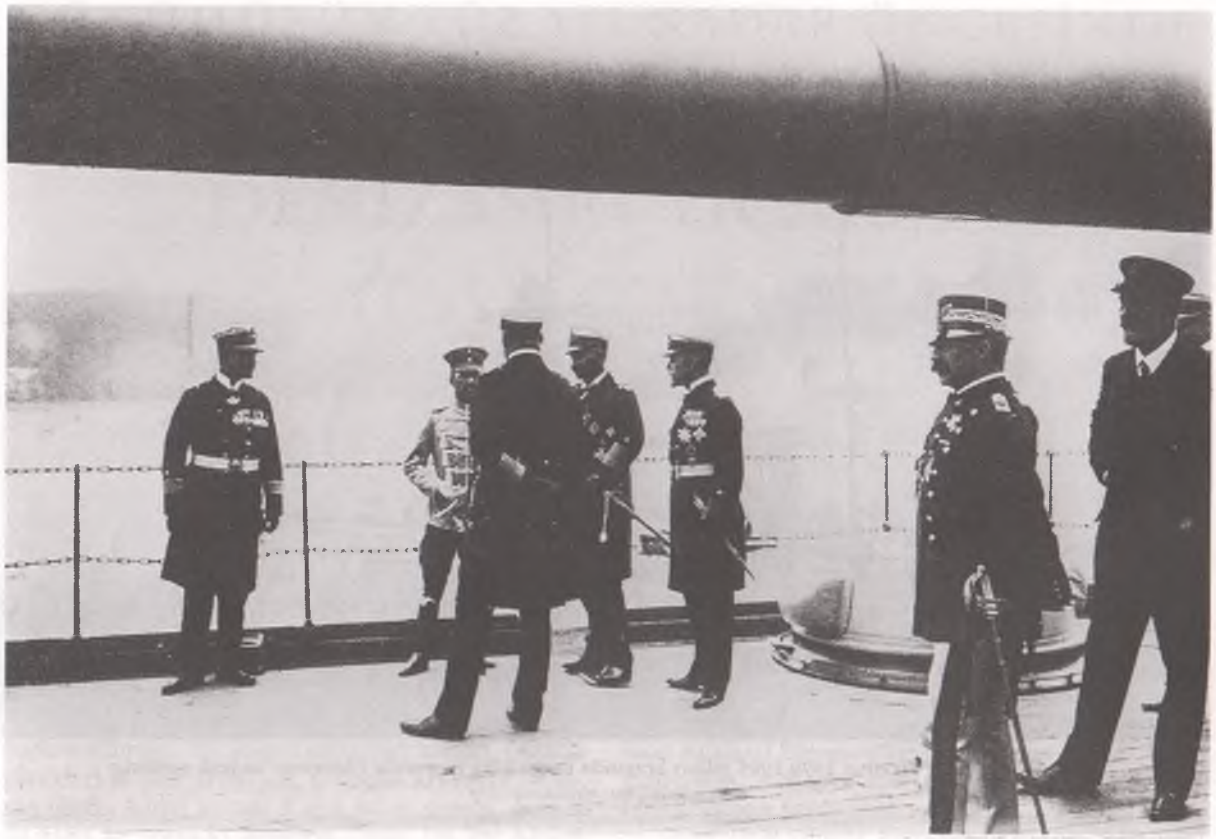

Üçlü İttifak ziyareti: Amiral von Tirpitz, Kayser II. Wilhelm ve İtalya kralı I. Humbert ile Oramiral von Ingenohl.
Bundesarchiv-Militaerarchiv

1898/99'da Amiral-gemisiyle Tsingtao'ya giderken, bir korvet komutanı olan Franz Grapow'a filosundaki refakat vapurlarından birinin Kızıldeniz'deki Türklerin Feresan adalarında bir limana girmesini emretti. Böylelikle, 1890 Eylülünde oraya bir gemi yükü kömür boşaltıldı; aynı anda, Alman elçisi Marschall da Bâbıâli'de padişah hükûmetiyle görüşmeler yapıyordu.

O sıralar, Alman desteğiyle İstanbul'dan Anadolu'ya uzanan ve bir ucu (Doğu Akdeniz'deki) Mersin, öteki ucuysa Basra Körfezi'ndeki Bağdat ve Basra yönüne giden demiryollarının yapımı hayli ilerlemişti. Dolayısıyla, Körfez bölgesinde uygun bir kömür deposunun kurulmasını hesaplayan Alman Bahriye planları büyük bir öncelik alıyıştı. Alman kruvazörü Cormoran'ın 1895 Temmuzunda Doğu Afrika kıyısından Körfez'e yönelik olarak yaptığı geziyi, bu bağlam içinde düşünmek gerekir. Önce Muskat'ta Umman Sultanına resmî bir ziyarette bulunulmuştur. Sonra Cormoran Körfez'i kat ederek Şatt-ül-Arab'a girmiş ve Basra'ya kadar gitmiş, 8-11 Ağustos 1985 günlerinde Türk yetkilileri resmen ziyaret edilmiş, yerel Alman konsolosuna da nezaketen uğranmıştır. 1895 Eylül ortalarında, kruvazör Doğu Asya sularındaki sonul görev yerine ulaşmıştır.

1903'te Britanya hükûmeti, Türklerin Bağdat demiryolu yapımının finansmanına Almanya'nın yanısıra katılmayı düşünmüştü. Fakat Londra'daki aşırı tutucu çevreler, böyle bir ortak girişimin gerçekleşmesini kısa sürede engellediler. Yine de, bu arada Körfez bölgesinde kömür ikmal istasyonları kurulmasıyla ilgili olarak, Alman önerilerinin yanında birtakım İngiliz önerileri de yapıldı. Bir Alman önerisi Körfez'in orta yerindeki Ebu Musa adasını isterken, bir İngiliz önerisi Hürmüz Boğazı'ndaki Mussandam Burnu dolaylarında Ras Şeyh'e yakın bir limanla ilgiliydi.

Bütün bunlara karşın, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden bir yıl önce, 1913'te Londra'yla Berlin arasında beklenmedik bir yakınlaşma oldu: çünkü İngiliz Bahriyesi artık kendi gereksinmeleri için, Anglo-Persian Petrol Kumpanyasının üretim alanlarının yanısıra, o zaman Türklerin elinde olan ve Almanya'nın -Deutsche Bank aracılığıyla- önemli malî ayrıcalıklara sahip bulunduğu Mezopotamya'daki petrol alanlarına da dayanıyordu. ■

KAYNAK
Willi A. Bölcke, So kam das Meer zu uns: Die Preussisch-deutsche Kriegsmarine in Übersee 1822 bis 1914 (Ullstein, Berlin, 1981).

Osmanlı dışişleri yayını olan
FER/E/SAN ADALARI MESELESİ adlı kitaptan
(İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334/1918)
Fransızca dizili iki mektup sureti

İmparatorluk
Alman Elçiliği Pera, 25 Nisan 1901
No. 440
Mahrem

Almanya Büyükelçisi, aşağıdaki hususları Hariciye nazırı ekselansları Tevfik Paşanın bilgisine sunmaktan onur duyar:

Osmanlı imparatorluğu hükümetinin, Almanya imparatorluğu hükümetine, Alman gemilerinin ihtiyacı olan kömürü Feresan adasından yükleyip boşaltma izni vermesine ilişkin olarak, Almanya imparatorluğu büyükelçiliği, bu konuda Heyet-i Vükelaca önerilen ve Zat-ı Şahanenin iradesiyle onaylanan teklifi aşağıdaki şartlarla ve kendi hükümeti adına kabul eder.

(Kararlaştırılmıştır ki)

1. Osmanlı hükümetinin inşa ettirmekte olduğu mahal, sadece Alman hükümetinin makul bir kira karşılığında geçici olarak depolayacağı kömürün saklanmasına tahsis edilecektir. Osmanlı yetkilileri bu deponun güvenliğinin korunması için gerekli bütün önlemleri alacaklardır.

2. Bu kömürün tahmel ve tahliyesi için gerekli bütün masraflar Alman hükümetine ait olacaktır.

3. Feresan adasında güvenli bir kömür deposundan yararlanmak dışında bir niyet taşımayan Alman hükümeti, adanın zenginlik kaynaklarından hiçbir şekilde istifade etmeyecektir.

4. Yukarıda anılan mahalde depolanacak kömürün alım ve tesliminde kesinlik sağlayabilmek için iki Alman gözetimci bu işlemleri denetleyecektir. Böylece belirlenen konumları dışında, adı geçen gözetimciler hangi nedenle olursa olsun, kömür alım ve tesliminden başka hiçbir işe karışmayacaklardır.

Anlaşma, yukarıda anılan ana ilkeler çerçevesinde yapılmıştır ve bunlara titizlikle uyulacaktır.

Bab-ı Ali
Hariciye Nezareti
No. 42051/18
29 Nisan 1901

Zat-ı Şahanelerinin emirleri üzerine, Osmanlı imparatorluğunun Hariciye nazırı Tevfik Paşa, Almanya büyükelçisi Baron de Marchall'ın kendisine 25 Nisan 1901'de takdim etmek lütfunda bulunduğu, Feresan adasında kömür deposu olarak kullanılmak üzere Osmanlı imparatorluğu hükümeti tarafından inşa edilen mahallin aşağıda anılan dört şartla Alman imparatorluğu hükümetine kiralanmasına ilişkin bildirime muttali olmaktan ve onun gereğini yapmaktan şeref duyar.

(İlk metindeki 4 madde yineleniyor!)

— V —

Kaiserlich
Deutsche Botschaft
N° 440
Confidentielle

Péra, le 25 Avril 1901

L'Ambassadeur d'Allemagne a l'honneur de porter à la connaissance de Son Excellence Tewfik Pacha, Ministre des Affaires Etrangères, ce qui suit :

Le Gouvernement Impérial Ottoman ayant autorisé le Gouvernement Impérial d'Allemagne à faire débarquer et embarquer à l'île de Farisan le charbon nécessaire aux bateaux allemands, l'Ambassade Impériale d'Allemagne accepte au nom de son Gouvernement et aux conditions suivantes la proposition formulée à ce sujet en Conseil des Ministres et sanctionnée par Irade de Sa Majesté Impériale le Sultan.

Il est entendu que :

1. Le local que le Gouvernement Ottoman fait construire sera exclusivement affecté à la garde et à la conservation du charbon que le Gouvernement Allemand jugera nécessaire d'y déposer temporairement contre paiement d'un loyer convenable. Les Autorités Ottomanes prendront toutes les mesures de police nécessaires pour assurer la sécurité de ce dépôt.

2. Tous les frais occasionnés par l'embarquement et le débarquement de ce charbon seront entièrement à la charge du Gouvernement Allemand.

3. Vu que le Gouvernement Allemand n'a d'autre intention que celle de disposer en toute sécurité d'un dépôt de charbon sur l'île de Farisan, il s'abstiendra entièrement de chercher à tirer profit des sources de richesse de l'île.

4. En vue d'assurer une parfaite exactitude dans la réception et la livraison du charbon qui sera déposé dans le local précité, deux gardiens allemands seront préposés à ces opérations. En dehors de leurs attributions ainsi déterminées, lesdits gardiens devront s'abstenir de s'immiscer, sous quelque motif que ce soit, dans aucune question autre que celle touchant la réception et la livraison du charbon.

Par conséquent l'accord est établi sur les bases précitées et sera maintenu intégralement.

— A —

SUBLIME-PORTE
Ministère des Affaires Etrangères
N° 42051/18
Le 29 Avril 1901.

D'ordre de Sa Majesté Impériale le Sultan, Tewfik Pacha, Ministre des Affaires Etrangères de l'Empire Ottoman, a l'honneur d'accuser réception et de prendre acte de la déclaration que Son Excellence Monsieur le Baron de Marschall, Ambassadeur d'Allemagne, a bien voulu lui remettre le 25 avril 1901 concernant la location temporaire au Gouvernement Impérial Allemand, sous les quatre conditions énumérées ci-après, du local construit à l'île de Farisan par le Gouvernement Impérial Ottoman pour servir de dépôt de charbon :

1. Le local que le Gouvernement Ottoman fait construire, sera exclusivement affecté à la garde et à la conservation du charbon que le Gouvernement Allemand jugera nécessaire d'y déposer temporairement contre paiement d'un loyer convenable. Les Autorité Ottomanes prendront toutes les mesures de police nécessaires pour assurer la sécurité de ce dépôt;

2. Tous les frais occasionnés par l'embarquement et le débarquement de ce charbon seront entièrement à la charge du Gouvernement Allemand;

3. Vu que le Gouvernement Allemand n'a d'autre intention que celle de disposer en toute sécurité d'un dépôt de charbon sur l'île de Farisan, il s'abstiendra entièrement de chercher à tirer profit des sources de richesse de l'île.

4. En vue d'assurer une parfaite exactitude dans la réception et la livraison du charbon qui sera déposé dans le local précité deux gardiens allemands seront, préposés à ces opérations.

En dehors de leurs attributions ainsi déterminées, lesdits gardiens devront s'abstenir de s'immiscer sous quelque motif que ce soit, dans aucune question autre que celle touchant la réception et la livraison du charbon.

Par conséquent, l'accord est établi sur les bases précitées et sera maintenu intégralement.

EMANUEL KARASU BİYOGRAFİSİNE BİR BAŞLANGIÇ

RONİ MARGULİES

Emanuel Karasu (Emmanuel Carasso) Efendi 1908 ve 1912 meclislerinde Selânik ve 1914 meclisinde İstanbul milletvekilliği yapmış,[1] Selânikli bir dava vekili. Meşrutiyet ilânının önce ve sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi, Talât Paşa'nın yakın dostu, Cemiyet içinde sivrilmiş 3-4 Yahudi'den biri. Selânik'te *Macedonia Risorta* Mason locasının[2] üstad-ı muhteremi; 1908 öncesinde İttihatçıların polisten korunabilmek için locanın binasında toplantı yapmalarına önayak olmuş. İlân-ı hürriyette Selânik'te Olimpos meydanında kaynaşan kalabalıklara hitaben konuşma yapanlardan biri.[3] Milletvekili seçildikten sonra İstanbul'a taşınmış. 31 Mart Vakasını müteakiben Abdülhamid'in hal'i doğrultusundaki meclis kararını Padişaha bildirmekle görevlendirilen (ve dolayısıyla Halife Abdülmecid'in hal'in bildirilmesini resimleyen ünlü yağlıboya tablosunda görülen) dört kişilik heyetin üyesi.[4] Milletvekilliği sırasında zenginliği dillere destan olmuş, daha sonra bu servetini kaybetmiş ve fakirlik içinde ölmüş. Karasu hakkında kesinlikle bildiklerimiz (hemen bütün kaynakların hemfikir oldukları noktalar) aşağı yukarı bundan ibaret.

Emanuel Karasu Efendi
R. Margulies koleksiyonundan

İKİ YETERSİZ KAYNAK

Meşrutiyet dönemini kapsayan kaynakların hemen hepsinde Karasu hakkında bir veya iki cümle var: Bu cümlelerin aktardıkları bilgiler Selânikli, Yahudi, Mason ve ve İttihatçı olmasından öteye geçmiyor. Özellikle dönemin meclisleri ve/veya Yahudileri hakkındaki kaynaklarda ise[5] verilen bilgiler birkaç cümleye çıkıyor fakat, doğal olarak, Karasu'nun hayatı değil, görüşleri söz konusu ediliyor.

Bizzat Karasu hakkında benim bulabildiğim iki kısa kaynak var.

Encylopaedia Judaica'da "Carasso, Emmanuel" maddesinde şunları okuyoruz:

(1862-1934), Türk avukat ve siyaset adamı. Selânik'te doğan Carasso Selânik Üniversitesi'nde kriminoloji dersleri vermiştir. Önemli maddi katkılarda bulunduğu Jön Türk hareketinin önde gelen simalarından biridir. Jön Türkler 1908'de iktidarı ele geçirdiklerinde, Carasso Selânik milletvekili seçilmiş ve Sultan II Abdülhamid'e hal'ini bildiren heyete başkanlık etmiştir. Daha sonra, 1912'de İtalya ile barışı sağlayan Uşi Antlaşmasını imzalayan meclis heyetinin üyesi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye hükûmetine danışmanlık etmiş ve bu hizmetlerinin karşılığında kendisine Almanya'ya Türk malları ihraç etme lisansı verilmiş ve bu sayede hatırı sayılır bir servet kazanmıştır. Ancak, 1923'te Kemal Atatürk iktidara geldiğinde Carasso gözden düşmüş ve servetine el konulmuştur. Son yıllarını fakirlik içinde İtalya'da geçirmiş ve Trieste'de ölmüştür.

Karasu'nun Londra *The Times* gazetesinde çıkan ölüm ilânı ise şöyle:

Carasso Efendi - Jön Türklerin Sırtında Bir Parazit. İstanbul kaynaklı bir Reuter mesajından ölüm haberini aldığımız Emmanuel Carasso Efendi'nin ardından gözyaşı dökenler çok olmayacak. 1908 Jön Türk Devrimini zekice kendi çıkarları doğrultusunda kullanan ve başta Fransız ve İtalyan Masonları olmak üzere birçok masum yabancıya kendini ikincil düzeydeki İbrani peygamberlerinden en az birinin çağdaş bir nüshası olarak yutturan bu Yahudi avukat kadar Türklerin güvenmediği ve sevmediği kişi az olsa gerektir.

Carasso Efendi 1908 yılında Selânik Sefarat cemaatinin bir üyesi olup halk arasında birçok garip davayı ve müşteriyi başarıyla savunan bir avukat olarak bilinmekteydi. Ancak, nüfuzu hukuki yeteneklerinden ziyade Masonluk dolayımıyla Türk devrimcileriyle arasındaki ilişkiden kaynaklanıyordu. Macedonia Risorta locasının üyesi olan Carasso, gizli İttihat ve Terakki Komitesi üyelerinin toplantılarını, bir İtalyan vatandaşının mülkü olan ve dolayısıyla kapitülasyonlar uyarınca polisin özel mahkeme izni olmadan arama yapamayacağı loca

binasında yapmalarını akıl etmişti. Jön Türklerden birçoğu, Talât ve Enver Beyler de dahil olmak üzere, Orient Masonu oldular ve Devrimleri başarıya ulaştığında Carasso İstanbul'a taşındı. Orada, kendine devrimi gerçekleştirenlerden biri süsü vererek kendisi hakkında öylesine yoğun bir propaganda ve reklâm faaliyetine girişti ki, Yahudi olmayan kızgın bir Batılı İstanbul'a Jön Türklerle her görüşmeye geldiğinde karşısına bu ihtiyar Yahudinin çıkmasından şikâyet etmek zorunda kaldı.

Carasso, Sultan Abdülhamit'in hal'inde, iktidarının sona erdiğini Padişaha bildirmek üzere Yıldız'a giden İttihat ve Terakki Komitesi'nin dört temsilcisinden biriydi. Çoğu yaşlı Türk ve bazı Jön Türkler Carasso'nun bu heyette yer almasından gocunuyor olmasına rağmen, Carasso temsilci olma konusunda ısrar etmişti: Ya Siyonizme karşı çıkmış olan İslâm'ın önderinin küçük düşürülüşüne şahit olmak için, ya da Türkiye Grand Orient locasının şefi olarak.

Otuz Yıl Boyunca kitabının birinci cildinde (s.375-376) Wickham Steed Carasso ile bir karşılaşmasını şöyle aktarıyor:

"Etkin ve acımasız bir eşkiyayı andırıyordu... Kendisi ve Selânikli Komite arkadaşları Balkan savaşına yol açan 'Türkleştirme' siyasetinin sorumluları olmalarına rağmen, hem göründüğü kadarıyla iktidarları çok güçlü, hem istihbaratları hızlı ve güvenilirdi. Daha o zamandan (Eylül 1913) Carasso Avusturya'nın bir ay evvel Sırbistan'a karşı savaş çabalarının bilincindeydi ve ... 'büyük savaş' henüz başlamamış olmasına rağmen ... çok geçmeden patlak vereceğini ve Türkiye'nin önünde fırsatlar açılacağını biliyordu... Kumarhanede meşgul olmadığı anlarda Carasso aramıza katılıp rahatlıkla konuşuyordu. Kendisiyle dostlarının Türkiye'yle ne yapacaklarını sorduğumuzda şöyle cevap verdi:

'Fırında hamur yoğuruluşunu hiç izlediniz mi? Bizleri ve Türkiye'yi düşündüğünüzde fırıncı ile hamuru gözlerinizin önüne getirin... Fırıncı hamuru bir o yana bir bu yana yoğurur... yumruklarıyla döver ve fırınlamaya hazır kıvama getirir. Bizim yaptığımız da işte bu. Bir devrim yaşadık... ve hamur kıvamına gelene kadar muhtemelen birkaç tane daha yaşayacağız. Sonra fırına verip doya doya yiyeceğiz'.

Avukat [Maitre] Salem [Carasso'nun bir akrabası] bu konuşmayı duyduğunda Carasso'ya dönüp sert bir tonla 'Neler söylüyorsun Emmanuel?' dedi. 'Kes sesini Salem' dedi Carasso, 'Devrim olmasa, Selânik'te hilebaz bir avukat olarak sürdürecektin günlerini'.[6]

Savaş yıllarında İstanbul'un gıda stoklarının yöneticilerinden biri oldu. Çok sayıda fakir açlıktan veya kötü ekmek yemenin verdiği hastalıklardan ölürken, Carasso £12.000.000 üzerinde olduğu tahmin edilen bir servet kazandı. Kendisiyle 1919 yılı başlarında görüşen *The Times* muhabirine 'Tümünü dürüst yöntemlerle kazandım,' dedi, 'satınalma işlemlerinden aldığım komisyonlarla'. Savaştan sonra Damat Ferit Paşa hükûmetinin Carasso'nun servetinin yarısına el koyması halk arasında büyük sevinç

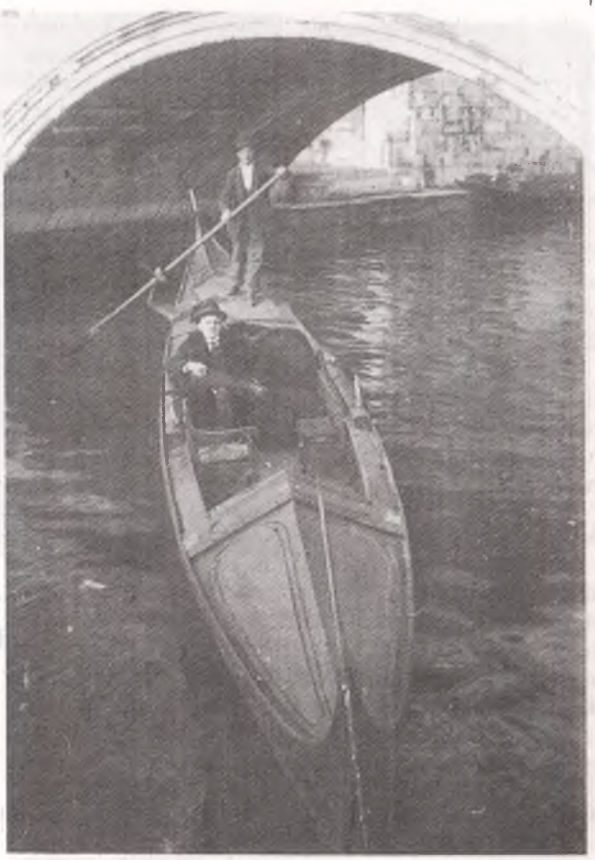

Emanuel Karasu Venedik'te

yarattı. Bunun üzerine, Carasso İtalyan Masonluğuyla ilişkilerini kullanarak korunmalı İtalyan tâbiyetine geçmeyi becerdi ve Trieste'ye çekildi".[7]

Yukarıda aktarılan her iki kaynakta hatalı bilgiler var. *Enyclopaedia Judaica*'nın verdiği bilgiler arasında, Karasu'nun Abdülhamit'e hal'ini bildiren heyete *başkanlık ettiği* ve ölüm yerinin Trieste olduğu yanlış.

The Times'daki ölüm ilânı ise, her şeyden önce, genel havası açısından yanıltıcı. Yazı, 1908'de İngiliz diplomatları arasında yaygın olan, Meşrutiyet'in bir Yahudi Mason komplosu olduğu ve İttihatçıların aslen Yahudilerle Masonların güdümünde oldukları inancını yansıtıyor.[8] Dolayısıyla, yazının yansıttığı Karasu tipi olağanüstü ölçüde olumsuz; yazının tümü (yine dönemin yaygın İngiliz görüşlerine uygun olarak) hem buram buram Yahudi düşmanlığı kokuyor, hem Türkleri akılsız bir sürü olarak sunuyor: "Eşkiya" görünümlü entrikacı ve dolandırıcı bir "ihtiyar Yahudi" hem yabancıların hem Türklerin gözünü boyuyor, servetine servet katıp yurtdışına kaçıyor! Üstelik, *Times*'a göre, Siyonizme karşı olan Abdülhamit'in hal'inin tadına varmak isteyen Karasu Padişaha gönderilen heyete *kendi ısrarı* ile dahil oluyor. Oysa, hem Karasu'nun Siyonist olmadığını biliyoruz,[9] hem söz konusu heyetin *meclis tarafından* bilinçli bir şekilde değişik ulus üyelerini içermek üzere seçildiğini biliyoruz.

İki kaynakta hatalı bilgilerin yanı sıra, birbirleriyle çelişen bilgiler de var. *Judaica*'ya göre Karasu servetini Almanya'ya gıda maddeleri ihracatı lisansına borçlu, *Times*'a göre ise İstanbul'da gıda maddeleri yöneticilerinden biri olmasına.[10] *Judaica*'ya göre Karasu'nun servetine Cumhuriyet rejimi el koymuş, *Times*'a göre ise Damat Ferit Paşa hükûmeti.

Kaynaklarda Karasu'nun tâbiyeti bile açık değil. *Times* "İtalyan vatandaşı statüsünü elde etmeyi becermiş" derken; Feroz Ahmad "1919'da İtalya'ya göç etmiş olması İtalyan vatandaşı olmuş olduğunu düşündürtmektedir" diyor.[11]

Karasu'nun nerede öldüğü de, kaynaklara bakılırsa, kuşkulu. *Judaica* Trieste'de öldüğünü yazıyor; *Times* ise Trieste'de emekliye ayrıldığını yazıyor, fakat ölüm haberi *İstanbul kaynaklı* bir Reuter mesajından alınmış.

BAZI CEVAPLAR VE EK SORULAR

Elimde, yukarıdaki kuşkulu noktaların bazılarına ışık tutan, fakat bir dizi başka soruyu cevapsız bırakan üç ek kaynak var. Birincisi Karasu'nun damadıyla 1993 yılında yaptığım konuşmaların notları. İkincisi, Karasu'nun İtalyan pasaportu. Üçüncüsü, Bayan Karasu'nun Hariciye Nezaretine hitaben yazdığı bir dilekçe hakkında Hukuk Müşavirliği İstişare Odasının kaleme aldığı müzekkere.

KARASU'NUN DAMADI

Uzun yıllar boyunca İstanbul Banco di Roma genel müdürlüğü yapan Sami Hayırel (Haim; 1886-1993) Emanuel Karasu'nun kızı Nelly (ö.1988) ile evliydi. Hayırel ile 1991 ve 1992 yıllarında birkaç kez görüştüm. Karasu hakkında öğrendiklerim, özetle, şöyle.

Karasu'nun dillere destan zenginliği hakkında kuşkuya mahal yok; servetinin boyutlarını herhalde hiçbir zaman bilemeyeceğiz, ama Hayırel'e göre, "Kızıyla evlendiğimde 4.000 altını olduğu söyniyordu". Bu servetin en azından kısmen "karanlık" yöntemlerle kazanıldığından da kuşku yok. Hayırel'in ifadesine göre, 2-3 yıl öncesine kadar İstinye'de bulunan yüzer havuzun kuruluşunda yabancı şirket için uygun mekânı bulan ve aracılık eden Emanuel Karasu olmuş. Başka somut örnek vermemesine rağmen, Hayırel'in tonundan ve genel tavrından Karasu'yu sevmediği, düzenbaz bulduğu ve para kazanma yöntemleri hakkında olumsuz düşüncelere sahip olduğu belliydi.

İttihatçı önderler yurtdışına kaçtığında Karasu'nun Büyükada'daki evinde[12] "korku içinde her an götürülmeyi beklediği", korktuğunun başına gelmediği, fakat daha sonra İtalya'ya gittiğini öğreniyoruz Hayırel'den. Karasu bir süre sonra Rodos'a yerleşmiş (o dönemde Rodos'un İtalyan olduğunu hatırlayalım), oğlu (veya oğulları)[13] ile bir tuğla imalâthanesi kurmuş. Tuğla işinin batmasıyla bütün parasını kaybeden Karasu Türkiye'ye dönmüş ve İstanbul'da beş parasız olarak ölmüş.

Karasu'nun İstanbul'da ölmüş olduğunu teyid etmek zor olmadı. İstanbul Arnavutköy Sefarat Mezarlığında, "İkinci Meşrutiyetin ileri simalarından İstanbul mebusu avukat Emmanuel Karasso" kitabesinin altında yatan Karasu mezarlık kayıtlarına göre 1 Haziran 1934 tarihinde defnedilmiş.

KARASU'NUN İTALYAN PASAPORTU

Karasu'nun İtalyan tâbiyeti hakkında da kuşku yok. Elimde Asriel oğlu, Selânik doğumlu, İstanbul'da mukim Emanuele Carasso'nun 12/9/1921 tarihinde İstanbul'da İtalya Başkonsolosluğu tarafından verilmiş pasaportu var. Pasaportta ayrıca eşi Bella ve kızı Nelly de kayıtlı.

Pasaport alındıktan hemen sonra, Karasu 14 Eylül 1921'de Sırbistan-Hırvatistan-Slovenya Krallığı için, aynı gün Yunanistan için, 15 Eylül'de Bulgaristan için, 16 Eylül'de Almanya için vize almış ve 28 Eylül günü Sinekli sınır kapasından trenle çıkış yaparak Milano ve Roma'ya gitmiş. Milano'da 3 Ekim'de Almanya için, 5 Ekim'de İsviçre için transit vizesi alan Karasu 6 Ekim'de İsviçre üzerinden Almanya'ya gitmiş. Berlin'de bulunmuş olduğunu oradaki Avusturya konsolosluğundan vize almış olduğundan anlıyoruz. Almanya'dan 18 Kasım'da Roma'ya dönen Karasu, 5 Aralık günü Bulgaristan, Sırbistan-Hırvatistan-Slovenya Krallığı ve Yunanistan vizeleri alarak 18 Aralık günü yine Sinekli kapısından Türkiye'ye dönmüş.

Karasu Türkiye'ye dönüşünden üç ay sonra, 29 Mart'ta İstanbul'dan ayrılarak 31 Mart 1922'de tekrar İtalya'ya varmış. Bundan sonra, pasaportta Türkiye'ye dönüş damgası görünmemekle birlikte, ya Türkiye'ye dönmüş ya da başka bir yere gitmiş olduğunu varsaymak gerek, çünkü 25 Ekim günü tekrar İtalya'ya giriş yapmış, 4 Kasım'da Roma'da pasaportun süresini bir yıl uzattırmış, 10 Kasım'da İstanbul'a dönüp bir gün kaldıktan sonra, bu kez gemiyle tekrar İtalya'ya hareket edip 14 Kasım'da Brindisi'ye ulaşmış. Ayın 17'si ile 19'u arasında İsviçre'yi ziyaret etmiş. Bundan sonra, Türkiye'ye dönüş damgası yine görünmemekle beraber, 26 ekim 1923'te İstanbul'da bulunduğu anlaşılıyor, 31 Ekim'de Brindisi'de İtalya'ya giriş yapmış, 10 Kasım'da tekrar pasaportunun süresini uzattırmış, 12 Kasım'da ise Türkiye'ye demiryoluyla dönüş için gerekli Sırbistan ve Bulgaristan vizelerini almış. Bunu izleyen sayfalar boş.

Karasu'nun İtalyan tâbiyeti sorununu çözmekle beraber, pasaport bir dizi başka soru koyuyor önümüze. Birincisi şu, Karasu 1921 Ekim ve Kasım'ında bir buçuk ay Berlin'de bulunuyor. Bu sehayatinin amacı ne ola ki?[14] İkincisi, pasaporttaki damgalardan Karasu'nun 1922'de 31 Mart'ta ve 25 Ekim'de İtalya'ya giriş yapmış olduğu anlaşılıyor, fakat Türkiye'ye dönüş damgası görünmediği için, aradaki yedi ayı nerede geçirmiş olduğu belli değil. Aynı sorun 11 Kasım 1922 ile 26 Ekim 1923 arası için geçerli. Bu süreler İtalya'da kaldığını varsayarak, en azından sürekli Türkiye'de bulunmaktan korktuğunu düşünmek gerekir. Ancak, Türkiye'ye dönmemiş olduğundan emin olamıyoruz, çünkü

hem damga görülmemesi Türkiye'ye dönmemiş olduğunu kesin olarak kanıtlamaz, hem de pasaportta görülen son İtalya seyahatinde Türkiye'ye dönüş vizeleri alınmış.

Her halükârda, Karasu'nun 1921-23 yıllarında Türkiye ile İtalya arasında mekik dokuduğu anlaşılıyor; ancak bu sürenin çoğunluğunu iki ülkeden hangisinde geçirdiği belli değil. Niye böylesine sık gidip geldiğini ise açık ki (ve maalesef) pasaporttan öğrenmek mümkün değil.

Emmanuel Karasu'nun mezarı (solda) ve üzerindeki kitabe (üstte).

BAYAN KARASU'NUN TERK-İ TABİYET İSTİDASI

Karasu'nun İtalyan pasaportunu almasından üç hafta kadar önce, 22 Ağustos 1921 günü, eşi Bella Karasu Hariciye Nezareti Tâbiyet Müdürlüğüne bir dilekçe ile başvurarak Osmanlı tâbiyetini terk etmek talebini bildirir: "...zevcinin elyövm İtalya tâbiyetini haiz olduğundan bahisle kendisinin dahi tâbiyet-i mezkûreyi iktisab etmek arzusunda bulunduğunu ve buna müteallik muamelenin ifa ve ikmalini talep ettiğini beyan etmiştir".[15]

Hukuk Müşavirliği İstişare Odasının bu talep hakkındaki müzekkeresinde belirttiği "... Bella Hanımın Osmanlı kalıp kalmaması Hükûmet-i Seniyenin menafi'i noktayı nazarından haiz-i ehemmiyet değil ise de, burada bir esas meselesi mevzubahs olmakta, yani Karaso Efendi hakkında takip olunmuş olan suret-i muamelenin zevcesi hakkında da takip olunmasına meydan verilmemesi icap etmekte..." şeklindeki görüşü bir yana, bizi burada ilgilendiren müzekkerenin bizzat Karasu'nun tabiyeti hakkında içerdiği bilgiler:

... Emanuel Karaso Efendi Osmanlı tâbiyetini haiz bulunmakta idi. Filhakika, mumaileyhin büyük pederi David Karaso 1846 senesinde Sicilya Devleti pasaportu ile İstanbul'a gelmiş ve maaile Selânik'te temekkün eylemiş ve 1880 senesinde aile-i mezbure efrâdının kuyudatı şehr-i mezkûrdaki İtalya Konsolatosunun defterinde terkin olunması üzerine efrad-ı mezkûre İspanya Konsoloshanesinde kendilerini İspanya devleti tebasından olarak kayıt ettirmişlerdir.

Emanuel Karaso Efendi Selânik Vilâyetine takdim ettiği 2 Teşrin-i Evvel 1324 (1908) tarihli istidanamede kendisinin Memalik-i Osmaniye'de tevellüt etmiş ve alel usul tahrir-i nüfusta ismi kaydedilmiş olmasına mebni tâbiyet kanunnamesi mucibince tâbiyet-i Osmaniyeyi haiz iken, ailesinin İspanya tâbiyetinde olması hasebiyle, tarafından bir guna talep vuku bulmadığı halde kendisinin sehven İspanya tâbiyetine idhal edildiği ve hiçbir vakit tâbiyet-i ecnebiye iddiasında bulunmayacağını ve şayet temin-i intizam için terk-i tâbiyet suretiyle muamele icrası icab ederse ol suretle muameleye dahi muvafakat edeceğini ve zaten İspanya Konsoloshanesince ilişiği olmayıp kaydının terkin edildiğine dair ilmühaber ahz eylediğini beyan etmiş ve Selânik Vilâyetinin 22 Nisan 1325 tarih ve 24 numerolu tahriratı melfufunda gerek mumaileyh Karaso Efendi'nin ve gerek zevcesi Matatya Efendi kerimesi Bella Hanımın Selânik'te mütevellit ve Karahacıoğlu Mahallesinde 101 numerolu hanede mukim yerli ahaliden olarak mukayyit bulundukları ifade kılınmış...

Karasu'nun bu dilekçesi üzerine, Tâbiyet Müdüriyeti 6 Teşrin-i Sâni 1324 tarih ve 21480/23560 numaralı derkenarında Karasu ile eşinin İspanya tebasından değil, "tebayı Osmaniden addolunmalarını" arzeder.

Ancak, tâbiyet öyküsü burada bitmez:

Filhakika, mumaileyh Karaso Efendi nakabil-i itiraz bir surette tâbiyet-i Osmaniyeyi ihraz etmiş olmasına rağmen, aleyhine ikame olunmuş bir takım daaviden tahlis etmek için İtalya Fevkalâde Komiserliğine müracaatla kendisini tekrar İtalya tâbiyetine kabul ettirmiş ve bu babda muşarünileyh Komiserlikçe Hükûmet-i Seniye nezdinde vâki olan ısrar üzerine tabiyet-i Osmaniyesi her türlü şek ve tereddütten azade olan mumaileyhin ... suret-i istisnaiyede olarak İtalya tâbiyetinde bulunduğunun kabulü zaruri göründüğü 21 Temmuz 1337 tarih ve 270 numerolu teskere-i saniye-i cenab-ı sadaretpenahi ile tebliğ ve işar olunarak İtalya Fevkalâde Komiserliğine ol babda 31 Temmuz 1921 tarih ve 29345/78 numerolu müzekkere-i şifahiye-i nezaretpenahi irsal kılınmıştır.

Özetlersek, Karasu'nun doğumunda ailesi İspanyol tâbiyetinde; 1908 sonbaharında Meclis seçimlerinden hemen önce kuşkusuz milletvekili seçilebilmeyi mümkün kılmak amacıyla, Karasu İspanyol tâbiyetini reddedip Osmanı tâbiyetine geçiyor. İstanbul'un işgal altında olduğu ve İttihatçılığın makbul olmadığı 1921 yılının Temmuz ayında Karasu İtalyan tâbiyetine geçiyor ve Osmanlı tâbiyetini terki Hariciye Nezareti tarafından İtalyan Fevkalâde Komiserliğinin ısrarı üzerine ve istinaî olarak kabul ediliyor. Hemen ertesi ay Bella Karasu da Osmanlı tâbiyetini terk talebinde bulunduğunda, Hukuk Müşavirliği Karasu için İtalyan işgal güçlerinin baskısı

sonucu kabul edilen istisnaî uygulamanın tekrarlanmaması gerektiği görüşünü savunuyor.

Henüz cevaplayamadığımız bir soru daha sormamız gerekiyor şimdi: 1918 ile 1921 arasında İttihatçılar için en tehlikeli dönemi İstanbul'da geçirdikten sonra,[16] Karasu İtalyan tâbiyetini *niye 1921 yılında* almış? Hukuk Müşavirliğinin yukarıda anılan müzekkeresinde "aleyhine ikame olunmuş bir takım daaviden tahlis etmek için" denilmiş. Karasu'nun kurtulmak istediği bu davalar ne ola ki?

GEÇİCİ BİR SONUÇ

Savaş yıllarında büyük paralar kazanması, *Times* gazetesindeki ölüm ilânında aktarılan konuşmalar ve damadının olumsuz görüşleri, Karasu'nun ilkesiz bir kişi olduğu ve Cemiyet'e kişisel çıkarları için katıldığı kanısını uyandırıyor.

Ancak, kız kardeşinin torununun[17] aktardığı bir söz ilgimi çekti. Yahudi cemaati içinde bir zamanlar şöyle denirmiş: "*Emmanuel Carasso se suvyo a la tribuna, i moz enkaşo una pruna*" (Emmanuel Carasso kürsüye çıktı ve kazığı yedik). Söz konusu kazık, Karasu'nun önerisi sonucu Müslümanların yanı sıra azınlıkların da askerlik yapmaları doğrultusundaki meclis kararı.

Meclis zabıtlarına göre, Karasu'nun önerisi şöyle:

"Efendim, Meşrutiyetin ilânının birinci şartı, bilcümle Osmanlıların kanun nazarında müsavi olmasıdır. Bu, bir kaide-i külliyedir, bundan ayrılmak kaabil değildir. Ne kadar tevil edilirse edilsin ve ne renge konulmak istenilirse istenilsin, eğer meseleyi bundan dışarı çıkarırsak, Meşrutiyete mutlak bir sademe vurulmuş demek olacak... Osmanlılar için umumiyetle vatanın muhafazasında askerlikte bulunmak şarttır... Bugünkü günde köylerde Ahmet Efendi askere alınıyor, sonra yanı başındakiler para veriyor, ama bir sene için, bir defa için. Bu hal On Temmuzdan sonra madem ki devam edecektir, o ne diyecektir? Bu, Hıristiyan veya Yahudi olduğu için şimdilik para vermesi lâzım gelir. Efendim, bir artık bir ecnebi miyiz? Bu gibi bir kaydın, bu gibi bir sözün artık ihtimali var mıdır? Biz böyle bir suretle yaşamalıyız ki ismen yalnız Osmanlı denmesin. Hatta nüfus tezkerelerinde, kabil olursa, mezhep bile yazılmasın. Çünkü herkesin mezhebi kendi dinini istediği yerde icra eder, etmek içindir. Fakat siyasiyatta Osmanlı olmak, vatanın muhafazası uğrunda umumiyetle Osmanlı olmak itibariyle yalnız sıfat-ı Osmaniye namını koymalıyız... Her halde biz bugünden itibaren değil, 10 Temmuzdan itibaren umum Osmanlılar kanun nazarında nasıl müsavi isek, kalbimizde de, binaenaleyh muamelâtımızda da müsavi olmalıyız. Cümle Osmanlılar müsavidir ve cümlesi de asker olmalıdır."[18]

O güne kadar azınlıklar bedel vermekte ve askerlik yapmamaktadır. Eşitlik ilkesi uğruna ve kendi cemaatinin çıkarları aleyhine herkesin askerlik yapması gerektiğini yukarıdaki sözlerle savunan Karasu'nun sırf 'paralı asker' bir İttihatçı olduğunu, sadece kişisel çıkarları peşinde koştuğunu düşünmek zor olsa gerek. ■

1- F.Ahmad ve D.A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, No.4-5, 1976.

2- Bir tanesi hariç, tüm kaynaklar Karasu'nun Macedonia Risorta locasında olduğu konusunda hemfikir. Burhan Oğuz ise Veritas locasında olduğunu belirtiyor (Burhan Oğuz, *Türk ve Yahudi Kültürlerine Mukayesli Bakış*, İstanbul 1992, s.651).

3- *"Emmanuel Carraso, éminent avocat de Salonique,... dans un discours prononcé sur la place de la Liberté ..."*, Paul Dumont, "L'album des journées révolutionnaires", *Salonique 1850-1918* (Editions Autrement: Paris, 1993) içinde s.237. "Meşrutiyetin ilânından iki, üç gün sonra... bir geçit resmi tertib edilmiş ve bu merasime muhtelif milletlere mensup cemaat teşekülleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti azaları ve Masonlar dahi iştirak eylemişlerdi... Bütün alay Hürriyet Meydanında toplanmış, nutuklar söylenmiş ve bu esnada Mason bayrağı altında Emanuel Karasu birader de orada toplanan binlerce kişiye hitaben bir nutuk irat etmişti", Oğuz, *a.g.e.*, s.652. Karasu'nun hatırı sayılır bir hatip olduğu anlaşılıyor. Hareket Ordusu 31 Vakası'nın ardından İstanbul'a doğru yola çıkarken Selânik'te yapılan büyük mitingde (Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, (İstanbul: Sinan Yayınları, 1972, s.97) ve Balkan Savaşı öncesinde İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'ndaki mitingde (Galib Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1960, s.66-68) İttihat ve Terakki Cemiyeti adına halka hitap edenler arasında Karasu'nun da adı var.

4- "Arkadaşım süvari Yüzbaşısı Debreli Zinnun bana şunu da anlatmıştı: 'Sultan Hamid'in muhafazasına memur olduğum yıllarda sâkıt hükümdar bir gün bana dert yanmış, şöyle demişti: 'Bana en çok dokunan, bu Mason taslağı Yahudinin hal' kararını tebliğ edişi olmuştur. Yıldız'a gelen mebuslar heyetinde Emanuel Karasu'yu hiç unutamıyorum'.", Hüsemeddin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Pınar Yayınevi: İstanbul 1964, s.44.

5- Örneğin, Hasan Kayalı, "Jewish Representation in the Ottoman Parliaments", Avigdor Levy (der), *The Jews of the Ottoman Empire* (Princeton, New Jersey: Darwin Press, 1994) içinde, ve Feroz Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", B.Braude and B.Lewis (der), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (New York: Holmes and Meier, 1982), Cilt 1 içinde.

6- Alıntının alındığı kitapta Avukat Salem hakkında şöyle deniliyor: "Carasso'nun kuzeni Avukat Salem, Jön Türklerin himeyesinde İstanbul'un önde gelen avukatı olan Selânikli bir Yahudi..." (Henry Wickham Steed, *Through Thirty Years*, New York: Doubleday, Page & Company, 1925, Cilt 1, s.375-6). *The Times* gazetesinin 18 Mayıs 1934 tarihli bir haberinden İtalyan vatandaşı ve Karasu ile aşağı yukarı yaşıt olan Avukat Salem'in o tarihte Paris'te yaşıyor olduğunu ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri Türkiye'de çalışan yabancı şirketlerin "çoğunluğunun" avukatlığını yapıyor olduğunu öğreniyoruz (*The Times*, 19 Mayıs 1934, s.11). Salem hakkında Nehama da ayrıntılı bilgi veriyor (Joseph Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique* [Communaute Israelite de Thessalonique: Selanik, 1978], Cilt VII, s.697).

7- *The Times*, 8 Haziran 1934, s.19.

8- Örneğin, dönemin İngiltere Büyükelçisi Sir Gerald Lowther ile görüşleri çok büyük ağırlık taşıyan tecrübeli büyükelçilik başdanışmanı G.H.Fitzmaurice'in görüşleri için bkz. Elie Kedourie "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle East Studies*, cilt 7, no.1 (Ocak 1971), s. 89-104. Ölüm ilanında uzun uzun alıntılanan Wickham Steed de kitabında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden söz ederken "büyük ölçüde Yahudi" sıfatını kullanıyor (Wickham Steed, s.374).

9- Bkz. Kayalı, *a.g.e.*, s.514 ve Robert Olson, "The Young Turks and the Jews", *Turcica*, cilt XVIII (1986), s. 223-224. Kayalı, 1911 baharında meclisteki Siyonizm tartışmalarında Karasu'nun tavrını "anti-Siyonist" olarak değerlendiriyor.

10- Çetin Yetkin, Karasu'nun Balkan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında iaşe müfettişliği yaptığını yazıyor (Çetin Yetkin, *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, İstanbul: Afa Yayınları, 1992, s.160), ancak bu bilginin kaynağını belirtmiyor. Galante'ye göre ise, Karasu'nun serveti İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ordu için gerekli malzemelerin Karasu aracılığıyla satın alınmasını sağlamış olmasından kaynaklanıyor (Avram Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul depuis la prise de cette ville en 1453 par Fatih Mehmet II jusqu'a nos jours*, Hüsnütabiat Matbaası: İstanbul, 1941, Cilt 1).

11- Ahmad, s.433, dipnot 93.

12- Hayrel'in verdiği bilgilere göre, Karasu'nun Büyükada'daki evinden başka bir de Vali Konağı Caddesi'ne, Vali Konağı ile Rumeli Caddesi arasında bir apartmanı varmış. Bu bilgileri *Şalom* gazetesindeki bir yazı da teyid ediyor. "Yazları Büyükada'da Nizam mevkiinde bulunan ve 'John Paşa'nın Köşkü'

Emmanuel Karasu'nun İtalyan Pasaportu'nun kapağı ve birinci, ikinci, üçüncü sayfaları
R. Margulies kolleksiyonundan

adıyla bilinen evde, kışları ise Nişantaşı Abdi İpekçi Caddesi'nin köşesinde bulunan Rosenthal Han'da otururdu." ("Bir Osmanlı Efendisi Emmanuel Karasso", *Şalom*, 29 Ağustos 1990).

13- Karasu'nun üç oğlu (David, Albert ve Mateo) ve üç kızı varmış (Frida, Ida ve Nelly). Saptayabildiğim kadarıyla, halen Türkiye'de yaşayan üç akrabası var: torunu (Frida'nın kızı) ile kız kardeşi Benuta'nın iki torunu.

14- Evet, Talât Paşa'nın Berlin'de bulunduğunu ben de düşündüm. Ne var ki, Paşa'nın bir suikast sonucu ölümü 15 Mart'ta; yani Karasu'nun Berlin ziyaretinden yedi ay öncesine denk düşüyor.

15- "Karaso zevcesi Bella'nın terk-i tâbiyet istidasına dair tâbiyet müzekkeresi", Hariciye Nezareti Bab-i Ali Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, 122/4, DH HMŞ İŞO. Bu belgeyi tesadüfen bulup beni haberdar etmek inceliğinde ve dostluğunda bulunan Özcan Mert'e ve belgenin karınca duası elyazısını söken Selim Deringil'e teşekkürü borç bilirim.

16- Bu dönemde İtilaf hükûmetleriyle İngilizlerin İttihatçılara karşı uyguladıkları baskıdan Karasu da nasibini almış. İttifak Kuvvetleri Basın Komitesi İngiliz delegesi Yüzbaşı J.A. Thomson'un Londra'ya gönderdiği bir rapordan Karasu'nun 1919 Mart'ında Bekirağa Bölüğünde yatmış olduğunu öğreniyoruz: "*the notorious deputy Carasso (at present interned)*", *Memorandum re Societe Nationale Juive d'Imprimerie et de Publicite*, PRO, FO 371-4170.

17- Karasu hakkında tüm bildiklerini bana aktaran ve ilişteki gondol fotoğrafının bir kopyasını almama izin veren, Karasu'nun kız kardeşi Benuta'nın torunu sayın Selim Gattegno'ya teşekkürü borç bilirim.

18- *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, TBMM Basımevi: Ankara, 1982, Cilt 5, s.195.

ÖNEMLİ BİR TARİHÎ TOPLANTININ ARDINDAN: 1095 CLERMONT KONSİLİ'NİN VE HAÇLI SEFERİ ÇAĞRISI'NIN 900'ÜNCÜ YILDÖNÜMÜ MİLLETLERARASI KOLLOKYUMU

PROF. DR. AHMET YAŞAR OCAK

(IX ÈME CENTENAIRE DU CONSIL DE CLERMONT ET L'APPEL À LA CROISADE)
(Colloque Universitaire International)
Clermont-Ferrand/Auvergne (Fransa), 23-25 Haziran 1995

Türkiye genellikle benzeri pek çok konuda olduğu gibi, tarihinin çok önemli bir yıldönümünü daha atladı, veya atlamak üzere. 1995 yılı Haziran'ı, bilindiği gibi, Batı Hıristiyan dünyası ile Orta Doğu İslâm dünyasını sık sık karşı karşıya getiren sıcak temasların en uzun sürelisinin, 1095 yılında Fransa'nın girişimiyle başlatılıp sonuncusu 1270'de yapılan Haçlı Seferleri'nin başlangıcının tam 900'üncü yıldönümüydü. Hiçbir üniversite, ilgili hiçbir fakülte veya bölüm, kısaca tarih araştırmalarıyla uğraşan hiçbir kuruluş bu mühim yıldönümünün farkına bile varmadı. Yalnızca bir magazin dergisi konuya bir dosya tahsis etti.[1] Üstelik bu seferlerden ilk üçü, özellikle de 1095-1100 arasında süren ve Antakya'da bir Haçlı Prensliği, Urfa'da bir Haçlı Kontluğu ve nihayet Kudüs'te bir Haçlı Krallığı'nın kurulmasıyla sonuçlanan Birinci Haçlı Seferi, doğrudan doğruya Türkiye tarihini ilgilendiren çok mühim bir olaydır. Çünkü hem olay hemen tamamiyle Anadolu topraklarında cereyan etmiş, hem de Türkiye tarihine doğrudan birtakım etkileri olmuştur.

Yaklaşık ikiyüz yılı yakın bir zaman Hıristiyan Batı ile Müslüman Orta Doğu, her üç dinin "Kutsal Topraklar"ı için, Anadolu da dahil olmak üzere Orta Doğu'da birbiriyle çarpıştı, birbirinin kanını döktü. Fakat doğrusunu söylemek gerekirse, bugün Batı dünyasında da kabul edildiği gibi en çok kanı dökülenler, Müslümanlar ve kısmen Yahudiler oldu. Müslümanlar Birinci Haçlı Seferi ile gelen ordularla ilk karşılaştıkları zaman, nasıl bir olayın içinde bulunduklarını pek anlamadılar. Eskiden olduğu gibi yine Bizans ordusunda paralı asker (*mercenaire*) olan Franklar'la çarpışmakta olduklarını sandılar. Onların Haçlı olayını anlamaları için öteki seferlerin gerçekleşmesi gerekti.

Birinci Haçlı Seferi'nin Türkiye tarihinin gelişim doğrultusunda önemli ve doğrudan etkileri olduğuna yukarda temas edilmişti. 1075'te Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından henüz kurulmuş olup, o sıralarda oğlu I. Kılıçarslan'ın yönetimindeki genç Anadolu Selçuklu Devleti, 1096 ve 1097 yılları boyunca, Anadolu topraklarından geçen kalabalık Haçlı ordularıyla karşılaşmak ve uzunca bir süre gelişmesini geri bırakmak zorunda kaldı. Selçuklu Türkleri, olanca güçleriyle çarpıştıkları Haçlı ordularına fazla mukavemet edemeyerek, bir yandan kendilerine başkent yaptıkları İznik'i (onu ancak yaklaşık iki buçuk asır sonra bir daha ele geçireceklerdir), diğer yandan o tarihlere kadar adım adım fethettikleri, denize çıkmalarına imkân veren Ege sahillerini terk etmek zorunda kalarak yeniden Orta Anadolu'nun bozkırlarına çekildiler. Bu arada Haçlı orduları da büyük zorluk ve sıkıntılara mâruz kaldılar, önemli kayıplar verdiler. Bu gecikmenin Türk sosyal yapısının gelişmesinde belki biraz gecikmeye yol açtığı düşünülebilir. Bunun sonucunda, Anadolu Türkleri yeniden denize ulaşmak için belki fazla beklemediler, fakat Balkanlar'a çıkmak için yaklaşık bir ikiyüz elli yılın geçmesi gerekti. Özellikle kültür tarihi açısından en önemli sonucu, zikredilen Haçlı devletleri yüzünden Anadolu Türkleri'nin en az bir yarım yüzyıl İslâm dünyasının güney kanadıyla kültürel ilişkilerini ve bağlantılarını kesmek ve yalnız İran'la bağlantı kurmak zorunda kalmış olmasıdır.

Bu olayın mahiyeti ne idi? Amacı ne idi? Nasıl olmuştu? Sonuçları, yahut tarafların kazancı veya kaybı ne idi? Bunlar ve benzeri bir sürü soru sorulabilir. Bizim amacımız burada Haçlı Seferleri'nin bir tarihçesini ve kritiğini yapmak değil, fakat bu büyük hadiseden tam 900 yıl sonra, Papa II. Urbain'in Birinci Haçlı Seferi için ünlü çağrısını yaptığı eski Galya'daki Clermont (bugün Fransa'nın Auvergne vilâyetinde bulunan Clermont-Ferrand) şehrinde, geçtiğimiz 23-25 Haziran'da gerçekleştirilen çok üst düzeydeki milletlerarası bir bilimsel toplantıyı duyurmak, bir değerlendirmesini yaparak önemini vurgulamaktır.

1095 yılı, ortaçağ Batı Hıristiyanlık dünyası için çok önemli bir yıldı. Kilisede yapılması kaçınılmaz hale gelen birtakım reformları tartışmak üzere Papa II. Urbain, Clermont'da bir konsil topladı. Bu arada, Anadolu topraklarında yaptıkları fetihlerle durmadan batıya ilerleyen Türkler'i tek başına durduramayacağını anladığı için, Batı Hıristiyanları'nın yardımına başvurmaktan başka çare olmadığını dü-

I. HAÇLI SEFERİ
III HAÇLI SEFERİ
1100 YILINDA SINIRLAR
HAÇLI DEVLETLERİ
0 500 1000km
NORVEÇ
İSVEÇ
ESTONYALILAR
İSKOÇYA
İRLANDA
DANİMARKA
LİTVANYALILAR
ATLAS OKYANUSU
GALLER
İNGİLTERE
LONDRA
POMERANYA
PRUSYALILAR
RUSYA
KUTSAL ROMA İMPARATORLUĞU
POLONYA
I. RICHARD
DİNYEPER
REGENSBURG
VİYANA
VEZELAY
FRANSA
I. RICHARD'IN FİLOSU
BUDA
PEŞTE
MACARİSTAN
LYON
VENEDİK
NAVARRE
LEON VE KASTİLYA
ARAGON
CENOVA
HIRVATLAR
GÜRCİSTAN
PORTEKİZ
MARSİLYA
PİSA
ZARA
TUNA
KARADENİZ
LİZBON
SIRPLAR
SİNOP
KORSİKA
ROMA
BULGARLAR
MURABITLAR DEVLETİ
EDİRNE
İSTANBUL
SARDİNYA
NAPOLİ
BARİ
BRİNDİSİ
ANKARA
DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU
URFA KONTLUĞU
SİCİLYA
APULYA
KONYA
ERMENİLER
URFA
AKDENİZ
ANTAKYA PRENSLİĞİ
ANTAKYA
I. RICHARD
MALTA
RODOS
KIBRIS 1191
TRABLUSŞAM KONTLUĞU
II. PHILIP
GİRİT
AKKA 1191
KUDÜS
KUDÜS KRALLIĞI

IXÈME
Centenaire du Concile de Clermont

LE CONCILE DE CLERMONT DE 1095,
ET L'APPEL À LA CROISADE

Colloque universitaire international

Clermont-Ferrand
23 - 24 & 25 juin 1995

1095 Clermont Konsili'nin ve Haçlı Seferi Çağrısı'nın 900'üncü Yıldönümü Milletlerarası Kollokyumu programının kapağı.

şünen Bizans imparatoru Aleksios Komnenos (Alexis Comnène), bu fırsattan yararlanarak Papa'dan yardım istedi. Asıl amacı, "Kutsal Topraklar"dan çok Anadolu'da kaybettiği toprakları kurtarmak olan Aleksios, yine de yardım isteğinde "Kutsal Topraklar"ı vurgulamayı ihmal etmemişti. Papa II. Urbain bu yardım isteğini, zaten uzun zamandır kafasında tasarladığı Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleştirilmesi düşüncesine uygun düştüğü ve "Kutsal Topraklar"ın "kâfirler" (*infidèles*)den, yani Müslümanlardan temizlemeye vesile vereceği için olumlu karşıladı. Konsilin hemen sonrasında, Clermont katedralinin önüne kurduğu tahtına çıkarak uzun ve heyecanlı bir nutukla, Kudüs'ü ve dolayısıyla "Kutsal Topraklar"ı "kâfirler"in elinden kurtarmak üzere bütün Hıristiyanların katılmasını istediği ünlü Haçlı Seferi Çağrısı'nı yaptı. Bu çağrı kısa zamanda, kendisinin dahi beklemediği ölçüde büyük bir yankı hasıl etti. Kısaca Papa II. Urbain, böylece ikiyüz yıla yakın bir zaman Orta Doğu İslâm ve Batı Hıristiyan dünyasını birbiriyle çarpıştıracak ünlü Haçlı Seferleri'ni başlatmış oldu.

Bilindiği gibi bu konuda Batı Avrupa tarihçiliği, uzun zamandan beridir bütün ilgili kaynakları yayımladığı gibi, birçok araştırma da ortaya koymuştur. Genelde Orta Doğu modern Arap tarihçiliği henüz bu çapta geniş bir mesâi meydana getirememişse de, Türkiye tarihçiliğinden çok daha ileridedir. İşte Clermont-Ferrand'da belirtilen tarihlerde gerçekleştirilen milletlerarası kollokyum, bu büyük olayın, yani 1095 Clermont Konsili'nin ve Papa II. Urbain'in Birinci Haçlı Seferi'ni başlatan bu çağrısının 900'üncü yıldönümü münasebetiyle düzenlenmişti.

Kollokyum, halen Auvergne Vilâyeti milletvekili ve Bölge Meclisi başkanı, Fransa eski cumhurbaşkanı Valéry Giscard d'Estaing'in himayesinde, adı geçen meclis (*Conseil Régional d'Auvergne*) ve Fransız Akademisi (*Académie Française*)'nin işbirliği ile bir yıl önce kararlaştırılmış ve düzenlenmişti. Organizasyon Komitesi, Başkan d'Estaing'in himayesinde, Fransız Akademisi üyesi, dünyaca ünlü ortaçağ tarihçisi Profesör Georges Duby'nin başkanlığında, beşi yine Fransız Akademisi üyesi olmak üzere değişik alanlara mensup tanınmış dokuz ortaçağ tarihçisi (*médiéviste*)nden oluşuyordu. Bu kollokyumun diğerlerinden farkı, genellikle bu tür bilimsel toplantıların yalnızca davetli uzmanların arasında cereyan etmesine rağmen, bu defa konunun özelliği sebebiyle halka açık olmasıydı.

Kollokyum, 23 Ekim Cuma günü saat 9.30'da, Clermont-Ferrand'ın *Maison des Congrès* (Kongre Evi)'sinin, en son teknik sistem ve araçlarla donatılmış büyük salonunda, dünyanın en önde gelen ortaçağ Avrupa tarihçilerinin, kilise mensupları da dahil, Fransa'nın hemen her tarafından ve Avrupa'nın diğer ülkelerinden gelen Hıristiyan-Müslüman büyük bir kalabalığın, görüntülü ve yazılı basının iştirak ettiği, millî marşsız, saygı duruşsuz, sade fakat vakur bir açılış merasimiyle başladı. Açılış ve sunuş konuşmasını, olayın ve toplantının mahiyetini gayet iyi özetleyen bir ekspoze şeklinde bizzat Başkan d'Estaing yaptı. Bu ekspozenin belki burada altı çizilmesi gereken en önemli ve ilginç yanı, "bu toplantının bir kutlama toplantısı değil, tam aksine, Birinci Haçlı Seferi'nden tam 900 yıl sonra Batı Hıristiyan dünyası olarak bir nefis muhasebesi yapma, bu vesileyle Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında bir diyalog ve dostluk zemini tesis etme amacını taşıdığı"nı özellikle vurgulamasıydı. Arkasından, Başkan d'Estaing'in saygı ve takdir dolu cümlelerle takdim ettiği Georges Duby'nin yönetiminde ilk oturum başladı.

Birinci Haçlı Seferi sırasında Auvergne bölgesinin siyasî, ekonomik ve dinî durumunu konu edinen bu ilk oturumda bildiri sunanlar ve sundukları bildiriler sırayla şunlardı:

1) Prof. Pierre Charbonnier (Clermont-Ferrand Blaise Pascal Üniversitesi): XI. yüzyıl sonlarında Auvergne'de siyasî, ekonomik ve sosyal hayat.

2) Prof. Jean-Luc Fray (Aynı üniversite): XI. yüzyıl sonunda Clermont.

3) Prof. Michel Aubrun (Aynı üniversite): XI. yüzyılın sonunda Auvergne'de dinî hayat.

4) Prof. Christian Lauranson-Rosaz (Saint-Etienne Jean Monnet Üniversitesi): Le Velay bölgesi ve Haçlı Seferi.

Haçlıların gemilere binmeleri, 14. yüzyıl (en üstte), teçhizat ve levazımı at arabalarına yüklenmiş olarak yürüyüş halinde bir Haçlı Ordusu, Maciejowski Kitab-ı Mukaddesi'nden minyatür, 1250 yılı dolayları (üstte solda), Haçlıların bir İslâm ordusuyla çarpışması, 14. yüzyıl. Resmin alt kısmındaki çadırda iki kişi satranç oynuyor (üstte sağda).

Princeton Üniversitesi profesörlerinden Giles Constable'in başkanlığında yapılan öğleden sonraki ikinci oturumda ise şu bildiriler vardı:

1) Prof. H.E.J. Cowdrey (Oxford Üniversitesi): Papalık reformu ve Haçlı Seferleri'nin kökeni.

2) Prof. Alfons Becker (Mayence Üniversitesi): II. Urbain'in Fransa'daki sayahati.

3) Prof. James Brundage (Kansas Üniversitesi): Haçlılar ve hukukçular: Haçlı statüsünün hukukî sonuçları.

4) Prof. Jonathan Riley-Smith (Cambridge Üniversitesi): İlk Haçlı seferlerinde Haçlılık ideali.

5) Prof. Elianne Vergnolle (Franche-Comté Üniversitesi): XI. yüzyılın sonunda Fransa'nın sanat manzarası.

Aynı günün akşamı, saat 20.30'da aynı salonda,

Bugünkü Lübnan sınırının 10 mil kuzeyindeki ünlü Haçlı kalesi: Krak des Chevaliers. 1142'de Hospitallerce yapılmış, 1271'de Müslümanlarca alınmıştır.

büyük bir kalabalık önünde Georges Duby, Başkan d'Estaing'in övücü cümlelerle takdimini müteakip Haçlı Seferleri ile ilgili tam bir saatlik nefis bir konferans verdi. Türkçeye çevrilen bazı kitapları dolayısıyla Türk okuyucusunun yabancısı olmayan Profesör Duby, konuşmasında, her yönüyle Haçlı Seferleri hakkında mükemmel bir sentetik tarihçe ve olayı İslâm ve Batı Hıristiyan dünyası açısından ele alan bir değerlendirme yaptı.

24 Haziran Cumartesi günkü sabah oturumunun birinci kısmında, Paris X Üniversitesi profesörlerinden André Vauchez yönetiminde şu bildirilere yer verildi:

1) Prof. Giles Constable: Cluny Tarikatı ve Birinci Haçlı seferi.

2) Prof. Marcus Bull (Bristol Üniversitesi): Birinci Haçlı Seferi'nde Frank kimliği.

3) Prof. Michel Parisse (Paris I Üniversitesi): Fransa'nın imparatorluk sınırlarında Haçlı Seferi çağrısının etkileri.

Sabah oturumunun Akademi üyesi ve Collège de France profesörü Pierre Toubert başkanlığındaki ikinci kısmında ise şu bildiriler vardı:

1) Prof. Franco Cardini (Floransa Üniversitesi): İtalya'da Birinci Haçlı seferi.

6) Prof. André Vauchez: XI. yüzyılda eskatoloji.

7) Ar. Direktörü Jean Flori (*CNRS*): Haçlı esprisi ve Cihad.

Böylece kollokyum, ilk bir buçuk gün, görüldüğü gibi, Fransız tarihçileri başta olmak üzere, Amerika ve muhtelif Batı Avrupa ülkeleri üniversitelerine mensup, milletlerarası üne sahip tarihçilerce sunulan gerçekten değerli bildirilerle geçti (23-24 Haziran). Bu üç oturumda da, programa göre her biri tam yarımşar saat süren bildirilerde, Birinci Haçlı Seferi coğrafî, siyasî, askerî, ekonomik ve dinî yönleriyle ele alınarak tartışıldı. Bu bildirilerin en ilgi çekici yanı, olaydan 900 yıl sonra bu seferin insanlık tarihi açısından bir muhasebesinin de yapılmaya çalışılmış olmasıydı.

24 Haziran günü öğleden sonraki oturum ise, Birinci Haçlı Seferi esas olmak üzere, Haçlı seferlerinin o devir Bizans İmparatorluğu'nda, Selçuklu Türkiyesi'nde ve Orta Doğu İslâm dünyası ile, günümüzdeki yankılarını tartışmak amacına yönelik olup televizyondan canlı olarak yayınlanan "Haçlı Olayı" (*Phénomène de la Croisade*) isimli bir açık oturuma (*débat*) ayrılmıştı. Dünya çapında ünlü İslâm tarihçisi ve Fransız Akademisi üyesi André Miquel'in çok mütevazi bir üslupla yönettiği bu açık oturuma, üçü Orta Doğulu (ikisi Müslüman, biri Yahudi) olmak üzere basılı programda mevcut sıraya göre şunlar katıldılar:

1) Prof. Benjamin Kedar, Kudüs İbranî Üniversitesi,

2) Prof. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara Hacettepe Üniversitesi,

3) Prof. Mahmud Said Omran, Mısır İskenderiye Üniversitesi,

4) Prof. Gilbert Dagron, (Bizantinist), Fransız Akademisi üyesi

5) Prof. Robert Mantran, Fransız Akademisi üyesi,

6) Prof. Françoise Michaud, Paris I Üniversitesi.

Daha çok Birinci Haçlı Seferi'nin o dönem ve günümüz Orta Doğu'sunda Doğulu Hıristiyanlar, Yahudiler, Türkler ve Araplar arasındaki yankılarını tartışmaya ayrılmış bu açık oturumda, Mısırlı ve İsrailli konuşmacıların zaman zaman koyu milliyetçi bir üslupla sürdürdükleri konuşmalarına rağmen, hınca hınç dolu salonda en ufak bir tepki gösterilmeden dinlendiğini burada belirtmeliyiz. Dinleyicilerle konuşmacılar arasındaki soru-cevap kısmında da gerçekten çok seviyeli ve öğretici tartışmalar cereyan etti. Tam iki buçuk saat süren bu açık oturum, Profesör André Miquel'in yumuşak ve esprili kapanış konuşmasıyla son buldu. Başkan d'Estaing ve eşinin, üst düzey siyasetçi ve kilise mensuplarının, üniversite öğretim üyeleri ve öğrencilerinin, halktan insanların, önemli Müslüman cemaat başkanlarının başından sonuna kadar büyük bir ilgi ve dikkatle izledikleri bu açık oturumun sonunda, halkın ve üniversiteli gençlerin, üniversite hocalarının konuşmacılara gösterdikleri yakın ve sıcak ilgi zikredilmeye değer.

"Arslan Yürekli Richard"ın mührü (1189-99).

Ayrıca kollokyum boyunca, Fransa'nın dünyaca tanınmış yayınevlerinin Haçlı Seferleri ile ilgili olarak açtığı kitap sergisinin zenginliği ve kalitesi -bizi biraz aşağılık kompleksine ve kıskançlığa sevketti ise de- doğrusu görülmeye değer bir olaydı.

Kollokyuma davet edilen bilim adamlarının mükemmel bir misafirperverlikle ağırlandıklarını da burada özellikle belirtmek gerekir. Nitekim 24 Haziran akşamı Başkan d'Estaing ve eşinin, kollokyuma davetli bilim adamlarına verdiği mükemmel akşam yemeğinde, onlarla tek tek tanışıp ilgilenmeleri, bunun en güzel göstergesiydi.

Ertesi 25 Haziran pazar günü, kollokyuma davetli bilim adamları için Auvergne bölgesinde toplu bir gezi yapıldı. Özellikle Birinci Haçlı Seferi'nin düzenlendiği Clermont-Ferrand ve Le Puy'deki ve havalisindeki tarihî mekânlar, binalar, kilise ve katedraller, bazı şatolar gezildi ve ilgililerce aydınlatıcı bilgiler verildi. Bölge valiliği burada davetlilere mükemmel bir öğle yemeği verdi. Ayrıca, bu yemek esnasında Le Puy başpiskoposu ve tarih doktoru Mgr. Blanchard'ın sergilendiği yakın ilgi doğrusu zikre değer. Bir Türk tarih araştırmacısı için, Birinci Haçlı Seferi'nin organize edildiği bu tarihî mekânları tam 900 yıl sonra gezip görebilmenin, onların aracılığıyla hayalinde geçmişe doğru yolculuk yapmanın ne kadar etkileyici ve heyecan verici olduğunu vurgulamaya gerek yoktur sanıyoruz.

Bu tarihî kollokyumun programı hakkında bu kısa özetten sonra burada özellikle, söz konusu bu toplantının mahiyeti, niteliği, halk ve üniversite gençleri arasındaki yankılarla ilgili bazı gözlemlerimizi kaydetmekte yarar var. Her şeyden önce şunu ifade edelim ki, bildiri sahiplerinin üslup ve yorumları -zaman zaman bazılarında biraz önyargı yansıtsa da- gerçekten bilimsel bir derinlik arzediyor, genellikle bu büyük olayın Batı Hıristiyan dünyası açısından basit bir övgüsünü değil, tam aksine, bilimsel bir özeleştirisini gündeme getiriyordu. Aynı zamanda bu bildiriler, İslâm dünyasına karşı da itinalı ve saygılı bir üslup sergiliyordu. Bu üslup bir yandan, XXI. yüzyılın eşiğinde -her kesiminde olmasa da- bazı kesimlerinde İslâm'ı tekrar tehlikeli bir rakip olarak algılıyor gibi görünen Batı'nın endişesini, diğer yandan dostça bir diyalog tesisi arama çabasını yansıtıyordu. Nitekim bu konu sık sık özel konuşmalarda da dile getirildi. Bu mühim nokta, toplantının başından sonuna kadar sürekli kendisini hissettirdi. Böyle bir yaklaşımın böyle bir toplantıyla, vaktiyle bütün Batı Hıristiyanlığını Haçlı seferlerine teşvik ve bunun organizasyonunu yapmış bir ülkeden, Fransa'dan, üstelik yüksek düzeyde sergilenmiş olması pek çok bakımdan üstünde düşünülecek anlamlı bir olaydır. Batı dünyasında gerek kamuoyunun gerekse modern tarihçiliğin geldiği bu çok önemli özeleştiri noktasına, Türk kamuoyunun ve modern tarihçiliğinin de gelebilmesini bütün kalbimizle temenni ediyoruz. Çünkü bu nokta Türk toplumunun gerçek gelişmişliğe doğru atacağı en büyük adım olacaktır.

Oturum aralarında yapılan tartışma ve sohbetlerde de bildirilerdeki aynı olgunluk hakimdi. Fakat özellikle Katolik ve Protestanlar başta olmak üzere değişik birtakım grupların, kollokyumun ikinci günü öğleden sonra açık oturumdan evvel dinleyicilere dağıttıkları iki yapraklık bildiri kadar hiçbir şey, Birinci Haçlı Seferi için Papa II. Urbain'in çağrısından tam 900 yıl sonra, onun bu çağrıyı yaptığı Clermont-Ferrand şehrinde düzenlenen bu toplantının amacını ortaya koyamazdı. Papa II. Urbain'in, söz konusu seferi başlatmak için verdiği vaazda yer alan ünlü "*Bunu Tanrı istiyor!*" sözüne atfen "*Tanrı gerçekten bunu mu istiyordu?*" başlığını taşıyan bu bildiri özetle, Haçlı Seferi çağrısının, işlenmemesi gereken büyük bir tarihî hata olduğunu belirttikten sonra, bugünkü Papa II. Jean-Paul'e gönderilmek üzere kendisine hitaben yazılmış, Batı Hıristiyan dünyasının Doğu'dan özür dilemesi gerektiğini belirten, isim ve imza kısmı boş bırakılmış bir mektup suretini de ihtiva ediyor ve dinleyicilerden bu mektubu imzalayarak Papa'ya göndermeleri rica ediliyordu. Haçlı seferlerinin Batı Hıristiyanlığının işlediği büyük bir tarihî hata olduğunu vurgulayan bu bildiride ayrıca, "*Haçlı Seferleri'nin sebep olduğu zulüm ve katliamdan dolayı Yahudiler'den; Haçlılar'ın kendilerine karşı takındıkları aşağılayıcı ve küçümseyici tavırlardan dolayı Doğu Hıristiyanlarından; ve nihayet, yaptırdıkları "kan banyosu"ndan* (bain de sang) *dolayı Müslümanlardan af dilenmesi gerektiği*" vurgulanıyordu.

Bu kadar mühim bir olayın yıldönümünün, tarihi onunla doğrudan doğruya ilgili olan bir ülkenin tarihçiliğinde ne bugün ne de geçmişte hiçbir akis bırakmamış olmasını biz şahsen çok düşündürücü ve sarsıcı buluyoruz. Ortaçağda Türkiye ve Müslüman Orta Doğu tarihinin bu her bakımdan çok önemli bir dönemini simgeleyen Haçlı seferleri

Kutsal Topraklarda Haçlıların bir kale kuşatması (15. yüzyıl minyatürü). Aslında, Haçlı ordularının topları yoktu; tahtadan kuşatma kuleleri, mancınıklar, koç başları ve merdivenler kullanıyorlardı.

hut koyamamış- olmasını acaba nasıl yorumlamalıdır?

Bu üzücü tesbit gerçekte bize göre bir başka üzücü tesbitin bir parçasından başka bir şey değildir, ki o da şudur: Türkiye'de -aslında ne yazık ki pek çok akademik tarihçinin de sandığının aksine çok önemli olan- ortaçağ tarihçiliği, Fuad Köprülü, Mükrimin Halil, Osman Turan ve M. Altay Köymen gibi eski kuşağa mensup -şimdi hepsi de merhum- birkaç isim hariç tutulursa, zaten Batı'daki kadar güçlü değildi. Günümüzde ise yine birkaç ismin dışında, hemen hemen bütün kesimleriyle çok daha zayıf durumdadır. Bu ise Türkiye'de akademik tarihçiliğin, özellikle bu mesleğin mensuplarınca üzerinde çok ciddî bir şekilde düşünmeleri ve çözüm üretmeleri gereken pek çok probleminden yalnızca bir tanesidir. Umarız, Fransa'da yapılan bu kollokyum biz Türk tarihçilerine pek çok bakımdan gerekli mesajları verir. ■

hakkında, biri çok eskiden Fransızcadan, bir diğeri fazla uzak olmayan bir geçmişte İngilizceden yapılmış iki çeviriyi istisna edersek[2], iki çocuk kitabı[3] ve küçük bir amatör eserin dışında[4] Türk tarihçiliğinin hiçbir orijinal araştırma ortaya koymamış -ya-

Haçlıların vahşeti: Kuşattıkları bir kaleye mancınıkla düşman kelleleri atıyorlar (13. yüzyıl, Histoires d'Outremer).

DİPNOTLAR

1- *Focus* dergisi Nisan 1995 sayısında Haçlı Seferleri'ne bir dosya tahsis etti. Ayrıca kapak resmi de bu konuyu işlemekteydi. Kapakta bir Haçlı şövalyesi figürü yer alıyor, bu figürün yanında da aynen şu yazı bulunuyordu: "*Din adına tam dokuzyüz yıl önce yola çıktılar*".

2- Bunlardan ilki, Joseph- François Michaud'nun *Histoire des Croisades* (Paris 1849) isimli kitabının çevirisidir: *Emru'l-Acîb fî tarih'i ehli's-Salîb*, çev. Ali Fuad-Edhem Pertev-Ahmed Arif, istanbul. diğeri ise Steven Runciman'ın, İstanbul Üniversitesi Tarih bölümü profesörlerinden Fikret Işıltan tarafından *Haçlı Seferleri Tarihi* adıyla Türkçeye çevrilen ünlü eseridir (Ankara 1986-1987, 3 cilt, Türk Tarih Kurumu Yay.)

3- R. Gökalp Akın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1954, Bir Kitabevi, Kolay Tarih serisi: 9, 14 sayfa; M. Çağatay Uluçay, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1956, Özyürek Yayınları, Hikâyelerle Tarih serisi: IV, 32 sayfa.

4- Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden Râşid Erer tarafından yazılan 172 sayfalık orta boy bu küçük kitap *Türklere Karşı Haçlı Seferleri* adını taşımakta olup (İstanbul 1947, Ahmet Halit kitabevi), bundan birkaç yıl önce sadeleştirilerek yeniden basılmıştır (Ankara 1993, Bilgi Kitabevi).

DİL OĞLANLARI

FRÉDÉRIC HITZEL

ÇEVİREN
AKSEL TİBET

"Konvansiyon Meclisi, kamu eğitimi komitesinin ve mali komitenin raporunu dinledikten sonra şu kararı almıştır:

Birinci madde

Milli Kütüphane'nin bünyesinde, ticarete ve siyasete yararı ortada olan, Doğu dillerinin öğretileceği bir devlet okulu açılacaktır..."

Bu yıl ikiyüzüncü yılını kutladığımız, Yaşayan Doğu dilleri okulunun kuruluşuna esas alınan 30 Mart 1795 tarihli kanun kuvvetinde kararname bu sözlerle başlamaktadır. Ancak, Fransa'daki Doğu dilleri öğretimi açısından, bu okulun kuruluşu, 1669'a kadar uzanan çok daha eski bir gelenek çerçevesinde düşünülmelidir. Krallık ticaret meclisi 1669'da, İstanbul'da, tercüman yetiştirmeye yönelik bir dil oğlanları okulu açılmasına karar vermiştir. Tercüman, Avrupa devletleri ile Doğulu devlet arasında aracılık eden kişidir.

Bu makale, Babıâli'den hiç de uzak olmayan Fransız elçiliğinin içindeki Saint-Louis Kapüsenleri manastırında, bir buçuk yüzyıl boyunca, yani 1669'dan 1831'e kadar çalışan Pera Doğu dilleri okulunun hatırlanmasına ve keşfedilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Genç yaşta ailelerinden ve yurtlarından uzakta Türkçe öğrenmeye çalışmış onlarca öğrenciyi anmış oluyoruz. Bu öğrenciler birer yetişkin hali-

Bir elçi ile tercümanının portresi.
1860 yılına ait minyatürleriyle tanınan Moutier'nin, çini mürekkebiyle ve lavis tekniğiyle yaptığı resim..
25 cm x 16 cm Paris özel koleksiyon

ne geldiklerinde, Yakındoğu'nun ve Kuzey Afrika'nın çeşitli liman kentlerine tercümanlık etmek üzere gönderiliyor; antlaşmalar, konuşmalar ve diğer resmi belgeleri çevirmeye çalışıyorlardı.

I. DİL OĞLANLARI OKULUNUN KURULUŞU

Tercüman, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkilerde zorunlu aracılardan biriydi. Süryanice kökenli bir sözcük olan *tercüman*, erken bir dönemde Arapça'ya, daha sonra da Türkçe'ye girdi. İtalyanca'da *dragomanno* ve Fransızca'da *drogman* ya da *truchement* bu sözcükten türemiştir.

En önemli tercüman, Osmanlı hükümetinin tercümanı olan Babıâli tercümanıydı (*baştercüman*). Herhalde XVI. yüzyıldan itibaren ihdas edilen bu görev, önceleri dönmeler tarafından yerine getiriliyordu. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz ilk tercümanlardan biri Yunus Bey'dir; Rum asıllı bu tercüman 1551'de İstanbul'da ölmüştür ve halen onun adını taşıyan bir cami bulunmaktadır. Birkaç kez elçi olarak Venedik'e gönderilen Yunus Bey, I. François'nın özel bir mektubundan da anlaşıldığı gibi (28 Aralık 1546'da Compiègne'de bulunan kralın gönderdiği bu mektubu Yunus Bey'e elçi d'Aramon iletmiştir), ilk Fransız diplomatlarıyla iyi ilişkiler kurmuştu.[1] O dönemin bir başka ünlü tercümanı ise Murad Bey'dir. Macar asıllı bu tercüman, Viyana'da öğrenim görmüştü, kendi anadilinden

başka, Arapça, Türkçe, Farsça ve Hırvatça konuşuyordu. Kendisinin de kabul ettiği gibi, Latince bilgisi çok iyi olmamakla birlikte, Cicero'nun *De Senectute*'sinin *Kitâb der medh-i pîrî* başlığıyla yayımlanan çevirisini Venedik balyozu Marino di Cavalli'nin isteği üzerine o yapmış ve di Cavalli 1559'da bu yapıtı Kanuni'ye sunmuştu. Murad Bey, Philippe von Haniwald'ın isteği üzerine de, Neşri'nin *Vekayiname*'sini Osmanlıca'dan Latince'ye çevirmiştir.[2]

Antlaşmaları, konuşmaları ve resmi evrakları çeviren, bazen de diplomatik görevler üstlenen Babıâli tercümanlarının rolü, Osmanlılar'ın Batı ile ilişkileri geliştiği ölçüde arttı. XVII. yüzyılın sonunda, Babıâli tercümanlığı veraset yoluyla devredilen bir makam haline geldi. Bu makam uzun süre, Fener mahallesinde oturan bir grup Rum ailenin tekelinde kaldı.

Buna karşılık, Avrupa'dan gelen tüccarlar, ardından da diplomatlar, tercümanlarını Navoni, Grillo, Oliveri ve Fornetti gibi, Galata'nın Latin Katolik kökenli ailelerinden seçmeyi tercih ettiler. Anlatılanlara bakılırsa, Fornetti ailesi Fransa'ya elçiliğinin kurulduğu tarihten itibaren tercüman sağlamıştır. Bu tercümanlar Batılılar'ın hizmetinde çalışabilmek için *berat* denilen imtiyazlardan yararlanıyorlardı ki, beratlı tercümanlar (*drogmans barataires*) diye adlandırılmalarının sebebi buydu. Bu imtiyaz sayesinde vergi ödemek zorunda kalmıyorlar ve gümrükte Fransızlar'a uygulanan vergi indiriminden yararlanıyorlardı. Bununla birlikte, tercümanların hizmetlerinde bazı kusurlar göze çarpıyordu. Padişahın uyrukları arasında yer aldıkları için sadakatlerinden her zaman emin olunamazdı. Dil bilgileri bazen yeterli değildi, bu da uyuşmazlığa açık konulara ilişkin görüşmelerde sakıncalı olabilirdi. Avrupa devletleri, bu eksiklikleri gidermek üzere, başka bir yola başvurmaya, Doğu dillerini küçük yaşta öğretebilecekleri gençler bulmaya karar verdiler.

1. KURUMSAL ÇERÇEVENİN HAZIRLANMASI

Venedik Cumhuriyeti 1551'den beri, Senato'nun tercümanlık mesleği için uygun bulduğu genç yurttaşları İstanbul'da eğitim görmeye gönderiyordu. Bu tercümanlık öğrencilerine "Giovani della lingua" deniyordu. Fransa da tercümanlar yetiştirmek üzere bir okul açmaya karar verince, Venedik modelini örnek almakla yetindi. *Enfants de langue*, daha sonra da *jeunes de langue* deyimleri aslında Venedikliler'in Türkçe'den çevirdikleri "dil oğlanı" deyiminin Fransızcasıdır.

Diplomasi ve ticarette ihtiyaç duyulan Doğu dilleri tercümanlarını yetiştirmeyi amaçlayan bu "Dil oğlanları" okulu, XIV. Louis'nin nazırı Jean-Baptiste Colbert'in teşvikiyle ve Marsilya ticaret odasının isteği üzerine, Meclis'in 18 Kasım 1669 tarihli kararıyla kuruldu.[3]

"Bundan böyle, İstanbul, İzmir ve diğer yerlerde ikamet eden Yakındoğu limanlarının tercümanları ancak Fransız tabiiyetindenseler görevlerini yerine getirebileceklerdir.... ve ilerde tercümanların sadakatinden emin olabilmek için, İstanbul ve İzmir limanlarına, her üç yılda bir, buralara gitmeye istekli dokuz on yaşlarında altı oğlan çocuğu gönderilecek, bunlar sözkonusu yerlerdeki Kapüsen manastırlarına yerleştirilecekler, orada Papa'ya ve Roma'ya bağlı kalarak Katolik dinine göre eğitim ve öğretim görecekler ve dil öğrenecekler, böylece ilerde onlardan tercüman olarak yararlanılabilecektir".

Tüccarları memnun etmek gerekçesiyle yapılan bu reformun asıl sebebi, o zamana kadar elçi ya da konsolosa, özellikle de tercümanlardan en çok yararlanan tüccarlara bırakılan tercüman seçiminin sorumluluğunu hükümete devretmek ve böylece hükümetin tercüman üzerindeki denetimini olduğu kadar, konsoloslukların çalışması ve Yakındoğu ticareti üzerindeki denetimini de arttırmaktı. Aslında bu önlem Fransa'nın XIV. Louis dönemindeki merkeziyetçi siyaseti çerçevesinde düşünülmelidir.

2. LOUİS-LE-GRAND KOLEJİ

1700 yılında kral, Pera dil oğlanları okulunu tamamlamak üzere, Paris Louis-le-Grand kolejindeki Cizvitler'in yanında Doğulu çocuklar için on iki burs ihdas etti. Bu çocuklar "orada, masrafları krallık bütçesinden karşılanmak koşuluyla din, edebiyat ve Doğu dilleri eğitimi görecekler..., yurtlarına döndükleri zaman ya misyoner sıfatıyla din hizmetine, ya da tercüman sıfatıyla devlet hizmetine girmeleri sağlanacaktır". Geleneğe uyarak bu sınıfa "Ermeniler sınıfı" adı verilmişti, çünkü Doğulu öğrenciler cübbeye benzer uzun bir giysi, resmi törenlerde de mavi taftayla astarlanmış, yünlü kumaştan kırmızı bir cübbe ile ipekten bir entari giyiyorlardı. Bu kurum beklenen sonucu vermedi ve, koyu dindarlığın etkisini kaybetmesiyle birlikte, Fransa naibi bu bursların statüsünü değiştirdi.

20 Temmuz 1721 tarihli kararla, Paris'teki kolej baştan örgütlendi. Yeni kurulan sisteme göre, 10 Fransız öğrenci Paris'teki Cizvit kolejinde kuramsal öğrenim gördükten sonra İstanbul'a gönderilecekler, orada Saint-Louis manastırındaki Kapüsenler'in yanında, öğrenimlerini bir tür uygulamalı stajla tamamlayacaklardı. Bu sistem Fransa'da ve Yakındoğu'da doğmuş eşit sayıda Fransız'ı kapsayacak şekilde yaygınlaştırıldı. Asıl Dil oğlanları okulu bu şekilde kurulmuş oldu:

"Meclisin oturumunda hazır bulunan majesteleri... Paris'teki Louis-le-Grand kolejinde bundan sonra, on iki Doğulu öğrenci yerine on Fransız öğrenci yetiştirilmesini emretmiştir; bu öğrenciler majesteleri tarafından belirlenecek ve sırayla Majestelerinin, krallık topraklarında oturan uyruklarının ailelerinden ve Yakındoğu limanlarında yerleşmiş tüccarlar, tercümanlar ve diğer Fransızların ailelerinden seçilecek, bunlar orada eğitilecek, retorik de dahil olmak üzere, öğrenimlerini Latince yapa-

caklar, ayrıca sözkonusu koleje gelecek iki öğretmenden Türkçe ve Arapça öğrenecekler, ...daha sonra bu öğrenciler Doğu dilleri konusundaki bilgilerini artırmak ve tercümanlık görevlerinde kullanılmak üzere İstanbul'daki Kapüsen kolejine gönderileceklerdir".

1762'de, Cizvitler'in Fransa'dan kovulmasının ardından, Paris Dil oğlanları okulu üniversite rejimine bağlandı ve zamanla önemini kaybetti. 1785'te öğrencilere, geçici olarak, Paris'teki okula geçmeksizin öğrenimlerini doğrudan doğruya Pera'da yapacakları bildirildi.

İstanbul'daki okul da, tıpkı Paris'teki okul gibi, Devrim yıllarında hemen hiç faaliyet göstermedi. Tercümanlardan çoğunun göç etmesi ve Fransa'yla haberleşmenin zorlaşması okula yeni öğrenci bulmayı zorlaştırdı. Bu nedenle 30 Mart 1795'te çıkarılan bir yasayla Konvansiyon Meclisi, Milli Kütüphane bünyesinde, *L'Ecole Spéciale des langues orientales*'ın (Doğu dilleri özel okulu) kurulmasını kararlaştırdı. Bu durumda Dil oğlanları okulu artık gereksiz hale gelmişti. Ancak okulun lağvedilmesi önerisi ertesi yıla kadar ertelendi. Ertesi yıl, İçişleri Bakanlığı'yla yapılan uzun bir tartışmanın sonunda okul Denizcilik Bakanlığı'ndan ayrılarak Dışişleri Bakanlığı'na bağlandı, 1873'e kadar da varlığını sürdürdü.

L'Ecole spéciale des langues orientales (Doğu dilleri özel okulu) açıldığı sırada Dışişleri Bakanı Talleyrand Pera'daki kurumu düzene sokmaya çalışıyordu. Ekim 1802'de Paris okulunun en eski dört öğrencisini İstanbul'a çağırttı ve Antoine-Joseph Ducaurroy'yı müdür olarak atadı. Siyasal yönetimdeki sayısız değişikliğe rağmen Pera'daki okul aşağı yukarı otuz yıl çalıştı. Ekim 1831'de ise Fransız elçilik sarayının yanması üzerine kesin olarak kapatıldı.

Paris Dil oğlanları okulunun tamamen kapatılmasına ancak 1873'te karar verildi; o tarihten itibaren, öğrencilerin Louis-le-Grand lisesinden mezun olduktan sonra diplomatik görevlerde ve elçilik görevlerinde yapmaları gereken stajın yerine, Doğu dilleri özel okulundaki derslere girmek zorunluluğu getirildi; öğrenciler boş kadroların elverdiği ölçüde, ya kendilerine belli bir ikametgâh gösterilmeksizin tercüman olarak Yakındoğu'da, ya da tercüman-öğrenci olarak görevlendiriliyorlardı. Bu dönemden sonra, Dil oğlanları okulu, Doğu dilleri özel okulunun bünyesine katıldı: O tarihten itibaren, iki okul ve bunların kütüphaneleri, Paris'teki 2 rue de Lille'deki binada birleştirildi.

3. PARİS-İSTANBUL YOLCULUĞU

Dil oğlanının, öğreniminin sonunda İstanbul'a hareket etmesi gerekiyordu. Yolculuk ya kara ya deniz yoluyla yapılıyordu. Deniz yolu seçilirse, çocuklar denize açılmadan önce Lyon belediye Meclisi yetkililerine (*échevins*) ve Marsilya ticaret odasına teslim ediliyorlardı. Kara yolu seçilirse ve çocuklar ata binemiyorlarsa, bir yük hayvanının semerine asılan, hasırdan yapılmış yumurta biçiminde sepetlere oturtuluyorlardı. Pierre Ruffin, Silvestre de Sacy'ye yazdığı 2 Ekim 1813 tarihli mektubunda durumu şöyle anlatmaktadır:

"Henüz ata binemeyecek kadar küçük çocuklar, özel olarak yapılmış ve diğerini dengeleyecek biçimde asılmış sepetlere yerleştirilmişlerdi. En elverişsiz ve 'arabalar'ın geçemeyeceği yolları kullanarak menzilden menzile ilerliyorlardı. Geçenlerde elçilikteki tercümanlarımızdan Bay Dantan ve Bay Fleuret'nin, öğrenci olan küçük oğulları, Bosna ve Arnavutluk yoluyla sınıra kadar bu şekilde götürüldüler". Bu iki çocuk Yanya'da Fransız Konsolosu François de Pouqueville tarafından karşılandı; de Pouqueville de, 1812'de Ruffin'e şunları yazmıştı: "Evvelsi gün, avluma bir sepet içinde bir horoz bırakıldı: Sepetten küçük Dantan çıktı. Neşeliydi, iyi görünüyordu ve annesi gibi sevimliydi. Bana yolculuğunu eğlenceli bir şekilde anlattı".

Dil oğlanları İstanbul'a vardıklarında, arkadaşları tarafından sevinçle karşılandılar. Guillaume Barbié, 24 Aralık 1814'te kardeşine yazdığı mektupta, "nihayet hedefimize vardık", demektedir. "16 Aralık'ta buraya sağ salim ulaştık. Kayıklara binmiş dil oğlanları bizi karşılamaya geldiler ve hemen yola koyulduk; herkes bize çok iyi davrandı". Yeni öğrenciler okula ilk gelişlerinde sırayla arkadaşlarına yemek veriyorlardı. Guillaume Barbié du Bocage, 4 Ocak 1815 tarihli mektubunda Dantan'ın hazırladığı yemeği şöyle aktarmaktadır:

"Antoine Dantan uzun zamandır kendisinden beklenen kabul yemeğini verdi. On beş kişiydik ve o bize bin iki yüz istiridye ısmarladı; böylece kendimize bir ziyafet çekmiş olduk; bundan önceki iki yemekte sıhhatine içtiğimiz Bay Ruffin bize sekiz şişe çeşitli yabancı şarap ve Bordeaux şarabı göndermek nezaketini gösterdi ki, böyle şeyler burada çok makbule geçiyor. Bu şekilde bir araya gelmenin ne büyük bir zevk olduğunu tahmin edersin. Herkesin keyfi yerindedir. Eski günler yad edilir, geleceğe büyük bir ümitle bakılır ve bütün bunlar iyimser sözlerle süslenip şişirilir".

II. İSTANBUL'DA İKAMET

1. ETKİNLİKLER

Dil oğlanları başlangıçta, tam şimdiki Hollanda elçilik sarayının bahçesinin altında bulunan, Saint-Louis Kapüsen manastırına ait bir müştemilatta kalıyorlardı.

Bununla birlikte, Dil oğlanlarının yaşam koşulları, özellikle veba salgınları yüzünden, her zaman rahat değildi. Eğlenceler arasında gezintiler, Boğaz'da yüzmek ve Kâğıthane ovasında ve Belgrad ormanlarında eğlenceyle renklendiriliyordu. Tanıdıklara gidiliyor ve Saint-Sauveur'ün 1812'de yazdığı gibi, "önce çay ya da Pera'da âdet olduğu üzere reçeller ikram ediliyor; daha sonra sohbete geçiliyor, satranç, iskambil, dama oynanıyordu. Aşık olanlar sevgilileriyle birlikte bir köşeye çekiliyorlardı". Bir başka meşguliyet ise öğrencilerin kendileri-

ni gösterdikleri balolardı: "Balolar hareketli geçiyordu, çünkü *contredanse*'ları dil oğlanları başlatıyordu; üç ya da dört kare meydana getiriyorlar ve figürleri herkesten daha iyi beceriyorlardı". Rağbet gören balolar arasında, İngiliz elçiliğinde yapılanı en başta geliyordu. Barbié du Bocage, 4 Ocak 1815 tarihli mektubunda şunları yazmaktadır: "Her salı İngiliz elçilik sarayındaki davetlere gidiyoruz. Bu toplantılar çok eğlenceli geçiyor ve elçilik sarayı Pera'nın öbür ucunda olduğu halde, bu durum pek çok kişiyi gelmekten alıkoymuyor. Hanımlar tahtırevanla ya da ülkenin en yaygın ulaşım aracı olan 'Türk çizmeleri' ile geliyorlar: Bunlar ayakkabının üzerine giyiliyor ve gidilen yerin kapısı önünde çıkarılarak bırakılıyor; bu yüzden elçilik vestiyerlerinde bu tür çizmeleri sıra sıra dizilmiş olarak görmek mümkündür, ve herkes feneriyle önünü aydınlatsın diye akşamları hizmetkârlarını da getirdiğinden, sonunda bu vestiyerler hırdavatçı dükkânına dönüyor, hizmetkârlar ise ayakkabı tamircisine benziyorlar".

Babıâli baştercümanı.
Suluboya resim
38 cm x 25 cm. Bourg-en-Bresse, Belediye Kitaplığı, inv. ms 65.

1815'teki karnaval özellikle parlak geçmiştir. Dil oğlanları, Venedik elçilik sarayının büyük salonunda bir komedi temsil etmişlerdir. Barbié du Bocage o geceyi babasına şöyle anlatmaktadır:

"Aralarında çeşitli elçilerin de bulunduğu üç yüz elli kişiyi aşkın bir topluluk önüne çıkan bütün dil oğlanlarını seyretmek için iki dakika, hatta iki saniye orada olmanı çok isterdim; sahnede nasıl hareket ettiğimizi ve nasıl elimizden geldiğince iyi bir temsil verdiğimizi görmeni isterdim. Hiçbir eksiğimiz yoktu: Elçiliğin mimarı bizim için bir sahne kurdurmuştu, her birimizin rolüne uygun bir kostümü vardı ve acemi olduğumuz düşünülürse, hepimiz rolümüzü hiç umulmayacak kadar kendinden emin ve ciddiyetle oynadık. Ayrıca yirmi kadar amatörden meydana gelmiş mükemmel bir orkestramız vardı: Uvertürler, senfoniler vb. çaldılar. Elçiliğin kançılar vekili Bay Tricon, geceyi Rousseau'nun tek kişilik oyunu *Pygmalion*'u bizzat oynayarak açtı. Bunun ardından bize önce "Gülünç kibarlar'ı (*Les précieuses ridicules*), kapanışta da, müzikli bölümlerini çıkardığımız 'Hastalık Hastası'nı (*Le malade imaginaire*) oynadık. Herkes çok memnundu, ama en güzeli, komediyi oynayalı daha yarım saat olmuşken salonda sahneden iz bile kalmamasıydı; tiyatro salonu birden dans salonununa dönüştü ve biz sabahın üçüne kadar zıplayıp sıçradık.

"İngiliz elçisi ve maiyeti komedileri çok beğenmişlerdi; bizi öve öve bitiremediler ve hemen hemen bütün yabancılar gibi genç kızlarımıza duydukları hayranlığı belirttiler; oysa onlar büyük bir özenle ve bazı Peralı hanımların da yardımıyla kadın kılığına sokulmuş en yakışıklı gençlerimizdi".

Dil oğlanları Pera'nın dışına pek çıkmıyorlardı. İstanbul'a, Haliç'in karşı kıyısına da ancak elçinin sadrazam ya da sultanla yapacağı görüşmede hazır bulunmak ya da özel tören ve geçitlere katılmak için geçiyorlardı. Abbé Sevin elçinin, 1728'de sadrazamla yaptığı ve dil oğlanlarının da hazır bulunduğu görüşmeye nasıl şahit olduğunu eğlenceli bir biçimde şöyle aktarmaktadır:

"Saat on buçukta yola koyulduk. Tören alayı canlı ve kalabalıktı; atımın üstünde ünlü Mancha'lı kahramandan daha iyi durmuyordum, ve açıkça itiraf etmeliyim ki, zavallı halimi görünce, pek çok Türk ciddiyetlerini biraz kaybettiler; benim durumum dil oğlanlarının önünde gururla yürüyen Kapüsen'in tuhaflığını fazlasıyla telafi ediyordu. Tercüman kıyafetini giymişti ve bütün o rahipler gibi çok terbiyeli olduğundan, rastladığı bütün tanıdıklarını, haylaz çocuklara varıncaya kadar, büyük bir alçakgönüllülükle kalpağıyla selamlıyor ve o zaman kafasındaki Kapüsen traşı açıkça ortaya çıkıyordu ki, dünyada bundan daha eğlenceli bir şey düşünülemezdi; merasimde aşırıya kaçmadan huzuruna çıktığımız sadrazamın kapısına kadar için için gülmekten kendimi alamadım".

2. DERSLER

Dil oğlanları İstanbul'a vardıklarında 17-19 yaşlarında oluyorlardı. Pera'da kalma süreleri hem Yakındoğu limanlarındaki tercüman ihtiyacına, hem de Doğu dillerine yatkınlıklarına bağlıydı. Ne olursa olsun, ilk günler zor ve sıkıntılıydı. Antoine

Elçi d'Andrezel'in Sultan III. Ahmed'in huzuruna kabulü, 17 Ekim 1724, J.-B. van Mour'un yağlı boya tablosu .
90 cm x 121 cm. Bordeaux, Güzel Sanatlar müzesi, inv. 1730. **(üstte).**
İzmir Konsolosunun kadı'nın huzuruna kabulü. Bakır üzerine gravür (altta).
35 cm x 70 cm. Voyage de Mr. Du Mont, en France, en Italie, en Allemagne, è Malte et en Turquie, Lahey, e. Foulque, 1699, in 12°, adlı kitabın 2. cildinden alınmış levha.

Galland, 23 Temmuz 1672 günü geçen bir olayı şöyle aktarmaktadır: "Dil oğlanlarından biri şenlik günü sarhoş olup ortalığı dağıttığı için cezalandırılacağından korkarak manastırdan kaçmış, Müslüman olmuştu". Türk makamları tarafından elçiliğe iade edilen çocuk hemen Fransa'ya geri gönderilmiştir.

Gene Galland'ın ifadesiyle, ertesi yıl, 15 Temmuz Cumartesi günü, "Dil oğlanları kapitülasyonların yenilenmesini kutlamak için hazırladıkları havai

fişek gösterisini, kaymakamın elçiden rica etmesi üzerine iptal etmek zorunda kaldılar".

Bu tür ufak tefek tatsızlıklara rağmen, öğrenciler bir Türk hocanın denetiminde her gün Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenmeye devam ediyorlardı. Hocalar ve nasıl ders verdikleri üzerine fazla bir şey bilmiyoruz. Guillaume Barbié de Bocage, 15 Ekim 1815'te babasına yazdığı mektupta hocasının hoş bir portresini çizmektedir:

"Kendisine bir atlas hediye etmem için beni her gün sıkıştıran bir hocam var. Çok bilgili bir adam (...) Burada hepimiz onun çocukları gibiyiz ve onunla çok samimiyiz, ama şu ya da bu eşyanın hoşuna gittiğini, aynısından bir tane de kendisine istediğini, onu çılgın gibi âşık olduğu kölesine hediye edeceğini söylemekten de hiç çekinmiyor, ve her seferinde de istediğini vermek gerekiyor".

Bu mektuba cevaben Bay Barbié du Bocage da oğluna şu alaycı sözlerle karşılık vermektedir: "Hocan için benden bir atlas istiyorsun. Çok iyi, ama hocan onu sırılsıklam âşık olduğu bir köleye vermek için istediğine göre, anlaşılan çok kapsamlı bir tane gerekmiyor. Bu köle herhalde çok güzel ve bir Fransız atlasını kullanabilecek kadar da iyi eğitim görmüş olmalı değil mi?"

Elimizdeki belgeler arasında bir de *Livre de phrases turques et françoises* (Türkçe ve Fransızca cümleler kitabı) başlığını taşıyan bir konuşma kitabı bulunmaktadır.[4] Kitabın içinde şöyle bir not vardır: "*Ben St. Louis koleji dil oğlanı Jean Batisse Couet, bu kitabı 1712 yılının 24 Şubat günü bitirdim. Pera, İstanbul*". Kitapta ayrıca graffiti'ler, bütün okul çocuklarının yaptığı türde, karakalemle profil çizimleri, Fransız veya İtalyan şarkıları, dizeler, mürekkeple çizilmiş çaydanlık, nargile, gemi taslakları, içinden ok geçen kalp resimleri, Arapça-Fransızca harfleri bir arada kullanarak yazılmış şifreli mesajlar görülmektedir. Bunlardan birini çözdüğümüzde şu mesaj ortaya çıkıyor: "*bay M... 'ye bir eşek kulaklı ve bir beygir olduğunu söyleyin*". Ya da şu sözlerle başlayan "Hindî tarzı Çin şarkısı" ortaya çıkmaktadır: "*Doktor Efendi bul Allah aşkına derdime çare; aman ölmeyeyim biçare; görmüyor gözüm fincandaki suyu. Kudurmazsın korkma iç şarabı. Biliriz derdini değildir yeni. Ne mutlu canını kurtarana içmeden suyu. Allah razı olsun senden mösyö Bari, gelmedi başıma korktu ğum vallahi, sonunda yırttık kefeni; içmez miyim şimdi gani gani, yapsın isterse varil gibi beni, allah razı olsun senden mösyö Bary*". 1712-1715 mezunlarından Bizy, Couet, Urtis, Barbier, Tassin, Fonton, Fornetty, Ruffin, Thierry, Bouchet ve diğerleri, Fransız elçilik sarayının yanındaki Kapüsen manastırına dönmeden önce herhalde Pera tavernalarında ve sokaklarında meyhane şarkıları söylüyorlardı.

Öğrenciler eğlence ile derse çalışma arasında bir denge bulmuşlardı. Bazıları ders saatlerinin dışında da okumalar yapıyorlardı; Cardin, 16 Ağustos 1813 tarihli mektubunda şunları yazmaktadır: "Benim sadık *Hümâyûn Name*'m Büyükdere'de de peşimi bırakmadı. Her sabah Bay Outrey ile birlikte onu okuyoruz. Bana bir parça yazdırdıktan sonra, altına çevirisini ekliyor. Bay Ducaurroy da bazen bizi aydınlatmak lütfunda bulunuyor ve karşılaştığımız güçlükleri tek tek açıklıyor". Guillaume Barbier du Bocage da, belleğini, P. Holdermann (İstanbul, 1730) ile P. Viguier'nin dilbilgisi (İstanbul, 1790) kitaplarından ve Meninski'nin *Lexicon arabico-persico-turcicum*'undan (Arapça-Farsça-Türkçe sözlük, Viyana, 1690) çıkardığı sözcük ve cümlelerle besliyordu: "Günlerimi eğlenceli bir şekilde geçiriyorum. Öğlen yemeğinde yüz Türkçe sözcük, akşam yemeğindeyse otuz Yunanca sözcük ve bir düzine kadar cümleyi hallediyorum; bazen de bunları İstanbul'un en güzel kızları olan Dantan'ın küçük hanımlarına tekrarlıyorum. Bütün bunları Caussin ile birlikte yapıyoruz. Sonra akşam yemeğine kadar Türkçe kitaplara dalıyoruz".

Türkçe'de iyice ilerlemiş öğrencilerin yaptığı bir başka alıştırma ise, özellikle Ramazan'da kahvehanelerde geceleri hikâyeler anlatan meddahları dinlemekti. Bu kahvehanelerin en ünlüsü, Galata mevlevihanesi yakınlarındaydı. Bir seyyahın da söylediği gibi burası "Pera'lı aylakların buluşma yeriydi".[5]

3. EDEBİ ÇEVİRİLER

Doğu metinlerini topluca ilk çevirenler, tercümanlığı meslek seçtikleri için bunlar üzerinde çalışan "Dil oğlanları"dır; XVIII. yüzyılın başında yapılan bu çeviriler, çeviri dağarının temelini oluşturmuşlardır ve bugün, Fransız Milli Kütüphane'sindeki elyazmalarının Doğu'yla ilgili bölümünde muhafaza edilmektedirler (çoğu basılmamış Türkçe, Arapça ve Farsça 600'ün üzerinde çeviri vardır).

Denizcilik Bakanı Kont de Maurepas 1730'da, o sırada Fransız elçisi olan Marki de Villeneuve'e, Yakındoğu'nun çeşitli liman kentlerindeki tercümanlara, "Tarihle ilgili olsun, başka konularla ilgili olsun, Fransızca'ya çevrilmesinde yarar bulunan elyazmalarını" çevirttirmesini emretti. Üç yıl sonra Villeneuve bakana şu cevabı veriyordu: "Bütün yapabildiğim, Kapüsenler kolejindeki dil oğlanlarının konuyla ilgilenmesini sağlamak oldu". Bundan sonra elyazmalarının sayısı arttı ve Bakan Maurepas'nın onayının da alınmasıyla, metinler kralın kitaplığına aktarılmaya başlandı.

Bir yanında Türkçe, Arapça ya da Farsça metnin, öbür yanında ise Fransızca çevirinin yer aldığı, bu ilk iki dilde baskılar arasında, Deval'in *Histoire de Suhrab Fils de Rüstem*'i (Rüstem'in Oğlu Suhrab'ın hikâyesi)[6]; Dominique Fornetty'nin *Histoires Contes et Fables*'i (Hikâyeler, Masallar ve Fabller)[7], ve Dominique'in küçük kardeşi Pierre'in, *Regnes de Sultan Mustapha et de Sultan Osman II*'si (Sultan Mustafa ve Sultan II. Osman'ın saltanatları)[8] anılmaya değer; Charles Fonton'un "eğitimini özellikle size borçlu olan bir dil öğrencisinden" sözleriyle Maurepas'ya ithaf ettiği *Histo-*

ire de la Révolution arrivée sous le règne de Mustafa II empereur des turcs (Türklerin İmparatoru II. Mustafa devrinde yapılan ihtilalin hikâyesi)[9] adlı kitapta yer alan "çevirmenin önsözü", Fonton'un dilbilgininden çok tercüman yönünü yansıtır. Fonton yaptığı çevirinin aslına çok yakın olmadığını belirtir ve bunun nedenini şöyle açıklar: "Bizim gibi zevk ve bilgi sahibi kişilerden hangisi, kelimesi kelimesine çevrilmiş bir Türk tarihini sonuna kadar okumaya tahammül edebilir [!]... Kişilerin özelliğini yansıtma, gelenekleri belirleme, okuyucunun dikkatini çekme, ahlaki bir dersle eğitme, gülünç sahnelerle eğlendirme, hoş olanla yararlı olanı bir araya getirme, tek kelimeyle Tarihi gerçek bir destan haline sokma Türk tarihçilerinin bilmediği bir sanattır". Bu vekayinameyi niçin çevirdiğini de anlatır: "Açıkça söylemeliyim ki, seçimimde etkili olan elimdeki özgün yazmanın aşırı değeri değildir; bir ölçüde rastlantı, ama daha çok konunun yeniliği olmuştur. Çünkü, II. Mustafa döneminde gerçekleşen ihtilal, oldukça tanınmasına rağmen, bugüne dek hiçbir Fransız yazar tarafından ele alınmamıştır". Seçimini yararlılık ölçütüne göre yapmıştır.

Tarihsel yapıtlar, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili kanunlar ya da tüzükler, vekayinameler dışında, roman ve fabl'ler de çevrilmiştir. Pek çok fabl'in Doğu kaynaklı olduğunu ve Jean de la Fontaine'in (1621-1695) yalnızca Aisopos'tan esinlenmediğini biliyoruz. Dil oğlanı Morel de Cresmery "Karga ile Tilki" fabl'ini 1735'te ilginç bir Osmanlıca metni esas alarak Fransızcaya çevirmiştir: "Bir garga ağzına bir pâre et alûb bir âğâc üzerine çıkûb yemek murâd eyledikte dibine bir dilkü gelüb gördü ki karganın ağzında et var. Karnı defi (?) ac olmağla ete tama' edüb aşağıdan kargaya hitâb edüb eyitdi: ey tûtî-zebân senin güzel savtına ve mûsıkîye âğâz ile evvelden mâ'ilim. Lutf edüb bana bir türki söyle aşağıdan dinleyeyim...". Daha ilerdeki bir fabl'deyse bir eşeğe "sayın eşek" diye hitab edildiği görülmektedir.

Charles Fonton (1725-1785'ten sonra) gibi bazı tercümanlar da Doğu müziğiyle ilgilenmişlerdir. Daha sonra İzmir'de baştercümanlığa getirilecek olan Fonton, 1751'de, İstanbul'dayken *Essay sur la musique européenne ou l'on tache de donner une idée Générale de la Musique des Peuples de l'Orient* (Doğu Halklarının müziği üzerine Genel bir Fikir Vermek Üzere, Avrupa müziğiyle karşılaştırılan Doğu müziği Üzerine Deneme) adlı yapıtını kaleme aldı.[10]

SONUÇ

Louis-le-Grand koleji ve Saint-Louis manastırındaki eğitimlerini tamamlayan Dil oğlanları, tercümanlık görevlerini yerine getirebilirlerdi. Tercümanların giysileri, saten zıbın ve lâl rengi kumaştan içi samur kürklü cübbe ile, kalpaktan oluşuyordu. Tercümanlar ayrıca sarı pabuçlar giyiyorlardı.

Yerel makamlara yazılı ya da sözlü mesajları ulaştıran, bunları çeviren, yorumlayan, verilen cevapları aktaran, padişaha Fransız uyrukluların lehine talimatlar vermesi için ısrar edenler tercümanlardı. Görüşmelerin başarısı ya da başarısızlığı onların ustalığına ya da beceriksizliğine bağlıydı.

XVIII. yüzyıl boyunca Fransa'nın hizmetinde çalışan en iyi tercümanlar, Paris ve Pera'daki Dil oğlanları okullarında yetişmiştir. Bunlar arasından Doğu uygarlıkları üzerine uzmanlaşmış olanlar vardır. Fransa bir ölçüde bu tercümanları sayesinde Doğu'yu daha iyi anlayabilmiştir. Böylece, "Doğubilim" adı verilen bilim dalı ortaya çıkmıştır. ■

DİPNOTLAR

1- Bibliothèque Nationale de France, Naf, 7974, f. 2b. Joseph Matuz, "Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymâns des Prächtigen", *Südost-Forschungen*, XXXIV, 1975, pp. 42-46; Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İslâm Ansiklopedisi*, 1974, pp. 175-181.

2- V. L. Ménage, *Neshri's History of the Ottomans*, Londra, 1964, pp. 31-32; Ettore Rossi, "Parfrasi turca del *De Senectute* presentata a Solimano il Magnifico dal bailo Marino de' Cavalli (1559)", *Rendiconti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei*, Cl. di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. 6, vol. XII, 1936, pp. 680-756

3- A vérifier.

4- Bibliothèque Nationale, Suppl. turc 689.

5- Jean-Michel Tancoigne, *Voyage à Smyrne, dans l'Archipel et l'île de Candie. Notice sur Péra*, paris, 1817.

6- BN, Suppl. turc 908.

7- BN, Suppl. turc 947.

8- BN, Suppl. turc 714.

9- BN, Suppl. turc 716.

10- (BN, Naf, 4023). Bk. Cem Behar, *Ali Ufki ve Mezmurlar*, İstanbul, 1990 ve *18. Yüzyılda Türk Müziği, Charles Fonton*, İstanbul, 1987.
Eckard Neubar, "*Der Essaiy sur la musique Orientale* von Charles Fonton mit Zechnungen von Adanson", *Zeitschrift für Geschischte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, Band II, 1985, s. 227-324; Band III, 1986, s. 335-376.

Cenova Serisi

1 2 3 4 5

6 7 8 9

10 11 12 13

14 15 16

Kimileri sürşarjla kullanılan çeşitli pullar:
1 ve 9 Hicaz Demiryolu
2 Cenova Takse
3, 4, 5 ve 6 fiyat arttırma sürşarjı

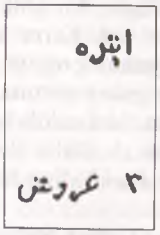

Ankara
3 kuruş

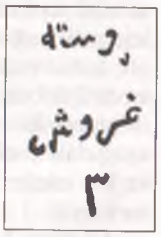

Posta
Kuruş
3

7 Büyük Millet Meclisi Pulu
8 Osmanlı Donanma Cemiyeti
10 Mehakim-i Şeriye
11 Mehakim ve Devair-i Adliye Harç Pulu
12 Tiyatro ianesi
13 Maliye
14 Defter-i Hakanî [Tapu]
15 Kâtib-i Adlî [Noter]
16 Kâtib-i Adlî [Noter]
En alt iki sırada "Osmanlı Postaları 1337" sürşarjı net olarak okunuyor

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İLK POSTA PULLARI-I

YÜK. MÜH. SALİH M. KUYAŞ

Türkiye Filateli Federasyonu Onursal Başkanı

Avrupa Filateli ve Posta Araştırmaları Akademisi'nden

Altıyüz seneden fazla hüküm süren Osmanlı saltanatından Cumhuriyet idaresine geçişimiz pek çok ülkedeki benzeri değişimlere kıyasla az sancılı olmuştur. Türkiye'deki bu büyük değişim, tabir caiz ise, adeta "yumuşak iniş" şeklinde gerçekleşmiştir. Başlangıçta bir Türk Devleti olarak kurulmuş bulunan Osmanlı devleti, giderek çok uluslu ve üç kıtaya yayılan büyük bir imparatorluğa dönüşmüş, büyük dahi Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde ise tekrar bir Türk Devleti'ne indirgenmiştir.

Pullar ve benzeri değerli kâğıtlar, özellikle de posta pulları, tıpkı paralar gibi bir devletin hükümranlığının simgeleridir. Bu açıdan ülkelerdeki politik değişimler ve gelişmeler açık ve seçik bir şekilde posta pullarına yansımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını müteakip, Avrupa kıtasında Balkan Harbi ile belirlenmiş Doğu Trakya sınırları dışında, münhasıran Anadolu'ya sahip bir Devlet haline getirilmiş, fakat bu acayip mütarekenin empoze ettiği ağır şartlar neticesinde büyük ölçüde hükümranlığını kaybetmiş bulunuyordu. Gerçekte, müttefik işgali altındaki payitaht (İstanbul) vatanın kalan topraklarına da sahip çıkamıyordu. Yer yer işgaller ve bilâhare de imzalanan Sèvres Muahedesi sonucunda ise İmparatorluk yalnız isimden ibaret bir saltanat haline gelmişti.

Bu karanlık günlerde bilinen şartlarda Anadolu'ya geçmiş bulunan milli kahraman Mustafa Kemal Paşa, Aralık 1919'da Ankara'ya gelmiş ve 23 Nisan 1920'de de Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştı. Anadolu'daki yerleşim merkezlerinin posta pulları ihtiyacı doğal olarak payitaht İstanbul'dan karşılandığından zaman içinde posta pulları darlığına düşülmüştü. Bu sıkıntıyı önlemek amacı ile Ankara Hükûmeti 1920 Aralık ayı içinde, artık kullanım değeri kalmayan ve bu nedenle de muhtelif posta merkezlerinde lüzumsuz stoklar halinde kalmış bulunan 2, 4 ve 6 para'lık Osmanlı Posta pullarını, en çok ihtiyaç duyulan 3 Kuruşluk (o zamanki dahili mektup ücreti) posta pulu temini için kullanmaya karar veriyordu. Bu nedenle de Ankara Hükûmeti (doğru ismi: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti) ilk olarak "Ankara 3 kuruş" ve saniyen "Posta 3 kuruş" ibareli sürşarjlar ile olmak üzere iki emisyonu ve bilâhare de her iki sürşarjı birden taşıyan bir üçüncü tertip posta pulunu tedavüle çıkarmıştı. Bu pullar gayet kısa aralıklarla çıkartılmıştır.

Zamanla İstanbul hükûmeti ile ilişkilerin büsbütün kesilmesi neticesinde çeşitli değerlerde posta pulu ihtiyacı daha da arttığından, Anadolu yerleşim merkezlerinde bulunan çeşitli Osmanlı Damga Pulları (Mehakimi Şer'iye, Mehakim ve Devair-i Adliye, Hazine, Hicaz Demiryolu İanesi vs. gibi pullar başta olmak üzere) üzerine sürşarj yapılmak suretiyle posta puluna dönüştürülerek tedavüle çıkarılmıştır. Böylece gerekli posta pullarının temini yanında, daha o günlerden başlamak üzere, koleksiyoncuların rüyası haline gelen çok önemli filatelik malzemenin de temeli atılmış bulunuyordu.

Burada tatbik edilen sürşarjın "Osmanlı Postaları" ibaresini taşıdığını göz önüne alırsak, büyük önder Mustafa Kemal Atatürk'ün siyasî dehasına bir defa daha şahit oluruz.

Bu sürşarjların el ile tatbik edilmiş olanlarında "Osmanlı Postaları 1336" (veya 1337), matbaada basılmış olanlarında ise münhasıran 1337 tarihi bulunmaktadır. Bununla beraber bu pulların tümünün 1. İnönü savaşından sonra 1. ve 2. İnönü savaşları arasında ve bir bölümünün de 2. İnönü savaşını takibeden birkaç hafta içinde hazırlanıp tedavüle çıkarıldığını biliyoruz. Kesin tarihler bilinmemekle birlikte, 1336 yani 1920 senesinde yalnız 2, 4 ve 6 paralık posta pulları üzerine "Ankara" veya "Posta 3 Kuruş" sürşarjlı olanlar ile bu her iki sürşarjı havi olan pulların, o da ancak Kânunuevvel (Aralık) ayının sonlarında tedavüle çıkarılmış oldukları sabittir.

Sakarya zaferini takibeden günlerde daha da çoğalan pul ihtiyacını karşılamak için Ankara Hükûmeti bir İtalyan firması ile anlaşarak, filatelide "Cenova serisi" diye tanımlanan çok önemli ve çok güzel bir emisyonun basımını gerçekleştirmiştir. Bu pullar İtalya'nın Cenova şehrinde basılmış oldukları için emisyon bu isimle anılmaktadır. Birçok kataloglarda Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk pulları olarak tanımlanan bu pulların basım tarihi 1337 (1921) olup tedavüle çıkarılışları 1922 senesinin ilk ayıdır.

Cenova'da bastırılan tüm pul serilerini ve diğer posta maddelerini içeren bir hatıra defteri hazır-

Türkiye Posta Pulları (Ankara 1337/1921) başlıklı kataloğun kapağı.

latılarak devrin önemli kişilerine hediye edilmiştir. POSTA VE TELGRAF VE TELEFON MÜDİRİYETİ UMUMİSİ antetli olan bu defterin kabında ayrıca TÜRKİYE POSTA PULLARI ve ANKARA 1337 ibareleri mevcuttur. Arşivimde bulunan bu defterlerden bir tanesi el yazısı ile: 22 Kânunusâni (Ocak) 1338 (1922) tarih ve "Posta ve Telgraf Müdür ü Umumîsi" imzası ile "337-338 seneleri mücahedat-ı milliyesi hatıralarından" notu ile bir mebusa hediye edilmiştir.

Cenova'da bastırılan bu pullar 1920 yılında 6. Mehmed Vahdettin saltanatı tarafından Londra'da bastırılan (filatelide 2. Londra Serisi diye anılır) pullardan sonra, Türkiye'nin ilk normal (sürşarjsız) emisyonu olmaları bakımından da koleksiyoncular tarafından büyük rağbet gören emisyonlardandır.

Mezkûr hatıra defteri dört seri pul ile, 1 matbu pullu zarf, 1 matbu pullu mektup kartı ve 1 tane de matbu pullu açık muhabere varakası (posta kartı) ihtiva etmektedir. Bu serilerden bir tanesi Edirne'de Sultan Selim Camii'ni gösteren seridir. Bu seri sürşarsız olarak tedavüle çıkarılmamış olup üzerindeki başlık "Osmanlı Postaları" ibaresidir. Adana'nın kurtuluş günü olan 5 Ocak 1922'de "ADANA 5 K.sani 1338" ibaresi ile sürşarjlanmış olarak tedavüle çıkartılmıştır.

Bu defterdeki pullardan alan ve Türk filatelisinde Cenova Serisi diye anılan 12 pulluk seride: 10 para'lık olanı ile kalın kâğıt üzerine basılmış olan 50 kuruşluğunun üzerlerinde "Devlet-i Osmaniye Postaları", bir önceki serideki Sultan Selim Camii resimli olan 1 kuruşluğunda ise "Osmanlı Postaları" ibareleri bulunmaktadır. Diğer 9 pulda "Türkiye Postaları" yazısı bulunmaktadır. Keza, Scott (Amerikan) kataloğu hariç, diğer yabancı kataloglarda tedavüle çıkış tarihi 1923 olarak gösterilen "Türkiye Büyük Millet Meclisi" resimli seride de "Devleti Osmaniye Postaları" başlığı bulunmaktadır. Buna karşı 5 puldan oluşan ve "Cenova Takse serisi" olarak adlandırılan takse pulları üzerindeki ibare "Türkiye Postaları" olarak yer almaktadır. Matbu pullu (antiye) posta maddelerinin pullarında "Devleti Osmaniye Postaları", kartlar üzerindeki başlıklarda ise "Osmanlı Postaları" ibareleri yer almaktadır.

Not: Hatıra defterinde 1 Kuruş'luk Edirne Sultan Selim Camii resimli pul ile 3 kuruşluk Büyük Millet Meclisi resimli pullar Cenova Serisi diye tanımladığımız serinin 11 pulu ile aynı sayfada yer almakta, böylece Büyük Millet Meclisi serisi 5 puldan 2. Adana serisi olarak tanımlanan ve sürşarjsız olarak tedavüle çıkartılmayan Edirne Sultan Selim Camii resimli pullar da 7 puldan ibaret olarak diğer sayfada yer almaktadırlar.

Dünyanın belli başlı kataloglarında ilk Türkiye Cumhuriyeti Posta Pulları olarak şu pullar yanlarındaki emisyon tarihleri ile gösterilmektedir:

Pulhan Kataloğu: Cenova serisi (1922)

Yvert et Tellier Kataloğu (Fransız): Meclis serisi (1923)

Michel Kataloğu (Alman): 1. tertip Anadolu pulları (1920)

Scott Kataloğu (Amerikan): Ayyıldız serisi (1923-25)

Görüldüğü gibi bütün bu önemli kataloglar Cumhuriyet Dönemini ayrı serilerle başlatmakta ve hemen hepsinde de emisyon tarihi yanlışlıkları bulunmaktadır. Cenova serisini 1921 çıkışlı olarak gösteren Yvert et Tellier kataloğu Meclis serisini 1923 emisyonu olarak göstermekte, Michel kataloğu Cenova serisini 1922/23 çıkışlı, Meclis serisini ise 1923 emisyonu olarak göstermekte, Pulhan ise her iki seriyi de 1922 emisyonları olarak sıralamaktadır. Scott kataloğuna gelince Cumhuriyet döneminin ilk serisi olarak Ayyıldız serilerini göstermekle hakikate en çok yaklaşan kataloğtur. ■

TÜRKİYE SOSYALİST FIRKASI HASTALAR SANDIĞI TALİMATNAMESİ

Mütarekeyi takip eden yıllarda peşpeşe ortaya çıkan siyasi partilerden biri de, 13 Ekim 1921'de kurulan İşçi Sosyalist Fırkası'dır. "İşçi Sosyalist Fırkası *1921*" başlıklı makalesinde bu parti hakkında -nizamnamesi ile beraber- bilgi veren Mete Tunçay şunları söylüyor: "*İşçi Sosyalist Fırkasının nizamnamesine bakıldığında kuşkuya yer bırakmayacak şekilde Türkiye Sosyalist Partisi'nden ayrılanlarca gerek 1919'daki ilk, gerek 1920'deki "muaddel nizamnamesi" ile karşılaştırıldığında çoğu maddelerin birkaç sözcük dışında tamamen aynı olduğu görülür.*"[1]

Gerçekten de bilhassa T.S.F.'nin muaddel nizamnamesinin[2] İ.S.F.'ye bir temel teşkil ettiği aşikârdır. Birçok maddeler -ya kelime ya da sıra numarası değişikliği iletamamen aynıdır. 42 maddelik T.S.F nizamnamesi bir anlamda 28 maddelik İ.S.F. nizamnamesini kapsamaktadır. İ.S.F nizamnamesinde yer alıp da T.S.F nizamnamesinde yer almayan herhangi bir madde yok gibidir.

Bununla beraber İ.S.F nizamnamesinin arabaşlıklarından biri olan "Hasta Komisyonları" ilk bakışta T.S.F'dan ayrı bir konu gibi gözükmektedir.

"*İşçi sosyalist Fırkası Nizamnamesi*

Hasta Komisyonları

Madde 25 Merkez-i umumî bilumum şuabat hasta komisyonu nizamnamesini tab' ve tatbikine mecburdur."

Arabaşlık olarak belirtilmemekle beraber, bu husus T.S.F'nın muaddel nizamnamesinin "Şube Vezaifi" arabaşlığı altında 28. maddede belirtilmektedir.

"*Türkiye Sosyalist Fırkası Muaddel Nizamnamesi*

Madde 28 Her şube hasta komisyonu talimatnamesi mucibince ve hastalık dolayısıyla çalışamayan a'zâlarına muavenet-i lâzime ve nakdiyede bulunmak mecburiyetindedir."

Bu madde 1919'daki ilk nizamnamede yer almaz. Türkiye Sosyalist Fırkası Hastalar Komisyonu -talimatnamenin yayınlandığı tarih dikkate alındığında- 1336/1920 Temmuzunda kurulur. Üye ve yakınlarına hastalıklarında gerek maddî gerekse tıbbî yardım sağlamak amacı ile kurulan komisyon, M. Tunçay'ın devrin partilerinin bazıları parti olmaktan çok yardımlaşma ve dayanışma derneği görüntüsü çizdiği[3] yolundaki tezine de uygun bir durum ortaya koymaktadır.

Türkiye Sosyalist Fırkası muaddel nizamnamesinin 28. maddesinde bahsi geçen Hasta Komisyonu Talimatnamesi aşağıya olduğu gibi alınmıştır.

NOTLAR

1- Mete Tunçay, "İşçi Sosyalist Fırkası 1921" Türkiye'de Solun Tarihinden, *Tarih ve Toplum*, Sayı 75, s. 6-8. Nizamname tarihinin 13 Teşrin-i Evvel 1337 olması sebebi ile yazıda, partinin bu tarihte kurulmuş olarak düşünülebileceği belirtilmektedir.

2- Türkiye Sosyalist Fırkasının ilk ve muaddel nizamnameleri için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II*, s. 415-426. İstanbul Hürriyet Vakfı Yayınları.

3- M. Tunçay, a.g.y., s. 7.

TÜRKİYE SOSYALİST FIRKASI

Hastalar Sandığına Mahsus Talimatnamedir Temmuz 1336

Türkiye Sosyalist Fırkası Hastalar Sandığı Talimatnamesidir

Madde 1- Türkiye Sosyalist Fırkasına mensub arkadaşların kendilerine veya ailelerine, hastalıkları esnasında yardım etmek üzere her şube ve heyet-i merkeziyede birer "Hastalar Sandığı" teşkil edilmiştir.

Madde 2- İşbu sandıklar biri reis biri kâtib ve biri de veznedar ve ikisi de âzâ olmak üzere şubelerde beş ve heyet-i merkeziyelerde yedi kişiden mürekkeb bir komisyon tarafından idare edilir.

Madde 3- Komisyon a'zâları şube veya heyet-i merkeziye heyet-i idareleri tarafından tayin edilmekle beraber vazifeleri merkez-i umumi tarafından tasdik edilmedikçe icra-yı faaliyet edemezler.

Madde 4- Usul-i mezkûre dairesinde teşekkül etmeyen ve işbu talimatname ahkâmına riayet etmeyen komisyon ve mezkûr komisyonunun tâbi bulunduğu heyet-i idare a'zâları tebdil ve haklarında takibat-ı kanuniye icra edilir.

Madde 5- İşbu komisyonlar lâakâl haftada bir defa içtimâ eder. Vuku bulan müracaatları serian tedkik edebilmek için hemen fevkalâde olarak toplanır.

Madde 6- Komisyon her ay muntazaman sandığın vaziyet-i maliyesini ve ifa ettiği hidematı mübin iki nüshalık bir rapor tanzim ederek bir nüshası merkez-i umumiyeye gönderilmek şartıyle her ikisini de mensub olduğu şubeye irsal eder.

Madde 7- Komisyonun vereceği kararlar heyet-i idarelerin kararıyle mevkı-i meriyete konur.

Madde 8- Vazifelerini bihakkın ifa etmeyen komisyonlar derhal mensub oldukları şubeler heyet-i idareleri kararıyle ve merkez-i umumiyenin tasvibiyle tebdil edilirler.

Madde 9- Komisyon tarafından vuku bulacak kâffe-i masarif bir sened mukabilinde icra edilir. komisyondan muavenet görenler aldıkları meblağa mukabil bir sened vermek mecburiyetindedirler.

Madde 10- Fırkaya mensub umum arkadaşlar mensub oldukları şube hastalar sandığına mâhiye (20) guruş vermeğe mecburdurlar.

Madde 11- Komisyon sandığında ancak elli lira kadar bir meblağ kalabilir. Fazlası İstanbul'daki şubelerde merkez-i umumî reisi ve mezkûr hasta komisyonu reis kâtib ve veznedarlarının imzalarıyle taşrada murahhaslar ile yine mezkûr komisyonlar reis kâtib ve veznedarlarının imzalarıyle ve hastalar komisyonu mühr-ü resmisi ile bankaya yatırılır.

Madde 12- Üç ay işbu sandığa mahsus aidat-ı şehriyesini vermeyen arkadaşların komisyondan hiçbir veçhile taleb-i muavenete hakları yoktur.

Yardım Edilecek Haller

Madde 13- Komisyon frengi ve belsoğukluğu gibi emraz-ı zühreviye müstesna olmak üzere diğer bilcümle hastalıklar ile vaz'-ı haml ve bundan mütevellid hastalıklara mübtelâ olan arkadaşların ailelerine ve vefat edenlere yardım edecektir.

Şerait-i Muavenet

Madde 14- Komisyondan yardım istemek hastalığı ihbara mütevakkıfdır. Yardım, ihbar anından itibaren başlar ve geçmiş günlere aid bir şey taleb edilemez.

Madde 15- 13. maddede zikredilen hastalıklar için komisyona müracaat eden arkadaşın hanesine o anda bir doktor gönderilerek hasta muayene ettirilir ve tedavisi için icab eden ilâçlar meccanen ve yevmiye süt parası namıyle otuz guruş verilir.

Madde 16- Fırkaca gönderilen doktorların raporu üzerine muavenetin tezyidi icab ederse bu husus sandık mevcudu nazır-ı dikkate alınarak komisyon tarafından şubeye ve şube tarafından da keyfiyet merkez-i umumîye arzedilir. Merkez-i umumînin tasvibi üzerine işbu muavenet tezyid edilebilir.

Madde 17- İşbu talimatnameye yapılacak zeyl veya tashihat merkez-i umumî kararıyle icra edilir. ■

"SİYON ÖNDERLERİNİN PROTOKOLLERİ"

DÜZMECE BİR KİTAP ÖRNEĞİ

RİFAT N. BALİ

Antisemit edebiyatın bir "en çok satan" kitabı olan "Siyon Önderlerinin Protokolleri" Yahudi karşıtı kesimlerin yayımlarında sürekli karşımıza çıkan bir demirbaş "kaynak" kitaptır. "Siyon Önderlerinin Protokolleri"nin Yahudi bilgelerince yapılan Kahal[1] toplantı tutanakları olduğu ve Yahudi bilgelerinin verdikleri talimatlar çerçevesinde Yahudi'nin "Dünya Hâkimiyeti"ne ulaşabilmesi için kullandığı bir "elkitabı" niteliği taşıdığı antisemit çevrelerce iddia edilir.

Antisemit edebiyatın "best seller"i olan bu kitap dünyanın tüm dillerine çevrilip yayımlanmış olup, Türkiye de kendine düşen payı maalesef fazlası ile almıştır.

Bu makalede bu yapıtın bir tarihçesini bu konuda son yıllarda çıkan en yetkin eleştirel incelemelerden birini[2] esas alarak inceleyeceğim, ve Türkiye'de yayımlanmış nüshaların bir bibliyografyasını vermeyi deneyeceğim.

a) Protokoller'in özetlenmiş ilk örneği Rusya'da 26 Ağustos-7 Eylül 1903 tarihleri arasında *Znamia* (Bayrak) gazetesinde tefrika edildi. Bu gazete profesyonel bir antisemit olan P.A. Kruşevan tarafından yönetiliyordu. Aynı metin bir kez daha 1905 yılında Sen Petersburg'da imzasız bir broşür halinde "Belalarımızın Kaynağı" adı altında yayımlandı. Serge Aleksandroviç Nilus'un ilk kez 1901 yılında yayımladığı, ancak içinde "Protokoller"in yer almadığı, sonra 1905 yılında gözden geçirilmiş ve genişletilmiş ikinci baskısını yayımladığı "Velikoie ve Malom i Antikhrist, bak Blizkaya Politiçeskaya Vozmozhnost; Zapiski Pravoslavnago" (Büyük içinde küçük, hemen uygulanabilecek siyaset olarak Deccal.[3] Bir Ortodoksun yazıları) kitabı, Protokoller'i dünyaya resmen tanıtan kitaptır. 1905 baskısında yer alan 24 "seans" veya "tutanak" "Protokoller"in ilk ve tam metni olup, bu baskı Protokoller'in doğuş tarihi sayılmaktadır. Nilus'un iddiası, kitabın temel aldığı Fransız dilinde yazılmış el yazmasının özgün ve gerçek olması idi. Değişik renkte mürekkeplerin kullanılmış olması, ve yazmadaki yazı şeklinin değişik el yazılarını içermekte olmasına getirilen açıklama ise, Protokoller'i ele alan yazınanların bunları nöbetleşe ve değişik tarihlerde yazmış oldukları idi. Bunlar Nilus'a göre Kahal toplantılarının tutanakları idi. Nilus'un beyanına göre, bu el yazması o tarihte Rusya'nın Fransa'daki siyasî polis şefi olan General Ratçovski tarafından Nilus'un arkadaşı Bayan "K"ya verilmişti. Bu el yazmasının Nilus'a aktarılması ise şu koşullar altında olmuş:

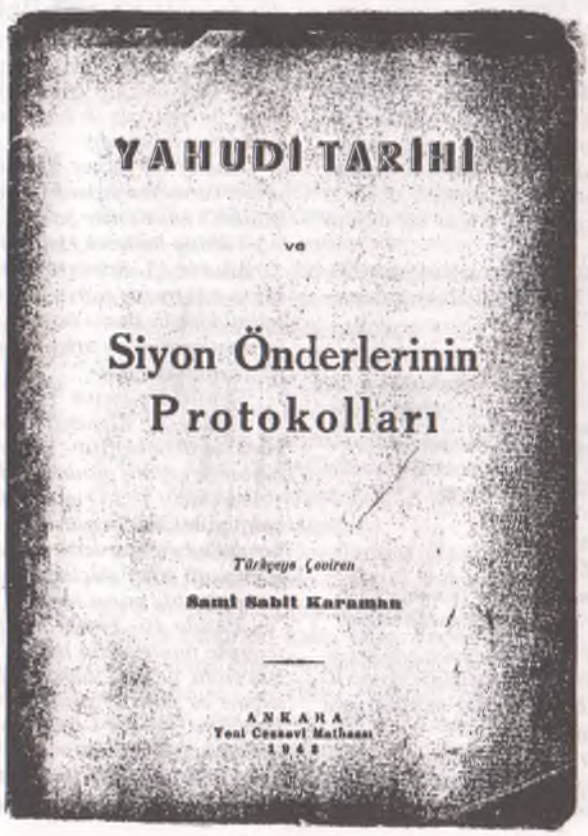

Bir Tanrıtanımaz olan Nilus 1900 yılında Rusya'ya Tanrı inancına tekrar dönmüş olarak döndü ve manastırdan manastıra seyahat etmeye başladı. Bu süre zarfında "Bir Ortodoks'un notları veya Büyük içinde Küçük" kitabını yazdı.[4] Bu küçük kitap Tanrıtanımaz bir aydının tekrar inanca kavuşmasını ve mistik rönesansını anlatmakta olup, basında olumlu eleştiriler aldı ve yankıları Büyük Düşes Elisabeth Feodorovna'ya kadar ulaştı. Nilus, Çar'ın çevresindeki maiyetten Helena Aleksandrovna Ozerova ile de 1901 yılında ta-

nıştı. Feodorovna, Çar II. Nikola'yı çevreleyen mistik serüvenseverler ile hep savaşıyor, ve Çar'ın günah çıkarttığı özel rahibini de sevmiyordu. Feodorovna, Nilus'un Rus ve mistik bir Ortodoks olan Çar'ın üzerinde olumlu bir etkisi olacağını sanıyordu. Feodorovna Nilus'un Ozerova ile evlenmesini ve de rahip olup, Çar'ın günah çıkarttığı özel rahibi konumuna gelmesini istiyordu. Nilus Paris'i terk ettiğinde geride yakın dostu bayan K.'yı bırakmıştı. Bayan K. tüm servetini yitirmiş ve Nilus'un ayrılığından dolayı da manen çökmüş olduğundan mistik konulara ve çevrelere ilgi göstermeye başlamıştı. Bu çevrelerde Ratçovski'ye rastladı. Ondan Protokoller'in el yazmasını aldı ve Nilus'a yolladı. Belki Ratçovski Nilus'a öngörülen görev hakkında duyum almış ve bu müstakbel gözde kişinin nezdinde iyi görünmek istiyordu.

Nilus'un ve Protokoller'i benimseyen çevrelerin iddialarını Alexandre du Chayle tanıklığı ile sarstı. Fransız uyruklu ve emekli bir Don Kazakları subayı olan Alexandre du Chayle, 1909 yılının tamamını Rus Kilisesi'nin iç yaşamını incelemek için gittiği Optina Pustin Manastırı'nda geçirdi. 1910'da Sen Petersburg İlahiyat Akademisi'ne girip burada dört yıl boyunca öğrenim gördü. 1914'den itibaren kendisini orduda görmekteyiz. Alexandre du Chayle'nin 14 Mayıs 1921 tarihili *La Tribune Juive* gazetesinde çıkan tanıklık beyanı şöyledir:

Chayle 1909 Ocak ayının sonuna doğru dinî araştırmalar yapma amacı ile ünlü Optina Pustin Manastırı'nın yakınlarına yerleşmişti.Manastır'ın bir din mensubu Chayle'yi yine Manastır'ın civarında yaşayan ve dinî bir yazar olan S.A. Nilus ile tanıştırdı. Nilus eşi ve eski sevgilisi Bayan K. ile birlikte yaşıyordu. Chayle bu el yazmasını Nilus'un evinde incelemiş ve metnin bazı tuhaf yanları gözüne çarpmıştı. Yazım hataları ve özellikle Fransız diline uygun olmayan cümleler bu el yazmasının bir yabancı tarafından kaleme alındığına işaret ediyordu.

Protokolleri "piyasaya süren" yazı ise, Londra'da yayımlanan *Times* gazetesinin 8 Mayıs 1920 tarihli nüshasından yer alan makale idi. Burada Protokoller'in İngilizce çevirisine atıf yapılarak ".... şimdiye kadar hiçbir ırk ve din bundan daha karanlık bir komplo iddiası ile karşı karşıya gelmedi" deniliyordu.[5]

Times'ın bu yazısı ile "Yahudi tehlikesi" teması ve daha doğrusu "Yahudi'nin Cihan Hâkimiyeti" kurmaya yönelik komplo iddiası tartışılabilecek, yani kabul edilebilir, belki de saygın bir konuma geliyordu. Bu makale ile "Protokoller" tescilli antisemitlere has çevreden çıkıp geniş halk kitlelerine ulaşabiliyor ve geleceğin "best seller"i olma yoluna giriyordu. "Protokoller"in Fransızca çevirisini yapan Roger Lambelin de çevirisine eklediği girişte belirttiği gibi, bu tür bir kültürel kabul edilebilirlik konumunu gayet iyi algılayabilmişti:

"Pekâlâ denilebilir ki, bu kadar belirtiler ve bunca oluşlarla başgösteren Yahudi tehlikesi, 1906 Ağustos'unda British Museum kütüphanesince tescil edilen ve 'Le grand dans le petit, et l'Antichrist comme une possibilité politique' adını taşıyan Rusça bir kitabın bir forması meydana çıkıncaya kadar gizli kaldı .... *Times* muharrirlerinden biri buna bir makale tahsis etmiş ve oldukça geniş malûmat vermiş olmasaydı, kitap daha uzun zamanlar İngiltere'de meçhul kalacaktı."[6]

Times'ın o dönemdeki İstanbul muhabiri Philip Graves ise, bu yazının çıkmasından bir yıl sonra "Protokoller" metninin bir intihal olduğunu kanıtlıyordu. *Times*'da 16-17-18 Ağustos 1921 tarihlerinde yayımlanan yazılarında Graves şunları söylüyordu:

İstanbul'da muhabir sıfatı ile bulunduğu tarihlerde bir gün bir Rus vatandaşı olan Bay "X" kendisini ziyaret etmiş. Bay "X" bir süre evvel İstanbul'da bulunan bir eski Okhrana (Rus Gizli Polisi) mensubu bir Rus mültecisinden bir parti eski kitap satın almıştı. Onların arasında 1860 yıllarında Cenevre'de yayımlanmış ilk sahifesi eksik bir kitap vardı. Bay "X" ilk bakışta bu kitabın kullanılıp intihal ile "Protokoller" haline dönüştüğüne kani oldu.

Times, İstanbul muhabirinin ipuçlarına dayanarak British Museum'da bu kitabın ikinci basımının bir nüshasını buldu. 2. baskısı 1864 yılında Brüksel'de yapılmış bu kitap, "Dialogue aux Enfers entre Machiavel et Montesquieu ou la Politique de Machiavel au XIXe siècle" olup yazarı Avukat Maurice Joly idi. Bu "Dialogue" kitabı III. Napolyon'un siyasal rejimine karşı bir belge idi ve Yahudilikle hiçbir ilgisi yoktu. Ancak bu "Dialogue" kitabı "Protokoller" ile karşılaştırıldığında Protokoller'in bu belgenin çok geniş bir intihali olduğu görülüyordu. "Dialogue"ların hangi yoldan Rusya'ya girmiş olabileceği sorusuna *Times*'ın muhabiri, Aleksis Nikolayeviç Sukotin'in rolüne dikkati çekerek cevaplıyordu. Nilus, kitaplarının birinin önsözünde, yazmanın Paris'ten A.N. Sukotin tarafından gönderildiğini yazmıştı.

Graves kendisi tarafından İstanbul'da incelenen "Dialogue"ların cildinde A.S. rümuzu olduğunu da belirtmiştir. *Times*'a göre Sukotin'e bu kitap Ratçovski tarafından sahte el yazması ile birlikte Paris'te verilmişti. Bütün bu olguları özetleyerek, *Times* şu sonuca varıyordu:

1) "Protokoller", Cenevre basımı "Dialogue"ların bir intihalidir.

2) "Protokoller" Rusya'da Saray çevresindeki tepki grupları tarafından, Çar'a baskı yapmak, ve liberallere karşı mücadele etmek için hazırlanmıştır.

3) İntihal acele ve dikkatsizce yapılmıştır.

4) "Protokoller"in bir bölümü, "Dialogues" kitabına ait olmayıp herhalde Rus gizli polisince eklenmiştir.

Bütün bunlara karşılık olarak Protokoller'in özgün olduklarını iddia edenlere göre, bu belge Yahudiler'in "Cihan Hâkimiyeti" kurmak için alınan kararların bir listesi olup, zaman içinde gelişen siyasî olayların da bu Protokoller'de yazılanlar doğrultusunda olması Protokoller'in özgün olmalarını kanıtlıyordu.

Yahudi karşıtı olanlar daha da ileri giderek Protokoller'in düzmece olup olmamasının önemli olmadığını, zira düzmece olsa bile bir şey değişmeyeceğini, çünkü gelişen siyasî ve iktisadî olayların düzmece oldukları iddia edilen Protokoller'de öngörülen gelişmeleri teyit ettiğini belirtiyorlardı. Prof. Hikmet Tanyu'nun bilimsel olma iddiası altında yayımladığı ancak tarihi Yahudi karşıtı bir görüşle irdeleyen kitabında kendisi bu tezi öne sürmektedir: "Siyonistler, Yahudiler bunu telaş ve öfke ile reddetmek istiyorlar. Fakat dünyada vukubulan olaylar bu tesbit edilen esaslara uymamaktadır. Hatta Osmanlı Devleti ve bunu takiben Türkiye Cumhuriyeti için de oynanan olaylar ve oyunlar uygunluk göstermektedir."[7]

Protokoller'in düzmece olduklarına ait Yahudi karşı görüş ve iddiaların, bir yerde, bu belgenin gerçekliliğinin bir kanıtı olduğunu ifade eden ve basit olanından başlayıp karmaşık olanını da içine alan iddialar şöyle özetlenebilir:

1) Protokoller'in toplatılması, imha ettirilmesi veya "düzmece" olduğu iddiaları, özgün olduklarının veya Yahudilerin gözünde maktullerinin bilmemeleri gereken sırlar olduğunun kanıtlarıdır.

2) İntihal yapılan belgenin yazarı olan Maurice Joly'nin Yahudi olup Moses Joel adı altında sünnet olmuş olması.[8]

3) Protokoller'e sinmiş olan "Yahudi düşüncesi" bunların özgün olmalarının kanıtıdır. İsrail devletinin kuruluşunun, Yahudiliğin dünya üzerinde hâkimiyet kurmada bir hak olarak yorumlanması ve Talmud edebiyatında da bunu "itiraf" ve teyid eden veya kanıtlayan metinlerin araştırılması.[9]

4) Belgenin olabilecek olayları önsezinleme değeri ve gücü. Bu iddia aslında tarihsel gelişimin sadece "Protokoller"deki plana uygun olarak yorumlanması anlamına gelir. Tanyu da kitabında buna değinmektedir. "Burada zikredilen birçok noktanın açılan tarih sahnesinde benzer ortak noktaları ortaya çıkmıştır".[10]

5) "Protokoller" üzerinde açılan tartışmada, özgün veya düzmece olduklarına dair kuşkulu bir tavır takınma ve bu şekilde intihal kanıtının verilmediği havasını yaratma.

6) Özgün olduklarına dair maddî kanıt olmamasının özgün olduklarının kanıtı olması. Zira gerçekten ciddi bir gizli örgütün geride maddî kanıt bırakmayacağı varsayımı.

İsviçre Yahudi Cemaati, 1934 yılında "Protokoller"in İsviçre'deki dağıtıcılarını mahkemeye vermiş ve bu yapıtın düzmece olduğuna karar almıştı.

Protokoller'in düzmece olduklarına, ülkemizde bir dönemin polemikçi yazarı olan, "Yesevizade" müstear adı ile tanınmış olan, Ş. Alpaslan Yasa da, Prof. Hikmet Tanyu'nun *Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler* eserini eleştirirken dikkati çekmiştir:

"S. 475 ile 552'de 'Siyon Hükemâsının Protokolleri" namıyla meşhur kitabı bütünüyle ve aynen naklediliyor. Burada bu kitabın münakaşasını yapmak istemiyoruz; bu çok uzun bir mes'ele olurdu. Lakin şu kadarını söyleyelim ki, böyle bir Yahudi planın düzmece olması ihtimali, sahih olması ihtimalinden daha çok kuvvetlidir. Yahudiyat, yani Yahudiliği tedkik ilmi, asla böyle şüpheli vesikalara istinad ettirilemez."[11]

"S.202-204'te 'Siyon Hükemâsının Protokolleri' hakkında verilen haberde onun kaynağı hakkındaki iddia, safsatadır. Gerçekte 'Protokoller'in düzmece olma ihtimali sahih olma ihtimalinden daha fazladır. Fakat Yahudilerin bu 'vesika'yı çürütmek üzere kaleme aldıkları ne kadar 'tedkik' okuduysak, hep birer yanıltmaca örneği olduklarını ve karşı koyanları haklı çıkaran bir tavır içinde bulunduklarını müşahede ettik. Bu hususta, aczleri, 'Protokoller'de Yahudiler hakkındaki kaydedilen birçok hususun doğru olması, halbuki Yahudi müelliflerin de bilhassa bunları çürütmeye çalışmalarından ileri gelmektedir; böylece 'Protokoller'in düzmece olduğuna dair umumi iddialarını da gözden düşürmüş olmaktadırlar."[12]

Konunun geçmişinin anlaşılabilmesi için verdiğim bu kısa açıklamadan sonra, Protokoller'in Türkiye'de yayımlanmış nüshalarını incelemek istiyorum.

Türkiye'de yayımlanmış "Protokoller"in bazı özgün yanlarına dikkati çekmek gerekir:

a) Yayımlanan ilk çeviri nüsha Sami Sabit Karaman'ın çevirisi olan *Yahudi Tarihi ve Siyon Önderlerinin Protokolleri*'dir. Kitap 1943 yılında Roger Lambelin'in Rusça'dan Fransızca'ya çevrilmiş nüshası esas alınarak Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilmiştir.

Sami Sabit Karaman Tümgeneral rütbesiyle emekli olmuş bir subay olup Alman ordularında eğitim gördü. *Büyük Larousse*, "mesleği ile ilgili anıları içeren yapıtlar yazdı" demekdeyse de, "Protokoller"in hangi tür bir meslekî anı örneğine girdiği ayrıca tartışma konusudur! Kitabın özgün yanı olan ilk söz'ünden anlaşıldığı gibi, kitap 1941 yılında hazırlanmıştır ve "ilk söz" bize Sami Sabit Karaman'ın bilinçaltındaki düşünceleri hakkında fikir vermektedir:

"Cihan kasalarının anahtarağaları bu durum karşısında acaba ne kumpaslar kurmuşlardır... 1937'de, Bale'de akdettikleri Yahudi kongresinde Almanlara boykot ilân etmiş olduklarını gazetelerde okumuştuk. Bu kararın Almanya'nın ekonomyasında ne gibi değişiklikler husule getirebileceği görülmeden, hatta kestirilmeden harp patlamış ve şimdi bütün Avrupa Alman tahakkümüne girmiş bulunuyor. Bugün artık Avrupa'da Yahudi fırıldağı dönmesine imkân kalmamış gibidir.... 1926 tarihinde, bütün Prusya'da 403.969 Yahudi tescil ve bu miktarın 172.672'sinin Berlin'de bulundukları tesbit edilmiştir. Bu rakamları öğrendikten sonra Yahudilerin Berlin'in fikir alanında tuttukları yüzdelere bakalım:

"Hekim %48, Profesör 43, Birinci sınıf doktor 68, Hastane Müdürü 46, Dişçi 38, Kimyager 32, Avukat 56, Tiyatro Rejisörü 80, Ordinaryüs Profe-

sör 44, Tıb Fakültelerinde Muallim 50,' Felsefe Fakültelerinde 25.

"Berlin'in 3,5 milyon nüfusu içinde ancak 172 bin küsur Yahudinin bu nisbeti elde etmesi neyle tavil, tefsir edilebilir?"[13]

b) Sami Sabit Karaman çevirisine Will Durant'ın *Histoire de la Civilisation* yapıtının (Yahudi Tarihi) bölümünü de eklemekte ve böylece "Protokeller"e biraz daha bilimsel bir kimlik kazandırmaktadır.

c) 1992 İnkılâb yayınlarından çıkan yeni bir baskıda "Siyonist Liderlerin Protokolleri" olarak yazılmış kitabın arka kapağındaki takdimde "Siyonist Kongreleri konuşma zabıtları, gizli veya açık, muhtelif vesilelerle yayımlanmıştır. Bu kitabın ikinci bölümünü teşkil eden 'Protokoller' de bu zabıtlardandır" denilip, düzmece belge daha da çarpıtılmaktadır.

d) Yayınevleri kitabın başına koydukları takdim yazılarındaki açıklamaları ile Protokoller'in özgünlüğünü "teyit" etmektedirler.

e) Milliyetçi/Ülkücü bir yazar olan Kemal Yaman, "Millet düşmanları"nı "belgelerken", Yahudilik için "Protokoller"i, Komünistler için "TKP ve Birleşik Cephe Programı"nı, Hıristiyanlık için de "Fener Patrikhanesi"ni belgelemekte, böylece "düşman"lar paylarına düşen belgeyi kendi aralarında paylaşmaktadırlar!

Türkiye'de yayımlanmış Protokoller'in bir bibliyografyasını aşağıda sunuyorum:

1) 1943 Samit Sabit Karaman, *Yahudi Tarihi ve Siyon Önderlerinin Protokolleri*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara
2) 1943 Henri Ford, *Beynelmilel Yahudi*, Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, s.92-99 Protokoller'i kapsar
3) Derleme tarihi 1950 Cevat Rifat Atilhan, *İslâmı Saran Tehlike ve Siyonizm*, s.83-99 Protokoller'i kapsar
4) 1955 Cevat Rifat Atilhan,*Gizli Devlet ve Fesat Programı*, s.33-81 Protokoller'i kapsar
5) 1955 Cevat Rifat Atilhan, *İslâmı Saran Tehlike Siyonizm ve Protokoller*, s. 207-253 Protokoller'i kapsar
6) 1957 Cevat Rifat Atilhan, *Gizli Devlet ve Fesat Programı* (2.bas.), s.38-84 Protokoller'i kapsar
7) 1961 Salih Özcan, *Siyonizmin Gayeleri*, Hilâl Yayınları, s. 65-67 Protokoller'i kapsar
8) 1961 Henri Ford, *Beynelmilel Yahudi*, Serdengeçti Neşriyat s.68-73 Protkoller'i kapsar
9) 1963 Ziya Uygur, *Tevrat'a Göre Siyonizm'in Ana Prensipleri ve Protokoller*, Bilgi Yayınları s. 143-247 Protokoller'i kapsar
10) 1964 Cevat Rifat Atilhan, *Gizli Devlet ve Fesat Programı* (3.bs.) s.38-80 Protokoller'i kapsar
11) 1965 Hasan K.Üçışıklar, *İslâm dininin ve müslümanların amansız düşmanları Türkiye'de gizli devletler. 1- Komünizm 2- Sosyalizm 3- Siyonizm 4- Masonluk 5- Hıristiyanlık, Kurtuluş Çareleri ve zaferler müjdeler* Din İlim ve Ahlâk Neşriyatı, s. 17-19 Protokoller'i kapsar
12) 1968 İsmail Hakkı Yılanlıoğlu, *Üç Büyük Tehlike Siyonizm -Komünizm- Farmasonluk* s. 11-15 Protokoller'i kapsar
13) 1968 Cevat Rifat Atilhan, *Gizli Devlet ve Fesat Programı* (4.bs.) s.54-105 Protokoller'i kapsar
14) 1968 Ziya Uygur, *İnkılâplar İhtilâller ve Siyonizm* (iç kapak "Tarih boyunca inkılâplar ihtilâller ve Tevrat'a göre Siyonizm'in ana Prensipleri, gayeler, Protokoller") Üçdal Neşriyat, s. 481-597 Protokoller'i kapsar
15) 1968 Şahap Tan, *Yahudileri Tanıyalım* Toker Yayınları, s. 56-57 Protokoller'i kapsar
16) 1971 Kemal Yaman, *Millet Düşmanlarının İhanet Planları (Belgeler)* Otağ Yayınları, s.1-167 Protokoller'i kapsar
17) 1971 Louis Marschalko, *Cihanı Yutmaya Hazırlanan Sinsi Canavar: Yahudi* Sebil Yayınları, s.252-270 Protokoller'i kapsar
18) 1972 Cevat Rifat Atilhan, *Gizli Devlet ve Fesat Programı* (5.bs.) s.14-18 ve 53-105 Protokoller'i kapsar
19) 1974 Roger Lambelin'in Fransızca çevirisinden Türkçe'ye çeviri *Enternasyonal Kavga ve Kızıl Yahudi Kadro* İhya Yayınları, s.1-153 Protokoller'i kapsar
20) 1974 Henry Ford, *Beynelmilel Yahudi* Otağ Yayınları s.79-104 Protokoller'i kapsar
21) 1975 General Netcheolodon, Rus İhtilâli ve Yahudiler, Sebil Yayınları s. 145-228 Protokoller'i kapsar
22) 1975 Kemal Yaman, *Millet Düşmanlarının İhanet Planları (Belgeler)* Otağ Yayınları s. 1-198 arası Protokoller'i kapsar
23) 1976 Victor Marsden'in İngilizce çevirisinden Türkçe'ye çeviri *Dünya Hükümeti Yolu İle Dünya Hâkimiyeti Kurmak İçin Siyon Liderlerinin Protokolleri* Ser-Da
24) 1976 Muhammed Halifa Al-Tunisi, *Al Hatar al-Yahudi Brutukulat, Hukama Sahyun* Türkay Matbaacılık, Arapça baskının tıpkı basımı
25) Derleme tarihi 1976, Ziya Uygur *Tarih Boyunca Devrimler İhtilâller ve Siyonizm* (iç kapak "Tarih boyunca inkılâplar ihtilâler ve Tevrat'a göre Siyonizm'in ana prensipleri, gayeleri, Protokoller") İhya Yayınları, s. 497-613 Protokoller'i kapsar
26) 1976-77 Prof. Dr. Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler*, Yağmur Yayınları, s. 475-556 Protokoller'i kapsar
27) 1978 Victor Marsden'in İngilizce çevrisinden Türkçe'ye çeviri, *Dünya Hükümeti Yolu İle Dünya Hâkimiyeti* (2.bs.) Ser-Da
28) 1978 Kemal Yaman, *Millet Düşmanlarının İhanet Planları* (Belgeler) (3.bs.) Otağ Yayınları S. 73-182 Protokoller'i kapsar
29) 1978 Cemal Anadol, *Siyonizmin Oyunları (Ya-*

hudinin Cihan Hâkimiyeti Ülküsü) Milli Kültür Yayınları s. 163-167 Protokoller'i kapsar

30) 1978 Prof. Dr. Ahmet Çelebi, *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik* Kalem Yayınevi s. 287-305 Protokoller'i kapsar

31) 1979 Prof. Dr. Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler* (2.bs.) Bilge Yayınevi s. 468-523 Protokoller'i kapsar

32) 1985 Cihan Yamakoğlu, [C.I] *Devlet Olmak İçin*, C.2 - *Türkiye'nin İnsan Yapısı* (2.bs.) s. 69-77 Protokoller'i kapsar

33) 1986 Ali Uğur, *Dünya Siyonist Kongreleri ve Türkiye* Ocak Yayınları s. 9-15 Protokoller'i kapsar

34) Cemal Anadol, *Siyonizmin Oyunları Yahudinin Cihan Hâkimiyeti Ülküsü*, Sahaflar Kitap Sarayı s. 195-199 Protokoller'i kapsar

35) 1988 *500. Yıl Kutlamaları Vesilesiyle Yahudiliğin İçyüzü. Allah'ın Lânetlileri* (7.bs.) Zafer İlim Araştırma Dergisi s. 24-25 Protokoller'i kapsar

36) 1991 Mustafa Müftüoğlu, *Yalan Söyleyen Tarih Utansın!* Cilt 7 Çile Yayınları s. 113-115 Yahudi'nin Melânet Programı

37) 1992 *Yahudi Tarihi ve Siyonist Liderlerin Protokolleri*, İnkılâp Yayınları

38) Tarihsiz tahminen 1992, *Siyon Liderlerinin Protokolleri*, Kamer Yayınları

39) Tarihsiz tahminen 1992, Henri Ford *Beynelmilel Yahudi*, Kamer Neşriyat s.56-60 Protokoller'i kapsar

40) 1992 O.Gazi Aşıroğlu, *Gayrı Resmi Tarih* (Genişletilmiş 2.Baskı) Burak Yayınevi s. 20-21 Protokoller'in kapsar

41) 1992 Mustafa Akgün, *Yahudinin Tahta Kılıcı* s. 242-245 Protokoller'i kapsar

42) 1993 Louis Marschalko, *Yahudi* Sebil yayınları s. 251-269 Protokolleri kapsar

43) 1994 Adil Gökburun, *Şeytanca Protokoller*, Nizam Yayınevi s. 217-327 Protokoller'i kapsar

44) Tarihsiz *Siyon Liderlerinin Protokolleri*, Devlet Yayınları

45) Tarihsiz Fuad Abdurrahman Er-Rifai, *Yahudiliğin Gerçek Yüzü*, Hak Yayınları

s. 23-46 Protokoller'i kapsar

Yaklaşık yarım yüzyıllık bir dönem zarfında Protokoller Türkiye'de 45 kere basılmış olup, bunların on yıllık dönemlere göre dağılımı şöyledir:

Tarihsiz	1940-1950	1951-1960	
2	3	3	
1961-1970	1971-1980	1981-1990	1990-1994
9	17	3	8

Protokoller'in basıldığı zaman dönemi ile, Türkiye'nin aynı dönemde içinde bulunduğu siyasal ortam ve radikal akımların birbirleri ile olan ilintisini de görmemek mümkün değildir. İlk nüsha 1943 yılında Türkiye'nin Nazi Almanyası'nın yoğun etkisi altında olduğu ve ayrımcı bir nitelik taşıyan Varlık Vergisi'nin yasa haline geldiği bir ortamda yayımlanmıştır. En çok basımının yapıldığı 1971-1980 dönemi ise bir yerde Türkiye'nin en çok çalkantılı ve gerek sağ ve gerekse sol kesimlerde radikal akımların egemen olduğu bir dönemdir. Bu dönemde sağ kesimde Milliyetçi/Ülkücü hareket ağır basmakta olup, "Protokoller" bu görüşün hemen benimsediği bir elkitabı olmuştur. Bu dönemde yayımlanmış 16 nüshadan 6'sı Milliyetçi/Ülkücü görüşe mensub yayınevlerine aittir. (Otağ-Yağmur-Millî Kültür).

1991-1994 arasında 8 kez basımının yapılması da İslâmcı akımın son yıllardaki yükselişinin bir yansıması olarak yorumlanmak istenebilir. Ancak bence burada sadece bu neden üzerinde durmak yanlış olup, doğru varsayım, bu basımların 1989 yılından itibaren kamuoyu gözünde Yahudi cemaatinin gayri resmî temsil organı haline gelmiş olan 500.Yıl Vakfı'nın 1991-1992 yıllarındaki etkinliklerinin bir sonucu olarak "Yahudi"nin Türkiye'nin kamuoyunda ve basınında sürekli gündemde olmasına karşı gelişen bir tepkinin sonucu olmasıdır. Bunun belirgin bir örneği, yukarıdaki bibliyografyanın 35'inci sırasında yer alan ve Protokoller'in de yer aldığı yayının başlığının "500. Yıl kutlamaları vesilesiyle" diye başlamasıdır. Bu varsayımı destekleyici mahiyette ayrı bir kanıt da 1991-1994 döneminde 8 kez baskı yapmış olan Protokoller'in 5'inin 1992 yılında (500. Yıl kutlamalarının doruk yılı) basılmış olmasıdır.[14]

Ancak 1943-1994 dönemine genel olarak baktığımızda, 45 nüshanın çok büyük bir çoğunluğunun Milliyetçi/Mukaddesatçı/İslâmcı bir kesim tarafından yayımlandığı da görülmektedir.

Protokoller'in bu kadar kez basılmış olmasına rağmen düzmece olduklarına dair tek cevabî eserin, Protokoller'in ilk yayın tarihinden beş yıl sonra Avram Galanti tarafından yayımlanmış olması[15] ve o tarihten sonra da Protokoller'in 44 kez daha basılmış olmalarına rağmen hiçbir şekilde düzmece olduklarına dair bir yanıt verme amacı ile bir yayında bulunulmaması, ya itham edilen tarafın Türkiye'de görünen temsilcileri olan Türkiye Yahudi Cemaati'nin "Protokoller"in bu kadar nüsha yayımlandığından haberdar olmaması, veya aynı cemaatin haberdar olmuş olsa bile, kamuoyunda bu tür bir antisemit polemik konusuyla gündeme gelmeme ve tartışmalara girmeme kaygısının ağır bastığı bir tavrı olarak yorumlamak gerekir kanısındayım.

Ancak bu bihaber ve/veya suskun/çekimser tavrın bu tür bir yayın sürecini beslediğini ve körüklediğini de söylemek herhalde yanlış olmaz. Türkiye'nin içinde bulunduğu yanlı haber verme, haberi/bilgiyi tahrif etme ve/veya yanlış yönlendirme unsurlarının egemen olduğu bir yayın ortamında suskun kalma, sadece iddia sahiplerinin iddialarının sağlamlaşmasına yol açmakta ve Milliyetçi/İs-

lâmcı/Muhafazakâr kesimde bu belgenin özgünlüğünün tartışılmasının söz konusu dahi olmadığı, itham edilen kesimin suskunluğunun belgenin gerçek olduğu varsayımını ve geçerliliğini bir yerde gayri resmî olarak "teyit" ettiğine içtenlikle inanıldığını sandığım bir ortamı yaratmaktadır. Bu tür bir tartışma/yanıt verme ortamından kaçınılmasının doğal bir sonucu olarak Protokoller'de yer alan "düşüncelerin" bir türevi/sonucu olan "Yahudi'nin Cihan Hâkimiyeti" basmakalıp yargısı/inancı nihayet Millî Eğitim Bakanlığı'nca İmam Hatip Liseleri'ne tavsiye edilmiş bir *Dinler Tarihi* ders kitabına da girmiştir:

"Görülüyor ki, dava aynıdır. Eski Ahid, Arz-ı Mevud ve Mukaddes topraklar, İsrail Devleti, Yahudi Milleti, toprak ilhakı ve Talmud emrine göre Müslümanların topyekün imhası, nihayet cihan hâkimiyeti ve Siyonizmin Zaferi..."[16]

Aynı ders kitabının kaynakçasında da Sami Sabit Karaman'ın *Yahudi Tarihi ve Siyon Önderlerinin Protokolleri* de yer almıştır. Ancak yazar kitabın tam künyesini vermeyip sadece "Yahudi Tarihi" demekle yetinmiş ve kitap "bilimsel" bir havaya bürünmüştür! Yazar söz konusu ders kitabının "Yahudi milletinin rüyası" bölümünde Sami Sabit Karaman'ın çevirip yayımladığı ilk "Protokoller"deki önsözden alıntı yapıp[17] Yahudi Soykırımı'na kuşkulu bakmakta ve Soykırım nedenlerinin "teşhisini doğru" bulmaktadır!

"Yahudilerin en kalabalık oldukları devlet Almanya idi. Alman Yahudileri bu ülkenin kaderinde rol oynayabilecek bir faaliyet içindeydiler. 1926'da Berlin'de üç buçuk milyon Alman nüfusu içinde yüzyetmişbeşbin Yahudinin, yerleştikleri çok önemli yerler itibariyle ulaştıkları oranlar, Hitler gibi Almanya'nın geleceği hususunda hesaplar yapanlar için dehşet verici idi. Yine Hitler'e göre: 'Yahudiler Dünyada ahlâksızlığın kaynağı ve insanlık âleminin tedavi edilmez cerahatli yarasıdır. Bu milletin bedenî ve ruhî pisliği, üstün ırk telâkkileri ile tezat halindedir..' Temerküz (toplama) kampları ve toplu imha hareketleri hatırlanınca, insanoğluna reva görülen bu cinayet ve hakareti tasvip etmek çok zor. Teşhis doğru olabilir, ama netice tüyler ürperticidir.

"Bugün olduğu gibi dün de Yahudi katliamının abartıldığını söyleyenler yok değil. Altı milyon insanın imha edildiğini, o günkü nüfusa göre, doğrulamayan görüş ve iddialar da mevcut. Burada önemli olan sayı değil elbet."[18]

Türkiye'de "Yahudi" ve "Siyonizm" kavramları irdelenmek istendiğinde, artık bunların "Protokoller" ve nitelik olarak o düzeyde yayın, düşünce ve bakış açıları ile incelenmeyip nesnel ve bilimsel kaynaklara dayanılarak araştırılması vazgeçilmez bir koşul haline gelmiştir.[19] Bu sadece "Yahudi" kavramı için değil, ülkemizin tartışma ortamı düzeyi niteliğinin yükseltilmesi için tartışılacak, konuşulacak, yazılacak tüm konu ve kavramlar için de aynı önemde geçerlidir. ■

DİPNOTLAR

1- Ortaçağda Yahudi cemaatlerine verilen ad.
2- *Les Protocoles des Sages de Sion*, C.I ve II, Pierre André Taguieff, 1992, Berg International Editeurs.
3- Antikrist, Aziz Yuhanna'nın mektuplarında sözü geçen simgesel kişi. İsa'nın kıyamet zamanında ikinci gelişinden önce ortaya çıkacaktır. (Tanrı'nın krallığının kurulmasına karşı ve Tanrı'ya düşman güçleri simgeler. Ama bunlar günlerin sonu geldiğinde yenileceklerdir.) *Büyük Larousse* maddesi.
4- Bu ilk baskısı olup Protokoller'i kapsamaz.
5- The Jewish Peril, A Disturbing Pamphlet: A Call for Enquiry", *The Times*, 8 Mayıs 1920.
6- *Yahudi Tarihi ve Siyon Önderlerinin Protokolleri*, Yeni Cezaevi Matbaası, 1943, s.64.
7- *Türkler ve Yahudiler*, Yağmur Yayınları, 176, 1.Kitap, s.476.
8- Bu iddia Cevat Rifat Atilhan tarafından da tekrarlanmıştır. Bkz. *İslâmı Saran Tehlike ve Sionizm*, Derleme Tarihi 1950, s.94. "Burada Moris Joly'nin Mozes Joel olduğu bildirilmiştir ki çok şayanı dikkattir."
9- Türkiye'de yayımlanan ve "Protokoller"i içeren eserler bu tür bir yöntemin sonucu olarak Talmud'dan alıntılar ile doludurlar.
10- *Türkler ve Yahudiler*, Yağmur Yayınları 1976, 1.Kitap, s.556.
11- Yesevizade, *Yahudilik ve Dönmeler*, s.51.
12- Yesevizade, *Yahudilik ve Dönmeler*, s. 75-76. Bu eleştiri yazısı, ilk önce *Yeni Devir Gazetesi*'nde tefrika edilmiştir.
13- Sami Sabit Karaman, *Yahudi Tarihi ve Siyon Önderlerinin Protokolleri*, s.3-6.
14- 500. Yıl Vakfı'nın etkinliklerine karşı gelen tepkiler için başka bir örnek, bkz. *Düşman Acımaz*, M.Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, 1994, s. 103-136.
15- *İki Uydurma Eser, I-Siyon önderlerinin Protokolleri, II-Beynelmilel Yahudi-Tarihî, Siyasî, Tenkidî Tetkik*, 1948.
16- Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi* (6.bs.), Marifet Yayınları, 1993, IV. Bölüm "Yahudi milletinin rüyası" s.204. Bu kitabın ilk beş baskısında bu bölüm yoktur. Sadece 6. baskısına eklenmiştir.
17- "O tarihte yapılan şu istatistik, Yahudiler hakkında bazı zecrî tedbirler almaya kâfi geliyordu:
Hekim %48, Prof. 43, Ord.Prof.44, I.Sınıf Doktor 68, Hastahane Müdürü 46, Dişçi 38, Kimyager 32, Avukat 56, Tiyatro Rejisörü 80, Tıp Fak. Hocası 50, Felsefeci 25.." Sami Sabit Karaman, s.6.
18- Ahmet Kahraman, *Dinler Tarihi*, 6.baskı, s.201-202.
19- Son yıllarda İsrail/Filistin sorununu irdeleyen ve İsrail yanlısı olmayan nitelikli bazı yayınların Türkçe'ye çevrilmesi de bu yönde sevindirici bir gelişmedir. (Örneğin, Edward Said, *Filistin Sorunu* [Pınar Yayınevi], Noam Chomsky, *ABD, İsrail ve Filistinliler-Kader Üçgeni* [İletişim Yayınları], Paul Findley, *ABD'de İsrail Lobisi* [Pınar Yayınevi]).

GİRİT VE BİR ROMAN

HERKÜL MİLLAS

Tarihi roman denebilecek bir roman türü var mı? Romanlar yöre, zaman ve insanla ilgili olduğuna göre hepsi tarihi bir yorum denemesi değil mi? Her büyük yazar dönemini resmettiğine göre yapıtı da bir tür "yazılı tarih"tir - "sözlü tarih" gibi bir tarih yanı. Romancı iyiyse kaynağımız da o denli güvenilir ve değerli olur.

Yunanlı yazar Andreas Nenedakis, "Oi Boukephaloi-1922" romanıyla 1992 Devlet roman ödülünü ve bu yıl Abdi İpekçi ödülünü kazandı. Yazar Girit'in Rethymno (Resimo) ilindendir; renkli ve olaylı bir yaşamı vardır. İkinci Dünya savaşı sırasında Ortadoğu'da bulunmuş El-Alamein'de savaşmıştır; iç savaşta toplama kamplarından, askeri diktatörlük yıllarında sürgünden nasibini almıştır. Gazeteci, sanat galerilerinde resim sergileri hazırlayıcısı ama en başta bir yazar olarak çalışmıştır. Yirmiden çok yapıtı vardır.

Romanın "Oi Boukephaloi" başlığı (Vukefali, diye okunur), "kocakafalar" anlamında "öküzkafalar" demektir. Yazar, Girit'in ve özellikle Rethymno'nun yakın tarihteki yaşamını ve gelişmelerini ele almakta, bu başlıkla adanın ileri gelenlerini kastetmektedir: Zamanın büyük güçlerinin yabancı elçilerini, cemaatin ve kilisenin ileri gelenlerini, Venizelosçu, kralcı güçleri. Bu toplum çok uluslu, çok dinli, çok hareketli, çok renklidir. Yıllar ise 1919-1922 yıllarıdır. Yunan ordusu Anadolu'da savaşmaktadır. Türkler adada yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktadır. Roman bütün bu dünyayı içermektedir.

Yazar kendi anılarını, yakınlarından duyduklarını, sözlü tarihi ve tarihi araştırmayı seferber ederek bir Girit dünyası çizmektedir. Kimler yok ki bu ortamda: Çıkarlarını çok iyi gözeten ileri gelenler, ekmek parası peşinde sıradan insanlar, mesleği olmayan ve yaşamlarının anlamsızlığını dünya yüzünde bir süre sürdüren lumpenler, milliyetçiler, acı çeken anneler, papazlar, balıkçılar, fahişeler, Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yunanlılar, Türkler, yaşlılar, çocuklar ve her önemli olayın arkasında var olan kimi yabancılar: İngilizler, Fransızlar vb. Bütün bu insanlar Girit'de yaşamakta ama öteki önemli merkezlerle, örneğin İstanbul'la, ilişki içindeler. Avrupa'daki gelişmeleri ve özellikle Anadolu'da süregelen savaşı yakından izlemektedirler. Kimilerinin çocukları "vatan için" Ankara'ya yaklaşmaktadır; haberlerini bekleyenler heyecan içindedir. Kimilerinin ölüm haberi gelmektedir.

Usta bir kalemden, her bölüm birbirinden kopup ayrı bir tablo gibi veriliyor olaylar. Sonunda bütün bunlar birleşip bir bütünlük oluşturuyorlar. Yüzyıl başındaki Girit ortaya çıkıyor. Ama Girit'in tarihi de, yüzyıla varana dek bu Girit'i yaratan geçmiş de okuyucuya varabiliyor.

Böyle bir kitabın Türk okuyucusunun, özellikle Girit kökenli ya da tarihe meraklı okuyucuların ilgisini çekeceğine inanıyorum. Türkçe'ye çevrilmesi gerekir. Ulusların ya da komşu etnik grupların bir arada geçmiş olan yaşamlarını konu edinen ve bu beraberliği milliyetçi bir bağnazlıkla ya da gerçek dışı uydurulmuş bir duygusallıkla ele almayan yazarlar öylesine az ki!

Sık yazılmış üç yüz sayfalık kitabı burada ne özetlemek ne de en önemli yanlarını vurgulamak olanaklıdır. İki bölümden çevirilerle yetineceğim. Birincisi Türk bayrağı ile ilgili bir bölümdür; kısaltmak için kimi yerleri atlayarak sunuyorum. İkincisi bir 18. yüzyıl şiiridir (sayfa 212-218, sayfa 115-117).

Türk okulu dediğimiz okula gitmeye başladık. Bu okula birkaç yıl öncesine kadar yalnız Türk çocukları giderdi. Hıristiyanlar'ın ayrı bir okulu vardı. Bu okula, babamın Fransızca öğrenmem için gönderdiği bayan Amaliya'nın okulundan geldim... Herkes okuma yazması olmayanın değersiz bir insan olacağını söylerdi; her türlü fedakârlıkla çocuklarını okula göndermeye çalışırdı. Bunu Türk ve köylü çocuklarından farkı görünmek için de yaparlardı...

Bütün gün avlunun içinde, aşağıdaki Hüseyin camiine dek bir aşağı bir yukarı koşardım. Caminin büyük minaresi ve kubbeleri kuzeye doğru gökyüzünü kaplardı. Yanımda her zaman arkadaşım Doris de vardı... Her gün avlunun içinde ya da okul bittikten sonra, Uzun Yol mahallesinin Türk çocuklarıyla kavgalar olurdu...

Bu Türk çocukları yalnız ismen Türk çocuklarıydı. Çünkü bizden hiçbir farkları yoktu. Bizim gibi giyinirlerdi, gözleri bizimkiler gibiydi, aynı yüzler ve davranışları bile bizimle dost olmak istediklerini bize duyururlardı. Doris de, açıkça söylemese de, kavga ettiğimize üzülürdü. Bir de arka-

Andeas Nenedakis'in Oi Boukephaloi-1922 adlı romanının ön ve arka kapağı.

daşım Ali vardı. O kavga başlayınca ve Türk çocukları bizi kovalamaya başladıklarında araya girer bizden yana çıkardı.

Ali bu kavgalara katılmazdı. Biz Yunan ordusuyduk. Diz çöker, parmağımızla tetiği çeker gibi yapar sonra hücuma geçerdik. Karşı koyma da güçlüydü, Türk çocukları da diz çöker ateş ederdi. Tutunamadıklarında kaçarlardı. Ali ise bir yanda durur üzgün gözlerle bakardı. Bana arkadaş olduğum için savaşamadığını söylemek ister gibiydi...

.... Her yerin, her mahallenin kendine özgü bir kokusu olurdu. Bir sürü şeyi kokusundan ayırırdım. Glikeriyu amcadan aldığım kimi ufak tefek hediyeleri okula getirir Doris ve Ali'yle paylaşırdık.

Bir gün Ali evimizde bulunan Türk bayrağını görmek istediğini söyledi. Ben evimizde böyle bir bayrağın olduğunu bilmiyordum. Ama Türkler biliyordu. Anneme söylediğimde o hemen yanıt vermedi. Ali'nin kardeşleriyle birlikte bayrağı görmek istediğini bir kez daha söyledim; ama bu kez ben de bayrağı görmek istedim.

- Ne zaman isterlerse gelsinler, dedi annem

- Nerede bulunuyor bayrak, diye sordum.

- Sandıkta, dedi, yatak odasında bulunan ahşap sandıkta. Kışlıkları çıkarmak üzere bu sandığı açtığında mis gibi kokular gelirdi.

Herhalde bir bayrağın duvarda asılı olmasını, dalgalanıyor olmasını beklediklerinden olacak çocuklar gözlerini etrafa çevirip durdular ama ağızlarını açmadılar.

Ali, kız kardeşleriyle sedire oturmuşlardı, bekliyorlardı. Benim gözlerim ellerinde tuttukları tepsiye takılmıştı. Annemin tabak ve çatal getirmesini bekliyorlardı, kadayıf yiyeceklerdi. Ben ise bir an için bayrağı unutmuştum. Biraz sonra annem elinde çengelli iğnelerle tutturulmuş bir ak bezin içinde sarılı olan bayrakla merdivenlerden aşağı indi.

İlk kez bir Türk bayrağı görüyordum. Kızlar ve Ali diz çöktüler, ellerini göğüslerine götürdüler ve beze doğru başlarını eğdiler. Hiçbir şey anlamıyordum, bilmiyordum. Onlar kızıl bezi okşuyor, ayın akını öpüyorlardı. Heyecanlıydılar, gözleri parıldıyordu, yaşlı gibiydiler. Annem bayrağı katladı, ak bezin içine sardı, çengelli iğneleri tuttu ve alıp götürdü. Dönünce kızların ve Ali'nin başını okşadı, anne ve babaları hakkında sorular sorarak konuyu değiştirmeye çalıştı.

Sessiz ve üzgün kalkıp gittiler.

Bu bayrağı babam Epir'den getirmişti. Türkler gittikten sonra demişti. Dünya nasıl da küçük! Öbür gün okulda öğretmenin kürsüsü arkasında asılı duran haritada o yerleri aradım. Yanya, Makedonya, Selanik. Bu yer isimlerini duyuyordum, savaşların olduğu yerleri, Yunan ordusu, donanmamız, Averof zırhlısı, İstanbul gibi sözleri.

O günden sonra Türk çocuklarının sokakta bana bir tuhaf baktıklarını, benim için bir şeyler fısıldadıklarını, anneleriyle kapı eşiklerinde durup beni gösterdiklerini sezer gibi oldum. İlk başta bu hoşuma gitmişti, bundan gurur duymuştum; Hıristiyan çocukları da benim hakkımda konuştuklarını söylerlerdi. Acaba ne diyorlardı? Benimle konuşmak ister ama bir şeylerin onları engeller gibiydi. Bir gün Ali, bütün Türk çocuklarının bayrağı görmek istediklerini söyledi. Ben de hiç düşünmedim eve gelmelerini söyledim. Anneme de haber vermedim. Bir gün okuldan sonra beş altı çocuk ve Ali benimle eve geldiler. Herkesi büyük masanın bulunduğu yemek odasına aldım. Sonra mutfakta olan annemi çağırdım. Odaya girince şaşırıp kaldı. Türk çocukları sessiz ona bakıyorlardı.

-Bayrağı görmek istiyorlar, dedim.

Bana kızmış gibi geldi. Ama annem iyi bir insandı ve Türk çocuklarının canını sıkmak istemedi. Bana bir göz atıp, konuşmadan odadan çıktı. Yatak odasına çıktı ve biraz sonra bayrakla döndü.

Olanları hiçbir zaman unutmayacağım. Bütün Türk çocukları diz çöküp, başlarını döşemeye kadar eğip ay-yıldızı öptüler. Birkaç kez eğildiler ve sessiz durdular.

Annem onlara kuru üzüm ve badem sundu ve biraz sonra çıktılar gittiler. Pencereden Uzun Yol'dan aşağı inerlerken onlara baktım; ama davranışlarına bir anlam veremiyordum. Annem nemli gözlerini sildi ve bana bir daha eve bayrağı görmeleri için Türk çocukları getirmemi istemedi-

ğini söyledi. Babam duyarsa kızabilirdi, dedi. Babamdan korkardım, oysa o hiç kızmazdı, ne bana ne de kardeşlerime hiç kızmazdı...

O günden sonra evimize gelmiş olan çocukların davranışlarında bir değişiklik oldu. Sokak savaşlarına katılmaz olmuşlardı. Ama ben de onları tanıdığım için bu savaşlara katılmaz olmuştum. Kimi zaman beni adımla çağırırlardı ve onlardan biriymişim gibi davranırlardı bana. Yavaş yavaş oynadığımız oyun da değişmiş oldu. Savaşlar son buldu..."

Kitapta 1740 yıllarında bir Ermeni kuyumcu tarafından kaleme alınmış ama Yunanca olarak yazılmış bir şiir de yer alıyor. Şiirin önemli yanı zamanın ticaret ve sanat kolları konusunda verdiği bilgilerdir; Girit'te kimlerin, yani hangi dinlerden ve milletlerden kimselerin esnafı oluşturduğunu görüyoruz. Dil konusunda da ilginç olan, Yunanca yazılmış olan şiirde görülen (Yunanca gramer, takılara ve özellikle fiillere rağmen) Türkçe ve Yunanca/Türkçe ortak sözcüklerin (Arapça, Latince vb) kalabalığıdır. Aşağıda bu şiirin çevirisini sunuyorum. Çeviride aynen kalan Türkçe ya da ortak sözcükleri *yatık harflerle* göstermekteyim.

Mısırlı pirinçten yapılan Nuri'nin pilavını yemelisin
İmaret'de su içmeli *kılıç* oynatmalısın
Nazım'da şerbet içmeli gümüş maşrapada
Kapama kebabı yemelisin Hasan çavuşta,
Venedikli'nin Çeşmesi'nde, o gölgeli ortamda
Hakkali'de kahve içmeli *farfuri*[1] *fincanda.*
Kehribar ağızlı uzun çubuğu
Hafız'ın boylu, sevdalı ortağında bulacaksın
Yavaş tütünü kıyıcı Hanyalı'da[2]
Kaba ve sertini ise *Geranili Ali'de.*

Faful çavuştaki Acem tömbekiler yürüyüşe geçerler
Şevki'nin nargilelerine giderler.
Muharrem'in aşevinde yemek yiyebilirsin
Etli *ıspanak ve Dernas'ın muhliyeli süt yayığını,*[3]
İzmirli bakkalda nohutla fasulye bulursun,
Topal'da
Türlü türlü büyük çanak bulursun *Karaali'de,*
Bingazi'den beyaz arpa, Gümülcüne buğdayı
İskendere Yusuf'dadır *Arap* kızının oğlunda,
Diş ağrın var ise *havlican al*[4]
Aktar Mercan'da bulursun onu *Kumkapı'da,*
Yerli peynirli poğaça ve *kıymalı börek*
Şeytan çarşısında Hacı Peltek'tedir.
Çuhacı Salih Efendi'dedir iyi *çuha* ve *fermene*
İpek mendil, ipek bohça ve *ferace İstanbullu'dadır;*
Birinci ipek örtüyü *Fafuli'de* bulacaksın
Ve *Trablus* kuşağını ve *Tunus fesini,*
Sarılı çizmeleri, Aksarlı tomarları
Yapar Konyalı Seferis ölçüsüz,[5]
Altın kuyum, gümüş kuyum, bayağı taşlı kuyum
Zümrüt istersen, akik taşı, safir ve *elmas* istersen
Ermeni Artin'de bulursun, *Meydan'da*
Yahudi *Samalik'le* ortak *dükkânlarında,*
Topallı'nda Kerim'de beygir var
Kısrağını götür yaysın *soyunu,*
Ve *nalbant Şakir'de* nal koydur
Belalı semercide semer koydur
Basilik derisinden *oniki sırma yuları*
Torba ve *kazıl urganı mutaf Binbiki'de,*
Ermeni Artin'de *gümüş yatağan*
Kehribardan çubuklar var
Siyah mercan sarı *kehribar* taneli *tesbih,*
Kolcu kulaziz sana satın alabilir
Biber, tarçın, zencefil, ceviz-moshu[6] *sakızı*
Yalı mahallesinde, İmansız'da bulacaksın,
Çit mahallesinde Kuçaftis Marinos
Demir kova, *kuzine,* değirmen aksamı yapar.
Fırıncı Sait oğlunda, büyük kuyuda
Has ekmek, kepek ekmeği, daus ve peksimet[7]
Karakol'da bulunan *Börekçi Ali Mehmet'te*
Güveç pişir, bahçende ye,
Şalvar, mintan, tozluk ve arap sarığı
Molla terzide dikmelisin, *meraklı* olduğundan[8]
Mastaba mahallesinde güzel helva bulursun
Kör arabın Nene'si balla yapar bunları.
Hisar'da Feride leblebiyi yapar
Ve aşağı *meydanda zarf* satar. ■

DİPNOTLAR
1- *Farfuri* bir tür porselen.
2- *Yavaş tütün* hafif olan tütündür.
3- *Dernas* Kuzey Afrika limanı; *muhliye*: nane; *süt yayığı*: teravağ.
4- *Havlican* bugün ne olduğu bilinmeyen bir ot.
5- *Ölçüsüz* ölçü alma gereğini duymadan.
6- *Ceviz-moshu:* herhalde hintcevizi.
7- *Daus*, bir tür küçük ekmektir.
8- *Meraklı* tiryaki anlamında.

TERCÜMÂN-I AHVÂL GAZETESİ VE HÜKÛMET DESTEKLİ HABERCİLİK ANLAYIŞI

DR. İLHAN YERLİKAYA

1-GAZETE HAKKINDA KISA BİLGİ

Tercümân-ı Ahvâl Çapanzâde Âgâh Efendi tarafından 6-R-1277/22 Ekim 1860 yılında çıkarılmıştır.[1] Bu tarih Türk gazetecilik tarihinin başlangıcı kabul edilir.[2]

Agâh Efendi gazetesinde zamanın ünlü yazarlarının görüşlerine yer veriyordu. Bunların arasında yazar ve şair Ziya Bey (1825-1880), ünlü tarihçi ve dil uzmanı Ahmet Vefik Paşa (1823-1891), Mustafa Refik Bey, Hasan Suphi Efendi gibi şahıslar bulunmaktaydı. Bütün bu ünlü yazar kadrosu yanında Şair İbrahim Şinâsî (1826-1871) ayrı bir yere sahipti.[3] Gazetenin ilk 25 sayısının çıkarılmasında baş rolü oynamış olan İbrahim Şinâsî daha sonra *Tercümân-ı Ahvâl*'den ayrılarak *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkarmıştır.[4]

Şinâsî gazeteciliği yanında o zamanki Osmanlı toplumu için hiç de hoş karşılanmayan matruşluğu (sakalsız) ile tanınmıştı. Çevreden gördüğü tepki üzerine; sakalına musallat olan böceklerden dolayı tedavi için sakalını traş ettiğini söyleyerek kendisini savunmuştur.[5]

Gazetenin sahibi Agâh Efendi (1832-1885) İstanbul'da doğdu. Yozgatlı Çapanoğullarından Ömer Hulusi'nin oğludur. Öğrenimini Tıbbiye mektebinde yaptı. Bu arada Fransızca öğrendi. Yedi yıl sonra okuldan ayrıldı. Bâbıâlî Tercüme Odası'na girdi. 1853 yılında elçilik maiyyet kâtibi olarak Paris'e gitti.[6] Oradan döndükten sonra Karantina müdür yardımcılığı, ordu baştercümanlığı ve Hersek muvakkat meclis reisliği yaptı.

Tercümân-ı Ahvâl yayınlandığı sırada Agâh Efendi, Posta Nazırı oldu. Ülkede ilk posta pullarını çıkardı.[7] 1864'de Vapurlar ve Ereğli kömür madenleri nazırlığı, 1865'de de Divan-ı Muhasebat üyeliğine getirildi.[8]

Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyesi olan Agâh Efendi 1867 yılında, Avrupa'ya kaçan Ziya Paşa'nın arkadaşı olduğu için işinden çıkarılmıştır. Bunun üzerine Ziya Paşa gibi o da Paris'e kaçarak Mustafa Fazıl Paşa ile beraber olmuştur. Dört yıl kadar Fransa, İngiltere ve Belçika'da yaşadıktan sonra Fuad ve Ali Paşaların ölmeleri üzerine, 1871'de İstanbul'a gelerek önce İzmit Mutasarrıflığına, sonra Şura-yı Devlet üyeliğine atanmıştır. 1877'de önce Bursa'ya sonra Ankara'ya sürülmüştür. Ankara'da iken Ahmet İhsan Tokgöz gibi bazı kimselere Fransızca ders vermiştir.[9] Ankara'da yedi yıl sürgün kaldıktan sonra affedilip 1884 yılında bâlâ rutbesiyle Rodos mutasarrıflığına gönderilmiş, aynı yıl Namık Kemal'le yerleri değiştirilerek Midilli'ye getirilmiştir. 1885'te Atina elçisi olmuş aynı yıl içinde orada ölmüş ve ölüsü İstanbul'a getirilerek Sultan Mahmut Türbesi bahçesine gömülmüştür.[10]

Bu kısa hayat hikâyesinden de anlaşılacağı gibi Agâh Efendi, *Takvim-i Vekâyi*'nin yayınlanmaya başlandığı yıl olan H. 1247 yılında doğmuş ve otuz yaşında iken *Tercümân-ı Ahvâl*'i yayınlamıştır. Bu tarihe kadar Avrupa'da birçok yeri gezmiş ve Batı kültüründen etkilenmiştir. Gazeteyi çıkardıktan beş sene sonra Yeni Osmanlılar Cemiyetine ilk girenler arasında bulunmuştur. Ayrıca Gedikpaşa tiyatrosunun edebi heyeti arasında bulunmuş ve buraya piyesler yetirmiştir.[11] Gazetede imzası olmamasına rağmen *Tercümân-ı Ahvâl*'de yayınlanan bazı makalelerin onun kaleminden çıktığı tahmin edilmektedir. Bu makaleler Dürzi ve Marunilerin mücadelesi, müteferrik yazılar, sanaiye ait, Papalığa dair yazılar idi.[12]

Agâh Efendi basın tarihimizin ilk özel gazetesi olan *Tercümân-ı Ahvâl*'i çıkarmak için Meclis-i Maarife şöyle bir dilekçe ile başvurmuştu:

"Maarif-i mütenevviaya dair bazı mehabisi ve ahvâl-i dahiliye ve hariciyeden münasip olan havadisi neşr için birkaç günde bir kere Türkiyü'l-ibare jurnal tab'i emelindeyim. Memalik-i mahrusa-i şâhânede Saltanat-ı Seniyye ve düvel-i ecnebiyye tebaasından bazılarının Arabi ve Türki ve elsine-i sairede nizamı mucibince gazeteler neşretmekte oldukları misillü bilcümle masarıf ve temettüü tarafı acizaneme ait olmak ve devlet ve milletiminin politika ve menafi-i mahsusası iltizam kılınmak seraitiyle mezkûr jurnalin tab'ı için çâkerlerine dahi ruhsat itasına müsaade-i seniyye şayan buyurulmak babında..."[13]

Agâh Efendi dilekçesinde, yabancıların Osmanlı'da çıkardıkları Türkçe (*Ceride-i Havadis*) ve başka dillerde çıkarılan gazeteleri özellikle vurgulamış, tıpkı onlar gibi kendisinin de ülke yararına Türkçe bir gazete çıkaracağından bahsetmiştir. Çıkaracağı gazetenin masraf ve kârının da kendisine ait olacağını belirtmiştir.

Bu dilekçeye Meclis-i Maarif şöyle bir mazbata ile cevap vermiştir:

ترجمان احوال

حوادث داخليه

Tercümân-ı Ahvâl'in 28. sayısının başlığı (1277-1860).

"Hersek Meclis-i Muvakkitinin reis-i sâbıkı Bâbıâli tercüme odası mütehayyizanından izzetlü Agâh Efendi bendelerinin Meclis-i Maarife havâle buyurılan müzekkeresinde maarif-i mütenevviaya dair bazı mehabisi ve ahval-i dahiliye ve hariciyeden münasip olan havadisi neşir için emsali misillü mesarif ve temettüü kendisine ait olmak şartı ile bir kaç günde bir defa Türkiyyü'l-ibâre jurnal tab'ına ruhsat-ı resmiye itası istida olunmuş ve efendi-yi mumaileyhin suret-i istidası Ceride-i Havadis şeklinde bir şey çıkarmaktan ibaret olduğu anlaşılıp filhakika Devlet-i Aliyye bendeganında böyle bir zatın bu suretle bir şey tab'ı ve neşrine meyil ve heves etmesi şayan-ı sitayiş olduğu cihetle masarıf ve temettüü kendisine ait olmak ve nizamına tevfik-i hareket olunmak üzere tab'ına maalmahzuziye ruhsat verilmesi meyane-i acizanemizde münasip görülmüş isede icra-yı muktezası babında..."[14]

Maarif Meclisi yukarıda belirtildiği gibi Agâh Efendinin bu teşebbüsünü övgüye layık olarak tanımlamış ve Meclis-i Hass-ı Vükelaya havale etmiştir. Daha sonra Padişah'ın onayı alınmak suretiyle *Tercümân-ı Ahvâl* çıkmaya başlamıştır. Padişah iradesinde gazetenin çıkan nüshalarının kendisine takdimini de istemiştir.[15]

Gazete önceleri haftada bir çıkıyordu. Basın tarihimizin ilk özel gazetesi olan *Tercümân-ı Ahvâl* bir fikir ve ictihat gazetesidir. Yeni Osmanlıların fikirlerinin yayın organı konumundadır.[16] Gazete basın tarihinin ilk kapatılış cezasına çarptırılan özel yayın organı olduğu gibi Amme Efkârı (Kamuoyu) oluşturmada büyük gayretler sarfetmiştir.[17]

Gazetenin matbaası, Bahçekapı'daki şekerci Hacı Bekir'in karşısında bulunan binanın üzerinde idi. Matbaa kısmı üst katta kurulmuştu. Odalardan birinde el tezgâhı, birinde mürettipler, diğerinde yazarlar çalışıyordu. Gazetede iç ve dış haberlerden başka ekonomi politik, milli eğitim, ticaret, ziraat, ansiklopedik bilgiler ve siyasi yazılar bulunmakta idi.[18]

Günümüz gazetecilik anlayışında şu üç kural çok önemlidir. Gazetenin dili, basit, somut ve canlı olmalıdır.[19] Bunun ilk uygulamasını *Tercümân-ı Ahvâl*'de görmekteyiz. *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesi Şinâsî vasıtasıyla Türkçede bir gazete dilinin kurulmasına yardım etti. Gazetedeki yazılar sıradan halkın okuyabileceği basit bir dil ile yazılmış idi. Fakat bu dil Batı'daki gibi aşağıdan yukarıya yani halktan aydınlara doğru bir gelişme göstermedi; aydınlardan halka doğru bir gelişme içinde oldu. Türkiye'de bu durum yıllarca sürmüş, gazete ve gazeteci deyince akla hep edebiyatçı ve düşünürler gelmiştir.[20] Gazete dilinin halkın kolay anlayacağı bir dil olması gerektiği gazetenin ilk sayısındaki "mukaddime"de de belirtilmektedir.[21] *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesi gerek içeriği gerek basım şekli hususunda ve bilhassa mizanpajda kendinden öncekilere benzemez. Ancak kendinden sonrakilere de benzemez. Evvelkiler kendinden ilkel, sonraki *Tasvir-i Efkâr* ise daha gelişmiştir. *Ceride-i Havadis* ve *Takvim-i Vekâyi* harflerle dizilip basılmalarına rağmen âdeta taş basması gibidirler. Başlık (serlevha) pek az sayfalar ise tepeleme doludur. *Tercümân-ı Ahvâl*'de ise havadisler ve diğer kısımlar belirginleştirilmiştir. Hattat'a yazdırılarak kazdırılmış "Havadis-i Dahiliye", "Havadisi Hariciye", "İlânat" gibi umumi başlıklar altında toplanan haberlere göre başlıklar konmuştur. Bu haberler olayların cereyan ettiği ülkelere göre de bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur.[22]

2-AGÂH EFENDİ HÜKÛMETTEN NASIL DESTEK GÖRDÜ?

Tercümân-ı Ahvâl gazetesi sahibi Agâh Efendi, gazete çıkartmak için hükûmetten destek aldı mı? Bu soru bütün araştırmacılar tarafından sorulmuş ve ittifakla Agâh Efendinin hükûmetten destek görmeyen ilk özel gazetecimiz olduğu iddia edilmiştir.

Gerçekten müracaat dilekçesinde belirtildiği gibi Agâh Efendi geliri ve masrafları kendisine ait olmak üzere bir gazete çıkarmıştır. Direkt olarak hükûmetten hiçbir yardım almamıştır. Fakat dolaylı olarak hükûmetin desteğini görmüştür.

Agâh Efendi yarı resmî *Ceride-i Havadis* ile yerlilik-yabancılık tartışmasına girişti. *Ceride-i Havadis*'i çıkaran şahsın gayrimüslim olduğunu, ve onun hükûmetten yardım aldığını iddia etti.[23]

Tercümân-ı Ahvâl gazetesi 32. sayısında *Ceride-i Havadis* ile bir polemiğe girmişti. Tercüman, okuyucu mektubu ile *Ceride-i Havadis*'e özetle şöyle cevap veriyordu:

"Milletimiz içinde ilk defa gazete yayınlamaya muvaffak olduğundan Agâh Efendiye herkes teşekkür etmektedir. Bunun için gazete günden güne rağbet görmektedir. Gazeteyi tebrik ederiz Allah yardımcı olsun.

Zannederim ki Ceride-i Havadis'*den başka millet ve vatanını sevenlerin hepsi bu duayı etmektedir.*

*Bu ceridenin müdürü (*Ceride-i Havadis'*in müdürü ve sahibi Miyop Churchill) milletimize ve lisanımıza yabancı olduğu halde Devlet-i Aliyyenin müsadesi ile gazete çıkarmaya ruhsat almış ve devletten maaş bağlanmış ve yardım görmekten başka şimdiye kadar dilimizde ondan başka gazete olmadığı sebebiyle çaresiz ona rağbet edildiğinden epeyce vakit işini uydurmuştur. Şimdi içimizden ehl-i himmet birisi (Agâh Efendi) bu işi yapınca herkes ona meyletti*

ve Tercümân-ı Ahvâl *tiraj artırdı. Bu sebeple 5-6 aydan beri* Ceride-i Havadis'*i bir telaş almıştır. Olağan üstü durumlarda günlük ekler çıkarmış ve Tercümân-ı Ahvâl'e sataşmaya başlamıştır.*

Burada hayret edilecek üç nokta var:

1- Ceride-i Havadis *devletin nezareti altında resmî bir surette yayınlamasına rağmen bunu yapması.*

2- Cerideci bir İngiliz olmakla dilimizi bilmiyor. Onun yanındaki Müslüman kâtipler milletleri aleyhine nasıl böyle şeyleri yazıp ona yardımcı oluyorlar.

3- Yazdıkları bu yalan yanlış şeylere nazaran Tercümân-ı Ahvâl'*in sessiz kalmasını onun aczine atfetmeleridir.*

Her ne ise onun bu tuttuğu yol Tercümân-ı Ahvâl'*in daha da işine geleceğine şüphe yoktur."*[24]

Yukarıdaki yazıdan da anlaşıldığı gibi; *Ceride-i Havadis*'in Müslüman bir gazetecinin gazetesi olan *Tercüman-ı Ahval*'i eleştirmesine hükûmetin sessiz kalması eleştirilmektedir. Ayrıca böyle yabancı bir kimsenin gazetesinde çalışan yerli kâtipler de kınanmaktadır.

Tercümân-ı Ahvâl, *Ceride-i Havadis*'le buna benzer bir çok polemiğe girdi. Bu arada Saray'a da ateş püskürdü. Agâh Efendinin bu sert muhalefetini durdurmak için ve yerli olan *Tercümân-ı Ahvâl*'in desteklenmesi için Hükûmet Agâh Efendi'yi 1861'de Posta Nazırlığına atadı.[25] Daha sonra Agâh Efendinin uhdesine ek görev olarak Vapurlar Nezareti ve Ereğli Kömür Madeni Nezareti tevcih edilmiştir. Sadece Posta Nezareti görevinden dolayı Agâh Efendinin 5000 Kuruş maaş aldığı gözönüne alınırsa Agâh Efendiye hükûmetin büyük bir destek verdiği hemen anlaşılır. Gerçi *Ceride-i Havadis* sahibine verilen maaş gibi gazete çıkarmak için verilmiyorsa da dolaylı olarak yine bu amaçla destek yapıldığı hemen anlaşılmaktadır.

Bir ara kapanmakla karşı karşıya kalan *Ceride-i Havadis*'in 300'ü geçmeyen tirajını artırmak isteyen William Churchill gazeteyi kapatmış ve tekrar yayınlamak için hükûmetten gazetenin gelir ve giderleri hükûmete ait olmak üzere *Ceride*'yi tam resmî hale getirmesi veya bazı devlet memurlarına mecburi abone yaptırmayı talep etmiştir. Eğer 800 kadar abone bu yolla temin edilirse gazetenin masrafını koruyacağını belirtmiştir.

Hükûmet W. Churchill'in bu mecburi abone teklifi veya tam resmî gazete teklifini kabul etmemiş fakat Churchill'e 2500 kuruş aylık maaş bağlamış ve 12 Ekim 1845'de 139. sayıdan itibaren yayına devam etmiştir.[26]

Ceride-i Havadis sahibi W. Churchill'in gazete çıkartmak için aldığı 2500 kuruş aylık *Tercümân-ı Ahvâl* sahibi Agâh Efendinin Posta Nezaretine atanmasından dolayı aldığı 5000 kuruş aylık ile karşılaştırılırsa Agâh Efendinin aldığı maaşın oldukça fazla olduğu ve gazeteyi çıkarmaya yeteceği hemen anlaşılır. Üstelik Agâh Efendinin uhdesine verilen yukarıda saydığımız ek görevler de buna ilâve edilirse hükûmetin Agâh Efendiyi desteksiz bırakmadığı ve dolaylı da olsa desteklediği çok iyi anlaşılır.

3-POSTA NAZIRI AGÂH EFENDİ, NEZARETİNİN İLÂNLARINI *TERCÜMÂN-I AHVÂL*'DE YAYINLATIYOR

Hükûmet Agâh Efendinin gazetesi *Tercümân-ı Ahvâl*'de muhtelif resmî ilânlar vermek suretiyle de destek vermekte idi. İlânın satırının 3 kuruş (yaklaşık bir gazete fiyatı) ve resmî ilânların oldukça uzun olduğu göz önüne alınacak olursa bu gelir küçünsenmeyecek bir gelir idi. Bu resmî ilânlar bazen bir sayfayı kaplayacak kadar uzun olabiliyordu.

Agâh Efendi Posta Nazırı olduktan sonra Posta Nezaretinin ilanlarından kendi gazetesini yararlandırmaya başlamıştı. Örneğin Agâh Efendinin Posta Nazırı olmasından sonraki *Tercümân-ı Ahvâl*'in 85. sayısında tam bir sütunluk Posta Nezareti ilanı şu başlıkla ilan edilmekte idi:

"Zirde isimleri muharrer zevâta Rumeli ve Anadolu câniplerinden bazı emanetler gelip Postahane-i Âmirede elyevm mahfuz bulunduğundan 1278 senesi Rebiü'l-ahir gayesine kadar gelip almaları Postahane-i Âmireden verilen ilmühaber vechile ilan olunur."[27]

Gazetenin birçok sayısında buna benzer resmi ilânlar mevcut idi. Bu ilânlar Evkaf Nezaretinin, Vapurlar İdaresinin, Maden İdaresinin ve Hazinenin ilânları idi.

4- -*TERCÜMÂN-I AHVÂL*'İN SAVUNDUĞU FİKİRLER

a) Gazetenin Siyasi Görüşü:

Tercümân-ı Ahvâl gazetesi Şinâsî tarafından yazılan "Mukaddime"de belirtildiği gibi haber gazeteciliğinin yanında bir Politika gazetesidir. Aynı yazıda; medeni milletlerin Politika gazeteleriyle ilerledikleri ve medeni milletler haline geldikleri, bu amaçla Osmanlı hükûmetinin gazetelerin neşrine izin verdiği belirtilmektedir.[28]

Gerçekten gazete yayın hayatı boyunca "Yeni Osmanlılar"ın yayın organı olmuş onların siyasi fikirlerini savunmuştur. Yeni Türk Edebiyatı yazarlarından olan Şinâsî ve benzeri yazarların gazetede edebi yazılar yazması sebebiyle *Tercümân-ı Ahvâl* aynı zamanda Yeni Türk Edebiyatının ilk yayın organıdır. Zaten Yeni Osmanlılar dediğimiz siyasi muhalefet, görüşlerini basın yoluyla ve edebi eserlerle dile getirmeye çalışmışlardır.

Önceleri "İttifâk-ı Hamiyyet" adı ile oluşan "Yeni Osmanlılar" daha sonraları sayıları üçyüze ulaşmıştır. Bunlar Şinâsî, Namık Kemâl, Ayetullah, Ali Suavi, Mehmet Nuri Reşat gibi isimlerdir. Bu gurup siyasi görüşlerini *Tercümân-ı Ahvâl*, *Tasvir-i Efkâr*, Filip Efendinin çıkardığı *Muhbir* v.b. gazetelerde dile getirmişlerdir.[29] Yeni Osmanlıların işledikleri temel motif eşitlik ve Osmanlılık idi. Ayrıca Batı-Doğu sentezi, vatan, hürriyet, reform, Kanun-i Esasi v.b. fikirler de Yeni Osmanlıların siyasal görüşleri arasında idi.[30]

Gazete verdiği haberlerde Avrupa devletlerinde cereyan eden siyasi olayları Osmanlı toplumuna aktarıyordu. Örneğin gazetenin daha altıncı sayı-

sında; İtalya diktatörünün yıkıldığı, yerine halkın seçimi ile Sardunya Kralının hükümdar olduğu ve bu yeni seçilmiş hükümdarın halka beyanı ile ilgili haberlere rastlanabilmektedir.[31] Bu ve benzeri Batı tarzı siyasi yönetimle ilgili fikir, düşünce ve terimler gazetede sık sık geçmekte idi.

Bu husus üretilen popüler kültürün gazeteler aracılığı ile evrenselleşmesine güzel bir örnektir. Sayın Korkmaz Alemdar'ın ve İrfan Erdoğan'ın eserlerinde belirtildiği gibi kitle iletişim araçlarının popüler kültüre el atışı, bu yüzyılda (*Tercümân-ı Ahvâl* vb.) sivil basının ortaya çıkmasıyla başlamıştır.[32]

Gazete devlet memurları ve siyasilerin haberlerine de sık sık yer vermekte ve politikanın nabzını tutmaya çalışmakta idi. Örneğin gazetenin ilk sayılarından birinde Beyoğlundaki Fransa sefaretnamesinde sadece Osmanlı üst düzey memur ve yöneticilerine bir ziyafet verildiği haberi verilmekte idi.[33]

Tercümân-ı Ahvâl saray ile de iyi ilişkiler kurmaya çalışmış ve bilhassa Sultan Abdülaziz'in tahta geçişi günlerinde bu konularla ilgili uzun ve teferruatlı haberler vermiştir. Cülusla ilgili tarih düşürülmüş, şiirler yazılmış, yabancı elçilerin tebrikleri haberi verilmiş, böylece olay gündemde tutulmuştur.[34]

Tercümân-ı Ahvâl'de başmakaleye nadir rastlanır. İlk başkamalesi otuzuncu sayısında başlayıp müteakip sayıda bitmektedir. İmzasız olan bu makalenin, Şinâsî bu tarihlerde gazeteden ayrılmış olduğu için Agâh Efendi tarafından yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu makalede, Avrupa halkının siyasi makaleler okumak alışkanlığından bahisle siyasi iki olayın tahliline geçilmektedir.

Makalenin ismi "Politika-i Zamâneye Dair Bend-i Mahsustur." idi. Bu makalede Avrupa gazetelerinin yalan yanlış haber yazdıkları gibi doğru haberleri de yorumlayıp zihinleri ifsad edecek şekilde verdiklerinden bahsetmekte ve bundan sonra iki olaydan bahsetmektedir. Bu olaylardan biri İtalya ile Papalık arasındaki olay diğeri ise Suriye meselesidir. Dürziler ile Maruniler arasındaki meydana gelen siyasi olayın neticeleri ve Fransanın bu olaydaki rolü makalede incelenmekte ve Avrupa gazetelerinin bu konuda kasdi olarak garazkâr fikirleri neşrettiklerinden bahsetmektedir. Ayrıca makalede Osmanlı Devletinin vatandaşı olan her millete müslim gayrimüslim farkı gözetmeksizin eşit davrandığı, serbest ticaret özgürlüğü verdiği, bundan yararlanan gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha fazla zenginleştikleri vurgulanmaktadır.[35]

Gazete'de "Maarife Dair Bend-i mahsustur" başlığı ile yayınlanan bir başmakale ise basın tarihimizin ilk polemiğinin mihveri olmuş ve rivayete göre Ziya Paşa tarafından yazılmıştır. Bu başkamale gazetenin iki hafta kadar tatiline de sebep olmuştur.[36]

Eğitimine dair olan bu başkamale özetle şöyle idi:

"Akıl insanı hayvandan ayıran bir melekedir. İlk çağlardan bugüne insanoğlu vahşi yaşamda tedrici surette evrimden geçerek bu güne gelmiştir. Bugün bile Amerika ve Afrika'da hâlâ vahşi halde yaşayan insanlar vardır. İnsanoğlunun bir arada yaşaması ise önce aile, cemiyet ve devlet şeklinde gerçekleşmiştir. Bu grupların hepsinin bir lideri ve reisi vardır. Devlet insanlardan oluşmaktadır. İnsanlar devlete itaat etmelidirler. Bu dinî bir vecibedir. İnsanlar sıhhatli, eğitimli ve güçlü olursa devlet sıhhatli olur. Bunun için devlet ve padişah halkı eğitmeli, bu görev devletindir. Ülkede okuma yazma oranı düşük, halk kendi dilimizi ve bunun imla kurallarını bile bilmiyor. Dilde yeni imla ve gramer kuralları geliştirilmeli ve bu şekilde eğitim seviyesi yükseltilmeli bu iş de maarif nezaretine düşmektedir."[37]

Görüldüğü gibi makale eğitime dair olmakla birlikte, politik bir yazı niteliği de taşımaktadır. Yazı ile eğitim sistemi eleştirilmektedir.

b- Tanzimat'a Karşı Olan Tercümân-ı Ahvâl Tarıma Karşı Sanayileşmeyi Savunuyor.

Tercümân-ı Ahvâl'in ilk sayılarında yegâne imza Bâbıâlî tercüme kalemi hulefasından Mehmet Şerif'in imzasıdır. Mehmet Şerif'in tercümeleri o zaman için gayet yeni fikirleri ve bilgileri içeren tercümelerdir. Bunlar sanayi ve ziraatten hangisinin hakkımızda daha hayırlı olduğunu mütalea ve tetkik etmekte idi.[38] Gazete, İngiliz çıkarlarına uygun olarak pamuk ziraatinin hemen geliştirilmesini savunanlara karşı (o sırada Amerika iç savaşı nedeniyle İngiliz fabrikaları pamuk bulamıyorlardı.) sanayileşmeyi savunmakta idi. Tanzimatın ticaret antlaşmalarının yerli sanayii yıktığını belirtmekte idi. Ayrıca Rusya'nın İran transit yolunu Trabzon'dan kendisine çevirme girişimlerine karşı hükûmeti uyarmakta idi. Gazete bu konudaki fikirleri ile de *Ruzname-i Ceride-i Havadis* ile polemiğe girmiştir.[39]

Gazete tarım sanayileşme meselesinden başka iktisadi konularla da ilgilenmiştir. Gazetenin 75. sayısında Mehmet Şerif Efendi tarafından "Ekonomi-Politik İlminin tarifiyle Hudud-ı Tabiiyyesinin Tahdidi Beyanında geçen numarada yazılan Bend'in Bakiyyesidir" başlığı ile ilginç bir yazı yayınlanmıştır.

Mehmet Şerif Efendi bu yazıda Ekonomi-Politik (iktisat) ilminin isimlendirilmesini tartışmakta ve bu ilmin başlıca dört maddeyi kapsadığını belirtmektedir. Mehmet Şerif Efendi'nin taksimine göre bu dört madde şunlar idi: 1- Mahsulat (üretim) 2- Tevzi ve Taksim 3- Mubadele 4- İstihlak (tüketim). Yazar bu maddelerin de kendi içinde sınıflara ayrıldığını belirterek bu konularda bilgi vermektedir.[40]

Mehmet Şerif Efendi'nin gazetenin 119. sayısından başlayıp müteakip sayılarında devam eden "ilm-i Emvâl-i Milliye-Economie Politik" başlıklı yazısı da iktisat ilminin Osmanlı'daki ilk nüvesini teşkil etmektedir. Bu makale sorulu cevaplı ansiklopedik bilgi mahiyetinde idi.[41]

Yine gazetenin 105. ve müteakip sayılarında "İtibar-ı Umumi-i Ticarete Dair" başlıklı bir yazıda para, kaime, tahvil, senet, poliçe ve ticari konularla ilgili bilgiler verilmektedir ki kanaatimizce bu makale de Mehmet Şerif tarafından yazılmıştır.[42]

5- *TERCÜMÂN-I AHVÂL*'İN GAZETECİLİK VE HABERCİLİK ANLAYIŞI

Gazetenin ilk sayısında yayınlanan "Mukaddime" isimli yazıda, *Tercümân-ı Ahvâl*'in gazeteciliğe ne kadar fazla önem verdiğini belirtmiştik. Gerçekten de *Tercümân* daha ilk sayılarında "Sanat-ı tabaatin suret-i İcad ve zuhuri Beyanındadır" adı altında baskı sanatının keşfi ve kısa tarihçesiyle ile ilgili bir makale yayınlanmıştır. Gazeteciliğin medeni ve ileri milletler için vazgeçilmez bir şey olduğunu vurgulamıştır.[43]

Tercümân-ı Ahvâl gazeteciliğin elzem olan şartının tarafsızlık olduğunu vurgulamıştır.[44] Gazete doğru haber vermenin önemli olduğuna inanmış ve yayın hayatı boyunca buna dikkat etmiştir. Sehven dizgi yanlışlığı yaptığında bu hatasını düzeltmesini bilmiştir.[45] Yanlış haber yazdığında bu haberini tekzip edip doğrusunu yazmaktan çekinmemiştir. Daha altıncı sayısında Kayseriye taraflarında her gün ansızın 500 kişinin öldüğü yolunda verdiği yanlış bir haberini birkaç sayı sonra tekzip etmiştir.[46]

Tercümân-ı Ahvâl sadece kendi hatalarını düzeltmekle kalmamış diğer gazetelerin kamuoyunu yanıltmasına fırsat vermemiş, onların hatalarını da düzeltme yoluna gitmiştir. Gazetenin 25. sayısındaki bir düzeltme buna güzel bir örnek teşkil etmektedir: Muhtelif gazetelerde Şam hapishanesinden iki Arap şeyhinin kaçtığı haberinin yanlış olduğu belirtilerek, işin aslının bu iki şeyhin kaçırılmış olduğundan ibaret olduğu şeklinde düzeltilmiştir.[47]

6- HABER KAYNAKLARI VE HABERCİLİK ANLAYIŞI

Tercümân-ı Ahvâl gazetesinde haberler dahili haberler ve harici haberler şeklinde iki sınıfta toplanabilir. Harici haberler daha çok yabancı gazetelerden ve muhtelif yerlerden gelen telgraflar suretiyle elde edilmekte idi.

Dış haber kaynakları arasında *Times, Patrie, Journal de Constantinopol, Nouvelle de marsi, Vizandis* vb. yabancı gazeteler bulunmakta idi. *Tercümân-ı Ahvâl* üzerinde çalışmamız esnasında Fransızca gazetelerden daha fazla yararlanıldığı dikkatimizi çekti. Bu da Agâh Efendi ve gazetede çalışan diğer yazarların Fransızca bilmesinden kaynaklansa gerekir. Ayrıca bu tarihlerde Osmanlı hükûmeti ve sarayı üzerindeki Fransız etkisi *Tercümân-ı Ahvâl*'in Fransa ve Fransızca gazetelere yönelmesine sebep olmuştur.

Tercümân-ı Ahvâl'deki iç haberlerin kaynakları ise resmî kurumlardan alınan haberler, telgraf haberleri, diğer gazetelerden alınan haberler, okuyucudan alınan haberler şeklinde sınıflandırılabilir.

Resmî kurumlardan alınan haberler Saray'dan ve Bâbıâlî'den (başbakanlık) alınan haberler yanında taşradan Bâbıâlî'ye ve Saray'a gelen tahrirat (yazışma) ve telgraf haberlerini içermektedir. Gazetenin aşağı yukarı bütün sayılarında ilk sütunda verilen "tevcihât" atama haberleri direkt Saray'dan ve Bâbıâlî'den alınan haberler cümlesindendir.

Gazetenin 180. sayısındaki İşkodra'dan Bâbıâlî'ye gelen telgraf suretinin yayınlanması Bâbıâlî'ye gelen telgrafların *Tercümân-ı Ahvâl*'de yayınlanmasına güzel bir örnektir. Bu telgraf şu başlık ile yayınlanmıştı: "Zilkade 6 Tarihiyle İşkodra Mutasarrıfı Sabık Saadetlü Raşit Paşa Hazretleri Tarafından Bâbıâlî'ye Vârid Olan Telgrafname suretidir."[48]

Günümüz gazeteciliğinde "Stringer"[49] dediğimiz türe benzer kadrolu olmayan fakat taşradan haber gönderen şahıslar da *Tercümân-ı Ahvâl*'e haber göndermişlerdir.

Örneğin gazetenin ilk sayılarından biride "Ruscuk'dan 5-Ca-1277 tarihli Tevarüd Eden Bir Kıta Tahrirat Meali" başlıklı bir yazıda; Ruscuk'dan bir kişi, *Tercümân*'ın Ruscuk'a kadar geldiğini, halkın çok beğendiğini ve halk adına teşekkür ettiğini bildirerek, Ruscuk'a gelen ve yerleştirilen muhacirler hakkında gazeteye haber yazmaktaydı.[50]

Tercümân ülkenin çeşitli yerlerinden aldığı heber mektuplarını "Bir mektup mealine nazaran" diye kaynak belirtmeden veya "falan kimseden aldığımız mektup'a nazaran" diye kaynak belirterek verebilmekte idi. Bu mektuplar bazen "Taşra Vukuatı" başlığı ile yayınlanmakta idi.[51]

Bu mektupların bir diğer faydası iletişimin çift yönlü gerçekleştirilmiş olmasıdır. Çünkü bu sayede okuyucu gazete hakkındaki fikirlerini gazetede yayınlama imkânı buluyordu. Okuyucunun ve halkın sesi bu sayede gazeteye yansıtılıyordu.[52]

Tercümân-ı Ahvâl'in ilk sayılarından birisinde dahili haberlerin olumlu olsun, olumsuz olsun halka duyurulması gerektiği yolunda ilginç bir makale var. Bu makalede bu haberleri Osmanlı gazeteleri vermezse yabancı gazeteler kendi çıkarları doğrultusunda değiştirerek verir demek suretiyle Osmanlı gazetelerinin iyi veya kötü bütün haberleri kamuoyuna duyurmaları gerektiğinden bahsediyor.[53]

Gazetecilikte hızlı ve taze haber vermek çok önemlidir. Bu husus şu veciz sözle özetlenmektedir: "Dünkü gazeteden daha ölmüş bir şey yoktur." Gerçekten de gazetenin icat olduğu günlerden itibaren taze ve hızlı haber vermek çok önemli bir öge olmuştur.[54] Bu meseleye *Tercümân-ı Ahvâl* de oldukça fazla önem vermiştir. Gazete haberin taze ve çabuk verilmesine özen göstermiş son dakika haberlerini akşam çıkarılan ilaveler ile halka duyurmaya çalışmıştır. *Tercümân-ı Ahvâl* haberin halka geç ulaştırılmasını ve halkın haberden mahrum bırakılmasını bir zulüm olarak nitelemiştir.[55]

7- *TERCÜMÂN-I AHVÂL*'DEN MUHTELİF HABER ÖRNEKLERİ

Gazete Dahiliye haberleri bölümünde halkın her kesimini ilgilendirecek toplumsal ve ferdi haberlere yer vermektedir. Günümüzde olduğu gibi hırsızlık, gasp, ölüm ve cinayet haberleri ilk başta gelen haberler arasındadır. Bu tür haberlere bütün sayılarda rastlamak mümkündür. Bu haberler *Tercümân-ı Ahvâl*'de verilirken günümüz gazetecili-

ğinde iyi bir haberde aranan özelliklere uygun olarak verilmiştir ki bu gazetenin haber verme konusundaki başarısını gösterir. Bildiğimiz gibi iyi bir haber kim, ne, nerede, ne zaman, nasıl, neden (niçin) sorularına cevap veren haberdir.[56]

Gazetenin 82. sayısındaki bir haberi örnek alarak buraya alırsak bu sorunların nasıl cevaplandırıldığını bâriz olarak görürüz:

"Geçen perşembe günü saat beş altı sıralarında, Kasımpaşa'da Kulaksız mahallesinde oturan Balmumcu esnafından 80 yaşında İbrahim isimli bir kişi evinde katl edilmiş ve karnı üzerine ateş dökülerek yakılmıştır. Derhal yapılan hekim muayenesinde 7-8 saat önce öldürüldüğü anlaşılmıştır. Evdeki hiçbir eşyaya ilişilmediğinden dolayı olayın hırsızlık için değil şahsi bir garaza mebni olduğu anlaşılmıştır."[57]

Kim? 80 yaşında İbrahim isimli bir kişi (Balmumcu esnafından)

Ne oldu? Katledildi.

Nerede? Kasımpaşa'da Kulaksız mahallesindeki evinde.

Ne zaman? Geçen perşembe günü saat beş altı sıralarında.

Nasıl? Karnı üzerine ateş dökülerek.

Neden? Şahsi bir garaz sebebiyle.

Bugün olduğu gibi Osmanlı toplumunda da çeşitli kazalar olmakta idi. Bu bakımdan gazetelerin ilgilendikleri bir haber türü de kazalar idi. Gazete bir deniz kazasının atlatılmasını özetle şöyle veriyordu:

"Samsun'dan alınan habere göre ağustos'un onikisinde, içinde 700 kadar Çerkes taşıyan bir vapur Samsun'a gelirken 70 mil mesafede arıza yapmış ve su almaya başlamış. Kaptan ve mürettebatın gayreti ile güç bela Samsun'a gelebilmiştir."[58]

Gazetenin bir diğer sayısındaki ilginç kaza da özetle şöyle anlatılmaktadır:

"Geçen Çarşamba günü Prusya (Almanya) Sefiri Büyükdere'de bulunan bir lokantanın önünden hayvana binmiş olarak geçerken hayvan tökezleyip düşmüş ve sefirin ayağı hayvanın altında kalmasından dolayı zedelenmiş olduğu işitilmiştir."[59]

Bu haberlerde haber kaynağının belirgin bir şekilde verilmemesi hemen dikkatimizi çekmektedir. Gazetede bu tür kaza haberleri yanında muhtelif yerlerde çıkan yangınlara dair haberlere de sık sık rastlanmaktadır.

Gazetede, Esnaf sorunları ile ilgili haberlere[60], Cemiyet-i ilmiye-i Osmaniye[61] vb. çeşitli dernek ve cemiyetlerle ilgili haberlere, işgal edilen Osmanlı topraklarından getirilip ülke içindeki muhtelif yerlere yerleştirilen muhacirlere[62] ve bazı devlet memurları ile ilgili haberlere, gazete açılma ve kapatılması ile ilgili haberlere rastlanmaktadır.[63]

Bunların dışında ahlaki konularla ilgili bazı haber, yorum ve devlet tarafından yapılan uyarılara dair haberlere de rastlanmakta idi. Gazetenin 54. sayısında; yaz mevsimi dolayısı ile herkesin kırlara ve mesire yerlerine gidebileceği fakat oralarda edep ve adâba uygun hareket etmeleri yolunda bir "tembihnâme" bulunmakta idi. Bu tembihnamede İstanbul'da gidilebilecek bazı mesire yerleri belirtildiği gibi bazı mesire yerlerinin Cuma günleri sadece kadınlara ait olduğu belirtilmektedir.[64]

Gazetede kimi zaman acayip ve garip sansasyonel haberlere de yer verilmekte idi. Gazetenin ilk sayısındaki bir haber şöyle anlatılmakta idi:

"13 Rebî'ü'l-evvel tarihli bir mektuba göre Alanya sancağı Silifke kazasında Cebel-i Bayır köyünde Salih Efendi'nin biraderi Hasan Ağa vefat etmiş kefenlenip mezara konmuş. Fakat mezarda bir delik açmış ve oradan çıkmış sekiz on adım ileriye gitmiş orada tekrar ölmüştür. Bunun üzerine adam tekrar kefenlenip başka bir mezara gömülmüştür."

Tercümân-ı Ahvâl "Mülâhaza" başlığı ile bu habere şu yorumu yapmıştır:

"Bu tür şeyler olur. Bazıları yıkanırken bazıları tabutta ve değişik durumlarda Sekte-i muvakkate'den kurtulmaktadırlar. Hatta ölen hamile kadının çocuğunun canlı olarak doğduğu duyulan olaylardandır. Bu türlü ihmal ve dikkatsizlikler yapılmamalıdır."[65] Bir başka sayısında ise *Tercümân-ı Ahvâl*'in şöyle ilginç bir haberi yer almakta idi:

"Muş Hıristiyan ahalisinden bir adamın 204 yaşında olduğu gazetemize bir zât tarafından bildirilmiştir. Biz de bu rivayeti yazıyoruz."[66]

Gazetenin bir sayısında; Hüdâvendigâr Mutasarrıfı Nureddin Paşa'nın halkı teftişi esnasında Erdek kazası Belkıs sarayı civarında bir Hıristiyanın bağında taşocağı açmak isteyen bir taşçının hafriyatı esnasında taştan gayet süslü antika bir kız resmi çıkmış olduğunu duyması üzerine bölgeye bizzat giderek bu antika resmi alıp İstanbul'a gönderdiği ile ilgili haber mevcuttur.[67] Gazetenin diğer bazı sayılarında da buna benzer tarihi eser haberleri mevcuttur. Bu da gazetenin o günlerde halk arasında moda olan tarihi eser tutkusuna katıldığını gösterir.

Gazete dönemindeki popüler fikir akımları (Hürriyet, Müsâvaat, Meşrûtiyet vb.) Yeni Osmanlıların fikir akımlarıyla ilgilendiği gibi Osmanlıya nüfuz etmekte olan Batı kültürü, Batı medeniyeti ve benzeri popüler kültür değerleri ile de ilgilenmekte idi.[68]

Gazetenin 83. sayısında o zamanki Osmanlı toplumu için popüler olan jimnastik ile ilgili bir reklam özetle şöyle verilmekte idi.:

"Beyoğlu'nda Mimarbeyi çarşısında 8 numaralı hânede oturan Silah ve Jimnastik hocasının çeşitli silahların taliminde ve jimnastikde mahir olduğu her gün sabahdan saat beşe kadar hususi ve saat dokuzdan akşama kadar umumi ders göstermektedir. İsteklilerin yukarıdaki adrese başvurmaları"[69]

İlânda jimnastik ile silah eğitimi dersinin bir arada zikredilmesi ilginç bir özelliktir.

Tercümân-ı Ahvâl gazetesinin 76. sayısında hava tahmin ilacı keşfi ile ilgili ilginç bir haber de şu başlıkla verilmekte idi:

"Havanın tebdili evvelce anlaşılmak için Mösyö Possi nam kimse tarafından bir ecza tertip olun-

muş ve bunu ekser gazeteler yazmış olduğundan bittercüme derc olunmuştur."[70] Bu başlıktan sonra da mezkur eczanın tarifi verilmektedir.

Tercümân-ı Ahvâl gazetesi sadece iç haberler vermiyor dış haberlere de yer veriyordu. Bilhassa ilk sayılarda oldukça fazla dış haber mevcut idi. Bunun sebebi gazetenin henüz yeteri kadar haber kaynağı ve muhabiri olmamasından kaynaklanmaktadır.

Gazetenin 3. sayısından itibaren bir müddet Hariciye bölümü haberleri; "Avrupa Vukuatı", "Asya Vukuatı" ve "Telgraf Haberleri" gibi alt kısımlara ayrılmıştı.

Hariciye haberleri bölümünde İngiltere, Fransa, Rusya, İran, Amerika, Almanya Sırp Emaneti vb. ülkelere dair haberlere yer verilmekte idi. Fakat bu haberlerin çoğunluğu Osmanlı ile ilişkili haberler idi.

İç haberlerde olduğu gibi dış haberlerde de sıradan haberler mevcut idi. Aile ve ahlâkî anlayış ile ilgili bir haber gazete sütunlarında özetle şöyle yer almakta idi:

"Fransa'da bir kasabanın meyhanesinde bir adam pazarlık yaparak karısını başka birisine satmıştır. Daha sonra karıyı evden getirip teslim etmiştir. İki üç çocuklu namuslu olan karı ise bağırıp çağırarak kaçıp polise gitmiş polis ise olaya müdahale etmiştir."[71]

Haber'de karısını başka birisine satan kişinin gayri ahlâkî davranışı teaccüble anlatılmaktadır. Bu davranışın, gerek Fransa'da gerek Osmanlı toplumunda aynı tepkiyi ve tesiri doğurması, her iki toplumun gazetelerine yansımasına bir etken sayılabilir.

Dış haberlerin çoğu genellikle yabancı gazetelerden alınmakta idi. Gazetenin 1278 yılındaki sayılarından birinde; Amerika Cumhurbaşkanının asker olmayan kimselerden (ilm-i nucum öğretmeni, eczacı ve sair sanatlardan) birtakım generaller atadığı, bu durumun Amerika Cumhuriyetinin zaafından olduğu yabancı gazetelerden aktarılarak veriliyordu.[72]

Tercümân-ı Ahvâl gazetesi dış haberler bölümünde, Belçika'da bir evin yakılması, Dünya'da 7144 adet Cizvit (Hıristiyan tarikatı) tarikati üyesi bulunduğundan Avrupa'daki bazı şehirlerin nüfusuna kadar birçok bilgi vermekte idi.[73]

Gazetenin bir sayısında Avrupa'nın önemli şehirlerinde son nüfus sayımına göre nüfus miktarları verilmekte idi. Verilen bu bilgilere bazı önemli şehirlerin nüfusu şöyle idi:

Londra	:	1.950.000
Paris	:	1.525.535
Petersburg	:	494.656
Viyana	:	486.222
Berlin	:	438.961
Napoli	:	413.920
Roma	:	180.359
Venedik	:	118.176[74]

Tercümân-ı Ahvâl sadece Avrupa ülkelerinden değil İslam ülkelerinden de bahsetmekte idi. Daha ilk sayılarından itibaren bu tür haberler gazete sütunlarında yer almaya başlamıştır. Gazetenin 6. sayısında İran ile Osmanlı arasında dostluk olduğu, İran'ın İstanbul'da Mirza Hüseyin Han isminde bir sefir bulundurduğu, bu kişinin İranlıların olduğu mahalde bir Hastahane yapmak istediği, Devlet-i Aliyyenin ise buna izin verdiği ve arsa tahsis ettiği gibi diplomatik lisan ile yazılmış ilginç bir haber mevcut idi.[75]

Tercümân-ı Ahvâl gazetesinin daha ikinci sayısından itibaren Hariciye ve Dahiliye bölümlerinden başka "İlânât" başlığıyla bir bölüm açılmış ve bu bölümde ilan ve reklamlara yer verilmiştir. Yine bu ilk sayılarda ilânât bölümünde "Meskûkâtın Deraliye'ce Rayici" başlığı ile döviz kurları verilmeye başlanmış idi. İkinci sayısının dördüncü sayfasındaki bu ilk ilânât bölümünde kitap satış ilânı, kiralık ev ilânı ve kiralık konak ilânı gibi ilanlara tesadüf edilmiştir.[76]

Gazetenin 32. sayısında ilânât bölümünde gazetenin kendi reklamı bulunmakta idi. Bu ilân *Tercümân-ı Ahvâl*'in ilk sayısından 24. sayısına kadar olan altı aylık sayıları ciltlenmiş olarak satışa sunulduğu ilânı idi.[77]

Gazetenin 26. sayısında ilânât bölümünde abonesi biten müşterilerin abonelerini yeniletmeleri gerektiği yolunda bir ilân yer almakta idi. Ayrıca diğer sayılarda olduğu gibi kitap ve ev satış ilânı ile döviz kurları ilânı bu sayıda yer almakta idi.[78]

Gazetenin 77. sayısında, atlı bir arabanın satış ilânı ile at satış ilânı hemen dikkatimizi çekmektedir. İlânın altında bu mallara talip olanların *Tercümân-ı Ahvâl* matbaasına başvurmaları şeklinde bilgi bulunmaktadır.[79]

8- SONUÇ

Bütün bu anlatılanlardan bir sonuç çıkarılması gerekirse *Tercümân-ı Ahvâl*'in şu özellikleri hemen göze çarpar.

1- *Tercümân-ı Ahvâl* basın tarihinde bir Türk tarafından çıkarılmış ilk özel gazetemizdir.

2- Gazetenin sahibi Agah Efendi Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyesi olması sebebiyle gazete edebi olduğu kadar siyasi bir gazetedir.

3- *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesi kamuoyu (amme efkârı) oluşturmada büyük gayretleri olan, gazetecilik dilinin oluşmasına katkıda bulunan, *Ceride-i Havadis*'le polimiğe giren ilginç bir gazetedir.

4- Gazete dolaylı yoldan da olsa zaman zaman hükûmetten destek görmüştür.

5- Tarıma karşı sanayii savunmuştur. Bu yüzden Tanzimatçılarla zıt görüşte idi.

6- Gazete tarafsız, halkın yararına, dürüst bir habercilik anlayışı içersinde olmaya gayret etmiştir. ■

DİPNOTLAR

1- Bakınız *Tercümân-ı Ahvâl* no:1, 6-R-1277/22-Ekim-1860 tarihli sayısı.

2- "Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın", *Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul 1979, s. 52.

3- a.g.e., s. 52.

4- Şinasi hakkında bilgi için bakınız: N. Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1987, s. 858-868; Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi*, Ankara 1968, s. 262; Faruk Akün, "Şinasi", *İslam Ansiklopedisi*.
5- *Vak'a-nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi* (Yay., Münir Aktepe), XIII, Ankara 1990, s. 51.
6- Hariciye Mektubi, Mektubi Kalemi HR-MKT 79/21 nolu 24 Ramazan 1270/20 Haziran 1854 tarihli Arşiv vesikasında Paris dönüşünde Agâh Efendinin masraf ve borçlarının hazineden ödenmesi ile ilgili bilgiler mevcuttur.
7- Agâh Efendinin Posta Nazırı olması ve ilk pulu çıkarması hakkında bakınız; Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü" *Tanzimat Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, s. 1636 vd.
8- Fîrûzan Hüsrev Tökin, *Basın Ansiklopedisi*, İstanbul 1963, s. 6.
9- Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, İstanbul 1993, s. 19.
10- *Türk Ansiklopedisi*, (M.E.B. Yayınları) İstanbul 1968, s. 198-199.
11- Server İskit, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz "Tercümân-ı Ahvâl" ve Agâh Efendi*, Ankara 1937, s. 17 vd.
12- Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Ankara, 1969, s. 118.
13- Server R. İskit, *Türkiyede Matbuat Rejimleri*, İstanbul 1939, s. 14.
14- a.g.e., s. 15.
15- Şinasi, "Mukaddime" *Tercümân-ı Ahvâl* No:1, 6-R-1277/22 Ekim 1860, s. 1.
16- Erdal Yavuz, "Jön Türk Basını" *İletişim Dergisi* (A.İ.T.İ.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu) 1981/2, s. 203.
17- Server İskit, *Amme Efkarı ve İlk Gazetelerimiz*, İstanbul 1959, s. 11-12; Hasan Refik Ertuğ, "Türk Basını Nasıl Doğdu ve Geliştî" *Yeni Türkiye*, Türk-Amerikan Üniversiteliler Derneği yayını, İstanbul 1959, s. 178.
18- F. Hüsrev Tökin, *Basın Ansiklopedisi*, s. 119-120.
19- Gaillard, *Gazetecilik*, s. 92.
20- Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Durali Yılmaz, "Türkiye'de Gazetecilik Dilinin Doğuşu" *İ.Ü. İletişim Fak. Dergisi* 1992-1993, s. 172.
21- Tokin, Basın Ansiklopedisi, s. 120.; M.N. İnuğur, *Türk Basınında İz Bırakanlar*, İstanbul 1988, s. 4-5;
22- Server İskit, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz "Tercümân-ı Ahvâl ve Agâh Efendi"*, Ankara 1937, s. 20.
23- *Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, s. 53.
24- *Tercümân-ı Ahvâl* no:32, 27-L-1277/8 Mayıs 1861, s. 2.
25- Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi*, s. 256.
26- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İrade Hariciye no:1239; Server İskit, *Hususi ilk Türkçe Gazetemiz Tercümân-ı Ahvâl ve Agâh Efendi*, s. 9.
27- *Tercümân-ı Ahvâl* no:85, 24-Ra-1278/29 Eylül 1861, s. 3, stn. 1-2.
28- Şinâsi, "Mukaddime" *Tercümân-ı Ahvâl* no:1, 6-R-1277/22 Ekim 1860, s. 1.
29- Yeni Osmanlılar ve siyasi fikirleri hakkında bilgi için bakınız: Şerif Mardin, "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yay. C. VI, İstanbul 1985.
30- Erdal Yavuz, "Jön Türk Basını" *İletişim*, A.İ.T.İ.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu, Ankara 1981/2, s. 203.
31- *Tercümân-ı Ahvâl* no:6, 12-Ca-1277/26 Kasım 1860, s. 3.
32- Korkmaz Alemdar -İrfan Erdoğan, *Popüler Kültür ve İletişim*, Ankara 1994, s. 9.
33- *Tercümân-ı Ahvâl* no:6, 12-Ca-1277/26 Kasım 1860, s. 1.
34- *Tercümân-ı Ahvâl* no:50, 3-M-1278/11 Temmuz 1861 ve devam eden sayılar.
35- *Tercümân-ı Ahvâl* no:30 - 22-L-1277/3 Mayıs 1861, s. 1-2 ve 31. sayı.
36- Server İskit, *Tercümân-ı Ahvâl ve Agâh Efendi*, s. 22; Server İskit'e göre bahsedilen başmakale Agah Efendi tarafından yazılmıştır.
37- *Tercümân-ı Ahvâl* no:34, 2-Za-1277/27 Mayıs 1861, s. 1-2.
38- Server İskit, *Tercümân-ı Ahvâl ve Agâh Efendi*, s. 23.
39- Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını İçeriği ve Rejimi" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, s. 77.
40- Mehmet Şerif Efendi, "Ekonomi Politik İlminin Tarifiyle Hudud-ı Tabiiyyesinin Tahdidi Beyanında Geçen Numarada Yazılan Bendin Bakkiyesidir", *Tercümân-ı Ahvâl* no:75, 29-S-1278/5 Eylül 1861 s. 2.
41- Server İskit, *Tercümân-ı Ahvâl ve Agâh Efendi*, s. 23.
42- *Tercümân-ı Ahvâl* no:105, 11-Ca-1278/14 Kasım 1861, s. 1-2 ve devam eden sayılar.
43- *Tercümân-ı Ahvâl* no:27, 15-L-1277/26 Nisan 1861, s. 3-4.
44- *Tercümân-ı Ahvâl* no:27, 15-L-1277/26 Nisan 1861, s. 2, stn 2'de *El-Cevaip* gazetesi ile ilgili bir haber yazısında bu fikrini vurguluyor.
45- *Tercümân-ı Ahvâl* no:33, 29-L-1277/10 Mayıs 1861, s. 2, stn 2'de böyle bir tashih örneği mevcuttur.
46- *Tercümân-ı Ahvâl* no:6, 12-Ca-1277/26 Kasım 1860, s. 2, stn 2.
47- *Tercümân-ı Ahvâl* no:25, 11-I-1277/22 Nisan 1861, s. 3, stn. 2.
48- *Tercümân-ı Ahvâl* no:180, 12-Za-1278/11 Mayıs 1862, s. 2, stn. 1.
49- Philippe Gaillard, *Gazetecilik*, s. 44.
50- *Tercümân-ı Ahvâl* no:7, 19-Ca-1277/3 Aralık 1860, s. 2, stn 3.
51- *Tercümân-ı Ahvâl* no:5, 4-Ca-1277/18 Kasım 1860'da ve daha sonraki birçok sayıda bu başlıkla haber verilmiştir.
52- İleti ve iletişim sözcüklerinin tanımı ve iletişimde karşılıklı diyalog hakkında bilgi için bakınız; Niyazi Öktem, "İletişim Özgürlüğü", *İ.Ü. İletişim Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1993, s. 163.
53- *Tercümân-ı Ahvâl* no:4, 27-R-1277/22 Kasım 1860, s. 2.
54- Oya Tokgöz, *Temel Gazetecilik*, Ankara 1994, s. 139.
55- *Tercümân-ı Ahvâl* no:25, 11-I-1277/22 Nisan 1861, s. 1'deki gazetenin haftada üç defa çıkarılacağına dair haberde bu fikirleri ileri sürmektedir.
56- Oya Tokgöz, a.g.e. s. 181; P. Gaillard, a.g.e. s. 38.
57- *Tercümân-ı Ahvâl* no:82, 17-Ra-1278/22 Eylül 1861, s. 2, stn. 1.
58- *Tercümân-ı Ahvâl* no:81, 14-Ra-1278/19 Eylül 1861, s. 2, stn. 1.
59- *Tercümân-ı Ahvâl* no:82, 17-Ra-1278/22 Eylül 1861, s. 2, stn 1.
60- *Tercümân-ı Ahvâl* no:77, 5-Ra-1278/10 Eylül 1861, s. 2.
61- *Tercümân-ı Ahvâl* no:51, 3-M-1278/11 Temmuz 1861, s. 2, stn 1.
62- *Tercümân-ı Ahvâl* no: 4,5 ve müteakip sayılar.
63- *Tercümân-ı Ahvâl* no:57, 17-M-1278/25 Temmuz 1861, s.1, stn.2.
64- *Tercümân-ı Ahvâl* no:54, 10-M-1278/18 Temmuz 1861, s. 2, stn. 2.
65- *Tercümân-ı Ahvâl* no:1, 6-R-1277/22 Ekim 1860, s. 3, stn. 2.
66- *Tercümân-ı Ahvâl* no:26, 13 L 1277/24 Nisan 1861, s. 2, stn. 1.
67- *Tercümân-ı Ahvâl* no:80, 12-Ra-1278/17 Eylül 1861, s. 3, stn. 2.
68- Popüler kültür konusunda geniş bilgi için bakınız; Korkmaz Alemdar-İrfan Erdağan, *Popüler Kültür ve İletişim*, Ankara 1994.
69- *Tercümân-ı Ahvâl* no:83, 19-Ra-1278/24 Eylül 1861, s. 4, stn. 1.
70- *Tercümân-ı Ahvâl* no:76, 3-Ra-1278/8 Eylül 1861, s. 4.
71- *Tercümân-ı Ahvâl* no:4, 27-R-1277/12 Kasım 1860, s. 3, stn. 3.
72- *Tercümân-ı Ahvâl* no:77, 5-Ra-1278/10 Eylül 1861, s.3.
73- *Tercümân-ı Ahvâl* no:27, 15-L-1277/26 Nisan 1861, s. 2, stn.2.
74- *Tercümân-ı Ahvâl* no:26, 13-L-1277/24 Nisan 1861, s. 3, stn.1.
75- *Tercümân-ı Ahvâl* no:6, 12-Ca-1277/26 Kasım 1860, s. 1.
76- *Tercümân-ı Ahvâl* no:2, 13-R-1277/29 Ekim 1860, s. 4.
77- *Tercümân-ı Ahvâl* no:32, 27-L-1277/8 Mayıs 1861, s. 4, stn.2.
78- *Tercümân-ı Ahvâl* no:26, 13-L-1277/24 Nisan 1861, s. 4, stn. 2.
79- *Tercümân-ı Ahvâl* no:77, 5-Ra-1278/10 Eylül 1861, s. 4

80 YIL ÖNCE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA EYLÜL AYI

Bu ay, Bulgaristan ordusu seferber olmuştur.

25 Eylül: Batı Avrupa cephelerinde başlayan üç gelişme vardır:

- (16 Ekime kadar) Fransızların Champagne saldırısı ve Almanlardan biraz arazi kazanmaları.

- (14 Ekime kadar) Üçüncü Artois savaşı; Fransız saldırısıyla burada da Almanların biraz arazi kaybetmeleri.

- (4 Kasıma kadar) İngiliz saldırısı sonucunda, Loos kentinin büyük kayıplar pahasına alınması.

TARİH VAKFI'NDAN

HABERLER

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI YÖNETİM KURULU

ZİNDANKAPI DEĞİRMEN SOKAK, NO. 15 34460 EMİNÖNÜ / İSTANBUL

DARPHANE YAPILARI HABITAT SERGİLERİNE HAZIRLANIYOR

Mart 1995'te önce Habitat II kapsamında düzenlediğimiz iki büyük sergiyi gerçekleştirmek, sonra da İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi'ne dönüştürmek üzere Vakfımıza tahsis edilen, o günden bu yana da bir yandan soyunduğumuz projenin büyüklüğü ile heyecan ve gurur duyarken, öte yandan neresinden nasıl tutsak en doğru, en yanlışsız yaparız endişesiyle uykularımızı kaçıran Darphane yapıları, birinci hedefimiz olan Habitat Sergileri için nihayet hazırlanmaya başladı.

Projelendirme işlerini yürütecek olan KABA Eski Eserler Ltd. Şti., Haziran ayında öncelikle rölöve çalışmaları ve mevcut durumun saptanması için girdi eski Darphane yapılarına. Karşılaşılan manzara pek umut verici değildi doğrusu. Yarım yüzyılın tahribatına uğramış olan güzelim yapılar, her tür molozla dolmuş, duvarların, molozların içinde ağaçlar yetişmiş, çatılar çökmüştü. Ayrıca bu alanların önemli bir kısmı da halen faaliyette olan Damga matbaalarının kayıttan düşülemeyen eski dosyalarına, kâğıt stoklarına, ithal edilen kâğıtların ahşap ambalaj sandıklarına depo görevi görüyordu.

Bütün bu kargaşanın içinde de, para basımının çeşitli safhalarında kullanılan, eskiyerek tükenen 18.-19. yüzyıl yapısı araç gereç ve makinalar vardı.

Durum saptamasından hemen sonra bir boşaltma ve kaba temizlik şartnamesi hazırlandı. Kimlerin hangi boşaltma ve temizlik işlerinden sorumlu olduğu, bu işlerin hangi teknik ve programla yapılacağı tespit edildi. Kültür ve Doğa Varlıklarını Koruma Kurulu, bu şartname ile yaptığımız başvuruyu olumlu değerlendirdi ve Temmuz ayı başından itibaren temizlik işleri fiilen başladı.

Darphane binalarından bir görünüm.

Tarih Vakfı'nın işveren, Yapı Merkezi A.Ş.'nin yüklenici, KABA Eski Eserler Ltd. Şti.'nin proje müellifi ve kontrol, Darphane Genel Müdürlüğünün kullanıcı, Kültür Bakanlığı Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğünün kullanıcı ve denetçi, Habitat/Dünya Kenti İstanbul ve Anadolu'da Konut ve Yerleşme Sergisi sorumlu ve ilgililerinin de sık gelen ziyaretçi rolünü üstlendikleri bu çalışma programının başlamasıyla, Top-

kapı Sarayı'nın dış surları arkasında, el ve göz değmeden, sessiz sedasız tükenmekte olan görkemli Darphane-i Âmire yapılarının bütün huzuru kaçtı.

Önce şantiye barakası olarak kullanılmak üzere bir prefabrike baraka taşındı Darphane'ye; iki çekmeceli masa, 2 koltuk ve 4 sandalye ile. Sonra 5 kürek, 2 el arabası, 15 işçi, 3 kontrol mühendisi ve 1 şantiye şefi... Derken 10 işçi, 10 kürek, 5 el arabası daha ilave edildi. Bu arada kendisine ait malzemeyi boşaltma, kışlık odununu kömürünü alışık olduğu yerlerden taşıma telaşı içindeki Damga Matbaası mensuplarının bir yandan kendi evlerinde misafir duruma düşmenin tedirginliği öte yandan devam etmek zorunda olan üretim programlarının baskısına rağmen bize gösterdikleri kolaylık ve anlayış, ayrıca asma çardağı altındaki misafirperverlikleri için minnettar olduğumuzu özellikle söylemeliyiz.

Temmuz başından bu satırların yazıldığı 20 Ağustos'a kadar boşaltma ve kaba temizlik işleri önemli ölçüde tamamlandı. Her mekânda, önce tek tek ne var ne yok tespiti, sonra saklanması gerekenlerin mekân bazında ayrılması, numaralandırılarak kaldırılması veya yerinde korumaya alınması, daha sonra da bu ayıklamadan arta kalanların süpürülerek al arabaları ile arka avluda biriktirilmesi ve nihayet kapıdan sığmadığı için Darphane'nin Arkeoloji Müzesi karşısındaki girişi önünde bekleyen kamyonla atılmasından ibaret olan bu süreç boyunca toplam 2500 m^3 moloz atıldığı, daha da bir 2000 m^3 atılacağı göz önüne alınırsa, binaların ne halde devralındığı daha iyi anlaşılır sanıyoruz.

Bu arada kepçe ile kamyona moloz atıldığını gören ve mesleki sorumlulukları nedeniyle çalışmalara müdahale ederek, yine aynı sorumluluğun verdiği acelecilikle yapılan çalışmaların basına yanlış intikal etmesine yol açan arkeolog arkadaşımıza, görev anlayışına duyduğumuz saygıdan ötürü sitem edemiyoruz. Bu konuda basına yaptığımız açıklamayı bu yazının ardından okuyacaksınız. Ancak, hatırlatmak isteriz ki, Tarih Vakfı'nın varoluş nedeni, söz konusu çalışmaları en bilimsel ve en yanlışsız yürütmeyi zorunlu kılmaktadır ve sadece bu nedenle ilgili tüm çevrelerin içleri rahat olmalıdır.

İçinden 2500 m^3 moloz atılan Darphane-i Âmire yapıları, şimdi tertemiz. İç ve dış mekânlar, toz ve topraktan önemli ölçüde kurtuldular. Yılların birikintisi ardına gizlenmiş yeni hacimler, su ve buhar kanalları, endüstriyel arkeoloji elemanları ortaya çıktı; yüksek pencerelerden süzülen ışık huzmeleri daha aydınlık, daha pırıl pırıl.

Şimdi 3 ay öncesine kıyasla sergileri daha kolay canlandırabiliyor, yapabileceklerimizi ve yapamayacaklarımızı kestirebiliyoruz ve sergi yürütücüleri ile tasarımcılarının heyecanını görüp mutluluk duyuyoruz.

İtiraf edelim, biz yavaş yavaş İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi'ni de düşlüyoruz artık. Uykularımız yine kaçıyor ama çözümlere ve sonuca her gün daha yakın olduğumuzun bilinciyle uykusuz her gecenin sabahında proje üretmeye, finansal kaynak aramaya daha büyük bir heyecan ve enerjiyle yeniden başlıyoruz.

Cumhuriyet Gazetesi Yazı İşleri Müdürlüğüne

17 Ağustos 1995 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin 7. sayfasında yer alan "Tarihi Yarımada'da Dozerle Tarih Kıyımı" başlıklı haber, eksik ve yanlış bilgi içermektedir. Bu eksik ve yanlış bilgileri düzeltmek amacıyla aşağıdaki açıklama zorunlu görülmüştür.

Topkapı Sarayı Dış Avlusu'nda, Aya İrini'nin arkasında, Arkeoloji Müzesi'nin karşısında yer alan Darphane-i Âmire yapıları, öncelikle Haziran 1996'da HABITAT II Zirvesi kapsamında düzenlenen iki büyük sergiyi gerçekleştirmek, sonrasında da İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi oluşturmak koşulu ile Tarih Vakfı'na tahsis edilmiştir.

İrili ufaklı 10 ayrı yapıdan oluşan Darphane-i Âmire yapılarından 2 tanesi, halen restore edilmiş olarak Kültür Bakanlığı'nın kullanımındadır. Diğer bir yapı ise, halen Darphane Genel Müdürlüğü'ne bağlı Damga Matbaası olarak işlev görmektedir. Bunlar dışındaki yapılar ise, Darphane Genel Müdürlüğü'nün 1967 yılında Yıldız'da yaptırılan yeni binasına taşınması dolayısıyla terk edilmiş ve harap durumda bulunmaktadır. Mimari kalite ve mekân çeşitliliği açısından mimarlık tarihimizin önemli yapılarından biri olan bu kompleks, terk edilmesini takip eden 30 yıl zarfında yer yer depo, maragozhane, atölye olarak kullanılmış, gerek kullanım gerekse zamanın tahribatından payına düşeni almıştır. Endüstriyel üretim yapan Damga Matbaası'nın atıkları ile dolan iç bahçe ve avluların yanı sıra kullanılmayan bazı yapıların içinde cüruf üzerinde ağaçlar yetişmiştir.

Mart 1995'te devraldığı binaları, Haziran 1996'da yapılacak HABITAT zirvesine yetiştirmek zorunda

olan Tarih Vakfı, bu süre içinde yapılarda hiçbir restorasyon uygulaması yapamayacağının bilinci ile konuyu ele almış ve sergi mekânlarını cüruftan arındırmak ve temizlemekten ibaret bir iş programı ve boşaltma-temizlik işlerinin nasıl yapılacağını belirten bir şartname ile İstanbul I Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na başvurmuştur.

Başvuruyu olumlu değerlendiren kurul, 29 Haziran 1995 tarih ve 6837 sayılı kararı ile söz konusu boşaltma ve temizlik işlerinin İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü elemanları denetiminde yapılmasını uygun bulmuştur.

1. Anıtlar Kurulu'na yapılan başvuru sırasında temas edilen Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü, ancak Anıtlar Kurulu'nun gerekli görmesi halinde arkeolog görevlendirebileceğini bildirmiştir. Çalışmalar, Anıtlar Kurulu kararı üzerine, Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü denetiminde sürmektedir.

2. "Dozerle kazı yapılması" gibi bir durum söz konusu değildir. Esas olarak kazı yapılmamakta, birikmiş molozlar elle ve elekle ayıklanmaktadır. Avluda bulunan ve dozer zannedilen araç, elle ve elekle yapılan kazıdan çıkan ve el arabaları ile avluya taşınan molozun, kamyona yüklenmesi işlevi gören bir kepçedir.

3. Elle ve elekle yapılan bu ayıklama sırasında, Darphane'de üretimin nasıl yapıldığına, ilk ve son ürünlerine ilişkin pek çok buluntu, kalıp parçaları, metal eritilen potalar, kepçeler ortaya çıkmakta, bu buluntular tek tek numaralandırılarak depolanmaktadır. Ayrıca, yapıların özgün haline ilişkin, kurna, musluk, söve gibi buluntular da aynı şekilde değerlendirilmektedir.

4. Tüm bu çalışmalar, "toplumda tarih bilincinin gelişmesine katkıda bulunmak" ana amacı ile kurulmuş olan Tarih Vakfı'nın yönetiminde, tarihi yapıların restorasyonunda deneyimli bir projelendirme ekibinin kontrolünde ve yine deneyimli bir uygulama ekibi tarafından yürütülmektedir.

Ayıklama-temizleme çalışmaları, 17 Temmuz'dan bu yana tarihe ve kültüre saygının gerektirdiği azami hassasiyetle sürdürülmektedir. Restoratör ve endüstriyel arkeoloji uzmanlarının yanı sıra yapılan çalışmaların arkeologların denetimini gerektirdiği anda, arkeologların da ekibimize alınacağından kimsenin kuşkusu olmamalıdır.

Tamamen kendi yaratacağı kaynaklarla, İstanbul'un kültürel ve toplumsal hayatına büyük katkıda bulunacak bir projenin ilk adımlarını atmakta olan ve bu süreçte Darphane-i Âmire yapılarına vereceği en ufak zararın; kendisine ve yaygınlaşması için var gücüyle çalıştığı tarih bilincine, İstanbul ve Türkiye'nin kültürüne zarar vereceğinin bilinciyle hareket eden Tarih Vakfı'nın bu tür eksik bilgilerle yıpratılması yerine, desteklenmesi gerektiğine inanıyoruz.

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI BİLGİ MERKEZİ KURULUYOR

Türkiye'de sivil toplum kuruluşları, toplumsal yapının, kültürel ve politik gelişmelerin önemli bir unsuru haline geliyorlar. Dernek, vakıf, inisiyatif grubu vb. kuruluşların doğal ve tarihi çevrenin korunmasından eğitime, spordan kültür faaliyetlerine kadar bir dizi alanda yoğunlaştığı, yerel ve uluslararası ilişkilere girdiği gözleniyor. Buna karşılık, bu kuruluşlara ait elde yeterli bilgi bulunmamasının Türkiye'deki gelişmelerin gerekli düzeyde kavranmasını ve sivil toplum kuruluşlarının birbirleriyle ilişkilerini, güçlenmesini engellediği söylenebilir. Bu kuruluşların birbirleriyle ilişkileri için olduğu kadar, bunlarla ulusal ve uluslararası kurumların ilişkileri için de söz konusu sivil toplum kuruluşlarına ait bilgilerin yanyana getirilmesi büyük yarar sağlayacaktır.

Türkiye'de sivil toplum kuruluşları için sağlıklı bir bilgi bankası oluşturulması için Tarih Vakfı'nın UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)'na sunduğu proje, Ağustos ayı başında imzalanan bir sözleşme ile başlatıldı.

Proje kapsamında, ilk aşamada 2000-3000 kuruluşun yer alacağı bir Sivil Toplum Kuruluşları Rehberi'nin hazırlanması öngörülüyor. Şu anda sayısı 2700 civarında olduğu tahmin edilen vakıflarla, elde yeterli bilgi olmamakla birlikte 50.000 civarında olduğu tahmin edilen derneklerin, sayısı 1200 olarak tahmin edilen sendikaların ve meslek odalarının içinden bir çerçeve gruba ait temel bilgilerin bilgisayar ortamında da derlenmesi söz konusu olacak.

Rehberde yer alan bu kuruluşlara ait bilgilerin 20-25 değişkeni içermesi ve anket yoluyla elde edilmesi planlanıyor. Bu bilgiler 3-14 Haziran 1996'da düzenlenecek olan Habitat II Konferansı hazırlıkları içinde sivil toplum kuruluşlarına destek sağlayacağı gibi, sürekli geliştirilerek, günlük kullanım için de yararlı olacaktır.

Projenin gerçekleştirilmesi amacıyla şu anda proje yönetimi ve ilgili kadrolar tamamlanıyor.

Projede Eylül ayı içinde bilgi toplama işleminin

başlatılması; Kasım ayında sivil toplum kuruluşlarına hizmet vermeye başlaması; Aralık ayı sonunda ise belli başlı sivil toplum kuruluşları ile ilgili bilgi toplama işlerinin sonuçlandırılması hedefleniyor. Bu aşamadan sonra daha büyük sayıda sivil toplum kuruluşu ile ilgili temel bilgilerin toplanması çalışmasına başlanacak.

❐

Kapsamı ve işlevleri açısından Türkiye'de önemli bir ihtiyaca cevap vermesi amaçlanan Sivil Toplum Kuruluşları Bilgi Merkezi için ilgili herkesi projeye katkıda bulunmaya çağırıyoruz.

Lütfen Vakfımızın Eminönü binasını arayın: 0212 513 52 35.

GÖNÜLLÜLERİMİZE GÖNÜL DOLUSU TEŞEKKÜR

İkinci Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumunu gönüllü olarak üstlenen, gönüllü olarak yürüten, gönüllü olarak sonuçlandıran sevgili Füsun Kiper ile sevgili Nilgün Malhan'a Vakıf Yönetim Kurulu, Vakıf çalışanları ve Vakıf dostlarından gönül dolusu teşekkür...

Bu arada Toplumsal Tarih Müzeleri Uluslararası Çalışma Grubu toplantısındaki kurtarıcımız Nur Tezer'e de çok teşekkür ediyoruz. Nur'u bulmuşken bırakmadık; şimdi de İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi projesinde gönüllü çalışıyor.

İSMAİL CEM MİSAFİRİMİZDİ

21 Haziran 1995 Pazartesi öğle saatlerinde Vakfımızın Nişantaşı'ndaki merkezinde domates,salatalık ve peynirden oluşan bir öğle yemeği yeniliyordu. Tarih Vakfı Genel Sekreteri Orhan Silier, Vakıf Müdürü Hasan Karacal, Yönetim Kurulu üyeleri Mete Tunçay, Zafer Toprak ve Stefanos Yerasimos, Yayın Bölümü'nden Çağatay Anadol, Sendikacılık Ansiklopedisi Yayın Yönetmeni Oya Baydar ve Habitat İstanbul Sergisi Koordinatörü Afife Batur ayakta yenilen bu yemeğin evsahipliğini yapıyorlardı. Misafirlerimiz ise Kültür Bakanı Sayın İsmail Cem ile Kültür Bakanlığı Müsteşarı Sayın Emre Kongar'dı. Espirilerle daha da tatlanan bu "kır yemeği"nden önceki bir saat içinde ise Tarih Vakfı yöneticileri ve Kültür Bakanlığı ile ortaklaşa yürütülen projelerin sorumluları Sayın İsmail Cem'e çalışmalarımız hakkında bilgi verdiler. İsmail Cem, Tarih Vakfı'nın kuruluşundan çok kısa bir süre sonra bu ölçüde büyük projeleri başarıyla yürüten bir kurum haline gelmesinin kültür hayatımız, tarihçiliğimiz ve arşivciliğimiz için taşıdığı öneme dikkat çekti ve bu başarının bir sivil toplum örgütü tarafından gerçekleştirilmesine ayrıca önem verdiğini belirterek Vakıf yönetici ve çalışanlarına teşekkür etti.

"GERÇEK BİR BİLİMSEL FORUM"

Böyle tanımladılar İstanbul'da üç gün süren Kent ve Toplumsal Tarih Atölyesi'ne katılanlar bu toplantıyı. Bugüne kadar bir araya gelişlerinde ağırlıkla müzeciliğin pratik sorunlarını, en çok da kaynak yetmezliğini tartıştıklarını, ama konuyu tüm boyutlarıyla ele alan, yerleşik kavramları ve temel yaklaşımları sorgulayan böyle bir toplantıda bulunmanın onlara çok şey kattığını söylediler. Tüm katılımcıların ve izleyecilerin üç gün boyunca eksilmeyen bir ilgiyle salonu doldurmaları, oturumlar ne denli yoğun geçerse geçsin, sonraki tartışmalara hararetle katılmaları bu hoşnutluklarını kanıtlar nitelikteydi.

Evet, gerçekten yoğundu oturumlar. İkinci gün sabah yapılan bir Darphane ziyareti ve üçüncü gün akşama doğru gerçekleştirilen bir panelden arta kalan zamana sığdırılan altı oturumda, yurt dışından 23, Türkiye'den 11 bilim adamı ve müze yöneticisi 34 tebliğ sundu. Kent ve toplumsal tarih müzelerinin sivil toplumdaki rolünün tartışıldığı birinci oturum, ortaya attığı sorularla bir anlamda sonraki tüm tartışmaların zeminini hazırladı. Çağdaş kentsel ortamlarda ne olmalıydı müzelerin rolü? Kimlere, nasıl hizmet etmeliydi? Kimindi müzeler? Tarih kimin kontrolündeydi? Ya müzeler, onları kim denetliyordu? Kimlerin hikâyeleriydi anlattıkları ve bunları anlatma hak ve yetkinliğini nereden alıyorlardı? İzleyicilerine karşı sorumlulukları neydi ve izleyiciyi tek bir tanıma sığdırmak mümkün müydü? Bilimle bağlarını nasıl koruyacak, bilimsel özerkliklerine nasıl sahip çıkacaklardı? Bunun için kendi finansman kaynaklarını yaratmaları gerekmez miydi? Müzelerin milliyetçilik ruhunun bekçileri olmak yerine çoğulcu bir yaklaşımı benimsemesi mümkün müydü? Çağdaş müzeciliğin yeni anlatım ve yorumlama biçimlerine yönelmesinde yüksek teknolojiden nasıl ve ne ölçüde yararlanılabilinirdi?

Bunca soruya üzerinde görüş birliğine varılan yanıtlar bulmak tabii ki bu atölyenin görevi değildi. Ama ortaya atılmış olmaları en "olmuş-bitmiş" sıradan örneklerin bile farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesini, sorgulanmasını sağladı.

Atölyeye katılanlar darphaneyi geziyor.

Genelde tüm müzeler için geçerli olan bazı sorunların bu alanda oldukça yeni boy göstermiş sayılan kent ve toplumsal tarih müzeleri özelinde kazanacağı ek boyutlar tartışmaların ana eksenini oluşturdu. Örnekse, toplumsal tarihin yaygın ilgi alanının malzeme seçimini ne denli güçleştirebileceği, dönem, yöre ve konu sınırlamasının bir zorunluluk olarak ortaya çıkabileceği idi.

Müzelerin artık yalnızca bir sergileme mekânı olarak düşünülmeyeceği, erişilebilir bilgi kaynaklarına, her kesimden insanın ilgisi çekecek etkinliklere sahip bir kültür merkezi olması ve kentin diğer tüm kültür kurumlarıyla ilişkilendirilmesi gereği üzerinde duruldu.

Başlıca tartışma konularından biri müzelerin mekânsal gereksinimleri ve tarihi miras niteliğindeki yapıların bu amaçla yeniden işlevlendirilmesinde karşılaşılabilecek sorunlardı. Verilen çeşitli örneklerde anahtar sözcükler hep aynıydı: Öncelikle, yapılacak müdahalelerde yapının tarihsel ve mimari değerlerini zedelemeyecek ama yeni işlevin de hakkını verecek bir dengenin gözetilmesi, yani koruma-kullanım dengesi. İkinci ise müze mekânının müzede sergilenenlerle yarışır olmaması, yani zarf-mazruf dengesi!

Doğal olarak konu eninde sonunda Tarih Vakfı'nın kurmayı amaçladığı İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi'ne ve eski Darphane binalarının bu amaçla kullanılmak üzere ele alınış biçimine geldi. Bu konuda özellikle, daha küçük ölçeklerde de olsa, benzer deneyimler yaşamış olan yabancı konuklar içten bir ilgi sergilediler. İstanbul gibi bir kentte, tarihi bir yarımadada, böylesine güzel ve özgün bir mekânda, bu çapta bir proje gerçekleştiriyor olmak onları gerçekten heyecanlandırmış gibi gözüküyordu. İlgilerini sürdürmek, projeye ellerinden gelen katkıyı koymak di-

Müzeciler toplantıda.

leklerini defalarca dile getirdiler. Benzer bir heyecanın bizim insanımız arasında da yaygınlaştığını görmek ne güzel olurdu!

İstanbul Müzesi'nin hedef kitlesi yerli halk mı, yabancı turistler mi, her ikisi de mi olmalı sorusuna en güzel yanıt yine bir yabancıdan geldi: siz kendi halkınıza layık bir şey yaptığınızda turistler buna zaten seve seve koşacaklardır!

Bundan sonraki çalışmalarımız için birçok yararlı ipucunun üretildiği bu atölye çalışmasının gerçekleşmesinde tüm emeği geçenlere teşekkürler..

VAKFIMIZ KURUMLAŞIYOR, YENİDEN YAPILANIYOR

Vakıf kurucularımızın ve üyelerimizin yakından izledikleri, bildikleri gibi, Vakfımız kurulduğu tarihten itibaren hızlı bir büyüme performansı göstermiştir.

Proje sayısı, kaynakları ve çalışanları hızla artarken organizasyona ve kurumlaşmaya ilişkin altyapı, her kurumda olduğu gibi, bu hıza yetişememiş ve büyümenin gerisinde kalmıştır. Bu durum, günlük işlerin aksamasını, mali işlerin tıkanmasını ve potansiyel proje kaynaklarının yeterince değerlendirilememesini de beraberinde getirmiştir.

Sorunların çözülerek, Vakfımızın daha etkin ve verimli bir çalışma ortamına kavuşturulması için bazı önlemler alınması konusu 5.8.1995 tarihli Yönetim Kurulu Toplantısında değerlendirilmiş ve Genel Sekreterlik ve Genel Müdürlük işlevlerinin ayrılmasına karar verilmiştir.

17.8.1995 tarihinden itibaren, Genel Müdürlük işlevinin Hasan Karacal, Genel Sekreterlik işlevinin ise Orhan Silier tarafından yürütülmesine ilişkin karar yürürlüğe konularak, Hasan Karacal Genel Müdür olarak atanmıştır; kendisi Vakfımızın Yönetim Kurulu üyesi olup, 1992-1993 döneminde, Vakıf Saymanlığı görevini yürütmüştür.

Genel Sekreter, Yönetim Kurulu adına hareket eden, Genel Müdürlük ile Yönetim Kurulu ilişkisini kuran, Vakfın tüm işleyişini gözeten bir işlev görecektir ve Yönetim Kurulu'na karşı sorumludur. Genel Sekreter, Vakfın amaçları doğrultusunda yeni projeler oluşturmak, bunlara kaynak bulmak amacıyla yurtiçi ve yurtdışı kuruluşlarla temaslar kurmak gibi projelerin içeriği ve yönetimi ile doğrudan ilişkili bir alanda yoğunluk kazanacaktır. Genel Müdür ise Vakfın tüm işlevlerinin doğrudan bağlı olduğu, mali, idari ve diğer tüm işlerinin yönetiminden sorumlu bir alanda faaliyet gösterecektir. Genel Müdürlük ve Genel Sekreterlik işlevlerinin ayrılması ve bu görevleri yürüten arkadaşlarımızın uyumlu çalışması, vakfımızın verimliliğini ve etkinliğini artıracak ve giderek büyüyen kaynaklarımızın rasyonel kullanımını olası kılacaktır.

Genel Sekreterlik / Genel Müdürlük işlevlerinin ayrılmasına koşut olarak, Vakfımızın organizasyonu yeniden yapılandırılmıştır. Buna göre, eski bölüm başkanlıkları kaldırılmış, yerine fonksiyonları tepe yöneticilerini tanımlayan üç Genel Müdür Yardımcılığı ihdas edilmiştir. Bunlar, "Projeler ve Bilge-Belge Merkezi", "Yayın İşleri" ve "Mali ve İdari İşler" Genel Müdür Yardımcılıklarıdır. Tepe yönetimin altında, "orta yönetim" kademesi olarak, "Müdürlük" ve "Yönetmenlik"ler kurulmuş olup, bunun bir alt kademesi ise, "şef", "sorumlu" gibi kadrolardan oluşmaktadır.

Organizasyonun yeniden yapılandırılmasında, mümkün olan en az hiyerarşik ve kademeli bir yapı oluşturulmasına ve böylece, bilgi akışının hızlandırıldığı, karar verme süreçlerinin süratli ve sağlıklı işlediği bir modelin kurulmasına özen gösterilmiştir.

Organizasyonun yeniden yapılandırılması çerçevesinde, ünvanlar ve ücretler gözden geçirilerek, bu yapıyla uyumlu hale getirilmiştir.

Bunların yanısıra, Vakfın tüm çalışanlarının katılımını sağlayarak, bilgi akışının tam ve eksiksiz olmasını temin eden bir karar verme mekanizmasının oluşturulması amacıyla "İcra Komitesi" kurulmuştur.

Amacımız, kurumlaşmaya yönelik atılan bu adımları, uygun yetki tablosu, yönetmelik ve prosedürlerin hazırlanması ile pekiştirmek, Vakfımızın organizasyon ve insangücü altyapısını, hızlı büyümeyi tıknefes olmadan taşıyacak ve önünü açacak bir kalıcılığa taşımaktır.

GÖÇ SERGİSİNİN ARDINDAN

4-20 Temmuz tarihlerinde Atatürk Kültür Merkezi'nde açtığımız "Elveda Doğduğum Toprak" sergisi, yaz sıcağına rağmen büyük ilgi gördü. Sergi projesini gerçekleştiren ekibin, serginin tanıtımı için gösterdiği gayret beklenen neticeyi verdi ve sergi medyada çok büyük bir yankı buldu. Sergiyi gezen izleyici sayısının günde ortalama 120'yi aşmış olması da başarılı bir sergi gerçekleştirdiğimizi gösterdi.

Dünya ve Türkiye konjonktürüne baktığımız zaman da "Elveda Doğduğum Toprak" sergisinin

doğru zamanda verilmiş, doğru bir mesaj olduğu görülüyor. Yakın tarih içinde etnik kimlik meselesinin bugünkü kadar öne çıktığı başka bir dönem yok. Nitekim bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bu konuda yayımlanan kitap, dergi, belgesel vb. sayısında önemli bir artış görülmekte. Bu bağlamda serginin kapsamlı bir kataloğunun yapılması da düşünülüyor.

Sergi için toplanan fotoğraf, illüstrasyon ve diğer belgeler, Tarih Vakfı'nın arşivinde yerlerini almış durumda. Sergilenen fotoğraflar ise, özenle ambalajlanıp, Vakıf deposuna yerleştirildiler. Olası bir Ankara sergisi için yolculuk gününü bekliyorlar.

HABİTAT SERGİSİ: ANADOLU KONUTUNUN İZİNDE

3-14 Haziran 1995 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenecek olan II. Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşmeleri Konferansı (HABITAT-II) etkinlikleri arasında yer alacak ve vakfımız tarafından hazırlanmakta olan Anadolu'da Konut ve Yerleşme Sergisi çalışmaları, tüm hızıyla sürdürülüyor.

Serginin koordinasyon ekibi, daha önce bizimle birlikte çalışan Semra Kalkan'ın ayrılmasıyla boşalan arşiv sorumlusu görevini Nurdane Çağlar'ın devralması ve Meltem Öneş'ten boşalan İdari Koordinatör Yardımcılığı görevini Canset Aksel'in üstlenmesi ile yenilendi.

Artık kesinleşen sergi adı ise, bundan sonra yurtiçi ve yurtdışı tüm tanıtım ve halkla ilişkiler faaliyetlerimizde Bülent Erkmen ve Esen Karol tarafından oluşturulan logo ile birlikte yer alacak.

Sevinçle belirtebileceğimiz bir başka gelişme de, sergi tasarımını üstlenecek olan firmanın belirlenmiş olması. Murat Selimoğlu ve Yılmaz Değer'den oluşan Lotus Mimarlık, gerek sergi mekânlarının tasarlanması, gerekse genel konseptin görselleştirilmesi konularında Temmuz ayından itibaren sergi koordinasyon birimiyle birlikte çalışmalarına başladı.

Danışmanlar kurulu tarafından genel çerçeveleriyle belirlenen sergi konsepti ve senaryo ilkelerinin saptanması, her bölümü farklı danışmanların üstlenmesiyle geliştiriliyor. Belirlenen alt başlıklar doğrultusunda Prehistorik dönemlerden M.S.400 yıllarına kadar olan dönemi Erhan Acar, 400'lü yıllardan başlayarak Anadolu Ortaçağı'nı kapsayan ve Tanzimat Fermanı'na kadar gelen bölümü Prof.Dr. Ayda Arel, Tanzimat Fermanı'ından günümüze kadar olan bölümü de Doç.Dr.İhsan Bilgin üstlenmiş bulunuyor. Bölümlerle ilgili uzmanlarla tek tek görüşmeler sonucunda elde edilen bilgiler, danışmanlarımızca değerlendirilerek rapor haline getiriliyor. Ana hatlarıyla genel olarak belirlenmiş olan bu bölümlere ilişkin görsel malzemelerin değerlendirilmesi ve hazırlanmasına ise, Eylül ayında başlanacak.

Sponsorlar yardımıyla yaptırılacak olan yöresel mimarlık örneklerimizin 1/120 maketleri için şimdiden bazı belediyeler bizimle temasa geçmiş bulunuyor. Ayrıca, serginin Anadolu konutunun 12.000 yıllık tarihini içerecek kimliğini duyumsayan çeşitli araştırmacılar, ellerindeki değerli çalışmaları bu sergi yoluyla uluslararası bir organizasyonda günışığına çıkartmak için şimdiden bizimle bağlantıya geçmiş bulunuyorlar. Önümüzdeki günlerde bizimle ilişki kuran kişilerin daha da artacağını umuyor, bu vesileyle tüm konut araştırmacılarına buradan açık bir davet yapmak istiyoruz: Lütfen bizi arayın ve değerli araştırmalarınızı bizimle paylaşın. Her türlü katılım, serginin başarısını arttıracaktır.

TARİHTEN GÜNÜMÜZE
ANADOLU'DA
KONUT VE YERLEŞME
HOUSING AND SETTLEMENT IN ANATOLIA
A HISTORICAL PERSPECTIVE

İrtibat için: Anadolu'da Konut ve Yerleşme Sergisi / Tarih Vakfı
Vali Konağı Cad.
No:57 D: 2-3-4-5,
80220 İstanbul.
Tel:
0.212.233 21 61/66 /70.
Fax: 0.212.234 32 90

II Uluslararası Tarih Kongresi'ni Merak Edenlere...

Sadece *Haberler* bültenimizin okuyucusu olup *Toplumsal Tarih* dergisini göremeyenler için bir haberimiz var. 9-10 Haziran 1995 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi'nde gerçekleştirdiğimiz II. Uluslararası Tarih Kongresi'ni Halil Berktay, *Toplumsal Tarih* dergisinin bu ayki sayısında, Heidelberg'deki VII. Uluslararası Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarih Kongresi ile karşılaştırmalı olarak inceliyor. İki sayı sürecek olan bu geniş kapsamlı yazıyı, söz konusu kongrelere ilgi duyan okurlarımızın *Toplumsal Tarih* Dergisinden okumalarını öğütlüyoruz.

Yeni Kitaplarımız

Eylül ayında piyasaya çıkacak olan iki kitabımızın adları şöyle: *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (André Raymond); *Hacılar ve Sultanlar* (Suraiya Faroqhi). Bu iki kitapla Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinden biraz uzaklaşıyor, Türkiye'de fazla tanınmayan ve yeterli kaynak bulunamayan ama tarihimizin önemli bir parçasını oluşturan bir bölgeye, Ortadoğu topraklarına iniyoruz. 1996'da bu bölgeyi inceleyen bir kitabımız daha olacak: *Filistinli Köylüler ve Osmanlı Bürokratları* (Amy Singer).

Ünlü Fransız tarihçi André Raymond'un *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* adlı kitabı belli sorulara cevap arıyor: Osmanlı dönemi, Arap kentlerinin evrimini nasıl etkilemiştir? Üç, yer yer dört yüzyıl süren bu egemenlik, sık sık ileri sürüldüğü gibi büyük Arap kentleri için bir çöküş, kesin bir gerileme dönemi miydi? Osmanlıların "sömürgeci" sultası altında Arap kentleri yozlaşmış, harap olmuş ve "Türkleştirilmiş" miydi? André Raymond gerek yüzölçümü ve nüfus açısından, gerekse kültürel ve dini nedenlerle Osmanlı tarihinde önemli bir yer tutan Arap eyaletlerinin merkezlerinde Osmanlı egemenliğinin nasıl şekillendiğini ve Mağrip'ten Maşrık'a, Cezayir'den Irak'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada, Kahire, Halep, Şam, Musul, Cezayir, Tunus, Bağdat ve Beyrut gibi büyük Arap kentlerinin XVI.- XVIII. yüzyıllar arasındaki gelişimini incelerken, yukarıdaki sorulara ışık tutmanın yanı sıra, epeydir sürmekte olan "İslam kenti" tartışmalarına da katkıda bulunuyor. Kitapta ayrıca bu kentlere değgin 33 plan ve çizim de var. Kent tarihiyle ilgilenenler için son derece önemli bir kaynak.

İkinci kitabımız ise daha önce *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* adlı kitabı Yurt Yayınları'ndan çıkan ve kısa zamanda ikinci baskısı yapılan tanınmış Osmanlı tarihçisi Suraiya Faroqhi'nin *Hacılar ve Sultanlar* adlı kitabı. Faroqhi büyük bir lezzetle okuyacağınız kitabında önce eski gezginlerin anlatılarından ve orijinal belgelerden yola çıkarak 16. ve 17. yüzyıllardaki Haccı yeniden kurguluyor, daha sonra da Osmanlının Hicaz'daki yönetiminin genellikle bilinen Osmanlı yönetim tarzından ne kadar farklı olduğunu gösteriyor. Osmanlı sultanlarının Mekke ve Medine'de, dolayısıyla Hicaz'da meşruiyetlerini nasıl sağladıklarını, kervanlardan panayırlara, Kâbe'nin altın yağmur oluğundan vakıflara kadar renkli ayrıntılarla anlatıyor.

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yönetim Kurulu

Tülin Aren, Korkut Boratav (Bşk. Yrd.),
Yiğit Gülöksüz, Hasan Karacal,
Stefanos Yerasimos, Haldun Özen,
Orhan Silier (Gen. Sekr. ve Vakıf Genel Müdürü),
Özkan Taner (Sayman), İlhan Tekeli (Bşk.),
Zafer Toprak (Bşk. Yrd.),
Mete Tunçay

Adres ve Telefon Numaralarımız:

Vakıf Merkezi, Projeler ve
Mali Koordinatörlük, Tanıtım ve Reklam
Nişantaşı, Vali Konağı C. Samsun Apt. No. 57 K. 2
80200 İstanbul
Tel: (0212) 233 21 61 - 233 21 66 - 233 21 70
Faks: (0212) 234 32 90

Bilgi-Belge Merkezi
Zindankapı Değirmen Sokak 15
34460 Eminönü-İstanbul
Tel: (0212) 513 52 35
Faks: (0212) 513 21 77

Yayınlar
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı,
Arabacılar Dairesi, 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34
Faks: (0212) 227 37 32

Ankara Temsilciliği
Büyükelçi Sokak 14/2 Küçükesat-Ankara
Tel ve Faks: (0312) 426 16 54

İzmir Temsilciliği (İrtibat)
Gül İnanç Tel (0232) 420 85 63
Sabri Yetkin Tel: (0232) 420 48 82/330

Posta Çeki Hesabımız:

Tarih Vakfı'na nakit para bağışlarınızı ve *İstanbul* dergisi abone bedelini ek masraf ödemeden 668341 numaralı posta çeki hesabımıza yatırabilirsiniz.

Banka Hesap Numaralarımız:

Vakıflar Bankası İstanbul Şubesi 2003924
İş Bankası Ayaspaşa Şubesi 250962

BOŞ VERİN!

Yaşadığımız kenti kasıp kavuran hava kirliliğine karşı bilinen en etkili çare, orman örtüsünü korumak ve çoğaltmak! Bunu bile bile, Türkiye'nin giderek çölleşmesine daha ne kadar boş vereceksiniz?

Biz Türkiye'nin doğal çevresini korumaya kararlıyız. Sizin de katılmanızı bekliyoruz.
Doğal Hayatı Koruma Derneği P.K. 18 Bebek 80810 İstanbul Tel: (212) 281 03 21 Faks: (212) 279 55 44

"...sanat
fuar

42 sanat galerisi
250 sanatçı."

TÜYAP
5. İstanbul
Sanat Fuarı
12 - 17 Eylül 1995
TÜYAP İstanbul Sergi Sarayı
Tepebaşı - İstanbul
Ziyaret Gün ve Saatleri
12 - Eylül 1995 : 11.00 - 17.00
13 -16 Eylül 1995 : 11.00 - 20.00
17 Eylül 1995 : 11.00 - 19.00

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

EKİM 1995 FİYATI: 150.000 TL (KDV DAHİL)

ÖZGÜL TARİHLER VE
EVRENSEL DİL SORUNU

MARAŞ'TA CUMHURİYET'İN
10. YILI KUTLAMA TÖRENLERİ

BEYOĞLU'NUN ESKİ SİNEMALARI-I

22

SUNUŞ

Asr-ı hâzıra, hele yüzyılımızın ikinci yarısına gelinceye kadar, dünyanın nüfus artışı kıtlık ve salgınlarla sürekli olarak törpülenmekteydi. 17'nci yüzyılda yarım milyar olan yeryüzü nüfus toplamı, 19'uncu yüzyıl ortalarında 1 milyarı, 20'nci yüzyıl başında da 1,5 milyarı geçti. Çağımızın ortalarında 2,5 milyar oldu; bugünse 5 milyar dolaylarında. Bu gidişat, bir yandan ekolojik dengeleri tehdit ederken, bir yandan da halklarının refahını sağlamakla yükümlü hükûmetleri zor durumda bırakıyor. Özellikle yoksul ülkelerde ve yoksul sınıflarda çokçocukluluğa çaresaz olması için Aile Planlaması uygulamaları yaygınlaştırılmaya çalışılıyor. Geçmişteyse, başta dediğim gibi, önü alınamayan ve devası bulunamayan salgın hastalıkların yol açtığı kitlesel ölümler, dünyanın her yerinde nüfus artışını sınırlamaktaydı. Vaktiyle, *Tarih ve Toplum* dergisinin 39 ve 40'ıncı sayılarında (Mart ve Nisan 1987) bu konuyla ilgili yazılar yayımlamıştık. Son zamanlarda, eski mikrobik hastalık salgınlarının yerini AIDS'ten Ebola'ya virütik hastalıkların kıtalararası yayılma tehlikesi aldı. Bu ay, Erdem Çıpa ve Halil Berktay'ın birlikte hazırladıkları Özel Dosya, tarihten günümüze salgınlara ilişkin önemli bilgiler içeriyor.

Bu ay sonlarında, Cumhuriyetimizin 72'nci kuruluş yıldönümünü kutlayacağız. Bu vesileyle, Tunca Varış 10'uncu yılın Kahraman Maraş'ta kutlanışını yansıtan bir dizi fotoğraf sunmakta.

Salih Kuyaş dostumuz, geçen sayımızda TC'nin ilk yıllarında kullanılan pullara dair önemli bir yazıya başlamıştı. Bu kere, yeni örneklerle konuyu tamamlıyor. ODTÜ'den Uygur Kocabaşoğlu ise, bize Osmanlı memalikindeki İngiliz konsoloslarının birbuçuk-iki asır öncesinden başlayan öyküsünü anlatmakta.

Halil Berktay'ın geçen ay okuduğunuz Heidelberg toplantısı izlenimlerinden sonra, bu kere de sayfalarımızda, Tarih Vakfı'nın Haziran ayı başında Boğaziçi Üniversitesi'nde toplanan "Öteki" kongresi üstüne değerlendirmesini bulacaksınız.

Vecdi Sayar'ın TRT-2'de her hafta vurguladığı gibi, bu yıl bütün dünyada sinemanın icadının 100'üncü yıldönümü kutlanmakta. O nedenle, Beyoğlu uzmanı Behzat Üsdiken de, nostaljik ilgilerinizi çekmeye aday, yeni bir yazı dizisine başlıyor: Eski Sinemalar.

Uzun yıllar Türkiye'de yaşamış, daha sonralarıysa BBC'de önemli görevlerde bulunmuş olan Andrew Mango ile bu yazbaşında İstanbul'da buluştuk. Bir Atatürk biyografisi yazıyordu. Şimdi, son birkaç yıl içinde yayımlanan, Türkiye üstüne yirmi tane İngilizce kitabı eleştirel gözlerle anlattığı uzun bir *review-article* kaleme almış: 'Turkey in Winter' [(1994-95) Kışın(da) Türkiye], *Middle Eastern Studies*, 31/3 Temmuz 1995, s. 620-52. Bu yazının, daha çok yabancılar için hazırlanmış görünen iki sayfalık olaylar girişini atlayıp geri kalanını Türkçeye çevirdikten sonra, üçe bölerek Ekim-Kasım-Aralık sayılarımızda yayımlayacağız. Mango, bu kere bastığımız ilk bölümde dört kitabı tartışıyor. Bunlardan Feroz Ahmad'ınkinin Türkçesi yayımlandı: *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, Hil Yay. Erik Jan Zürcher'inki de çevrildi, İletişim'de çıkmak üzere. Size ilginç gelebilir: Erik'in kitabı, bazı şoven gazetelerde bölücü diye suçlanması bir yana, İletişim yazı kurulunda da, 1980-öncesi solcu gençliğe haksızlık ettiği gerekçesiyle bazı duraksamalara yol açmıştı; Mango ise, tam tersine onu yer yer Türk solunun mitolojisinden etkilenmiş diye eleştiriyor - ama bu açıdan, asıl Feroz'a yüklenmekte! Her ne hal ise, Mango'nun makalesi, Zürcher'in kitabının sonundaki kapsamlı Kaynakça İncelemesi'yle birlikte, çok önemli bir eleştirel kaynak taraması oluşturuyor. Kitabiyat bölümümüzde, Mango'dan sonra, Nadir Özbek'in yeni çıkan İngilizce Orta Asya Araştırmacıları Rehberi üstüne bir tanıtma yazısı ve (geçen sayıdaki TSF Hastalar Sandığı Talimatnamesi başlıklı belgesel makalesinde, yanlışlıkla adı yazılmayan - oysa, gerek benim sunuşumda, gerekse genel künyede belirtilmişti!) Cüneyd Okay'ın katkısı, - önceki sayılarımızda birkaç kez anılan 'Dr. Lütfi'ye Dair'-var.

Ben, *TC'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* kitabımda (s. 220/dn. 17) ilginç bir kaynaktan yararlanmıştım: Lutfy Levonian'ın Türk basını üstüne 7-8 yıllık İngilizce taraması. Söz konusu kitap, Viyana'da, Atina Din Okulu yayını olarak basılmıştır: *The Turkish Press 1925-1932*. Bu, Cüneyd Okay'ın 'Dr.Lütfi' yazısında adı geçen, daha önce Dr.Ali Birinci'nin Emir Bedirhan kitabının nâşiri olarak teşhis ettiği zat olmalı.

Yüz yıl önce bu ayın Osmanlı Basınından Seçmeleri, seksen yıl önce Birinci Dünya Savaşından bu ayın olayları ve Vakfımızdan Haberler bölüm, sayfa ve köşeleri yerli yerlerindeler. Kasımda yeniden buluşmak umuduyla hepinize saygı ve sevgiler sunuyorum.

METE TUNÇAY

Hamiş:

Bir okuyucumuz, Eylülde bastığımız, Alman emperyalizminin geçmişine ilişkin yazı dolayısıyla, bana, Almanların Çin'e ne zaman girdikleri ve üslerini ne zaman terk ettikleri gibi bazı sorular sordu. Ben de karıştırdığım kaynaklardan şu bilgileri edindim. Alman deniz kuvvetleri, Çin'de öldürülen iki misyonerin öcünü almak bahanesiyle, 1897 Kasımı'nda Kiaoçov'u zaptetmişler. Tsiangtao'da 99 yıllık bir sözleşmeyle 500 km^2 büyüklüğünde bir bahriye üssü kurmuşlar. Öte yandan, Alman kapitalistleri de Çin'den maden işletme imtiyazları koparark, komşu Şantung eyaletindeki Tsinan'dan Tsiangtao'ya demiryolu döşemişler. Rusların ve İngilizlerin Çin'de kendilerine üsler edinmeleri, bu Alman üssünden sonra olmuş. 15 Ağustos 1914'te Japonya Almanya'ya bir ultimatom vererek Kiaoçov'u devralmak istemiş, kabul edilmeyince de, burayı zorla işgal etmiş ve 1922'ye kadar kalmış. Japonlar 1938 Ocak ayından 1945'te İkinci Dünya Savaşı bitinceye kadar bu körfezi tekrar işgalleri altında tutmuşlar.

TOPLUMSAL
TARİH

N. Poussin'in Asdod'da Veba tablosundan ayrıntı.

Aylık Dergi
Sayı: 22 Cilt: 4 Ekim 1995

Sahibi:Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier

Yayın Yönetmeni:
Mete Tunçay

Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol

Danışma Kurulu:
Ayşen Anadol, Ayda Arel, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak

Grafik Tasarım:
Haluk Tuncay

Dizgi, Sayfa Düzeni: *Tarih Vakfı*
Baskı: *Numune Matbaacılık*

Adres: *Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul*
Tel: *(212) 227 37 33*
Faks: *(212) 227 37 32*

Abone Koşulları:
Altı aylık (yurtiçi): 800.000 TL. (yurtdışı): 20$US
6 sayılık cilt (yurtiçi): 1.000.000.-TL. (yurtdışı). 24$US

Her gönderi için yurtiçi taah. posta ücreti olarak 30.000 TL, yurtdışı normal posta için 2$US, uçak için 4$US alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Ayşe Şen**'in* İkdâm'*dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

FOTOĞRAFLARLA MARAŞ'TA CUMHURİYET'İN 10. YILI KUTLAMA TÖRENLERİ
***Tunca Varış,** sunduğu 15 fotoğrafla taşrada Tek Parti yönetiminin karizmatik ruhunu yansıtıyor.* 6

İKİ KONGREDEN NOTLAR (2)
ÖZGÜL TARİHLER VE EVRENSEL DİL SORUNU
***Halil Berktay,** ders kitaplarındaki "Öteki" imgesi üstünde odaklaşan Tarih Vakfı'nın 2'nci kongresini değerlendirmekte.* 12

ÖZEL DOSYA: SALGINLAR
"SALGINLAR VE HALKLAR" ÜZERİNE
H. Erdem Çıpa 17

OSMANLI'DA SALGINLAR
Necdet Sakaoğlu 23

KEŞİF VE SALGIN: SİFİLİS'İN KÖKEN VE İSİM TARTIŞMASI
Dr. Tolga Ersoy 26

KÜRESEL TEHDİT: BULAŞICILIK
Richard Horton 30

TC'NİN İLK POSTA PULLARI-II
***Salih M. Kuyaş,** geçen sayıda anlatmaya başladığı ilk yılların filatelik tarihini bu kere tamamlıyor.* 39

BEYOĞLU'NUN ESKİ SİNEMALARI-I
***Behzat Üsdiken,** Dünyada sinemanın evriminden başlayıp, Sponeck salonundaki ilk gösterimden itibaren Beyoğlu'nda gelmiş geçmiş ünlü sinemaların öyküsünü anlatmakta.* 42

BRİTANİK MAJESTELERİNİN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ KONSOLOSLUKLARI: 1856

Uygur Kocabaşoğlu, *10'uncu yüzyılın ikinci yarısında büyük önem kazanan -ekonomik, toplumsal ve siyasal raporları, tarihçiler için değerli kaynaklar oluşturan- Konsolosların İngiltere tacı'na bağlı olanlarına ışık tutuyor.* 49

KİTABİYAT
TÜRKİYE ÜSTÜNE YENİ İNGİLİZCE KİTAPLAR-I

Andrew Mango'*nun Yasemin Saner Gönen tarafından dilimize çevrilen bu makalesi, son yıllarda çıkan birçok yayınların eleştirel bir değerlendirmesini içermekte.* 54

ORTA ASYA ARAŞTIRMACILARI REHBERİ

Nadir Özbek *bu yılın başlarında Harvard'da yayımlanan ve binden fazla araştırıcıyı sıralayan İngilizce bir rehberi tanıtıyor.* 59

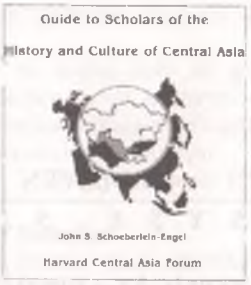

DR. LÜTFİ'YE DAİR

Yine ***Cüneyd Okay,*** *eski sayılarımızda adı çeşitli vesilelerle anılan Dr. Lütfi'nin yaşamöyküsüne ışık tutuyor.* 60

ELEŞTİRİLERE YANIT

Hakkı Uyar, *kendi eleştiri yazısına Ahmet Demirel'in verdiği yanıtı yanıtlıyor.* 63

TARİH VAKFI'NDAN HABERLER 65

Her gün neşr olunur. Siyasî ve ilmî gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Bâbıâli Caddesinde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taallûk eden âsâr-ı kalemiye maateşekkür derc olunur. Ücret-i ilânat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

"İKDÂM"DAN SEÇMELER

EKİM 1895

DERLEYEN
AYŞE ŞEN

TEBLİGÂT-I RESMİYYE
Ayaktakımı Korkusu

Ermenilerin hamal ve tulumbacı gibi âhâdından birtakım eşhâs ötede beride ictimâ ettikleri görülmesiyle polis memurlarıyla jandarmaların tavassutuyla ve patrikhâneye icra olunan tebligât ve nasâyih (öğütler) üzerine cemiyetleri dağıldığı ve sâye-i kuvvet-vâye-i hazret-i Padişahîde emniyet ve âsâyiş berkemal bulunduğu ilan olunur...
(1 Teşrin-i evvel 1895)

ŞÜÛNÂT
Ormandan Geçim

Bingazi kazasına tâbi Karaşar nahiyesi beş yüz haneyi cami' bir karyeden ibaret iken oraya şimdiye kadar bir şose yolu küşâd olunmamış olup işbu karyenin etraf ve enhâsı (yanları, tarafları) ise yüksek dağlar ve cesim ormanlarla muhât (çevrilmiş) olmasından dolayı ahali kendi idarelerini temin edecek miktar ziraat ve harâsete (çiftçiliğe) muvaffak olamadıkları cihetle tütün kaçakçılığı ile iştigal eylediklerinden ve ormanlardan kereste ihrac ile Ankara ve civar kasabalara nakil ve füruhtu imkânı hâsıl olsa hem kendileri temin-i maişet ederek ahvâl-i nâ-marziyyeden (hoşa gitmeyen durumlardan) feragat etmiş hem de imâl ve ihrac olunacak kereste resminden hazine-i celile için menâfi-i kesire hâsıl olmuş olacağından ve mezkûr karye Kastamonu vilâyeti hududunda bulunmak hasebiyle mütecâvir (komşu) bulunan Gerede kazası ormanlarının dahi ihracatı tekessür edeceğinden (çoğalacağından) nahiye merkezi olan Karaşar karyesinden bed' ile Ankara'dan İzmit'e müntehî tarik-i kebire kadar bu şosenin inşâsı hususuna müsaade buyurulması Ankara vilâyeti makamından iş'âr kılınmıştır... (6 Teşrin-i evvel 1895)

MUHARRERÂT
Sıcak Yazın Ardından

Halep'ten Yazılıyor:

Halep'te Eylül ile beraber serinlik de başladı. Geceleri aylarca zamandan beri açık duran pencereler kapatılıyor. İstimâlini unutmaya başladığımız yorganları örtünüyoruz. Kışlık hırkalar sandıklardan çıkıp sabahları omuzlara bindi. Yazın hararet ne kadar şiddetli olursa kışın bürûdet (soğukluk) de o nisbette kuvvetli olacağına dair beyn-en nâs bir itikat vardır. Fi'l-hakika sonbaharın böyle serinliğe girmesi şitâyi müstakbelin Haleb'i donduracağını imâ ediyor...
(1 Teşrin-i evvel 1895)

Rusya Üstünden Çin Havadisi

Kırım'da Neşr Olunan *Tercüman* Gazetesinden Muktebestir:

Çin'de birkaç kol demiryol inşâsına ve bir Dârülfünûn ile Avrupa usulü bir nice mekteb-i idadiye tesisine karar verildiği Şanghay gazetelerinden naklen haber edildi. Çin, Avrupa maarifinden ve medeniyetinden hisse almak istediği anlaşılıyor.

Çin'in iç vilâyetlerinde misyonerlere ve Hıristiyanlığı kabul edenlere hücumlar edildiği haberi Hanko şehrine ve ondan Lyon şehrine malûm edildi. Çinlilerden Hıristiyan olanların bir miktarı katl ve bir miktarı yaralanmış.

Kırım-Rusça olarak Akmescit'te neşr olunan "Kırım Gazetesi" bir seneden beri çıkmıyor idi. Bu defa yeni idare ve muharrir eline geçip Oktobr ibtidasından devama başladı. Din ve cinse bakmayıp umum ahaliye bir vatan evladı ile nazar etmeyi va'd ediyor. Böyle lâzımdır. Tebrik ediyoruz....
(23 Teşrin-i evvel 1895)

MUSAHABE
Pratik Becerilerin Gereği

El İşleri

Evvelleri mekteplere devam eden şâkirdan okumak yazmak, biraz hesap bilmek, en büyük mertebelere çıkabilmek için malûmât-ı kâfiyyeden addediliyor idi. Bu hata idi. Anlaşıldı. Mekâtib-i ibtidaiyyenin fevkinde rüşdiye, daha sonra da idadi ve mekâtib-i Âliyye açıldı. Muktebir amele yetiştirilmek için pâyitaht ve merâkiz ve vilayatta sanayi mektepleri tesis olundu. Sanayi mektepleri harir (ipek) dâr-üt-ta'limleri açıldı. Bunlar da sanayi ve

ticaretin terakkisine mahrec oldu. Ekser halkımızın ezhânında (zihinlerinde) yine bir hata mevcut bulunuyor. O da okur yazarların hali vakti yerinde olanların sanatla uğraşmaya ihtiyaçları olmamasıdır. Bir adam okur, yazar, umûr-i memuriyeti mahall-i memuriyetinde görür. Evine gelir. Bir de bakar ki kütüphanesinin kilidi bozulmuş, yahut bir dolabın mandalı yerinden çıkmış. Azıcık bir dikkat ve elde cüz'i bir maharet ile şu işler görülebilir. Fakat efendi öyle şeylere dikkat etmemiş, eline bir keser ve kerpeten almamış olduğundan yorgun argın ustaya koşmak veya adam koşturmak mecburiyetinde bulunur.

Evinde ufacık bir bahçesi var, burayı bellemek, biraz kazmak, düzeltmek, bir iki çiçek dikmek lâzım. Bahçevana haber vermeli. Kendi zevk ve istifadesini cahil bir adamın keyfine terk etmeli. O nasıl yaparsa öyle kabul etmeli.

Halbuki çocuklarımız mektepten geldikten sonra evlerde az bir masrafla adeta oyuncağa verilen paraların yarısı ile ufak tefek dülgerlik, bahçevanlık ve saire alet ve avadanlıkları alınsa ve böyle işler oyuncak haline konulsa güzel bir idman, pek âlâ bir eğlence olur.

Ya evdeki hanımlarımızdan bazılarının bir mendil kenarı basdırmak, bir gömlek veya don biçip dikmek, çorap örmek gibi en adi ve fakat pek lüzumlu işleri işten saymaları da vaktiyle bebeklerine lâzım olan şeyleri kendilerinin biçip dikmeye özenmelerinden değil midir?

Kız çocuklarının da oyunları oyuncak ve eğlenceleri kendi nev'lerine ait işleri görmeye hazırlık suretiyle olursa bu gibi adi iş başlarında durakalmazlar...

(9 Teşrin-i evvel 1895)

HARİCİYE

Kızıl Hintliler!

Yeni Keşf Olunan Bir Kabile

Norveç seyyahlarından mösyö (Karl Lomholç) bu günlerde Meksika'da bir seyahat icrâsına kalkışıp bu mevsim-i sayfın (yaz mevsiminin) birkaç ayını zamanımıza kadar ahvâli meçhul olan Meksikalı bir kabilenin nezdinde geçirmiştir. Bu kabile (Virari) nâmıyla mevsum olup beş bin kişiden mürekkeb imiş. Kabile-i mezkûre efrâdının başlıca meşguliyetleri gece gündüz mahrûtî (konik) şekilde inşa ettikleri mâbedlere kapanarak merasim-i diniyye icra eylemekten ibaret imiş. (Virari) kabilesi efradının giydikleri elbise vaktiyle Romalıların iktisâ ettikleri (giydikleri) kalın, bol kaputlara müşâbih (benzer) gömlek biçiminde uzun bir setrî (önü tek ilikli düz yakalı elbise) imiş. Mösyö Lomholç Virari kabilesiyle kesb-i ülfet edinceye kadar pek çok müşkilat çekmiş ise de bir kere alışıktan sonra sohbetlerinden pek mütelezziz oluyor imiş...

(4 Teşrin-i evvel 1895)

Misyonerler Toplantısı

Bir Kongrede On Bir Bin Kişi Bulunur mu?

Bir kongreye on bir bin âzâ dahil olduğu görülmüş mü? Bunu herkes tasdik eder ki bu her gün görülür şeylerden değildir. İşte geçenlerde Amerika'nın Boston şehrinde böyle bir kongre in'ikâd etmiş. Bundan tahminen yirmi sene mukaddem Amerika ruhban sınıfından (Klark) nâmında bir rahip umum Protestan kiliselerine mensup bulunan memurîn-i rûhâniyyenin etraf-ı âlemde neşr-i akâid-i mezhebiyye ve tesis-i mebânî-i hayriyyeye sarf-ı mesai etmelerini teshil maksadıyla bir hey'et teşkil eylemiş imiş. Dünyanın her bir tarafında mukîm bulunan Protestanlardan bu mecliste birer âzâ bulunmakta imiş. Liken hîn-i in'ikadda hazırlanan salonun bu cem'-i gafîri istiâb edemeyeceği (büyük cemaati, insan kalabalığını içine alamayacağı) anlaşılarak alelacele salon tevsî edilmiştir...

(6 Teşrin-i evvel 1895)

Kadınların Boyu Eskiden Daha Kısaydı

Doktorlardan birinin tedkikâtına nazaran İngiliz kadınları boyca sâir kadınlardan daha uzundur. Uzunlukça İngiliz kadınlarından sonra Amerika kadınlarıdır ki İngiliz kadınlarından yarım santimetro daha kısadır. Fransız kadınları ise Amerika kadınlarından iki santimetro kadar kısadır. Fransa'da kadınların vasati boyu beş kadem ve bir santimetrodur. Vasati olarak 117 libre vezninde olan Amerika kadınları ağırlıkça İngiliz ve Fransız kadınlarından pek az ziyadedir.

(9 Teşrin-i evvel 1895)

Boşanma Bahaneleri

Amerika'da Esbâb-ı Talâk

İngiliz gazetelerinden birinin tedkikâtına nazaran Ohio vilayetinde biri hükûmete müracaatla karısını uyur iken bıyıklarından tutarak yatağından çekip çıkardığından dolayı tatlîk eylemiştir (boşamıştır).

Misuri taraflarında biri zevcesini akşamları kendisini yalnız bırakıp yemeğini hazırlamadığı ve yiyeceğini kendisi tedarik etmeye mecbur olduğu iddiasıyla zevcesini boşamıştır.

İllinois vilayetinde ise kadının biri zevcini kömür parçasıyla urup zevci de kucağındaki çocuğu üstüne fırlattığı iddiasıyla kocasını terk etmiştir.

Diğer bir kadın dahi bir gece saat on birden evvel gelmeyen ve o vakte kadar uykusuz kalmasına bâdi olan kocasını bırakmıştır...

(9 Teşrin-i evvel 1895)

Tuhaf Buluşlar

Dâr-ül-ihtirâat olan Amerika'da bu defa saç kesmeye mahsus bir makas ihtirâ olunmuştur. Bu makas elektrikle müteharrik bir takım demir tellerden ibaret olup baştaki saçları kemal-i intizam ile birkaç saniye içinde kesmektedir.

Yine menba-ı garâib olan Amerika'da mezarların üzerine vaz' olunmak üzere bir boru ihtirâ olunmuştur.

Şöyle ki: Bir zamandan beri ölü zannedilerek baygın bir halde defn olunarak muahharen mezarda ayılmak ve o zulmet-gâhta çırpınarak ölmek gibi vukûât tekerrür ve taaddüd eylemiş (çoğalmış) olmakla Amerika ulemâsı buna bir çare bulmak ile uğraşıyorlar idi. Buna da çare buldular. Mezarın üzerinde bir delik bırakıp buna camdan ve tahtadan bir boru geçiriyorlar. Borunun bir ucu dışarıda kalıyor. Diğer ucu ise mezardaki ölüye kadar ulaşıyor. İşte buradan ölüye hem hava hem de ziyâ vâsıl oluyor. Borunun üst tarafında yakılan bir elektrik lâmbasının ziyâsı bir ayna vasıtasıyla borunun içinden geçerek mezarın derûnuna aksediyor. Ölü hakikaten ölmeyip şayet bayılmış ise muahharen ayıldıkta hem hava hem de ziya bulup kendisini kurtarmaya gelinceye kadar yaşayabilecektir...

(9 Teşrin-i evvel 1895)

FOTOĞRAFLARLA
MARAŞ'TA CUMHURİYET'İN 10. YILI KUTLAMA TÖRENLERİ

TUNCA VARIŞ

Çocukluk yıllarımızda "kulaktan kulağa" adını verdiğimiz bir oyun oynardık; başlangıçtaki kişi tarafından yanındaki oyuncunun kulağına fısıldanan bir cümlenin, birkaç kulakta dolaştıktan sonra, değişerek girdiği yeni şekil bizleri gerçekten eğlendirir ve gülmekten kırar geçirirdi. Kulağımızla duyabildiğimiz kadarını alarak gerisini kendimizce tamamladığımız için giderek ilk cümleden uzaklaşır ve son cümle olarak da, kuşkusuz, başlangıçtaki ile hiç ilgisi olmayan bir şey çıkartırdık ortaya.

Bizim yaptığımız, eninde sonunda bir oyundu. Ancak, ne var ki, tarih de bir ölçüde aynı kaderi paylaşmak tehlikesiyle karşı karşıyadır. Olayların içinde yaşayan kişiler vardır birinci sırada, olayları yaşayan kişilerden duyanlar ikinci sıradadır, olayları yaşayan kişilerden duyanlar sayesinde olayları öğrenenler üçüncü ve daha sonraki sıraları oluşturur... Böylece dönülür dolaşılır ve yine aynı noktaya gelinir; kulaktan kulağa ve de kuşaktan kuşağa. Aradaki bağlantılarda oluşabilecek bir kopukluk da olayların incelenmesinde hatalar ve yorumlanmasında sapmalar ya da saptırmalar yaratabilir.

Tarih, elbette ve de ne mutlu ki, bir oyun kadar kısıtlı ya da dar çerçeveli değildir. Olaylar

"Bayramda Maraş şehri"
O yıllarda yaklaşık 25.000 kişilik bir nüfusu barındıran Maraş şehrinin bir bölümünün, merkez Ekmekçi Mahallesi'nin, genel görüntüsünde ön kısımda "Belediye dairesi" ve "Maraş Ulu Camii (Dulkadiroğulları dönemi. 1496)" yer almaktadır. Belediye ve diğer resmî binalar bayraklarla donatılmıştır.

genellikle, kişiler arasında kulaktan kulağa değil, kitleler arasında ağızdan ağıza yayılır ve kuşaktan kuşağa aktarılır. Ayrıca tarih açısından, olayların ve ileride yapılabilecek yorumlamaların açısından, belgelerin önemini de unutmamak gerekir; olayları gerçekleştikleri dönemden yıllar ve hatta yüzyıllar sonra bile destekleyen, kanıtlayan ya da açıklığa kavuşturan hep bu belgelerdir ve öyle olmaya da devam edeceklerdir. Tarih, olayları bu belgelerle bağdaştırabildiğimiz, bağlayabildiğimiz derecede gerçek bir ilim olur.

Aslına bakarsanız bizlerin, toplum olarak, geçmişe ve geçmişimize ışık tutacak bu belgeleri toplama, saklama ve koruma konusunda yeterince özenli ve dikkatli davrandığımız da söyle-

"Alay, Cumhuriyet meydanına çıkarken" O günlerin Maraş kenti içinde törenlerin kolaylıkla yapılabileceği genişlikte bir alan bulunmadığı için kutlama törenleri, Roma devri surlarıyla çevrelenmiş Maraş Kalesi'nde gerçekleştirilmiştir. Fotoğrafta, törenlere katılacak tüm askerî, idarî, sivil kuruluşları ve vatandaşları kaleye çıkarken görmekteyiz.

"Belediye balkonunda nutuk söylenirken"
29 Ekim 1933 kutlamalarında kentin çeşitli meydanlarına "C.H.F. Halk Kürsüleri" kurulmuştur; bunlardan biri de Belediye binasının balkonundadır. Binanın önünde toplanan halk, sağ tarafta görünen "İmtiyazsız, Sınıfsız, Kaynaşmış Bir Milletiz" sözünü doğrularcasına hep birlikte konuşmaları dinlemektedir. Sol tarafta, üzerlerinde "Hâkimiyet Milletindir" yazılı, yine kentin çeşitli noktalarında kurulmuş zafer taklarından biri görülmektedir.

"Vali ve Fırka reisi Beyefendilerle memurlar tribünde"
Günümüzün anıtsal "Şeref Tribünleri" yerine, o günün olanaklarıyla tek masadan oluşmuş, sade fakat üzerindeki pankartta yazılı "Müdafaai Hukuk Kurtuluş Uğrunda Ordulaşan Milletin kendisidir" sözüyle önemi vurgulanmış olan tribünde Vali Fahrettin Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası reisi ve diğer resmî erkân törenlere katılmak üzere yer almışlardır.

nemez. Gelenek ve göreneklerimize bağlı olduğumuzu ileri sürer iz; bazılarımız bağnazlık derecesinde "muhafazakâr" edebiyatı yaparız; ne anlama geldiğini bilmeden, geçmişimize toz bile kondurmayız. Ancak bu geçmişimize ait işlevsel, görsel ya da yazılı tanıkları, yani belgeleri, elimizde tutmayız. Bazıları bunun nedenini "göçebe"liğimize bağlarlar, bazıları "savaşçı"lığımıza, bazıları da "cahil"liğimize. Oysa bu neden, "baştan savmacılık"tan ya da "umursamazlık"tan başka bir şey değildir. Bu konularla ilgilenenlerin olanakları genellikle kısıtlıdır, diğer taraftan olanakları kısıtsız olanlar da genellikle bu konulara ilgisizdirler.

Türk Kurtuluş Savaşı artık toplumumuz açısından neredeyse tarihe gömülmüş bir olaydır; bu bü-

"Toprak alan mümessiller"
Ülkenin dört bir yanından Ankara'ya gönderilecek olan "Vatan Toprağı"nın alınışı töreninde, harp malûlleri, subaylar, memurlar, idareciler, öğrenciler ve vatandaşlar gibi toplumun her kesiminden seçilmiş birer mümessilden oluşan heyet ve törene katılanlar Cumhuriyet Meydanı'nda.

"Cumhuriyet Meydanı'nda Maraş harbi tarihçesi dinlenirken"
Kurtuluş Savaşı'mızın en unutulmaz sayfalarından biri de Kahraman "Maraş" ve Gazi "Ayıntap" bölgesinde önce İngilizlere, sonra da Fransızlara karşı yapılan savunmalardır. Bu olaylardan sadece ondört yıl sonra Sütçü İmam'ın başkaldırışının, Araplar baskınının, Harabe çatışması ve Maraş kent savaşlarının haklı onurunu taşıyan Maraşlılar o günleri, bu büyük yıldönümünde bir kez daha anımsamışlardır. Konuşmanın yapıldığı Halk Kürsüsü'nün önünde Vali, Fırka reisi, subaylar, idareciler ve vatandaşlar hep birlikte yer almaktadırlar.

"Teşrifat ve İnzibat hey'eti"
Törenlerin düzen ve akışından sorumlu olan bu kurulun sivil ve asker kökenli üyelerinin modern kıyafetleri ve yeni üniformalarıyla, yakalarında fırka rozetleri ve madalyalarıyla o günün anısına çektirdikleri bir fotoğraf.

yük onur savaşına katılan o yüce kahramanlardan, şu anda aramızda bulunanlarının sayısı, ne yazık ki, sıfırlanmaya çok yaklaştı. Elbette doğa, yasasını acımasızca uygulayacaktır. Çocukluğumda, radyoda haberler bittikten sonra "İstiklâl Savaşı Gazilerinden..." diye başlayan cümleyi sık sık duyduğunu anımsıyorum; son yıllarda artık duyamaz olduk. Aynı çocukluk yıllarımda, Geyve'deydik, ilkokul öğretmenimiz Nuri Bey'in bizleri birkaç "Gazi Amca" ile tanıştırdığını, konuşturduğunu da anımsıyorum; savaşı nasıl yaptıklarını, savaşta ne yaptıklarını, savaşı neden yaptıklarını anlatmışlardı. Kurtuluş Savaşı ve sonrası hakkında ne kadar çok belge ve bilgiyi toplayabilirsek, bu çok önemli dönem hakkında o derece tarafsız ve gerçek görünüşü elde eder ve büyüklüğünü anlarız.

"Fotoğraflarla Maraş'ta Cum-

"Cumhuriyet meydanında Gazi'nin nutku beklenirken"
Meydanda kurulan ve çam dalları, bayraklar ve Ata'nın büstüyle donatılan "Halk Kürsüsü" günün en önemli olayına hazırlanmıştır. Ankara'da Hipodrom da düzenlenen 10. Yıl Kutlama Törenlerinde Büyük Önder, Ebedî Şef, Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ulusuna yönelteceği "10. Yıl Nutku" kürsüye yerleştirilmiş bir radyo vasıtasıyla Maraş'ta da yayınlanacaktır; sabırsızlık ve heyecan içinde beklenmektedir.

"Harp Malûlleri"
Gazi Paşa'larının nutkunu dinlerken "Bundaki muvaffakiyeti Türk Milletinin ve onun değerli ordusunun bir ve beraber olarak azimkârane yürümesine borçluyuz" sözlerinde kendilerini bulan, yakalarına taktıkları İstiklâl Madalyasının ve önderlerinin kurduğu Fırka'nın rozetinin o erişilmez onurunu taşıyan gaziler.

"Mektepler ve esnaf cemiyetleri"
Törene coşkuyla katılan ilk ve orta mektep talebeleri de şu sözlerde kendilerini buluyorlardı: "Geçen zamana nisbetle, daha çok çalışacağız. Daha az zamanda, daha büyük işler yapacağız. Bunda da muvaffak olacağımıza şüphem yoktur. Çünkü Türk Milletinin karakteri yüksektir. Türk Milleti çalışkandır. Türk Milleti zekidir. Çünkü, Türk Milleti millî birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir ve çünkü Türk Milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meş'ale, müsbet ilimdir."

huriyet'in 10. Yılı Kutlama Törenleri" yazımın çıkış noktası, bir dostumun iki yıl kadar evvel bana vermiş olduğu bir fotoğraf dizisidir. Dostum bunları, ismini hatırlayamadığı emekli bir generalin torunlarının evinde, zarflar, mektuplar ve çeşitli kâğıtlarla karışmış bir durumda görmüş ve bu konularla ilgilendiğimi bildiği için fotoğrafları bana getirmişti. Toplam olarak elli adet fotoğraftan oluşan dizi, Cumhuriyet'in 10. Yılı Kutlama Törenleri sırasında çekilen görüntüleri vermektedir. 47 adedinin arka tarafında "Memleket Fotoğrafhanesi / Maraş / Tesis Tarihi - 1922" damgası görülmektedir ve ön yüzde klişenin üzerinde kazınmış bir şekilde numaralanmıştır. Ancak bazı numaralar iki kez kullanılmıştır ve numaralar olay-

"Caddelerde geçit töreni"
Kalc içindeki alanda kutlamalara katılan toplulukları daha sonra kent içinde düzenlenen geçit töreninde görüyoruz. Caddeler pankartlarla süslenmiştir: "Kendine güven, Milletine inan", "Birimiz hepimiz, hepimiz birimiz için".

"Turan meydanında Halk Kürsüsü"
Cumhuriyet'in 10. yılı kutlamaları için kurulan bu Halk Kürsüsü'nde (diğerleri Belediye balkonunda, Cumhuriyet ve Gazi Paşa meydanlarındadır) çağdaş giysileri içinde genç bir kadın konuşmakta ve vatandaşlar onu dinlemektedirler. Yine çağdaş giysileri içinde bir diğer genç kadın da kürsünün önünde durmaktadır. Büyük Gazi'nin "Asla şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulmuş medenî vasfı ve büyük medenî kabiliyeti, bundan sonraki inkişafı ile âtinin yüksek medeniyet ufkundan, yeni bir güneş gibi doğacaktır" derken belirttiği hedef de, sanırım bu görüntü olmalıydı.

"Geçitten sonra caddelerdeki tezahürat"
Kutlama ve geçit törenlerinden sonra vatandaşlar coşkuyla caddeleri doldurmuş ve o önemli günü kıvançla yaşamaya devamı etmişlerdir. İki değişik ve anlamlı pankart daha görüyoruz: "Dış sulhu tam istiklâlimize, iç sulhu millî inkılâbımıza dokunulmadıkça cihan bilsin ki, kayıtsız şartsız istiklâl baş davamız" ve "Türk kadını, sana hakkını veren Cumhuriyet'tir".

ların akış sırasını izlememektedir. Üç adet fotoğraf da değişik marka kartlara ve farklı basılmış olduğu için başka bir fotoğrafhane ya da fotoğrafhanelerin ürünü olmalıdır. Bütün fotoğraflar mürekkepli kalem ile kaynak kişi tarafından da ayrıca numaralanmış ve çoğunun arkasına kısa notlar ve açıklamalar eklenmiştir; ancak yine olayların belirli bir akış sırası yoktur.

Fotoğraflar arasında birbirine benzer olanlarını, baskı tekniğine uymayanlarını ayıkladıktan sonra kalanlardan en ilginçlerini, belge niteliği taşıyanlarını seçtim ve böylece 16 adedini, yani üçte bire yakın bir bölümünü sizlere sunmayı düşündüm. Açıklama paragraflarının başında "tırnak" içinde yer alan cümleler kaynak kişinin fotoğrafların arkasına düşmüş olduğu notlardır.

Ve böylece, bu hareketsiz fotoğrafların tanıklığında coşkulu ve "hareketli" bir kutlama gününü yeniden yaşamaya çalıştık. Bu fotoğrafları, Cumhuriyet'in sağladığı günümüzün olanaklarıyla para sayıp teknoloji satın alarak bir basın toplantısının naklen yayınını yapabildikleri için günlerce kendilerini övenlere, toplumumuzun yarısını oluşturan kadınlarımızın günümüz toplumunda daha girişken olabilmelerini sağlamak için "kontenjanlar" ayırma zorunda kalanlara, vatandaşların ve gençlerin konuşmaları ve düşünmemeleri için düşünülebilecek tüm engelleri oluşturan ve de bu engelleri kaldırma konusunda ellerini bile kaldırmayanlara ve kendilerini bu kişilere yakın hissedenlere sunmak isterim. Acaba, Ulu Önder Atatürk'ün, "Türk Milleti; Ebediyete akıp giden her on senede, bu büyük millet bayramını, daha büyük şereflerle, saadetlerle, huzur ve refah içinde kutlamanı gönülden dilerim. Ne Mutlu Türküm diyene!" dileğini O'nun istediği şekilde gerçekleştirebildik mi? ■

"Turan meydanında Millî Saz"
Törenler sona erdiğinde vatandaşlar meydanlarda toplanıp bando ve yöresel sazlar eşliğinde eğlenmelerine devam etmişlerdir. "Şunu da ehemmiyetle tebarüz ettirmeliyim ki, yüksek bir insan cemiyeti olan Türk Milletinin tarihî bir vasfı da, güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir."

"Hükümet Konağı önünde Af Kanunundan İstifade eden hapisler"
"Az zamanda çok ve büyük işler yaptık" diyen Cumhuriyet, 10. Yılında toplumsal barış ve hoşgörü alanında da vatandaşlarını unutmamış ve çıkartılan bir Af Kanunuyla, tutukluların bir kısmının topluma kazandırılması yolunda önemli adımlar atmıştır.

İKİ KONGREDEN NOTLAR (II)

ÖZGÜL TARİHLER VE EVRENSEL DİL SORUNU

HALİL BERKTAY

Halil İnalcık'la kendi içimde yürüttüğüm hayalî diyaloglardan, gelelim Agoston, Panzac ve Aksan'ın bildirileriyle, "Devletler, Ordular, Kaynaklar" özel oturumuna. 27 Temmuz Perşembe günü saat 10:30-12:30'a yerleştirilen bu sonuncu panelin adetâ Heidelberg'deki kongrenin esas vitrini, odak noktası gibi düşünülmüş olmasının gerisinde, çok ilginç bir gelişme vardı kuşkusuz. Düzenleyicileri gibi, salondan hoşnutsuz ayrılan bir izleyicisi olarak ben de, ileride Osmanlı historiyografisinde bir dönüm noktası olarak hatırlanacağını umuyorum.

BİR PANELDEN NE ÇIKAR?

Ekonomik ve toplumsal tarihin öne çıkış sürecinde askeri tarihin de "ikinci sınıf tarih" gibi görülmeye başladığına, kısmen ilk yazımda değinmiştim. Orduları ve savaşları dahil tüm siyaset kertesinin önemsizleştirilmesi, gerçi güçlü ve kapsamlı bir eğilimdi; ama "hamaset düşkünlüğü"yle suçlanamayacak birçok tarihçinin içine hiç sinmediği de anlaşılıyordu. Bu yüzden sosyoekonomik tarih, sanki kendi başına akan durgun bir nehirmiş gibi, siyaset ve savaş kerteleriyle içiçeliği ya da karşılıklı etkilenmeleri nerdeyse tamamen gözardı edilerek yazılmaya başlamış (ve Braudel'ci *longue durée*'nin böyle türevleri, önce Christopher Hill ve E. J. Hobsbawm gibi Marksist tarihçileri rahatsız etmiş); hattâ Colin Heywood'un oturumu açış konuşmasında da belirttiği gibi, her şeyden önce bir savaş makinesi olan ve zamanında böyle ün salan Osmanlı devletinin dahi bu niteliği unutulmuştu. Nitekim, editörlüğünü V. J. Parry ile M. E. Yapp'ın yaptığı ünlü *War, Technology and Society in the Middle East* (Londra, 1975) cildinden bu yana, o kapsamda bir sempozyum ve/ya derleme tekrarlanamamıştı. Herhalde, diyorum, bu ihmalde, özel bir koşul olarak, "iç tüketim" açısından fetihçiliğiyle övünülen Osmanlı devletini en azından "dışa karşı" âdil ve barışçı olarak tanıtmak ihtiyacı da rol oynamıştı. Oysa şimdi (çok sınırlı takdim cümleleri ölçüsünde Heywood buna değinmese de, büyük anfideki herkes biliyordu ki) devlet geri geliyor, askerî tarih geri geliyor — hem de toplumsal ve ekonomik tarih bağlamında. Bir yandan Lawrence Stone'dan Simon Schama'ya kadar pek çok tarihçi *the return of the narrative*'in (kabaca: olay zincirleri anlatısına dönüşün) benzersiz keyfini çıkarırken, diğer yandan Theda Skocpol, Frederick Lane, Charles Tilly ve Michael Mann gibi çok-yönlü sosyal bilimcilerin çalışmalarıyla, *bringing the state back in* (mealen: tarihsel tablodan dışlanmış bulunan devleti tekrar ve entegral biçimde tablonun bütünü içindeki yerine oturtmak) diye özetlenebilecek bir vurgu ve yaklaşım ortaya çıkmış; bu iki farklı gelişmenin kavşağında, çok genel bir deyimle "siyasal anlatı" yeniden önem kazanmış bulunuyor.

KÜLTÜRCÜ BAĞLAMDA POST-POST-ORYANTALİZM

"Total tarih" idealine daha fazla yaklaşmasının yanısıra, karşılaştırmalı tarihçilik açısından da şöyle bir dolaylı sonucu olduğunu düşünüyorum bu eğilimin: dikkati tekrar, toplumlara özgüllüklerini, karakteristik renklerini, farklılık noktalarını (daha çok) veren siyasî, askerî, ideolojik ve kültürel yapılar üzerinde yoğunlaştırıyor. Batı ve Doğu toplumlarının değişik tarihsel dinamizm (kapitalizme geçiş veya geçemeyiş) potansiyelleri bir dönem çok tartışılmış; 1950'lerden 1980'lerin başlarına kadar başka her şey gibi bu sorunun da cevabı doğrudan doğruya sosyoekonomik kertede (= üretim tarzlarında), örneğin mutasavver bir Asya Üretim Tarzı'nın (AÜT) Avrupa'yla sınırlı kabul edilen Feodal Üretim Tarzı'ndan (FÜT) ayrıştırılabilmesinde aranmış; ne ki sonunda, küçük köylü tarımına dayalı geleneksel toplumların ekonomik yapılarının geniş benzerlikler gösterdiği açıkça değilse bile zımnen kabul görürken, birçok yorumcuda (aklıma tipik örnekler olarak derhal Immanuel Wallerstein ve Huricihan İnan geliyor) Batı'nın kapitalizme geçişinin hiçbir determinizm ögesi taşımayan bir tesadüften ibaret olduğu, bunun dışındaki her türlü yaklaşımın ise özcülük (*essentialism*) sayılması gerektiği fikri hâkim olmuştu. Bazılarımız ise, tüm Oryantalist çağrışımlarıyla FÜT/AÜT ikileminin yüzeyselliğinin eleştirilmesine katılmış da olsak, belki küçük rahatsızlıklıklar duyuyorduk, paylaştığımız post-Oryantalizmin elinde bütün tarihin bu kadar "aynı"laştırılmasından.

Onun için dikkatlerin tekrar devlet, hukuk, politika, savaş, kültür ve zihniyet yapıları üzerinde

yoğunlaşmasında, bu açıdan da sağlıklı bir yan var: bunlar galiba toplumların özgüllüklerin düğümlendiği asıl kertedir; dolayısıyla tarihsel dinamizm farkı analizleri de bu düzlemde örüldüklerinde, daha gerçekçi olma şansı taşıyor. Antropolojiden alınmış bir ilhamla post-post-Oryantalist yaklaşımlarda, kültürün, özellikle de siyasal kültürün toplumların kendilerini yeniden üretmesinde oynadığı rolün altı çiziliyor ve ilginçtir: Batı'daki yeni "Batı mucizesi" literatürü (Eric Jones'un *The European Miracle*'ı; John Hall'un *Powers and Liberties*'i; Ernest Gellner'in *The Conditions of Liberty*'si; Baechler, Hall ve Mann'in *Europe and the Rise of Capitalism*'i), başka günah ve sevapları ne olursa olsun, hep bu ekonomi dışı (veya üstü) yapıları esas alırken, Sencer Divitçioğlu da son yazdıklarında *Oğuz'dan Selçuklu*'ya (üretim tarzlarını değil) devlet modellerini irdeliyor, her çeşit iktidarı piramidin tepesinde fazla tekelleştiren bir ideolojik geleneğin etkilerini araştırıyor.

Heidelberg'den bir anı: 29 Temmuz 1995 Cumartesi günü Neckar nehri üzerinde yapılan tekne gezintisinde, (soldan sağa) John Haldon, Halil Berktay, Halil İnalcık ve Rhoads Murphey. Foto: Tülây Artan

Öyleyse bunun, eski siyasî-askeri tarihçilikten farkı ne? Sosyoekonomik tarihe yöneliş bir hatâ mıydı? 1960'lı ve 70'li yılların bütün üretim tarzı tartışmaları boşa mı gitti? Bence hayır. Bilimin ilerleyişi her zaman ideal şemalardan değil, varolanın eleştirisinden hareket ediyor. Yalnız Marx'ın değil, birçok 18.-19. yüzyıl düşünürünün "ekonominin belirleyiciliği" üzerine kafa yormasını, belirli bir düşünsel gelişme merhalesi olarak, kendi koşulları içinde anlamak gerekir. Şimdi ise, bu bağlantıyı daha hiç gündeme getirmemişçesine masum ve saf derun bir siyasî-askerî tarih yapılmıyor; bir kere ekonomiyle diğer kerte ve süreçlerin, kitlelerle büyük adamların bağlantısını genel olarak anladıktan, zihnen özümledikten sonra tekrar "üstyapı"ların veya bireylerin göreli özerkliği düzeyindeki anlatılara dönmek, artık farklı bir derinliği ifade ediyor; aşırı-determinizmi belirli bir rastlantısallık dozuyla dengelerken de, 19. yüzyıl tarihçiliğinin her iki kanadından daha ileri zenginlikler taşıyor.

SAVAŞ, VERGİ, YENİLGİ VE OSMANLILAR

İşte, bir kere daha dünya tarihçiliğinden Osmanlı tarihçiliğine doğru akan böyle bir yeniden-düşünme süreci içinde, giderek daha çok sosyal tarihçi savaşın toplum üzerindeki etkileriyle Osmanlı bağlamında (da) ilgilenmeye başlıyor. Avrupa'da 17. yüzyıl krizine ilişkin tartışma ve derlemeler, yeniçağ savaşları boyunca askerî teknolojinin, ordu örgütlenmesinin, savaş harcamalarının, vergi sistemlerinin, ikmal şebekelerinin, bürokrasinin ve yeni yaptırım mekanizmalarının evrimine bir projektör tuttu. "Modern devletin doğuşu" diye bir sorunsal belirdi, Lane ve Tilly tarafından "örgütlü suç" olarak yorumlandı ve kapitalizmin gelişmesi de bütünüyle ayrı, spontane bir fenomen olarak değil, devletin topluma uyguladığı bu muazzam şiddetle birlikte ele alınmaya başladı.

Problemin bütün boyutları değilse bile, en azından "askerî devrim" kavramından türeyen uzantıları, Heidelberg'de önce, 26 Temmuz Çarşamba günü öğleden sonra yapılan "III.4. Karada ve Denizde Osmanlı Askerliği" oturumuna kuvvetle yansıdı. Ne yazık ki Michel Tuchscherer ile Odile Moreau'yu dinleyemedim, ama Gabor Agoston, Daniel Panzac ve Virginia Aksan'ın üçü de çok güzel bildiriler verdiler, sırasıyla (a) 16.-17. yüzyılın Osmanlı tophane ve baruthaneleri, (b) 18. yüzyıl ortasında Osmanlı donanması, ve (c) 1768-74 Rus-Türk savaşında Baron de Tott'un örgütlediği "süratçiler" (sürat topçuları) hakkında. Ve bunların yol açtığı tartışmadan, aşağıdaki netlikte dile getirilmese ve herkes tam katılmasa da (i) klasik çağdaki olanca eklektizmlerine, her ileri teknolojiyi derhal alıp uygulama konusundaki açıklıklarına karşın, Osmanlıların kendi "yeni teknoloji geliştirme ve üretme" süreçlerinin olmadığı, bunun da (oturumu yöneten Halil İnalcık'ın deyişiyle) son tahlilde "kültürel bir farklılık"tan kaynaklandığı; (ii) böylece hep ithal

etmek durumunda kaldıkları yeni teknolojiler karmaşıklaştıkça, bunları lâyıkıyla uygulamada da zorlandıkları ve meselâ sırf yelkenli, yüksek bordalı gemileri süreli açık denizde tutacaklarına hem yelkenli hem kürekli kadırgalar gibi kullanmaya kalktıkları, bu yüzden Çeşme, Sinop ve Navarino'da Osmanlı kalyonlarının tekrar tekrar limanda, demirlemiş vaziyette yakalanarak kolayca imha edildiği; (iii) karada ise (V. Aksan'ın daha önce İstanbul'da, ARIT'ta yaptığı bir konuşmayla da birleştirerek söylüyorum) Osmanlıların gerekli malî kaynakları yaratmak suretiyle savaş meydanlarına yeterli sayıda asker sürmek ve bunların silâh, araç-gereç, cephane vb ihtiyaçlarını karşılamak gibi sorunları bir ölçüde çözebildikleri, ama gene de habire yenilmekten kurtulamadıkları, çünkü işin subay kadrosu, eğitim, disiplin, komuta, sevk ve idare boyutlarını halledemedikleri... gibi üç önemli sonucun kuvvetle çıktığını saptamak, yanlış olmayacaktır inancındayım.

KOMPARTIMANLAŞMIŞ BİLGİ DAĞARCIKLARINI YENİDEN İŞLEME "ZAHMETİ"

Dolayısıyla ertesi günkü "Devletler, Ordular, Kaynaklar" panelinden, bu ve benzeri düşünce ipuçlarının esaslı surette aktarılması da dahil olmak üzere çok şey beklemek, sanırım hakkımızdı. Kasten, Osmanlı tarihçiliği dışında, ama çok yakınında duran bir kişiden: Bizans uzmanlığının yanısıra, çok geniş komparatif ilgileri de olan John Haldon'dan (Birmingham) tartışmayı motive etmesi istenmiş; o da oturmuş, farklı tarihsel zaman ve mekân dilimlerinde yer alan devletlerin, iktidarın organizasyon ve konsantrasyonu bakımından yüzyüze geldikleri bazı ortak problemler ile bunlara buldukları çözümlerin gerek genel, gerekse özgül yanlarını irdeleyen otuz sayfalık bir metin kaleme alıp, tamamı okunsa herhalde kongreye verilen en iyi bildiri olduğu teslim edilecek bu çalışmayı bütün panelistlere ulaştırmış; ayrıca, özellikle "devlet nedir" sorusuna donuk ve tasnifçi değil, süreç halinde somut durumların tahliline yönelik (*heuristic*) bir bakış getirirken, devletin karmaşıklığı ve çok-katlılığına dikkat çekmesi bakımından da sofistike bir sunuş konuşması hazırlamıştı.

Onun için, kongre düzenleyicilerince önceden seçilmiş (ve hemen ekleyeyim: Panzac ile V. Aksan'ı içermeyen) yorumculardan bir bölümünün, Haldon'un ortaya attığı sorunlarla hemen hiç göğüs göğüse gelmemelerini, doğrusu hem kendilerine, hem dinleyicilerine karşı bir kusur olarak görüyorum. Yedi kişiden sadece ("15. Yüzyılda Batı Barut Teknolojisi ve Osmanlılar" başlıklı makalesini, "İstanbul'un Fethi" özel dosyamız içinde, 18. sayımızda yayımladığımız) Gabor Agoston ile (biraz fazla çekingen davranıp, kendini daha çok literatür taramasıyla sınırlamakla birlikte) Caroline Finkel, panelin asıl gündemine sadık kaldılar; haydi diyelim ki Suraiya Faroqhi de, savaşa ilişkin farklı tutumlar sorununu Evliya Çelebi'nin "fetihçiliği" ile Temeşvarlı Osman Ağa'nın "olağanlaşmışa boyun eğmesi" örneklerinde işlemek suretiyle, bizatihî savaş olayına karşı kendisinin duyduğu kişisel ve insanî tepkiye uygun bir çözüm buldu. Diğerleriyse deyimin gerçek anlamıyla "bildiklerini okudular" gibi geldi bana. Klaus Kreiser, Osmanlı'nın gerçekten imparatorluk olduğunu ve emperyal siyaset yaptığını belirtmekle yetindi; Dina Rizk Khoury, artan savaş masrafları karşısında Osmanlı'nın daha fazla nakit gelir sağlamak için iltizam usulüne yönelişine ilişkin en genel bilgileri, 17.-18. yüzyılın malî ve idarî gelişmelerine ilişkin herhangi bir platformda sunulabilecek ölçüler içinde tekrarladı; Heidelberg'in Güneydoğu Asya Etütleri bölümünden (Indolog) Dietmar Rothermund, benzer süreçlerin Hindistan'a nasıl işlediğini anlattı. En kötüsü de İlber Ortaylı'ydı: Haldon'a "daha fazla ampirik araştırma yapmak" ve ancak ondan sonra, böyle çok farklı devlet ve imparatorlukları birbiriyle "karşılaştırma"ya (= birbirine benzetmeye) kalkışmak tavsiyesinde bulunarak, böyle platformlarda hazırlıksız konuşanların her zaman başvurduğu klasik stratejiye yöneldi. Çok da açık verdi, çünkü yukarıda da belirttiğim gibi, Asur, Roma ve Osmanlı imparatorluklarının sosyoekonomik yapıları itibariyle birbirine benzeyip benzemediği gibi bir meselesi yoktu Haldon'un. — Sonra panelin bütünü, genel tartışmaya kalan on dakika içinde salondan homurtulu eleştirilere hedef oldu: Thomas Scheben, "sizler savaş tarihinin, velev savaşın sosyal tarihinin, esas meselelerine hiç değinmediniz; hani komuta, hani strateji ve taktik, hani çarpışan insanlar?" demeye getirdi. Aynı doğrultuda (ama belki Virginia Aksan'ın çalışmalarını bilmeksizin) Fikret Adanır, 18. yüzyıl savaşları bağlamında Osmanlı-Rus orduları arasındaki eğitim, disiplin, komuta ve manevra kabiliyeti farklarına niçin kimsenin eğilmediğini sordu. Son olarak da bu satırların yazarı, ortaçağdan modern topluma geçişte köylülüğün (a) manifaktür ve fabrika sistemleri ile (b) ordu sistemlerinin ikili örsünde dövülerek "vatandaş-proleter"leştirildiğini; nitekim Adam Smith'in anlattığı topluiğne yapımında işbölümü süreci ile aynı dönemin yanaşık düzen talimnamelerindeki, faraza tüfek doldurmak için gerekli hareketleri en mekanik hale getirmeye yönelik anlatımların çok büyük benzerlik taşıdığını; bütün bunların, Avrupa'da mevcut belirli tür sosyal sınıf ve tahakküm sistemleri bağlamında yukarıdan aşağı uygulanabildiğini; Osmanlı'nın ise, belki öncelikle subay kadrosunu istikrarlı bir toplumsal temele oturtamadığı için, bu işbölümü, eğitim ve disiplin sistemleştirmesini yaşayamadığını kaydetti. Heywood ve Haldon bu önermelere çok katıldıklarını ve mümkün olsa genişletmek isteyeceklerini belirttiler; ama zaman bitti ve seans tuhaf bir tatminsizlik, bir yarım kalmışlık havası içinde sona erdi.

OSMANLI TARİHÇİLİĞİNİN UFUK VE "DERİNLİK" SORUNLARI

Denilecek ki, kongre düzenleyicileri bu kadar çağrışımlı, zamanı gelmiş, dolayısıyla herkesin tartışmak istediği bir konuya iki saat yerine belki bütün bir öğleden sonrayı ayırmış olsalar, çok daha farklı sonuçlarla çıkılırdı "Devletler, Ordular, Kaynaklar" oturumundan. Doğru tabii; ama bu, iki saat içinde de çok şeyin söylenebileceğini gözardı etmemeli — gerekli teorik yoğunlaştırma dilinin yakalanması koşuluyla. Osmanlı tarihçilerinin de eksiği bu zaten: çoğu başka alanlarda yeterli ikincil okuma yapmıyor; kendi malzemelerinin özel ve özgül dilinin yanısıra, ondan farklı ve daha genel diller de kullanmaktan rahatsızlık duyuyor; karşılaştırmalı tarih sorunlarına sanki mutlaka "tarih felsefesi"nin temelsiz fantezilerine kayılacakmış gibi ampirisist bir soğuklukla bakmayı sürdürüyorlar. Son zamanlarda çeşitli yerlerde söyledim; mesele Osmanlı tarihinin somut içeriğini başka tarihlerden farksızlaştırmak değil, ama hepsini aynı evrensel tarih diliyle irdeleyebilmek. Heidelberg'de kendi verdiğim bildiride de savunduğum gibi, son bir-iki yılın ürünleri arasında (başka nitelikleri ne olursa olsun), Huricihan İnan'ın (*State and Peasant*), Amy Singer'ın (*Palestinian Peasants and Ottoman Officials*), Karen Barkey'in (*Bandits and Bureaucrats*), Cemal Kafadar'ın (*Between Two Worlds*), Gülru Necipoğlu-Kafadar'ın (*Architecture, Ceremonial and Power*) ve Victoria Holbrook'un (*The Unreadable Shores of Love*) kitapları ile Halil İnalcık'ın (Donald Quataert'le birlikte editörlüğünü yaptığı) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* cildine yazdığı üçyüz küsur sayfalık 15.-16. yüzyıl "makale"si, bu dil sorununu çözme yönünde önemli girişimleri ifade ediyor.

Peki ama "iktisat tarihi" bu işin neresinde? Ve tartışmanın devamlılığını bu tür mega-forumlar aracılığıyla örgütlemek mümkün mü? Bu sorulara olumlu yanıt vermek kolay değil. 1970'lerde İnalcık, Lewis, Todorov gibi isimler motor rolü oynamışlardı. Bunların bir kısmı yavaş yavaş sahneden çekilirken, orta yaşlılar ve gençler arasında benzer bir "paradigmatik heyecan" çarpmıyor göze. İsim saymaya gerek yok; Heidelberg'e gelmeyenlerden ikinci bir kongrenin rahatlıkla çıkacağını hepimiz biliyoruz. Dünya tarihçiliğindeki yeni arayışların Osmanlı tarihindeki izdüşümlerinin yakalanması, gelişmeleri iyi koklamaya ve yeni fikirler, yeni formatlar üzerinde daha fazla kafa yormaya bağlı. Üç yıl sonraki VIII. Kongrenin Abdülcelil Temimi tarafından organize edileceğini öğrendiğimiz Tunus'daki Zaghouan kenti, bunun için gerekli ve yeterli sıçrama platformunu oluşturacak mı acaba?

TARİH VAKFI'NIN 2. KONGRESİ: "ÖTEKİLEŞTİRME"Yİ AŞMA ARAYIŞI

Böyle endişeler pek hissedilmiyordu Tarih Vakfı'nın 8-10 Haziran'da Boğaziçi Üniversitesi'nde yapılan ikinci kongresinde. Bu toplantı bir bakıma Heidelberg'in olmadığı her şeydi: küçüktü, seçiciydi, tematikti; Vakfın kuruluşuna temel olan ve artık tarihçiliğin ileri kanadını temsil etmemesine rağmen isminde yer almaya devam eden "Ekonomik ve Toplumsal" ibaresinin imâ edebileceği darlıklarla malûl değildi; bu bağlamda benimsediği "Tarih Eğitimi ve Tarihte 'Öteki' Sorunu" başlığı, etrafımızı saran vahşi güncellik ile geçmişe bakışı; tarihin çarpışan taraflarının (dinsel-etnik toplulukların, ulus-devletlerin, mikro-kimliklerin) birbirlerini dışlama, ötekileştirme, düşmanlaştırma biçimlerinin eleştirisi ile, historiyografi alanında bunlara tekabül eden tarafların (milliyetçi tarihyazıcılıklarının ve bunların ilk-orta öğretim düzeyine yansıtılmış vülgarizasyonlarının) birbirlerini dışlama, ötekileştirme, düşmanlaştırma biçimlerinin eleştirisini birleştirmeyi amaçlıyordu. İlk gün sabah oturumunda söylediğim gibi, başkalarını kötüleyici, "kendimiz"i yüceltici sıfatlar, bu mekanizmaların sadece biri ve belki en kabasıydı. Asıl mesele, tarihin ipliklerinin birleştirilmesinde, farklı ulusal tarihlerin izolasyonunun aşılmasında, bunların her birinin kendi kurum ve süreçlerini partikülarist olmayan bir dille anlatabilir hale gelmesinde yatıyordu.

Hissedebildiğim kadarıyla bu, gerek katılımcıların, gerekse kalabalık dinleyici kitlesinin kavrayıp benimsediği bir formülasyon oldu ve ilk günün genel mahiyetteki diğer bildirileriyle birlikte yaratılan sıcak ortam, kongrenin gidişatına yansıdı. Stefanos Pesmazoğlu, dışlayıcı-ötekileştirici tarih yazımı ve öğretiminin bazı ortak özelliklerine çok serinkanlı biçimde dikkat çekti. Robert Maier'in, diktatörlük veya totalitarizm dönemlerinin ardından tarih yazımı ve öğretiminin rektifikasyonuna ilişkin bildirisi, gerek Nazizm sonrası Almanya, gerekse Stalinizm sonrası Doğu Avrupa tecrübeleri tarafından enforme edilmiş incelikleri, belki en fazla eski sosyalistlerden oluşan bir dinleyici kitlesinin ete kemiğe büründürebileceği (örneğin "mutlaka sorgulamak ama intikamcı olmamak" gibi) soyutlamalar biçiminde sundu. Bozkurt Güvenç'in kendi *Türk Kimliği* kitabından yaptığı genişçe özeti, Murat Belge'nin "ezilen milliyet(çilik)lerin, daha sonra başkalarını nasıl ezebildikleri"ne ilişkin alaycı hatırlatmalardan hareketle, herhangi bir andaki siyasî tavıralışların ötesinde, milliyetçi ideolojinin bütünsel çıkmazına dikkat çekmesi izledi. Sonra üç kişi, Balkanların üç farklı ve bitişik milliyetçiliğini ele aldı. Hobsbawm'ın proto-milliyetçilik çözümlemelerini anımsatır biçimde Paschalis Kitromilides, Yunan aydınlanma geleneğinde kilisenin rolüne değindi. Maria Todorova, Bulgar milliyetçi tarihçiliğinin öyküsünü anlattı; Marksizmin resmî devlet ideolojisi haline gelmesinin etkilerini aşan devamlılıkları öne çıkardı; Bulgaristan tarihinin çok ve az ilgilenilen dönemlerinin Türk tarihçilerinin Osmanlı tarihine bakışlarına nasıl zıt bir eğri çizdiğine (burada yüceltilen Klasik Çağın orada nasıl Türk boyunduruğu dönemi diye horlandığını, buna karşılık ortaçağ ile ulu-

sal rönesans dönemlerinin tercih edildiğine) parmak bastı — bana göre bu, kongrenin en olgun, en mükemmel *tarih* tebliğlerindendi. Çağlar Keyder'in bildirisi ise fırtınalara gebeydi. *State and Class* kitabında da yaptığı gibi Keyder, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması sonucu Türklerin kendi başlarına kaldıklarını ve ancak bundan, yani ulus-devlet bir vakıa haline geldikten sonra Kemalist önderliğin, önünde başka seçenekler olduğu halde, halkı başka yöntemlerle birleştirmek yerine adetâ durup dururken etnik-lingüstik bir milliyetçilik ile buna uygun bir tarih efsanesi icat etmeye yöneldiğini savundu. Bu, fazla basit bir iktisatçı-sosyolog (Keyder'in kendi deyişiyle, *elective affinity)* modeli bence; somut tarihe eğilmiyor; diğer milliyetçilikler ve Düvel-i Muazzama tarafından kovalanarak geri çekiliş sürecinde, '93 Harbinin, Balkan Savaşlarının ve Çanakkale'nin (bu kongreden sonra açılan *Elveda Doğduğum Toprak* sergisinin herkese hatırlattığı) travmalarında Türk milliyetçiliğinin hangi defansif reaksiyonlarla doğup geliştiğini görmüyor; dolayısıyla yalnız nevzuhur bir Kemalist milliyetçiliği günah keçisi haline getiriyor ve bütün göç, tehcir veya mübadeleleri hep onun hesabına yazıyor. Daha 19. yüzyıl sonlarında, Abdülhamit döneminde Anadolu toplumunun *içinde* gelişen dinsel-etnik ve kısmen sınıfsal çelişkiler hakkında, örneğin Kemal Karpat'ın Heidelberg bildirisinde yer aldığını geçen yazımda aktardığım türden bulgular ise, Keyder'in gözlem sahasının tümüyle dışında kalıyor. Geriye çok güçlü bir "keyfî tercih" vurgusu kalıyor ve Keyder'in keskin istihzasıyla da birleşince bunun bir sonucu, kongrede olduğu gibi bir kısım dinleyicinin, derhal Kemalist Devrim genel savunusu havasına girmesi oluyor. Böylece Keyder'in "ulus-devletlerin doğuşunun insanî maliyetleri" diye özetleyebileceğimiz esas ve anlamlı mesajı da gözden kaçıyor ve Kemalizme ilişkin pozisyonların biteviye tekrarı tehlikesi doğuyor.

TARİHÇİLER VE TARİHE DIŞARIDAN BAKANLAR

Kongrenin özellikle ilk günkü tadını vermek için aktardığım bu üstünkörü gözlemleri, gerek yer darlığı, gerekse bütün bildirilerin Tarih Vakfı tarafından yayınlanacak olması nedeniyle, ikinci günün sabahında Zaimova, Sacallis ve Neumann'ın 19. yüzyıl tarih duyarlılıkları ya da Salih Özbaran ile Etienne Copeaux'nun 20. yüzyıl Türk tarih eğitimi ile ilgili konuşmalarına; aynı gün öğleden sonra Yunan ulusal eğitim tecrübesi ile diğer Balkan ülkelerinin tecrübelerinin paralel seanslarda ele alınmasına; ya da üçüncü günün sabahı Metin Kunt (kullar), Hakan Erdem (köleler), Fikret Yılmaz (eşcinseller), James Fentress (kriminaller) ve Jitka Malečkova'nın (milliyetçilik sürecinde kadınlar) değişik kimlik konumları hakkındaki anlatımlarına yayacak değilim. Yalnız şu kadarını belirteyim: Geçen Eylül ayında, Salih Özbaran'ın düzenlediği Buca sempozyumundan sonra bir "üst-genelleme" toplantısı olarak düşünülmüştü bu kongre; bizim Türk milli eğitiminden hareketle vardığımız sonuçları ve genel olarak milliyetçi eğitim sorunsalını, masanın üzerine yatırıp tartıştıracaktı.

Böyle olmadı, yani bizatihi teşhislerimiz pek tartışılmadı ve eleştirilmedi — çünkü bu teşhisler üzerinde yaygın bir anlaşma zemini nerdeyse otomatikman doğdu ve böyle toplantılarda görülebilen samimiyetsiz "pazarlık lisanı" (önce sen kendi milliyetçiliğin konusunda günah çıkar, sonra ben gene seni eleştireyim) hiç duyulmadı. Neden, diye düşündüğümde şu geliyor aklıma: Bu kongreye dışarıdan gelenler ya (a) çoğunlukla tarihçi değil eğitimci, sosyolog, psikolog veya siyaset bilimciydiler ve bu sıfatlarıyla, kendi ülkelerinin milliyetçi tarih eğitimine "dışardan" hayli sağlıklı teşhisler koymuşlardı (bu, özellikle Yunanistan'dan gelen kalabalık bir grup için geçerliydi), ya da (b) tarihçi olarak, kendi ülkelerinin standart tarih söyleminin dışında, çok seçme bir konuma sahiptiler. Hattâ bu özellikleriyle Tarih Vakfı'nın ikinci kongresi, pek çok klasik Ottomanist tarafından "böyle de *tarih* kongresi mi olurmuş?" diye küçümsenebilecek bir nitelik de taşıyordu belki. Ama öte yandan, Musevi cemaat liderinin otomobili bombalanır, Ege Denizi'nde hükümetler birbirlerini tehdit eder, Bosna'daki boğazlaşma sürerken, Tarih Vakfı - Boğaziçi Üniversitesi çatısıyla birlikte bu bileşim de galiba, benzersiz bir "güvenli sığınak" niteliği taşıyordu.

Gelecekteki projeler (ütopik mahiyette hazırlanacak ortak ders kitabı örnekleri, farklı tarafların paralel "kurban ediliş" öykülerinin derlenip yayınlanması, öğrenci değişimleri, vb) için doğan çok bereketli anlayış zemininin kalıcı kılınmasını dilerim. ■

ÖZEL DOSYA

SALGIN HASTALIKLAR

HAZIRLAYANLAR
H. ERDEM ÇIPA, HALİL BERKTAY

SUNUŞ

Her şeyin bir tarihi olduğu ve dolayısıyla Tarih disiplininin hiçbir konunun eşiğinde durup içeri girmekten çekinmesine gerek olmadığı, *Annales* dergisi ve ekolüyle birlikte gelişen zihniyet kazanımlarındandır. Kendisine anket uygulayan kızları, hayat düsturunu sorduklarında Marx'ın verdiği "İnsanî olan hiçbir şey bana yabancı değildir" yanıtı, günümüz tarihçiliğinin zenginliğinde yankı buluyor. Bu, tarihçiler açısından belki büyük romancılarınkine yakın bir ruhî derinleşmeyi de gerektirmekte, çünkü insanlığın çok daha çeşitli hallerinden anlamak, ses getirmek zorundalar şimdi : Birbirlerinin hem gizli konuşmalarını dinleyen, hem bitlerini ayıklayan köylülerden (Le Roy Ladurie); farklı rollere çıkan modern aktörlerin rahatlığıyla kılık ve kimlik değiştiren kır kurnazlarından (Nathalie Zemon Davis); Hicaz yollarına düşen Osmanlı hacılarından (Faroqhi); matbaa baskısı kitaplar aracılığıyla farklı bir kozmogoni aramaya koyulan yoksul değirmencilerden (Carlo Ginzburg); dervişlerden, abdallardan, heterodoks tarikat mensuplarından (İnalcık, Mélikoff, Faroqhi, Ahmet Yaşar Ocak); ortaçağda eşcinsellerden (John Boswell) veya entellektüellerden (Jacques Le Goff); soyluların bedenlerini, Kilisenin ruhlarını paylaşamadığı Fransız (Duby) ya da rüyalarında tasavvuf ile erotizmi birbirine karıştıran Üsküplü kadınlardan (Cemal Kafadar).

Ve galiba biraz da mikroorganizmalardan! Çoğu insanın bi. *Bilim ve Teknik* dergisine daha fazla yakıştıracağı bir konuyu tarih alanına çekmemizin gerekçesi, bizim açımızdan çok net : (a) yukarıdaki açıklamalar ve (b) geçtiğimiz kış Zaire'de, Kikwit kasabası ve çevresinde patlak veren Ebola salgını ile, aşağı yukarı aynı sırada Hindistan'da patlak veren veba salgını. Etrafımızı saran güncelliğin esinlendirdiği konular, sanırız bundan böyle giderek artan ölçüde yansıyacak *Toplumsal Tarih* sayfalarına : Bosna veya Çeçenya trajedilerinin ardında ne var ? Türkiye'de ve Hindistan'da genelkurmay başkanlarının statüsü neden çok farklı? Bu toplum niçin (Avrupa ve Amerika'ya kıyasla) savaştan korkmuyormuş, gençlerinin ölmesine aldırmıyormuş gibi duruyor? Ya da çağdaş siyasal yaşantının (SSCB'nin dağılması, Atatürkçülüğün tıkanması gibi) her yeni adımı, geçmişe (örneğin devrimlere) bakışta ne gibi değişiklikler yaratmakta? Fırsatları zamanında değerlendirip gerekli malzemeyi bir araya getirebildiğimiz ölçüde, "özel dosya"larımızın bir kısmını da bu tür soru ve sorunlardan hareketle oluşturmayı umuyoruz. İşte bunun bir örneği, aşağıda okuyacağınız Salgınlar Dosyası. Sıralama açısından, yalnız epidemilerin değil, historiyografinin de gelişme seyrini izlemeyi yeğledik (çünkü bulaşıcı hastalıklara toplumsal ve tarihsel bir olay olarak yaklaşmak, ilk defa bizim aklımıza gelmiyor kuşkusuz). Dolayısıyla önce Erdem Çıpa, bu konudaki (hacmi değil, düşünsel ufku ve problematizasyon veya teorizasyon düzeyi bakımından) belki en kapsamlı çalışma olan, William H. McNeill'in *Plagues and Peoples*'ının etraflı bir özetini sunuyor, (i) avcılık, (ii) sulamalı tarım, (iii) Avrasya'nın nehir havzası uygarlıklarının birleşmesi, (iv) Moğol dalgasının etkisi, (v) okyanuslar-arası etkileşimler, (vi) modern tıp bilimi ve örgütlenmesindeki gelişimin ekolojik sonuçları açısından ayrımlandırılmış, dikkatli analizi ve anlatımıyla. Tabii işin odak noktasında veba var ve bu vurgu, Necdet Sakaoğlu'nun Osmanlı toplumundaki salgınların, özellikle de veba salgınlarının toplum tarihi açısından (ihmal edilmiş) önemine dikkat çeken bir katkısıyla bütünlenmekte. Ardından Tolga Ersoy, "Kristof Kolomb'un sosyoekonomik sonuçları" arasında yer alıp almadığı hâlâ tartışılan frengi veya sifilisin ortaya çıkış ve yayılma sürecini, gene tarihsel ve ideolojik bir Doğu/Batı sorunsalı çerçevesinde değerlendiriyor. Richard Horton'dan çevirdiğimiz yazı ise bugünden geleceğe: Ebola salgınının, daha genel olarak (eski ve yeni) bir dizi virütik ve bakteryal hastalıktaki canlanışın insanlık için ne gibi tehditler ifade ettiğine dönük. Ama okuyucularımız, insanın yeryüzündeki varlığının her ânında çevreyi nasıl değiştirdiği, farkına varmaksızın hangi ekolojik kapıları açıp kapadığı, bunların yarattığı ve yaratacağı krizlerin belki de kalıcı ve kaçınılmaz bir olgu olarak düşünülmesi gerektiği (bir başka deyişle, son tahlilde virüs ve bakterilerden kesin kurtuluş diye bir şey olmayabileceği), hattâ bir ihtimal, insan-merkezli bir doğa perspektifinden bütünüyle vazgeçmenin daha doğru olacağı gibi noktalarda, McNeill'den Horton'a ortak bir duyarlılığın uzandığını farkedeceklerdir sanırız.

Halil Berktay

McNEILL'İN "SALGINLAR VE HALKLAR"I ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

H. ERDEM ÇIPA

Güçleri ve güçsüzlükleriyle, gizli azgınlıkları ve humma nöbetleriyle, oluşun gövdesidir tarih.

M.Foucault

"En derin acıma hislerini uyandıracak inlemeler duyuluyordu sadece. İnsanlar silinip gidiyorlar, geride, başkalarını öldürmeye tek başına yetecek pis bir koku kalıyordu. Bu korkunç sefaletten kurtulmak için herkes ölümü bekliyordu. Birçokları, cehennemin daha kötü olamayacağına inandığından umarsızlıkla ölüyorlardı. Sokaklarda açlıklarını hemen her yerde yatan cesetleri yiyerek gideren sürülerle kedi ve köpek dolaşıyordu. Kiliseler, dükkânlar ve evler; hepsi kapalıydı. Doktor, eczacı ve hattâ rahip bulmak imkânsızdı; herkes tedavi göremeden, dinin gereklerini yerine getiremeden ölüyordu. Şanslı olanlar boyunlarına bağlanan bir iple tarlalara kadar sürüklenerek yakılıyordu. Diğerleri sokaklarda, dar yollarda yerde kalıyor, kedi ve köpekler tarafından kemiriliyordu. Titus Vespasianus'un Yahudilere uyguladığından daha büyük bir zulmün acısını çekiyoruz, çünkü büyük günahlarımızla bunu onlardan daha çok hakettik."[1]

1656 yılında Napoli'de başgösteren vebayı ve onun sebep olduğu demografik yıkımı böyle algılıyordu John Baptista Spinell. Genel olarak salgın hastalıklardan, özel olarak da "kara ölüm" olarak anılan vebadan dolaylı ya da dolaysız olarak bahseden bu tür anlatılara, başta Boccacio'nun[2] *Decameron*, Camus'nün *Veba*, Hesse'nin *Narziss ve Goldmund* adlı eserleri olmak üzere birçok edebî yapıtta rastlamak mümkündür. Tarih boyunca ortaya çıktıkları coğrafyalarda uzun süre silinmeyecek izler bırakmış olan çok sayıda salgın hastalık arasında özellikle vebanın insanlığın kolektif hafızasında yer etmiş olmasını, bu hastalığın 14. yüzyıl Avrupa'sında, özellikle 1346-1350 döneminde, o zamanki nüfusun üçte birini yok etmesine ve bu tarihsel gelişimin uzun vadedeki etkilerine bağlamak, kanımca yanlış olmaz.[3] Aynı dönemde Ortadoğu'da da ortaya çıkan ve söz konusu her iki bölgede, aniden belirdiği gibi birkaç büyük dalgayı takiben yine aniden kaybolan veba, belki de bu özelliği yüzünden, insanlık tarihinde bir "ana mecra"nın varlığına çok deterministik biçimde inananlarca -farkında olarak veya olmayarak- neredeyse tarih-dışı bir olgu olarak algılanmıştır. Özelde vebanın, genel olarak da tüm salgın hastalıkların neden olduğu şiddetli şokların yarattığı istisnaîlik veya olağanüstülük yanılsaması, bunların insanlık tarihinin ayrılmaz parçası olduğu gerçeğinin bir ölçüde göz ardı edilmesine yol açmıştır.

"DOĞAL" MI, TARİHSEL VE SOSYAL Mİ?

İnsan yaşamının "doğal" kabul edilen pek çok boyutunun tarihî değerinin düşünülmemiş olmasının, tarihçilerin tarihe bakışlarındaki önemli boşluklardan biri olduğuna dikkat çekmesi açısından, William H. McNeill'in *Plagues and Peoples* (Doubleday 1976, Blackwell 1977, Penguin 1979) adlı kitabı önemli bir noktaya işaret ediyor. Yıllar yılı Chicago Üniversitesi'nde tarih profesörü olan (ve bu arada, Halil İnalcık'a da Chicago'da kürsü verilmesini sağlayan), *American Historical Association*'ın başkanlığına seçilen, Türkiye'de de *Dünya Tarihi* (1. bas. Kaynak Yay., 1985) adlı standart ders kitabıyla tanınan McNeill, günümüzün gerçekten geniş perspektifli tarihçilerinden. Onun için, hastalık kavramının "geniş sınırlar içerisinde tarihsel ve sosyal bir niteliğe sahip" olduğu yolundaki duyarlılığına şaşmamak gerek. Bu doğrultuda McNeill, salgınları da dar anlamıyla biyolojik birer olgu olarak değil, evrensel doğa yasalarının üzerinde bir gelişme gösteren insanlığın tarihsel macerası bağlamında değerlendiriyor.

McNeill'in yaklaşımı, insani olmayan unsurların insanlık tarihinin akışına olan katkılarını algılayan, ama bunları tarihe dışsal etkiler olarak değerlendiren tarihçilerinkinden bir temel noktada farklı. Kitabında, salgın hastalık olgusunu insanlık tarihindeki birtakım gelişmelerin ne sadece sebebi ne de sadece sonucu olarak değerlendirmeyen McNeill, ortada basit bir sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde açıklanabilecek iki farklı unsur olmadığını; kavramsal açıdan "insanlık tarihi" ve "salgınlar" olarak iki ayrı olgudan söz edilse bile, bunların arasında olan ilişkinin karşılıklılık prensibi bağlamında incelenmesinin gereğini vurguluyor. Zira bir yandan -doğanın bir parçası olan- insan, faaliyetleri ile fiziksel çevresini farklılaştırırken, diğer yandan, doğada insanın neden olduğu ya da ondan bağımsız meydana gelen gelişmeler, insanı ve onun yaşam koşullarını, yani insanın tarihini etkilemektedir. Böylece McNeill'in doğaya bakışı, doğanın bir tarihi olmadığını, doğadaki tüm süreçlerin döngüsel bir karaktere sahip olduğunu savunan Hegelci görüşten de, doğadaki değişimleri, yönü belirli ve doğrusal bir evrim olarak algılayan Darwinci yaklaşımdan da farklı bir yer tutuyor.

ATALARIMIZ HEP HASTA MIYDI?

İnsan vücudunun kıllarla kaplı olmaması, gözün derinlik algısı ve elin kavrayıcı niteliği gibi faktörler göz önüne alındığında, insanın atalarının, sıcaklığın sıfır derecenin altına hemen hiç düşmediği, ağaçlar-

la kaplı bir ortamdan türediği varsayılabilir. Afrika'da yapılan kazılarda bulunan 100.000 yıl öncesine ait kemik kalıntıları (her ne kadar McNeill'in bu kitabı yazmasından bu yana paleoantropolojide daha pek çok sıçrama kaydedildiyse de), esas olarak bu varsayımı doğrular niteliktedir. Afrika'nın insanlığın beşiği olduğunun kanıtı olarak görülen bir diğer gerçek de, bu kıtada varlığını sürdüren hastalıkların çoğunun insanlığın "tanıdığı" hastalıklar olmasıdır. Nemli ve sıcak bir ortamın canlıların çeşitliliği için önemli bir etken olduğu düşünülecek olursa, diyor McNeill, insanın atalarının tropik ormanlarla kaplı bir bölgede karşılaşmış olduğu hastalıkların da çok çeşitli olduğu sonucuna varılabilir. Hattâ bu noktada, atalarımızın daima hasta olup olmadıkları sorusu hemen akla gelecektir.

Bu soruyu cevaplandırmadan önce, bir canlılar topluluğunun içinde varlığını uzun bir süre sürdüren ama şiddetli sıçramalarla, kısa dönemlerde çok sayıda insanı öldürmeyen *endemik* hastalıklar ile, "tecrübesiz" topluluklar söz konusu olduğunda çok kısa sürede çok şiddetli demografik yıkıma neden olan *epidemik* hastalıklar arasında bir ayırım yapmak gerekir. (Birkaç kıtaya yayılıp dünya çapında kitlesel ölümlere yol açan çok büyük salgınlar içinse *pandemi* deyimi kullanılıyor.) İnsanın atalarının ilk yaşama alanı olan tropik ormanlardaki canlıların çeşitliliği, insana zarar vermesi olası mikroorganizmaların varlığının yanı sıra, bu ormanlarda kurulmuş olan biyolojik dengeye de işaret eder. Mikroorganizmalar ile insanların binlerce yıl birlikte yaşamış olmasının her iki canlı türü açısından da nisbeten dengeli bir ilişki sonucunu verdiği ve bu yüzden pek çok hastalığın insan toplulukları için endemik karakter taşıdığı varsayılabilir. Biyolojik evrim ve uyum sağlama sürecinin önemi göz önünde tutulduğunda, McNeill insanın atalarının sürekli olarak hasta olmadığı sonucuna varıyor.

DENGE BOZULMAYA BAŞLIYOR

Plagues and Peoples'ın kronolojik sıra izleyen bölümlerinde McNeill, tropik ormanlardaki biyolojik açıdan uyumlu ve dengeli yaşamın, insanın "ağaçtan inmesi" ve çayırları kendine yeni yaşam alanı olarak belirlemesi ile değiştiğini anlatıyor. Daha önce ormanlarda tanıdığı hastalıklardan çok farklı hastalıklar ile karşı karşıya gelen insan, kendisine av olarak belirlediği hayvan sürülerinin peşinden -Eski Dünya'da- kuzeye doğru ilerleyerek daha soğuk ve/veya daha kuru coğrafyalarla tanıştı. Söz konusu yeni yaşam alanlarında insanı bekleyen mikroorganizmaların çeşitliliğinin az olması, insan ile o sıralardaki avı olan büyük hayvanlar arasındaki ilişkinin, insan ile mikroorganizmalar arasındaki ilişkiye oranla daha önemli olmaya başlaması sonucunu doğurdu. Richard Horton'un "Küresel Tehdit: Bulaşıcılık" yazısının sonlarında Marc Lappé'den aktardığı görüşlere çok benzer biçimde McNeill de, *Homo sapiens*'e bir de kırıma uğrattığı canlılar dünyası perspektifinden yaklaşmamızı öneriyor. McNeill'e göre "farklı bir açıdan bakıldığında şiddetli bir epidemiyi andıran insan"ın günümüzden 20.000 yıl kadar önce avlana avlana av hayvanlarının sayısını önemli ölçüde azaltması, onu yeni besin kaynakları bulmaya itmiştir.

Buluşların ve kültürel adaptasyonun farklı çevrelere biyolojik uyum gereksinimini azalttığı bu çağlarda, tarımın başlamasının ve hayvanların evcilleştirilmesinin sonucu olarak besin zincirinin kısalması ve insanın besin piramidinin en üstüne yerleşmesi, biyolojik çeşitliliği azaltı. Yerleşik düzene geçilmesi de, hem insanların toplu olarak yaşamasına, hem de sulama sistemlerinin gelişmesine, dolayısıyla da hastalıkların daha kolay yayılmasına sebep oldu. Bağırsak parazitlerinin ve karaciğer sülüğünün yanı sıra, bir ara-konak vasıtası ile taşınan hastalık yapıcı mikroorganizmalar da insandan insana kolayca geçmeye başladı.

MAKROPARAZİTİZM-MİKROPARAZİTİZM

Yerleşik tarımın olmazsa olmaz koşulu olan sulama sistemlerinin geliştirilmesinin, sosyal değişimi hızlandıran iki önemli sonucu olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, sulama faaliyetinin düzenlenmesi için gerek duyulan otoriter liderliğin belirmesidir. Tarımla uğraşan ve bu yüzden de yeni hastalıkların saldırısına uğradığı için eskiye oranla fiziksel olarak güçsüzleşen köylülerin durumu ise, ikinci bir unsur olarak değerlendirilebilir. Tabii, firavunların güçlenmesinde Mısır'daki salgın hastalıkların ne dereceye kadar etkili olduğunu tespit etmek zordur; ama yine de hiç tesirleri olmadığını varsaymak yanlış olacaktır.

McNeill, insanların da diğer insanlar üzerinde -aynen mikroorganizmalar gibi- parazit etkisi yaptığını belirtirken, doğadaki biyolojik evrim ve uyum sürecine benzer şekilde insan topluluklarının da bir sosyal uyum sürecine sahip olduklarına işaret etmektedir. Başlangıçtaki sömürülerinin öldürücü olmasına rağmen doğada varlıklarını sürdüren mikroorganizmaların konaklarını öldürmemeyi, hattâ mümkün olduğunca uzun süre yaşatmayı "öğrenmeleri" gibi, insanlar da önceleri yamyamlık çerçevesinde iletişim kurdukları diğer insan topluluklarını hakimiyet altında tutmanın ve yaşamalarına izin vermenin kendileri için daha yararlı olduğunu "öğrenmişlerdir". Bu açıdan bakıldığında kabaca (a) yamyamlık, (b) başkalarının elinden ürünlerini zorla alma ve (c) rant toplanması şeklinde belirlenebilecek üç evreyi, insanların sosyal uyum sürecinin aşamaları olarak görmek mümkündür. McNeill, "öldürücü olmayan ama sürekli bir hastalık" olarak nitelediği "devlet"i, bu uyum süreci sonucunda beliren sosyal yapının en üst noktasında makroparazitizmin kurumsallaşmış şekli olarak değerlendirmektedir.

Dicle, Fırat, Nil, İndus, Ganj, Sarı Irmak gibi nehir havzalarında filizlenen uygarlıkların önemli özelliklerinden biri de, bulundukları bölgelerde çok sa-

yıda hastalığın endemik olarak barınmasına imkân tanımış olmalarıdır. Akdeniz kıyıları, Ganj ve Sarı Irmak havzaları bu özellikleriyle üç ayrı "hastalık havzası" olarak değerlendirilebilir. M.Ö. 1000 yıllarına gelindiğinde gerek makro, gerek mikroparazitlerin toplum içinde "endemik" hale gelerek belirli bir dengeye ulaşmış olmaları, söz konusu uygarlıkların nüfuslarının artmasına ve bu uygar toplulukların coğrafî yayılımlarına imkân vermiştir. McNeill'e göre, Akdeniz, Hint ve Çin uygarlıklarının çevrelerindeki toplulukları hakimiyetleri altına almalarında, kültürel faktörlerin yanı sıra epidemik sindirmenin de önemli rolü olduğu hatırlanmalıdır. Zira "uygar" topluluklarda endemik olarak varlığını sürdüren bazı hastalıkların, geniş bir coğrafyaya dağılmış olarak yaşayan "tecrübesiz" insan toplulukları üzerinde yaptığı epidemik etki çoğunlukla yıkıcı olmaktadır.

Daha ileri bir tarihî dönemden de olsa, Amerika'nın kolonizasyonu sırasında Hernando Cortez'in 600 civarında adamıyla, sayıları milyonlara ulaşan İnka ve Aztek uygarlıklarının demografik çöküşüne neden oluşunda çiçek hastalığının rolünü hatırlatmak bu bağlamda yeterli olacaktır. 1518-1568 yılları arasındaki dönemde yerli nüfusun yüzde 90 oranında silinmiş olmasında, elbette İspanyolların uyguladığı fiziksel baskı ve şiddetin de rolü vardır; ancak "tecrübesiz" İnkalar ve Aztekler üzerinde ilk defa karşılaşılan çiçek hastalığının etkisi çok daha büyük olmuş olmalıdır. McNeill'in *Plagues and Peoples*'ı yazmasına esin kaynağı olan bu epidemi, aynı zamanda Amerika'nın yerli dinlerinin de çok kısa zamanda yok olmasına yol açmıştır. Kendileri "İspanyolların bir nefesi ile" hastalanıp ölürken İspanyollara hiçbir şey olmadığını gören Güney Amerikalıların, kendi tanrılarına olan güvenlerinin azalması ve istilacıların tanrılarının daha üstün güçlere sahip olduğuna inanmaları sonucunda eski dinlerini terk ettikleri düşünülebilir. Bütün bunlar biyolojik bir etkenin, bir topluluğun demografik, sosyal, dinî vb pek çok boyutunda kısa zaman içinde ne şiddetli tesirleri olabileceğini açıkça göstermektedir.

Ölümün Dansı.
M. Wohlgemuth, tahtabaskı, 1493.

HASTALIK HAVZALARININ BİRLEŞMESİ: KARA ÖLÜM

McNeill, Uzakdoğu ile Avrupa arasında ticaretin düzenli hale gelmesiyle birlikte çok sayıda insanın kültürel ve epidemik sınırların ötesine geçmelerinin, sadece malların değil hastalıkların da mübadelesi sonucunu doğurduğuna dikkat çekiyor. Özellikle 13. yüzyıldan itibaren Moğol hareketleri hastalık dengelerini kaydırarak, Hindistan kökenli "kara sıçan"ları konak olarak kullanan pirelerin taşıdığı *Yersinia pestis*'in[4] Avrasya bozkırlarındaki kemirgenlere bulaşmasına sebep oldu. 1331'de Çin'de şiddetli bir salgın şeklinde ortaya çıkan hıyarcıklı veba, 1346'ya kadar kervansaraydan kervansaraya atlayarak Kırım'ın Kefe şehrini kuşatma altında tutan bir Moğol ordusunda ilk defa satha çıktıktan sonra, hızla Doğu Avrupa'ya yayıldı.

1346-1350 arasında Avrupa'da yaşanan ilk şokun etkisi korkunç olmuştu. McNeill, dört yıllık süre zarfında Avrupa'nın tamamında nüfusun üçte birinin yeryüzünden silinmesine neden olan hıyarcıklı vebanın daha sonra da dalgalar halinde geri gelmesinin yarattığı uzun vadeli sosyoekonomik sonuçları tartışılmaz görüyor. Avrupa'da altı nesil süren biyolojik uyum sürecine paralel olarak gelişen kültürel uyum sürecinin sonuçları da, özellikle günümüze kadar uzanan etkileri açısından önemlidir. Enfeksiyon riskini en aza indirmek için sarfedilen çabalar sonucunda ilk olarak 1465'te Ragusa (Dubrovnik) ve 1485'te Venedik'te kurumlaşan karantina uygulamaları, bir yandan o dönemdeki salgınların hızını sınırlarken öte yandan sonraki dönemlerde uygulanacak yeni önlemlere öncülük etmiştir.

McNeill, vebanın yarattığı ilk şokun toplum yaşantısına etkisinin hedonizmden mistisizme uzanan bir yelpaze içinde çeşitlilik gösterdiğini tadını çıkara çıkara anlatıyor. Vebanın, yarattığı şiddetli sarsıntı nedeniyle "Tanrının gazabı" ve insanların günahlarına karşılık gönderdiği bir bela olarak algılanması, bazı insanları, hiç olmazsa son günlerini sınırsız yaşamaya yöneltirken, diğer bir kısmını da diğer uca, münzevîliğe itmişti.[5] Bu iki aşırılığın ortasında ise, felaketin büyüklüğünü ve insanların bu felakete karşı çaresizliğini görmelerine rağmen ona çözüm arayan, aralarında din adamlarının da bulunduğu[6], genelde yerel yönetim sorumlularından oluşan bir zümre yer alıyordu. Bu zümrenin ne derece etkin olduğu tamamen içinde faaliyet gösterdiği koşullara, yönetimi altında bulunan halkın tutumuna, salgının şiddetine ve kullanılan yöntemlere bağlıydı.

TIBBIN GELİŞMESİ

Hıyarcıklı vebanın 14. yüzyılda bir pandemi olarak ortaya çıkmasından çok önce, epidemilere karşı halkın "karanlığa kör atış" olarak nitelenebilecek bazı önlemleri el yordamıyla bularak uyguladığını, bunların pek çoğunun da özellikle dinler vasıtasıyla sonraki kuşaklara aktarıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Tabii, bu uygulamaların ampirik bulgulara dayanmadığı, pek çoğunun gelişigüzel bir şekilde kabul edildiği unutulmamalıdır. Örneğin Musevîlik ve Müslümanlıkta domuz etinin yasak olmasını, hayvanın taşıdığı parazitlerin zararının bilinmesine değil, domuzun yaşam tarzının insanlarda yarattığı olumsuz izlenime bağlamak da-

ha doğru olur. Aynı şekilde, bazı ilkel kabilelerin yeraltında yuvalanan kemirgenlere yaklaşılmaması gerektiği yolundaki inançlarının da, kemirgenlerin taşıdığı parazitlerin farkında olunmasından değil, söz konusu kabilelerin bu hayvanları tabulaştırmış olmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Bu tabulaştırmanın kökeninde, kolektif bilinçaltında yer etmiş eski bir epidemi tecrübesinin yatıp yatmadığı ise cevaplandırılması zor bir sorudur.

Söz dinlerden açılmışken, McNeill, hastalıklardan korunmak için uygulanan bir kısım dinî ritüellerin hastalıkları en az bu ritüeller kadar "kutsal" hale getirdiğine işaret ediyor. Özellikle Hindistan'da görülen "nehirde toplu yıkanma" törenlerinin, kolera ve tifonun yanı sıra pek çok başka rahatsızlığı da önlemek yerine bunların yayılmasına katkıda bulunduğu varsayımı, gerçeğe hiç de uzak değildir. Tüm bunlara rağmen, dinlerin maddî ve manevî temizlik ile sosyal dayanışmanın önemini vurgulaması salgınlarla mücadele açısından olumlu olmuştur, diyor McNeill. 6. ve 7. yüzyıllarda Batı Roma İmparatorluğu'nun güneydoğusunu etkileyen veba salgınının, hastalığa yakalananlara "öbür dünya"nın garantisini veren ve hastaya yardım edilmesi yoluyla sosyal dayanışmayı kuvvetlendiren Hıristiyanlığın paganizm karşısındaki gücünü arttırdığı, hiç de yabana atılmaması gereken bir iddiadır.

Öte yandan McNeill, temel prensipleri itibarıyla veba ile mücadelede olumlu etkileri olan Hıristiyanlığın, zaman zaman dogmatik uygulamaların da kaynağı olduğunu hatırlatmayı ihmal etmiyor. Akılda tutulması gereken husus, bu uygulamaların zamandan ve mekândan bağımsız olmadığı ve dinî inanç ile aklın birbirine taban tabana zıt bir şekilde ele alınmaması gerektiğidir. Zira 14. yüzyıl Avrupasına bakıldığında, akla dayalı olduğu varsayılan tıp biliminin de hemen tümüyle bilgi eksikliğinden kaynaklanan bir dogmatizm içerisinde bulunduğunu tesbit etmek mümkündür. Pratikte yararları "ruhu kurtaran" papazlardan pek de farklı olmayan doktorların tek ayırıcı özelliği "bu dünyanın işleri" ile uğraşıyor olmalarıydı. Doktorların faydasının pek çok durumda psikolojik olmaktan öteye geçemediği göz önüne alındığında, yeni kürlerin denenmesi ve tekrarlı gözlemlerin yapılmasına imkân sağlayan hastanelerin kurulmasına kadar, demografik açıdan önemli bir başarı elde edemedikleri söylenebilir.

Yeniçağın şafağında Paracelsus'un (1493-1541), Galen'in (d. MS 129) ilkçağdan gelen otoritesine karşı çıkabilmesi için, Amerika'nın keşfinin sağladığı yeni bilgi birikiminin beklenmesi gerekiyordu. O dönemde hakim olan tıbbî düşünce prensiplerinin sorgulanması sonucunda, antikiteden beri gücünü sürdüren hakim tıbbî düşünce sisteminde çatlaklar belirmeye başladı. Salgın hastalıkların, muhtemelen topraktaki cesetlerin veya diğer bazı maddelerin çürümesi sonucunda oluşan *miasma* yüzünden ortaya çıktığı yolunda, Hipokrat'tan beri geçerliliğini koruyan teoriye karşı, 1546 gibi erken bir tarihte Gerolamo Fracastoro mikrobik yayılma teorisini ortaya koydu.[7] Ne ki o dönemde tüm Akdeniz havzasında uygulanan karantina yöntemlerini teorik açıdan haklı çıkaran bu sav, 1880'lerde mikroskobun bir anda tüm dengeyi mikrobik bulaşma teorisinin lehine çevirmesine kadar, kabul görmedi.

McNeill, 19. yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın hemen her yerinde görülen kolera salgınlarının, tıp alanında sağlanan gelişmeler ile eşzamanlı biçimde ortaya çıkmasının yeni bir dönüm noktası oluşturduğu kanısında. Özellikle 1848'de Londra'da ortaya çıkan büyük kolera salgını sonrasında, sağlıkla ilgili faaliyetler kurumsal bir yapıya kavuştu. Günümüzde şehir hayatının olmazsa olmaz koşulu olarak algıladığımız kanalizasyon şebekeleri ve suyollarının, Avrupa'da 1850'lerden sonraki şehirleşme hareketi ile başladığı göz önüne alınacak olursa, temizlik konusundaki gelişmelerin ne kadar geç bir döneme rastladığı daha iyi anlaşılabilir.

Hızlı ve tek-çizgili bir bilimsel gelişme anlayışı açısından, burada ilginç bir husus daha var: 1877'de Louis Pasteur'ün şarbon, 1882'de de Robert Koch'un verem basilini bulmasından sonra dahi *miasma* teorisi gücünü yitirmedi. Zira ne şarbon ne de verem, kolera gibi bir epidemi biçiminde ortaya çıkmamış, ansızın yıkıcı tesirlere yol açmamıştı. *Miasma* teorisinin yanlış olduğunun herkesçe kabul edilecek ölçüde kanıtlanmış sayılması için, Koch'un 1883'te koleradan sorumlu olan basili bulduğunu açıklaması gerekiyordu ki, bu bile -1892 gibi geç bir tarihte ünlü bir Alman doktorun kolera basili ile dolu bir kabı sırf mikrop teorisinin yanlış olduğunu kanıtlamak için kafasına dikmesine yol açacak kadar- büyük bir direnç ile karşılaştı. Buna rağmen, 1883'te difteri, 1896'da tifo gibi hastalıkların basillerinin tespit edilmesinin de desteğiyle, 19. yüzyılın sonunda, mikrop teorisi mutlak surette hakim teori haline geldi. Bu bağlamda, 20. yüzyılda insanlığın tıp alanında gösterdiği muazzam gelişmenin temelinin 19. yüzyıldaki bu ilerlemelerde yattığını unutmamak gereklidir.

YA MİKROORGANİZMALARIN TARİHİ?

İnsanlık tarihi insanın yeryüzünde varoluşundan itibaren başlatılacak olursa, mikropların tarihini çok daha önceki bir dönemden itibaren ele almak gerektiği önermesi ve buna bağlı anlatımlar, McNeill'in kitabının özellikle ilginç bir boyutunu oluşturuyor. Hastalık olgusuna, sadece 7. ve 14. yüzyıllardaki veba ve 19. yüzyılın ikinci çeyreğindeki kolera pandemilerinin insanlık tarihi üzerindeki etkileri çerçevesinde yaklaşmak, diyor McNeill, bu olgunun varolduğu sürece insanı ve insanlığı sürekli olarak etkileyen faktörlerden biri olduğunu göz ardı etmek anlamına gelecektir.

İster "tecrübesiz" bir topluluğun ilk defa karşılaştığı türden bir salgın hastalık, isterse herhangi bir toplulukta yerleşik olarak yaşayan bir çocuk hastalığı olsun, hastalık kavramının insanlık tarihi-

nin akışının bir parçası olduğunun gözardı edilmemesi, tarihe bütüncül bir yaklaşımın önkoşullarından biridir. Doğanın ve doğal felaketlerin bütünsel tarihinin yazılması gibi bir girişimde bulunulduğunda, kıvrımlar yaparak ilerleyen bir nehir olarak algıladığımız tarihin akışında, o nehrin içinde hiç de görmediğimiz -görsek de etkilerini dikkate almadığımız- kimisi küçük kimisi büyük taşların ne denli önemli rolü olduğunun çok çarpıcı bir biçimde kendini göstereceğini düşünüyorum.

Bugünden geriye bakıldığında, geride bırakılan yolun bir "zorunluluk" olarak algılanmasının yarattığı yanılsamanın doğal sonucu olarak, tarih-dışı diye algılanan pek çok unsurun aslında tarihin ta kendisi olduğunun anlaşılması ve bu unsurların her birine hakettiği önemin verilmesi gerekmektedir. McNeill'in dediği gibi "tarihte kendine muzaffer bir şekilde yer edinmiş olan insanlığın, sistemi bir bütün olarak değiştirmemiş" -ve değiştiremeyecek- olduğu unutulmamalı; "insanın yetenekleri ile hastalıkları arasında süregelen ve sürecek olan yarışın galibinin kim olacağını"nın belli olmadığı hatırda tutulmalıdır. Bu belirsizlikle ilgili olarak, Camus'nün *Veba*'sının sonundaki şu pasaj ilgi çekicidir:

"... bu sevincin her zaman tehlikeye uğrayacağını aklından çıkaramıyordu. Çünkü bu neşeli kalabalığın bilmediği ve kitaplarda yazılı olan bir şeyi o biliyordu. Veba mikrobunun hiçbir zaman yok olmadığını; eşyada ve çamaşırda yıllarca kalabildiğini; odalarda, bodrumlarda, sandıklarda, mendillerde ve kâğıtlar arasında sabırla beklediğini ve vebanın bir gün gelip insanları felakete uğratmak ve onlara ders vermek için, farelerini uyandırıp onları mutlu bir kente ölmeye yollayacağını biliyordu."[8]

Günümüzde HIV, Hanta, Lassa ve son olarak da Marburg-Ebola virüslerinin varlığı insanlığın zihninde bir tür hastalık bilincini sürekli uyanık tutmakta -insanlık tarihinin sadece insanın değil, onun tarihini etkilediği ölçüde mikroorganizmaların da tarihi olduğunu ve bu canlıların insanlık tarihinin geleceğine etkilerinin belirsizliğini vurgularcasına... ■

1- Spinell'den aktaran: Johannes Nohl, *The Black Death* (Unwin Books: Londra, 1971), s. 28.

2- Kendi babası da 1348'de Floransa'daki veba salgınında ölen Giovanni Boccaccio'nun veba hastalığını ve salgın koşullarını tasvirî klasik nitelik taşır:
"... hastalık erkek ve kız çocuklarda, ya koltuk altında ya da kasıkta, bazıları bir elma, bazılarıysa bir yumurta büyüklüğünde şişliklerle başlıyordu. Kısa süre içinde bu iki iltihaplı bölge kocaman oluyor ve iltihap vücudun tüm bölümlerine yayılıyordu. Bundan sonra -hastalığın özelliği buydu- çoğunun kollarında, bazılarının uyluklarında ve vücutlarının hemen her yerinde, bazen az sayıda ve büyük, bazen de küçük ve kalın benekler oluşuyordu." [Boccaccio'dan aktaran: Johannes Nohl, *age*, s. 10.]
"Artık yeterli kutsal toprak bulunamıyordu; çünkü günün her saatinde şehirdeki tüm kiliselere çok sayıda ceset getirilmekteydi. Bu gövdeleri eski geleneklere göre gömecek uygun yerler bulunamıyordu. Bunun üzerine, tüm kilise ve kilise bahçeleri dolduktan sonra büyük ve derin çukurlar kazılması, yüzlerce gövdenin gemilerde malların istiflenmesi gibi bu mezarların içine yığılması zorunlu oldu. Cesetler birbiri ardına az miktarda toprakla örtülüyor, çukurun ağzına gelinceye kadar bu böyle sürdürülüyordu." [*age*, s. 16.]

3- Avrupa'da 7. ve 14. yüzyıllarda iki büyük dalga halinde ortaya çıkan hıyarcıklı vebanın yıkıcı etkisi o kadar büyük olmuştur ki, zaman içinde hemen her türlü salgın hastalık "veba" olarak adlandırılmıştır.

4- McNeill, veba etkeninin eski adı olan *Pasteurella pestis*'i kullanıyor. Biz bu dosyadaki başka yazılarla tutarlı olması bakımından *Yersinia pestis*'i yeğledik.

5- Floransa'da 1348'de başgösteren vebadan bahsederken Boccaccio'nun halk arasındaki farklı tepkiler hakkında naklettikleri ilginçtir:
"Ağırbaşlı ve kendine hakim bir şekilde, her türlü aşırılıktan uzak yaşamanın, tüm kötü olaylara karşı direnmek için yeterli olduğunu düşünenler vardı. Bunlar kibarca bir araya gelerek evlerine kapanıyor ve dış dünya ile ilişkilerini kesiyorlardı; böylece hasta olan hiç kimse onlara yaklaşamıyordu. Daha güvenli olması için -lükse kaçmadan- leziz yiyecekler ve iyi şaraplarla besleniyor, birbirleriyle fazla konuşmuyor, ölmekte olan insanların çığlıklarını duymamak ve gömülmeye götürülen cesetleri görmemek için pencereden bakmıyor, müzik sayesinde rahatlayarak yaşıyorlardı. Başkaları ise tam aksini düşünüyor, bu kadar yıkıcı bir felakete dayanabilmek için, sürekli içiyor, kendi aralarında eğleniyor, her türlü istahlarını canlarının istediği şekilde tatmin ediyor, her şeye gülüyor, gece gündüz şarkılar söylüyorlardı. Bazen şu bazen bu meyhaneye gidiyor, kuralsız ve ölçüsüz yaşıyorlardı. Her şeyden vazgeçtikleri için de bunu kolaylıkla yapıyorlardı." [Boccaccio'dan aktaran: Johannes Nohl, *age*, s. 12.]

6- *Faith, Reason and The Plague* adlı eserinde, Toskana'daki Monte Lupo kasabasını 1630-1631 yıllarında etkisi altına alan veba salgınını anlatan Carlo M.Cipolla, "tarihi insanlar yapar, kategoriler değil" diyerek, "tarihi sadece soyut sınıf ve kategori kavramları ile yorumlayanlar"ın, pozitivist aklın temsilcisi olarak gördükleri doktorlar ile -bir noktaya kadar- dogmatik düşüncenin savunucuları olarak yorumladıkları ruhanîler sınıfını, birbirlerine taban tabana zıt iki blok olarak algılamalarının beraberinde getirdiği anlayışın yarattığı boşluğa dikkat çekiyor. [Carlo M. Cipolla, *Faith, Reason and the Plague*, (W.W.Norton & Company: New York, 1981).]
Cipolla'nın, soyut sınıf tanımlamalarının insan gruplarına -bireysel düşünce farklılıklarını göz önüne almadan- homojen topluluklar olarak yaklaşan görüşe karşı kitabının satır aralarına yerleştirdiği eleştiriye katılıyorum. McNeill de, veba ile mücadelede ön saflarda yer alan din adamları kadar, salgına karşı pasif kalan yerel yöneticilerin de varlığına işaret ediyor. Kanımca, mücadelenin nihaî sonucunu belirleyen unsur olan halk kitlelerinin faaliyetleri de unutulmamalıdır. Bununla bağlantılı olarak, vebaya karşı mücadele edenlere modern anlamda pozitivist bir bilinç yüklemenin, tarihe retrospektif olarak ve bugünün gözlükleriyle bakılmasının bir sonucu olduğu kanaatindeyim. Geçmiş dönemlerde insanların el yordamıyla ve deneme-yanılma süreçleri sonucunda ulaştıkları gelişme düzeyini, baştan itibaren bilinçli bir şekilde yürütülmüş faaliyetlerin sonucu olarak görmek, o dönemin bireylerine bugünün bilincini atfetmek demek olacaktır ki, bu da anakronik bir yaklaşımdır.

7- Birçok Avrupalının, vebanın ortaya çıkması ve yayılmasında yıldızların birinci derecede önemli rolü olduğunu savundukları bir dönemde, İbnü'l-Kâtib'in (1313-1374), vebanın bulaşma yoluyla yayıldığı konusundaki fikirlerini ampirik düzeyde kalarak da olsa öne sürmesi ilginçtir.
Bununla bağlantılı olarak, Avrupa'nın tersine Müslüman ülkelerde vebaya mutlak surette tepkisiz kalındığı yolundaki klasik görüşün de kabul edilemeyeceğini düşünüyorum. McNeill'in de katıldığı bu görüşün zayıf yanlarına işaret etmesi açısından, Michael W.Dols'un *The Black Death in The Middle East* (Princeton University Press: New Jersey, 1977) adlı eserini çok önemli buluyorum. Dols, Müslüman dünyasında -tıpkı Avrupa'da olduğu gibi- uzun süre geçerliliğini koruyan *miasma* teorisinin ve vebanın Tanrı tarafından gönderildiği fikrinin hakimiyetine rağmen, vebayı önlemek veya tedavi etmek amacıyla tıp ile uğraşanların doğal ilaçlar, kürler ve diyetler önerdiğine, toplantıların ve geniş kitlelerin katıldığı cenaze törenlerinin engellenmesini istediklerine işaret ediyor. Bütün bunlar, vebaya karşı bir mücadelenin varlığını gösteriyor. Demek ki hem Ortadoğu'da hem Avrupa'da bir yandan akla, diğer yandan da yerleşik inançlara dayanan mücadele yolları denenmekteydi. Bu bağlamda, her iki bölgede de vebaya açık bir tepki olduğunun kabul edilmesi ve uygulamadaki farkın bu farklı bölgelerdeki farklı sosyal koşulların sonucu olduğunun anlaşılması gerekmektedir. Avrupa'yı "akıl", Ortadoğu'yu "inanç" ile özdeşleştiren indirgeyici ve dikotomik anlayıştan bu sayede uzaklaşılabilir.

8- Albert Camus, *Veba* (çev. Nihal Önol; Altın Kitaplar, İstanbul, 1985), s. 296.

OSMANLI'DA SALGINLAR

NECDET SAKAOĞLU

Ahmed Vefik Paşa, Lehçe-i Osmanî'de "salgın" için "Hastalık, maraz-ı müstevlî, saliyâne, tevzî' olunmuş vergü" diyor.[1] Yani, biri doğadan öteki devletten halka salınan iki âfet! Bulaşıcı ile verginin benzerliğini Türk mantığı "salgın" sözcüğünde pek mükemmel buluşturmuştur.

Salgın (saliyâne) türü vergiler konusunda halkımızın yüzyıllarca katlandığı sıkıntılar, arşivlerimizdeki binlerle belgenin tanıklığında yapılan araştırmalarla her gün biraz daha aydınlanıyor. Fakat, her devirde kol kola gezen salgınlarla kıtlıkların kitleleri kasıp kavurmasına ilişkin araştırmalar, bu iki gerçeğin bize kadar ulaşan kalıtsal sonuçları bakımından daha önemlidir. Daha eskileri bir yana bırakalım; 20. yüzyıl başında, Balkan (1912-1913), I.Dünya (1914-1918) ve İstiklâl (1919-1922) savaşları sürecinde cephelerdeki askerlerle Anadolu'daki "muinsiz", mazlum, yoksul, cahil halkın, sefalet karabasanlarında lekeli humma (tifüs), kara humma (tifo), kolera, taun (veba), dizanteri, sıtma ve ince hastalık (verem) salgınlarına kaç milyon kurban verdikleri bilinmiyor. Örneğin benim, 1914'te koleradan ölen babaannemle ilgili bir kayıt bulabilmem olanaksızdır. O zaman on yaşında bir çocuk olan babamdan dinlediğim "anne ölümü" öyküsü, bir yaz evinde tecrit edilen otuz beş yaşlarındaki kadıncağızın, morarıp kararıp kasılarak birkaç saat içinde can verişiydi. Divriği'nin anlı şanlı bir "Abdülhamid paşası" iken yazgının sillelerini yiyen ve en son 1918'de Gürün'den dönüşünde tifüs teşhisiyle askerî karantina hastahanesine yatırılıp orada ölen Mehmedbeyzâde Abdullah Paşa Bey[2] için de bir rapor düzenlenip saklandığını sanmıyoruz. 30-40 yıl önce yaşlılardan dinlediğime göre, salgın yılları boyunca hemen her gün, köprü başlarında, sokak köşelerinde üzerlerine sönmemiş kireç serpilmiş ölüler görmek olağanmış. Bunlar uzaktan seyredilir, karantina görevlilerinin gelip kaldırmaları beklenirmiş.

Türkiye'yi bir uçtan bir uca çarpan ve İstanbul'da günlük ölüm ortalamasının bine ulaştığı 1865 kolera salgınında, Sultan Abdülaziz'in, önleme mücadelelerine katılanlara "Kolera Madalyası" dağıtması Balkan Savaşında 30 bin askerimizden 10 bininin koleradan ölmesi; firar eden veya terhis olan askerlerin ise köylerine tifüs ve tifo taşımaları, yakın tarihimizin bilinen olaylarındandır.

Seferberlik (I.Dünya Savaşı) Anadolusu'nun toplum tarihinin yazılmaması ise çok ciddi bir tarih açığıdır. Büyük ölçüde sözlü tarih verilerine dayanması gereken bu tür bir çalışmaya katkıda bulunacak tüm tanıklar öldüğünden, bundan sonra ancak yavan ve sığ bir "resmî tarih" yazılabilir. Oysa 1283'lülerden 1315'lilere (1867-1899 doğumlular) değin 32 yaş kuşağı cephelerde eritilirken geride yaşanan gerçekler daha az acı değildi. Şimdilik bu serencamın sâdece türkülerini ve ağıtlarını biliyoruz.

Anadolu'yu da etkileyen salgınların ise 11.yüzyıldan beri aralıklarla devam ettiğini, vekayinamelerden, Osmanlı tarihlerinden öğrenmekteyiz. Ebu'l Ferec 1047 olaylarını verirken, "Bu yıl Dördüncü İklimde hastalıklar arttı. Veba o kadar şiddetlendi ki her şey müthiş surette pahalılaştı. Bağdat'ta bir su zambağı bir zuzeye,bir güvercin iki beyaz zuzeye satılıyordu... Musul'da hastalık ve vebadan başka çekirgelerin sebebiyet verdiği kıtlık da vardı. Buğdayın bir kora'sı 60 dinara çıktı" diyor. Yine 1063'te sıcaklıkla birlikte hastalık ve vebanın yayıldığını, 1084'te İran, Senar ve Suriye'de şiddetli veba salgını olduğunu, pek çok köylerin nüfusunun tamamen mahvolduğunu, insanların ıyakta dururken ansızın sarsılıp yere düştüklerini, bu korkunç hastalığa yakalananların altı günden fazla yaşamadıklarını, acıklı öykülerle vermektedir.[3]

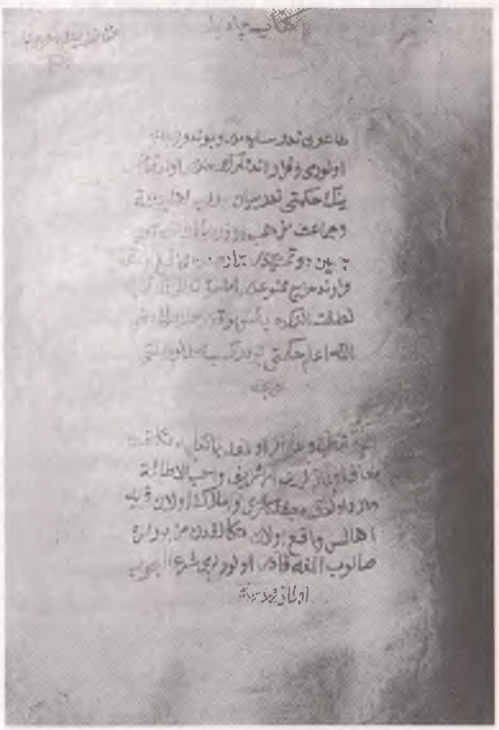

Yazma Sultan Süleyman Kanunnamesi'nin iç kapağındaki veba olan yerden çıkmanın ve çıkarılmanın yasak, kaçmanın ise caiz olduğuna ilişkin fetva.

Salgınlar nüfus çoğalmasına, ülkeler arası ilişkilerin artmasına bağlı olarak sonraki yüzyıllarda da aralıksız sürmüştür. Osmanlı tarihlerinde özellikle ta'unun (veba) sık sık yinelendiğine ilişkin pek çok vak'a yer almaktadır.[4] Bir örnek vermek gerekirse, *Tarih-i Raşid*'deki Hicrî 1227 (1811/1812) olaylarından "zuhur-ı veba" önemlidir. Raşid Efendi bu salgını on yıl önceki bir gök olayına bağlar ve "hükema"nın daha o zaman bu felâketi haber verdiğini anlatır. Hastalığın evvelkiler gibi Mısır'dan çıktığını; "Amed ü reft münasebetiyle andan İzmire sâri olmağla bu günlerde İzmir'den İstanbul'a gelen bir bazirgân sefinesinde dahi esna-yı rahda ta'un zuhur idüb içindeki Rum taifesinden birkaçı matu'nen helâk olarak sefine-i mezbure Galata sahiline gelüb karar ve ol aralıkda birkaçı dahi te'sir-i veba ile bimar oldukda mellâhların bakiyyesi bilcümle gemiden çıkub Galata ve Begoğlu ve Tatavla'da Rum mahallelerinde hemşireleri hanelerinde ve ba'zı fevahiş süknalarında" saklandıklarını ve hastalığı bulaştırdıklarını; sözü edilen yerlerden diğer Rum, Ermeni, Fenerli ve Kiremid mahallelerine ve bütün İstanbul'a vebanın yayıldığını; Avrupa'da koruma ve aşılama ile salgınlar önlenmişken Türkiye'de henüz böyle önlemlere yanaşılmadığını açıklar. 1811 yılı Ekim ayında başlayan salgın, kış soğukları ile "bir mikdar sükûn ve inhitata ma'ile olmağla nefs-i dahil-i Sur-ı Kostantiniyyeden yevmiye beşyüz mevta çıkmağa başladı" der.[5]

19. yüzyılda Ortadoğu'da ve Türkiye'de gezen yabancılar, örneğin Alexander William Kinglake, Helmuth von Moltke, E.J.Davis de Kahire'den Trabzon'a ve İstanbul'a kadar yaygınlık gösteren salgınlara temas ettiklerine göre, yüzyıllar boyunca ne vebanın ne de hummaların önü alınamamış, ölüm meleğinin tırpanı hiç durmamıştır.

Kinglake, 1834'te bütün Ortadoğu'yu etkisine alan vebanın Kudüs ve Kahire'deki tahribatını ilginç gözlemleriyle aktarır. Kudüs keşişlerinin bir manastıra kapanıp hastalığa yakalananlar ile ölenlerin din hizmetleri için kura ile aralarından birisini görevlendirdiklerini, o ölünce yerine yine kura ile bir başkasını manastırdan çıkardıklarını, bu önleme karşın salgın boyunca 22 keşişin vebadan öldüğünü yazmaktadır. Kahire'de ise veba âfetini bizzat izlemiştir: "Kahire ve veba!... Salgın öylesine yaygın ki bu ikisini birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bulunduğum günlerde salgının etkisi bir felâket halini almıştı. 200 bin kişilik kentte günlük ölümlerin 400-500'ü bulduğunu öğrendim. Kentten ayrılmak üzereyken ise bu sayı 1200'e çıkmıştı. Kaldığım yerden cenaze törenlerini izliyordum. Tahtadan, hafif bir tabuta konulup üzeri şalla örtülen ölüler, omuzlarda hızlı hızlı taşınıyor, önde ise ilahi söyleyenlerle ağlayıcılar gidiyordu..."[6]

Moltke, *Türkiye Mektupları*'nda vebanın ve öteki salgınların Türkiye'deki tahribatını anlatmak için 22 ve 27 Şubat 1837 tarihli iki mektubunu bu konuya ayırmıştır. "Veba Mısır'dan mı yoksa Trabzon'dan mı geliyor? Yahut nasıl, nerede hasıl oluyor?" dedikten sonra, bu salgının "henüz aydınlanmamış bir sır" olduğunu, bu sırrı çözmeyi amaç edinen genç bir Alman doktorun Kahire'de hamama gidip bir vebalının yanına yattığını ve yirmidört saat içinde öldüğünü anlatır. Gene Moltke, karantina uygulamasından sonra vebanın Avrupa'ya taşınamadığını; Beyoğlu'ndaki bir Frenk hastanesinde din görevi yapan bir papazın ise vebalılara yardımcı olduğu hâlde kendisini bu bulaşıcıdan korumayı başardığını, çünkü hastalığın deri temasından çok elbise ve eşya ile geçtiğini; 1837'deki vebanın, son 25 yılın en korkunç salgını olduğunu; İstanbul'daki hastanelerde ölülere, can çekişenlere rastladığını; Türklerden ve gayrimüslim reayadan binlercesi vebadan ölürken, Frenk ahali arasında hastalığın az görüldüğünü; Büyükdere'ye yakın bir bataryada vebalılar için hastane kurulunca, bataryadaki bir tabur askerin üçte ikisinin öldüğünü; ölen arkadaşlarını gömen askerlerin şarkı söyleyerek mezarlıktan döndüklerini; Büyükdere'deki kahvede de bir mollanın, sakallı dinleyicilerine "Niçin bu kadar çok asker öldü? Çünkü çeşit çeşit ve hepsi de budalaca önlemlere kalkışıldı. Fakat sizler, yani vebadan korkmayanlar, hiçbir tedbir almayanlar niye ölmediniz?" dediğini ve sağlık zabıtasını tehdit ettiğini açıklar. İstanbul'daki ölümler için de Moltke şöyle der: "Serasker Kapısı'nda görebildiğim hastane raporlarına göre İstanbul ve civarında son vebada ölenlerin sayısı yirmi binden aşağı, otuz binden yukarı görünmüyor. Vebanın en büyük şiddeti dört beş ay sürmüştür. Şehrin nüfusu

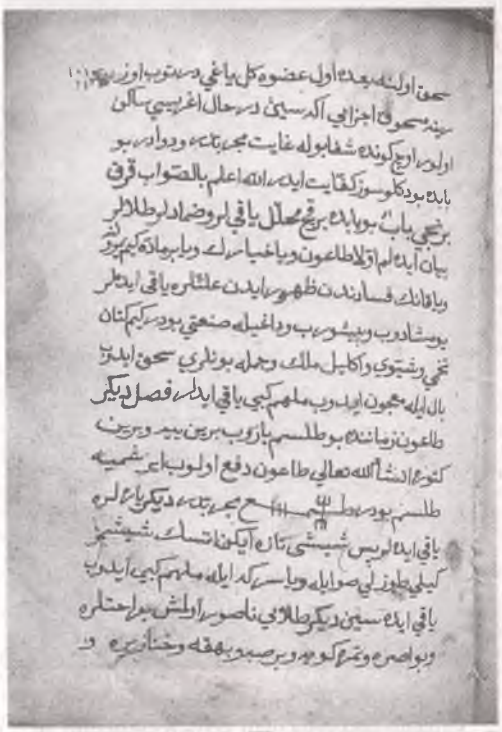

Menafiü'n-Nas **adlı yazma tıb kitabında vebaya yakalanmamak için önerilen tılsım.**

500 bin kabul edilirse bunun 1/20'si ölmüş demektir. Eğer aynı şiddetle bir yıl sürseydi bütün nüfus mahvolurdu." Hükûmetin bu belâya çareler aradığını, Avrupa'daki gibi karantina hatları çevirmeyi düşündüğünü, fakat Türkiye'de vebayı söndürmenin imkânsız olduğunu, bir yerde söndürülse Kahire'de, Edirne'de, İskenderiye'de, Selânik'te, Bursa'da, Rusçuk'ta, İzmir'de ya da İstanbul'da nüksettiğini anlatan Moltke, alınması gereken önlemleri sıralar.[7]

Davis de *Life of Asiatic Turkey* (Asya Türkiyesi'nde Yaşam) adlı eserinde, 15-17 Mayıs 1875'te Adana'da bulundukları sırada dizanteriye yakalanan arkadaşlarının tedavisini anlatırken, Türkiye'de medikal becerinin henüz gelişmediğini; Adana halkı ile buradaki Redif birliğinde ciddi bir dizanteri salgını yaşandığını; 1873-1874'teki korkunç tifüs salgınının ise daha çok iç bölgelerden Çukurova'ya dökülen aç insanları vurduğunu; 1874'teki iki ay süren çiçek salgınında da her gün 30-40 gayrimüslimin öldüğü raporlarla saptandığına göre, ölü sayıları saptanamayan Türklerin kayıplarının bunun çok çok üstünde olması gerektiğini vurgulamaktadır.[8]

1912'deki kolera salgınından korunulması için dua: "Osmanlı İttihadı ve Terakki Cemiyeti Sultanahmet Kulübü'nün ahali-i muhteremmize hediyesidir".
Kaynak: Tarık Zafer Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük (İstanbul, Baha Matbaası, 1964) s.13.

Öte yandan, İslam dininin salgın için önerdiği çarenin, hastalığın olduğu yere girip çıkmamak olduğu bilinmektedir. Hz.Muhammed'in "Vebadan, aslandan kaçar gibi kaçınız" gibi hadisleri de rivayet edilmiştir. *Kanunî Sultan Süleyman Kanunnamesi*'nin yazma bir nüshasının iç kapağında okuduğumuz şu fetva ise, veba ve benzeri salgınlara dinsel bakışı yansıtmaktadır:

"Taun (veba) nedür? Sây (süren) midür ve bundan firar ca'iz olur mu ve firar edenlerün halâs olduklarının hikmeti nedür? Beyan buyurula. Ehl-i sünnet ve cemaat mezhebi üzere bi-iznillah-i tealâ cin dutmasıdır. Bir 'arzda vaki' oldukda firar ne de (i)hrac memnu'dur. Amma, Hak tealânın kahrından lutfuna (y)ekinmekde (çaba göstermede) be'is yokdur. Halâsın dahi allah ü â'lem hikmeti budur. Ketb-i (yazan) Mehmed Nur(i) Müfti 'afe anhu."[9]

Yine Nidaî Efendi'nin *Menafiü'n-Nas* adlı tıb kitabında, "Kırk Birinci Bab"ın "Fasl-ı Diger"inde, "Ta'un zamanında bu tılsım yazub birin yiye birin götüre. İnşaallahü tealâ ta'un def' olub irişmeye tılsım budur" denilmekte ve (tı, sin, mim, ayın) harfleriyle yapılmış bir işaret gösterilmektedir.[10] Nidaî Efendi'nin başka bin türlü derde ilâçlar, tedavi yöntemleri önerirken vebaya tılsım önermesi ise hekimden, ilâçtan, hastaneden mahrum dünkü halkımızın öldürücü salgınlar karşısındaki çaresizliğinin ve tevekkülle, tılsımla avutulduğunun kanıtıdır.

1- Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani*, İstanbul 1306, I.Kısım, s. 483.
2- Abdullah Paşa'nın ölümü ve Divriği'deki salgınlar için bkz. N.Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Ankara 1984, s. 222 vd.
3- Georgy Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi* (çev. Ö.Rıza Doğrul) T.T.K.Ankara 1945, Cilt I, ss. 304, 317, 332.
4- Daniel Panzac'ın bu konuya ilişkin klasik etüdü *La Peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850* (Collection Turcica V, Editions Peeteis 1985), halen Tarih Vakfı tarafından Türkçeye çevirttirilmekte ve yayına hazırlanmaktadır.
5- Raşid Efendi, *Tarih-i Raşid*, İstanbul 1290, Cilt II, ss. 109 vd, 155-156.
6- Alexander William Kinglake, *Doğu Hasreti* (çev. A.Edip Uysal) Ankara 1982, ss. 91, 154 vd.
7- Feldmareşal H.von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları* (çev. Hayrullah Örs) İstanbul 1969, s. 87 vd.
8- Davis, *Life of Asiatic Turkey: A Journal of Travel in Cilicia, Isauria and Parts of Lycaonia and Cappadocia*, Londra 1879, s. 165 vd.
9- *Kanunname-i Sultan Süleyman Han ibn Sultan Selim Han* (Molla Ali bin Osman tarafından istinsah edilen Hicri 1192 tarihli kütüphanemizdeki yazma nüsha), vrk 1/a.
10- Nidaî Efendi, *Menafiü'n-Nas* (16.yüzyıl sonunda istinsah edilmiş kütüphanemizdeki nüsha), vrk 56/a.

KEŞİF VE SALGIN: SİFİLİS'İN KÖKEN VE İSİM TARTIŞMASI

DR. TOLGA ERSOY

1453: İstanbul'un düşmesi[1], Batı için bir başlangıçtan çok, nerdeyse yüzyıllardan beri beklenen bir sonu haber vermekteydi. Doğu'nun kapıları, Avrupa'ya kısa bir süre için bile olsa doğudan kapanıyordu. Zaten tüm kötülükler "doğu"dan gelmemiş miydi? 14. yüzyılın başlarında Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya inen Moğollar, beraberlerinde de tüm kıtayı dümdüz eden vebayı getirmişler; onları, daha aşağılardan Avrupa'ya çıkma çabası içinde olan Osmanlı akıncıları takip etmişti. Asyalıların yağmalarıyla kıyaslanmayacak ölçüde yıkıma yol açan Kara Ölüm'ün ticarete olan etkisi, tüccarların dizginlenemez kâr hırsı nedeniyle -bunun adına macera da deniliyordu- nüfusa olan etkisinin yanında oldukça önemsiz kalmıştı.

Vebadan daha hızlı genişleyen Osmanlı, doğunun "ipek" ve "baharat" adı verilen önemli ticaret yollarını kontrol altına almıştı. Ne var ki Batı, resmî tarihimizin anlattıklarının ötesinde, çok daha önceden yeni yollar arayışına girmiş ve Afrika'nın Batı kıyılarında koloniler oluşturmaya başlamıştı. Daha kolay ve daha çok kâr ve biraz da macera amacıyla yola çıkan gezginler, 20. yüzyıl emperyalizminin tohumlarını atarken hiç de masum değillerdi. Aynı yüzyıllar, feodalitenin çözülmesiyle birlikte merkezi iktidarların güçlenmesi sürecini de içeriyordu. İlginç bir şekilde, veba ile birlikte başlayan ve İstanbul'un düşüşüne dek süren "Yüzyıl Savaşları" da toplumsal evrimlerin, 16. yüzyıl reform düşüncelerinin temelini atmaktaydı. Durağan denilebilecek bin yıllık Avrupa siyaseti hareketleniyor; "yeni insan", yeni düşünceler ve yeni sınıf ortaya çıkarken, nüve halindeki bu yeni yapılanmalar kendi istemlerini dayatıyordu. 16. yüzyılın ilk yarısında Papalığın, bir merkezî hukuk gelişmesinin unsurlarını taşıyan Engizisyon gibi enstrümanlarla siyasî dengede yeni bir yere yerleşmesi, İspanyol *reconquista*'sının şahsında Avrupa'nın, doğudan intikamını, doğudan gelenlere (Müslümanlar kadar Yahudilere de) uyguladığı soykırım ve zorunlu göç ile almasıyla aşağı yukarı zamandaştı. Kara Ölümden de, Yahudiler sorumlu değil miydi? Nüfustaki bu arındırmanın böylesine rahatlıkla yapılabiliyor olmasının nedenlerinden biri de, 15. yüzyıl sonlarında nüfusun, 14. yüzyıl başlarındaki düzeye henüz erişmiş olmasına rağmen, zenginliğin ve daha da zenginleşme hırsının günbegün artıyor olmasıydı. Yahudilerden kurtulma azminin (!) yanında Osmanlının (ve Osmanlı ile birlikte vebanın) kanıksanmış olması ilginç bir paradoks oluşturmakla beraber, bu, her zamankinden çok daha hareketli tarih kesiminde, Rönesans adı verilen kültürel değişime az da olsa katkıda bulunmaktaydı.

II

1492: Cenova kökenli, eskinin paralı askeri, o günün İspanya krallığının emrindeki amirali, ya da denizci ve "maceraperest" Cristoforo Colombo (ya da isminin İspanyolca'daki biçimiyle Cristobal Colon), yeni bir kıtaya Batı'nın attığı ilk adımın sahibi olarak tarihe geçecektir- tabii İspanya Kraliçesi adına! Kolomb'un yeni bir kıtanın varlığının farkına varıp varmadığı, popüler tarih yazınında tartışma konusu olmuştur. Ancak, Batı uygarlığının tanımadığı birçok olgu ve nesneyle bu tarihte tanışıldığı da bir gerçek; tıpkı, Amerika kıtasının yerli halklarının "uygar dünya"dan gelen birçok şeyle ilk kez tanışması gibi. Hıristiyanlığa vaadedildiği düşünülen bu cennet, Avrupa'da hızla ve acımasız bir şekilde gelişmekte olan tüccarlığın ölçüsüz kan üzerine kurduğu sömürünün başlayacağı yeni mekânı oluşturmaktaydı. Dökülen kandan payını yalnızca yeni kıta almıyordu. Sınırsız zenginlikteki topraklar büyük miktarda insan gücünü zorunlu kılıyordu. Böylece, Avrupalının kuşkuyla baktığı Afrikalı zenci kölelerin bu vaadedilen topraklarda çalışmaları da rasyonalize ediliyordu. Soykırım ve kölelik, yeni kıtanın tanıştığı yeni olgulardı. Bunları, beyazların binlerce yıldır tanıdığı çiçek hastalığı izledi. Çiçek, yerli halklar arasında, nüfusa oranlandığında "Kara Ölüm"e benzer bir etki yaptı. Avrupa, Amerika'ya kâr dürtüsünün yanında çeşit çeşit ölüm götürüyordu. Getirilenler ise, Avrupa tarafından sömürgeleştirilen yeni kıtanın yanı sıra, eski kıtanın tarihine yön verebilecek nitelikteydi: uygarlıkların yıkımının ve soykırımların kanıtı altın, izleyen yüzyıllarda "proletaryanın gıdası" olacak olan patates, "sağlığa zararlı" tütün, mısırdan, çikolataya ve kinine nice yeni gıda ve hammadde.

Ve bunların hemen ardından, Avrupa'nın üstüne sinsi bir bela olarak çökecek olan frengi-sifilis.[2] Bu, sifilisin kökeni hakkında hâlâ sürmekte olan tartışmaların da başlangıcını oluşturacaktır. Üstelik bu tartışma sadece hastalığın kökenini içermekle kalmayacak, hastalığın adlandırılmasına da yansıyacaktır. Bir kısmını göreceğimiz gibi, kendisine yakıştırılan tanımlamalar ve adlarla sifilis, belki de tarihte bu alanda tek olma özelliğine sahip olacaktır.

Kolomb sonrası döneme ilişkin kayıtlarda, bir salgın olarak sifilise ilk kez 1495 tarihinde rastlanır. Fransa kralı VIII. Charles'in nüfuz alanını genişlet-

mek ve papalık kurumunda daha etkili söz sahibi olmak üzere Napoli'ye yaptığı seferde, hastalık her iki tarafın askerlerinde de ortaya çıkar ve taraflar hastalıktan birbirlerini sorumlu tutar. İtalyanlar hastalığı "Fransız Şeytanı" ya da "Fransa Hastalığı" (*Mal Francese*) olarak adlandırırken, Fransızlar da aynı olguyu "Napoli Şeytanı" ya da "Hastalığı" (*Mal de Naples*) olarak adlandırmakta gecikmeyeceklerdir.[3] Bu, aynı zamanda günümüze dek sürecek orijin (köken) tartışmasının da başlangıcıdır.

Hastalığın, Amerika keşif ve kolonizasyon seferlerine katılan İspanyol askerleri tarafından Avrupa'ya taşındığı düşüncesini yanlışlayan verilerin, doğrulayanlardan daha çok olmasına rağmen, sifilisin, keşfin hemen ardından salgına dönüşmesinin nedenleri yeterince açıklanamamaktadır. "Eğer sifilis Kolomb'tan önce Avrupa'da mevcut idiyse, biz niçin hastalığın kemik bulgularına sahip değiliz?" diye soran tarihçi Robinson, "Bilinen, Rönesans'ın eşiğinde Avrupa'yı bu korkunun kapladığıdır."[4] sözleriyle yazısına devam ederken, eksik bilgi vermektedir. Aynı görüşten yola çıkan antropologlar da, Kolomb öncesi döneme ait osteolojik (kemikbilimsel) ve paleoantropolojik çalışmalarda, Yeni Dünya'daki iskelet oluşumlarında sifilisin yaptığı tahribata rastlanırken[5], Eski Dünya'da bu izlerin hiç görülmediğini öne sürmektedirler.[6] Tarihçi McNeill ise olguya daha temkinli yaklaşır: "Belki Amerika yerlileri de Eski Dünya'ya misilleme olarak frengi hastalığını göndermişlerdi; ancak frenginin kaynağının Amerika olduğu kesin değildir."[7] Bu "kesin olmama durumu"nu ortaya çıkaran verilere geçmeden anımsanması gereken bir bilgi de, sözü edilen dönemlerde cinsel yolla bulaşan (zührevî) hastalıkların birbirinden ayrılmasındaki güçlüktür. Farklı çalışmalarda gösterilen değişik bulgular, şüpheleri daha da arttırır niteliktedir. 25 bin Mısırlının iskeletinde herhangi bir değişikliğe rastlanılmaması, sifilisin Amerika orijinli olduğu tezlerini doğrularken, 2500-3000 yıl öncesine ait Sibirya iskeletlerinde ve 16.-17. yüzyıllardaki Afrikalı kölelerin iskeletlerinde sifilitik bulgulara rastlanması, tartışmayı daha da boyutlandırmaktadır.[8]

16. yüzyıl başlarında bir sorun oluşturacak denli hızla yayılmaya başlayan hastalık, Avrupalı gezginler aracılığıyla dünyanın diğer bölgelerine de daha "etkin" bir şekilde taşınmaya devam etmektedir. 1505 yılında Çin'de hastalık, belki de yüzyıllar sonra yeniden tanımlanacaktır. Portekizliler aracılığıyla Batı Hint adalarına ve Japonya'ya ulaşan sifilis, Dr.R.R.Wilcox'un aforizmasını doğrular bir yayılım gösterir: *Syphilis is always imported, never exported* (Sifilis daima ithal edilir ve asla ihraç edilmez). Ne var ki, bu bilgileri verirken de, "yeniden" kelimesini kullanmak zorunludur. Çünkü Cohen'e göre "antik-Çin tıp literatüründe İÖ 3000'li yıllara ait *seaman's jealousy* [denizci kıskançlığı!] adı verilen, sifilis benzeri bir bulaşıcı hastalık tanımlanmaktadır. Ayrıca, İÖ 2000'li yıllara ait Mezopotamya kemik bulgularında da sifilis benzeri izler görülmektedir."[9] Sifilisin Amerika orijinli olduğunu yalanlayan bir diğer bilgi de, "bejel"[10] adını alan ve Mezopotamya'daki kemiklerle de doğrulanan endemik sifilisin varlığıdır.[11] Binlerce yıllık kemik bulgularına bakarak insanlığın yayılması ya da göçleri saptanabilir mi, bilinmez; ama, hastalığın antik dönemlerde ve hattâ prehistorik çağlarda seyrek de olsa bulunabileceği, tartışmanın diğer yanında kabul gören bir gerçektir. Bunu da gözönünde tutan tıp tarihçisi Garrison da, ilginç ve oldukça politik bir yaklaşımla konuyu özetleme yoluna gitmiştir: "Kolomb orijinli habis (*malignant*) sifilis, belki de, Yarımada Savaşlarındaki[12] (...) ya da Meksika, Japonya ve Güney Denizlerinde olduğu gibi, uygarlıkla ilkelliğin karşılaşmasının doğal bir sonucudur."[13]

İlkelle karşılaşmanın çok öncesinde benzer görüntüler veren zührevî hastalıkların Avrupa'da da görülüyor olması, bu sözlerin bir fantezi olarak kalmasına yol açmaktadır. Karl Sudhoff'un, uygulanan tedavi yöntemlerinden o zamanki tanıyı bulmaya çalıştığı tarih çalışmasında, 12. yüzyılda cıvanın tedavi amacıyla kullanıldığı deri belirtileri veren birçok hastalığın yüksek olasılıkla sifilis olabileceği, bilgi olarak yer almaktadır. Aynı çalışmada, *scabies Gallicana* ya da *grossa verola* adı verilen "yeni bir hastalığın" 1434 yılına ait İsveç tarih yazınında yer aldığı da gösterilmektedir.[14] Keşif yılına ait bilgilerde de sifilisin şüpheli izlerine ulaşmak olanaklıdır. Cenevre'de ortaya çıkan "Saint Meen Hastalığı"na karşı görevliler "sanki bilinmeyen bir âfetle karşılaşmış ve hastalığın doğası hakkında hiçbir deneyleri yokmuş gibi" davranacaklardır. Saint Meen, cüzzam, uyuz, frengi gibi hastalıklar sonucu ellerinde rahatsızlığı olanların yardım diledikleri azizdir.[15]

Uzunca bir süre sifilis tedavisinde cıva kullanıldığı anımsanırsa, örneğin 12. yüzyılda cıvanın tedavi amacıyla kullanıldığı *scabies grossa, variola grossa, grosse verole, scabies mala, böse Blättern, mal franzoso* gibi hastalıkların önemli bir kısmının sifilis olma olasılığı vardır[16] *Two minutes with Venus, two years with Mercury* (aşk tanrıçası Venüs'le geçen iki dakika, Merkür/cıva ile geçecek iki yıla malolur) aforizması, o çağlardan günümüze kalmış olmalı![17] Ne var ki, hastalığın aktarım yolu konusundaki bilgiler 15. yüzyıl ortalarına dek sınırlı kalacaktır.

III

1530: Günümüze dek ulaşacak ismini, sifilis bu tarihte alıyor. İsim babası ise 1478-1553 yılları arasında yaşayan bir İtalyan hekim, Gerolamo Fracastoro. Robinson gibi bazı tarihçiler, Fracastoro'nun bu adlandırmada Ovidius'tan esinlendiğini söylüyorlar. Bu bilgilere göre, bir Anadolu efsanesi, tarihsel bir olgu haline gelen bu hastalığın ismine kaynaklık ediyor. Frigya kralının kızı Niobe, oturduğu kentin adını verir doğan oğluna: Sipylus. Tanrıları kızdıran Niobe ve oğlu Sipylus, diğer çocuklarla birlikte yok edilecektir. Niobe'nin bütün çocukları, sırayla ölü-

mün acımasızlığına düşeceklerdir. Tıpkı bulaşıcı bir hastalıkta olduğu gibi. "...Duydu bir/Ok gürültüsüyle sarsıldığını havanın, yakında/ Duran Sipylus, bıraktı o da dizginleri, böyle/ Kaçar gözcü de görünce yağmur bulutunu, açar/ Direkte asılı yelkeni, yararlansın diye en ince/ Yelden bile. Salıversin dizginleri Sipylus, ardından/ Geliyordu kaçınılmaz ok, vızıldayarak saplandı boynuna/ Ağzından çıktı demirli ucu. Eğilmiş öne doğru/ Hızla giden atın üstünde, sıcacık kanıyla/ Kızarttı toprağı..."[18] Fracastoro'nun, bu öykünün etkisi altında, hastalığı *Syphilis sive Morbus Gallicus* (Sifilis veya Fransız Hastalığı) olarak adlandırdığını ileri süren tarihçilerden başka, tartışmaya bir "Haiti'li çobanın öyküsü"nü dahil edenler de var: Anılan söylencede Syphilis, Haiti kralı Alcithous'un hizmetinde çalışan bir çobandır. Büyük kuraklığı takiben koyunlarını kaybeden Syphilis, güneş tanrısını ve temsilcisi olan kralı suçlu bularak din değiştirir. Kutsala saygısızlığı ile ünlenen çobanın adı, bu hastalığa verilecektir.[19] Haiti'nin yeni kıtada ilk ayak basılan topraklardan olduğu anımsanırsa, ikinci öykünün adlandırmada daha etkin olduğu düşünülebilir. Waivers'tan, İspanyol cerrah Ruiz Diaz de Isla'nın 1493'te oldukça şüpheli bir şekilde tanımlamaya çalıştığı, Espanola adaları (Haiti)[20] kökenli olduğunu bildirdiği ve "Tractado contra el mal serpentino" (Yılanımsı hastalığa karşı görüşler) başlığı altında topladığı bilgileri ediniyoruz ki, bunlar da bu yönelimimiz için bir ipucu oluşturabilir.

Bir hastalığın ötesinde, toplumsal bir sorun oluşturduğu için tarihsel bir olgu durumuna gelen sifilisin adlandırılması, başlarda da gördüğümüz Fransa-Napoli savaşında olduğu gibi farklı yansımalar bulabilmiştir. Waivers'a göre sifilise Germenler "Mal de Naples" (Napoli Hastalığı) ya da "Fransız Çiçeği" adını; Portekizliler "Flaman Çiçeği" adını; Güneydoğu Asyalılar ve Japonlar "Kastilya Hastalığı" adını; Polonyalılar ise "Türk Hastalığı" adını vermişlerdir. Kuşkusuz bu adlandırmalar, 16. yüzyıldaki siyasî durumun da ipuçlarını bize vermektedir. Osmanlı'nın, Polonya'nın iç işlerine karışarak taht vârisleri arasında taraf tutması, "Türk Hastalığı" adının verilmesinde acaba etkili olmuş mudur?

Fracastoro'dan itibaren hastalığın belirtilerinin daha iyi saptanması ve benzerlerinden ayrılması yolunda görülen gelişmeler, çağın bilim adamlarının siyasal olaylardan etkilenmeden ancak saptayabildikleriyle yetinmeleri ve bu temelde tanımlamaya gitmeleri yolunda fazla etkili olmamış, yazılanlar etkisini bir süre daha devam ettirmiştir. (Örn. Joseph Grünpeck (1496): "Tractatus de pestiliantiali scorba"; Lopez Villalobos (1497): "Sumario de la medicina con un tradato sobre las pestiferas bubas").[21]

Bu sırada bulaşma yolunun henüz bilinmemesi, korumada yalnış yöntemlerin uygulanmasıyla birlikte, hastalığın yayılmasını hızlandıracaktır. Savaşlar, nüfus azaltan her olayda evlilik ve doğumların (dolayısıyla cinsel ilişkinin) arttığını ileri süren nüfus teorisyenlerini doğrularcasına, nerdeyse hastalığın kıtada hızla yayılmasının tek nedeni haline gelmiştir. Kısa bir süre sonra, merkezî devleti güçlendirmesiyle ünlü İngiltere kralı VIII. Henry de hastalığa yakalanmaktan kurtulamayacaktır.

Aynı yüzyılın ikinci yarısında hastalığın cinsel yolla bulaştığının saptanması, bilimin olduğu kadar, her geçen gün gücünü ve etkinliğini yitirmekte olan Kilisenin de işine yaramıştır. Böylece, dönemden döneme farklılık gösteren ahlak kurumuna Kilisenin müdahale yolu açılacaktır. Bu, aynı zamanda, sifilisin yeni ad ve tanımlamalarla anılmasının da başlangıcını oluşturacaktır. Waivers'a göre 1646'da tanımlama, *a loathesome disease* veya *lues venera* (iğrenç bir hastalık!) şeklindedir. 18. yüzyılın Fransa kralı XV. Louis'in hekimi John Astruc ise, hastalığın cinsel ilişki ile olan ilgisini çok daha sert bir şekilde tanımlıyordu: *plague of love* (aşk vebası). 19. yüzyılda dahi, devrim sayılabilecek tüm bilimsel ilerlemelere rağmen hastalık, olağanüstü bir şekilde artan ahlaksızlığın doğal bir sonucu sayılırken, Cohen'e göre söylem biçimi ve bakış, Kiliseninkine oldukça yakın düşüyordu. Başta sifilis olmak üzere tüm zührevi hastalıklara yakıştırılan bu tanımlamalar, Avrupa'nın en gelişmiş ülkelerinde, 20. yüzyılın başlarında bile kullanılmaya devam etmiştir: *social evil, scourge, hidden plague* (toplumsal günah, musibet, gizli veba).[22]

IV

1900: Friedrich Nietzsche'nin sifilisin beyninde yaptığı tahribat nedeniyle öldüğü tarih. Tanı ve tedavi yöntemleri üzerine harcanan olanca çabaya rağmen hastalığa yönelik etkin tanı ve tedavi ancak 20. yüzyılda gelişecek; sorun 1950'li yıllarda dahi varlığını şiddetle hissettirecektir. VIII. Henry ve Nietzsche- hastalığa yakalanan ünlüler bu ikisinden ibaret değildir. Bulaşma yolunun saptanması ve çok genel bir biçimde sifilisin ahlaksızlıkla, bireysel ve toplumsal dejenerasyonla eşdeğer tutulmaya başlanması sonucu, önyargıların beslediği bir sis perdesi çökmüştür ve bu, bu bağlamda verebileceğimiz örneklerin sayısını oldukça kısıtlıyor. Gene de Waivers'a bakılırsa bunlar arasında İngiliz şair John Keats'in, Alman şair Heinrich Heine'nin ve besteci Franz Schubert'in adları geçmektedir.[23] Ünlüler arasında belki de bizi en çok ilgilendiren, Rus Çarı İvan ("Korkunç" olanı). Kesin olmamakla birlikte, Rusya birliğini sağlamada ve merkezî iktidar ve yerel yönetim uygulamalarında çok önemli adımlar atan İvan'ın "ruhsal dengesizliklerinin" ve hattâ 1584 yılındaki ölümünün nedeninin sifilis olduğu düşünülmekte. Bu yalnış bir bilgi dahi olsa, 1495 yılındaki Napoli salgınını takiben sifilisin Doğu Avrupa'ya ve Rus steplerine ulaştığına dair bir ipucu oluşturabilir. Sifilisin, Güneydoğu Asya'ya çok daha erken tarihlerde ticaret gemileriyle, Asya'nın batısına ise savaşlarla, ama biraz daha yavaş bir şekilde gittiğini tekrar anımsatalım. 1492 yılındaki bu "ilk günahın uzun yolculuğu", bu kadarla

da kalmayacaktır. 1854 yılındaki Kırım Savaşını ve daha sonraki Osmanlı-Rus Savaşını takiben hastalık, önce Karadeniz'in kıyı kentleri, ardından da İstanbul olmak üzere bizim coğrafyamızı da etkileyecektir. Kuşkusuz, "fuhuşu engellemek" amacıyla İstanbul'da açılan genelevlerde yabancı fahişelerin çalıştırılması da, bu evlerin bir sifilis odağı olmasına yol açmıştır.[24] 16.yüzyılda Avrupa'da kilisenin fuhuşa karşı yürüttüğü savaşın, Kiliseye politik malzeme sağlamasına rağmen salgının önlenmesinde başarısız kaldığı düşünülürse, Osmanlıları bu uygulama nedeniyle suçlamak haksızlık olacaktır.

Hastalığı adlandırma-tanımlamaya ve kökenine ilişkin tartışmalar, özellikle geçtiğimiz yüzyıllarda, tedavisine de benzer bir şekilde yansımıştır. Castiglioni, 16. yüzyılda sifilis tedavisinin izlediği gelişmeleri "şarlatanlık ve batıl inanışların şaha kalkması" olarak özetledikten sonra ilginç bir noktaya değiniyor. Çok genel bir şekilde, cıvadan altın elde etme çabası olarak tanımlayabileceğimiz simyacılık, hastalığın tedavisi ile de yakın bir ilişki kurmakta gecikmiyor. Bu ilişki ise, John of Vigo'nun sifilis tedavisinde cıva bileşiklerini kullanmasıyla başlıyor. Simyacıların ne derece başarılı oldukları bilinmez; ama, cıva oldukça uzun bir süre tedavideki geçerliliğini sürdürüyor. Diğer taraftan, yeni kıtadan gelen hastalığın ancak bu kıtadan gelen bir başka madde ile tedavi edilebileceği düşüncesi Amerika'da yetişen bir ağaç türü olan *guaiac*'ı kullanıma sokuyor. Kısa sürede görülen şaşırtıcı başarılar, *guaiac*'tan çok, farkına varılmadan uygulanan diğer yöntemlere bağlı olabilir. Simyacılıktaki ilkel determinizmin aksine, bu ampirik yaklaşımın da etkili olmadığı biliniyor. Buna rağmen, 16. yüzyıl sonuna kadar uygulandığı elimize ulaşan bilgiler arasında.[25] Aynı günlerde hastalıkla mücadelenin tek yolunun "iffetli kalma" olduğu şeklindeki dinî propagandaların ne yazık ki en etkili yöntem olduğunu tekrar anımsatalım.

Tedaviye yönelik yanlış uygulamaların olumsuz sonuçlarına da çeşitli yayınlarda rastlanmakta. Bunun en ilginç örneğini, bulaşmaya aracılık ettiği düşünülen halk hamamlarının kapatılması oluşturuyor. "16. yüzyıldan itibaren halk hamamları azalmış, sonra denildiğine göre, salgınlar ve korkunç frengi yüzünden ortadan yok olmuşlardır. Kuşkusuz, aynı zamanda ahlakî tehlike ile yüzkarası davranışları ileri süren Katolik veya Calvinci vaizler yüzünden de. Özel evlerdeki banyo odaları uzun zaman dayanacaklardır; ama banyo yavaş yavaş bir temizlik âdeti olmaktan çıkarak, tedavi edici bir şey olarak görülecektir."[26] Böylece sifilis, Avrupa'da kısa süren "cinsel özgürlük" döneminin sonunu getirmekle kalmayacak; aynı zamanda nisbeten "temiz" günleri de noktalayacaktır.

Bu tartışmalardan bugüne kalan yalnızca onun orijinidir. Adlandırma sorunu aşılmış, tedavi sorunu ise oldukça basit bir şekilde çözülmüştür: penisilin. Kilise ya da din kurumu ise AIDS sayesinde, kendine yeni bir uğraş alanı bulmuştur. ■

1- Amatör bir tarih okuyucusu olarak "İstanbul'un düşmesi" tanımlamasına iki kez rastladım. Birincisi, 1453'ü anlatan Avrupa tarih yazımında. İkincisi, 27 Mart 1994 seçimlerinden sonra Türkiye basınında!

2- Orijinal aktarımlar dışında yazıda "sifilis" kelimesinin kullanılmasının daha uygun olduğunu düşündüm. Frengi'nin frenk'ten gelme Osmanlıca bir kelime olduğunu ve hastalığı tanımlama dışında "Avrupa ile ilgili" anlamını taşıdığını; aynı zamanda gemi güvertesindeki suyun denize akmasını sağlayan oluğun adı, yani bir denizci terimi olduğunu anımsatalım.

3- Victor Robinson, *The Story of Medicine* (The New Home Library, New York 1943), s.274.

4- Robinson, aynı yerde.

5- Sifilisin kemik dokusunda yaptığı kalıcı tahribat, ölümden binlerce yıl sonra bile saptanabilir niteliktedir.

6- Marcia C.Inhorn ve Peter J.Brown, "The Anthropology of Infectious Disease", *The Annual Review of Anthropology*, 1990, cilt 19, s.89-117.

7- William H. McNeill, *Dünya Tarihi* (Çev. Alaeddin Şenel, Kaynak Yay. 1. bas. 1985), s.273.

8- Bruce Rothschild ve Gary Heathcote "Characterization of the Skeletal Manifestations of the Treponemal Disease Yaws as a Population Phenomenon", *Clinical Infectious Disease*, 1993, cilt 17, s.198-203.

9- Irwin Cohen, "Syphilis: The Great Facilitator", *Journal of the I.S Medical Society*, Ekim 1991, cilt 143, s.3-5.

10- Bejel: Özellikle Ortadoğu'da görülen, etkeni aynı olmasına rağmen cinsel yolla bulaşmayan, ancak benzer belirtileri veren, yaygın olmayan bir sifilis türü.

11- J. G. O'Shea; "Two minutes with Venus, two years with mercury- Mercury as an Antisyphilitic Chemotherapeutic Agent", *Journal of the Royal Society of Medicine*, cilt 83, Haziran 1990, s.392-395.

12- Napolyon Savaşları'nın genel çerçevesi içinde, bir tarafta Fransızlar ile diğer tarafta İngilizler, İspanyollar ve Portekizliler arasında, İberik Yarımadası'nın kontrolü için 1808-1814 arasında yapılan savaşlar.

13- Fielding H. Garrison, *History of Medicine* (4. bas. W. B. Saunders Co., 1929), s.189.

14- Aktaran: Garrison, s.191.

15- Jacques Attali, *1492* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Yapı Kredi Yay., 1. bas. 1991), s.200.

16- Garrison, age, s.191.

17- D.M. Jolliffe, "A History of the Use of Arsenicals in Man", *Journal of the Royal Society of Medicine*, cilt 86, Mayıs 1993, s. 287-289.

18- Ovidius, *Dönüşümler (VI/145-310)* (Çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, Payel Yay., 1. bas. 1994), s.142-143.

19- Leo E. Waivers; "Did Colombus Discover More Than America?", *NC Medical Society Health Watch*, Vol: 50, Number 12, 1989, s. 687-690.

20- Haiti'nin sifilise hem isim babalığı yaptığı, hem de bu hastalığın kaynağı olduğu düşünülüyor. Hemen hemen 500 yıl sonra Haiti, bir başka hastalıkla bu alanda yeniden gündeme gelecektir: AIDS. Uzunca bir süre hastalığın orijininin Afrika olduğu söylendi. Bugün çeşitli araştırmalarda, Haiti adı da aynı sıklıkta geçiyor (Pentagon laboratuvarları da olabilir!). Yalnız, arada konumuz açısından ironi oluşturacak başka bir hastalık daha var: 500 yıl önce Avrupa'dan Amerika'ya gönderilen ve neredeyse bir soykırıma yol açan çiçek. 70'li yıllarda Dünya Sağlık Örgütü, Afrika'da bir çiçek aşılama programını uyguluyor. Bu programın uygulandığı ülkeler, bugün AIDS'in yoğun bir şekilde görüldüğü yerler. Aşılama sırasında "umursamazlık ve yanlışlık sonucu" AIDS bağlaşıklarının aktarımının yapıldığı söyleniyor.

21- Arturo Castiglioni, *A History of Medicine* (İtalyanca orijinalinden İngilizceye çev. Krumbhaar, 2. bas., New York, Alfred A. Knopf, 1958), s. 461.

22- Roger Davidson, "Measuring 'The Social Evil': The Incidence of Veneral Disease im Interwar Scotland", *Medical History*, 1993, 37: s. 167-186.

23- En azından Keats için bu, ölüm nedeni olmasa gerek, çünkü 26 yaşında tüberkülozdan öldüğünü biliyoruz.

24- Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İletişim Yay.), 5. cilt, s.1328-1329.

25- Castiglioni, age, s. 462-463.

26- Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm* 1. cilt (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yay. 1. bas. 1993), s.287.

KÜRESEL TEHDİT: BULAŞICILIK

RICHARD HORTON*

Hastalık bireyin hayatındaki elverişsiz koşulların dışavurumu ise, salgınlar kitlesel yaşamdaki büyük rahatsızlıkların göstergesidir.

Rudolph Virchow

I

Bir zihin egzersizi ile başlayalım: *Homo sapiens*'i yok edebilecek potansiyele sahip bir virüsün ne gibi özellikleri olmalı? Her şeyden önce, bizim tanımadığımız bir virüs olmalı, çünkü naivliği nedeniyle fiziksel yapımız, daha önce karşılaşmadığı viral enfeksiyonlara karşı ancak üstünkörü bir direnç gösterebilir. Bu sürpriz unsurunu pekiştirmek açısından, virüs insanlara başka bir canlıdan geçmeli. Hava yolu ile bulaşması böyle bir sıçramayı özellikle mümkün kılacaktır. Çünkü bu takdirde, bir öksürük, hattâ bir nefesin paylaşılması bile yeterli olacaktır, hele, insanlar arasında bir köprübaşı tutabilmek için çok az miktarda virüs dahi yeterli oluyorsa. Virüs, bir kere içimize girdikten sonra görülmemiş bir süratle çoğalmalı ve karaciğer, kalp, akciğerler, beyin, böbrekler, bağırsaklar gibi bütün temel organlarda korkunç ve geriye dönüşü olmayan tahribat yapmalı. Bu çoğalma ve gelişme süreci içerisinde, virüsün genetik yapısında küçük fakat önemli değişikliklerin (mütasyonların) de meydana gelmesi, bağışıklık sistemimizin kontrolü yeniden eline almak için yapacağı bütün artçı savunma girişimlerini sonuçsuz bırakacaktır. Nihayet virüsün alabildiğine ağır basması için: Elimizde bu enfeksiyona karşı kullanabileceğimiz ilaç veya aşı olmamalı. Ayrıca, virüsün yayılmasını önlemek için elimizde hiçbir imkân olmamalı ki, bu, virüsün normalde (ve sükûnet içinde) yaşadığı yeri bilmiyorsak, yerine getirilmesi kolay bir koşul sayılmalıdır.[1]

Bu listede özellikleri verilen türden bir virüs bulaşıcılığı tehlikesi size hayalperest geliyorsa, Richard Preston'ın *Hot Zone* (Sıcak Kuşak) adlı kitabını okumak, şüpheciliğinizi hızla yok edebilir. Yazar, bizim "kusursuz" virüs tanımımıza fazlasıyla uyan Marburg ve Ebola virüslerinin Afrika'da ortaya çıkışlarını neredeyse yakışıksız ölçüde tadını çıkara çıkara anlatıyor. Örneğin şöyle yazıyor:

"Ebola... tırmanıcı ve oradan oraya sıçrayan bir nekroz başlatır ve bu, giderek bütün iç organlara yayılır. Karaciğer şişer, rengi sarıya döner, sıvılaşmaya başlar ve sonunda parçalanır... Böbrekler kan pıhtıları ve ölü hücrelerle dolarak işlevsizleşir. Böbrekler işlevlerini yerine getirmeyince kan üremin artması sonucu zehirlenir. Dalak, beyzbol topu boyutunda tek, büyük ve sert bir kan pıhtısına dönüşür. Bağırsaklar tamamen kanla dolabilir. Bağırsağın iç cidarı ölür, soyularak kalın bağırsağa düşer ve büyük miktarda kanla birlikte dışarı atılır."

Ebola virüsünün ilk defa Sudan'da 1976'da karşılaşılan türü, Marburg virüsünden iki kat daha öldürücüdür ve bulaştığı insanların yarısını öldürmektedir. Ebola'nın Zaire türü ise Sudan'daki benzerinin nerdeyse iki katı öldürücüdür. Laurie Garrett, *The Coming Plague* (Geleceğin Vebası) adlı kitabında, bu keşiflerin detaylarını anlatıyor. Zaire'nin kuzeyindeki Yambuku Misyoner Hastanesi'nde bulunan dokuz Belçikalı rahibe, sterilize edilmemiş iğnelerle çeşitli kişilere sıtmaya karşı enjeksiyon yapmışlardı. Tatilden henüz dönmüş olan Mabola Lokela adında bir öğretmen, kendisine yapılan böyle bir iğneden onüç gün sonra, Ebola-Zaire'nin bilinen ilk kurbanı oldu. Hemen ardından, ailesinden ve arkadaş çevresinden onsekiz kişi daha öldü. Virüs hastaneye ve çevre köylere yayıldı. Misyoner hemşirelerin tümü dahil olmak üzere, Yambuku personelinden otuzsekiz kişi hayatını kaybetti. Yambuku'daki tek bir iğne, bu tesadüfî trajediyi korkunç bir salgına dönüştürmeye yetmişti.

Zaire Sağlık Bakanı'nın salgından haberdar ettiği ilk Batılı doktor, (sinema yıldızı Glenn Close'un babası) Dr.William Close idi. O da durumu hemen Atlanta'daki A.B.D Hastalık Kontrol Merkezleri'ne (CDC: Centers for Disease Control) duyurdu. Ebola kurbanlarının kan ve doku örnekleri, analiz için dünyanın her yerindeki laboratuvarlara gönderildi. Antwerp (Anvers) Üniversitesi'nde, (yakın zamanda B.M.'nin yeni ve daha etkinleştirilmiş HIV/AIDS programının[2] direktörlüğüne getirilen) genç doktor Peter Piot ile çalışma arkadaşları, Yambuku örneklerinde bilinmeyen bir virüsün varlığını saptadılar. Virüsün elektron mikroskobundaki görüntüsünün bir soru işareti (?) biçiminde olmasının ironisi, kimsenin gözünden kaçmadı.

Piot dahil küçük bir viroloğlar grubu, araştırma yapmak üzere Zaire'ye gitti. Uzmanlar, yerlilerin, Ebola'nın çok bulaşıcı olduğunu derhal fark ettiğini tespit ettiler. Aileler karantina altına alınmış, ölüler köylerin oldukça uzağına gömülmüş ve yerleşimler

(*) Özgün şekliyle R. Horton'un bu makalesi, ilkbahardaki Ebola salgını sırasında, *The New York Review of Books*'un 6 Nisan 1995 tarihli XLII/6. sayısında, epidemilerle ilgili şu iki kitap hakkında kapsamlı bir tanıtım ve eleştiri yazısı olarak yayınlanmıştır: (a) Laurie Garrett, *The Coming Plague: Newly Emerging Diseases in a World Out of Balance*; (b) Richard Preston, *The Hot Zone*. Makale, H. Erdem Çıpa tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

arasındaki kavşaklara barikatlar kurulmuştu. Uzmanlardan oluşan uluslararası ekip, 500'den fazla köyde 34.000 aileyi ziyaret ve muayene etti. Tespit edilen 358 vakadan 325'i ölümle sonuçlanmıştı. Yoğun incelemelere rağmen, Ebola'nın kaynağı esrarını koruyordu. Virüs nerede saklanmaktaydı? Büyük bir ihtimalle insan olmayan bir ara-konakta; belki bir örümcek, yarasa veya maymunda. Ama daha sonra Dünya Sağlık Örgütü'nün bir raporu da, "Marburg virüsünde olduğu gibi Ebola virüsünün kaynağı hakkında da, Afrika kökenli olması dışında, hiçbir şeyin bilinmediğini" kaydedecekti.

Bu olayların haber verdiği tehlike korkutucu, ama aynı zamanda uzak gibiydi. Söz konusu virüslerin yarattığı riskler, kuzey yarıkürede yaşayanlara hayli uzak görünüyordu. Fakat Ebola'nın bilinmeyen bir varyantı 1989 yılında ansızın Washington'un birkaç mil dışında, Virginia eyaletindeki Reston'da sahneye çıkıverdi. 4 Ekim 1989'da Reston Primat Karantina Birimi'ne Filipinlerin kıyı ormanlarından yüz adet yengeç yiyen maymun getirilmişti. Maymunlardan ikisi Reston'a vardıklarında ölmüşlerdi; bir yirmi kadarı da sonraki birkaç gün içinde öldüler. Ebola'nın bu kadar beklenmedik ve uzun menzilli gezintilere çıkabiliyor olması paniğe yol açtı.

Reston'daki laboratuvarın veterineri, ilk başta bilinen bir maymun virüsünden şüphelenmişti; ancak, kısa zaman içinde ve tüm beklentilerin aksine, hastalık birimdeki Filipin kökenli olmayan diğer maymunlara da sıçradı. Maymunların doku örnekleri incelenmek üzere derhal A.B.D. Ordusu Bulaşıcı Hastalıklar Tıbbî Araştırma Enstitüsü'ne yollandı. Thomas Geisbert mikroskobuna baktığında, soru işareti biçimindeki o malûm virüsü gördü. Dehşet içindeki Amerikan ekibi, Ebola-Zaire için yapılan testlerin pozitif çıkmasına tanık oldu. Reston'daki araştırmalar ansızın, teşhise yönelik sürdürülen bir hazine avından, patlayıcı potansiyel taşıyan bir politik kriz kertesine sıçradı. Karantina birimi, içinde "biyolojik güvenlik düzeyi 4" olarak sınıflandırılan, yani ne aşısı ne tedavisi mevcut bir organizmayı barındıran bir "sıcak kuşak" durumuna gelmişti. Ebola-Zaire'nin, A.B.D'nin doğusunun ünlü Beltway otoyoluna çıkmasına artık sadece birkaç yarda kalmıştı. Ordu alarma geçirilirken, Reston'da, Filipin kökenli olanların çok uzağında tutulan daha birçok maymun ölmekteydi. Hastalığın hava yoluyla bulaştığının bu kuvvetli işareti üzerine, biyolojik yalıtım sürecinin devreye sokulması gerekti.[3]

Bu noktada, bütün bunlar olup biterken basının ve yapıyor olduğu sorusu geliyor akla. Üstünden topu topu birkaç yıl geçtiği halde, Reston'u saran panik ve endişeyi bugün duyumsatmak pek kolay değil. Gerçek şu ki, düzinelerce maymun güvenlik için öldürülürken, ordudaki bilim adamlarının çoğu, dünyanın en tehlikeli virüsü olan Ebola-Zaire ile yüzyüze olduklarına inanıyorlardı. Hastalığı taşıyan hayvanların neredeyse sekiz haftadır Amerika'da bulunduğu göz önünde tutulursa, alınan önlemler nelerdi? Yakındaki yerleşim birimleri boşaltılmış mıydı? Hayır. İlk enfeksiyon vakalarını hemen saptamak amacıyla bir gözetim merkezi açılmış mıydı? Gene hayır.

Bunun yerine ve iki kişinin neden olduğu belirsiz bir biçimde (teşhis konmaksızın) hastalanmasına rağmen, ordu planlı bir "bilgilendirmeme" politikası izledi. Hastalananlardan birinin, Ebola virüsünü kapmış olması muhtemel gözüküyordu. Buna rağmen, yerel bir hastaneye yatırıldı. Zaire hükümetinin açıkyürekli işbirliği politikasıyla tam bir tezat içinde, Amerika'nın olaya tepkisi kamuoyunu yanıltmak biçimine büründü. Medyanın istenmeyen dikkatini uzak tutmak için, Reston birimi çevresinde çocukların serbestçe oynamalarına izin verildi; basının soruları umursamaz tavırlarla püskürtüldü; yerel topluluklar ve hastaneler, tıbbî yetkililerce tehlikeye maruz bırakıldı; sonra da virüsün gerçek öyküsü nihayet açığa vurulduğunda, aynı tıp yetkilileri kahraman ilan ediliverdi.

Beklenmedik ve inanılmaz bir şans eseri, Reston'da görülen Ebola türünün sadece maymunları etkilediği ortaya çıktı. Karantina biriminde çalışan hayvan bakıcılarından dördünde virütik bir enfeksiyonun semptomları görülmüştü ve bunların üçü, hastalığı ancak havadan kapmış olabilirdi. Söz konusu virüs Ebola-Zaire olsaydı, bunun Reston -ve Washington- için sonuçları hayal dahi edilemez boyutta olacaktı.

Gerek Richard Preston ve gerekse Laurie Garrett, Ebola ve Marburg virüslerinin belki de en dramatik örneklerini oluşturduğu yeni bir bulaşıcı hastalıklar neslinin küresel önemine ilişkin hatırı sayılır delilleri bir araya getirmiş bulunuyorlar. Preston bilimselliği feda etmeyen röportaj stilinde bir anlatımı seçmiş. Hikâyesi, 1992 yılında *The New Yorker*'da yayınlanan bir makale ile başlıyor; kitap ölçeğinde genişletilmesi ise yararlı olmuşa benziyor. Preston, Reston'daki olayları başlıca karakterlerin yaşamları bağlamına yerleştirmek suretiyle, bu bilim adamlarının krizin gelişim sürecinde hissettikleri korkuyu ve ürkütücü belirsizliği çok iyi yakalayabilmiş. Riskli karar mekanizmalarının işleyişinin sonradan meşru ve mazur gösterilmesi amacıyla kullanılagelen araştırma literatürünün soğuk gerçeklerini, acil bir durumun öyküsüne başarıyla dönüştürüyor.

Preston, Marburg'un keşfedilmesini anlatırken, bu virüsün 1980 ve 1987'deki iki kurbanının yaşamları (ve ölümleri) hakkında etraflı bilgi veriyor. Yaşamlarının dikkatle incelenmesi, her iki kurbanın da hastalığı Uganda-Kenya sınırındaki Elgon Dağı yakınlarında bulunan tek bir mağaradan kapmış olabileceklerini düşündürüyor. Bu tür garip olaylar, söz konusu yeni virüslerin kökenini çevreleyen bilinmezliğe yeni esrar katmanları ekliyor. Garrett ise kendi konusunda, daha klasik ama en

VİRÜS SÖZLÜĞÜ

Günümüz literatüründe, virüslerin kâh konak türleri ve bulaşma tarzlarını, kâh yapıları ve sonuçlarını esas alan bazı tarif ve tasniflere çokça rastlanıyor.

arbovirüs (İng. arthropod-borne sözcüğünün kısaltılmışı) : İnsanlara eklembacaklıların ısırmasıyla bulaşan virüs türlerinin genel adı.

robovirüs (İng. rodent-borne sözcüğünün kısaltılmışı) : İnsanlara kemirgenler yoluyla geçen virüs türlerinin genel adı.

filovirüs : Robovirüs kategorisi içinde, kemirgenler dışındaki bazı hayvanlar aracılığıyla da bulaşan ve bu arada, arenavirüslerden (boylarına, çoğalma tarzlarına, vb ilişkin) farklı fizyolojik özellikleriyle ayrılan bir kısım virüs türlerinin genel adı.
arenavirüs : Genetik materyali RNA olan ve özellikle kemirgenlerde kronik enfeksiyonlara yol açan bazı virüs türlerinin genel adı.

az Preston'unki kadar ikna edici bir gazetecilik yaklaşımıyla eğilirken, belirli virütik ve bakteryal hastalıkların keşif ve evrimini adım adım açıklayıp, bu hastalıkları kontrol altına almanın olası yollarını irdelemeye yöneliyor.

Buna rağmen Preston ve Garrett, bu hastalıklar üzerinde çalışan doktor ve bilim adamlarını överken çarpıcı bir gerçeği göz ardı ediyorlar: Bizatihî insan türünün tamamını yok edebilecek nitelikteki bir tehlikenin A.B.D'de başgösterdiği biricik olayda, Amerikan araştırma çevreleri olağanüstü pasif ve kibirli davranmak suretiyle, son derece tedirgin edici bir tepki verdiler. O günden bu yana, hatanın tekrarlanmayacağını düşündürecek çok fazla gelişme de olmadı. "Gizlilik güvenliktir" kuralı, hükümetin halk sağlığı hizmetlerinde hâlâ geçerliliğini sürdürüyor.

II

Bulaşıcı hastalıklar hakkında gittikçe yükselen sesler, kıyamet gününün yaklaştığı haberini veriyor. Garrett kitabında, bulaşıcı hastalıkların hızla artan tehlikesinin göz ardı edildiği temasını başarıyla işliyor. Garrett'in araştırmaları on yılı aşkın bir sürede tamamlanmış; elde ettiği bulguları titiz bir biçimde işliyor ve sunuyor. Garrett'in kitabı, biyolojik geleceğimize görece kadar kötümser bir perspektiften bakanların manifestosu niteliğinde. Garrett'e göre,

"İnsan ırkı gitgide kalabalıklaşan yeryüzünde azalan kaynaklar için mücadele ederek kendini yıpratırken, avantaj mikropların tarafına kayıyor. Onlar bizim avcılarımız konumuna geçiyorlar ve eğer... mikroplara pek fırsat tanımayan rasyonel bir küresel köyde yaşamayı öğrenemezsek, zafer onların olacaktır."

Peki, ya geçmişin felaketli salgınları? Eski Atinalılar mikropları anlamış olsalardı, Garrett'in karamsar bakışını paylaşırlardı kanımca. M.Ö. 430 yılında, diyordu Thukydides,

"Yapıları doğal olarak güçlü olanlar da, hastalığa, zayıflardan daha fazla direnç gösteremiyorlardı. Hastalık herkesi aynı şekilde öldürüyordu; en büyük dikkatle tedavi edilen ve beslenenleri bile. En korkuncu da, insanların, salgına yakalandıklarını anladıkları anda içine düştükleri çaresizlikti. Zira ... en şiddetli umuzsuzluğa kapılıyor ve bu şekilde teslim olarak direnme güçlerini kaybediyorlardı. Başkalarının bakımıyla ilgilenmeleri sonucu hastalığa yakalananların koyun gibi ölmesinin yarattığı görüntü de korkunçtu. Aslında bu, ölümlerin en büyük nedeniydi."[4]

Atina salgını, Etiyopya'da ortaya çıkmış ve hızla Yunanistan'a yayılmıştı. Hastalığın kurbanları şiddetli bir ateşe yakalanıyor ve bir hafta içinde hızla çökerek ölüyorlardı. Salgının dördüncü yılının sonuna gelindiğinde nüfusun dörtte biri can vermişti. Bu salgının ne olduğunu hâlâ bilmiyoruz. Çiçek, kızamık ve tifüs en güçlü adaylar; hastalığın kaynağının Orta Afrika'da -hem de, Sudan'a komşu bir ülkede- olması, Marburg ya da Ebola benzeri bir hastalık etkeni ihtimalini de akla getiriyor. Hastalığın yarattığı fiziksel çöküşün olağanüstü hızı, fizik sel semptomların ve ölüm oranlarının Marburg'a hayli benzemesiyle birleştiğinde, bu olasılığa ağırlık kazandırıyor.

Salgınlar hakkındaki en ürkütücü anılarımız, Bizans döneminden itibaren tüm Avrupa'yı vuran iki ayrı Kara Ölüm dalgasından kaynaklanıyor. Avrupa'ya 547 yılında ulaşan Jüstinyen Salgını, sonraki iki yüzyıl boyunca zaman zaman parlayarak varlığını sürdürdü. Roma İmparatorluğu nüfusunun dörtte birinin bu epidemi sonucunda yeryüzünden silinmiş olması mümkündür. 1346'da Hazar Denizi yakınlarında başlayan ikinci bir dalga ise, hemen hemen dört yüzyıl boyunca etkisini sürdürdü.

YENİ HASTALIK ETKENLERİ

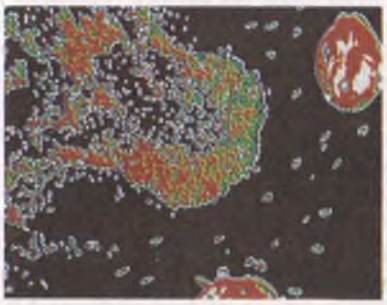

HIV

AIDS'e yol açan virüs, salgının başlangıcından beri tüm dünyada 13 milyon kişiyi enfekte etti. 2000 yılına gelindiğinde bu sayının 40 milyona ulaşması bekleniyor.

HTLV

HIV ile aynı şekilde bulaşan ama ondan daha az öldürücü olan bu virüs, kurbanlarının sadece % 1'inde öldürücü T-hücresi lösemisine neden oluyor. Virüsün tüm kıtalarda var olduğu düşünülüyor.

EBOLA *(filovirüs)*

% 90'a yakın öldürücülük oranına sahip olan bu virüs 1976 ve 1979 yıllarında Zaire ve Batı Sudan'da yüzlerce kişiyi öldürdü. Kikwit'te çıkan Zaire'deki yeni bir salgında da pek çok kişi hayatını kaybetti. [Zaire, Sudan]

MARBURG *(filovirüs)*

Ebola'ya çok benzeyen ve Uganda'dan gelen yeşil maymunların taşıdığı bu virüs 1967 yılında Batı Almanya ve Yugoslavya'da 31 kişiyi enfekte ettikten sonra tanımlandı. 7 kişi öldü. [Uganda, Almanya, Yugoslavya]

OROPOUCHE *(arbovirüs)*

1961 yılında Brezilya'da, Belem'de 11.000 kişide gribe benzer semptomlara yol açtıktan sonra tanımlandı. Tatarcık ısırığıyla yayılmakta. [Brezilya]

JUNİN *(arenavirüs)*

İlk olarak 1953 yılında Kuzey Arjantin'deki Junin Irmağı yakınlarında tespit edildi. Tarla fareleri aracılığıyla bulaşan bu virüs, kurbanlarının % 20'sini öldürüyor. [Arjantin]

SABİA *(arenavirüs)*

Bu yeni virüs 1990 yılında Sao Paulo, Brezilya'da tespit edildi. Geçen yıl Yale Üniversitesinden bir bilim adamı kaza sonucu virüsü kendine bulaştırdı ve hayatta kaldı. [A.B.D., Brezilya]

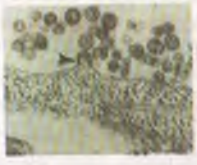

MACHUPO *(arenavirüs)*

Kemirgenler yoluyla bulaşan bu virüs geçen sene Kuzey Bolivya'da yeniden ortaya çıktı ama Magdalena'daki bir ailenin 7 üyesini enfekte etti; altısı öldü. [Bolivya]

LASSA *(arenavirüs)*

Kanamalı Afrika humması na yol açan bu virüs Batı Afrika'da yılda 200.000-400.000 kişiyi enfekte ederek yaklaşık 5.000'inin ölümüne neden oluyor. [Nijerya, Sierra Leone, Liberya]

DANG HUMMASI

Sivrisinekler yoluyla bulaşan bu tropikal virüsün şiddetli türleri 70'li yılların ortalarından itibaren Asya ve Latin Amerika'da salha çıktı. Sadece 1990 yılında Latin Amerika'da 116.000 vaka tespit edildi. [Avustralya, Endonezya, Kamboçya, Hindistan, Brezilya, Fransız Guyanası, Surinam, Venezuela, Kolombiya, Kostarika, Honduras, Küba, Portoriko, Meksika]

HANTA VİRÜSÜ

Kemirgenler yoluyla bulaşan Doğu Asya kökenli bu virüs Mayıs 1993'te A.B.D.'nin güneybatısında ortaya çıkarak 12 can aldı. O günden beri 23 eyalette, yarısından fazlası ölümle sonuçlanan 106 vaka rapor edildi. [Tayvan, Çin, Rusya, Güney Kore, A.B.D.]

RİFT VADİSİ HUMMASI *(arbovirüs)*

Sivrisinekler yoluyla bulaşan bu virüsün varlığı 1950'lerde Kuzey Kenya'da belirlendi. 1977 yılında 10.000'den fazla insanın hastalanması ile sonuçlanan bir salgın Mısır'da, Nil deltasında baş gösterdi. [Kenya, Mısır]

Kara Ölüme, ya da hıyarcıklı vebaya, insan piresi ile kara sıçanların (*Rattus rattus*) pirelerinin insanlara bulaştırdığı bir bakteri (Louis Pasteur'ün bir öğrencisi olan Alexandre Yersin'in adıyla anılan *Yersinia Pestis*) yol açar. 14. yüzyıldaki salgın, Doğu Moğolistan'dan Konstantinopolis'e, sonra da ticaret yolları üzerinden Avrupa'ya yayılmıştı. Hıyarcıklı vebaya yakalananların yarısından fazlası on günden az bir sürede ölüyordu; *Yersinia*'nın havada uçuşan bakteriler yoluyla ciğerlere yerleşen tipine yakalanıldığında ise yaşama şansı sıfırdı. Hıristiyan Kilisesinin duruma gösterdiği tepki, vebanın Tanrının cezası olduğunu iddia ederek, ölümü, önlenmesi imkânsız bir çile diye kabul etmek oldu. (Bu görüş, Jesse Helms gibilerin AIDS hakkındaki beyanlarını anımsatıyor.) Buna karşılık, çoğunluğun tepkisini, Guy de Chauliac'ın "çabuk kaç, uzağa git ve geriye dönmekte acele etme" şeklindeki tavsiyesi özetliyordu ki, bu öneriyi en canla başla uygulayanlar doktorların kendileriydi.

Geride kalan az sayıda doktor, vebanın kaynağı hakkında tuhaf teoriler öne sürmekten geri durmadılar. Fransa Kralı VI. Philip doktorlarına hastalığın kaynağını araştırmalarını emrettiğinde, aldığı cevap, Satürn, Jüpiter ve Mars'ın 20 Mart 1345 günü saat 13'te aynı çizgide buluşmalarının vebaya yol açtığı yolundaydı. Vebanın endemik karakter kazanması, şaşırtıcı bazı uygulamaları da beraberinde getirdi. Kimyasal savaşın tarihteki belki de ilk örneğini, 1346 yılında, öfkeli Moğol askerlerinin vebalı cesetleri civardaki bir İtalyan ticaret noktasının duvarlarının üzerinden içeri fırlatmaları oluşturuyordu.

Avrupalılar, hastalıklara mikropların yol açtığı yolundaki herhangi bir teoriden yoksun olmalarına rağmen (Galen'in teorileri hâlâ geçerliydi), vebanın bulaşıcılığını oldukça iyi anlamışlardı. Milan Başpiskoposu "bulaşmanın temas veya nefes yoluyla olabileceği"ne işaret ediyordu. Bulaşmaya karşı ilkel önlemlerin alınmasına geniş çapta başlanmıştı. Şehirler karantina altına alınıyordu (kelimenin kökeni, gelen gemilerin limanda kırk gün boyunca yalıtılmasıdır); veba evlerinde (*lazaretto*'larda), hastalar sağlıklı kişilerden ayrılıyordu; ticaret sıkı düzenlemelere tabi tutuluyor, cenazeler dikkatle denetleniyordu.

Bütün bunlara rağmen can kaybı inanılmaz boyutlardaydı. İtalya, Avrupa'nın en gelişmiş halk sağlığı sistemlerinden birine sahipti -her şehrin bir Sağlık Nâzırı vardı- ve salgının sonuçları dikkatle kaydediliyordu. Buna göre İtalya'nın nüfusu, 1600-1650 yılları arasında 13.1 milyondan 11.4 milyona düşmüştü. Venedik'te günde ortalama 600 ceset mavnalarla toplanıyordu. 1630-1631 veba salgınında 50.000 Venediklinin ölümü ile nüfus, 15. yüzyıldaki en düşük düzeyinin dahi altına inmişti. Büyük Kanal'ın girişindeki Barok şaheseri Santa Maria della Salute kilisesi, sağlık ve halâsa ithaf edilmişti. Günümüzde de Venedikliler her yılın 21 Kasım günü teknelerin oluşturduğu bir köprüyü geçerek missa ayininı gerçekleştirir ve salgından kurtuluşlarının hatırasını kutlarlar. Ancak epideminin en şiddetle vurduğu yer Venedik değil Floransa idi. 1348 vebası hakkında Giovanni Boccaccio şöyle yazıyor; "birçokları son nefeslerini sokak ortasında verdiler; başkaları ise, kendi evlerinde öldüklerinde, ölümlerini komşularına her şeyden önce, çürüyen vücutlarının kokusu ile duyurdular... Ölümcül hastalığın öncesinde belki de o kadar nüfusu barındırmadığı düşünülen Floransa şehrinin surları içinde, yüzbinden fazla insanın öldüğüne kesin gözüyle bakılıyordu..."

Tüm bu süre içerisinde tıpta pek az gelişme kaydedildi. 1656-1657 yılları arasında kendi bölgesindeki yerel sağlık kurulundan sorumlu olan Romalı kardinal Gastaldi, acı bir alayla şu yorumu yapmıştı: "Doktorların, vebanın tedavisi üzerine yazdıkları çok duman çıkarıyor, az ışık saçıyor. Vebaya karşı başvurulan çarelerin, pratikte hiçbir yararı olmadığı ve hattâ bazen zararlı oldukları da kanıtlanmıştır." Zengin doktorlar, büyük rüşvetlere rağmen, veba evlerinde çalışmayı reddediyorlardı. Kamu yöneticilerine hizmeti kabullendikleri zaman da, öğütlerini uygun bir mesafeden veriyorlardı: cerrah hastanın durumunu *lazaretto*'nun penceresinden dışarı bağırarak duyuruyor, doktor da uygulanması gereken tedaviyi dışarıdan gene yüksek sesle bağırarak bildiriyordu.

Salgınlar çok eskiden beri varolan olaylar ise, eşi görülmemiş bir tehditin varlığından günümüzde niçin korkuluyor? Dünya Sağlık Örgütü'nün Küresel AIDS Programı'nın eski direktörlerinden Jonathan Mann, bu soruyu Garrett'in kitabına yazdığı önsözde şöyle yanıtlıyor:

"Dünya, yeni ve eski bulaşıcı hastalıkların patlak vermesine, hattâ en kritiği, bunların geniş alanlara ve bütün dünyaya yayılması tehlikesine hızla açılmaktadır. Bu yeni ve daha hassas savunmasızlık hali hiç de esrarengiz bir nitelik taşımıyor. İnsanların, malların ve fikirlerin dünya çapındaki hareketinin dramatik yükselişi, hastalığın da küreselleşmesinin ardındaki itici güç durumunda. Çünkü insanlar sadece daha fazla seyahat etmekle kalmıyor; aynı zamanda daha hızlı seyahat ediyor ve eskiye oranla çok daha fazla yere gidiyorlar."

Virüslerden kaynaklanan bu yeni tehdit dikkatleri çekerken, kamuoyunun ilgisi haklı olarak HIV'nin üzerinde toplandı. Fakat ortada daha düşük profil veren tehlikeler de var. Mayıs 1993'te Hanta virüsü, Birleşik Devletlerin güneybatısında, Colorado, Utah, Arizona ve New Mexico eyaletlerinin birleştiği Four Corners yöresine ulaştı. Kemirgenler yoluyla bulaşan ve kesin tedavisi bilinmeyen bu virüs, Birleşik Devletler'de enfekte ettiği 100 kişinin yarısından fazlasının ölümüne yol açtı. İnsanları etkileyen virütik hastalıkların en öldürücüsü olan (ve enfeksiyonun vücuda yerleşmesinden sonra nerdeyse yüzde yüz ölüme yol açan) kuduz, son zamanlarda Birleşik Devletler'in kuzey-

doğusunda yaşayan vahşi rakunlar arasında yaygınlaştı.[5] Dünya Sağlık Örgütü her yıl 50.000 kuduz ve 30.000 kuduzdan ölüm vakası kaydederken, Birleşik Devletler'de 1980 yılından bu yana sadece 21 ölüm tespit edilmişti. Ama şimdi, böcekle beslenen ve hastalık taşıyan yarasalar da ciddi bir tehdit oluşturmakta. Birleşik Devletler'deki ilk kuduz yarasa ısırığı 1953 yılında kaydedilmiş. O zamandan beri, yılda 500'den fazla kişi kuduz yarasa ısırığına maruz kalmış.[6] Birleşik Devletler'deki 21 ölümden dokuzunun, yarasaların taşıdığı virüsten kaynaklandığı düşünülüyor. Büyük bölümü şehirlerde ve banliyölerinde yaşayan bir hayvan nüfusu içinde kuduzun yeniden ortaya çıkması, çoğu insanın (ve pek çok doktorun) henüz farkında olmadığı, yeni endişelerin belirmesine yol açıyor.

Sıradan bakterilerin de dikkatle incelenmesi gerekli. Dünya sağlığının üzerine veremin karanlık gölgesi düşmeye devam ediyor. Yakın zamana kadar uzmanların çoğu, veremin antibiyotikler sayesinde kontrol altına alınabileceğine inanıyordu; oysa son raporlara göre, 1990'ların 90 milyon yeni verem vakasını beraberinde getireceği ve bunların 30 milyonunun ölümle sonuçlanacağı tahmin ediliyor. 1993'te Dünya Sağlık Örgütü, veremin sağlık alanında uluslararası bir acil durum oluşturduğunu açıkladı. Vaka sayısındaki en dramatik artış Afrika, Güneydoğu Asya, Batı Pasifik ve Doğu Akdeniz'de meydana geldi. Bu vakaların yüzde 95'i, veremin şu anda en önemli hastalık etkeni olduğu gelişmekte olan ülkelerde meydana geliyor. Hastalığın, düşük gelirli bu uluslar üzerindeki ekonomik etkileri yıkıcı boyutlarda: vakaların yüzde 80'i onbeş ile ellidokuz yaş arası çalışanlarda görülüyor. Bu ülkelerde HIV'nin endemik hale gelmiş olması verem hastalığının yol açtığı ağır yükün baş sorumlusu. Zira bağışıklık sisteminin çökmesi, vücudu vereme açık hale getiriyor. Bulaşıcı hastalık etkenleri arasındaki bu karşılıklı etkileşim, günümüzün enfeksiyonlarının en düşündürücü özellikleri arasında yer alıyor.

Bundan da can sıkıcı olanı, özellikle gelişmiş ülkelerde, ilaca dirençli verem türlerinin ortaya çıkması. A.B.D. hastane ve hapishanelerinde, çoğu HIV taşıyan üçyüze yakın vakada, birden fazla ilaca dirençli verem teşhis edilmiş bulunuyor. Dünyanın endüstrileşmemiş bölgelerinde HIV vakalarının iki hattâ üç katına çıkmasının beklendiği koşullarda, dünya çapında ilaca dayanıklı verem türlerinin sayısının da önemli ölçüde artacağından korkuluyor. İlaca dirençli hastalık etkenleriyle enfekte olanların üçte ikisinden fazlası ölüyor. HIV'nin ve ilaca dirençli hastalık etkeninin yanı sıra veremin tekrar başkaldırmasına sebep olan üçüncü faktör ise, hastalığın ithal edilmesi. 1991'de Birleşik Devletler'deki tüm verem vakalarının üçte ikisinden fazlası etnik azınlıklar arasındaydı.[7] Bu insanların yeterli sağlık bakımından yoksun olmaları, hastalığın kolayca yayılması riskini arttırmakla kalmıyor; ilaca karşı dirençli türlerin ortaya çıkmasına sebebiyet veren en önemli faktörlerden biri olan, teşhis sonrası yetersiz tedavi olgusuna da yol açıyor.[8] İlaca karşı direnç problemi başka bakteri türlerinde de görülüyor.[9]

Aynı durum mantarlar için de söz konusu. Bulaşıcı mantar türlerinin gittikçe artan çeşitliliği; bunları tedavi etmekte kullanılan ilaçlara karşı ortaya çıkan direnç; yeni mantar-karşıtı etkenlerin bulunmaması; bütün bunlar, virüs ve bakterilerin yarattığı tehlikelerle paralellik gösteriyor. Hastane ortamı, mantar tehdidinin en büyük olduğu yer. CDC uzmanları 1980'den 1990'a kadar olan verileri yeniden gözden geçirdiklerinde, hastane yoluyla bulaşmış olan mantar hastalıklarının iki katına çıktığını saptadı.[10]

III

Bulaşıcı hastalıklar, neden insan türü için tekrar bu kadar büyük bir tehdit oluşturmaya başladılar? New Jersey Tıp Okulu'ndaki Ulusal Verem Merkezi'nin yöneticisi (ve Garrett'in işaret ettiği gibi, yeni verem epidemisi alarmını ilk verenlerden biri) olan Lee Reichman, bunu kısmen şöyle açıklıyor: Gerek tıp mesleğinin, gerekse kamunun kayıtsızlığı, U şeklinde bir endişe grafiği üzerinde yer alıyor[11]: Halk sağlığını iyileştirmede elde edilen ilk başarılar, sahte umutlarla dolu bir retoriğin gelişmesine neden olmakta. Verem gibi yaygın hastalıkların gözlemlenmesinin gevşetilmesi, bu hastalıkların tekrar patlak vermesine yol açıyor. 1950 ile 1980 arasında A.B.D.'deki verem oranlarında görülen düşüşün, veremle mücadele programlarına fon sağlamaktan sorumlu olanlar üzerindeki baskıyı hafifletmesi, potansiyel olarak zararlı sonuçlar doğurdu. Bugün yeni bir U-eğrisinin çukuruna yuvarlanmakta olabiliriz, diyor Reichman.

1950'lerde, yeni bir fiziksel iyilik durumuna "sağlıklı geçiş" kavramı yaygındı. Bu iyimserlik, yaygın bulaşıcı hastalık etkenlerine karşı bilim adamlarının hızla ve habire yeni ilaç ve aşılar geliştirebiliyor olmasından kaynaklanıyordu. Mikrobik hastalıkların yeryüzünden büyük ölçüde silinmesi öngörülüyor; işin doğrusunu bilmesi gereken örgütlerce, mübalağa üzerine mübalağa ekleniyordu. Örneğin Dünya Sağlık Örgütü, sıtmanın "artık pek bir öneminin kalmayacağı" bir dönemin yaklaştığını açıklamıştı. Trajik ölçülerde yanlış olmasaydı, bugün gülebilirdik buna. Günümüzde sıtma tüm dünyada 300 milyon kişiyi etkisi altına almış durumda; bu insanların birçoğu, sıtma paraziti *Plasmodium*'un sıtma-karşıtı ilaçlara karşı direnç kazanmış türlerinin acısını çekiyorlar. Üçte ikisi küçük çocuklar olmak üzere yılda 1.5 milyon insan sıtmadan ölüyor. Oysa yirmi yıl önce çiçek hastalığı tedricen yeryüzünden silinirken, iyimserlik o kadar da hayalperest görünmüyordu. Ancak, HIV'in 1981'de kamu bilincinde yer etmesiyledir ki, "sağlıklı geçiş"in nasıl bir aldanış olduğu ortaya çıktı.

HIV'in tarihçesi, bulaşıcı hastalıkların yeniden şiddetlenmesinin ikinci nedenine işaret ediyor. Richard Preston, Büyük Sahra'nın güneyindeki Afrika'yı enlemesine kateden Kinşasa otoyolunun açılmasının, 20. yüzyılın en önemli olaylarından biri olduğunu iddia ediyor. Bu ulaşım arteri, HIV'in Orta Afrika'dan çıkarak tüm dünyaya yayılmasına olanak verdi.[12] Çok eski ekosistemleri sürekli bozuyor ve kirletiyor olmamız, bilinmeyen organizmaların yer değiştirerek insanların daha yoğun olarak yaşadığı bölgelere girmesine yol açıyor.

Karşı karşıya bulunduğumuz büyük nüfus baskısı -bugünden 2050 yılına dünya nüfusunun iki kat artması bekleniyor- kendi küresel sıcak bölgemizi yaratıyor. Dünya Bankası başkan yardımcılarından İsmail Serageldin, günümüzde 5.6 milyar olan dünya nüfusunun, önümüzdeki yüzyıl içinde 8.5 ile 12 milyar arasında bir yerde sabitleneceğini tahmin ediyor. Bu yeni gelenlerin yüzde 95'i dünyanın en fakir ülkelerinde yaşıyor olacak. Bu demografik eğilimin, atmosferin ısınması, yaygın kimyasal kirlenme, çevre tahribatı, savaşların sonuçları (1992 sonunda kıtlık veya iltica koşullarında yaşayan nüfus 18 milyona yaklaşmıştı) ve önemli ölçüde artan kendi hareketliliğimiz ile birleşmesi, kaynayan bulaşıcılık kazanını yarattı.

Garrett, Maryland Üniversitesi'nden Rita Colwell'in, şimdiye kadar bir milyona yakın bakteri türünün sadece yüzde 1'inin ve beşbin virüs tipinin de sadece yüzde 4'ünün tanımlandığı şeklindeki tahminini aktarıyor. Bu organizmaların yeryüzündeki dağılımının değişmesinin ve yeni hastalıklara karşı sürü bağışıklığı düşük olan *Homo sapiens* dahil olmak üzere biyolojik açıdan tehlikelere açık hayvan topluluklarına doğru kaymalarının derin etkileri olacaktır. Gerçek şu ki, bu tehdidin son zamanlarda birçok bilim adamı tarafından dikkate alınmaya başlamasına rağmen, gerek bu organizmaları kontrol altına almak için gerekli ve eşgüdümlü çabaların, gerekse süreklileşen ekolojik dengesizlikleri bastırmak için gerekli muazzam düzenleme aygıtı ve yaptırım stratejilerinin hayata geçirilmesi şimdilik neredeyse imkânsız görünüyor. Henüz tehdit, gerçek olamayacak kadar uzak sayılmakta; dünya ise Bn. Garrett'in gelişeceğini umduğu "rasyonel küresel köy" olarak hareket edemeyecek kadar parçalanmış bulunuyor.

Öyle veya böyle, inkârcılık yaygınlığını koruyor. 1994'te yirmibinden fazla gastroenterologun katıldığı, dünya çapında bir toplantıda, üç genel oturum, dünyada günde 9.000 kişinin ölmesine neden olan bulaşıcı ishalli hastalıklara ayrılmıştı. Uluslararası niteliğe sahip böyle bir toplantıda konuya tanınan bunca öneme rağmen, bu üç oturumun her birine otuzdan az kişinin katılması, kendi uzmanlık konularının karşı karşıya bulunduğu en önemli halk sağlığı olayı hakkında bu doktor ve bilim adamlarının pek de bir kaygı duymadığını düşündürüyordu.

Bu yeni (ve eski) enfeksiyon hastalıklarıyla başa çıkmak açısından endüstrileşmemiş ülkeler özellikle hazırlıksız durumdalar. Siyasi istikrarsızlık, ekonomik kaos, büyük dış borçlar, azgelişmiş sağlık sistemleri ve sürekli savaş halleri, Garrett'in "daimi yoksulluk paradigması" dediği şeye yol açıyor. Bu arka plan üzerinde ise, amansız bir şehirleşme süreci yükseliyor. İngiliz bilim adamı John Cairns'in şehirleri "insanlığın mezarlığı" olarak nitelemesi için fazlasıyla neden var. Kırsal nüfusun sürekli azalması, büyük şehirlerde yaşayanların sayısını 1955-1985 arasında 275 milyondan 750 milyona çıkardı. Bu sayının 2000 yılında 1.3 milyona ulaşacağı tahmin ediliyor. Nüfusları on milyonun üzerinde olan mega-şehirlerin sayısının da, 1950'de iki iken (Londra ve New York), 2000 yılında Bombay, Kalküta, Delhi, Madras, Karaçi, Dhaka ve Bangkok dahil olmak üzere 24'e çıkması bekleniyor. Günümüzde şehir nüfusunun artması, çoğunlukla ekonomik ve sosyal gerilemenin bir işareti olarak görülüyor. Şimdiye kadar çoğunlukla kırsal alanlarda görülen tenya, yuvarlak bağırsak kurdu, şistozoma, tripanozoma ve Dang humması gibi hastalıklar, kentleşme sonucu epidemilere dönüşüyor.

Bu sosyal değişimler, endüstrileşmiş ülkeleri de etkilemekte. Yoksulluk, işsizlik, kötü beslenme, uyuşturucu kullanımı, evsizlik ve sağlık bakımından yoksunluk gibi faktörlerin hepsi, bir "üçüncüdünyalaşma" sürecine yol açıyor. Bunun sağlığa olan etkileri çok çarpıcı. San Fransisco'da 1991 yılında yapılan bir çalışma, evsizlerin yüzde onbirinde HIV bulunduğunu gösterdi. Bağışıklama çalışmaları tökezledi (1989'dan 1990'a kızamık vakalarında yarı yarıya artış görüldü); birden çok ilaca dirençli hastalıklar yaygınlaştı. Örneğin Birleşik Devletler'de her yıl neredeyse yetmişbin yetişkin, aşılarla büyük ölçüde engellenebilecek üç hastalıktan: gripten, sarılık/hepatit-B'den ve zatürreeden ölüyor. Birleşik Devletler halk sağlığı sistemi çökmekte. 1988'de Birleşik Devletler Tıp Enstitüsü'nün bir komisyonu şu açıklamayı yaptı: "Ulus olarak halk sağlığı gardımızı indirdik ve bunun sonucu olarak, halkın sağlığı gereksiz yere tehdit altına girdi."

Peki, ne yapılabilir? Yakın gelecekteki salgınlar, kökleri çok derinde olan sosyo-kültürel eğilimlerden ve çarpık ekonomik gelişmeden kaynaklanıyorsa, verilecek cevap, çok fazla bir şeyin yapılamayacağı yolunda olacaktır. Bu çıkarım kulağa biraz bozguncu gelebilirse de, Laurie Garrett'in Jonathan Mann'dan aktardığı şu uyarıda yankılanıyor:

"Yeni hastalıkların patlak vermesini ya da eskilerinin beklenmedik şekilde yayılmasını çabucak tespit etmek için, dünya çapında bir erken-uyarı sistemine ihtiyaç var. Gerçekten küresel düzeyde işleyecek böyle bir sistemin yokluğunda, esas itibarıyla savunmasız bir şekilde, bizi koruması için iyi şansa bel bağlamak durumundayız."

Şans ha? Kulağa, sanki semavî kehanetlere bel bağlayan VI. Philip'in sarayındaymışız gibi geliyor.

Laurie Garrett, 622 sayfalık metninin yirmidokuz sayfasını olası çözümlere ayırmış. Aslında bu, oldukça ince bir bölüm. Reston deneyimi, Birleşik Devletler'in ölümcül potansiyel taşıyan bir salgına ne kadar hazırlıksız olduğunu gösterdi. Laboratuvar ortamlarında 8 Ağustos 1994'te yaşanan son korkutucu olayda, uluslararası düzeyde saygınlığı olan Yale Arbovirüs Araştırma Birimi'ndeki bir bilim adamı, henüz iki yıl önce Brezilya'da keşfedilmiş bulunan ve böcekler yoluyla bulaşan Sabia'ya yakalandı. Bilim adamı virüsü, sızıntı yapan plastik bir santrifüj tüpünden soluma yoluyla almıştı. CDC'nin yaptığı inceleme sonucunda, araştırmacı dikkatsizlikle, araştırma birimi de acil durumlara tepki mekanizmalarının zayıf olmasıyla suçlandı.[13] Bu tür araştırmalara devam edilmesine izin verilmeden önce, halkın bu konuda bilgilendirilmesi gerekmez mi acaba?

1994 yılının sonbaharında Hindistan'da (biri Maharaştra eyaletinde, öteki Surat'ta) ortaya çıkan iki veba (*Yersinia pestis*) salgını, bölgedeki fareler arasında geniş çapta ölümlerin haftalar öncesinden başgöstermesi sonucu hastalığın açık belirtilerinin haftalar öncesinden görülmesine rağmen, giderek şiddet kazandı.[14] Sonunda hastalık resmen teyit edilinceye kadar 200 kişi vebadan öldü. Bir kısmı hastalığı taşıyan 200.000 kişinin bölgeden kaçmasıyla *Yersinia*, Delhi ve Kalküta'ya yayıldı. Çok sayıda şüpheli vakanın teyit edilmemiş olmasına rağmen, gözetimdeki zayıflıkların eksik iletişimle birleşmesi, yersiz paniğe yolaçtı. Günümüzde tek başına hiçbir örgüt -ne CDC, ne WHO, ne ordu ne de hükümetten bağımsız örgütler (Médecins Sans Frontières gibi gönüllü kuruluşlar)- bir halk sağlığı acil durumunda çevik eylem gücü olarak davranabilecek kaynaklara, personele ve malzemeye sahip değildir. Öngörülen herhangi bir erken-uyarı sistemi, en yüksek risk bölgelerinde (örneğin ekosistemin ağaçsızlaşma sonucunda olduğu gibi önemli ölçüde zarar gördüğü bölgelerde) eksiksiz bir gözetim mekanizmasının ve çok verimli bir iletişim ağının varlığını gerektiriyor. O bölgelerdeki temel sağlık bakımı önlemlerinin veya sağlık eğitiminin yetersizliği ise, gözetimi felce uğratacaktır. Uydu teknolojisi sayesinde, iletişim sistemlerinin akıcılığını arttırma çabalarında biraz gelişme kaydedildi. Bu yılın Ocak ayında CDC, yeni bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı bölgelerden derlenen raporları yaymak amacıyla, uluslararası bir on-line şebekesini devreye soktu. Patlak veren yeni bulaşıcı hastalıklar hakkında bilgilerin toplanması ve yayılması, bilim adamlarına, bu hastalıkların izinin takip edilmesi, yalıtımı, tanımlanması ve kontrolünde büyük kolaylık sağlayacak.

Gitgide daha fazla araştırmaya muhtacız. Bu ihtiyaç sürekli ve acil bir karakter taşıyor. Garrett, mikropların ekolojisine (şehirleşmeye ve "üçüncü-dünyalaşma"yı izleyen hastalık türlerine olduğu kadar) sosyal davranışların değiştirilmesine (örneğin, gelişmekte olan ülkelerdeki kadınların, erkeklerle olan ilişkilerinde daha fazla yetki sahibi kılınmasına, ya da enjektör değişim şemalarının yerleştirilmesine de yönelen araştırmaların önemine işaret ediyor. Her iki türdeki araştırmalar, geleneksel disiplinlerden sosyoloji, biyoloji ve mikrobiyoloji ile çevre bilimlerini kesiştiriyor. Birleşik Devletler Tıp Enstitüsü'nün yakınlardaki bir raporu, bu ikili stratejinin önemeni kuvvetle vurguluyor:

"Tarihten alınacak ders, insan davranışlarındaki ve ekolojideki değişikliklerin yokluğunda, bulaşıcı hastalıkların, koruyucu hekimlik ve bağışıklanma yöntemleriyle önlenmesinin ancak sınırlı etkilerinin olacağıdır."[15]

Bugün, geçmişteki aşı araştırmalarının yanlış yönlendirilmiş olduğu da kabul ediliyor.[16] Uzmanlar, yeni aşılar geliştirme telaşı içinde kitlesel aşı üretimi konusundaki teknik yeterlilikleri ile vücudun kendini hastalık etkenlerinden korumak amacıyla kullandığı hücresel ve moleküler süreçler hakkındaki bilgilerinin eşit düzeyde olmadığını biraz geç anladılar. Deneysel mahiyetteki HIV aşılarının ileri bir klinik deneme aşamasındayken, düşük etkenlik nedeniyle bunlardan vazgeçilmesi, bu başarısızlığın en korkunç örneğiydi.[17]

Bütün bu stratejiler -bulaşıcı-karşıtı bir vurucu gücün kurulması, gözetim, eğitim, geliştirilmiş sağlık koruma sistemleri ve araştırma- finansmana dayanıyor. Finansman da politikacıların elinde. İşte, bir salgın ihtimaliyle ilgili en büyük korkulardan biri: Akıllıca planlanacak her türlü koruma, politikacıların basiretine ve öngörüsüne bağlı. Oysa Brookings Enstitüsü'nün son zamanlardaki bir raporunun haklı olarak işaret ettiği gibi, politikacılar sık sık derin belirsizlik koşullarında kararlar vermek zorunda kalıyorlar ki, böyle bir durumda bilgi eksikliği felaketle sonuçlanabilir.[18] Örneğin Birleşik Devletler'in yakın zamanda önemli bir domuz gribi salgınıyla karşı karşıya kalacağı fikri, 1976 yılında domuz gribi aşı programının uygulanmasına yol açtı. Böyle bir salgın görülmedi ama, aşının beklenmedik bir komplikasyonu olan Guillain-Barre sendromu sonucu, 58 kişi can verdi. Geleceğe dönük işaretler de hayra alâmet değil. A.B.D. Kongresi'nin 1995 yılı Sağlık ve Halk Hizmetleri bütçesini kısmaya yönelik kanun tasarısı, CDC'ye ayrılan fonlarda 32 milyon dolarlık bir kesintiyi öngörüyor. Bu çerçevede, CDC'nin enfeksiyon hastalıkları programına ayrılmış olan miktar da 2.8 milyon dolar azaltılacak. Politikacıların bu tehdidin ciddiyetini anlamaları, bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanan risklerin kendilerine doğru dürüst kavratılmasına bağlı. Reston bozgunu bu açıdan bir ihtar niteliği taşıyor.

Son olarak, düşünülmesi zor şeylerle de yüzleşmeye başlamalı mıyız acaba? Önleme çabalarımız, yıkıcılığı gitgide artan ve hemen hiç kontrol edemeyeceğimiz bir sürece karşı yetersiz kalmaya mahkûm mudur? Ortaya çıkan bu tehdidin

gidişatını, tüm hayvanlar içinde neden yalnız bizim değiştirebileceğimizi düşünüyoruz? Marc Lappé, kışkırtıcı bir çözümlemeyle, bizleri bulaşıcı hastalık salgınlarına evrimsel bir açıdan bakmaya çağırıyor:

"Eski bulaşıcı hastalıkların yeniden ortaya çıkmasının kökeninde evrimsel bir paradoks yatıyor: Biz mikroorganizmalar dünyasına ne kadar şiddetli bir şekilde saldırırsak, bakteryal ve virütik hastalıkların üzerimize çullanan repertuvarı da o kadar çeşitlilik kazanıyor."[19]

Lappé, insanı başat ve en başarılı canlı türü olarak değerlendiren görüşümüzün de yanlış olduğunu iddia ediyor. Başka organizmaları, *Homo sapiens* ile olan ilişkileri çerçevesinde değerlendirmek yerine, insanları *onların* evriminin bir parçası olarak da değerlendirebiliriz. Bu organizmaların en küçük biyolojik ve genetik detaylarına odaklanmış, indirgeyici bilimsel yaklaşımımız, daha büyük bir gerçeği görmemizi engelleyebilir: çevreyi kontrol altına alma çabalarımızın, kontrol edilmeye karşı gittikçe direnç kazanan meydan okuyucular ürettiği gerçeğini. Bulaşıcı hastalıkların gittikçe hızlanan evriminin sorumlusu, insan topluluklarıdır. Bu süreci kontrol altına alacak şey, belki de yalnız, sosyal gelişimimizin tahayyül edemeyeceğimiz bir şekilde tümüyle tersine dönmesi olabilir. Fakat böyle bir tersine dönüş hiçbir zaman gerçekleşmeyecek.

Yine de dişimizi sıkıp, hıyarcıklı vebanın olumlu sonuçlarının da olduğunu hatırlayabiliriz. Ortaçağ sonrasında halk sağlığı geleneği kuvvetlenmiş, hasta olanlarla ilgilenilmesi için bir itilim başlamış, bilimsel düşüncede bir devrim gerçekleşmiş ve tıp bilimi yeni bir enerji ile ilerletilmişti. İnsanlığın canlı biçimde yenilenmesi için gereken fırsatı, acaba yine, insan türünü tehdit eden bir salgın mı sağlayacak? ■

1- Bkz. Paul W. Ewald, "The Evolution of Virulence," *Scientific American* (Nisan 1993), s. 86-93.

2- Küresel AIDS pandemisi ile ilgili son girişim, Birleşmiş Milletlerin şu altı ayrı AIDS organizasyonunu birleştirdi: AIDS Dünya Programı, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, UNESCO ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu.

3- Bkz. P.B. Jahrling ve diğerleri, "Preliminary report: isolation of Ebola virus from monkeys imported to USA," *The Lancet* (3 Mart 1990), s. 502-505.

4- Bkz. Thucydides, *History of the Peloponnesian War* (Penguin, 1954; gözden geçirilmiş basım, 1972), II. Kitap, 51. Bölüm. [Bu alıntıyı eserin mevcut Türkçe çevirisiyle karşılaştırmayıp, tekrar İngilizceden dilimize aktardığımız için okuyuculardan özür dileriz. -H.E.Ç. ve H.B.]

5- 1977 yılında ilk kuduz rakunun kaydedilmesinden 1991 yılına kadar 4000'e yakın hastalıklı rakun belirlendi. 1992 yılında kuduz rakunlar Massachusetts'e kadar ulaşmışlardı ve 1994 yılının ilk yarısında bu eyalette 900'den fazla hastalıklı hayvan bulundu. Bkz. Robin E. Kirby, "Rabies: An Old Disease of New Importance," *Clinical Microbiology Newsletter* (1 Ocak 1995), s. 1-4.

6- Bkz. Danny A. Brass, *Rabies in Bats* (Livia Press, 1994).

7- Bkz. Jerrold J. Ellner ve diğerleri, "Tuberculosis: Emerging Problems and Promise," *Journal of Infectious Diseases* (Eylül 1993), s. 537-551.

8- Tamamlanmamış antibiyotik tedavisi sonrasında çeşitli ilaçlara dirençli verem türünün ortaya çıkma riski, "dolaysız gözetim terapisi" yöntemiyle büyük ölçüde ortadan kaldırılabilir. Bu teknikte, her hasta, sağlık ekibinin bir üyesinin nezareti altında ilaçlarını alır. İlaca karşı direncin sıklığı ve hastalığın nüksetmesi bu tür programlarda önemli ölçüde azaltılmaktadır. Bkz. Stephen E. Weis ve diğerleri, "The Effect of Directly Observed Therapy on the Rates of Drug Resistance and Relapse in Tuberculosis," *The New England Journal of Medicine* (28 Nisan 1994), s. 1179-1184.

9- 1980-1992 yılları arasında Birleşik Devletler'deki doktorlar daha fazla bakteri türünü öldüren geniş spektrumlu antibiyotikleri giderek artan bir ölçüde reçetelerine yazar olmuşlardı. Bu uygulama sezgisel olarak akla yakın (hattâ mantıklı) görünse de, daha az spesifik etkisi olan bir ilacın, herhangi bir mikroorganizmanın hayatta kalıp direnç geliştirmesine neden olması ihtimali daha fazladır. İlaçların, dirençli bakterilerin ortaya çıkmasını kolaylaştıracak şekilde kullanılması yolundaki Amerikan eğilimi, uğursuz bir işarettir. Bkz. L.F. McCaig and J.M. Hughes, "Trends in Antimicrobial Drug Prescribing Among Office-Based Physicians in the United States," *The Journal of the American Medical Association* (18 Ocak 1994), s. 214-219.

10- Bkz. Steve Sternberg, "The Emerging Fungal Threat," *Science*, Cilt 266 (1994) s. 1632-1634.

11- Bkz. Lee Reichman, "The U-Shaped Curve of Concern," *American Review of Respiratory Disease*, Cilt 144 (1991), s. 741-742.

12- HIV'in kaynağı tartışmalı bir konu olmayı sürdürüyor. Preston, karmaşık bir konuyu aşırı basitleştiriyor. Garrett'in de kaydettiği gibi HIV'in daha 1959 gibi çok erken bir tarihte dahi AIDS'ten ölümlere yolaçtığı konusunda açık kanıtlar var. Dahası, en azından Orta Afrika'da, salgının ciddi olarak başlamasından önce HIV'e düşük düzeyde maruz kalınmış olduğu gözleniyor. Vakaların 1970'lerin sonlarında iki kıtada birden -Afrika'da ve Kuzey Amerika'da- 1970'lerin sonlarında neredeyse aynı anda tırmanışa geçmesi Orta Afrika'nın HIV'in kaynağı olduğu yolundaki görüşe ters düşüyor. Gerçekten de HIV'in genetik tiplemesi, virüsün birbirinden farklı altı grubunun ("clade") varlığını ortaya koymakta. A-tipi Orta Afrika ve Hindistan'da, B-tipi ise Kuzey Amerika ve Avrupa'da başatlığını sürdürüyor.

13- Bkz. Lawrence K. Altman, "Yale Accepts Blame for Safety Lapses Linked to Lab Accident," *The New York Times*, 13 Aralık 1994, s. C7.

14- Bkz. Grant L. Campbell ve James M. Hughes, "Plague in India: A New Warning from an Old Nemesis," *Annals of Internal Medicine*, Cilt 122 (1995), s. 151-153.

15- Bkz. Bernard Roizman ve James M. Hughes, *Infectious Disease in an Age of Change* (National Academy of Sciences, 1995), s. iv-v.

16- Bkz. Wayne C. Koff, "The Next Steps Toward a Global AIDS Vaccine," *Science* (25 Kasım 1994), s. 1335-1337.

17- Queens College, CUNY profesörlerinden, kent araştırmaları uzmanı William Muraskin, Hepatit-B virüsünün (HBV) kontrol altına alınmasında kullanılan aşıların bağışıklama alanında önemli bir başarı olduğunu ifade ediyor. Bu virüs HIV'den daha bulaşıcı ve Batı dünyasında yılda 300.000 kadar kişiyi enfekte ediyor. Uluslararası halk sağlığı açısından bakıldığında daha önemli bir nokta, HBV'nin, endüstrileşmemiş ülkelerdeki en önemli kanser türü olan birincil karaciğer kanseri vakalarının yüzde 80'ine neden olması. Muraskin, 1997'ye kadar evrensel bir bağışıklığın sağlanması amacıyla çocuklara uygulanacak bir aşının geliştirilmesine ve üretilmesine yönelik programların, gelecekte "20. yüzyılın en büyük bilimsel başarılarından biri" olarak nitelenebileceğini söylüyor. Bu yargısı biraz fazla erken olsa da -HBV'nin kontrol altına alınmasının 15-20 yıl sürmesi bekleniyor- virüsün hayvan kaynaklı olmaması, HBV'nin yeryüzünden silinmesini gerçek bir ihtimal haline getiriyor.
Bkz. William Muraskin, *The War Against Hepatitis B*, (University of Pennsylvania Press'ten Mayıs 1995'te çıkacak).

18- Bkz. Christopher H. Foreman, Jr., *Plagues, Products, and Politics : Emergent Public Health Hazards and National Policy Making* (Brookings Institution, 1994).

19- Bkz. Marc Lappé, *Evolutionary Medicine: Rethinking the Origins of Disease* (Sierra Club Books, 1994), s. 8.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İLK POSTA PULLARI-II

SALİH M. KUYAŞ*

(*Geçen sayıdan devam*)

SCOTT kataloğu, Ankara Hükûmeti'nce çıkartılan tüm pulları, yani gerek âcil ihtiyaç dolayısiyle tedavüle konan "ANKARA 3 kuruş" ve "POSTA 3 kuruş" sürşarjlı eski posta pulları ile "OSMANLI POSTALARI" ibaresiyle sürşarj edilerek posta hizmetine arz edilen eski damga pullarının ve gerekse İtalya'nın Cenova şehrinde bastırılan serilerin tamamını "TURKEY IN ANATOLIA" başlığı altında ve Türkiye bölümünün en sonunda ayrı bir bölümde göstermektedir. Kanaatimizce yanlış olan bu sınıflandırmayı, Cenova'da bastırılan pullar dışında, yani yalnız sürşarjlı pullar için geçerli olmak üzere, YVERT ET TELLIER kataloğu da benimsemiş ve bu pulları "ANATOLIE" (Anadolu) başlığı altında gene kataloğun en sonunda sınıflandırma yoluna gitmiştir. Oysa Ankara Hükûmeti'nce çıkartılan pulların hepsi, ülkede mevcut bütün Osmanlı posta pulları ile beraber ülkenin bütününde, birlikte veya yalnız olarak ve hiçbir ayırıma tâbi tutulmadan kullanılmışlardır. Yalnız burada şunu belirtmeliyiz ki, Osmanlı posta pullarının Anadolu'da geçerli olmalarına karşı, büyük Zafer'e kadar, yalnız İstanbul'a hâkim olan Osmanlı Hükûmeti, Ankara Hükûmeti'nin çıkardığı pulları geçerli olarak kabul etmiyordu. Bir an için yukarıda adı geçen katalogların o dönemde yasal hükûmet olarak İstanbul'daki Osmanlı Hükûmeti'ni kabul ettiklerini farz etsek bile, bu ikilemin çok kısa sürmesi ve neticede bilâhare TÜRKİYE CUMHURİYETİ adını alacak olan "ANKARA HÜKÛMETİ"nin ülkeye hâkim olan tek siyasal güç haline gelmesi sonucunda, o yıllarda yapmış oldukları bu sınıflandırmayı daha sonraki edisyonlarında değiştirmeleri iktiza ederdi kanısındayım.

Son Osmanlı Padişahı VI. Mehmet Vahdettin'in İstanbul'u terk etmesini takiben bir tek hükûmet kalmıştı: Artık ülkenin tümünü yöneten siyasî güç "TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÛMETİ" idi. Bu dönemde ilk bastırılan posta pulları filatelide "AYYILDIZ" pulları olarak tanımlanmaktadır. Bu pullar kâğıt cinsi ve dantel ölçüleri yönünden 3 ayrı seri teşkil etmektedir. Her 3 seri de İstanbul'da bastırılmıştır. Bunların kesin basım ve tedavüle konuş tarihleri bilinmemekle birlikte, 20 puldan oluşan "1'inci AYYILDIZ" serisi Ahmet Nazmi matbaasında bastırılmış ve tahminen Kânun-u Sanî (Ocak) 1923 ayı sonlarında tedavüle çıkarılmıştır. İnce kâğıt üzerine basılmış olan bu pulların dantel ölçüleri 13 1/2 dur. Bu pullar büyük renk farkları arz etmelerine karşın yalnız iki tanesindeki (1 1/2) kuruş ile 2 kuruşluk pullar) renk farkları nazarı itibara alınarak Türk kataloglarında 22 pulluk bir seri olarak gösterilmiştir. 11 puldan oluşan "2'inci AYYILIZ" serisi İkdam matbaasında basılmış olup, bunların kâğıtları kalın ve dantel ölçüleri 11'dir. 1924 yılı başlarından itibaren tedavüle çıkarıldığı tahmin edilmektedir. 3'üncü ve sonuncu "AYYILDIZ" serisi ise Düyun-u Umumiye matbaasında basılmış olup 10 puldan ibarettir. Bu serinin mümeyyiz vasıfları da 12 dantel ölçüsünde olması ile kâğıdının kalın olmasıdır. Yalnız bu seride 3 adet ince kâğıtlı pul bulunmaktadır. Bu sonuncu "AYYILDIZ" serisinin de 1924 sonları ile 1925 yılı başlarında tedavüle çıkarıldığı zannedilmektedir. Bugüne kadar her 3 serinin de tedavüle çıkarılış tarihleri kesin olarak tesbit edilemediği gibi, her birinin peyderpey satışa çıkarıldıkları tahmin edilmektedir. Pulların ortalarında ay-yıldızlı kompozisyon bulunduğundan filatelide "AYYILDIZ" serileri olarak isimlendirilmişlerdir. Bu pulların basım ve tedavüle çıkarılış dönemleri göz önüne alındığında üzerinde önemle durulması gereken hususun pulların üzerindeki tanımlamanın "TÜRKİYE POSTALARI" ibaresi oluşudur. Filhakika, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin daha Sakarya zaferinden sonra kullandığı Osmanlı havale ve paket formüllerindeki "Osmanlı Postaları" başlığını el ile çizerek gene elle olmak üzere "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" ibaresini ikame ettiği gibi bir yandan da yeniden bastırılan formüllerin başlıkları "TBMM Hükûmeti" olarak karşımıza çıkıyordu.

Gene 1923 yılının Şubat ayında İzmir'de toplanın "Birinci İktisat Kongresi"ni kutlamak için çıkartılan ve 6 puldan oluşan Anma serisi, 5 pulu Cenova serisi pulları ve„1 tanesi de Osmanlı pulu üzerine olmak üzere: "İZMİR İKTİSAT KONGRESİ-15 ŞUBAT 1339 (1923)" sürşarjını taşımaktadır. Bu seriyi teşkil eden orijinal pulların 1 tanesi (10 paralık) "Devleti Osmaniye postaları", bir diğeri (1 kuruşluk) "Osmanlı Postaları", 4 tanesi ise (20 para, 2.5 ve 10 kuruşluklar) "Türkiye postaları" başlığını havidirler. Bu başlıklar iptal edilmeden yalnız yukarıda belirtilen sürşarj ile tedavüle konulmuş olmalarına mukabil, kongre süresince bu pullar üzerine tatbik edilen özel damga "TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÛMETİ-İZMİR İKTİSAT KONGRESİ POSTA VE TELGRAF ŞUBESİ, 15 Şubat 1339" ibaresini taşımaktadır.

Daha da ilginci, Ayyıldız serilerinin basımı de-

* Yük. Müh., AEEPP'den
(Avrupa Filateli ve Posta Araştırmaları Akademisi)

vam ederken 1 Ocak 1924 günü LOZAN BARIŞI anısına 8 pulluk bir hatıra serisi İstanbul'da Düyunu Umumiye matbaasında bastırılarak tedavüle konmuştur. Cumhuriyet'in ilânından iki aydan fazla bir süre sonra tedavüle çıkartılan bu pullar üzerindeki başlık gene "TÜRKİYE POSTALARI"dır... Lozan Barış Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923'de imzalandığı göz önüne alınırsa, gecikerek tedavüle konan bu serinin pullarının ressamının bu kompozisyonu cumhuriyetin ilânından önce hazırlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu kadar önemli bir siyasî değişikliğin gene de bir şekilde pullara yansıtılması gerekirdi diye düşünüyorum. Nitekim bu pulların o zamanki posta muhaberatı hacmine göre ve özellikle de bir anma serisi olduğu nazarı dikkate alındığında, önemli sayılacak miktarda basılmış olmalarına rağmen, 15 gün içinde tedavülden kaldırılmış olması, bu eksikliğin (veya yanlışlığın) farkına varılarak tedavüllerinin önlendiği varsayımını gündeme getirmektedir. Maalesef bu konuda bugüne kadar somut bir doküman bulabilmiş değiliz. Kaldı ki böyle bile olsa, bu pulların tedavülden kaldırıldıkları 15 Ocak 1924'den sonra da "TÜRKİYE POSTALARI" başlıklı sürekli AYYILDIZ serilerinin basımına devam edilmiş ve ancak Nisan-Mayıs 1926'da TÜRKİYE CUMHURİYETİ başlıklı pullar tedavüle konulmuştur. Bütün bu vakialar müthiş bir maddî sıkıntıyı da akla getirmekle birlikte, yazımızın başındaki "yumuşak iniş" tezimizi doğrular mahiyettedir.

Matbu pullu mektup kartı (üstte); matbu pullu açık muhabere varakası (Posta kartı, altta).

Üzerlerinde TÜRKİYE CUMHURİYETİ POSTALARI başlıklı ilk posta pullarımız 1926 senesinin Mayıs iptidasında tedavüle çıkartılmış bulunmaktadır. 14 puldan ibaret olan bu çok güzel seri Londra'da

1. sıra Ayyıldız serisi; 2. ve 3. sıra Lozan Barış Antlaşması anma serisi

İlk TC başlıklı pul serisi (2. Londra serisi, 14 pul)

İzmir İktisad Kongresi Anma serisi (6 pul, üstte); 2. Londra Takse serisi (5 pul, altta), İzmir İktisad Kongresi hatıra damgası (altta solda)

BRADBURY-WILKINSON & CO. matbaasında taydus usulü ile bastırılarak satışa sunulmuştur. Filatelik literatürde "3'üncü Londra serisi" olarak anılan bu seri yanında gene aynı matbaada bastırılan ve 5 puldan oluşan bir takse serisi de aynı anda tedavüle konmuştur.

Böylece üzerlerinde "TÜRKİYE CUMHURİYETİ POSTALARI" yazılı ilk posta pullarımızın basımı ve tedavüle çıkarılışına kadar Cumhuriyetin ilânından itibaren 2,5 yıl gibi inanılmaz uzunlukta bir süre geçmiştir. 3'üncü Londra serisi diye isimlendirdiğimiz bu serinin tedavüle çıkışını takib eden ay içinde bütün Osmanlı pulları ile "Anadolu Pulları" diye tanımlanan ve genellikle "Osmanlı Postaları" ibareli sürşarjlı pulların tamamı tedavülden kaldırılmıştır. Ancak 1337 (1921) senesinde Ankara Hükûmeti'nce bastırılan Cenova serisinin bazı pulları (özellikle 500 kuruşluk) tedavülde kalmıştır.

Posta pullarına benzer bir uygulamanın paralarımızda da yaşandığını işaret ederek yazımı noktalıyorum. ■

LİTERATÜR:
Pulhan Türk Pulları Kataloğu, İstanbul

Michel Europa Katalog

Schwaneberger Verlag GMBV, München

Catalogue Yvert et Tellier
37, rue des Jacobins 80036 Amiens
Ancienne maison Théodore Champion, 13 rue Drouot 75009 Paris

Scott Standard Postage Stamp Catalogue 1973, 129th Edition, Volume 3, 604 Fifth Avenue New York, NY 10020

Matbu pullu zarf

Ankara'dan İstanbul'a TBMM hükümeti antetli Posta Havalenamesi (ön yüz, üstte solda), üzerinde 15 gün tedavülde kalmış olan Lozan Sulhu hatırası serisinin 5 kuruşluk pulu; havalenamenin arka yüzü (üstte sağda). Dahili posta paketlerine mahsus sevk varakası (ön yüz, altta solda). Varakanın arka yüzü (altta sağda)

BEYOĞLU'NUN ESKİ SİNEMALARI-I

BEHZAT ÜSDİKEN

Pera yani Beyoğlu'nda bir zamanların insanlarına güzel saatler yaşatabilmiş "Eski Sinemalar" ile o günlerde gösterime giren filmleri anlatmak, sinemanın evriminin 100. yılında galiba bana nasip olacak. Beyoğlu'ndaki eski sinemalar ve o günkü filmlerle ilgili bazı yapıtlar olmakla birlikte bunlar ya eksik ya da iyice araştırılmadan yazılmıştır.

Auguste ve Louis Lumiere kardeşlerin ilk kez halka sundukları "Cinematographe "gösterisi, 28 Aralık 1895 tarihinde, Paris'te "Capucin Bulvarı" üzerindeki "Grand-Cafe"nin bodrumunda bulunan Indien Salon'unda gerçekleştirilmişti. Her ne kadar bu gösterimden önce, diğer bazı denemeler olmuşsa da, en büyük ilgiyi "Lumiere" kardeşlerin gösterisi çekmiştir.

Baba Antoine Lumiere 1840 yılında "Haute-Saone"a bağlı küçük bir kasaba olan Ormay'da dünyaya geldi. 14 yaşına kadar fakir bir ailenin çocuğu olarak büyüyen Antoine, ailesiz kaldıktan sonra Paris'e gitti. Orada her çeşit işlerle uğraştı. 1860 yılında evlendi; bu tarihten sonra da Besançon'a yerleşti; ilk kızı Jeanne'nın ardından 1862 yılında büyük oğlu Auguste doğdu; "Cinematographe"ı bulan ve bu aleti geliştiren Louis ise, 1864 tarihinde gene Besançon'da ve Grand Rue üzerindeki 143 numaralı evde gözlerini dünyaya açtı.

Louis, Antoine ve Auguste Lumière Kardeşler (1877)

1870 yılına kadar aile burada yaşadı ve bu tarihte yaşamlarının geri kalan bölümünü geçirecekleri Lyon'a göç ettiler. Antoine Lyon'da Barre Sokağı üzerinde bir fotoğraf atölyesi açtı. Her ne kadar açtığı atölye küçük ise de, şehrin merkezinde bulunması, ayrıca Antoine'ın da çok iyi bir portre fotoğrafçısı olması nedeniyle kısa zamanda ünlendi. İyi iş yapmaya başladı.

1871 - 1885 yılları arasında, bu aile oldukça büyümüştü. Önce Juliette ve France adında iki kız çocuğu, arkalarından da Edouard adındaki erkek çocuğu doğdu. Auguste ve Louis bu sırada okuyor ve babalarının atölyesinde de çalışıyorlardı. O sırada Auguste 18, Louis ise 16 yaşında idi. Louis hayatını ikiye bölmüştü: Gittiği Lyon konservatuvarında desen, heykel ve piyano öğreniyor, günün geri kalan kısmını ise babasının atölyesinde geçiriyordu.

Baba Antoine'ın 1881 yılında işleri büyümüş ve sermayesi 275.000 Fransız Frankına yükselmişti.

Auguste ve Louis Lumiere Cinematographe ile ilgili çalışmalarını sürdürürken, 1893 yılında Antoine Lumiere, çocuklarını da ortak ederek Üç milyon Franklık yeni bir şirket kurdu. Şirketin unvanı aynen "A. Lumiere ve Oğulları" idi.

1894 yılının sonbaharında Fransa'ya Thomas Alva Edison'un "Kinetoscope"u geldi. Ancak Edison Kinetoscope'u daha önce yapmış olmasına karşılık, iyi bir netice alabilmesi ve gösterime sokabilmesi için 3 Nisan 1896 gününü beklemek zorunda kalmıştı. Halbuki Louis Lumiere, bu tarihlerden çok önce seyircilere Cinematographe'ı sunmuştu.

Hatta, Louis Lumiere'in birçok operatörü dünyanın çeşitli ülkelerinde çekim yapıyorlardı.

Cinematographe gösteriminin çok ilgi uyandırması üzerine başkaları da bu akıma öncülük yapmaya başladılar.

Bunların içinde en önemlileri: George Melies, Charles Pathé ve Leon Gaumont idi. Zaten Ülkemizde en benimsenen filmlerde Pathé'nin ismi vardı. Nitekim Pera'da ilk açılan sinema da, "Pathé" adını taşıyordu. Süreç içinde büyük bir sinema imparatorluğu kuracak olan Charles Pathé 1863 yılında, Seine-et-Marne'a bağlı Chevry-Cossigny'de doğmuştu. Ailesi büyük bir gıda mağazasının sahibiydi. 1866 yılında Vincennes'de çok büyük bir kasap ve şarküteri mağazasını satın aldılar. Bu arada Charles Pathé, ağabeyinin verdiği parayla, Güney Amerika'ya gitti. Bir süre sonra da geri döndü ve evlendi. O arada kendisi Paris'te Rue Ri-

voli üzerindeki bir işyerinde çalışıyordu. Karısı da hemşirelik yapıyordu. Yıl 1891. 1894'te çiftin durumu oldukça iyileşmişti. Bu sırada Charles çok arzu ettiği Edison'un "Phonographe"ını 1894 senesinin Eylül ayında satın aldı. Ve aynı dönemde evine çok yakın olan bir yerde işyerini açtı. Ancak, Lumiere kardeşlerin bu arada gösterime soktukları Cinematographe kendisininkinden daha iyi olduğu için Charles Pathé sinema hayatına dışardan atılmak istedi ve üç kardeşi Jacques, Emile ve Theophile ile birlikte 24.000 Fransız Frankı sermaye ile "Pathé-Freres" şirketini kurdu.

İstanbul'da, daha doğrusu Pera'da Pathé-Freres'in mümessilliğini Sigmund Weinberg aldı. Firmanın amblemi "horoz"du. İşte her ne kadar bazı kaynaklarda kanıtlanmamış olduğu söyleniyorsa da, Sponeck Salonu'nda verilen ilk gösterimin mimarı, "Pathé-Freres"in mümessili olması nedeniyle (Pathé firması daha önce Phonographe ile ilgili mümessilliği Sigmund Weinberg'e vermişti) bu Weinberg idi. Kaldı ki, Pera'da açılan ilk sinemayı Weinberg açmış, adını da "Pathé" koymuştu. Bu sinema "Amphi" olarak bilinen tiyatronun yerine açılmış ve Weinberg bürosunu da buraya taşımıştı. Bu büronun burada açılması nedeniyle, *Annuaire Oriental*'in 1915 yılındaki baskısının 172. sahifesinde, Pathé-Freres'in şöyle bir ilanı geçmektedir:

"PATHÉ FRERES
Dans le local l'Amphitheatre Municipal."

Bir yazarımız, bunu sinema ilanı sanarak, Pathé sinemasının devamı olan Modern Sinema'nın, bir dönem Tepebaşı Dram Tiyatrosu'nun yerinde olduğunu kanıtlamaya çalışırken, şu yorumu yapar:

"Cihan Savaşı içinde kısa bir süre sinema olarak bile kullanılmıştır, Cine Moderne. Yıl 1915". Kimselerin bilmediği bu noktayı, Merhum Vasfı Rıza, *İstanbul Sinemaları* kitabını yayınlamış olduğum Mustafa Gökmen'e söylemiş. O da bir yazı ve kaynağı ile, bana aktardı.

"Kaynak: *Annuaire Orientale 1915*, yan yana iki ilan Cine Pathé ve Cine Moderne." Fakat yazarımız, kaynak olarak gösterilen ilan sayfasına yeterince bakmamış. Çünkü ilan sayfasında ne "Cine Pathé" ne de "Cine Modern" diye bir bölüm var. Yalnız yukarda belirttiğim Pathé-Freres ilanı ile Modern Sinema'nın aşağıdaki ilanı yer alıyor:

"MODERN
Boulevard des Petits-Champs, Pera,
(açıklama)
Prix des Places: loge 22 pts. - Reserve 7.1/2 pts. - Premiere 3. 1/2 pts. Seconde 3.1/4 pts."

Bu ise Tepebaşı Dram Tiyatrosu olarak bilinen yerin hiçbir zaman sinema olmadığının en kesin kanıtıdır. Çünkü, bizim ünlü Dram tiyatromuzda, "Reserve", "Premiere", ve "Seconde"u alabilecek büyüklükte bir "Parter" yoktu, topu topu 248 koltuk vardı. Parterde ise her iki tarafta da onaltı sıra bulunuyordu. Acaba bunların hangisi "reserve" tabir edilen numaralı ve ne kadarı 1. ve 2. idi. Bunun dışında, fiyatlar belirlenirken, bizim rahmetli Dram Tiyatrosu'nda, Parter locanın dışında, balkon loca ve ikinci balkon da vardı. Ayrıca daha önce belirttiğim gibi, sinemanın içindeki bir oda Pathé-Freres'in mümessillik bürosuydu. İlanda özellikle bu husus belirtiliyordu.

Bu arada Jean Weinberg tarafından 1929 yılında yayımlanan *İstanbul Rehberi*'nde: Modern Sinema Tel: 1066, Darülbedayi Telefon 2157 olarak görülmektedir. Kaynaklara dikkat edilirse, süreç içinde Şehir Dram Tiyatrosu'nun başına (4) eklenerek numaranın 42157 olduğu görülür.

Weinberg ilk kez yukarda sözünü ettiğim bu Pathé Sineması'nı açmış (1908), daha sonra da Cine Palace'ı aşağı yukarı yeniden yapmıştı.

PATHÉ SİNEMASI

Pathé Sineması, eski Komedi tiyatrosunun olduğu yerde ve 1908 yılında (30 Ocak 1908 günü) Sigmund Weinberg tarafından işletmeciliği üstlenilerek açılmıştı. Sinema olarak kullanılan bu yapı, halen TÜYAP binasının olduğu yerin Baudouy Apartmanı yönündeydi.

Burası ilk kez 1889 (1888 de olabilir) yılında Claudius adındaki bir empresaryo tarafından açık bir tiyatro olarak inşa ettirilmişti. İnşaat yüzeyin eğimli olması nedeniyle çok kısa sürmüş ve Claudius tiyatronun hemen yaz başında bitmiş olmasından dolayı temsillerini burada vermeye başlamıştı.

"Yazlık Tiyatro" olarak da adlandırılan bu yer, diğer mevcut iki yazlık tiyatrodan çok daha büyük ve çok daha rahattı. (Bu yazlık tiyatrolardan biri, Taksim'deki Croissant Tiyatrosu diğeri ise Grand' Rue de Pera üzerinden bulunan Teke'deki Bahçe Tiyatrosu idi.)

Yeni yazlık tiyatro çok iyi çalışmasına ve bölgede yaşayanlara çok iyi hizmet vermesine karşılık, bilinmeyen bir nedenle, 1890 yılının Haziran ayının başlarında tamamen yandı. Yangın sonucu, tiyatronun işletmecisi olan Claudius büyük bir para kaybına uğradı; zaten bina borçla yapılmıştı. Kaldı ki zararın dışında, Claudius'un temsilleri verebilmesi için, gene bir tiyatroya ihtiyacı vardı.

Ama tiyatronun yanmasından doğan 50 bin Franklık zararın büyük bir kısmını Fransız Büyükelçisi Kont de Montebello karşıladı. Tiyatro, paranın bulunmuş olması nedeniyle 20-25 günde, yani çok kısa bir süre içinde yeniden açık olarak yapıldı.

Ayrıca, Osmanlı Devleti de tiyatronun onarılmasına yardım olsun diye 28900 kuruş tahsisat vermişti.

1892 yılında tiyatronun değişik yerlerde bulunan 16 çıkışını yola bağlamak amacıyla, bir ara geçit yapıldı. Yapılan bu geçit Deve Sokağı'na çıkıyordu (bugünkü Adliye binasının yan tarafına). 1905 yılında, tiyatronun çıkış kapısı bu kez, Glavany Konağı'nın karşısına (bugünkü Büyük

Paris'te Pathé Sinemasına ait bir afiş

Mclacheinos'un çıkardığı *Tout Pera* dergisindeki sinema ilanı (25.01.1919)

Londra Oteli'nin bulunduğu yere) alındı ve Deve Sokağı'na olan çıkış kapatıldı. Aynı yıl, yazlık tiyatro, Mimar Campanaki (mimar Patrokle Kampanakis aslında bir Rum olup o dönem Şeyh Sitesi'nde oturuyordu) tarafından kapalı bir tiyatro haline getirildi. Bunun için 1700 lira harcandı. Tiyatroya yerleştirilen 1200 adet koltuk Fransa'daki "Vesbecker" firmasına özel olarak yaptırıldı. Binanın, sahneye inen sağ ve sol koridorları üzerindeki yan cephelere büyük boyda pencereler, Campanaki'nin planına göre özellikle bırakıldı. (Bu pencereler zaman içinde önce perde ile daha sonra da tahtalarla boydan boya kapatılmıştı.) Binanın boya işlerini ise, Leon üstlendi.

Tiyatronun şekli, bu dönem tamamen bir amfi'yi andırdığından, adı Amphitheatre'ın kısaltılması sonucu "Amphi" oldu; sinema olarak çalışacağı 1908 yılına kadar bu adla anıldı ve bu tarihten sonra tiyatro olarak çalışmalarını sürdürdü. 28 Aralık 1895 tarihinde Lumiere kardeşlerin öncülüğü ile başlamış olan hareketli resimler ve buna bağlı Cinematographe gösterileri dünyaya yayılmaya başlamış, tabii ki İstanbul da bundan payını almıştı.

İlk kez Pera'da, Sponeck Birahanesi'nde Sigmund Weinberg'in gösterime sunduğu "Cinematographe Gösterisi" (Cinevitagraphe da deniyordu) halkın oldukça ilgisini çekmiş ve kentin diğer bölümlerinde de gösteriler yapılmaya başlamıştı. (1896 yılında Saray'da, Sultan Abdülhamid'in huzurunda Cinevitagraphe gösterilerinin yapıldığını, Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu 16.01.1897 günlü hatıratında yazmaktadır.)

Halk tarafından gösterilerin ilgiyle izlenmesi üzerine, Sigmund Weinberg daha büyük bir kitlenin isteğini karşılamak için, Amphi'yi kiraladı ve Pera'nın ilk sineması olan "Pathé"yi 1908 yılında burada açtı.

Pathé-Freres firması, sinema sektörünün gelişmesi üzerine film işletmeciliği ve temsilciliğini Sigmund Weinberg'e vermişti. Tabii ki bu tarihten sonra, Pathé-Freres şirketi tarafından çekimi yapılan tüm filmler Sigmund Weinberg tarafından pazarlanmaya başlamıştı. Bu arada, Lumiere kardeşler, İstanbul'da, 1905 yılından önce iki film çektiler (414 ve 415 numaralı). Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yörelerinde ise tam tamına 16 filme imzalarını koydular: Yafa'da dört (394-397 numaralı), Kudüs'de yedi (401-407 numaralı), Beytüllahm'da bir (409 numaralı), Beyrut'ta iki (410-411 numaralı), Şam'da iki (412-413 numaralı).

İşte böyle hareketli bir dönem içinde, Sigmund Weinberg sinemayı açtı ve önceleri, haftada iki kez program değiştirdi. Seyircisi çoktu ve çok iyi iş yapıyordu. Bu arada ikinci bir sinemayı açmak için de girişimlerde bulundu. Yeni açacağı sinemanın ismini bile hazırlamıştı: "Cine Place".

Pathé Sineması, çalışma hayatını 1914 yılına kadar, Sigmund Weinberg yönetiminde sürdürdü; ancak I. Dünya Savaşı nedeniyle Romanya uyrukluların yurtdışına çıkarılması gündeme geldiğinde, (Romanya uyruklu olması nedeniyle) Leh Yahudisi olan Weinberg ülkeyi terk etmek zorunda kaldı.

Bu arada Pera'da fotoğraf atölyesi olan Photo Français'nin sahibi Jean Weinberg Avusturya uyruğunda olduğu için ülkeyi terk etmedi. Sinema ile ilgili bir yapıtta, Jean Weinberg'in, Sigmund Weinberg'in oğlu olduğu ileri sürülmektedir. Halbuki soyadı benzerliği ve Yahudi olması dışında bu iki kişi arasında hiçbir akrabalık bağı yoktur. Jean Weinberg'in babasının adı Albert Weinberg idi ve 9 Temmuz 1925 günü Viyana'da ölmüş, cenazesini kaldırmak için de Jean Weinberg birkaç günlüğüne Viyana'ya gitmek zorunda kalmıştı.

Sigmund Weinberg harpten sonra tekrar İstanbul'a işinin başına dönmüştü. Bu husus 1924 yılında İstanbul'daki sinemaların durumlarını incelemeye gelen film yapımcıları tarafından bir raporla belgelenmiştir. Kaldı ki, Cine Palace'ın işletmesi, 1925 yılına kadar Sigmund Weinberg'te kalmış, bu tarihten sonra el değiştirmiştir. Ayrıca 1927 yılında basılmış olan *Annuaire Oriental*'de, Cinematographie için araçlar ve filmlerle ilgili iş kollarında Sigmund Weinberg'in adı vardır. Bu ise Sigmund Weinberg'in tekrar İstanbul'a dönmüş olduğunun en kesin kanıtıdır. Bu arada Pathé Sineması 1915 yılından sonra tekrar Jean Lehmann'a geçmiş, Lehman da sinemanın adını tekrar "Amphi" koymuştu. (Bir kaynakta Amphi Sineması'nın bir ara Varianne'a geçtiği ve adının "Modern" olarak değiştiği görülmektedir. Kanımca buna olanak yoktur; çünkü sinemaya "Modern" ismi, 1922 yılından sonra verilmişti, daha önce değil.)

"Amphi" adı bir süre yerleştikten sonra, sinemanın adı "Modern", Türkçeleştirme dönemi içinde "Asrî" olmuştu. Son dönem işletmecisi olan Necip Erses'ten dolayı da çok kısa bir süre "Ses Sineması" olarak anılmıştı.

Bu ünlü sinemanın girişi çok

LES SPECTACLES

Séances des Cinémas d'aujourd'hui

Alcazar: Matinée: 2.30, 4.30, 6.30. Soirée 9.30.
Alhambra: Matinées 2.30,4.30, 6.30; Soirée 9.30.
Eden: Matinée: 2.30, 4.30, 6.30. Soirée 9.30.
Etoile: Matinées: 3, 5, 7 ; Soirée 9.30.
Luxembourg: Mat. 2.30, 4.30, 6.30. Soirée 9.30.
Opéra: Matinée : 2.30, 4.30, 6.30. Soirée 9.30.
Magic: Matinée: 2.30, 4.30, 6.30. Soirée 9.30.
Moderne: Matinées : 2.30 4.30, 6.30; Soirée 9.30.
Ciné-Pancaldi: Matinées. 3.30, 5.30. Soirée 9·30.

5 Mart 1925 tarihli *Tanin* Gazetesinde sinemalar.

dardı. Giriş kapısının her iki yanında birer vitrin bulunmaktaydı. Bunlar mağaza vitrini şeklinde ve aşağı yukarı 60 santim genişliğindeydi. Filmin ilânları buraya konan bordo renkli bir kadife kumaşın üzerine sıralanırdı. Karşı plana ise, bazı posterler zımbalanırdı. Çift kanatlı olan kapılar, iki tane idi. Biri girişin hemen başında, diğeri 60 santimlik girişten sonraydı. Her iki kapı da *a la retour* olduğu için, birinci kapıdan sonra ikinci kapıyı açabilmek için, girişte öndeki kapıyı, çıkışta arkadaki kapıyı tutmak zorundaydınız. Ayrıca sinemanın giriş holü çok küçüktü; sağdaki vitrinin hemen arkasında dipten gişeye girilen bir demir parmaklık vardı. Bu parmaklık karşı plandaki iki gişeden birincisinin önüne kadar uzanırdı. Parmaklıktan gişeye kadar gelirdiniz. İlk gişe hemen sağ duvarın bitiminde ve karşı duvarla kesiştiği yerdeydi. Gişede yaşlı amcamız otorur ve önündeki yer planına göre istediğiniz yeri sorardı; siz de parmağınızla gösterirdiniz; o, kaç bilet olacaksa onları önce sayar, sonra numaraları yazmaya başlardı; ilk numaralama sırasında, gösterdiğiniz yere tek bir işaret koyardı. Biletleri tamamen numaraladıktan sonra tekrar sayar, bu kez koyduğu tek işareti çarpı haline getiren ikinci işareti koyar, paranızın üstünü ve biletleri size verirdi.

Köşeye gelen bu gişenin hemen bitişiğinde ikinci bir gişe daha bulunmaktaydı, Cumartesi ve Pazar geceleri hariç açılmazdı. Girişe göre sol tarafta ise, salona gireceğiniz hafif meyilli bir koridor bulunurdu; koridorun sağ tarafında ve gişelerin arkasında, müdüriyet odası vardı. Arka yol; locaların arkasından geçer ve en sondaki inişe ulaşırdı. O dönem 19 loca bulunmaktaydı, localara 76 kişi, partere de 945 kişi olmak üzere tüm sinemaya 1021 kişi girebiliyordu. (Aslında localar 20 taneydi. Fakat biri, W.C.'ye daha rahat ulaşabilmek için iptal edilmişti.) Locaların arkasından (sinema döneminde) ikisi yandan ve biri ortadan olmak üzere üç iniş vardı. Sinema "amfi" şeklinde olduğundan aşağısı darlaşır, koltuklar yarım daire üzerine dizilmiş hissini verirdi. Aslında tiyatro olarak yapılandığı için, "Beyaz Perde" sahnenin gerisine konmuştu. Bu durumda önde oturanlar dahi rahatsız olmadan filmi seyredebiliyorlardı. Yalnız tek zorluk, sinemanın fuayesi olmayışı idi. Bu bakımdan film aralarında, gişelerin olduğu sahanlığa çıkar, eğer bazı şeyler yemek istiyorsanız, hemen sinemanın karşısında bulunan pastahanelere gidip oradan bir şeyler alıp tekrar sinemaya dönerdiniz. (Bunların en iyisi, Şehir Pastahanesi idi.)

Sessiz film döneminde, ön tarafta bulunan orkestra çukurunda bulunan piyano, piyanistiyle filme eşlik ederdi. Dönemine göre kışın kaliteli film seyretme olanağı vardı. Ama o sıralar âdet olduğu üzere, kesinlikle filmden önce bir komedyen çıkar veya bir başka gösteri yapılırdı.

Örneğin, 1932 yılının Şubat ayında "Cambazhane Çocuğu" filmi gösterime girmiş, aynı zamanda "Zengin Varyete Numaraları"nın filmden önce oynatılacağı duyurulmuştu.

1933 yılında, varyete numaraları yerine, iki film aynı anda gösterime konmuştu. Birisi: "Aşk Şükranı" (Victor Francen-Pespesco), diğeri "Yılmayan Adam" (Paul Muni-Bette Davis). O dönem sinemanın adı artık Türkçeleştirilmiş ve Asrî Sinema olmuştu. "Allahın Cenneti" filmini ben 1940 yılında burada seyretmiştim. Film İpek Film tarafından çekilmiş olduğu için, önce İpek ve Melek sinemalarında (1939 yılında) oynamış, sonra da burada tekrar gösterime girmişti. Filmin rejisörü Muhsin Ertuğrul, oyuncuları ise Münir Nurettin (Selçuk), Feriha Tevfik, Muammer (Karaca), Halide (Pişkin), Hazım (Körmükçü) ve Behzat (Butak) idi.

1942 yılında, İstanbul Belediyesi, o dönem işletmeci olan Necip Erses'in sözleşmesini yenilemeyince, Necip Erses burasını bıraktı ve İstiklâl Caddesi üzerinde Şehir Tiyatrosu Komedi Bölümünün bulunduğu, bugünkü Ses Tiyatrosu'nun olduğu yere taşındı. Şehir Tiyatrosu Komedi Bölümü de buraya yerleşti. 1958 yılına kadar, İstanbul Şehir Tiyatrosu Komedi Bölümü burada tiyatroseverlere gerçekten çok güzel bir hizmet getirdi. Tam 16 yıl boyunca burada harika temsiller seyrettik. Bunların en güzelleri arasında (aslında hepsi de güzeldi) "Ceza Kanunu", "Hanımlar Terzihanesi", "Paydos", "Makine", "Kaş Yapayım Derken",

CINEMA du LUXEMBOURG
Grande Rue de Péra, 130.
Films en première vue, des meilleures marques d'Europe et d'Amérique.
Changement de programme les lundis.
Prix des Places: Entrée P^tes 3 1/2 — Fauteuils P^tes 83/1 — Réservée P^tes 11.

MAJESTIC KINÉMA
Tekè Djadhesi, près la « Teutonia »
Cinéma le plus gai, le plus attrayant. — Belle salle et amphithéâtre.
Programme varié. —Tous les jours Séances de 1 1/2 h. p. m. à 8 1/2.
Soirée de 9 1/2 à 12. — Vendredis et Dimanches de 10 1/2 à midi.
Changement du Programme les Mardis et Samedis.

MODERN
Boulevard des Petits-Champs, Péra.
Des productions choisis. — Films de toutes les Marques. — Séances consécutives de 2 h. p. m. à 7 h. du soir. Grande soirée de 9 h. à 12 h. du soir.
Changement de programme les mardis et samedis.
Prix des Places: Loge P^tes 22—Reservée P^tes 7 1/2—Première P^tes 3 1/2—Seconde P^tes 3 1/2

KINÉMA „OMNIA" Ex-Orientaux
Grande Rue de Péra, 164 bis.
Cinéma le plus gai, le plus attrayant. — Belle salle et amphithéâtre.
Programme varié. Tous les jours séances de 1 1/2 h. p. m. à 8 1/2. Soirée de 9 1/2 à 12.
Vendredis et Dimanches de 10 1/2 à midi.
Prix des Places: Réservée Piastres 7. — Première Piastres 3. — Entrée Piastres 3.
Changement de programme les samedis.

CINÉMA OTTOMAN
(Dans le Skating Palace). Grande Rue de Péra.
Films en première vue à Constantinople des meilleures marques d'Europe.
Changement de programme deux fois par semaine.
Le Cinéma Ottoman possède la plus coquette salle de Péra.
Prix des Places: Réservées P^tes 8 3/4 — Premières P^tes 3 1/2 — Deuxièmes P^tes 2 1/2.

PATHÉ FRÈRES
Dans le local de l'Amphithéâtre Municipal.

CINÉMA „UNION"
Entre les Rues Bonyouk Hendek et Yéni-Yol.
Films provenant des plus grands établissements cinématographiques d'Europe et d'Amérique.
La plus vaste salle cinématographique de la ville de Constantinople, éclairée brillamment.
Prix des Places: Loges 25 et 20 P^tes — Places Réservées au Balcon 5 P^tes — Premières 3 P^tes
Deuxièmes 2 P^tes — Enfants 1 1/4.
Changement de programme 2 fois par semaine.

***Annuaire Oriental*'deki ilânda sinemalar (1915).**

"Yürü Ya Kulum", "Hisse-i Şayia", "Sana Rey Veriyorum", "Bebek" sayılabilir. Bunlar iyi hoş da, iyi olmayan, 1889-1958 yılları arası tam 69 yıl, hem tiyatro, hem sinema ve hem de varyete yeri olarak hizmet veren böyle güzel bir kültür yuvasının bugün artık olmayışı.

LALE SİNEMASI

Bugün halen yaşamını sürdüren Lale Sineması'nın bulunduğu yerin tarihçesine bakacak olursak, burada 1880'lerde (1912-1913 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu Hariciye Nâzırlığı görevini yapmış olan) Gabriel Noradounghian Efendi'nin evi vardı. 1912 yılında, bu büyük ev apartman haline getirilerek Noradounghian Apartmanı adını aldı. O dönem apartmanın birinci katında Mülkiye Mezunları Derneği, ikinci katında İstanbul âyân âzâsı (senatörü) Azaryan Efendi, üçüncü katında ise halıcı George Loudji oturuyorlardı. 1920'lerde ise, Mülkiyeliler derneğinin yerine, ikinci kata mimar Marco Langa, üçüncü kata ise elektriçi Luzatti taşınmıştı. 1920'lerin sonuna doğru ise, ünlü "Karaköy Börekçisi" Hüseyin Efendi binayı satın aldı; içindekileri tahliye ettirerek, binanın yerine modern ve yeni bir bina yapımına girişti.

"Karaköy Börekçisi" olarak ünlenen Hüseyin Efendi'nin ailesi ve bu ailenin İstanbul'da nasıl köklendiği:

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, İstanbul'da, ekmekçilik, simitçilik ve börekçilik, aşağı yukarı tamamen Safranbolulların elindeydi.

Bu ailelerin içinde, İstanbul'a göçlere önayak olmuş en ünlüleri Çeyrek Oğulları, Murat Oğulları, Garip Ağa Oğulları ve Kaymakçı Oğulları idiler.

Ünlü Karaköy Börekçisi ise, Yörük Köyü'ndeki en muteber ailelerden biri olan Çeyrek Oğulları idi. Bunlar İstanbul'a iki kardeş olarak göç etmişlerdi: Çeyrekzade Hacı Mehmet Şakir Efendi ile Kanbur Mustafa Efendi.

Kardeşlerden Hacı Hafız Mehmet Şakir Efendi 1926 yılında İstanbul'da ölmüş ve geride Ali, Mehmet ve Kâzım adında üç oğul ile bir de Hatice adında kız bırakmıştı.

Ali Bey'in iki kızı, Mehmet Bey'in İsmail ve Hasan adlı iki oğlu, Kâzım Bey'in Şakir ve Rıza adlı iki oğlu olmuştu.

Çeyrek Oğullarından, diğer kardeş Kanbur Mustafa Efendi'nin ise, Hasan ve Hüseyin adlı iki oğlu ve bir de kız çocuğu doğmuştu.

Bu iki oğuldan Hasan Bey, İstanbul'da Hasan Gazoz Fabrikası'nı kurmuş ve aynı zamanda Karaköy Börekçisi'ne de ortak olmuştu. Kardeşlerden Hüseyin Bey ise, Karaköy Börekçi fırınının kurulmasını ve gelişmesini sağlayan kişiydi. Aynı zamanda Lale sinema binasının yapılmasını ve yerinin satın alınmasını da o başarmıştı. Kardeşi Hasan Bey'in İbrahim adında bir oğlu olmuştu. İbrahim büyüdüğünde, Polonyalı Alexandra Angela Minakowski (Atiye Çeyrekoğlu) ile evlenmişti. Ünlü soprano Leyla Çeyrekoğlu (Gencer) işte bu çiftin kızıdır. Leyla Çeyrekoğlu'nun evlendiği İbrahim Gencer'in ise teyzeleri Fatma Cezzar, Ayşe Kapancı ve Sevim Moran idiler.

Lale Sineması'nın kurucusu Hüseyin Çeyrekoğlu böyle bir ailenin başıydı. Aile hep beraber Çubuklu'daki ünlü yalılarında yaşıyorlardı. Hüseyin Bey'in de biri Çerkez, biri Safranbolulu iki karısı vardı.

Sayın Cemil Filmer anılarında, Hüseyin Çeyrekoğlu'nun burasını sinema binası olarak inşa etmeye başladığından söz eder. Bence, bunda Cemil Filmer'in rolü olsa gerek. Çünkü Hüseyin Çeyrekoğlu ticaret adamı idi. Sinema onun neyine. Cemil Filmer yıllığı 10 bin liradan 30 yıl süreyle sinemayı inşa halinde iken kiraladı. Bir an önce tamamlanabilmesi için de hem kendisi hem de arkadaşı mimar Ferrari yoğun şekilde çalışarak 1939 yılının başlarında inşaatı bitirdiler. Sinemayı çok iyi bir şekilde dekore ettiler. Sinemada localar, parter, balkon ve ikinci balkon vardı. Parterin ön bölümü ise "Birinci" olarak adlandırılıyordu. Cemil Filmer ilk açtığı bahçe sinemasında ektiği laleyi çok sevdiğinden, firmanın amblemi olarak "Lale"yi kullanıyordu. Bunun için de adını Lale Sineması koymuştu.

Sinema Nisan 1930'da Tino Rossi'nin "Aşk Şarkısı" filmi ile açıldı. Zaten sezon da bitiyordu. Filmer asıl hazırlığını 1930 - 1940 sezonu için yapmaya başlamıştı. Yeni sezonda vizyona iyi filmler sokabilmek amacıyla Warner Brothers, Paramount, R.K.O. Radio Film ve Columbia şirketleri ile anlaşmalar imzaladı. 1930-1940 sezonu için hazırladığı film listesi şöyleydi: Errol Flynn ve Olivia de Havilland'ın "Vatan Kurtaran Aslan", Viviane Roman-

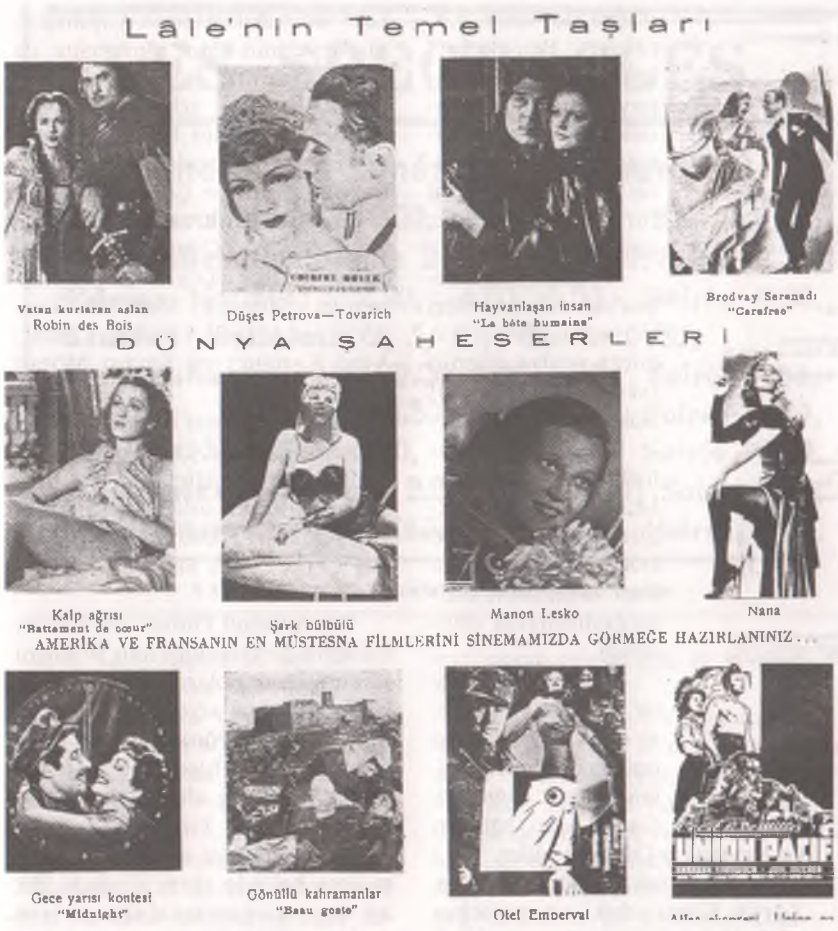

Lale Sineması'nın 1939'da yayınladığı broşürde tanıtılan filmler.

ce'ın "Nana", Gary Cooper ve Ray Millan'ın "Gönüllü Kahramanlar", Marthe Eggerth'in "Manon Lescaut", Joel Mc. Crea ve Barbara Stanwyck'ın "Atlas Ekspresi", Don Amech ve Claudette Colbert'in "Gece Yarısı Kontesi", Dorothy Lamour'un "Şark Bülbülü", Danielle Darrieux'nün "Kalp Ağrısı", İsa Miranda ve Ray Milland'ın "Otel Emperyal", Charles Boyer ve Claudette Colbert'in "Düşes Petrovna", Fred Astaire ve Ginger Rogers'in "Brodway Serenadı", Paul Muni ve Gale Sonderghar'ın "Zola", Jean Gabin ve Simon Signoret'nin "Hayvanlaşan İnsan", Viviane Romance'ın "Arka Sokak", Victor Francin ve Anne Ducau'nun "Çılgın Bakire", Joe Brown'un "Polo Şampiyonu", Paul Muni"nin "Pastör", Irenne Dunne ve Douglas Fairbanks'ın "Yaşamak Zevktir", Sacha Guitry ve Gabu Morlay'ın "Kadril", Katherine Hepburn ve Gary Grant'ın "Kaplan Kraliçe", Bette Davis ve Humphrey Bogart'ın "Damgalı Kadınlar", "Grace Moore ve Melvyn Douglas'ın "Kaçır Beni", Fernan Gravey(t) ve Joan Blondell'in "Kral Aşkı", Bette Davis ve Henry Fonda'nın "Yıkılan Mabed", Clark Gable ve Marion Davies'in "Habil ile Kabil", Gary Grant ve Melvyn Douglas'ın "Gel Barışalım", Dick Powell ve Rosemary Lane'nin "Hollywood Hotel"...

1939-1940 sezonunda bu filmlerden "Gönüllü Kahramanlar", "Otel Emperyal", "Atlas Ekspresi", "Zola", "Düşes Petrovna", "Hollywood Hotel", "Gel Barışalım", "Kral Aşkı" vizyona giremedi ve 1940-1941 sezonunda yeni 42 film ile birlikte listeye alındı.

1940-1941 sezonunda ayrıca üç renkli film de Paramount şirketinden ithal edildi. Bu filmler: Dorothy Lamour'un "Tayfun", "Guliver'in Seyahati", "Doktor Siklop"tu (Original adı "Dr. Cyclop et 5 nains" olan bu film, "King-Kong" filminin rejisörünün eseriydi).

1941-1942 yılının en ünlü filmi Dorothy Lamour ile Akim Tamiroff'un "Memnu Aşk"ıydı.

1944-1945 yılında Dorothy Lamour, Bing Crosby ve Bob Hope'un "Fas Yolu" ve İda Lupino ve John Garfield'in "Sisler Arasında"sı ilgi çekenlerdendi.

1945-1946 yılında ise Hedy Lamarr ve Paul Henreid'in "Lizbon Perisi" ile Gary Cooper'in Cecil B. De Mille tarafından yaratılan "Kahraman Doktor Wassel" filmi görülmeye değerdi.

1948-1949 yıllarında Laurence Olivier ve Jean Simmons'un "Hamlet"i ve Alan Ladd, Gail Russel ve William Bendix'in "Kalküta"sı harikaydı.

1949-1950 yıllarında Joan Crawford ve John Garfield'in "Ölüm Melodisi", Bing Crosby ve Joan Fontaine'in "Şahane Vals", Gary Cooper ve Paulette Goddard'ın yarattıkları Cecil B. De Mille'in unutulmaz şaheseri "Mağlup Edilmeyenler" o dönemin en güzel filmleri olarak iz bırakanlardandı.

Biz Beyoğlu insanları, bugün hiçbiri çevrilemeyecek bu filmleri ve onları yaratan sanatçı ve yönetmenlerin sanatlarını seyrederek ve onların etkisinde kalarak büyüdük. ■

BRİTANİK MAJESTELERİNİN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ KONSOLOSLUKLARI: 1856

UYGUR KOCABAŞOĞLU

Napoleon Bonaparte'ın XIX. yüzyılın hemen başlarında, "Diplomatların devri geçti, şimdi konsolosların günü başlıyor." dediği rivayet olunur. Gerçekten de ortaya çıkışı çok eskilere giden, çağdaş biçimini ortaçağ Avrupa'sının ticaret kentlerinde almaya başlayan bu kurum, asıl gelişmesini XIX. yüzyılda gösterdi. 1815 Viyana'sında Kongre yalnızca eğlenmemiş, konsoloslukları da yeni bir sisteme bağlamıştı! Bosnalı yazar İvo Andriç yeni konsoloslukların doğuşunu, *Konsolosların Günleri* (*The Days of the Consuls*) adlı yapıtında çok güzel romanlaştırmıştır.

Bu yazıda, Britanya İmparatorluğu'nun, hemen Kırım Savaşı sonrasında, Osmanlı coğrafyasındaki konsolosluk örgütlenmesi üzerine kimi bilgiler aktarmaya çalışacağım.

Britanya İmparatorluğu'nun dünyaya bakışı, çeşitli halkların, "barbar", "yarı-barbar" ve "uygar" olup olmamaları esasına dayanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu "yarı-barbar" ve "Hıristiyan olmayan" bir toplum sayılıyordu. Diğer Batılı ülkelerle birlikte İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diplomatik ve ticari hak ve ayrıcalıkları bir tür *imperium in imperio*'ya dönüşmüş bulunan kapitülasyonlara dayanıyordu. Ancak bu hak ve ayrıcalıklar 1825 yılına kadar büyük ölçüde The Levant Company'nin örgütsel şemsiyesi altında ve tacirler eliyle yürütülüyordu. Bu durum genel olarak diğer ülkeler için de geçerliydi. The Levant Company'nin feshedilme tarihi olan 1825'ten itibaren, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu için değil, diğer ülkeler açısından da geçerli olan bir süreç başlayacak, konsolosluk faaliyetleri Britanya Tacı'nın yetki alanı içine alınacaktır.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı (The Foreign Office) belgelerine göre, 1825 yılında, bu ülkenin Osmanlı mülkünde, biri başkonsolosluk, yedisi konsolosluk ve üçü konsüler temsilcilik olmak üzere 11 yerde konsolosluk örgütü bulunuyordu.[1] Aynı yıl, İngiltere'nin bütün dünyada konsolosluk örgütüne sahip olduğu ülke sayısı yalnızca 14'tü.[2]

Anılan tarihte, İstanbul'daki başkonsolosla İzmir'deki konsolos dışındaki konsolosluk görevlileri ticaret yapma hakkına sahip bulunuyor, adı geçen iki kent dışındaki konsolusluklar tek kişilik birimler olmanın ötesine geçmiyordu.[3] Oysa The Levant Company'nin devreden çıktığı dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı hegemonyasının oluştuğu yeni bir dönemin başlangıcıydı. XIX. yüzyılın birinci çeyreğinde başlayan bu yeni dönemin işlevsel ve etkin araçlarından birisi de konsolosluk ağı idi. Nobel ödüllü Bosnalı yazar İvo Andriç, anılan romanında bu değişikliği şöyle dile getiriyordu:

"Konsolosların günleri bu Vezir'in kasabasına değişiklik ve huzursuzluk getirdi. Doğrudan ya da dolaylı olarak, pek çoğunun yükselmesine, pek çoğunun ise tökezleyip çöküşüne neden oldu; pek çoğunu iyi, pek çoğunu da kötü anılarla başbaşa bıraktı."[4]

"Konsolosların günleri"ne ağırlığını koymak için İngiltere'nin de yeterince nedeni bulunuyordu. Napolyon sonrası Avrupa'da kızışan İngiliz-Fransız rekabeti bölgede kendini yeni yeni duyurmaya başlayan Rusya, Yunanistan ve Mısır olaylarının yanı sıra, 1809 Kal'a-yı Sultanî Ahidnamesi ve 1838 Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi'yle İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ekonomik ve ticari ilgisinin artışı hatırlanmalıdır. Ayrıca Britanya Tacı'ndaki en büyük inci olan Hindistan açısından bölgenin artan önemi de unutulmamalıdır.

Dolayısıyla, özellikle Lord Palmerston'un üçüncü kez Dışişleri Bakanlığı yaptığı dönem (1835-1841) ile Başbakanlık yaptığı 1855-58 ve 1859-65 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluk şebekesi çok hızlı bir gelişme gösterdi. Örneğin 1846 yılında, İngiltere'nin tüm dünyadaki 200 konsolosluk ünitesinden 43'ü (%21,5) Osmanlı topraklarında idi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra İngiltere'nin en fazla konsolosluk ünitesi bulundurduğu ülkelerin, İspanya (15), Fransa (14), ABD (10), Rusya (9), Portekiz (9) ve Çin (9) olduğu belirtilmelidir.[5]

Lord Palmerston, "Britanya Türkiye'yi kendisi için kendi çıkarları için destekleyecektir"[6] derken, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasının ardındaki felsefeyi açık sözlülükle dile getirmiş oluyordu. Kısa bir süre sonra, Disraeli Hükûmeti'nin Dışişleri Bakanı Lord Derby (1874-78) daha da açık sözlü davranacak ve "Türk İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün dışardan gelecek saldırılara karşı korunması taahhüdü, mütekabil bir görevi, *kontrol görevini* de içerir" diyecektir.[7]

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsoloslarının dikkate değer bir şekilde artışının gerçek nedeni işte bu kontrol ihti-

yacı idi. 1830'ların sonlarında kendini gösteren bu ihtiyacı karşılamak için 1832 yılında bir Parlamento Komisyonu görevlendirildi ve 1843 yılında *Foreign Jurisdiction Act* çıkarıldı. Kırım Savaşı'nın ise gelişmeleri bir hayli hızlandırdığı açıktır.

Öte yandan, yeniden biçimlenen, yetki ve sorumluluk alanları belirlenen İngiliz konsolosluk örgütlenmesinin baş mimarlarından birisi de hiç kuşkusuz, İstanbul'daki "Koca Elçi" Stratford Canning idi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı 14 Nisan 1856 tarihli bir sirkülerle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsoloslarına 26 sorudan oluşan kapsamlı bir "anket" yolluyor ve yeniden bir durum değerlendirmesi yapılabilmesi için bilgi topluyordu. "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya Konsolosluk Hizmetlerinin Durumu ve Etkinliğine İlişkin 14 Nisan 1856 Tarihli Dışişleri Bakanlığı Sirkülerinin Cevapları" adını taşıyan bu belge yalnızca İngiliz konsoloslukları değil, başlıca rakipler olan Fransız ve Avusturya konsoloslukları hakkında da zengin bilgiler içermektedir.[8] Aşağıda aktarılacak bilgiler geniş ölçüde bu belgeye dayanmaktadır.

Islahat Fermanı'nın ilân edildiği yıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda, İngiltere'nin 7'si başkonsolosluk (İstanbul, Bağdat, Beyrut, Trablusgarp, Tunus, Bükreş ve Belgrad); 19'u konsolosluk; 29'u konsolos yardımcılığı; 30'u ise konsolos ajanlığı ya da muhabirlik olmak üzere toplam 85 konsolosluk ünitesi bulunuyordu. (Bkz.Ek.1)

Bu ünitelerin coğrafî dağılımına bakıldığında, ağırlığın Doğu Akdeniz havzasında olduğu, onu Balkanların ve Anadolu'nun izlediği görülür. Söz konusu konsolosluk birimlerinden yalnızca 16'sının (başkonsolosluk: İstanbul; konsolosluk: Bursa, Erzurum, Diyarbakır, İzmir, Trabzon, Samsun ve Çanakkale; konsolos yardımcılığı: Antakya, İskenderun, Ayvalık, Antalya; ajanlık ya da muhabirlik: Bandırma, Antep, Urfa, Gelibolu) günümüz Türkiye'si sınırları içinde kaldığı belirtilmelidir. Bu durum ilerki yıllarda İmparatorluk coğrafyasının küçülmesi, Düvel-i Muazzama'ca dayatılan reform talepleri, Ermeni sorunu, ekonomik-ticarî gereksinmeler vs. nedenlerle ciddi olarak değişecek, ağırlık Anadolu'ya kayacaktır.

XIX. yüzyılın ortalarındaki yapısıyla Batılı ülke konsolosluklarında başkonsolos, konsolos ve konsolos yardımcısı gibi üst-düzey görevliler, gönderen ülkenin uyruk ve halklarından; orta-düzey görevliler (genellikle kâtip ve dragomanlar) gayrimüslim azınlıklardan; güvenlik görevlileri, kapıcı, haberci ve kavas gibi görevliler ise genellikle Müslüman ahaliden oluşurdu. İngiliz konsoloslukları da bu konuda bir istisna teşkil etmez. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 26 başkonsolos ya da konsolosun tümü Britanya uyruğundadır. Adlarından, belirtilmiş ise doğum yerlerinden ve mensup oldukları dinlerden hareketle bunlardan büyük çoğunluğunun İngiliz ya da İskoç kökenli olduğuna hükmedilebilir. İngiliz Konsoloslarının 5'i dışında tümü Protestan'dır.

İngiliz konsoloslarının ikisi dışında (Preveze Konsolosu Sydney S.Saunders ve Halep Konsolosu Edward B.Barker) hiçbiri meslekî eğitim görmemiştir. Askerî eğitim gören üç, Harrow, Eton gibi prestijli yatılı özel okullarda okuyan iki, ve (ikisi Oxford ve Cambridge'de olmak üzere) yükseköğrenim gören üç kişi dışında tümü özel öğrenimlidir. Bu durum İngiliz konsoloslarını Fransız ve Avusturya konsoloslarından ayıran önemli özelliklerden birisidir. Örneğin Fransızlar daha 1778 gibi erken bir tarihten başlayarak yürürlüğe konan yasa ve kararnamelerle konsolosluğu devlet hizmeti kapsamına almışlar, eğitim, tayin, terfi ve ücret konularını sistemleştirmişlerdir. İngiliz konsolosları, raporlarında bu durumdan sitayişle söz etmekte ve Fransız sisteminin çok daha etkin olduğunu belirtmektedirler.

İngiliz konsoloslarını Fransız ve Avusturyalı meslektaşlarından ayıran bir başka özellik ise dil konusundadır. İngilizler ana dilleri dışında başta Fransızca ve İtalyanca olmak üzere genellikle iki Batı dilini iyi bilmekte, pek çoğu Rumca, Arapça ve Türkçe gibi yerel dilleri konuşabilmektedir. Buna karşılık Fransız konsoloslarının kendi dilleri dışındaki Batı dillerine hâkimiyeti daha zayıf olduğu gibi yerel diller konusundaki becerileri daha da yetersizdir. İngiliz konsolosları arasında, Bağdat Başkonsolosu Kemball, Kudüs Konsolosu Finn, Tarblusgarp Başkonsolosu Herman, Varna Konsolosu Neale ve Bükreş Başkonsolusu Colguhoun gibi 4-5 dili iyi bilen gerçek *polyglot*'lar da bulunmaktadır. Bu durum İngiliz konsoloslarının bir başka özelliğinden kaynaklanmaktadır. Zira İngiliz konsolosları öteki meslektaşlarına göre Osmanlı İmparatorluğu'nda çok daha uzun süreler ikamet ettikleri gibi konsolosluk görevlerinde de uzun yıllar kalmaktadırlar. Örneğin, 1856 yılında, Osmanlı mülkünde 10 yıl ya da daha fazla süredir bulunanların sayısı 20'nin üzerindedir. İçlerinden bazılarının Osmanlı topraklarında kalış süresi 20-25 yılı aşmaktadır ki, bunların sayısı 15'ten az değildir. Aynı şekilde konsolosluk makamını 10 yıl ya da daha fazla işgal edenlerin sayısı da 12'dir. Oysa Fransız sisteminde konsoloslar diğer kamu görevlileri gibi belirli sürelerle sınırlıdır ve bu ülkenin konsoloslarının devir-daim oranı bir hayli yüksektir.

İngiliz konsoloslarını diğer meslektaşlarından ayıran bir başka özellik de görev yerlerinde ticaretle uğraşıp uğraşmama konusunda kendini gösteriyordu. Daha önce değinildiği gibi, 1825 yılına kadar hemen hemen tümüyle tacirlerin yürüttüğü bir iş olan Britanya konsolosluk hizmetleri 1830'lardan itibaren profesyonelleşmeye başladı. Bununla birlikte yüzyılın ortalarında ikili bir yapı egemendi. 1856 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsoloslarından 16'sının ticaretle uğraşma hakkı yoktu. Özellikle görevlerine yeni atananlarla büyük merkezlerde görevlendirilenler bu haktan yoksundu. Buna karşılık, 10 merkezdeki konsolosun ticarî faaliyette bulunabilme hakkı bulunmakla birlikte, bunların ancak yarısı bu hak ya da olanağı fiilen kullanıyordu. Oysa durum Fransızlar için bir hayli

farklıydı. Samsun ve Bursa'daki konsoloslar dışında hiçbir Fransız konsolosunun ticaretle uğraşma hakkı yoktu. Avusturya konsoloslarından da ancak beşinin (Selânik, Bursa, Halep, Tunus ve Samsun) ticaretle uğraşma hakkı bulunuyordu ya da bunu fiilen kullanıyorlardı.

Öte yandan İngiliz ve Fransız konsolosları kural olarak herhangi bir başka resmî ya da ticarî kuruluşun temsilciliğini yapamazken, Avusturyalılar bu konuda daha özgürdü. Tüm İngiliz konsolosları içinde yalnızca Selânik Konsolosu C.Blunt ile Yafa Konsolosu A.Kayat İngiliz Lloyd Şirketi'nin temsilciliğini fahrî denebilecek ölçüler içinde yürütüyor, Fransızlar'dan da yalnızca Yafa ve Rodos Konsolosları Messageries Imperial'in temsilciliğini yapıyordu. Buna karşılık Avusturya konsoloslarından en az 10'u başta Avusturya Lloyd Kumpanyası olmak üzere çeşitli temsilcilik ya da acentelikler üstlenmiş bulunuyordu.

İngiliz konsolosları içinde East India Company'nin resmî temsilcisi olan ve maaşını oradan alan Bağdat Başkonsolosu A.B.Kemball ve Yafa Konsolosu A.Kayat dışında hiç kimse başka bir kuruluştan maaş ya da ücret almazken, Avusturya konsoloslarından 7'si Lloyd Kumpanyası'ndan ücret ya da maaş alıyorlardı. Fransızlardan yalnızca ikisi (Rodos ve Yafa Konsolosları) temsil ettikleri şirketten gelir elde ediyorlardı.

Kendi ifadelerine göre İngiliz konsoloslarının bir başka özelliği de aile bağları, mal-mülk edinme vb şekillerde yerel ilgi ve çıkarlardan genellikle uzak durmalarıydı. İngiliz konsoloslarına göre, aynı şey diğer meslektaşları için söylenemezdi. Zira pek çok yerde Fransızlar ve Avusturyalılar çeşitli Katolik grupların ve Ermenilerin "hâmiliğini" yapmaktaydılar. Oysa İngilizler de, Protestan Amerikan misyonerlerine arka çıkmalarıyla ünlüydüler. Özellikle "Koca Elçi" Stratford Canning'in büyükelçiliği yıllarında, bu adeta resmî politika niteliği kazanmıştı. Zaten bu "yerel ilgi ve çıkarlardan uzak kalma" lâfzını, ticarî ilişkiye girmeme, yerel ahali ile aile bağları kurmama, bir iki istisna dışında kişisel mal-mülk edinmeme anlamında anlamak doğru olur. Aksine İngiliz konsoloslukları, ekonomik, politik ve kültürel "yerel ilgi ve çıkarları" çok yakından takip ediyorlardı ve böylesine yaygın konsüler bir örgütlenmenin *raison d' être*'i de aslında bundan başka bir şey değildi.

İngiliz konsolosluklarının örgüt-personel yapıları hakkında öncelikle şu saptama yapılmalıdır: Bazı istisnalar dışında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en geniş kadrolu konsolosluklar İngilizlerinkiydi. Örneğin Fransızlarla karşılaştırıldığında Bağdat, Halep, Trablusgarp, İzmir, Erzurum, İskenderiye, Tunus ve Belgrad dışındaki kentlerde İngilizler ya aşağı yukarı aynı sayıda ya da daha fazla personel istihdam ediyorlardı. Örneğin İstanbul'daki İngiliz Başkonsolosluğu'ndaki personel sayısı 30'u aşmışken, Fransız Başkonsolosluğu'ndaki personel sayısı 20'nin altında idi.

İngilizlerin en kalabalık konsolosluk birimi, yukarda değinildiği üzere, İstanbul'daki başkonsolosluktu. Burada görevli 30'dan fazla personelin nerdeyse yarısının (13 kişi), üst düzey görevleri yürüten İngilizler olduğu belirtilmelidir. Geriye kalanlar ise tercümanlık, güvenlik, temizlik, kavaslık, habercilik vb işleri yürüten ve Britanya'nın diplomatik korumasından yararlanan Ermeni, Rum ve Müslüman Osmanlı uyruklarıydı.

İstanbul'dan sonra kadrosu en geniş olan konsolosluklar sırasıyla Preveze (15 kişi), İskenderiye (12 kişi), İzmir (12 kişi), Kahire (12 kişi), Tunus (11 kişi), Yafa (11 kişi), Bükreş (10 kişi), Beyrut (9 kişi) ve Rodos'tu (9 kişi). Özel statüsü nedeniyle Bağdat hariç tutulursa, en düşük kadrolu konsolosluklar da Belgrad (2 kişi), Bursa (4 kişi), Yaş (4 kişi), Trabzon (5 kişi) ve Diyarbakır'dakilerdi (5 kişi). İngiliz konsolosluklarında çalışan tüm görevliler, bazı önemsiz istisnalar dışında, tam zamanlı ve ücretliydiler. Yalnızca Selânik, Bursa, Rodos, Kahire ve İzmir konsolosluklarında bir ya da iki kişi fahrî olarak ya da çok az bir ücret karşılığında, gerektiğinde tercüman ya da kâtip olarak istihdam edilmekteydi.

Öte yandan İngiliz konsolosluklarındaki görevlilerin maaşlarının ödenmesinde karma bir sistem geçerliydi. Trablusgarp, Rodos, Yaş, Erzurum ve Varna konsolosluklarındaki görevlilerin maaşları konsolos ya da başkonsolos tarafından ödenirken, Beyrut, İskenderiye, Preveze, Samsun, Bükreş ve Belgrad gibi konsolosluk ya da başkonsolosluklarda kimi görevlilerin maaşları Majesteleri'nin Hükûmeti'nce, kimilerininki de bizzat konsoloslar tarafından ödenmekteydi. Bağdat'daki başkonsolosluktaki görevli memurların maaşları East India Company tarafından karşılanmaktaydı. Geriye kalan 14 konsolosluk ya da başkonsolosluktaki görevliler ise maaşlarını doğrudan Majesteleri'nin Hükûmeti'nden almaktaydılar.

Yukarda aktarılan sayısal bilgiler yalnızca, toplam sayıları 26 olan başkonsolosluk ya da konsoloslukları kapsamaktadır. Bunlara konsolos yardımcılıkları, konsolosluk ajan ve muhabirlikleri gibi alt birimlerin de eklenmesi gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya konsolosluk birimlerinden yalnızca 10'unda (Manastır, Erzurum, Diyarbakır, Beyrut, Yafa, Varna, Trabzon, Samsun, Belgrad ve İstanbul) herhangi bir alt konsolosluk birimi bulunmuyordu. Buna karşılık, Selânik, Rodos, Bağdat, Halep, Kudüs, İskenderiye, Kahire, Trablusgarp, Tunus, İzmir ve Preveze konsolosluklarına bağlı, görevli sayısı en az bir olmak üzere toplam 29 konsolos yardımcılığı; Bursa, Rodos, Halep, Kudüs, İskenderiye, Kahire, Tunus, Çanakkale, Bükreş ve Yaş konsolosluklarına bağlı toplam 22 ajanlık faaliyet göstermekteydi. Bunlara ek olarak, Bursa, Bükreş, Hanya ve Tunus'daki konsolosluk birimlerine bağlı toplam 8 muhabir ya da benzer kapasitelerde değişik görevliler çalışmaktaydı. (Bkz.Ek.1)

Söz konusu konsolosluk alt birimlerdeki görevlilerden, konsolos yardımcılarının genellikle İngiliz

uyruklarından, kavaslar dışındaki diğer görevlilerin (Preveze, Bükreş vb yerlerde kavasların da gayrimüslimlerden seçildiği oluyordu) gayrimüslimlerden oluştuğunu belirtmek gerekir.

Burada kısaca, Osmanlı mülkündeki İngiliz konsolosluklarının bir özelliği üzerinde durmak gerekmektedir. Yukarda sözü edilen "kontrol görevi"nin bir sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsolosluklarının herhangi bir ticarî-ekonomik ilişkiyle sınırlı olmaksızın yoğun bir şekilde siyasal işlevler ve görevler üstlendikleri bir gerçektir. Bu durum yüzyılın ortalarından itibaren giderek artmış ve XIX. yüzyılın son çeyreğinde o ünlü "Şark Meselesi" bağlamında adeta başat durumuna gelmiştir. 1871 yılında Londra'dan konsolosluklara gönderilen benzer bir ankette, "Bulunduğunuz konsolosluk biriminin bariz karakteri ticarî mi yoksa siyasî midir?" şeklindeki bir soruya 34 konsolos ya da başkonsolostan 15'i "siyasîdir", 10'u "ekonomik/ticarî"dir, 7'si "ekonomik ve siyasî nitelik eşit ağırlıktadır" şeklinde cevap vermiş; 2'si ise açık bir cevap vermemiştir.[9] .

1856 yılında Diyarbakır konsolosu olan W. R. Holmes, 1871 yılında Saraybosna konsolosu olarak hazırladığı raporda, "Türkiye'deki siyasî konsolosların görevleri, nüfusu meydana getiren karma ve birbirine hasım ırklar arasındaki çeşitli hareket ve tahrikleri izlemek ve bu konuda Majestelerinin Hükûmeti'ni haberli kılmaktır" diye yazıyordu.[10] Konsolos Holmes'a göre, bunun bir nedeni gerek halkın gerekse yetkililerin, haksızlıkların Bab-ı Âli'ye duyurulması konusunda İngiliz konsoloslarına güven duyması, bir diğer nedeni ise İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin görevini en iyi bir şekilde yapabilmesi için İmparatorluğun ücra köşelerinden güvenilir bilgi elde edebilmesiydi ki, güvenilir bilgi de ancak konsoloslar kanalıyla elde edilebilirdi.[11]

"Güvenili bilgi"nin elde edilişi yönünden konsolosluklardaki görevlilerin ödev ve işlevlerine ve bu görevlerin kimler tarafından yerine getirildiğine bakmak gerekir. Ancak daha önce kısaca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsoloslukların başlıca görevlerini hatırlamakta yarar var. Bir ayrıma göre, konsolosluk işlevleri noterlik hizmetleri, gemicilikle ilgili görevler ve Devlet hizmetleri olarak kümelendirilebilir.[12] Buna göre, birinci gruba giren işlevler, belgelerin onaylanmasından, ölüm ve doğumların kaydına çok çeşitli konuları içerir. İkinci kümedeki görevler her tür ticarî ilişkiyle deniz ve kara taşımacılığını kapsar. Devlet görevleri ise, başta ticarî istihbarat olmak üzere Britanya uyruklarına her türlü hizmetin verilmesi ve haklarının korunmasıdır.[13] Oysa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı konsolosluklar dikkate alındığında daha farklı bir kümelendirme yapılabilir. Konsolosluk faaliyetleri temelde kapitüler ayrıcalıklara dayandığı için, konsolosluk işlevlerini, adlî görevler, ticarî görevler ve siyasî görevler olarak bir ayırma tâbi tutmak doğru olabilir. Nitekim, İngiliz konsolosluk örgütü, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren "Genel Hizmet", "Osmanlı Dominyonları" ve "Çin, Japonya, Kore ve Siam" diye başlıca üç bölüme ayrılıyordu.[14] İngiltere'nin ilişki içinde bulunduğu Batılı ülkelerde benzer bir uygulama olmadığı halde, İngiliz konsolosları, ülkelerinin yararlandığı *extraterritorial* haklar nedeniyle uyruklarını kendileri yargılıyorlardı. O kadar ki 1857 yılından itibaren İstanbul ve İskenderiye'de bu yargı işlevini denetleyecek ve temyiz mercii olarak çalışacak birer Konsolosluk Yüksek Mahkemesi bile kurulmuştu.

Konsolosluk mahkemelerinde Britanya uyrukları arasındaki hukuk ve ceza davalarıyla, yabancı davacılar ve Britanya uyruklu davalıların davalarına bakılırdı. Osmanlı uyrukları ile Britanyalılar arasındaki davalar Osmanlı mahkemelerinde görülür, ancak davalarda mutlaka bir konsolosluk temsilcisi hazır bulunurdu. İstanbul ve İskenderiye'deki Konsolosluk Yüksek Mahkemesi ise bir yandan konsolosluk mahkemelerinin temyiz mercii, bir yandan da Bahriye ve İcra-İflâs Mahkemesi olarak çalışır; ayrıca ceza ve hukuk davalarına bakardı.[15]

Siyasî işlevlerin yoğunluğuna yukarda değinilmişti. Ekonomik-ticarî faaliyetler ise özellikle liman kentlerinde ticaret ve nakliyatla ilgili kuralların uygulanmasından, yükleme-boşaltma, navlun işleri, her türlü ticarî istihbarat, gerekli belgelerin düzenlenmesi ve onaylanması, Britanya uyruklarına danışmanlık hizmetleri verilmesine kadar pek çok faaliyetli içeriyordu.

Bütün bu hizmetler bir konsolos ya da konsolos yardımcısının gözetiminde Kançılar, Dragoman (tercüman) ve kâtiplerce yürütülüyordu. Kançılar (*cancellier* ya da *chancelier*) aslında bir noterden başka bir şey değildi. Poliçe ve konşimento gibi senetlerin hazırlanması, her türlü kayıt işleminin yapılması, konsolosluk mahkemelerinde davalara bakılması, önemsiz anlaşmazlıkların hakemlik yoluyla çözülmesi, Britanya uyruklarının cenaze işlemlerinin yapılması gibi işler, kançıların görevleri arasında idi.

Konsolosluğu dışarda temsil eden asıl görevli ise, dargoman yani tercümandı. Yerel otoritelerle her türlü iletişim, Britanya uyruklarını ilgilendiren ve Osmanlı mahkemelerinde görülen davalarda çoğu kez konsolosluğu temsil etmek ve her türlü yazışma ve haberleşme bu görevlinin işleri arasındaydı.[16] Varna Konsolosu Neale'nin sözcükleriyle, "Doğu'daki konsoloslukların sıradan işlerini yürüten tamamen dragomanlardır. Bunlar, değişmez bir şekilde, kendi ulusal karakterlerini ve alışkanlıklarını sürdüren Ermeni ya da Rumlardan seçilirdi."[17]

Kâtipler ise hangi dilde belge düzenlediklerine bağlı olarak Ermeni, Rum, Yahudi ve Müslüman ahaliden tayin olunurdu. Kavaslar da dahil Britanya uyruğu olmayan konsolosluk mensuplarının Britanya diplomatik korumasından yararlandığını belirtmeye bile gerek yoktur.

Halkla ve Osmanlı yetkilileriyle ilişki kuran, her türlü istihbarat hizmetini yürüten bu görevlilerin 26 başkonsolosluk ya da konsolostuktaki durumuna

Ek.1: 1856 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya Konsoloslukları

Konsolosluk Birimi	Birimin Niteliği	Toplam Pers. Sayısı	Bağlı Alt Birimler		
			Kons.Yardımcılığı	Kons.Ajanlığı	Diğer
Bağdat	Başkons.	3	Basra	yok	-
Belgrad	Başkons.	2	yok	yok	-
Beyrut	Başkons.	9	yok	yok	-
Bursa	Konsol.	4	yok		Bandırma
				Ghio	Mitralitz
Bükreş	Başkons.	10	yok	İbrail	Focşani
					Krayova
					Giurgiu
Çanakkale	Konsol.	6	yok	Gelibolu	
				Tenedos	
				Limni	
Diyarbekir	Konsol.	5	yok	yok	-
Erzurum	Konsol.	4	yok	yok	-
Halep	Konsol.	8	Antakya	Lazkiye	-
			İskenderun	Antep	-
			Trablusşam	Urfa	
Hanya	Konsol.	7	Kandiye	yok	Resmo
İskenderiye	Konsol.	12	Dimyat	Atfeh	-
İstanbul	Başkons.	30	yok	yok	-
İzmir	Konsol.	12	Ayvalık		
			Antalya	yok	-
			Sisam		
			Scala Nuova		
Kahire	Konsol.	12	Süveyş	Lüksor	-
Kudüs	Konsol.	6	Hayfa	Akka	
			Sayda	Gazze	
				Nablus	-
				Nasıra	
				Ramlah	
Manastır	Konsol.	7	yok	yok	-
Preveze	Konsol.	15	İşkodra		
			Avlonya		
			Yanya	yok	
			Sayada		
Rodos	Konsol.	9	Kıbrıs	Patmos	
			Midilli	Castel Rosso	-
			Sakız		
Samsun	Konsol.	7	yok	yok	-
Selanik	Konsol.	7	Larissa	-	
			Volo (Golos)	yok	-
Trablusgarp	Başkons.	7	Bingazi		
			Murzuk	yok	-
			Gadames	yok	
			Derne		
			Misurata		
Trabzon	Konsol.	5	yok	yok	-
Tunus	Başkons.	11	Susa	Sfaks	Manastır
					Mehdiya
Varna	Konsol.	6	yok	yok	-
Yafa	Konsol.	11	yok	yok	-
Yaş	Konsol.	4	Galatz	(4 yerde)	-

Kaynak: *F.O. Confidential Prints*, No. 724, (1856).

bir göz atıldığında genel manzara şudur:

Kançılarya işlerinin başındaki görevli olan -kimi yerlerde konsolos yardımcısı payesini de taşıyan- kançılarlardan 14'ü Britanya uyruğu iken, yalnızca Selânik ve Varna'dakiler Osmanlı uyruğu (biri Ermeni, diğeri Rum) idi. Buna karşılık 10 yerdeki kançılarlar Avusturya, Venedik vb gibi başka ülkelerin uyruklarından oluşuyor ya da uyruğu ve milliyeti hakkında bilgi bulunmuyor. Britanya uyruğu taşıyan kançılarlardan ise 8'i İngiliz ya da İskoç kö-

kenli iken, 6'sı Arap, Venedik, Malta, Sicilya vb kökenlidir.

Konsoloslukların ağır topları olan dragomanlara gelince hayli değişik bir manzara görülür. Yalnızca Beyrut, Trablusgarp ve Tunus'taki dragomanlar Britanya uyruğu iken, 14 kentteki konsolosluk ya da başkonsolosluğun dragomanı Osmanlı uyruğudur. Bursa, Diyarbakır, İzmir, Varna, Trabzon, Samsun, Çanakkale ve İstanbul'dakilerin Ermeni, diğer yerlerdekilerin ise Arap, Rum ve Süryani'lerden seçildiği belirtilmelidir. Dokuz konsolosluk birimindeki dragomanın uyruğu ve milliyeti ya belirsiz ya da Britanya ve Osmanlı uyruğundan farklıdır.[18]

Kâtip ya da başkâtip görevini yürütenlerin 6'sı Britanya, 7'si Osmanlı uyruğudur; 7'sinin uyruğu ve milliyeti belirsizdir ve 6 konsolosluk ünitesinde ise "kâtip" (*clerk*) olarak zikredilen bir görevli yoktur.[19]

Bu özet bilgiler, XIX. yüzyılın ortasında, Britanya İmparatorluğu'nun Osmanlı coğrafyasındaki konsolosluk örgütü hakkında aydınlatıcı ipuçları vermekte, o ünlü "İngiliz Konsolosluk Raporları"nı derleyen ve hazırlayanları daha iyi tanımamızı sağlamakta ve emperyalizmin altın çağında başa güreşebilmek için oldukça etkin bir konsolosluk örgütlenmesinin ne denli gerekli olduğunu gözler önüne sermektedir. ■

KAYNAKLAR:

1- P.R.O., F.O., 78/138, "*Memorandum Consular Establishments in the Levant*".
2- *Praliamentary Papers* (*Estimates and Accounts*), Vol. XX, 1826.
3- P.R.O., F.O., *Confidential Prints*, No:236 ve No:2353, "List of the Officers of the Levant Company and Their Appointments", 1825.
4- Ivo Andriç, *The Days of the Consuls* (İngilizce'ye tercüme eden Celia Hawkesworth ve Bogdan Rakic), London, Forest Books, 1992, s. 156.
5- *Parliamentary Papers* (*Accounts and Papers*), Vol. 44 (1846), "List of All the Consul Generals, Consuls, Vice-Consuls and Consular Agents in Her Majesty's Service", London, 1846, s. 3-10.
6- G.Campbell (Duke of Argyll), *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memoirs of Forty Years*, London, John Murray, 1896, s. 25.
7- *a.y.*, s. 24.
8- *F.O., Confidential Prints*, No:724 adını taşıyan ve 150 sayfayı aşkın bu belgeden İngiliz konsolosluk ünitelerinin bulundukları yerler, her düzeyde görevlinin uyruk, milliyet, din, eğitim, yabancı dil hakimiyeti, ücret durumu vb bilgiler dışında, hemen hemen aynı konularda Fransız ve Avusturya konsolosluklarına ilişkin İngilizlerin gözlem ve değerlendirmelerini de öğrenmek mümkündür.
9- *Parliamentary Papers* (*Accounts and Papers*), Vol.60, "Consular Establishments", London, 1872.
10- *a.y.*, s. 232.
11- *a.y.*, s. 232-233
12- D.C.M. Platt, "The Role of the British Consular Service in Overseas Trade", *The Economic History Review* (*2nd Series*), Cilt. 15, No.3 (1963), s. 494.
13- *a.y.*, s. 494-495.
14- J.H.Longford, "The Consular Service and Its Wrongs", *The Quarterly Review*, No.394 (Nisan 1903), s. 611.
15- *Parliamentary Papers* (*Accounts and Papers*), Cilt 60 (1872), "Consular Establishments: Constantinople", s. 39.
16- F.O., *Confidential Prints* No.724, "Cairo", s. 95.
17- F.O., *Confidential Prints* No.724, "Varna", s. 117.
18- Birden fazla dragomanın bulunduğu yerlerde, ki böyle yerlerin sayısı 11'dir, yalnızca başdragoman ya da birinci dragomanın durumu dikkate alınmıştır.
19- Birden fazla kâtibin bulunduğu yerlerde, yalnızca başkâtip ya da birinci kâtibin durumu dikkate alınmıştır.

Bugünün Türkiyesi'ni onun geçmişini öğrenerek anlamaya çalışan okuyucular için, Erik Zürcher'in son zamanlarda yayınlanmış olan kitabı, *Turkey: A Modern History*[1] çok yararlıdır. Zürcher'in amacı, "siyasal ve ideolojik gelişmeler kadar sosyoekonomik gelişmelere de ağırlık vererek, son iki yüzyıldaki Türk tarihinin toplu manzarasını sunmaktır" (s. 7). Ancak kitabın anlatımı genelde kronolojiktir; Sultan III. Selim'in onsekizinci yüzyıl sonlarındaki ilk Batılılaşma reformlarından serbest pazar reformcusu Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 1993'teki ölümüne dek bir olaylar tarihidir. Bununla beraber, olaylar açıklanırken ekonomi, toplum ve kültürdeki değişiklikler ayrıntılara girilmeden kısaca verilmektedir.

Her ne kadar Zürcher, Türk tarihine bir modernleşme süreci olarak bakış açısının altında yattığını söylediği "Batı'nın üstünlüğü" öncülüne hoşnutsuzluk duyduğunu ifade ediyorsa da (s.6), kitabı ister istemez bu bakıştan etkilenmiştir; çünkü en azından, eğitimli Türklerin çoğu Türkiye'nin gelişimine eğilirken yabancı yazarlarla bu bakış açısında tam olarak uyuşmaktadırlar. Zürcher'in Türkiye'nin "Batı kapitalist sistemiyle artan bütünleşmesi"ne sık sık yaptığı göndermelerde kendini gösteren Immanuel Wallerstein'in Marxizan bağımlılık kuramının ağırlığı da, durumda pek bir değişiklik yapmıyor. "Batı kapitalist sistemi"nin yerine "Çağdaş [Batı] uygarlığı"nı koyunca, Atatürk'ün ve Avrupa aydınlanmasının savunucularının dünya görüşüne geri dönüyoruz.

Kitabının orijinal bir çalışma içermediğini alçakgönüllülükle söylerken yine de Zürcher kitabının "yayınlanmış araştırmalara ... ilişkin son durumu" göstermesini istemektedir. Bu yayınlanmış araştırmalar, yazarın Jön Türklerin Türkiye Cumhuriyeti'nin yaratılmasındaki rolü üzerine olan kendi çalışmasını içeriyor.[2] Bu konu üzerindeki çalışması onu, Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamit'e karşı ilk darbeyi gerçekleştirdikleri yıl olan 1908 ile Atatürk tarafından kurulmuş Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarı Demokrat Parti'ye teslim ettiği yıl olan 1950 arasındaki yılları bir bütün halinde görmeye sevk etmekte; bu yılları yazar "Türk Tarihinde Jön Türk Dönemi" diye adlandırmaktadır.

Savunulabilir nitelik taşıyan bu yeni ve ilginç dönemlendirme, Jön Türklerin İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtilâf devletlerine karşı Türk direnişindeki ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yaratılışındaki rollerine dikkat çekmesi açısından yararlıdır. Ancak, her ne kadar Atatürk ve halefi İsmet İnönü hiç kuşkusuz İttihat ve Terakki'nin üyeleri idilerse de, cemiyetin çoğu düşüncesini paylaşmışlarsa da, ve zorla Batılılaştırma 1908-1950 arasında birkaç ara vermeyle sürdürülmüşse de, Cumhuriyetin yaratılması, Batılılaşmacı oligarklar egemenliğinin 1950'de son buluşundan daha önemli bir dönüm noktasıdır.

Türkiye'nin 1923'teki durumunu tasvir eden kısa, ama önemli bir bölümde Zürcher haklı olarak "neredeyse hep savaşla geçen on yıldan sonra, [ülkenin] çağdaş tarihte benzeri olmayan ölçüde nüfusu seyrek-

TÜRKİYE ÜSTÜNE YENİ İNGİLİZCE KİTAPLAR-I

ANDREW MANGO

leşmiş, yoksullaşmış ve harap olmuştu" demektedir (s. 170). Jön Türk kadroları halen duruyordu, Mustafa Kemal'in (Atatürk'ün) yeni yönetimi altındaydılar, ama hâkim oldukları ülke ve toplum farklıydı. Sadece Hıristiyan azınlıkların ortadan yok oluşları kişisel becerilerde büyük gedikler bırakmakla kalmamış, toplum da modern bir ülkeyi inşa etmek ve yönetmek için gerekli olan toplumsal âdetleri yeniden toplamak ve geliştirmek zorunda kalmıştı. Yıllar boyunca eğitim kişisel becerileri geliştirmede çok iş görmüştü (1930'ların başlarında radikal *Kadro* hareketi kişisel becerilerin yokluğunu gidermeye çalışmıştır), ancak modern ve kalabalık bir ülkeyi devam ettirmek için gereken örgütlenmeleri yaratacak beceriler çok daha yavaş gelişti. Bugün eğer eğitim görmüş Türkler ülkelerinin kendi işini çekip çevirme şeklinden umutsuzluğa düşüyorlarsa, bu büyük ölçüde elitteki sürekliliğin toplumsal süreksizlikle karşılaşmasındandır. Çok-dinli Osmanlı toplumu beş yüzyıl zarfında gelişmişti. Modern Türk Müslüman toplumunun işlerini etkin şekilde nasıl çekip çevireceğini öğrenmesi için ancak yetmiş yılı olmuştur. *Kadro* hareketini başlatanlardan biri olan milliyetçi yazar Yakup Kadri Karaosmanoğlu 1933'te Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde yazarken şu itirafı yapmıştı:

"Avrupa milletleriyle aramızda en az bir asırlık bir uçurum var. Bir hamlede bu uçurumu aşmak imkânsızdır. Ama teşkilâtlı, planlı, hızlı ve kollektif bir gayretle bu mesafenin büyük bir kısmını kısa sürede geçeceğimizi ümit ediyoruz."[3]

1960'ların sonlarında Amerika'nın Ankara büyükelçisi, Amerikan yardımının Türkiye'yi "işleri yolunda bir ülke"[4] yapmak üzerinde yoğunlaştığını öne sürerken henüz bu mutlu duruma ulaşılmamış olduğunu imâ ediyordu. Büyükelçinin amaçları 1980'lerin sonlarında yerine gelmiş gibi görünüyordu. Bu tarihlerde iyimserler, Türkiye'yi Adriyatik ile Büyük Çin Duvarı arasında bir bölgesel güç ve istikrar kalesi olarak tarif ediyorlardı. Ama o tarihten bu yana, yine kuşkular su yüzüne çıkmış bulunuyor.

Zürcher, modern Türk tarihinin anlatımında tartışmalara yol açabilecek yargılardan çekinmemektedir. Jön Türklerin 1908 sonrasındaki politikasından söz ederken şunları demektedir: "Cemiyet [İttihat ve Terakki] Osmanlıcılığı resmen destekliyor olmasına rağmen... onun Osmanlıcılık yorumu neredeyse, Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesi (*Turkification*) düşüncesine yaklaşmıştı" (s. 133). Gerçi Jön Türkler kendilerinden önceki ve sonraki Türk reformcuları gibi, Fransa'yı bir model olarak almışlar ve Osmanlı Türkçesinin Fransa'da Fransız dilinin yerine getirmiş olduğu birleştiricilik işlevini göreceğini düşünmüşlerdi. Ancak, Osmanlı Türkçesi Sultan II. Abdülhamid tarafından imparatorluğun her tarafında kurulan yeni okullarda çoktandır kullanılıyordu ve sonuçta Jön Türklerin Türkleştirme sürecindeki (*Turkicization*) girişimleri marjinal kalıyordu. Türkleştirme süreci, Jön Türklerin heterojen bir imparatorlukta Fransız modeline göre birörnek bir yönetim şeklini yerleştirme projesinin yalnızca bir yüzüydü.

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni tehcirinin plânlı bir soykırım anlamına gelip gelmediği yolundaki tartışmalı soru hakkında, Zürcher, "Osmanlı Hükûmeti'nin kendisi soykırıma bulaşmadığı halde, İTC içerisinde Talât'ın yönetimindeki bir kilit kadronun, Doğu Sorunu'nu Ermenilerin yok edilmesiyle 'çözmek' istediğinin ve bu politikayı perdelemek için tehcirden yararlanmış olduğunun belirtileri bulunmaktadır" demekte ve devamla "İTC'nin ön ayak olduğu, merkezden denetlenmiş bir kırım politikası olduğu" şeklindeki kendi kanısını ifade etmektedir (s. 121). Kayıtların tamamının yokluğunda, tarihçiler konu üzerinde kendileri bir karara varmakta serbesttirler; ancak bulunduğu kadarıyla bu türden belgeler her ne kadar tehcir çok defa kırımı kapsıyor olsa bile, kırımdan çok tehcirin çözüm olarak görülmüş olduğu olasılığını düşündürmektedir. Talât Paşa Dahiliye Nâzırı olduğu için sorumluydu, ama Zürcher'in belirttiği gibi, katliamlara karışan, Enver Paşa'nın gizli örgütü olan Teşkilât-ı Mahsusa idi. Sonuçta, planlanmış soykırım iddiasına karşı delil olarak gösterilebilecek olan şey, kayıtların yokluğu değil, çok sayıdaki sürgün dahil Ermeni nüfusunun çoğunun hayatta kalmış olmasıdır. Ermenilerin ıstıraplarına karşısında resmî makamların büyük çapta kayıtsız kaldığına, katliamlara göz yumduğuna ve bazen teşvik ettiğine ise şüphe yoktur.

Zürcher'in yakın dönemlere ve şimdiki siyasal olaylara ilişkin bazı hükümleri, kaçınılmaz olarak kuşkuya açıktır ya da düzeltilmek gerektirmektedir. Örneğin, yazar türbelerin 1949'da yeniden açılmasına izin verildiğini ve 1950'den sonra iktidardaki Demokrat Parti'nin özerk dinî örgütlenmelerin varlığını kabul ettiğini, hatta onları meşrulaştırdığını söylediğinde, ülkenin hukukundan değil uygulamalardan söz ediyor diye anlaşılmalıdır; çünkü anayasa bugüne dek tekke ve türbeleri kapatan yasayı sıkı sıkıya korumuştur (1982 Anayasasının 174. maddesi).

1958'de Başbakan Adnan Menderes'in Irak'a askerî müdahalede bulunma kararı aldığı ve ancak Amerika'nın baskısıyla caydırıldığı iddiası (s. 247-

248) o sıralarda Ankara'da Dışişleri Bakanlığı sözcüsü olan Türk diplomatının tanıklığıyla doğrulanmamıştır.[5] Amerika Birleşik Devletleri, Zürcher kusura bakmasın, Bağdad Paktı'nın yerine kurulan CENTO'nun hiçbir zaman tam üyesi olmamıştı (s. 248). Zürcher 1971 muhtırasıyla gelen darbeden sonra "Solun bastırılmasında, 'kontrgerilla'nın da rolü olmuş gözüküyor. Bu, sağcı sivillerin, ücretleri ve silâhları ordu tarafından temin edilen bir yeraltı örgütü idi" derken (s. 272), Türk solunun desteksiz kanılarını dile getirmektedir. Yıllar zarfında Genelkurmay bir Özel Harp Dairesi'nin varlığını ifşa etmiştir, ancak bu bir askerî örgüttür. Zürcher aynı döneme atfen "Üniversitelerin, radyo ve televizyonun özerkliği sona erdirildi" derken (s. 273), abartmaktadır. Üniversiteler özerkliklerini 1980 darbesine kadar yitirmemişlerdi. Yine, 1978'de Kahramanmaraş'ta Alevilere yapılan katliamın (Milliyetçi Hareket Partisi lideri) Alpaslan Türkeş'in Bozkurtları tarafından düzenlendiği ifadesini, ki aslında buna sol inanmaktadır, savunacak kesin kanıt yoktur (s. 277). Zürcher 1970'lerde Başbakan Bülent Ecevit'in "Türk dış siyasetinin Avrupa doğrultusunda yönlendirilmesi konusunda, bilhassa çok istekli olduğu... ve bunun onu Washington'da hiç sevilmeyen bir kişi haline getirdiği" (s. 290) yolundaki inancında da yanılmaktadır. Ecevit bağlantısızlık kuramlarından etkilenmişti; bu yüzden Yunan başbakanı Konstantin Karamanlis 1974'te AET'ye tam üyelik için başvurduğunda o da aynı şekilde davranamadı. Aynı şekilde davranmış olsaydı, bugün Türkiye Yunanistan karşısında elverişsiz durumda olmayacaktı. Çok daha yakın gelişmelere dönerek, 1991'de "siyasî polis Türkeş yandaşlarının denetiminde kalmıştı" dediğinde, Zürcher bir kez daha Türk solunun desteksiz bir kanısını yansıtmaktadır. Zürcher 1980'lerde "yeni birçok inşaat 'yap-işlet-devret' formülü esasına göre gerçekleşti" demekle (s.309) yanılmaktadır. Gerçekten Özal hükûmeti bu formülün yabancı yatırımcıyı çekeceğini ummuştu, ama alıcı çıkmadı. Zürcher "1980'lerin sonunda dünya ekonomisindeki yavaşlamayla... Ülke düşük bir büyüme dönemine girdi..." (s.312) şeklindeki iddiasında şayet haklı olsaydı, Türk ekonomisi bugün daha iyi bir konumda olacaktı. Gerçekte hükûmet bu trendin zıddına gitmiş ve ekonomik faaliyetteki geçici düşüş yüzünden çaresi kalmamıştı ve şimdiki sıkıntılara sebep olan da budur.

Zürcher Kürt sorunu üzerine olan dikkate değer iddiasında "PKK'nın [şiddete yönelik Kürdistan İşçi Partisi'nin] itibarı 1988'den sonra güneydoğudaki köylülere yönelik terör taktiklerini kesmesinden dolayı da artmıştı" (s. 314) demektedir. Gerçekte, hükûmetten yana olan Kürt köylülerine karşı PKK vahşeti bugüne kadar sürmüştür. Zürcher devamla "PKK'nın yerel halkın çoğunun desteğine sahip olduğu aşikârdı" demektedir. Yerel halkın ana kaygısı teröristlerin -ve de hükûmet güçlerinin- silahından sakınmak iken, kim böyle bir şey diyebilir? Zürcher 1991'de Cumhurbaşkanı Özal "kabineye danışmadan... Kürtçe konuşma ve müzik yapma yasağını kaldıran bir kararname yayınladı" (s. 315) dediğinde de hata yapmaktadır. Cumhurbaşkanının yaptığı, 1983'te ordunun geçirdiği ve Kürtçe kullanımını yasaklayan bir yasayı yürürlükten kaldıran bir fıkranın antiterör yasasına eklenmesine parlamentoyu ikna etmek olmuştu. Son olarak, Zürcher, "Türkiye'nin Körfez Savaşı'ndaki kayıpları kısmen Almanya ve Japonya'nın malî yardımlarıyla telâfi edilmişti" derken (s.319), ABD'nin teşvikiyle Suudi Arabistan tarafından yapılan çok daha büyük yardımı atlamaktadır.

Yine de bütün bunlar, Zürcher'in Türkiye tarihinin kapsadığı alan içinde küçük hata ve atlamalardır. Geri kalanına gelince, kapsamlı, öğretici, ilginç ve okumaya değer mükemmel bir ders kitabıdır.

Zürcher Türk solunun mitolojisinden bazen etkilenmişse, Feroz Ahmad yeni kitabı *The Making Of Modern Turkey*de[6] bu mitolojiyi sıkıca kucaklamaktadır. Onun Türk tarihini sınıf mücadelesi açısından açıklama girişimi ve kötü niyetli muhafazakâr, dindar, feodal, sonraları burjuva ve kapitalist, ABD destekli bencil ilerleme düşmanları karşısında iyi niyetli ilerici, demokratik, sosyalist, lâik güçleri yan yana getirmesi tarih dışı ve tarihsel zamanlama açısından ters olan yargılara yol açmakta, nüansları silmekte ve tahminlerle söylentileri gerçeklerle karıştırmaktadır.

Profesör Ahmad'ın kesin bildirimleri şaşırtıcıdır. "Erken Osmanlı devleti diye kimi zaman tarif edilen şey aslında, sultanın sadece eşitler arasında birinci olduğu bir aşiretler federasyonudur" (s. 17). "İmparatorluğun ayakta kalması ve gelişip büyümesi için sanayi Avrupa'sının imparatorluğa nüfuz etmesi ve imparatorluğun genişleyen dünya pazarının içine çekilmesinin tek yol olduğuna [Osmanlı] reformcular ikna olmuştu" (s. 27). Ama aynı zamanda da "Bir fark varsa o da Osmanlı anayasal rejiminin, serbest ticaretten kurtulmaya bakan ve güçlü bir müdahaleci devlet isteyen çöküntüye uğramış sınıfların ürünü olmasıydı" (s.29). 1908'den sonra "insanlar [hangi insanlar?] dini siyasetten çıkarma gereğinin farkına da varıyorlardı" (s. 36). "İttihatçılar köylülere toprak dağıtarak ve ucuz kredi temin ederek ve işçi kıtlığının üstesinden gelmek için toprak sahiplerini makinalar ve modern yöntemler kullanmaya *zorlayarak* [italikler bana ait] bu [ziraî] durumu değiştirmeyi deneyebilirlerdi" (s. 437). Osmanlının 1918'deki yenilgisinden sonra, Mustafa Kemal "sosyal sınıfından dolayı paşalar tarafından geri çevrilmişti" (s.49). "Ticaret sınıfları bu dönemden [1923-1927] ithal malları bunlara bir tahdit getirilecek güne karşı istif etmede yararlandı" (s. 59). "Korunan bir pazarda bir ya da iki planı daha uygulamaya sokabilseydi" Türkiye ekonomik sıçramayı başarabilirdi, ama İkinci Dünya Savaşı araya girdi (s.100). "DP'nin Türkiye'deki demokratik uygulamanın gelişmesine olan olumlu etkisi her bakımdan sıfırdı; ama olumsuz etkisi ise çok fazlaydı" (s.110). "Çiftçiler lobisinin taraftarları [1960'larda] ılımlı bir toprak reformu yasa tasarısının, yani tarım gelirlerinin yüksek rant (kira bedeli) yerine verimliliği ödüllendirecek şekilde vergilendirilmesine olanak veren, (İngiliz ekonomisti Nicholas Kaldor'un hazırladığı) bir yasanın geçmesine müsaade etmediler" (s.133) - Kaldor'un önerisi Türk bü-

rokratlarının çiftçilerin ne üretmiş olduklarından çok ne üretebileceklerine dair bir değer ve miktar belirleyecek yeterlikte oldukları ve buna göre vergilendirme yapacakları tahminine dayanıyordu. 1960'larda kurulan ve radikalizm yüzünden terörist grupların çıkmasıyla son bulan aşırı sol tartışma dernekleri "sivil bir toplum yaratmadaki ilk ciddi girişimdi" (s.142). 1971'de parti liderleri "Yüksek Komuta'nın kesin olarak Demirel'in arkasında olmasından hayrete düşmüşlerdi" [sonra da aynı Yüksek Komuta Demirel'i yerinden etmişti] (s. 147). Mayıs 1977'de "bu katliama [İstanbul Taksim Alanı'nda olmuştu, bir solcu grubunun bir diğer solcu gruba ateş etmesi gibi gözüküyor] devlet güçlerinin yardımcı olup teşvik ettiklerinden az kişi şüphe ediyordu" (s.169). "Birçok kötümser kişi, generallerin, ülkeyi bir terör ve belirsizlik ortamında yaşar tutmak istediklerine inanma noktasına [1970'lerde] gelmişti, öyle ki generaller iktidarı ele geçirdiklerinde milletin kurtarıcıları olarak karşılanacaklardı..." (s.177). Ve şimdi "Türkiye'de, generallerin Kürt sorununu çözmek istemediklerini, çünkü iktidarı ele geçirmek için bunu her an kullanabileceklerini iddia eden kuşkucular vardır. Bu türden kuşkuculuk bir miktar paranoyayı yansıtıyor olabilir; ama büsbütün yersiz de olmayabilir" (s.219).

"Büsbütün yersiz olmayan" bir paranoyaya tutulmuş olan okuyucular Feroz Ahmad'ın yeni Türkiye tarihinden hoşnut olacaklardır.

Dr. William Hale'in Türk siyasetinde ordunun oynadığı role ilişkin çalışmasında gerçeklere gereken ağırlıkları verilmiştir.[7] Dr. Hale Osmanlı ordusunun kuruluşu ve gelişmesine kadar uzanıyorsa da, Adnan Menderes'in seçilmiş hükûmetine karşı askerî bir darbenin ilk düşünüldüğü 1950'lerden ordunun hükûmetten çekildiği 1980'lere kadarki yakın zamanların olaylarına ağırlık vermektedir. İlk bölümler zorunlu olarak yüzeyseldir. Hale Amasya'da Haziran 1919'daki çok önemli görüşmeden bile söz etmiyor, ki o tarihte küçük bir subay grubu Mustafa Kemal'i (Atatürk'ü), Birinci Dünya Savaşı sonunda halen Osmanlı ordularının kontrolünde olan toprakların bağımsızlığını sağlayacak silâhlı mücadelenin lideri olarak kabul etmişti. Ama ordunun İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki siyasal rolüne ilişkin anlatım ise tam ve doyurucudur. Hale, ordudan emekli olmuş gizli tertipçilerin anılarına, bunlarla ve sivil siyasetçilerle yapılan mülâkatlara ve bir yığın yayınlanmış tarihsel materyale dayanarak, modern Türk tarihinin bu dönemini karakterize eden gizli tertip ve dolapların, yüksek beklentilerin ve küçük başarıların karışık ağını çözmektedir. Bu girift öyküyü Hale hakkıyla anlatmakta, ordunun neden o şekilde davranmış olduğunu inandırıcı şekilde açıklamaktadır.

Hale komplo teorilerine kapılmaksızın gözler önüne bir komplolar öyküsü seriyor. Bu nedenle, Profesör Feroz Ahmad Cumhurbaşkanı Özal'ın Temmuz 1987'de yüksek komuta'nın Genelkurmay Başkanlığı makamı için olan adayını reddetme kararını umarsamaz ve "aslında meydana gelmekte olan şey... ordunun ekonomik yapıya karışmasıydı" (op.cit..s.14) derken, Hale ciddiyet ve dikkatle şu sonuca varmaktadır:

"Tarihsel döküm gösteriyor ki, askerî müdahalelere bir açıklama olarak meslekî (korporatif) çıkarlar, siyasal ve toplumsal kaygılardan hemen hemen kesinlikle daha az önemlidir. Ekonomik alanda, savunmaya ayrılan yüzde 5 civarındaki GMH oranı, yaklaşık İngiltere ve öteki NATO üyelerininki kadardır; öyleyse ordunun Türk ekonomisini bir şekilde ele geçirdiği düşüncesi geçersizdir. Bu sebepten askerî korporatizm, muhafazakârlık eğilimlerinin bir açıklaması olarak hayli yetersiz görünüyor" (s.329)

Askerî müdahaleler, kapitalist bir komplo olmadıkları gibi bir Amerikan komplosu da değillerdi. Hale şöyle söylemektedir:

"Batılı güçlerin askerî müdahaleleri teşvik ettikleri iddiası Türkiye örneğinde çok zayıf görünüyor; bu iddiayı tersine çevirerek, dış baskılar gerçekte askerî müdahaleleri engellemiş -ya da en azından [askerî] rejim yerleşir yerleşmez onun eylemlerini frenlemişlerdir, demek mümkündür." (s. 323).

Kendilerini Türk Devleti'nin ve onun modernleşmesinin bekçileri olarak gördükleri için ordu öyle davranmıştı açıklamasına, Hale'in aklı yatmış bulunuyor. Doğru, onlardan bazıları yöneticilik gibi daha geniş bir rolü çok istiyordu, ama yöneticilik adayları ile bekçiler arasındaki mücadeleyi her zaman ikinciler kazandı. Hale'in vardığı genel yargı şudur:

"Ordunun ikinci vazifesi olan devletin ve toplumsal ve ekonomik modernleşmenin bekçiliğini yapmak, onu siyasal demokrasi karşısında müphem bir tavırda bırakmış olsa bile, temel devlet yapılarının ayakta kalmasını sağlamış olması hayatî önemdedir. Bu yapılar olmadan -demokratik ya da tersi- herhangi bir siyasal sistemin gelişmesi imkânsız ve anlamsız olacaktı" (s. 330).

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ABD telkinli reformlar üst subayların miktar ve hizmet sürelerinin kısıtlanması suretiyle, onların kendilerini iyice yerleştirmelerine ve kalıcı bir siyasal nüfuz edinmelerine fırsat kalmamasını kolaylaştırmıştı. Evet, Hale'in belirttiği gibi, 1950'lerde "üst rütbelerde eski ve tam itaati emreden usullere aşırı bağlı generalleri elemeye yönelik bir tasfiye uygulanmadı" (s.97). Ancak, ordunun tepesini temizlemek fikrini kuvvetle destekleyen ve en sonunda hükûmeti devirecek olan küçük subaylar 1960'tan sonra ordudan emekli olmak için usulüne uygun bir model garantilediklerinde Batı uygulamasından yararlanmışlardı.

Cumhuriyetin ilânından sonra Mareşal Fevzi Çakmak Genelkurmay Başkanlığı makamını yaklaşık 22 yıl elinde tutmuştu. Allahtan bir nüfuzu kalmayacak kadar yaşlanana dek politik hırslar göstermemişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana ve bilhassa son yıllarda Genelkurmay Başkanlığı makamındaki devir teslimleri o denli hızlı olmaktadır ki, bu göreve gelenler, her an olabilecek bir emeklilik beklentisiyle ve emekliliğin arka plana atılmak demek olduğunu bilerek gelmişlerdir. Amiral Fahri Korutürk ve daha yakınlarda General Kenan Evren gibi komutanlar cumhurbaşkanı olmuşlar ve üst sivil makamlarda ka-

labilmişlerse de, onlar da politika sahnesinden hiç kuşkusuz emeklilik geleneğinin etkisinde kalmış olarak kibarca çekilmişlerdi. Ordu Türk siyasetine bazı tenkitçilerin iddia ettikleri kadar nüfuz etmiş olsaydı, emekli generallerden o kadar kolayca kurtulunmayacaktı. Aksine, her ikisi de 1960'ların başlarından beri siyasette önde gelen ve kimi zaman da baskın olan Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile DSP lideri Bülent Ecevit örneklerinin kanıtladığı gibi, Türk siyasetçileri azimle ve ısrarla devam etmektedirler.

Hale'in incelemesi yüksek Türk komutanlarından genellikle ihtiyat ve ciddiyet beklendiği etkisini bırakmaktadır. Şimdiki Kürt başkaldırısı ve bunun siyasal olarak halledilmesi karşısındaki tavırlarını bu nitelikler nasıl etkileyecektir? Ne yazık ki Hale, halen endişe kaynağı olan bu alana girmeyi göze almamaktadır. Franco'nun ölümünden sonra, İspanyol ordusunun Katalanların ve Baskların özerkliğini asla onaylamayacağı söylenir olmuştu. Bu tahmin yanlış çıktı. Benzer şekilde, Hale'in dediği gibi, kendini Türk Devletinin bekçisi olarak gören Türk Ordusu, devletin temel karakterini etkileyen bir meselede siyasal otoritenin sözünü dinleyecek midir? Kürt sorununa ilişkin yeni bir çalışmada Gerard Chaliand[8] bu meseleye hiçbir ışık tutmamaktadır.

Kürt milliyetçiliğinin yanını tutuşu konusunda Chaliand'a karşı çıkılamaz. Kürtleri savunmanın kötü bir yanı yoktur. Bazı varsayımları da su götürmez. "Kürt milleti fikrinin görece yeni ve son tahlilde İslâmi Ümmet anlayışının terkedilmesine ilişik olduğu"nu doğru olarak gözlemlemektedir (s.27). Ondokuzuncu yüzyıldaki Kürt isyanlarına değindikten sonra, Chaliand şu açıklamaları yapıyor:

"Bu talihsiz ayaklanmalarla birlikte bir Kürt kimliği bilinci, 20. yüzyıldaki milliyetçiliğin gelişmesine bir başlangıç oluşturdular. Bu milliyetçiliğin ayırıcı özelliği, başında, büyük şeyh ailelerinden (Barzaniler ve Talabaniler) çıkmış liderlerin varolmasıydı. Bu liderler çok eski düşmanlıklar kadar kendilerine olan atalardan kalma sadakatden de kendi çıkarlarına yararlanabilirlerdi. Genellikle Kürt milliyetçi hareketi toplumun parçalanmasının üstesinden gelemiyor ve hareketin milliyetçi partilerini sürekli bölünmeler zayıflatıyor, aşındırıyordu" (s.26-27).

Chaliand'ın hareket noktaları sağlam olmasına rağmen, ne yazık ki yanlışlıklar ve abartılar, savının gelişimini bozmaktadır.

Örneğin, 1915-1916'da Karadeniz kıyısındaki Yunanlıların "acımasızca öldürüldükleri" doğru değildir (s.4). Türkiye'nin güneydoğusundaki halkın bugün hiç hakları olmadığını söylemek bir abartmadır (s. 6). 1946'da Şah rejimi kısa ömürlü Mahâbâd Kürt cumhuriyetine karşı, Sovyet işgal güçleri geri çekildiğinde harekete geçti; yoksa "İngilizler İran'a yeniden yerleşir yerleşmez" (s.8) değil -İngilizler hiçbir zaman böyle bir şey yapmamıştı. İki dünya savaşı arasında Türkiye, İran ve Irak'taki rejimler Kürt nüfusunun büyük bir kısmını sınırlı kaynakları olan bölgelere "hapset"mediler (s. 9); bu rejimler Kürt bölgelerinin yoksul olmasından sorumlu tutulamaz; Türkiye'deki Kürtlere yönelik Chaliand'ın üzülüp abarttığı sürgünler ise, iklim açısından daha tercih edilen ve son yıllarda Kürtleri gönüllü göçe cezbedici yerlere doğru olan bir harekete ilişkindir. Kürdistan'ın ana zenginliğinin petrol olduğunu (s.14) söylemek, petrol yataklarının tam anlamıyla Kürt bölgelerine ait olup olmadığı sorusunu cevaplanmış farzetmektir. Kitabın yayın yönetmenleri, Kürtçenin kullanılmasını yasaklayan Türkiye'deki yasaların iptal edilmemiş oldukları (s.33) ifadesini "Kürtlerin Türkiye'de tek elde ettikleri şey kendi aralarında açıkta Kürtçe konuşma hakkı olmuştur" (s. 116) diye yakından son sözü göz önünde tutarak düzeltmiş olmalıydılar. Aslında bugün Türkiye'de Kürtçe yayınlar da gözükmektedir. "27 Mayıs 1960 askerî darbesinden sonra, [darbeyle düşürülen] Menderes, Kürtlerin Demokrat Parti içerisindeki siyasal konumlarını kullanarak Kürdistan'ın bağımsızlığını sağlamaya girişmiş olduklarını bildirmişti" (s.44) ifadesi hiç anlaşılır gibi değildir. "Türkiye otuz ya da kırk yıl boyunca Kürtlerin varını yoğunu ellerinden aldı" (s.91) ifadesi ise, Kürt bölgelerinden net bir kaynak transferi olduğu yanılgısına dayanmaktadır -büyük ve geri bir bölgenin yoksulluğu açısından pek fark etmez, ama bunun tam tersi hemen hemen kesinlikle doğrudur.

Ancak okuyucuyu Chaliand'ın (ve de çevirmeninin) hatalarından çok onun şu genel yargısı ilgilendirmelidir:

"Soğuk savaştan sonra şimdi azınlık hakları konusunda yeni bir ilerlemeyi düşünmenin zamanıdır. Ama bu, deklarasyonlarla sınırlı kalmamalıdır. Gelecekte, uzun süren, sert uyuşmazlıklar önlenecekse, yaptırımlara ve somut tedbirlere gerek olacaktır" (s.93).

Aslında uygar ülkelerin her şeyden önce düşünmeleri gereken şey, açıkça dile getirdikleri değerlerden hangisinin evrensel olarak uygulanabilir olduğu ve bu değerleri başka yerlerde dayatmak için tek başına ya da ortaklaşa olarak ne yapmak istedikleri ve neye muktedir olduklarıdır. Böyle bir değerlendirme "yaptırımların ve somut tedbirlerin" istenmedik sonuçları olabildiğini hatırdan çıkarmamalıdır. Söz ya da eylemle müdahale, Somali'nin şimdiki durumunda olduğu gibi, bu müdahaleden yararlanacak olanlara müdahaleden bahseden yazarlara olduğundan çok daha pahalıya patlayabilir.

(Devamı Var)

Çeviren: Yasemin Saner Gönen

DİPNOTLAR

1- Erik Zürcher, *Turkey: A Modern History*, Londra: I.B. Tauris, 1993.
2- Erik Zürcher, *The Unionist Factor*, Leiden: Brill, 1984. Türkçesi var.
3- *Atatürk*, Yakup Kadri Karaosmanoğlu Bütün Eserleri, No.8, İstanbul: Birikim Yayınları, 1981, s. 173.
4- Amerikan büyükelçisi Robert Kommer'in bir raporundan alınan bu alıntı için Profesör Bruce Kuniholm'e şükran borçluyum.
5- İsmail Sosyal, "The 1995 Baghdad pact" TAIV, *Studies on Turkish Arab Relations* (İstanbul, 1990), No. 5, s. 83 dn 28. Yazar "soruşturmuş ve söylentileri asılsız bulmuştu. Ama bunların reddine gerek görülmemişti."
6- Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Londra: Routledge, 1993. Türkçesi var.
7- William Hale, *Turkish Politics and the Military*, Londra: Routledge, 1994.
8- Gerard Chaliand, *The Kurdish Tragedy*, çeviren: Philip Black, Londra: Zed Books, 1994.

ORTA ASYA TARİHİ VE KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMACILARI REHBERİ [CAMBRIDGE, MASSACHUSETTS, 1995]

NADİR ÖZBEK

İçinde bulunduğumuz yılın Ocak ayında, John S.Schoeberlein-Engel yönetiminde sürdürülen beş yıllık bir çalışmanın ürünü olan *Orta Asya Araştırmacıları Rehberi*, Harvard Central Asia Forum tarafından yayınlandı. Orta Asya üzerine araştırma yapanların uluslararası düzeyde işbirliği kurmalarına yardımcı olmak üzere temel bir başvuru kaynağı olarak düşünülen eser önemli bir boşluğu dolduracak nitelikte.

1991 Ağustos darbesinin ardından Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetler birbiri ardı sıra bağımsız devletler haline geldiler. Böylece uzun yıllardır uluslararası meselelerin dışında kalmış olan bölgeler gittikçe artan oranda ilgi odağı oldular. Bu ilgi kuşkusuz yalnızca siyasi ve ekonomik alanla sınırlı kalamazdı; tarih ve kültür konularında da bireysel ve kurumsal düzeyde akademik bir ilgi gözle görülür ölçüde arttı. Bu hareketliliğin neticesinde Orta Asya'ya yönelik akademik çalışmalar önemli bir sıçramanın eşiğine gelmiş bulunuyor. Böylesi önemli bir aşamada, Orta Asya araştırmacılarının uluslararası bir akademik topluluk oluşturmaktan henüz uzak bulunmaları rehberin temel çıkış gerekçesini oluşturmuş.

Uluslararası düzeyde Orta Asya çalışmalarını kapsayan bir akademik topluluğun oluşamamasının, Schoeberlein-Engel'e göre, birçok nedeni var. Orta Asya, her şeyden önce, toplumsal, kültürel ve siyasi meselelerle ilgilenen araştırmacıların bölgeye ve kaynaklara erişmesinin zorlaştırıldığı bir yönetim evresi yaşamıştır. Böylesi bir engel bireysel düzeyde araştırmacılar için cesaret kırıcı bir unsur olmuştur. Orta Asya çalışmalarının günümüze kadar büyük oranda Ortadoğu, Güney Asya, Çin ve Rusya araştırmaları yapan birimlerin çatısı altında yürütülmüş olması, Orta Asya çalışmalarının kendi başına bir alan oluşturmasını engellemiş, böylece bölgeyi bütünselliği içinde ele alan yaklaşımları teşvik edici unsurlar oluşamamıştır. Orta Asya çalışmalarının siyaset bilimi veya Türkoloji gibi alanların akademik toplumu içinde yoğunlaşmış olması, bu çalışmaların daha da parçalanması ve birbirinden uzaklaşmasına yol açmıştır. Dil açısından Orta Asya'nın ve yakın bölgelerin yarattığı çeşitlilik ve karmaşıklık, çalışmaları zorlaştıran bir diğer unsur olmuştur. Schoeberlein-Engel'in değindiği son nokta, bu alanda şimdiye kadar uluslararası etkileşimi mümkün kılacak konferansların, forumların ve periyodik yayınların yokluğu ya da sınırlılığıdır. Bu Rehber, Orta Asya tarihi ve kültürü üzerine çalışan araştırmacıların toplu bir dökümünü yapmasıyla bütün bu engelleri aşmak doğrultusunda önemli bir ilk adım oluşturuyor.

Rehber, dar anlamlarıyla iktisat, siyaset bilimi ve dilbilimi alanlarına yönelme kaygısı taşımamış; daha çok antropoloji, arkeoloji, mimari, sanat tarihi, kültürel ve sosyal coğrafya ve kültürel ve sosyal tarih alanları hedeflenmiş. Orta Asya çalışmaları alanının yeni gelişmekte olduğu göz önüne alınarak, yalnızca bu alanda önemli katkıları bulunan akademisyenlerle sınırlı tutulmayan rehbere doktora adayları da dahil edilmiş; böylece dünyanın birçok bölgesinden 1000'in üzerinde araştırmacı kapsanmış.

313 sayfalık rehberin ilk 16 sayfası Schoeberlein-Engel'in Orta Asya çalışmaları üzerine genel bir değerlendirmesini, hazırlık çalışmaları ve format hakkında ön bilgileri içeriyor. 263 sayfadan oluşan İkinci bölüm, araştırmacılar hakkındaki bütün bilgileri içeriyor. Bu bölüm soyadına göre alfabetik olarak hazırlanmış. Her araştırmacıyla ilgili 12 ayrı başlık altında bilgi rehbere dahil edilmeye çalışılmış. Bunların en önemlileri adres, öğrenim durumu, şu an çalışılan kurum, bilinen diller, ilgi alanları ve yayınlardan seçmelerden oluşuyor. Rehberin en önemli bölümünü son 30 sayfada yer alan ve iki ayrı kısımdan oluşan dizin oluşturuyor. Bunlardan birincisi konu dizini, diğeri de ülke ve kurum dizini. Her başlık altında o başlıkla ilgili araştırmacıların listesi verilmiş. Böylece herhangi bir konuda hangi araştırmacıların çalışmakta olduğunu tespit edebiliyor ve sonra da o kişi hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılıyor.

Schoeberlein-Engel'in de belirttiği gibi rehberin birtakım eksikleri var. Bu eksikliğin en çok hissedildiği yer dizin kısmı. Dizinde hayli ayrıntılı konu başlıkları bulunmakla birlikte son derece geniş kapsamlı konular da yer alıyor. Örneğin "Siyasi Tarih-Yakın Dönem" başlığı altında üçyüzün üzerinde kayıt var. "Ortaçağ" başlığı altında yine üçyüzün üzerinde kayıt bulunmakta. "Tarih" başlığı altında dörtyüze yakın kayıt girilmiş. Arkeoloji bölümünde de ikiyüzelliye yakın kayıt bulunmakta. 1000'in biraz üzerinde araştırmacının içerildiği hatırlandığında, böylesi kapsamlı konu başlıklarının, dizinin ve dolayısıyla rehberin işlevselliğini hayli zorlaştıracağı ortaya çıkar.

Harvard Central Asia Forum'un ilk araştırma yayını olan bu eser, Türkiye'de Orta Asya çalışmalarına ilgi duyan araştırmacılar için her an el altında bulundurulması gereken bir başvuru kaynağı. Ne var ki, Rehber, Türkiye'de Orta Asya çalışmalarının her yerde olduğundan daha fazla ihmal edilmiş olduğunu açıkça sergiliyor. 1000'in üzerindeki araştırmacının yalnızca 9 tanesi Türkiye'den (Ercilasun, Atasoy, Saray, Kaşgarlı, Devlet, Söylemez, Gömeç, Kırımlı M., Kırımlı S.). Ülkemizde, bazı istisnalar dışında, Orta Asya üzerine şimdiye kadar yazılanlar "dış Türkler" ve "Türk dünyası" hamasi vurgularından öteye gidememiş. İstisnaları da büyük oranda Rusya'yı terk etmek zorunda kalıp Türkiye'ye yerleşen Türkler oluşturuyor. Zeki Velidi Togan, A.Battal Taymas, Cafer S. Kırımer ve Akdes N. Kurat bunlardan en önemlileri. 21. yüzyılın bir Türk yüzyılı olacağı ve Adriyatik'ten Çin Seddi'ne uzanan coğrafyanın Türk dünyasını oluşturduğu temelsiz hayallerinin kol gezdiği günümüz Türkiye'sinde Orta Asya çalışmaları alanında bazı olumlu işaretler görülmekle birlikte henüz çok işin başında olunduğunun iyi bir kanıtını da *Orta Asya Araştırmacıları Rehberi* oluşturuyor. ■

DR. LÜTFİ'YE DAİR

CÜNEYD OKAY

Son günlerde yakın dönem siyasal tarihinin unutulmuş fakat önemli simalarından olan Habil Âdem Pelister gibi Dr. Lütfi adı da *Toplumsal Tarih* dergisi sayfalarında gün ışığına kavuştu. Biyografi kitaplarında adı bile geçmeyen Habil Âdem'in çok sayıda yayınının ve belki ondan da karmaşık siyaset ve basın hayatının birdenbire ortaya çıkışı hafıza-i beşerin pek de o kadar nisyan ile malûl olmadığını göstermiştir. Dr. Lütfi hakkında yazılanlar da, bunun için iyi bir örnek teşkil ediyor. 1919'dan sonraki hayatı hakkında şu ana kadar bir bilgi bulunmayan Dr. Lütfi'nin 1924 yılında sağ olduğu o sene yayınladığı bir kitabından(*) anlaşılıyor.

Türkiye ve Cumhuriyeti
ve
Siyaset-i Milliye ve İktisadiye

Paris Ulûm-ı Siyasiye Mektebinden mezun, Paris Darülfünunu Hukuk Fakültesinden Lisansiye diplomasıyla ulûm-ı siyasiye ve iktisadiye doktora rüusunu haiz ve tabib

Birinci Tab'ı Matbaa-i Milli İstanbul Cağaloğlu Yokuşu Numero 38

Dr. Lütfi hakkında *Toplumsal Tarih*'te çıkan ilk yazıda, müellifin *Millet ve Hükûmet* isimli kitabının 28 sayfalık baskısının yeni harflere çevrilmiş şekli veriliyor ve bir dipnotta Emir Bedirhan kitabının da aynı yazara ait olabileceği belirtiliyordu.[1] Mehmed Malmisanij ise, Emir Bedirhan kitabının nâşiri olan Lütfi'nin bir başka Lütfi olabileceğini söylüyordu.[2] Dr. Lütfi hakkında en teferruatlı ve akademik seviyede bilgi veren Ali Birinci de Mustafa Şahin'in bahis konusu *Millet ve Hükûmet* adlı kitabın -60 sayfalık Paris ilk taş baskısıyla olan farklılıklarını belirtmeden- 28 sayfalık kısaltılmış şeklini yayınlamasını yarım icraat olarak görüyordu.[3] Her iki metin karşılaştırıldığında bu teşhisin isabetli olduğu anlaşılır. Dr. Lütfi'nin hayatının 1919'a kadarki kısmı hakkında malûmat veren Ali Birinci, Malmisanij'in bahsettiği -ve işi biraz daha karmaşık hale getiren- *Garb Fikirleri* kitabının yazarı Muallim L. Lütfi için ise "Bu yazıda sözü edilen L. Lütfi başka bir Lütfi'dir ve tam adı Lütfi Leonyan'dır" notunu düşmekte.[4]

Bu yazıda, Dr. Lütfi'nin kapak yazısı aktarılan kitabından yola çıkılarak hakkında var olan bilgilere küçük de olsa bir zeyl yapılmaya gayret edilecektir.

Kitabının muhteviyatına geçmeden evvel Dr. Lütfi'nin bibliyografyasına açıklık getirmekte fayda var. Ali Birinci 1919 yılı itibarıyla Lütfi Bey'in 7 eserinin varlığının bilindiğini ve fakat bunların 4 tanesinin görülebildiğini söylüyor.[5] Eldeki kitabın ise arka kapağında "Müellifin Matbu eserleri" şu şekilde sıralanmış:

1) Anadolu'da Vefiyat Türkçe
2) İttihat-ı İslâm Türkçe
3) Fikr-i Islahat Türkçe
4) Millet ve Hükûmet Türkçe
5) Türkiye'nin Halet-i Siyasiyesi ve Zümre-i Ahrar Fransızca
6) Beynelmilel Siyaset-i Sıhhiye Fransızca
7) Mukaddeme-i Hukuk-ı İslâm Fransızca

"Müellifin Paris Darülfünununda Hukuk-u İslâm dersi verdiği esnada toplanan takrirlerinden"

Bir de müellifin tab' olunacak eserleri var
1) Cumhuriyet ve Halkçılık
2) Mücahede-i Milliye ve mücahidlerimiz Türkçe ve Fransızca
3) Cumhuriyet ve Muhalefet-i Meşrua

Türkiye Cumhuriyeti ve Siyaset-i Milliye ve İktisadiye iki ana bölümden meydana geliyor. Birinci bölümde Osmanlı İmparatorluğunun siyasi ve etnik yapısı, bu etnik yapının devlete verdiği zararlar, Osmanlı Devleti aleyhine çalışan yabancı ve ekalliyetler, Hürriyet ve İtilaf ile İttihad ve Terakki gibi konular üzerinde duruluyor.

İkinci bölüm ise iktisadi konulara ayrılmış. Bölümün başlığı "İktisad-ı Milli". O yıllarda benimsenen Milli İktisat fikrini savunan Dr. Lütfi Belçika ve İsviçre gibi ülkelerdeki iktisat politikalarından örnekler veriyor. İnkılab ve terakkinin başarılı olması için mutlaka güçlü bir milli iktisadın mevcud bulunması gerektiğine dikkat çeken yazar Anadolu'nun ormancılık, kömür, madenler, ziraat, hayvancılık, ipekçilik vs imkânlarından bahsediyor ve şahsi teşebbüsün de geliştirilmesinden yana bir tavır takınıyor. Bu arada kitabın bazı bölümlerinde "Kâzım Karabekir Paşa Hazretleri, Gazi Paşa Hazretleri ve rüfekası da hürmetle yad" ediliyor.

Kitabı ana hatları ile bu şekil-

Doktor Lütfi.

Paris Başşehbenderi Dr. Lütfi'nin *Türkiye Cumhuriyeti ve Siyaset-i Milliye ve İktisadiye*, İst. 1340 (1924) kitabının kapağı.

de özetlemek mümkün. Bununla beraber gerek Dr. Lütfi ve gerekse son dönem Osmanlı siyasi tarihi hakkında dikkat çekici bilgiler veren kısımlar, çeşitli sayfalara ve dipnotlara dağılmış. Bu bilgiler aşağıdaki şekilde toparlanabilir:

Lütfi Bey 19. asrın sonları ve 20. asrın başlarında yenileşme ve hürriyet gibi konularda yazılar yazan bazı insanların, saraya yakın çevrelerce, hediyeler ve memuriyetler verilerek susturulduğunu; susmayanların ise cinayet mahkemelerince yargılandığını söyleyerek bizzat kendisi için verilen bir mahkûmiyet kararını naklediyor (s. 6-7) :

"Dersaadet Cinayet Mahkemesi İlâmı Hulâsası

Londra'ya firar ile orada fesadâmiz gazete çıkarmak niyetinde bulunduğu ve erbab-ı fesad ile muhabere ettiği iddiasıyle müttehem bulunan Doktor Lütfi hakkında icra kılınan muhakeme neticesinde merkumun bazı rüfekasıyle Londra'da Türkçe, Arabça, İngilizce olarak fesadâmiz gazete çıkarmak niyetinde bulunduğu ve erbab-ı fesad ile muhabere ettiği ve kendisinin de erbab-ı fesaddan olduğu komisyon-ı mahsusun mazbatası münderecatı ile tebeyyün ettiğinden merkumun ehl-i fesaddan olmak üzere mücrimiyetine ve kanun-ı cezanın 58. maddesinin birinci fıkrası hükmüne tevfikan müebbeden kalebend edilmesine ve 31. madde-i kanuniye mucibince hukuk-ı medeniyeden bil'iskat mahcuz emvalinin idare etdirilmesine; Ağustos 317 tarihinde bil'ittifak karar verildiği kayden anlaşılmıştır.

İmza: Baş Kâtib Ahmed Nuri
İmza: Cinayet Mahkemesi Müdiri: Hulusi"

Dr. Lütfi daha sonra bazı "ahrar"ın katılımı ile 1901'de Paris'te[6] bir Osmanlı Kongresi topladıklarını, bir daimi heyet seçildiğini, Trablusgarp'ta bulunan Receb Paşa'nın katılımı ile dahili bir hareket-i azime icra edebilecek bir kuvvete dayandıklarını ve "dahildeki hareket-i azimeye, inkılâba yakından nezaret etmek için" heyetin Atina'ya gittiğini, ama bazı ihtilâflar ve "Bahusus Vasilaki Muzurus namındaki Hıristiyan vatandaşımızın entrikası ve yine heyet âzâsından merhum İsmail Kemal Bey'in ilkaatı neticesi" cemiyetin dağıldığını anlatıyor ve ekliyor "Bu cemiyet Osmanlı anasır-ı Hıristiyaniyesinden olub gizlice Yunanistan'a hizmet eden bu Muzurus Dikis yüzünden hizmet görememiştir. Muzurus Dikis Harb-ı Umumi ibtidasında Paris'de Şerif Paşa ile birleşerek Fransa Hükûmetine, esamisi mahfuz vatandaşlarımız hakkında casusluk etmek suretiyle fenalık etdiği gibi mütarekeyi müteakib de Venizelos tarafından Fener Patrikhanesine müşavir-i siyasî tayin olunarak İstanbul'da senelerce Yunan propagandası etmiştir" (s. 7-8).

İttihad ve Terakki cemiyetinin, devletin siyaseten ve iktisaden iflâsına ve milyonlarca evlâd-ı vatanın mahvına sebep olduğunu söyleyen Lütfi Bey, meşrutiyeti müteakip, Türklükle alâkası olmayan iki kişinin devletin mahvına sebep olduğunu söylüyor: "İttihad ve Terakki mütehayyizanından ve Meclis-i Mebusan âzâsından iken memleketimizde milyonlar kazandıktan sonra İtalya tabiiyetine geçen bir Musevi ile Rusya sefarethanesi Baştercümanı ve İttihad ve Terakki Cemiyetinin müşavir-i hası Musevi kavminden Mandelstam" (s. 8). Ayrıca yazar, koyduğu bir dipnotla, Osmanlı Devleti'ne zarar veren ve "Musevi" olarak nitelendirdiği birkaç isim hakkında da bilgi veriyor:

"Yabancı anasır içinde mahirane bir tarzda Türklüğün mahvına çalışanların en kuvvetlileri Yahudilerdir. Bu meyanda Emanuel Karasu İtalyanlarla, Rus baştercümanı Ruslarla, Eski hahambaşı - vaktiyle İstanbul'da Amerika sefiri olan Musevi Morgantav'la birlikte Amerikalılarla, Cavid Bey Fransız Musevi ve Franmasonlarıyle çalışmakda idiler. Cavid Bey, en büyük hâmisi ve elyevm memleketimizdeki Fransız müessesat-ı maliyesine riyaset eden Musevi bir Fransız vasıtasıyle gayet saf ve hissiyatına mağlup Fransızları aleyhimize teşvike çalışmaktadır ki İsmet Paşa'nın Lozan muahedesinin tasdiki hengâmında Büyük Millet Meclisindeki bu son zata aid imaları da bu hakikati gösterir." (s. 9)

Cavid Bey'in bilhassa Almanlara büyük menfaatler (çeşitli istikraz ve ihaleler) sağladığını anlatan Lütfi Bey, Cavid Bey'in Fransızlarca dost addedilmesine içerliyor ve Fransızların dost ve düşman ayırmada becerikli olmadıklarını söyleyerek sitem ediyor: "Bizim gibi Fransa'da tahsil ve yirmi sene ikamet eden hakiki Fransız dostlarının düşman telâkki edilmesi kendilerinin (Fransızların) gafletini göstermektedir." (s. 10)

Lütfi Bey Hürriyet ve İtilâf'ı da millete musallat olan bir püsküllü belâ olarak niteliyor: "1335 senesine neşretmekte iken Fransız sansürünün Teşrin-i Sani tezkeresiyle duçar-ı tatil olan *Mizan* gazetesinin 15 Teşrin-i evvel 1335 tarihli nüshasında Nur-ı Osmaniye'den Süleymaniye'ye serlevhalı makalemde bu iki cemiyetin (Hürriyet ve İtilaf - İttihad ve Terakki) memlekete olan ma-

zarratından bahseylemiştim." (s. 11)[7]

Hürriyet ve İtilâf'ın Polis ve Sıhhiyeyi de ele geçirdiğini anlatan Dr. Lütfi kendisi ile ilgili şu malûmatı da veriyor: "Polis Müdiriyeti umumiyesine elyevm hal-i firarda bulunan Nureddin ve Hasan Tahsin Beyler tayin etdirilmişti. Düyun-ı Umumiye komiserliğine tayin edilen Ragıb Bey vazifesine mübaşeret edeceği esnada Düyun-ı umumiye İngiliz dainler vekili bizzat Bab-ı Âliye gelerek bu tayine mani olması, hudud-ı sıhhiye müdüriyet-i umumiyesine tayin edildiğim halde İngiliz sansörü Tompson ile Baştercüman Ryan Bab-ı Âliye gelerek yerime kendi adamlarından birini tayin etdirmişlerdi." (s. 11)

Kitaptaki dikkat çekici noktalardan biri de Lütfi Bey'in daha o zamanlarda bir adaşı ile karıştırılmış olmasıdır. Üstelik bu kişi hem adaş hem de meslektaştır: Berlin Başşehbenderi ve hukuk doktoru Lütfi:

"Harb-ı umumî esnasında Çanakkale hezimetini müteakib Türkler aleyhindeki galeyan sebebiyle İsviçre'ye geçmiş ve mütarekenin akdine kadar Lozan'da kaldıktan sonra memleketime avdet eylemiştim. Aradan bir sene mürurundan sonra bazı Fransız Zabitanının aleyhimde idare-i kelâm etdiklerini işitdim. Bilâhare mülga hariciye nezareti hukuk müşaviri Hrant efendi, Fransız Hükûmeti tarafından aleyhimde bazı tedabire tevessül olunduğunu bunu Fransa baştercümanından işitdiğini söyledi. Bunun üzerine sefarete gitdim. Meseleyi sordum. Baştercüman Mösyö Küine meseleyi bittahkik 'Siz harb-ı umumi esnasında Berlin Başşehbenderliğinde bulunduğunuz sırada Fransa aleyhinde bulunmuş ve binaenaleyh Fransa'ya gidememek üzere siyah listeye dahil olmuşunuz' dedi. Filhakika Harb-ı umumî bidayetinde altıncı daire-i belediye müdiri hukuk doktoru Lütfi Bey namında bir zat Berlin Başşehbenderliğine tayin olunarak mütareke ibtidalarında orada vefat ve cenazesi İstanbul'a nakledilmiştir." (s. 10)

Toplumsal Tarih'te arka arkaya çıkan yazılar Habil Âdem Pelister'in hayatını, fikirlerini kısmen de olsa aydınlığa çıkarmış, hiç değilse 1948'e kadar yaşamakta olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Şimdi de doktor Lütfi'nin 1924 yılında sağ olduğu anlaşılıyor. Peki bu yazı, önceki yazılarda adı geçen Lütfi, Dr. Lütfi, Lütfi Leonyan, Muallim L. Lütfi adlarını net ve tam manasıyla birbirinden ayırabilmiş midir acaba? Belki Paris Başşehbenderi olan Dr. Lütfi'nin hayatının ve fikirlerinin bir kısmını açıklığa kavuşturmuştur.

Hiç şüphesiz bu insanlar arkalarında uzak veya yakın, çocuk veya akraba çocukları ya da arkadaş çocukları bırakmış olmalıdırlar. Bu kişiler tarafından verilecek bilgiler, belgeler, fotoğraflar ve de araştırıcılar tarafından yapılacak zeyller Pelister ve Dr. Lütfi'nin (ve daha birçok insanın) hayatlarına ışık tutacaktır.

Dr. Lütfi'nin bu kitapta ileri sürdüğü iddialara gelince... Bu konu ancak uzmanlarınca ve devrin diğer belgeleriyle karşılaştırılarak verilecek tarihî hükümleri beklemektedir. Böylece bir ucu Jön Türklere ve İttihad ve Terakki hareketine, diğer ucu da Cumhuriyetin ilk yıllarına uzanan, yakın bir devre ait olmasına rağmen karanlık ve karmaşık problemleri olan olaylara katkıda bulunulabilir. ■

NOTLAR

(*) Kitaba ulaşmamı sağlayan Erdoğan Erbay'a teşekkür ederim.

1- Mustafa Şahin, "Millet ve Hükûmet", *Toplumsal Tarih*, Sayı 9, s. 49-57.

2- Mehmed Malmisanij, "Emir Bedirhan Kitabı ve Yazarı", *Toplumsal Tarih*, sayı 12, s. 63-64

3- Ali Birinci, "Dr. Lütfi Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı 18, s. 23-24.

4- Ali Birinci, *a.g.m.* Muallim L. Lütfi'nin Lütfi Leonyan olduğu doğrudur. Muallim Lütfi'nin adı geçen *Garp Fikirleri* kitabından başka bir de 1930 yılında neşrettiği *Asrî Din Fikirleri* isimli bir kitabı vardır (Selamet Matbaası, İstanbul). Bu kitap 11 kitapçıktan meydana gelmiştir ve içindeki 11 kitapçıktan beşi eski harflerle Lütfü Leonyan adı ile basılmıştır. *Din Nedir?* Lütfi Leonyan, İstanbul Matbaa-i Osmaniye, 1922 ve İstanbul Suhulet Matbaası, 1927, 15s (Seyfettin Özege Nu. 4060); *Dinde Kuvvet Menba'ı Nerededir?* İstanbul, Agop Matyosyan Matbaası 1922, 20s. (Özege Nu: 4070). Bu kitap yeni harflerle basılan *Asrî Din Fikirleri* kitabında "Dinde kuvvet kaynağı nerededir?" olarak geçiyor.
Dinde Nüfuz Nerededir? İstanbul, Agop Matyosyan Matbaası, 1922, 20s. (Özege Nu: 4071).
Günah Nedir? İstanbul, Ticaret matbaası, 1927, s. 21s. (Özege Nu: 6459).
Seciye ve Nefse Hâkimiyet, İstanbul, Selamet matbaası, 1926, 15s. (Özege nu: 17629).
Bu kitabı Prof. Lütfi Leonyan olarak yazmıştır ki buradan da yola çıkarak Muallim L.Lütfi ile Prof. Lütfi Leonyan'ın aynı kişi olduğu sonucuna varılabilir.

5- Ali Birinci a.g.m. Birinci şu dört kitabın adını veriyor:
L'Etat Politique de la Turquie et le Parti Liberal
Fikr-i Islahat
Millet ve Hükûmet
La Politique Sanitaire Internationale

6- İbrahim Temo'nun *İttihad ve Terakki Anıları* (İstanbul, 1987, Arba Yayınları) kitabında (s. 150) Paris'te Damat Mahmud Paşa'nın vefatı ve cenaze merasimi üzerine yazdığı "... Paris'te kız kardeşiyle beraber firaren tahsilde bulunan, meşhur Dağıstanlı Şeyh Şamil'in torunlarından Dr. Lütfi Bey'le mezarlığın monumentleri arasında dışarı çıktık ve o cihette bulunan Doktor Lütfi Bey'in evine gittik" satırları bu Doktor Lütfi'nin bahis konusu olan Doktor Lütfi olabileceğini düşündürmektedir.

7- IRCICA kataloğunda 1026 Numarada MİZAN hakkında şu bilgiler veriliyor:
Mizan: Merhum Mehmed Murad Bey tarafından tesisi 1302
Müdir-i Mesul: Enveri; Başmuharriri: Dr. Lütfi
8 Teşrin 1335
Ayrıca 1027 numarada "Mizan üçüncü defa 1335 Enveri ve Doktor Lütfi tarafından çıkarılırken de ebadı 47x62 olmuştur ibaresi vardır.
İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu (IRCICA 1988 İstanbul s. 269).

ELEŞTİRİLERE YANIT

HAKKI UYAR

Toplumsal Tarih dergisinin 18. sayısında (Haziran 1995) "Tarihe Nasıl Bakmak? Türk Devrimi, İkinci Grup ve Hüseyin Avni Ulaş" adıyla çıkan yazıma ilişkin gelen eleştirileri ve bazı yanlış anlamaları yanıtlamak istiyorum:

1. Benim yazım bir kitap tanıtımı ve eleştirisi değildi. Bu nedenle de Ahmet Demirel'in kitabından ziyade Hüseyin Avni Ulaş üzerinde durmaktaydı. Bu konudaki eksik bilgileri tamamlıyordu. Ayrıca "Tarihe Nasıl Bakmak?" konusunu da irdeliyordu. Ancak Mete Tunçay yazıyı her nedense "Kitabiyat" bölümüne koymuş ve Demirel'in kitabını tanıttığını belirtmiş.

2. Benim yazımdan sonra *Tarih ve Toplum* dergisinin 140. sayısında (Ağustos 1995) yer alan bir okuyucu mektubunda benim yazıma değiniliyor. Özellikle "Tarihe Nasıl Bakmak?" konusundaki görüşlerim eleştiriliyor. Marksist tarih görüşünü diğer tarih görüşleriyle bir tutmanın yanlış olduğu belirtiliyor: onu reddedeceğime ondan yararlanmam öneriliyor. Bu konuya aşağıda Demirel'e yanıt verirken değineceğim.

3. Ahmet Demirel'in eleştirilerine gelince:

Demirel 8 sayfalık gereğinden fazla uzun yanıtında benim eleştirilerime tahammülsüzlük gösterip saldırgan ve kaba bir dil kullanıyor. Ne yazık ki eleştirilere tahammül etmeyi hâlâ öğrenemedi çoğumuz. Demirel'in kullandığı alaycı ve savaşa davet edici dili duygusal buluyor -bunu önceki yazımda da belirtmiştim- ve bilimsellikle bağdaştıramıyorum.

"Tarihe Nasıl Bakmak?" konusundaki görüşlerimin yanlış anlaşıldığı görülüyor. Tarihçi "mutlak objektif doğrular peşinde olmalıdır" gibi bir şey demedim. Böyle bir imâda da bulunmadım. Bu Demirel'in yanlış yorumu.

Tarihçinin ideolojilerle ilişkisi konusundaki düşünceme gelince: ben dogmatik ve şovenist yaklaşımların karşısındayım. Elbette ki tarihçi çeşitli ideolojilerden yararlanacaktır. Karşısında olduğum şey, tarihçinin dogmatik, fanatik, ırkçı vb yaklaşımlardır. Ayırdında olunması gereken şey, tarafsızlık ve objektifliğin ayrı kavramlar olduğudur.

Demirel'in anlayamadığı ve bu nedenle de 19. yüzyıldaki Rankeci tarih görüşünden esinlendiğini sandığı tarih görüşümün bunlarla bir ilgisi yoktur. Demirel'e önerim, Rankeci tarih görüşünün tarihçesini anlatacağına ve E. M. Carr'dan o kadar uzun alıntılar yapıp gereksiz yer dolduracağına, çağdaş tarihçilik ve günümüz dünyasındaki gelişmeler üzerine okumasıdır: Özgürlük, ekoloji, anarşizm, insan hakları, tarihte "öteki" sorunu, barışçı ve eleştirel tarih gibi.

Her rejimin kendi ideolojisine yönelik bir tarih görüşü vardır. Resmî tarih görüşü olarak tanımladığımız bu tarih görüşü kendine mitoslar, kahramanlar yaratır. Resmî tarih söylemine karşı ortaya çıkan bazı tarih görüşleri de alternatif mitoslar ve kahramanlar yaratmaya girişmektedir. Demirel'in yaptığı da budur.

Kendisine yönelik eleştirilerimde yaklaşımlarını duygusal olarak nitelemiştim. Benim bu savımı bana verdiği yanıtta fazlasıyla doğrulamakta.

H. A. Ulaş'ın Tek Parti döneminde 1935 yılında Erzurum'dan milletvekilliğine aday olmasına ilişkin *Varlık Birlikle Yaşar* adlı yerel gazeteyi kaynak olarak kullanmamı neredeyse suç haline getiriyor Demirel. Bu gazetenin "kraldan çok kralcı" olduğunu söyleyen Demirel, benim de bu gazeteyle aynı görüşleri paylaştığımı söylüyor: "Bunları yorumlamayan ve aksini belirtmeyen Uyar bu görüşlere katılıyor olsa gerek. Olayları bu gazeteden aktarmak sadece ve sadece Tek Parti Yönetimi'nin Ulaş'a bakışını gösterir."

Ben yazımda bu konuda şunları yazmıştım:

"Ulaş'ın 1935 yılında Erzurum milletvekilliğine aday olmasına gelince. Bu olayların ayrıntılarını o yıllarda Erzurum da çıkmakta olan CHP yanlısı[33] Varlık Birlikle Yaşar adlı yerel gazeteden aktaralım[33]."

Yazımın 32. ve 33. dipnotlarında da şu açıklamayı yapmıştım:

"32. Gazetenin sahibi ve başyazarı olan Hüseyin Rahmi Cumurcu CHP'lidir ve Erzurum Belediye Meclisi üyesidir. Bu dönemde CHP yanlısı taşra gazetelerinin sahip ya da başyazarları genelikle CHP üyesidir ve taşra örgütlerinin üst düzey yönetici kadrosu içinde yer almaktadırlar.

33. Bu gazeteden olayları aktarmak, Tek Parti Yönetimi'nin H.A Ulaş'a bakışını ortaya koyacaktır."

Ayrıca Tek Parti Yönetiminin Ulaş'a bakış açısı-

nın değerlendirmesini yaparken şunları yazmıştım:

"Görüldüğü gibi Tek Parti Yönetimi'nin Ulaş'a gösterdiği tepki oldukça sert ve ağırdır. Ulaş'a yönelik yapılan eleştirilerin İkinci Grup'la doğrudan bağlantısı yoktur. Bu konuyla dolaylı bir bağlantı kurulmakta ve Ulaş'ın İnkılâp ülküsüne aykırı hareket ettiği belirtilmektedir. Asıl eleştirilen Ulaş'ın Erzurum Valisi, C.Arif'in de Doğu illeri genel valisi olmak istemesidir."

Bu yazıda *Varlık Birlikle Yaşar* adlı gazetenin görüşlerine katıldığım nerede yazıyor?

Ayrıca Demirel, Ulaş'ın 1920 yılı yaz aylarında Erzurum'a C. Arif ile gidip aylarca gelmemesini acaba neden açıklayamıyor? Bu konuda yanıt vermekten neden kaçıyor?

Demirel bana verdiği yanıtta "İki grup arasında sürekli geçişler olduğu yolundaki sav da asılsızdır. Uyar'dan bu savını somutlamaya ve hangi mebusların ne zaman İkinci Grup'tan Birinci Grup'a geçtiğini açıklamaya davet ediyorum" diyor.

Yazımda şunları yazmıştım:

"Her iki grupta da kişiler ön plana çıkıyor. Kişiler, çekişmeler var. Diğer milletvekilleri de bu çekişmeler arasında gidip geliyorlar. Ancak gün geçtikçe saflar belirginleşiyor."

Her iki grup arasında geçişler olduğuna ilişkin kaynağım, Demirel'in kendi kitabıdır. Kendisine bu bölümlere tekrar bakmasını öneriyorum.

Demirel kitabında Birinci Grup, İkinci Grup üyelerinin, her iki grubun sempatizanlarının ve bağımsızların listesini veriyor. (Bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet. İkinci Grup*, İletişim yay. İstanbul 1994, s. 119-133).

İkinci Grup üyelerinin listesini verirken (63 kişi) bazılarının yanına (*) (**) işaretlerini koymuş. Listenin sonunda yaptığı açıklama şöyle.

"Yanında (*) işareti olan mebuslar başlangıçta Birinci Grup içinde yer almalarına rağmen daha sonra istifa ederek İkinci Grup'a geçmişlerdir. Yanında (*) işareti olmayan mebusların Birinci Grupla hiçbir zaman ilişkisi olmamıştır.

Yanında (**) İşareti bulunanlar İkinci Grup kurucu üyeleridir." (Demirel, *age.* s. 127)

Demirel'in tesbitlerine göre, Birinci Grup'tan İkinci Grup'a katılanların sayısı 39'dur (s. 126-127).

Yine Demirel'in verdiği Birinci Grup listesi 202 kişidir. Bu gruba da sonradan katılanların sayısı 26'dır (s. 120-125).

Birinci Grup içindeki muhaliflere ilişkin Demirel'e birçok kitap önerebilirim. Ancak ben sadece kendisine şimdilik *Nutuk* okumasını öneriyorum.

Demirel'in Ulaş'a ve kendisine yönelik, *Aydınlık* ve *Cumhuriyet*'te çıkan yazılarla benim yazım arasında bağlantı kurması ve bunun sistemli bir saldırı olduğu imâsı, klasik bir komplo ve art niyet teorisinden başka bir şey değildir. Benim yazımın o yazılarla hiçbir ilişkisi yoktur.

Tarihçi eleştirel, barışçı, özgürlükçü yaklaşımlarıyla evrensel bir dile ulaşmalıdır. Eleştirilere açık olmalı: duygusal yaklaşımlardan, dogmatizmden, şovenizmden uzak durmalıdır. Tarih, C. Hill'in de dediği gibi, "geçmişe ilişkin yalanlar" demek değildir ve ideolojik olarak uydurulan geçmişi meşrulaştırma aracı olamaz. ■

80 YIL ÖNCE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA EKİM AYI

1- (1916 Nisanı'na kadar) Batı cephesinde Almanların yeni Fokker uçağını kullanmaya başlayarak hava üstünlüğü elde etmeleri.

12- Almanların Belçika'da İngiliz hemşire Edith Cavell'i, müttefik savaş tutsaklarının kaçmasına yardım ettiği için idam etmeleri.

14- Bulgaristan'ın Merkezi Devletler (Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları) yanında savaşa katılması.

16- Çanakkale'de Müttefik başkomutanı Sir Ian Hamilton'un görevden alınması.

28- Onun yerine atanan Sir Charles Monro'nun Batı cephesinden gelişi. (Monro, ay sonunda, Çanakkale'den bütün kuvvetlerinin geri çekilmesini önerdi.)

TARİH VAKFI'NDAN
HABERLER
TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI YÖNETİM KURULU
NİŞANTAŞI, VALİ KONAĞI C. SAMSUN APT. NO. 57 K. 2 80200 / İSTANBUL

TÜRKİYE'DE KİMLİK VE NORMLARIN DEĞİŞİMİ SEMPOZYUMU

Türk ve Alman toplumlarının ortak tarihi geçmişleri, kültürel farklılıklarına rağmen iki toplumu birbirine yakınlaştırıyor. Bu iki toplum ilişkilerinin daha da yoğunlaşmasına katkıda bulunmak üzere geçen yıl oluşturulan Yazakademisi çalışmaları kapsamında, Körber Vakfı'nın desteği ile Tarih Vakfı, "Türkiye'de Kimlik ve Normların Değişimi" adı altında 27 Eylül 1995 tarihinde, Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi'nde bir sempozyum düzenledi.

Sempozyum bildirileri şöyleydi: Aydın Uğur "Günümüz Türkiye'sinde Kimlik Sorunu ve Yeni Anlam Haritaları"; Hüsrev Hatemi "İslam ve Batılılaşma"; Edhem Eldem "Klasik Dönemde Osmanlı Kimlik ve Normları"; Stefanos Yerasimos "Ulus Devletlerin Kuruluşu ve Kimlikleri"; Halil Berktay "Geri Çekilişin Travmaları - Yakın Çağ Devrim Tipleri - Türk Toplumsal Belleğinin İnşaası."

ARKEOLOJİ VE ARKEOLOGLAR DERNEĞİ YÖNETİCİLERİ MİSAFİRİMİZDİ

Eski Darphane yapılarının önce Vakfımız tarafından düzenlenmekte olan Habitat II sergilerinde kullanılmak, daha sonra da 2001 yılında işletmeye açmak şartıyla İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi oluşturmak üzere Tarih Vakfı'na devredilmesi ve alanda boşaltma-kaba temizlik işlerinin başlaması üzerine Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği'nin gösterdiği tepkiyi geçen ay aktarmıştık.

Geçen zaman zarfında, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği'nin yanlış bilgi ve yorum içeren bir basın bülteni dağıtması, basında "Darphane yine para basacak" veya "Darphane'de sosyal tesis yapılacak" gibi iddiaların yer almasına yol açtı. Tarih Vakfı'nı üzen bu gelişmeler üzerine hem bir basın toplantısı düzenlemeye, hem de dernek yöneticileri ile bir araya gelerek konuyu detaylarıyla değerlendirmeye karar verdik. Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği'nin de benzer bir talep içinde olduğunu öğrenerek 13 Eylül 1995 günü toplantıyı gerçekleştirdik.

Toplantıya Tarih Vakfı adına Genel Sekreter Orhan Silier, Genel Müdür Hasan Karacal, Genel Müdür Yardımcısı Münevver Eminoğlu, İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi Projesi Koordinatörü Çelen Birkan, Habitat Sergileri yürütücüleri Afife Batur ve Yıldız Sey ile iki serginin de Danışma Kurulu üyesi Ayla Ödekan, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği adına ise Genel Başkan Ahmet Tırpan, İstanbul Şubesi II. Başkanı Şeniz Atik ve Kemal Sertok katıldılar. Bu arada Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi Başkanı Oktay Ekinci de gözlemci ve "arabulucu" olarak toplantıda hazır bulundu.

Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği'nin "Çalışmalar, olması gereken yasal prosedüre uygun yapılmıyor" ve "Bu nedenle çalışmaların yürütülmesi sırasında seçilen yöntem bilimsel hatalar içeriyor" gibi iki önemli iddiasının görüşülmesi ile başlayan toplantı, Tarih Vakfı Genel Sekreteri'nin bu iddialara açıklık getirmek üzere yaptığı konuşma ile devam etti. Açıkça anlaşıldı ve Oktay Ekinci tarafından da bilhassa teyit edildi ki, Tarih Vakfı, hiçbir prosedürel hata yapmamış, yapacağı işleri tek tek açıklayan bir dosya ile 19 Haziran 1995'te İstanbul 1 Numaralı Koruma Kurulu'na başvurmuş, Koruma Kurulu'nun 29 Haziran 1995 tarihli kararı doğrultusunda, çalışmalara İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü elemanları denetiminde olmak üzere 17 temmuz 1995 tarihinde başlanmıştı. Çalışmalar büyük bir bilimsel ciddiyet ve hassasiyetle devam ederken, 17 Ağustos 1995 günü, dolgu toprak temizlenmesi sırasında birtakım arkeolojik buluntulara rastlanması üzerine, Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü elemanları ile de mutabık kalınarak bu alan-

daki çalışma durdurulmuş ve gerek atamaya doğrudan yetkili Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, gerekse ilgili Koruma Kurulu'na arkeolog atanması için gerekli başvurular yapılmıştı. Tarih Vakfı'nın en az Arkeologlar Derneği kadar tarihi çevreye ve arkeolojik değerlere sahip çıktığının ve bu yönü ile bir sivil toplum kuruluşu olarak Arkeologlar Derneği ve Mimarlar Odası ile aynı mücadelenin içinde olduğunun da bir kez daha vurgulandığı, ama bu vurgular sırasında da hararetli tartışmaların yaşandığı toplantı, bize esas olarak projemizi ve yaptığımız işleri tanıtmak ve kendimizi doğru ifade etmek açısından daha alınacak çok yol olduğunu gösterdi. Çünkü örneğin Sayın Şeniz Atik, Arkeoloji Müzesi'nin başarıyla düzenlediği "İstanbul Sergisi"nin İstanbul'u anlatmak için yeterli olduğunu, dolayısıyla bir İstanbul Müzesi'ne ihtiyaç olmadığını söyleyebildi.

Tarih Vakfı'nın bilimsel ve kurallara uygun çalışmaktan hiçbir zaman taviz vermediği/vermeyeceğinin, Arkeologlar ve Arkeoloji Derneği yöneticilerinin ise bundan böyle daha dikkatli ve yapıcı olacağının ve yapılmakta olan işin elbirliği ile İstanbul adına en iyi ve doğruya ulaşmak yönünde çaba harcanacağının bir kez daha teyit edilmesi ile sona eren toplantı, gerçekte sivil toplum örgütlerinin kuruluş hedefleri çerçevesinde bir araya gelmeleri açısından önemliydi.

Basın Toplantısı

14 Eylül 1995 Perşembe günü, Eminönü'ndeki Bilgi - Belge Merkezi konferans salonunda, eski Darphane binalarındaki çalışmaları tanıtım amacı ile bir basın toplantısı düzenledik. Aralarında 21 basın, 3 TV mensubu olan davetlilere, projenin içeriğini kapsayan birer basın dosyası verildi ve kahvaltı servisinden sonra toplantı başladı.

Genel Sekreter Orhan Silier, konuşmasında, Vakfın Habitat II konferansına yetiştirmeyi amaçladığı İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih merkezi projesinin nedenini ve amaçlarını kısaca açıkladı, sonra soru - cevaplara geçildi.

Toplantının ikinci bölümünde yaklaşık bir saat süren Darphane binaları gezisi yapıldı. 350 yıllık, içinde hâlâ duran makinaları ile, derlenmiş, toparlanmış Darphane binaları, sıra evler ve çöplük sanılıp temizlendikçe ortaya çıkan mekânlar, hangi zamandan kalmış ise çürümüş, fakat hâlâ orada duran arabalar gözlendi. Silier ve görevli arkadaşlarımız davetlilerin çeşitli sorularını cevapladılar ve genel bilgi verdiler.

İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi Restorasyon ve Yapım Çalışmaları Danışma Kurulu

Tarih Vakfı Yönetim Kurulu'nun 1 Temmuz 1995 tarihli toplantısında, eski Darphane yapılarının İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi'ne dönüştürülmeleri sürecinin, oluşturulacak bir üst danışma kurulunun deneyim ve bilgi birikiminden yararlanılarak götürülmesi yönünde aldığı karar nihayet somutlaştı ve araya giren yaz ayları / tatil programlarının sona ermesiyle kurul ilk toplantısını 16 Eylül 1995 günü gerçekleştirdi.

Doğan Kuban, Cevat Erder, Doğan Tekeli, Ersin Arıoğlu ve Oral Vural'dan oluşan Danışma Kurulu'nun ilk toplantısına Cevat Erder ve Ersin Arıoğlu katılamadılar. Vakıf Genel Sekreteri Orhan Silier ve Genel Müdür Yardımcısı Münevver Eminoğlu'nun projenin temel hedefleri, bugüne kadarki gelişmeler ve önümüzdeki günlere ilişkin öngörüleri aktararak bilgi vermeleriyle başlayan ve bu kapsam içinde Danışma Kurulu üyelerinden beklenen katkıların tartışılması ile devam eden toplantı, İstanbul'un sıcak ve nemli cumartesi öğleden sonrası ve Tarih Vakfı'nın iklimlendirilmemiş toplantı odası şartlarına rağmen büyük bir heyecan paylaşımı ve verimlilikle geç saatlere kadar sürdü.

Mimarlık tarihimizin bu önemli yapılar topluluğunun 2001 yılında açılacak bir müzeye dönüştürülmesi süreci boyunca karşılaşılması muhtemel seçim ve sorunlarda deneyim ve bilgi birikimlerinden yararlanmak istediğimiz restorasyon ve yapım çalışmaları danışma kurulu üyeleri, aynı zamanda müzeciler, tarihçiler ve işletmecilerden oluşacak diğer çalışma grupları üyeleri ile de eşgüdüm içinde ve bina / koruma-restorasyon ilkeleri / ihtiyaçlar açısından yapılacak değerlendirmelerde söz sahibi olacaklar.

Projenin yönetim / yürütme ilkelerinden rölöve-restitüsyon çalışmalarının değerlendirilmesine, mimari ihtiyaç programının oluşturulmasından restorasyon projeleri üretilmesi esaslarına, uygulamanın izlenmesinden Vakıf yönetimini yönlendirecek kararların üretilmesine uzanan çok geniş bir yelpazede katkılarını bizden esirgemeyen Danışma Kurulu üyelerimize teşekkür ediyoruz.

İSTANBUL MÜZESİ VE TOPLUMSAL TARİH MERKEZİ YOLUNDA ÖNEMLİ BİR DÖNEMEÇ

Kent ve toplumsal tarih Müzeleri ile ilgili önemli konuların teorik ve pratik düzeyde sorgulandığı, deneyimlerin ve heyecanların paylaşıldığı Atölye'nin ardından, müzenin entelektüel altyapısını oluşturacak, ve muhtemelen Rockefeller Vakfı tarafından desteklenecek 4 yeni alt projenin çalışmaları başladı.

Alt projelerin başlıkları şöyle: Mevcut koleksiyonlardaki, İstanbul Müzesi'nin yararlanabileceği türden malzeme envanterinin çıkarılması; deneyim paylaşımı ve referans kitaplığı oluşturulması; eğitim etkinliklerinin programlanması; mimari ihtiyaç programının hazırlanması.

Tüm bunların amacına uygun olarak ilerleyebilmesi ve geliştirilmesi için ise İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi'nin amaçlarını, kapsamını, hedef kitlesini, yararlanabileceği malzemeleri belirlemek üzere bir çalışma grubunun oluşturulmasına karar verildi.

İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi proje ekibi, çalışma grubuna temel oluşturacak bir taslak metin hazırlama aşamasında. Bunun yanı sıra, alt projelerle ilgili kaynak taramasına başlandı bile. Zor ama bir o kadar da heyecan verici bir iş kotarılmaya çalışılıyor. Kent ve tarih bilincini geliştirmeyi amaçlayan, şehir hayatının iyileştirilmesinde önemli bir görev üstlenen, kent halkının hızlı sosyal ve ekonomik değişimler sonucunda kendi geçmişleriyle ilişki kurmalarını sağlayacak olan bu büyük proje, oluşturulmaya çalışılan entelektüel altyapı üzerinde yükselecektir.

Hepimize kolay gelsin!

DÜNYA KENTİ İSTANBUL SERGİSİ

3-14 Haziran 1996'da İstanbul'da toplanacak olan İkinci Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşmeleri - HABITAT II – Konferansı etkinlikleri çerçevesinde yer alması öngörülen ve Tarih Vakfı bünyesinde gerçekleştirilecek olan Dünya Kenti İstanbul Sergisi tasarımı için çağrılan adayların sundukları konsept ve öneri belgelerinin değerlendirilmesi için görevlendirilen ve Afife Batur, Behruz Çinici, Ömer Kıral, Doğan Tekeli, Atilla Yücel'den oluşan Değerlendirme Kurulu, 22 Temmuz 1995 tarihinde toplandı.

Adaylar tarafından sunulan konsept tasarımı ve bu tasarımın kavramsal temelini oluşturan açıklayıcı belgelerini inceleyerek, her bir tasarım konseptinin belirleyici özelliklerinin serginin yapılacağı tarihi mekânlarla ilişki, önerdikleri sergileme konsepti ve sunuş belgelerini niteliği açısından ilk değerlendirmesini yapan Değerlendirme Kurulu, nihai değerlendirmeyi yapmak için öncelikle içinde serginin düzenleneceği Darphane binalarının toplu olarak gezilmesini gerekli gördü. Tarihi Darphane binaları, mimari ve endüstriyel arkeoloji açısından içerdiği özellikler, mekânsal kimlikleri, mevcut fiziksel durumları, harabiyet dereceleri zaman, bütçe ve organizasyon açısından incelendi. Bu genel izlenim ve değerlendirmeler-

Değerlendirme Kurulu Dünya Kenti İstanbul Sergisi tasarımcısını belirlemek için çalışıyor.

den sonra, çağrılı müellif adaylarının dosyaları bir kez daha incelendi ve Mehmet Konuralp'in (Ahmet Özgüner ile) sunduğu önerinin, sergi konsepti ve yapılar ilişkisi açısından en uygun teklif olduğu görüldü.

Gerek yapıların kalitesi, gerek sergi içeriği, gerekse karışanının bolluğu açısından, çok zor bir işe soyunan Mehmet Konuralp-Ahmet Özgüner ekibine başarılar diliyoruz.

Ulusal Arşivcilik Sempozyumu

Temmuz ayı *Haberler* bültenimizde Vakfımızın, İstanbul ve Marmara üniversiteleri Arşivcilik bölümlerinin katkılarıyla Ekim ayı ortasında İstanbul'da "Ulusal Arşivcilik Sempozyumu" düzenleyeceğini duyurmuştuk.

Ancak tebliğ sunacak katılımcıların bir bölümü ekim ayında yurt dışındaki çeşitli toplantılara katılacakları için, sempozyumu kasım ayı ortasına ertelemek zorunda kaldık.

Sempozyumda, İstanbul, Marmara, Mimar Sinan, Boğaziçi, Ankara ve Hacettepe üniversitelerinden öğretim üyeleri ve öğretim görevlileriyle, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ve çeşitli özel kuruluşlardan yetkili kişiler tebliğ sunacaklar.

Tebliğlerin ana başlıkları şöyle olacak: Arşivcilik Politikası ve İdari Yapılanma; Arşiv Kaynaklarının Kullanımı; Genel Arşiv Sorunları ve Eğitimi; Görsel-İşitsel Arşivler ile Özel Arşivler.

Eski Yazıdan Yeni Yazıya

Tarih Vakfı Kültür Bakanlığı ile birlikte yeni bir ortak yayın projesini gerçekleştirmeye başlıyor. *Tarihe Köprü - Eski Yazıdan Yeni Yazıya* adını taşıyan bu proje kapsamında Osmanlı kültürünün türlü özelliklerini yansıtan ve bugüne kadar yeni yazıya aktarılmamış eserler yer alacak.

1928'de Latin alfabesi kabul edildikten sonra geçmiş kültürümüzün önemli eserlerinin yeni yazıya aktarılması yolunda proje niteliğinde çeşitli girişimler olmuş, ancak bunların hiçbiri ciddi sayılabilecek sonuçlar vermemiştir. Bu yöndeki ilk girişim 1939'da toplanan I. Türk Neşriyat Kongresi'ne Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Tarih, Coğrafya ve Türkoloji bölümleriyle Hukuk, İktisat ve Fen fakültelerinin ve Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin sunduğu listelerdir. Ancak "Yeni Türk Harfleriyle Neşri Lüzumlu Eserler" başlığını taşıyan bu listelerde yer alan kitapların kimler tarafından ve nasıl hazırlanacağı konusunda açıklık yoktur. Aradan geçen 56 yıl sonunda listelerde adı geçen kitapların yalnızca yüzde 15'lik bir bölümünün yayımlanabildiği görülmektedir. Bu kongrede alınan kararlar doğrultusunda Maarif Vekâleti'nce başlatılan "Dünya Klasiklerinden Tercümeler" projesi içinde bir de "Eski Türkçe Metinler" dizisi yer almıştır. Bugüne kadar da bu dizide bir tek Keykâvus'un *Kâbusname* adlı ünlü eserinin Mercimek Ahmed tarafından yapılan çevirisi yayımlanmıştır. Bu alandaki ikinci girişim 1950'de iktidara gelen ve ülkenin kültür hayatına yeni bir yön verme amacında olan Demokrat Parti'nin gene Maarif Vekâleti bünyesinde örgütlediği "Türk Kültür Eserleri" projesidir. Bu iş için biri danışma niteliğinde, diğeri sürekli görev yapacak iki komisyon kurulmuş, diziyle ilgili "Türk Sanat ve Kültür Dergisi" adıyla bir süreli yayın çıkartılması, proje kapsamında yer alacak eserlerin güzel sanatlar, edebi eserler, tarihler, ilmi ve felsefi eserler ve etüdler olmak üzer beş ana başlıkta toplanması kararlaştırılmıştır. Hangi nedenlerle gerçekleşemediğini bilmediğimiz bu proje kapsamında hazırlanan hayli iddialı nitelikteki listelerde yer alan kitapların da ancak küçük bir bölümü sonraki yıllarda başka kurum ve kuruluşlarca yayımlanmıştır.

1969'da İkinci Beş Yıllık Plan kapsamında gene Milli Eğitim Bakanlığı'nca başlatılan "1000 Temel Eser" dizisi de bu alanda bir işlev görmediği gibi aradan geçen 26 yılda sayısal olarak 200'e bile ulaşamamıştır. Bu yıllarda bakanlık bünyesinde oluşturulan "Büyük Türk Yazarları ve Şairleri Komisyonu" tarafından seçilip yayımlanan kitap sayısı ise yalnızca 10'dur.

Bu gelişmeler yanında önce Kültür Müşteşarlığı'nın, ardından da Kültür Bakanlığı'nın kurulmasıyla devlet bu yolda hayli yayın faaliyetinde bulunmuştur. Ayrıca bugüne kadar başta üniversiteler olmak üzere çeşitli resmi ve yarı resmi nitelikteki kurum ve kuruluşlar ile özel kuruluşlar ve yayınevleri de bu alanda bilimsel, yarı bilimsel ve popüler olarak nitelenebilecek türde birçok yayın ortaya koymuşlardır. Ama daha yapılacak çok iş olduğu da açıktır. Sonuçta görünen odur ki, ülkemizde bu alandaki yayın faaliyeti daha çok birbirinden bağımsız hareket eden kurum ve kuruluşlarca gerçekleştirilmekte, kapsamlı projeler en başta gelen sebepler olarak uzun süreler,

geniş maddi olanaklar ve istikrarlı yönetimler gerektirdiği için organize olamamakta ve dolayısıyla hayata geçirilememektedir. Tarih Vakfı'nın yeni projesi de bu alana olanakları ölçüsünde bir katkı olarak değerlendirilmelidir.

Dizide yer alan ilk yayın Osmanlı biyografya geleneğinin anıt eseri *Sicill-i Osmanî*'dir. Mehmed Süreyya Bey'in (1845-1909) dört ciltlik bu eserinde 1300-1898 tarihleri arasında yaşamış, devlet katında bir görev almış veya herhangi bir alanda ün kazanmış 20.000'e yakın kişinin kısalı uzunlu biyografisi bulunmaktadır. Eser özellikle hayat hikâyesi başka kaynaklarda bulunabilen üst düzey devlet yöneticileriyle şairler, hattatlar, âlimler ve şeyhler dışında kalan kişiler için tek başvuru kaynağı durumundadır. Mehmed Süreyya Bey'in 30 yıla yaklaşan bir çabayla yazma ve basma kaynaklar dışında özellikle -bugün büyük bölümü tahribe uğramış olan- mezarlıkları, cami ve tekke hazirelerini dolaşarak mezar kitabelerinden elde ettiği bilgilerle kaleme aldığı eser bu yönüyle de benzersizdir. Yayın hazırlıkları hayli ilerlemiş olan eserin 1996'nın ilk aylarında okuyucuya ulaşacağını sanıyoruz.

İkinci eser bir 15. yüzyıl yazarının, Yazıcıoğlu Ahmed Bican'ın bugüne kadar yayımlanmamış *Dürrü Meknûn* adlı kitabıdır. Temsiller ve hikâyelerle dolu bu eserde bir erken dönem Osmanlı aydınının İslâm geleneği içersinde dünyaya ve tarihe bakışını görmekteyiz. *Dürrü Meknûn* 15. yüzyıl Türkçesinin anlatım özelliklerini yansıtması bakımından da dikkate değer bir eserdir.

Üçüncü eser 17. yüzyılda medrese dışında yetişmiş en önemli Osmanlı aydını olan Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı büyük coğrafya kitabıdır. Eser klasik özellikleri yanında coğrafya bilgisinin Batı'daki gelişmesini Osmanlı'ya taşıması bakımından da önem taşır. Kâtip Çelebi'nin iki kere kaleme aldığı eserin ilk bölümü İbrahim Müteferrika tarafından 1732'de bazı eklerle basılmıştı. 40 levha ve haritayla donatılmış kitap bugüne kadar bir daha yayımlanmamıştır. Büyük boyda 26+698 sayfalık kitap Osmanlı yayıncılığının en gözde eseri olarak kitap meraklılarınca da her zaman rağbet görmüş, yerli ve yabancı kitap müzayedelerinde eskiden beri en pahalı basılı Osmanlı kitabı olma özelliğini korumuştur.

Dördüncü eser Osmanlı vak'anüvis (ya da vekayinüvis) tarihlerinden bir örnek olarak dizide yer alan *Tarih-i İzzî*'dir. 1745-1753 arasında vak'anüvislik yapan Süleyman İzzî Efendi'nin (ö. 1755) eseri Hicrî 1157-1165 (1744-1752) arasını kapsar. Hayli ağdalı bir dille kaleme alınan *Tarih-i İzzî* 1784'te İstanbul'da basılmıştır. Aynı dönemi içine alan *Mür'i't-Tevarih* (İstanbul, 1976-1981, I-III cilt) adlı bir tarih yazmış olan Şem'danîzade Fındıklılı Süleyman Efendi'nin eseriyle *Tarih-i İzzî*'nin karşılaştırılması, devletin resmi tarihçisiyle resmiyet dışındaki bir tarihçinin olaylara yaklaşımındaki farkı görmek bakımından da ilginç olacaktır.

İlk aşamada proje kapsamında yer alan son eser ise 18. yüzyıl sonlarında doğup 19. yüzyıl ortalarında ölmüş son derece ayrıksı bir Osmanlı aydınının yaşamından ayrıntılı kesitler veren *Kethüdazade Arif Efendi Menâkıbı*'dır. Arif Efendi (1771-1849) ilmiye sınıfında Anadolu kazaskerliği pâyesine kadar yükselmesine rağmen hiçbir zaman bu sınıfın geleneksel düşünce ve davranış özelliklerini taşımamış, dünyaya çok daha geniş bakmıştır. III. Selim (1789-1807), II. Mahmud (1808-1839) ve Abdülmecid (1839-1861) gibi Osmanlı toplumunun büyük çalkantılara sahne olduğu, köklü değişikler geçirdiği üç padişah döneminde yaşamış, gelişmelerde etkili olmadığı gibi fazla da etkilenmemiş ama her zaman farklı çizgisini sürdürmüştür. Arif Efendi bir veli olmadığı halde hakkında menâkıb yazılmış herhalde tek Osmanlı olması bakımından da ilginç bir kişidir. Talebelerinden binbaşı Emin Bey tarafından kaleme alınan *Menâkıbname* iki kez (1877 ve 1888) çok az sayıda basılmış, sonraları ondan ve bu eserden söz eden tek kişi tarihçi İsmail Hakkı Uzunçarşılı olmuştur ("Nizam-ı Cedid ricalinden Valide Sultan Kethüdası meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Arif Efendi", *Belleten*, Sayı 79, Temmuz 1956). *Menâkıbname* 19. yüzyılın ilk yarısındaki İstanbul yaşamı bakımından da dikkate değer bir kaynaktır.

Okurlarımızın da projeye katkılarını ve önerilerini bekliyoruz.

✎ **Nuri Akbayar**

YURT YAYINLARI'NDAN...

Evet, Tarih Vakfı Yurt Yayınları geçen ay Zafer Toprak ile Kemal Arı'nın kitaplarını yayımladı.

İzmir Dokuzeylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Bölümü öğretim üyesi olan Dr. Kemal Arı'nın kitabı *Büyük Mücadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-25*. Yaz başında açılan "Elveda Doğduğum Toprak" sergisini gezmiş olanlar hatırlayacaklardır; sergideki fotoğraflarda şu ya da bu nedenle doğdukları toprakları terk etmek zorunda

kalmış insanların dramı yansıtılıyordu. Bunlardan bir bölümü de Kurtuluş Savaşı'dan sonra imzalanan 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi anlaşmasıyla göç etmek zorunda kalan Türkiye topraklarında doğmuş büyümüş Rum Ortodokslarla Yunanistan topraklarında doğmuş Müslümanlardı. İşte *Büyük Mübadele* bu anlaşmayla yurtlarından edilen insanlardan Müslümanları ele alıyor, ve çok önemli bir arşiv çalışmasına dayanarak mübadelenin Türkiye'ye gelenler bölümünü inceliyor. 500.000 civarında olduğu tahmin edilen Müslüman göçmen kitlesinin Yunanistan topraklarından Türkiye'ye nasıl getirildiklerini, nasıl yerleştirildiklerini, geçimlerinin nasıl sağlandığını anlatıyor. Mübadele ve İskân Vekâleti'nin kuruluşunu, Hilal-i Ahmer'in çalışmalarını, mübadeleyle Yunanistan'a göçmek zorunda bırakılan Rumların terkettiği malların nasıl yağma edildiğini, devletin bunları boşaltmak için hangi önlemleri aldığını belgelere dayanarak aktarıyor. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin, bir yandan da tek başına ayakta durabileceğini ispata çalışarak bu göçmenleri yerleştirme çabalarında başarı kazanıp kazanamadığını irdeliyor.

İkinci kitabımız ise Zafer Toprak'ın yeniden gözden geçirerek yayımladığı *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. Kitabın ana ekseni 70'li yılların sonlarında "İttihat ve Terakki'nin Milli İktisat Politikası" başlığını taşıyan bir doktora çalışmasında oluşmuştu. Çalışma daha sonra *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)* başlığı altında yayımlandı (Ankara: Yurt Yayınları, 1982). Toprak'ın araştırması bu kez toplumsal boyutu da içerecek biçimde genişletilmiş dört kitap olarak "Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)" ana başlığı altında Türkiye Araştırmaları dizimizde yayımlanıyor. Dizinin ilk kitabı *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*'de, Türkiye'de "burjuva" ideolojisinin oluşum süreci irdeleniyor. Zafer Toprak bu kitabında, yüzyıl başında "milli iktisat" diye adlandırılan politikanın hedef ve uygulamalarını oluştuğu koşullarda ele alarak, çözülen bir imparatorlukta yeşeren ulus bilincinin ekonomik temellerini ortaya koyuyor. Dizinin ikinci kitabı, "milli iktisat"ın savaş koşullarında uygulanışı olan "devlet iktisadiyat"ını ele alan *İttihat-Terakki ve Devletçilik* de baskı aşamasında. Daha sonra üçüncü ve dördüncü kitaplar hazırlandığında da bilgi vereceğiz.

Bu arada İzmirlilere bir müjde verelim. Tarihçi Daniel Goffman'ın *İzmir ve Levanten Dünya* adlı kitabı baskıya verilmek üzere. Lezzetle okuyacağınızı sanıyoruz.

İstanbul Dergisi'nde Bir Semt-i Meşhur: Beşiktaş!

Bültenimiz basıma hazırlandığı sırada, bizim 8 sayfalık çabalarımızdan çok daha büyük bir çaba 112 sayfalık *İstanbul* dergisi için harcanıyordu. Başar, Cengiz ve Pakize'den oluşan ekip derginin "Güz" sayısının sayfalarını oluşturuyor, görsellerini seçiyordu. Hazırladıkları sayfalara yan gözle baktığımızda dergi dosyasının İstanbul'un tarihi semtlerinden Beşiktaş'a ayrıldığını gördük. Necdet Sakaoğlu'nun "Dersaadet'te Bir Payitaht", Güner Ener'in "Has Semt Beşiktaş", Metin And'ın "Saray Tiyatrolarının Bölgesi Beşiktaş", Nuri Akbayar'ın "Divan Şiirinde Beşiktaş", Çelik Gülersoy'un "Serasker'in Sarayı", Afife Batur'un "Beşiktaş Sarayları", Cem Atabeyoğlu'nun "Beşiktaş Jimnastik Kulübü" ve Erhan İşözen'in adeta kültür merkezine dönüşen Ortaköy'ü anlatan yazıları Güz Dosyası'nın başlıca unsurları. Başar bize yılda bir kez olmak üzere dergi dosyasının semtlere ayrılacağını söyledi.

İstanbul'un bu sayısında dosya dışında İktisatçı Mustafa Sönmez'in önemli bir makalesi yer alıyor: "Küreselleşmenin İstanbul'a Etkileri" (acaba "ettikleri" mi olmalıydı?). *İstanbul* dergisinin bu sayısında önemli bir belge Türkçede ilk kez yayımlanıyor: Engürülü Apraham'ın İstanbul Fetihnamesi. Hemen *İstanbul Ansiklopedisi*'ne baktık ve şunları öğrendik: Engürülü Apraham 15.yüzyılda yaşamış; lakabından Ankaralı olduğu anlaşılıyormuş; 1786 tarihli Ermenice bir yazmaya göre Galata'da oturmuş. İstanbul'un fethi hakkında doksan sekiz dörtlükten oluşan mersiyesi birkaç kez yabancı dillerde yayımlanmış. Apraham'ın 1453 Ekim'inde Konstantinopolis'te yaşadığı anlaşılmaktaymış. Mersiyenin en önemli kısmı son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos Paleologos'un bir gemiyle Avrupa'ya kaçmış olduğunu belirtmesiymiş. İşte size bir tanığın gözünden İstanbul'un fethi. Bu önemli belgeyi Türkçeye Kevork Pamukciyan çevirmiş. Ellerine sağlık.

Dergide yer alan bir başka belge ise yakın tarihimize ait. Ünlü mimar Kemalettin'in kaleme aldığı bir yazı; "İmar-ı Belde Belası". İstanbul'un imar faaliyetlerinden çektikleri konusundaki yakınmalar hiç de yeni değil demek ki. Bu belgeyi yeni yazıya İffet Evin kazandırmış. Nora Şeni İstanbul'da birçok iz bırakmış Kamondo ailesini (Karaköy'deki Kamondo merdivenlerini hatırlayın en azından) ele almış. Başar dergi sayfalarını kaçırdı-

ğı için diğer yazıları öğrenemedik. Anlaşılan matbaadan gelmesini bekleyeceğiz.

ASR-I HÂZIR!

"Asr-ı hâzıra, hele yüzyılımızın ikinci yarısına gelinceye kadar, dünyanın nüfus artışı kıtlık ve salgınlarla sürekli olarak törpülenmekteydi." Bu cümle Tarih Vakfı'nın hangi yayınından alınmış olabilir? Tabii ki *Toplumsal Tarih* dergisinden. Mete Tunçay derginin ekim sayısının önsözüne böyle başlıyor. Derginin özel dosyasının "Salgınlar" olduğunu anlıyoruz bu sunuş yazısından. Dosya editörü, Boğaziçi Üniversitesi'nde tarih mastırı yapan ve şu sıralarda Tarih Vakfı'nın düzenlediği Tarih Kongreleri tebliğlerini kitap haline getiren Halil Berktay'a yardım eden Erdem Çıpa (kendisi amatör bir dalgıç). Dosya Erdem'in "Salgınlar ve Halklar Üzerine" başlıklı yazısıyla başlıyor. "Osmanlı'da Salgınlar" yazısı tabii Necdet Sakaoğlu'na ait. Dr. Tolga Ersoy'un "Keşif ve Tarih" ve Richard Horton'un "Küresel Tehdit: Bulaşıcılık" yazıları ile dosya tamamlanıyor. Dosya dışında ise Salih M. Kuyaş'ın "TC.'nin İlk Posta Pulları" yazısının ikinci bölümü, Behzat Üsdiken'in "Beyoğlu sinemaları", Uygur Kocabaşoğlu'nun uzun başlıklı "Britanik Majestelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Konsoloslukları: 1856" yer alıyor. Bu sayıda geniş bir kitabiyat bölümü de var.

VAKIFTA HER GÜN YENİ BİR SES, YENİ BİR NEFES

Dört yıl gibi kısa bir sürede, çok önemli projelere imza atarak hızla büyüyen Tarih Vakfı'nda zaten proje bazlı istihdam prensibi dolayısı ile yoğun olan "çalışan hareketliliği" şu günlerde bizleri bile şaşırtacak bir hıza ulaştı.

Gerek yeni başlayan projelerimiz dolayısıyla çalışmaya yeni başlayanlar, gerekse süregelmekte olan projelerdeki birtakım değişikliklerden kaynaklanan bu hızlı personel değişimi, bazen biriki yıldır birlikte çalıştığımız bir arkadaşımızı, sadece saç modelini değiştirmiş olduğu için tanımayıp "hayırlı olsun, nerede işe başladınız" diye sormamıza, sonra da kahkahalara yol açıyor.

Temmuz 95'ten itibaren Vakfı organizasyonundaki yapısal değişimle birlikte, Yönetim Kurulu üyemiz Hasan Karacal'ın Genel Müdür olarak işe başlaması, yine temmuz ayında işten ayrılan Genel Müdür Yardımcısı Akın Baran'ın yerine Abdullah Cılız'ın, Mali İşler Koordinatörü Mustafa Atalay'ın yerine de Işıl Uyar'ın atanmalarıyla, yönetim kademelerinden itibaren esmeye başlayan bu rüzgâr bakın nerelere ulaştı:

Habitat/Dünya Kenti İstanbul Sergi ekibinde esaslı bir değişim yaşandı önce. Koordinatör Yardımcısı Şebnem Önal, araştırmacılar Ferda

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 800.000.- TL.
(yurtdışı) : 20 $US
6 SAYILIK CİLT (yurtiçi) : 1.000.000.-TL.
(yurtdışı) : 24$US
(Her sayı için yurtiçi taahhütlü posta ücreti olarak 30.000TL, yurtdışı surfece mail için 1,5 $US, air mail için 4 $US alınır.)

Adı Soyadı:..... Aboneliğe Başlangıç Sayısı:.....
Adres: .....
..... Posta Kodu:.....
Şehir: ..... Tel: .....

Abonelik Bedelini

☐ Türkiye İş Bankası Taksim Şubesi 510267 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:
☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: Geçerlilik Tarihi:

Kart Sahibi:..... İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH Dergisi Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Yıldız Sarayı, Atıfiacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

Erentürk ve Fatoş Tepece ayrıldılar. Yerlerine Koordinatör yardımcısı olarak Pelin Derviş, araştırmacı olarak Gökçen Temelci işe başladı. Habitat / Anadolu'da Konut ve Yerleşme Sergisi ekibinde Nurdane Çağlar ve Zeynep Eres yeni araştırmacılarımız. Bu arada her iki serginin idari işlerinden sorumlu koordinatör yardımcısı Meltem Öneş'in işten ayrılmasıyla, Vakfın eski cefakârlarından Canset Aksel bu göreve getirildi. Yine iki serginin uzun zamandır boş olan teknik işlerden sorumlu Genel Koordinatör Yardımcılığı nihayet ekim ayından itibaren Zeynep Fulya Kaya ile dolacak.

Dostumuz, sırdaşımız, bilgisayarla ilgili derdimizin ilacı, "O ŞİMDİ ASKER" Muhammet Küçük'ün yerine, Bilgisayar Destek Birimi yeni sorumlusu Bülent Özden oldu. Bütün sorunlara sabırla, yılmadan ve "Vakıf imkânları içinde" çözüm bulmayan çalışan ve üç bina arasında başı dönen Bülent'e kolaylıklar diliyoruz.

Yine, uzun zaman sevgili Sayra Öz'ün özverili gayretleri ile süren İdari İşler, şimdi Ümit Türüt'ün sorumluluğu altında devam ediyor. Muhasebe Servisi ise, Nuran Yüce'nin katılımı ile zenginleşti, işlerini biraz daha kolayladı.

Yeni bir resepsiyon memuru, Nuray Yurdagül Sevinç ve ofis görevlisi Hüseyin Yılmaz'ın işe başladığı Bilgi Belge Merkezi bir yıl süre ile yeni bir projeye, Sivil Toplum Kuruluşları Bilgi Bankası projesine ev sahipliği yapıyor. Geçen ay bilgi verdiğimiz bu proje bize Aydın Gönel, Feyza Sosyal, Ayşe Arar, Zeynep Ozansoy ve eski dost Kafiye Abdik'i kazandırdı. Çoğumuzun yakından tanıdığı Korhan Gümüş, bu projenin planlanması sürecinde bizden katkılarını esirgemedi.

Çok sevgili Hülya Üstün de bizi bırakıp uzaklara gitti. Gülen gözlerini her zaman özleyeceğimiz Hülya'nın bıraktığı ağır yükün nasıl omuzlanacağı, şu sıralar Vakıf yönetimi gündemindeki önemli konulardan biri. Yeni arkadaşımız Semra Ugandor da bu yükün bir bölümünü kaldırmak üzere aramıza katıldı. Kolay gelsin diyoruz. Bütün bu hareketlilik içinde Genel Sekreterimiz Orhan Silier de boş durmadı elbette. Yoğun iş yükünü biraz hafifletir ümidi ile, bir başka güler yüzlü arkadaşımızı, Hatice Tığlay'ı Genel Sekreter Asistanı olarak işe aldı.

Yıldız binasında da gelen giden az değil... Sendikacılık Ansiklopedisi'nden Atilla Aksel, yine coğrafyacılığı tutunca bizi ve en acıklısı Vakıf kedisi Munise'yi bırakıp gitti. O gidince de zaten bizimle birlikte olan Sevil İlemre, Münever Ek, Ülfet Taylı ve Filiz Aslan'a Aynur Çimen eklendi. Yıldız'ın neşesi Ayşe Hür'ün yeri doldurulamayacak gibi. Başar Başarır'ın ayrılışının yarattığı boşluğu ise hiç anlatmayalım daha iyi. Ya Esma Savaş? Yıllardır her sabah bizi o güzel gülüşüyle karşılayan, evde bile telefonu açınca "Alo, Tarih Vakfı" diyen Esma'yı Kavram Yayınları'na kaptırdık. Yerine gelen Nesrin Arslan'ın işi çok zor, kolay gelsin.

Vakıftaki en yeni ses ise, Yasemin Atalay. Projeler İzleme Sekreteryası oluşturmak üzere Projelerden Sorumlu Genel Müdür Yardımcısı Münevver Eminoğlu'na destek vermek üzere Tarih Vakfı koridorlarında koşturmaya başlayan Yasemin ve tüm yeni gelenlere bir kez daha hoşgeldin, bir kez daha kolay gelsin...

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yönetim Kurulu

Tülin Aren, Korkut Boratav (Bşk. Yrd.),
Yiğit Gülöksüz, Hasan Karacal (Gen. Müd.),
Stefanos Yerasimos, Haldun Özen,
Orhan Silier (Gen. Sekr.),
Özkan Taner (Sayman), İlhan Tekeli (Bşk.),
Zafer Toprak (Bşk. Yrd.),
Mete Tunçay

Adres ve Telefon Numaralarımız:

Vakıf Merkezi, Projeler ve Mali Koordinatörlük, Tanıtım ve Reklam
Nişantaşı, Vali Konağı C. Samsun Apt. No. 57 K. 2
80200 İstanbul
Tel: (0212) 233 21 61 - 233 21 66 - 233 21 70
Faks: (0212) 234 32 90

Bilgi-Belge Merkezi
Zindankapı Değirmen Sokak 15
34460 Eminönü-İstanbul
Tel: (0212) 513 52 35
Faks: (0212) 513 21 77

Yayınlar
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı,
Arabacılar Dairesi, 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34
Faks: (0212) 227 37 32

Ankara Temsilciliği
Büyükelçi Sokak 14/2 Küçükesat-Ankara
Tel ve Faks: (0312) 426 16 54

İzmir Temsilciliği (İrtibat)
Gül İnanç Tel (0232) 420 85 63
Sabri Yetkin Tel: (0232) 420 48 82/330

Posta Çeki Hesabımız:

Tarih Vakfı'na nakit para bağışlarınızı ve *İstanbul* dergisi abone bedelini ek masraf ödemeden 668341 numaralı posta çeki hesabımıza yatırabilirsiniz.

Banka Hesap Numaralarımız:

Vakıflar Bankası İstanbul Şubesi 2003924
İş Bankası Ayaspaşa Şubesi 250962

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye üzerine bilgi birikimini güçlendiren, başta tarih olmak üzere değişik disiplinlerde yazılmış özgün ve çeviri çalışmaları, araştırma ve inceleme için temel oluşturacak ulaşılması zor kaynakları yayınlar.

OSMANLI ÂDET, MERASİM VE TABİRLERİ

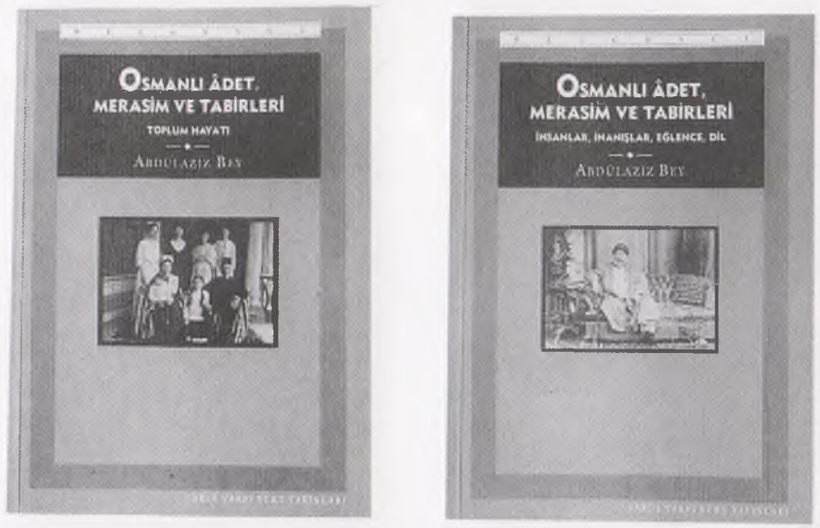

Umur-ı Mülkiye Nazırı Pertev Paşa'nın torunu Abdülaziz Bey'in (1850-1918), Osmanlı toplumunda günlük yaşam, törenler, gelenek ve görenekler ile kullanılan tabirler üzerine bilgi ve gözlemlerini kaleme aldığı on dört defter ilk kez yayımlanıyor. Merhum Prof. Kâzım Arısan ile Duygu Arısan Günay'ın yıllarca emek vererek sadeleştirdikleri ve dipnotlarla zenginleştirdikleri bu kitap özellikle İstanbul yaşamı konusunda bu denli ayrıntıyı içeren birinci elden kaynakların ne kadar az olduğu göz önüne alınırsa, önemli bir boşluğu dolduracak. Birbirini tamamlayan iki kitap halinde yayımladığımız, özgün adıyla Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye'nin birinci kitabında eski doğum, eğitim, evlenme törenleri, İstanbul'un semtleri ve evleri, giyim-kuşam ve İstanbul'daki toplum hayatını okuyacaksınız. İkinci kitapta ise Osmanlı toplumundan bazı kesimleri, çeşitli eski inanışları, spor ve eğlenceleri, ayrıca sağlık, musiki, dil ve edebiyata dair bazı bilgileri bulacaksınız.

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı Yurt Yayınları
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul.
Tel. 0212-227 37 33 / Faks: 0212 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. Tel. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

BOŞ VERİN!

Yaşadığımız kenti kasıp kavuran hava kirliliğine karşı bilinen en etkili çare, orman örtüsünü korumak ve çoğaltmak! Bunu bile bile, Türkiye'nin giderek çölleşmesine daha ne kadar boş vereceksiniz?

DOĞAL HAYATI KORUMA DERNEĞİ

YIL

Biz Türkiye'nin doğal çevresini korumaya kararlıyız. Sizin de katılmanızı bekliyoruz.
Doğal Hayatı Koruma Derneği P.K. 18 Bebek 80810 İstanbul Tel: (212) 281 03 21 Faks: (212) 279 55 44

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

KASIM 1995 FİYATI: 200.000 TL (KDV DAHİL)

TÜRK SANATINDA FİL FİGÜRLERİNİN SEMBOLİZMİ

BEDEVİLİKTEN VEHHABİ-SUUDÎ İMPARATORLUĞUNA

VİCDANLI TÜRK VALİSİ: FAİK ALİ OZANSOY

İLK KADIN YILLIĞI NEVSÂL-İ NİSVAN

23

FRANSIZ ANADOLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ ATÖLYELERİ

KASIM-ARALIK 1995

7 Kasım 1995 : **İktidarın Yapıları, Kullanımı ve İfadeleri** / *Halil Berktay*
Güç ve İktidar Sorunsalının 'Geri' Gelişinin Anlamı ya da Yeni Siyasal Tarihçilik Eskisinin Aynısı mı? (Türkçe)

14 Kasım 1995 : **İstanbul: İnsanlar ve Mekânlar** / *Faruk Bilici*
Aziz Mahmut Hüdâi ve Üsküdar Celvetî Tekkesi (Fransızca)

21 Kasım 1995 : **Türkiye, Kafkasya, Orta Asya, Rusya** / *Ali Moussaev*
Türk Olmayan Azınlıklara Karşı Azerbaycan Devleti'nin Tutumu: Tanımak veya İnkâr Etmek? (Fransızca)

28 Kasım 1995 : **Anadolu'da Mezar Arkeolojisi** / *Aslı Özdoğan*
Çayönü'de Mezar Âdetleri (Türkçe)

5 Aralık 1995 : **İktidarın Yapıları, Kullanımı ve İfadeleri** / *Hakan Erdem*
İktidar Sorunları: II. Mahmud Döneminde Sadakat Sorgulanması ve Olası Etnik Rol Değişimleri (Türkçe)

12 Aralık 1995 : **İstanbul: İnsanlar ve Mekânlar** / *Zeynep Ahunbay*
İstanbul Surlarının Restorasyonu (Türkçe)

19 Aralık 1995 : **Türkiye, Kafkasya, Orta Asya, Rusya** / *Ahat Andıncan*
Anadolu'ya Türk Göçleri ve Oluşturdukları Sosyo-Politik Etkileşimler (Türkçe)

21 Aralık 1995 : **Anadolu'da Mezar Arkeolojisi** / *Oya Yağız*
İmparatorların Ölümü ve Konsekrasyon Sikkeleri (Türkçe)

Atölyeler (21 Aralık Perşembe günü düzenlenen dışında) salı günleri saat 17:30'da başlamaktadır. Yaklaşık bir saatlik bir sunuştan sonra aynı süre tartışmaya ayrılacaktır.

Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü
Nuru Ziya Sokak, 22, 80072 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (212) 244 17 17 - 244 33 27 / Fax: (212) 252 80 91

SUNUŞ

Bu ay yine bir potpourri ile karşınızdayız. Tarih - Toplumsal Bilimler ilişkisinden tutun da, edebiyatımızda Zarathustra tartışmasına, Türk sanat tarihine, eski Yunan sağlık tanrısına, Polonya'daki Türkoloji çalışmalarına kadar geniş bir yelpaze oluşturan yazılarımız var. İlk bölümünü geçen ay yayımladığımız, Andrew Mango'nun toplu kitap değerlenmesi bir hayli ilgi çekti. Orta bölümünü bu ay verdikten sonra, geri kalanını da aralıkta sunacağız.

Sarkis Seropyan'ın "Vicdanlı Türk Valisi: Faik Âli Ozansoy" başlığıyla dilimize aktardığı Ermenice makale, tabu bir konuya değgin olduğu için, sanırım merakla okunacaktır. Bu konuda iki küçük noktayı belirtmek istiyorum. Faik Âli Bey, 1915 kırımı sırasında Osmanlı mutasarrıfıydı, ama etnik bakımdan "Türk" değil, Kürttü (edib-i şehir Süleyman Nazif'in kardeşi!). İkincisi, bu olayda merkeze ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın baskılarına karşı onurlu bir direnç göstererek Ermeni yurttaşları esirgeyen yöneticiler, onunla, makalede anılan İzmir/Aydın Valisi Rahmi Bey'den ibaret değildi; Halep gibi birçok yerde de benzeri erdemli kişiler çıkmıştı.

Necdet Sakaoğlu arkadaşımız son aylarda kılıçlı idamlarıyla kamuoyumuzun dikkatini üzerilerinde toplayan Suudi hükümetinin dinsel ideolojilerine ışık tutan bir deneme kaleme aldı. Rıza Tevfik'in evrak-ı metrukesi üstünde çalışan Abdullah Uçman, bize onun Samih Rifat'la giriştiği bir polemiği aktarıyor. Belki işin daha ilginç yanı, dışarıdan okuyucuların yazarlara gönderdikleri mektuplar.

Yaşar Çoruhlu, doktora tezinde incelediği konulardan, geleneksel Türk resim sanatında fil figürlerinin taşıdığı simgesel anlamları açıklamakta. Kemal Kozanoğlu, bir yanı turizmi bir yanıysa arkeolojiyi ilgilendiren bir konuyu işliyor: Bergama'da yaşayıp hekimlik tanrısı olarak göğe çıkan Asklepios ve onun kurduğu sağlık yurdu. Hemşehrimiz ve hemşiremiz Pinelopi Stathis ise, 18.'nci yüzyıl Osmanlı tarihinin kimi olaylarına, bazı Yunan aydınlarının nasıl baktıklarını aktarıyor.

Behzat Üsdiken, geçen sayıda başladığı Eski Beyoğlu Sinemaları konusunu sürdürmekte. Edhem Eldem dostumuz, geçen ay Roni Margulies'in incelediği E. Karasu Efendi biyografisine değerli bir belgesel katkı getirdi. Polonyalı Türkolog Tryjarski'nin o ülkede geçmişten günümüze Türkoloji çalışmaları hakkındaki incelemesinin Türkçe çevirisi, bu sayının kalıcı önem taşıyan yazılarından biri. Cüneyd Okay'ın ilk Osmanlı kadın yıllığı "Nevsâl-i Nisvan" üstüne yazısı da, kadın tarihi araştırmalarına mütevazı, ama bir kalıcı katkı. Yüz yıl önce bu ayın Osmanlı basınından seçmeler, her zamanki yerinde. Tarih Vakfından Haberler bölümü de öyle.

İlber Ortaylı arkadaşımız, Halil Berktay'ın geçen iki aydır yayımladığı Heidelberg toplantısı üstüne değerlendirmelerine hayli kızmış. Sert yanıtını, onun üzülmesine üzülerek basıyoruz.

Gelecek ay yeniden buluşmak umuduyla hepinize saygı ve sevgiler sunuyorum.

METE TUNÇAY

Fiyatımıza yine 50.000 TL eklemek zorunda kaldık. Yeni bir "istikrar paketi" gelmezse 200.000 TL'lik yeni fiyatımızı Haziran 1996'ya kadar sabit tutmayı hedefliyoruz.

TOPLUMSAL
TARİH

13üncü yüzyıl'a ait bir dua kitabından. Kudüs merkezli Ortaçağ Hristiyan dünyası.

Aylık Dergi
Sayı: 23 Cilt: 4 Kasım 1995

Sahibi:Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol

Danışma Kurulu
Ayşen Anadol, Ayda Arel, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak

Grafik Tasarım
Haluk Tuncay

Dizgi, Sayfa Düzeni: *Tarih Vakfı*
Baskı: *Numune Matbaacılık*

Adres: *Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul*
Tel: *(212) 227 37 33*
Faks: *(212) 227 37 32*

Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 1.000.000 TL.
(yurtdışı): 40$US
6 sayılık cilt (yurtiçi): 1.400.000.-TL.
(yurtdışı): 35$US

Yurtdışı normal posta için 2$US, uçak için 4$US alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Ayşe Şen**'in* İkdâm'*dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

TARİH VE TOPLUMSAL BİLİMLER
***Roderick Floud**'un Mete Tunçay'ın çevirdiği makalesi.* 6

TÜRK SANATINDA FİL FİGÜRLERİNİN SEMBOLİZMİ
***Yrd. Doç. Dr. Yaşar Çoruhlu,** bu makalesinde geleneksel Türk resim sanatında fil figürlerinin taşıdığı simgesel anlamları açıklamakta.* 9

SÂMİH RİFAT İLE RIZA TEVFİK ARASINDAKİ ZERDÜŞT MÜNAKAŞASI
***Abdullah Uçman,** bu makalesinde Rıza Tevfik'in Sâmih Rifat la olan polemiğini aktarıyor.* 18

BEDEVİLİKTEN VEHHABİ-SUUDİ İMPARATORLUĞUNA
***Necdet Sakaoğlu** Suudi hükümetinin dinsel ideolojilerine ışık tutuyor.* 23

XVIII. YÜZYIL TÜRK TARİHİNİN BAZI OLAYLARININ YUNAN AYDINLARININ KALEMİYLE ANLATIMI
***Pinelopi Stathis**'in 18. yüzyıl Osmanlı tarihinin kimi olaylarına, bazı Yunan aydınlarının nasıl baktıklarını aktaran makalesi.* 26

HEIDELBERG KONGRESİ KRONİĞİ ÜZERİNE
***İlber Ortaylı**'nın Halil Berktay'ın geçen iki sayıda yayımlanan Heidelberg Kongresi üstüne yaptığı değerlendirmelere eleştirisi.* 29

ASKLEPİOS, ARİSTİDES VE ASKLEPİEİON ÜZERİNE

***Kemal Kozanoğlu** 'nun Bergama'da yaşayıp hekimlik tanrısı olarak göğe çıkan Asklepios ve onun kurduğu sağlık yurdu üzerine bir araştırmasını konu edinmekte.* 30

PERA BEYOĞLU'NUN ESKİ SİNEMALARI-II

***Behzat Üsdiken** 'in ilk bölümünü geçen sayıda yayımladığımız Beyoğlu sinemaları konulu incelemesinin ikinci bölümü.* 36

Cinè ALHAMBRA

EMANUEL KARASU BİYOGRAFİSİNE BİR DEVAM (?)

***Edhem Eldem**, Roni Margulies'in incelediği E. Karasu Efendi'nin biyoğrafisine getirdiği belgesel bir katkı.* 43

VİCDANLI TÜRK VALİSİ: FAİK ÂLİ OZANSOY

***Sarkis Seropyan** 'ın Ermenice bir makaleden dilimize aktardığı bu inceleme mutasarrıf Faik Âli Bey'in 1915 Ermeni tehciri sırasındaki çabalarını konu edinmekte.* 46

VARŞOVA'DA TÜRKOLOJİ 1918-1978

***Edward Tryjarski** 'nin geçmişten günümüze Polonya'daki Türkoloji çalışmaları hakkındaki incelemesi.* 51

KİTABİYAT

TÜRKİYE ÜSTÜNE YENİ İNGİLİZCE KİTAPLAR-I

***Andrew Mango** 'nun Yasemin Saner Gönen tarafından dilimize çevrilen ve ilk bölümünü geçen ay yayımladığımız toplu kitap değerlendirmesinin ikinci bölümü.* 57

İLK KADIN YILLIĞI NEVSÂL-İ NİSVAN

***Cüneyd Okay** 'ın ilk Osmanlı kadın yıllığı Nevsâl-i Nisvan üstüne yazısı.* 63

TARİH VAKFI'NDAN HABERLER 65

Her gün neşr olunur. Siyasî ve ilmî gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Bâbıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taallûk eden âsâr-ı kalemiye maateşekkür derc olunur. Ücret-i ilânat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

"İKDÂM"DAN SEÇMELER

KASIM 1895

DERLEYEN
AYŞE ŞEN

ŞÜÛNÂT

Livatacı tecavüzcüler

İstînâf Müdde-i Umumîliğinden: Cebren fi'l-i şeni eyledikleri iddia kılınmasından dolayı maznûn-i aleyhümâ olup [zan altında bulunanlardan] olup gayr-ı mevkuf bulunan orta boylu, düz alınlı mâi gözlü, müdevver (yuvarlak) ağızlı, sivri çeneli, kumral sakal ve saçlı, buğday benizli Bulgurlu'da Sağir Sokağında mutasarrıf olduğu hânede sâkin yük arabacısı on dört yaşında Haydar bin Ahmet ve kısa boylu, düz alınlı, sarı ela gözlü, müdevver ağızlı, sivri çeneli, kumral kaş ve saçlı, buğday benizli mahall-i mezkûrda sâkin yük arabacısı Nuri bin Dedebeyoğlu İsmail'in Dersaadet Cinayet mahkeme-i aliyyesinde muhakemeleri icra kılınmak üzere Kanun-i cezanın yüz doksan sekizinci maddesi mucibince cinayetle ithamlarına karar verildiğinden müttehim-i merkumânın her nerede görülürse tutulup mahkeme-i mezkûre tevkifhânesine teslimleri lâzım geleceği bilcümle zabıta-i Aliyye memurlarının malûmu olmak üzere işbu ahz ü girift müzekkeresi Dersaadet Heyet-i İthamiyyesinden bi't-tanzim kılındı...

(1 Teşrin-i sanî 1895)

Memâlîk-i Ecnebiyyede Osmanlı Fabrikaları Mamulâtının Alâmet-i Fârikası

O gün de aynı sorun: ama kendi markalarınızın korunması isteği

Geçenlerde Girit sabunları markalarının memâlik-i ecnebiyyede taklid edildiğinden bahs olunduğu sırada işbu hilelerin önünü almak ve hilekârlar hakkında takibât icra eylemek üzere en eslem [sağlam, doğru] çarenin masârifi alâmet-i fârika sahibine ait olmak şartıyla Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odasının Ticaret ve Nafia Nezaret-i celilesince mukayyed bulunan alâmet-i fârikayı cüz'i bir masraf mukabilinde memâlik-i ecnebiyyede kaydettirmiş olduğu ve markalarının memâlik-i ecnebiyyede muhafazasını arzu eden fabrika sahiplerinin bunu arzu etmeleri tabiî bulunduğunu beyan etmiş idik. Bu kere Bern şehrinde tesis olunmuş olan "Muhtelit Alâmet-i Fârikası İdaresi" tarafından bu maddeye dair vürûd eden suret-i mütercemesi âtide münderic 23 Teşrin-i evvel 1895 tarihli mektubun ehemmiyeti cihetiyle neşrini cümle-i ve zaiften addeyledik.

Âhiren neşr etmiş nüshaların birinde "memâlik-i ecnebiyyede Osmanlı fabrikalarının alâmet-i fârikası" ünvanlı mukayyed bend-i mahsus bazı mütalaat beyanını icab ettirmiştir.

Zikr olunan bend-i mahsusa göre memâlik-i Şâhâne fabrikalarından bazılarının markası memâlik-i ecnebiyyede taklid edilerek fena cinsten mamulâtta kullanılmıştır. Bu muamele ile yalnız alâmet-i fârikası taklid edilmiş olan fabrikaya mazarrat îrâs edilmeyip (zarar verilmeyip) bu nev' mamulât ahz ü itâsı ile iştigal eden bilumum tüccar ile rekabet edilmekte ve iyi bir mala mukabil aşağı cinsten bir mal mübâyaa eden müstehliklerin hukukuna tecavüz olunmaktadır.

Binaenaleyh işbu hileye cesaret edenlerin mücâzâta uğratılması [cezalandırılması] muvâfık-ı maslahattır. Bu yolda bir muâmele memâlik-i Şâhâne arazisinde icrâ olunsa kavânin-i Osmaniyye bu misillûların tertib-i mücâzâtında tecvîz-i terâhî etmemekte (gevşekliğe izin vermemekte) ise de memâlik-i ecnebiyyede bittabi ahkâmı cârî değildir. Bu mahzûru bertaraf etmek ve Osmanlı fabrikaları markaları ile memâlik-i ecnebiyyede imâl olunmuş olan eşyayı füruht ettirmemek için hiç çare yok mudur? Bu bâbta bir çare mevcut ise de müşkilâtı gazetemizde münderic bend-i mahsusta dahi tasrih olunmuştur.

Bu da alâmet-i fârikaların memâlik-i ecnebiyyede kayıt ve tescilidir ki bir takım masârif ve teşebbüsâta tevakkuf etmekte ve buna herkesin tahammül edememesi tabiî bulunmaktadır. Bu sebepten gazetenizde bu gibi hilelerin önünün alınması zımnında umumî bir

nizamnâme tanzîmi arzusu beyan olunmuştur.

Bu fikir o derece doğru ve kabil-i icrâdır ki pek çok zaman münakaşa olunduktan sonra 20 Mart 1883 tarihinde fabrika markalarının himaye ve sahâbeti [sahip çıkılması] için bir cemiyet teşkil olunmak suretiyle mevkî-i icrâya vaz' edilmiş ve buna 16 hükümet iştirak etmiş ve 14 Nisan 1891 tarihli muâhede ile dahi ticaret ve fabrika markalarının suret-i umumiyyede kaydı teessüs edilmiş ve bu muâhedeye sekiz hükümet vaz'-ı imza eylemiştir...

(3 Teşrin-i sânî 1895)

MAKALE-İ MAHSUSA

Tarih-i İnsan

Konuşa konuşa

Evâil-i umrânda (medeniyetin ilk zamanlarında) ki tarih-i insanı okumak kadar eğlenceli ve faideli heman birşey yoktur. Binâenaleyh insanın zaman-ı hilkatinden şimdiki hale vâsıl oluncaya kadar elbise, taam, mesken, tekellüm, kitabet, ulûmca tedrîcen iktisab ettiği ahval hakkında fikr-i kâsır-ânemizin (âcizâne fikrimizin) yettiği derecede fırsat düştükce malûmât vermeyi münasip gördük. Nümûne olarak da şu birinci makalemizi enzâr-ı karine vaz' eyledik. Mazhar-ı teveccüh olursa devam tabiîdir.

İnsan Nedir?

Şimdi bunun cevabını mantıkıyyûndan (mantık âlimlerinden) dinleyeim:

İnsan hayvan-ı nâtıktır (konuşan hayvandır) demişlerdir ki bize kalırsa hakikate en karîb olan tarif de budur. Fakat bir şartla ki nutkun (konuşmanın) ictimâ', taakkul (anlama, akıl erdirme) ve buna müşâbih olan ahvâle dair levâzım-ı tekellüme şümûlü nazar-ı itibardan dûr (uzak) tutulmamalıdır.

Çünkü insanın tabiî ve kimyevî terekküb-i cismi, tenâsüb-i âzâsı, envâ-ı gıdası, i'mâl-i hayatiyyenin kendisinde icrâ ettiği tesirâtın keyfiyeti ve sâir nukât-ı nazarca hayvandan hiçbir farkı yoktur. Ancak sâir envâ'-ı hayvanât yek-diğeriyle tehâlüf ettikleri (uymadıkları, birbirine zıt oldukları) gibi zevâhir-i ârıza ile hayvanât da kesb-i temeyyüz eder. Bir de nutuktan maksat mücerret tekellüm (söyleme, konuşma) veyahut tefehküm (yavaş yavaş anlama) kasd olunamaz. Çünkü olabilir ki bazı envâ-ı hayvanda lûgat mevcuttur ve o hayvanât efrâdı o lûgat vasıtasıyla yek-diğerinin merâmını anlarlar. Çünkü bu lûgatın esvâtı (sesleri) insan lûgatı gibi mukatta'lı (ayrı ayrı) olmak şart değildir. Şart şudur ki efhâmın (anlamaların) imkânıdır...

(21 Teşrin-i sâni 1895)

HARİCİYE

Amerika'da zenginler üniversite kuruyor

Amerika meşâhir-i ağniyâsından (ünlü zenginlerinden) olup kıt'a-i mezkûrede cesim petrol madenlerine mâlik bulunan mösyö Rockefeller geçenlerde kızlarından birini 170 milyon dolar cihaz (çeyiz) ile asilzâdegândan birine tezvic etmiş (kocaya vermiş) idi. Mumâileyh Şikago'da bir dârülfünün tesis ve ihdâsı için evvelce dört milyon dolar i'tâ etmiş iken bu kere mebâliğ-i mezkûreye kîse-i hamiyyetten bir milyon daha zammetmiştir. Mösyö Rockefeller dârülfünûnun inşâsını teshîl emrinde ibraz ettiği bu eser-i fütüvvet (cömertlik) ve bezl ettiği (bol bol verdiği) nükûd-i himmetle iktifa etmeyip diğer bir Amerikalının bu maksada hıdmet etmek üzere bugün on milyon frank verecek olursa kendisinin de derhal bu mebâliği i'tâya müheyyâ bulunduğunu beyan etmiştir. Bu ulüvv-i cenâba takdir-hân olmamak elden gelmiyor... (10 Teşrin-i sânî 1895)

İLANLAR

Avukatın reklâmı

Dâvâ Vekili Hüseyin Galip

Mumâileyh on dört seneden beri mahâkim-i şer'iyye ve adliyyede ifâ-yi hidmet ve Memleb-i Hukuk-i Şâhâne de ikmal-i tahsil ettikten ve Avrupa'daki hükûmet merkezlerine seyahatle muâmelât-ı adliyyece düvel-i sâirenin de usul ve tatbikatına ıttılâ kesb eyledikten (bilgi kazandıktan) sonra âhiren Tekfurdağı Ceza Riyasetinden bi'listifa dâvâ vekâletine sülûk etmiştir. Binâenaleyh mahâkim-i şer'iyye ve nizamiyye ve idareye ait her nev' dâvâlarla sâir nezâret ve devâir-i devlette takib edilecek mesâlihi (işleri) ve bilhassa şimendifer ve maâdin imtiyazâtı istihsali misillu işleri deruhde eyleyecektir.

Dâvâlarında haklı olup olmadıklarını evvel emirde anlayıp ona göre masraf ihtiyar etmek arzusunda bulunanların işleri erbâb-ı iktidar ve ihtisastan mürekkeb bir hey'et tarafından konsülto edilecektir. Mumâileyhin telif etmiş olduğu âsârdan Kamus-i Hukuk "eser-i mezkûr lütfen manzûr-i âlî (dikkat nazarını çekmiş) ve tenzîlen karîn-i takdir-i cenâb-ı Padişâhî olmuş ve Maarif Nezaret-i celîlesince de şâyân-ı mükâfât görülmüştür", Müdde-i Umumî ve Muâvinleri, Mukarrerât-ı Mühimme, Musahhih-i Mebâdî-i İlm-i Hukuk nâm kitaplar Bâbıâlî Caddesinde kitapçılarda bulunur.

Yazıhânesi eski Zaptiye Caddesinde Mısırlıoğlu Hanındadır...

(7 Teşrin-i Sânî 1895)

Bu da ayakkabıcınınki!

Kunduracı Mehmet Usta

Bayazıt'ta Misafirhâne-i Askeri tahtında Asâkir-i Şâhâneden mahrec kunduracı Mehmet usta zarif ve dayanıklı ayakkabı îmâliyle kesb-i iştihâr etmiş (ün kazanmış) hünerverdir. Pek çok zevât-ı kiram bu dükkânın daimî müşterilerindendir. Ayakkabı îmâlinde istîmâl ettiği eşyayı fabrikasından külliyetle mübâyaa ettiği için fiyatları da ehvendir. Bu gayûr (gayretli) işçi mevsim-i şitâda lastik yerine giyilmek üzere bir kundura ihdâsına muvaffak olmuştur ki bu kundura lastik biçiminde hafif ve zarif olmakla beraber rutubeti asla cezbetmiyor. Kışı çıkarmak için üç çift lâstik mübâyaa etmekten birkaç kuruş fazla vererek emtia-i dahiliyyemize rağbet ve ehlini teşvik ve tergîb etmek (isteklendirmek) muvâfık-ı hamiyyet bir hareket olduğundan pek çok zevâtın müracaatlarını me'mûl ediyor.

Mehmet usta dükkânına gelen zevâtın celb-i hoşnudîsine çalışır. Siparişleri günü gününe i'tâ eder. Kadın, erkek ve çocuk için hazır ayakkabıları da külliyetle bulundurur. Ez-cümle kışlık triko potinleri hem lâtif hem de ehvendir. Dayanıklı, zarif, ucuz mal almak isteyenlerin mezkûr dükkânı teşrifleri ilân olunur...

(13 Teşrin-i sânî 1895)

TARİH VE TOPLUMSAL BİLİMLER

RODERICK FLOUD*

Tarihin toplumsal bilimlerle öteden beri huzursuz bir ilişkisi olmuştur. Tarihçinin doğal eğilimi, öncelikli olarak şimdi ne olduğundan çok, eskiden ne olduğunu düşünmektir. Oysa, iktisatçıların ya da sosyologların, inceledikleri ekonomiyi ve toplumu geçmiş olayların nasıl belirlediğini görmezlikten gelemeyecekleri -çoğunun da böyle yapmayı zaten istemeyeceği- gibi, pek az tarihçi de yaşadığı dünyaya ilgisiz kalabilir. Yine de, tarihçiler fikir ve kurumların öncellerini bulmak ya da evrilmelerini araştırmak için öncelikle geçmişe bakarlar ve böyle bir araştırmayı, ister geçmişteki ister şimdiki bir olayı ciddi bir biçimde incelemenin vazgeçilmez önkoşulu sayarlar.

Tarih, Marc Bloch'un deyişiyle (*Apologie pour l'histoire*, Paris 1949; Türkçesi M. A. Kılıçbay, *Tarihçinin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985) "insanın zaman içindeki bilimi"dir. Tarihle çağdaş insan bilimlerinin arasındaki huzursuzlukların çoğunu yaratan da, zaman duygusu ve zaman içinde insan deneyimlerinin sonsuz gibi görünen çeşitlilikleridir. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri tarih yazıcılığı üstünde en etkili ve tutarlı gücü oluşturan Fransız Annales tarihçiler okulunun kurucularından olan Bloch için geçmişten günümüze kalan uçsuz bucaksız bilgi yığını, hem bizden işler bekleyen bir çağrı, hem de bir nimettir. Eğer yeterince geniş bir ufkumuz ve yeterince güçlü bir çözümleme yeteneğimiz varsa, zaman bize eski kuşak tarihçilerinden çoğunun uğraştığı "olaylar"ın gerisindeki "yapılar"ı ve "çakışmalar"ı ortaya koyabileceğimiz kadar bol malzeme vermiştir. Böyle bir ortaya koyuş, ancak öteki toplumsal bilimlerin yöntem ya da sezgilerinin tarihsel incelemelerde de kullanılmasıyla olanak kazanabilir ve öte yandan da, bu yöntemlerin geliştirilmesi için tarihin incelenmesi gereklidir.

Annales okulunun tarihle diğer toplumsal bilimlerin birliği ve karşılıklı bağımlılığı üstüne kendinden emin bildirimi, tarihin yeni disiplinlere kuşkuyla bakan geleneksel görüşüne karşı bir tepkiydi. Bu kuşkular, Annales okulunun savlarıyla çelişen iki farklı görüşe dayanmaktaydı: 19. yüzyıl sonlarında pek çok tarihçinin paylaştığı ilkine göre tarih, geçmişin hem bugün, hem de gelecek için yararlı olabilecek nesnel bir anlatısını ortaya koyma yeteneğiyle öne çıkar. Alman tarihsici (*historicist*) okulu için karakteristik olan ikincisine göreyse, tarih Barraclough'un söylediği gibi (Barraclough, *Main Trends in History*, NY 1979), "biricik (*unique*) olanın, ruhsalın ve değişimin alanı" ile ilgilenir. Bir başka deyişle, Annales okulu için bir güç kaynağı olan insan deneyiminin çeşitliliği, daha önceki tarihçilerin genellemeleri yadsımalarına ve bireysel eylemin incelenmesinde sezgiyi yüceltmelerine yol açmıştı.

Bu iki görüşten, tarihsiciliğin bireysel deneyimin incelenmesini vurgulayan ve böyle deneyimlerden genellemeler yapılmasını yadsıyan ikincisi, tarihle yeni doğan toplumsal bilimlerin arasını açmak bakımından daha etkili olmuştur. Genelleme olanaksızsa, o zaman tarih ancak kendisi için araştırılacak, yeni olgular aydınlığa çıktıkça değerlendirilecek ve yeniden değerlendirilecek, ama bir merak tatmininden ve belki zihin eğitiminden başka bir amaca hizmet etmeyecek demektir. Kaldı ki, tarihçinin sezgisi, ya da kendisini geçmişteki insanların yerine koyma duygusu (empatisi), insanların şimdi nasıl davrandıklarının bilgisine dayandırılamaz; çünkü tanım gereği, olaylar ve insanların bu olaylara tepkileri biriciktir. İşte bu nedenle tarihçi konusuna sorular ya da varsayımlarla yaklaşamaz, bunun yerine belgelerin konuşmasına izin vermek zorundadır.

Tarihsicilik böylelikle tarihin kapsamını daraltmıştır; çünkü bireysel deneyimin yakın plandan incelenmesinde sezgiyi vurgulaması, tarihçilerin birçok ekonomik ve toplumsal görüngüyü (fenomeni) hesaba katmalarını ya da kalabalıkların veya grupların davranışlarını incelemelerini engellemiştir. Krallar ve generaller çok çekici konular olabilirdi, ama özellikle de Rus devrimine ve faşizmin yükselişine sahne olan bir çağda, daha geniş bir tarihsel bakış açısı gerekliydi.

Böylesi geniş bir bakış açısı, hem Annales okuluyla hem de İkinci Dünya Savaşı dolaylarında Marksist tarihçiliğin artan etkisiyle gündeme gelmiştir. İlk Marksistlerden bazılarının -en hızlı karşıtlarının bireyciliği kadar- aptallaştırıcı bir aşırılıkla ekonomik belirleyicilik gütmelerine karşın, bu aşırılık gerek Annales'in gerekse Britanya deneyci (ampirisist) geleneğinde yetişmiş E. J. Hobsbawm, E. P. Thompson ve Christopher Hill gibi tarihçilerin etkisiyle kısa sürede törpülenmiştir. Bu sayede, Britanya'da Marksist tarih ve onun ABD'deki karşılığı

* Birkbeck Koleji, Londra Üniversitesi

olan "köktenci tarih", tarihsel ve özellikle de ekonomik güçlerin Marksistçe kategorileştirilmesinden oluşan bir harman geliştirmiş, ve bunu yaparken de toplumsal, düşünsel ve kültürel güçler üzerinde ısrarla durmuştur.

Tarihsel araştırma kapsamının ve yöntemlerinin böyle genişlemesi, toplumsal bilimlerin tarih üstündeki etkisini büyüttü. 1950'li ve 1960'lı yıllarda tarihçilerin kendilerine özgü örgütsel yapıları olan alt disiplinler geliştirme yolunda artan eğilimi bu süreci desteklemiştir. Bazı ülkelerde 1930'lardan beri, iktisat tarihi ayrı bir varlık kazanmış, onu da toplumsal tarih, kültürel tarih ve başka birçok daha küçük gruplaşma izlemişti. ABD'deki "yeni" iktisat tarihçileri hariç, bu yeni disiplinlerin üyelerinin çoğu, genel tarihçiler olarak yetiştirilmiş bulunmakla birlikte, doğal olarak, akraba toplumsal bilim disiplinlerinde fikirler ve yöntemler aramak eğiliminde olmuşlardır. Esas itibariyle 1960'larda ve 1970'lerde bu yoldan kurulan en sıkı ilişkiler, iktisat tarihi, tarihsel demografi, toplumsal tarih ve tarihsel coğrafya alanlarındaydı. Bütün bu alanlarda, toplumsal bilim kuramının ve niceliksel yöntemlerin gizil gücü (potansiyeli) hakkında artan bir farkındalık ve buna bağlı olarak da yararlı görünen her şeyi ödünç alma yolunda bir istek vardı.

Yandaşlarının kibirlice, karşıtlarınınsa alayla "yeni" dedikleri tarih, ilkin iktisat tarihinde ortaya çıkmıştır. Özellikle Britanya'da ve ABD'nde iktisatla iktisat tarihi arasında her zaman yakın ilişkiler olmuştu. Marx, Marshall, Keynes, Kuznets ve daha başka birçok iktisatçı, tarihsel malzeme ya da iktisat tarihi yapıtları kullanmışlardır. Öte yandan, Clapham gibi iktisat tarihçileri de, daha 1926'da iktisat tarihinin iktisat kuramına ve istatistiğe dayandığını vurgulamışlardır. Hatta Clapham, iktisatçıların boş kutularını doldurmak için tarihçilere gereksinim olduğunu da ileri sürmüştü ("On empty economic boxes", *Economic Journal*, 32, 1922). Dolayısıyla, 1960'lı yıllarda, demiryollarının ABD ekonomisi üstündeki etkileri hakkında iki araştırmayla (R. W. Fogel, *Railroads and American Economic Growth*, Baltimore 1964; A. Fishlow, *American Railroads and the Transformation of Ante-Bellum Economy*, Cambridge, Mass. 1965) başlayarak gelişen "yeni iktisat tarihi" eski bir geleneğin içinde yer alıyordu, ancak neoklasik iktisada dayalı varsayımların nicel olarak değerlendirilmesindeki ısrarı yeniydi.

"Yeni" iktisat tarihi, özellikle de -ilk yandaşlarının iktisatçı olarak eğitildikleri- ABD'de çoğu iktisatçılar tarafından kolayca kabul edilmiş, ama tarihçiler tarafından kuşku ya da husumetle karşılanmıştı. Kuşku, çok değişkenli istatistik yöntemlerinin, özellikle de regresyon analizinin kullanımına karşı duyulan sakınganlıktan, husumetse, ekonomik modellerin gerisindeki davranışsal varsayımlardan ve tarihsel araştırmalara "karşı olgusal" (*counter-factual*) gibi bir yenilik (bidat!) getirilmesinden kaynaklanıyordu.

Tarih öğrencileri öteden beri varsayımsal tarihe, Kleopatra'nın burnu daha az güzel olsaydı neler olacağını hayal etmeye karşı uyarılmışlardı. Bu yüzden "yeni" iktisat tarihinin ilk araştırmalarından en çarpıcı olanının, demiryolları yapılmamış olsaydı Amerikan ekonomisinin başına ne geleceği sorusuna dayandığını görünce dehşete kapıldılar. Bu yapıtın yazarı olan Robert Fogel'in, tarihsel nedenselliğin açıkça ya da örtük bir biçimde "varsayımsal tümdengelimsel (*hypothetico-deductive*) modeller"e dayanmak zorunda olduğunu ileri sürmesi, onlara daha da korkutucu gelmiştir. Fogel'e göre tarihçi, incelediği sonucu, yani tarihsel "olgu"yu belirleyen değişkenlerin etkileşimi için bir model kuracak ve bağımsız ya da belirleyici değişkenlerde birtakım farklılaşmalar olduğunu düşünerek savladığı nedenselliği irdeleyecektir.

"Yeni" iktisat tarihi, 1960'lı yılların sonunda çok hızla gelişti ve ABD'deki iktisat tarihinin başat biçimi oldu. Bu yayılımın yanı sıra, R. W. Fogel ile S. L. Engerman'ın 1974'te "Çarmıhtaki Zaman" (*Time on the Cross*) adlı kitaplarını yayımlamalarından sonra, görüş ayrılıkları da büyümüştür. Bu açıdan, "yeni" iktisat tarihçilerinin kendi aralarında ve onlarla daha geleneksel tarihçiler arasında, Amerikan siyah köleciliğinin ekonomisi üstüne tartışmalar yapıldı ve Fogel ile Engerman'ın üstünde çalıştıkları verileri içeren bilgisayar kayıtlarının araştırıcılara açık olması kavgayı daha da kızıştırdı. Bu paradoksal bir durumdu; çünkü "yeni" tarihe yöneltilen ilk eleştirilerden biri, bulgularının tam da nicel oldukları ve bilgisayara yüklü verilere dayalı bulundukları için denetlenemez olmasıydı. Üstelik, "Çarmıhtaki Zaman"ın bulgularıyla ilgili savlar, "yeni" tarihçilerin döküldüklerini ve kendilerini rezil ettiklerini iddia eden tarihçiler tarafından geniş ölçüde yanlış anlaşılmıştı; aslında bu savlar, "yeni" yöntemlerin üstün olduklarına dair ortaklaşa bir varsayıma dayanmaktaydı.

Tartışmalara karşın, "yeni" iktisat tarihi -neoklasik iktisadın varsayımlarına bağımlılığı hakkında birçok kuşku kalmış olsa da- şimdi bu alanın başat yöntemi olarak sağlamca yerleşmiş bulunmaktadır. Toplumsal bilimlerden alınmış yeni yöntemler, demografik tarih alanında da buna benzer bir başarı kazanmış, ama o alanda karşıtlık daha az yoğun olmuştur. 1960'larda çalışan Fransız bilginleri, özellikle de Louis Henry, nüfus tarihini çözümlemekte yeni yöntemler geliştirdiler. Bunların en önemlisi "aile kurgulaması", yani bütün bir topluluk için soyağaçları çıkartmaktı. İngiltere'de "Cambridge Nüfus Tarihi ve Toplumsal Yapı Grubu" ve İskandinavya'da başkaları tarafından izlenen bu yöntem, henüz müthiş maliyetine değeceğini kanıtlayamamıştır. Buna karşılık vaftiz, evlenme ve cenaze kayıtlarının toptan (*aggregative*) çözümlenmesinde kullanılan farklı ve yeni yöntemler, zahmetlerine değeceğini gösteren sonuçlar verdiler. Bunlardan en önemlisi de, Wrigley ve Schofield'in 1981'de yayımlanan *Population History of England* adlı, İngiltere'nin dört yüzyıllık nüfus tarihini yeniden kaleme aldıkları eserleridir.

Belki de çabanın çoğunun nüfustaki değişmele-

ri betimlemek için harcanması yüzünden, demografik tarih bu değişmenin nedenlerini çözümlemekte hâlâ zayıftır. Fakat tarihin, özellikle aile ve hane oluşmasına ilişkin tarihsel süreçlerin bilgisayar simulasyonuyla araştırılmasında en çok ilerleme sağlanan alanı da budur (K. W. Wachter, *Statistical Studies of Historical Social Structure*, NY 1978). Bu konu şimdilerde, bir zamanlar hafife alınan jenealoglar ya da aile tarihçileriyle gitgide daha çok etkileşen artan sayıdaki toplumsal tarihçilere de çok ilginç gelmektedir. Bugün artık, birçok toplumsal sürecin ancak makro düzeyde verilere bakılarak, ailelerin ya da başka toplumsal grupların uzun dönemler boyunca izlenmesi ve ilişkilendirilmesiyle anlaşılabileceği teslim ediliyor. Tarihçi ve sosyal antropolog Alan Mac Farlane'in bir İngiliz köyüyle ilgili olarak dört yüzyıl boyunca tutulmuş kayıtları incelediği araştırması bu tip çalışmalara iyi bir örnek oluşturmaktadır (*Records of an English Village: Earls Colne 1400-1750*, Cambridge 1980-81). Ayrıca toplumsal tarihçiler -Philadelphia Toplumsal Tarih Projesi'ndeki toplum ve şehir tarihçilerinin yaptıkları gibi- söz konusu mikrodüzey verilerle toplumsal ve coğrafi hareketliliği de araştırmaktadırlar.

Siyasal bilimin yöntemleri de, "yeni" siyasal tarihe katkıda bulunmuştur. Bu alanda öncü, W. A. Aydelotte oldu (*Quantification in History*, NY 1971); ama onun ardından da, özellikle ABD'nde ve Almanya'da oy verme kayıtlarından yararlanarak yetkin çalışmalar yapan tarihçiler geldi (bkz. J. M. Kousser, "Quantitative Social Science History," [der.] C. Kammen, *The Past Before Us: Contemporary Historical Writing in the United States*, Ithaca NY 1980).

Son yirmi yılda, iktisat tarihinde ve toplumsal tarihte olduğu gibi siyasal tarihte de yapılan yenilik getirici araştırmaların çoğu nicel yöntemler kullanmış ve büyük tutarlarda veri toplamaya dayanmıştır. Çağdaş toplumsal bilimciler, arşivlerde yatan ve (şu sıralar yürütülen araştırmalarda hayal bile edilemeyecek kadar) büyük örneklemlerin alınabileceği, araştırıcı eli değmemiş devasa kanıt yığınlarından habersizdir. Bu malzemeden yararlanma çabaları yeni sorunlar doğurmuş ve tarihçileri yeni çalışma yöntemleri bulmaya zorlamıştır. Eskiden bireysel akademisyenliğin hüküm sürdüğü bu alanda grup çalışması normal hale gelmiştir. Arşivleri taramak için araştırma yardımcısı ordularının işe koşulmasıyla, tarihsel araştırmalar çok daha pahalılaşmıştır. Şimdi artık arşivlerde bilgisayar terminalleri boy gösteriyor. En çarpıcı olanıysa, toplumsal bilimlerden alınma nicel yöntemlerin kullanılmasıyla tarih yazıcılığı sözlüğünün değişmiş olmasıdır. Bir zamanlar sezgi ve alıntının egemen olduğu tarih dilinden, şimdi regresyon katsayıları ve faktör hesapları taşıyor.

"Yeni" tarih başlangıçta "ayrılıkçı" olma eğilimindeydi: iktisat, toplum ve demografi tarihçileri kendilerinin ayrı beceri ve ilgilerini vurguluyorlardı. Yakın zamanlardaysa, araştırıcılar bu türlü bölünmeleri aptalca bulmaya başladılar. Dolayısıyla, şimdilerde yeni yöntemlerin birleştirici nitelikleri üstünde yeni bir ısrar var. ABD Toplumsal Bilim Tarihi Derneği'nin kurulması, bu eğilimin sonuçlarından biridir.

Her şeye rağmen, yeni tarih biçemleri (üslupları) arasında toplumsal bilim tarihinin bir tekeli olduğu söylenemez. Emmanuel le Roy Ladurie'nin önderliğindeki Fransız tarihçileri, geçmiş düşünce ve davranış tarzlarını yansıtan bir "mentalite" (zihniyet) tarihi geliştirmeyi başardılar. Ladurie'nin en ünlü ve tanınmış kitabı olan *Montaillou* (Paris 1978), Engizisyon kayıtları aracılığıyla bir Fransız ortaçağ köyünün yaşamını betimlemektedir. Philippe Aries'in yapıtı da (*Centuries of Childhood*, Londra 1962), geçmişin incelenmesinde psikolojik araştırmanın olanaklarını göstermiştir.

En çarpıcı gelişme, birçok ülkede, özellikle de Batı Avrupa'da "halkın tarihi"nin ortaya çıkması oldu. Gerek geleneksel tarihçilerin seçkinlerin davranışları üstünde yoğunlaşmalarına, gerekse yeni toplumsal bilim tarihçilerinin karmaşık yöntemlerine tepki olarak, Britanya'daki Tarih İşliği (*workshop*) grubu ya da Almanya'daki *Alltagsgeschichte* (gündelik tarih) akımının yandaşları gibi "halkın tarihçileri", işçilerin tarihinin işçiler için ve işçiler tarafından yazılması gerektiği üzerinde ısrar ediyorlar. Bu tarihçi grupları özellikle, meslekten olmayan çok sayıda kişiyi tarih araştırmasına çekmekte başarılı oldular.

Bu yeni yöntemlere de, toplumsal bilim tarihçilerinin yöntemlerine de hâlâ karşı çıkılıyor. Örneğin, tarihin yöntemi üstüne İngilizce'de en bilinen metin olan G. R. Elton'ın *The Practice of History* (Londra 1967) adlı kitabı, gelenekçi bir biçimde, tarihçinin "elindeki kanıtlara hizmet etmekle yetinmesi, onların ne dediğini iyice anlayıncaya kadar özgül sorular sormaması gerektiği"ni ileri sürmektedir, çünkü "çok geçmeden bunlara karşı sorular akla gelecek, ama bunlar kanıtların düşündürdüğü sorular olacaktır". Bir başka seçkin tarihçi olan Lawrence Stone'un anlatısal (*narrative*) tarihi canlandırmanın ve toplumsal bilim tarihçilerinin pahalıya çıkan model kurmalarını yadsımanın artık zamanı geldiği yolundaki görüşlerini de ("The revival of narrative", *Past and Present*, 85, 1979) birçokları paylaşmaktadır.

Bütün bu anlaşmazlıklara ve yeni yöntemler kullanmasına karşın tarih, hem bilim hem sanat olma kimliğini, geçmişin hem kâşifi hem de yorumcusu olma rolündeki uyumunu koruyor. Ortalığı karıştırma, hatta alevlendirme gücü, siyasal tartışmalarda yerli ya da yersiz tarihsel koşutlukların öne sürülmesiyle her zaman kanıtlanmakta; duygulara en açık olan bu akademik disiplinin tutkuları ve retoriği toplumsal bilimcileri huzursuz etmekte ve akıllarını karıştırmaktadır. Toplumsal bilimlerin tarihçiye en büyük armağanı, basitleştirme ve genelleme gücüdür. Buna karşılık, tarihten alacakları en büyük ders de insan davranışının çeşitliliği ve önceden kestirilemezliği olabilir. ■

Çeviren: Mete Tunçay

TÜRK SANATINDA
FİL FİGÜRLERİNİN SEMBOLİZMİ

YRD. DOÇ. DR. YAŞAR ÇORUHLU

Türk Sanatında fil figürlerinin sembolizmi Budizm ile olan ilişkiler neticesinde ve zaman zaman bir kısım Türk kavimlerinin bu dini kabul etmesiyle gelişmiştir.

İS 1. yüzyıldan itibaren Batı Türkistan'da Budizm yayılmaya başlamış, bazı Göktürk yöneticileri Budizm'i kabul etmişlerdi. Budizm'in girdiği önemli bölgelerden olan Afganistan, 5. ve 6. yüzyıllardan önce Akhunlar, sonra Göktürkler tarafından alınmıştı. Budizm'in Doğu Türkistan ve buradan Uzak Doğu'yu yayılışı İpek Yolu vasıtasıyla gerçekleşmiş, 9. yüzyılda Turfan'da ilk devlet kurdukları andan itibaren de Uygurlarda yayılmıştı.[1]

Fil ve fil ile ilgili sembolik manaları veren çeşitli hususlar Hindistan'da Budizm'den önce de vardı. Hint mitolojisinde fil birçok ilahın bineği olan asil bir hayvan olarak tanınır. Dolayısıyla, genellikle beyaz olan bu fillller, o tanrıların birer tanıtıcı sembolü olmaktadırlar. İndra'nın fili Airavata'dır ve bunun üzerine binerek, Garuda'ya binmiş olan Krişna ile mücadele eder. Benzeri şekilde tanrı Kama'da bir fil üzerine biniyor, Şiva ise Asurları öldürmek için fil postuna giriyordu.[2]

Fil aynı maksatla kullanılmak üzere daha sonra Budizmi kabul eden birçok kavmin sanatına da girmişti. Örneğin Tibet mitolojisinde de bazı tanrıların sembolü mavi veya beyaz renkli fil idi.[3] Aynı husus Türkler için de söz konusu olmuştur. Budizm'le ilgili Türkçe birtakım metinlerde[4], Türklerin egemen olduğu topraklardaki sanat eserlerinde ve bilhassa Uygur freskolarında bir fil üzerine binmiş olan tanrıların tasvirlerine rastlıyoruz.[5] Bu konudaki tasvirlere Kumtura'dan bir duvar resmini örnek olarak verebiliriz. Resimde görülen ve elinde flamalı mızrak tutan bir figür, ihtimalen bir tanrıya, önemli bir dini figüre veya bunlar kadar ehemmiyetli olan bir kahramana işaret ediyor olmalıdır (Çizim.1).[6]

Resim 1: ***Humayunnâme*** **minyatürü, Ray'ın zenginliğini gösteren resimde, bu saltanata işaret etmek üzere bir tahtı taşıyan beyaz fil yer alıyor (Osmanlı Devri). (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Env. R. 843, Vr. 440 b.)**

Bu örnekte olduğu gibi, Tun-huang veya Doğu Türkistan freskolarında fil üzerine oturan çeşitli tanrı tasvirlerine rastlıyoruz.[7]

Mesalâ Tun-huang'daki 17 numaralı mağara tapınağında (Uygur dönemine denk düşen) 8-9. yüzyıla tarihlenen ipek üzerine yapılmış bir resimde (57 cm X 18,5 cm), Bodhisattva Samantabhadra'yı bir kutsal beyaz fil üzerinde görüyoruz. Benzeri bir tasvir olarak yine 17. mağara tapınağında Çin'in Tang hanedanı çağına denk düşen resimde aynı şekilde bir fil ve arslanın üzerinde oturan Bodhisattva'ları görmekteyiz (140,7 cm x 97 cm).[8]

Aslında Çinliler ve Türklerin daha erken çağlarda, bir hayvan olarak filden haberdar oldukları kısmen düşünülebilir. Nitekim çok eski devirlerde Çin'de fil şeklinde tasavvur edilen tanrılar da vardı. Eberhard'ın bize bildirdiğine göre Shang sülalesi zamanında (MÖ 1450-1050), Shantung eyaletinin bir bölgesinde "Shun" adında, fil biçiminde tasavvur edilen ve tarlaları çiğneyip çift süren bir tanrıya inanılıyordu.[9]

Fil eski Çin'de aynı zamanda, kuvvet, ariflik, akıllılık, zekâ, basiret, sağduyu, enerji, hakimiyet, hükümranlık gibi kavramlarla ilişkili olan hayvanlardan biriydi.[10]

Fil figürlerinin sembolizmi özellikle Budizmle beraber, bütün Budist topluluklara girdiği için

çok geniş bir alana yayılmıştı. Onun bu devredeki ilk sembolizmi Buddha'nın şahsıyla ilgiliydi. Çünkü beyaz fil Buddha'nın en önemli sembollerinden biri olarak ele alınmaktadır. İnanışa göre Buddha çağlar öncesinde Buddha olmaya karar vermiş bir kişiydi. Ancak Buddha olabilmesi için kendisini olgunluğa eriştirecek birtakım aşamalardan geçmesi gerekiyordu. Onun ilk kişiliği Sumedha, ikinci kişiliği Vessantra (Vessantara) idi.[11]

Vessantra onun Buddha olmadan evvel, yeterince olgunlaştığına karar verdiği son kişiliği olarak kabul edilmektedir. Doğu Türkistan'daki freskolarda zaman zaman tasvir edilen Vessantra ünlü Jataka (Câkatam) hikâyelerinin bir parçasıdır. Bu hikâyede iyi huylu Vessantra babası kral tarafından karısı ve çocuklarıyla birlikte bir ormana sürgüne gönderilir. Önce bir araba ve bazı eşyalarla yola çıkan aile, eşyalarını insanlara dağıtır, arabalarını ise dilenci Brahmanlara verirler. Binbir zahmetle dağlara çıkan ve inzivaya çekilen Vessantra ve yanındakiler, hayatları boyuncu çektikleri zahmetlere rağmen iyilik yapmaktan ayrılmazlar. Bunu gören tanrılar Vessantra'yı yüceltir ve ailesine yardımda bulunurlar. İyiliğe düşkünlüğü nedeniyle ona muhteşem dindar bir beyaz fil hediye edilir.[12] Miran sitesi M. V. Tapınağı'nda Vessantra hikâyesi ile alakalı olarak yer alan bir frizde ihtimalen Buddha ile ilişkili olarak- bir beyaz fil ve önünde sürücüsünün tasvir edildiğini görüyoruz. Filin sürücüsü bir prens kılığında, başında tacıyla belirtilmiş olup muhtemelen prens Vessantra'ya işaret etmektedir (Çizim 2).[13]

Bürünmüş olduğu bu kişilikle hayatını tamamlayan Buddha, artık gerçek manada Buddha olarak doğmaya karar verir. Plsuddhodana'nın karısı bir gece rüyasında bir beyaz filin döl yatağına girdiğini görür ve sonra hamile kaldığını anlar. Zamanı gelince de Lumbini'deki bir koruda bir ağacın altında Buddha'yı doğrur.[14] Bir başka mitolojik rivayete göre de, Kraliçe Maya'ya Buddha'nın (dünya yöneticisi bir hükümdarın) doğacağı, bir beyaz filin ona görünmesi ile bildirilmişti.[15]

Resim 2) *Şehnâme* minyatürü, Zâloğlu Rüstem'in kızgın fille mücadelesi. (Keir Koleksiyonu.)

Buddha maiyetiyle birlikte tasvir edildiği zaman yanında sadakatini (aşkla bağlılığını) bildiren fil ve maymunlar da bulunuyordu.[16] Buddha ve bazı Budist tanrıların binek hayvanı olan fil (Çizim1) genellikle "altı dişli beyaz fil" olarak tanımlanır.[17] Bir fili binek hayvanı olarak kullanan Buddha onunla bazı mucizeler de gösteriyordu. Bir keresinde bir fili bir duvarın üzerinden atlatmayı başarmıştı.[18] Buddha'nın çeşitli vasıfları fil ile sembolik olarak açıklanmıştır. Bir fil terbiyecisine benzetilen Buddha insanların terbiyesi ile uğraşır. O ıstıraba katlanabilen, şimşek ya da yıldırımdan korkmayan yalnız bir fil olarak kabul edilir. Filin ayak izi de Buddha ile ilişkili görülür.[19]

Fil Budizmi benimsemiş topluluklarda, hatta Türkler gibi daha sonra İslâmiyeti kabul etmiş topluluklarda dahi hükümdarlığın debdebe ve ihtişamının, gücünün ve kuvvetinin sembolü olmuştur.[20] Bu sembolizme bağlı olarak enerjinin, zekânın ve basiretin sembolü olarak görülmüştür. Uygur duvar resimlerinde ihtimalen beyaz renginden ötürü temizliğin, saflığın, iyi niyet ve sadakatin timsâli olarak da tasvir edilmiş olmalıdır.[21] Çoğu kez sırtında alevli bir mücevher taşıyan[22], hukukun mücevheri olarak kabul edilen[23] fil, Buddha'nın Budistlerce evrensel kabul edilen hükümdarlığının sembolü olarak kabul edilmiştir.[24]

Hükümdarlık sembolizmine bağlı olarak filin aynı zamanda önemli bir taht sembolü olduğunu görüyoruz.[25] Örneğin Tibet Budizminde bu konuya ölüler kitabında şu şekilde değinilmektedir: "Ey soylu oğul, dikkatle dinle. İkinci gün, suyun saf şekli beyaz bir ışık gibi parlayacak. Bu anda koyu mavi Doğu krallığı olan üstün bilgi krallığından, elinde beş dallı dorjeyi tutan, mavi renkli fil tahtına oturmuş, Mâmakî Ana'nın (Tibet'in ana tanrıçası) sarıp sarmaladığı, Bodhisattvalarla çevrili Bhagavân Akshobhya Vajra-Sattva gözükecek."[26]

Bu taht ve hükümdarlık sembolizmi esasını Budizm'den alarak Türklerde ve diğer Budist topluluklarda yaygın olarak kullanılmıştır. Williams'a göre Budist Burma ve Siam kralları da yeri sarsan bu kuvvetli hayvanı

evrensel hükümdarlığın bir sembolü olarak görüyorlardı.[27] (Filin taht sembolizmi ile ilgili bazı İslâmi örnekler için bkz. Çizim 3-4, Resim 1) Esasında daha evvel ele aldığımız fil üzerine binen insan tasvirlerinin de taht sembolizmi ile alakasının olduğu düşünülebilir.

Gerek Budizm'de gerekse Budizm'den önceki Hindistan'da, Türkler gibi sonradan Budist olmuş milletlerce de bilinen çeşitli destan, hikâye ve dini metinlerde filin açıkladığımız şekildeki veya benzeri türdeki sembolizmine işaret eden bilgiler mevcuttur. Örneğin Kusa Jataka bir fil bayramından bahseder, Matiposaka Jataka ise ibadet etmek üzere taş fil tasvirlerinin yapılışından söz eder. Bunlar gibi birçok metinde özellikle beyaz filden söz edilir. Bazen bu filin uçabildiğinden de bahsedilir.[28]

Jataka hikâyelerinde Buddha'nın girdiği biçimlerden biri olarak, onu temsil eden, beyaz

Resim 3) Muhtemelen kutsal fil Ganesha'ya işaret eden yüksek kabartma. Kızıl (Doğu Türkistan). (A. Von Le Coq'dan.)

ve altı dişli filin öyküsünü okuyoruz. Uygurca yazılmış bu hikâyeye göre Buddha altı dişli beyaz bir kutsal fil olarak Himâlaya dağlarının yamacında yaşıyordu. Yine fil vecheli olan iki karısından birine çiçek vermeyi unutunca, ötekini kıskanan kadın intikam almayı düşünür. Bu kadın ölümünden sonraki doğuşunda kraliçe (Benares Kraliçesi) olmak için ilahlarına dua eder. İsteği gerçekleşir ve öldükten sonra bir hükümdarın kızı olarak dünyaya gelir. Brahmadatta ile evlenir.

Kraliçe intikam almak amacıyla, kocasına rüyasında altı dişli olan bir fil gördüğünü söyler ve bu filin dişlerini ister. Ancak hiçbir avcı bu filin yerini bilemeyince, kraliçe rüyasında gördüğünü iddia ederek, filin yerini tarif eder ve bir zehirli oku avcıya verir. Avcı bu okla fili vurduğu zaman, kutsal fil hiçbir nefret hissi duymadan avcıya yardım eder. Bu arada ilahlar kralı İndra neden bu acıya katlandığını, sonraki doğuşunda İndra olmak isteyip istemediğini sorar. Filin maksadı yalnızca iyi bir örnek teşkil etmek olduğu için dişleri yeniden çıkar.[29]

Başka bir Budist hikâyede fil Buddha'ya hizmet eden bir hayvandır, fili taklit etmeye çalışan

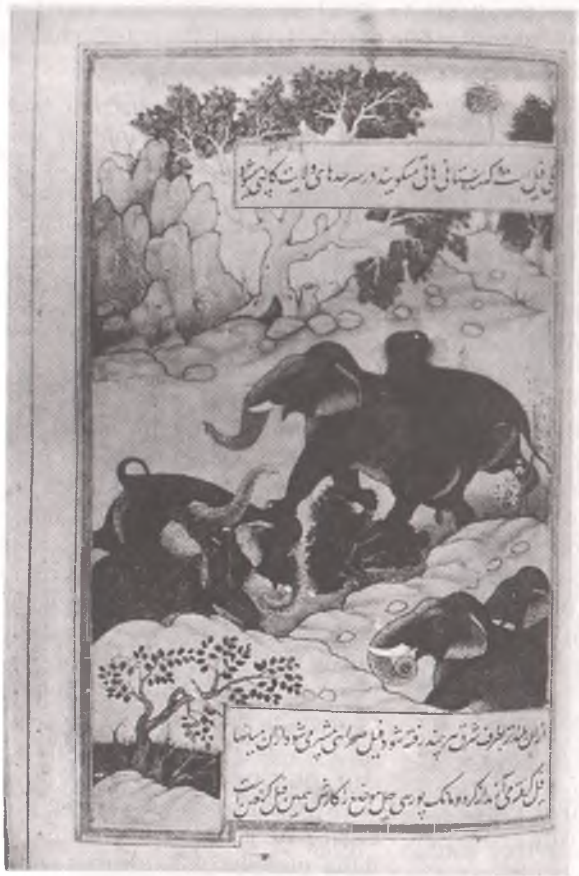

Resim 4) 16. yy. *Babürnâme* minyatüründe vahşi filler. (Br. Museum, Env. Or. 3714, Vr. 378a). Resim 5) Gövdesi insan-hayvanlardan oluşan ve sürücüsü cin olan fil, 16. yy. Babûrlu devri. (Paris B. Nationale, Env. 1768, Vr. 156b.)

Resim 6) Osmanlı Devri *Humayunâme* minyatürü. Behruz isimli tavşanın beyaz ve benekli fillerle karşılaşması. (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Env. R. 843, Vr. 230a.)

Resim 7) *Acaib-el Mahlukat*'dan iyi nitelikli bir hayvan olarak bahsedilen filin tasviri. 14. yüzyıl. (Freer Gallery.)

bir maymun da bu duruma üzülmektedir. Durumu gören Buddha fili terk edince, fil üzüntüsünden ölür. Bir diğer hikâyede ayağından dikeni çıkaran adama iyiliğinin, minnetarlığının işareti olarak yavrusunu verir. Bir başka metinde ise savaşçı bir vahşi filin söz konusu olduğunu ve diğerlerinden farklı olarak bir hikâyede de dolandırıcı filin bulunduğunu öğreniyoruz.[30]

İslâmiyetten önce freskolarda ve İslâmiyetten sonra ise minyatürlerde filin av sahnelerinde (hatta savaşlarda) binek hayvanı olarak yer aldığını görüyoruz (Çizim 4-5).[31]

Budizm'de büyük hakikate götüren doğru yolu ifade ettiğine inanılan Dhammapada'da, filin ıstıraplara katlanabilen sabırlı, zeki bir hayvan olduğu anlatılmaktadır. Burada fil sabır yoluyla doğru yola ulaşacak insanlara misal olarak gösterilen bir semboldür: "(320)-kırıcı sözlere, bir savaşta düşman oklarına mukavemet gösteren bir fil gibi, sabredeceğim. Çünkü insanların çoğu kendini-kontrol yetisinden yoksundur. (321)-İnsanlar savaşlarda eğitimli fillerden yararlanırlar. Aynı şekilde, insanların en iyileri de kötü davranışlara huzur içinde sabır gösterebilen kendini eğitmiş kişilerdir... (326)-Geçmiş günlerde, aklım bencil isteklerimin, şehvetimin ve zevklerimin peşinden sürüklenir dururdu. Bugün, bu akıl, eğiticisinin kontrolü altındaki vahşi bir fil gibi, kontrol altında ve doğru yola girmiş durumda... (330)... Yaşam yolunda yalnız olmak aptal bir kişiye yoldaş olmaktan yeğdir. O kişi, tüm günahları geride bırakarak birkaç istekle ve birkaç endişe ile, Ormanda yalnız başına dolaşan bir fil gibi, yolculuğunu tek başına sürdürmelidir..."[32]

Fil ile ilgili öyküler eski Pançatantra hikâyelerinde de yer alır.[33]

Fil, Budist tasavvurlarda eski Türk kültüründe önemli bir yer tutan dört yön sembolizmi ile ilgili olarak da karşımıza çıkmaktadır. Güneyin sembolü olarak kabul edilen fil, aynı zamanda güneyin tanrısı Virudhaka'ya veya Brahmanlarda Yama'ya işaret eder.[34]

Budist kültürde ve onun kaynaklarını teşkil eden eski Hint kültüründe Ganesha isimli bir tanrı vardır. Genel olarak fil başlı, dört kollu olan ve insan vücutlu olarak gösterilen bu ilah, tarlaların ve ürünün iyi olması için çalışmayı anlatan tasavvurun cisimlendirilmiş şeklidir. Genellikle yaşlı olarak gösterilen Ganesha birçok yerde "iyi insanın" ve "iyiliğin" sembolü olarak ele alınmıştır. Kendilerine yardımcı olduğuna inandıkları için halk tarafından çok tutulan bir ilahdır.[35]

Aynı zamanda tek dişli ve göbekli olarak tasavvur edilmiş bu ilaha engellerin kaldırıcısı, hik-

metin ve sağduyunun tanrısı olarak dua edilir. Elleri genellikle bir kabuk (bağa), bir disk, bir sopa veya üvendire ve bir suzambağı tutuyor olarak tasvir edilmiştir. Ganesha'nın fil başlı ve insan vücutlu oluşunu açıklayan birçok mitolojik hikâye vardır.[36] Ganesha figürleri Budist Türk Sanatında özellikle Doğu Türkistan eserlerinde görülür.

Hoço şehrinde A Tapınağı olarak isimlendirilen mabette bulunan, muhtemelen 8-9. yüzyıla ait bir el yazması kitapta yer alan Manihaist Uygur minyatürü (12,4 cm X 25,5 cm) konumuz açısından oldukça ilgi çekicidir.

Bu resim büyük bir ihtimalle Uygur hükümdarı Bögü Kağan'ın 762 yılında Mani dinini kabul edişini tasvir etmektedir. Ancak bununla birlikte Uygur hükümdarının bir Manihaist tapınağı ziyaretini ya da Manihaistlerin Hoço'ya gelerek yerleşmesini de gösteriyor olabilir.

Berlin'de (Staatliche Museen Kat. Nu. IB 4979) muhafaza edilen bu Uygur minyatürünün yer aldığı sayfa ifade edildiğine göre Dr. G. Huth'un ziyareti sırasında defineci Türklerden satın alınmıştı.

Aslında, iki tarafında birbiriyle alakalı iki minyatürün bulunduğu sayfada bizi ilgilendiren sahnede, yukarıda solda hükümdar ile arkasındaki beyler görülmektedir. Hükümdar olduğu düşünülen şahıs elini başrahibe uzatmıştır. Bu kısmın hemen aşağısında yer alan kanatlı iki melek hükümdarın ve başrahibin ruhunu temsil etmektedir.[37] Minyatürün alt sağ tarafında Hinduist kökenli ama Budizm'de de yeri olan dört tanrı figürü görülmektedir. İlk figür fil başlı olarak tasvir edilmiş olup, bunun az yukarıda sözünü ettiğimiz fil-tanrı Ganesha olduğu sanılmaktadır. Diğer figürlerden domuz başlı olan Vişnu'yu, üçüncüsü Brahma'yı ve en sağdaki ise Şiva'yı temsil ediyor olabilir. Yukarıda belirttiğimiz genel sembolizme atıfta bulunan bu resminde, Ganesha, ten renginde yapılmış, burnunun (fil hortumunun) altı beyaz ve siyah çapraz çizgiyle belirlenmiştir. Kafasında taşıdığı beyaz bandın üzerinde ziynet plakaları (taç?), kollarında ve boynunda altın takılar bulunmaktadır. Kıyafetinde, yeşil, eteğinde altın baskı bulunan bir önlük, sol omuzunda bir mavi atkı bulunuyor. Ganesha ellerinden birinde kırmızı çizgilerle bezenmiş, yassı bir altın çanak tutmaktadır. Figürün başının etrafında koyu yeşil bir hâle bulunmaktadır.[38]

Doğu Türkistan'da Kızıl'da çok tahrip olmuş büyük tapınağın kutsal iç bölümünde bulunmuş ve ne olduğu tam olarak anlaşılamayan kürsü şeklindeki bir eser üzerinde, ihtimalen yine Ganesha ile ilgili olabilecek veya filin sembolizmine işaret eden mitolojik bir konuyla alakalı, bir fil ile insan başının karışımından oluşan bir kabartma söz konusudur. Fil hortumu, başı ve ayağıyla biraz stilize edilmiş olarak verilmiştir. Filin dişleri tasvirde yer almamıştır, kulakları da pek iyi ifade edilememiştir. Muhtemelen Ganesha olduğunu kabul ettiğimiz hayvan figürünün, gözçukuru şişlikleri kadın figürünün göğüslerini meydana getirmektedir. Yukarıda yer alan kadın başı ise Gandhara heykel sanatının özelliklerine uygun olarak ele alınmıştır (Resim 3).[39]

Fil ile ilgili çeşitli türden eserlere ait örnekler istenildiği kadar çoğaltılabilir. Orta Asya Türk sanatı ve diğer toplumların sanatları bu yönden hayli zengindir (Resim 4).[40] Bu nedenle burada İslâmiyet öncesine dair bir kısım örnekleri ele almaya gerek görmüyoruz. Zaten sembolik anlam aşağı yukarı aynı şekilde gelişmektedir.

İslâmiyetten sonra Asya ve Anadolu Türk sanatında tabii olarak filin tanrılarla ilgili sembolizmi ortadan kalkmıştır. Ancak İslâmiyetten önceki fil binicisi tanrıların yerini zaman zaman velilerin (şeyhlerin) aldığını görüyoruz. Meselâ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki 17. yüzyıla ait bir falnâmede bir veli olan Ali bin Musa'nın fil üzerine binmiş vaziyetteki tasviri yer almaktadır.[41]

Fil güç, kuvvet ve büyüklüğünden dolayı kahramanların yiğitliğinin, güç ve kuvvetinin, hükümdarların ihtişam ve debdebesinin bir sembolü olmaya devam etmiştir. O zaten güç ve kuvvet sembolü olan önemli birkaç hayvandan biridir.

Firdevsi'nin *Şehnâme*'sinde Sultan Mahmud övülürken onun vücut bakımından bir kükremiş fil gibi olduğu belirtilmektedir.[42] Aynı şekilde İbni Bibi'nin *Selçuknâme*'sinde Sultan Gıyasseddin'den söz edilirken onun "fil gibi kuvvetli" olduğunun özellikle vurgulanması da bu konuya işaret etmektedir.[43]

Şehnâme'de hükümdarın bedenî gücünü anlatan ifadelerden başka, Feridun'a hükümdarlarının özrünü bildirmek üzere giden elçilerin geri döndükleri vakit anlattıkları şeyler filin tahtın ve hükümdarlığın sembolü olmaya devam ettiğini göstermektedir: "(1908)-Feridun'un bir yanında filler, bir yanında da arslanlar vardı. Dünya onun tahtının altında idi. (1909)-Altın tahtını filler sırtında tutuyor, erkek arslanlar boyunlarında mücevherlerle süslü gerdanlıklar taşıyorlardı.". Yine *Şehnâme*'de Feridun öldüğü zaman mezarın içine fildişinden bir taht koyulduğu ve üzerine de bir taç asıldığı anlatılmaktadır.[44]

15. yüzyıla ait, Nizamî'nin *Hamse*'sinden bir minyatür filin taht sembolü olduğuna dair güzel bir örnek teşkil eder. Bir astroloğun savaş için uygun anı tespit etmeye çalıştığı minyatürde, Hüsrev'in beyaz bir fil üzerine kurulmuş tahtta elinde bir topuzla bağdaş kurarak oturmuş olduğunu görüyoruz (Çizim 4). Çizim 3, Resim 1'de yer alan Topkapı Sarayı Müzesi 2152 no.'lu albümden bir minyatür ile, *Humayunname*'den alınan bir başka minyatürde üzerinde binicilerinin bulunmadığı fillerin sırtında boş tahtların yer alması da aynı konuya işaret etmektedir.[45]

Şehnâme'de aynı zamanda kızgın filin sakinleştirilmesi ya da öldürülmesinin yiğitlik işareti olarak ele alındığını da görüyo-

Çizim 1) Doğu Türkistan'ın Kumtura şehrinden 8. veya 9. yüzyıla ait bir freskoda beyaz fil üzerinde hükümdar, prens veya ilah figürü.

ruz. Nitekim Zâloğlu Rüstem'in bağlarını koparan beyaz fili öldürmesi bu konuya açıkça atıfta bulunur.[46] Keir Koleksiyonu'ndan alınmış bir minyatürde (Resim 2) bu konunun tasvir edildiğini görüyoruz. Söz konusu sahnede Rüstem elindeki topuzla çıldırmış beyaz fili öldürüyorken ele alınmıştır.[47]

Hint-Türk hükümdarlarından Bâbur, hatıratında fillerin üzerinde özellikle durur. Filin fizik hususiyetlerinden bahseder. Onun iri cüsseli bir hayvan olduğunu, çok para ettiği için avlandığını, akıllı ve söylenilen her şeyi yapabilen bir yaratık olduğunu belirtir.[48]

Diğer Türk devirlerinde olduğu gibi, Hint-Türk hükümdarları döneminde yapılan minyatürlerde filler yoğun bir şekilde tasvir edilmiştir (Resim 4).

İslâmiyetten sonra kurulan Asya Türk devletlerinde fil hükümdarlığın ayrılmaz bir alameti gibi düşünülmüştür. Türkler tarafından daima asil bir hayvan olarak kabul edilmiş bu hayvan, iri cüssesiyle -daha evvel belirttiğimiz gibi- sarayın şaşaası ile ilişkili bir unsur olmuştur. O, gücü ve büyüklüğünden dolayı savaşlarda da kullanılmıştır (Çizim 4).

Hükümdar Bâbur gibi Abul Fazl, Manucci veya başka yazarlar, filin terbiye edilmesi, üremesi ve avlanma yöntemleri hakkında çeşitli şeyler yazmışlardır. Mesela, bu hayvanın avlanması ile ilgili olup Keda (Kheda) olarak adlandırılan ve filleri davullarla ya da başka şeylerle ürkuterek yorma ve arka ayaklarından ağaçlara bağlama esasına dayanan bir yöntemden Ain-i Akbari'de bahsedilmektedir.[49]

Filin çeşitli özelliklerinden, beyaz renginden, zekâsının dikkati çekecek kadar parlak olduğundan, eğitimi idrak edebildiği için talim ve terbiyeye müsait olduğundan, hürmetli ve ahlâk sahibi bir yaratık olduğundan bahseden Demiri'den başka El-Marwazî de *Taba'ı El-Hayawan* isimli kitabında -ayrıca- Merv'de 438 senesinde Melikşah'a ait hasta bir filin ölüm hikâyesinden bahseder. Yazdıklarına bakılacak olursa Demiri'nin anlattığı şeylerin benzeri burada da söz konusudur.[50] Demiri kitabında yine konu ile alakalı olarak; "bir kimse rüyasında fil görse mülk sahibi olur. File bindiğini görse hükümet reisi tarafından takdir görür, mevkii yükselir. İzzû rifatle uzun ömür sürer" diyerek eski sembolizmin kalıntılarına işaret eder.[51]

Fil diğer bir kısım hayvanlar gibi, bazı tarikat seyh ve derviş-lerinin manevî gücüne de işaret eder. Burada yine İslâmiyetten önce söz konusu olduğu gibi beyaz fil karşımıza çıkmaktadır. *Saltuk-Nâme*'nin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshasında Vr. 149'da Sarı Saltuk hindistancevizine bal sürerek bir beyaz fili yakalar ve onu evcilleştirdikten sonra binek hayvanı olarak kullanır.[52]

Mesnevî'deki bir hikâyede Mevlânâ nefslerine uyanların belalarını bulacağına işaret etmek için, bir fil yavrusunu yiyen adamı kokusundan (batılın kokusu) tanıyarak öldüren anne fili anlatır. Anne fil hak kokusunu tanıdığı için diğerlerine dokunmamıştır. Mevlânâ burada eski Doğu geleneklerinden yararlanarak hayvanlar vasıtasıyla bazı dinî kavramları ifade etmiştir.[53]

Resimlerde fil figürleri bazen

Çizim 2) Miran Sitesi (Doğu Türkistan) M. V. Tapınağı. Beyaz fil ve önünde sürücüsü olan prens (Vessantra?).

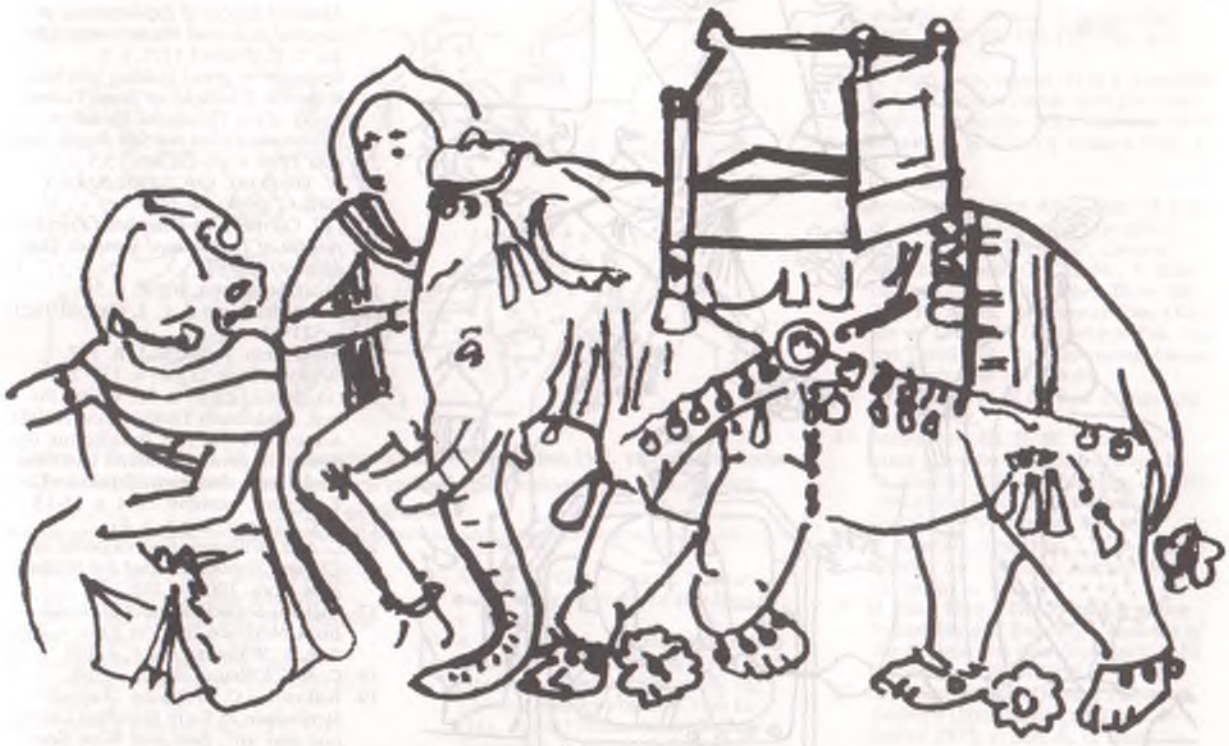

Çizim 3) Taht taşıyan fil figürü. (Topkapı Sarayı Müzesi, Env. H. 2152, Vr. 60.)

kötülüğün anlatımı ile ilgili olarak kullanılır. 16. yüzyıl Bâburlu döneminden bir minyatür bu hususa işaret ediyor. Minyatürde sürücüsü cin, gövdesi insan ve hayvan figürlerinden oluşan bir filin tasvir edildiğini görüyoruz (Resim 5).[54]

Filin kızdırılmış hali İslâmiyetten sonra da kötü anlamları ifade etmek için kullanılmıştır. Buna ilişkin ilginç bir örnek, zaten eski Hint hikâyelerine dayanan *Kelile ve Dimne*'nin İslâmiyetten sonra almış olduğu biçiminde yer almaktadır. Burada anlatılan hikâyede dünyayı (afetleri, korkuları, hastalıkları) temsil eden bir kuyu olup, insanın bedenindeki safra, sevda ve balgamı dört yılan, insanın mukadder sonunu ejderha, ömrü geçiren gece ve gündüzü ise fareler temsil etmektedir. Kudurmuş fil ise adamı nefsine uymaya zorlayan unsurdur (şeytan). Hikâyede kudurmuş fille karşılaşan adam, kurtulmak için kendisini, kuyunun üzerine gerilen dallara tutunarak bu kuyuya sarkıtır. Dikkat edince kuyuda düşmesini bekleyen yılanların ve ağzı açık ejderhanın bulunduğunu anlayan adam, yukarıya baktığında beyaz ve siyah iki farenin (renk sembolizmine uygun olarak beyaz olanı gündüzü siyah olanı geceyi temsil etmektedir) dalı kemirmekte olduğunu görür. Ancak bu arada yakınında bal dolu bir petek (dünya zevkleri) görünce tadını çok sever, her şeyi unutur ve kurtuluş çarelerini düşünümez olur. Neticede ejderhanın ağzına düşerek mahvolur. Böylece bu hikâye allegorik olarak dünya zevklerine aldanmanın, insanın ömrünü boşa harcamasından başka bir işe yaramadığını anlatmaktadır.[55]

Bu hikâyede bazen kudurmuş filin yerini deve figürü alır. Ancak manâ aynıdır (Çizim 6). Bahsettiğimiz türden olmak üzere fil ile alakalı hikâye ve metinlerde geçen konulara uygun olarak çeşitli fil tasvirlerine rastlıyoruz (Resim 6-7).[56]

Kur'an-ı Kerim'de yer alan fil suresi, fillerin Allah'ın emrinde olup, onun isteği dışında bir iş yapmadıklarını gösteren bir olaya işaret ediyor: "(1)- Ey Muhammet, Kâbe'yi yıkmak isteyen fil sahiplerine (fillerle techiz edilmiş Necaşi ordusuna) Rabbinin ne ettiğini görmedin mi? (2)- Onların kötü kuruntularını boşa çıkarmadı mı? (3)- Onların üzerine sürüler halinde kuşlar gönderdi. (4)- Onlar siccil'den (pişmiş çamurdan) taşlar atıyorlardı. (5)- Sonunda Rabbin onları (kurtlar tarafından kemirilip doğranan) yenilmiş ekin yaprakları haline getirdi."[57] Tefsirler Kâbe'yi yıkmak isteyen Ebrehe ve ordusuna Arapların karşı koyamadığını, Abdulmuttalib'in ise Ebrehe'den gelen elçiye "Allah kendi evini koruyacaktır" diye cevap verdiğini bildirirler. Yine anlatılanlara göre fil ordusunun başında bulunan büyük fil, Ebrehe'nin emrine karşı direnerek Mekke'ye girmemiştir.[58]

Buraya kadar yaptığımız açıklamaların dışında, Türk tasvir sanatında fil figürlerinin sembolizmi ile alakalı olarak kısaca üzerinde durulması gereken iki husus vardır. Bunlardan ilki, daha evvel zaman zaman açıkladığı-

Çizim 4) *Hamse-i Nizamî*, (Şiraz 1491) beyaz fil üzerindeki tahtında Hüsrev. Minyatür bir savaşın hemen öncesini, saldırı anının horoskop ile tespitini gösteriyor. (Vr. 61.)

mız sembolizmi nedeniyle filler için beyaz rengin önemli addedilmesidir. Metinlerde ve bu metinlerin tasviri olan resimlerde çoğu kez fillerin beyaz olduğunu görüyoruz (Çizim 2, 4, 5; Resim 1, 6 üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise bazen fillerin benekli veya lekeli olarak ele alınmasıdır (Çizim 5; Resim 6). Benekli hayvanlar (özellikle at) uğurlu ve Göktanrı ile ilgili semboller olarak kabul edilebiliyordu. ■

DİPNOTLAR

1- İlhan Güngören, *Buda ve Öğretisi*, İstanbul 1988 (2. baskı), s. 163, 164, 165.
2- Veronica Ions, *Indian Mythology*, London? 1986, s. 69, 70, 86.
3- Tamara Talbot Rice, *Ancient Arts of Central Asia*, London 1965, s. 210.
4- Mesela bkz. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1986, s. 111.
5- Emel Esin, "Eurasia Göçebelerinin Sanatının ve İslâmiyetten Evelki Türkistan Sanatının Türk Plastik ve Tersimî Sanatları üzerindeki Bazı Tesirleri", *I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1962, s. 167.
6- A. Von le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens*, Berlin 1925, fig. 104.
7- Mesela bkz. Aurel Stein, *Serinidia Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China*, C. II, Oxford 1921, s. 9.
8- Resimler ve genel izahları için bkz. Roderick Whitfield ve Anne Farrer, *Caves of the Thousand Buddhas Chinese Art from the Silk Route*, London 1990, s. 26-29, Res., 3,5.
9- W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987 (2. baskı), s. 65.
10- J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London 1992, s. 61.
11- İlhan Güngören, *a.g.e.*, s. 50.
12- Aurel Stein, *a.g.e.*, C. I. Oxford 1921. s. 521-22.
13- Aurel Stein, *a.g.e.*, C. I, R. 137.
14- Veronica Ions, *a.g.e.*, s. 129; İlhan Güngören, *a.g.e.*, s. 50; Walter Ruben, *Buddhizm Tarihi*, (Çev. A. İtil), Ankara 1947, s. 118; Buddha'nın doğumunun genel bir tanımı için bkz. Paul Caruz, *Buda'nın Öğretisi*, (Çev. T. Uçgun), İstanbul 1984, s. 11-15.
15- J. C. Cooper, *a.g.e.*, s. 61.
16- C. A. S. Williams, *Encyclopedia of Chinese Symbolism and Art Motives*, New York, 1960, s. 168.
17- Dietrich Seckel, *The Art of Buddhism*, Methuen-London 1964, s. 234; C. A. S. Williams, *a.g.e.*, s. 168.
18- C. A. S.Williams, *a.g.e.*, s. 168.
19- Balkrishna G. Gokhale, "Animal Symbolism in Early Buddhist Literature and Art", *East and West*, Yeni Seri. C. 24, Nu. 1-2, 1974, s. 113.
20- Valrae Reynolds-Amy Heller, *Catalogue of the Newark Museum Tibetan Collection-Introduction*, C. I, New Jersey, 1983 (2. baskı), s. 72.
21- C. A. S. Williams, *a.g.e.*, s. 168; Ergin Alptekin, Uygur Türkleri, İstanbul 1978, s. 101.
22- Valrae Reynolds - Amy Heller, a.g.e., s. 72.
23- J. C. Cooper, *a.g.e.*, s. 61.
24- Balkrishna G. Gokhale, "a.g.m.", s. 114.
25- Bkz. Jeannine Auboyer, *Le Trone et Son Symbolisme dans l'Inde Ancienne*, Paris 1949, s. 130-133.
26- Kazi Dawa Sardup, *Bardo Thödol Tibet'in Ölüler Kitabı Bardo Plânında Ölümden Sonraki Deneyimler*, (Çev. S. Tansuğ), İstanbul 1991 (2. baskı), s. 32; Suat Tansuğ'un açıklamalarına göre burada siyah tenli Dravid unsuru mavi renkle anlatılmıştır ve ruh-madde ikiliğini dikkate alan başka fikir sistemlerini sembolize etmektedir: bkz. s. 126.
27- C. A. S. Williams, *a.g.e.*, s. 168.
28- Balkrishna G. Gokhale, "*a.g.m.*", s. 112-113.
29- Walter Ruben, *a.g.e.*, s. 16; bu hikâyenin değişik şekilleri vardır. Bkz. Veronica Ions, *a.g.e.*, s. 129.
30- Eugene Watson Burlingame, *Buddhist Legends*, C.I, London 1969, s. 42-43.
31- Resim için Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, renkli levha.
32- Juan Mascaro, *Dhammapada Gerçeğe Giden Yol*, (Çev. M. A. Işın), İstanbul 1982, s. 103-105; aynı metin için bkz. Anonim, "Dhammapada", (Çev. F. Max Müller), *The Wisdom of China and India*, New York 1942, s. 349.
33- Örnek olarak bkz. Anonim, "The

Çizim 5) Buhara'nın 30 km kuzeybatısında Varahşa'dan (5-7. yüzyıl) freskoda benekli fil üzerinde parslara karşı mücadelede bulunan bir insan figürü görülüyor.

Panchatantra", (çev. A. W. Ryder), *The Wisdom of China and India*, New York 1942, s. 280-281, 292-293.

34- W. Ruben, *a.g.e.*, s. 116.

35- James Churcward, *The Sacred Symbols of Mu*, New York 1972 (6. baskı), s. 59, 61.

36- Veronica Ions, *a.g.e*, s. 100, 101, 102.

37- Bkz. Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, (Haz. R. Tuba Çavdar), İstanbul 1993, s. 99-101, R. 2; Anonim, *Along the Ancient Silk Routes Central Asian Art from the West Berlin State Museums*, New York 1982, s. 176-177; A. Von Le Coq, *Die Buddhistische Spatantike in Mittelasien Zweiter Teil-Die Manichaeischen Miniaturen*, Berlin 1923, s. 49-52.

38- A. Von Le Coq, *a.g.e.*, s. 51; Anonim, *Along the Ancient Silk Routes...*, s. 176-177.

39- A. Von Le Coq, *Die Buddhistische Spatantike in Mittelasien Erster Teil, Die Plastik*, Berlin 1922, s. 24. fig. 27; aynı eser için bkz. A. Von Le Coq, *Buried Treasures of Chinese Turkestan*, (Çev. Anna Barwell), London 1928, s. 138-139.

40- Başka bazı örnekler için bkz. O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1983, s. 14, 15; Lutfiya Ainy, *The Central Asian Art of Avicenna Epoch-Iskusstvo Sredney Azii Epohi Aviçenni*, Düşanbe 1980, fig. 3.

41- Emel Esin, "Eurasia Göçebelerinin Sanatının...", s. 167.

42- Sözü edilen ifade ve diğerleri için bkz. Firdevsî, *Şehnâme*, (Çev. N. Lugal-düz. K. Akyüz), C. I, İstanbul 1945, s. 22, 68, 158-159, 194, 343-345.

43- M. Nuri Gençosman (Haz.), *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi-İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden* (Notlar F. N. Uzluk), Ankara 1941, s. 47.

44- Bkz. not 42.

45- Resimler için bkz. Emel Esin, "A Pair of Miniatures from the Miscellany Collections of Topkapı", *Central Asiatic Journal*, C. XXI, No. 1, Wiesbaden 1977, s. 13-35, lev. Ib ve IIb; Z. J. Kirizman, "Humayunnâme (Kelile ve Dimne)", İÜ Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Böl. Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1974, R.84.

46- *Şehnâme*'deki fil ile ilgili bölüm için bkz. not 42.

47- Resim için bkz. B. W. Robinson-Ernst J. Grube-Meredith Owens-R. M. Skelton, *Islamic Painting and the Arts of the Book, Keir Collection*, London 1976, Renksiz lev. 38.

48- R. Rahmetli Arat (Haz.), *Baburnâme (Babur'un Hâtıratı)*, Ankara 1985 (2. baskı), s. 442.

49- M. Riad Eletr, "The Elephant in the Indian Mughal Painting", *Bulletin of the College Arts and Sciences* C. I-III (1956-58), Bağdat 1958, s. 81-82.

50- Bkz. Kemaleddin Demiri, *Hayat'ul Hayvan* (Haz. Sabri Çağlayan), İstanbul 1973, s. 226; A. Z. Iskandar, "Doctor's Book on Zoology: Al-Marwazi's Taba'i al-Hayawan (Nature of Animals) Re-Assessed", *Oriens*, C.27-28, Leiden 1981, s. 285.

51- K. Demiri, *a.g.e.*, s. 226.

52- Kemal Yüce, *Saltuk-Nâme'de Tarihi, Dinî ve Efsanevî Unsurlar*, Ankara 1987, s. 242.

53- Mevlâna, *Mesnevi*, (Çev. Veled İzbudak, krşt. A. Gölpınarlı), C.III, İstanbul 1957 (3. baskı), s. 6-14.

54- Resim için bkz. Edgar Blochet, *Les Enluminures des Manuscrits Orientaux-turcs, arabes, persans-de la Bibliotheque Nationale*, Paris 1926, lev. 114 a.

55- Beydeba, *Kelile ve Dimne*, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1985, s. 83-84.

56- Resimler için bkz. Esin Atıl, *Art of the Arab World*, Freer Gallery, Washington D.C., 1975, s. 130, R. 69; Z.J. Kirizman, "*a.g.tez*", R.46.

57- Kur'an-ı Kerim, 105: 1-5.

58- Bkz. Seyyid Kutub, *Fizulâl-il Kur'an Kur'an'ın Gölgesinde*, (Çev. M. E. Saraç-İ. Hakkı Şengüler-B. Karlığa), İstanbul (baskı tarihi belirtilmemiş), s. 367-379.

Çizim 6) *Kelile ve Dimne*'den alınmış bu minyatürde (Herat, 1429-Temurlu devri) kızgın bir deveden korkan adamın kendisini bir kuyuya sarkıtması gösterilmiştir.

SÂMİH RİFAT İLE RIZA TEVFİK ARASINDAKİ ZERDÜŞT MÜNAKAŞASI

ABDULLAH UÇMAN

Tanzimat'ın ilânını takip eden yıllarda Türk kültür, edebiyat ve politika hayatında yaşanan süratli gelişme ve yenileşmelere baktığımızda, o günkü tabirle kısa zamanda bir "efkâr-ı umumiye" oluşmasında gazetelerin ve gazetelere bağlı olarak dergilerin oynamış olduğu rolü hiçbir şeyin oynamadığını görürüz. Bu dönemde bilhassa gazeteler her türlü fikrî, edebî ve politik mücadelenin aracı olmuş ve bu özelliklerinden dolayı da yenileşme hareketleri içinde bir "muharrik güç" rolü üstlenmişlerdir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, hemen her alanda batılılaşma hareketlerinin başladığı bu dönemde "yeniliğin memleket içinde yerleşme ve gelişmesinde âmil olan şeyler arasında" gazete ve gazeteciliğe önemli bir yer ayırır ve "Türk okuyucusunun dünya hareketlerine alâka ve merakının" gazete ile başladığını öne sürer.[1] Gerçekten bu dönemde gazete, siyasî açıdan olduğu kadar sosyal ve kültürel açıdan, ayrıca dil ve edebiyatın gelişmesi ve yenileşmesi açısından da tahminlerin ötesinde önemli bir rol oynamıştır.

İlk defa *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde Şinasi ile *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis* gazetesi yazarlarından Said Çelebi arasında cereyan eden ünlü "Mes'ele-i Mebhûsatün Anhâ"[2] münakaşası ile başlayan ve daha sonraki yıllarda da devam eden dil ve edebiyat tartışmaları yine hep gazete ve dergi sahifelerinde ortaya çıkmıştır.[3]

Bizim burada ele alıp inceleyeceğimiz Rıza Tevfik ile Sâmih Rifat arasında yine gazete ve dergi sahifelerinde geçen ve kısaca "Zerdüşt Münakaşası" diye bilinen kalem kavgası, II. Meşrutiyet sonrası Türk kültür tarihinin en dikkate değer tartışmalarından biri olma özelliğine sahiptir.

Bu münakaşa aslında şöyle başlar: 1918 yılı başlarında Süleyman Nazif İran edebiyatının Türk edebiyatına tesiri konusunda bir konferans verir. Konferans metni aynı günlerde Celâl Nuri'nin çıkarmakta olduğu *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda tefrika halinde yayımlanır.[4] Süleyman Nazif'in konferansta öne sürdüğü İran medeniyetinin Arap medeniyetinden üstün olduğu; Arapların siyaseten ve dinen İran'a hâkim olduğu halde fikren onların etkisi altında bulunduğu; İslâm dünyasının en büyük filozoflarının "necîb İran ırkı"ndan çıktığı ve Türk edebiyatının, hatta tarihinin bile Osmanlılarla başladığı şeklinde özetlenebilecek bazı görüşleri, önce devrin şair ve yazarlarından Sâmih Rifat tarafından ele alınıp tenkit edilir.[5] Buna karşılık Süleyman Nazif "Şâir-i Rakîkü'l-beyân Sâmih Rifat Beyefendi'ye" başlığıyla Sâmih Rıfat'a hitaben alaylı bir üslupla cevap verir.[6] Aynı günlerde Sâmih Rifat Türk Ocağı'nda vermiş olduğu bir konferansta, tartışma konusu çevresinde, Turan ırkının tarihî asaletinden ve İran tarihinin ilk önce Türklerle başladığı konusu üzerinde durur. Süleyman Nazif ise "Şâir-i bedâyîsâz Sâmih Rifat Beyefendi'ye" başlığıyla yayımladığı ikinci makalesinde, Sâmih Rifat'ın kuvvetli bir şair olduğundan bahsederek, ona ilmî meselelerle uğraşmamayı tavsiye eder.[7] Bunun ardından Sâmih Rifat ise Süleyman Nazif'e bir nevi cevap olarak, daha önce Türk Ocağı'nda vermiş olduğu konferansı tefrika halinde yayımlar.[8] Süleyman Nazif'le Sâmih Rifat arasındaki tartışma bu şekilde kapanmak üzere iken aynı günlerde Sâmih Rifat'ın konferansında ileri sürdüğü bazı görüşler bu sefer Rıza Tevfik tarafından aynı gazetede muhatabına hitaben yayımlanan dört mektupla tenkit edilince, mesele tekrar alevlenir ve Sâmih Rifat ile Rıza Tevfik arasında üç ay kadar sürecek bir münakaşa başlamış olur.

Rıza Tevfik ile Sâmih Rifat arasında başlangıçta Zerdüşt'ün Türk veya İranlı olduğu konusunda ortaya çıkan münakaşa önce *Âtî* gazetesinde karşılıklı olarak yayımlanan makalelerle başlamış ve beş sayı devam etmiştir.[9]

Âtî gazetesi sahifelerinde karşılıklı olarak toplam dokuz mektup makalenin yayımlandığı münakaşanın bu ilk bölümünde Sâmih Rifat bir kısım şahsî sataşmalar dışında, esas olarak Medlerin Turan ırkından geldiğini; Zerdüşt'ün annesinin de "togda" veya "togdu" adını taşıdığını; bu adın Türkçe olduğunu, dolayısıyla Zerdüşt'ün de aslen Türk olması lâzım geldiğini savunmuştur. Bu iddiaya karşılık olarak Rıza Tevfik ise, böylesine tuhaf bir görüşün ne Zerdüştîlerin mukaddes kitabı sayılan *Avesta*'da, ne de onun tercümelerinde bulunduğunu; hatta bu konu üzerinde araştırma ve incelemeler yapan, eserler kaleme alan Mohl, Hang, Bornouf, Spiegel ve Rowlinson gibi ünlü tarih, coğrafya, dil ve din bilginlerinden hiçbirinin meseleyi bu şekilde ele almadıklarını ortaya koymuştur.

Bu arada münakaşaya doğrudan taraf olmayan Celâl Nuri, konuyla ilgili olarak kaleme aldığı "Pek Muhterem Zerdüşt Efendimiz Hazretleri" adlı münakaşaya bir nevi yön veren yazısıyla tartışmanın bundan böyle *Âtî* sayfalarından *Edebiyat-ı Umu-*

miye Mecmuası'na intikal ettiğini haber verir ve bundan böyle münakaşa orada devam eder.[10] Burada da Rıza Tevfik tarafından muhatabına hitaben sekiz, Sâmih Rifat tarafından da Rıza Tevfik'e hitaben yedi makale olmak üzere toplam on beş makale yayımlanır.

"Zerdüşt Meselesi: Sâmih Rifat'a Cevap" başlıklı ilk makalesinde Rıza Tevfik, Sâmih Rifat'ın tartışma usulünün pek fena göründüğünü belirterek, söyleyeceği sözlerde Sâmih Rifat'ın ilim ve ilmî usullere ait bazı tenkitlerden başka bir şey bulunmayacağını yazar. Burada, Sâmih Rifat'ın sahanın şöhret sahibi uzmanlarının eserlerini görmediği halde görmüş gibi kendisine ders vermeye kalkmasını tenkit eder. Yazısının sonunda da Sâmih Rifat'a hitaben: "Söyleyeceğim sözlerde şahsiyetinize değil, ancak ilminize ve usûl-i ilminize ait bazı tenkidât ve bazı ta'ri-zât-ı muhikkeden başka bir şey bulunamayacaktır. Ümid ederim ki bu sefer Zerdüşt ile beraber birçok şeylerin de aslını benden adamakıllı öğreneceksinizdir!".[11]

Rıza Tevfik ikinci makalesinde, Sâmih Rifat'ın "Zerdüşt aslen Med'dir ve Medler aslen Turanî'dir" iddialarını çürütecek nitelikte sağlam deliller bulunduğunu belirtir ve Amerikalı tarihçi Clare ile Von le Coq'un konuyla ilgili eserlerinin Turan medeniyeti ve Medlerle Farisîleri konu alan bölümlerinden bazı pasajlar zikrederek muhatabına cevap verir.[12]

Rıza Tevfik üçüncü makalesinde konunun uzmanlarından Rowlinson'u takdim ederek onun eserinden bazı sahifeleri metinlerin aslı ve tercümeleriyle birlikte yayımlar ve Parsî kavminin Medlerle aynı millete mensup olduğunu ispata çalışır.[13]

Rıza Tevfik dördüncü makalesinde, Zerdüşt hakkında yazılmış en ciddi monografilerden birinin Jackson'a ait olduğunu ve Jackson'ın da Zerdüşt'ü kesin olarak İranlı gösterdiğini söyler. Ayrıca "dogdu" tabirinin de, Sâmih Rifat'ın iddia ettiği gibi (Dogdu kadın şeklinde) bir Türk adı olmadığını; bunun İranlıların kutsal kitabında "doghdhova" şeklinde geçtiğini belirtir.[14]

Beşinci makalesinde, Sâmih Rifat'a cevaben Sir Henry Rowlinson'un kardeşi papaz ve tarihçi Rowlinson'un da kardeşiyle aynı görüşte olduğunu açıklayan Rıza Tevfik, Jackson'ın Bîsütûn Abidesi'ni okuyarak Zerdüşt'ün İranlı olduğu fikrine vardığını belirtmiş ve Bîsütûn (Behistûn) kelimesini etimolojik açıdan tahlil etmiştir.[15]

Rıza Tevfik altıncı makalesinde konunun uzmanlarından Oppart, Hovelacque ve Whitney'nin eserlerinden örnekler vermek suretiyle, Sâmih Rifat'ın iddia ettiği gibi Akkatların aslen Turanî olmadığını ispat etmeye çalışmıştır.[16]

Rıza Tevfik yedinci makalesinde, J. de Morgan'ın yeryüzündeki ilk medeniyetler hakkındaki eserinden örnekler vermek suretiyle Medlerin de aslen Turanî değil İranî olduğunu ispat etmeye çalışmış, ayrıca J. Halevy'in bir eserinden bazı tercümeler yaparak Zerdüşt ve Medlerin İranî olup Turanî ve Sekislerle münasebeti bulunmadığını belirtmiştir.[17]

Rıza Tevfik sekizinci ve son makalesinde ise, Sâmih Rifat'ın Hovelajque'ın eserinde 193. sahifede yer alan altı satırı tahrif etmek suretiyle iddiasını doğrulamaya çalıştığını söyleyerek onu Talebe Cemiyeti, Matbuat Heyeti ve Dârülfünun muallimlerinin huzurunda tartışmaya davet eder. Ayrıca tahrif edildiğini iddia ettiği sahifeleri de asıllarıyla karşılaştırmayı teklif ederek cevaplarını tamamlar.[18]

Sâmih Rifat ise başlangıçta Celâl Nuri'ye hitaben yayımlanan ilk makalesinde, Rıza Tevfik'in *Âtî* sahiflerinde kendisine cevap vermek yerine konunun asıl yönünü saptırdığını öne sürer. Sâmih Rifat yazısında Zerdüşt'ün aslen Medli olup olmadığını ve Medlerin aslen Turanî olup olmadığı konusunu ele alarak, eğer istenirse Oppart ve Rowlinson gibi bilginlerin konuyla ilgili eserlerinden tercümeler yaptırabileceğini de sözlerine ekler. Ayrıca Rıza Tevfik'in daha önce söz konusu edilen kitapları okumadığı veya hiddet yüzünden tam olarak anlayamadığı için iddiasında ısrar ettiğini belirtir.[19]

Sâmih Rifat ikinci makalesinde bu sefer doğrudan doğruya Rıza Tevfik'i muhatap alarak onunla Zerdüşt meselesi ve Medlerin aslen Turanî olup olmadığı konusunu tartışır ve Bîsütûn kayalarında yazılı Med harflerinin Türk, Tatar ve Uygur lehçesiyle ilgisi bulunduğunu bütün Avrupalı bilginlerin araştırdıklarını belirtir. Ayrıca Oppart'ın Med dilinin Turan lehçesi olduğunda şiddetle ısrar ettiğini de vurgular.[20]

Üçüncü makalesinde Medlerin dili hakkında bazı bilgiler veren Sâmih Rifat, genel olarak insanların düşüncelerini dile getirmek için kullandıkları usullerden bahsetmekte ve kazılarda elde edilen çivi yazılı belgeleri ortaya koymaktadır. Sâmih Rifat ayrıca, o sırada Hüseyin Dâniş'in Zerdüşt hakkında Farsça olarak yayımladığı bir esere de yer yer atıflarda bulunarak, onun da Oppart'ın Med kavmini Turan ırkından gösterdiğini kaydeder.[21]

Dördüncü makalesinde, Medler'in kullandığı dilin Kiyânîlerden kalan yazılı taşlarda (mahkûkâk) Turan ırkının diliyle yazılmış olduğunu Oppart'ın eserinden iktibaslarla dile getiren Sâmih Rifat, bu konuda artık herhangi bir şüpheye yer kalmadığını, dolayısıyla Rıza Tevfik'in bütün bu Batılı uzmanların görüşlerine karşı çıkmasının hiçbir anlam taşımadığını ifade eder. Makalesinde ayrıca, "doghd" kelimesinin "kız" anlamına geldiğini belirterek, Rıza Tevfik'e konunun ayrıntılarıyla ilgili olarak yönelttiği bazı sorulara cevap alamadığını da sözlerine ekler.[22]

Beşinci makalesinde Rowlinson'un kişiliği ve fikirleriyle "Bîsütûn" kelimesinin aslının ne olduğunu tartışan Sâmih Rifat, konu dışında bir yığın ayrıntıya girmek suretiyle Rıza Tevfik'e lengüistik hakkında ders vermeye kalkışır.[23]

Altıncı makalesinde ise, Hovelacqu'ın eserinden Rıza Tevfik'in tercüme ettiği bir bölümün tenkidini yapan Sâmih Rifat, Akkadların Türk ırkından olup olmadığı hususu üzerinde durur. Sâmih Rifat makalesinin sonunda Rıza Tevfik'e, "Medler'e ve Akkad-

lar'a Turanî'dir diyenler de vardır; ben yeni öğrendim!" demekten başka çaresi kalmadığını söyleyerek muhatabını bu konuda bir nevi itirafa davet eder.[24]

Yedinci ve son makalede ise daha önceki makalelerde söz konusu edilen hususlar aynı şekilde teker teker yeniden ele alınıp tekrarlanır. Münakaşadaki bazı ayrıntıları şahsî bir mesele halinde gören Sâmih Rifat, yazılan bunca yazıdan sonra neticede kendisinin haklı çıktığını belirterek münakaşayı bitirir. Makalesinin sonunda Rıza Tevfik'e, "Şimdilik Medler münakaşasında size 'tâziye'den başka söyleyecek söz bulamıyorum. Cenâb-ı Hat zât-ı fâzılânelerini bir daha bu gibi tedkik etmediğiniz mebâhise karışmak âfetinden ve bil'l-cümle âfât-ı kalemiyye ve tahrîriyyeden muhafaza buyursun efendim!" temennisinde bulunur.[25]

Ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız Zerdüşt meselesini konu alan bu münakaşa başlangıçta Zerdüşt'ün Türk olup olmadığı, Medlerin menşei ve Turanî ırkla münasebetleri bulunup bulunmadığı konusu etrafında cereyan ederken bir süre sonra esas çıkış noktasından uzaklaşmış ve kısa zamanda her iki tarafın da birbirlerinin bilgi yanlışlarını bulup düzeltmeye kadar uzanmıştır. Müstehzî ifadelerle zaman zaman birbirlerini bilgisizlikle ve kaynakları tahrif etmekle de suçlayan Rıza Tevfik ve Sâmih Rifat, İngilizce ve Fransızca çeşitli yabancı kaynaklar göstermek ve değişik metinlerden iktibaslar yapmak suretiyle münakaşayı aylarca sürdürmüşlerdir. Uzun süre devam ettiği halde kesin bir sonuca varamayan münakaşa yine Celâl Nuri'nin araya girip "Zerdüşt ve Medler Mübâhasesinin Neticesi"[26] adlı makalesiyle sona erer. Celâl Nuri burada münakaşanın büyük ölçüde Hovelacque'ın eserinin farklı baskılarının kullanılmış olmasından kaynaklandığını açıklar. Celâl Nuri'inin açıklamasına göre, Rıza Tevfik Hovelacque'ın kitabının 1877 tarihli eski baskısını, Sâmih Rifat ise 1887 tarihli "musahhah ve ilâveli" baskısını kullanmış, dolayısıyla yapılan iktibaslardaki farklılıklar ve metnin tahrif edildiği şeklindeki iddialar da böylece ortadan kalkmıştır. Celâl Nuri yazısının sonunda, Rıza Tevfik'in bu konuda bir eser hazırlamakta olduğunu bizzat kendisine ifade ettiğini; Sâmih Rifat'ın da aynı konu üzerinde tenkitler yapma hakkına sahip bulunduğunu belirttiğini açıklayarak münakaşayı bitirir.

Başından itibaren karşılıklı olarak birbirilerine bir kısmı mektup tarzında on ikişer makale yazan Rıza Tevfik ile Sâmih Rifat'ın her ikisinin de münakaşa sırasında ileri sürdüğü görüşler devrin bazı hâkim temayüllerini göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Rıza Tevfik, bu münakaşa üzerinde dört yıl kadar sonra yayımladığı "Fevkalâde Bir Adam Hakkında" adlı doğrudan doğruya Celâl Nuri ile ilgili bir makalesinde, sözü bu münakaşaya getirerek, Zerdüşt meselesini çıkaran Sâmih Rifat'ın münakaşa sırasında ileri sürdüğü görüşleri sırf günün modası olan "Turancılık gayretiyle" ve Turancılar'dan para alabilmek için yaptığını öne sürmüştür.[27]

Hilmi Ziya Ülken ise *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı eserinde yakın devrin en önemli polemiklerinden biri kabul ettiği bu münakaşa hakkında şunları söylemektedir:

"Rıza Tevfik ve Sâmih Rifat arasında Zerdüşt ve Zerdeşt sorusundan çıkan tartışma *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda aylarca sürdü. Tartışma, Sâmih Rifat'ın 'Zerdeşt' diye yazmasını 'Zerdüşt' şeklinde düzeltmekten başlıyordu. Fakat kelime tartışması gittikçe kızışarak iki tarafın karşılıklı bilgilerini göstermeleri ve birbirlerini bilgisizlikle suçlamaları şeklini almış ve lüzumsuz birçok kaynak göstermeler ve metin zikretmelerle sahifeler dolmuştur!".[28]

Hilmi Ziya Ülken ayrıca, bu tartışmanın Rıza Tevfik'i bir hayli üzmüş olduğunu, bu yüzden daha sonra uzunca bir süre bu dergide yazısının görülmediğini de sözlerine ekler.

Vermiş olduğumuz tarihlerden de anlaşılabileceği gibi 1918 yılı mart ayı ortalarında başlayan münakaşa haziran ayının ilk haftasına kadar, üç aya yakın bir süre devam etmiş ve kamuoyunu bu müddet zarfında yakından meşgul etmiştir. Buraya kadar meselenin sadece dergi ve gazete sahifelerine yansıyan kısmının bir özet ve değerlendirmesini yapmaya çalıştık. Bir de meselenin okuyucu cephesinden görülmesi var ki, bence bu da ayrı bir önem taşıyor. İşte bunun için burada, münakaşa sırasında Rıza Tevfik'e gönderilen ve meseleyi devrin okuyucularının nasıl değerlendirdiğini ortaya koyan beş mektup yayımlıyoruz.

Rıza Tevfik'in torunu Sayın Rıza Başikoğlu tarafından bize verilen büyükbabasına ait evrak arasında çıkan bu mektupların ikisi İran edebiyatı tarihi mütehassısı Rızâzâde Şafak'a ait.[29] Bu mektuplarda Rızâzâde Şafak'ın konuyla ilgili bazı hususlarda Rıza Tevfik'e yardım etmek istediği anlaşılmaktadır. Biri imzasız olan diğer üç mektubun birisi Mülâzım Şevket, diğeri ve Mülâzım Gündoğdu imzasını taşımakta ve bu üç mektubun sahibi de münakaşadaki tavrı ve kullandığı ifadeler yüzünden Rıza Tevfik'i oldukça ağır bir dille eleştirmektedirler.[30]

Münakaşanın bizzat kendisi kadar bu münakaşaya başka açılardan bakıldığını da göstermesi bakımından, yayımladığımız bu mektupların adı geçen konu dolayısıyla devrin şartları içinde önemli belgeler olduğunu tahmin ediyorum.

DİPNOTLAR

1- A. H. Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 3.b., İstanbul 1967, s. 116-117.

2- A. H. Tanpınar, *a.g.e.*, s. 186; Mustafa Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1941, s. 353-354; Ömer Faruk Akün, "Şinasi", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, s. 557-559

3- Daha sonraki tarihlerde görülen bu tür edebî ve fikrî münakaşalar arasında ilk hatırlananlar "Hayâliyyun-Hakikiyyûn Münakaşası", "Klasikler Münakaşası", "Dekadanlık Münakaşası", "Recâizâde Ekrem ile Muallim Nâci Arasındaki Eski-Yeni Münakaşası" ile "Tevfik Fikret-Mehmed Akif Münakaşası"dır.

4- "İran Edebiyatının Edebiyatımıza Tesiri" başlığını taşıyan bu konferans metni 12 Kânun-ı sâni 1918'de yayımlanmaya başlanır ve on beş tefrika halinde 15 Haziran 1918'de son bulur. Ayrıca bkz. Şuayb Karakaş, *Süleyman Nazif*, Ankara 1988, s. 300-301.

5- *Atî*, nr. 26, 22 Kânun-ı sâni 1334/1918.

6- *Atî*, nr. 30, 30 Kânun-ı sânî 134/1918.
7- Atî, nr. 40, 9 Şubat 1334/1918.
8- "İran Tarihi ve Türkler" (1-9), *Atî*, 49-62, 18 Şubat-3 Mart 1918. Ayrıca bkz. Sadettin Nüzhet (Ergun), *Sâmih Rifat-Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934, s. LX-LXII.
9- Rıza Tevfik'in *Atî*'de yayımlanan makaleleri sırayla şu isim ve tarihleri taşır:
-"Açık Mektup: Eski Dostum Sâmih Rifat Beyefendi'ye" (1), *Atî*, nr. 77, 18 Mart 1334/1918;
-"Açık Mektuptan Mâbâd: İbn Rifat Sâmih Beyefendi'ye" (2), *Atî*, nr. 78, 19 Mart 1334/1918;
-"Açık Mektuptan Mâbâd: Sâmih Rifat Beyefendi'ye" (3), *Atî*, nr. 79, 20 Mart 1334/1918;
-"Açık Mektuptan Mâbâd: İbn Rifat Sâmih Beyefendi'ye" (4), *Atî*, nr. 80, 21 Mart 1334/1918.
Bunlara karşılık olarak Sâmih Rifat'ın Rıza Tevfik'e hitaben yayımlanan makaleleri ise şu başlık ve tarihleri taşır:
-"Turan ve Zerdüşt: Muhterem Feylesofumuz Rıza Tevfik Beyefendi'ye" (1), *Atî*, nr. 84, 25 Mart 1334/1918;
-"Zerdüşt'ün Şahsı, Hayatı ve Kavmiyyeti: Feylesof Rıza Tevfik Beyefendi'ye" (2), *Atî*, nr. 86, 27 Mart 1334/1918;
-"Biraz Tarih-i Elsine, Biraz da Tarih-i Akvâm: Feylesof Rıza Tevfik Beyefendi'ye" (3), *Atî*, nr. 89, 30 Mart 1334/1918;
-"Biraz Tarih-i Elsine, Biraz da Tarih-i Akvâm: Feylesof Rıza Tevfik Beyefendi'ye" (4), *Atî*, nr. 90, 31 Mart 1334/1918;
-"Zerdüşt Mübâhesesi: Celâl Nuri Beyefendi'ye", *Atî*, nr. 96, 6 Nisan 1334/1918.
Bu arada Rıza Tevfik doğrudan doğruya bu münakaşa dolayısıyla bir mektup da Celâl Nuri'ye hitaben yayımlar: "Celâl Nuri'ye", *Atî*, nr. 94, 4 Nisan 1334/1918.
10- *Atî*, nr. 91,1 Nisan 1334/1918.
11- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, C. II, nr. 32-63, 13 Nisan 1918, s. 600-603.
12- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 33-64, 20 Nisan 1918, s. 612-615.
13- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 34-65, 27 Nisan 1918, s. 635-638.
14- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 36-67, 11 Mayıs 1918, s. 676-682.
15- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 37-68, 18 Mayıs 1918, s. 695-699.
16- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 38-69, 25 Mayıs 1918, s. 729-735.
17- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 39-70, 1 Haziran 1918, s. 740-746.
18- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 40-71, 8 Haziran 1918, s. 768-769.
19- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 34-65, 27 Nisan 1918, s. 629-635.
20- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 35-66, 4 Mayıs 1918, s. 651-657.
21- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 36-67, 11 Mayıs 1918, s. 669-676.
22- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 37-68, 18 Mayıs 1918, s. 799-806.
23- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 38-69, 25 Mayıs 1918, s. 719-729.
24- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 39-70, 1 Haziran 1918, s. 746-753.
25- *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 40-71, 8 Haziran 1918, s. 770-780.
26- *Atî*, nr. 160, 9 Haziran 1334/1918; aynı yazı *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 42-73, 22 Haziran 1918, s. 813.
27- *Peyâm-Sabah*, nr. 1213-11643, 19 Nisan 1338/1922. Rıza Tevfik bu münakaşadan yıllarca sonra bile, ölümüne yakın bir zamanda başka bir vesileyle Hasan-Ali Yücel'e gönderdiği bir mektupta Sâmih Rifat'ın "Hasaneyn" adlı şiirini çok beğendiğini belirttiği halde, kendisinden "hiç hoşlanmadığım bir adam" diye bahsedecektir (bkz. Hasan-Ali Yücel, *Edebiyat Tarihimizden*, C. I, Ankara 1957, s. 274).
28- *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, C. I, Konya 1966, s. 422.
29- 1895'te Tebriz'de doğan Rızâzâde Şafak ilk ve orta tahsilini orada yaptı. 1911'de Rusların Azerbaycan'ı işgali üzerine ailesiyle birlikte İstanbul'a geldi ve Robert Kolej'de tahsilne devam etti. Daha sonra Berlin'e giderek 1928'de Berlin Üniversitesi'nden doktora payesi aldı, orada *Irânshahr* dergisini yayımladı. İran'a geri döndükten sonra Tahran Üniversitesi'nde edebiyat ve felsefe hocalığı yaptı. Dördüncü ve beşinci dönemlerde Tahran'dan milletvekili seçildi. 1971'de Tahran'da öldü. Rızâzâde Şafak'ın İran edebiyatı, tarihi ve kültürü üzerine eserleri vardır (Daha geniş bilgi için bkz. Melıdî Bâmdâd, *Şerh-ı Hâli Ricâl-i İrân der Karn-ı 12,13,14 Hicrî*, Tahran 1371 hş, C. IV, s. 105-106; Rızâzâde Şafak, *Yâdigâr-ı Musâferât-ı Suvis*, Tahran 1327, s. 246; H. Ethé, *Tarih-i Edebiyyât-ı Fârsî* [terc. Rızâzâde Şafak], Tahran 1977. Rızâzâde Şafak hakkında bize bu bilgileri temin eden değerli araştırmacı Rıza Kurtuluş'a burada teşekkür etmek istiyorum).
30- Rıza Tevfik daha sonraki tarihlerde mektuplarını tasnif ederken bu mektupların arkalarına şu şekilde bazı ilginç notlar yazmıştır: "Zerdüşt hakkında bir İranlı'nın mektubu; tarihi unutulmuş fakat bu bahislerin geçtiği sene ma'lümdür" (Rızâzâde Şafak'ın ikinci mektubu); "Mülâzım Şevket nâmında bir edebsizin mektubu: Zerdüşt meselesine dâir 30 Nisan 1334"; "Bir arsız mahalle çocuğu mülâzım ve İttihadçı yamağı olduğu için bana hakaret ediyor. Nasyonalizm taassubuna bir mühim misaldir" (Mülâzım Gündoğdu'nun mektubu); "Edebsizin birinin mektubu daha; 24 Nisan 1334" (imzasız mektup).

MEKTUPLAR

Perşembe, Nisan 10

Muhterem mütefekkirimiz Doktor Rıza Tevfik Beyefendi'ye

Muhterem efendim,

Muhatabımızın "Atî"de serdettiği mülâhazâttan birisi de! -bütün garâbeti ile sizi tahtie-i maksadına ma'tuf olarak-Zerdüşt'ün asıl isminin "İspintaman" olduğu idi! Sâmih Efendi bu tesmiyeyi İranîlere-Zerdüştîlere- isnâd etmiş. Bu bir töhmet, bir tahriftir. Maatteessüf yollar kapalı olduğundan Avesta ve ona ait yazılmış şürûh gibi kitapların İran'dan tahsili kabil değildir. Fakat iş bu huzûr-ı âlîlerine gönderdiğim "Ayîne-i İn Mâzdinî" kitabını elde ettim. Bu kitap meşhur bir Zerdüştî âlim tarafından yazılmışsa da mübtedîler için olup kıymet-i ilmiyyesi yoktur. Fakat Sâmih Efendi'nin pek müddeiyâne isnadlarına rağmen altıncı sahifede Zerdüşt'e "İspintaman"ın bir aile ismi olduğunu tavzîh ediyor. Mecûslar için 101. sahifede küçük bir şerh var. Fakat bilmem müddeînizin size isnâd ettiği vech ile Zerdüşt'ün bir Mecûs olduğu kanaatinde misiniz. Bazı nazariyelere göre Zerdüşt Arya din ve âdâtını garbî İran'a götürdüğü zaman mecûslara bîgâne olarak tesadüf etti.

Lütfen aşağıda esâmîleri zikredilen kitapları kapıcıya bırakınız ki yarın Cuma günü geçerken alayım. Mezkûr kitaplar lâzım ise lûtfen kapıcıya bir muhtıra bırakınız, tarihlerini tecdîd ederek tekrar iade edeyim.

Bâkî ihtirâmât-ı kalbiyyemi takdîm ederim efendim.

Takdirkâr-ı fezâiliniz, muhlisiniz
İranlı Rızâzâde Şafak

1- *History of all Nations*, vol. II, by Clare.

2- *Chips from a German Workshop*, vol. II, by Max Müller.

3 Haziran

Muhterem beyefendi!

Darius'un "Kodoman" değil "Kodomanus" olduğuna ve bi ismin Yunanîler tarafından kullanıldığına ait, ser-hâce melkom, *İran Tarihi* ünvanı altında yazmış olduğu iki mühim ciltten ibaret eserinde bahsediyor. Lüzumu varsa emrediniz, sahifesiyle size nakledeyim. Fakat "Kodoman" kelimesi fil'l-asl Yunanî olmayıp Latin olduğu ve hattâ *Longmans*'da

olduğu gibi bunda da "Man" cuz'ünün "el" mânâsına gelip fakat "kodo" kelimesinin gerek Yunanî ve gerek Latince şekl-i hâzırına "kısa" meâlini ifade edemediği başlıca şâyân-ı dikkattir.

Filvâki "kodo" (codo), "court", "short", "kûteh" ve Islavca "korodki, kopotkhn" kelimeleri ile müteşâbihü's-savt. Lâkin müracaat ettiğim Latince ve Rum lügat kitapları ve Latince Rumca hocaları bu meâli te'yid etmediler. Yalnız "caudo"nun Latince "koprok" mânâsına geldiği ma'lûm-ı âlîleridir.

Bir de muhibb-i kadîminizin her dâim söküp çıkartıp ve istifade ettiği sizin ufak tefek netâyic-i zuhûlünüzden bir küçüğünü de bendeniz arz edeyim: Bu son nüshadadır. De Morgan'dan bahsedilmemiş olduğunu söylüyorsunuz. Halbuki muhibbiniz 11 Mayıs tarihli mecmuanın 675 inci sahifesinin kısm-ı küllîsinde de Morgan'dan ve Halévy'den bahsetmiştir. Halévy'in resmini bugün alamadım. Mihrinaz Hanım'a rica edeceğim, gelirken size alıp getirsin.

Muhlisiniz, takdirkârınız
İranlı

-III-

Rıza Tevfik Beyefendi Hazretleri'ne,

"Zerdüşt" hakkındaki mücâhede-i kalemiyenizi büyük bir merakla takip ediyorum. Sâmih Rif'at Bey'e karşı verdiğiniz cevaplarda şahsa taallûk eder o kadar çirkin sözler, külhanbeyi tabirleri buluyorum ki sizin gibi memleketimizce ma'ruf bir edîbin lisanından çıktığına, kaleminin yazdığına hayret ediyorum. Bu gibi mücâhede-i kalemiyede itidal ne derece muhafaza edilir, cevaplar sırf o mübâheseye hasr edilirse okuyanlar üzerinde de o kadar azîm tesirler husûle getireceği kaidesine zerre kadar riâyet etmiyorsunuz. Bu hususta pek mübtedî, daha doğrusu kaba bir adamsınız! Ne kadar âlimseniz o derecede cahilsiniz!

Hiddetlenmeyiniz! Çünkü pek çok tabirlerinizi bugün Galata müdâvimleri isti'mal ediyor. Bilmem ki bu "Zerdüşt" meselesinden sonra siz de İranîleri bulmak üzere oraya mı müdâvimsiniz.

20 Nisan 334 Mülâzım
Şevket
(İmza)

19. 3. 334

Efendim,

Tesadüfî olarak iki günden beri *Atî* gazetesini alıyor ve bu vesile ile de Sâmih Rifat Bey'e hitâben yazılan makalelerinizi okuyorum. Evvelâ: Sâmih Rifat ve sizi şahsen tanımam, yalnız yazılarınızdan isimlerinizi tanırım.

Sâniyen "Zerdüşt"ün vâlidesinin Türk ve Arap olması da bence ehemmiyetsizdir. Asıl mesele aynen naklettiğim şu cümlenizdedir: "Arap milleti, büyük bir din ve parlak bir medeniyet ile cemiyet-i beşeriyye arasında temâyüz etmiş bir millet-i necîbe olduğu için ben mensûbiyetle iftihar ederim. Fakat tecsüf ederim ki Arap değilim ve kendimi iyi bilirim."

Bu sözleriniz uzun düşünce mahsûlü müdür? Yoksa söz olsun diye mi yazdınız?

Sizin milliyetinizi bilmiyorum, fakat Türk Ocağı'na olan intisâbınızdan Türk olduğunuzu zannediyorum ve bu zan üzerine size şu mektubu yazıyorum. Siz ve sizin gibi milletin eâzımı uyuşmuş kanlara millî eserlerinizle kuvvet ve kudret bahş edecek yerde bilâkis Türk olduğunuzdan sıkılıyorsunuz. Bârekâllah yüz bin teessüf. Bugün biz gençler, sizler istirâhât-ı tâmme içinde yaşarken cebhelerde Türklüğün tahlîsi için cenk ediyor ve muharrirlerimizden biraz teşvik bekliyoruz. Sizler ise bilâkis Arap olmakla iftihar ediyorsunuz, eğer milletin kısm-ı a'zamı böyle düşünüyorsa hepsi mahvolsun. Eğer sizin gibi düşünen büyük muharrirlere mâlik isek onlar da batsın, kahrolsun. Benim Suriye'de İngilizlerle harp ederken Araplar tarafından (vahşî bedevîler değil) şehîd edilen mübarek üç kardeşim ile diğer ırkdaşlarımın ruhları sizi bir müddet olsun ta'zîb edeceğini biraz düşünemediniz mi? Birkaç gün sonra Suriye'ye hareket edeceğim, ihtimal bir müddet sonra ben de kardeşlerime iltihak edeceğim. Millî mefkûrem uğruna fedâ-yı can edecek ve sağ kaldıkça sizin gibi düşünenleri daima tel'în edeceğim.

Hiç şüphesiz bu suretle Türklüğü kurtaracağız, torunlarımız, evlatlarımız Türk olmakla utanmayacak. Bilâkis iftihar edecek.

Alman, Bulgar muharrirlerinden ibret alınız.

Sizin gibilerin teşvikine ihtiyacımız yok. Fakat yalnız sükût edin, esasen bu suretle idare-i kelâm etmekle damarlarınızda Rum kanı olduğunu ispat ediyorsunuz. Araplar da sizin gibileri daire-i milliyetlerine kabul etmezler.

Mülâzım
Gündoğdu
(imza)

Feylesof Rıza Tevfik Beyefendi'ye

Efendim,

Altı cilt ve 4830 sahifeden mürekkeb ve mukaddemâ 220 kuruş fiatla Kitapçı Mihran Efendi tarafından mevkî-i intişâra vaz'olunan ve hâl-i hâzırda muhtekirler tarafından 500 kuruş fiatla satılan ve Şemseddin Sâmi Bey tarafından te'lif ve ismine "kamusü'l-a'lâm" tesmiye olunan iş bu kitabın dördüncü cildinin 2430 uncu sahifesinin birinci sütununun dokuzuncu satırından bed'ile ikinci sütunun dördüncü satırının nihâyetinde hitâm bulan kelimenin lûtfen mütalâa buyurulmasını ricâ ve tavsiye eylerim efendim (*).

24 Nisan 334

-Zerdüşt meselesini pek uzaktan vakit buldukça mütalâa eyleyen, şiirlerinizin son derecede meclûbu ve uzaktan akrabanız olan, çin mürekkebi ve hatt-ı tahrîf ile iş bu taahhüdlü karalamayı karalayan ve el-hâletü'l-hâzihi boş gezenlerin baş kalfası mutavassıtü'l-karn ve işkembe yurdu a'zâ-yı kirâmından olan ben.

(*) *Kamusü'l-a'lâm*'ın IV. cildinin 2413. sahifesinde (mektuptaki gibi 2430. sahife değil) yer alan kelime "Zerdüşt" maddesidir (A.U.). ■

BEDEVÎLİKTEN VEHHABÎ-SUUDÎ İMPARATORLUĞU'NA

NECDET SAKAOĞLU

Suudî Arabistan'da uyuşturucu kaçakçılığı, hırsızlık, zina, katil suçlarını işleyen Müslümanların boyunları vurulurken bu dehşet uyandırıcı infazlara uzaktan tepki gösterenlerin, dinsel-siyasal bir olgunun temelini daha doğru saptamak, ayrıca öfkelerini dindirmek için Burckhardt'ın *Arabistan Seyahati*, Robert Montagne'nin *Çöl Medeniyeti* yaptılarını veya Eyüb Sabri'nin *Târih-i Vahhabiyan*'ını, *Cevdet Paşa Tarihi*'nin muhtelif ciltlerindeki konuya ilişkin olayları ve açıklamaları, Yusuf Ziya Yürükhan'ın, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde, Neşet Çağatay'ın *İslâm Ansiklopedisi*'nde yayımlanan "Vehhabilik" makalelerini okumaları yararlı olur.

Robert Montagne, *Çöl Medeniyeti*'nde, bedevîliğin, çöl, vahâ, hurma... vb öğelere dayalı ve çok eski bir yaşam anlayışının 20. yy'a nasıl taşındığını özetlemektedir. Bedevîlikten güçlü Arap devletlerinin doğması ise 19. yy boyunca süren, Şammar, Aneze, Semb, Abde... kabilelerinin bunlarla Osmanlı ve Mısır orduları arasındaki mücadelelerin sonucudur. Hail'de Reşidîlerin, Deriyye'de Suudîlerin başlattıkları, Necid'i, Hicaz'ı, Yemen'den Suriye'ye, Basra'dan Kızıldeniz'e kadar uzanan çölleri saran bu büyük mücadelenin yegâne iki dinamiği ise bedevîlik ve Vehhabîlik olmuştu.

Burckhardt, *Arabistan Seyahati* adlı eserinde büyük İslâm devletlerinin bedevî terörünü yenip kendi egemenliklerini tesis etme çabalarının 19. yy'a kadar bir sonuç veremediğini; Vehhabî egemenliğine kadar bedevî geleneklerinin değişmeden sürdüğünü, yaşamın tüm ayrıntılarını, bireysel ve toplumsal hukuk kurallarını da içeren bu yapının her yönüyle son derece ilginç olduğunu vurgular. Yazarın 19. yy ilk yarısına ait tespitleri arasında, Vehhabîliğin yayılmasından önce bedevîlerin dindar olmadıkları gerçeği de vardır. Kendi yaşamlarından gurur duyan ve onu değiştirmeye yanaşmayan bedevîler, İslâmiyetin geniş ve güvenceli gölgesi altında, fakat bu dinin etkilerinden olabildiğince uzak kalarak güçlü bir toplumsal vicdan da taşımışlardır. Bunun yanında en eski Samî geleneklerinden "kadınların, başlarını ve saçların sımsıkı örtmeleri"; ancak erkeklerin aşk ve hayranlık dolu bakışları karşısında raks ederken vücutlarındaki en değerli servet saydıkları saçlarının -deve sidiği ile parlatılmış örgülerini- çözmeleri; saçlarının, dişlerinin parlaklığı ile erkekleri âdeta büyülemeleri gibi nice geleneği de aynen korumuşlardır. Bedevî toplumunun bünyesini ve örgütlenişini tanımak ve tanımlamak, -hele çağdaş ölçütlerle- güçtür. Yine, Arabistan'da geçerli kuralların hepsini İslâmî sanmak da yanılmaktır.

Son iki yüzyılda bedevî dünyasını etkileyen, hatta değiştiren en önemli olgu ise Vehhabîlik'tir. İslâmiyetin en katı ve köktenci kurallarını öğretisine alan ve sonuncu mezhep bölünmelerinden olan Vehhabîlik, Necid'de ortaya çıktı. (9. yy'da aynı bölgede Karmatîliğin de doğmuş olması dikkat çekicidir.) Bu yarı siyasi yarı dinsel mezhebin kurucusu, 1745'te "Bâtılları ve bid'atleri yok etmek için" mücadele başlatan Muhammet ibn Abdülvahhab'dır (1711-1799). Hanbelî mezhebinden olan Muhammed, Hassa Bölgesi emirleri ile giriştiği savaşlarda başarılı olamayarak Der'iyye vahâsındaki emir Muhammed ibn'üs-Suud'a sığındı. Bu iki Muhammed arasındaki dostluk ve ittifak, bugünkü Suudî Krallığı'nın temeli olmuştur.

Muhammed ibnü's-Suud'un (emirliği 1744-1766) "İmam" tanıdığı Muhammed ibn Abdülvahhab, emir Muhammed'in oğlu Abdülaziz'den (1766-1803) de tam destek gördü ve onun teokratik bir devletin kurucusu olmasını, Hanbelî-Vehhabî şeriatının da bedevî geleneklerinin üstünde etkinlik kazanmasını destekledi. I. Abdülaziz Vehhabîliği kılıçla yaymaya çalıştı ve ganimetlerin beşte birini savaşçılarına bırakınca taraftarları giderek çoğaldı. Vehhabîlik, en şiddetli dönemini bu emirin son yıllarında (1790'dan itibaren) yaşadı. Osmanlı Devleti ise resmen olmasa da fiilen Orta Arabistan'ı Vehhabî-Suudî egemenliğine terk etti..

Bu yeni dönemde küçük fakat korkutucu Suud emirliğinin silahlı gücünü ise "el-Muvahhidîn" denilen genç müritler oluşturmaktaydı. Bunlar, imam Muhammed ibn Abdülvahhab'ın koyduğu yasakların ve kuralların takipçisiydiler. İmam ise öğretisini *Kitabü't-Tevhid*'inde ve risalelerinde açıklamıştı. Beş vakit namazın cemaatle kılınması bedevîlerce kutsanan ağaçların, puta benzer şeylerin, türbelerin ortadan kaldırılması; tütün, içki, uyuşturucu içilmemesi ve kullanılmaması, ipekli ve pahalı elbiseler giyilmemesi, çalgı çalınmaması... en önemli kurallardı.

Bu yeni öğreti, İbn Teymiye'nin (ö.1328) tâdil ettiği Hanbelîlik ile Zahirîlik'in ve Haricîlik'in bir senteziydi.

-İcma' ve istihsanın geçersiz,

-Vehhabî olmayanların kâfir,

-inancın temelinin amelî tevhide dayandığını ve bunu yerine getirmeyenlerin dinsizlik,

-Allahın emirleri ve peygamberin sünnetleri dışındaki her şeyin bid'at,

-Hicrî 500 (Miladî 1107) yılından sonra ölenlerin hepsinin kâfir,

-velî, mürşit tanımanın, tarikate girmenin dinsizlik,

-türbe yapmak ve böyle yerlerde dua etmek gibi âdetlerin sapıklık,

-Allahtan başkasından, peygamberlerden, meleklerden yardım beklemenin küfür,

-vakıf kurumlarının bâtıl olduğunu ileri süren yeni mezhep kısa zamanda Arabistan dışında da taraftar bulmaya başladı. Vehhabîler, bölgeye sevk edilen Osmanlı ve Mısır (Kavalalı) ordularına karşı savunma ve saldırı üstünlüğü kurdular. Kutsal topraklara girerek Mekke'de ve Medine'de inançları doğrultusunda tahribatta bulundular. Peygamberin mezarını tezyinattan arındırdılar. Hz. Hatice'nin türbesini, Hz. Ebubekir'in evini Bakıy Mezarlığı'ndaki türbeleri yıkıp taşları ile sur ördüler. Zikir, nâfile, sünnet namazlarını, el öpmeyi, büyüğün karşısında eğilmeyi, evliyâ kabirlerini ziyareti, yağmur duasını, Sakal-ı Şerif, Hırka-i Şerif ziyaretlerini, Mehdî'ye, Hızır-İlyas'a inanmayı; tarikatlere, şeyhlere bağlanmayı; Ehli-i Beyt sevgisini... küfür (dinsizlik) ve bid'at sayarak yasakladılar.

Vehhabîler, gerçek İslâm hukukunu uygulamayarak dinin ilkelerini terk eden bir hükümet saydıkları Osmanlı Devleti'ne, halifeliğini kesinlikle reddettikleri padişaha cihad ilân ettiler. Necidlilerin hiçbir zaman bu devletin uyruğu olmadığını ileri sürdüler. Bununla da kalmayarak âdeta bir avuç denebilecek güçlerle binlerce askerden oluşan Osmanlı ve Mısır ordularına karşı direndiler, başarılar kazandılar. Suudî emirlerinin yönettiği Vehhabî bölükleri Riyad'ı, Casim'i, Cebel-i Şammar'ı, Hassa'yı ele geçirerek Orta Arabistan'a egemen oldular.

Vehhabîlik kısa zamanda İran'da, Afganistan'da, Hindistan'da da yandaşlar buldu. Diğer yandan Hicaz bölgesini kontrol eden Mekke Şerifi Galib (ö. 1813) Vehhabîliği "rafizî" ilân ederek bu mezhebi yaymak isteyenlerin Hicaz'a girmelerini engellemeye çalışmaktaydı. Ancak Hassa'da ve Hicaz'da uğradığı yenilgilerden sonra, önce anlaşmaya râzı oldu; 1801'de de Cidde'ye kaçtı. Vehhabîler 13 Mayıs 1802'de Kerbelâ'yı basıp 2 bin kişiyi öldürdüler. Hz. Hüseyin'in türbesini yağmalayıp tahrip ettiler. 18 Şubat 1803'te Taif'e giren I. Abdülaziz, kent halkını kılıçtan geçirdi; kitapları yaktırdı; türbeleri yıktırdı; evleri ve çarşıları yağmalattı. Hz. Abbas'ın türbesi yerle bir edildi. 30 Nisan'da Mekke'ye girdiğinde de benzeri eylemleri yineletti.

Kerbelâ katliâmının öcünü almak üzere hareket geçen bir Şiî fedai tarafından öldürülen Abdülaziz'in yerini oğlu emir Suud bin Abdülaziz (1803-1814) aldı. Bu ateşli emir döneminde Vehhabîlik, Yemen'den Kızıldeniz'e kadar yayıldığı gibi kendisi de bölgenin en korkulan kişisi oldu. Baskınlar, talanlar, kervan soygunları, kıyılarda da korsanlık eylemleri gerçi tüm Arabistan'ı teröre boğdu ama, Suud da akıl almaz bir servet edindi.

Vehhabî-Suudî yükselişinin bu ilk evresi, Osmanlı Devleti'nin değil, onun güçlü Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ordusuna, 1811-1818 savaşlarındaki yenilgilerle kapandı. Bu mücadeleler sırasında ölen Suud'un yerini alan oğlu Abdullah İbnü's-Suud (1814-1818) Kavalalı İbrahim Paşa ile savaşırken Der'iyye'de tutsak düştü. Medine'ye getirilip dört gün halka teşhir edildi. Dört oğlu, danışmanları ile zincirlere vurulmuş olarak önce Kahire'ye, oradan İstanbul'a gönderildi. Şeyhülislâm Mekkizâde'nin fetvası, II. Mahmud'un fermanı ile saray meydanında Emir Abdüllah'ın, kent meydanlarında da direnenlerin boyunları vuruldu (19 Aralık 1819).

Suudîlerin yeniden toparlanması Abdullah'ın oğlu Terkî (Türkî) ibn Abdullah'ın (1820-1834), amcası Meşşerî ibnü's-Suud'un (1818-1819) kısa emirliğinden sonra başa geçmesi ile mümkün olabildi. Riyad'ı merkez yapan Terkî, Suudî Emirliğinin ikinci kurucusu sayılır. Fakat ölümünden sonra oğlu Faysal ibn Terkî (1. kez 1834-1838, 2. kez 1843-1865), Halid ibn Suud (1838-1841), Abdullah ibn İbrahim (1841-1843) dönemleri hanedan içi mücadelelerle geçti. Bu yıllarda Reşidîlerin bölgedeki üstünlüğü, Osmanlı Devleti'nin meşru temsilcisi Mekke Şerifi Muhammed'in Vehhabîler üzerindeki baskısı ise uzun sürmedi. 1843'ten sonra Rubu'l-Hâlî'ye giden Faysal, bedevî kabilelerinden destek sağlamaya çalışarak emirliğini güçlendirdi.

Bu dönemde Reşidîlerle Suudîler arasındaki mücadele de 19.yy sonuna kadar sürecek yeni bir evreye girdi. Suudîlerin düşmanlarından Benî Halidler, Araiyârlar da Reşidîlere koşut olarak mücadele etmekteydiler. Bu nedenle Abdullah ibn Faysal'ın (1865-1871), Suud ibn Faysal'ın (1871-1874) Muhammed ibn Suud'un (1874-1884), Abdurrahman ibn Faysal'ın (1886-1887), Abdullah ibn Faysal'ın (2. kez 1887-1888), Abdurrahman ibn Faysal'ın (2. kez 1888-1889) emirlikleri istikrarsızlıklarla geçti. Hatta 1885'te, Reşidîlerin Şammar cengâverlerinden oluşturduğu ordu Riyad'ı işgal etti. Abdurrahman ibn Faysal, küçük oğlu Abdülaziz'i (II.) de yanına alarak Kuveyt'e gitti ve es-Sabah hanedanına sığındı.

Amcası Muhammed ibn Faysal'ın (1891-1902) sönük emirliği boyunca, babası Abdurrahman'la Kuveyt'te kalan genç Abdülaziz, 20. yy'a girilirken gözü pek bir mücadele adamı olarak adını duyurdu. 1902'de fedaileriyle Riyad'a bir gece baskısı düzenleyerek valiyi öldürdü; kenti ve çevresini ele geçirdi. Bir film konusu olabilecek bu inanılmaz mâcera, günümüzün güçlü ve zengin Suudî İmparatorluğu'nun asıl kuruluş tarihi ve II. Abdülaziz ibn Abdurrahman'ın 50 yıl sürecek emirliğinin başlangıcıdır.

Hızla yayılan yeni Suudî-Vehhabî hareketi, dört yıl içinde Casim'in zaptı, Reşîdilerin Ravzatü'l-Muhannâ savaşında yenilmeleri ile doruğa ulaştı. Abdülaziz, "Ihvanü'l-Müdeyyene" (gerçek dini benimseyen kardeşler) ordusu kurdu. Ihvan birlikleri, Suriye'den Yemen'e ve Kuveyt'e kadar, Osmanlı garnizonlarına, Türklerle işbirliği yapan Arap kabilele-

rine baskınlar düzenlemeye koyuldular. Abdülaziz, Hicaz'ı ele geçirmek için Şerif Hüseyin'le, onun kışkırttığı Araiflerle savaşlara girişti. Necid'in tamamını kontrolüne aldı. Hanefîliğin savunucusu Haşimîleri en büyük düşman kabul eden Vehhabîlerin müfrit mücahitleri hem sünnî-hanefî topluluklara, hem Irak'taki Şiîlere karşı acımasızca saldırdılar. Emir Abdülaziz ve Ihvanların komutanı Faysal ed-Daviş, Necef ve Kerbelâ'daki kutsal yerleri yıktırmaktan dahi çekinmediler. Buralara ziyarete gelenler, İpekli giyenler, çalgı çalanlar, şarkı söyleyenler, hatta bıyık uzatanlar; doğuracağı çocuk Sünnî ya da Şiî olacak hamile kadınlar kılıçtan geçirildi.

Emir Abdülaziz 1913'te Hassa'yı zapt ettikten sonra, Osmanlı-Haşimî, Reşidî ittifakına karşı, İngilizlerin desteğini kazanmayı başardı. Fakat, Vehhabîlik, kâfirlerle anlaşmaya izin vermediği için bu ilişkisini gizli tuttu. Bu gelişme üzerine Osmanlı padişahı V. Mehmed Reşad da 1914'te, bir irade ile Emir Abdülaziz'e "Sabahü'd-Devle" sanını ve Necid kaymakamlığını veridi. Bu onursal rütbelerin anlamı, yüzyıllık "âsi"lik damgasının silinmesiydi.

I. Dünya Savaşı'nda Lawerence'ın, Haşimîlerden Emir Faysal'ın (daha sonra Irak kralı), Emir Abdullah'ın (daha sonra Ürdün kralı) ortaya çıkmaları ile mücadele daha da kızıştı. Haşimî şerifleri hemen her seferinde Suudîlerin cesur ihvanlarına yenik düştüler. Arabistan ise baştan başa kana ve teröre boğuldu. Abdülaziz bu ortamda Asir'i, Hail'i, Hayber'i, Covf'u işgal etti. Yalnız İngiliz uçaklarının yağdırdığı bombalar yüzünden Amman'a giremedi.

I. Dünya Savaşı boyunca Arap Yarımadası'ndaki cephe muharebelerine koşut olarak devam eden mücadele, ancak 1922'deki ilk ateşkesle yavaşladı; tarafsız ve tampon bölgeler oluşturulmaya çalışıldı. Ama, 1924'te Kuveyt'teki konferans, şerif Hüseyin'in halifelik iddiasıyla ortaya atılması yüzünden dağıldı ve Vehhabî saldırıları yeniden başladı. İngiltere ise emir Abdülaziz'e bağladığı ödeneği kestiği gibi ihvan garnizonlarını da uçaklarına bombalattı. Buna rağmen Taif'in Suudîlere geçmesi önlenemediği gibi, 1925'te de Şerif Hüseyin Mekke'yi terk edip önce Cidde'ye oradan Akabe'ye gitti; son olarak Kıbrıs'a sığındı. Oğlu Ali'nin Cidde'deki krallığı ise 1925 yılı içinde birkaç ayla sınırlı kaldı.

Abdülaziz, 1926'da resmen Hicaz kralı oldu ve Mekke'de bir İslâm konferansı topladı. Yine o yılki hac farizasına da ilk kez başkanlık etti. Artık, İslâmiyetin kutsal kentlerinin koruyucusu oydu. Riyad'da, ulemadan aldığı destekle Necid sultanlığını ilân etmekte de gecikmedi. 1927'de ise artık ihtiyaç duymayacağı ihvan örgütünü, zaman zaman tenkilleri dahi göze alarak süratle dağıttı.

Kararlı, sabırlı, cesur, kurnaz, alçakgönüllü Abdülaziz, ölümüne değin Suudî hanedanının ve yeni devletin güçlenmesini gözetti. Hanedanla devlet arasında kolaylıkla sökülüp atılamayacak bağlar kurdu. Sayıları yüzlerle hatta binlerle açıklanan hanedan bireylerini sıkı bir disipline aldı. Kuşkusuz, asıl gücü ülkesindeki zengin petrol yataklarına dayandığı gibi, iç ve dış siyasetlerini de yine bu doğal kaynağa göre belirlemekteydi. Onun bu siyaseti, 1953'te ölümünden sonra sırasıyla tahta geçen oğulları Suud bin Abdülaziz (1953-1963), Faysal bin Abdülaziz (1963-1975), Halid bin Abdülaziz (1975-1982) ve halen kral olan Fahd bin Abdülaziz (1982-) aynen izlemektedirler.

Hayatta iken gazete ve dergilerde sık sık resimleri görülen, kendisiyle ilgili haberlere yer verilen Abdülaziz, mütebessim çehresi, siyah gözlükleri, çenesindeki küçük sakalı, tacvârî bir agelle tuturduğu beyaz kefyesi, entarisi, kolsuz harmanisi ile olduğu kadar, sayıları 180 olarak açıklanan eşleri, 130 çocuğu ile de ilgi uyandırıyordu. Fakat o, 20. yy'da Arap dünyasının en büyük lideri olarak tarihteki yerini almış bulunmaktadır. Özel yaşamında ise bedevî şeyhlerinin geleneklerini aynen koruduğu bilinmektedir. "Yabancılardan farkım, çalıya konmuş bir kuşu yakalayabilirim" diyerek kendi yumuşaklığını ve müzakere sabrını vurgulayan Abdülaziz, hac zamanı geldiğinde, dal kılıç geleneksel Arap oyunlarına katılır; şeyhlerle sıradan bir bedevî gibi sohbet eder, onların "Yâ Abdülaziz!.." diye hitap etmelerinden âdeta hoşlanırdı.

Çağdaşlaşmaya sıcak bakan Abdülaziz, ulemaya değer vererek onlardan birçok konuda olumlu görüşler ve fetvalar almayı başardı. Örneğin, telsizin, elektriğin, otomobilin, uçağın Arabistan'a girebilmesi onun bu yaklaşımı sayesinde mümkün olmuş; Batı teknolojisinin yenilikleri "bid'at" sayılmamıştır.

Diğer yandan Abdülaziz, İslâm mezheplerinin en katı kurallısı olan Vehhabîliği (bu ad resmen kullanılmayarak el-Muvahhidîn denilir) devletin, yargının, toplum düzeninin temel öğesi yapmış; bir anlamda bu öğretiyi anayasa konumuna getirmiştir.

Tarihsel sürecin bu kısa özetinden ve Hanbelîliğin en köktenci fırkası olan Vehhabîliğin ilkelerinden anlaşılacağı üzere, Suudî Arabistan'daki birtakım uygulamalara ve infazlara farklı bakmak gerekmektedir. Örneğin uyuşturucu kullanımı, alım ve satımını büyük günahlardan sayan ve yasaklayan Vehhabîlik, bu günahı (ya da suçu) işleyenlerin, yegâne infaz aracı kabul edilen "kılıç"la ve bir ibret-i müessire olarak herkesin gözü önünde boyunlarının vurulmasını öngördüğü için, kralın ya da onun adına bir başkasının bu işlemi durdurması, cezayı affetmesi olanaksızdır. Çünkü bizzat Suudî hanedanı, Arap çölünün Aneze bedevîlerinden eski ve fâtih bir aile olarak Vehhabî iktidarını temsil etmektedirler. Otoritelerini dorukta ve sürekli tutabilmek için de bu mezhebin "vahdaniyyet" ilkesinden ve "kılıç" keskinliğinden hiçbir nedenle ödün vermemek durumundadırlar. Bir çöl medeniyetinden modern petrol imparatorluğuna yükseliş sürecinin 250 yıl boyunca daima Vehhabîlikle özdeş olageldiği unutulmamalıdır. Suudî Arabistan bayrağındaki "Kelime-i Tevhid" ve "kılıç" ise bu özdeşliğin simgesidir. ■

XVIII. YÜZYIL TÜRK TARİHİNİN BAZI OLAYLARININ YUNAN AYDINLARININ KALEMİYLE ANLATIMI

PINELOPI STATHIS*

Öteden beri, tarihçiler edebî eserlerden, edebiyatçılar da tarihî eserlerden yararlanmışlardır. Prof. Yaşar Yücel, *Belleten* dergisinde yayımladığı bir konferansında bu yaklaşımın çok güzel bir örneğini vermiştir.[1]

Türk egemenliği altında 400 yıl boyunca yaşamış olan Yunan halkı sorunlarını ve umutlarını nazım ve nesir yoluyla dile getirmiştir. Bugüne değin Türk tarihi için Yunan kaynaklarından, Yunan tarihi için de Türk kaynaklarından yeterli bir yararlanma yoluna gidilmemiştir. Yunan kroniklerinde, XVIII. yüzyıl Türk tarihi olayları pek büyük yer kapsamamaktadır.[2] Bunun nedeni de o dönemin karmaşık toplum yapısıdır. Bu yüzyılın ikinci yarısında, Rum aydınları, kilisenin merkezî otoritesinden kurtulmak için, çabalarını daha çok yeni düşüncelerle dolu kitaplar basmaya yöneltirler.[3] İtalya'da öğrenim görmüş bazı aydınlar, Batı kültür ve biliminin getirdiği düşünceleri, kendi halkına aşılamayı görev bilmişlerdir.[4]

Bu dönemin olaylarını, Osmanlıların egemenliği altında yaşayan Rum halkının sosyo-ekonomik ve siyasal durumunu anlatan bazı eserlerde,[5] küçük yazma kitapların iç sayfalarında,[6] belirli kişilerin mektuplarında[7] ve yine kendilerinin yazma notları[8] arasında bulabiliriz. Son zamanlarda, Yunanistan'daki Türkoloji çalışmaları yavaş fakat somut adımlarla ilerlemektedir. Yerel tarih araştırmalarını beslemek üzere, Türkçe tarihî belgeler yayımlanmaktadır.[9] Türk arşivleri genç araştırıcılar tarafından inceleniyor.[10] Her yıl yaklaşık olarak 10 öğrenci, Türkçe öğretim kurslarından mezun olup, Türkoloji araştırmalarına yöneliyor.[11]

İşte bu yazının esas amacı, konuyla ilgili çalışmalara örnek olmak, karşılıklı ve ortak yayınların çıkarılmasını sağlamaktadır.

Üzerinde duracağım olaylar ve tarihler:

1. 1703 Birinci Edirne Vakası[12]
2. 1715 Mora kalelerinin zaptı[13]
3. 1789 Ege korsanı Lombros Katsonis'in hareketleri.[14]

Metinleri incelemeye başlamadan önce belirtilmesi gereken bazı noktalar şunlardır:

1) Bu metinler, olayları yaşayanlar tarafından yazılmış, başka kaynaklarla karşılaştırılmamıştır.

2) Kişi adları ve unvanları çoğu zaman doğru yazılmamıştır.

3) Olaylar anlatılırken Rum halkının çıkarları göz önünde bulundurulmuş, böylece taraflı bir anlatım yoluna gidilmiştir.

4) Metinlerin üçü de tarihi olaylara değindikleri halde içerikleri ve yazıldıkları tür bakımından büyük farklılıklar gösterirler.

Birinci metin, 1707-1730 tarihleri arasında Kudüs Patriği olan Hrisanthos Notaras tarafından yazılmıştır.[15] "Edirne Vakası" sırasında yazar Filistin Metropoliti unvanına sahipti ve geleneğe göre İstanbul, Fener'de Kudüs Patrikhanesi'ne ait evde oturuyordu.[16] Hrisanthos İtalya'nın Padova şehrinde[17] hukuk ve matematik öğrenimi görmüş, astronomiye merak sarmış, Paris'e gidip ünlü astronom Dominique Cassini ile temas kurup Paris gözlemevinde uzun süre çalışmış, bu bilim dalında 1714'te bir kitap yayımlamıştır.[18] Hrisanthos'un ilgi alanı çok geniştir; Padişah III. Ahmet zamanında, özellikle Damat İbrahim Paşa çevresindeki kimi bilim adamlarıyla çok yakın ilişkiler kurmuştur.[19] Hrisanthos Notaras, dönemin siyasal ve kültürel akımlarını da izlemiş ve kendi halkını bilgisizlikten kurtarmak için çok büyük çaba göstermiştir.[20] Bu nedenle böyle bir din ve bilim adamının yazdığı bu üç sayfalık metin, incelemeye değer.

Atina Milli Kütüphanesi'ndeki 411 numaralı yazma kitapta[21], Hrisanthos'un başka yazı ve notları arasında yukarıda değindiğimiz yazı da yer almaktadır. Başlık şöyledir: "İsa'nın Doğuşundan 1703 yılının Temmuz ve Ağustos Aylarında, Gayri Hıristiyanları Arasında Vuku Bulan Fitne ve Kargaşalığın Gerçek Öyküsü". 3 sayfayı kapsayan bu metin Türk tarihinde "Birinci Edirne Vakası" adıyla geçen olaydır.[22] Osmanlı Devleti'ni sarsan bu olay, elbette İstanbul'da yaşayan Rum Kilisesi ileri gelenlerini ilgisiz bırakamazdı. Hem de bu isyanın şeyhülislam Feyzullah Efendi aleyhinde olması, ilgiyi daha da artırmaktadır.

Olayların içyüzüne ışık tutmak isteyen Hrisanthos, anlatımına şöyle başlıyor: "O zaman Bizans'ta kaymakam Köprülü'nün oğlu ve müftünün damadı bulunuyordu, (Müftü sözcüğüyle şeyhülislam kastedilmektedir)".

O zaman Edirne'de bulunan yazar bu fitnenin genel bir nedeni olarak şöyle bir görüş ileri sür-

* Atina Akademisi

mektedir. Böylece bunlar aralarını buldular; nitekim, bu isyanı iki nedenden dolayı yapmışlar: bir, müftü ve soyunu örselemek için; iki, hükümdarın İstanbul'a gitmesi için.[23] 1703'te yazılmış bu basit hükmü İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın satırlarıyla karşılaştırırsak pek hoş bir sonuca varırız:

"İşte aşağıda göreceğimiz Edirne Vak'ası, Şeyhülislamın tahakkümünden kurtulmak isteyen Rami Mehmet Paşa'nın el altından teşviki ile cebecilerin muhalefetinden başlayarak ...iş yalnız şeyhül-islamın azl ve katliyle kalmayıp hem padişahı hem de hadiseyi tertip eden vezir-i âzamı da devirmiştir".[24]

Bu küçük kronikte kişi yer ve çeşitli askerî birliklerin adları, ayrıntıyla belirtilmiştir;[25] ancak ileri gelenlere (padişah ve vezir-i âzam) ve yüksek rütbelilere gelince ad yerine bunların birbiriyle akrabalıkları yazılmıştır. Acaba yazarın kendi kendine uyguladığı bir sansür mü? Örneğin, III. Ahmet'in tahta çıkışını anlatırken, "Hasan Paşa'nın damadına iki zorba yolladılar; o da eniştesini (II. Mustafa) tahttan indirip, diğer eniştesini, şimdi hüküm süreni (III. Ahmet) tahta koydu" der.[26]

Sonunda "Müftüye Dair", başlığı altında şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin akibeti yazılıyor; o tarihe kadar henüz katledilmemiş, işkenceleri devam ediyormuş. Yazar bu olaydan kendisi ve dindaşları için bir emniyetsizlik duyuyor "sonumuz meçhul" cümlesi bu duyguların bir belirtisidir. Kroniğin son satırları Bâbıâli tercümanı Aleksandros Mavrokordatos'a ayrılmıştır.[27]

Burada iletmek için seçtiğimiz ikinci metin, Mora kalelerinin zaptı ile ilgilidir. 3 Temmuz 1715'te Korint (Gördös) Kalesi'nin kuşatmasıyla başlayan Mora seferi, 4 Eylül 1715'te Monemvasya (Menekşe) Kalesi'nin teslimiyle tamamlanmıştır.[28]

"Mora'nın Köleliği" başlığıyla sunulan ve 1358 dizeden oluşan bu eser, şiir halindedir. Yazarı Yanyalı Manthos İoannou hakkında bilgilerimiz pek azdır. 1748'e kadar yaşamış ise de, eseri ancak 1784'te Venedik'te basılmıştır.[29] Yaşamının sonunda keşiş olduğu sanılan Manthos, Mora'nın zaptını bölüm bölüm anlatmaktadır. Her bölümün başlığından ardı sıra gelen dizelerin içeriğine dair bir fikir edinilebilinir. İlk 112 dizede şair, "açık deniz de nasıl tehlikede olduğunu ve bundan Mora'nın tarihini, tutsaklığını ve ağıtını yazmaya nasıl sevkedildiğini" anlatır.[30]

Önsöz diyebileceğim ilk 112 dizeden sonra diğer bölümler şöyle sıralanmış:

1) Çok mutsuz Mora'nın ağıdı ve Türkler tarafından tutsaklığı.

2) Padişahın vezir-i âzamı çağırması ve ona hemen Mora'ya hareket etmesini emretmesi.

3) Ordunun toplanması için ulakların gönderilmesi.

4) Padişahın kaptan paşayı çağırması.

5) Vezir-i âzamın Tırhala Yenişehiri'ne gelmesi.

6) Teb (Istefe) şehrine gelmesi.

7) Vezir-i âzamın Korint (Gördös) şehrine cevabı.

8) Mutsuz Anapli (Anabolu) şehrine doğru vezir-i âzamın hareketi.

9) Generalin cevabı.

10) Vezir-i âzamın öfkesi.

11) Sala'nın yardımcısını Palamidi (Plamota) kalesinin planlarıyla Eğriboz'a göndermesi.

12) Kaptan paşanın, Sala'nın yardımcısına teşekkürleri.

13) Vezir-i âzamın, gönderilen özel haberlere karşı öfkesi.

14) Vezir-i âzamın hâin Sala'nın yardımcısına cevabı.

15) Mutsuz Anapli'nin zaptı için tebriklerin vezir-i âzama ulak tarafından sunulması.

16) Vezir-i âzamın Kara Mustafa Paşayı Patra Kalesi'ni zaptetmek için göndermesi.

17) Reâyayı yatıştırmak için Asuman Paşa'yı yollaması.

18) Tutsaklığımda Betina piskoposunu bulmam (vahşiliğini bilmeniz için yazıyorum).

19) Vezir-i âzamın Mudon'a gitmek istemesi

20) General Posta'nın cevabı.

21) Vezir-i âzamın padişah fermanı gönderip tüm Mora'yı alması.

22) Vezir-i âzamın Monovasya'ya dönmesi.

23) Vezir-i âzamın yöneticiye (provedittore) cevabı.

24) Tripolis'e dönmesi.

25) Çok mutsuz Mora'nın sonu ve ağıdı.

Bölümlerin başlıklarından anlaşılacağı gibi, olaylar, günü gününe izlenmiş. Karşı tarafın bir anlatıcısı olmasına rağmen, Manthos anlatısındaki ayrıntılarıyla, karşılaştırmalı bir tarih araştırıcısına pek önemli katkıları olabilir. Dili gösterişsiz ve birçok İtalyanca sözcükle[31] dolu olan bu uzun ağıt, yazarın öğrenim düzeyini de göstermektedir.

Üçüncü metin, ilk ikisine bakarak daha kısa; verdiği bilgi bakımından da daha fakir bir niteliktedir.[32] Ancak burada bu metni sunmamızın nedeni, metnin yazarının belli olmaması ve halk söylencelerine dayanmasıdır. Yazılış biçimi halk şiirlerine benzemektedir.[33] (oysa çok daha uzundur). Lambros Katsonis ile ilgili olan bu şiir 12 hecelik 125 dizeden oluşmuştur. İlk kez E. Legrand[34] tarafından yayımlandığında büyük ilgi görmemişti. Ölçü ve uyak bakımından pek beceriksizce[35] yazılmış olan bu şiir 1789'da ünlü Ege Korsanı'nın Seydi Ali Reis Paşa aleyhine giriştiği iki deniz muharebesini anlatır. Biri Mykonos ve Syra adaları arasında, diğeri ise Kea ve Makronisi adaları yakınında gerçekleşmiştir. Şimdiye dek Türk tarihçileri buna değinmemişlerdir.[36]

Lombros Katsonis, XVIII. yüzyılın son on yılı içerisinde kendini göstermiş bir korsan olmasına karşın, bazen Rus donanmasında amiral[37], bazen de Yunan kıyılarında özgürlük savaşçısı olarak belirirken, halk arasında da bir ulusal kahraman gibi ün salar.

İşte bu kısa destandan ve benzer şiirlerden yüzde yüz olmasa bile büyük oranda gerçeği yansıtan bir bilgi çıkarılabilir ki, bu, tarihçinin eleştirme gücüyle varolan resmi kaynaklara katkı görevini oluşturur.

Tür bakımından çok değişik olan ve şimdi içeriklerini bildiğimiz bu üç metne toplu olarak bakacak olursak, şöyle bir sonuca varılabilir:

Her ne kadar metinlerin tarihi değeri büyük değilse de, bilimdeki paylarını küçümsemek doğru olmaz. Zaten İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde, tarih biliminin tasvirini yaparken; "...sokaktaki insandan yöneticilere, hükümdarlara kadar herkes, ona sahip olmak için birbiriyle yarışıp durmuştur"[38] demektedir. Böylece yaklaşımları değişik olan bu üç yazar da, zamanlarının olaylarından o kadar etkilenmişler ki, bu tarihi olayları hikâye etmekten kendilerini alamamışlardır. Sözümün başında da belirttiğim gibi bildirimin temel amacı, hem Yunan kronikleri yönüne bir pencere açmak; hem de kısa fakat doğal anlatımların, unutulmuş yazarların adları üzerindeki tozu almaktadır.[39] ■

NOTLAR

1- Yaşar Yücel, "XVI-XVII. Yüzyıl Edebî Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplumsal Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler."

2- Kronikler daha çok İstanbul'un Fethi'nden sonraki 50 yılı dile getirirler.

3- Bu kitaplar matematik, fizik, astronomi ve felsefe dallarında oluşmuşlardır.

4- XVII. yüzyıldan başlayarak, azınlıklardan önde Rumlar olmak üzere, bazı gençler Padova şehrinde tahsil görmeye başlamışlar ve edindikleri ilerici fikirleri yaymayı görev bilmişlerdir. Padova'da tahsil görmüş Rum öğrencilerinin listeleri için Plumidis, G. "Gli scolari Greci nello studio di Padova," *Quaderni per la storia dell' Universita di Padova*, 4 (1971) 127-141. "Gli scolari Oltramarini a Padova nei secoli XVI e XVII", *Revue des Études du Sud Est Europeennes*, 10 (1972), s. 257-270.

5- Athanasios Komnenos Ypsilantis, *Tameta tin alosi* (=İstanbul fethinden sonraki hadiseler) İstanbul 1870, Atina 1971. Nestor Camariona, Ariadna Camariano-*Cioran Cronica Ghiculeştilor* 1 (1965-1754) (Gika'ların Kroniği), Bükreş 1965. I. K. Vasdravellis, *Istorika Archiva Makedonias*, I-III (=Makedonia'nın Tarihî Arşivleri) Selânik 1952-1995. Satlıas, *Turkokratoumeni Ellas* (Türk Egemenliğinde Yunanistan), Atina 1869.

6- "Enthimisis ve Vrahea Hronika" adı verilen bu anılar, daha çok yazma kitapları ellerinde bulunduran keşişler tarafından yazılmış ve kitap yazıldığı sıralarda vuku bulan olaylar kaydedilmiştir; örneğin yangın zelzele gibi felâketler, yeni padişahın tahta çıkışı, muharebe başlaması, yeni vergilerin uygulanması gibi, küçük fakat çok önemli haberler. Sp. Lambros, "Enthymiseon iti hronikon simiomaton syllogi proti" (Küçük Anıların Yani Tarihi Notların Birinci Serisi), *Neos Ellinomnimon* 7 (1910), 113-313. n.s.

7- Eudoxiu Hurmuzaki, Dokumente privitoare la Istoria *Românilor, Documente greçesti*, c. XIV i-III, Bükreş.

8- Alexandros ve Nikolaos Mavrokordatos, Dimitri Kantemir, Hrisanthos Notaras, Dimitri Katarcı gibi Rum milletinin ileri gelenlerinin kendi eserlerinde.

9- Girit tarihiyle ilgili Türk belgeleri için bk. N. Stavrinidis, *Metafraseis turkikon istorikon eggrafon* (Türk Tarihi belgelerin tercümeleri).

10- Yunanistan'da Türk arşivleri konusunda değerli meslekdaşım Dr. E. Balta'nın çalışmalarını kaydetmek gereklidir.

11- Halen Atina'da Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Merkezinde, süresi üç yıl olan Türkçe öğretim merkezleri vardır.

12- Birinci Edirne vakası için bak. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* IV. I, Ankara, 10982, s. 24-45.

13- Uzunçarşılı, s. 104-108.

14- Uzunçarşılı, s. 563-564.

15- Bu kilise adamının kişiliği ve bilim alanındaki türlü faaliyetleri için P. Statlıis tarafından bir monografi hazırlanıyor.

16- XVII ve XVIII. yüzyıldan beri Kudüs patrikleri de Fener'de ikamet ediyordu. Bunun nedeni Bâbıâli'ye yakın bulunmak ve kutsal yerlerin türlü siyasal ve ekonomik sorunlarını bizzat izlemekti.

17- Padova Üniversitesinin felsefi akımı o zamanlarda Aristoteles taraftarlarının ellerinde idi. Bak. Randall J. H., *The school of Padua and the emergence of modern science*, Padova 1961.

18- Hrisanthos Notaras, *Isagogi is ta geografika ke sferika* (Coğrafya ve Küre Geometrisi Konularına Giriş), Paris 1714. Bu eserinde Hrisanthos Kopernicus'un güneş sistemini açıkladığı halde, kendisi Ptoleaios'un yer sistemini benimsediğini belirtir.

19- Bu konuyla ilgili olarak bak. Pinelopi Stathis, "O sofotatos Esat Efendi filos ke allilografos tu Hrisanthou Notara" (Çok Bilgili Esat Efendi, Hrisanto Notaras'ın Dostu ve Mektup Arkadaşı) *Eranistis* 18 (1986), s. 57-84.

20- Romanya'nın Galata şehrinde rasathanenin gelişimi, Bükreş ve Yaş şehirlerinde okulların kurulması, K. Yunanistan'daki okullara yardımı, Fener'deki Kudüs Patrikhanesi'nin evindeki kütüphanenin kurulması, müspet bilimlerdeki eğilimi ve bu daldaki kitap basımları, Hrisanthos Notaras'ın oluşturduğu bazı faaliyetlerdir. Hrisostomos Papadopoulos, *Istoria tis Ekklisias Ierosolymon* (Kudüs Kilisesinin Tarihi) Atina 1973, s. 648-688.

21- Hrisostomos Papadopoulos, *Hierosolymitiki Vivliothiki* (Kudüs Kütüphanesi), Petrograd 1899 c. IV, s. 388.

22- Edirne vakası için Türk tarihçiliğinde pek önemli çalışmalar oluşmamış, bu fitnenin içerikleri yeter derecede araştırılmamış. Ancak İstanbul Üniversitesinin basılmamış, bir lisans tezinde üzerinde durulmuş, bak. Ömer Aziz "Edirne vakası", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi tarih tezi 1930.

23- Hrisanthos'un kroniğini ileride Türkçeye çevirip yayımlamak amacındayım.

24- Uzunçarşılı kaynaklarını Nusretname'den aldığını belirtmektedir.

25- Kronikteki kişi adları belirdikleri sıra ile:
Köprülü'nün oğlu,
Hüseyin Paşa, veziriâzamı,
Kâhya Hasan Paşa, yörükbey,
Daltaban (Mustafa),
Mahmut Beyoğlu,
Rahmi Paşa,
Enderun Mollası,
Aleksandros Mavrokordato.
Yer adları: Babadağı, Sofia, Rumeli, Bursa, İzmit, Varna, Nafpaktos, Hapsa, Edirne, Trabzon, Eğriboz, Silimnos, Kanlıkuyu.
Asker takımları: cebeciler, bostancılar, yörükler, arnavutlar, sipahiler, serdengeçtiler, kazaskerler, kalyoncular, kayıkçılar, zorbalar.

26- Hrisanthos kroniği, s. 393.

27- Nestor Camariano, *Alexandre Mavrokordato Le grand Drogman, son activité diplomatique* (1673=1709), Thessaloniki 1970.

28- P. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Washington 1977, s. 203.

29- E. Legrand, *Bibliothèque Grecque vulgaire*, c. III, Paris 1881, s. XX-XXVIII, 280-331.

30- Mora'nın zaptıyla ilgili gayet edebî başka bir eser: E. Kriaras, *Kaçaitis*, Atina 1950. Bu eserde Patros Kaçaitisin 1716'da Klathmos *Peloponnisou pros Ellada* (Mora'nın Yunanistan'a Karşı Ağıtı) adıyla 11 hecelik 735 mısradan ibaret olan manzum eseri.

31- Marciliana, marnara, restaro, alargaro, tartana, galiota, bailo, ordiniazo, desbarko, arrivaro, salavati, soldi, pavionia, kapitura, principe, desena, ayiutante gibi sözcükler.

32- İki deniz muharebesinden başka en çok üzerinde durduğu nokta Lamros'un Mavrudia adlı kıza aşkıdır.

33- Kişisel yorumlar, karşılıklı konuşmalar, kahramanlık abartmaları ve tekrarlamalar rastladığımız öğelerdir.

34- E. Legrand, *Bibliotheque Grecque Vulgaire* III (1881), Paris s. 332-336.b

35- Ölçü bazan 13 heceyi bulur, uyak bakımından ise dizeler ya a a, bbc, yahut ta aaa, bbb c, olarak uyarlar.

36- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser s. 563, 564, 627.

37- Lambros Katsonis'in faaliyetleri için Yunan tarihçiliğinde epey çalışma olmuştur. Bak. Ap. Vakalopulos, *Istori â tu Neu Ellinismu* (Yeni Yunan Tarihi), c. 4 (1973), s. 561-580, ve G. A. Oliver, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premieres années de la Republique*, c. 2, s. 317.

38- Ahmet Arslan, "İbn Haldun ve Tarih", *Tarih İncelemeleri Dergisi* I (1983), s. 24.

39- Bu küçük yazıyı bitirirken değerli meslekdaşım Dr. Bülent Berkol'a metni okuyup Türkçeme düzeltmeler yapmak zahmetine katlandığı için teşekkür etmeyi borç bilirim.

HEIDELBERG KONGRESİ KRONİĞİ ÜZERİNE

İLBER ORTAYLI

Kongre kroniklerinin son derece ciddi, dürüst vea oldukça tasvirî olması tercih edilir. Bu adeta basında meclis muhabirliği gibisinden bir şeydir. Mesela; bizim dahımızda Thedor Menzel'in 1926 yılı Bakü Türkoloji Kongresi üzerine kaleme aldığı knorik, Türk ve Sovyet dünyasının kültür tarihinin ortak bir dönüm noktası olan bu mühim olay için adeta tek belgedir. Bu yüzden de *Der Islam* dergisindeki bu uzun makale bir klasik belge halini almıştır. Ancak aynı kongrede bulunan Fuad Köprülü için böyle bir şey söylemek mümkün değildir. Gene Köprülü'nün 1930'ların başındaki Ukrayna Müsteşrikler Kongresi için zamanın gazetelerinde kaleme aldığı raporlar bu mühim kongre için aydınlatıcı tek kaynak olacakken, yine bu vasıfda değildir. Sözün kısası, kongre kronikleri, bilim tarihi için esaslı kaynak olabilirler. Buna karşılık sudan bir cemiyet haberi gibi de kalabilirler. Kongre değerlendiricisi sahayı bilmiyor ve ciddiye almıyorsa yanlış ve vahim bilgiler verebilir.

Maalesef *Toplumsal Tarih*'in 21-22.'nci sayılarında Halil Berktay dostumuzun Heidelberg Kongresi için kaleme aldığı uzun rapor, bir kongre raporu niteliğinde değildir. Bazı dostlarını şarkkârî bir tutumla methetme veya tebliğleri bize nakletmekten çok kendini anlatma gibi garip bir tutumun ifadesidir.

En azından 21.'inci sayıda Ahmed Yaşar Odak dostumuzun Clermont-Ferrand'daki Clermont konsülünün 900.'üncü yılı itibariyle tertiplenen beynelmilel kollokyum hakkında kaleme aldığı nefis raporunu dikkatlice okumuş olsaydılar hem Halil Berktay hem de derginin redaktörü olan Mete Tunçay 22.'nci sayıda bu mânâsız Heidelberg raporunun devamını yayımlamaktan vazgeçerlerdi.

Bundan başka, benim bu kongrede müstakil bir tebliğim yoktu. Bu nedenle de kongrenin iddialı bir katılımcısı değildim. Ortak oturumda tartışılması istenen John Haldon'un tebliğini tartışan sadece yedi kişiden biriydim. Bu itibarla, dostumuzun değerlendirmesi benim şahsımı pek iz'ac etmez. Fakat gördüğüm münasebetsizliği de pek suskunlukla karşılamak niyetinde değilim. Daha doğrusu bu tip bir tavrı ne kendisine ne de dergiye pek yakıştıramadım.

Biz bu kongreye imparatorlukların savaş teknolojisi ve ekonomisi üzerinde bir tartışma yapmak için çağrılmıştık. Listedeki zevat içinde B. Lewis ve ünlü İranist B. Fragner de vardı. Kongreye bir buçuk ay kala karşımızda bir Bizantinist olarak tanıdığım J. Haldon'un bu başlıklı tebliği çıktı. Bu tebliğin tartışmaya lâyık bir çalışma olduğu kanısında değilim. Nitekim, birkaç kişi, "işimiz yok mu?" der gibi panelden çekiliverdiler. Halil Berktay'ın hangi ölçü ve nezaketle bu tebliği kongrenin en iyi tebliği diye yorumlandırdığını bilemiyorum.

Tebliğ, Halil'in dediği gibi Asuriler değil, ama Sasaniler, Baburiler ve Osmanlıları karşılaştırmak gibi zamanları ve mekânları aşan bir iddiaya sahip. Bu meyanda bunların kaçını iyi bildiği su götürür bir konudur. Güzel bir İngilizce olmasına rağmen tefekkür kıtlığından ileri gelen bir üslûpsuzluk, insicamsızlık vardı. Sözün kısası, yavan bir tebliğ... Normalde rafa bile kaldırmayacağım halde 15 gün boyunca birkaç kez okuyup düşünmek zorunda! kaldığım sözüm ona amatör bir tefekkür denemesi... (Kongreden çekilmememin cezası işte.)

Panel başladığı zaman çok ilginç bir şey oldu. Tebliğde doğrudan askerî tarih malzemesi hemen hiç olmadığı halde, Süreyya Hanım "Ben zaten askerî tarihinden pek hoşlanmam" diye Evliya Çelebi'den pasajlar üzerine bir konuşma yaptı (birilerinin tabiriyle tandırbaşı sohbeti, sağolsun pek de haksız sayılmaz).

Baburiler devri ve yakın zaman Hindistan ünlü uzmanı Rotthermund ise tebliğle alâkasız bir biçimde çok tatlı bir üslupla Baburiler Hindistanı'ndaki ve özellikle Özbeklerin savaş taktikleri ve teknikleri üzerine konuştu. Herkes haklı olarak tatsız tebliğden çok, kendince ortalığı tatlandıracak bir konuşma yolunu tuttu.

Dünyada tenkit edilmekten daha kötü şey ilgisizlik olmalı. Ben hiç değilse tebliği tenkit ettim. Evvelâ üç beş imparatorluğu birbirleriyle karıştırıp, ilgisiz konuların bağdaştırılmamasının gerektiğini söyledim. Halil'in atladığı bir şey daha var, burada daha sert bir kritikte de bulundum. 19.'uncu yüzyılın filoloji ve bilhassa hukuk sahasında mutebahhir olan tarihçilerin bugün pek bulunmadığını söyledim. Yani böyle yorumlama ve analizlere heveslenmeyin demeye getirdim. Bu bir umumî tenkit idi. Bence kongre yöneticilerinin İslâm arazi rejimi üzerinde otorite olan Baber Johansen gibi bir meslektaş dururken, Colin Imber'e ortak tebliğ verdirmek ve ne fıkh-ı İslâmdan ve ne de Romanist hukuktan anlamadığı aşikâr olan bir meslektaşa çamlar devirtmek pek isabetli bir düzenleme değildi.

Ben tenkidimde bir başka şey daha söyledim. 18-19'uncu yüzyıl Batı dünyası karşısında modernleşme çabaları içinde Rusya, Osmanlı ve İran imparatorluklarının idarî, malî yapısını ve askerî reform çaba ve derecelerini tartışmak daha isabetli olur dedim. Bu biraz yankı buldu. Meselâ, Fikret Adanır (iftihar ettiğimiz Balkan tarihçimiz) bu fikri destekleyen bir çıkışta bulundu.

Yedi panelistin konuşması ne de olsa bir buçuk saat tutuyordu. Salondan konuşmak isteyenlere yemek saatinin gelmesiyle dolayısıyla konuşmak için vakit yetmedi ve dinleyiciler aralarında homurdanmaya başladılar. Bunlar arasında Halil'de vardı.

Tabiî tebliğin konusu tartışmacıların varyasyonlarını da etkiler. Nitekim oturum adeta meleklerin cinsiyetinin tartışıldığı bir ruhban şûrâsına dönüşmeye başlamıştı ki, tabiat hükmünü icra etti ve başkan "yemek" dedi. Böylece Heidelber'in bu ilginç enstantanesi de bitti.

Hikâye bundan ibarettir.

Halil'den ve müvekkilinden çok özür dilerim. Fakat bazı sıkıcı şeyleri vaktimizi aldığı için tenkit etmekte tereddüt edecek de değildik. Gelecek sefere daha ciddi kongre kroniklerinin kaleme alınmasını tavsiye eder, saygılarımı sunarım. ■

ASKLEPİOS, ARİSTİDES VE ASKLEPİEİON ÜZERİNE

KEMAL KOZANOĞLU

Bu yazımızda yerel bir kahramanken hekimlik tanrısı olan ve sonunda gökteki burçlar arasına yerleştirilen Asklepios'tan, antikçağda Anadolulu bir hatip ve hastalık hastası olan Aelius Aristides'ten ve onun tanıklığında Bergama Asklepieionu'ndan ("Bergama Sağlık Yurdu"-Akurgal) söz etmek istiyoruz.

Asklepios (Latince *Aesculapius*, dilimizde "Eskülap" olarak geçmiştir), eski Hellen ve Roma dünyasının ünlü hekimlik tanrısıdır. Babası, bilgi ve kehanet tanrısı olan ve "Paian" ek adıyla "iyileştirici, derde deva bulan tanrı" olarak anılan Apollon'dur.

Söylenceye göre Apollon, su perisi (*nympha*) Koronis ile sevişir ve kız ondan gebe kalır. Ne var ki, tanrının dölünü karnında taşırken, onu Arkadyalı bir yabancıyla aldatır. Bu olayı Apollon'a ak bir karga götürür ve sevgilisinin gönlünün bir ölümlüde olduğunu söyler. Apollon o denli kızar ki, rengi o zaman değin ak olan kargayı bir anda siyaha dönüştürür. Kız kardeşi Artemis de, ona yapılan bu ihaneti Koronis ve sevgilisini şaşmaz oklarıyla öldürerek cezalandırır. Ancak Apollon, kanından olan çocuğa kıyamaz ve ölen annenin karnından çocuğunu çıkarır. (Bilinen ilk "sezaryan" doğum olsa gerek!) Apollon onu büyütmesi için at adam (*kentauros*) Khiron'a teslim eder. Tedavi sanatında usta olan Khiron, tanrıoğlu Asklepios'a hekimlik sanatını öğretir. Otlarla, şifalı sularla iyileştirmeyi ve cerrahlığı en iyi biçimde uygulamayı öğrenen Asklepios ülü bir hekim olur. Ancak o, bununla yetinmeyerek ölüleri diriltmeyi bile başarmıştır. Asklepios'un tüm insanları ölümsüz kılacağından korkan yeraltındaki ölüler ülkesinin tanrısı Hades, onu Zeus'a şikâyet edip, kendi güç ve yetkisini kötüye kullandığını söyleyecektir. Tanrıların babası da, doğal düzeni bozan bu hekim tanrının gücünden epeydir kuşku duymaktadır zaten. Demirci Hephaistos'un çırakları tek gözlü devler olan *Kykloplar*'a bir yıldırım ısmarlar ve bunu Asklepios'a fırlatarak usta hekimi yeraltı ülkesine yollar. Ama oğlunun ölümüne çok üzülen Apollon da onun öcünü alacaktır; Zeus'a yıldırımları bağışlayan Kykloplar'ı birer birer öldürür. Bunun üzerine tanrıların tanrısı, Apollon'u bir yıllığına Olimpos'tan sürer ve o da bu süre içinde Teselya'da kral Admetos'un yanında çobanlık yapar. Çok geçmeden de Apollon Asklepios'u gökteki burçlar arasına yerleştirecektir. (Bugünlerde 13. burç olarak astroloji tutkunlarının kafasını karıştırmakta olan Yılancı [*Ophiucus*] burcudur artık talihsiz hekimimiz!)

Asklepios figürü (Roma dönemi)

Anadolu'nun Asklepios söylencesine olan katkısını da Azra Erhat'tan dinleyelim: "İnsanları iyi ede ede ölüme meydana okuyan Asklepios'u Zeus yıldırımlarıyla yere serince, ünlü hekimin son demin-

de yazdığı bir reçete oradaki bir otun üstüne düşüvermiş, yağmur yağmış, yazının özü böylece ota karışmış ve her derde deva sarmısak meydana gelmiş." (*Mitoloji Sözlüğü*, 1972; s.78)

Asklepios, Homeros'un *İliada*'sında henüz tanrı olarak betimlenmez. İnsandır ve "kusursuz hekim" olarak tanımlanır. İkisi de usta hekimler olan oğulları Makhaon ve Podeleiros da Troja Savaşı'na katılırlar. Asklepios olasılıkla önceleri Tesalya'da Trikka'yı kendine yurt edinmiş, yerel öneme sahip bir *heros*'du (kahraman). İÖ 5. yüzyıla gelindiğinde artık tanrılar katına yükseltilmişti. Kültü Tesalya'dan tüm Hellen dünyasına (daha sonra da Roma) yayılacaktı.

Yunanistan'daki en ünlü Asklepios tapınağı Mora Yarımadası'nda, Epidauros'taydı (İÖ 5. yüzyıl). Onu İÖ 4. yüzyılda kurulan Kos (İstanköy) ve Bergama izleyecekti.

Asklepios tapınağı başka yapılar topluluğuyla çevrelenerek genellikle bir tür sağlık merkezi olarak işlev görmüştü. Bunlara *asklepieion* denirdi. Tanrı'nın hastaları düşlerinde iyileştirdiğine ya da dertlerine çareler önerdiğine inanılır, bu nedenle hastalar Asklepios tapınaklarında uyuyarak iyileşmeyi (*İnkubation*) umardı.

Asklepios kültü Roma'ya İÖ 293'te bir veba salgını nedeniyle Sibylla Kehanetleri'nin talimatları doğrultusunda getirilmişti.

Antikçağın sonlarına değin Asklepios kültü en popüler kültlerden biri olmuş, Yunanistan'da, Ege adalarında, Anadolu'nun Ege kıyılarında ve İtalya'da 200'den fazla Asklepios tapınağı kurulmuştur. Yeni bir tapınak kurulurken, Asklepios kültünün merkezi sayılan Epidauros'dan izin alınması gelenek olmuştu. Epidauros Tapınağı'nın başrahibi, emrindeki bir rahibi yeni tapınağın yönetimiyle görevlendirir ve onu, içinde hekim-tanrının simgesi olan yılanın bulunduğu bir kutuyla yolcu ederdi.

Kabartma adak heykeli İS 4. yüzyıl; olasılıkla hastayı tedavi eden hekim, Asklepios'tur. (Atina Arkeoloji Müzesi.)

Asklepios çoğunlukla oturur durumda, göğsünü açıkta bırakan uzun bir pelerinle, elinde hekimliğin simgesi yılanlı âsâyı (Eskülap âsâsı) tutan sakallı biri olarak betimleniyordu. Kızı, sağlık tanrıçası Hygieia ile ("hijyen" sözcüğünün isim annesidir) birlikte canlandırıldığı klâsik heykel çok tanınır.

Bergama Asklepieionu'na geçmeden önce, biraz, müzmin hastamızı, Aristides'i size tanıtmaya çalışacağız.

Aelius Aristides (ya da Aristeides), İzmir'in fahri hemşehrisi olan bu gezgin-hatip 117 ya da 129 yılında Adriani'de doğdu, 189'da öldü. Doğduğu yer Mysia bölgesinde, bugünkü Balıkesir yakınlarındaydı. Roma İmparatorluğu'nun hemen hemen tüm eyaletlerini denetlemiş olan ve "gezi imparatoru" adı takılan Hadrianus (117-138) Anadolu'da avlanmayı severdi. İşte 123/24 yıllarında Anadolu gezisi sırasında da Balıkesir yakınlarında başarılı bir ayı avına çıkmıştı. O zamanlar âdet olduğu üzere, imparatorun geçtiği yörelerde kurulmakta ya da geliştirilmekte olan kentlere onun adı veriliyordu. Ayı avına çıktığı bu yöredeki bir yerleşim yerine de Hadrianutherai ("Hadrianus'un ev yerinde oturan halkın kenti") adı kondu. Bu ad, olasılıkla Hadrianopolis, Adrianopolis, Edirne adında görüldüğü gibi Adriani olarak söylendi ve tutuldu. Ancak bu kentin kalıntıları bulunup, kurulduğu alan kesin olarak saptanmış değildir. (Bkz. B. Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi II*, 1984, s. 236; aynı yazarın: *Mysia*, 1984, s. 30)

Burada doğan çocuğa -117'de doğduysa Publius Aelius Hadrianus'un tahta çıkışı anısına, 129'da doğduysa, birkaç yıl önce yöreyi onurlandırılmış olan ve adı kente verilen imparatorun anısına- Aelius adı konmuş olmalı.

Aelius Aristides varlıklı bir aileden geliyordu. İyi bir eğitim gördü. Hocaları arasında, önemli bir hatip olan ve sonraki imparatorlardan Lucius Verus ile Marcus Aurelius'un da öğretmenliğini yapan Herodes Atticus vardı.

Aristides sağlık nedenleriyle uzun süre Bergama'da kaldı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerini dolaştı ve hatip olarak gerek Hellen, gerekse Romalı çevrelerde büyük başarı kazandı. İzmir'e yerleşti.

Aristides'in günümüze ulaşabilen 55 söylevinden 6'sı "Kutsal Söylevler" adını taşır. Bunlarda, bir günce biçiminde, 17 yıl süren ve Bergama'da Asklepios tarafından iyileştirildiğine inandığı hastalığın öyküsünü anlatır. Onun coşkulu bir anlatımla yansıttığı "muhayyel" rahatsızlıklarının tedavi edilme yöntemleri ve Asklepieion'daki yaşantıyı son bölümde göstermeye çalışacağız.

Aristides'in söylevleri o denli etkilidir ki, bunlardan biriyle Marcus Aurelius'un 178'de depremden yıkılan İzmir'i yeniden yaptırmasını sağlamıştı. Bir dizi konuşmasında da belâgatı (retorik) felsefeye karşı savunacaktır. Ayrıca Roma kentinin değerini, Atina'nın geçmişteki görkemini ve başka kentleri konu alan söylevleri vardır. Din konusunda açık fikirlidir, Zeus ve başka tanrılar için ve Mısır'a yaptığı yolculuktan etkilenerek Serapis için mensur methiyeler/ilâhiler kaleme alır. (Bu biraz da çağın modasına ayak uydurmakla ilgili olsa gerek, çünkü İS 2. yüzyılda Roma dünyasında Mısır tanrılarına tapınmak moda olmaya başlamıştır. Nitekim Bergama'daki "Kızıl Avlu" da Hadrianus döneminde yapılmış bir Serapis tapınağıdır.) Ancak Aristides Hıristiyanlığa karşıdır.

Hatibimiz "İkinci Sofizm"in tipik bir temsilcisidir. Bu akım, 2. yüzyılda Hellen kültürüne büyük hayranlık duyan Hadrianus döneminde, salt belâgat eğitimi amacıyla oluşmuştu. (Diğer temsilcileri Favorinus, Lukianos, Athenaios, Philostrat ve Libanios'tur.) Aristides için güzel konuşma sanatı, tüm

düşünsel etkinliklerin doruğu anlamına geliyordu. Yalın, anlaşılır olmasına büyük özen gösterdiği söylevlerinde klasik dönemin büyük hatiplerinin Attika diyalektini kendine örnek almıştı. Antikçağdaki ününü ortaçağda da sürdürecek olan söylevleri, Roma imparatorluk döneminin kültür tarihi açısından da önemlidir.

Bergama Asklepieionu Epidauros'ta kırık bacağı iyileştirilen Bergamalı Aristarkhos, şükran duyguları içinde Asklepios kültünü memleketine getirecektir (İÖ 4. yüzyıl). Tapınak, akropolden uzak olmayan kuytu bir vadi içinde ve şifalı kaynak başında kurulur. Hekim tanrının tapınağı ve buradaki sağaltım yöntemleri çok geçmeden Epidauros ve Kos düzeyinde önem kazanacaktır. Bergama Asklepieionu'nun kuruluğu yer, hastaların iyileşmesi için uygun koşullara sahipti: Çevresindeki ormanlı tepelerden ve yakınındaki bir kaplıcadan söz ediliyor bazı kaynaklarda.* Doğanın güzelliğini vurgulayan dostumuz Aristides Asklepieion'u şöyle tanımlıyor: "Tanrıların varlığı kendini her yerde duyuruyordu. Doğanın güzelliği, hava, çiçekler ve banyolar sayesinde hastalar kaygılarından sıyrılarak huzur bulmakta ve tanrıların sesini daha iyi duyabilmekteydi."

Bergama, Asklepieion girişinde yılan kabartmalı sunak.

Bergama Asklepieionu İS 2. yüzyılda, özellikle imparator Hadrianus (117-138) ve Antoninus Pius (138-161) yönetimi sırasında en parlak dönemini yaşamıştır. Bu imparatorların ve bazı varlıklı insanların katkılarıyla yeni yapılarla donatılmış ve genişletilmişti. Böylece bugün kalıntılarını gördüğümüz, 110 m x 130 m büyüklüğünde, üç yanı sütunlu galerilerle çevrili ve doğu yönünde çeşitli yapıların bulunduğu bir açık alan olan Asklepieion oluşturuldu.

Asklepieion'da yalnızca rahip-hekimler değil, aynı zamanda meslekten hekimler de görev yapıyordu. Bunlardan biri de, antikçağın Hippokrates'ten sonra ikinci büyük hekimi sayılan Galenos'dur (129-199). Bergamalı olan Galenos (Galen), Asklepios Tapınağı'na bağlı tıp okulunda öğrenime başlayacak, İzmir, Korinthos ve İskenderiye'de sürdürdükten sonra 157'de Bergama'da gladyatörlerin başhekimi olacak ve 161'de Roma'ya gidene kadar bu görevini sürdürecektir. 166-168/69 arasında yeniden Bergama'da gördüğümüz bu ünlü hekim, deneysel fizyolojinin kurucusu sayılır. Kuramsal ve uygulamalı tıp alanındaki etkisi, kısmen Araplar aracılığıyla duyurulduğu Batı'da Rönesans'a değin egemen olacaktır. Galen'in ünü ve yeteneği, kuşkusuz Bergama Asklepieionu'nun 2. yüzyılın ikinci yarısında doruğuna ulaşan saygınlığına önemli katkı sağlamış olmalıdır.

"Bergama Sağlık Yurdu" zaman zaman da Roma sosyetesinin buluştuğu moda kaplıcalardan biri ol-

Asklepieion, kuzey galerisi

Asklepieion'da kulağı iyileştirilen bir hastanın adak levhası, Hellenistik dönem. (Bergama Müzesi.)

muştu. J. Freely, 19. yüzyıl sonunda Avrupa soylularının ve sosyetenin uğrak yerlerinden Karlsbad ya da Baden-Baden gibi kaplıca ve eğlence merkezlerindeki yaşantıyla benzerliğe işaret ediyor (*Türkei*, 1988, s. 193). Buna daha sonra değineceğiz.

Asklepieion görkemli döneminden sonra, Hıristiyanlığın etkisiyle giderek önemini yitirmişse de, kimi kaynaklar Justinianus dönemine, 6. yüzyıla değin açık kaldığını ileri sürerler.

Dipnot:

* Günümüzde ören yerinin çevresinde ne yazık ki böyle ormanlar ya da geniş ağaçlık alanlar yok. Yeri gelmişken, tarihsel kalıtlarını korumakta son derece duyarlı olduğunu bildiğimiz günümüz Bergamalılarından ve ağaçlandırmada öncülük rolünü hep takdir ettiğimiz askeri birliklerden -biri ören yerinin yakın komşusudur- buralardaki kel tepelerin yeşillendirilmesine katkılarını beklediğimizi söylemek isteriz.

ASKLEPİEİON'DA TEDAVİ

Asklepios kültüne göre tapınaklarda doğum ve ölüm istenmezdi. Bu nedenle tapınağa başvuran hastalar Asklepiad adı verilen rahip-hekimlerce esaslı bir muayeneden geçirilir ve ağır hastalarla gebeliği ilerlemiş olanlar alınmazdı. Yani tedavi daha başvuru sırasında başlar, kabul edilip hastalığının ağır olmadığını öğrenen hastanın morali daha kapıdayken güçlenirdi.

Asklepios ile rüyalarda karşılaşma evresinden önce, hasta kendisini temizleyerek, oruç tutarak ve kurban adayarak hazırlardı. (Rüyada tanrı ile temas durumuna gelebilmek için tapınakta, kutsal mahalde uyumaya *Inkubation* deniliyor.) Çok aşınmış ve kısmen eksik olan bir yazıt, *Inkubation* töreniyle ilgili önemli bilgiler veriyor: "hasta adam gidecektir... on gün geçecek... yıkanma ve arınma... gündelik elbiselerini çıkaracak ve beyaz bir örtüye sarınacak... temiz havlulara sarılacak... tanrıya yaklaşacak... iyileşmek isteyen büyük uyuma odasına gidecek... kutsal zeytin dallarıyla süslü beyaz kurbanlık kuzular... yüzük ve kemer takmayınız... yalınayak yürüyünüz".

Uyku odalarına gelen hastalara rahipler daha kapıdayken telkin ve önerilerde bulunur, rüyalarını unutmamalarını, Asklepios'un kendilerine bu yolla hastalıklarını ve çaresini bildireceğini söylerlerdi. Ertesi sabah rahip-hekimler anlatılan rüyaları yorumlayıp tedaviye yönelirdi. Bazı durumlarda hasta iyileşmiş olarak da kalkabiliyordu. Rahip-hekimlerin oynadığı rol, aslında hastayı rahatsız eden unsurları giderirken iyileştirici ve moral yükseltici unsurları geliştirmekti.

E. Akurgal tedavi yöntemlerini şöyle özetliyor: "Asklepieion'da genellikle telkin ve fizyoterapinin bugün hâlâ kullanılan çeşitli şekilleri uygulanmaktaydı. Su ve çamur banyoları, masajlar, şifalı otlar ve kremlerle yağlanmalar başta geliyordu. Ayrıca kutsal su içiliyor, açlık ve susuzluk kürleri, barsak lavmanları yapılıyor, soğuk havada koşular düzenleniyordu. İyileştirmede telkin büyük rol oynuyordu. Hatip A. Aristeides'ten öğrendiğimize göre, hastalar ne şekilde iyileştirileceklerini rüyalarında görüyorlardı. Büyük bir olasılıkla kuvvetli telkinler yolu ile hastaların düş görmeleri sağlanıyordu. Bunun için özel surette inşa edilmiş uyku odaları bulunmakta idi. ... tiyatroda törenler yapılıyor, müzik eşliğinde hastalara ruhsal tedavi uygulanıyordu." (*Anadolu Uygarlıkları*, 1988, s. 356.)

Asklepieion'da can sıkıntısına yer yoktu: İsteyen sütunlu galerilerde gezinir, isteyen iyi havalarda güneşlenme avlusunda doğal güzellikleri içine sindirerek düşlere dalabilir, isterse kütüphaneye ya da tiyatroya gidebilirdi. Bunlarla yetinmek istemeyenler, yakındaki amfitiyatroya (Anadolu'da pek görülmeyen bir yapı tipidir) uğrayabilir, burada vahşi hayvanların kendi aralarında ya da insanlarla boğuşmaları ve gladyatör oyunları gibi "show"ları izleyebilirlerdi. Şansları varsa bir "deniz savaşı" gösterisini de izleyebilirlerdi. Bu iş için, Merak Çayı'nın üzerine kurulu amfitiyatronun arenası, çaydan sağlanan suyla doldurulurdu.

Doğal olarak, Asklepieion'da tüm hastalar bir gecede ya da birkaç günde iyileşmezdi. Çoğu kez kürlerin uzatılması gerekli olurdu. Bazı durumlarda bir yıllık bir süre bile söz konusu olabiliyordu. Hastaların nerede kaldığı pek açık değil. Bir bölü-

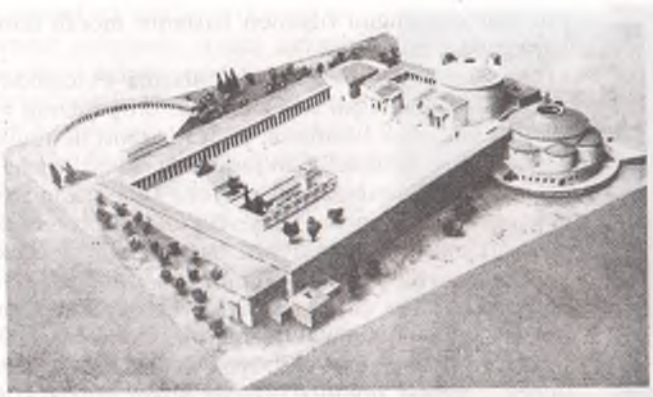

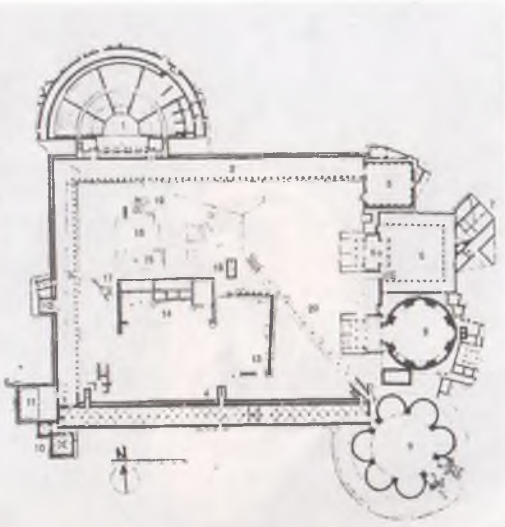

Asklepieion'un rökonstrüksiyon ve planı
1. Tiyatro, 2. Kuzey galerisi, 5. Kütüphane, 6a. Anıtsal giriş kapısı (Propylon), 6. Propylon avlusu, 7. Kentten Asklepieion'a götüren kutsal yolun sonu, 8. Asklepios Tapınağı, 9. "İkinci yuvarlak yapı", 10. Tuvaletler, 14. Uyku odaları alanı, 15. ve 16. Hellenistik dönem Apollon, Asklepios ve Hygieia tapınaklarının izleri, 17. Olasılıkla çamur banyosu için kullanılmış havuz, 18. İçmeye ilişkin suyun toplandığı havuz, Hellenistik dönem, 19. Banyo ve içme gereksinimini karşılayan çeşme, Roma çağı, 20. Tedavi yapılarına açılan tünel.

mü Asklepieion'un dışında da kalmış olabilir. Hareket edemeyen hastalar belki uyku odalarında bırakılıyordu.

İyileşen hastalar gitmeden önce tapınağı ziyaret eder, güçleri ölçüsünde para bağışında bulunurlardı. Çoğunlukla hasta organların betimlendiği adak ve dua levhaları bağışlanırdı. Bunlar Asklepieion üzerine değerli bilgiler verirler. İyileştikten sonra Asklepios tanrıya bir horoz kurban etmek de âdettendi.

Bergama Asklepieion'u söz konusu olunca bize en değerli bilgileri adak levhalarından çok, tarihi hastamız Aristides veriyor. O, hekim tanrıya sarsılmaz bir güven beslediğinden, rüyada kendisinden istenen en güç işleri yapmaya can atıyor:

"İlkbahardı. Gece gündüz birdi. Kutsal çamurdan sürünme zamanıydı. Tanrı buyurmadıkça çamur sürünmem doğru değildi. Bekledim. O günler oldukça sıcaktı. Birkaç gün sonra fırtına çıktı. Kuzey rüzgârı gökyüzünü titretmekte, kara bulutlar toplamakta ve yine fırtına tüm şiddetini göstermekteydi. Böyle bir havada Asklepios, rüyamda, kutsal havuz yanında çamur sürünmemi ve yine orda yıkanmamı söyledi. Çamurun ve havanın soğukluğu o kadar fazlaydı ki, ben çeşmede yıkanmayı bir nimet sayıyor ve çeşmenin suyuyla ısınmaya çalışıyordum.

İş bununla bitmemişti. Ertesi gece tanrı yine aynı şekilde çamur sürünmemi ve tapınağın çevresinde üç kez koşarak dönmemi istedi.

Kuzey rüzgârı çok şiddetliydi. Soğuk da artmıştı. İnsan kalın giysiler içinde bile üşüyordu. Yanımda bulunan arkadaşlarım bana cesaret vermeye çalışıyordu. Bu benim için gereksizdi. Yürüdüm, onlar da arkamdan geldiler. Çamurdan süründüm ve koştum. Bu sırada şiddetli bir fırtına beni sanki uçuracaktı. Tapınağın çevresinde döndüm. Havuza girdim, yıkandım. Arkadaşlarımdan biri kaçtı. Öteki de sancılandı. Güçlükle havuza götürüp (ısınması için) yıkadılar.

Yaz geçti, kış geldi. Don tuttuğu ve çok soğuk olduğu bir günde tanrı bana, yine çamur sürmemi ve böylece tapınağın avlusunda: 'Zeus, tanrıların en büyüğü ve ulusudur!' diye bağırmamı emretti. Bunu da birçok seyircinin önünde yaptım."

Kendisine uygulanan tedavi yöntemlerine bakıldığında, sürekli hasta olmasına karşın, Aristides çok sağlam bünyeli biri olsa gerekir. Aristides'ten bir başka örnek: Kırk gündür don olmasına karşın, Asklepios ondan ayağa kalkmasını, üzerine yalnızca bir peştemal alıp dışardaki kaynakta yıkanmasını ister. Su bulmak zordur, çünkü çeşmeler bile donmuştur. Yine de tanrısal buyruğu yerine getirir ve soğuğu o herkesten daha az duyar.

Bir kez de kış ortasında İzmir'deyken, rüyasında tanrı ona görünür ve kentin dışında akan ırmağa inerek yıkanmasını buyurur. Soğuk bu kez öylesine serttir ki, ırmak yatağında çakıllar bile donmuştur. (İzmirliler Aristides'in zamanında yaşamadıklarına şükretmeli!) Yine de hastamız ırmağın en derin yerine atlayıp, birkaç kez dalıp çıktıktan sonra, içinde bütün gün sürecek olan tatlı bir sıcaklığın yükseldiğini duyumsayacaktır. Şaşkına dönen izleyiciler "Asklepios sen büyüksün" diye bağırmaktan kendini alamazlar.

Anlaşılan hatibimiz, kendisine uygulanan kürlerin birbirleriyle belirgin biçimde çelişmesinden çok etkilenmişti. Bergama'da oldukça iyi tanınan bir ki-

şiydi o kuşkusuz. Rahipler elbette bünyesinin neyi kaldırıp neyi kaldıramayacağını, rahatsızlıklarının ne denli hayal ürünü olduğunu kendisinden daha iyi biliyorlardı. Aristides'e çok çelişkili görünen yöntemler arasında, baldıran suyu ya da tebeşir tozu içmek ve kabızlığın bir açlık kürüyle tedavi edilmesi vardı.

Aristides bize, Asklepios'un bir boksörün rüyasına girip, güçlü rakibini nakavt edebilmesi için bazı hileleri gösterdiğini bile anlatır.

Aristides'in anlattıklarından Asklepios'un Zeus ile özdeşleştirildiği de çıkarılabilir. Asklepios'un gücünün Zeus'unkiyle karşılaştırılabilecek ölçüde büyük ve çok yönlü olduğunu açıklar Aristides. Ünlü Zeus Sunağı'nın oluşturulduğu Bergama'da Zeus'un baştanrı olarak saygı gördüğünü ve bunun Asklepieion'da da farklı olmayacağını göstermesi açısından aşağıdaki öyküyü anlatıyoruz:

"Euphanes adında küçük bir oğlan, arkadaşlarıyla sokakta misket oynarken hastalanır. Ateşi çok yüksektir. Evde çeşitli ilâçlarla düşürülmeye çalışılırsa da başarılamaz. Annesi onu Asklepieion'a götürür. Hekimler burada Euphanes'i önce kutsal çamurla ovarlar, ardından üç kez Asklepios tapınağının çevresinde dolaştırılır ve ve sonra ılık kuma gömülerek uykuya yatırılır. Gecenin geç saatlerine değin terleyen çocuk, ateşten kâbus görmeye, sayıklamaya başlar. Ona Zeus görünmüş ve kendisini iyileştirdiğinde armağan olarak ne vermeyi düşündüğünü sormaktadır: Euphanes rüyasında 'On misket!' diye bağırır. Ertesi sabah sapasağlam, neşe içinde uyanır. Çaresizce dua eden ve tanrılara, oğlu iyileşirse bir sürü değerli adak sunacağını söyleyen annesine koşar ve 'Ana, çok şey vaat etme, Zeus on misketle yetiniyor!' diyerek sarılır."

Yaklaşık 150 yılında yaptırılan yuvarlak Asklepios Tapınağı (Roma'daki ünlü Pantheon'un küçük bir kopyası) bazı yazarlarca Zeus-Asklepios Tapınağı olarak adlandırılır ve burada iki tanrıya birlikte tapınıldığı belirtilmek istenir. 146'da Asklepieion'a gelen ve 4-5 yıl burada bulunan Aristides, bu yeni tapınakta tanrı onuruna düzenlendiği bir koro gösterisinin anısına bir sehpa adamıştı. Sehpanın üç ayağında altından birer tasvir yer alıyordu: Asklepios (Soter=Kurtarıcı), kızı sağlık tanrıçası Hygieia ve oğlu Telesphoros.

Telesphoros ilk kez Bergama'da, sonra başka yerlerde Asklepios ile ilişkilendirilmiş bir tanrıydı ve olasılıkla Asklepios kültünden önce Anadolu'da bulunuyordu. O, hekimlik gizinin başı, düşleri yorumlayan, sağlığı koruyan tanrıydı. Adı, iki şekilde "iş bitiren", yani yaşatan ya da öldüren anlamını içeriyordu. (Asklepios Tapınağı'nın yanındaki "ikinci yuvarlak bina", önceleri Telesphoros Tapınağı olarak tanımlanıyordu. Bugün artık kür-tedavi amaçlı bir yapı olduğu görüşü benimsenmiştir.)

Gelelim Aristides'in Telesphoros ile olan ilişkilerine: Bir keresinde Telesphoros, yani onun rahibi, Aristides'e sürünmesi için bir merhem vermişti. Bir başka kez hatibimize, rüyasında, bedeninden bir parça kesip Telesphoros'a adaması söylenmişti. Ancak bu isteğin yerine getirilmesi acıya bağlı olduğu için, rahip, hastamızın yüzüğünün de yeterli olacağı yönünde görüş belirtecektir. Ona göre, yüzük de parmağın kurban edilmesiyle aynı etkiyi yapacaktır!

Asklepios kutsal alanının ve kültünün merkezini "Kutsal Kaynak" oluşturuyordu. Buradan borularla yıkanmaya ve içmeye ilişkin üç havuz ya da çeşmeye su geliyordu. Aristides suyun iyileştirici özelliklerini öve öve bitiremez, yazılarından biri bu övgüye ayrılmıştır. İçine girilmeyip su alınan, bir ev gibi çatıyla örtülü havuzun her zaman dolu olduğunu, yazın soğuk, kışın sıcak olduğunu belirtir. Bu suyla yıkanılınca göz rahatsızlıklarının iyileştiğini, göğüs hastalıkları, astım ve ayak rahatsızlıklarının da suyun içilmesiyle şifa bulduğunu yazar. Bir kez, bu sudan içen bir sağır-dilsizin konuşma yetisine kavuştuğunu da söyler.

Asklepieion'da arkeolojik kazıların yapılmasıyla birlikte yeniden akmaya başlayan kutsal suyun tahlilleri, radyoaktif özelliği olduğunu saptamıştır. Kutsal suyun kaynağının bulunduğu yer olasılıkla tiyatronun karşısında, kuzey galerisinin çok yakınındaki kaya yarığıydı. Hemen aynı yerde görülen yuvarlak oyuk da, Aristides'in sözünü ettiği "Kutsal Çınar"ın köklerinin bulunduğu yer olabilir. Bunların hemen gerisinde, şimdi görülen kayalık zemin üzerinde Hellenistik dönemde yapılmış üç küçük tapınak yer alıyordu. Asklepios Soter, Apollon Kalliteknos ve Hygieia'ya adanmış ve Roma çağı boyunca da kullanıldıkları varsayılan bu tapınakların çevresinde Aristides, o ünlü turlarını atmıştı.

Asklepieion öncelikle sağlıklı ya da hasta, yerli ya da yabancı herkese açık bir tapınaktı. Kür merkezi ve hastane özellikleri daha sonra geliyordu. Bu nedenle her zaman çeşitli yörelerden gelme hacılar ve kentten gelen ziyaretçilerle doluydu. Aristides, tanrının buyurduğu, ona hiç de lâyık olmayan bazı tedavilerin çok sayıda izleyicinin önünde gerçekleştiğini ve herkesi eğlendirdiğini birkaç kez vurgulamıştır. O, anlaşılan buna pek gocunmamıştı. Biz de onun ruhunu muazzep etmemiş olduğumuz umuduyla sözü noktalıyoruz. ■

KAYNAKLAR

F. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 1988
G. E. Bean, *Kleinasien 1*, 1987
J. Irmscher, *Das grosse Lexikon der Antike*, 1976
dtv-Lexikon der Antike, Religion-Mythologie, c. 1-2
W. Radt, *Pergamon, Archaeologischer Führer*, 1978
M. Baran, *Troja, Pergamon, Sardes, İzmir und Umgebung*; (?)
A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 1972
O. Bayatlı, *Bergama Tarihinde Asklepieion 1-3*, 1949/51
H. Hunger, *Lexikon der gr. und röm. Mythologie*, 1974
AnaBritannica, 1994 ("Asklepios", "Bergama Asklepieionu", "Galenos" mad.)
Image Roche, "Bergama'da Eskülap Mabedi" adlı makale (?).

PERA VE BEYOĞLU'NUN ESKİ SİNEMALARI II

BEHZAT ÜSTDİKEN

Eski Pera'da yaşamış olan sinemaları anlatmaya başlamadan önce, sinemanın öyküsüne kısa da olsa değinmiştim. Şimdi ise, o dönem açılan ve sinema olmadan önce, gösterim yeri olarak gerçek bir evrim geçirmiş bulunanlardan başlamak istiyorum. Bunlar (yeni adlarıyla), "Ses", "Elhamra", "Melek" sinemalarıdır.

SES SİNEMASI

Bugün Ses sinemasının bulunduğu yer, 1880 yılının öncesinde, Sakız Ağacı Caddesi'nden Sağ Sokağı'na kadar, yanında tamamen bahçe içindeki bir kaç binanın bulunduğu boş bir alandı.

O dönem, Sakız Ağacı Caddesi'nin köşesindeki "Luksemburg Kafe ve Otel"inden sonra, şimdiki "Yeşilçam" Sokağı'na kadar, terzi Siegfried'in evi ile, "Dandolo"nun sahibi olduğu "Verdi Tiyatrosu" bulunmakta idi. "Verdi Tiyatrosu"ndan sonra gelen Yeşilçam Sokağı'nın ise, Grand Rue de Pera'ya henüz çıkışı yoktu.

Bu sokağın köşesinden, Sağ Sokağı'na kadarsa: araba yapımcısı Senac'ın, soğuk demirci Jacques Beneyt'in, kuaför Carbonaro'nun işyerleriyle, araba ve at kiralayan Mikebouffa'nın ahırlarının olduğu büyük bir yer vardı. (Bu yer daha sonra aynı işi götüren Noios'a geçmişti.) "Hava" ailesi bireylerinden "Pavlaki"nin evi ve arazisi, Sağ Sokağı'na kadarki bölümü kapsıyordu. "Hava" ailesinin arsasından önce ise "Etienne Pisani"nin evi bulunmaktaydı. (Bu ev sonra yıkılmıştı.) Bu büyük yere, önce Yeşilçam Sokağı'nın köşesinden başlayarak Abraham Karakahya Paşa'nın büyük blokları yapıldı.

Diğer bölümün bir kısmı ise Halepli Mr. Hacar'ın yaptığı bloklarla donatıldı. Bu bloklar ve ünlü "Halep Pasajı" yapıldığında, şimdiki "Ses Sineması"nin atası olan tiyatro yoktu. Tiyatro, Halep Pasajı'nın içine, 1886 yılında yapı ustası "Roman" tarafından sıradan bir gösterim yeri olarak yapıldı.

İlk dönemde, bütün aile bireyleri cambaz olan Tourniere ailesi burada temsiller vermeye başladı. Bundan ötürü de bir süre buraya "Cirque Tourniere" adı verildi.

İlginç bir nokta: Said Naum Duhani'nin yazdığı ve Cemal Süreyya tarafından türcümesi yapılan "Eski İnsanlar Eski Evler" (*Vieilles Gens Vieilles Demeures*) yapıtının 68. sayfasında: "Ses Sineması'nın yerinde 'Varyete-Sirk Tiyatrosu' bulunuyordu. Değerli bankacılar yetiştiren Tourniere ailesi burada müthiş numaralar sunardı" deniyor. Cambazlar ve Bankacılar! Merhum Cemal Süreyya "Banquistes" olarak çevirmiş, halbuki kelimenin anlamı "Cambaz-Hokkabaz, Meydan Cambazı"dır. Bu yetmiyormuş gibi, Beyoğlu'nun kapsamlı bir etüdünü yapan başka bir sayın yazar da, bunu olduğu gibi almış. Yani Bankacı olarak... İşte, Pera ve Beyoğlu ile ilgili yazılanlarla, yapılan çevirilerin ve alıntıların ne kadar yüzeysel olduğu burada açıkça belli olmaktadır.

Zaman içinde, burada yapılan sirk ve cambaz gösterilerine ek olarak, opera ve operet de oynatılabilmesi için, o zamanki şehremanetine başvuruldu. Şehremaneti önce bu tür gösterilerin yapılmasına izin vermedi. Daha sonra gösterim yerinde bazı değişikliklerin yapılması şartı ile, isteği onayladı. Şehremanetinin şartlarına bağlı olarak, önce tavan yükseltildi, duvarların her yönüne pencereler açıldı. Ancak gerekli hava akımı sağlanamadığı gibi, uzun süre sirk olarak çalışmış bu yere sinen ahır kokusu bir türlü giderilemedi. Bütün bu olumsuz gelişmelere karşılık, "Theatre-Cirque de Pera" adını alan bu salonda tam 18 yıl süreyle, gösteriler yapıldı, opera ile operet temsilleri verildi.

1904 yılında, yani açılışından tam on sekiz yıl sonra, tiyatronun yönetimine "Ramirez" geldi. ve "Varyete Tiyatrosu" adını alacak bu salona daha değişik ve güzel görüntü verebilmek amacı ile mimar Campanaki(s) (Patrocle) ile bin beş yüz liraya anlaştı. Campanaki(s) kısa bir süre içinde burasını gerçek bir tiyatro haline soktu. Tiyatroya yetmiş loca yapıldı. Yangına karşı büyük güvenlik önlemleri alındı. Bunun için de çok geniş çıkışlar, fuaye ve sigara salonları yapıldı. Tiyatro aşağı yukarı "Dormen Tiyatrosu" dönemindeki görünümünü aldı. Buraya o dönem hem "Varyete Tiyatrosu" hem de "Fransız Tiyatrosu" deniyordu.

Bu güzel tiyatroya "Halep Pasajı"ndan giriliyordu. Sağda, kapısı Grand Rue de Pera üzerinde olan büyük bir restaurant vardı. Sol tarafta ise bir apartman bulunuyordu. Aşağı doğru meyilli ve uzunca bir koridordan tiyatro veya sinemaya ulaşabiliyordunuz. Tiyatro veya sinemanın ana giriş kapısından önce, sol tarafta iki adet gişe bulunuyordu. Genellikle aynı günün biletlerini kapıya yakın olan, diğer günlerinkini ise öndeki gişe satıyordu.

Bilet gişesinden sonra içeri girdiğinizde oldukça büyük bir fuaye ve sigara salonu sizi karşılardı. Sağ

tarafta kolonların altında ve dipte büyük bir büfe bulunuyordu; sol taraftaki girintide ise bekleme koltukları. Partere giriş büfenin karşısında ve sol taraftaki yolun tam ortasında idi.

Partere girişin biraz altında ise üst balkona, balkon localara ve galeriye çıkan merdiven vardı. Sol içteki koridordan, hem girişe göre sağdaki localara girer hem de kulise ulaşırdınız. Sahne'nin arkası doğrudan Sağ Sokağ'ına bakardı. Kulisten indiğiniz de ise, arkaya açılan bir kapıyı görürdünüz. Halep Pasajı girişe göre bir "L" harfi şeklinde idi ve uzun kuyruğu parter ile birlikte sahneyi de içine alıyordu.

Parter'de (sağlı-sollu) tam tamına 22 sıra bulunmakta idi. Yanlış anımsamıyorsam, parterde 280 koltuk vardı. Balkon'da bulunan bazı localar süreç içinde iptal edilmiş ve burası 70-80 kişinin oturabileceği az meyilli ve çıkış kademeleri yüksek olmayan bir balkon haline getirilmişti. Alt katta sağlı ve sollu olmak üzere 24 adet 4 kişilik ve 6 adet 6'şar kişilik loca bulunuyordu.

Balkon locaların bir kısmı iptal edilmeden önce ise, balkonda 3 adet büyük loca (bunların ortasındaki Sultan'ın locası, diğer ikisi ise üst düzeydeki memurların locası olarak kullanılıyordu); bunun dışında gene alt katta olduğu gibi, 24 adet 4 kişilik ve 6 adet 6'şar kişilik loca bulunmakta idi.

Galeride ise yanlamasına oturulan dar koltuklar vardı. Parterdeki koltuklar dar olmakla beraber, oturma yerleri ile arka dayanakların ortaları kabara ile işlenmiş bordoya çalan kırmızı kadifeden idi. Balkonun koltukları ise tamamen ahşaptı. (Çünkü bunlar sonradan yapılmıştı.) Locaların iskemleleri ise, parterdeki koltuklara emsal olarak yapılmıştı. Yalnız alt kat localarınki kadifeden ve bordo, üst kat localarının ise koyu kahverengi mat deridendi.

Bu şekilde dekore edilmiş olan gösterim yerinin yönetimi 1911 yılında Jean Lehmann'a geçti. Kanımca, bu salonun en verimli dönemi Lehmann'ın dönemi idi. Gösterim yeri onun zamanında değişik etkinliklerle dolup taştı. Örneğin: 1924 yılında Raymond Lyon topluluğunun sunduğu gösteriler biribirinden güzeldi. *Embrassez-Moi, La Fleur d'Orange, La Sonnette d'Alarme, La Rafale, La 8'eme Femme de Barbe Bleu, La Papante, Unu Nuit de Noces.* Bir süre sonra, aynı sahnede ve "Comedie Française"in oyununda seyirciler Mlle. Cecile Sorel'i ayakta alkışlıyorlardı.

Cumhuriyet'in onuncu yılı dolayısıyle 29 Ekim 1933 günü, tiyatroda Mlle. Handra ve arkadaşları Lazaridu, Dramatis, Kofiniotis, Prineas ve diğerleri tarafından üç günlük bayram süresince, saat 14.30 ve 17.30'da olağanüstü matineler hazırlanmıştı. Ayrıca, Mlle. Handra, Lazaridu ve tenor Kofiniotis tarafından "İstiklâl" ve "Cumhuriyet" marşları söylenecek ve marşlara seyirciler de iştirak edecekti.

1934 yılında ise, Şehir Tiyatro'larının operet ve komedi bölümleri buraya yerleşti. İlk olarak da 11 Ekim 1934 akşamı Johann Strauss'un, "Yarasa" (*Die Fliedermaus*) opereti ile perdelerini açtı. 1942 yılına kadar gösterilerini burada sürdürdü. O arada "Fransız Tiyatrosu"nun işletmecisi olan Necip Erses aynı zamanda, Tepebaşı'ndaki "Ses Sineması"nı da (eski Adı önce "Amphi" sonra "Pathé", "Modern", "Asrî" ve son olarak da "Ses" olan sinema) çalıştırıyordu.

1942 yılında "Tepebaşı"ndaki sinemanın, belediye ile olan sözleşmesi bitince, bu tiyatronun sahibi olan belediye tarafından sinema boşaltıldı ve Şehir Tiyatroları emrine verildi.

Bunun üzerine 1942 yılından başlamak üzere, Şehir Tiyatroları Komedi Bölümü buraya bir daha çıkmamak üzere yerleşti.

Necip Ersesde "Ses Sinama"sını, henüz işletmesi kendinde olan, Halep Pasajı'ndaki Şehir Tiyatrolarından boşalan yere taşıdı.

8 Ekim 1942 akşamı Ses Sineması. Ginger Rogers'in *Hangisini Alayım Tom, Dick and Harry*, komedisi ile yaşamına sinema olarak başladı.

Ses Sineması açıldığı 8 Ekim 1942'den başlayarak 1943 sezonunda da, Bob Crosby'nin *Çalalım Dans Edelim*, Kay Francis ve Mildred Coles'in *Kadın Entrikaları*, Marika Rökk'ün *Şahane Dans*, Katalin Karady'nin *Öldüren Bahar*, Zarah Leander'in En *Büyük Aşk*, Sofia Vembo'nun *Kocana İnanma*, La Jana'nın *Rio Yıldızı*, Walt Disney'in *Pinocchio* filmlerini vizyona soktu. Ancak daha başlangıçta sinemanın yeterince beğenilemiyeceği ve gerekli ilgiyi çekemeyeceği anlaşıldı.

Elhamra Sineması'nın bulunduğu binanın 1991'deki görünümü.

Daha iki ay gibi kısa bir süre dolmadan Necip Erses sinemayı kurtarabilmek için, *Fritz Kerten* yönetiminde "Büyük Caz Konseri"ni tertipledi. 1 Aralık 1942 akşamı verilen bu konser de sinemayı kurtaramadı; ama yukarda sıraladığım filmler 1943 yılı içinde şöyle veya böyle sinemayı götürdü.

Bu ara, asıl mesleği malî müşavirlik olan

Sami Kâzım Koray "Ses Tiyatro ve Sinema İşletmesi"ni devir aldı.

O tarihten sonra da Ses Sineması, tiyatroya dönüştü, adı da "Ses Opereti" oldu. "Ses Opereti" 27 Kasım 1943 Cumartesi akşamı, Ekrem Reşid Rey'in yazdığı, Cemal Reşid Rey'in müziğini yaptığı, üç perdelik ve yirmi tabloluk *Hava Cıva* opereti ile perdelerini açtı.

Eserin rejisörü Avni Dilligil; oyuncuları ise Semiha Berksoy, Aliye Dilligil, Halide Pişkin, İhsan Balkır, Tevhid Bilge, Turgut Boralı, Avni Dilligil, Renan Fosforoğlu, Muzaffer Hepgüler, Hulusi Kentmen ve Zafer Önen idi.

1947 yılına kadar değişik kadrolarla burada çalışan operet kadrosu, bu sezon tiyatro sahibi ile anlaşamadığından, dağılmak zorunda kaldı.

Dağılmadan sonra burada, "Yeni Ses Opereti" kuruldu. Başlangıçta yönetmen Münir Hayri Egeli, daha sonra ise Tevhid Bilge idi. Operet çalışmalarını 1955 yılına kadar sürdürebildi.

Bu arada, 1949 yılında, tiyatronun işletmeciliği, bu kez Sami Kâzım Koray'dan, Ali Eşref Kırdemir'e geçmişti.

1955 yılında, "Yeni Ses Opereti" dağıldı, oyuncularından bir kısmı "İstanbul Opereti"ni kurdu.

Kalanlar ise, Rasim Day'ın yönetiminde "Şen Ses Opereti" olarak çalışmaya başladı.

1962 yılında "Ses Sineması"nın karşısındaki "Küçük Sahne"de çalışmalarını sürdüren Haldun Dormen burayı bırakma durumuna girince, binanın asıl sahibi olan Atıf İlmen ile Ses Sineması salonu için anlaştılar.

4 Ekim 1962 gecesi, eski "Fransız", yeni "Ses sinema ve Tiyatrosu", "Dormen Tiyatrosu" olarak *Ayı Masalı* oyunu ile perdelerini yeniden açtı.

"Dormen Tiyatrosu" kapandığı 1972 yılına kadar, on yıl süreyle bütün seyircilerini en iyi şekilde, ünlü oyunları ve yetenekli kadrosu ile ağırladı.

Sonuçta, her güzel yer gibi, Pera'da da bir yıldız daha o dönem için söndü.

Kapanış gecesi dostları, Haldun Dormen'i ve arkadaşlarını yalnız bırakmadılar. Rejans'ın sahibesi Madam Verada aralarında idi, perdeleri kapanan bu tiyatro için onlarla beraber gözyaşı döküyordu.

Ses Sineması bu tarihten sonra yaşadı mı? yaşamadı mı? Kuşkulu. Son zamanlarda ise Ferhan Şensoy burayı restore etti. Ama doğrusu ne oldu bilemiyorum. Galiba var ama yok.

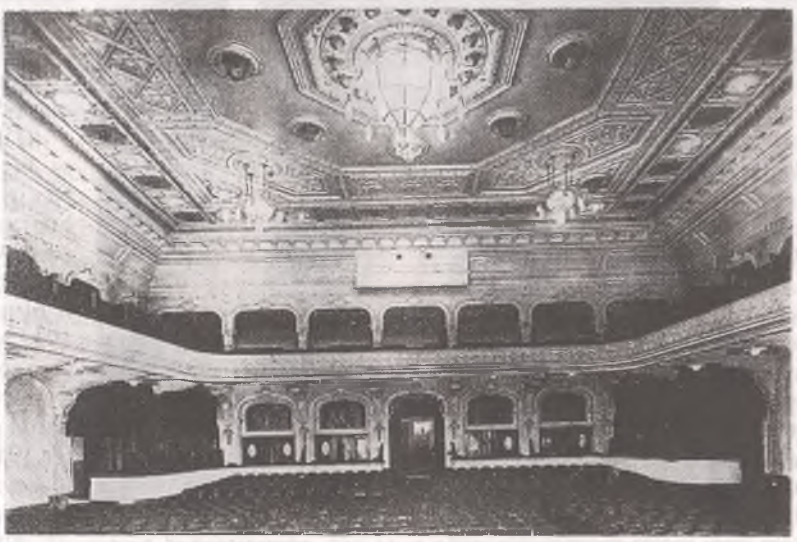

Melek Sineması'nın içinden bir görünüm, 1940.

ELHAMRA SİNEMASI

Elhamra Sineması, bugüne dek yaşayabilen en eski gösterim yerlerinden birinin yerinde açılmıştı.

Her ne kadar bir kaynakta sinemanın bulunduğu yerin tamamen yıktırılarak yeniden yapılandığı ve bu iş için Mimar Vedat Tek'in görevlendirildiği, diğer bir kaynakta ise Mimar Vedat Tek'in değil Ekrem Hakkı Ayverdi'nin bu iş için özellikle seçildiği yazıyor ise de ben her iki kaynağın da yanlış ve yetersiz olduğu kanısındayım.

Çünkü Sayın Ekrem Hakkı Ayverdi "Pera"yı bir kâfir kenti saydığı için, orada bina inşa etmeyi bırakın, Pera'ya çıkmaz bile.

Mimar Vedat Tek'e gelince, onun da burayı yıkıp yeniden inşa etmesine olanak yok; çünkü binanın 1831 yangınından sonra yeniden yapılandığı ve 1868 yılında da bazı eklemelerle aşağı yukarı bugünkü halini aldığı kesin.

Bütün bunlara karşın, binanın, daha doğru bir deyimle sinemanın atası olan tiyatronun öntarihine bakacak olursak:

1827 yılında Giustiniani adında bir Cenevizli, Galata'da çalıştırdığı tiyatroyu kapayarak Pera'ya yerleşti ve ilk kez, bugünkü Elhamra Sineması'nın bulunduğu yere bir tiyatro binası yaptırdı. O dönem buraya "Fransız Tiyatrosu" adı verildi. "Fransız Tiyatrosu" olarak bilinen bu yer 1831 yangınında tamamen yandı. Bunun üzerine J. Barthelemy Giustiniani buraya aynı yıl içinde yeni bir tiyatro yaptırttı.

Bu tiyatro ile ilgili olarak Adolphe Thalasso, *Revue Encyclopedique*'in bir sayısında çıkan "Le Theatre Turc Contemporain" adlı yazısında aynen şöyle yazar: "Giustiniani, Pera'nın tam ortasında gösterişli bir tiyatro binası yaptırttı. Bu balkonu ve galerisi olmayan, İtalyan tipi bir tiyatro idi. Bir at nalı biçiminde ve geniş bir parteri bulunan tiyatronun arka kısmı 6 katlı idi. Bu katlarda 8'er kişilik toplam 26 loca bulunmakta idi."

Gösterişli ve nar renkli kadifelerle altın yaldızlı süslemelerin göz kamaştırdığı bu güzel tiyatro salonuna o dönem gene, "Fransız Tiyatrosu" deniyordu.

1861 yılında Edouard Salla

tiyatronun girişine (Billur Saray adını verdiği) bir balo salonu ekletti. Bu durumda, hem Giustiniani'nin Fransız Tiyatrosu, hem de Edouard Salla'nın Palais de Cristal'i aynı yerde çalışmalarını sürdürüyordu.

1868 yılında Giustiniani ve Edouard Salla binayı yeniden onarma çalışmalarına giriştiler. Bu onarım ile ilgili planları da, Celestin d'Ortega, Edouard Cociffi ve Mahony üçlüsüne hazırlattılar. Bunlara göre, tiyatro ile balo salonunun onarımı dışında, bir de "Glavany" (Kallavi) Sokağı'na ayrıca bir çıkış yapılıyordu.

1875 yılında Edouard Salla ile Edgar Manasse müştereken tiyatroyu devir almak istediler; ancak tiyatroyu yeniden yapacak olan Mimar Jean Baptiste Barborini ile fiyatta anlaşamadılar. 1879 yılında "Palais de Cristal"i Spiraki Raftopoulos devraldı ama tiyatro hâlâ Giustiniani'nin yönetiminde idi.

Bu sıralarda karşıdaki Concordia Gazinosu'nun, satılması ve yerine Saint-Antoine Kilisesi'nin yapımına başlanması sonucu, Hem "Fransız Tiyatrosu" hem de "Palais de Cristal" kendiliğinden kapanmak zorunda kaldı.

Bu kocaman binaya Osmanlı-Avusturya Mobilya ve Hal" Firması yerleşti. 1920 yılına kadar burada kalan işyeri, binanın Adapazarlı Arapzade Said Bey'e satılması üzerine kapandı. Bazı kaynaklarda Arapzade Sait Bey'in binayı yıktırarak, bugünkü haliyle Mimar Vedat Tek'e yeniden yaptırttığı ileri sürülmektedir. Kanımca buna olanak yoktur. Çünkü Edouard Salla ile Giustiniani'nin 1868 yılında yaptırttıkları, Glavany (Kallavi) Sokağı'na çıkış halen durmaktadır. Ayrıca, galerilerin bulunduğu yerdeki 18 kolon halen yerindedir.

Kaldı ki, parterin gerisinde ve locaların hemen altında bulunan üç sıra koltuk, bugünkü sinemaların hiçbirinde bulunmayan bir tiptedirler.

120x120 cm boyutlarında olan bu maroken koltuklara oturduğunuzda içine gömülürdünüz.

Localar ise çok geniş olup, arkalarında acayip ve geniş koridorlar bulunmaktadır. Kanımca, Arapzade Sait Bey binayı yeniden yaptırmış olamaz, ama büyük bir olasılıkla büyük bir tadilât yaptırmıştır.

Her ne hal ise bu güzel yer "Elhamra Sineması" adı altında 1923 yılında açıldı. Sinema salonunun zemini hemen hemen kare şeklindedir. Sahnenin, daha doğru bir deyimle orkestra çukurunun olduğu yerden yukarıya, localara doğru hafif bir meyil vardı. Normal koltuklar sandalye şeklinde olup bunlar yarı bir elips çizecek şekilde sıralanmışlardı. Localar ve önlerinde bulunan üç sıra koltuk da aynı çizgi içinde idi. Locaların her birinde 4-6 iskemle veya koltuk, balkonda ise 200 kadar, arka arkaya sıralanmış deri koltuklar bulunmakta idi.

Sinema makinelerinin bulunduğu oda, yer kazanmak düşüncesiyle kolonlar arasına yerleştirilmişti.

Kubbeli tavandan aşağı doğru, bronzdan yapılmış oldukça büyük bir avize sallanmakta idi. Tavan ise, tamamen mavi sulu boya ile yapılan resimlerle süslenmişti. Girişte duvarlar ve kolonlar, zemin-

Elhamra Sineması'nın program kapağı.

den başlamak üzere balkona kadar Kütahya çinileriyle kaplanmıştı.

Sinema salonunun, bu şekilde dekore edilmesi, dış arabesk cepheye uygun düşmüş ve salonunun içine de değişik bir hava vermişti.

Sahne yerden oldukça yüksekte olup oldukça dardı. Bu darlık sinemanın tiyatro olarak kullanıldığı dönemde daha çok hissedilmişti. Kaldı ki, salonun sahneden localara olan uzaklığı azdı. Bu bakımdan yeniden yapılanması söz konusu olsaydı, bu bölüm uzatılabilirdi. Çünkü Elhamra binasının kapladığı alan çok geniş ve uzundu.

Elhamra, sinema olarak açıldığı 1923 yılından, 1936 yılına kadar bu ad altında anıldı; bu tarihte adı "Sakarya Sineması" oldu. 1944 yılında eski adı "Elhamra Sineması"na dönüş yaptı.

1958 yılında Sururi Topluluğu, "İstanbul Opereti" adıyla buraya yerleşti. Uzun bir süre de tiyatroseverlere burada güzel günler yaşattı. Sonraları "İstanbul Tiyatrosu" olarak adlarını değiştiren, sanatçı gurubunun içinde: Toto Karaca, Tevhid Bilge, Kenan Büke, Hikmet Karagözlü, İlhan Daner, Muzaffer Hepgüler, Ali Sururi, Celâl Sururi, Vedat Karaokçu, Asuman Arsan, Şemsi İnkaya ve Alev Çankaya vardı.

Oyunları ise *Aklım Sana Emanet, Sıfır Bir, Pantolonsuz Aşık, Kaplıca Dönüşü, Köpek Kırpıcısı, Ah Şaban Ah* vb idi. Dramaturug, Yusuf Sururi Eruluç'tu.

"Elhamra" sinema olarak çalıştığı dönemlerde, İpekçiler ve Cemil Filmer tarafından işletilmiş, yeni açıldığı sessiz sinema döneminde özellikle, 1923-1924'te en kaliteli filmleri vizyona sokmuştu.

Örneğin: Pola Negri'nin, *İspanyol Dansözü*, Hlrold Laoyd'un *Uyurgezer ve Kızım*, Ivan Mosjoukine'in *Geçen Gölgeler*, Douglas Fairbanks'ın *Ormanlar Kralı*, Emmy Lyn ve Albert Renaud'un *Aşk Kurbanı*, Pola Negri ve Harold Lloyd'un *Kalabalık* filmleri.

Bu arada "Elhamra Sineması" hep yenilikler peşinde koşmuş ve sessiz film döneminde ve 1924-1925 sezonu için, Mo. Cerebinsky yönetimindeki bir senfoni orkestrası ile anlaşmıştı. O dönemler, ana filmden önce, haber veya kısa metrajlı komik filmler gösterilmesi usuldendi. Örneğin, 8 Nisan 1925 Çarşamba günü başlayacak yeni film programı için *Sevimli Çıplaklar* adlı iki kısımlık bir komediye yer verilmişti. Asıl film ise Maria Jacobini ve Harry Liedtke'nin *Şark'ın Zaferi* adlı bir Alman filmi idi.

Bu arada unuttum, Elhamra Sineması yeni açıldığında sinema büfesinin işletmesini, Sultanların ve özellikle Fehim Paşa'nın pastacısı ünlü "Mulatier" Pastahanesi (o dönem pastahanenin yönetimi Louis Romanet'de idi) yüklenmişti.

1925 sezonundan sonra ve ilerleyen dönemlerde sinemada gerçekten güzel filmlere yer verildi. Bu arada ilginç bir olay: Cumhuriyet'in 10. yılı dolayısı ile, özellikle *Cumhuriyet Bayramı* için, Louis Trenker ve Vilma Banky'nin *Vatandaş Silâh Başına* filmi, sinema yöneticileri tarafından vizyona sokuldu. Film çok beğenildi ve uzun süre afişte kaldı.

1945 yılında ise II. Dünya Savaşı daha sürerken *1914'ten Sonra* adlı ve iki buçuk saat süren belgesel bir film oynatıldı. Bu saydıklarım, anımsıyabildiklerim.

Bu arada 1920'li yılların başında yapılan bir araştırmaya göre, Pera'daki sinemalara film sağlayan yabancı şirketlerin temsilcileri şunlardı:

-Edgar B.Howard, Demirkapı Caddesi 37-39 Sirkeci.

-Union Ciné Theatrale d'Orient (Avrupa Türkiye'si ve Bulgaristan'ın Pathe filmleri temsilcisi.) Grand Rue de Pera - 68, Pera.

-Comptoir de Cinematographe, "Atlas" Suriye Pasajı 12, Pera.

-Magic Societe Internationale de Films, St. Pierre Han 12, Galata.

-Camille Vaccaro, Ticaret Han No. 22, Galata.

-Mac Namara ve ortağı, Arslan Han No. 4, Galata.

-George Mamo ve E.Zarb, Aleksiadis Han No. 7 Galata.

-Alexandre Mordo, Ticaret Han No. 22, Galata.

-A. L. Silbermann ve L.Nefussi, Adalet Han No. 17-18, Galata.

-Societe des Etablissement "Gaumont", Bereket Han No. 11-17, Galata.

-N. Statis ve A. Feraco, Ada Han No. 10-11, Galata.

-Sigmund Weinberg, Grand Rue de Pera No. 467, Pera.

-Alfred Zarb Ada Han No. 18, Galata

-Todori Zenieris ve E. Topalopoulos, Adalet Han No.11, Galata

-Todori ve M. Fufas, Yeni Han, Fermeneciler, Galata.

-Foto Spor, Grand Rue de Pera No. 320, Pera.

Bu şirketlerden "Amerikan Doğu Ticaret Odası"na kayıtlı olanlar ise şunlardı:

-Edgar B. Howard,

-Union Ciné Theatrale d'Orient,

-Mac Namara ve Ortağı,

-Todori ve M. Fufas,

-Foto Spor.

Dikkat edilecek olursa, Doğu'da yeni pazar arayışları içinde yaklaşık yirmi firma ülke içinde faaliyet göstermekte; ayrıca film piyasası gerçekte henüz oluşmamış, ama pazarı kaptırmak istemeyen Amerikan firmaları çoğunlukta.

Ayrıca bu yıllarda, sinema filmlerinin pazarlanması için faaliyetlerini arttırmayı planlayan şirketler, özellikle o dönem İstanbul'da yayımlanan veya dışardan gelen sinema ve film dergilerinin de, bu pazardan pay almalarına özen gösteriyorlardı.

Bu sıralarda önde gelen sinema ve film dergileri sırası ile şunlardı: -*Le Courrier du Cinema*: Fransızca ve (eski harflerle) Türkçe olarak yayımlanan bu dergi, cumartesi günleri çıkıyordu. İlk sayısı 8 Aralık 1923 günü çıkmıştı. Ancak 8 sayı yayımlanabilen dergi, bu sayıdan sonra yayın hayatına son vermişti. (Eksiksiz bir koleksiyonunu bulmak çok zordur!) Derginin sahibi Nâzım Hikmet'in babası Hikmet Nâzım Bey idi. Dergi 29 Aralık 1923 tarihli 4. sayısında, Elhamra Sineması'nda Mia May, Emile Yangings, Erica Glessner ve Wladimir Gaidroff'un *La Comtesse de Paris*'inin oynamaya başladığını ilân etmişti.

İşte Elhamra Sineması, böyle güzel filmler oynatabilen, ender sinemalardan biri idi. Kurye'de, 1923 yılında Beyoğlu'ndaki sinemalardan ünlüleri şöyle sıralanmıştı:

Alhambra, Luxembourg, Russo-Americain, Cosmographe ve Majestic.

- Ayrıca, İstanbul'da basılan *Cine Review*,
- Paris'te basılan *Courrier du Cinema* ve *Mon Cine* ile
- Berlin'de basılan *L.B.B.*, ve *Der Film*,
- Roma'da basılan *La revista Cinematografica* gibi dergilerin aşağı yukarı tamamı, Pera'da Kohen Hemşireler, Sergiadis, Mordial ve Raymond kitabevlerinde ve sinemalarda satılmaktaydı.

MELEK SİNEMASI

Halen adını "Emek" olarak sürdüren "Melek Sineması" yeniden yapılanan bir yer değildir.

Melek Sineması'nın yerinde önceleri "Skating Palace" adı verilen hem tiyatro, hem balo salonu ve hem de gerektiğinde buz pateni yapılabilen salonların bulunduğu bir işletme vardı.

Melek Sineması'nın bulunduğu, bugün "Yeşil-

1re ANNÉE — No. 1 Téléphone : STAMBOUL 1975

Le Courrier du Cinéma

Magazine illustré paraissant le Samedi

RÉDACTION ET ADMINISTRATION : Avenue de la Sublime Porte, Rue Ebousseoud

ماری پیکفورد MARY PICKFORD

SOMMAIRE

Sarah Bernhard au Cinéma — Max Linder — Les fantômes —
Salaires Américaines — Programmes.

DIRECTEUR : HIKMET NAZIM

Prix : Dix Piastres

Imp. KÉCHICHIAN FILS, Stamboul

Türkçe ilk sinema dergisi, sahibi Nâzım Hikmet'in babası Hikmet Nâzım Bey

çam" diye bilinen sokak, önceleri "Deveaux Sokağı" olarak adlandırılırdı. O dönemlerde, bu sokağın Grand Rue de Pera'ya çıkışı yoktu. Bu çıkışın yerinde diğer bloklarla birleşen ünlü Deveaux ailesinin evlerinin duvarları bulunuyordu.

Aslında "Skating Palace" (Buz/Kayma Sarayı) olarak adlandırılan bina, Abraham Karakahya'nın ünlü blok apartmanları (bugünkü Serkldoyan/Cercle d'Orient blokları) yapılandıktan sonra inşa edilmişti.

Bina belirtilen salonlar için özel olarak yaptırılmış, daha sonra (1924 yılında) üzerindeki ünlü Melek Apartmanı ile tamamlanmıştır. Binanın bitişiğinde ve halen ayakta duran, Skating Apartmanı'nın yapımı ise çok öncedir.

1910 yılından sonra yapılan "Skating Palace" adı altındaki bu büyük eğlence yeri, tamamen Pera'nın kozmopolit halkının hoş vakit geçirmesini temin için açılmıştı.

Planı yamuğu andıran yapının, ayrıca Skating Apartmanı'nın arkasından, sokağın yan tarafına bir çıkışı bulunuyordu. (Halen de vardır.)

"Skating Palace"te, dans hocası M. Psalty'nin düzenlediği ünlü "Terziler Balosu" çok ilginçti.

1914 yılı içinde "Skating Palace"te M. Psalty tarafından düzenlenen bir balo için verilen ilân şöyledir:

"BÜYÜK BALO
19 Şubat 1914 Perşembe gecesi
Saat 21.00'den itibaren,
SKATING PALACE'ta
Kıyafetli ve maskeli olan bu baloda
muazzam bir kotyon ve Paris'in en seçkin,
ve zengin yiyeceklerini bulacaksınız.
Ayrıca görülmemiş ve çok eğlenceli sürprizler.
Saat 21.00'den 23.00'e kadar patinaj,
Saat 23.00'den sabaha kadar balo.
Balo'ya katılanlara yedi mükâfat dağıtılacaktır.
En iyi patinaj yapanlara 3,
en güzel maskeyi takmış olanlara 3,
ve salon tangosunu en iyi oynayana da 1
mükâfat verilecektir.
Bilet fiyatı 1 gümüş mecidiyedir.
Hususi yer 40 kuruş,
Localar 1-1.5 Altın.
Bu balonun eşi görülmemiş derecede muhteşem
olması için hiç bir fedakârlıktan kaçınılmamıştır.
Skating Palace'ın zarif ve muazzam salonu
balo vesilesiyle mükemmel bir şekilde dekore edilecektir.

Bir Çigan müziği, diğeri amatör iki orkestra ayrı ayrı müzik yapacaktır."

Görüldüğü gibi, "Skating Palace"in içinde, dans edebilecek ve patinaj yapılabilecek ayrı ayrı iki alan ve localar bulunmakta idi.

Burası 1914 yılının sonlarında sinema haline getiriliyor, adı da "Cinema Ottoman" oluyordu. Açılan salon, o dönem sinema salonlarının en güzeli ve en göze çarpanı idi.

Avrupa'daki en iyi stüdyolarda çevrilen, en iyi filmler oynatılıyor ve hepsi de ilk defa "Pera"da "Cinema Ottoman"da gösteriliyordu. Program haftada iki kez değişiyordu.

Sinemada yerler, Numaralı 8 kuruş 30 para, birinci 5,5 kuruş, ikinci 3,5 kuruş idi.

Bu ise sinemanın bugün haliyle o dönem var olduğunu kesinlikle gösteren bir olgudur. Kanımca, yalnız Balkon, 1920'li yıllardan sonra eklenmiş ve üzerine de ünlü Melek Apartmanı yaptırılmıştır. Sinemanın "Melek" adı ile açılış tarihi ise 1924'tür.

Melek Sineması'nın girişi çok güzel ve genişti. Nefis yağlıboya panolarla süslü dikdörtgene yakın bir salonu vardı. Fuayesi ise hem büyük, hem de çok rahat idi.

Sinema binası Abraham Karakahya bloklarının arkasında idi. Bu bina daha sonra doğrudan (İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Dr. Lütfi Kırdar döneminde) belediye tarafından satın alınmış ve belediye'nin malı olmuştu.

Melek Sineması'nda her zaman çok güzel ve kaliteli filmler oynatılırdı. Örneğin: 1930'lu yıllar içinde Bütün Paramount artistlerinin katılmasıyle, *Paramount Revüsü*, Charles Boyer'in, *Opera'da Yangın*, Willy Fritsch ve Dita Parlo'nun oynadıkları *Kırık Kalp*, Dolores Castello'nun *Nuh'un Gemisi*, Greta Garbonun *Sevmek Hakkı*, - Jeanette Mac Donaldın *Tabiata Aşık*, Marie bell ve Jean Murat'nın *Deli Gönül*; 1940'lı yıllar içinde Greer Garson ve Clark Gable'ın *Macera*, Maureen O'Hara ve Clifton Webb'in *Zorlu Misafir*, Clifton Webb'in *Mr. Belvedere Kolej'de*, Jane Powell, Lauritz Melchior'un Tommy Dorsay Orkestrası ile birlikte çevirdikleri *Aşk Gemisi*, Gene Kelly ve Frank Sinatra'nın harika filmi *Denizciler Geliyor*; 1950'li yıllar içinde Van Heflin'in *Yeşil Yunus Sokağı*, Clifton Webb'in, *Demokrat Aile*, Anthony Dexter'in *Siyah Peçeli Kadın* gibi nice güzel filmler gösterildi. İpekçiler'in işletmesi döneminde 20 th Century Fox, Metro Goldwyn Mayer, United Artists ve Paramount Pictures şirketlerinin en güzel ve en kaliteli filmleri bu sinemada oynadı. Ama şimdi bunların hepsi geçti, hem de bir sinema filmi gibi...

Melek Sineması bugün halen varlığını sürdürüyor, ama adı "Emek" olmuş ne fark eder, yaşıyor ya! ■

EMANUEL KARASU BİYOGRAFİSİNE BİR DEVAM (?)

EDHEM ELDEM

Meslektaş ve arkadaşım Roni Margulies'in dergimizin 21. sayısında "Emanuel Karasu Biyografisine Bir Başlangıç" başlığıyla yayınlanmış olan makalesini[1] ilgi ve zevkle okudum. Bu konu ve dönem hakkında herhangi bir ihtisasım ve dolayısıyla yetkim olmamakla beraber, başlıktaki "başlangıç" lâfzından cesaretlenerek bu "meşhur ama meçhul" şahsiyetin biyografisine katkısı olabileceğini düşünerek ve ümit ederek, bazı bilgileri aktarmak isterim. Bunların gerçek manada bir biyografi çalışmasına katkıları eminim son derecede sathî ve marjinal olacaktır; fakat dergimizde yayımlanan makalelerin kâğıda geçer geçmez "tarih" olup gömülmemelerinin mümkün olduğunu ve belirli bir ölçüde bir birikime zemin hazırlayabildiklerini göstermek (ummak?) için bile olsa, bu "alış-veriş"e teşebbüs ediyorum.

Paylaşmak istediğim başlıca bilgi bir vesikadan ibarettir: bu vesika ise, Emanuel Karasu'nun 1926 tarihli pasaportudur.[2] Roni Margulies'in yayımladığı pasaport ile aynı formatta olan bu belge, ilkinden beş yıl sonra, 15 Eylül 1926 tarihinde gene İstanbul'daki İtalyan Konsolosluğu tarafından verilmiş, bir yılık müddeti bittikten sonra da, 5 Eylül 1927 tarihinde aynı makam tarafından bir yıllığına temdit edilmiştir. Bu pasaport, 1921 pasaportunda bulunan bazı bilgileri teyit etmekle birlikte, bazı yeni bilgiler de içermektedir. Her şeyden önce, 1921 belgesinde "*di anni cinquantotto*" ibaresinden anlaşılacağı gibi 58 yaşında görünen Karasu'nun 1926 pasaportunda doğum tarihi kesin bir şekilde 1863 olarak belirtilmiştir ve dolayısıyla *Encylopaedia Judaica*'da verilen 1862 tarihinin[3] muhtemelen 1863 olarak düzeltilmesi gerektiğini göstermektedir. 1921 pasaportunda Roni Margulies'in Asriel olarak okumuş olduğu baba ismi ise 1926 belgesinde açık bir şekilde -ve mânâ teşkil edecek surette- "fu Uziel", yani müteveffa Uziel olarak geçmektedir. Buna ek olarak da, 1921 pasaportunda yazılmamış olan annesinin adı Sunbula Assack (?) diye geçmektedir. Fakat bu detaylardan daha ilginci, iki pasaportun ön sayfalarındaki iki önemli farktan oluşuyor: 1921'de "negoziante" (tacir) olarak gözüken Karasu 1926'da asıl mesleği olan avukatlığa dönmüş, ikâmeti ise İstanbul'dan Palermo'ya naklolmuş gözükmektedir.[4] Refakatindeki kişilerin kaydolduğu 4. ve 5. sayfalarda, eşi, kızı ve oğluna rastlamaktayız. Eşi Bella Carasso (muhtemelen 1921 pasaportunda olduğu gibi) Selânik doğumlu ve 50 yaşında gösterilmekte, fakat iki çocuğunun kimlikleri akla bazı sorular getirmektedir. Fotoğrafı da bulunan kızı Ester Carasso (istanbul doğumlu, 17 yaşında) ve Moisè Carasso'nun (İstanbul doğumlu, 12 yaşında) isimleri Roni Margulies'in tespitlerinin hiçbiriyle bağdaşmamaktadır. 1921 pasaportunda Nelly isminde bir kızı görünmekte, aileden alınan bilgilerden ise, Karasu'nun üç kızının adlarının Frida, İda ve Nelly olduğu anlaşılmaktadır.[5] Oğluna gelince, 1921 pasaportunda gözükmemekte, fakat gene aileden alınan oğullarının isimleri arasında da (David, Albert ve Matteo) Moisè'ye rastlanmamaktadır. Bu kimlik karmaşasının içinden çıkmak pek mümkün gözükmese de, Moisè isminin David isminin üzerine yazılmış olması, çocukların belki de ikişer isme sahip olduklarını ve dolayısıyla Moisè'nin aslında David Moisè ve Ester'in de İda, Frida veya Nelly'nin ya asıl ya da göbek adı olduğunu düşündürmektedir.

Roni Margulies'in ilgisini çeken Karasu'nun hareketliliğine elimizdeki pasaportun getirdiği izahat da sınırlı kalmaktadır. Esasen 20 sahifelik olması gereken bu pasaportun ancak 8 sahifesi (1-5, 12-14) mevcut olduğundan, birçok vize ve benzeri ibarenin kayıp olduğu aşikârdır. Kalan sahiflerde ise sadece bir Pire Limanı'na giriş damgasıyla İstanbul Bulgar Legasyonu tarafından verilmiş bir transit vizesiyle ona iliştirilmiş bir varakcık bulunmaktadır. Bulgar vizesi 5 Şubat 1927 tarihinde verilmiş ve 45 gün içinde İstanbul'dan hareketle kullanılması gerektiği belirtilmiştir. İliştirilmiş olan varakta ise, Karasu'nun doğum yeri (Selânik), tabiyeti (İtalyan) ve ikametgâhı (pasaporttan farklı olarak Tsarigrad yani İstanbul) verilmiş, vizenin de İtalya yönünde transit için geçerli olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla Karasu'nun en geç Mart 1927 sonlarında İtalya'ya müteveccihen İstanbul'dan Bulgaristan tarikiyle (vizeyi kullandığı takdirde, zira herhangi bir giriş damgası mevcut değildir) İtalya'ya gittiği anlaşılmaktadır. 17 Şubat 1927 tarihli Pire limanı giriş damgasından da seyahatinin ikinci (veya birinci) ayağının Yunanistan'dan geçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Doğrudan doğruya Pire'ye gitmek varken neden Bulgaristan üzerinden bir güzergâh seçildiği (tekrar belirtelim, belki de Bulgar vizesini al-

Emanuel Karasu'nun 15 Eylül 1926'da İstanbul'daki İtalyan konsolosluğu tarafından verilen pasaportunun 1, 2 ve 3. sayfaları (üstte). Pasaportun Karasu'nun refakatindeki kişilerin kaydolduğu 4 ve 5. sayfalarında eşi kızı ve oğlu (yanda).

mış ama kullanmamıştır) merak konusu olabilir... Her ne ise, Karasu'nun aynı sene içinde İstanbul'a dönmüş olması gerekir; çünkü 5 Eylül 1927 tarihindeki temdidi İstanbul Konsolosluğu'ndan verilmiştir. Bundan sonrası ise meçhul. Göze çarpan tek şey şudur ki, pasaportun 1926'deki ilk verilişindeki "Italia e ritorno" (İtalya ve dönüş) ibaresi temditte sadece "Italia"ya dönüşmüştür. Bundan Karasu'nun kat'î bir dönüş planlamış olduğunu düşünmek belki mümkün olabilir. Fakat uzun vadede, 1934'teki ölümünden evvel İstanbul'a döndüğü kesindir.

Roni Margulies'in de belirttiği gibi, Emanuel Karasu hakkında bulunabilecek bilgiler hem çok, hem çok az. Masonluk, *Macedonia Risorta* locası, İttihad ve Terakkî ve Jön Türkleri konu alan hemen hemen her çalışmada ismi geçmekte ve çoğunlukla aynı bilgiler tekrarlanmaktadır. Üstâd-ı muhteremliği, İttihatçıları himayesi, arşivlerini yönettiği locada saklaması[6], 10 Temmuz'dan sonraki nutku ve ün salması, 31 Mart Vak'asında "karşı devrimciler"e yollanan muhtıradaki rolü[7], Talât Paşa'yla yakınlığı, Meclis-i Meb'usan'a seçilmesi, hükûmet tarafından İtalya ile barışın imzalanması için Edoardo Denari ile birlikte Roma'ya gönderilmesi[8], kısacası "parlak" taraflarına birçok kaynakta rastlamak mümkünken, aynı şahsiyetin "karanlık" dönemine ait bilgiler gittikçe azalmaktadır. Dönüm noktası ise takriben 1910 ve kısmen de İngiltere Elçisi Lowther imzasıyla ama fiilen baştercüman (ve Mason) Fitzmaurice tarafından hazırlanan rapora rastlamaktadır.[9] Bu tarihten itibaren Jön Türk idaresi gittikçe şiddetlenen bir "mason-Yahudi-dönme-siyonist komplo" suçlamasına maruz kalmış ve Karasu (her ne kadar büyük ölçüde anti-siyonist idiyse de)[10] güç odaklarına yakın kalsa bile, hırpalanmış[11] ve daha az görünür olmaya başlamıştır. Bu

dönemde Komite'den (şüpheli) istifası[12], 5. Damat Ferid kabinesinden iki nâzırın istifasında rol oynaması[13], getirilen ihtikâr vssuçlamaları ve Roni Margulies'in sorguladığı Mütareke ve sonrası yılları hakkında bilgiler maalesef çok seyrek ve yetersizdir.

Bu bölük pörçük ve sathî bilgilere, Karasu'nun hayatının kritik bir döneminden Ziya Şakir'in kaleminden naklen[14] bir "istintak sahnesi"ni (aynen) aktararak son verelim. 10 Temmuz'dan kısa bir müddet evvel, Karasu Yaver-i Hazret-i Şehriyarî Kabasakal Mehmed Paşa tarafından sorguya çekilmiş, ortaya bu ilginç ve eğlenceli sahne çıkmış:[15]

"Mehmet Paşa, meşhur (Manol Karasu Efendi) ye de oldukça mühim bir iyilikte bulunmuştu. Meşrutiyetin ilânından bir müddet evvel, (İttihat ve Terakki Cemiyeti) hakkında tahkikatta ve bu cemiyete dahil olanlar hakkında takibatta bulunmak üzere Rumeliye bir heyet gönderilmişti... Bu heyet Selânik'te yerleşmiş ve işe başlamıştı. (Şüpheli eşhas) diye birkaç kişi tevkif edildi ve İstanbul'a gönderildi. Bunların arasında, (Manol Karasu Efendi) de vardı. İsticvab heyeti bunları birer birer sorguya çekerken, Mehmet Paşa da orada bulundu. Manol Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup olduğunu katiyen inkâr ediyor:

–Evet.. Bizim bir cemiyetimiz vardır. Fakat bu cemiyet, (Fran Mason) cemiyetidir. Arada sırada içtima eder, kendi işlerimize dair görüşürüz. Devlet, millet işleriyle hiç alâkamız yoktur.

Diyordu. Mehmet Paşa, merak ederek sordu:

–Baksana, çelebi... Bu, (Fran Mason) dediğin, düzcesi (Farmason) dedikleri değil mi?

–Evet Paşam.

–Eh, (Farmason) demek ne demektir?

–Efendim, paşam. İnsanı kâmil demek.. Bütün ömrünü insanlığa.. İnsanlığın yükselmesine, birbirene yardım ve muavenet etmesine bağlıyan adam demektir. Bizde, öyle (politika)ya karışan, hükûmet işleriyle uğraşan adam bulunmaz...

–Farmasonların gizli bir işareti varmış, insanın yüzüne bakınca, kendilerinden olup olmadığını derhal anlarlarmış.. Doğru mu bu?..

–Evet paşam...

Mehmet Paşa, sağ elinin şahadet parmağını, odadaki heyet üzerinde gezdirerek:

–Şöylece, hepimize bak bakalım... Bizim içimizde de farmason var mı?..

Manol Karasu Efendi, mütebessimane heyete göz gezdirdikten sonra, müstehziyane cevap verdi:

–Haşa, paşam. Sizin içinizde, öyle adam yok...

Bu cevabın inceliğini kimse anlamamış, hattâ kendilerinde masonlara benzer bir hal olmadığından memnun olmuşlardı.

Mehmet Paşa, Manol Efendiye hiçbir kıymet vermedi, hattâ:

–Canım, bırak şu miskin Yahudiyi. Baksanıza, Farmasonun biri imiş.. Artık dünyada adam kalmadı da, hükûmet aleyhinde cemiyet yapacak bir bu Yahudi mi kaldı?

Diye ortaya bir fikir atmış ve (Manol Karasu Efendi)nin omuzuna yüklenen itham yükünü, bir hayli azaltmıştı." ■

DİPNOTLAR

1- Roni Margulies, "Emanuel Karasu Biyografisine Bir Başlangıç", *Toplumsal Tarih*, 21 (Eylül 1995), s. 24-29.

2- Bu belgeyi sahaflarda tesadüfen buldum ve tahmin ederim Roni Margulies de benzer bir yoldan 1921 pasaportunu elde etmiş olmalıdır. Eğer öyleyse, Karasu'ya ait birçok evrağın "piyasaya" dağıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Ne var ki, bu pasaportun dışında herhangi bir belgeye rastlamış değilim.

3- Margulies, "Emanuel Karasu...", s. 24.

4- Bu değişikliğin doğrudan doğruya bir ikametgâh nakli manasına geldiği tartışma götürebilir: gerçekten de 1926 pasaportunda, "Residente" (mukim) ibaresinin üstü çizilip yerine kalemle "Domiciliato" (mesken tutmuş) yazılmış olduğu göze çarpmaktadır. Bu iki terim arasındaki farkın hukukî bir fark içerdiğini düşünmek lazım gelir. "Residente" daha kesin bir terim olup kayıtlı bir ikameti, "domiciliato" ise daha geçici nitelikte bir ikâmeti çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla, Palermo'da "domiciliato" olduğu halde, Karasu'nun hâlâ İstanbul'da "residente", yani kayıtlı olmuş olması mümkündür. Pasaportunun İstanbul konsolosluğu tarafından verilmiş olması da bu ihtimali güçlendirmektedir.

5- Margulies, "Emanuel Karasu...", s. 29, n. 13.

6- Paul Dumont, "La Franc-maçonnerie d'obédience française â Salonique au début du XXe siècle", *Turcica*, XVI, s. 74

7- Thierry Zarcone, *Mystiques, philosophes et francs-maçons en Islam. Rıza Tevfik, penseur ottoman (1868-1949), du soufisme â la confrérie*, Paris, Maisonneuve, 1993, s. 247. Zarcone, Ettore Ferrari'nin "La massoneria e la rivoluzione turca" makalesinden naklen bu muhtıranın Karasu, Üçüncü Ordu kumandanı, Selanik valisi, Telegraf müdürü ve tüm biraderlerin de hazır bulunduğu bir toplantıda kaleme alındığını söylüyorsa da, bunun İtalyan mason teşkilatının 1908 ihtilaline katkısını yüceltmek için bir mübalağa olabileceğini de eklemektedir.

8- Zarcone, *a.g.e.*, s. 258.

9- Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul, Gür Yayınları, 1991. İngiliz kaynaklı Jön Türkler'e saldırılar, hem politik (1878 sonrası Osmanlı aleyhdarı bir politikanın gelişmesi) hem de masonik (Jön Türkler'in İtalyan ve Fransız, yani Latin Masonluğu'nu İngiliz bağlılığına tercih etmiş olmaları) olarak değerlendirilebilir (Zarcone, *a.g.e.*, s. 263).

10- Jacob Landau, "Les Jeunes Turcs et le sionisme: une reconsidération", Edhem Eldem (der.), *Première rencontre internationale sur l'Empire ottoman et la Turquie moderne, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985. I. Recherches sur la ville ottomane : le cas du quartier de Galata. II. La vie politique, économique et socio-culturelle de l'Empire ottoman â l'époque Jeune-turque*, İstanbul, Isis, 1991, s. 385-395.

11- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s. 562.

12- Koloğlu, *a.g.e.*, s. 299-303.

13- Tunaya, *a.g.e.*, c. II, s. 291. Bunu "ilginç bir olay" olarak nitelendiren yazar, daha fazla bilgi vermemektedir.

14- Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, c. II, İstanbul, Muallim Fuat Gücüyener'in Tarihî Eserler serisi: 13, 1943, s. 225-227.

15- Âdeti üzere Ziya Şakir herhangi bir kaynak zikretmemektedir. Bu sorgulamanın vuku bulduğunu Orhan Koloğlu teyid etmekte (*a.g.e.*, s. 82-83) ve cereyanı hakkında, Karasu'nun kendi tavrını kahramanane bir surette gösterdiği kendi açıklamaları dahil olmak üzere, birkaç rivayeti naklet-mektedir. Buradaki alıntı büyük ölçüde Koloğlu'nun yorumuyla örtüşebilecek niteliktedir ve dolayısıyla Ziya Şakir'in kaynağının nisbeten güvenilir olduğunu düşündürmektedir.

VİCDANLI TÜRK VALİSİ: FAİK ÂLİ OZANSOY

SARKİS SEROPYAN

4 Temmuz 1995 salı günü Tarih Vakfı'nın gerçekleştirdiği "Elveda Doğduğum Toprak" adlı Anadolu'nun 150 yıllık göç tarihiyle ilgili serginin ilk gününde, bu güzel olayı gerçekleştiren dostların da isteği doğrultusunda, daha önce tasarladığım Kütahya Mutasarrıfı Faik Âli (Ozansoy) ile ilgili Ermenice bir belgeyi Türkçeye çevirip yayımlama işini öncelikle ele aldım.

Bu tasarımı hızlandıran bir ikinci etken de 8 Temmuz 1995 Cumartesi günü Cumhuriyet *gazetesinde yayımlanan, Çelik Gülersoy'un "Soykırım" başlıklı makalesi oldu. Burada dikkat çeken bazı paragraflarla ilgili düşüncemi konuya ekleyip yazıyı hazırlamak böylece "farz" oldu.*

Uzun yıllar Turing Kulübü Başkanı olarak İstanbul'umuza yapıcı katkılarını saygıyla karşıladığımız Sayın Çelik Gülersoy'un konuya yaklaşımını, taraf olması hasebiyle doğal karşılıyorum, ama yine de makalenin üslubunda sezilen ince istihzaya dikkat çekmeden edemeyeceğim. Bu tür yazılar hazen kırılmamıza neden olsa da bu görüş açısına Türk Ermenileri olarak alışığız, üstüne üstlük bazı resmi yetkililerin medya ile sözbirliği edercesine "Ermeni" sözcüğüne aşağılama ya da sövgü yerine kullanmaları nedenleriyle yukarıdaki görüşleri daha bir tevekkülle kabul etmemiz gerektiğini düşünüyoruz.

Sayın Gülersoy'un söz ettiği "Ermeni komşularına kol kanat geren" dedesinin "sürgünden iki genç kızı evlerinde saklayıp sonra Harput'tan Amerika'ya yolcu ettikleri" şeklindeki olayın gerçekliğini kabul etmemek olanaksız. Zaten Faik Âli olayı da bu türün çok daha büyük boyutta olanı. Fakat bu olayların tam tersinin de örneklerinin azımsanmayacak kadar çok olduğunu belirtmek gerektiği kanaatindeyiz. Ve bunların insan beyninde çok derin ve silinmesi güç izler bıraktığını kabul etmemizin iyi olayları anımsamak kadar önemli olduğunu Sayın Ç. Gülersoy da teslim eder kanaatindeyim. Yazarın makalesinin sonunda belirttiği gibi kötü izleri yok etme yönünden "önce işin adı konulup olayın ırk ve kan planından çıkarılması"nın, kin ve hınç yolları dışında herkesi insancıl bir potada eritme politikasının "inkârcı suçlu" durumunda kalmaktan daha iyi olduğu fikrine katılıyoruz.

Aylar önce ilk kez değerli tarihçi dostum Prof. Saruyr Muratyan söz etmişti şair-devlet adamı "Âli Faik Bey" adından. Süleyman Nazif'in kardeşi olup soylarında pek çok edebiyatçı bulunan ailesine "Ozansoy" adı verilen Faik Bey, 1915 yılı ve öncesi Kütahya mutasarrıflığı görevini sürdürürken, büyük bir insancıllık örneği göstererek bu sancak ve civarından hiçbir Ermeniyi tehcire göndermemiş, bu nedenle iktidardaki İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenleriyle takışmayı göze almış aydın bir kişi. Göçler [illegible]rgisinde de belirtildiği gibi, İstanbul ve İzmir dışında Ermenilerin göç ettirilmediği üçüncü, belki de tek sancak (il) olarak tarihe geçmiş Kütahya.

Bu konuyu araştırmacı ve tarih yazarı müteveffa Arşak Alboyacıyan Kütahya Ermenileri Anı Kitabı *adlı eserinin sonuna, inisiyatifinin ve sorumluluğunun bilincinde bir yöneticinin "şapka çıkartan" etkinlikler gerçekleştirebileceğini kanıtlayan bir belge olarak eklemiş. Stepan Stepanyan imzalı bu belgeyi aşağıda sunuyoruz.*

Tarihin bu gölgede kalmış sayfasını Âli Faiklerin aziz hatırasına ithaf ediyor, sevgi ve minnetle tarihseverlerinin beğenisine sunuyoruz.

VİCDANLI TÜRK VALİSİ

Ermeni tehciri Ermeni ve yabancı görgü şahitlerince hayli işlenmiş bir konu olup, oldukça geniş yankılar uyandırmıştır.

Fakat ne acı bir gerçektir ki yazılanlar ve yazılacaklar acıları, ızdıpları dindirmeye hiçbir zaman yeterli olmuyor.

Bir diğer gerçek ise, sözü geçen kıtal suçuna bir ulusun tamamının ortak edilemeyeceği, dahası hemfikir olmakla bile suçlanamayacağıdır.

Az da olsa bazı Türklerin, taraftar olmadıkları tehcirden birtakım Ermenileri kendi olanaklarıyla kurtardıkları, en azından göç yolunda çektikleri acıları bir nebze hafiflettikleri minnetle anılması gereken gerçeklerdir.

Göğüs kafesinde yürek taşıyan, vicdan sahibi bu insanlar, ülkenin savaşta olduğu ve tek parti yönetiminin Ermeni tehciri emrini verdiği bir durumda bundan fazla ne yapabilirlerdi ki?

Faik Âli

Kim cesaret edebilirdi? Hele böyle bir zamanda hükümet tedbirlerine ve emirlerine karşı gelmeyi hangi devlet memuru düşünebilirdi?

Fakat işte bir vali (mutassarıf) çıkıp ülke sathında Ermeni tehciri konusunda sözün gerçek anlamıyla ve insancıl bir tavırla merkezden gelen emirlere karşı cesaretle direnerek görevini kaybetmek ve durumunu tehlikeye sokmak pahasına dikildi.

Bu yürekli ve saygıdeğer insan, Kütahya Sancağı Mutasarrıfı olup adını tehcirin kanlı sayfasına altın harflerle kaydetmemiz gereken Faik Âli Bey'di.

O yıl, 1915 Nisan 11-24 tarihlerinde

Adapazarı'ndan benim de içinde bulunduğum on üç kişilik bir kafileyi tevkif edip sürgüne gönderdiler. Bizi taşıyan trende kader birliği edeceğimiz biri Nikomidya'dan (İzmit), diğeri Bardizak'dan (Bahçecik) iki kafileyle buluştuk. Bizi dönüşü olmayan Ankara yönüne değil de Küçük Asya (Anadolu) muhacirleri için toplama merkezi olarak seçilen Konya'ya iki günlük mesafedeki Sultaniye adlı kasabaya götürdüklerinde diğerlerinden daha şanslı olduğumuzu anladık. Ağustos başlarında evden ulaşan üstü örtülü kaleme alınmış bir mektuptan, İstanbul'dan Adapazarı'na gönderilen Çete İbrahim adlı bir canavar tarafından şehrin ileri gelen Ermenilerinin Sırp Hreşdagabet Kilisesi'ne hapsedilip korkunç işkencelere maruz bırakıldıklarını ve ellerindeki tüm silahların toplandıktan sonra birkaç gün içinde Derzor'a (Deyr-üz-Zor) doğru yola çıkmaya hazırlanmalarının emredildiğini öğrendim.

O günlerde Sultaniye'de bulunan bizlere Ereğli'ye gönderilmek üzere harekete hazır olmamız söyleniyordu. Eğer Mezopotamya yönüne sürülen kervanlara rastlayabilseydik, ailelerimizle birleşecektik.

İki gün sonra Adapazarlıları 20-21 kişilik iki kafile halinde yola çıkardılar.

Ereğli'ye ulaştığımızda ise bizi şehre sokmadan gelecek ilk katarla, tabii gözaltında yukarıya doğru göndermek üzere doğruca tren istasyonuna götürdüler.

İstasyon civarı bir çadırkente dönüşmüştü. Bunlar çoğunlukla Adapazarı'ndan ilk ayrılanlar olup yola devam edebilmek için boş tren bekliyorlardı. Acınacak haldeydiler ve dizanteri baş gösterip kurban almaya başlamıştı. Bir de yağmur yağsa perişan olacaklardı. Onları yerlerinden edenlerin amacı neydi acaba? Kızıl kıyımdan sonra beyaz kıyım mı?

İçlerinde hiçbirimizin ailesi yoktu ve eğer bizi yola çıkarmış olsalar belki de onlara hiç rastlamayabilirdik.

Burada sözde bir telgraf çekmek için kafile sorumlusundan, tabii el altından verilen bir rüşvet karşılığı, nasıl izin koparıp, doğrudan şehre gittiğimin ve kaymakamdan "ailelerimizin gelişine kadar şehirde kalabilmek" için nasıl izin kâğıtları aldığımın ayrıntılarına girmek istemiyorum. İzin kâğıtlarıyla içeriye girdiğimde, ümitsizlik içinde kıvranan arkadaşlarımın sevincini anlatmaya ise sözler yetersiz kalır.

Bu hiç de küçümsenecek bir şans değildi. Öncelikle kaç gün süreceği belirsiz, açıkta gözaltında bekleyişten kurtulacak ve ailelerimizle buluşma şansını yakalayabilecektik. En önemlisi de, gözetimden kurtulacak, ailelerimizle birlikte rüşvet karşılığı şehirde oturma iznimizi uzatabilecektik. Sürgün yolunda ise bir günlük gecikme bile çoğu kez kurtuluş demekti.

Elde ettiğim izin kâğıtları muhafızlarımızı da sevindirmişti. Çünkü kendileri de açıkta gecelemekten ve bizi Pozantı'ya kadar götürmekten kurtulmuş oluyorlardı.

Eşyalarımızı alıp serbestçe bir otele taşındık.

O gece ilk işim bizimkilere acele yola çıkıp onları bekleyeceğim Ereğli'ye hareket etmeleri için telgraf çekmek oldu.

Cevap-mektup gecikmedi.

İşte bu mektupla tanımaya başlayacağız Faik Âli Bey'i. Bayan Stepanyan'ın mektubunun son bölümünden bir alıntı sunuyorum:

"Telgrafımı alıralmaz, ikinci kez Mutassarıf'a müracaat etmişler. Kültürlü ve çok efendi bir insanmış. Benim durumumu anlatıp telgrafımı, fikrini öğrenmek üzere takdim etmişler. 'Buradan ayrılmayın' demiş Mutasarrıf, 'çünkü yukarısı Ermeniler için sefalet ve ölüm demektir. Eşinize gelince, maalesef onu resmen geri getiremem, fakat ona kaçıp buraya gelmesini, sonrasını merak etmemesini yazınız.'"

Ve bu vesile ile kendisi mutasarrıf olarak kaldığı müddetçe yerli veya göçmen Ermenilerin Kütahya'da kendilerini emniyette hissedebileceklerine bir kez daha güvence vermiş.

Bu satırlar Bayan Stepanyan'ın kaleminden çıkmış olmasa, o günlerde Ermenilere karşı böylesine hoşgörülü ve insancıl hisler besleyen bir Türk üst dereceli yönetici bulunabileceğine kesinlikle inanamazdım. Üstelik ayrı bir kafileyle sürgüne gönderilmiş, yani hükümetçe tehlikeli görülmüş bir Ermeniye kaçıp kânatları altında güvence bulmasını önerebiliyordu bu insan.

Sultaniye ve Ereğli'de yaşayıp gördüklerimden sonra Kütahya mutasarrıfının tavsiyesine nasıl karşı durabilirdim? Bizimkilere cevabımı beklemelerini telledim ve altı günlük bir serüven sonucu bu cevabı kendi ellerimle ulaştırmayı başarabildim.

Başarımda kuşkusuz cesaret ve becerikliliğim dışında trenler ve istasyonlardaki görevli Ermeni memurların da katkısı oldu.

Gece yarısı ulaştığım Alayurt İstasyonu'ndan, tedbirli hareket ederek yayan ayrıldım. Emniyet bakımından kimseye görünmek istemediğimden gün doğarken kente girmeyi tasarlamıştım. İyi bir rastlantı Adapazarlı eski bir öğrencimle karşılaştım ve onun öncülüğünde bizimkilere ulaştım.

Ani gelişimin sebep olduğu sınırsız sevinci burada anlatmanın gereksiz olduğu düşüncesindeyim.

Bizimkilerle birlikte iki yıldan beri benim özel okulumda öğretmenlik görevini sürdüren ve ailemizin bir ferdi kadar yakın olan Bayan Şuşanik Solakyan (İstanbullu, daha sonra Bayan Terziyan, Kahire) sürgüne çıkarılmıştı.

Bunu öğrenen mutassarıf, ona İstanbul'a dönmek için bir yol izni (pasaport) vermiş. Ben Kütahya'ya vardığımda o da birkaç gün içinde dönmeye hazırlanıyordu.

Hemen mutasarrıfı ziyaret edip gelişimi bildirmeyi uygun gördük.

Ben, Bayan Stepanyan ve Bayan Şuşanik öğleye doğru dairesine gittik. Ermeni öğretmen hanımların geldiğini haber verdiklerinde, çalışma odasının kapısında hürmetle karşıladı bizi. Beni tanıştırıp birkaç saat önce geldiğimi söylediklerinde, "gelmeyi başardığınıza çok sevindim" diyerek oturmamızı rica etti. Sigara ikram edip kahve ısmarladı. Yakayı ele vermeden nasıl olup da kaçmayı başardığımı sordu. Kısaca anlattım serüvenimi. Gülümsedi ve becerimden dolayı kutladı.

Daha sonra yolumun üzerinde, istasyonlarda Ermeni göçmenlere rastlayıp rastlamadığımı ve durumlarını sordu.

— Ereğli'den Alayurt'a tüm istasyonlar Ermeni göçmenlerle dolu. Hepsi de acınacak durumda.

— Yapılanlar insanlık vicdanına karşı, ama elimizden bir şey gelmez, dedi ve kısa bir sessizlikten sonra ekledi.

— Sizin burada bundan böyle korkma nedeniniz yok. Hiç kimse sizi rahatsız edemez, bu konuda korkunuz olmasın.

Genelde Ermenilere, özellikle de bize gösterdiği

korumacı ve incancıl tutumuna teşekkürlerimizi sunduktan sonra ayağa kalktık.

Kapıya kadar geçirdi bizi ve:

— Herhangi bir şekilde sizi rahatsız eden olursa eğer, dedi, kesinlikle çekinmeyin makamımda ya da evimde bana başvurmaya.

Faik Âli Bey tanınmış bir Türk yazarı ve devlet çevrelerince saygı gören Süleyman Nazif'in kardeşi olup kendi de Türk edebiyatının kabiliyetli şairlerindendi ve o zamanlar henüz 38-40 yaşlarındaydı.

Bu ilk görüşmede Faik Âli Bey bende kültürlü, efendi ve vicdanlı, aynı zamanda hür fikirli ve kararlı bir insan izlenimi bırakmıştı. Sonraları kendisini daha yakından tanıyıp, o fırtınalı günlerde Ermenilere yürekten yaklaşımına ve bin civarında aileyi kurtarmasına tanıklık ettiğimde bu izlenimim daha da güçlendi. Sözü geçen ailelere gelince, bunların 450'si yerliler olup, diğerleri onun izniyle Kütahya'da barınabilmiş Adapazarlı, Nikomidyalı, Eskişehirli, Bursalı göçmenlerdi. Bu sonunculardan çok sayıda çalışan ve zanaatkâr sınıftan aileler onun önerisiyle gönüllü olarak köy ve kentlere yerleştirilmişlerdi. Bu uzak görüşlü düzenleme bir yandan bu insanlara geçim kolaylığı sağlamak, bir diğer yandan da şehirde Ermeni kalabalığın fazla göze batmaması içindi.

Aynı zamanda kaymakamlara ve köylülere de bu bahtsız Ermenilere iyi gözle bakıp rahatlarını sağlamaları söylenmişti.

Ve daha bunlar hiçbir şey değil. Onun hakkında inanılmaz görünen anlatacaklarım var.

Faik Âli Bey'le ilgili anılarımdan en renklisini ve onun hür fikirleriyle ruh zenginliğini ortaya koyanı anlatayım.

O günlerde tek bir aileyi Kütahya'dan sürgüne gönderdi. Bu ailenin suçu da onun tüm ısrar ve tehditlerine karşın İslamlığı kabul etmekti.

Olay şöyle gerçekleşti.

Yıl sonuna doğru (1915) kendisi sekiz on günlüğüne İstanbul'a giderken yerine vekili Kemal Bey'i bırakmıştı.

Ermeni düşmanı bir Çerkes olan polis müdürü, mutasarrıfın yokluğundan faydalanarak, benim de içinde yer aldığım bir listeyle on-on iki Ermeni'yi yirmi dört saat zarfında karakola çağırmıştı.

Öğrendiğimize göre bu davet bizleri şüpheli ve istenmeyen insanlar olarak özellikle sürmek içindi.

O gece bizi tehdit eden bu talihsizliğe bir kurtuluş çaresi bulabilmek üzere birimizin evinde toplandık. Hepsinin düşüncesi İslamlaşmak için vakit geçirmeden başvuruda bulunmaktı.

Ben bu fikre mutasarrıfın yokluğuna dikkat çekip karşı çıktım. Üstelik ona vekâlet eden Kemal Bey de en az onun kadar Ermeni dostu, iyi bir insandı. Onun olurunu almadan polis müdürü kimseyi sürgün edemezdi. Kemal Bey ise böyle bir karara kesin karşı çıkardı. Üstelik de ailelerimiz olmadan sadece erkekler sürgüne gönderileceğimize göre kaçıp kurtulmak, bir yerlere saklanıp geri dönmek olasılığı vardı. Bunun deneyimini geçirdiğimi söyleyip ekledim: "Ölsem dahi, evlatlarım için hiç kimse Türkleşmişin çocukları diyemez."

İkna edemedim ve toplantıyı terk etmek zorunda kaldım.

Ertesi sabah topluca İslamlaşma dilekçelerini yazıp verdiler.

Kemal Bey bana olanları kendisine güvensizlik olarak gördüğünü söyleyerek üzüntüsünü belirtti.

Formaliteler yerine getirilmişti ve sıra isim değişiklikleriyle sünnet olmaya gelmişti.

Talihliyimişiz ki buna bir gün kala Faik Ali Bey döndü. Bereket, Kemal Bey'in ilk işi ona, on kadar Ermeninin İslâmiyeti kabul ettiğini yazmak olmuş.

Ertesi gün Müslüman adayları bu kez Meclis-i İdare'ye başvurmak üzere Hükümet Konağı'na gittiler.

Toplantı başlamadan Faik Âli Bey Meclis'in dışında bekleyen Ermenilerin niçin geldiklerini sorar.

— Kendi serbest iradeleriyle İslamlığı kabul etmek üzere başvurdular ve başvuruları kabul edildi, diye cevaplar Müftü.

— Bir Ermeni İslamiyeti kabul için baskı veya zorunluluk olmadan kesinlikle başvuruda bulunmaz, diye konuşur Faik Âli Bey. Aldığım haberlere göre onlar sürgüne gitme korkusuyla başvuruda bulunmuşlar. Bu olay da Meclis'imizin yüzkarasıdır.

Toplantıya katılanlar kesinlikle böyle bir baskı olmadığını iddia ederler.

— Şimdi görürüz, diyen Faik Âli Bey, polis müdürünü çağırtıp sorar:

— Birkaç gün önce bir takım Ermenileri makamınıza çağırtmışsınız. Bu davetin nedenini söyleyebilir misiniz?

Polis müdürü oldukça tedirgin:

— Beyim ne iş yaptıklarını soracaktım? cevabını verir.

Bunun üzerine Faik Âli Bey, aşağılayıcı bir tavırla:

— Ne o? Yoksa onlara sermaye mi tahsis edecektiniz? diye alay eder ve tereddütsüz ekler:

— Hazırlanın, en geç on-on beş gün içinde buradan gidiyorsunuz.

— Affedin beyim, diye yakarır polis müdürü. Kış kıyamette çoluk çocuk nasıl giderim?

— Bu zavallı Ermeniler için kış kıyamet değil miydi? Onlara acıdınız mı? Gidin ve derhal hazırlanın, diye kesin emir verir Faik Âli Bey.

Sonra da toplantıdakilere dönerek:

— O dilekçelerin hemen şimdi yırtılıp imha edilmesi gerek, der. Ermenilere karşı gerçekleşen mezalime Kütahya Türkleri bugüne kadar katılmadı ve bugünden sonra da katılmayacak.

Tüm meclis, hatta müftü mutabık kalırlar.

Bunun üzerine Faik Âli Bey dışarıda bekleyen Ermenileri içeri çağırtır ve şu sözleri söyler:

— Sizleri İslâmlaşmak için dilekçe vermeye zorlayan neden malûmunuzdur. Sizleri sürgüne gönderme vicdansızlığını hiç kimse göstermeyecek. Alın dilekçelerinizi ve bu Meclis'in huzurunda kendi ellerinizle yırtın.

Hepsi de dilekçelerini alıp yırtarlar. Sadece biri inandığı için başvurduğunda ısrar eder ve fikrini değiştirmez.

Faik Âli Bey ona şu sözleri söyler:

— İslâmlığı kabul ettiğin takdirde, diğerlerine örnek olması için bir tek seni, ailenle birlikte Kütahya'dan süreceğim.

Fakat o bu tehdidi şaka olarak görür ve alelacele kalan formaliteleri ve muameleyi bitirir.

Meclis-i İdare'deki bu olayın ayrıntılarını cuma günü okulu ziyaretinde Kemal Bey anlattı.

Aradan on beş gün geçmeden merkezden polis müdürünün tayin emri geldi ve o başka bir yere taşındı.

Faik Âli Bey aynı şekilde İslâmlaşmayı kabul eden korkak ve düşüncesiz Ermeniyi, tehdidini yerine getirip ailesiyle birlikte sürgüne gönderdi.

Pek iyi hatırlamıyorum, ama o ya Şam, ya da Halep'te kalmayı başarmıştı. Ateşkesten sonra ise sağ salim, ama yeniden Ermeni dinine dönmüş olarak geri gelmişti.

Bir Ermeninin İslâmlaşmasını affedilmez bir suç telakki ederek ona en ağır cezayı uygulayan bir Türk düşleyebilir miydiniz?

Ben Kütahya'ya geldiğimde, içlerinde varlıklı kimseler de bulunan yeni gelmiş Ermeniler hükümetin gözüne girip orada kalmayı garantilemek maksadıyla Hilal-i Ahmer'e (Türk Kızılayı) teberru etmek üzere aralarında 500 altın lira toplamışlardı.

Bir heyet bu parayı mutasarrıfa götürdü.

Teberrunun asıl maksadını sezen Faik Âli Bey parayı götürenlere şu sözleri söyler:

— Bu günlerde Hilal-i Ahmer'e yardım edecek olanların zavallı Ermenilerin olmaması gerekir. Aslında Hilal-i Ahmer'in görevi onlara yardım etmektir. Ben defalarca Alayurt İstasyonu'na gittim ve göçmen Ermenilerin perişan durumunu gözlerimle gördüm. Daha şimdiden onların içinde öksüzler, dullar, ekmeğe muhtaç aileler var. Siz bu parayı götürüp onlara dağıtın.

Fakat heyet kararında ısrar eder ve parayı bırakıp çıkar.

Sanır mısınız ki, görevi olmasına karşın Faik Âli Bey bu önemli meblağı mecburen Hilal-i Ahmer'e teslim etti? Kesinlikle hayır. Aksine, tüm sorumluluğu yüklenerek şahsen Alayurt'a indi ve 500 liranın bir kısmını eliyle dağıttı yoksul ailelere, kalanını da son kuruşuna kadar hemen orada bir mutfak kurdurup onlara sıcak yemek dağıtılmasına harcadı.

Evet, işte böyle... Okuyucularım şaşıracaklar belki ama böyle işte. Kesin hakikat bu yazdıklarım.

Fakat, sürdürelim.

Eylül başlarındaydı ve daha önceleri de olduğu gibi bir gün Faik Âli Bey'i ziyarete gitmiştim, illa da "yakın akrabam" olan bir aileyi Alayurt'tan şehre naklini sağlamak için izin kâğıdı rica etmeye. Kâğıdı alıp çıkarken:

— Vaktinizi nasıl geçiriyorsunuz? diye sordu.

— Bir işim olmadığından, evden kahveye, kahveden eve, cevabını verdim.

— Niçin Ermeniler okullarını açmıyor ve siz de orada bir görev almıyorsunuz? diye ilgilendi.

— Buralı Ermeniler şu anda yerlerinde ne kadar kalacaklarını bilmediklerinden okul falan düşünmüyorlar, diye izah ettim.

— Vay demek öyle? dedi hafif bir gülümsemeyle.

İki gün sonra dini önder vekiline okulu açmasını benim de müdürlüğüne atanmamı resmi bir yazıyla tavsiye ediyordu.

Mutasarrıfın Ermeni okullarının açılması konusundaki resmi tebliğinin yerli ve göçmen Ermeniler arasında nasıl sevinç yarattığını söylemeye gerek var mı? Zira bunun anlamı Faik Âli Bey'in sancak Ermenilerini yerlerinden çıkartmama konusundaki kararından dönmeyeceğiydi.

Okullar derhal açıldı. Ana sınıfı ile kız ve erkek okulları üç gün içinde doldu. Yerliler kadar da göçmen çocuklarından öğrencilerimiz oldu.

Anlaşılır nedenlerle büyük sınıflara iyi bir ücretle haftada dört saat Türkçe dersine girmesi teklifini götürdüm Tahrirat Müdürü Kemal Bey'e. Zevkle kabul etti. Kemal Bey mutasarrıfın güvenini kazanmış bir insandı ve çok samimiydik. O da hükümetin zulüm politikasına kesinlikle karşıydı.

— Bu katiller günün birinde dünyanın vicdanı önünde hesap verecekler, derdi.

Biz de aynı kanıdaydık. Fakat görüldüğü gibi vicdan yok olmuştu yeryüzünden.

İlk kez bir de Türk ana sınıfı açtırdı Faik Âli Bey ve müdürlüğüne de Bayan Stepanyan'ı atadı. Onun yardımcılığına da üç Türk bir de Adapazarlı Ermeni öğretmen hanım verdi.

Tüm çocuk şarkılarımızı, şiir ve nesirlerimizle "fröbel" derslerini Türkçeye çevirdim. Sık sık açık havada tekrarlanan okul törenlerine katılan ana sınıf özel bir ilgi odağına dönüşürdü.

Faik Âli Bey Türk kız okulunda da üç Ermeni bayan öğretmene görev vermişti. Bunlardan ikisi Bursalı, sonuncusu da Bayan Hayganuş Torosyan (sonradan Paris'te şarkıcı) Adapazarlı idiler.

Ve işte Kemal Bey'in anlattığı:

Genel Ermeni tehciri henüz hükümette gizli proje iken, Süleyman Nazif kardeşine bu konuda yazar ve Kütahya Mutasarrıfı olarak pasif de olsa kesinlikle bu barbarlığa katılmamasını, aile şerefine leke sürmemesini öğütler. Faik Âli Bey hassasiyeti kadar pratik zekâ sahibi ve uzakgörüşlü bir insan olarak şehrin Türk ileri gelenleriyle İttihat yöneticilerini davet ederek Kütahya Ermenileriyle ilgili düşüncelerini ister.

Hepsi de maksattan habersiz gayet iyi şahadette bulunurlar. Faik Âli Bey hepsinden aldığı yazılı şahadetleri imzalatıp çekmeceye atar.

Tehcir başlayıp da her tarafta Ermenilerin mal ve mülklerini yok pahasına elde eden Türklerin büyük servetlere sahip olduğunu gören Kütahya'daki İttihatçılar mutasarrıfa müracaat edip vatan haini ulusun bir bölümü olan Kütahya Ermenilerinin de yerlerinden çıkarılmasını isterler.

— Daha bundan birkaç ay önce devlete sadık tebaa ve dürüst hemşeriler olduğuna imza verdiğiniz Kütahya Ermenileri şimdi mi vatan haini oldular? diyerek çekmecesinden çıkardığı imzalı evrakı kendilerine gösterir Faik Âli Bey.

— O zaman hükümeti aldattıysanız eğer, suçlu olursunuz. Yok eğer şimdi suçsuzlara iftira ediyorsanız yaptığınız kesinkes vicdansızlıktır, diyerek İttihat'tan gelen heyeti yolcu eder.

Fakat bunlar aldıkları dersten utanmak yerine aynı isteği, üstelik Faik Âli Bey'i de hükümete karşı ve Ermeni dostu diye itham ederek Talat'a götürürler.

Kasım ayının yarısıydı. Bir cuma öğle sonrası nedenini anımsayamadığım bir iş için Bayan Stepanyan ile Faik Âli Bey'in evine ziyarete gitmiştik.

Faik Âli Bey dışarıya çıkmaya hazırlanıyordu.

— Telgrafhaneye gidiyorum, dedi. Mecburum, Talat Bey (Paşa) çağırmış. Sanırım sorun Ermeni tehciri. Bu konuda kesin çatışma olacak. Sonucu duymak için dönüşümü bekleyiniz ve galibiyetle dönmem için dua ediniz.

Yokluğunda, onun kadar iyi yürekli bir Türk hanımefendisi olan eşi bizi ümitlendirmeye çalışıyordu.

Bize çok uzun gelen bir zaman, heyecan içinde bekledik. Sonunda geldi Faik Âli Bey. Yüzü ve gözleri neşeyle parıldıyordu.

— Gözünüz aydın olsun, dedi. Kütahya'da bulunan Ermeniler kurtuldu.

Ve görüşmelerini kısaca anlattı.

Talat ona her yerde olduğu gibi Kütahya'dan da Ermenilerin çıkartılarak Mezopotamya'ya gönderileceğini söylemiş.

Faik Âli Bey de Kütahya Ermenileri için böyle bir işlemin vicdanına ters düştüğünü söyleyip Ermeniler lehinde tüm kanıtları, onun görüşüne sunmuş. Talat ısrarla bu düzenlemelerin tüm Ermenileri kapsadığını, Kütahya'ya ayrıcalık tanınmayacağını belirtmiş.

Bunun üzerine Faik Âli Bey son kozunu oynamak zorunda kalıp şu sözleri söylemiş (sözlerini kelimesi kelimesine yazıyorum):

— Bu durumda, ben bu cinayeti işleyemeyeceğime göre istifamı kabul buyurun ve halefimi tayin edin ki emirlerinizi uygulasın.

— Hayır, hayır diye cevaplamış Talat, madem öyle sen al Ermenilerini de yerine otur.

Faik Âli Bey sürgünden işte böyle koruyabildi yerli ve göçmen Kütahya Ermenilerini.

Faik Âli Bey'in güvendiği ve Talat'ın geri adım attığı güç benim için bilinmeyen olarak kaldı.

İttihatçılar Faik Âli Bey'in bu galibiyetine kuduruyor, ama ellerinden bir şey gelmediğinden, her sokağa çıktığında serseri takımını arkasından "gavur mutasarrıf" diye bağırtıyorlardı.

Anılarımın bu bölümünü bitirmeden bir olayı daha anlatmadan geçemeyeceğim.

İstenmeyen Ermenilerin İstanbul'dan sürgün edilmesi uzunca bir zaman sürdü.

1916 yılı başlarında hapisteki on-on iki Ermeninin imzaladığı bir not ulaştı elime. Hiçbirini tanımıyordum. Gardiyanlardan hakkımda bilgi edinmiş ve yardım etmem için yakararak bana başvurmuşlar.

Şahsen hapishaneye, onları görmeye gittim.

Son derece zavallı durumdaydılar. Nikomidya'ya kadar tekneyle, daha sonra da hapishaneden hapishaneye yayan gelmişler. Bu on-on iki günlük yolculukta hem paraları hem fizik güçleri tükenmiş. Hemen hepsinin ayakları şişmiş, bir iki tanesi ağır hasta, paltolarına sarılmış, ayakkabılarını yastık yapmış yerlerde yatıyorlardı.

Bu durumda yola çıkarıldıkları takdirde ilk günden dökülmeye başlayacakları kesindi.

Kalbim dayanmadı. Derhal Faik Âli Bey'e gidip içimi paralayan olayı ilettim ve en azından biraz toparlanmaları için gönderilmelerini birkaç gün erteletmesini rica ettim.

Fazlasıyla üzüldü.

— Zavallıcıklar, dedi. Onların buraya getirildiğinden haberim yoktu. Hemen gereken emri verip buradan öteye gönderilmelerini önleyeceğim.

Biraz düşündükten sonra da,

— Artık hapiste kalamazlar, en azından bir müddet onları barındıracak bir yer temin edemez misiniz? diye sordu.

Anımsadım hemen, okulun bodrum katı boştu.

Hemen jandarma kumandanını çağırtıp okulu tatil etme emrini verdi. Ardından bir polis çağırdı ve hastaların nakli için iki araba temin etmesini söyledi.

— Belediye hekimine de hastalarla ilgilenmesini, tedavi etmesini tembih edeyim, diye ekledi.

Almaya gittiğimde çocukların üstüne nur indi sanki.

Onları okulun alt katına yerleştirdikten sonra birkaç Adapazarlı kadın çağırıp gereksinimlerini ve yiyecek teminini yüklenmelerini istedim. Zevkle kabullendiler. Adapazarlı hanımların hayırseverliği bilinmeyen bir şey değil aslında. Çabucak bir sıcak çorba hazırlayıp getirdiler, hemen ardından yatak, yorgan, yastık ve çamaşırlar toplayıp getirdiler Adapazarlıların evlerinden.

Doktor muayenesi sonucu iki hastanın tifoya yakalandığı anlaşıldı.

Reçeteleri yazıp gerekli talimatı veren doktor bana onları ziyaret etmememi ve tedbirli olmamı tavsiye etti. Mümkün değildi tabii. Günde bir iki kez ziyaret etmeden yapamadım.

Bir hafta sonra da yatağa düştüm. Tifo bana da bulaşmıştı.

Kırk gün yatağa çakılıp kaldım ve ölümden ailemin ve doktorun candan ilgileriyle kıl payı kurtuldum.

Faik Âli Bey'in ricasıyla her gün, bazen günde iki kez doktor beni ziyarete geldi.

Nekahet günlerimde iki üç gün yaşamla ölüm arasında gidip geldiğimi anlattılar.

Yeniden okula gidebildiğimde ise alt katta hiç kimse kalmamıştı. Gençler evlerinden para getirtmiş, birer ikişer İstanbul'a kaçmayı başarmışlar. Sadece birini kurtarmak mümkün olmamış. Ama en azından sürgün yollarında değil de rahat yatağında, doktorun ve anabacıların ilgisini hissederek ölmüş ve Ermeni bir papazın dualarıyla bir Ermeni mezarlığına defnedilmiş.

Onu sevenler için ise bu günlerde küçümsenmeyecek bir teselli kaynağı sayılırdı bu.

Faik Âli Bey'i, onun gösterdiği Ermeni dostluğunu, daha doğru ifade etmek gerekirse insancıl yönünü, oldukça ayrıntılı resimlerle size anlatmaya çalıştım. Bunu yapmak, anılarımı bölüm bölüm yazmak benim vicdan borcum, gecikmiş bir vicdan borcumdu.

Savaş sonrası ona layık olduğu şekilde şükran borcumuzu ödememiz gerekiyordu. Bu borcu ödemek için geç kaldık. Faik Âli Bey'in bir Türk devlet görevlisi olarak Ermenilere karşı işlenen büyük cinayete vicdanının sesine kulak vererek karşı çıktığını, ismini lekelemediğini yazarken haklıydım. O güçlü hükümetin zalim tutumuna çekinmeden karşı çıkarak olabildiğince, elinden gelebildiğince Ermenileri ölümden kurtardı.

Faik Âli Bey gibi bir başka görevlinin de bulunduğundan söz edilemez. Gerçi İzmir Valisi Rahmi Bey de Ermenileri İzmir'den sürdürmedi. Fakat bu iki olayı birbirine bağlayamayız. Faik Âli Bey inançları doğrultusunda hareketle vicdanının sesini dinlerken, bilindiği gibi Rahmi Bey İzmir Ermenilerini büyük bir rüşvet karşılığında sürgüne göndermedi. Yerel Ermeni zenginleri onun güç ve etkisini kendi yararları için altınla satın almışlardı.

Stepan Stepanyan.

Arşak Alboyacıyan, *Huşamadyan Gudinahayeru* (Kütahya Ermenileri Anı Kitabı), Beyrut, Donikyan Basımevi, 1961. Sayfa 218-228'de yer alan makale. ■

VARŞOVA'DA TÜRKOLOJİ 1918-1978(*)

EDWARD TRYJARSKI(**)

Polonya'nın bağımsızlığını ele geçirdiği 1918'de, Şarkiyat çalışmalarının Lvov, Vilna ve Krakov'daki geleneksel merkezleri hızla iyileşmeye ve gelişmeye başladı. Türkçe ve Altaycaya ait çalışmalar önceden Polonya Kraliyet Kongresi dışında çalışmış olan bilim adamlarının hem bilimsel hem örgütsel alandaki kişisel teşebbüs ve gayretleri sayesinde başlatıldı; onlar arasında Moskova, Kazan, Petrograd ve Paris'te eğitim görmüş olan Jan Grzegorzewski, Petrograd-Leningrad'dan tekrar memleketinin vatandaşlığına kabul edildiği 1923 yılına kadar yıllarca Rusya'da araştırmalarını sürdürmüş olan Wadysaw Kotwicz ve de Strasburg, Viena ve Köln'de eğitim görmüş olan ve Krakov'da doçentlik yapmış olan Tadeusz Kowalski vardı. Bu son iki bilim adamı, ülkenin diğer merkezlerinde kişisel araştırmalar yapabilecek Türkçe çalışmalardaki uzmanları yetiştirmek için her ne kadar büyük bir yetenek ve bağlılıkla, yoğun bilimsel ve pedagojik faaliyetlerini yürüttülerse de, uzun süre başarılı olamadılar. Türkoloji bölümünün II. Dünya Savaşı'nın çıkmasından sadece birkaç yıl önce orada kurulmasından sonra, Varşova Üniversitesi kendisini çok kötü bir durumda buldu. Mamafih, 1993 öncesi ve sonrasında olduğu gibi, başkentin akademik ve kültürel hayatında Türkçe çalışmalarla ilgili belirli konulara ehemmiyet verilmesinin faydalı olduğu tasavvur ediliyor gibi görünse de, durum tahmin edilemedi.

Stanislaw A. Korwin Pawlowski 1923'te -öncelikle politik ve ticarî nedenlerden dolayı- başlangıçta Wspólna Caddesi 34'te ve daha sonra Zurawia caddesi 1'de kurulan bir Polonya-Asya Cemiyeti (Polish-Asian Society)[1] organize etmeye başladı. Bu kurum, Miodova Caddesi 7 numarada[2] Teppers'in sarayında iskân edildiği 1927 sonbaharının hemen sonrasında, bir Doğu enstitüsüne dönüştürüldü. Kurucusu tarafından; "her ne sebeple olursa olsun[3] Doğuyla ilgilenen insanların bir derneği" olarak düşünülen enstitü, daha sonra Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi ve Genelkurmay İkinci Dairesi arasında[4] ortak çalışma yeri hâline geldi. Asıl amacı Doğu'da Polonya'ya hizmet için konsolosluğa memurlar sağlamak idi. Doğu'daki ülkeler ile kültürel ve bilimsel teşebbüs zemininde, devlet politikasının tüzüklerini de yürüttü; Doğu'da Polonyalı azınlıkların temsilcileri ile birlikte göçmenlerin çoğu da onların menfaatlerine uyması ümidiyle o yöne doğru çekildi -o menfaatlerin çoğu Polonya'nın millî-kültüre ve politikaya ait unsurlarıyla birleştirilemedi. Bir başka deyişle, Krakov ve Varşova'daki Şark-akademik toplulukları mevcudiyetinin ilk yıllarında enstitüden açıkça uzak duruyordu. S. A. Korwin-Pawlowski'nin kişisel teşebbüsleriyle, enstitü içinde, Dışişleri Bakanlığı'nın himayesinde bir Doğu Öğretim Okulu kuruldu. Öğretim evvela dil kursları ve daha sonra "doğu" kelimesi vasıtasıyla -bazı politik faktörlerin etkisi altında- böyle, Rusça, Sırpça-Hırvatça, Romence ve Macarca gibi kültürleri ve dilleri de ihtiva etsin diye, çok geniş bir yorum yapıldı. Türkçe ilk Michal Domaszewicz[5] tarafından, 1 Kasım 1933'ten itibaren de Abdullah Zihmi Soysal tarafından öğretildi. A. Z. Soysal aynı yıl içinde Jagellonian Üniversitesi'nde, *O listach chanów krymskich* wysylanych do Polski[6] (Kırım Hanları Tarafından Polonya'ya Gönderilen Mektuplar Üzerine) adlı teziyle doktor unvanını kazanmıştır. Türkçe üzerine konferanslar Petrograd'da Doğu Enstitüsü'nde eski bir okutman Saray Shapshal tarafından Vilna'da da verildi. 1936 yılında enstitünün yeni sekreteri Olgierd Górka ta-

(*) Yukarıdaki inceleme sadece bir hâtırat karakterindedir ve Varşova Türkoloji tarihinin ana hatları olarak addedilmemelidir. Makalenin bütünün oldukça dar bir alanla sınırlanması sebebiyle, bu satırları yazanın özel bazı makalelerinin alınmadığı, notların en az miktarla sınırlandığı, bazı bibliyografya verilerinin atlandığı söylenebilir. Varşova Türkolojisiyle ilgili makaleler, öncelikle, A. Zajaczkowski tarafından yazılmış olan makaleler (bakınız; dipnot 17'deki bibliyografya), J. Reychman (bakınız; dipnot: 21'deki bibliyografya), (S. Kafuzynski, *Voprosy Jazykoznanija*, 1963, sayı 5, ss. 108-114'deki "Sovremennoe sostojanie i blizhashchye perspektivy tiurkologii i altaistiki w polshe"), A. Dubinski (*Przeglad Orientalistyczny* sayı: 3 (79), 1971 ss. 282-285'deki "Prof. Ananiasz Zajaczkowski'nin Karayım dili üzerindeki çalışmaları); *Africana Bulletin*, 1966, sayı: 4, ss. 161-163'deki; "Les travaux; d'Ananiasz Zajaczkowski sur les monuments littéraires turcs de l'Egypte") ve E. Tryjarski (bakınız; T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Permanent International, Altaistic Conference Newsletter* sayı: 12, Temmuz 1978, ss. 9-25 ve "Bibliographie des travaux d'Edward Tryjarski pour les années 1951-1975", *Sovietskaja tiurkologija* 1974, sayı: 4, ss. 97-106'daki: E. Tryjarski, "Polskaja tiurkologija za poslednije desjat liet (1964-1975)"da bulunabilir.

Bu yazıda, Edward Tryjarski'in, *Oriental Studies in Sixty Years of Independent Poland*'ın 25-34. sayfaları arasında yayımlanmış olan "Warsaw Turkology 1918-1978" adlı makalesinin çevirisine çalışılmıştır. Çeviri için öncelikle Sayın Edward Tryjarski'den izin alınmış ve daha sonra çeviri metni yazarın kendisine gönderilmiş ve kendileri metni gözden geçirme nezaketi göstererek çeşitli düzeltmelerde ve ilâvelerde bulunmuşlardır. Metin bu düzeltmeler ve ilâveler göz önünde tutularak yayına hazır hâle getirilmiştir. Burada yeri gelmişken Sayın Edward Tryjarski'ye yapmış olduğu katkılarından dolayı şükranlarımızı sunmayı büyük bir borç biliriz. Bu katkılar bize, Varşova'da yayımlanan bazı yeni yayınları da ekleme imkânını verdi. Bunlar; 24. paragraf ve 17. dipnotun sonundaki ve metindeki birkaç ilâveyle birlikte, 22. 23. ve 24. dipnotlardır.

(**) Türkolog, Polonya İlimler Akademisi, Varşova.

rafından müfredat daha güçlü bilimsel bir programla benimsendi. Aynı zamanda Türk dili üzerine başlangıç ve ileri düzeyde dersler okutmanı Doçent Ananiasz Zajaczkowski, enstitünün Orta Doğu Bölümü'nün Başkanı tayin edildi. Sonra bu iki düzeydeki uygulama dersleri Musa Kâzım Sabri tarafından öğretildi[7]

Doğu Enstitüsü konferanslarını sadece kendi öğrencilerine değil aynı zamanda halka da açık tuttu. Bu durumda bir kişilik giriş ücreti olarak 1 zloty talep ediliyordu. Seçkin konuşmacılardan sık sık konferanslar vermesi isteniyordu; onlar arasında, 1939 martında "Problems in Today's Turkey" (Günümüz Türkiyesindeki Sorunlar) başlıklı bir konferans veren Prof. Dr. T. Kowalski vardı, aynı yıl, 1939'da Prof. Dr. L. Kolankowski, "The Tatars in Europe" (Avrupa'da Tatarlar) üzerine konuştu, 1936 martında, "National Tendencies Among Polish Tatars" (Polonya Tatarları Arasında Ulusal Eğilimler) konusunda tartışan Olgierd Najman-Mirza Kryczynski ve 1936 martında "The Muslim East and Poland" (Müslüman Doğu ve Polonya) konusunda konferans veren Prof. Dr. A. Zajaczkowski vardı. Aynı zamanda yabancı konuşmacılar da vardı; seçkin bir Alman tarihçisi ve Osmanlı sorunlarında uzman Prof. Franz Babinger'in[8] 1936 haziranında "Ursprünge und Phasen der osmanishen Geschichtsschreibung" (Osmanlı Tarihî Olaylarının Yazımının Kaynağı ve Safhaları) ve "Aufgaben der Islam-Forchung in Südosteuropa mit besonderem bezug auf die Tataren" (Güneydoğu Avrupa'da Özellikle Tatarlarla İlgili İslâm Araştırmalarının Gerekleri) başlıkları altında iki konferans verdiğini hatırlayan bir kimse olmadığını düşünmek zordur.

Enstitüde bir Doğulu Öğrenciler Çevresi, Doğu halklarını seven gençlerin yakın ilgi kurmalarıyla oluşturuldu -bunların pek çoğu hâlâ kolonial baskı altında yaşamaktalar. Aktif üyeleri arasında Türkologlar da vardı, 1936 mart ayında, "Tatarlar ve Karayımlar Arasındaki İlişkiler" Üzerine bir bildiri sunan Józef Sulimowicz'i ve aynı yılın mayıs ayında "XIX. Yüzyılda Leh-Kafkas İlişkileri"[9] konusunda konuşma yapan Jan Reychman burada zikredilebilir.

Yabancı dil dersleri, 1938'de Doğu Enstitüsü'nden, Şarkiyat Enstitüsü'nde ayrı bir okul olarak kurulmuş olan Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'na kaydırıldı.

Şunu dikkate değer bir bilgi olarak belirtmeli ki, ne Doğu Enstitüsü ne de Varşova Üniversitesi Türkoloji çalışmalarının yükseldiği tek yerdi. Burada Polonya Cumhuriyeti Tatar Kültür ve Eğitim Birliğinde öbeklenen Tatar cemiyeti de aktif idi. Birliğin Varşova şubesi Chmielna Caddesi[10] 56 numarada kurulmuştu. Birlik halk konferansları, belirli yıl dönümlerini övgüyle anmak için çeşitli oturumlar, sosyal toplantılar vb etkinlikler tertip etti. Özellikle, *Przeglad Islamski*'nin (İslâm Dergisi)'nin yayımcısı olan Kuzey Kafkasya'dan bir Ingul Vassan-Ghirey Djabaghi, Olgierd Najman-Mirza Kryczynski ve Leon M. Kryczynski aktif idiler. Daha sonra, Doğu Enstitüsü'nün konukseverliğinden hoşlanan, en sonda bahsi geçen Leon M. Kryczynski, 1930'da, Türkiye Dostları Derneği'ni davet etmek için bir teklif getirdi. Bu teklif kabul edildi. Ara sıra farklı nitelikteki konferanslar, farklı kişilere sunuldu: "Historical, Economic and Tourist Relations Between Poland and Turkey" (Türkiye ve Polonya Arasındaki Tarihî, Ekonomik ve Turistik İlişkiler) üzerine bir tebliğ, 1930'da, Varşova Sanayi ve Ticaret Odası'nda bir Türk tarihçisi, iktisatçısı ve meclis üyesi Reşid Savfet Bey[11] tarafından verildi.

Bütün bunlar ve benzeri girişimler -büyük ölçüde profesyonel faaliyetler olmadıkları hâlde- filolojik ve dilbilimsel bir alan olarak Türkolojinin sistematik bir şekilde araştırılması için belirli bir birikim sağladı; Hint, Budizm, Sinoloji ve Japon çalışmaları gibi başka alanlar tarafından, özellikle eşzamanlı yükselmelere karşı beğenilmiş olan Türkolojinin, tüm üniversite eğitim sistemi içerisinde uygun bir düzeye gelmesi kaçınılmazdı.

Şarkiyat Enstitüsü 1932 kasımında, esasen bir Hindolog olan Stanislaw Schayer'in[12] iyi niyeti sayesinde, Varşova Üniversitesi Sanat Fakültesi'nde açıldı ama orada, henüz bir Türkçe bölümü yoktu. Bununla beraber ertesi yıl, Dr. Ananiasz Zajaczkowski doçent oldu; oradaki düzenli sözlü sınavlar, Krokov'dan gelen Prof. Dr. T. Kowalski'nin ve Dr. Ananiasz Zajaczkowski'nin uzun akademik müfettişliği sayesinde mümkün oldu. Aynı yıl, Doçent Ananiasz Zajaczkowski kürsü sahibi profesörlüğe ve 1935'te eylemli profesörlüğe (Professor extraordinarius) getirildi. Aynı zamanda, Arap ve Fars dillerini de içeren Türkçe Bölümü başkanı oldu. Böylece Türkolojide faal yeni bir üniversite merkezi açılmış oldu ve bu merkez şimdiye kadar işlevini yerine getirdi ancak, merkezin faaliyetleri savaş nedeniyle kesintiye uğradı, yapısı ve müfredat programı çeşitli değişikliklere maruz kaldı.

Sadece 32 yaşındaki genç profesör, titizlikle ve gayretli bir şekilde çalışmaya başladı; o - eğitim, araştırma, halka yönelik bilim ve yayıncılık - alanlarının çok yönlü çalışmalarında aktifti. Asıl ilgi alanında doğrudan yoğunlaştı, bununla beraber geri kalan iki filolojiyi ihmal etmedi. 1938/39 akademik yılında, örneğin aşağıdaki şu konferansları verdi: "Türkler ve islâmi Kültür", "Çin Türkistanı'nda Türk Dili" ve "Farsî Mistik Şair (Celaleddin Rumî)".[13] Kısa bir süre sonra, o bir Türkoloji semineri de verdi. 1934 başlarında sınıflar, Şarkiyat Enstitüsü'nün Królewska Caddesi 10'daki yeni binasına taşındı. Aynı zamanda, sözleşmesi yenilenmiş olan dil öğretmeni -hâlihazırda bahsedilen Musa Kâzım Sabri- haftada dört saat modern Türkçe öğretiyordu. (Bu noktada, kıyıda köşede kalmış bir not olarak belirtelim ki, Musa Kâzım Sabri Bey, 1944 yazına kadar Varşova'da kaldı. Bütün bu zaman süresince yabancı diller öğretiyordu.[14] Öte yandan o, bu derginin yazarının ilk Türkçe öğretmeni de oldu.)

1933-1936 yılları arasında ne kadar öğrencinin Türkolojide master diploması aldığını söylemek zordur. Kesin olarak bilinen biriyle birlikte,[15] gerçekte onların birkaç tane olduğunu zannediyorum.

O zaman, buradan mezun olanlar için herhangi bir iş alanı olup olmadığı kimseyi ilgilendirmiyordu.

II. Dünya Savaşı, Varşova Türkolojisindeki feci kayıplarla herkesi üzdü. Daha önceden Królewska Caddesi'ndeki Şarkiyat Enstitüsü'nün binası tamamen yanıp yok oldu, kütüphane ve arşiv koleksiyonları enkaz altında kaldı.[16] Benzer kötü kader, diğer binalarda da vardı, onlar arasında, restore edilemeyen Doğu Enstitüsü binası da vardı. Varşova ayaklanması esnasında Prof. A. Zajaczkowski'nin özel kitap koleksiyonu da, Brzozowa Caddesi'ndeki evinde harap oldu. İnsanlar talihsizdi, öğrencilerin bazıları hayatlarını kaybetti ancak, Varşova ayaklanmasında vurulup ölen müstesna bir kabiliyet Hanna Stefanowska'yı burada zikretmeden geçemeyiz. Diğerleri şahsî hürriyetlerini kaybettiler veya ülkenin çeşitli yerlerine dağıldılar. O kuşağın olayları karmaşık bir şekilde gelişti; üniversite öğrenimi 1938'de başlayan Varşova Üniversitesi Türkoloji Bölümü'ndeki istikbali parlak, birinci sınıf öğrencisi Józef Sulimowicz, burada tipik bir örnektir. Nazi işgâli esnasında kendini ülkenin doğusundaki bölgelerde buldu ve Kızılordu'da ve daha sonra I. Polonya Ordusu'nda savaştı; savaştan sonra sorumlu memurluklar aldı ve Türkoloji sorunları üzerine birkaç kıymetli çalışmasıyla bu alana katkıda bulundu, nihayet, Türkolojide ona sadece 1969'da bir master derecesi -ölümünden çok kısa bir süre önce- verildi. J. Reychman henüz master derecesi almıştı ki, kendisini Romanya ve Macaristan'daki temerküz kamplarında buldu, bu arada, keza master derecesini Türkolojide almış olan S. Plaskowicka, Ravensbrück'deki imha kampına gönderildi. Varşova'da belediyeye ait bir ofiste kâtip olarak çalışan ve araştırmalarını gizlice sürdüren Prof. Dr. A. Zajaczkowski, Nazi işgâli altında daha fazla kaldı. Varşova'da şehrin eski merkezinin yıkılmasından sonra, bütün malzemelerini kaybettiği zaman o, başkent dışındaki Pruszków'daki geçici kampta hapsedildi. Kamptan kaçmayı başardı ve Krokov'da sığınak buldu. Orada en erken 1945 mayısında Jagellonian Üniversitesi'nde ders vermeye başladı.

Küller arasında yükselmiş olmasına rağmen Varşova'nın 1945'te hürriyetine kavuşmuş olması, bölümün nispeten hızlı olarak onarımına izin verdi. Prof. Dr. A. Zajaczkowski üniversitenin viraneliğine rağmen geri dönen profesörlerden biri idi. Halihazırda Türkoloji bölümü, onun gayretleri sayesinde 1945'te açıldı. Onun bir seferlik çalışma arkadaşları -imha kampında daha fazla kalan ve sonra İşviçre'de tıbbî bir tedavi altına alınan- S. Plaskowicka ve J. Reychman ile beraber bir avuç yeni öğrenci, yavaş yavaş geri dönüyorlardı. Bunların sayısının ne kadar az olduğunu göstermek için size söyleyeyim ki, Prof. A. Zajaczkowski'nin muhtelif zamanlarda olan, mamafih 1947 ya da 1948'deki konferansında, bir tek öğrencisi bendim.

1948/1949 öğretim yılında Prof. A. Zajaczkowski aşağıda sıralanan şu dersleri okuttu: Osmanlı-Türkçesi Betimsel Grameri, Altınordu Diplomatiği, Bir Türkoloji Semineri, İslâmî Kültüre Giriş, Arap Dili Grameri ve Firdevsi'nin Yeni Fars Destanı.

Prof. Dr. A. Zajaczkowski, en büyük başarısını inceleme alanında kazandı. O makalelerini 22 yaşında yayımlamaya başladı ve 1940'a kadar 76 makale yayımladı.[17] Onun toplam bilimsel eseri 334 yayını ve onlar arasında birkaç kitabı ihtiva eder. Onun savaş öncesi makaleleri bilimsel değeri çok az olan birkaç fikri -yazılar, eleştiriler, raporlar- içerir. Ve yine onlar arasında, aynı zamanda profesörün akademik mevkiini kuvvetlendiren ve hem Polonya hem de uluslararası bilime katkı sağlayan birkaç önemli çalışma da vardır. Haddizatında konu edinilmiş olan Eski Osmanlı metinlerinin baskısı ve Prace Komisji Orientalistyeznej PAU'nun (Polanya Eğitim Akademisi'nde Şarkiyat Komisyonu'nun Yazıları) serisinde bırakmış olduğu Batı Karayımcanın morfolojisi üzerine çalışmalardır. O zamanlar onun sık sık iktibas edilmiş olan birçok makalesi zaten vardı. Keza onun araştırma işinde başlıca temayülü, Polonya Halk Cumhuriyeti'ndeki meşguliyetlerin devam etmesi işinin ana hatlarının onun tarafından çizilmesiydi, o zaman üniversitelerde, Polonya Bilimler Akademisi ve sosyal bilimlerde sağlanan uluslararası bağlantılar ve sağlanan yayın imkânları ile birlikte doğu çalışmaları üzerine bu çeşit faaliyetler için güzel bir atmosfer yaratıldı.

Bir bilim adamı ve Varşova Türkolojisinin kurucusu olarak hem ülkede hem de yurtdışında çıkmış olan dergilerde, makalelerde ve biyografilerde ve Polonya Şarkiyat Sosyetesi'nin özel bir oturumundan malzemelerde[18], Prof. Ananias Zajaczkowski'nin faaliyetlerinin ve başarılarının tamamen özel olan kısmına dikkat çekildi. Şimdi yer darlığı sebebiyle, sadece onun yazılarında tartışılmış olan çok önemli noktalar zikredilebildi. Böylece, onun erken Eski Osmanlı çalışmaları, *Marzuban-name*'nin Türkçe versiyonu üzerindeki; *Şeyhi'nin Osmanlı Türkçesi Versiyonundaki İran Şiiri Hüres ü Şirin ve Aşık Paşa'nın Beyit Şeklindeki Şiirleri* adlı çalışmasında, sürekliliğe erişti. Uluslararası eleştiriciler, Rusça ve Türkçe baskıları son zamanlarda parça parça Almanca'ya çevrilen *Kuth'un Hüsrev u Şirin'inin En Eski Türkçe Versiyonu* başlığı altında İran şiirinin Türkçe versiyonunun üç ciltlik yayımını onun şaheseri olarak takdir ettiler. Bununla beraber Prof. A. Zajaczkowski ismi, Kıpçak olarak isimlendirilen Batı Türkçesindeki incelemelerle birlikte birleştirilir gibi görünür. Bu alanda A. Zajaczkowski, T. Kowalski şahsiyetinde bir selefi, bununla birlikte birkaç halefe sahipti. Bu, yabancı eleştirmenler için, bu alandaki kıdemlilik sırasında Polonya araştırmalarının kabul edilmesi ve Türkoloji çalışmalarında bir Polonya okulundan bahsedilmesi demektir. Halihazırda bu devrin geçmişe ait olduğu esefle kabul edilmelidir.

A. Zajaczkowski şüphesiz Mısır ve Suriye Memluklarından kalma Kıpçakça el yazmalarının yayımı ve yorumunda en büyük bilirkişi olarak düşünülür. Onun bu alandaki en önemli eseri, ilk bölümü savaştan önce ve ikinci bölümü savaştan sonra çıkan *Slownik arabskokipczacki z okresu Panstwa mameluckiego*'dur (Memluk Devleti Döneminin Bir Arapça-Kıpçakça Sözlüğü). Türk dilinden aynı aileye

mensup olan Karayımların dili, onların kültürüyle beraber, Polonyalı bilim adamları ve Polonya bilmine ihtişam getiren bilimsel aktivitelerin ikinci önemli alanını meydana getirir. Burada onun iki dilbilimsel çalışmasından meselâ *Sufiksy imienne czsownikowe w jezyku zachodniokaraimskim* (Batı Karayımcada İsim ve Fiil Yapan Son Ekler) ve de Karayım edebiyatındaki çalışmalarla beraber Moskova'a çıkan ve onun katılımlarıyla yayımlanan *Karaimsko-russko-polskij slovar* (Karayımca-Rusça-Lehçe Sözlük), msl., uluslararası boyutta Wiesbaden'de basılan bir edebiyat taslağı *Philologiae Turcicae Fundementa*'da Karayım edebiyatı üzerine bir makale ve son olarak farklı etnografik-dilbilim ve etnogenetik makalelerden bahsedilmiştir. Son zikredilenler aynı zamanda, Hazarların dili ve kültürü problemini de kapsar.

Prof. A. Zajaczkowski herhangi bir değerdeki ilmî personelin sayısını artırma taraftarı değildi. Bir varsayım gölgesi altında işleyen Polonya Türkologlarının istekleri asla o kadar büyük sayılmazdı, o araştırma çalışmalarındaki yaratıcılığın ve niteliğin önemini ortaya koymak için çaba sarf etti. Onun politikası herkes tarafından kabul edilmiyordu çünkü, o zamanlar hem bir görev hem de bir sosyal ihtiyaç olan gençlerin kitle eğitimi zamanıydı. Bu ümit ediliyordu, -gerçi sonradan değiştiği gibi tümüyle devam etmedi- bazı doğru bilim dalları açıldı; burada Sinolojideki birinci sınıf öğrencilerin Çin'de çalışacaklarını zikretmek gerekir. Türkoloji - hem Türkçe konuşan Sovyet cumhuriyetlerinde hem de Türkiye Cumhuriyeti'ndeki çalışmalar hususunda- geçmişte böylesi imkânlara asla sahip olmadı ve ne de günümüzdeki kadar çok şey yapıldı. Bununla beraber savaş sonrasındaki şanssızlıklar içinde, öğrencilerin uygun bir şekilde eğitilmek ve yeni araştırma elemanlarını seçmek için götürülmediği görünür, bu zaafların sonuçları hâlâ hissedilebilir. Rakamlar bu alandaki durumu en iyi olarak gösteriyor. *Przeglad Orientalistyczny* (Şarkiyat Dergisi) verilere dayanan -her ne kadar bazıları yanlış ve düzensiz (bazı yıllar msl., 1953 ve 1962 gösterilmiştir.)- 1953 yılında, Varşova Üniversitesi'nde, Türkçe çalışmalarda sadece bir kişinin master derecesi aldığı ve 1959/1960, 1964/1965, 1967/1968 ve 1969 için de benzer durumlar ileri sürüldüğü söylenebilir. Prof. J. Reychman Türkoloji bölümü başkanı olduktan sonra ani bir değişiklik vuku buldu: 1971'de Türkoloji'de 14, 1976'da 6[19] master sahibi vardı. Bununla beraber, bu dönemde elde edilen temel derecelerde, şimdiye kadar tarih, çağdaş edebiyat ve etnografi tezleri dil bilgisi ve dilbilim alanlarındaki tezlerden daha çoktur; demek ki: tarih, edebiyat vs disiplinlerdeki tezlerin miktarı, dilbilim tezlerinin miktarından daha fazla idi. Otuzlu yıllar boyunca, savaş sonrası dönemde (1945-1975) yaklaşık olarak 45 kişinin Türkçe çalışmalarda, üniversite derecesi aldığı kabul edilebilir. Aynı zamanda Türkoloji bölümü, -daha sonra Türk ve Fars Çalışmaları Dairesi, bir Arap filolojisi seksiyonu kurulmadan önce Arap ve İslâm çalışmalarında bir master derecesi verdiği gibi, İran çalışmalarında da master derecesi verdi.

Türkçe çalışmalarla ilgili problemler, önce Prof. Marian Lewicki tarafından ve daha sonra Prof. Stanislaw Kaluzynski'nin başkanlığına getirildiği, üniversitede 1950'de kurulmuş olan, Orta Asya Filoloji Bölümü'nde çözülmeye çalışıldı. Prof. M. Lewicki birkaç yıl mübadeleyle Krakov'dan gelip Eski Türkçe metinler üzerine dersler verdi. O aynı zamanda, Ermeni-Kıpçak metinleri üzerine, Polonya'da sistematik çalışmaları yürüten ilk kişi idi, tanıtma safhasındaki bu çalışmalar, maalesef onun ölümüyle kesintiye uğradı.[20]

J. Reychman'ın 40 yıl süren yoğun ve bilimsel faaliyetleri neticesinde elde etmiş olduğu Türkoloji alanındaki başarılarının tam ve özlü bir şekilde değerini vermek zordur. Bu sadece onun yayımlanmış yazılarının yaklaşık 400 kadar bibliyografyayı içermesinden değil, aynı zamanda gerçekte Türkolojide yayımlanmış çalışmasının birkaçında, bilimin diğer alanlarıyla meselâ; Macarca, Romence, Balkan çalışmaları veya dağcılıkla bile kaynaştırmasındadır.[21] Bir tarihçi olarak eğitilmiş olan o, canla başla çalışan birisiydi. Yine o, Türk dili ve edebiyatı üzerine ikinci dereceden değere sahip muhtelif yazılar da bıraktı. O, her zaman için, ilk defa geniş olarak ele alınmış olan Leh-Türk ilişkilerinin ve Türkiye'deki Polonyalıların faaliyetleri ve Türkleri kapsayan- Polonya'daki Şarkiyat çalışmaları tarihinde en iyi uzman olarak kaldı.

J. Reychman, aşağıda adı geçen kitapların yazarı olarak meşhur oldu. *Zycie polskie w Stambule w XI-II w.* (18. yy. İstanbul'da Leh Hayatı); *Orient w kulturze polskiego Odrodzenia* (Leh Rönesansının Kültüründeki Doğu); *Znajomosc i nauczanie jecykow orientalnych w Polsce w XVIII w.* (WVIII. yy. Polonya'da Doğu Dillerinin Bilim ve Öğretimi). Özellikle onun *Dzieje Turcji od konca XVIII. w* (XVIII. yy İtibaren Türkiye Tarihi); *Historia Turcji* (Türkiye Tarihi) ve A. Zajaczkowski ile birlikte yazmış olduğu ve İngilizceye tercüme edilen *Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej* (Osmanlı-Türk Diplomatiği'nin Ana Hatları) faydalı oldu. Onun Jan Grzegorzewski üzerinde etki yapan ve hoşça vakit geçirtmeyi amaçlayan romanları *Peleryna, cuipagai znak tajemny* (Bir Pelerin, Bir Dağcının Bastonu ve Esrarengiz Bir İşareti.) okuyucuları arasında, ona popülarite sağladı. J. Reychman, şimdiye kadar farklı Türk boyları na, onların kültürlerine, dillerine hasreden makaleleri, burada zikredilen; "Piosenka baszkirska zapisana na wygnaiu przez Tomasza Zana" (Tomasza Zana Tarafından Sürgünde Yazılmış Olan Bir Başkırt Şarkısı); "Albina Kohna rekopismienny slowniczek wyrazow czuwaskich z lat szescdziesiatych XIX w." (Çavuşça Kelimelerin, Albin Kohn Tarafından 1860'lara Ait Elle Yazılmış Bir Sözlüğü); "Notatki ksiecia A. K. Czartoryskiego dotyczace Jego studiow nad yezykiem tureckim" (A. K. Czartoryski'nin Türk Dillerindeki Çalışmalarına Dair Notlar) ve "Wplywy tureckie na sztuke polska w epoce rococo" (Polonya Rokoko Tarzı Sanatta Türk Etkisi) gibi

makaleler, ansiklopedi maddeleri, geniş çaptaki bilimsel çalışmalarıyla bile hem çağdaşlarının hem de geleceğin bilim adamlarının şükranlarını hak etti. Jan Reychman pek çok incelemesiyle ve eleştirel notlarıyla Türkoloji'ye ait çalışmalar üzerine önemli bir etkiye sahipti. Yine o, genç akademik personelin eğitimi üzerine derin Türkoloji incelemelerinin ve araştırmalarının faaliyet alanının genişletilmesi için yüksek bir değeri haizdir.

Dr. Stanislawa Plaskowicka-Rymkiewiczowa'nın Varşova Üniversitesi'ndeki pedagojik faaliyeti, onun araştırma çalışmalarına paralel gitti; ikincisi, sayfa sayısı açısından çok heybetli olmamasına rağmen bu çalışmalar, sağlam ve çok iyi dengelemiş olarak dikkatlice düzenlendi. Onun ilgilendiği ana konu, hem yazılı edebiyat hem de halk edebiyatı olarak Türk edebiyatıydı. Yazılı edebiyat hususunda Dr. Stanislawa Plaskowicka-Rymkiewiczowa, Osmanlı şiirinin en eski dönemine özel bir dikkatle eğildi, her şeyden önce de kafiye ve üslup problemleri üzerinde durmuştur. Böylece o, değerli çalışmalarının birkaçında Sultan Veled, Şeyyad Hamza ve Ahmet Fakih'in edebî verimlerini tartıştı. Bir başka deyişle Türk halk biliminde çalışan o, masal, sözlü bilmeceler, atasözleri ile ilgili bazı problemleri ortaya koydu, genel bir karşılaştırmalı zemine aykırı olarak dikkatlice gözden geçirdi. Burada uygun olarak zikredilen makaleler meselâ;" O stanie badan nad folklorem w Turcji" (Türkiye'de Halk Bilimindeki Araştırmaların Durumu Üzerine); "Zagadki Tureckie (Türkçe Sözlü Bilmeceler); "Etat des Researches concernan la parémiography" (Türk Pramiografi ve Paremiolojisindeki Araştırmaların Durumu Üzerine) vs'dir. Tanınmış Türk edebiyatı çevirmeni ve Türk tiyatrosu araştırmacısı Münevver Borzecka ve Malgorzata Labecka-Koecherowa'nın birlikte yazdıkları "Locutions turques formées avec le mot. ağız" ("Ağız" Kelimesi Yardımıyla Türetilmiş Türkçe Terimleri Üzerine) geniş bir makale olmasına rağmen buraya dahildir. Bu üç yazar, çok yararlı bir kitap olan *Historia literatury tureckiej* (Türk edebiyatı tarihi) adlı kitabı da tamamladı.

Varşova Türkolojisinin bugünü ve geleceği, her şeyden önce Türkçe çalışmaları içeren Orta Doğu Bölümü'nün Başkanı Prof. Stanislaw Kaluzynski'nin faaliyetlerine bağlı olduğu kadar, Türkoloji ve İran Çalışmaları Bölümü'yle birlikte böylesine değerli Dr. Aleksandre Dubinski, Prof. Dr. Tadeusz Majda ve Dr. Wojciech Hensel gibi şimdilik diplomatik hizmetlerde bulunan bilim adamlarının faaliyetleriyle bağlantılıdır.

Prof. S. Kaluzynski, Moğolca ve Altaistik çalışmalarında sık sık Türkçe ile ilgili problemlerle uğraştı, Yakutların dili ve kültürü üzerindeki çalışmalarında tüm onları azamî derecede verir. Onun aşağıda zikredilen; *Mongolische Elemente in der Jakutischen Sprache* (Yakutçadaki Moğolca Unsurlar) bir monografi; "Jakutsiche Wortforschungen" (Yakut Dili Kelime Hazinesi Üzerine Çalışmalar); "Miejsce jezyka jakukiego w grupie tureckiej i jego stosunek do pozostalych jezykow altajskich" (Türk Dili Ailesinde Yakut Dilinin Yeri ve Onun Altay Dilleriyle Olan Akrabalığı) ve "Issledovanija po morfologii jakutskogo jazyka" (Yakut Dilinin Yapısı Üzerine Çalışmalar), "Polskie badania nad Jakutami i ich kultura" (Yakutlar ve Onların Dili Üzerine Polonya'daki Çalışmalar" ve "Die Jakutische Literatur" (Yakut Edebiyatı) gibi böyle makaleler de buraya dahildir.

Dr. Dubinski'nin makaleleri her şeyden önce karşılaştırmalı zeminde Türk dillerinin yapısı, Karayım dili, Karayım edebiyatı ve folkloru ve de Litvanya Tatarları üzerine araştırmaları ihtiva eder. Aşağıdaki çalışmaları burada zikredilmeye değerdir: "Zagadnienia infinitiwu w jezyach tureckich" (Türk Dillerinde Mastarlar); "Über die slawischen Einflüsse in der karaaimischen Sprache" (Karayım Dili Üzerine Slavca'nın Etkileri); "Phonetische Merkmale des Luck-Halicz Dialekten der karaimischen Sprache" (Karayım Dilinin Luck-Halicz Lehçesinin Fonetik Unsurları); "Pogovorki Trakaiskich Karaimov" (Troki Karayımlarına Ait Mallar ve Atasözleri); "Pewna legenda Tatarow polskich (Polonya Tatarlarının Bir Efsanesi) vs. Türkçe-Lehçe bir cep sözlüğü Dr. Dubinski ve Lucyna Antonowicz-Bauer tarafından derlerdi.

Prof. Majda'nın araştırma faaliyetleri, Osmanlı dili ve edebiyatı üzerinde yoğunlaşmıştır. Onun asıl ilgisi Arap alfabesi dışında yazılmış eski metinler üzerine odaklaşır; bu çalışmalar Osmanlı Türkçesinin tarihsel fonetiği için özel bir değer taşımaktadır. O zamana kadar ele alınmayan yepyeni bir konu bu tez, Polonya koleksiyonlarında bulunan bir metinin edisyonunu içeren, *Rozwoj Jezyka tureckiego XVII w. (rekofis z 1611 r., zezbiorow Biblioteki Uniwersytckiej we Wroctawin, sygn. M. 529)*[22] (Türk Dilinin XVII. Yüzyıldaki Problemleri) adlı tezi, önemli bir nokta olarak belirtilmelidir. Sonra *Katalog rekopisow tureckich i perskich* (Bir Türkçe ve Farsça Yazmalar Kataloğu) gelir. Prof. Majda'nın ilgi alanı aynı zamanda; Türk sanatı, öncelikle de kılık kıyafet bilgisini içerir. Onun meselâ; *Present State and Perspectives of the Studies of Ottoman Turkish Linguistic Monument in Phonetic Transcription (non - Arabic Scripts)* (Şimdiki Zaman Kipi ve [Arap Harfli Olmayan] Fonetik Transkripsiyonlu Osmanlı Türkçesi Dilbilimsel Eserleri Hakkındaki Çalışmalara Bir Bakış); *A letter by Sultan Mehmet III to King Sigismund III in Polish Transcription* (Leh Transkripsiyonuyla III. Mehmet Tarafından Kral Sigismund'a Yazılmış Bir Mektup); iki cildini Alina Mrozowska ile birlikte hazırladığı: *Rysunki kostiumow tureckich z kolekcji krola Stanislawa Augusta w Gabinecie Rycin Bibliotek Uniwersyteckiej w Jarszawie* (Varşova Üniversite Kütüphanesi'nin özel Resim Odasındaki Kral Stanislaus'un Koleksiyonundan Türk Giysileri Taslağı) gibi yayımlarından burada bahsetmeliyiz.[23]

Dr. Hensel'in araştırmalarındaki başlıca ilgi alanı Türkiye tarihi ve Leh-Türk ilişkileri üzerine yoğunlaşır. Onun *Jasyr z ziem dawnej Rzeczpospolitej na rymie i w Turcji: II polowa XV-XVII w.* (Polonya Topraklarından Türkler Tarafından XV. Yüzyılın

İkinci Yarısından XVII. Yüzyıla Kadar Kırım'a ve Türkiye'ye Götürülen Esirler) adı verilen bilimsel incelemesine de özel dikkat gösterilmelidir.

Varşova Üniversitesi'nin Türkoloji Bölümü'nde çalışan Dr. D. Chmielowska'nın Türk yüksek zümre edebiyatı ve eski ve modern toplumda Türk kadınlarının statüsü üzerine araştırmaları vardır. O birkaç ilginç makale, meselâ; "Poczatki tureckiej twoczosci prozatorskiej w XIX w." (XIX. yy'da Türk Nesir Eserlerinin Başlangıcı), Emancypacja kobiety tureckiej" (Türk Kadınlarının Her Türlü Baskıdan Kurtulması) ve *La femme turque dans l'oeuvre de Nabi, Vehbi ve Vasıf* (Nabi, Vehbi ve Vasıf'ın eserlerinde Türk kadını) başlıklı değerli bir monografi neşretmiştir.

Prof. A. Zajaczkowski'nin 1952-1969 yıllarında başkanlık ettiği Polonya Bilimler Akademisi'ndeki Şarkiyat Merkezi'nin iskeletinin sınırları çerçevesinde çalışmalarına devam etmiş olan Türkolojideki araştırmaların uygun bir taktimini yapmak için yeterli bir yer yoktu. Ancak, çalışmaların aşağıdaki yayınlar üzerinde yoğunlaştığının hatırlanması gerekir: Polonya Ermenileri tarafından yazılmış Kıpçakça metin incelemeleri, bir Memluk-Kıpçakçası sözlüğü derlemesi, Moğolistan'daki runik harfli anıtlar çalışması, Bulgaristan'daki Rumeli Lehçeleri ve Türkçe kitabeler, Polonya koleksiyonlarındaki Altay halklarının tarihine ait Polonya kaynakları, Polonya'daki Türkçe ve Tatarca el yazmalarının sınıflandırılması. Polonya Bilimler Akademisinin birçok üyesi tarafından ve ihtimal politik sebeplerinden birincisi olan merkezin kapatılması Varşova Türkolojisi için ağır bir darbe idi. Onun aksi tesirleri şimdiye kadar hissedilebilecek derecededir. Kararların sonuçları olarak asla yeniden başlatılamamış olan çalışmaların çoğu ile organize başarılarla birlikte kullanılmayan malzeme ve üzerinde durma imkânı kalmayan edebiyat tasarılarının birçoğu engellendi. Üstelik Türkologlar, Türkolojinin dil bilgisi ve dilbilim alanlarından tarihin, arkeolojinin ve etnografyanın sınırlarına kadar uzanan bir perspektif içinde incelendiği diğer işlere gönderildiği ünitelerde istihdam edildi. Kuzey Rusya steplerinde, göçebe Türk kabilelerinin tarihi ve kökeni ve de özellikle Hazarların kültürü, İslâm öncesi Türk kasabalarının doğuşu üzerine araştırmalar yapan Doç. Teresa Nagrodzka-Majchrzyk'in faaliyetleri, doğuya doğru yönelmiş yeni araştırmalarla yakından ilgilidir. Her şeyden önce, *Geneza miast u dawngch ludow tureckich -VII-XII w.* (VII-XII. yy'larda Eski Türklerce Kurulmuş Olan Kasabaların olumuşu), Hazarların tarihi ve kültürünün bir taslağı olan *Chazarowie* (Hazarlar) ve *Czarnikolobucy* (Karabörklüler)[24] onun burada zikredilmeye değer monografileridir.

Varşova'daki Türkolojinin tarihinin bu çok kısa incelenmesini bitirirken Polonya Uluslararası İlişkiler Enstitüsü bünyesinde kurulmuş olan 1948-1950 yılları arasında -çok kısa ömürlü- Doğu Dilleri ve Sorunları Okulu'nun müfredatına, Türkiye tarihi ve coğrafyası ile beraber çağdaş Türkçenin de dahil edildiğini ilave etmek isterim. Bu okulun kuruluş amacı, uygulamaya yönelikti ve programı, Paris'teki Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'na (Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes) yaklaşmıştı. ■

Çev.: Reşide Gürses-Dursun Ayan(***)

DİPNOTLAR

1- S. W. Korwin. *Wspomnienia* (Hatıralar) cilt: 2; Wyscig z czasem (Zamanla Yarış) Varşova 1966, s. 28. krş. J. Reychman'ın *Przeglad Orientalistyczny*, sayı: 3.(67), 1968, s 271-272'deki incelemesi.
2- Korwin, y.a.g.e., s. 35.
3- *y.a.g.e.*, 38.
4- *y.a.g.e.*, s 38-40; j. Gawronski. Dyplomatyczne wagary (Diplomatik Firarî Oyunu), Varşova 1965, s. 148; krş. *Przeglad Orientalistyczny*'deki J. Reychman'ın eleştirisi, sayı. 3 (67), 1968, s. 269 vd.
5- "Polonyalı uzmanlar tarafından dil teorisi üzerine konferanslar verildi: Türkçe-Michal Domaszewicz... Uygulama dersleri yerli konuşmacılar tarafından öğretildi: Türkçe-bir Türk, Varşova'daki Türk diplomatik görevlisi bir Türk memuru (ki onun adını hatırlamıyorum)..." (Korwin, y.a.g.e., s. 40).
6- *Przeglad Islamski* (İslâm Dergisi). cilt: 3, sayı: 1, 1934, s. 21.
7- Wschod. cilt:. 4, sayı: 1-2 (9-10), Ekim 1932-Mayıs 1933, s. 97.
8- *Przeglad Islamski*, cilt: 5, sayı: 1-3, 1936, s. 19.
9- *Przeglad Islamski*, cilt: 5, sayı: 1-3, 1936, s. 17-18.
10- *Przeglad Islamski*, cilt: 1, 1930, s. 12.
11- *Przeglad Islamski*, cilt: 1, sayı: 3, 1936, s. 10.
12- Krş. A. Zajaczkowski: "Stanislaw Schayer, organisateur du center orientaliste varsovien" (Varşova'daki Şarkiyat Merkezinin Organizatörü, Stanislaw Schayer).
13- Spis wykladow na rok akademicki 1938/1939, Uniwersteytet Jozefa Pitsudskiego w Warszawie, (Varşova'daki Jozef Pitsudski Üniversitesindeki Konferanslar Listesi), Varşova 1938, s. 76-77,
14- O Putawska Caddesi 28'de Wedel'in evinde yaşadı.
15- Stanislawa Plaskowicka.
16- Krş. J. Reychman. "Z dziejow Instytutu Orientalistyznego Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1933-1964" (1933-1964 Yılları Arasında Varşova Üniversitesi Şarkiyat Çalışmaları Enstitüsü'nün Tarihi Üzerine), içinde: Sesja Jubileuszowa xxx- lecia Instytutu Orientalstycznego Uniwersytetu Warszawskieg 2-22 I 1964. Komunikaty naukowe, Varşova 1964, s. 7-17.
17- A. Zajaczkowski'nin yazılarının bibliyografyası aşağıdaki üç yerde yayımlanmıştır: O pritsak, Ural-Altaisch Jahrbücher. cilt: 36, sayı: 3-4, 1965, s 234-251; A.F. Karamanlıoğlu, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, cilt: XIX, 1971, s. 6-34; M.E. Hensel (Supplements), *Przeglad Orientalistyczny*, sayı: 3 (79), 1971, s. 286-288. Onun hatırasına yepyeni ayrı bir kitap sunuldu: Kipciaku Turku Orientas Lietuvoje *Istorija ir tyrimu perspektyva. Tarptautinės mokslinės konferencijos, skirtos profesoriaus dr. Ananiaszo Zajaczkowskio 90- stoms gimimo metinėms, madziaga Vilnius, 1993 m. spalio 14-15 d.*, Sudare T. Baisasauskaite, I1 Kobeckaite, Vilnius 1994.
18- *Przeglad Orientalistyczny*, sayı: 3 (79), 1971, s. 271-288.
19- *Przeglad Orientalistyczny*, sayı: 3 (83), 1972, s. 303-304.
20 A. Zajaczkowski, "Wspomnienie o Marianie Lewikim" (Marian Lewicki Hatırası) *Przeglad Orientalistyczny*, cilt: 3 (19), 1956, s. 291-298; S. Kaluzynski, "Marian Lewicki (15. VIII. 1908-13. XI. 1955", *a.g.e.*, s. 299-312.
21- J. Reychman'ın yazılarının bibliyografyası dahildir içinde: A. Dubinski ve R. Dubinski, "Bibliyographie des oeuvres orientales du professeur Jan Reychman" (Prof. Dr. Jan Reychman'ın Doğuya ait eserlerinin bibliyografyası). *Rocznik Orientalistyczny*, cilt: 37, 1976, s. 15-29 ve *Supplements*, (Ekler) cilt: 40, 1, 1978, s. 5-8.
22- Varşova, 1985. Disertationes Universitatis Varsoviensis, sayı: 181.
23- Meselâ T. Majda, A. Mrozowska, *Costumes et moeurs turques de la collection du roi Stanislas Auguste. Catalogue de dessin*. Varşova, 1991. Acta Bibliothecae Nuiversitatis Warsoviensis, XI.
24- Varşova, 1985.

(***) Reşide Gürses, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Uzmanı; Dursun Ayan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Kültür Merkezi Uzmanı.

TÜRKİYE ÜSTÜNE YENİ İNGİLİZCE KİTAPLAR-I

ANDREW MANGO

Sırf Türklere özgü bir ulus devletin politik hedef seçilmesi, bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e yöneltilen yaygın bir eleştiri konusudur. Bir diğer yaygın eleştiri konusu da, onun Cumhuriyeti lâik bir devlet yapma kararının sonucu olarak ortaya çıkan İslâmdan kopuştur. Her iki konu da Dr. A. L. Macfie'nin kaleminden çıkan, Atatürk'ün İngilizcedeki en son biyografisinde ele alınmış bulunuyor.[1]

Zürcher'in modern Türkiye tarihi gibi Macfie'nin biyografisi de çok sayıda yeni araştırmaya yer vermekte. Macfie şunları söylerken Zürcher'in çalışmalarına yaslanıyor:

"Hereketi (ulusal direnişi) örgütlemesi ve (çoğu çoktan hazırolan) ulusal güçleri koordine etmesi için... Mustafa Kemal Mayıs 1919'da Anadolu'ya yollanmıştı. Bu görevleri Mustafa Kemal hızla yerine getirdi. Ne var ki, hem halka açılmasıyla -birçokları bunun girişimi tehlikeye sokacağına inanıyordu- hem de, sırası geldiğinde kendi liderliğini kabul ettirmeye yetecek çok miktarda destek oluşturma fırsatından yararlanmasıyla akıl hocalarının beklentilerini biraz aştığı anlaşılıyor." (s. 187)

Bir başka yerde Macfie, "Mustafa Kemal'in 'Anadolu çözümünü' tercih kararı, büyük olasılıkla, Harbiye Nezareti içerisindeki kıdemli subaylar grubunca düzenlenmiş gizli bir tertibin sonucuydu" diyor (s. 60). "Büyük olasılıkla" demekle, revizyonizmde fazlasıyla ileri gidiliyor. Türk milliyetçisi subayların Harbiye Nezareti'nde çok etkin oldukları elbetteki doğrudur. Anadolu'da Türk ulusal direniş hareketinin Mustafa Kemal'in Samsun'a 19 Mayıs 1919'da varmasından önce başlamış olduğu bir gerçektir. Onun liderliği bir grup milliyetçi subayın seçimleriyle çok çabuk bir şekilde üstlenmiş olduğu da bir gerçektir. Ama onun Anadolu'ya sırf direniş hareketini yönetmek için gönderilmiş olduğu ne kanıtlanmıştır ne de olasıdır. Ulusal direniş hareketini bizzat yaşamış ve hareketin destekçisi olmuş Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun isabetli şekilde belirttiği gibi, "Türk reform hareketi baştan sona kaotik bir görünüş arz etmektedir. Harekete katılan güçler şaşkın, bağdaşmaz durumda ve birbirleriyle çelişki içindeydiler. Bu karışıklık ortasında bir tek kişinin aklı başında idi.[2] Mustafa Kemal liderlik konumunu daha önceden göreve atanmış olmasından dolayı değil, kişiliğinin gücü ve amacının açık ve net oluşundan dolayı elde etmişti.[3]"

Macfie keskin bir kavrayışla diyorki, "Mustafa Kemal Atatürk kendini tamamen iktidarın kazanımına ve kulanımına hasretmiş bir adamdı" (s. 184). Şunu da doğru olarak söylemektedir: "Amaç ve hedeflerini belirlemiş ve bunları uzun mücadele yılları boyunca ısrarla sürdürmüş olması, Mustafa Kemal'in ulusal hareketin başarısına yaptığı birçok katkının içerisinde belki de en büyüğü idi" (s. 185). Yazarın şu yargısına da itiraz edilemez, "Sıra bu amaçlara erişmede benimsenen yöntemlere gelince böyle bir ısrarcılık göstermiyordu; aksine, her zaman olağanüstü bir kurnazlık sergiliyordu (s. 186)." Yine de birçok, belki de çoğu, başarılı devlet adamı gibi, amaçlarına erişmede işe yarar olduklarında o türden imkânları pragmatik olarak kullanmada ısrarcı olduğunu söylemek daha açık ve de daha âdil olacaktır.

Atatürk'ün lâikliği tercihiyle ilgili tartışma konuda Macfie kesin bir tavır almıyor, Marksist ve muhafazakâr değerlendirmelerin ikisinden birden yararlanıyor:

"Denilmektedir ki, onun elitist tavırları kendisini reform karşısında yüzeysel bir yaklaşımı benimsemeye sevk etmişti ve bu reform yaklaşımı toplumsal nizamın son tahlilde belirleyicisi olan altta yatan ekonomik güçlere değil de, hükûmet sistemleri, hukuk yapıları ve giyim tarzlarıyla ifadesini bulan yüzeyde kalan alanlara ilişkindi; dini ve dinin beslediği ahlâkî kuraları açık şekilde aşağılıyor olması ise, kendisini, bunların toplumsal dokuyu birleştiren unsurlar olarak önemlerini, bilhassa da kırsal kesimdeki önlemlerini, küçümsemeye yöneltmişti. Tahmin edilebilir ki, işte bundan dolayı, uzak bölgelerdeki köylülerin birçoğu kendilerine dayatılan reformları kabullenmede isteksizdiler ve yine bu sebepledir ki İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde, gerçek bir, çok partili sisteme geçişi takiben, bir ölçüde gerçek seçimin getirilmiş olduğu sıralarda esaslı bir reaksiyon ortaya çıkmıştı. (s. 148)"

Gerçekten Atatürk'ün Fransız Devrimi'nin çok fazla etkisi altında kaldığı[4] ve onun ilkelerini akla taparak izlediği hiç tereddütsüz söylenebilir. İlk başlarda, Müslümanların duyarlığını yatıştırma ihtiyacını duyduğunda, Osmanlı eliti arasında popüler olan, İslâmın tam bir akıl dini olduğu savına başvururdu. 1923'te Adana'da dinleyenlere hitaben şunları söylemişti: "Eğer bizim dinimiz aklın, mantığın tetabuk ettiği bir din olmasaydı ekmel olmazdı, âhir din ol-

mazdı."[5] Sonraları, ara sıra dine hepten boş verdiği oluyordu. 1929'da bir Alman gazeteciye "Türk yalnız tabiatı takdir eder'" demişti. Kendisine gelince, o sadece liderinin şahsındaki insan topluluğunu kutsamaya hazır ve istekliydi.[6] Onun dinin toplumsal işlevine dair olan düşünceleri de bir taktik değişikliğine uğramıştı. Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da 1920'de yaptığı ilk toplantıdan hemen sonra meclisteşöyle konuşmuştu: "Muhafaza ve müdafaasiyle iştigal ettiğiniz millet bittabi bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı islamiyeden mürekkeptir. Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsuru İslâm, bizim kardeşimiz ve menafii tamamiyle müşterek olan vatandaşımızdır."[7] Ama 1929-1930 yıllarında, Atatürk'ün manevi kızı Afet İnan'a dikte ettirdiği kısa medenî bilgiler ders kitabı şunu bildiriyordu:

"Din birliğinin de bir ulusun kuruluşunda etkili olduğunu söyleyenler vardır. Ne varki, biz, bizim gözümüzün önündeki Türk ulusu tablosunda bunun tersini görmekteyiz. Türkler, İslâm dinini benimsemeden önce de büyük bir ulus idi. Bu dini benimsedikten sonra, bu din, ne Arapların, ne aynı dinde bulunan İranlıların, ne de Mısırlıların ve başkalarının Türklerle birleşip bir ulus oluşturmalarına yol açtı. Tersine, Türk ulusunun ulusal bağlarını gevşetti; ulusal duygularını, ulusal çoşkusunu uyuşturdu. Bu çok doğaldı. Çünkü Muhammed'in kurduğu din bütün ulusallıkların üstünde yaygın bir Arap uluşçuluğu politikasına dayanıyordu... (Daha sonra Türkler) Mısır'da belirsiz bir adamı halifedir diye, yok ettiler, hırkasıdır diye, bir palaspareyi halifelik belgesi ve üstünlüğü olarak altın sandıklara koydular... (Ama sonunda) Türk, cenneti değil, eski ve gerçek büyük Türk atalarının kutsal kalıtlarının, son Türk el'lerinin savunma ve korunmasını düşünüyordu... Türk ulusu [artık] ulusal duyguyu, din duygusuyla değil, fakat insanlık duygusuyla yan yana düşünmekten zevk alır."[8]

Bu son, insanlık dini ilâhıyla, "Müslüman unsurlar" Türk ulusu içerisinde kayboldu. Mecliste 1920'deki nutkunda Atatürk şunu bildiriyordu: "Hudud-u millîmiz İskenderun'un cenubundan geçer, şarka doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi, Kerkük'ü ihtiva eder... Kerkük şimalinde Türk olduğu gibi Kürt de vardır. Biz onları tefrik etmedik."[9] Ocak 1923'te İzmit'te Türk gazetecileriyle konuşurken Atatürk yine "Türkiye halkı" teriminin Kürtleri içerdiğini vurguluyor, ama daha ileri giderek "başlıbaşına bir Kürtlük tasavvur etmektense, bizim Teşkilât-ı Esasiye Kanunu mucibince zaten bir nevî mahallî muhtasiyetler teşekkûl edecektir. O halde hangi livanın ahasi Kürt ise, onlar kendi kendilerini muhtar olarak idare edeceklerdir" diyordu.[10]

Macfie şunu öne sürmektedir:

Mustafa Kemal'in yaşamının ve kariyerinin ilk yılları incelendiğinde başından beri ateşli bir (Türk) milliyetçisi olduğu iddiasını destekleyecek hayret verecek derecede az kanıt ortaya çıkmaktadır... Tam tersi, en azından 1919 ilkbaharına kadar, Osmanlı elitinin sadık bir üyesi olarak kaldığı, imparatorluğun savunmasına kendini tamamiyle hasretmiş olduğu görülür. Bu sebepten, onun sonradan milliyetçilik ideolojisini benimsemesinin, ulusal mücadele döneminde büyük ölçüde olayların akışıyla, cumhuriyet döneminde ise yeni devleti ayakta tutabilecek ideolojik bir yapı kurma ihtiyacıyla pragmatik ve zorlanmış olduğu anlaşılır. (s. 188)

Ancak, Mustafa Kemal'le (Atatürk) olan arkadaşlığı İstanbul'da ikisinin Harp Okulu'ndaki öğrencilik yıllarına kadar giden Ali Fuat Cebesoy, Atatürk'ün daha 1907'de, Avrupa'da Doğu ve Batı Trakyadan, Asya'da İskenderun ve Halep, Musul eyaletleri dahil Anadolu'dan oluşan ve Asya kıyısına yakın Ege adalarını kapsayan ulusal bir Türk devletinden yana olduğunu anlatmaktadır.[11] Mustafa Kemal, Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenebileceği tek etnik unsur olduğuna o sırada çoktan karar vermiş bulunuyordu. Bu sebepten öyle görünüyor ki, Mustafa Kemal'in Osmanlı yurtseverliği çok önceden beri Türk ulusçuluğundan esinlenmişti. Onun büyük Türk devleti tasarısında müstakil Kürt kimliğine ya da diğer Türk olmayan kimliklere ayrı bir yer yoktu. Bütün kariyeri boyunca Mustafa Kemal hem bir Türk milliyetçisi hem de lâik bir kişi olmuştu. Ama gerçek duygularını uygun zamanın geldiğine kani olana dek açığa vurmamıştı.

Macfie, Mustafa Kemal'in katıldığı bağımsızlık savaşının Asya ve Afrika'nın ezilmiş alklarının Batılı emperyal güçlere karşı bir dizi başkaldırısının ilki olduğu görüşüne karşı koyarken daha kesin tavırlıdır. Macfie, bizzat Osmanlı Türklerinin yönetmeye alışkın bir emperyal kavmi oldukları göz önüne alındığında, Mustafa Kemal'i, Osmanlı elitinin, kendi halkının öteden beri sahip olduğu bağımsızlığını korumaya kararlı bir üyesi görmenin çok daha doğru olacağı sonucuna varıyor (s. 191).

Londra'da çalışan Kıbrıs Türkü bir tarihçi olan Salâhi Sonyel tarafından yazılmış Atatürk biyografisinde yerleşik kanı ve inançlara ters düşüldüğüne dair en ufak bir iz bulunmamaktadır.[12] Aslında kitap tam bir biyografiden çok İngiliz resmî belgelerinde Atatürk'ten söz eden kısımların bir özetidir. Türkiye ve Yakındoğu'da İngiliz politikasının gelişimiyle ilgilenenler bu kitabı okumaktan yararlanacaktır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Lloyd George yönetimindeki koalisyon hükümeti iki yanlış seçim yapmıştı: Hem Yunan başbakanı Venizelos'un Ege'nin her iki yakasında Büyük Yunanistan yaratma arzularına arka çıkmış ve hem de son Osmanlı sultanı VI. Mehmet Vahdettin'in sadrazamı Damat Ferit Paşa'yı desteklemişti. Bunların her ikisi de galip İttifak devletleriyle olacak bir uzlaşmaya umutlarını bağlamıştı. Venizelos zeki bir devlet adamıydı, ulaşabileceğinden daha çok şey elde etmek istemiş, ama başarılı olamamıştı; Damat Ferit ise olan biteni anlayacak yetenekte değildi ve gerçeklerden bihaberdi.

Dr. Sonyel'in alıntıladığı belgeler, hataların nasıl yapıldığını ve nasıl onarıldığını göstermeye yarıyor.

Bu belgeler, hem Türklere ve Doğululara ilişkin klişelere eğilimleri olan İngiliz görevlilerinin zayıflığını gösteriyor -buna Fransızlar ve öteki Latinler de eklenebilir- hem de bu görevlilerin taahhütlerini yerine getirmedeki, uluslararası ortama daha geniş çe bakmalarındaki ve hepsinden önemlisi, ileri sürdükleri düşüncelerin çeşitliliğindeki güçlerini gösteriyor. Bu çeşitlilik, Sonyel'in alıntıladığı İngiliz Dışişleri belgelerine tam olarak yansımaktadır, çünkü muhalif görüşlerin en güçlü ve de en yararlı olanlarının bir kısmı, 1920'de Mustafa Kemal ile bir uzlaşma arayışı içinde olan Savunma Bakanlı'ğından çıkmıştır. Michael Llewellyn Smith'in *Ionian Vision*[13] adlı kitabından Yunan-Türk savaşı sırasındaki İngiliz politikasına ilişkin daha yavan bir yorum edinilirken, Sonyel'in alıntıları İngilizlerin Mustafa Kemal'e ilişkin düşüncelerinin "eşkiya"dan, "dürüstlüğü seven, haksızlıktan nefret eden" "hiç görülmemiş ve dikkate değer bir adam"a diye eğlendirici dönüşümünü göstermektedir. "Dürüstlüğü seven, haksızlıktan nefret eden" şeklindeki tanımlama, "Atatürk bana bir dostu gibi davrandı" diye iddia eden İngiliz büyükelçisi Sir Percy Loraine'in övgü yazısında yer almaktadır (s. 207-213).

Bu belgeler, "beklenmedik bir rastlantı sayesinde Eylül 1918'de Mustafa Kemal Paşa ile birkaç görüşme yapabildiği"ni iddia eden -Oysa, buna dair hiçbir tarihsel bilgi yoktur- T. E. Lawrence'in Mustafa Kemal'e olması ihtimal dışı pan-türkist hırslar atfetmesi türünden çok miktarda değersiz şeyler de içermektedir. (s. 131) Ayrıca Harold Armstrong'un Mustafa Kemal'i kötü tanıtan *Grey Wolf* adlı kitabının yayımlanmasından endişeye kapılan diplomatların telâşa düşmesi türünden gereksiz ayrıntılar da vardır. Ancak önemli olan husus, İngiltere'nin başta yaptığı hatalardan ötürü pek az zarar gördüğüdür: (General Sir Charles Harington ve diğer subayların dirayeti sayesinde) Türk milliyetçileriyle askerî çatışmalar önlenmişti; zaten İngilizlerin sınırlı olan ekonomik çıkarları öteki güçlerinkinden daha da kötüye gitmemişti; Musul, İngiliz mandası olan Irak'a bağlanmıştı (ve Musul'un petrolü İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar İngilizlerin çıkarına kullanılacaktı); İngiltere ile cumhuriyet Türkiyesi arasında müşterek çıkar alanları gelişecekti. İngiliz diplomatları, yaptıkları bazı irdelemelerin aptalca olmasına rağmen, Lloyd George'un hatalarını onarmaktan dolayı bir ölçüde övülebilirler

Sonyel'in biyografisi yabancıların yaptıkları (Atatürk) onurlandırmalarının bir özetiyle açılıp kapanmaktadır; bu özete "Atatürk hakkında söylenen güzel şeyler" başlığı verilebilir. Sonyel'in bu kitabından sonra yayımladığı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklar üzerine olan çok daha kalın çalışmasına[14] ise "Onların Türklere yaptıkları kötü şeyler" altbaşlığı atılabilir, buradaki "onlar" esas olarak Yunanlı/Rumlar ve Ermenilerdir.

Bu çalışmada da İngiliz Dışişleri belgeleri ana kaynak olarak karşımıza çıkıyor. Bu kez belgeler için, William St. Clair'in yerel Müslümanların 1821 Yunan isyanı sonrasındaki kötü durumuna dikkat çekmesiyle göze çarpan kitabı *That Greece Might Still Be Free* (London, 1972) ve (s. 419'da "Amerikalı Profesör Magie" diye gizlenmiş olarak ortaya çıkan) Justin McCarthy'nin, en yararlanabilinecek demografik bilgileri içeren çalışması Muslims and Minorities'e başvurulmuştur.

"Ermeni mezalimi" ve "Yunan mezalimi" terimlerini Ermeniler ve Yunanlılar tarafından işlenen mezalime atfetmekle Sonyel işin bir tarafını anlatıyor, ama Batı tarihyazıcılığında ekseri işin bu tarafı eksik anlatılır. Kamuoyuna geniş çapta duyurulan, Bosnalıların, Çeçenlerin (ve Azerilerin büyük kısmı bilinmeyen) bugünkü acılarının, Müslümanların Hıristiyan komşularının kurbanı olduğu geçmişteki çok sayıdaki örneğe Batılı tarihçilerin dikkatlerini çekmesini umut etmekten başka yapacak bir şey yok. İşte o zaman Sonyel'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıkların kötülükleri ve entrikalarına dair anlattıkları, ileride Yakındoğu'daki ulusal meselelere ilişkin dengeli anlatımlar için zengin bir bilgi kaynağı olacaktır.

Yunanlı/Rumlara ve Ermenilere karşı son derece eleştirel olan Sonyel, "Türkiye'deki Yahudilerin çoğunluğunun Türk kurtuluş savaşı boyunca Mustafa Kemal'i ve Türk milliyetçilerini tüm olanaklarıyla desteklediğini" bildirmekten hoşnuttur. Onlar sonra da "Lozan Anlaşmasının imzalanması sevincine ve kutlamalarına içtenlikle katılmışlar ve böylece Türk ulusuna ve devletine olan minnet ve sadakatlerini bir kez daha kanıtlamışlardı." (s. 441). Ama yine de Yahudi toplumunun önemli bir kısmı özellikle de ikinci Dünya Savaşı sonrasında yurtdışına göç etmiştir.

Türk-Yahudi ilişkilerinin pek bilinmeyen bir yönü, Dr. Şaban Kuzgun'un yakınlarda yayımlanan Karay Türklerine ilişkin çalışmasında incelenmiştir.[15] Kendisinin tezine göre Karay Türkleri, Hazar ve Kıpçak Türklerinin soyundan olup Yahudi dinine geçmişlerdi, Kıpçak Türkçesinin bir şivesini kullanmaktadırlar ve etnik açıdan Doğu Avrupa Yahudileriyle bir ilişkileri yoktur. Kitap, mevcut çalışmalardan alınmış bilgilerin yanı sıra şimdi sayılar anlaşıldığına göre 100 kişiye inmiş bulunan İstanbul'daki Karay Türkleri topluluğunun ilginç bir tasvirini vermektedir (s. 232).

United States Documents on the Armenian Genocide[16] başlıklı derlemeyi Zürcher'in Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'ndaki akıbetlerine ilişkin kısa ve Sonyel'in aynı konuyu uzunca anlatımını birlikte okumakta yarar vardır (s. 387-430). Ancak Sonyel siyasal açıdan aktif Ermenilerin yıkıcı faaliyetlerine ağırlığı verirken, olay yerindeki Amerikan konsolosları, konsols verirken, olay yerindeki Amerikan konsolosları, konsolos vekilleri ve misyonerleri ise siyasete ve isyanlara iştirak etmemiş çok sayıdaki Ermeninin acılarını ve ölümlerini belgelemişlerdi. Onların bu raporlar çoğu şeyin Osmanlı memurlarının tavırlarına göre değiştiğini de gösteriyor. Halep'te ardarda gelen iki vali (Celâl

Bey ve Bekir Sami Bey, ikincisi sonraları Ankara'daki Kemalist hükümette dışişleri bakanı olacak olan bir Türk milliyetçisiydi) yerel Ermenileri sürmeyi reddetmişlerdi. Bir diğer vali, (Halep'teki Amerikan konsolosu tarafından "Talât Paşa'nın akrabası ve mahmisi" diye tanıtılan) Abdülhalik Bey, (konsolosa göre Amerikalılar tarafından) yardım etmeye razı edilmiş ve sonuçta "Halep'teki Ermenilere ilişilmemiş, ama altı ya da yedi aile uzaklaştırılmıştı" (s. 142-143).

Bu belgelerin yayın yönetmeni olan Ara Sarafian, Müslüman sığınmacılara ihtimama gösterilmesine ilişkin Osmanlı emirlerini, "Osmanlı yetkililerinin bu sırada halkın kitlesel aktarımında yiyecek, barınak ve tıbbî bakım temin edebilecek imkânlarda sahip bulunduklarının" bir göstegesi olarak alıntılamaktadır (s.160). Bu, biraz aşırı olabilir, ama yetkililerin Müslüman sığınmacılara ihtimam gösterirken Ermenilere kötü davranmış oldukları doğru gözüküyor.

Buna açıklama bulmak zor değil: Türklerin çoğu Ermenileri düşman gibi görüyordu ve Ermeniler ne zaman ve nerede kontrolü ele geçirseler onlar da benzer şekilde karşılık veriyorlardı. Demografik göstergeleri incelemiş olan Profesör Justin McCarthy, on yıldan fazla bir zaman önce şu sonuca varmıştı: "Doğuda (Anadolu'nun doğrusu), Müslüman ölümlerinin olduğu bölgelerle Ermeni ölümlerinin olduğu bölgeler arasında hemen tamamiyle karşılıklı bir ilişki bulunuyordu... Müslümanlar sayıca, Ermenilerden daha çok insan kaybına uğramışlardı; bunun toplam nüfusa oranı ise daha azdı. Gerek Müslümanların gerek Ermenilerin yüksek ölüm oranı, bir grubun katiller, öteki grubun ise maktuller olduğunu gerçek diye kabul edecek bir teoriyle bağdaşmaz."[17]

Mezalimler elbetteki denklik sağlayacak şekilde birbirinin etkisini ortadan kaldırmazlar; şayet bu hoş olmayan konunun akademik incelemesinde denge kurulmak istenirse, bu, suçları bağışlamak amacıyla değildir. Kısmen, yanlış paralellikleri önlemek içindir: Sözgelimi Yahudiler, Nazi rejimi öncesinde, esnasında ve sonrasında Alman Hıristiyanlarını öldürmeye kalkışmamışlardı. Daha da önemlisi, geçmişteki etnik katliamlar ele alınırken dengeye duyulan gerek, gelecekte, alışılmadık kadar günahkâr diye damgalanan etnik topluluklara yapılacak haksızlığın önüne geçmek içindir.

Bosna'da Yugoslavya'nın dağılmasından sonra baş gösteren topluluklararası çatışmada Batılı televizyon ekiplerinin bulunuşu, Müslümanların mezalim kurbanı olabileceğinin idrak edilmesini sağlıyor - Müslüman köktendincilerin işlediği suçlar ise, bu idraki örtecek gibi görünmektedir. İşte bu nedenle, Profesör Norris'in çalışması *Islam in the Balkans*[18] İslâmın ve Müslüman toplulukların güneydoğu Avrupa'nın kültürü ve toplumsal yaşamındaki rolünü belgelemesi nedeniyle tam da zamanında ortaya çıkmış bulunuyor. Ancak bu kitap, Balkan Müslümanlarının kapsamlı bir tarihinden çok, bu topluluklara ve onların etkisine dair çalışmalara yapılmış bir katkı olarak görülmelidir. Yapıt, büyük ölçüde, folklor edebiyatına, Mevlevilere, genel olarak Arnavutluğa, tarihsel yapılara ve Balkanlar ve Araplar arasındaki bağlara eğilen bir denemeler toplamasıdır. Norris'in Balkan-Arap ilişkilerine olan özel ilgisi, ne yazık ki kendi bakış açısını çarpıtıyor, çünkü Osmanlıların fethinden sonra bu ilişkiler Osmanlı İmparatorluğu içerisinde gelişmiş, aracılık eden de Osmanlılar olmuştu. Balkan Müslümanları Osmanlı Devleti'nin en önemli kısmında bulunuyorlardı ve bugüne kadar onların Hıristiyan komşuları -ve, genel olarak, efendileri- onları Türk, dolayısıyla da yabancı olarak görme eğilimindedir. Mehmet Ali hanedanı kuşkusuz Balkan Müslümanlarıyla (bu örnekte Arnavutlarla) Araplar arasında bir bağ oluşturur, ama Mısır sarayının dili Türkçe idi Arnavutça değil.

Norris'in Osmanlı tarihyazıcılığının belli başlı çalışmalarını gözardı etmesi (örneğin Profesör Halil İnalcık'ın çalışmalarına kaynakçada sadece *Encyclopaedia of Islam*'daki bir makalesi örnek oluşturmaktadır), tarihsel anlatımda garip boşluklara yol açıyor. Norris şöyle yazmakta: "Osmanlıların Arnavutluğu fethi iyi kurulmuş bir plana göre başarılmıştı. Önceleri Türkler Hıristiyanların hizmetindeki ücretli askerlerdi. Sonraları, yerel veya daha geniş çaplı çatışmalara katılmak yoluyla, Hıristiyan hükümdarları zorla itaata getirdiler ve onları vassal durumuna düşürdüler'" (s. 37). Buraya kadarı iyi. Ama parça, Osmanlı orduları sonradan Arnavutluğu fethettiğinde ücretli Türk askerlerinin önceki faaliyetlerinin Arnavutluğun fethindeki etkisinin önemsiz olduğu hususu eklenmeden sona eriyor. Balkanlardaki İslâma ilişkin olup da Osmanlı Türklerine onların Arap tebasından daha az önem veren bir kitap tuhaf kaçıyor. Unutulmamalı ki, Norris'in listesini verdiği Arap kökenli İslâmî terimler bile Balkanlara Türkçeleşmiş olarak ve Türklerin onlara verdikleri anlamla girmişti.

Yine de Norris yararlı bir sürü bilgiyi bir araya getirmiştir ve vardığı sonuca da bir diyecek yoktur: Balkan Hıristiyanları İslâmı yayılmacı bir tehdit olarak görmelerine rağmen, "Büyük Avrupa içerisindeki bütünleşme hayali Arnavutlar kadar Müslüman Bosnalılarca da paylaşılmakta onlar bu istek ile kendi Müslüman tarihleri arasında içsel bir çatışma görmemektedirler. Eğer bir düşmanlık varsa çok defa bu onların 'Hıristiyan' komşularından çıkmaktadır" (s. 275). Sırası gelmişken aynısı Türkiye'deki Türklerin çoğu için aynı doğrulukta söylenebilir.

Özel bir düşmanlık örneği -Yunan Türk düşmanlığı- Virginia Üniversitesi Psikiyatri Profesörü Vamik Volkan ve Princeton Yakındoğu İncelemeleri'nden Profesör Norman Itzkowitz tarafından yeni bir çalışmada incelenmiştir.[19] 1984 yıllında her iki profesör Atatürk'ün bir "psikobiyografisi" üzerine birlikte çalışmaya başlamıştı. Şimdi psikolojik ve tarihsel bilgi birikimlerini Yunanlılarla Türkler arasındaki husursuz ilişkiler için kullanmaktadır. Bölge-

nin klâsik ilkçağdan itibaren kısa bir tarihini veriyor, Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yunanlılara ve onların günlük yaşamına olan etkilerini anlatıyor ve Yunan ve Türk ulusal kimliklerinin yakın zamanlarda meydana gelişinden söz ediyorlar. Kitabın bu bölümü genelde sağlam bir bölüm ve anlaşılması kolay. Çok kuşku veren şey ise, kullandıkları psikanalitik teorinin, bırakalım çatışmaya çözümler göstermesini, çatışmanın doğasının anlaşılmasına yardımcı olup olmayacağıdır.

Evet, bir grup olarak Yunanlılar zihinlerini Türk tehlikesine takmışlardır. Bu saplantı anlaşılan o denli yoğun ki, dışarıdan bir kişiyi psikolojik bir açıklama getirmeye sevk etmiştir. Ama -Yunanlıların Konstantinopolis'i 1453'te Türklere kaptırışlarının yasını nasıl tutacaklarını hâlâ bilemediklerini öne süren - açıklama ikna edici değildir. Yunanlıların Türkler karşısındaki göreli güçsüzlüğü idrak edişleri ve bunun sonucu olarak eşitliği sağlamak için dışardan kişilerin yardımını sağlama girişimleri, belki Konstantinopolis'in yitirilişine kadar gider, ama bu idrak aynı zamanda iki ülke arasındaki büyüklük ve nüfus eşitsizliği gibi daha gerçekçi bir esasa da dayanmaktadır. Yine de gerçek olan şu ki uluslararası tavrıyla Yunanistan korktuğu tehlikeyi beslemektedir.

Türklere gelince, onların sık sık Yunanlıları Avrupa'nın şımarık çocukları diye nitelemeleri sadece yukarıdan bakan bir tavrı yansıtmakla kalmıyor, aynı zamanda da Avrupa'nın Yunanlılara, onların Türklere olan -1827'de Navarino'da Osmanlı donanmasının imhasından 1919'da teşvik gören Anadolu'daki Yunan çıkarmasına kadarki- çatışmalarında sundukları yardımdan kaynaklanan tarihsel tecrübeyi yansıtıyor.

Volkan ve Itzkowitz bugün Türklerin kimlik bunalımının Türk-Yunan ilişkileriyle hiçbir ilgisinin olmadığını söylediklerinde kesinlikle haklılar (s. 188). İki yazar doğru şekilde şunu gözlemlemektedir: "Türkiye'de bir süre kalan bir yabancı tüm toplumun 'çağdaş uygarlığa' erişmek gibi yakalaması zor bir hedefe ayarlanmış olduğu izlenimine kapılır." Ama, yazarların sandığı gibi Türkiye bir ütopyanın peşinde koşuyor demek değildir (s. 193). Türkiye Batı'da mevcut olan yaşama standardına ulaşmanın yolunu arayıp bulmaya çalışıyor. Ve Yunanistan engel olarak ortaya çıktığında -örneğin Türkiye ile Avrupa Birliği arasında yakın ilişkileri engellediğinde - Türkiye'de şimşekleri üzerine çekiyor.

Yunanistan ile Türkiye arasındaki husumetin psikanalist koltuğunda halledilemeyeceği en açık şekilde, iki ülke arasında makul ilişkilere esas engeli oluşturan Kıbrıs meselesi ile anlaşılır. Kıbrıs ihtilafı çok somut bir konu üzerinde odaklaşmaktadır: toprağın mülkiyeti. Bu meseleye hayli yer ayıran Volkan ve Itzkowitz, Rum ve Türk toplumlarının "zoraki birlikteliği"nin yine kan dökmeye yol açacağını belirtmekteler. Onlar, her iki tarafın bir sınırı olması gerektiğini tavsiye etmekte ve bu nedenlede (Kuzey Kıbrıs'ın mülkiyetini elinde tutmak isteyen) Kıbrıs Türklerinin "psikolojik açıdan sağlam olan çözümü" önerdiklerine inanıyorlar. Fakat, "kimliğe ve fiziksel ve psikolojik güvenliğe ilişkin endişelerinin halli için" (s.155) bir sınır zorunlu mudur? Yoksa ancak adanın esas gereken bölünmesiyle yerine gelebilecek olan fiziksel güvenlik midir? İki yazarın yaptığı gibi, adada uygulanabilir bir "birlikteliğin" Türkiye ile Yunanistan arasında gelecekteki işbirliği için ideal bir model olabileceği (s.157) sonucuna varmak, herkesin bildiğini söylemek ve Birleşmiş Milletler'in "daimi ve karşılıklı olarak kabul edilebilir çözüm" yolundaki ahlâkî tavsiyesini bir başka şekilde ifade etmektir. Bir kez daha, psikanalistlerin tedaviden çok, açıklama getirmeden daha iyi oldukları anlaşılıyor.

"Kıbrıs Rumları ve Türkleri arasında uygulanabilir bir birlikteliğin" olması ihtimali her ne kadar ise -zaten böyle bir ihtimal de şimdilik gözükmüyor- iki toplum 1964 yılı başından beri ayrı yaşıyor. Rumlar uluslararası kabul gören Kıbrıs Cumhuriyeti adının üstüne oturuvermişken, Türkler ise önce dört tarafı Rumlarla sarılı küçücük yerleşim bölgelerinde, sonra Kıbrıs Türk Federe Devleti'nde ve son olarak da, Türk askerlerince Temmuz-Ağustos 1974'te kazanılıp Türkiye'den gelenlerin yerleştirildiği, adanın üçte birini oluşturan kuzeydeki parçasında kurulu (sadece Türkiye tarafından tanınan) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde, KKTC'de, kendi işlerini çekip çeviriyorlar.

Kıbrıs, Türkiye'ye sınırı olup da, üzerinde yaşayan Türklerin, anavatan Türkiye'deki yetkililerin yardımıyla sözde bağımsız hükümetler kurarak yabancı yönetimleri uzaklaştırmaya çalıştıkları ilk toprak parçası değildir. O sıralar nüfusunun büyük bir çoğunluğu Türk olan Batı Trakya'da (şimdi Yunanistan'ındır), Batı Trakya Türk Cumhuriyeti 1913, 1917 ve 1919-1920 yıllarında aralıklı şekilde hâkimiyet sürmüştü. Kars'da yaşayan Türkler, 1918-1919 yılları arasında Ermenileri sıkışık duruma sokan Milli Müslüman Sovyetini kurmuşlardı. Hatay'ın (eskiden İskenderun sancağıydı) Haziran 1939'da Türkiye Cumhuriyeti'ne katılışından önce Eylül 1938'de Hatay Cumhuriyeti kurulmuştu. Bu girişimler içerisinde, Kıbrıs Türklerinin başlatıp sürdürdükleri girişim en uzun ömürlüsü olmuştur. Otuz yıldır kendi kendini yönetiyor olmasıyla, on yılı aşan bir süredir de tam bir olgunluğa erişmiş şekilde var oluşuyla, uluslararası olarak tanınmasa bile, bu Cumhuriyet akademisyenlerin ilgisini hak ediyor.

Bu ilgi, Kuzey Kıbrıs'ın Siyasal ve Ekonomik Gelişimi[20] adlı denemelerden oluşan bir kitapta yer alan, Profesör C. H. Dodd'a ait yazılarla canlandırılmış bulunmaktadır. Dodd, kendisine ayırdığı girişle üç bölümde, demokratik parlamenter etkin bir rejimin gelişimini ona ilişkin tüm sorunlarla birlikte tanımlıyor. Diğer altı yazar ise uluslararası yönü, ekonomi ve toplumu ele almaktadır. Dodd kendi sonuç kısmında bu kitaptaki çalışmaların gösterdiği

gibi, Kuzey Kıbrıs'ın yirmi yıl içerisinde ister istemez kendi tarihini, kendi devletini, kendi siyasal ve toplumsal kültürünü ve kendi sorunlarını üretmiş bulunduğunu yazmaktadır. Zaman 1974'e döndürülemez. Birçokları için "Kuzey Kıbrıs'taki halihazırdaki çözüm en iyisidir. 1974'ten bu yana ortaya çıkmış bulunan yeni bağımsız, demokratik ve Türkiye'ye yönelik toplumda, Kıbrıs'ın Rum kesimiyle bağlantı tehlikeli bir macera olarak görünüyor..." (s. 378-379).

Hepsi de pek güzel söylenmiş. Ancak (Güney) Kıbrıs (Rum) Cumhuriyeti hem kendi yağıyla kavrulur hem de refah içinde yaşarken, KKTC kısmen ya da tümden sorumlu tutulamayacağı nedenlerden ötürü Türkiye'nin askerî ve ekonomik yardımına bel bağlamak durumundadır. Acaba KKTC kendi iki ayağı üzerinde durabilecek mi, yok bu olmayacaksa, KKTC'nin geleceği nerede? Mustafa Ergün Olgun'un yazdığı iki bölümde gösterdiği gibi, Kuzey Kıbrıs'da hayli ekonomik ilerleme var. Ama görünürde kendi kendine yeterlilik gerçekleşmemiştir; KKTC'nin uluslararası tecridi Rumların dilediği gibi sürdükçe gerçekleşeceği de yoktur. Böyle olduğundan, Türkiye'nin sağladığı desteğin ihtimal harici geri çekilmesi bir yana, KKTC için iki tercih var gibi gözüküyor. Ya güneydeki Rumlarla gevşek bir konfedererasyona girebilir ya da resmen Türkiye'ye tâbi bir devlet haline gelebilir. Rumların gevşek bir konfederasyonu kabule isteksiz oluşları göz önüne alındığında (ya da kabul etseler bile, yaşama şansı çok olmayacaktır), şu sıralar konuşulmakta olan "Manş Denizi Adaları formülü", gelecekte ortaya çıkması en muhtemel sonuçtur. Başka bir ifadeyle, Türkiye KKTC'nin savunmasını ve dış siyasetini resmen üstlenecek, gerektiğinde para yardımında bulunacak ama kendi işlerini görmede serbeste bırakacaktır.

Ancak bu arada KKTC var olmaya devam ediyor ve bu sebepten ilgili tarafların anlayış göstermesine ihtiyaç duyuyor. Clement Dodd işte bu anlayışın oluşmasına yapabilecek en büyük yardımda bulunmuştur. Kuzey Kıbrıs'ın "yabancı" Türk işgali altında inleyen bir bölge olduğu ya da hepten başarısız olduğu iddiasında bulunan propagandayla inanmanın artık bir mazereti yoktur. Ayrıca kendi kendini yöneten küçük bir bölge olarak KKTC Avrupa bağlamında siyasal ve ekonomik düzenlemeler için bir laboratuvardır da. Bu konuya özel bir ilgisi olmayan okuyucular dahi Dodd'un Kıbrıs'ın geçmişteki ve bugünkü durumunu tavsirine ilgi duyacaklardır.

Kıbrıs meselesinin özü -imparatorluk idaresinin sona ermesiyle müstakil etnik toplulukların bağlarından kurtulması- yalın olmasına rağmen, müzekerelerin akışıyla son derece dolambaçlı olmaktadır. Kıbrıs'ta halk arasındaki gerginlik, -Kıbrıslı Rumlar ve Türkler, Yunanistan ve Kıbrıs tarafından- güç kullanarak yaratılmıştır. Diplomatik görüşmeler bu güç eylemlerinin sonuçlarını değiştirememiştir. Ama bu durum diplomatların cesaretini kırmamıştır. Diplomatlar, kendi gayretleri olmasa durumun daha da kötü olabileceğini iddia ediyorlar ve bilhassa da, formüller ve görüşmeler icat ederek, tarafları konuşturarak 1974'ten beri adada barışın korunmasına yardımcı oldukları iddiasındalar. Sonuçsuz diplomatik girişimlerle ilgilenen akademisyenler, KKTC eski başsavcısı Zaim Necatigil'in *Cyprus Question and the Turkish Position in International Law* adlı kitabının ikinci baskısında bir materyal bolluğuyla karşılaşacaklardır.[21]

Kitapta (güney) Kıbrıs'ın şimdiki Rum cumhurbaşkanı Glafkos Klerides'in seçildiği tarih olan Şubat 1993'e kadar gelen bir kronoloji ile KKTC'nin bağımsız 1985 anayasasının ayrıntılı bir tartışması yer almakta, toplumlararası ve uluslararası müzakereler destekleyici belgelerle birlikte eksiksiz anlatılmaktadır. Kitap şimdiki mevcut durumun çözüme yönelik ilerdeki girişimler için başlangıç noktası olması gerektiği yolundaki Türk görüşünü yeniden dile getirerek sona ermektedir (s. 401). Necatigil Rumları ikna edemez, ama kendisinin tezleri yeni görüşlere açık, dışarıdan kişiler üzerinde bir miktar etkide bulunabilir.

Çeviren: Yasemin Gönen Saner

Dipnotlar

1- A. L. Macfie, *Atatürk*, Harlow, Longman, 1994.
2- *Atatürk*, s. 171.
3- En açık seçik ve akla en yakın anlatım Sina Akşin'in şu çalışmasında bulunuyor: "Mustafa Kemal Atatürk'ün İktidar Yolu." *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Eczacıbaşı Yayınları, İstanbul, 1993
4- Fransızca Atatürk'ün bildiği tek yabancı dildi ve bu dilde çok sayıda kitap okumuştu. Kitaplığında hayli sayıda Fransızca kitap ve çeviri bulunuyordu. (Kitapların listesi için bakınız Gürbüz Tüfekci, *Atatürk'ün Düşünce Yapısı*, Ankara: Turhan, 1986, s. 277-284.) Atatürk 1928'de *Le Matin*'in muhabiriyle olan bir mülâkatta şunları diyordu: "Fransa İhtilâli bütün cihana hürriyet fikrini neşheylemiştir ve bu fikrin halen esas ve menbaı bulunmaktadır. Fakat o tarihten beri beşeriyet terakki etmiştir. Türk demokrasisi Fransa İhtilâlinin açığı yolu takip etmiş, lâkin kendine has vasfı-ı mümeyyizle inkişaf etmiştir."
5- Adana esnafına hitaben 16 Mart 1923 tarihli bir nutuktan. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, 131.
6- Vossiche Zeitung ile yapılan 30 Kasım 1929 tarihli bir mülâkattan, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, III, 124-125.
7- *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, 75.
8- *Atatürk'ün Yazdığı Çağdaş Yurttaşlık Bilgileri*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1994, s. 18-20.
9- *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, 75.
10- Doğu Perinçek (yayın yönetmeni), *Mustafa Kemal: Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1993, s. 105.
11- Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, İnkılâp, 1981, s. 116-117.
12- Salahi Sonyel, *Atatürk-The Founder of Modern Turkey*, Ankara, Turkish Historical Society, 1989.
13- Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision*, Londra, Allen Lane, 1973.
14- Salahi Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara, Turkish Historical Society, 1993.
15- *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1993.
16- Cilt I: *The Lower Euphrates*, yayın yönetmeni: Ara Sarafian, Armenian Review, Water town MA, 1993.
17- Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire*, New York University Press, 1983, s. 138.
18- Norris, *Islam in the Balkans*, Londra, Hurst, 1993.
19- Vamik Volkan ve Norman Itzkowitz, *Turks and Greeks. Neighbours in Conflict*, Cambridge, Eothen Press, 1994.
20- C. H. Dodd, *The Political and Economic Development of Northern Cyprus*, Cambridge: Eothen Press, 1993.
21- Zaim Necatigil, *The Cyprus Question and the Turkish Position in International Law*, Oxford University Press, 1993.

(*Devamı gelecek sayıda*)

İLK KADIN YILLIĞI
NEVSÂL-İ NİSVAN

CÜNEYD OKAY

19. yüzyılda gazete ve dergilerin yayın hayatına başlaması ile beraber bugünkü karşılığıyla yıllık denebilecek değişik periyodik tipleri de ortaya çıkar. *Salname, Nevsâl, Takvim* gibi isimler alan bu periyodikler Avrupa'daki benzerleri olan *L'annuaire, Almanach* gibi yayınların mukabili bir kavram olarak kullanılmıştır. İlk olarak resmî bir karakter taşıyan ve geçen bir yıl içinde devletin veya ilgili vilayet veya kurumun genel durumu hakkında bilgi veren salnamelerin sayısı 639'dur.[1] Özel konulu veya kişi ve kuruluşlara ait salnamelerin adedi ise 76'dır.[2] Bu özel konulu ya da kurumların çıkardığı yıllıklara "Nevsâl" de denmiştir. Nevsâl Farsça yeni yıl, yılbaşı anlamına gelmektedir. Yalnız ayları ve günleri gösteren "Takvim"lerin yanı sıra; faydalı birçok bilgi ihtiva eden ve birer almanak olarak addedilebilecek *Takvim-i Ebüzziya, Takvim-i Bahar* gibi periyodikler de yayınlamıştır.

Kadınlarla ilgili yayınların da ortaya çıktığı 19. yüzyılda, neşredilen ilk kadın yıllığı *Nevsâl-i Nisvan*'dır. Yayın tarihi 1315 olan 80 sayfalık yıllığın sahibi *Hanımlara Mahsus Gazete* ve *Çocuklara Mahsus Gazete* gibi iki önemli ve uzun ömürlü yayın organını da çıkaran İbnülhakkı Mehmed Tahir'dir. Muharrirliğini ise son dönem Osmanlı yayın hayatının popülist ve velûd bir yazarı olan Avanzade Mehmed Süleyman Bey yapmış. Yıllığın çıkarılış sebebi Avanzade Mehmed Süleyman'ın kaleme aldığı "İfade-i Mahsusa"da şu şekilde açıklanıyor.

"Avrupa hükema-yı meşhuresinden biri erkekle kadın arasında bir fark varsa o da sonrakinin kadın olmasından ibarettir demiş. Ve bu sözüyle erkek ile kadın arasında herhalde bir fark bulunduğunu göstermiştir. Tabayi'-i beşeriyenin ihtilafı ciheti de nazar-ı dikkat ve ehemmiyete alındığı takdirde bir erkeğe mahsus âsar ve eşyanın kadına ve kadına müteallik eşyanın da bir erkeğe katiyyen cesban olamayacağı nazariyesinin sıdk ve isabetini tezahür eyler. Matbuat nokta-i nazarından irad-ı misal etmek lazım gelirse denilebilir ki kadınlara mahsus gazete ve kitablar katiyyen başka olmalıdır. Bu bir mesele-i mühimme daha doğrusu bir hakikattir. Âlem-i matbuatımızda zükûr ve hatta etfale mahsus ayrıca gazete ve kitab sahâ-râ-yı intişar olduğu hatta müteaddid takvimler tab ve temsil kılındığı halde bu meyanda sırf hanımefendilere mahsus bir takvimin henüz arz-ı vücud etmemiş olması...(s.4)"

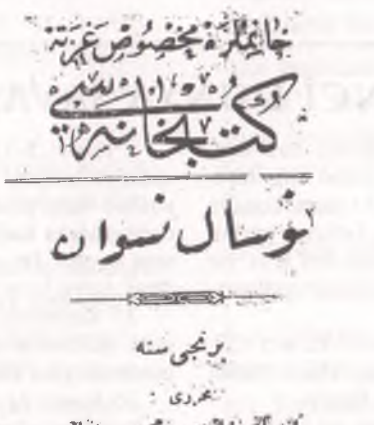

Görüldüğü gibi yayıncı, erkekler ve çocuklar için ayrı takvimler vb bulunduğu halde kadınlara mahsus bir takvimin bulunmadığını bu yüzden böyle bir teşebbüse geçtiğini söylemektedir.

Yıllığın muhtevasına gelince... O senelerin Osmanlı kadınının bilgi ve görgüsünü artırmaya yönelik bilgiler var yıllıkta. Meselâ "İfade-i Mahsusa"nın hemen arkasından hüsuf ve küsuf (ay ve güneş tutulmaları) hakkıda bilgiler var. Bir tablo ile de İstanbul'da o sene içinde ay ve güneş tutulmalarının zamanları dakikasına varana kadar gösterilmiş. Hatta ezani saatin yanında vasati saat de belirtilmiş (s. 6-7). Bu satırları takiben bir ilaç tanıtımı geliyor. "En mükemmel nasır ilâcı: Şehrimizde en mükemmel nasır ilâcı abd-i acizin tertib ve ihtira eylediği tertib-i tabiîdir. Köprünün Kadıköyü iskelesinde perukârda (berber) üç guruşa satılır. Altı gün sabah akşam sürmekle nasırı çıkarır" (s. 7).

Nevsal'in 24 sayfası senelik plana ayrılmış. Bu planda hicri takvimin ilk ayı olan muharremden başlayarak her aya iki sayfa tahsis edilmiş ve bu sayfalarda o ayla ilgili mevsim değişmeleri, rüzgârlar, bayramlar, mühim günler vb gibi bilgiler verilmiş. Bu bilgiler arasında bugün için enteresan gelecek olanlar da var. Mısır'da pirinç ekiminin başlangıcı ve sonu, Yahudilerin kanuş ve çorap bayramları, Meryem'in doğum ve ölüm günleri gibi.

Kadına yönelik pratik ve faydalı bilgiler yıllığın çeşitli sayfalarına dağılmış. Kavaid-i Sıhhiye (s. 75); sıcak suyun faideleri (s. 32), Limondan istifade, ağızda hasıl olan kokuya karşı ilaç (s. 78) Kadınlar ve Düzgün Suları: Pudralar (s. 65), Kamer ve Şems vasıtasıyle tayin-i cihet (s. 62-63) bunlara örnek olarak verilebilir.

33. sayfada "Osmanlı Kadınında Terakkiyat" başlıklı bir yazı var. Bu yazıda Padişahın yaptığı işlerden, kadınlar için açılan mekteplerden, eğitime verilen önemden, basılan kitaplardan, bu sayede ortaya çıkan kadın yazarlar ve çevirmenlerden söz ediliyor. "Bir İslam Kadınındaki Zekâ" (s.35) adlı yazı da benzer konuları okuyucuya aktarmakta. Fatma Fahrünnisa Hanım'ın yazdığı "Darülmuallimat" ise bu okulun son sınıf öğrencilerinin açtığı ve karakalem, suluboya ve nakış numunelerinin bulunduğu bir sergiyi tanıtıyor.

Kadın Yıllığında önemli bir bölüm nişanlara ayrılmış. "Devlet-i

Aliye-i Osmaniye'nin Nişanlarından - Nisvana Mahsus" başlığı altında "Şefkat Nişan-ı Hümayunu" hakkında bilgiler veriliyor.[3] "Şefkat Nişan-ı Hümayunu muharebe zamanlarında ve ahval ve afet-i fevkalade zuhurunda münhasıran hidematı meşkûre ve mürüvvetmendânede bulunan ve devlet ve milletin menfaat ile selametine ve musabîn ve muhtacînin def ve tadil-i ihtiyacatına her ne suretle olursa olsun muavenet eden ve bu gibi ahvalde bilaihtisas insaniyete hizmet ve ibraz-ı me'ser-i hamiyet eyleyen nisvana verilir. Birinci ve ikinci ve üçüncü unvanlarıyla üç rütbeye münkasimdir (s. 41).

Şefkat Nişanı'nın tanıtımı bu şekilde yapılırken nişanın o güne kadar herhangi bir kadına verilip verilmediği konusunda bir bilgi bulunmuyor.[4] Avrupa ülkelerindeki kadınlar için tahsis edilen nişanlar hakkında da malûmat var yıllıkta. Almanya'da Luiz, Rusya'da Sent Katerin, İngiltere'de Ordr Emperyal Dölakuron Dezend yani Hind Tac-ı Hükümdarîsi ve hatta İran'da Nişan-ı Şems'in kadınlar için ihdas olunduğu belirtiliyor (s. 42-43). Kadınlara mahsus olmamakla beraber bu ülkelerin imparatoriçe ya da kraliçeleri tarafından ihdas olunan nişanların isimleri de sıralanmış.

Yıllıkta birbirini takip eden sayfalarda manzumeler de göze çarpıyor. Devrin şöhretli şairi Nigâr Hanım "Vazife-i Maderane" isimli şiiri ile Kadın Yıllığına katılmış. Hamiyet Zehra Hanım "Levha-i Tabiat", Makbule Leman Hanım "Kadınlık", Zeynep Cemal Hanım da "Bir Valide Lisanından Ninni" isimli şiirleri yazmışlar.

Yıllığın kapağında Nevsal-i Nisvan yazmakla beraber iç sayfalarında "Musavver Nevsal-i Nisvan" ismi geçiyor. Nevsali "Musavver" yapan ise "Japonya İmparatoriçesi Haşmetlu Harameko Hazretleri" ve geçen asırda örnekleri sık görülen romantik bir pozla elini şakağına dayamış bir kadın resmi altında "Bir portre Tefekkür". Ayrıca bir iki resim ve büyük Avrupa ülkelerinin kraliçe ya da imparatoriçelerinin küçük resimleri...

"Tulu-u Şems" başlıklı bir edebi metin de "Mütercimesi Mualla Nazmiye" imzası ile yayımlanması bakımından ilgi çekici (s. 61). Görüldüğü gibi Avanzade Mehmed Süleyman dışındaki yazar, çevirmen ve şairlerin hepsinin kadın oluşu, yıllığın adının hakkını vermektedir.

Bunlardan başka hemen hemen her sayfanın alt kısımında kadınları ilgilendirecek sözlere yer verilmiş. Bu sözlerden örnek vermek gerekirse:

"Kadınların ilk tezyinatı tahsil-i ilim ve edeptir.

Hanımsız hane parasız kasaya benzer.

Bir kadının dünyada birinci arzusu daima genç kalmaktır."

Arka kapakta ise tam sayfa bir resim var. Örgü ören genç bir hanımın resminin altında şu kelimeler okunuyor: "Bir kızın meşguliyeti".

Nevsal-i Nisvan türünün ilk örneklerinden biri olmasına rağmen başarılı ve dolu bir yıllık-takvim çalışması. Osmanlı kadınlarını devrin Avrupa'sından haberdar ediyor, eğitimin önemini vurguluyor ve kadına yönelik faydalı ve pratik bilgiler veriyor. Avanzade Mehmed Süleyman "İfade-i Mahsusa"da bu ilk yıllığın göreceği ilgiye göre ikinci ve üçüncü yıllıkların eksik olarak çıkacağını vaad ediyor. Bununla beraber kütüphanelerde *Nevsal-i Nisvan*'ın diğer sayılarına ait bir kayda rastlanmamaktadır. ■

DİPNOTLAR

1- Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri*, s.100, IRCICA Yayını, 1982, İstanbul.

2- İbid., s.111

3- Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri* kitabında Şefkat Nişanı hakkında bilgi veriyor: "Altından yapılmış olup ortası göbekli ve üzeri güvez minalı beş köşeli bir yıldız şeklinde idi. Nişanın ortasında Sultan Abdülhamit'in Elgazi unvanlı tuğrası altında 1925 tarihi konulmuştu. Yeşil mine üzerinde İnsaniyyet, Muavenet, Hamiyyet kelimeleri okunuyordu", cilt 3, s. 315, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1946.

4- Şair Nigâr Hanım "Neşriyat-ı Nafia"sı dolayısı ile Şefkat Nişanı'nı alan kadınlardan biri olmuştur. Georgina Max Müller de İstanbul hatıralarını anlatırken "Sultan yalnız kadınlara mahsus olan Nişan-ı Şefkat ile beni taltif etmişti" demektedir. *İstanbul'dan Mektuplar*, s.76, Çeviren: Afife Buğra, *Tercüman 1001 Temel Eser*, 1978, İstanbul.

80 YIL ÖNCE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KASIM AYI

Bu notları hazırlamakta yararlandığımız Batı kaynakları, 1915 kasımı için, ayın son günü İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya'nın imzaladıkları Londra Paktı'ndan başka hiçbir önemli olay belirtmiyorlar. Onun için, bizim kendi askerî tarihimizden kısa bir alıntı yapmayı, böylelikle bu kaynağı da anmış olmayı uygun bulduk.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi-VIII'inci Cilt: Deniz Harekâtı (Ankara: Genelkurmay Harb Tarihi Bşk.,1976), s. 240: "Kasım 1915'te Türk Tarafı".

11, 27, 28 ve 29 günleri dışında, kasım ayı içinde, İntepe bataryalarının Seddülbahir'deki tesis, nakliyat ve harekâta karşı ateş açmaları devam etti. Düşman harp gemileri ve bataryaları buna karşılık verdiler. Her iki tarafta da hasarlar oldu. Tavşan Adaları bölgesindeki monitorlar da, Anadolu bataryalarıyle mücadeleye aralıklı devam ettiler. Bu sırada düşmanın hava faaliyeti, özellikle Çanakkale Kasabası ve dolayları üzerinde toplanmıştı.

5 Kasım E-11 İngiliz denizaltısı, üçüncü defa Marmara'ya girmeyi başardı. Aynı tarihte, Kepez'deki Mesudiye bataryasından alınan iki adet 76 mm'lik top, denizaltılara karşı kullanılmak üzere, Hamidiye tabyasına kondu. İki gün sonra Tengir önlerinde görülen iki denizaltıya karşı açılan ateşten bir sonuç alınamamıştı.

11 Kasım'da, Seddülbahir çıkarma yerinde eski bir harp gemisinin daha oturtulduğu ve bunu takip eden günlerde yeni iskeleler yapılmakta olduğu tesbit edildi.

25 Kasım'da, yakın bir gelecekte düşman filosunun Boğaz'ı yeniden zorlayacağı haberi alındığı zaman, Müstahkem Mevkideki topların çoğunun cephanesi tükenmeye yüz tutmuştu. Bu nedenle, ateş açmada tasarruflu davranılması emredildi.

Öte yandan, Boğaz'a yeni müttefiklerce deniz saldırısı yapmak için bu ay içinde bir plan hazırlandı. Fakat aralıkta bundan cayılarak geri çekilme başlatılacaktır.

TARİH VAKFI'NDAN

HABERLER

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI YÖNETİM KURULU

NİŞANTAŞI, VALİ KONAĞI C. SAMSUN APT. NO. 57 K. 2 80200 / İSTANBUL

KİTAP FUARI'NDA ÜST KAT B SALONU 6. SOKAKTAYIZ

Bir kitap fuarı daha geldi. 3-12 Kasım 1995 tarihleri arasındaki kitap fuarı için kitapseverler listelerini yaptılar. Bu satırları okuduğunuzda Tepebaşı Tüyap fuar binası kitap sevmekten vazgeçmeyenlerle dolup taşıyor olacak.

Tabii biz de orada olacağız. Üst kat B salonu 6. sokaktayız. Kitaplarımıza daha iyi bakabilmeniz için size güzel bir stand hazırladık. Tüm kitapseverlerle birlikte sizlerin de gerek biçim, gerek işleyiş açısından beğeneceğiniz bir düzenlemeyi gerçekleştiriyoruz. Daha ferah, sade, ama etkileyici bir stand tasarımımız var bu yıl.

Yurt Yayınları eylül ve ekim aylarında 5 yeni kitap çıkartarak fuara daha çok yayınla katılmamızı sağladı. Yeni kitaplar şunlar: Suraiya Faroqhi-*Hacılar ve Sultanlar*, Kemal Arı-*Büyük Mübadele*, Daniel Goffman-*İzmir ve Levanten Dünya*, Zafer Toprak-*Milli İktisat, Milli Burjuvazi* ve *İttihat-Terakki ve Devletçilik*. Tabii Yurt Yayınları'nın yanında Vakfımızın diğer yayınları da var: *İstanbul* dergisi, *Toplumsal Tarih* dergisi, *İstanbul Ansiklopedisi* (8 cilt) ve *New Perspectives on Turkey*. Okurlar isterlerse bu yayınlarımıza abone olabilecekler, isterlerse eksik sayılarını tamamlayabilecekler.

Bu yıl standımızda bizi ziyaret edenlere küçük sürprizlerimiz var. Örneğin çok şık kitap ayraçları hediye edeceğiz size; üzerinde İstanbul çarşı ressamlarının 18. yüzyılda yaptığı esnaf kıyafetleri dizisi yer alıyor. Kitaplarımızı şık ama geri dönüşümlü kâğıtla hazırlanmış torbalar içinde sunacağız. Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nın 1995 kataloğu da ücretsiz dağıtılacak. Tüm bunlar için tasarımcımız Haluk Tuncay'a teşekkür borçluyuz.

Yine de bu fuarda getirdiğimiz en büyük yenilik taksitle kitap satışı. Kitapseverler sınırlı bir bütçe ile fuara geliyorlar ve onbinlerce seçenek arasında bu bütçeyi paylaştırmaya çalışıyorlar. Niye hem fuar dolayısıyla indirimli kitap alamasınlar ve niye bunun bedelini bir-iki aya yayamasınlar diye düşündük. Kitapseverler Yurt Yayınları'nın 28 kitabından seçtiklerinin bedeli eğer 2 milyonun üzerindeyse bu taksitli ve indirimli kampanyadan yararlanabilecekler.

Tarih Vakfı'nın tanıtım bölümü elemanları Fuar boyunca Tarih Vakfı ve çalışmaları hakkında bilgi almak isteyen ziyaretçileri aydınlatmak için orada olacaklar. Bu yıl ziyaretçi sayısı ve tabii satışlar açısından bir rekor kırmak istiyoruz.

Yerimiz pek geniş değil ama, gönlümüz hepinizi orada ağırlamayı arzu ediyor. Size şimdiden hoşgeldiniz diyoruz.

ARŞİVCİLİK SORUNLARI SEMPOZYUMU

Daha önce Haberler bültenimizde Vakfımızın "Arşivcilik Sorunları" Sempozyumu düzenleyeceğini duyurmuştuk. Sempozyum 13-14 Kasım 1995 tarihinde İstanbul İTÜ Maçka Sosyal Tesisleri Konferans Salonu'nda yapılacak, bu arada Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nce fermanlardan oluşan küçük bir sergi de açılacak.

Ana başlıkları "Arşivcilik Politikası ve İdari Yapılanma", "Arşiv Kaynaklarının Kullanımı", "Genel Arşiv Sorunları ve Eğitimi", "Görsel-İşitsel Arşivler" ve "Özel Arşivler" olan sempozyumun programı şöyle:

13 KASIM 1995 PAZARTESİ

AÇILIŞ 10:00-10:30

1. OTURUM : Arşivcilik Politikası ve İdari Yapılanma 10:30-12:00. Oturum Başkanı: Zafer Toprak. Katılanlar: İsmet Binark-Dünden Bugüne Arşivciliğimiz ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Faaliyetleri; Faruk Bilici- Modern Türkiye'nin Resmi Arşiv Örgütü ve Getireceği Sorunlar; Oğuz İcimsoy-Bilgi Edinme Özgürlüğü.

2. OTURUM: Arşiv Kaynaklarının Kullanımı

13:30-17:00. Oturum Başkanı: Mübahat Kütükoğlu. I. Bölüm: 13:30-15:00. Katılanlar: Stefanos Yerasimos- Tarih Araştırmalarında Arşiv Belgelerinin Kullanılması; Nejat Göyünç- Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerin Önemi; Mehmet Genç- İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivlerinin Değeri. II. Bölüm 15:30-17:00. Katılanlar: Mehmet İpşirli- Osmanlı Bürokrasisi ve Arşiv; Ali Akyıldız-Yakınçağ Osmanlı Sosyo Ekonomik Tarihi Çalışmalarında Kaynak Sorunları: Arşiv Belgeleri ve Arşiv Dışı Malzemenin (Basın) Önemi; Necati Aktaş- Osmanlı Arşivlerinde Tasnif Çalışmalarının Dünü-Bugünü.

14 KASIM 1995 SALI

3. OTURUM: Genel Arşiv Sorunları ve Eğitimi 9:30-11:00. Oturum Başkanı: Osman Ersoy. Katılanlar: Gülbün Baydur- Arşivcilik Eğitim Programlarının Geliştirilmesi; Fahrettin Özdemirci- Arşiv Sorunlarına Bakış: Belge Üretim Yaklaşımı; Hamza Kandur-Yerel Yönetimlerde Arşiv Uygulaması.

4. OTURUM: Görsel-İşitsel Arşivler 11:30-13:00. Oturum Başkanı: Nezihi Aykut. Katılanlar: Tülin Aren- Görsel-İşitsel Belgelerin Sorunları; Sami Şekeroğlu- Film Koruma Sorunları; Hidayet Nuhoğlu- Yıldız Fotograf Koleksiyonu.

5. OTURUM: Özel Arşivler 14:30-17:30. Oturum Başkanı: Orhan Silier. I. Bölüm 14:30-16:00. Katılanlar: Bekir Kemal Ataman- Özel Arşivlerin Yönetimi; Muazzez Pervan- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Arşivi; Aslı Davaz Mardin-Kadın Konulu Arşivlerin Tarihsel Gelişimi ile Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Arşiv ve Koleksiyonu. II. Bölüm 16:30-17:30. Edhem Eldem- Osmanlı Bankası Arşivleri; Vedat Bilge-Bilgisayarda Arşiv Sistemi ve Uygulaması.

Sözlü Tarih, Sessiz Sessiz...

Sevimli arkadaşımız Levent Yılmaz'a doktora uğruna Paris yolları görününce sözlü tarih çalışmalarını antropolog Leyla Neyzi devraldı. 6 Haziran'dan itibaren kameraman Uğur Aydedim'in de katkılarıyla sözlü tarih çekimleri devam ediyor.

İstanbul'daki ekibin yanı sıra Ankara'da Ülkü Özen ve Semra Tuşalp da çekimleri sürdürüyorlar. Şu anda projenin gerektirdiği 100 mülakatın 85'i tamamlanmış durumda. Görüşülen kişiler arasında çeşitli mesleklerden renkli kişilikler var. Örneğin İstanbul'da Güzin Dino, Ferruh Doğan, Mengü Ertel, Kemalettin Tuğcu, Semiha Berksoy'la konuştuk. Ankara'da ise Halil İnalcık, Kasım Gülek, Cahit Külebi var. İsimleri hepimizce bilinen bu kişilerin dışında, isimlerini belki bilmediğimiz, ama işlerini tanıdığımız değerli zanaatkârlarla da görüşüyoruz. Bunların arasında karagöz ustası, bakırcı, gümüş telkâri ustası, üfleme cam ustası var. İki saatle on saat arası süren ve bütün bir yaşam hikâyesini içeren bu mülakatların gerçekten çok keyifli olduğunu bilmem eklememize gerek var mı?

Sözlü tarih projesinin çekimleri kasım ayı içerisinde tamamlanmış olacak. Yıl sonuna kadar ise çekim bantları Vakıf'ta kopyalanarak Kültür Bakanlığı'na yollanacak ve proje bitecek. Kültür Bakanlığı projesi tamamlanınca Vakfın sözlü tarih çalışmaları bitecek mi? Tabii ki hayır! Bu proje, Vakfa zengin bir arşiv malzemesi sağlamış durumda. Yıl sonuna kadar Eminönü'ndeki bilgi belge merkezinde aşağı yukarı dört yüz saatlik çekim bantı olacak. Sözlü tarih biriminin amaçlarından biri de bu zengin malzemeyi işlemek, yani yazıya dökerek ve yayın ve belgesel hazırlamak. Şu anda çekimlerin yanı sıra bu doğrultuda birkaç proje hazırlanmakta. Eğer kaynak bulunursa gelecek yıl bir yandan bu arşiv malzemesi değerlendirilecek bir yandan da yeni bir projenin çekimlerine başlanacak.

Bu arada kurum ve sektör tarihini de unutmuş değiliz. Örneğin, Seka'ya sunulan kurum tarihi projesi bir sözlü tarih çalışması da içeriyor. Sigortacılık tarihi projesi ile ilgili olarak da Sigortacılık ve Reasürans Şirketleri Birliği ile görüşmeye devam ediyoruz. Bu vesileyle son günlerde bazı Boğaziçi Üniversitesi sosyoloji bölümü mezunlarının da Eminönü civarında görüldüğünü eklesek mi acaba? Kısacası, sözkü tarih, sessiz sessiz ilerliyor.

Sendikacılık Ansiklopedisi: Olmazı Olur Yapmak...

Biliyorsunuz, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi'nin birinci cildini Haziran 1996'da yayımlamayı planlıyoruz. Çalışmalarımız da giderek yoğunlaşarak sürüyor. 15 Ekim'deki Yayın Kurulu toplantısında alınan bir dizi karar arasında Danışma Kurulu'nun özellikle üniversitelerin ilgili bölümlerinden temsilcilerle genişletilmesi ve üyelerinin çalışmaların hangi aşamada olduğu konusunda bilgilendirilmesi de yer alıyor.

Uzman yazarlara dağıtılan maddelerin akışı eylül ayından itibaren hızlandığından Yayın Kurulu

kendi arasında işbölümü yaparak uzmanlık redaksiyonu gerektiren maddelerin okunmasını üstlendi. İşçi ve işveren konfederasyonları başta olmak üzere bir dizi geniş kapsamlı ve önemli maddenin yayın kurulunun ortak çabasıyla üretilmesi ve tüm yayın kurulunun sorumluluğunda olması ilkesi benimsendi.

İş hukuku, çalışma hayatı, sendikacılık ve siyaset, tarihsel perspektif vb'ye ilişkin bir bölüm madde konunun uzmanı yazarlar tarafından dışarıda üretilirken, üç bin civarındaki maddenin yaklaşık iki bin üç yüz kadarını oluşturan örgütler, eylem ve etkinlikler, biyografiler, yayınlar vb içeride, mutfakta üretiliyor.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi'nin İstanbul ve Ankara mutfaklarında çalışan arkadaşlarımız şu sırada çok hummalı bir belge ve veri toplama, yüzım ve redaksiyon faaliyeti içindeler. Yayın yönetmeni "bir buçuk yıl kadar kısa bir süre içinde üçte ikisi bugüne kadar hiç araştırılmamış üç bin maddenin yazımını tamamlamak gibi bir işi başarmaya çalışıyoruz. Yani bir bakıma 'olmaz'ı 'olur' kılma çabası içindeyi ve başaracağız" derken ilgili kişi ve çevrelerden her çeşit bilgi, belge, fotoğraf ve yazı yardımına ihtiyaçları olduğunu tekrarlıyor.

Tarih Vakfı'nda Bir Güzellik...

Tarih Vakfı'nın bir sürü güzellikleri var. Bunlardan bir tanesi (ve galiba en önemlisi) güzel insanların bir arada oluşu. Bu güzel insanlardan bir tanesi de gönüllü dostumuz Fatoş... Fatoş Ötüş tüm üyelerimizi neredeyse ezbere biliyor. Ulaşabildiklerinin adres ve telefon numaralarını düzenledi. Vakıf için bu çok önemli işi yaparken kendi kendine birçok kez söz verdi: Bir kuruma üye olursa nereye giderse gitsin önce adres değişikliğini bildirecek.

İyi yürekli, kediseven dostumuzun bizi unutmamasını diliyoruz.

Türkiye'de Kimlik ve Normların Değişimi Sempozyumu

Geçen sayımızda kısa bir haber olarak değindiğimiz sempozyumu bu kez daha detaylı sunmak istiyoruz. Bu sempozyumu Körber Vakfı'yla ortaklaşa düzenledik. Önce Körber Vakfı hakkında küçük bir bilgi verelim: Alman işadamı-mühendis Dr. Kurt A. Körber (1909-1992) tarafından 1959 yılında kurulan Körber Vakfı'nın yaptığı teşvikler şu konuları kapsıyor: Bilim ve Araştırma, Öğretim ve Eğitim, Kültürel Amaçlar ve Kuruluşlar, Yaşlı ve Hasta İnsanlara Yardım, Halklar Arası İletişim ve Çevre Sağlığı. Bu çerçeve içerisinde Vakıf, Türkiye ile ilişkilerde anlayış ve Almanya'daki Türk toplumu konularıyla ilgileniyor. Türkiye projesinin etkinliklerinden biri de Alman Türk dostluğunu tarihi günümüz perspektifinde değerlendirip kavranmasına yardımcı olacak yeni bir akademik kuşağın oluşmasını sağlayacak Alman Türk Yaz Akademisi olarak belirleniyor.

Bu yıl ikincisi düzenlenen Yaz Akademisi'ne Türk veya Alman üniversitelerinde lisans veya lisansüstü eğitim gören veya eğitimini yeni tamamlayan ve Almancayı iyi bilen kişiler katıldı ve "Türkiye-Almanya: Geçmişte ve Günümüzde Normların ve Değerlerin Evrimi" konusunda özgün çalışmalar yaptılar.

Yaz Akademisi kapsamında Tarih Vakfı tarafından düzenlenen "Türkiye'de Kimlik ve Normların Değişimi" Sempozyumu, 27.09.1995 günü Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi'nde gerçekleştirildi. Kırk katılımcının arasında Dr. Schwarte Norbert Richard, Hoefert Almut, Michael Prnd Nohl, Wolk Florian, Sonja Johanning, Ute Daniel, Jurgen Reulecice gibi Almanlar da vardı.

Toplantıyı Zafer Toprak yönetti. Sempozyuma katılan konuşmacılardan Aydın Uğur "Günümüz Türkiye'sinde Kimlik Sorunu ve Yeni Anlam Haritaları", Hüsrev Hatemi "İslam-Akdeniz Uygarlığı-Batılılaşma", Edhem Eldem "Klasik Dönemde Osmanlı Kimlikleri ve Normları", Stefanos Yerasimos "Ulus Devletlerin Kuruluşu ve Kimlikler", Halil Berktay "Geri Çekilişin Travmaları-Yakınçağ Devrim Tipleri-Türk Toplumsal Belleğinin İnşaası" konularını ele aldılar.

İlk konuşmacı Aydın Uğur, imparatorluk formunun ihtiyaçlara cevap vermemesi üzerine ulus-devlet arayışına girildiğini ve resmi form haline geldiğini; kültürel anlamda milliyetçiliğin resmi ideoloji haline gelebilmesi için kültürel anlamda homojen zemin gerektiğini; bu zemini yaratabilmek için ise etnik cemaatlerle bağlantının koparıldığını belirterek devlet ve sivil toplum arasında ayrışım olmazsa bunun zaman içinde doğurabileceği problemlere dikkat çekti.

Bir sonraki konuşmacı Hüsrev Hatemi Osmanlı'nın ortak Akdeniz uygarlığının bir kesimi olduğunu, İslamın Doğululaşmış bir Akdeniz uygarlığı

bulduğunu ve İslam dininin Batılılaşmanın başlangıcı olduğunu belirterek; Osmanlı uygarlığının Selçuklu-Arap-İran uygarlığının devamı olduğunu ve Batılılaşmanın Tanzimat'la başlamadığını savundu. Edhem Eldem sempozyumun ikinci bölümünün ilk konuşmacısıydı. Osmanlı kimliği değil, Osmanlı kimliklerinden söz edilebileceğine değinerek, bunların birbirlerini dışlamayan sonsuz bir kimlikler yelpazesi olduğunu belirtti. Osmanlı'nın her zaman merkezileşmek gibi bir rüyasının olduğunu fakat bunun hiçbir zaman başarılamadığını, Osmanlı kimliğinin Abdülhamit döneminde kurulduğunu; Tanzimat'ın oluşumunda ise Avrupa kadar iç dinamiklerin de etkili olduğunu söyledi.

Türkiye'de Kimlik ve Normların Değişimi Sempozyumu'ndan bazı konuşmacılar.

Sonraki konuşmacı Stefanos Yerasimos ise dilin etnik unsurun belirleyicisi olmadığını, Türklerin kimlik arayışlarının en sona kaldığını ve ilk defa Balkan Savaşlarından sonra Anadolu'nun vatan olarak görüldüğünü söyledi. Uluslaşma sürecinin hiç bitmeyen bir süreç olduğunu ve bu süreç içerisinde dini kimliklerden zorla etnik kimlikler çıkarıldığını vurguladı ve Sırp, Hırvat, Boşnak kimliklerinin etnik kimlikler olarak sunulmasını buna örnek gösterdi.

Son konuşmacı Halil Berktay, Kemalist Devrimin tipolojik bir yelpazenin parçası olduğunu, terminolojik olarak Avrupa'ya nazaran geç, Doğu'ya nazaran erken gerçekleştiğini belirterek, Batı'dan Doğu'ya veya başka bir deyişle erkenden geçe doğru gidildikçe liberalizm ögelerinin giderek zayıflayıp, milliyetçilik ögelerinin ise tersine güçlendiğini ve Kemalist Devrimin birtakım kaygılar sonucu 1920'lerde bir Türk tarih tezi imal ettiğini belirtti.

Sempozyum olumlu bir hava içerisinde gelecek yıl yeniden bir araya gelme dileklerinin belirtilmesiyle sona erdi.

SMITHSONIAN MÜZESİ'NDEN ESİN ATIL...

ABD'deki Smithsonian Müzesi'nden Esin Atıl Tarih Vakfı Genel Sekreterliği'ni ziyaret etti. Atıl, aynı zamanda İngiltere'de ve ABD'de açılan ve büyük yankılar uyandıran Muhteşem Süleyman Sergisi'nin koordinatörü. Vakıf Genel Sekreterimiz Orhan Silier ve İstanbul Müzesi Entelektüel Altyapı Sorumlusu Çelen Birkan ile görüşen Atıl, vakfımızın kuracağı İstanbul Müzesi hakkında bilgi aldı. İstanbul Müzesi'nin eğitime ağırlık vermesinin Türkiye'de müzecilik açısından önemli bir atılım olacağını ve Smithsonian Müzesi'nin de bize kuruluş aşamasında yetişmiş insan sağlamada yardımcı olabileceğini belirtti. Oldukça faydalı bir görüşme olduğunu düşündüğümüz bu toplantı sonucu, Smithsonian Müzesi'yle kaynak alışverişinde bulunabileceğimizi ve Amerika'da müzecilik konusunda yetkili kişilerle nasıl bağlantı kurabileceğimizi öğrendik.

DARÜLACEZE TARİHİ YAZIMI TAMAMLANIYOR

Darülaceze'nin kuruluşunun 100. yıldönümü dolayısıyla Darülaceze Vakfı için hazırladığımız Darülaceze Tarihi tamamlanmak üzere. Şubat 95'te Doç. Dr. Nuran Yıldırım yöneticiliğinde başlayan proje, Gülden Sarıyıldız'ın arşiv taraması, Abdul-

lah Köşe'nin Nuran Yıldırım ve Gülden Sarıyıldız'dan gelen belgelerin çeviri yazılarını hazırlaması, Aras Nefçi'nin çeşitli çeviriler ve Osmanlıca basını taraması, Osman Bahadır'ın Cumhuriyet dönemi basınını taraması, Yeşim Işıl Ülman'ın iki Fransızca kitaptan özet çeviriler yapması ve Prof. Dr. Afife Batur koordinatörlüğünde Turgut Sanver ve Deniz Mazlum'un mimari çizimleri yapması ve metinleri hazırlaması ile bugünkü haline geldi.

Tamamlandığında ülkemizin sosyal hizmetler alanında en önemli ve gelişmiş kurumlarından birini tüm yönleriyle aydınlatacak olan Darülaceze Tarihi şu ana bölümlerden oluşuyor: 1) Aciz, Aceze ve Darülaceze kavramları; 2) Darülaceze'den önce İstanbul'daki sosyal yardım kurumları; 3) İstanbul'da dilenciler; 4) Darülaceze için girişimler; 5) yapımı için para temini ve bağışlar; 6) inşaat; 7) açılış; 8) Darülaceze ile ilgili nizamname ve talimatnameler; 9) sakinler; 10) gelirler; 11) yönetim biçimi ve görevliler; 12) süt çocuğu yuvası-ırzahane; 13) eğitim ve öğretim; 14) sağlık birimleri; 15) ibadethaneler; 16) Darülaceze'de sosyal yaşam.

Fotoğraf ve belgelerin yanı sıra metinde adı geçen kişi ve kurumlar hakkında kısa bilgilerin de yer alacağı Darülaceze Tarihi Kasım '95 sonunda basıma hazır halde Darülaceze Vakfı'na teslim edilecek. Kurum tarihçiliği alanında önemli bir yeri olacağına inandığımız bir projeye emeği geçen herkese teşekkür ediyoruz.

ARALIKTA SERGİMİZ VAR!

İnsan hakları denince aklınıza ne geliyor? Tek cümlede açıklamak isteseniz birçok "ve" kullanmak zorunda kalabilirsiniz. Bugünden geriye baktığınızda Türkiye'de insan hakları hangi evrelerden geçti? Ya da bugüne nasıl geldi?

Bu gayya kuyusundan dışarı çıktığımız gün bir sergiyle karşınıza geleceğiz. Biliyorsunuz her yıl 10 Aralık, İnsan Hakları Günü olarak adlandırılıyor ve o hafta birçok etkinlik yapılıyor. Tarih Vakfı da 6 Aralık - 30 Aralık tarihleri arasında İstanbul Atatürk Kültür Merkezi'nde Türkiye'de insan hakları tarihini olabildiğince eksiksiz (salonun duvarları elverdiğince) aktarmaya çalışacak. Şu anda 500 dianın altında gömülmüş durumdayız. Bu fotoğrafların bize nasıl olayları hatırlattığını da tahmin edebilirsiniz.

İnsan hakları kavramını görselleştirmeye çalışırken uluslararası standartlara bağlı kaldık. Üç kuşak hak tanımı ve 18 ayrı hak başlığı altında tarihsel süreci izlemeyi hedefledik. Doğumdan ölüme kadar karşılaştığımız hakları, kazanımları ve mücadeleleri fotoğraflarla aktarırken kritik karar anlarını, çıkan yasaların veya meclis tartışmalarının metinlerini de sergileyeceğiz. Ayrıca bazı belgeselleri ve çeşitli tanıklıkları da videolardan izleyebileceksiniz.

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI BİLGİ MERKEZİ

Sivil toplum kuruluşları bilgi merkezi projesinin en önemli aşaması olan saha çalışması başladı. Daha önce bir pilot çalışmayla uygulanacak bilgi formu sınanmış ve içerik açısından son şekli verilmişti. Bilgi formumuz tasarım açısından da son halini Yıldız birimimizde aldı: Sorularla ilgili açıklamalar şimdi soruların kenarında yer alıyor. Böylece, bilgi formu kullanışlı ve güzel bir nitelik kazandı. Söz tasarımdan açılmışken, bir başka haberimiz de amblem ve logomuzla ilgili: Sayın Bülent Erkmen yeni logo ve ambleminizi hazırladı. Kendisine teşekkür borçluyuz.

Şu anda projenin belki de en güç ama o ölçüde heyecan verici aşaması olan saha çalışması sürdürülüyor. Katalogda yer alabilecek nitelikteki sivil toplum kuruluşlarına yaygın bir postalama başlatıldı. Daha önce çeşitli kaynaklardan temin ettiğimiz adresler bilgisayara girilmiş, tekrarlar ayıklanmış, telefonu olan kuruluşlara telefon edilerek adres düzeltmeleri yapılmıştı. Adres kütükleri düzenlendikten sonra, STK'lara projeyi tanıtan bir mektupla birlikte bilgi formumuz gönderildi. Çalışmamıza mektupla katılacak kuruluşların doldurdukları formları en geç 9 Kasım'da elimizde olacak şekilde bize göndermeleri gerekiyor. Bu yolu seçen kuruluşlara arkadaşımız Kafiye Abdik yardımcı olmaya çalışacak. Öte yandan, oluşturduğumuz saha elemanları grubumuz da STK'ları ziyaret ederek formları doldurmalarına yardımcı oluyorlar. Bu grubun seçimi, eğitimi ve yönlendirilmesini yeni katılan arkadaşımız Selçuk Soyalp yapıyor. Bu çalışmanın bize ve kendisine önemli bir deneyim kazandıracağına inanıyoruz.

Projemize yeni katılan bir diğer arkadaşımız İzmir'de çalışacak: 9 Eylül Üniversitesi'nden araştırma görevlisi Hakkı Uyar. İzmir'deki STK'ları ziyaret edecek saha elemanlarımızı o seçip, yönlendirilecek. Bu arada, tüm bilgilerin içine konacağı ve işleneceği veri tabanı bilgisayar mühendisi arkadaşımız Bülent Özden tarafından hazırlanıyor.

Bütün sivil toplum kuruluşlarını, kapsam ve işlev bakımından önemli bir ihtiyaca cevap vermesi amaçlanan Sivil Toplum Kuruluşları Bilgi Merkezi projesine katkıda bulunmaya çağırıyoruz.

Sergi Kitapları...

"Bir Dünya Kenti İstanbul" ve "Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme" sergilerinin birer kitapla kalıcı kılınmaları için hazırlıklar başladı. Sergilerde sunulacak görsel malzemenin yanı sıra uzmanların özgün makaleleriyle biçimlenecek bu "sergi kitapları", sergi koordinatörlerinin başkanlığında hazırlanıyor. "Bir Dünya Kenti İstanbul" sergisinin yayın kurulunda sergi koordinatörü Afife Batur'un yanı sıra Edhem Eldem, Ayla Ödekan, Mehmet Özdoğan, Atilla Yücel; "Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme" sergisinin yayın kurulunda da sergi koordinatörü Yıldız Sey'in yanı sıra Haluk Abbasoğlu, Mehmet Özdoğan, Uğur Tanyeli ve Mete Tapan yer alıyor. Kitapların yayın koordinatörlüğünü Müren Beykan Üstlendi. Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki dilde basılacak kitapların biçim ve içerik açısından seçkin birer yapıt niteliği taşıması amaçlanıyor. Bir yandan kitaplarda yer alması tasarlanan makaleler için yazışmalar ve görüşmeler yapılıyor, öte yandan sergi malzemesinin yayına girebilmesi için gün sayılıyor. Kitaplar Nisan 1996'da baskıda olacak, mayısın son günlerinde de elimizde.

New Perspectives on Turkey, Fall 1995

Her zaman söyleriz. En çok gurur duyduğumuz yayınlarımızdan biri de altı ayda bir çıkarttığımız *New Perspectives on Turkey*'dir. Seçkin bir abone grubunun her sayısını sabırsızlıkla beklediği bu derginin 13. sayısı da çıktı. Bakalım içinde neler var:

Stephanos Pesmazoğlu'ndan "Turkey and Europe, Reflections and Refractions: Towards a Contrapuntal Approach"; Ziya Öniş, "International Context, Income Distribution and State Power in Late Industrialization: Turkey and South Korea in Comparative Perspective"; Fikret Şenses, "Can Effective Industrial Restructuring be Compatible with Market-Oriented Structural Adjustment Policies: The Evidence from Turkey"; Gülay Günlük-Şenesen, "Some Economic Aspects in the Turkish Armament Spending"; Fuat Keyman, "On the Relation between Global Modernity and Nationalism: The Crisis of Hegemony and the Rise of Islamic Identity in Turkey"; Emelie A. Olson, "They Work Harder Now: Postponed Retirement in Village Turkey"; Haldun Gülalp, "Universalism versus Particularism: Ottoman Historiography and the 'Grand Narrative'" ve üç de kitap eleştirisi.

Bu sayı biraz iktisat ağırlıklı; tam üç tane iktisatla ilişkili makale var. Pesmazoğlu'nun yazısı Türkiye ve Avrupa ilişkileri üzerine düşünenler için çok ilginç olacak. Olson'un yazısı ise sosyologlar için yararlı verilerle dolu. Haldun Gülalp Osmanlı tarih yazıcılığına açılımlar getiriyor.

New Perspectives on Turkey mutlaka okunmalı.

Anadolu'da Konut Sergisi'ne doğru bir Ağustos sabahı....

Assos'da balık yeme rüşvetiyle kandırdığım yol arkadaşımın sesiyle kendime geldiğimde, saat henüz sabahın beşi olmamıştı. İstanbul - Çanakkale arasındaki yaklaşık 350 km'lik yolu, dinlediğimiz Akdeniz ezgileri ve hazırladığım piknik sepetiyle çabucak tüketmiştik.

Kilitbahir'den Çanakkale'ye geçen motora bindiğimizde, hâlâ Troya kazı başkanı Prof. Dr. Manfred Korfmann'ın Troya atının altında sabahın altısında verdiği randevuyu düşünüyor, biraz da söyleniyordum doğrusu. Ne de olsa o saatte kazıda kimse olmayacak ve biz bir köşede tüm kazı ekibinin saat yediye doğru ağır ağır toplanmasını bekleyecektik. Yanılmışım.

Saat altıya doğru Troya'ya vardığımızda, tüm kazı ekibi dört bir yandan sökün etmeye başlamıştı bile. Sergimizin bölüm sorumlularından Erhan Acar, sözleşmiş olduğumuz gibi Ankara'dan yola çıkarak sabahın üçünde Troya'ya varmış, bir ağacın altında arabasının içinde uyuklayarak bizi beklemekteydi. Prof. Dr. Korfmann, ya da kazıda çalışanların kullandığı adıyla Osman Bey de kapıdaydı.

Kahvaltıdan sonra, tüm kazı ekibi işlerinin başına dönerken, biz de Prof. Dr. Korfmann'ın peşinde kazı alanındaki ilk turumuza başlamıştık bile. Öncelikle sergi envanter çalışmaları için programımıza kattığımız "Troya Gezisi", bizi kısa sürede arkeolojinin sihirli dünyasına sürüklemişti. 1995 sezonunda kazılan bölgeyi kapsayan bu ilk tur sırasında, 4.000 senelik bir tohumla karşılaşan bir araştırmacının heyecanından, İsrail'den gelen kerpiç reçetesini uygulamaya çalışan arkeolog restoratör Ahmet Demirtaş'ın uğraşlarına, Almanya'da gerçekleştirilecek Troya animasyonunu hazırla-

yan ekibin video çekimlerinden, arazi çizimlerini hazırlayan mimarlık öğrencilerine kadar çeşitli görüntülerle karşılaştık.

Saat 10.00'da yemekhane'ye döndüğümüzde, yine tüm kazı ekibi ikinci kahvaltıları için bekleşiyorlardı. Tam bu esnada oldukça iri bir balıkla karşımıza çıkan kişinin, dünyadaki tek Alman arkeobiyoloji profesörü Hans-Peter Uerpmann olduğunu öğrendik. Elinde tuttuğu balık ise, iskeletinden arındırıldıktan sonra, öğlen yemeği ziyafetimizin temelini oluşturacaktı. Bu arada, balığı tarttıkları kantarın topu aniden boşalınca, Prof. Dr. Uerpmann'ın alnının tam ortasında bir iş kazası izi oluştu. Kazı misafirlerine kısa süreli bir panik yaşatan bu gelişme, Prof. Uerpmann'ın eşinin sakin müdahalesiyle sonuçlandı.

İkinci kahvaltının ardından kazıdaki işinin başına dönmek isteyen Prof. Korfmann, bizi aynı ekipteki bir başka uzman olan Martin Emele'ye teslim etti. Bu seferki rotamız, bugüne kadar bilinen Troya duvarlarının dışında yeni ortaya çıkarılan yerleri de kapsıyordu.

En gelişmiş toprak altı araştırma cihazlarıyla yapılan araştırmalar sonucunda, Troya'nın bugüne kadar bilinen sınırların oldukça dışına taştığını ispatlamışlardı.

Döneminde, tüm bölgenin en önemli limanlarından biri olan Troya, bugünkü Hisarlık Tepesi, MÖ 1700-1250 tarihleri arasında en görkemli dönemini yaşamıştı. Troya IV olarak bilinen bu dönem, bilindiği gibi Homeros'un İliada'sına da esin kaynağı olmuştu.

Öğle yemeğinde yediğimiz buğulamanın tadı gerçekten de mükemmeldi. Tabağımdan çıkan incecik bir kılçığı "Bunu da araştırmalarınızda kullanacak mısınız?" diye sormama kalmadan elimden aldılar. Bu kılçıkları, gerçekten de Troya'da avlanan balıkların analizinde kullandıklarını da böylece öğrenmiş olduk.

Daha sonra kazı laboratuvarlarını gezdiğimizde, yüzey araştırmaları sırasında kullandıkları aletlerden tüm kazı bulgularını kaydettikleri bilgisayar sistemlerine kadar tüm çalışma düzenlerini görme fırsatını da bulduk. Tüm bulgular, anında bilgisayarlara kaydediliyor, çiziliyor, gerektiğinde de müzeden izin alınması koşuluyla araştırma yapmak üzere üniversitelere gönderiliyordu.

Prof. Korfmann'ın anlattıklarıyla sergi senaryosunda kullanabilmemiz için verdiği kitap, fotoğraf ve çizimleri birleştirdiğimizde, tüm yorgunluğumuza değdiğine karar vermiş ve gidilmesi gereken kazıların listesini gözden geçirmeye başlamıştık bile....

✎ Şeyda Arguner

ÇATALHÖYÜK GEZİSİ

Anadolu'da kazılan en büyük Neolitik yerleşmelerden biri olan Çatalhöyük yerleşmesi, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme Sergisi içinde de önemli bir yer teşkil ediyor.

İngiliz arkeolog Prof. Mellaart, 1961-65 yılları arasında 5 yıl gibi kısa bir sürede süratle çalışarak, pek çok yeni bilgiyi gün ışığına çıkardı ve Çatalhöyük ünlü "Collins Kılavuzu"nda "muhtemelen Türkiye'nin en önemli arkeolojik alanı" olarak tanımlandı. 1965'te kazıların son bulmasından 28 yıl sonra 1993'te gene bir İngiliz arkeolog, Prof. Ian Hodder, burada çalışmaya başladı. Bu da birçok yeni bilginin daha ortaya çıkacağı anlamına geliyordu.

Biz de sergi oluşturulurken kullanılacak malzemeyi temin edebilmek ve sergi konusundaki görüşlerini almak için Ian Hodder'le irtibat kurmak istedik ve kendisinden randevu aldık. Hodder bu görüşme öncesinde Çatalhöyük'ü görmemizin iyi olacağını belirtince, zaten Şeyda Arguner'le yapmayı planladığımız araştırma gezisini bu görüşme öncesine almaya karar verdik. Ulaşım sorunumuzu iki otobüs bileti sağlayarak çözdükten sonra, hazırlanmaya başladık. Bir yandan elimizdeki Çatalhöyük bilgilerini derlerken bir yandan da havanın İstanbul'da bile soğuk olduğunu ve bizim Anadolu'nun içine, kara ikliminin yaşandığı bir yere gittiğimizi düşünüp, kalın hırka ve kazaklarımızı giydik.

Otobüsten indiğimizde Konya'da, İç Anadolu'daydık. Bu sırada yüzümüze vuran sabah güneşi, havanın hiç de soğuk olmayacağının habericisiydi. Bir minibüsle Çumra'ya, Çumra'dan da bir taksiyle Çatalhöyük'e ulaştık. Buranın geniş bir ovanın ortasında yer alan bir tepecik olduğunu gördük.

Bizi kazı başkanı yardımcısı Roger Matheus karşıladı. Ören yerinin girişinde bulunan kazı evinin terasında bekçinin ikram ettiği çaylarımızı içerken, Mr. Matheus üç yıllık çalışmalarıyla ilgili özet bilgi verdi. Şimdiki kazıların Prof. Mellaart'ınkine göre çok daha yavaş ilerlediğini, çünkü birçok metodun değiştiğini, ama Prof. Mellaart'ın da hızlı olmasına rağmen iyi kazmış olduğunu belirtti. Mr. Matheus kendilerinin şu ana kadar

yalnızca yüzey araştırması yaptığını, esas kazıların önümüzdeki yıl başlayacağını söyledi.

Daha sonra beraber araziye çıktık. Önce Prof. Hodder'in çalışma alanını gezmeye başladık. Bu alanda toprak yüzeyindeki bitki örtüsü temizlendikten sonra magnetometre ile toprağı kazmadan, aşağıda neler olduğu saptamışlar, sonra toprağı yavaşça süpürerek ilerlemeye başlamışlar. Deneme olarak bu sene yalnızca bir konutu kazarak ortaya çıkarmışlar. Burada önemli bir sorunla karşılaşmışlar: Çatalhöyüklülerin her yıl üstüste sürdükleri boyalarla yeniledikleri resimler, açık havayla temas ettiklerinde bozuluyorlarmış. Bu nedenle Pennsylvania Üniversitesi'nde Frank Matero bu konuyu incelemekteymiş. Biz de açığa çıkan evi gezerken duvarlardaki renkli sıva parçalarını gördük. Toza bulanmış, her şeyin kahverengi tonlarında olduğu bir ortamda gezinirken MÖ 6000'li yıllardan kalan turuncu, kırmızı renkli sıvaları görmek gerçekten çok ilginçti.

Tabii burada bizim için asıl ilginç olan, ilk defa bir prehistorik kazı görmemizdi. Daha önce kâğıt üstüne planlarını gördüğümüz yerleşmelerin gerçekte nasıl olduğunu ve arkeologların onları nasıl ortaya çıkardıklarını görmek, bizi müthiş etkiledi.

Daha sonra Prof. Mellaart'ın kazmış olduğu alana geldik. Burası da tekrar kazılmaya başlamış (bu arada arkeologların kazı sezonu sonunda tüm çalışmalarının üstünü tekrar toprakla örtüp gittiklerini öğreniyoruz) ve şu anda Mellaart'ın indiği seviyeye inilmiş, önümüzdeki sene daha aşağıya inmeyi planlıyorlar ve yeni veriler elde etmeyi umuyorlar. Konuştuğumuz arkeologlar, bugün Çatalhöyük denen bu tepenin ilk dönemlerde ova seviyesinde olduğunu ve yerleşmenin bu seviyede başlamış olduğunu belirtiyorlar.

Kızgın güneşin altında gezimizi tamamladıktan sonra, kazak değil de şapka getirmemiz gerektiğini söyleyerek, bir yandan da Çatalhöyüklülerin olası yaşam biçimini kafamızda tasarlamaya çalışarak kazı evine doğru yola koyulduk. Kazı evinde bizi mercimekli börek, peynir, ekmek, domates ve karpuzdan oluşan hafif bir öğle yemeği bekliyordu. Bizim için güzel bir yemekti ama güneşin altında, sabahtan akşama kadar hem vücut hem de kafalarıyla çalışan arkeologlara nasıl yettiğini doğrusu merak ettik.

Çaylarımızı da içtikten sonra Karlsruhe Üniversitesi'nde hazırlanmış olan Çatalhöyük'le ilgili bilgisiyar animasyonunu izledik ve böylece konutların içinin aşağı yukarı nasıl düzenlendiğine dair bir bilgimiz oldu. Müzik eşliğindeki bu film gerçekten çok etkileyiciydi. Daha sonra yeni yapılmakta olan kazı evini gezdik ve üzerinde çalışılan ilginç buluntuları gördük.

Çatalhöyük kazısının turistlerin de ilgisini çekecek bir kazı olması isteniyor. Bu nedenle de önümüzdeki seneden itibaren girişe açıklayıcı panolar konulması ve gördüğümüz animasyonun gelenlere izletilmesi düşünülüyor.

Biz de gerek bilgisiyar animasyonunu gerek kazı ekibinin elindeki planları sergimiz için nasıl kullanabileceğimiz düşünerek yeni kazı evinden ayrıldık. Arkeologlarla ve bekçiyle vedalaştıktan sonra İstanbul'a doğru yola çıktık.

✎ Zeynep Eres

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yönetim Kurulu

Tülin Aren, Korkut Boratav (Bşk. Yrd.), Yiğit Gülöksüz, Hasan Karacal (Gen. Müd.), Stefanos Yerasimos, Haldun Özen, Orhan Silier (Gen. Sekr.), Özkan Taner (Sayman), İlhan Tekeli (Bşk.), Zafer Toprak (Bşk. Yrd.), Mete Tunçay

Adres ve Telefon Numaralarımız:

Vakıf Merkezi, Projeler ve Mali Koordinatörlük, Tanıtım ve Reklam
Nişantaşı, Vali Konağı C. Samsun Apt. No. 57 K. 2
80200 İstanbul
Tel: (0212) 233 21 61 - 233 21 66 - 233 21 70
Faks: (0212) 234 32 90

Bilgi-Belge Merkezi
Zindankapı Değirmen Sokak 15
34460 Eminönü-İstanbul
Tel: (0212) 513 52 35
Faks: (0212) 513 21 77

Yayınlar
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı,
Arabacılar Dairesi, 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34
Faks: (0212) 227 37 32

Ankara Temsilciliği
Büyükelci Sokak 14/2 Küçükesat-Ankara
Tel ve Faks: (0312) 426 16 54

İzmir Temsilciliği (İrtibat)
Gül İnanç Tel (0232) 420 85 63
Sabri Yetkin Tel: (0232) 420 48 82/330

Posta Çeki Hesabımız:

Tarih Vakfı'na nakit para bağışlarınızı ve *İstanbul* dergisi abone bedelini ek masraf ödemeden 668341 numaralı posta çeki hesabımıza yatırabilirsiniz.

Banka Hesap Numaralarımız:

Vakıflar Bankası İstanbul Şubesi 2003924
İş Bankası Ayaspaşa Şubesi 250962

Bilim ve Ütopya

Turan Dursun'un kaybolan başyapıtı bulundu

KUTSAL KİTAPLARIN KAYNAKLARI

● Türkiye aydınlanması ve Turan Dursun'un rolü ● Tanrı fikri ve sınıflı toplum ● Kuran'da ölüm sömürüsü ● Kuran ve hadislerde deneme için çektirilen acılar ● Domuz eti yenmez tartışmasının kökeni ● Efendi-Baba tanrının krallığı, tanrının tahtı, saray erkanı ● Tektanrıcılıktaki çoktanrıcılık ● Muhammed ve maddi çıkar, Muhammed'in serveti ● Botanikçi, öğretmen, veteriner-doktor Muhammed! ● Muhammed'in mucizeleri, cinleri ve büyücülük ● Tanrı ile Muhammed'in namaz pazarlığı

Doğu Perinçek **Aydın kavramına sosyolojik bakış**

Prof. Dr. Eren Omay **Tarım devrimi ve evcilleştirme**

Prof. Dr. Metin Özbek **İnsan evriminin ilk basamakları**

Muazzez İlmiye Çığ	Atatürk ve Türkiye'de arkeoloji
Prof. Dr. Ahmet İnam	Çevre ahlakının yeni yorumlarına doğru
Prof. Dr. Cemal Yıldırım	Kültür bağlamında bilim
Prof. Dr. Yaman Örs	Evrim, ereksellik ve ütopya
Kaan Arslanoğlu	Genetik ve evrim tartışması
Prof. Dr. Şafak Alpay	Aydınlanma çağı ve matematik
Prof. Dr. Ali Nesin	Matematik sohbetleri
Doç. Dr. Yücel Çağlar	Ağaçtan ağaca Anadolu
Dr. Rennan Pekünlü	Zamanda yolculuk
Prof. Dr. Şenel Ergin	Kadın ütopyalarında ufuk dışı alanın önemi
Firdevs Gümüşoğlu	Genç Cumhuriyet'te Millet Mektepleri ve Köy Eğitmenleri

İz Bırakanlar **Palinoloji'nin ülkemizdeki öncülerinden: Prof. Dr. Burhan Aytuğ**

Abone koşulları: Yurt içi 6 aylık 300.000 TL., yıllık 600.000 TL,
Avrupa ve Ortadoğu yıllık 60 DM, Amerika ve Uzakdoğu yıllık 60 $
Abone bedeli için: Ender Helvacıoğlu Türkiye İş Bankası İstanbul-Kızıltoprak Şubesi Hesap No: 1071 343539 **Posta Çeki No:** 673654 **Yazışma Adresi:** Yol Sokak, Polat Celil Ağa İşhanı, Kat:5 Mecidiyeköy / İstanbul" **Tel:** (0212) 212 10 66 **Fax:** (0212) 288 48 05

Kasım sayısı bayilerde

15. SAYI

İşte 15. sayı! *İstanbul* dergisinin üç yıl önce başlayan yayın macerası devam ediyor. *İstanbul* bir kent dergisi olarak İstanbul üzerine bilgi ve proje üretiyor. Kentin sorunlarına eğiliyor, çözümler öneriyor. Kentlilik bilincini, duyarlılığını örgütlemeye çalışıyor. İstanbul için yayımlanıyor, bu kente sahip çıkıyor. 15. sayının dosya başlığı "Beşiktaş: Dün, Bugün": Tarihi, sarayları, divan şiirine yansıyışı ve Beşiktaş Jimnastik Kulübü... Ayrıca Küreselleşme ve İstanbul, ilk kez yayımlanan Engürülü Apraham'ın İstanbul Fetihnamesi, Haliç Sularında Yolcu Vapurları...

İSTANBUL'UN BU SAYISINDAKİ İMZALAR

Nuri Akbayar
Metin And
Cem Atabeyoğlu
Afife Batur
Albrecht Berger
Bünyamin Çelebi
Bünyad Dinç
Güner Ener
Çelik Gülersoy
Erhan İşözen
Kadir Kır
Kevork Pamukciyan
Necdet Sakaoğlu
Nora Seni
Mualla Suner
Mustafa Sönmez
Kemal Tayfur
Eser Tutel
Ertan Uca
Tomris Uyar
İlke Ünkan

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

İSTANBUL DERGİSİ TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANMAKTADIR.
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulv. 80700 Beşiktaş - Tel: (212) 227 37 33

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

ARALIK 1995 FİYATI: 200.000 TL (KDV DAHİL)

KIRIMLI KANTAKUZ AİLESİ

GREKO-ROMEN USULDE BESLENME

TAHTACILAR

SABETAYCILIK VE MASONLUK

24

FRANSIZ ANADOLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ ATÖLYELERİ

ARALIK 1995 - OCAK 1996

5 Aralık 1995 : **İktidarın Yapıları, Kullanımı ve İfadeleri** / *Hakan Erdem*
İktidar Sorunları: II. Mahmud Döneminde Sadakat Sorgulanması ve Olası Etnik Rol Değişimleri (Türkçe)

12 Aralık 1995 : **İstanbul: İnsanlar ve Mekânlar** / *Zeynep Ahunbay*
İstanbul Surlarının Restorasyonu (Türkçe)

19 Aralık 1995 : **Türkiye, Kafkasya, Orta Asya, Rusya** / *Ahat Andıncan*
Anadolu'ya Türk Göçleri ve Oluşturdukları Sosyo-Politik Etkileşimler (Türkçe)

21 Aralık 1995 : **Anadolu'da Mezar Arkeolojisi** / *Oya Yağız*
İmparatorların Ölümü ve Konsekrasyon Sikkeleri (Türkçe)

4 Ocak 1996 : **İktidarın Yapıları, Kullanımı ve İfadeleri** / *Mehmet Genç*
Devlet ve Ekonomi: İktidarın Kaynakları

16 Ocak 1996 : **İstanbul: İnsanlar ve Mekânlar** / *Nilüfer Narlı*
İstanbul Metropolünde Kurban Merasimi (İngilizce)

23 Ocak 1996 : **Türkiye, Kafkasya, Orta Asya, Rusya** / *Nadir Devlet*
Eski Sovyetler Birliği'nde Yaşayan Volga Tatarları: Tataristan Toprağına mı, Dağınık Bir Tatar Cemaatine mi Bağlı Bir Tatar Kimliği? (Türkçe)

30 Ocak 1996 : **Anadolu'da Mezar Arkeolojisi** / *Metin Özbek*
Amasya Roma Nekropolü (Türkçe)

Atölyeler (21 Aralık ve 4 Ocak Perşembe günleri düzenlenenler dışında) salı günleri saat 17:30'da başlamaktadır. Yaklaşık bir saatlik bir sunuştan sonra aynı süre tartışmaya ayrılacaktır.

Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü
Nuru Ziya Sokak, 22, 80072 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (212) 244 17 17 - 244 33 27 / Fax: (212) 252 80 91

SUNUŞ

Dördüncü cildimizi tamamlayan bu sayıda, yine çok çeşitli toplumsal tarih alanlarıyla ilgili yazılar var. Ankara'dan Hamide Koyukan, Kırımlı bir Tatar hanımın Sovyet yönetimi, İkinci Dünya Savaşı, Alman işgali, müttefik kampları ve Ankara yıllarını kapsayan serencamını kendisiyle konuşarak ortaya koyuyor. İzmir'den Dr. Esra Danacıoğlu, Dr. Cemal Kozanoğlu'nun 20'inci (Ağustos) sayımızda çıkan Salvador gemisinin batışına değgin olarak yaptığı yorumları eleştiren ve bu olayda İngilizler'in Nazi Almanlardan daha çok sorumlu olduğunu vurgulayan bir yazı kaleme almış. Geçtiğimiz aylarda *Her Yönüyle Silivri* adı altında (renkli resimlerle bezenmiş, büyük boy 220 sayfalık) bir kitabı yayımlanan Dr. Kozanoğlu (bu ayki "Greko-Romen Usulde Beslenme"nin yazarı Kemal Beyin babası), değerli biri hekim olduğu kadar, ciddi çalışmalar üreten -sözcüğün en iyi anlamıyla- amatör bir tarihçidir de. Esra'nın düzeltmelerini olgunlukla karşılayacağına eminim.

Trabzon'daki KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi'nden Dr. Abdullah Saydam, 1848 Devrimlerinin başarısızlığa uğraması üzerine Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Macar-Leh mültecilerin büyük bir bölümünün İslamiyeti kabul ederek çoğunlukla askeri görevler almalarının öyküsünü arşiv belgelerine dayanarak incelemekte. Bu konuda, Avigdor Levy gibi Türkologların yayınlarından başka, Jerzy S. Latka'nın son yıllarda çıkan *Lehistan'dan Gelen Sefirler* adlı küçük kitabında da hayli bilgi var. (Padişahın bu sığınmacı askerlerden -Rusların itirazı üzerine daha sonra dağıtmak zorunda kaldığı- bir Kazak Alayı örgütlemesi ve hatta dinlerini değiştirmeyenler için "Ordu Papazları" ataması dikkatimi çekmişti.) İzmir'den İlhan Pınar, bir Alman zenaatçının İstanbul'da geçirdiği 1832 yılbaşı dolaylarındaki izlenimlerini aktarıyor. Tunca Varış arkadaşımızsa, 1919 yılından İstanbul'daki atlı tramvay işletmesine ilişkin özgün belgelerden yola çıkarak, başka biçimler altında süregelen toplu taşımacılık sorunlarına değinen bir deneme yazdı.

Pulbilim uzmanı Salih Kuyaş, haklarında kataloglarda doğru dürüst bilgi verilemeyen, 1930'ların başlarından 1950'li yılların ortalarına kadar basılmış Atatürk portreli posta pullarının serilerini tanıtmakta. Bu arada, İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde kendi resmini taşıyan pulların çıkartılmasına tepkiler yükselince, yeniden Atatürk pullarının basıldığını öğreniyoruz. Kemal Kozanoğlu, bizi eski Yunan ve Roma besin kültürü içinde bir geziye çıkarıyor. (Ben de size, o mutfaktan ketçap gibi kullanabileceğiniz bir sos reçetesi vereyim. Hem Yunanlılar hem de Romalılar, gerek tatlılarına gerekse et ve balık yemeklerine lezzet katmak için *defrutum*'dan yararlanırlardı. Bu sosla birçok içecek de yapılırdı. Kırmızı şarabı üçte ikisi buharlaşıp uçana kadar kaynatın. Geri kalanını öylece de kullanabilirsiniz, unla yahut incir veya hurma ezmesiyle yoğunlaştırıp balla da tatlandırabilirsiniz. Lezzeti artsın diye, şarapla birlikte, erik, ayva, kiraz gibi taze meyvalar da kaynatılabilir. Bazıları, kaynatma kabını incir, zeytin, elma türünden değişik ağaçların odunuyla ısıtmanın lezzeti etkilediğini iddia ederlerdi! Bir de, Romalıların tadı ve rengi soya sosuna benzeyen, balıktan yapıp tatlılarına bile kattıkları *garum* var ki, nasıl hazırlandığını tarif etmeyeyim daha iyi.)

Boğaziçi Üniversitesi tarih bölümünde doktora öğrencisi Emre Yalçın, 1934 yılında İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti sırasında bestelenerek hemen sahneye konulan ilk yerli opera Özsoy'un öyküsünü anlatıyor ve librettosunu aktarıyor. Bu da, tek-parti döneminde "çağdaşlaşmacı" kültürün siyasal amaçlarla nasıl kullanıldığına bir örnek. Almanya'dan Gültekin Emre arkadaşımız da, bir başka resimli "İstanbul Armağanı"nı tanıtmakta. Niyazi Karaca'nın "Sosyalistler Birliği" hakkındaki notu, sol tarihimizdeki bir belirsizliğe ışık tutuyor. Sabetaycılık konusunda çalışmalarıyla tanınan Ilgaz Zorlu, bu kere, söz konusu inanca bağlı kişilerin kendi toplumsallaşmalarının bir yolu olarak masonluktan nasıl yararlandıklarını anlatmakta. Sıvas'taki Cumhuriyet Üniversitesi'nden Yüksel Ersan, M. Könbach'ın Geyikli Baba'ya dair makalesini dilimize çevirdi. Yasemin Saner Gönen'in Türkçeye aktardığı, A. Mango'nun Türkiye hakkında yeni İngilizce kitaplar konulu *review-article*'ının son bölümünü de bu sayımızda bulacaksınız. Yüz yıl önce bu ayın bir Osmanlı gazetesinden seçmeler ve 80 yıl önce Birinci Dünya Savaşında bu ayın kısa notları, yerli yerlerinde. Son sekiz sayfamızda da, her zamanki Tarih Vakfı'ndan Haberler.

Gelecek yıl yeniden buluşmak umuduyla, hepinize saygı ve sevgilerimi sunuyorum.

METE TUNÇAY

TOPLUMSAL
TARİH

"Melling'in gravüründen ayrıntıda Tophane Çeşmesi

Aylık Dergi
Sayı: 24 Cilt: 4 Aralık 1995

Sahibi: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol

Danışma Kurulu
Ayşen Anadol, Ayda Arel, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak

Grafik Tasarım
Haluk Tuncay

Dizgi, Sayfa Düzeni: *Tarih Vakfı*
Baskı: *Numune Matbaacılık*

Adres: *Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul*
Tel: *(212) 227 37 33*
Faks: *(212) 227 37 32*

Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 1.000.000 TL.
(yurtdışı): 40$US
6 sayılık cilt (yurtiçi): 1.400.000.-TL.
(yurtdışı): 35$US
Yurtdışı normal posta için 2$US, uçak için 4$US alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA
YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Ayşe Şen**'in* İkdâm'*dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* **4**

SOVYET KULAKLIĞINDAN ALMAN KAMPLARINA KIRIMLI KANTAKUZ AİLESİNİN SÜRGÜNÜ
İNAYET KANTAKUZ'LA GÖRÜŞME
***Hamide Koyukan**'ın İnayet Kantakuz Hanım'la yaptığı söyleşinin notları.* **6**

"SİLİVRİ FACİASI" ÜZERİNE
***Dr. Esra Danacıoğlu,** "Salvador" gemisinin batışıyla ilgili olarak, İngilizlerin Yahudileri Filistin'e sokmama politikalarını vurguluyor.* **11**

MÜSLÜMAN OLAN
MACAR-LEH MÜLTECİLERİ MESELESİ
***Dr. Abdullah Saydam,** Osmanlı arşiv belgelerini kullanarak, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında ülkemize gelen bu Orta Avrupalı göçmenlerin öyküsünü anlatmakta.* **16**

ARABACI DÖBEL VE
İSTANBUL (1832)
***İlhan Pınar,** 163 yıl önce bir Alman gezginin İstanbul'u nasıl gördüğünü aktarıyor.* **22**

OYUNCULARI DEĞİŞSE DE
DEĞİŞMEYEN KONUSUYLA SÜREGELEN TİYATRO...
ATLI TRAMVAYDAN GÜNÜMÜZE
***Tunca Varış**'ın bundan 85 yıl önce İstanbul'daki toplu taşımacılık sorunlarının özünde nasıl hiç değişmeden süregeldiğini irdelemekte.* **28**

ATATÜRK PORTRELİ POSTA PULLARIMIZ
***Salih M. Kuyaş,** 1931-1955 arasında basılan sekiz pul serisinin öyküsünü pulbilim açısından ayrıntılarıyla ortaya koyuyor.* **32**

GREKO-ROMEN USULDE BESLENMENİN TARİHÇESİ

Kemal Kozanoğlu, *iki bin yıl öncesinin Akdeniz mutfağı hakkında derlediği bilgileri bizimle paylaşmakta.* 36

CUMHURİYET DÖNEMİNİN İLK LİRİK SAHNE ESERİ
ÖZSOY OPERASI

Emre Yalçın*'ın hazırladığı bu yazı, 1934'te Rıza Şah Pehlevi onuruna sahnelenen ilk yerli operamızın hem hikâyesini anlatıyor, hem de metnini veriyor.* 41

TAHTACILAR: KİMDİR VE KÖKENLERİ NEREDEN GELİR? - I

Dr. İsmail Engin, *bu etnik /dinsel topluluğun kökenine ilişkin savları karşılaştırmalı olarak incelemekte.* 48

MÜTAREKE YILLARINDA PARTİ OLARAK KURULDUĞU VARSAYILAN BİR HEYET:
SOSYALİST BİRLİĞİ

Niyazi Karaca*'nın Türkiye'de solun tarihine ilişkin bir belirsizliği aydınlatan notu.* 51

BİR İSTANBUL ARMAĞANI

Gültekin Emre, *yine bize Almanların yayımladığı resimli bir kitapçığı tanıtmakta.* 52

SABETAYCILIK VE MASONLUK

Ilgaz Zorlu, *Masonluk-"Dönmelik" ilişkisini tartışıyor.* 55

MÜNZEVİLİKTEN GAZİLİĞE: GEYİKLİ BABA
OSMANLI MENÂKIBNÂMELERİNDEN BİR KESİT

Marcus Könbach*'ın Türk tasavvuf tarihine ilişkin bir incelemesinin Yüksel Ersan tarafından yapılan çevirisi.* 57

TÜRKİYE ÜSTÜNE YENİ İNGİLİZCE KİTAPLAR-III

Andrew Mango*'nun ilk iki bölümü geçen aylarda yayımlanan toplu değerlendirmesinin son bölümü.* 60

TARİH VAKFI'NDAN HABERLER 65

اقدام

Her gün neşr olunur. Siyasî ve ilmî gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Bâbıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taallûk eden âsâr-ı kalemiye maateşekkür derc olunur. Ücret-i ilânat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

ARALIK 1895

DERLEYEN
AYŞE ŞEN

MÜLÂHAZA
Islah ve Tebdîl-i Hurûf
Doğru Deyişle İslâm Alfabesi'nin Değiştirilmesi

Tarih-i medeniyyete vâkıf olanlar hurûfun suret-i vaz' ve ıslahı hakkında velev mücmelen olsun (kısaca bile olsa) bir fikir hâsıl edebilmişlerdir.

Şu makalemizde küre-i arz üzerinde ma'rûf ve mütedâvil olan (kullanılan) elifbâlar hakkında bast-ı malûmâta (uzun uzadıya malûmâta) lüzum yoktur. Fakat arasıra tecedddüd eden hurûf-i Osmaniyye ve tabir-i sahihi ile elifbâ-yi İslâmiyyenin tebdil ve ıslahı zihinleri ve matbuat sütunlarını işgal etmektedir.

Bir elifbâyı terkib eden harfler eşkâl ve edâ-yi esvât nokta-i nazarından iki surette tedkik edilmelidir. Eşkâl-i hurûf ne kadar basit, yazılması, birbirinden ayırd edilmesi ne derece kolay olursa o kadar faideli olur. Elifbâyı terkib eden hurûfun yazacağı lisanda mevcut bulunan mahârici edâya kabiliyetli bulunması da şarttır.

Hurûf-i Arabiyye sadr-ı İslâmda hatt-ı kûfîden ibaret iken ibtidâ hüccâcın sun' (etki) ve emriyle nokta ve harekeler ilâve edilmiş ve sonra da İbn Mukle [Abbasî veziri] veya Kuvvet-i Mu'tasımî [Son Bağdat Abbasi halifesi] tarafından hatt-ı kûfî büsbütün değiştirilip ortaya nesih, ta'lik, divânî, gubâr (hatt-ı gubarî), şikest, rık'a, reyhânî gibi her birisi birbirinden ayrı ve kûfîden heman külliyen başka yazılar meydan almıştır.

Muahharen İrânîlerin Arabîyi kabule mecburiyetleri hasebiyle Arapçada bulunmayıp Farisîde bulunan esvâtı edâ için (P, Ç, J) harfleri ile kaf-ı Farisî elifbâya ilâve edilmiştir.

İşte görülüyor ki bugün bildiğimiz hurûf-i Arabiyyeye Arapçada bulunmayan esvâta delâlet eden harfler ilâvesi ve şekillerinin kolayca yazılabilmesi suretleriyle vaz'-ı kadiminden heman kâmilen ayrılmıştır.

Buna şu ta'dilât ve ilâvât terakki mukteziyâtındandır. Ulûm ve fünûn-i Arabiyyenin Şarkta şüyûu (yayılması) birçok şeyleri değiştirdiği gibi elde bulunan elifbâmızın da ıslah ve tebdîli fikrini tevlîd etmiştir (doğurmuştur)...

(27 Kânun-i evvel 1895)

ŞÜÛNÂT
Vukuat-ı Zabıta ve Havadis-i Müteferrika
Hekim Süsü

Tophane'de Ekmekçibaşı mahallesinde sâkin Trabzonlu Fatma hanımın oğlu Hasan hastalanmasına mebnî Karabaş mahallesinde sâkin olup kendisine tabip süsü veren Bakkaloğlu Ahmet nâmında bir şahıs mezbureyi iğfâl ederek oğlunu tedavî edeceğinden bahisle muâlece tertibiyle vakt-i muayyeninde hastaya verilmesini tenbih eder. Mezbure de o yolda hareket ettiği halde merkum Hasan'ın hastalığı kesb-i şiddet ederek nihayet vefat etmiş olduğundan mutetabbib (hekimlik taslayan) hakkında ikâme-i da'vâ olunmuştur...

(5 Kânun-i evvel 1895)

Vatandaş Türkçe Öğren

Bilcümle mekâtib-i ecnebiyyede lisan-ı Osmanînin tahsili muktezâ-i irade-i seniyye-i cenâb-ı şehinşahî cümlesinden bulunduğu cihetle bundan böyle taşra mekâtib-i ecnebiyyeleri lisan-ı Osmanî muallimlerinin maaşâtı Maarif bütçesinden tesviyesiyle talebe-i ecnebiyyenin Türkçe lisanında tevsî-i malûmât etmelerine itina edilmesi ve mekâtib-i idadiyyeye namzet olanlar hakkında teshilât-ı lâzıma irâc olunması meclis-i hâss-ı vükelâca (kabine toplantısınca) bi't-tezekkür kararlaştırılmış ve ol vechile Maarif Nezaret-i celilesine iş'ar-ı keyfiyyet edilmiş olduğu mesmû'dur...

(6 Kânun-i evvel 1895)

Bürokraside İç Çekişmeler

Büyük ve küçük kâffe-i memurîn ve müstahdemin kanun ve nizamı dairesinde vezâif-i me'mûrelerini hüsn-i icraya mecbur ve memur olduklarından her yerde bu yolda hareket olunmak lâzım gelirken bazı mahallerde telgraf ve posta memurları miyânında bir ihtilâf vâkî

olarak yek-diğeri aleyhinde şikâyete kıyam ve bu münasebetle işleri sekte-dâr etmekte ve baş müdür ve müfettiş gibi büyük memurların bazı maiyet memurlarına muâmele-i bârda (ağır muâmelede) da bulundukları istihbar kılınmakta olduğundan ba'de-mâ büyük ve küçük kaffe-i memurîn ve müstahdeminin elbirliğiyle ifâ-yi hüsn-i hıdmete ikdam ve gayret ve âmirler tarafından alâ-merâtibihim (rütbelerine, derecelerine göre) memurîn ve hademeye munsif-âne (insafla) ve memurların dahi usul ve kaideye muvâfık olarak âmirleri tarafından verilecek evâmir (emirler) ve tenbihata karşı mutî-âne harekette devam ile gâyetül-kelâm âmir ile memur beyninde her nev'tezad ve şikâyet vukûunun men'-i küllisi maksadının husûlüne ve şu kadar ki mugayir-i rızâ-yi hal (isteğe aykırı hal) ve harekette bulunanlar hakkında muâmelât-ı lâzıma ve kanuniyyenin ifâsı için o misillû hareket ve seyyiâtı (fenalıkları) neden ibaret ise anında şâibe-i agrâzdan (maksatlı kusurlardan) hâlî olarak esbâb-ı sübûtiyyesiyle (kanıtlayıcı sebepleriyle) iş'âr ve ihbarına ez-ser-i nev' (yeni baştan) dikkat ve hilâf-ı hareketten mücânebet olunmasına (sakınılmasına) dair bilcümle baş müdirâna tebligât-ı lâzıma ifâsı Telgraf ve Posta Nezaret-i aliyyesince taht-ı karara alınmış ve icabı der-dest-i icrâ bulunmuştur...

(9 Kânun-i evvel 1895)

Cinayet mi? Taaffüf mü?
İffet koruma mı?)

Bursa'dan Konstantinopolis Gazetesine iş'âr olunduğuna nazaran Susgurluk nâm karyede Rum delikanlılarından biri işret ettikten sonra hanesine avdet eylediği sırada akrabasından dört kız arasında bulunduğunu görerek bunlara tasallut etmeye karar verir ve maksadına cebren muvaffak olmak için silâha dahi davranmış ise de kızlar bu şerirden (kötülükten) yakalarını kurtarmak üzere kendisine en sevgili görünen yanına sokulmuş ve herifi büsbütün sarhoş etmek fikriyle sık sık içki verip tam sarhoş sızdığı zaman evvelden hazırlamış oldukları kaynar suyu herifin üstüne dökmüşler ve bununla da kanaat etmeyerek birisi göğsüne bir kama saplayıp herifi bir daha ayılmamak üzere uyutmuşlardır.

Vak'adan haberdar olan polis kızları bi't-tevkif cihet-i adliyyeye teslim etmiştir...

(17 Kânun-i evvel 1895)

MUSAHABE
Kadın Mektupları "Yirmi sekiz gün"
Bir Kadından Kocasına
Osmanlıya Örnek Olsun!

Oh, azizim, bilsen ne kadar mükedderim! Hizmetçi kızla yalnız başıma evde can sıkıntısından çatlıyorum. O derece üzülüyorum. Ya sen gideli henüz iki gün olduğunu düşününce! Müddet-i iftirakın bitmesine daha yirmi altı, yolda geçen vakti de hesaba katarsak yirmi yedi gün bulunduğunu hatırıma getirdikçe fenalaşıyorum. Hakikaten kimsede insaf kalmamış. Böyle izdivacın üçüncü ayında bir zevci haremînden ayırmak lâyık mıdır? Şimdi orada kalmakta, mülâzımlık etmeye liyakatları olmayan adamların maiyetinde bulunmaktasın. Britanya'da validenle beraber iken bu hizmeti ifâ edeydin ne ise, Paris'e geldikten evlendikten sonra şu fırkat bana hem garip, hem ağır geliyor.

Odadaki uzun sandalyeyi biliyorsun değil mi? Azizim. İşte o da o sandalye de sıkılmaya başladı. Izdırabını bana anlattı. Dün öğleden sonra başbaşa verdik hep seni konuştuk. Bu sandalyeye baktıkça hem ağlayacağım hem güleceğim geliyor.

Arkadaşın Simon beni görmeye geldi. Sen ona müddet-i gaybûbetinde ara sıra gelip beni görmesini, kalemin ahvâlinden malûmat vermesini tenbih etmişsin. Bu genç pek ziyade nezaket gösterdi. Hakikaten halûk (insaniyetli) imiş. Fakat o kalem, memuriyet, meşâgil havadisi bana tesir etti. Seni şu henüz başlayan meftûn-ânemizi hatırladım, ağladım, pek çok ağladım. Artık sık sık gelsin. Bu birinci ziyareti kendisi için hoş olmadı. Allaha ısmarladık. Azizim muhibb-i mahbûbum. Refikacığımız iştiyak ile gözlerinden bûs eder. Bari rüyada olsun seni görebilmek için uyumaya gidiyorum... (1 Kânun-i evvel 1895)

İLÂNLAR
Yabancı Sirkler
Hayvanat Kumpanyası

Şehzâdebaşında Vezneciler Tiyatrosunda mösyö Jorj Aleksiadi Afrika'dan getirdiği arslanlara şayan-ı hayret surette envâ' hünerler icra ettirmektedir.

Mumâileyh şehrimizde on gün ikâmet edeceğinden her gün saat beşte, sekizde ve her gece saat üçte oyun vereceği erbâb-ı meraka ilân olunur...

(8 Kânun-i evvel 1895)

At Canbazı

Beyoğlunda Halep çarşısında vâki at canbazhânesinde 53 artist ve 22 bargir ile Cuma ve Pazar günleri saat altıda ve her gece saat üçte icrâ-yi lû'biyât olunacaktır...

(8 Kânun-i evvel 1895)

Nev-İcad Hayal Tiyatrosu
Karagöz

Üsküdar'da Boyacı sokağında vâki tiyatroda Hayali Kâtip Salih efendi marifetiyle bu gece Karagöz'ün divâneliği. Gülünçlü oyun, 5 perde. Her Cuma, Pazar geceleri lu'biyât icrâ olunacak ve kemani Tahsin efendinin ince saz takımı icrâ-yi ahenk edecektir...

(8 Kânun-i evvel 1895)

Selânik'te Olimpos
Bira Fabrikası
Alkolsüz Değil, Herhalde

1894 senesinde Viyana ve Venedik umumî sergilerinde altın ve gümüş madalyalar ile nişânc-i iftihara nâil olmuştur. Memâlik-i Osmaniyyenin en büyük bira fabrikası olup son ihtirââta muvâfık bir tarzda vücûda getirilmiştir. Çıkarılan bira Moblı (?) biralarının aynıdır.

Galata'da Botel civarında suret-i mahsusada tedarik edilen buzlu depozitosunda fıçı ve şişe ile gayet ehven olarak satılmakta olduğu gibi suret-i müteferrikada olarak:

Beyoğlunda tepebaşı bahçesi karşısında Şanzelize birahânesinde dört yol ağzında Dimitro Foplo biraderlerin ve Galatasaray civarında Papi'nin bakkaliye mağazalarında ve meşhur şekerci mösyö Löbonun dükkânında, İstanbul'da Düyûn-i umumiyye Dairesi karşısında Şark Birahânesinde ve mahall-i sâirede sarf ve füruht olunur...

(10 Kânun-i evvel 1895)

SOVYET KULAKLIĞINDAN ALMAN KAMPLARINA KIRIMLI KANTAKUZ AİLESİNİN SÜRGÜNÜ

İNAYET KANTAKUZ'LA GÖRÜŞME

HAMİDE KOYUKAN

Geçen yıl çok popüler olan *Schindler'in Listesi* filmi Ankara'da yaşayan İnayet Hanım'ı herkesten çok ilgilendirmiş ve duygulandırmıştı. İnayet Hanım, filmde gösterilen, Yahudilerin geçtiği dezenfekte odasından geçmiş, ancak onlar gibi insan yakan fırınlara değil, çalışma kampına gitmiş, Kırımlı bir çocuktu...

Öykü Kırım'da Salgırkiyat Köyü'nde başlıyor. Bu köy Sarabur ile Simferopol arasında Büyükonlar bölgesindedir ve İnayet Hanım'ın babası Seyitşah Kantakuz bu köyün sahibidir. Sovyet rejimi "kulak"ların, kendi dilleriyle mirza-bey olanların Sibirya'ya sürgün edilmesine karar vermiştir.

KIRIMLI SOYLULAR

İnayet Hanım'ın soyu Kırım aristokrasisindendir. Baba Seyitşah serfleriyle, tarım makineleri, sürüleriyle birlikte köye, büyük bir un fabrikasına sahiptir. Soyluluğu Rus Çarlığı zamanında da resmen kabul edilmiş bir ailedendir. İnayet Hanım'ın deyişiyle kendisinin nimetlerinden hiçbir zaman yararlanamadığı, adil denemeyecek bir zenginlik...

İnayet Kantakuz

Seyitşah iyi eğitim görmüş, Arapça ve Rusça okur-yazar ve ara sıra kızlarına keyiflenmeleri için ustalıkla piyano çalardı. I. Dünya Savaşı'nda Karpatlar'da (Galiçya cephesi) savaşmış, savaş sonunda sosyalizm gelince, ağabey Selamet sosyalizmin onlara yaşam hakkı vermeyeceğini söyleyerek Türkiye'ye göçmeyi önermişse de Seyitşah mal varlığını yitirmeye razı, yurdundan ayrı düşmek istememiştir. Selamet 1918'de Türkiye'ye göç eder; Seyitşah, 1920'de Müftüzade ailesinden Suade Hanım'la evlenir. Müftüzadeler soylu ve şehirli bir ailedir. Çar Nikola Karadeniz'e yazlığına giderken, ailece evlerinde konuk olur, dönüşte gene Müftüzadelere misafir olmadan geçmezmiş. Aile önce kızlarını "çiftçi" Seyitşah'a vermek istemez, sonunda ısrar üzerine evlilik gerçekleşir ve iki dadısıyla çiftliğe gelin gelen Suade'nin dört kızı (Hatice-1921, Zeynep-1923, İnayet-1925, Saadet-1928) olur.

Suade 1929'da tifüsten öldü. Seyitşah 1930'da Atiye ile evlendi. Bu yıla kadar aile eski düzen yaşamını sürdürür. NKVD'nin sık sık eve uğramaya başlamasıyla Seyitşah için yaşam zorlaşır. Doğal olarak düzen karşıtları olarak görüldüklerinden her davranışları kuşkuyla karşılanmakta, baba sık sık alınıp götürülmekte, sorgulanmakta, geceyi "ev dışında" geçirmek zorunda kalmaktadır.

KULAK SÜRGÜNÜ

Seyitşah, soyadı Kantakuz'u değiştirmeyi reddetmiş, böylece rejim açısından simgesel olarak eski düzenle bağını ve burdaki konumunu savunmakla suçlanmıştır. Komşu ve akrabalardan soyadlarını değiştirenlerin sürgün edilmeyişi de bunu göstermektedir. NKVD'nin evin büyük salonunda piyano üstünde mal dökümü çıkarmasından sonra mobilyalar açık artırmaya çıkarılır, tarım aletleri, sürüler kamulaştırılır ve birkaç gün sonra da sürgün kararı gelir. Bu, ulusal değil sınıfsal sürgündür. Komşu kulak Ruslardan da sürgüne gidenler vardır. Kulaklar kolhoz içinde ikamet edemeyecektir. Aile evin önünde toplanır. Anne çocuklara iki kat elbise giydirmiştir. Askerler ikinci katları çıkartırırlar, İnayet Hanım'a göre bu, 5 yaş için tek kat çocuk elbisesi bir işe yaramayacağına göre kamulaştırma değil, eziyettir. Babanın ailesi için bir kenara gizlediği bir torba una da el konur.

Sibirya yolunda ailenin kaderi değişir. Sevenleri aileyi kaçırmanın yolunu bulmuşlardır. Tren değiştirilerek Kafkaslara gidilir ve kaçak yaşam başlar. Çerkezistan'da Krasnodar'da tutunamazlar, Kırımlı göçmenlerin bulunduğu Kuba'ya geçerler. Burda Kırımlılar Seyitşah'a iş bulur. Künk imalathanesinde ayaklarıyla harç yoğurur. Yanındaki ufak tefek eşyayı satarak tütün satın alır ve bunlardan sigara yapıp satmaya başlar. 1930'un sonuna doğru Kuba'ya 2-3 km uzaklıktaki sovhozda iş bulur. Sovhozda bir çok rejim muhalifi de vardır. Sovhozda ve Kafkaslarda yaşam koşulları çok ağırdır. Açlık vardır. En büyüğü 9, en küçüğü 5 yaşındaki üç kız kardeş (1931'de aileye yeni bir bebek, Dilara da katılmıştır), her gün 3 km uzaklıktaki yemekhaneden ailenin yemeğini taşımak zorundadırlar. İki abla yemek kazanını sopa-

ya geçirerek taşırken, İnayet ekmekleri koltuk altına sıkıştırır. Bir gün bir kadın, İnayet'in koltuğu altından ekmeği koparıp alır. Peşinden koşup ağlar ve yalvarırlar ancak ekmek gitmiştir.

Seyitşah birkaç ay sonra yönetimce çağrılıp Kantakuzlardan olup olmadığı sorulur. O çekinerek olumlu cevap verir. Bundan sonra maaşı düşürülecek, ancak yiyeceklerinde de düzelme olacaktır! Seyitşah tifüs olduğunda hastalık çok ağır seyrettiğinden dostlar Kırım'a dönmesinin daha iyi olacağını söylerler. 1933'te Kırım'a dönülür. Seyitşah küçük çekmeceler, valizler, oyuncaklar, masa ve sandalyeler yapıp çevre köylerde satmaya başlar. Bir süre de bir dostunun ricasıyla başladığı ev yapımını sürdürür. 1935'te Bahçesaray yakınında bir elektrik santralında teknisyen olarak iş bulur. Amcanın Türkiye'den gönderdiği birkaç altın sorun yaratır. Seyitşah sorgulanır ve çevresi ona Kırım'ı terk etmesini önerir. 1937'de Kalay'da, Moldavya Gvardiya Sovhozu'nda teknisyen olarak çalışmaya başlar.

Seyitşah, kayınvalidesi, eşi Suade ve çocukları Hatice, İnayet, Zeynep.

İki büyük kız, Hatice ve Zeynep Kırım, Simferopol'da öğrenimlerini sürdürmektedirler. Büyük kız Hatice liseden mezun olmuştur. Üniversitede öğrenimine devam etmek isteyen Hatice, babasına dileği yolunda baskı yapar. Üniversiteye gidebilmenin koşulu ailesini reddetmektir. Üniversite öğrencisi olmak, komsomol olmak, sonra partiye alınmak demektir. Babanın bütün bunları ileri sürüp karşı çıkmasına karşın okuma sevgisi ağır basar. Sonunda ailenin reddine ilişkin kâğıtlar hazırlanır, abla yatılı okula Batum'a gider.

Abla yaz tatiline geldiğinde evin duvarlarına Lenin ve Stalin'in resimlerini asmakta, ev içinde tartışmalar olmaktadır. Zeynep muhasebeci olur, İnayet ortaokula gitmektedir. 1942'de Kırım'ın Alman işgaline uğramasıyla yaşamları yeniden değişecektir.

ALMAN İŞGALİ

Kırım'da korkunç bir kıtlık vardır. Seyitşah yıkılmış olan un fabrikasını tamir ederek çalıştırmaya başlar. Ancak Almanlar evi karargâh olarak seçerler. Aile tek odaya sığınmak zorunda bırakılmıştır. Baba sarhoş askerlerden artık büyümekte olan kızlarını kollamak sıkıntısı içindedir. Bir zaman sonra Alman işgali tamamlanır, her şey yeni bir düzene kavuşmuş, savaş bitmiş gibiyken Alman düzeni kendisini göstermeye başlar. Yahudiler toplanmakta, kendilerine kazdırılan mezarların başında kurşuna dizilmektedir. Karayim Yahudilerine fazla dokunulmaz, onlar aslen Türkken Yahudi olmuşlardır (!) ancak Çingeneler affedilmez; gene de kimsenin yaşam güvencesi yoktur. Bir Alman subay öldürülünce rastgele seçilen elli kişi kurşuna dizilerek misilleme yapılır. Çatışmalar gene yoğunlaşmaya başlamıştır.

Almanlar esir kamplarına koyduklarını çok zor koşullarda yaşatmakta, onları açlık ve hastalıktan ölmek veya Alman ordusuna gönüllü katılıp Sovyetler'e karşı savaşmak seçeneğiyle karşı karşıya bırakmaktadırlar. Kafkas gönüllülerinden bazı Gürcüler de karargâha dönüştürülmüş eve gelir.

Bir gün uzun zamandır kendisinden haber alınamayan Hatice iki kişi ile birlikte değirmene gelir.

KANTAKUZENLER

Kantakuzenler (Cantacuzino) Bizans ve Romanya tarihinde önemli kişiler yetiştirmiş bir ailenin adıdır. Orhan Gazi'ye gelin veren bir Bizans imparatoru ve Mora beyleri yetiştiren aile Osmanlıların Eflak Beyliğini de 17. yüzyılda elinde tutmuştur. 1820 yılında Çarlıktan alınan aristokratlık belgesinde Kırımlı Kantakuzların atasının, Moldavya eski knezlerinden Kırım'a gelerek Müslüman olup Şahin Bey adını alan kişi olduğu belirtilmektedir. Çarlığın verdiği belgeden ailenin Kırım Hanlığı'nda hanecibaşılık, balcıbaşılık, nuraldınlık (gizli işler müsteşarlığı) yaptığı ve Hanlar tarafından maaşa bağlandıkları gibi Osmanlı padişahlarından da maaş aldıkları anlaşılmaktadır. En eskisi 1148 (1735-36) tarihli olan dört Osmanlı fermanı da aileye maaş bağlandığını doğrulamaktadır. Bizans aristokrasisine mensup kökleri yaklaşık yedi yüz yıl geriye giden ailenin Kırım'a ihracından ve Müslüman olduktan sonra "mirza"lığı sürdürmesi ilginçtir.

Direnişçi partizanlara katılmak üzere altı ay eğitilmiş ve iki arkadaşıyla birlikte paraşütle gizlice Kırım'a indirilmiştir. Ailesine durumu anlatır ve Alman işgaline karşı direnişe katılmalarını ister. Hatice'nin atlı araba isteğini Seyitşah reddeder. Tartışmalar sonucu Hatice ile okul yıllarında partiye katılmış olan Zeynep bütün silahları, radyo vericilerini bir ağacın altına gömerek saklarlar. Hatice değirmende saklanır.

Zeynep Simferopol'a giderek Sovyet yetkililerine durumu bildirir. Dönüş yolunda teyzesi Mominet'te kalır. Sabah Tatar polisi onu yakalar ve Alman S. D. haberalma örgütüne teslim eder. Zeynep 25 gün hücrede tutularak sorguya çekilir. Sonuçta serbest bırakılır. Zeynep'in tutuklanışından 3 gün sonra, tesadüf değirmenin boşaltıldığı gün, Alman SS'ler gelerek Hatice'yi arar. Teslim olan Hatice Zeynep'in bulunduğu hapishaneye götürülür. Böylece bölgedeki 7 kişilik timin hepsi de yakalanmış olur. Hepsi kurşuna dizilecektir. İnfaz gününe kadar aynı hücrede tutulurlar. Almanya'dan başlarında ismi Heinrich Felix Schmid olan bir kumandanın bulunduğu özel bir araştırma heyeti gelir. Bir olasılık "Kantakuz" soyadından da etkilenmesiyle kumandan Hatice'nin ölüm cezasını ömür boyu hapse çevirir.

Sonunda Almanların Kırım'da kalamayacağı anlaşılır. Aile için ise tek yol kalmıştır; Almanlarla birlikte kaçmak. Yıllar süren sürgünlüğe karargâha dönüştürülen evle Alman işbirliği suçu da eklenmiştir. Almanya'nın işgücü açığı nedeniyle işçi yazılma önerisi birçok Kırımlıya tek kaçma yolu olarak görünür.

ÇALIŞMA KAMPLARINDA

Seyitşah, Kırım'ı terk etme kararını verince, 1943 yılında kızı Zeynep'i, Stalingrat sürgünlerinden İsa Karaşay'la ve İnayet'i uzun süredir kendisini istemekte olan, Borancı köyünden Rıfat Borancılı ile evlendirir. Rıfat iyi bir öğrenim görmüştür, iyi Arapça bilir, lise ve üniversitede matematik öğretmenliği yapmaktadır. Amatör bir tiyatro grubunda çalışmakta, çok iyi keman çalıp şarkı söylemektedir. İnayet Hanım'dan on üç yaş büyük kocası için Seyitşah "yarda izde işe yarar" demiştir. Evlendikten sadece 15 gün sonra da Kırım'ı terk etmek zorunda kalırlar.

Seyitşah kızları ve damatları ile kaçan Alman konvoyunun peşine takılır ve Almanları ikna ederek bir tekne ile Odesa'ya giderler. Böylece 150 kadar Kırımlı Almanya'da işçi kamplarına katılmak üzere Odesa'dan rüşvetle sağladıkları bir Romen gemisine binerler. Gemi ambarında üst üste yolculuk başlar. Almanların attıkları ekmeklerle açlık bastırılır. Bombardıman altında Köstence'ye çıkılır. Trenle Almanya'ya gidilecektir. Katarlarda çok kötü koşullarda süren yolculuk bombardımanlarla sık sık kesildiğinden ancak 3 ayda hedefe, Stuttgart'a 20 km mesafede bulunan Bietigheim kampına varılabilir.

Kampa geldiklerinde Yahudilerin sağ çıkamadığı tesislerde dezenfekte edilir ve tarım işçisi olarak çiftliklere dağıtılırlar. Burada iki-üç ay kaldıktan sonra tekrar trenle Leipzig'in 100 km güneydoğusundaki Erfurt'a gönderilirler. Çalışma kampında Alman ırkçılığının tüm kuralları işlemektedir. İşçiler yakalarına taktıkları kartla ırklarını göstermek zorundadırlar. Böylece nerelere gidebilecekleri, hangi dükkânlardan alışveriş edebilecekleri gözle ayırt edilmiş olur. Yanlarında Yahudilerin ölüm kampı ve esir kampları vardır. Her gün tarlaya giderken asılmış insanlar görürler. SS'lerin laf atmaları bir yana, idamla cezalandırılanlardan bazıları çalışma kampına gelmiş "işçi"lerdendir. Ancak Kırımlıların oluşturduğu komite Alman yetkililerle görüşerek onlar için kart takma zorunluluğunu kaldırtır.

Bombardımanlar yoğunlaşır. Sık sık ağaçlar altına sığınarak bombardımanın bitmesini beklerler. baba ciddi çalışmakta, çocuklarının itirazlarına karşı kaytarmanın ayıp olacağını söylemektedir. Çocuklarsa çalışmaya ara vermek için bombardıman uçaklarının gelmesini dilemektedirler. Bir gün uçaklardan biri düşer. Pilotun atladığını görür, yanına koşarlar. Bu Amerikalı bir zencidir. Cepleri sigara, çikolata, içkiyle doludur. Hemen üstündekiler yağmalanır. Dileklere bir de "Amerikan uçağı düşse" katılmıştır. Sekiz ay bu çiftlikte çalışırlar.

ALMANYA'DA MÜLTECİLİK

Almanya'nın yenileceği belli olmuştur. Devreye Berlin'de bulunan Kırımlılar örgütü girer. Avusturya'da Graz kentine gidilecektir. Bunun için tren bulmak gerekmektedir. Ulaşımda asker ve Almanların öncelik taşıdığı bir dönemde bu çok zordur. Aylar süren uğraştan sonra Graz'a varılır. İnayet Hanım hamiledir. İki ay sonra bombardıman altında herkes sığınaklara inmişken "tel gözlüklü bir doktor"un yardımıyla doğum gerçekleşir. Gece birden doktor sorar "aşağı inebilecek misin kızım?" Koluna girer ve birlikte sığınağa inerler. Sabah doğumhanenin uçmuş olduğunu görürler. Doğan çocuğa "Seyyar" adı verilir. Üç gün sonra örgütün öğütleriyle, yaklaşan Kızıl Ordu eline geçmemek için İsviçre'ye geçmek üzere Viyana'da toplanmak amacıyla yola çıkılır. Trenle, bombardıman altında, dört günde Viyana'ya ulaşılır. İnayet Hanım bir koltuğunun altında bebeğinin mamasını ısıtmaya çalışmakta, ötekinde bezlerini saklamaktadır. Günlerce altını açamadığı bebeğinin bezi ancak askerlerin elleri üstünde değiştirilebilir. Kendisi bu sırada 19 yaşında ve askerler de çocuktur...

Viyana'da yalnız dört duvar kalmış bir binada tren beklerler. Bombardımanlardan her yer yıkılmıştır, bebeğin altını asker battaniyelerinin altında değiştirdiği bir kıştır. Bu bekleyiş iki ay sürer. Sonunda bulunan treni de peronda üç gün beklerler. Yalnızca asker taşıyan, sivil olarak 90 Kırımlıdan başkası bulunmayan trenle yola çıkılır. 14 Şubat günü trende Rıfat Borancılı son vagondadır, sürekli şakalarla vagondakileri güldürmekte, yanından eksik etmediği kemanını çalmaktadır. Tren bombardımandan durmak zorunda kalır. Askerler inmiş uçaklara ateş açmaktadırlar. Zeynep kendisini dışarı atmıştır, annenin pencereden fırlattığı Seyyar'ı

havada yakalayıp yakınlardaki bir kulübeye sığınır. Rıfat hemen ölmüştür. Ağzından yaralanan Seyitşah Melk Hastanesi'ne götürülür ve 27 Şubat 1945'te gençliğinde savaş esiri olarak iki yıl kaldığı yerde ölür. Mezarları Avusturya Melkander Donan Belediye Mezarlığı'ndadır. İnayet Hanım 1976'da mezarları ziyarete gittiğinde, şaşkınlık içinde o zaman üç ayda aldıkları yolun beş saat tuttuğunu görmüştür.

Seyitşah ve Suade, Hatice ve Zeynep ile.

Ailenin geri kalanı Innsbruck yakınlarında Piller Kampı'na sığındı. Eski bir kışladan ibaret olan kampta yalnızca Kırımlılar vardı. Avusturya Alpleri sürekli bombardıman altındaydı. Bombardımanın çok şiddetli olduğu bir gün aile doğal bir çukura sığınmış, toprak ve moloza gömülmüşlerdi. Bombardıman bitince Seyyar'ın yanlarında olmadığını fark ettiler. Elleriyle kazdıkları yığının altından Seyyar'ı kırmızı yorganı sayesinde buldular.

İsviçre'ye geçmek için kalan tek çare dağı yürüyerek aşmaktır. Bu zorlu işe girişebilenler yola çıkarlar. İnayet Hanım o zamana kadar yanından ayırmadığı kocasının kemanını artık taşıyamayacağını düşünerek bir Kırımlıya verir. Ancak yürüyüş başarısızlıkla sonuçlanır. Kışın Alpler yürüyerek aşılamayacaktır. Bazıları donar, kalanlar Avusturya'da kaderlerini bekleyeceklerdir. Ruslar gelip bizi kesecek diye iki gün uyumadan beklerler, Amerikan askerleri gelir...

MÜTTEFİK KAMPINDA İKİ YIL

Artık Almanya'nın işgali başlamıştır. Tiroller'deki Amerikalıların yönettiği Landeck Kampı'na sığınırlar. Bu kampta iki yıl kalırlar. Açlık son aşamasına varmıştır. 500 m uzunluğunda barakalarda yan yana yatılmaktadır. Seyyar'ı geceleri İranlı öğrenciler, İspanyollar sallamaktadır. Bu kampta bulunan Ruslar ve Ukraynalılar Sovyetler Birliği'ne geri gönderilmeye başlanır. Kırımlılar arasında Amerikalıların Kırımlıları Sovyetler'e teslim ettiği ve teslim edilenlerin öldürüldüğü haberi yayılır. Kamp mayın ve elektrikli tellerle çevrilidir. Kamptan kaçmak isteyenlerden ölenler, Sovyetler'e iade edilmek istenenlerden intihar edenler olur. Fransız işgal bölgesinde kalmak Ruslara teslim edilmemek için çıkar yol olmuştur.

Fransız yönetimindeki gene Tirol'de bulunan Albertschwende Kampı'na sığınırlar. İşgal kuvvetlerinin kampı, tüm Orta Avrupa mülteci ve esirlerinin kaynaştığı çokuluslu bir yer halini almıştır. Sovyet temsilciler gelerek Kırımlıların kendi yurttaşları olduğunu, kendilerine verilmesi talebinde bulunurlar. Kırımlılar gitmek istemez. Kampın Fransız kumandanı da onların isteklerine uyar. Böylece Ruslar, Fransızlar ve Kırımlılar arasında kimlik oyunu başlar. Kırımlılar üstlerindeki Sovyetler'e ait bütün belgeleri yok ederler, sahte kimlikler yapılarak her biri Türkiye yurttaşı olur. İnayet Hanım ve ailesi Konya'ya amcanın yanına gelme arzusuyla kendilerini Konya doğumlu gösteren kimlikler edinirler. Ancak İnayet Hanım Rusça evlilik kâğıdı, doğum kâğıdı ve Almanca Seyyar Aliyev (Mirza soyadı kullanılmak istenmemiştir) adına doğum kâğıdını yok etmeye kıyamaz.

Ruslar yurttaşlarını almakta kararlıdır. Fransız kumandan geceleri eğitim programı uygulayarak Kırımlılara Ruslar geldiğinde nasıl davranacakları konusunda yardımcı olur. Kesinlikle Rusça konuşulmayacak ve Rusça anlamıyormuş gibi yapılacaktır. Bu sırada Almanca ve Fransızca çalışanlar çoğalır. Ruslar üç ay süreyle kampa gelir ve kimlik tespitine çalışırlar. Kırımlılar Rusça anlamaz gibi yaptıklarından içlerinden birinin çevirmenlik yapması gerekmektedir. Bu ağır sorumluluğu kabul etme cesaretini kampta sürekli dil çalışan ve halen Ankara'da yaşayan Zehra Hanım gösterir. Rusların tüm Kırımlıları önlerinden geçirip Rusça laf atmalarına karşın herkes rolünde başarılı olur ve sonunda Ruslar taleplerinden vazgeçerler.

Ancak Türkiye Kırımlıları almakta istekli değildir. Türkiye dışında ülkelere, Latin Amerika, Avustralya'ya gidenler olur. Türkiye'ye gitmek isteyen çoğunluk kampta beklemektedir. Bu dönemde Arap ülkelerinden iaşe yardımı gelir. Gelen Arap heyetinin karda gülüşüp oynaşmaları ve yuvarlanmalarına anlam veremezler, Ali Amca onlara ilk kez kar gördüklerini açıklar. Herkese belli sürelerle yiyecek paketleri verilmektedir. Bu paketlerle şehre inen kamp sakinleri takas yoluyla çok kârlı alış-

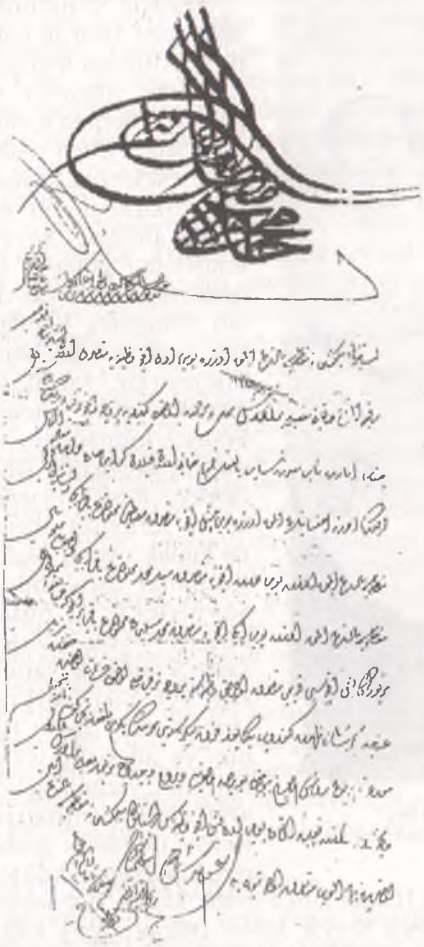

FERMAN

İnayet Hanım'ın dedelerinden Muslu Biraderes'e Osmanlılar tarafından bağlanmış maaşa (vazife) zam yapıldığına ilişkin ferman (1168/1754).

İstanbul Simkeşhane mukataası malından almak üzere yevmî on akçe vazifeye mutasarrıf olan işbu refi-i tevki-i refi'üs şan-ı hakanî Muslu Biradereş ve merhamet olmağla kendüye bir kaç akçe terakki verilmek ricasına cenab-ı imaret-meab saadet-nisab bi'l fiil Kırım Hanı olan Kaplan Giray Han dâmet mealiye iltimas eylemegin Edirne ihtisabından almak üzere yevmî beş akçeye mutasarrıf Mustafa mahlülünden baki iki ve İstanbul gümrüğü mukataası malından almak üzere yevmî dört akçeye mutasarrıf Seyyid Mehmed mahlülünden baki iki ve açık memliha mukataası malından almak üzere yevmî iki akçeye mutasarrıf Mehmed Süleyman mahlülünden baki bir akçe ki ceman tayin-i mahlub-i mezburların beş akçesi Kadîmî mutasarrıf olduğu vazifesine ber vech-i terakki zam olunmak ferman olmağın hakkında mezîd inayet-i padişahanem zuhura getirüp bin yüz kırk sekiz senesi Muharrem'inin yirmi dokuzuncu günü tarihiyle muvarrahı verilen ru'üs-ı hümâyûnum mucebince bu berat-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki mezbur Muslu Biradereş vech-i meşruh üzere tayin olunan yevmî on beş akçe vazifesi İstanbul Simkeşhane mukataası malından emin olanlar yedinden alıp mutasarrıf ola şöyle bilesiz alâmet-i şerife itimat kılasız tahriren el-yevmi'l-isneyn safer seman ve sittîn ve miete ve elf.

Kostantıniyye

Çevrimyazı: Ethem Coşkun

verişler yapmaktadırlar. Yiyeceğin karşılığı dükkândaki bütün yiyecek dışı mallara denk düşmektedir. Almanya'da yaşanan açlık ortamında bu paketler yaşamı çok kolaylaştırmıştır.

VE TÜRKİYE

Kırımlıların Birleşmiş Milletlere başvurusu üzerine, Birleşmiş Milletler Yardım ve Kalkınma Kuruluşu UNRRA'nın, kişi başına altı aylık geçim parası ve ev parası verme teklifiyle Türkiye onları almayı kabul eder. İki hafta Turin'de kaldıktan sonra trenle Napoli'ye gelip, birkaç gün sonra İstanbul gemisine binerler.

Savaşın bitmesiyle kaçmayı başaran Hatice sığındığı kampta tanıştığı Kızıl Ordu eski subaylarından Vasili Panarin'le evlenerek Fransa'ya yerleşmişti. Anne Atiye Hanım, Saadet ve kocası, Alman ordusuna katılıp Ruslara esir düşen ve kaçan, Tunus'da lejyoner olma düşüncesiyle geldiği Landeck Kampı'nda tanışıp Albertschwende Kampı'nda evlendiği Server Salgırlı, Zeynep ve kocası İsa, Dilara ve oğlu Seyyar'la İnayet Hanım, Konya'ya, 1918 göçmeni amca Selamet'in yanına gelirler. İnayet Hanım'ın 5 yaşında başlayan sürgün ve kaçak hayatı 1948'de 23 yaşında Türkiye'ye gelmesiyle son buldu.

İnayet Hanım, 1919'da amcası Selamet'le birlikte İstanbul'a gelen, Kırım'ın tanınmış ailelerinden olan Bilal Mansursky (Yenen) ile 1949'da evlendi. Bilal Bey Ankara'da Karpiç'te çalışıyordu ve Ankara'ya taşındılar. 22 Ekim 1950'de oğulları Kemal doğdu. Haziran 1951'de Bilal Bey, beyin tümöründen öldü. İnayet Hanım 1953'te Fazlı Arıkan'la evlendi. 1955'te kızları Melek doğdu. Fazlı Bey 1967'de akciğer kanserinden öldü.

İnayet Hanım'ın, "Karpiç Baba"nın barmeni Bilal Bey'den dinlediği tek parti devri Ankara'sının ileri gelenleri ile ilgili de birçok öyküsü var: ...Mebusların bir bölümü Ankara Palas'da kalmaktadır. Yabancı elçilere akşam yemeği verilecektir. Atatürk mebusların geceleri içdonu ve entariyle dolaştıklarını bildiğinden Sümerbark'tan pijama diktirmelerini ister. Yemek akşamı otele geldiğinde, mebusların pijamalarını giymiş, yemek salonunda hazır bekleştiklerini görür!

İnayet Hanım yaşam dolu ve sevginin değerini çok iyi biliyor, ancak hâlâ trene binmek istemiyor. Şimdi 6 torun sahibi ve 27 yıldır Ankara'da aynı evde oturuyor; yaşadığı savaştan, sürüklendiği onca ülkeden, geçirdiği üç evlilikten sonra, ömrü boyunca yerleşiklik bilmediğini, kendisini bu evin yaşlandırdığını söylüyor: "Ben hiçbir yerde bu kadar uzun süre kalmadım ki..." ■

"SİLİVRİ FACİASI" ÜZERİNE

DR. ESRA DANACIOĞLU

Toplumsal Tarih dergisinin Ağustos 1995 sayısındaki "Silivri Faciası; II. Dünya Savaşı'nda bir Yahudi Gemisi'nin Silivri'de Karaya Vurup parçalanışı'nın Acıklı Öyküsü" (s. 38-40) yazısı üzerine hem yazıdaki birtakım yanlışları düzeltme ve hem de ek bilgiler verme ihtiyacı hissettim. Bu küçük makale böyle bir düşünce ile kaleme alındı.

Önce makaledeki yanlış ve eksiklere değinmek istiyorum. Makaledeki hataları iki ana grupta toplamak mümkün. İlki değerlendirme hataları, ikincisi ise olayın detaylarındaki yanlışlar. Değerlendirme hatasının en vahimi Almanların bu konudaki politikalarına dairdir. Yazar, Almanların Türkiye'ye ulaşan Yahudileri geri istediklerini, verilmemelerini savaş nedeni saydıklarını şu cümlelerle belirtiyor: "Ömrü harplerde geçmiş, harbin ne olduğunu bilen Rahmetli İsmet İnönü zamanın cumhurbaşkanıdır. Bu harbi barış içinde geçirip memlekete bir zarar gelmemesi için çırpınmaktadır. Almanlar İnönü'den atalarının yapmadığı bir işi yapmalarını istiyorlar, Yahudilerin sığınmalarına müsaade etmemesi, onları geri göndermeleri için sıkıştırıyorlar, bunun aksini yapmanın bir harp sebebi olabileceğini söyleyip açıkça tehdit ediyorlardı." (s. 38-39) Almanlar Salvador Gemisi'ni mi geri istemişlerdir? Salvador Bulgaristan'ın Varna Limanı'ndan kalkmıştır, Bulgaristan Alman işgali altında değildir. Almanlar hangi münasebetle yolcuları geri istemişlerdir. Kendisinin bildiği -ve kimsenin bilmediği- Almanların böyle bir talebinin olduğu başka olaylar mı mevcuttur? Yahudilerin II. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında kaçak olarak Filistin'e göçüşleriyle ilgili zengin bir literatür mevcuttur. Ancak böylesi bir bilgiye bu literatürde rastlanmamaktadır. Muhtemelen bu yorum sayın yazarın öyle olduğunu sanmasından ileri gelmiştir. Salvador sorununun kaynağı olan İngiliz politikasına ise Dr. Kozanoğlu atıfta bulunmakta: İngilizlerin "...Yahudilerin İsrail'e gitmelerine, Araplarla araları açılır düşüncesiyle..." mani olduklarını, "...Yahudi gemilerini yakalayıp ya Kıbrıs'a veya Hint Okyanusu'nda bir adaya götürüp bıraktıklarını" söylemektedir (s. 39). Dr. Kozanoğlu'nun aktardığına göre bu şartlar altında "Bunların göz göre göre ölmelerine razı olamayan İnönü, gemilerin bakımı veya tamiri bahanesiyle bu gemileri 6 aya kadar İstanbul'da tutabiliyordu." (s. 39) Alman ve İngiliz politikalarına daha sonra değineceğim, konunun merkezinde oldukları için. Türkiye'nin sayın Kozanoğlu'nun öyle olduğunu sandığı politikasına gelince; Yahudilerin "göz göre göre ölmelerine mani olmak için" alıkonan Yahudi taşıyan gemi/gemiler saptaması da literatürde bulunmamaktadır. Bilinen tek (zorunlu!) alıkoyma olayı Struma'dır. Struma karantina koşullarında ve yolcuların karaya çıkmaya çalışmalarını engellemek için asker kordonunda 7.12.1941-22.2.1942 tarihleri arasında İstanbul Boğazı'nda tutulmuş, daha sonra ise -motorunun bozuk olduğu bile bile-çekilerek Karadeniz'e çıkarılmış ve 23 Şubat gecesi muhtemelen bir kaza sonucu olarak Sovyet denizaltıları tarafından batırılmıştır. Bu politikanın göz görmeye görmeye ölüme yollama politikası olduğunu belirtmeme herhalde gerek yok.

İkinci grupsa, bizzat olayın kendisine dair hatalardır demiştim. Dr. Kozanoğlu'na göre Salvador Gemisi İstanbul açıklarında 2 veya 4 ay kadar bekletilmiştir. Günlerden bir gün gemiyi "o güne kadar görülmemiş bir fırtına sürüklemeye başlamış" sonra karaya oturmuş ve batmıştır.

Salvador Gemisi'nin batışı, Yahudi tarihi için özel önemdedir. Türkiye'nin kaçak Yahudi mülteci taşıyan gemilere yönelik politikasını değiştirmesine neden olmuştur. Salvador faciasının gerisinde Alman zulmünden öteye, İngiltere'nin 1933'ten itibaren Avrupa'nın gündemine oturan Yahudi sorununa yönelik gayri insani politikası vardır.

II. Dünya Savaşı'nda Avrupa Yahudilerinin başına gelenler başlı başına tarihte benzeri olmayan bir trajedidir. Biricikliği şundan kaynaklanır; bir insan topluluğu, ideolojik konumlanışını ve mücadele alanını o insan topluluğunun önce toplum dışına itilmesi, daha sonra mevcut çoğunluğun o insan topluluğundan "arındırılması", "temizlenmesi" üzerine kurmuş paranoid bir siyasi hareket tarafından sistematik bir biçimde, teknolojik bir donanımla yok edilmiştir. En az onun kadar trajik olan bu insan topluluğunun söz konusu soykırımdan umutsuz kaçış çabalarıdır. Bu çabalar uluslararası, ulusal veya bölgesel politikalar, çıkarlar, manevralar ve yer yer de Yahudi aleyhtarı duygular girdabında kaybolup gitmiştir. Şu kadarını belirtmek istiyorum: Polonya'daki imha kamplarından müttefiklerin ha-

Filistin'e kaçak Yahudi taşıyan bir tekne
Fotoğraflar: Central Zionist Archive (Kudüs) fotoğraf koleksiyonundan

berdar olduğu ve muhtemel bir karşı çıkarma hesaplarının yapıldığı 1943-1944'te bile Avrupa Yahudilerinin kurtarılması gibi bir kavramın müttefiklerin acendalarında yeri yoktur. 400.000 Macar Yahudisi Budapeşte'den, 1944 ilkbaharında müttefiklerin neredeyse gözlerinin önünde, dilerlerse ulaşabilecekleri bir mesafede, Polonya'ya, gaz odalarında imhaya yollanmıştır. Müttefikler için savaş -Hitler, Yahudilerin dünya egemenliğini sürdürebilmek için tezgâhladıkları bir savaş olduğunu iddia ededursun- işte çok bilinen çok cepheli, taraflı savaşlardan biridir, savaş stratejilerine, müttefiklerin kendi aralarındaki dengelere göre doğru olan ne ise -nereden çıkarma yapmak meselâ,- o yapılacaktır, yapılmıştır.

İNGİLİZ VE ALMAN POLİTİKALARI

Nazizmi bir faşist ideoloji olarak tipik kılan şey (örneğin çağdaşı ve müttefiki İtalyan faşizminden ayıran) Yahudi aleyhtarlığının fikir ve eylem dünyasındaki merkezi konumudur. Nazizm, kendisini karşıtı olarak tanımladığı ve kendi var oluş çatısını onunla mücadelede kurduğu her şeyi Yahudilerin bizzat varlığında cismanileştirdi. Nazizm anti-kapitalistti, ancak kapitalizmi temsil eden, özünü oluşturan bir sınıf veya bir üretim biçimi olmaktan öteye Yahudilerdi. Nazizm anti-komünistti, Yahudiler aynı zamanda onu da temsil ediyorlardı. Sovyetlerin Almanya içindeki 5. koluydular. Öte yandan Yahudiler, Cermen ulusunu, daha da ötesi, onun temelinde olduğu Avrupa uygarlığını ahlaki, kültürel, biyolojik ve hatta estetik olarak bozan, kemiren arızî, şeytani, virütik bir topluluktu. İçlerinde oldukları kültürleri sinsice ele geçirmekte, çürütmekteydiler vs. Naziler bilindiği gibi, 1933'te iktidara geçtiler. 1933'ten 1939'a kadar olan dönemde Yahudiler Almanya'da önce entelektüel alanlardan (kültür-sanat, edebiyat, basın vs) silindiler, daha sonra tedricen sosyal, ekonomik hayatın her alanını terk etmek zorunda bırakıldılar, Alman toplumu ile her türden ilişki yasak hale getirildi, toplutaşıma araçlarından eğlence yerlerine, okullara kadar. Daha sonra gettolarda yaşamak zorunda kaldılar ve savaş başladığında savaş ekonomisine çalışma kamplarında katkıda bulunan köle-işçilerdi. Ancak savaş başladığında ve hatta yaklaşık olarak 1941 Barbarossa Harekâtı'na kadar Nazilerin politikası önce Almanya'yı, sonra egemenlikleri altına aldıkları toprakları Yahudisizleştirmekti. Yer yer tedhiş olayları olsa da, Avrupa Yahudilerinin toptan imhası yoluyla Avrupa'nın "arındırılması" henüz gündemde değildi. Almanların 1939'a kadarki politikaları Yahudileri zorla göçürtmekti. 1933-1939 döneminde Nazi otoriteleri göçü hızlandırmak, denetlemek amacıyla organizasyonlar oluşturdular, hatta bizzat desteklediler.[1] Kaldı ki, savaş başladıktan sonra Naziler "kendi" Yahudilerinin (Avusturya-Almanya) göçüne daha zor koşullarla da olsa izin vermeyi sürdürdüler. 1940'ta Naziler arasında Yahudileri Madagasgar'da *muhafaza etme*[2] planı bile gündeme geldi, Filistin de bir tür *muhafaza yeri* olarak düşünülmüş olmalıdır.[3] Öte yandan bu politikasıyla Almanya, İngiltere'nin değineceğim Ortadoğu politikasını da sekteye uğratmayı istemiş olmalıdır. Nazilerle işbirliği sonucu meselâ 1940 yılında 3.500 Avrupa Yahudisi 3 gemi ile Tuna, Romanya, Boğazlar üzerinden Filistin'e nakledildi.[4] Araştırmacılar Hitler'in Yahudilerin toptan imhası kararını veriş tarihinin Sovyetler'e saldırı planlarının yapıldığı ve gerçekleştiği 1941 kışı ile yazı arasında olduğunda hemfikirledir.[5]

Yahudilerin 1941 yılına kadar Avrupa'dan Filistin'e kaçış çabalarına karşı en büyük engel sanılanın aksine, Almanya değil, İngiltere'dir.

Filistin'deki İngiliz yönetimi 1930'lu yıllara kadar Yahudilerin Filistin'e göçüşlerine olumlu bakarken, hatta pek bilinen Balfour Deklarasyonu'yla Filistin'in Yahudilerin doğal vatanı olduğunu da kabul etmişken, 1930'lu yıllarda politikasını tedricen değiştirdi. Bunun nedeni 1930'larda Filistinli Arapların topraklarını Yahudilerle paylaşmaya hiç de kolayca

razı olmayacaklarını gösteren gelişmelerdir. 1929-1930'da iki toplum arasındaki uyumsuzluk açık çatışmalara dönüşmüş, nihayet 1936 Arap ayaklanması,[6] iki toplumun bir arada yaşayamayacağını açıklıkla göstermişti. Öte yandan Arapların tepkisi bu iken, Yahudilerin Filistin'e göçüşüne izin vermek giderek, yaklaşan savaş tehlikesi dikkate alındığında dolaylı bir biçimde İngiliz yönetimi altında bulunan değişik ülkelerdeki Arapların ve hatta Müslümanların Alman sempatizanlığına kaymalarına zemin hazırlama anlamına gelecekti. Böylece 1930'larda ve hatta 1940'larda İngiltere, Avrupa'daki Yahudi sorununa ve daha sonra da soykırımına hep Ortadoğu'ya yönelik kaygısının penceresinden baktı. İngiltere'nin Ortadoğu politikası Yahudi sorununa yönelik politikasını belirledi. İngiliz yönetimi önce 1936'da göçmen Yahudi sayısına 6 ay için kota koydu, daha sonra Avrupa'da geniş Yahudi kitlelerinin sığınacak bir yurt aradıkları ve savaşın sıcak soluğunun hissedildiği Mayıs 1939'da yayımladığı White Paper ile gelecek beş yıl için (1939-1944) Filistin'e göç edebilecek Yahudi sayısını 75.000 ile sınırlandırdı.[7] İngiltere bu politikasını savaş içinde de 1944'e kadar kıskançlıkla sürdürmüştür.

Bu politikanın doğal sonucu, 1930'lu yıllardan başlayarak Yahudilerin Filistin'e iki yoldan göç etmeleri oldu. Bunlardan ilki yasal yoldu. Yani İngiliz manda yönetimin bilgisi ve izinleri çerçevesinde gerçekleşeniydi. İkincisi ise illegal, kaçak olanıydı. Yani Filistin'e vizesiz girişti. Genellikle küçük tonajlı gemiler akşam alacasında çoğu kez Hayfa-Telaviv civarlarında kıyıya yanaşıyor veya kıyıdan gelen küçük kayıklara yolcularını aktarıyor ve açılıyordu. İngiltere 1938 sonrası yoğunlaşan kaçak Yahudi göçünü Balkan ülkeleri ve Türkiye üzerinde baskı kurarak engellemeye çalıştı.[8] Bu politikasını da savaş içinde sürdürdü. Politikası ilk aşamada Yahudilerin yola çıkışlarını seyahatin başlayacağı limanda ilgili ülkeye baskı yaparak engellemekti. İkincisi özellikle Balkan ülkelerine, tabiyetlerindeki denizcilerin ve limanlarında kayıtlı gemilerin bu yolculuklarda kullanılmasına izin vermemeleri için baskı yapmak olarak gerçekleşti. Bu nedenle Karadeniz üzerinden Filistin'e kaçak Yahudi taşıyan gemilerin çoğunun kâğıtları değiştirilmiş, Panama bandırasıyla yola çıkmışlardır. Öte yandan Filistin karasularında yakalandığında gemilere el konuyor ve mürettebat hapsediliyordu.[9] Bunun sonucu zorlukla ve büyük paralarla gemi bulunabilmesi oldu. Üstelik çoğu oldukça kötü durumdaydı. Mürettebatsa genellikle sabıkalı kişilerden toplanabiliyordu.[10] Üçüncüsü ise bu engelleri aşabilen gemilerin İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçişlerini engellemekti. Gerçekten de, boğazlar şişenin daralan ağzıydı. Ve sadece Balkan Yahudileri için değil, arkalarındaki savaş dalgasından doğuya doğru kaçan ve Romanya, Macaristan gibi ülkelerde yığılan Almanya, Polonya ve Çekoslovakya Yahudileri hatta Avusturya Yahudileri için de tek çıkış yoluydu (özellikle nehir gemileri ve Tuna yoluyla). Türkiye, İngiltere'nin kaçak Yahudi taşıyan gemilerin Boğazlardan geçişlerini engellemesine yönelik baskısını Salvador faciasına kadar "...seyir özgürlüğü ilkesini zedeleyeceği gerekçesiyle..."[11] reddetti. Tüm bu engelleri aşıp Filistin'e ulaşan kaçak Yahudiler için Filistin'deki İngiliz yönetimi Kasım 1940'ta savaş boyunca bir İngiliz kolonisinde enterne edilme, hapsedilme kararını aldı.[12] Daha sonra bu koloni Mauritius Adası olarak saptanacaktır.[13]

1930'larda ve savaş içinde Filistin'e illegal mülteci taşıyan 2 grup bulunmaktadır. Filistindeki Yahudi temsilciliğiyle (Jewish Agency) ilişkili Siyonist organizasyon ve 1935 yılında onlardan koparak örgütlenen revizyonist Siyonistler (NZO-New Zionist Organisation).[14] Yaklaşık 100.000 Avrupa yahudisinin illegal bir biçimde Filistin'e getirilişini sağlama amacıyla Mossad, 1937 yılında Yahudi temsilciliği ve gizli savunma örgütü (Hagana) ile ilintili bir gizli örgüt olarak kuruldu.[15] Önce Avusturya'nın ilhakı, peşi sıra Çekoslovakya'nın parçalanışı ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması kaçak trafiğine hız ver-

Hayfa-Telaviv arasında bir kumsalda kaçak Yahudilerin kıyıya çıkarılmaları.

Atlit Kampı'nda (Hayfa) enterne edilmeye götürülen iki kaçak Yahudi mülteci.

di. Bu iki örgütlenmeye süreç içinde bağımsız kişisel girişimler de eklendi. Avrupa'da daralan çemberden her ne pahasına olursa olsun kurtulmak isteyen Yahudilerin durumlarından cüzdanlarını doldurmayı uman maceracılar, işadamları, denizciler bu tarz kişisel girişimlerin bir kanadını oluşturdular. İkinci grup ise, daha çok girişim gücünü milli davaya adayan Yahudilerden oluşuyordu. Salvador Gemisi'nin yolculuğunu örgütleyen bu ikinci tarz bir girişimcidir.

SALVADOR FACİASI

Salvador gemisi Bulgaristan'ın Varna Limanı'ndan 3 Aralık 1940'ta Filistin'e gitmek üzere ayrıldı. Bu seyahati düzenleyen Sofya'daki Siyonist Theodore Herzl Klübü'nün Başkanı Dr. Baruch Konfino idi. Dr. Konfino Şubat 1939-Aralık 1940 tarihleri arasında düzenlediği 8 seferle (biri İtalya, diğerleri Karadeniz ve Boğazlar üzerinden) 3.683 kişiyi Filistin'e ulaştırmıştı.[16]

Dr. Konfino'nun bu organizasyonu Siyonist organizasyonun öylesine bilgisi dışında hazırlanmıştı ki, o günlerde bu tür kaçakları Filistin'e ulaştırmak üzere İstanbul'da örgütlenmiş Jewish Agency'nin açık (Haim Barlas), Mossad'ın gizli temsilcileri (Ruth Kluger) bile olayı ve hatta anlaşılan o ki, geminin varlığını ajansların batış haberini geçmesinden sonra almışlardı.[17]

Salvador, Konfino tarafından bu amaçla satın alınmış Tsar Krum adı ile kayıtlı bir Bulgar yelkenlisi idi. Bu yelkenliye kısa sürede Varna Limanı'ndaki Neptün Tersanesi'nde küçük kamaralar eklendi (ve adıyla birlikte muhtemelen bandırası da değiştirildi). Yelkenli oldukça eski idi. Nitekim Silivri açıklarında batışından sonra Bulgar makamlarının yaptığı soruşturma sonucunda, Salvador'un eski bir gemi olmasından dolayı bir yolculuğa çıkacak durumda olmadığı, geminin tahta kıç tarafının çürümüş olduğu, gemi gövdesindeki deliklerin basit bir işlemle macunlanıp, boyanıp görünmez hale getirildiği, seyir araçlarının eksik olduğu ortaya çıktı. Dahası geminin kaptanı o güne kadar hiçbir yelkenlide ne kaptan ne de tayfa olarak çalşmıştı, tayfa sayısı üç idi ve hiçbiri daha önceden herhangi bir gemide çalışmamıştı. Doğru dürüst motoru yoktu ve "Yelkenlinin daha iyi durumda olsaydı bile moturu veya onu çekecek bir şilep olmadan Filistin'e ulaşıp ulaşamayacağı kuşkuluydu".[18]

Gemi 3 günlük bir yolculuktan sonra Greger'e göre 6 Aralık'ta, Ofer'a göre ise 11 Aralık'ta İstanbul'a ulaştı[19] ve şehri 12 Aralık'ta terk etmek zorunda kaldı. (Sayın Kozanoğlu'nun geminin İstanbul'da 2 ile 4 ay arasında kaldığına dair aktardığı bilginin aksine.) Limandan ayrıldığı gün fırtına (ve muhtemelen kötü sevk ve idare nedeni ile yelkenlerini tutan iki direk kırıldı, Silivri açıklarındaki kayalıklara çarptı ve parçalanarak battı. (Sayın Kozanoğlu'nun fırtına nedeniyle limanda bağlıyken sürüklenerek battığı iddiasının aksine.) 300 küsur yolcusundan 231'i boğuldu. Ölenlerden 70'i çocuktu.[20]

Gemi ve mürettebat öyle kötü koşullarda idi ki, İstanbul'daki yetkililer Çanakkale Boğazı'ndan çıkışına kadar eşlik etmesi için gemiye 2 kılavuz kaptan bindirmişlerdi. Bu kaptanlardan biri de kaza sırasında boğulmuştur.[21]

Kazazedeleri bu koşullardaki bir gemi ile seyahate zorlayan ne idi?

1940 güzünde savaş daha Balkanlar'a sıçramamıştı, Avrupa'da devam etmekteydi. Ne Balkanlar ve ne de Balkanlar'daki Yahudiler Hitler'in ilgi alanı dahilinde idi. Bulgaristan, Mihver Devletleri'nin arasına daha sonra 1941 ilkbaharında Yunanistan işgali için Alman ordusunun geçişine izin vererek girecek ve karşılığında Yunan Trakya ve Makedonyası'nı koparacaktı. Ancak Yahudi sorunu konusunda Bulgaristan'ın tutumu -Alman askeri yetkililerinin Bulgaristan'da olduğu zaman bile- bir istisna teşkil etmekteydi. Öncelikle Bulgaristan'da kitleler ve de politikacılar nezdinde Yahudi aleyhtarı duygular yoktu. (Yahudiler zaten Bulgaristan'da küçük bir topluluktur; 1934 yılında nüfusun %0.8'i.) Savaşın ilerleyen yıllarında Polonya'da imha kampları kurulup trenlerle Avrupa ve Balkanlar'ın her tarafından Yahudiler buralara sevk edilirken, Bulgar otoriteleri her zaman bir gerekçe bularak Bulgar Yahudilerinin de sevki yolundaki Alman taleplerini atlattılar.[22] (Aynı korumacılık Yunanistan'dan alınan Trakya ve Makedonya'daki Yahudilere gösterilmedi.)

Ancak gene 1940 güzüne dönüp baktığımızda

sonraki gelişmeler bunlar olsa da, bir gelişmenin Bulgaristan'daki Yahudi topluluğunu tedirgin ettiğini görürüz. Bu, 1940 güzünde kabul edilen Yahudi aleyhtarı "Ulusun Korunması İçin Kanunlar"dır.[23] Bu gelişimin Bulgar Yahudileri arasında yarattığı kaygı ve korku söz konusu dönemde Yahudi organizatörlerin kendi gemileri ile kendi başlarına Filistin'e sefer düzenleyişlerini artırdı.[24] Gemideki yolcuları böyle bir seyahate yönlendiren duygu bu idi,[25] ama nasıl olup da bu kadar kötü koşullarda bir gemi böylesi uzun bir seyahat için seçilmişti?

Dr. Konfino değindiğim gibi daha önce de bu tarz seferler organize etmişti. Bu seferlerde kullanılan gemilerden biri Libertad idi. Salvador'un yerine Konfino'nun bu sefer için de düşündüğü gemi gene Libertad olmalıydı. Ancak güz 1940'ta Bulgar hükümetinin ani bir baskısı ile bu gemiyi kullanmaktan men edildi. Dalia Ofer, Bulgar hükûmetinin bu ani kararanın İngiliz baskısı sonucu alınmış olabileceğini belirtir.[26] Nitekim bu, en mantıklı açıklamadır. Gemi mürettebatının içler acısı durumu da Balkan ülkeleri üzerindeki değindiğim İngiliz baskısının doğrudan sonucu olmalıydı.

Salvador Gemisi'nin Marmara Denizi'nde, bu Türk gölünde batışı, Türk yetkilileri bir kez daha böyle bir facianın yaşanmaması için önlemler aramaya itti. İngiliz politikasının bir başarısı sonucu olarak değil, ama bir kez daha kendi sularında böyle bir faciayla yüz yüze gelmemek amacıyla Türkiye 1944 yılına kadar Filistin vizesi olmayan Yahudileri taşıyan gemilerin Boğazlardan geçişine izin vermedi. Bu politikanın trajik sonucu, değindiğim Struma Gemisi'nin Karadeniz'e çıkarılması ve orada batırılışıdır. Türkiye, İngiltere gemideki yolcuları Filistin'e kabul edeceği sözünü vermediği için Marmara'ya sokmamış, Türk askeri gemileri Struma'ya Karadeniz'de Türk karasularının dışına çekerek bırakmıştır.

DEĞERLENDİRME

1938-1940 yılları arasında Avrupa Yahudileri, Yahudi aleyhtarı dalganın yarattığı kaygı ve korku ile sığınacak limanlar aradılar. Bir kısmı Filistin'e yöneldi. Ancak bunların eylemlerini kaçak, illegal kılan, yeraltına iten, daha da riskli hale getiren şey, Nazilerin karada, havada, denizde, uzak coğrafyalarda, tarafsız ülkelerde peşlerine düşmeleri değil, doğrudan doğruya Büyük Britanya İmparatorluğu'nun konuya ilişkin politikasıydı. Avrupa'da yüzbinlerce Yahudinin kaçabilecek bir yurt aradığı 1939-1941 döneminde, İngiltere sadece 10.000 Yahudi'yi Filistin'e kabul etti.[27] Bu perspektiften bakıldığında Salvador faciasının sorumluluk payı büyük, uzaktaki yaratıcısının Almanya değil İngiltere olduğu görülür. ■

1- Ernest Marcus, "German Foreign Office and the Palestine Question in the Period 1933-1939", *Yad Vashem Studies*. II (1958), s. 179-203; Arthur Prinz, "The Role of the Gestapo in Obstructing and Promoting Jewish Emigration", *Yad Vashem Studies*. II (1958), s. 205-217, s. 205-213.

2- Dalia Ofer, *Escaping the Holocoust; Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939 1944*, New York, 1990, s. 102-103; Lucy S. Dawidowicz, *The War Against the Jews 1933-1945*, New York, 1985, (10. basım), s. 118-119
"Muhafaza etme" (yeri) ifadesi, *reservation* kelimesi karşılığında kullanılmıştır. Rezervation'un Türkçe karşılığını bulmakta güçlük çektim. Ancak kelimenin, Redhouse'a göre, ABD'de kızılderililer için ayrılan toprak parçası için kullanılıyor olduğunu bilmek, okuyuculara bir fikir verebilir.

3- D. Ofer, *age*, s. 103. Ofer, Nazilerin, Yahudilerin Şanghay, Filistin ve Amerika'ya göç etmelerini tercih ettiklerini belirtir. Kemche ise 1938 yılında Hitler'in Gestapo'ya Filistin'e kitle göçüne yardım etmesi için emir verdiğini ileri sürer. Ofer, s. 98; John and David Kimche, *The Secret Roads; the Illegal Immigration of a People 1938-1948*, London, 1955, s. 28, 32.

4- D. Ofer, *age*, s. 104-127

5- Paul Johnson, *A History of the Jews*, London, 1993, s. 496; L. S. Dawidowicz, *age*, s. 121.

6- 1936 yılında Filistin topraklarındaki Araplar, İngiliz yönetimine karşı genel bir ayaklanma başlattılar. Genel grev, Yahudi dükkânlarının boykotu ve İngiliz konvoy, asker ve karakollarına saldırılarla süren ayaklanma 6 ay sürmüştür. Bkz. David Waines, *The Unholy War; Israel and Palestine 1897-1971*, New York, 1972, s. 83-86; Hurewitz, *Struggle for Palestine*, New York, 1976, s. 62-72.

7- Hurewitz, *age*, s. 94-111; D. Waines, *age*, s. 91-92; James Parkes; *The Emergence of the Jewish Problem. 1878-1939*, Connecticut, 1970 (2. basım) s. 59-62; Michael J. Cohen, *Palestine to Israel; from Mandate to Independence*, London, 1988, s. 101-128.

8- Barry Rubin, *Istanbul Intrigufes. A True-Life Casablanca*, New York, 1989, s. 207.

9- İngiliz politikası öyle serttir ki, Eylül 1941'de bu kaçak gemisine; Tiger Hill'e ateş açılıp 2 mülteci öldürüldü. Salvador'la aynı günlerde Romanya'nın Sulina Limanı'ndan (Tuna'nın ağzında) mülteci taşıyan Avni oğullarına ait Sakarya Gemisi Çanakkale çıkışında İngiliz savaş gemileri tarafından yakalandı, Filistin'e kadar eskort eşliğinde getirildi mürettebat hapsedildi ve gemiye elkondu, yolcular Atlit Kampı'na (Hayfa'da) yollandı. D. Ofer, *age*, s. 84; Kimche, *age*, s. 45

10- D. Ofer, *age*, s. 45

11- D. Ofer, *age*, s. 142

12- D. Waines, *age*, s. 97-98; D. Kimche, *age*, s. 53

13- Mauritius Adası'na sevk ve oradaki yaşam için bkz. Karl Lenk, *The Mauritius Afair; the Boat People of 1940-1941*, London, 1993. Hint Okyanusu'ndaki Mauritius Adası Dr. Kozanoğlu'nun "Hint Okyanusu'nda bir ada" olarak değindiği yer olmalıdır. Kendisi ayrıca kaçak Yahudilerin Kıbrıs Adası'nda da kamplara yollandıklarını belirtse de bu yıllarda Kıbrıs'ın bu amaçla kullanımını gösteren bir kayda ben rastlamadım. Mauritius Adası kararından önce kaçak Yahudiler Hayfa'daki Atlit Kampı'nda enterne ediliyordu.

14- D. Ofer, *age*, s. 9-20

15- D. Waines, *age*, s. 97; D. Kimche, *age*, s. 25 D. Ofer, *age*, s. 14

16- D. Ofer, *age*, s. 93

17- Central Zionist Archive (Kudüs), S. 25/2638. Ruth Kluger'in anılarından geminin batışından sonra olaydan (batış münasebetiyle) haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Ruth Kluger Peggy Mann, *The Last Escape; The Launching of the Largest Secter Rescue Movemenet of All Time*. New York, 1973, s. 461

18- Bu paragraftaki bilgilerle ilgili olarak bkz. Rene Greger, "Zur Identitat einiger Judischer Fluchtlingsschiffe im Schwarzen Meere", *Marine-Rundschau*, Dezember (1983), sayı: 12, s. 557-563, s. 558-559.

19- R. Greger, *age*, s. 558; D. Ofer, *age*, s. 95

20- R. Greger, *age*, s. 558

21- Central Zionist Archive (Kudüs) S. 25/2638

22- Bu paragraftaki bilgilerle ilgili bkz. Nissan Oren, "The Bulgarian Exception: a Reassessment of the Salvation of the Jewish Community", *Yad Vashem Studies*. Cilt: VII (1968), s. 83-106

23 R. Greger, *age*, s. 558

24- Aynı yerde.

25- Ayrıca düşünülebilecek bir diğer olasılık, Romanya'da Eylül 1940 tarihinde faşist Iron Guard'ların başlattığı ve Yahudileri hedef alan sokak tedhişlerinden sonra Bulgaristan'a kaçan Yahudilerin yolcuların bir kısmını oluşturduklarıdır..

26- D. Ofer, *age*, s. 94

27- B. Rubin, *age*, s. 208

MÜSLÜMAN OLAN MACAR-LEH MÜLTECİLERİ MESELESİ

DR. ABDULLAH SAYDAM

Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'yı deriden etkileyen sosyal nitelikli hareketler arasında 1830 ve 1848 ihtilallerinin önemli yer tuttuğu bilinmektedir. Liberal, sosyalist ve demokratik düşünce klüplerinin, yayın organlarının ve sendikaların tesiriyle İsviçre'den başlayarak hemen bütün Avrupa'ya sıçrayan 1848 ayaklanmaları, Osmanlı Devleti'ni de yakından ilgilendiren birtakım gelişmelere yol açmıştı. Bu tarihte ayaklanan kitleler peşpeşe başkentleri tehdit etmişler, rejimler arka arkaya yıkılma belirtileri göstermiş ya da yıkılmışlardı.[1] Bundan faydalanmak isteyen Macaristan gibi ülkeler, ortamı kendi milli amaçları için çok elverişli görerek, ihtilallerin prensiplerine millilik hüviyeti kazandırmışlardı.

Bu tarihe gelinceye değin Avusturya imparatorunun aynı zamanda Macaristan kralı sayılması dolayısıyla, bu ülke zımnen Avusturya'nın idaresi altında, fakat özerk bir statüde idi. 1848 ihtilallerinden Avusturya'nın da etkilendiğini gören Macar aydınları, önce daha fazla hak, daha sonra da tam bağımsızlık istemeye başladılar. Avusturya'ya karşı mücadele etmek üzere teşkilatlanan Macar Müdafaa Komitesi'nin başına geçirilen Louis Kossuth'a 8 Aralık 1848 tarihinde olağanüstü yetkiler verildi. Avusturya ordusuyla art arda yapılan savaşlar sonrasında, 14 Nisan 1849'da Debrecen'de Macaristan Cumhuriyeti'nin kurulduğu ve cumhurbaşkanlığına da Kossuth'un getirildiği ilan edildi.[2] Avusturya ile Rusya arasındaki yakınlığı bilen Kossuth, Çarlığın muhtemel müdahalesine karşı Osmanlı Devleti ile bir Balkan ittifakı kurup böylece İngiltere'nin bölge siyasetinin koruyuculuğundan yararlanmak istedi. Şartların fırsat vermediği bu ittifak düşüncesi hayata geçirilemezken, Rus Çarı Avrupa'da ortaya çıkan ve yer yer başarı kazanan otorite aleyhtarı fikirlerin kendi sınırlarından içeri girmesinden endişe etti. Tam bu sırada, I. Nikola'dan Avusturya imparatorunun yardım istemesi bahanesiyle Macar ihtilalini ezmek üzere General Paskieviç kumandasında iki yüz bin kişilik Rus ordusu bölgeye gönderildi.[3]

Macar kuvvetleri ki, içlerinde İtalyan ve Leh ihtilalcileri de bulunmaktaydı, büyük cesaret ve kahramanlık göstermelerine rağmen Rusya-Avusturya ittifakına yenilmekten kurtulamadılar. Birçok ihtilalci öldürülürken, Kossuth başta olmak üzere ihtilalin liderleri Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kaldılar. Böylelikle Bâbıâli, hiç beklemediği bir zamanda çetrefilli bir mesele ile uğraşmak mecburiyetine düştü. Zira hem Rusya hem de Avusturya iltica edenlerin iadelerini talep etmekteydiler. Buna karşılık İngiltere ile Fransa, söz konusu mültecilerin siyasi fikirlerinden dolayı ülkelerinden kaçtıklarını, devletlerarası hukuka göre böylelerinin iadesinin hoş olmayacağını, şayet Osmanlı Devleti bunları iade ederse dünya kamuoyunda iyi bir şöhrete sahip olmayacağını belirterek Rusya ile Avusturya'nın tekliflerinin reddedilmesi için baskı yapmaya başladılar.[4]

Kendisiyle doğrudan ilgili olmayan bir mesele yüzünden iki tarafı da kırmak istemeyen Bâbıâli, bir orta yol bulmaya çalışıyordu. Ancak Rusya ile Avusturya büyükelçileri, hükümeti bir an önce karar vermeye zorlamak maksadıyla diplomatik ilişkileri kestiklerini ilan etmişlerdi. Ufukta bir savaş ihtimalinin gözükmesi üzerine Osmanlı hükümeti, İngiltere ile Fransa'dan her türlü şart altında kendisinin destekleneceğine dair kesin teminat aldıktan sonra mültecileri iade etme isteğini reddetti. Böylece Türk diplomasisinin karşılaştığı önemli bir mesele devlet gündeminin birinci maddesi haline geldi. Bununla ilgili gelişmeler bir başka araştırmamızda konu edildiğinden[5], burada sadece mültecilerden İslamiyeti kabul edenler ile ilgili ayrıntılı bilgi verme yolu seçildi.

Osmanlı Devleti'nin öteden beri Avrupa'daki siyasi hadiselere karışanlardan ülkeye iltica etmek isteyenleri koruduğu ve hatta bu uğurda savaşlara dahi girdiği bilinmektedir. Bilhassa Macar ve Polonyalı mültecilerin devletten çok fazla hüsnükabul gördükleri anlaşılmaktadır. İşte 1849 yılındaki iltica olaylarında da benzer bir durum meydana gelmiş ve Osmanlı Devleti'nin kadîm düşmanı olan Avusturya'ya karşı isyan edenler, gruplar halinde kara veya deniz yoluyla ülkeye giriş yapmışlardı. Bundan rahatsız olan Avusturya Büyükelçisi 6 Haziran 1849 tarihli yazısında, Üsküdar mahallelerinde Macarlardan oluşan bir cemiyet bulunduğu yolundaki serzenişini Hariciye Nezareti'ne iletmişti.[6]

İlticalar Mayıs 1849'da başladı ve çok geçmeden yani Eylül 1849 başlarında mültecilerin sayısı on bine ulaştı. Başlangıçta gelen gruplar pek fazla dikkat çekmedi, fakat 23-26 Ağustos 1849 tarihlerinde, içlerinde Kossuth ve Batthyany gibi ihtilalin liderlerinin de bulunduğu 1.350 kişinin ilticası, olayı bir anda dünya kamuoyunun gündemine soktu. Bu grupta yer alanların 53'ü Macar, 833'ü Leh ve 464'ü İtalyan idi.[7]

Hükümetin henüz izleyeceği politikayı belirlemediği bir anda, sınırdaki muhafızlar da nasıl bir yol izleyeceklerini kestiremiyorlardı. Bunu gören ve iade edilecekleri korkusunu yaşayan mültecilerden bazıları, "kabul olunmazlar ise kendilerini Tuna'ya atıp geri

gitmeyeceklerini beyan" ediyorlardı. Hükümet tarafından özel memur olarak Bükreş'te görevlendirilen Amedî-i Divan-ı Hümayun Mehmed Fuad Efendi (Paşa)[8], Memleketeyn'deki Türk ordusunun kumandanı olan Müşir Ömer Paşa ile yaptığı müzakereden sonra İstanbul'a gönderdiği 26 Ağustos 1849 tarihli yazısının bir yerinde, mültecilerin gitmemeye olan kararlılıklarını, "biraz daha sıkıştırılsa cümlesi kabul-ü İslâmiyet eyleyerek eğerçi bu bir hayırlu şey ise de bu yüzden maslahatı daha işkâl edeceğine binâen adem-i kabullerinin mümkün olmadığı..." sözleriyle izah etmekteydi.[9] Bunun anlamı şu idi; mülteciler ülkelerine iade edilmemek için gerekirse Müslüman olacaklardı. Bir Müslümanı ise Osmanlı Devleti'nin tabiyyetine almaması ve cezalandırılacağı bir devlete vermesi mümkün değildi. İşte Fuad Efendi, bu aşamada mültecilerin iade edilecekleri korkusuyla Müslüman olmalarından önce, böyle bir duruma fırsat verilmeden, reddedilmeyecekleri yönünde karar alınmasına taraftar idi.

Bâbıâli, Rusya ve Avusturya ile ilişkileri bozmamak için bu devletlerle arasındaki antlaşmalara uymaya özen göstermekteydi. Bu sırada suçluların iadesi ile ilgili olarak Avusturya'yla imzalanan 1739 tarihli Belgrat Antlaşması'nın 18. maddesi[10], Rusya'yla da 1774 tarihinde imzalanmış olan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 2. maddesi yürürlükteydi.[11] Her iki devlet de bu maddelere dayanarak mültecilerin kendilerine teslim edilmesini istemekteydi. İstanbul'da üst üste yapılan toplantılar sonucunda mültecilerin iade olunmaması fikri benimsendi. Bununla birlikte öyle bir ortamda iki devletle münasebetleri kesmenin hatalı olacağı kabul edilmekteydi. Dolayısıyla bu hususta onlara verilecek cevapların yine antlaşmalar dairesinde, emsaline ve devletlerarası hukuka uygun biçimde olması kararlaştırıldı.

Bu çerçevede Türk tarafı, Rusya'nın ele aldığı Küçük Kaynarca Antlaşması'nın firarilerin reddi konusundaki ikinci maddesi ile ilgili olarak şu yorumu yapmaktaydı.[12] Birincisi iade olunması istenen mültecilerin sahih tebadan olması gerekmektedir. İkincisi sahih tebadan oldukları halde geri verilmezler ise sığındıkları devletin memleketlerinden uzaklaştırılmalarına cevaz vardır. Halbuki Rusya'nın istediği kişiler uzun müddetten beri vatanları olan Rusya Lehistan'ını ve Rusya tabiyyetini terkle Fransa ile İngiltere'de iskân eylemişler ve ihtimal ki, o devletlerin vatandaşlığına geçmişlerdir. Kendileri Rusya'dan çıkıp doğruca Osmanlı Devleti'ne gelmiş değillerdir. Bu yüzden araştırılmadan "Rusyalıdır" denilemeyeceği ve farz-ı muhâl olarak "Rusyalu" hükmünde tutulup da hemen Ruslara teslim edilseler, kendilerinin sonradan mensup oldukları devletler tarafından da talep olunmaları muhtemeldir. Bu durumda ise büyük meselelerin ortaya çıkacağı aşikârdır. Hiç şüphe kalmadığı takdirde Osmanlı Devleti antlaşmaların gereğini yapmaya hazırdır. Şayet her iki devlet bunların iyi muhafazalarının temini ve fesat çıkarmalarının önlenmesini sağlamak şartıyla Osmanlı memleketlerinde kalmalarını kabul ederler ise bunun gereği yapılacaktır. Öte yandan Rusya'da söz konusu mülteciler, her ne kadar başka devletin tabiyyetine girerlerse girsinler, Rusya nazarında onlar yine Rusya tebasındandır şeklinde itirazlar olduğu takdirde, benzer bir itirazın Osmanlı Devleti tarafından da yapılması imkânı ortaya çıkacaktır. Bu takdirde Osmanlı Devleti de Rusya'ya giden bunca tebasının geri verilmesini isteyecektir ki, böyle bir düşüncenin hükmü olmayacaktır. Mamafih buna karşı çıkarlarsa mültecileri memleketten uzaklaştırma maddesi antlaşma hükümlerinden olduğuna göre o yola başvurularak bir üçüncü ülkeye gönderilebilirler. Osmanlı Devleti'nin mültecileri Rusya'ya vermemesinin bir diğer dayanağı olarak da Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Müslüman ya da Hıristiyan birçok Osmanlı vatandaşının bu ülkeye sığınmasına rağmen hiç birinin geri verilmemiş olmasıdır. Mesela meşhurlardan Battal Paşa, Tayyar Paşa, Ramiz Paşa, Sirozlu Yusuf Paşa, Alemdar Mustafa Paşa'nın kethüdası Köse Ahmed Efendi, Yılıkoğlu, Rum beylerinden olan Boğdan Voyvodası Mavro Kordato, Eflak Voyvodası İpsilanti, Sucu Mihail gibileri Rusya'ya kaçmışlardı. Fakat ilgili antlaşmaya rağmen bunların hiçbiri Osmanlı Devleti'ne verilmemişti. Bu durumun da emsal ve sabık olarak Rusya'ya bildirilmesi kararlaştırıldı.[13]

Aynı konuda Avusturya Devleti'nin iddiaları da şu şekilde cevaplandırılıyordu: Bu devletin iddiasının dayanağı olan Belgrat Antlaşması'nın on sekizinci maddesinde mültecilerin geri verilmesi tabiri bulunmamakta, sadece kabul ve himaye olunmaması ifadesi yer almaktadır. Bununla Osmanlı Devleti'ne girenlerin teslimi söz konusu edilemez. Hatta bundan önce Bosna'da meydana gelen isyanın reisi olan Hüseyin Kapudan ve taraftarları ve Yunan isyanında Rusya'dan Memleketeyn'e geçerek pek çok kötülüklere cesaret eden İpsilanti, Avusturya'ya firar ettiklerinde Osmanlı tarafından ısrarla istenmiş olmalarına rağmen verilmemişlerdi. Prens Metternich, "firarînin reddine dâir müâhededе açıklık olmadığı ve bunlar Osmanlı'ya teslim edilse, Ruslar da Avusturya'daki Lehleri ister" diyerek talepleri kabul etmemişti. Bu demektir ki, antlaşmanın yorumunu öncelikle kendileri yaptıklarına göre buna benzer şekilde hareket eden Osmanlı Devleti'ne bir şey söylemeye hakları olmayacaktır.[14]

Mültecilerle ilgili diplomatik görüşmeler sürerken ihtilalin kudretli isimlerinden General Bem başta olmak üzere 256 kişi Müslüman olduklarını ilan ettiler ve birer Türkçe isim aldılar. General Bem'in Murad Paşa adını aldığı bu grupta Mirliva Ferhad Paşa ve Mirliva İsmail Paşa üst rütbedeki subaylardı. Diğerlerinin rütbeleri şöyleydi:[15]

Miralay	1
Kaymakam	4
Binbaşı	8
Yüzbaşı	28
Mülazım	32
Başçavuş	16
Erbaş	31
Asker	133

İçlerinde şöhretli generaller de olmak üzere önemli sayıda mültecinin Müslüman olması ve bu sayının gittikçe artma eğilimi göstermesi Rusya ve Avusturya'yı Osmanlı aleyhtarı propaganda yapmak için harekete geçirdi. Bu iki ülke çeşitli yerlerdeki temsilcilikleri aracılığıyla, Türklerin mültecileri zorla Müslüman yaptıklarını iddia etmek suretiyle dünya kamuoyunu kendi yanlarına çekmeye çalıştılar. Bazı Avrupa yayın

organlarında da bu iddia doğrultusunda yazılar yayımlanmakta ve hayali hikâyeler anlatılmaktaydı. Güya mülteciler din değiştirmeye zorlanıyorlar, mülteci kız ve erkeklerine sarkıntılık ve tecavüzler oluyor, memurların gözü önünde Müslüman olan mülteciler diğerlerine ağır baskı ve saldırılarda bulunuyorlardı. Hatta Kossuth dahi söylentilerden rahatsızlık duyarak İngiltere Hariciye Nazırı Lord Palmerston'a bir mektup yazarak yardım istemişti. Kossuth'un bu mektubunun Avrupa gazetelerinde yayımlanması büyük yankı uyandırdı.

Halep'e gönderilen mültecilerin listesi
BOA, Dosya Usulü İradeler, 75-2/20

Gelişmelerin gittikçe kendi aleyhine döndüğünü gören Bâbıâli, devlet tarafından bir İslâmlaştırma faaliyetinin olmadığını, esasen böyle hareketlerin dinin ruhuna aykırı olduğunu, yalnız bazı mültecilerin kendi rızalarıyla Müslüman olduklarını ve diğerlerini de Müslüman olmadıkları takdirde Avusturya'ya iade edilecekleri söylentisiyle korkuttuklarını, bütün bu meselelerde ise Osmanlı Devleti'nin rolü olmadığını açıkladı. Ayrıca bu sırada mültecilerin toplu olarak Vidin'de bulunmaları sebebiyle Vali Mehmed Ziya Paşa'ya gönderilen bir emirnamede kesinlikle böyle hareketlerin vukuuna izin verilmemesi tenbih olundu. Bu konu ile ilgili olarak Mustafa Raşid Paşa tarafından padişaha sunulan 7 Ekim 1849 tarihli bir arz tezkeresinde "Bu adamlara şimdiye kadar suret-i cebrde İslâmiyet teklîf olunmayub vâkıa geçenlerde ol-bâbda bazı ifade vuku bulmuş ise de anda kat'an teklîf ve icbârd şâyiası olmayarak Devlet-i Aliyye'nin kendülerini kurtarmağa her türlü sa'y ve ikdâm buyurmakta olduğunu beyân sırasında maâzallâhu-teâla maslahât bir fena suret kesb edecek olsa bile Rusya Devleti'yle olan ahd iktizâsınca Müslüman olan firarîlerin red olunmadığı cihetle anları muhafazaya böyle bir tarîk dahi mevcud olduğu hafifçe hikaye ile onlara bir teselliyet vermekten ibaret ve hele Nemçe ahdinde öyle sarâhet olmamağla Macarluların bu ifadeye dahil olmaları sırf bir yanlışlıktan kinâyet olmasıyla buralarının gerek Macarlulara ve gerek henüz Müslüman olmamış olan Lehlulere tefhîmiyle te'minleri"nin düşünüldüğü belirtildi.[16]

Buna bağlı olarak Vidin valiliğine gönderilen bir yazıda mültecilerin kız ve erkek çocuklarına tecavüzler olduğunun söylendiğine dikkat çekilerek ve bunlara iyi davranılması gerektiği söz konusu edilerek şöyle denilmekteydi: "Beyâna hâcet olmadığı vechile bu mülteciler için hemcivâr bulunan iki devlet-i muazzama ile revâbıt-ı dostânenin bayağı muhâtaraya girmesi derecesine kadar gidilmesi mücerred merhamet ve insaniyetten neş'et etmiş iken, merkûmların melce ve penâh ittihâz etmiş oldukları zîr-i cenâh-ı lutf u re'fet-i hazret-i mulûkânede öyle hareketlere ve zaruretlere giriftâr olmaları ve memâlatlarını arzu edecek mertebede ye'se düşmeleri doğrusu kemâliyle teessüf olunacak ve bu hususta saltanat-ı seniyyenin ayn-ı yâr ve ağyârda hâsıl ettiği hüsn-i hayatı külliyen mahv u hebâ edecek mevâddandır. Taraf-ı vâlâlarına evvel ve ahir yazdığı üzere asıl lâzım olacak me'sele mülteciyânın başlularının bir tarafa firâr edememeleri olub tedâbir-i lâzimenin istihsâliyle beraber haklarında hüsn-ü muâmele ve kâide-i insaniyete tatbikan hareket olunması icâb-ı hâl ve maslahat olmağla her nasıl olmuş ise şimdiye kadar şu uygunsuzluklar zuhûra gelmiş olduğundan bâri bundan sonrasının önü alınmasıyla bir alay kîl ve kâlin ve belki hüdankerde bilahare beynlerinde şuriş ve cidâlin önü alınmamak üzere muhâfazalarına me'mûr ümerâ-yı askeriye ile dahi bil-müzâkere cümle tarafından mezbûrelere badeizin insaniyetçe ve dilnüvâzâne muâmele olunmasına ve şeref-i islâm ile müşerref olanların diğerleriyle beynlerine bir gûne rekâbet düşürülmemesine ve Miralay Süleyman Bey ile gönderilen tahrîrâtta muharrer olduğu vechile içlerinden hiç birinin tebdîl-i dîn ve mezheb etmeğe kat'an mecbûriyeti olmayub ihtiyârları ellerinde olduğunun ilanına..."[17]

Bu yazıya Vidin Valisi Mehmed Ziya Paşa ile Defterdar Azmi Efendi'nin müştereken yazdıkları 21 Ekim 1849 tarihli cevapta zorla din değiştirildiği yahut da bazı mültecilerin tecavüze uğradıkları yolundaki suçlamalar şiddetle reddedilmekte ve "vukûu mervî olan keyfiyete dâir bu tarafta bir gûne hâl vâki olmamış(tır)" denilerek şu ifadelere yer verilmekteydi: "Tebdîl-i din ve mezhep etmek sırasında olan ihtiyâr-ı zâtileri cümlesinin malûmu olub bu bâbda hiç birisi hakkında teklîf vâki olmamış ve arzu-yu din-i mubîn ile gelenler... tercüman vasıtasıyla keyfiyet-i İslâmiyet ve bir dahi memleketine gidemeyeceği gibi haller beyân olunarak ana dahi muvafakat eylediği halde ol vechile telkîn-i din olunmuş ve Müslüman olanlar cihetinde diğerleri hakkında doğrusu bir gûne muamele-i barîde vuku bulmayub bunların ve diğerlerinin her türlü riâyet-i had ve istikmâl-i huzur ve istirahat ve vikâye-i namusları hakkında cümle tarafından fevka'l-gâye itina ve müsâberet olunmakta...".[18]

Aynı şekilde mültecilerin işlerini yürütmek üzere görevlendirilen Kaimmakam Faik Bey'e verilen talimatta da mültecilerin her ne suretle olursa olsun tahkir ve rencide olunmalarına müsaade edilmemesi, her türlü ihtiyaçlarının karşılanması, Müslüman olanlar ile Hıristiyan mülteciler arasında münakaşa ve uygunsuzluk çıkmaması için bunların ayrılması tavsiye edilmekteydi.[19]

Gerçekten de daha önce aksini iddia etmesine rağmen, Kossuth da çok geçmeden Osmanlı Devleti'nin mültecilere herhangi bir baskı yapmadığını görerek, bir süre önce Lord Palmerston'a yazdığı yazıdan dolayı utanç duymuş sadarete yolladığı 26 Kasım 1849 tarihli yazısında bir yanlış anlaşılmadan kaynaklanan ve kendi isteği dışında olarak basında yayımla-

TABLO I: MÜSLÜMAN OLAN MÜLTECİLERİN MİLLİYETLERİ VE YERLEŞTİRİLDİKLERİ YERLER

İstihdam edildiği birim	Macar	Nemçeli	Bulaklı	Eflaklı	Kadın	Toplam
Rumeli Ordusu P. 5. Al. 4. Tb.-Vidin	47	36	1	-	3	87
Rumeli Ordusu Süv. 1 .Al.-Ruscuk	44	17	3	5	4	73
Topçu Bl.-Yergöğü	-	3	-	-	-	3
Arabistan Ordusu P. Tb.-Silistre	4	8	5	1	4	22
Rusçuk ve Silistre'deki birliklere karışık gönderilen	9	6	-	1	-	16
Kendi sanatlarını icra için Ruscuk'ta bekletilen	4	1	-	-	4	9
TOPLAM	108	71	9	7	15	210
Daha önce İstanbul'da yerleştirilen						21
GENEL TOPLAM						231

nan söz konusu mektubundan dolayı özür dilemiş, o mektubuna karşılık bu ifadelerinin de gazetelere yansıtılmasını sağlayarak hatasını telafi edeceğini bildirmişti. Bu önemli belgenin Osmanlı memurları tarafından yapılan tercümesini aynen aşağıya almakta yarar görüyoruz.[20] "Vukûat-ı politikiyye havâdisâtıyla saltanat-ı seniyyenin karar-ı âlisinin haberi savb-ı bendegâneme pek geç ve yanlış olarak vâsıl olması dahi mahz-ı düçâr olduğum işbu ahvâl-i felâket-i iştimâlin iktizâsından olub çünkü Lord Palmerston cenâblarına göndermiş olduğum mektûb bir aralık kabul-u İslâmiyetle kurtulmak veyahut redd olunmak şıklarından birini tercîh ve ihtiyâr eylemekten gayri bir çâremiz kalmadığını zann eylemiş olduğum esnâda tahrîr kılınmış idi. Halbuki saltanat-ı seniyyenin ve gerek zât-ı hazret-i vekâletpenâhîlerinin şân ve namusunun vikâyesi çün zikr olunan mektûbum Lord Palmerston cenâblarının yedine henüz vâsıl olmazdan evvel zât-ı hümâyûn-u cenâb-ı cihânbâni ve gerek vükelâ-yı fihâm hazerâtı bizim adem-i istirdâdımızın karar-ı âlisini bil-ihtiyâr ve bilâ kayd u şart kemâl-i merhamet ve şecâatle ittihâz buyurmuş olduklarını ilan ve beyân etmeği vecîbeden add eylerim. Hatta işbu karar-ı âli bir kaç gün evvelce istihbâr kılındı. Mektûb-u mezkûr Lord-u mumaileyhe irsâl olunmaz idi. Kaldı ki işbu ilânımı yine sâlifu'z-zikr mektûbu nasılsa hilâf-ı rızâ-yı âcizânem olarak tab' ve neşr etmiş olan gazetelere derc ettirerek neşr ve iş'aa eyleyeceğimi hâk-i pâ-yi ülyâ-yı hazret-i vekâletpenâhîlerine ifade ile beraber zâten derkâr olan merhamet-i fâikamın ibrâzına mübâderet kılınmıştır".

Demek ki, kendi dindaşlarından gördükleri zülme karşılık Osmanlı Devleti tarafından son derece etkileyici bir misafirperverlik ile karşılaşıp[21] Müslüman olan mültecilere yönelik herhangi bir baskının ve şantajın olmadığı bizzat Kossuth'un el yazısıyla da sabit görünmektedir.

Mülteciler konusundaki görüşmeler sonucunda elebaşı durumunda olan ve kendi dinlerinde kalan Kossuth ve arkadaşlarının Kütahya'da zorunlu ikâmete tabi tutulmasına karar verildi. Müslüman olanlar esasen Osmanlı Devleti'nin tebasından sayıldığından ve onlara nasıl davranılacağı artık hiçbir devleti ilgilendirmeyeceğinden Bâbıâli, bu konuda karar verme serbestisine sahip idi. Bununla birlikte iki güçlü komşu devlete bir iyiniyet gösterisinde bulunmak isteyen İstanbul Hükümeti, Müslüman olan mültecilerin ileri gelenlerinden oluşan 35 kişinin de, Kütahya'daki mültecilerin zorunlu ikâmete tâbi tutuldukları sürece, Halep'te oturmalarına karar verdi.[22] Her biri birer Müslüman ismi alan bu mülteciler, o sırada bulundukları Şumnu'dan Varna'ya, oradan da Tâir-i Bahrî Vapuru'yla İskenderun'a çıkarıldı ve oradan Halep'e götürülerek uygun mahallere yerleştirildiler. Bunlar yirmi üst rütbeli subay olup geri kalanı onların aile fertleri ile hizmetkârları idi.[23] Öte yandan Müslüman olan mültecilerin mağduriyetlerini önlemek üzere rütbelerine ve statülerine uygun olarak maaşlar bağlandı ve evler tahsis edildi.[24] Bu mülteci grubunun işlerine

TABLO II: MÜLTECİLERİN MESLEKLERİ

Meslek adı	Sayı	Meslek adı	Sayı
Asker	92	Demirci	13
Arabacı	13	Terzi	11
Boyacı	1	Çizmeci ve kunduracı	11
Dülger	9	Kürekçi	3
Doğramacı	1	Basmacı	1
Tüfekçi ve topçu	3	Duvarcı	1
Yazıcı	2	Eczacı	1
Çilingir	1	Debbağ ve saraç	3
Marangoz	3	Nakkaş	4
Tenekeci	1	Diğer	18
Madenci	1	Aile Fertleri	17

bakmak üzere Kaimmakam Mümtaz Bey görevlendirilmişti.[25]

İhtilalin önde gelen şahsiyetleri olduklarından Halep'te ikâmet ettirilen bu mültecilerin dışında kalan Müslüman mülteciler, ya mesleklerinin gerektirdiği askeri birliklerde istihdam edildiler, ya da kendi sanatlarını icra etmek istedikleri takdirde devlet tarafından her türlü kolaylığın gösterileceği duyuruldu. Aşağıdaki tablolarda 15'i kadın olmak üzere Müslüman olan mültecilerden toplam 231 kişinin yerleştirildiği yerler ile milliyetleri konusunda bilgiler yer almaktadır[26] (Tablo I).

Bu mültecilerin meslekleri ile ilgili olarak da yine belgelere dayanılarak elde edilen veriler aşağıda gösterilmiştir[27] (Tablo II).

Bu tabloda yer almayan ve önceden İstanbul'a veya diğer şehirlere gönderilenlerin önemli bir kısmı da asker olup diğerleri herhangi bir işkolunda kalifiye eleman olduklarından ya devlet kurumlarında ya da kendi işyerlerini açmak suretiyle istihdam olunmuşlardır. Bağımsız iş kuranlara devlet tarafından 250'şer kuruş yardım yapılmıştı ki, bunun için harcanan meblağın toplamı 50.000 kuruş idi.[28] Bu durum gelenlerin daha kolayca istihdam edilmelerine ve geçimlerinin teminine yardımcı olmuş ve devlet üzerideki yük de kısa sürede ortadan kalkmıştır. Öte taraftan askerlik alanında hizmet etmek isteyen mültecilerin bir kısmının isteklerine ise ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle olumlu cevap verilemedi.[29]

Burada hemen şunu ilave etmek gerekir ki, 1849 mültecilerinden Hıristiyan olanlar, gerek ABD ve Batı Avrupa devletlerinden gelen talepler, gerekse kendi istekleri dikkate alınarak bahsedilen ülkelere gitmeleri daha uygun bulunmuştu. Bu yüzden böylelerinin istihdam edilmeleri meselesi gündeme gelmemişti. Yalnız bu gruptan olanlar ilgili ülkelere gidinceye kadar her türlü masrafları devlet tarafından karşılanmaktaydı.[30] Bu konuda Osmanlı Devleti'nin cömertliğini göstermek üzere sadece bir örnek üzerinde durmakla yetineceğiz. Osmanlı Devleti'ndeki mültecilerin salıverilmeleri söz konusu olduğunda 300 kadar mültecinin Liverpool'a gönderilmesi ve isteklilerin oradan Amerika'ya gitmesi konusu Osmanlı yetkilileriyle İngiltere Büyükelçisi Canning arasında görüşüldü. Canning, bu kadar fazla sayıdaki mültecinin Liverpool'a iskânlarının veya Amerika'ya gidiş masraflarının karşılanmasının mümkün olmadığını belirterek, böylelerinin Amerika'ya kadar olan masraflarının da Osmanlı Devleti'nce karşılanmasını istemişti. Bunun için İngiltere Büyükelçiliği'nin 50-60 bin kuruş verebileceği de ilave edilmişti.[31] Halbuki Osmanlı hazinesinden, doğrudan Osmanlılarla ilgisi olmayan bir mesele için milyonlarca kuruş harcanmış, sadece Şumnu'daki mültecilere yapılan harcama 1.435.271 kuruşa ulaşmıştır.[32] Buna karşılık yapılan propagandalarda mültecilerin hamisi ve en büyük yardımcısı olarak İngiltere'den söz edilmekteydi. Neticede bütün ekonomik sıkıntılara ve yapılan onca fedakârlıklara karşılık devlet, gemi navlunu dahil olmak üzere başka adam başına 1.000'er kuruş ile birer kat kışlık elbise vermek durumunda kalmıştı.[33]

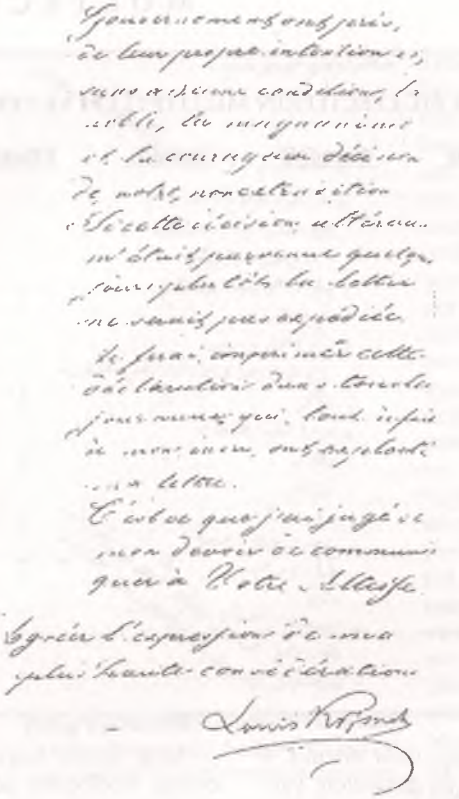

Louis Kossuth'un Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'ya yazdığı mektubun son bölümü.
BOA, Dosya Usulü İradeler, 75-2/6

Halep'te bulunan mülteci ileri gelenlerinin Eylül 1851 başlarından itibaren zorunlu ikâmet süreleri dolmuş, bunlardan İsmail Paşa ile bazı adamları Amerika'ya gitmek istedikleri için kendilerine müsaade edilmiş[34], diğerleri ise ordunun muhtelif birimlerinde görevlendirilmişlerdir. Yalnız Murad Paşa (General Bem) 1851 yılında vefat etmiş olup terekesi İsmail Paşa ile görüşülerek satılmış, kalan borçları da Halep Mal Sandığı'ndan karşılanmıştı. Bu arada şöhretli biri olduğu için yine masrafı hazine tarafından karşılanmak üzere itibarına uygun bir mezar taşı yapılması da valiye emredilmişti.[35]

Osmanlı Devleti'nin siyasi ilticalara bakışının tipik örneği olan bu konu hakkında yapılan bu kısa incelemenin sonucu olarak şunu diyebiliriz ki; Macar, Avusturya veya Polonya mültecilerinin daima Osmanlı Devleti'nden kabul gördükleri gibi, 1849 mültecileri de aynı kabule mazhar olmuşlardır. Devletin izlediği yardım politikasından sadece Müslüman olanların yararlanması söz konusu olmayıp gayrimüslimlere de aynı ölçüde yardım verilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Hatta bir adım ileri giderek, gayrimüslimlerin herhangi bir şekilde sızlanmalarını önlemek için çok fazla dikkat harcandığını söylemek mümkündür. Zira Osmanlı memleketlerinin Batı denetimine daha fazla açılmaya başladığı bu yıllarda, Batı kamuoyunun tenkit ve ithamlarına maruz kalmama düşüncesi ve arzusu, çoğu zaman devlet menfaatlerinin korunması amacından önde gelen bir politika yöntemiydi.

1849 mültecilerine karşı olunca hoşgörüsüne ve bu uğurda devlet bütçesinin önemli ölçüde zarar görmesi pahasına her türlü masrafı göğüslemesine rağmen, bir kısım mültecilerin kendi istekleri ile Müslüman olmaları karşısında, bu konuda hiçbir sıkıntıya girmeyen Avrupalı devletlerin, sıra Osmanlı Devleti'ni tenkit ve tahkir etmeye geldiğinde ne derece atak olabildiğine de dikkat çekmeliyiz. Gerçi bahsettiğimiz hareket tarzı Batılı devletlerin ne ilk ne de son müdahaleleri olmuştur. Nitekim Osmanlının mirasını devralan Türkiye'nin de benzer meselelerle uğraşmak zorunda kalması, Türkiye'deki hatalardan veya eksiklik-

lerden çok, Batı kamuoyunun asırlık şartlanmışlıklarının yeni belirtileri olsa gerektir. ■

1- Stanley, Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, Ankara, 1988, s.100. Ayrıntılı bilgi için bkz. Harry Hearder, *Europe in the Nineteenth (1830-1880)*, Londra ve New York, 1988, s. 300 vd.
2- Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire (1801-1917)*, Oxford, 1988, s.314; Hearder, *age*, s. 315.
3- 1848 ihtilalleri ve sonraki Rus politikası hakkında bkz. Watson, *age*, s. 311-315; Hearder, *age*, s. 316.
4- Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V., Ankara, 1988, s. 214 vd.
5- Bu hususta hazırlanan "Osmanlıların Siyasî İltiçalara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi" başlıklı makalemiz yayımlanmak üzere *Belleten* dergisine gönderilmiş bulunmaktadır.
6- *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya Usûlü İradeler Tasnifi (DUİT)*, 75-1/14, lef. 4.
7- *DUİT*, 75-1/11, lef. 7.
8- Yuluğ Tekin Kurat, "Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi", *VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)*, Ankara, 1967, s. 456'da Fuad Efendi'den Bükreş Valisi diye söz etmektedir ki, resmi belgelerde buna dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Esasen bölgenin statüsü dolayısıyla böyle bir tayin de mümkün değildir.
9- *DUİT*, 75-1/11, lef. 3.
10- Devlet-i Aliye ile Nemçe Devleti beyninde evâhir-i Cemâziyel-ahir sene 1152 tarihinde münakid Belgrad Muahedesinin 8.maddesi: "Tarafeyn ahalisinden müfsid ve âsi ve bedhâh kanlar iki cânibden de kabul olunmayıp bir vechile himâye olunmaya. Bu makule ehl-i fesâd ve çeteci ve gareteçi her kimin reâyâsı olur ise olsun her kangı toprakta bulunur ise müstehâk oldukları cezaları tertîb oluna. Ve ihtifâ ederler ise haberleri alınıb zâbıtları agâh oluna ki haklarından geleler ve zâbıt ve başı olanlar dahi bu misüllü eşkiyânın haklarından elinmekte ihtimal ve tekâsül ederler ise mes'ul ve muâteb olup azl ve hakkından geline. Ve ulufeli ve dirlikli kendi hallerinde olmayıp böyle şekavet edenlerin taaddîleri külliyet ile mündefî olmak için mutlaka husûsluk ile taayyüş eden haydut ve pribek(?) dedikleri kutı-i tarîk saklanmayub ve beslenmeyüb gerek kendilerin ve gerek saklayanların haklarından geline ve bu makule fesâd âdet-i müstemeresi olanlar salâh suretin gösterir ise dahi itimâd olunmayıp sınırlardan bâid yerlere iskan etürile". *Muâhedât Mecmuası*, c. III/2., İstanbul, 1926, s. 128-129.
11- Osmanlı Devleti ile Rusya beyninde Evâsat-ı Ramazan 1188 tarihinde Kaynarca'da akd olunan ahidnamenin ikinci maddesi: "İki devletin reâyâsından bazıları ahar bir tölmet ve adem-i itaat veyahut hiyanet edip devleteynin birine ihtifâ veyahut iltiçâ kasdında olur ise devlet-i aliyemde dini İslâmı kabul ve Rusya Devletinde tanassur edenlerden madâ asla bir bahane ile kabul ve himâyet olunmayıp der-akâb red veyahut hiç olmaz ise iltiçâ eyledikleri düvelin memâlikinden tard olunalar ki bu misüllü yaramazların sebebi ile iki devlet beynine müverris burûdet veyahut bâis-i bahs-ı âbes olur asla bir mâni vaki olmaya. Kezâlik tarafeyn reâyâsından olup gerek ehl-i İslâm ve gerek Hıristiyan zümresinden bir kimse bir türlü taksîrat edip her ne mülâhaza ile bir devlette ol bir devlete iltiçâ ederler ise bir misüllü talep olundukça bilâ-tehîr red olunalar". *Muâhedât Mecmuası*, c. III/1., İstanbul, 1296, s. 255.
12- *DUİT*, 75-1/9, lef. 1.
13- Bu görüşler doğrultusunda Rusya'ya bir de cevap yazıldı. *DUİT*, 75-1/9, lef. 4.
14- *DUİT*, 75-1/9, lef. 1.
15- *DUİT*, 75-1/47, lef. 2. Burada belirtilen sayının dışında da bazı Müslüman mülteciler olduğunu görüyoruz. Özellikle sonraki yıllarda iltiça edenler arasından da gruplar halinde İslâmiyeti kabul edenler çıkmıştı. Bunda Osmanlı Devleti'nin Müslümanlara olan davranışı etkili olmaktaydı. Meselâ 1850 yılında Müslüman olan 34 kişiyi buna misâl gösterebiliriz. Bunlar o tarihte Bükreş'te görevli olan Ahmet Velik Efendi'ye müracaat ederek Müslüman olmak istediklerini belirttiklerinde hemen Fransa Konsolosluğu'ndan bir memur çağırılarak dilekleri sorulup nasihatlar edildikten sonra bunların isim listesinin bir örneği de adı geçen memura verilip kendileri muhafaza altına alınmışlardı. Ayrıntılar için bkz. *DUİT*, 75-2/40.
16- *DUİT*, 75-1/30, lef. 1.
17- *DUİT*, 75-1/33, lef. 2.
18- *DUİT*, 75-1/41, lef. 5. Karal, *age*, c. V, s. 216'da Osmanlı Devleti'nin mültecilere Müslüman olmayı teklif ettiğini yazmaktadır. Charles d'Eszlary, "L'emigration Hongroise de Louis Kossuth en Turquie entre 1849-1850", *VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)*, Ankara, 1967, s. 439'da bilhassa 3.500 kadar askerin Avusturya'ya iade edilmesinden sonra diğerlerinin geri gönderilmemek için Müslüman olmayı tercih ettiklerini yazıyor. Halbuki Müslüman olma hadisesi bu geri gönderilme olayından öncedir. Osmanlı kaynakları haklarında cezai işlem yapılmayacağına dair söz aldığı askerler ile Avusturya Divan-ı Harbi'nde yargılanmayı kabul eden subayların 21 Ekim 1849 tarihde iade olunduğunu ve bu konuda herhangi bir tazyikte bulunulmadığını yazar. Bkz. *DUİT*, 75-1/41, lef. 1., C. d'Eszlary. Aynı makale, s. 439'da 3.500 asker ile 20 subayın üç buharlı ile General Hauslab tarafından götürüldüğünü kaydetmektedir.
19- *DUİT*, 75-1/34, lef. 3.
20- Mektubun aslında 26 Kasım tarihi varsa da tercümesinin üzerinde 23 Kasım tarihinin kaydedildiği görülmektedir. *DUİT*, 75-2/6, lef. 2. Osmanlı Devleti'nin mültecilere yönelik politikasının açığa çıkaran Kossuth'un kendi el yazısıyla yazdığı bu mektubun lef. 3'te olan Fransızca aslının fotokopisini yayımlıyoruz.
21- Trabzon'daki bazı gayrimüslimlerin ve bu arada patriklikten mazul Kostantiyo, Grigoryo ve Birmanonaman(?) adlı üç kişinin Bâbıâli'ye müteşekkir olduklarına dair bkz. *DUİT*, 75-1/45, lef. 2; 75-1/53, lef. 2.
22- Müslümanlığı kabul eden mülteciler hakkında ise Osmanlı Devleti'nin görüşünü ifade eden belgede şöyle deniliyor: "Şeref-i islâm ile müşerref olan mültecilerin tebdîl-i mülliyet etmiş ve her gûne kat'-ı alaka eylemiş olduklarından onlara müdâhaleye ne ahden ne emsâlden gerek Rusyalıların ve gerek Avusturya devletinin hakkı olmayub bunların şimdilik Haleb'e gönderilmeleri ve muhâfaza olunmaları mücerred iki devletin hatırlarına rîâyet kabilinden olmasıyla merkûmlar yine bir nev'î rîâyetkârlık olmak üzere her ne kadar hududlarda ve Rumeli taraflarında bulundurulmazlar iseler dahi ilelebed Haleb'de dahi bırakılmayub biraz vakit mürûrundan sonra münâsib yerlerde istihdâm olunacaklar"dır. Bu durum Hariciye Nezareti tarafından iki ülke temsilciliklerine de bildirilmişti. Halep'teki Müslüman mültecilerin ikamet süresinin Kütahya'dakilere aynı olduğu hususu da 5 Nisan 1850 tarihinde karara bağlandı. *DUİT*, 75-2/33, lef. 2 (Avusturya Sefâreti ne verilen resmi yazının müsveddesi); 75-2/33, lef. 1.
23- Söz konusu mülteci ileri gelenlerinin rütbeleri ve asıl adları aşağıda yer almaktadır: General Bem Murad Paşa, General Kamil İsmail Paşa, General İştebet Ferhat Paşa, Zarobesky Osman Bey (Miralay ?), Kaymakam Voronisky Yusuf Bey, Kaimmakam Holat İskender Bey, Tabip Kaimmakam Şınayder Hüseyin Bey, Binbaşı Grim Mustafa Ağa, Binbaşı Baroty Osman Ağa, Binbaşı Fyale Ömer Ağa, Binbaşı Nemecy Ömer Ağa,, Binbaşı Albert Selim Ağa, Binbaşı Orozdi Ömer Ağa, Binbası Saynberg Tahir Ağa, Binbaşı Solan İskender Ağa, Kolağası Toled İbram Ağa, Yüzbaşı Şof Yusuf Ağa, Yüzbası Tabacinsky Mehmed Ağa, John Balog, Viktor Balog, *DUİT*, 75-2/20; *DUİT*, 75-2/43. Mültecilerin asıl isimlerini, eski yazının özelliği dolayısıyla tam doğru okumak mümkün olmadığından, konu ile ilgilenenlere yardımcı olmak üzere bu belgenin fotokopisini vermekte yarar görüyoruz.
24- Meselâ Murad Paşa'ya 7.500, İsmail ve Ferhad Paşalara da 5.000'er kuruş tahsis olundu. Ortalık sakinleştikten sonra bu kişilerden devlet hizmetinde yararlanılacaktı. Bkz. *DUİT*, 74-2/43, 48.
25- *DUİT*, 75-1/65, lef. 1 ve ekleri.
26- *DUİT*, 75-2/47, lef. 4. İlgili belgedeki toplam sayı 229 gösterilmiştir, fakat biz cetvelden elde edilen sayıyı kullanmayı tercih ettik. Söz konusu cetvelde Müslüman olan mültecilerin asıl isimleri ile aldıkları İslamî isimler birlikte yer almaktadır.
27- Aynı yer.
28- *DUİT*, 75-2/45; Bâbıâli Evrak Odası Amedî Kalemi, 18/91.
29- Nitekim askerlik alanında istihdam edilmeleri dileğiyle müracatta bulunan bazı mülteciler kadro yokluğu gerekçesiyle hizmete alınmamışlar, bunların istedikleri bir Avrupa ülkesine masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere gönderilebilecekleri kendilerine bildirilmiştir. *DUİT*, 75-2/61, lef. 1.
30- Avrupa ülkelerine gideceklere ortalama olarak seyahat sırasında harcamak üzere 500'er kuruş verilmişti. *DUİT*, 75-2/45; Bâbıâli Evrak Odası Amedî Kalemi, 18/91.
31- *DUİT*, 75-2/60, lef. 1.
32- Ahmet Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul, 1926, s.197.
33- *DUİT*, 75-2/60, lef. 1 (15 Muharrem 1267/20 Kasım 1850 tarihli irade).
34- İsmail Paşa 27 Eylül 1851 tarihinde askerlikten istifa etti. 7 Kasım 1851 tarihinde de kendisine Osmanlı Devleti'nden ayrılma izni verildi. A. Refik, age, s. 240.
35- *DUİT*, 75-2/63, lef. 1. Murad Paşa'nın geride bıraktığı eşyanın listesi lef. 3'te bulunmaktadır.

ARABACI DÖBEL VE İSTANBUL (1832)

İLHAN PINAR

Anadolu'ya gelen gezginler arasında (benim izleyebildiğim kadarıyla) en ilginç olanlarından bir tanesi kuşku yok ki, Alman gezgin, arabacı Ernst Christoph Döbel'dir.

Döbel, 22 Eylül 1805'te Eisenach'ın Berterode Köyü'nde (Almanya) dünyaya geldi. Döbel, seyahatnamesini kaleme alırken, üç kıtayı dolaşmış arabacı mütevazılığında doğduğu yerle ilgili olarak şöyle yakınır, "Hiçbir coğrafyacı benim küçük köyümü eserlerinde göstermeye layık görmemiştir. Berterode, on sekiz hanelik küçük bir köydür ve çevresi otuz iki ayak olan bin yıllık meşe ağacıyla ünlüdür."

Döbel'in çocukluk günleri, Berterode'ye on beş dakika uzaklıkta bulunan Neukirchen Köyü'ne okula gitmekle, okula giderken, ev ödevlerini yapmadığı takdirde öğretmeninden dayak yiyeceği korkusuyla ve üvey annesinin eziyetleriyle geçti.

Döbel, gezgin yalnızlığına daha on dört yaşındayken başlamıştır; bu yaşta, evinden ve köyünden ayrılan Döbel, yaşamını kendisi kazanmaya koyulmuş, ilk işi, bir çiftlikte boğaz tokluğuna çalışmak olmuştur. Daha sonra Leipzig-Frankfurt arasındaki Macherstedt Köyü'nde kâhyalık yapmıştır. Burda, aynı zamanda çiftlik sahibinden matematik ve okuma yazma dersleri alan Döbel, ilgi alanını o zaman belirlemiş ve köydeki araba ustasının yanına giderek araba yapımını öğrenmiştir ki, gezginliği sırasında yaşamını kolaylaştıran unsur bu mesleği olmuştur.

Döbel, iyi-kötü matematik ve okuma-yazma bilen bir arabacı ustası olarak Almanya ve Avusturya'da gezilere çıkar. Dönem, Avrupa'nın altüst olduğu, Hıristiyan ahlakının yerine yeni bir ahlak anlayışının yerleşmeye başladığı bir dönemdir. Dönem, sermayenin yıldızının parladığı dönemdir ve bugün Türkiye'de olduğu gibi sermaye dışında kalan insanların kıymeti harbiyesinin olmadığı dönemdir. Küçük bir köyde geleneksel Hıristiyan ahlakıyla yetişen Döbel için bu durum dayanılmazdır; bir dünya yıkılmakta, yeni bir dünya kurulmaktadır. Döbel, bu durumda, bir süre para biriktirdikten sonra Avrupa'yı terk edip elinde kandil, "insan" aramaya koyulmak üzere -dönemin aydınlarının eğilimi olan (ki bugüne kadar devam edegelen bir eğilimdir bu; örneğin, Almanya'nın önde gelen düşünürlerinden Günter Grass'ın yakın zamanlarda, insanların beton kanalizasyon borularında yaşadığı "günahkâr" Kalküta'da bir süre yaşaması, bu eğilimin günümüze uzanan göstergesidir)- Doğu yolculuğuna çıkar; Viyana, Belgrat, İstanbul, Edirne, İzmir, İskenderiye ve Sina'ya kadar uzanır. Döbel, bir yandan mesleğini icra ederek gezi masraflarını çıkarırken, diğer yandan gezip gördüğü yerler hakkında bilgi toplar.

Dönemin eğilimi olan Avrupa toplumunun taze kan ihtiyacını "öteki"nde arama eğilimi elbette Döbel'de de vardır; arabacı gezgin her ne kadar Avrupa'daki altüst oluştan mutsuz olsa da, gezip gördüğü yerleri (bugün de olduğu gibi) dünyanın merkezi (!) Avrupa ile karşılaştırmaktan kendini alamaz. Dönemin gezginlerinde somutlaşan, Doğu'ya karşı önyargılı olma durumu başlangıçta Döbel'de ters bir durumdaysa da, yolculuk sırasında o da genel eğilim doğrultusunda tutum sergiler.

Döbel'in Osmanlı'ya ilişkin gözlemleri Yunan bağımsızlığından sonrasına tekabül etmekte; buna koşut olarak Osmanlı, iç ve dış nedenlere bağlı olarak çöküşüne doğru koşar adım gitmekteyse de, Döbel'in üslubundan, Avrupa'da henüz Osmanlı (Büyük Türk) mitinin yıkılmadığı anlaşılmaktadır. Ki bu yıkılan mitin yerine konan bakış açısı bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Gelin şimdi, bundan yaklaşık yüz altmış üç yıl önce, bize, Türkiye'nin üç önemli kenti (İstanbul, Edirne ve İzmir) hakkında gözlemler aktarmış olan Döbel'in 1832 yılına dair İstanbul izlenimlerini okuyalım.

"Galata", "Büyük Kule (Galata Kulesi)", "Bükreş Pisliği", "Yiyecekler", "Köpek Sürüsü", "Pera", "Yahudi Meyhanesi", "Büyük Vezir'in Huzurunda", "Napolili Kaptanın Büyük Cesareti", "Tophane'de İşbaşı ve Kendi Evim", "Büyük Vezir'le Görüşme", "Şehrin İç Kesimleri", "Tüketim", "Hamallar", "Zorunlu Fener Sahibi Olma", "Bir Kahvehane", "Yangın", "Büyük Sultan II. Mahmud ve Haremi", "Kadınların Gezintileri", "Sarhoş Askerler", "Mezarlıklar", "Asya Yakasına Gezi", "Ferman", "İstanbul'dan Ayrılış".

İstanbul'a Boğaz'dan bakıldığında insan gözlerinin önünde yaşayan bir "Binbirgece Masalları" şehri uzandığını zannediyor ve hayran oluyor; fakat yaklaştıkça ve içine girdikçe şehrin aslında kokmuş bir ceset olduğu fark ediliyor ve insan tiksiniyor. İstan-

bul daha ilk bakışta insanı hayal kırıklığına uğratıyor; yokluk, yoksulluk ve pislik hemen göze çarpıyor. Şehre dışarıdan baktığımda, kim bilir içi ne kadar güzeldir diye düşünmüştüm; oysa Galata'ya ayak basar basmaz, pisliğin içine düşmüştüm! Galata, limana kadar yayılıyor; çevresi duvarla kaplı ve on iki giriş kapısı bulunuyor. Sokakları eğri-büğrü ve kirli, evleri genellikle küçük ve ahşaptan inşa edilmiş. Galata'nın hemen sırtında yükselen "Büyük Kule", şehre ve Boğaz'a nefis bir manzara sunuyor. Söylenene göre kuleyi bir Ermeni inşa etmiş; sultanı dolandıran Ermeni, ya kellesini verecek ya da bu kuleyi yapacakmış; o da ikinci şıkkı seçmiş ve hatta kulenin yapımına büyük paralar vermiş. Sultan da kulenin tepesine, gelen elçilerin gözlerini boyamak için Avrupa Türkiye'sinin ilk ve tek çalar saatini koydurmuş.

Sokaklarda dolaşırken, şehrin Avrupai görünümü, her milletin kendine özgü giyimleri, çarşının kalabalığı ve bağrış-çağrışı beni hiç şaşırtmadı; çünkü, burada gördüğüm pisliği ve özensizliği Bükreş'te de görmüştüm. Tezgâhlarda yığılı bayat balıkların yaydığı koku insanın midesini bulandırıyor; yanı sıra da, limon, turunç ve taptaze üzümler insanın gözünü okşuyordu. Burada, ekmekler dahi yerlerde sergileniyordu. Hep birbirine benzeyen sokaklardan geçerek kasapların olduğu yere geldim; buradan pazar yerine çok daha iyi bakılıyordu. Kesilmiş yağlı koyunlar kaburgalarından bir süs gibi aynı hizada asılmıştı; fakat hiçbirinin kellesi yerinde değildi; bunun nedeni Türklerin, hayvanları bizim gibi değil de, boynunu vurarak kestiklerinden herhalde; fakat hayvanların en ilginç kısmı, tabak şeklinde çıkarılan ve en az beş-altı kilo çeken yağlı kuyruklarıydı. Burası aynı zamanda yüzlerce köpeğin toplandığı bir yerdi; hastası sağlıklısı, kulaklısı kulaksızı hepsi buradaydı ve oradan buradan kendilerine atılan et parçalarını yiyorlardı. Bu köpeklerin hiçbirinin sahibi yok; sokakta doğup sokakta ölüyorlar. Sürüler halinde dolaşıyorlar ve neredeyse tüylerinin değdiği asılı koyunlara bakmıyorlardı bile; ayrıca, böyle uluorta dolaşan bu köpeklere bir Türkün bir fiske dahi olsun vurmaması dikkatimi çekti. Ben de bir Avrupalının sakın ola ki böyle bir girişimde bulunmamasını tavsiye ederim; yoksa, köpek tarafından ısırılması veya Türkler tarafından kötü muameleye maruz kalması ihtimali çok yüksek. Her gün kendilerine yemek verilmesine rağmen, kendi aralarında birbirlerini parçaladıkları veya mezarlardan ölüleri çıkarıp yedikleri de oluyor. Benim İstanbul'da bulunduğum zaman içinde şöyle bir şey olmuş; geceyarısı sarhoş bir vaziyette sokakta sızıp kalan bir kaptan bu köpekler tarafından yenmiş; heriften kala kala kanlı şapkası ve içinde ayağının yenmemiş parçası bulunan çizmesi kalmış. Köpekler gruplar halinde dolaştıkları için her köpeğin ait olduğu bir grup var; bu grupların kendilerine ait bir de bölgeleri oluyor; eğer bu bölge diğer bir grup tarafından aşılırsa, bu hesaplaşmaya neden oluyor.

Ernst Christoph Döbel

İstanbul'u meydana getiren yedi tepeden en yükseği Galata'dan bir duvarla ayrılan Pera'dır; burası da hiç güzel değil; sokaklar döşenmemiş ve pislik içinde; halbuki burada elçilik binaları yer alıyor ve sadece Büyükdere'ye, sefarethanelerine gitmek için burayı terk ediyorlar. Pera'nın görüntüsü de Galata'nınkinden farklı değil, aynı şekilde Avrupai görünüme sahip; Avrupalı Hıristiyanlar yaşıyor ve gece-gündüz köpek ulumaları yeri göğü inletiyor. Ben yoldan geçerken, insanlar harıl harıl çalışıyorlardı; bir süre önce çıkan yangında hasar gören evlerini onarıyorlardı. Yangın, İstanbul'da çok sık rastlanan bir felaket; fakat evler neredeyse yangında kül olduğu kadar kısa bir süre içinde yeniden inşa ediliyor; çünkü kalasları yan yana çakarak yapılan barakalar bunlar.

Sokaklarda dolaşmaktan yorulmuştum ve kendime yatacak bir yer aramak durumundaydım ve de özellikle Alman yeri olursa daha iyi olurdu; en azından bana yol yordam gösterirlerdi; fakat o kadar dolaştıktan sonra Polonya Yahudisinin işlettiği baraka mı, pansiyon mu belli olmayan bir yer buldum; rahat olup olmadığına bakmadan gecelemek zorundaydım. Burası, akşamları Yahudilerin bir araya geldiği bir yerdi; onlar gittikten sonra, haftalarca mahrum kaldığım ve özlem duyduğum yatağıma değil, gece boyunca fare ve sıçanlarla paylaşacağım samanlığıma gidiyordum.

Ertesi günü pansiyoncuya sorduğum ilk soru; nerede iş bulabileceğim oldu. O da bana, eğer tec-

rübem varsa, Tophane'de top kundağı yapımında çalışabileceğimi söyledi. Ben de, eğer yeterli ücret alırsam böyle bir işi yapabilirim, dedim. Bunun üzerine pansiyoncu -bana tercümanlık yapmak üzere- yanıma bir Yahudi verdi ve birlikte Büyük Vezir'in sarayına gittik. Önce düzenli bir salona girdik ve burada ayakkabılarımızı çıkardık; bu arada, vezire haber verildi; huzura kabul edileceğimiz yer sarı püsküllü kırmızı perdelerin arkasındaydı; kapı açıldı ve içeri girdik; bulunduğumuz yer Doğu zevkine göre muhteşem güzel döşeliydi; fakat bizim alıştığımız masa ve sandalyeler yoktu; yerler rengârenk halılarla kaplıydı; duvarlar çok güzel aynalarla bezenmişti. Aynaların altında divan yer alıyordu ve vezir, altınlarla süslü kırmızı ipek kaftanıyla bağdaş kurmuş oturmuş, çubuk içiyordu. Türk usulü ellerimi göğsüme koyup hafifçe başımı eğdim ve kendisine "guten Morgen" dedim, o da bildiği tek Almanca kelime olarak aynısını tekrarladı. Bundan sonra tercüman devreye girdi ve ben onun aracılığıyla, Avrupa usulü -çünkü Türkler bu konuda oldukça geriydi- arabacıya ihtiyacı olup olmadığını ve varsa beni bu konuda sınayabileceğini, söyledim. Cevap olarak, hemen şimdi Tophane'ye gidip örnek bir tekerlek yapmamı istedi. Tercümana da yanımda kalmasını ve ihtiyacım olan her şeyi temin etmesini tembihledi. Ben de kendisine bugünün Hıristiyan bayramı olduğunu ve her Hıristiyanın bu bayramı kutlaması gerektiğini; ancak yarın başlayabileceğimi söyledim ve girdiğimiz gibi törenle çıktık.

Ertesi günü beni buraya getiren gemiye aletlerimi almaya gittim; nasıl olsa, muhteşem bir caminin yanında bulunan Tophane'ye de gitmek için kayık gerektiğinden, hemen bir kayık kiraladım, marangoz tezgâhımı ve sandıklarımı aldım. Gemiye vardığımda kaptana borcumun ne kadar olduğunu sorduğumda, aldığım cevap, benim ona değil onun bana borcu olduğu yolundaydı; yolda yelkenleri onardığım için benden para istemiyordu; ayrıca, eğer İstanbul'u beğenmezsem, on dört gün sonra yola çıkacağı Livorno için benden para da istemiyordu. Güvensiz deniz yolculuğundan zaten korkmuştum; kendisine bu iyiliği için teşekkür edip iyi yolculuklar diledim ve birbirimizi bir daha göremeyiz diye de elini sıkıp vedalaştım; gemiden ayrıldım. O anda kaptan çok duygusallaştı, neredeyse ağlayacaktı; benim de gözlerim doldu; geçirdiğimiz tehlikeli saatlerden ve ölüm korkusundan sonra kalplerimiz o kadar yakınlaşmıştı ki, bu duyguları kelimelerle ifade etmek mümkün değildi; ancak bakışlarla ve işaretlerle dile getirilebilirdi. Gemideyken bana tercüman aracılığıyla şimdiye kadar böyle bir fırtınada yolculuk yapmadığını söylemişti; ben de onu böyle kötü havalarda Karadeniz'e çıkmaması konusunda uyarmıştım. Her ikimiz de yoğun duygular yaşıyorduk; bana son bir iyilik yapmak için filikalardan birini suya indirtti ve para ödememem için tayfalarıyla beni uğurladı. Tophane'ye vardığımda, alet sandıklarımı ve tezgâhımı tayfalar içeriye kadar taşıdılar. Tophane'den pek uzakta olmayan ve bir zamanlar kahvehane olarak kullanılmış Sultan'a ait bir binayı bana tahsis ettiler. Bana anahtarları verdiler ve bir evim oldu, bu kadar basit. Tezgâhımı kurmak ve aletlerimi düzenlemek üzere tekrar tamirhaneye döndüm. Bir süre, yerde bin bir zahmetle çalışan işçileri izledim; yere bağdaş kurup oturmuşlar, tahtanın birini yere koymuşlar, diğerini göğüslerine dayamışlar tekerlek parmağı yapmaya çalışıyorlardı; bu gidişle bunlar bir tekerleği on üç-on dört günden önce bitirimezler.

Ertesi sabah saat sekizde işbaşı yaptım; diğer çalışanlar başıma toplandı ve meraklı meraklı beni izlemeye koyuldular; benim, tezgâh başında nasıl çalıştığımı, kendileri gibi tahtanın başında dönmeden tekerlek yaptığımı görünce, hayretleri daha da arttı. Büyük vezir dahi özel olarak gelerek beni şereflendirdi ve çalışmamı izledi. Vezir, ertesi günü geldiğinde, ben tekerliği bitirmiş, temizliğini yapmıştım bile, o da, benim işçiliğimin Türklerin işçiliğinden ne kadar farklı olduğunu gördü ve bana, yanıma çıraklar alarak yetiştirmemi ve atölyeyi de benim çalışma biçimime göre düzenlememi teklif etti ve bunları yaparsam ne kadar para isteyeceğimi sordu; ben de kendisine bu iş için 50 kurontaler ve yanı sıra şimdi oturduğum ev ve üç yıllık sözleşme (çünkü, öğrenim süresi bundan daha az olamazdı) istedim. Benim isteklerim karşısında şaşıran vezir, kafasını sallamaya ve aşağı yukarı dolaşmaya başladı; durduğunda, ev de dahil olmak üzere yövmiye olarak 1 kurontaler teklif etti. Onun bu teklifini isteksiz olarak kabul ettiğimi fark edince, bitirdiğim tekerleğin parasını verdi, ben de bundan sonra İstanbul'da ikametime ayrılan evime gittim.

İstanbul'a gelirken sadece Boğaz kıyısındaki köyleri ve Boğaz'daki Avrupa stili binaları görmüştüm; tabii bu kadarlık gözlem, bana, Türklerin bu kocaman başşehirleri hakkında bir bilgi veremezdi; benim de yapacak bir işim olmadığı için başşehrin ilginçliklerini ve güzelliklerini dolaşmaya koyuldum; fakat o kadar çoktu ki, benim bunları anlatmaya ne hafızam elverir ne de ben bunları anlatabilirim. İstanbul, büyük meydanlar bakımından yoksul bir şehir; sadece en güzel ve büyük meydan olarak Atmeydanı var. Burada seçkin Türkler at gezintisine çıkıyorlar, tam meydanın ortasında altmış ayak yüksekliğinde dikilitaş yer alıyor. Ayrıca, bazı pazar yerleri, neredeyse küçük bir Alman kasabasından daha geniş bir alana yayılıyor. Atmeydanı ise 250 adım uzunluğunda, 150 adım genişliğindedir. Çok sayıdaki camiye gelince, sayısının yaklaşık 500 olduğu söyleniyor; bunlar arasında benim en beğendiğim bir zamanlar kilise olan ve şimdi dört minaresiyle şehrin en görkemli camisi olan Ayasofya oldu. İçinin çok güzel olduğu söyleniyor; fakat dış görünüşü benim hoşuma gitmedi. Atmeydanı yakınındaki Sultan Ahmed Camii ise altı minaresiyle tam bir şaheser.

İstanbul'daki camiler arasında en büyük olmasa da, mutlaka en güzeli olan yedi tepeden üçüncüsü üzerinde kurulmuş Süleymaniye'dir; bu cami tartış-

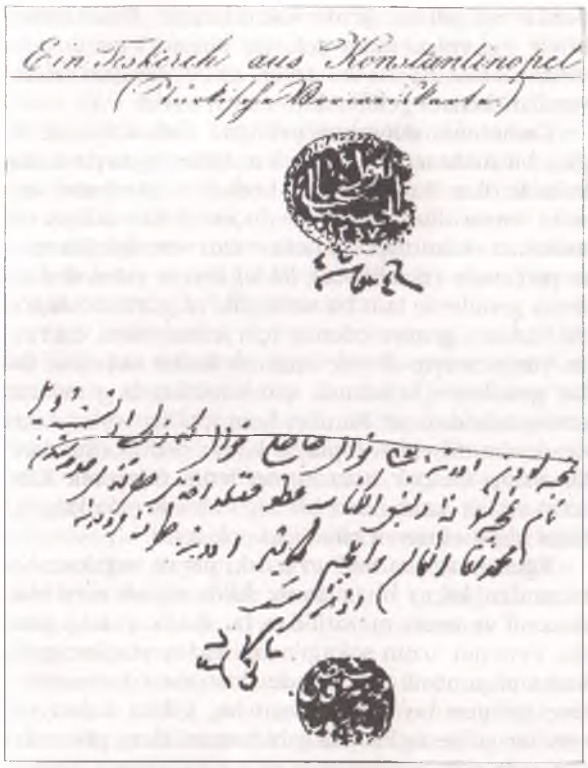

Döbel'in mürur tezkeresi.

masız İstanbul'daki en güzel yapı. Süleymaniye'den başka en az beş-altı cami daha büyük ve güzel niteliklerini hak eder. Bana İstanbul'da en ilginç yapı olarak Yedikule (bir tanesi depremden yıkıldığı için şimdi artık sadece altı tane var) geldi; beşgen bir kale ve çok eski bir mimari üsluba sahip; her köşede bir kule, ortada iki kule var; kulelerin yüksekliği farklı.

Bu meydanlar ve binalar da (ki ayrıca buralarda han ve çarşılar da bulunuyor) Boğaz'dan bakıldığındaki manzaradan farklı bir şey sunmuyorlar; burada da sokaklar pis ve dar; insan yürürken her an pislik yığınının üzerine basabilir; buradaki tek fark çok daha kalabalık olması. Öne doğru çıkması olan bazı güzel evlerin dışındakilerin hepsi her an yıkılacakmış hissi veren ve yoksulların oturduğu baraka. İstanbul'un nüfusunun 1 milyonun üzerinde olduğu söyleniyor, ki doğrudur; birisinin bana yemin billah söylediğine göre İstanbul'a günde 70.000 malter (eski bir tahıl ölçeği; bir defada öğütülen tahıl miktarı; 100-700 lt arası, İ.P.) geliyormuş. İstanbul'a yılda kaç bin geminin geldiği düşünülürse ve bu gemilerin ayrılırkenki ekmek ihtiyacının ne kadar olduğu göz önüne alınırsa, bu rakam mümkün gibi görünüyor.

İstanbul'un en yoksul halk kesimini, limanda bavul taşıyan hamallar oluşturuyor. Hamallar genellikle ya Ermeni ya da Türklerden oluyor; zayıf yapılı gibi görünseler de, onlarca kilo ağırlığındaki balyaları yokuş mokuş demeden taşıyorlar; eğer tek kişi kaldıramayacak kadar ağır olursa, kendi yaptıkları iki kalas üzerinde ve her kalasın bir ucunu iki kişi tutarak balyayı istenilen yere götürüyorlar. Taşıma sırasında bir de melodi mırıldanıyorlar; öndekinin bıraktığı yerden arkadaki devam ediyor; bunu da yoldaki insanların zamanında kenara çekilmesi için yapıyorlar. Genellikle yalın ayaklar ve üzerlerinde hafif bir giysi var; yaşamlarını hamallıkla eritirken, hiç de küçük olmayan sorumluluk taşıyarlar; çünkü, her birinin bakmakla yükümlü oldukları kalabalık aileleri var. Buna rağmen her zaman neşeli ve eğlenceli oluyorlar. Daha önce de belirttiğim gibi sokaklar dar ve araba girmesi için hiç elverişli değil; bu yüzden şehrin her mahallesinde ve çevre köylerde hamal bulmak mümkün.

Eğer birisi geceyarısı yanına fener almadan bu sokaklara çıkarsa, devriyeler tarafından alındığı gibi doğruca, şehrin kapılarından birindeki karakola götürülerek sabaha kadar tutuluyor; eğer yakalanan bir Frenkse, hangi konsolosluğun korumasında olduğu sorulacak ve o konsolosluğa teslim edilecektir -geceyarısı sokakta ne aradığının hesabını vermek için; hele bir de o gece bir olay olmuşsa, olayın faili olarak gözaltına alınacak ve suçsuz olduğu halde, eğer niçin sokakta olduğunu inandırıcı bir şekilde anlamatamazsa suçlu muamelesi görecektir. Bu nedenle de, İstanbul'a ayak basan her yabancıya hemen bir fener alması tavsiye edilir ki, herhangi bir tatsız durumla karşılaşmasın.

Çeşitli sokaklarda saatlerce dolaştıktan sonra, yorgun bir vaziyette lüks bir kahveye girdim; içeride çeşitli milletlerden insanlar vardı ve bu kadar yer gezip bu kadar insan görmüş olan ben, bu insanların hangi milletten olduğunu çıkaramamıştım. Hiçbir şey anlamadan öylece şaşkınca oturmuş kime ne soracağımı kara kara düşünüyordum ki, birisinden bu kahvede tam on dört dil konuşulduğunu öğrendim: Türkçe, Arapça, Rumca, İtalyanca, İngilizce, Fransızca, Rusça, Sırpça, Macarca, Eflakça, Lehçe, İspanyolca, Portekizce ve Almanca. Dört-beş yaşındaki çocuklar dahi en azından yaşlarının sayısı kadar dil biliyorlar; fakat ne yazık ki, İstanbul'daki Almanların sayısı çok az olduğundan, Almanca, bu diller arasında en sonda geliyor. Nefis bir yemekle karnımı doyurduktan sonra, çevremdeki her biri resim kadar güzel giysilere ve kahvenin süslerine göz gezdirmeye başladım. Akşam eve dönünce, gün boyu yaşayıp gördüklerimden o kadar heyecanlanmıştım ki, bir türlü uyuyamadım; sonra dalmışım. Sabaha karşı birdenbire çığlıklarla uyandım; bir de ne göreyim, alevler gökyüzüne yükseliyor. Şehrin her iki ucundaki mahallesinde yangın çıkmıştı ve insanlar söndürmek için hiçbir gayret göstermiyorlardı. Yangın söndürme kuruluşları da çok eksiklikler içinde bu işi yapmak zorundalar; tulumbayı omuzlarına alarak ve aynı zamanda bağırarak yangın yerine koşuyorlar; sokakların darlığı nedeniyle zaten rahat çalışamıyorlar; onlar da genellikle yanan binanın yanındakileri yıkarak çözüm bulmaya çalışıyorlar, ta ki komşulardan biri-

si gelsin, söndürmeye yardımcı olsun ya da parlak bir fikir versin diye. Bu nedenle şehrin bir mahallesindeki yangınla uğraşılırken, diğer bir mahallede çıkan yangınla kimse ilgilenmiyor. İstanbul'da bir gece geçmiyor ki, insan, yangın bağrışlarından yatağından fırlamasın; fakat öyle büyük yangınlar da çok sık olmuyor; örneğin, geçen yıl çıkan bir yangında Pera büyük ölçüde kül olmuş. O gece çıkan yangın da önemli bir şey değilmiş; bir süre sonra evime döndüm.

İlerleyen günlerde daha önce başlamış olduğum işe devam ettim; bir gün, Sultan'ın yeni buharlı gemisiyle Boğaz'da gezintiye çıkacağını ve Asya yakasına geçeceğini duydum; tabii bu fırsatı kaçırmamak için zamanında Bâbıâli'ye gittim. Burası, hiçbir özel işaretle belirtilmemiş olan ve iç içe avlularda (veya meydan) yer alan birçok kasır ve köşkten meydana gelen saray kapısıdır ki, duvarlarla çevrili sarayın büyüklüğü neredeyse bir şehir büyüklüğündedir. Deniz tarafından bakıldığında, denizden itibaren, koru ve yeşillikler arasındaki gösterişli yapılar yükselmektedir. Zirvede, binaların bittiği yerde, saray, duvarlarla şehirden ayrılmaktadır. Burada yer alan "Bâbıâli", ki hükümet üyelerinin bu kapıdan girip çıkması dolayısıyla Türk Hükümeti, bu adla anılmaktadır. Kapının önündeki büyük meydan, askerlerle ve seyre gelmiş meraklılarla doluydu; hepsinin gözü saray kapısına çevriliydi. Büyük mücadeleler sonucu kendime çeşmenin yanında bir yer bulmuştum ki, padişah kapıda göründü. Padişah, kartal burunlu, keskin bakışlı, siyah parlak sakallı, orta boylu ve koyu tenli bir insandı; üzerinde, mavi bir pantalon, kırmızı ayakkabı, koyu mavi pelerin vardı ve başında, sarık yerine kırmızı fes taşıyordu. Padişahın arkasından gelen haremindeki kadınlar, eskiden olduğu gibi tamamen değil yarı kapalıydılar. Genellikle siyah giyinmişlerdi ve başlarından sarkan beyaz örtü yüzlerini kapatıyordu; bir başka örtüyse, göğüslerine kadar iniyor, başlarındaki beyaz örtünün yanı sıra ipek siyah bir çarşaf her taraflarından ayaklarına kadar örtüyordu; bileklerde bağlanan beyaz bir pantalon ile bağcıklı sarı çizmeleri de vardı. Görülebildiği kadarıyla tenlerinin rengi kar beyazı, bakışları keskin ve ateşliydi. Küçük adımlarla padişahın ardı sıra yürüyorlardı. Diğer Türk kadınlarının giyimleri de, Sultan'ın haremindekilerden pek farklı değil; onlar da dışarıya çıktıkları zaman böyle ağır ve küçük adımlarla yürüyorlar. Boynuzları arasında bir tuğ bulunan, sırtında altın renkli püsküller ve küçük çan olan, kuyruğu da kırmızı bantlarla süslü öküz arabasının önünde bir adam elinde tuttuğu iple arabayı çekiyor; arabalar genellikle temiz ve süslü; fakat ustalıkları o kadar iyi değil. Arabaların üzeri, her tarafı kapatacak şekilde kırmızı bir örtüyle kaplı, sadece yanlarda pencere var ki, onlar da, içerisinin görünmemesi için kalın perdelerle örtülü; genellikle bu arabalarda altı-sekiz kadın oturur ve güle oynaya yolculuk yaparlar. Kadınların gezinti yapabilecekleri yerler, sadece meydanlar ve şehrin geniş sokaklarıdır. Erkeklerse, böyle bir yolculuktan çok ata binmeyi tercih ediyorlar; onlar da ata binerken önde yürüyen birisi, yayaları kenara çekilmeleri için uyarıyor.

Gezintiden dönerken geldiğim Galata'da çok ilginç bir manzarayla karşılaştım; Mısır paşasıyla savaş halinde olan Büyük Sultan, herhalde askerlerine cesaret versin diye, peygamberin emirlerine aldırış etmeksizin onların içki içmesine izin vermişti; bir tahta parçasıyla çıkılabilecek kadar kıyıya yakın demirlemiş gemilerde tam bir serkeşlik ve gürültü hâkimdi; bazıları, gemiye çıkmak için konan tahta üzerinde yürüyemeyip denize düşücek kadar sarhoştu; fakat gemilere içki satmak için kayıklarıyla gemilerin çevresinde dolaşan Rumlar, hem içki satıyorlar, hem de denize düşenleri toplayıp kıyıya getiriyordu. Satılan şarap ise çok ucuzdu; on fenik ödeyerek Kıbrıs'ın en iyi şarabından bir ölçü almak mümkündü; fakat alışık olmayan birisi için çok sertti.

Eğer insan İstanbul'un basık, pis ve sağlıksız ortamından kaçıp biraz temiz hava almak istiyorsa, düzenli ve temiz mezarlıkları bu iş için çok uygundu; Pera'nın 'uzun sokağı'ndan kuzey yönüne gidilince, akşamüstü saatlerinde dost akraba ziyaretlerine gelinen bu yerde insan hiç yalnız kalmıyor; serviler gölgesindeki bu gibi mezarlıklara gelen insanlar burada satılan yiyecek ve içeceklerle kederlerinden biraz olsun sıyrılıp ferahlıyorlar; burada beni şaşırtan şey, hiç de mevsimi olmamasına rağmen, üzüm, limon ve turunç gibi meyvelerin çok ucuz fiyata satılmasıydı.

En tepede, Galata ve Pera'da gelenlerin buluşma yeri olan bir kahvehane vardı; burada, çimenler üzerinde en güzel Rum ve Frenk kızlarını şarkı söyler ve dans ederken görmek mümkündü.

Burasının güzel doğası ve manzarası, sevgililer için de çok güzel bir ortam sunmaktadır; buradan, liman, adalar ve Marmara Denizi, Kız Kulesi, kasır ve köşkler, girintili-çıkıntılı Asya kıyıları ve nihayet Karadeniz gözler önüne seriliyor; manzara çok geniş ve mükemmel; denizdeki irili ufaklı gemilerin ve süslü kayık ve teknelerin sürekli devingenliği, denize bir panayır havası veriyor; saray, burnuyla denize iyice girmişken, pencerelere ve cami kubbelerine vuran güneş göz alıyor ve bu manzarayı servi ağaçlarının oluşturduğu koyu gölgelikler ve şehri sarmalayan yeşillikler tamamlıyor ve böylece bir resim için ne kadar da güzel kontrast oluşturuyor. İnsan en iyisi İstanbul'u sadece buradan seyretmeli ve içine girip hayal kırıklığına uğramamalı.

Bir mezarlığa girildiğinde, önce sağda Rumların, solda Ermenilerin ve en son da Türklerin mezarlığına ulaşılıyor; Rumların mezarlığının Avrupalılarınkinden farkı yok; mezarların üzeri dört köşe taşlarla örtülü. Ermenilerinkiyse, dut, çam ve servi ağaçlarıyla dörtgen olarak çevriliydi; mezarlarsa, oldukça yüksek mermer lahitlerdi. Türklerin mezarlığıysa, düzensiz olarak serpiştirilmiş servi ağaçları ve yine alana düzensiz olarak yayılmış mezarlardan oluşuyordu; zenginlerin mezarları gösterişli

sarıklı mezar taşlarıyla mermerden, yoksulların mezarlarıysa ya başına tahtayla veya hiçbir şey konmadan yapılmıştı. Bazı aile mezarları vardı ki, belli olsun diye tahta veya demir çitle çevrilmişti; herhalde, köklerinin çok iyi beslenmesinden olsa gerek, burada gördüğüm kadar yaşlı ve yüksek servi ağaçlarını başka hiçbir yerde görmedim. Türklerin İstanbul'da daha birçok yerde mezarlıkları var. Bu mezarlığın hemen yanında, tepeden inerken, sadece Rumların oturduğu Dimitri (Kurtuluş'un Tatavla'dan önceki adı, İ.P.) yer alıyor.

Eğer insan birkaç kuruş harcamayı göze alıp da, özellikle yaz aylarında, şöyle bir Marmara veya Karadeniz'e ya da sefirlerin oturduğu Büyükdere'ye açıldığında, dünyanın başka hiçbir yerinde göremeyeceği güzelliklerin zevkine varır. Yemyeşil çimenlerle kaplı Büyükdere; çam, çınar ve badem ağaçlarıyla, evlerin arkalarında teras şeklindeki bahçeleriyle ve her evin önünde uzayan iskeleleriyle seyrine doyum olmayan bir yerdir. Sandallardaki insanlar genellikle Avrupalıdır ve Boğaz'a açılmak için özellikle ayın sihirli pırıltılarını buraya gönderdiği saati beklerler.

İstanbul'dan ayrılmadan üç gün önce -o ana kadar başka hiçbir yere gitmeye niyetim yoktu ve Edirne-Belgrat üzerinden Almanya'ya dönmek istiyordum- memlekete döndüğümde hiç olmazsa, Asya'ya da gittim, diyebilmek için Galata'dan Beykoz'a giden kayığa bindim; bindiğim kayıkta bir kişilik yer kalmıştı ve o da çok dardı; kayığın içi düşündüğümden kötüymüş; insan ayaklarını ne sallandırabiliyor ne de uzatabiliyordu, ancak Türkler gibi bağdaş kurup oturabiliyordu; tabii bu da benim için çok zordu ve bu halde dört saat yolculuk yaptım. Hava ve manzara ne kadar güzel olursa olsun, yunuslar ne kadar elle tutulacak kadar yakından geçerse geçsin benim uğraştığım tek şey vardı; dört saat boyunca bu oturuşun verdiği acıya katlanmak; fakat Türklerle bir tatsızlığa meydan vermemek için sesimi çıkarmadım.

Beykoz'da bir Alman tarafından kurulan ve birçok Alman işçinin çalıştığı bir basma fabrikası vardı. Beykoz'a iner inmez fabrikaya gitmek için bir kulenin yanından geçerken, bir Türk elini kulağına koymuş bağırıyordu; bir an için yangın çıktığını zannettim ve çevreme göz attım; hiçbir anormallik yoktu; çok büyük bir misafirperverlikle karşılandığım fabrikaya gidince olayı hemen anlattım; bana, Türkün ezan okuduğunu söylediler. İstanbul'a dönmek için kayık bulamadığımdan, ertesi günü saat üçe kadar Beykoz'da kaldım. Beykoz, İstanbul'un önemli olmayan banliyölerinden bir tanesidir; kıyıdan on beş dakika uzaklıkta eski bir sarayın yerinde kurulu fabrikanın konumu çok güzeldi.

İstanbul'a döndüğümde biraz daha dolaştım ve Galata'ya gitmek için limana indim; Galata'ya geldiğimde, Pera'ya çıkarak Avusturya Konsolosluğu'ndan vize almak niyetindeydim; Edirne-Filibe üzerinden Belgrat'a gitme isteğimi söyleyince, bana, bir ferman vermeyi teklif ettiler; ferman, Sultan tarafından verilen bir izin belgesiydi ve hemen hemen her kapıyı açıyordu; özellikle gecelemek istediğim yerlerde çok yararı olacağını eklediler.

"Sizi ikna etmiş olmak istemem", dedi sekreter ve ekledi, "çünkü, böyle bir ferman 60 kuruştur; gerçi, bana, gündelik 1 kurontaler karşılığı iş bulduğunuz söylendi ama çalışmayı kabul etmeyip de memleketine dönmek isteyen birisi için yine de çok para."

Ben de, "Buna karar vermek benim elimde olan bir şey, ister çalışırım, ister çalışmam; ferman isterim veya istemem; özür dilerim ama eğer işime yarayacaksa neden almayayım," dedim.

"Hayır hayır, almak zorunda değilsiniz; ben sadece sizin iyiliğiniz için söyledim; isterseniz küçük bir tezkere de alabilirsiniz, ki bununla da seyahat edebilir, sizi durdurduklarında rahatça gösterebilirsiniz. Fakat böyle bir tezkereyle Hıristiyan bulunmayan bir yerde geceyi sokakta geçirmek zorunda kalabilirsiniz; elinizde ferman olduğunda, böyle bir yerde voyvodaya gider selam verir ve ona, 'wer bier Honack' (ver bir konak) diyebilirsiniz. Eğer vermezse, bu defa fermanı gösterirseniz; hemen konaklayacak bir yeriniz olur."

"Peki o halde; bana bir ferman verir misiniz?"

"Tabii; fakat böyle bir ferman iki gün gerektirir."

"Fakat ben çıkış işlemlerimi tamamladım."

"Bunun hiçbir önemi yok; size kimse gelip de vizenizi sormaz; hem bu memlekette sadece Türkçe yazılar geçerlidir."

"Tamam o halde, iki gün sonra tekrar gelirim," dedim ve oradan ayrıldım.

Bu zaman içinde, biri Saksonya'dan diğeri Hanau'dan olmak üzere iki kunduracı Alman gelip beni buldu.

Ferman, belli bir zaman için verilmişti; fakat kunduracılar işlerini bitirmediği ve ben de Türkiye'de yalnız başıma seyahat etmek istemediğim için bir süre daha onları beklemek zorunda kaldım. Bu arada Hanaulu, ustasına daha otuz kuruş borcu olduğunu, acaba bu parayı kendisine Edirne'de ödemek üzere borç olarak verip veremeyeceğimi sordu.

"Peki bu parayı veririm ama bana eşyalarımı taşımada yardım etmeniz koşuluyla," dedim.

Bu teklifimi her ikisi de olumlu karşıladı ve - Türklerin ve vebanın kalmadığı bir İstanbul'un Avrupa ve Asya'nın kraliçesi olacağı tarihten pek uzak olmayan- 9 Ocak 1832 günü on beş gün kaldığını bu şehirden ayrıldım. ■

OYUNCULARI DEĞİŞSE DE DEĞİŞMEYEN KONUSUYLA SÜREGELEN TİYATRO...

ATLI TRAMVAYDAN GÜNÜMÜZE

TUNCA VARIŞ

"YAZMAYA NEREDEN BAŞLASAM? ..."

Bir koleksiyon yaparken katlanılan güçlüklerin en zevkli karşılığı, işte o beklenmedik küçük sürprizler ortaya çıktığı zaman alınıyor. Neyin, nereden ya da nerede, ne zaman, nasıl, ne şekilde karşınıza çıkacağı, kesinlikle, hiç belli olmuyor. Geçenlerde yine kendi koleksiyonlarım için malzeme arayışları içindeyken bir rastlantı sonucu elime bir mektup, daha doğrusu bir yazışma geçti: "Ticaret ve Nafıa Nezaret-i Celilesine" hitaben, "Dersaadet Tramvay Şirketi" tarafından seksen beş yıl önce kaleme alınmış bir mektup... "Ekselanslarınızın tarafımıza göndermek lûtfunda bulundukları ve tüm dikkatimizi üzerine çeken 31 Ocak 1326 tarih ve 177086/33 sayılı mektubu almış olduğumuzu bildirmekten şeref duymaktayız." diyerek Fransızca olan bölümü başlamakta. Belli ki şirketin çalışmalarındaki aksaklıklardan dolayı halk arasında yakınmalar iyiden iyiye artmış, şikâyetler yedi tepeyi aşmış ve sonunda yüce nezaret de olaya karışmak, ağırlığını koymak gereğini duymuştur. Vatandaş dertlerini anlatmış, "Ticaret ve Nafıa Nezaret-i Celilesi" bunları ilgililere aktarmış ve ilgililer yani "Dersaadet Tramvay Şirketi" de bir açıdan savunması anlamına gelecek bu açıklamayı yollamış: "Ekselanslarınızın Dairesi herhangi bir kişiden daha iyi bilmek durumundadır ki, bizler şimdiye kadar hiçbir zaman sorumluluklarımızdan kaçınmak yollarını aramadığımız gibi, tam tersine, tüm çabalarımız halka tam bir memnuniyet sağlamak yönünde gelişmiştir. (Fransızca metinden tercüme)" Mektubun içeriğinin büyük bir ölçüde güncelliğini koruması bakımından ilginç ve de önemli olduğunu düşündüm.

"KONUYA NERESİNDEN GİRSEM? ..."

"Joynson - superfine (çok ince)" filigranını taşıyan, ancak bugün için oldukça kalın diyebileceğimiz, 24,3 cm x 8,3 cm boyutlarında, hepsinde de "Dersaadet Tramvay Şirketi" anteti bulunan üç adet kâğıda yazılı olan ve iki bölümden oluşan mektup o günlerin, 1326 ya da 1910 yılı, bürokrasisi gereği Latin harfleriyle Fransızca ve Arap harfleriyle de Osmanlıca olmak üzere iki dilde kaleme alınmış. Birinci bölüm olarak tanımlayabileceğimiz ve tek başına bir konu bütünlüğü oluşturan ilk sayfanın fotokopisi yazının içinde yer almaktadır. Mektubun Osmanlıca yazılmış kısmının, kendisine teşekkür borçlu olduğum sayın Mustafa Şahin tarafından hazırlanmış çevrim yazısı da çerçeve içinde yer almaktadır (s. 30).

Çift katlı bir atlı tramvay İstanbul sokaklarında.
L'Illustration, 21 Nisan 1877

Gülmez Biraderler'in fotoğrafında çift katlı bir tramvay Nusretiye Camii önünde.

"BİRAZ DA YORUM EKLESEM? ...

Şimdi isterseniz biraz geçmişe dönelim ve şöyle 19. yüzyıl İstanbul'una doğru ufak bir yolculuğa çıkalım.

Osmanlı, özellikle 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya karşı çok ilginç bir tutum izlemiştir diye düşünürüm. Hanedanının sürekliliğini sağlayabilmek için dışarıdan, özellikle de Batı'dan gelen ya da gelebilecek olan tüm fikir, düşünce ve kültür akımlarına karşı, Mekteb-î Sultanî (Galatasaray Lisesi) gibi siyasal zorunluluklarla kabul etmek durumunda kaldıkları dışında, tüm geçişleri engelleyerek bütün varlığıyla savunmaya geçmiş olan Osmanlı kendisini daima Avrupa'dan soyutlamaya çalışmıştır. Bu siyasal konuları bizim iç işlerimiz ya da iç sorunlarımız gibi gören Avrupa'nın bu konularda özel bir çabası ya da özel bir ilgisi olmamıştır. Ancak "akçe"sel yani parasal konulara bakıldığında Avrupa'nın, aynı tarafsızlığı ya da aynı ilgisizliği gösterdiği pek söylenemez. İmparatorluk topraklarının coğrafi konumu ve bu toprakların barındırdığı zenginlikler Avrupa'nın daima, özel ya da genel, ilgisini çekmiş ve ve Osmanlının bu konularda kendisini dış dünyadan soyutlamasına kesinlikle fırsat verilmemiştir. Düşünce akımları hep bir yerlerde tökezlerken parasal akımlar hiçbir engelle karşılaşmadan gelip gitmiştir. Daha doğrusu gelir gibi yapıp hep aynı yönde gitmiştir. Parasal konularda istesek de, istemesek de Avrupalı daima yanımızda, arkamızda ve içimizde olmuştur. "İstesek de" demek de pek doğru söz değil ya...

Son günlerde sık sık duyduğumuz bir söz var, kesin anımsayacaksınız: "Türkiye, dışarıdan bakıldığında, Türkiye'den göründüğünden çok daha büyük ve önemli görünmektedir". Doğrudur, yani "derya içreyiz, deryayı görmeyiz". Ancak Avrupalılar bizi daima dışarıdan görmek durumunda kaldıkları için, (bugün de Amerikalılar uzaydan) bu büyüklüğün ve önemin daima farkında olmuşlardır. Topraklarımızın zenginliğini, iklimimizin düzenliliğini, toplumumuzun canlılığını, halkımızın alçakgönüllüğünü ve küresel konumumuzun önemini bizden çok daha iyi ve çok daha önceden öğrenmişlerdi; 16. yüzyıldan beri, Muhteşem Süleyman zamanından beri...

19. yüzyıl İstanbul'una göz atarsak şöyle bir bölünme çıkar önümüze:

Üsküdar ve Anadolu yakası ki, yazlık evlerin çoğunlukta bulunduğu ve genellikle emekli bürokratların yaşadığı bu bölümde herhangi önemli ve etkili bir ticaret ya da yönetim çevresi oluşmamıştır.

Bir diğer bölüm, "sur içi" ya da "Eski İstanbul" diyeceğimiz, Haliç'in güneyinde yer alan bölümdür ki, burası o dönemin yönetim merkezi olarak, Bâbıâliye ve nezaretler nedeniyle, büyük bir öneme sahiptir. Ancak buradaki ticaret hayatının uluslararası bir özelliği ya da önemi yoktur.

Son bölüm ise Haliç'in kuzeyinde yer alan, genellikle elçiliklerin bulunduğu ve Avrupalıların, ortaklarının, azınlıklarının yaşadığı Tophane-Galata-Pera ekseni ve çevresidir. Avrupa'nın Osmanlı ülkesine "giriş kapısı" diyebileceğimiz ortam budur ve o dönemde olabildiğince "globalleşmiş" ticaretin de merkezidir. Bâbıâli, kendi nedenleriyle, ne denli Avrupa'ya kapalıysa Galata da, kendi nedenleriyle, o denli Avrupa'ya açıktı.

Dersaadet Tramvay Şirketi'nin tasfiyesi sırasında kullanılan senetlerden biri.

Dünyadaki teknolojik ve ekonomik gelişmeler, o günlerin koşullarına göre gerçekten çok kısa sayılabilecek bir süre sonra, Osmanlı ülkesinde de uygulanır oluyordu. Fakat kaçınılmaz derecede gerekli olduklarından değil elbette, Avrupalıların ve ortaklarının işlerine geldiği için ve işlerine geldiği kadarıyla...

İşte, "Pera Palace, Hôtel de Constantinople"; Dersaadet'e gelen yabancı dostlarımızın (!) alışmış oldukları rahatlığı bulabilecekleri ilk uluslararası otelimiz.

İşte, Paris'teki ilk gösterilişinden on sene kadar sonra Pera'ya

ulaşan, "le Cinémathéâre-Pathé"de düzenlenen sinema ve yanında diğer yabancı tiyatro kumpanyalarının gösterileri; Dersaadet'teki Avrupalıların kendi ülkelerindeki eğlencelerden yoksun kalmaması için ithal edilmiştir.

İşte "Galata Köprüsü"; Haliç'in kuzey yakasında yoğunlaşmış olan iş dünyası sakinlerinin sık sık güney yakasına geçerek yönetim merkeziyle olan ilişkilerini sürdürmek zorunda kalmaları nedeniyle yapılması öngörülen (sonunda kentin simgelerinden biri olmuş) bir köprü.

İşte, "Tünel"; uluslararakı iş merkezi ve bir liman semti olan Galata'yı elçilikler ve ticari temsilcilikler merkezi olan Pera'ya yani Cadde-î Kebir'e bağlamak için gerçekleştirilmiş bir ulaşım sistemi. Bizler de, dünyanın ilk metrolarından biri kentimizde yapılmıştır diye övünür, kasılırız.

"ARTIK TRAMVAY'DAN DA SÖZ ETSEM Mİ? ..."

Evet! Sonunda gelelim "tramvay"a...

Endüstri devrimini gerçekleştirmiş olan Avrupa'nın daha çok hammaddeye gereksinimi vardır; bunları sağlayan Osmanlı topraklarının ve başkentinin önemi daha da artmıştır. Ürettiğini satmak için pazar arayan Avrupa, hemen hemen hiçbir önemli üretimi bulunmayan Osmanlıyla iyiden iyiye içli dışlı olmuştur. bu aldım-sattım hareketleri-

Dersaadet Tramvay Şirketi
Numara: 822

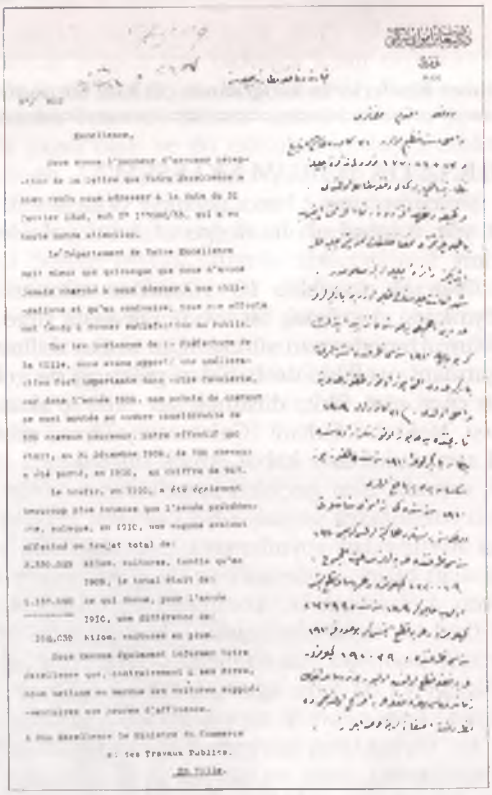

Ticaret ve Nafia Nezareti Celilesine.
Devletlû efendim hazretleri

Vâsıl-ı dest-i ta'zim olan 31 Kânun-ı sani 326 tarih ve 33+177086 numrolu tezkere-i celile-i nezaretpenahileri kemal-i dikkatle mütalâa olundu. Vazife ve taahhüd ettiğimizden asla inhiraf etmeyip bilcümle gayretimizi mahza halkın memnuniyetini celbe hasrettiğimiz daire-i celilerince malûmdur.

Şehremanet-i âliyesinin talebi üzerine beygirlerimiz adedini ehemmiyetli bir surette tezyid ettik ki, bu vechle 1910 senesi zarfında iştira olunan beygir adedi 639 adedine vasıl oldu.

21 Kânun-ı evvel 1909 tarihinde 738 raddesinde bulunan beygirlerimiz 1910 senesinde 987'ye baliğ oldu.

1910 senesinde tramvay münakalatı evvelki seneye nisbetle daha kesir olmuş ki, yani 1910 senesi zarfında arabalarımız heyet-i mecmu:

2.330.029 km.-araba mesafe katetmiş olup halbuki 1909 senesinde 2.137.990 km.-araba katetmiş ki, bu suretle 1910 senesi zarfında: 192.039 km.araba fazla katolunmuş oluyor. Bundan maada kalabalık zamanlarda seyr ü sefere fazla araba ihraç olunduğunu da nazar-ı dikkat-i asafmelerinde arz eyleriz.

İstirahat salonları meselesine gelince bunların inşa ve tesisine kat'â itiraz etmediğimizi ve hatta keyfiyeti şehremanet-i âliyesine arz eyleyip cevaben işbu meselenin tetkik olunmakta olduğunun taraf-ı acizanemize iş'ar olunduğunu arz ve beyan eyleriz.

Beyan buyurulan ahval ve mehazirin seyr ü sefer hakkında kat'â bir nizamname bulunmamasından münbais bulunduğuna mutmainiz.

Avrupa şehirlerinde mevcut olan nizamata mukabil Dersaadet'te herkesin hukuk ve vezaifini ihtar eden hiç bir nizamname mevcut değil; her türlü tedabir-i tekayüdiyemize rağmen yolcular hadd-i nizamiyesinden fazla dolmuş olan arabalarımıza cebren râkib olduklarından bittabii beygirler nizamen derece-i kuvvetlerine göre adedi tayin olunmuş yolcuyu hâmil bulunan arabaları çektikleri gibi bunları sevk edemiyorlar.

Velhasıl zabıtadan bihakkın muntazır olduğumuz muaveneti görmediğimiz gibi gerek yolcularla olan muamelatımızda ve gerek hututumuzu işgale ve vagonlarımızın seyr ü seferlerini sektedar eden diğer arabalardan mürur-u uburlarınca da icab eden muavenete mazhar olmuyoruz.

İşbu beyanat-ı acizanemizden şirketimizin vaki olan ihbaratı hilafatına olarak 1910 senesi zarfında chemmiyetli terakkiyat ibraz ettiği tezahür ediyor zannıdayız. İşbu terakkiyat yalnız seyr ü seferlerinin ve beygirlerinin gerek adet ve gerek cinsi itibariyle tezüyüdünden ibaret olmayıp hem şirketimiz ve hem de daima memnun etmeye sa'y ettiğimiz halkça müşkilat-ı azimeye bâis olan ve bununla beraber azim fedakârlıklar neticesinde münakelatı kat' etmeyerek icrasına muvaffak olduğumuz bunca inaşaat-ı mühimmeyi dahi havidir.

Ol babda emr u ferman hazret-i men lehü'lu emrindir.

7 Şubat 326

Dersaadet Tramvay Şirketi Müdürü

nin sonucunda da giderek gelişen uluslararası bir ticaret canlılığı Dersaadet'i kaplamıştır. Boğaziçi'nin kıyılarındaki küçük balıkçı köyleri artık ticaret erbabının oturduğu kasabalara dönüşmüştür. Böylece Kapalıçarşı-Beyazıt - Bâbıâli - Eminönü - Galata - Tophane - Dolmabahçe - Beşiktaş - Ortaköy ekseni bu ticaret canlılığından en fazla etkilenen bölge olmuştur.

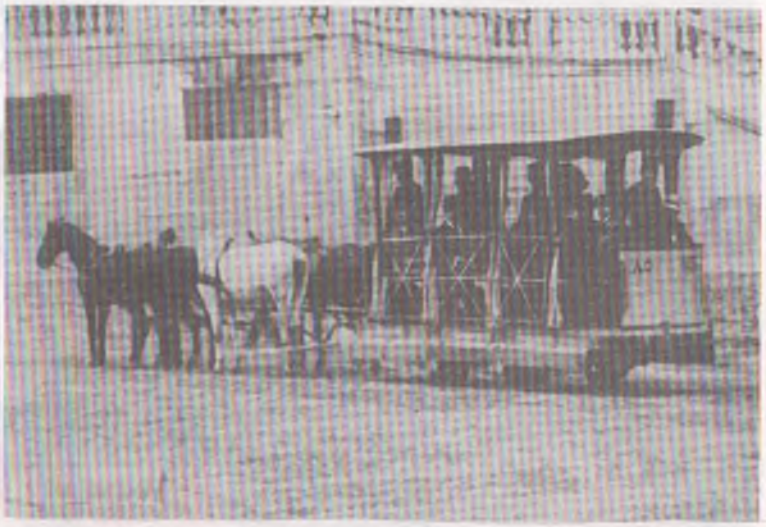

İlk atlı tramvaylardan biri Altıncı Daire-i Belediye binası önünde.

Daha fazla mal taşımak gerekiyordu; daha hızlı, daha ucuza ve de daha dakik olarak. Daha fazla insan taşımak gerekiyordu; daha hızlı, daha ucuza ve de daha dakik olarak. Dersaadet'te o güne kadar kullanılan kişisel boyutlardaki ulaşım ve taşıma araçları yetersiz kalınca bu soruna bir çözüm gerekti. Endüstri devriminin yarattığı bu "daha çok - daha hızlı - daha ucuz" denkleminin çözümü de elbette yine bu devrimin bir ürünü olan bir araçla sağlanacaktı. İşte bu çözüm, tramvay oldu: Önceden saptanmış ve herkesin uymak zorunda olduğu bir hat, özel olarak döşenmiş raylar üzerinde sorunla karşılaşmadan giden arabalar...

Byzantion, Nea Roma, Constantinopolis, Tsarigrad, Konstantiniyye, İslambol, Âsitâne, Dersaadet, Deraliyye, Dârülhilâfe, İstanbul... Adı ne olursa olsun ve hangi döneminde olursa olsun bu kent, evrensel boyutlarda bir değirmen gibi, dişlilerin arasına düşen her şeyi öğütmeyi başarmış ya da efsanevi boyutlarda bir canavar gibi, dişlerinin arasına düşen her şeyi hazmetmesini bilmiştir. Bu kent tüm yeni ve yabancı unsurları bünyesine uydurma sorununu şaşkınlık verici bir ustalıkla halletmiştir.

Ancak tramvayın, Avrupa'nın nispeten "engebesiz" kentlerinin "düz ve geniş" caddelerinde, konulmuş, "kurallara bağlı" insanları taşımak üzere tasarlanmış bu aracın, bizde "kurallara bağlı" olmayı sevmeyen insan tarafından "yedi tepeli" engebeli kentin "daracık ve kıvrımlı" sokaklarında kullanılması pek de o kadar kolay olmadı. Ortaköy-Bebek hattında iki katlı arabalar dolaşabilirken Soğukçeşme Sokağı'nda tek katlı arabaya yedek at bağlama zorunluluğu doğuyordu. Bir de bunlara, "her işaret edeni arabaya alma" gibi zorunluluklar ve "istenilen yerde arabadan inme" gibi kolaylıklar eklenince ulaşım iyice arapsaçına dönüyordu, kuşkusuz.

"DÜN MÜ? BUGÜN BUGÜN MÜ? DÜN DERKEN ..."

"Ekselanslarının şikâyet etmekte oldukları bütün düzensizliklerin sadece ve sadece, seyr-i sefer alanında mutlak bir kural yokluğundan kaynaklanmakta olduğuna inanmış bulunmaktayız. Bütün Avrupa şehirlerinde var olan durumun tam tersine, İstanbul'da (Constantinople) kişilere haklarını ve yükümlülüklerini hatırlatacak hiçbir (düzen) kural, gerçekten, bulunmamaktadır." şeklinde bir vurgulamayla o günler için somut, bugünler için de yine geçerli bir gerçek dile getirilmektedir.

"Aldığımız bütün tedbirlere karşın yolcular, zor kullanarak, arabalarımıza, yönetmeliklerin belirlediği sayının üzerine çıkacak bir şekilde binmekteler. Bu koşullar altında da atların arabaları artık, güçlerine göre hesaplanmış yolcu sayısı durumunda sağlayabilecekleri bir hızla çekemeyecekleri apaçık ortadadır."

Yukarıdaki yakınmaların bir ölçüde, minibüsler gibi bazı ulaşım araçlarının kullanılması durumunda, bugün de geçerliliklerini koruduklarını sanırım kabul etmek zorundayız. Ulaşım araçları değişse de, bizim davranışlarımız pek değişikliğe uğramamış gibi.

"Tek kelime ile, yolcuların davranışları açısından olduğu kadar, sık sık arabalarımızın dolaşımını engelleyen ve hatlarımızın tıkanmasına yol açan diğer araçların seyr-i seferi açısından da Zabıta'dan bekleme hakkına sahip olduğumuz yardımı hiçbir şekilde görmemekteyiz."

Seksen beş yıl öncesinden bizlere ulaşan bu sözlerdeki kişileri, yollarda rahat ve kayıtsızca dolaşan insanları, diğer araçların geçişine ya da durumuna saygı göstermeyen sürücüleri, bütün bunları seyretmekte olan yetkili ve ilgilileri bugün de çevrenizde kolaylıkla görebilirsiniz.

O günlerin bu ortam ve koşullarına bir de arabaları çeken atların ortaya çıkardığı sorunları ekleyin. At bu, canlı varlık; komutları ya dinler ya dinlemez, durabilir ya da duramaz, yürür ya da yürümez, ürküp kaçar, belki de yerinden kıpırdamaz... Bu noktada bir an düşünün. Atlı tramvayın önünden koşan, elindeki borazanıyla halkı uyaran, bağıra çağıra yolu açmaya çalışan, o çilekeş "vardacı"nın görevinin önemini sanırım siz de kabul edeceksiniz. ■

ATATÜRK PORTRELİ POSTA PULLARIMIZ

SALİH M. KUYAŞ*

Türkiye Cumhuriyetinin en önemli sürekli posta pulları Atatürk portreli olanlardır. Cumhuriyetin ilânından günümüze kadar geçen zaman içinde, irili ufaklı olmak üzere otuza yakın Atatürk portreli sürekli posta pulları tedavüle çıkarılmıştır. Atatürk portreli sürekli posta pulları serilerini genel olarak iki kategoride mütalea etmemiz uygun olur. Bunlardan birincisi: 1931 yılından 1955 yılına kadar, bir fasıla haricinde, devamlı olarak bastırılan ve bugün, tabir caiz ise, "klâsik" Atatürk pulları diye isimlendirebileceğimiz emisyonları içermekte, ikincisi ise 1955'ten başlamak üzere günümüze kadar çeşitli aralıklarla çıkartılan ve üzerlerinde değişik Atatürk portreleri bulunan emisyonları ihtiva etmektedir.

Atatürk Serisi pullarında Tip 1, Tip 2, Tip 3

Bu yazımızda ele almak istediğimiz pullar birinci kategoride yer alan, yani genel olarak filâteli âleminde "Atatürk pulları" diye anılan serilerin pullarıdır.

1926 yılında Londra'da bastırılan ve "Türkiye Cumhuriyeti Postaları" başlığını taşıyan ve doğal olarak Arap hurufatı ile basılan ilk sürekli Cumhuriyet dönemi serimizin tükenmeye yüz tutması ve daha da önemlisi 2.11.1928 tarihinde gerçekleştirilen Harf İnkılâbı" nedeniyle, biri 1929 ve ikincisi 1930 yıllarında olmak üzere gene Londra'da bastırılan ve filâtelik literatürümüzde 4. ve 5. Londra Serileri olarak tanımlanan pullardan sonra, artan günlük posta pulu ihtiyacına cevap verecek sürekli pulların yurtdışında bastırılmalarının giderek daha külfetli olacağını göz önünde bulunduran PTT Umum Müdürlüğü o devirdeki "vatandaş yerli malı kullan..." teamülüne de uygun düşen bir eylem olarak sürekli posta pullarının yurt içinde bastırılması yollarını araştırıyordu.

Bu girişimin neticesi 1931 yılı sonlarına doğru alınacak ve 19 Eylül 1931 tarihinden itibaren İstanbul'da Damga Matbaası'nda Atatürk'ün portresini taşıyan 19 pulluk bir serinin basımına başlanmış olacaktır.

Birinci Atatürk Serisi diye isimlendirdiğimiz bu seride Atatürk'ün fraklı bir portresi, üç ayrı kompozisyon şeklinde pullar üzerinde yer almaktadır. Yazımızın sonuna kadar bunlara: Tip 1, Tip 2 ve Tip 3 diyeceğiz. (Bakınız resim 1) 10 paralık puldan başlayarak 250 kuruşluk pula kadar devam eden bu seride 19 değişiklik nominal değer bulunmaktadır. İlk olarak basılan pul 1 kuruşluk pul olup, 10 para, 20 para ve 4 kuruşluk pullar 5 K. Evvel (Aralık) 1931 tarihinde; 7 1/2, 10, 12 ve 12 1/2 kuruşluk pullar ise 9 Mayıs 1932 tarihinde tedavüle çıkartılmıştır. Diğer değerlerin basımlarına peyderpey devam edilmiş olmakla beraber bunların kesin çıkarılış tarihlerini tesbit etmek mümkün olmamıştır. Nisbeten ince normal bir kâğıda basılmış olan bu seriye ait pullar tükenmeye yüz tuttuğunda, gene Damga Matbaası'nda ve aynı değerlerde olmak üzere, fakat değişik bir kâğıt (kalın ve parlak) üzerine 2. seri Atatürk pulları 1933 yılından başlayarak 1940 yılına kadar devam eden süre içinde basılmaya başlanmıştır. Bu pullar ile 1. seri pullar aynı değerlerde ve aynı renklerde olup, yukarıda belirttiğimiz tiplerin (3 tip) de bastırılan değerlere tatbiki aynıdır. Yani meselâ 1. serideki 5 kuruluşluk pembe-kırmızı renkli pul 2. tipte olup, aynı pul 2. seride de aynı renkte ve gene 2. tip olarak basılmıştır. Dolayısıyla bu iki serideki pulların hangi seriye ait olduğunu anlamak ancak bu pulların kâğıt farkını ve bu kâğıt farkından dolayı hasıl olan renk farkını tanımak ile mümkündür. Aslında bu hiç de zor olmayıp, kısa bir araştırma sonunda bu konuda uzmanlaşmak çok kolaydır. 2. seri genellikle yalnız damga pullarının basımında kullanılan bir tür özel kâğıda basıldığı için, bu pullar yıkandıktan sonra, hele itinalı bir yıkama yapılmamışsa, hem kıvrılmakta hem de renk değişimine uğramaktadır. Bir pulseverin bu pulların damgasızlarını ayırt etmesi, her iki seriye de sahip olması ile çok kolaydır. Bu pulların ayırımında dantel ölçülerinden yararlanıla-

* Avrupa Filateli ve Posta Araştırmaları Akademisi'nden

bileceği savına biz itibar etmiyoruz. Ancak bariz kâğıt farkı ve dantel açma aletlerinin farklılığından, uzman filâtelistlerce, dantellerden tefrik edebilme imkânının bir nispet dahilinde mümkün olabileceği savına karşı çıkmıyoruz. Gayet doğaldır ki, bu kadar birbirine benzeyen iki seriyi yabancı kataloglar aynı seri kabul etmekte, ancak bazıları, bir kısım pullarda renk farkları olduğunu belirtmekle yetinmektedirler. Türk pulları kataloglarında ise tamamen ayrı 2 seri olarak kabul edilmekte ve ayrı numaralar almaktadırlar ki bu fevkelâde doğru bir tasnif şeklidir. Bu pulların damgalılarının tefriki biraz daha zor olup daha dikkatli bir incelemeyi gerektirebilir. Ancak pullara iyice alıştıktan sonra damgalıların da tefriki kolaylaşır. Pulların değerleri şöyledir: 10 para-20 para-ve: 1 - 2 - 2 1/2 - 4 - 5 - 6 - 7 1/2 - 10 - 12 - 12 1/2 - 15 - 20 - 25 - 30 - 100 - 200 ve 250 kuruş.

Birinci sıra: 1. Atatürk Serisi, 2. Atatürk Serisi, 3. Atatürk Serisi, 4. Atatürk Serisi. İkinci sıra: 5. Emisyon, 6. Emisyon, 5. Atatürk Serisi (kalın kâğıt), 6. Atütürk Serisi (ince kâğıt). Üçüncü sıra: 7. Atatürk Serisi (orta kâğıt), 8. Atatürk Serisi, 9. Atatürk Serisi, 10. Atatürk Serisi.

Birinci serinin en önemli özelliği 250 kuruşluk pulun yalnız 50.000 adet basılmış olmasındandır. Bir sürekli seri için pek cüz'i olan bu baskı adedi bu pulun, özellikle, damgalı çoğullarının fevkalâlede nadir olması sorununu doğurmuştur. 1. Atatürk Seri'si Cumhuriyet dönemi pulları koleksiyonunda çok önemli bir yer işgal etmektedir. Bu seride renk farkları pek fazla değildir. Buna karşı 2. Atatürk Serisi'nde çok önemli ve çok bariz renk farkları mevcuttur. Bu renk farkları içinde de özellikle 250 kuruşluğun bir nüansı Cumhuriyet döneminin nadir pullarındandır. 1. Atatürk Serisi'nin tirajları ile bir kısım pullarının tedavüle çıkarılış tarihlerinin bilinmesine mukabil 2. Atatürk Serisi'nin ne tirajlarını ne de tedavüle çıkarılış tarihlerini tesbit etmek mümkün olmuştur. Bu kadar yakın bir devirde çıkmış pulların tedavüle çıkarılış tarihleri ve tirajları hakkında somut bilgiler bulunmaması kanaatimce Türk filâtelisi için menfî bir not teşkil eder. Bu iki serinin müşterek bir bilineni her ikisinin de peyderpey satışa çıkarılmış olmaları keyfiyetidir.

1931-1955 yılları arasında bahsi geçen 3 tipte çıkarılan Atatürk emisyonlarının gerçek sayısı 12 seridir. Oysa Türk kataloglarında bile 9 veya 10 seriye kadar sınıflandırılmışlardır.

Sırayla gidecek olursak, 3. Atatürk Serisi 1936-37 tarihleri arasında tedavüle çıkarılmıştır. Bu serinin de kâğıdı 2. serinin kâğıdı türündedir. Bu seride de önemli renk farkları mevcuttur. Seri 4 puldan ibaret olup, 30 para - 3 kuruş ve 2 adet 8 kuruşluk puldan oluşmaktadır. Biri açık mavi ve diğeri koyu mavi renkte 2 adet 8 kuruşluk pulun bulunuşunun nedeni, ilk basılan 8 kuruşluk açık mavi renkli pulun 2. Atatürk Serisi'ndeki 6 kuruşluk pulla aynı renkte olması sonucu karıştırılmalarından kaynaklanmaktadır. Bu karışıklığı önlemek amacıyla 8 kuruşluk pulun basımına koyu mavi renkle devam edilmiştir. Posta tarifelerindeki değişiklik nedeniyle çıkarılan bu serinin basım tarihleri peyderpey tedavüle çıkarılan 2. Atatürk Serisi'nin pulları ile içiçe geçmiş bulunmaktadır. Bu seride kullanılan Atatürk portresi tipleri 1. ve 2. tiplerdir. 2. tipte olan 8 kuruşluk açık mavi renkli pul Balkan ülkeleri için kullanılmak üzere 1936 mayıs ayı başlarında tedavüle çıkarılmıştır. Bu pulun tirajı belli olup 2 milyon adettir. 3. seri de ilk iki seri gibi Damga Matbaası'nda basılmıştır. Yukarıda da belirttiğim gibi Mayıs 1936'da tedavüle çıkarılan 8 kuruşluk pulun rengi 2. serideki 6 kuruşlukla çok benzerlik arzettiğinden, renk koyulaştırılarak yapılan ikinci baskı serinin 4. pulunu oluşturmuştur. Oysa bu koyu mavi renkli 8 kuruşluğun da bir renk varyetesi mevcuttur.

Tarifelerde vaki yeni değişiklikler üzerine 3 Ağustos 1940 tarihinde gene Tip 1 ile Tip 2 Atatürk portreleri ile 4 puldan oluşan 4. Atatürk Serisi tedavüle çıkarılmıştır. Bu pullar da ilk 3 seri gibi Damga Matbaası'nda ve 2 ve 3. serilerdeki gibi "damga

pulu" kâğıdına basılmışlardır. Bu serideki pulların hepsi de daha evvel çıkarılan değerlerden (2-5-6 ve 10 kuruşluk) ibaret olup renkleri tamamen değişik bulunmaktadır. Bu pullardan ne kadar basıldığı maalesef bilinmemektedir. Renkler: 2 kuruş yeşil (mor yerine) -5 kuruş siyah (kırmızı yerine) -6 kuruş kırmızı (mavi yerine) ve 10 kuruş mavi (koyu sepya yerine).

1941 yılında basılı maddeler (matbua) tarifesindeki vaki bir değişiklik üzerine 1. tip'de (Tip 1) 1 1/2 kuruşluk tek bir pul tedavüle çıkarılmıştır. Baskı adedi 5 milyon olan bu pulun tedavüle çıkarılış tarihi belli değildir. Mantıken 5. emisyonu oluşturan bu pul ile 6. emisyonu oluşturması gereken (2. Atatürk Serisi'ne ilâve pullar) 1944 emisyonu pulların müşterek iki özellikleri vardır. Birincisi, bunların Türk pul kataloglarında bile ayrı bir seri numarası almamış olmalarıdır (hatta 6. emisyon olarak isimlendirdiğimiz ve Pulhan Kataloğu'nda "2. Atatürk İlâve Pulları" olarak kabul edilen 1944 emisyonu pullar, kataloglarda numara almamakta ve bazı katologlarda bunlardan bahis bile edilmemektedir). Tabiîdir ki bu yazdıklarımız yerli kataloglarımız için geçerlidir. Yoksa yabancı katalogların bunlardan haberi olmadığı gibi bu katalogları rehber olarak ele almakla 1931-1955 dönemi Atatürk pullarının koleksiyonunu yapmak bile imkânsızdır. İkinci özelliği gelince, bu 4. Atatürk Serisi'ni de kapsamaktadır: Her 3 emisyonunda da İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı sırasında basılmış olmalarıdır. Filhakika İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde bastırılan diğer tüm sürekli posta pulları ya İsmet İnönü'nün portresini taşımakta (1, 2 ve 3. İnönü serileri ile İnönü Londra Serisi) veyahutta manzara resimleri ile İnönü portrelerinden oluşmakta idiler (Viyana veya Ata-İnönü Serisi. Bu seri Viyana'da bastırılmış olup Ata-İnönü Serisi de denmesinin sebebi 100 kuruşluk pulunun üzerinde Atatürk ve İnönü'nün savaş kıyafetleri ile yanyana resimlerinin bulunmasındandır).

6. emisyon Atatürk pulları da Damga Matbaası'nda ve damga pulu kâğıdı türünden bir kâğıt üzerine basılmış olup 6 adet puldan oluşmaktadır. Bunlar 4 adet 4 kuruşluk pul ile 15 ve 25 kuruşluk pullardan ibarettir. 4 kuruşluk pullar 1. emisyondaki gibi siyah renkli olup, iki tanesi ilk emisyonlardaki ebatta 4 rakkamını, diğer iki tanesi ise daha büyük bir 4 rakkamını taşımaktadır. Her iki tür 4 kuruşluk da hem normal dantel ve hem de 10x12 dantel ile mevcuttur. Böylece 4 adet 4 kuruşluk pul bulunmaktadır. 15 ve 25 kuruşluk pullara gelince bunlar 2. Atatürk Serisi'ndeki renklerde olup, bu pulların çerçeve araları 2. serideki pullara nazaran 1 mm daha geniştir. Bu pulların tümü tükenen pulların yerine 1944 yılında basılmışlardır. Bu emisyon ile Atatürk portreli pul basımına İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı süresince ara verilmiştir. Müteakip emisyon olan 5. Atatürk Serisi (7. emisyon) Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra, tedavülden Aralık 1950'de kaldırılacak olan İnönü portreli pullar yerine kaim olmak üzere tedavüle çıkarılmıştır. 5. Atatürk Serisi 12 puldan ibaret olup (10 para-20 para-kuruş: 1 - 2 - 3 - 5 - 10 - 15 - 20 - 30 - 100 ve 200), Damga Matbaası'ndan kalın ve grimtrak bir kâğıt üzerine basılmışlardır. 1950-1951 yıllarında peyderpey satışa sunulan bu pulların da tedavüle çıkarılış tarihlerini tesbit etmek bugüne kadar mümkün olmamıştır. Bir sonraki seri ile kâğıt farkından ayrı, renk farkı da arz eden bu serinin renk farkı arz edenlerinin kıymetleri ile 20 kuruşluğun tirajları tesbit edilmiştir. Bu seri filateli âleminde 5. Atatürk Serisi veya kısaca "kalın kâğıt" diye tanımlanmaktadır.

Gene 1951 senesinde bazı çok kullanılan değerlerin tükenmeye yüz tutması üzerine, 8. Atatürk emisyonu olan 6. Atatürk Serisi veya filâteli âleminde "ince kâğıt" diye anılan seri 24 Mayıs tarihinden itibaren peyderpey tedavüle çıkarılmıştır. Bu seri 10 puldan ibaret olup gene Damga Matbaasında ince bir kâğıt üzerine basılmıştır. Bu serinin değerleri: 10 para - 1, 2, 3, 4, 5, 15, 20, 30 ve 200 kuruşluklardan oluşmaktadır. Bu pulları bir önceki emisyondan tefrik etmek pek kolaydır. Gerçekten bir kısım pulların rengi değişiktir ve tamamı ince bir kâğıt üzerine basılmıştır. Bu seri ile birlikte, değişik kâğıtlar kullanıldığı için filâtelistler tarafından hemen tefrik edilerek 7. Atatürk Serisi veya "orta kâğıt" tesmiye edilen seri de basılmıştır. Bu ara seri 6 puldan ibarettir ve 1, 2, 10 ve 30 kuruşluk pullarının kâğıdı orta kalınlıkta bir kâğıt olup kalın ve ince (5 ve 6. seriler) kâğıtlı pullardan kolaylıkla ayırt edilebilmektedir. 15 ve 20 kuruşluk pullara gelince, bu pulların kâğıdı kalın bir kâğıt olmakla birlikte süt gibi beyaz bir kâğıt olduğu cihetle bunların da tefriki çok kolaydır. Tabiidir ki bu serilerin iyice tanınabilmesini ve kolayca tefrik edilebilmelerinin en iyi yolu, tecrübeli bir pul tüccarından birer seri almakla temin edilebilir. Bu seride en önemli pullar; 15, 20 ve 30 kuruşluk olanlardır. 5, 6 ve 7. serilerin tamamına malik olunduktan sonra ayırımlarında fazla güçlük olmadığını belirtmiştik. 15 kuruşluk pul zaten renk itibariyle ince kâğıt 15 kuruşluk pula hiç benzememektedir. Bu seride ayırımı nispeten güç olan 20 kuruşluk pula gelince, 6. serideki 20 kuruşluktan tefriki kâğıdının kalınlığından, 5. serideki 20 kuruşluktan ise arkasını çevirince kâğıdının bembeyaz oluşundan kolaylıkla mümkün olmaktadır. 30 kuruşluk pul ise, arkasını çevirince zamkının parlaklığından hemen tanınmaktadır. 7. Atatürk Serisi'nin ilk tanındığı yıllarda, bulunması en güç olan 15 kuruşluk pulun damga kaçaklarına zamk sürmek (regommer) suretiyle elde edilen pullara çok dikkat etmek gereklidir. Bugün 30 kuruşluk pul da bulunması zor olan pullar arasında girmiştir. 7. seriyi satın alırken zamkın orijinalliğine dikkat etmek gereklidir.

İki yıl kadar bir aralıktan sonra klâsik tipli Atatürk portreli pulların basımına yeniden başlanmıştır. Bu dönemde 3 yeni seri daha Damga Matbaası'nda basılmıştır. 10, 11 ve 12. tertip olan bu baskılar: 8, 9

ve 10. Atatürk serilerini oluşturmaktadır. Bu seriler de bundan evvelki tiplere uyan fakat "Cümhuriyeti" yerine U harfi noktasız "Cumhuriyeti" olarak yeniden tertiplenen iki ayrı kalıpla basılmışlardır. Kullanılan tipler I ve II. tiplerdir. 8. ve 9. Atatürk serilerinin tefriki bundan evvelkilere nazaran biraz daha zor olmakla birlikte, pullara malik olmakla gene çok kolaydır. 8. ve 10. serilerde kâğıt daha kalın ve beyaz dolayısıyla renkler daha parlak 9. seride ise kâğıt daha ince ve grimtrak dolayısıyla da renkler daha donuktur. 10. seri ise 8. ile aynı kâğıtta fakat dantelleri 10x11 1/2 ölçüsündedir.

8. Atatürk Serisi 1953-1954 yıllarında peyderpey satışa arz edilmiş olup 9 adet puldan ibarettir: 20 para - 1, 2, 3, 10, 12, 15, 20 ve 30 kuruşluk pullar. Bu serinin iki ayrı tertipte basıldığı rahmetli Ali Nusret Pulhan tarafından ifade edilmektedir ki biz bunu aynen kabulleniyoruz. Bu iki tertibin tirajlarını Pulhan Kataloğu ayrı ayrı vermektedir. Yalnız kesin tedavüle çıkarılış tarihleri gene meçhuldür. Bu iki tertibin ayrımı pratik olarak mümkün değildir. Ancak burada önemli gördüğüm bir noktaya temas etmek istiyorum. Hem 8. hem de 9. serilerde mevcut olarak gösterilen 20 paralık pulun kâğıt tefriki diğer pullar gibi kolay değil, hatta mümkün değildir. Rahmetli Pulhan 20 paralık pulun 8. seride yalnız ikinci tertipte tab edildiğini zikretmektedir. Oysa arşivimizde 4 ayrı 20 paralık pul bulunmaktadır ve bunlardan hiç birisi 8. serinin diğer pullarının, tefriki çok kolay olan, kalın beyaz kâğıdı üzerinde değildir. Arşivimizde bulunan bu 4 puldan ikisinin tabakaları 25'lik, diğer ikisininki ise 100'lüktür. Her iki tür tabakadaki pullar arasında bariz renk farkı bulunmaktadır. Ancak bu pullardan hangisinin 8. hangisinin 9. seriye dahil edilmesi gerektiğini maalesef kesin olarak bilemiyoruz. Kalın parlak kâğıtlı 20 paralık bir pul biz bugüne kadar görmedik. Eğer böyle bir pul mevcut ise bu önemli bir varyete olarak kabul edilmelidir diyoruz.

Pulhan Kataloğu'nda tam numara almayan ve (A) harfleri ile gösterilen 5, 15 ve 20 kuruşluk, kalın parlak kâğıt üzerine ve 10x11 1/2 dantelli olan pullar, bugün filâtelimizde 10. Atatürk Serisi diye bilinen ve klâsik Atatürk portreli serilerin sonuncusunu teşkil eden pullardır. Bu pulların kâğıtları itibarı ile 8. serinin bir varyantı olması keyfiyeti daha olası görünmekle beraber, bunlar filâtelimizde 9. seriden sonra sıralanmaktadır. Gerçekte en son basılan seri 9. Atatürk Serisi olup ince kâğıda tab edilmiş 11 adet puldan oluşmaktadır. Bu seriyi teşkil eden pullardan 8 adedi 8. serinin değer ve renklerindedir. Bunlara ilâve olarak yeni basılan gri renkli 4 kuruş, mavi renkli 5 kuruş ve viyole renkli 8 kuruşluk pullar bu seride yer almakta, buna mukabil 20 kuruşluk pul bulunmamaktadır. Bu seri 16 Şubat 1955 tarihinden itibaren peyderpey tedavüle çıkarılmıştır.

Böylece bu seri ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti döneminde ilk defa yurtiçinde bastırılmış bulunan Atatürk portreli sürekli seriler dönemi kapanmaktadır. Bu çok renkli ve fevkalâde cazip, ufak pullar Cumhuriyet döneminin 25 yılını kapsayan çok önemli serilerimizi teşkil etmektedir. Bu pullara yönelik koleksiyonlar, çok renkli materyali yansıtmak bakımından, gayet cazip ve o denli kıymetli olacaktır. Bu tür koleksiyonları özellikle yeni pul toplamaya başlayacak genç nesillere hararetle tavsiye ediyorum. Burada sırası gelmişken ve biraz da üzülerek, organize filâtelide geçirdiğim çok uzun yıllar boyunca, müşahede ettiğim bir iki gerçeği dile getirmek istiyorum. Bunlardan birincisi varlıklı kesimlerin pul koleksiyonculuğu konusundaki tutumudur. 60 yılı bulan koleksiyonculuğum yanında, son 36 yılını uluslararası organize filâteli çevrelerinde geçirmiş ve gerek koleksiyoncu olarak, gerekse uluslararası jürilerde görev yapmış bir kişi olarak, dış çevrelerde varlıklı kesimlerin pul koleksiyonculuğuna yönelik yüzdesinin ihmal edilmeyecek boyutlarda olduğunu müşahede ettim ve bunu yaşadım. Ülkemizde ise, birçokları ilk gençliklerinde bu değerli uğraşa emek ve gönül vermiş olmalarına rağmen, varlıklı kesimlerin yağlı ve sulu boya tablolar, fermanlar, tombak vs ile yakından ilgilenmelerine karşı pul koleksiyonculuğunu küçümsemeleri veya uğraşıya değer bulmamaları calibi dikkattir.

Bir diğer üzüntüm de ülkemizde çok değerli ve uluslararası şöhret olmuş pek çok koleksiyoncumuz yanında, önemli bir kesimin "modern" bularak son 50-60 yılın pullarını küçümsemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu tür koleksiyonların uluslararası yarışmalarda en üst düzeyde madalya alma imkânının şu aşamada mümkün olmayışı nedeniyle bunların ihmal edilmiş olması üzüntümü daha da arttırmaktadır. Dünya yarışmalarında koleksiyoncularımızın kazandıkları çok büyük başarılar muhakkak ki beni çok mutlu etmektedir. Ancak koleksiyon yapmayı büyük mükâfatlara endekslemek kanımca filâtelide yapılabilecek en büyük hatadır. Kanımca koleksiyoncunun en büyük ödülü kendi muhitinde koleksiyonunu takdir eden dost ve arkadaşlarının övgüleridir. Koleksiyonculukta daha mütevazı olursak, hem mutluluğu daha kolay tadarız hem de ileride bizi üst düzeyde onurlandıracak sonuçlara doğru daha kolay yol alırız diye düşünüyorum. Pullarımız ile yapılacak o kadar çok sayıda ve o denli ilginç koleksiyon imkânları var ki... ■

GREKO-ROMEN USULDE BESLENMENİN TARİHÇESİ

KEMAL KOZANOĞLU

Antik çağ Hellen ve Roma dünyasının nasıl beslendiği konusunda bilgi edinebilmek için eşit ölçüde gerek yazılı, gerekse arkeolojik kaynaklar bulunmaktadır. Hellen erken dönemi üzerine en önde gelen edebi kaynak, Homeros destanlarıdır. Bunlar bize o çağların besin maddeleri, hazırlanmaları ve kahramanların yeme içme töreleriyle ilgili oldukça kapsamlı bilgiler sağlar. Sonraki yüzyıllar için komediler büyük önem taşır. Daha Aristophanes'in (İÖ yakl. 445-386) oyunlarında önemli yer tutan yeme-içme, *mageiros*'un, aşçının kalıcı ve vazgeçilmez bir figür olarak ustalığıyla bol bol övüneceği Orta ve Yeni Komedi dönemlerinde daha da ağırlık kazanır. İS 200 dolayında ürün veren yazar Athenaios, *Deipnosophistai* "Bilginler Şölen Sofrasında" adlı eserindeki lezzetli yemek tariflerini, çoğu kaybolmuş bu komedilerin yanı sıra antikçağın yemek kitaplarından almıştır. (İÖ 5.yy'dan başlayarak oldukça bol sayıda yayımlanmış olan ve Apicius'unki dışında hiçbiri bütün olarak günümüze gelemeyen bu özel litaretürün hiç değilse bir bölümü Athenaios'ca kurtarılmış oluyordu. Bazı küçük yemek tarifleri de, doğrudan papirüs üzerine yazılmış olarak günümüze ulaşacaktır.) Latin komedi yazarları Hellen örneklerini izlerken, bunların dışındaki Latin yazarlardan bazıları bize yeme-içme üzerine önemli bilgiler sağlar: Cato (*de agri cultura* - Tarım Üzerine), Varro (*De re rustica* - Çiftçilik Üzerine), İS 1. yy'ın tarım yazarı Columella (*Yergiciler*), Yaşlı Plinius (*Naturalis historia* - Doğa Tarihi), *Altın Eşek*'te Apuleius ve kaba ve canlı betimiyle hepsini aşan ünlü *Cena Trimalchionis*'iyle ("Trimalchio'nun Ziyafeti") Petronius.

Antik çağın eksiksiksiz olarak günümüze gelebilmiş tek yemek kitabı İS 1. yy'ın ünlü boğazına düşkünlerinden Apicius'un adıyla bilinirse de, olasılıkla İS 4. yy'da son biçimini almış olmalıdır (*De re coquinar*).

Arkeolojik kaynaklar, özellikle yeme-içme alanında büyük bir çeşitlilik gösteriyor. Nicelik olarak başta, çok sayıda örnekleriyle bulunmuş olan kaplar geliyor: Yemek kapları, içki kapları, tencereler, erzak kapları, sofra takımları, süzgeçler ve başka mutfak aletleri. İÖ yaklaşık 600'den sonra şölenler ve içki âlemleriyle (*symposion*) yemek sahneleri sanatta çok sevilen bir motif oluşturuyor. Helenistik dönemden başlayarak bunlara doğru olarak betimlenmiş meyveler, balıklar ve av hayvanlarından oluşan natürmortlar (ölüdoğa) ekleniyor. Bunlar mozaiklerde, zemin sanki zengin bir sofradan artanlarla kaplıymış gibi bir gözaldatımı yapar görünen "asarolos oikos" motifiyle tamamlanıyor. Roma freskleriyle kabartmalardaki janr sahneleri bizi fırınlara, kasaplara, sebze ve şarap satıcılarının dükkânlarına götürüyor (Resim 1 ve 2). Nihayet Vezüv'ün külleriyle derin bir uykuya yatırdığı kentlerde bol miktarda bulunan özgün durumda gıda maddeleri vardır elimizde. Bunlar çoğunlukla kömürleşmişseler de, antikçağın beslenmesi üzerine çok değerli buluntulardır: Bütün durumda ekmekler, kekler, tahıllar, zeytinler, cevizler, yumurtalar vb (Resim 3). Ayrıca günümüzdeki arkeolojik kazılarda genellikle incelenmeden geçilmeyen mutfak artıkları,

Resim 1: Zerzevatçı, Ostia'dan kabartma, İS 2.-3. yy.
Resim 2: Kasap, Villa Albani, Roma, "Marcio hep sarhoştur" diye bir de kayıt var.

hayvan kemikleri gibi buluntular beslenme konusunda önemli bilgiler sağlar.

Önce Hellen dünyasında insanların nasıl beslendiklerini araştıralım:

Homeros destanlarında betimlenen çok sayıda yemek sahnesinde kahramanların mönüleri temelde çok az çeşitlilik gösterir. Çoğunlukla semirtilmiş hayvanların (domuz, keçi, koyun, sığır) şişe geçirilip kızartılan etleri büyük miktarda tüketilir, yanında ekmek yenir ve sulandırılmış şarap içilir. Sebze ve meyvenin de değerli besinler sayıldığını, bunlardan bolca bulunan Alkinoos'un bahçesinin betiminde görebiliriz (*Odysseia* 7, 112 vd.). Şarap dışında, kahramanlarımız sütü yeğlemekte ve bunu da sulandırmaktaydılar. Zaman zaman da şarap, arpa unu ve rendelenmiş peynirden oluşan "kykeon" adlı bir karışım içilirdi. Homeros'tan sonra ozan Hesiodos da benzer güçlü besinleri salık veriyor. Biz de burada S. Eyuboğlu-A. Erhat ustaların *İşler ve Günler* çevirisinden birkaç dizeyle Hesiodos'u konuşturalım:

Deve dikenleri çiçek açtı mı,
Ağır yaz günlerinde ağustos böceği
Konup bir ağaca türküye başladı mı,
Hızla çarparak kanatçıklarını,
Keçiler daha yağlı, şarap daha tatlıdır,
Kadınlar daha azgın, erkekler daha gevşek,
Sirius yıldızı kafalarını, dizlerini yakar,
Deriler yanar kavrulur sıcaktan.
O zaman bir kayanın gölgesine uzanmalı insan,
Byblos şarabı, güzelce kabarmış ekmek olmalı,
Emzirmez olmuş keçilerin sütü,
Ormanlarda beslenmiş bir dananın
Ya da yeni doğmuş bir kuzunun eti.
İçer kızıl şarabı yatarsın gölgeye,
Gönlünce yer içersin doyasıya,
Serin yellere doğru çevirip yüzünü
Tertemiz bir kaynaktan su alıp
Bire üç katarsın şarabına.

(581-596)

Evet, Hesiodos şaraptan, keçi sütünden, körpe dana etinden, kuzudan, keçiden söz ediyor. Türkçeye "ekmek" olarak çevrilen yiyecek, sütle hazırlanan *maza*'dır. Hesiodos'ta bu maza'nın adının ilk kez anılışını görüyoruz. Kaba öğütülmüş ya da un haline getirilmiş arpa, arzuya göre su, süt, yağ vb ile yoğurulduktan sonra, oluşan hamur kurutuluyor ve yeneceği zaman ıslatılıyor. Uzun süre halkın başlıca yiyeceği olan *maza*'nın adını Aristophanes sık sık fakir taamı olarak anıyor, yanında soğan ve sebze yendiğini ekliyor. Sebze denince akla ilk gelenler marul, kereviz, turp, ebegümeci, fasulye ve devedikeni türleriydi. Bunlar tuzlu suda pirişilip ya da çeşidine göre çiğ olarak, yağla yeniyordu. Durumu daha iyi olanlar *maza* yerine buğday ekmeği yiyordu. Bu ekmek daha klasik dönem Atina'sında meslekten fırıncılarca pişirilmekteydi. Bunların dışında, balla tatlandırılmış kekler de bulunuyordu. Ama genelde -en azından Atina'da- besinler uzun süre basitliğini koruyacaktı.

Resim 3: Pompei'de bulunmuş gıda maddeleri.

Etli yemekler, daha varlıklıların evinde bile pek sık görülmezdi. Et, kurban etiydi ve kurban etini halka dağıtmak usuldendi. Tuzlanmış, kurutulmuş ya da tütsülenmiş biçimiyle halk yiyeceği olan balıkların taze olarak tüketilmeleri de giderek yaygınlaşacak, Orta ve Yeni Komedi dönemlerinde damak ehli ve aşçı taifesi nezdinde balık, popülerlik doruklarına ulaşacaktır. Bunlar en seçkin balıkları tanıma ve pişirme konusundaki bilgi ve ustalıklarıyla az övünmeyeceklerdir. İÖ 3. yy başlarında İskenderiye'de yaşamış olan Sotades bir fragmanda, balık pazarında dönen bir aşçıyı tanıtır. Söz konusu aşçı on dört çeşit balığın (hepsinin adını sayar) en iyi yerlerini ve her balığa göre bir pişirme biçimini herkesten iyi bilmektedir. Hellenlerde balık yemenin tezehhür devrinde, deniz yaratıklarının zoolojik kesinlikle betimlenip güzel sanatlar motifi olmasının yanı sıra, seramikler gibi bir dizi kullanım nesnesini süslemesi, dikkat çekicidir. Balık yemenin çok sevilmesi, onun ucuz olmasıyla da açıklanamaz, çünkü komedilerde az yakalanan ve bu yüzden de pahalı balıklardan da söz edilir. *Eriphos*'da (Fragman 3,3) çorbasını yapmak için fakirlerin almak istediği levrek (*labrax*)[1] başının fiyatının onlar için yüksek olduğu belirtilmektedir. (Aslında balık satıcıları da çoğu zaman vurguncu sayılmıştır!) Anlaşılan, o dönemde Hellen dünyasında balık yemek moda olmuştur. Ayrıca Kopais Gölü'nün yılanbalıkları ve tonbalığı dışında kalan balıkların memeliler gibi kurban edilmesi gerekmiyordu ve onlarda bu kutsal ama ayrıntılı formalite kalkıyordu (Resim 4 ve 5).

Klasik sonrası dönem, yalnızca balığı "delikates" olarak keşfetmekte kalmayacak, Hellen mutfağı her alanda büyük ilerleme kaydedecektir. Birçok ilham da Sicilya'dan ve Magna Graecia'dan (Güney İtalya'nın Hellenlerce kolonileştirilmiş bölgeleri) gelmiş olmalıydı. Hellenlerin anayurtlarında basit yemeklerle yetindikleri sırada buralarda sofra lüksü egemendi. Artık önde gelen aşçıbaşılar, tatları birbirinin çoğunlukla zıttı olan temel maddeleri ve baharatları büyük bir ustalıkla karıştırıp, kendi spesiyalitelerini hazırlıyorlardı. Özellikle Helenistik hükümdar sofraları için sanat icra etmiş aşçılar ne denli övünseler yeriydi: Demetrios'un bir komedi-

Resim 4: İÖ 4.-3. yy'dan Yunan vazo resminde tonbalığı kesen balık satıcısı.

sindeki aşçının, Seleukos'un sarayında gül yaprağı, kümes hayvanı ve domuz beyni, yumurta sarısı, zeytinyağı, balık sosu, karabiber ve şarapla hazırladığı yemekle övündüğü gibi! (*Athenaios*, IX, 406). Elbette bu aşçıların hizmetinden yararlanabilmek de öyle herkesin harcı değildi.

Halkın beslenmesindeyse tahıllar her zaman birincil önemdeydi. Tüm eskiçağ boyunca halkın tahıl gereksinmesinin karşılanması devlet adamlarının sürekli kaygısı olmuştur. Özellikle kendi toprakları verimsiz ve tahıl üretimi için yetersiz olan Atina ve Roma'ya tahılın dışarıdan getirilmesi gerekiyordu. Ama antikaçağın dünya ticaretinde başka gıda maddeleri de önemli rol oynamaktaydı. Hermippos'un bir fragmanı (*Athenaios I*, 278) İÖ 5. yy'da Atina'nın ticaret bağlantılarını göstermesi açısından çok ilginçtir:

"Sizler, yüksek Olympos'u mekân tutmuş olan ey Musa'lar, siyah gemisiyle deniz seferine çıkmasının ardından Dionysos'un bizlere neler getirdiğini bir sayın bakalım: Kyrene'den (K. Afrika'da) sylphion ve öküz derileri, Hellespontos'dan (Çanakkale Boğazı) ton balığı ve tuzlanmış balıklar, Teselya'dan kaba kırılmış arpa ve sığır kaburgaları.. Syrakusa'dan (Sicilya'da) domuz ve peynir... Mısır'dan yelken bezi ve papirüs ruloları, Suriye'den buhur, Girit'ten tanrılar için servi ağacı, Libya yeterince fildişi, Rodos da kuru üzüm ve incir sağlıyor. Euboia'dan armut ve seçme elmalar geliyor, Frigya'dan köleler, Arkadia'dan paralı askerler, Pagasai'den (Yunanistan'da) dağlanmış köleler. Paflagonya (Anadolu'nun Orta Karadeniz kesimi) bademi ve ceviz... nihayet Fenike hurma ve ince buğday unu, Kartaca halılar ve renkli minderler, yastıklar gönderiyor." (Resim 6)

Burada şaşırtıcı olan, Hermippos'un mal listesine şarabı dahil etmeyişi. Şarap ki, büyük miktarlarda dünya çapında ticareti yapılan bir meta o zamanlar. Yalnızca antikçağ literatürüyle değil, çok sayıda şarap amforası buluntusuyla da bu durum sabit. Çoğu kez bu amforalar mal ve kalite işareti olarak geldikleri yerin bir damgasını taşırlar, örneğin Rodos Gülü, Taşoz Herakles'i, Sisam'ın Aslan Başı, Sakız Sfenksi gibi. Ya da yalnızca adların göründüğü örnekler vardır. Şarap amforaları, yapıldıkları kilin rengi ya da biçimlerinin gelişimiyle köken ve yaş olarak belirlenebilirler ve böylece dünya ticaretini en iyi biçimde belgeleyebilirler.

Hellen dünyasından Roma'ya geçmeden önce şarapla ilgili son birkaç söz: Hellenler topraktan şarap testilerinin ağzını karasakızla[2] tıkadıkları için, reçine tadına da alışıktı ve aşırı asidi nötrleştirmek için oluşan şaraba kireç, kül, alçı ya da deniz suyu kattıkları gibi, toz halinde reçine de kattılar. Günümüzde de Yunanistan'da bazı şaraplar reçine ile lezzetlendirilir (*retsina*). Şarap yapımında topraktan (kilden) fıçıları yeğleyip, tahta fıçıları da biradan başka içki bilmeyen kuzeyin barbarlarına bırakmışlardı.

ROMA'DA BESLENME

Antikçağ yazarlarının erken dönemlerinde Romalıların yiyeceklerini yansıtan tasvirleri oldukça yalındır. Temel gıda maddesi olarak puls'un adı geçer. Bu Hellender'in maza'sına benzeyen bir hamurdur, ama ondan farklı olarak kızıl(ca) buğdaydan yapılır. Bunun yanında soğan, sarmısak ve peynir yeniyordu; et yine yalnızca kurban sonrası ve bayramlarda mideleri sevindiren bir besindi. Çok geçmeden puls'un yanı sıra pişmiş ekmek yenmeye başlanacaktı. Roma'da en azından yaklaşık İÖ 170'ten bu yana ticari ekmek fırınları vardı. Pompei'de ekmeğin yanı sıra kek, çörek vb pişiren fırınlar tipik kent manzarasının bir parçasıydı.

İÖ 1.yy'dan başlayarak imparatorluğun varlıklı kesimlerinde seçkin bir sofra lüksü egemendir ve bu da Hellen bölgesinin etkisi olmaksızın düşünülemez. Helenistik dönem Yunanistan'ında olduğu gibi, zengin Romalıların tercihini de deniz hayvanları oluşturacaktır artık. Özellikle mercan ve müren (deniz yılanbalığı) yeğlenmektedir. Bunların olağanüstü örneklerine olağanüstü paralar verildiği bilinir. Villaların çevresinde balık üretme havuzları oluşturulur ve bunlar deniz suyuyla beslenir. Campania'nın kıyı kentlerinde, özellikle Lucrina Gölü'nde istiridye kültürleri yaygınlaşır.

Kümes hayvanlarına da artık aynı ölçüde değer verilmektedir: Kaz, ördek, tavuk (iğdiş edilmiş besili horoz makbuldü) dışında sülün, tavus kuşu, beç (çil) tavuğu ve güvercin sofralarda yer almaktaydı. Bunları yetiştirmek için kuluçka yerleri ve kuşaneler oluşturuluyordu. Varro, delikates olarak aranan fındıkfarelerinin de (*glires*) de beslendiğinden ve özel çömleklerde semirtildiğinden söz eder. Yaban hayvanları, özellikle de yabandomuzu, av

koruluklarında yetiştirilmekteydi. Hayvanların semizletilmesi, tarım yazarlarının ayrıntılı talimatlarını verdiği büyük bir sanattı. Kaz ve diğer kümes hayvanlarının leziz lokma sayılan ciğerlerinin büyüğünü elde etmek için, bunlar örneğin incirle beslenmekteydi. Bahçıvanlıkta uygulanan geliştirilmiş yöntemler, ıslah edilmiş sebze ve meyveye olan talebi karşılamaya yönelikti. Bu sebze ve meyvelerden bazıları İtalya'ya oldukça geç gelmiştir. Örneğin kirazı Kerasus'tan, yani Giresun'dan (Yun. keras: kiraz) Romalı komutan Lucullus[3] İÖ 74'te (ya da 67/66'da) getirmişti. Şeftali ve kayısı da İS 1.yy'da getirilecektir. Bitkisel gıdaların ithal edildiği de görülmektedir. Örneğin Tiberius bir pancar türünü aşağı Ren bölgesindeki Gelduba'dan sağlamaktaydı. Diğer yandan da Akdeniz'e özgü meyveler, incir, zeytin ve nohut imparatorluğun kuzey bölgelerine, Germania ve Britannia'ya ihraç edilmekteydi.

Yemek pişirmeyle ilgili bilgileri, Apicius'un adıyla günümüze gelebilen yemek kitabına borçluyuz. Birçok temel madde, harç, gereç adları bile Roma mutfağının Hellen etkilerini ne denli güçlü biçimde taşıdığını gösterir. (Bu elbette à l'Apicius yiyebilen varlıklı kesimin yemekleri için söz konusuydu.) Birbirine zıt tadların, özellikle tatlı acı kombinasyonunda Apicius'un yemekleri, bugünkü İtalyan ya da Türk, Yunan mutfaklarından çok, Uzakdoğu mutfağına benziyordu.

Resim 5: Balıklı Tabak, Berlin, Staatl. Mus.

Neredeyse bütüm yemeklerde kullanılması, zorunlu olan bir baharat vardı ki, adına *garum* deniliyordu. Bu madde, aşırı ölçüde tuzlanmış balıkların ayrışması sırasında oluşan bir sıvıydı. En has kalitede olanı, İspanya'dan gelen *garum sociorum*'du. Pompei'de de gelişmiş bir *garum* sanayisi vardı ve ürünlerini etiketli küpler ve amforalar içinde Imperium Romanum'un birçok yerine gönderiyordu.

Romalıların başlıca içkisi şaraptı. Julius Caesar dönemine kadar Yunan şarapları Romalılarınkinden daha iyi sayılıyordu. Romalılar giderek asma çubuklarının işlenmesinde ve üzüm suyunun mayalanmasında iyileştirilmiş yöntemleriyle nefis kokulu, birinci sınıf şaraplar yapacaklardı. Roma'nın en büyük ozanı Horatius (Horaz) zamanında (İÖ 1. yy) en değerli şarap Caecuber üzümlerinden yapılmaktaydı. Gaeta dolayında yetişen bu üzüm daha sonra soysuzlaştı. Bunun yanı sıra Campania'da yetişen üzümlerden yapılan Falerno şarabı önemliydi. Neredeyse imparatorluğun her yerinde -Britannia dahil- üzüm yetiştirilip şarap ticareti yapılıyordu. Roma'da dünyanın her yanından gelme şarapları bulmak olasıydı. Şarap katkısız olarak da, kaynatılıp tadı değiştirilerek de (*defrutum*) içiliyordu. Mürrüsafi (*vinum murratum*) ya da biber (*vinum piperatum*) gibi baharatlar katılabiliyordu. Çok tutulan ve sağlıklı olduğu varsayılan bir tür de *mulsum*'du, yani bal katkılı şıra ya da şarap.

Petronius ünlü *Cena Trimalchionis*'inde Neron döneminin zengin şölenlerinden birinin en canlı betimini verecektir. Tabii bu, ortamı Karun gibi zengin, ama cahil bir türedinin ortamına uyarlanmış yergis -karikatürleştirici bir oyundur: Konuklara 62 çeşit yemek ve içki servisi yapılır. Görünürdeki onca debdebeye karşın, Trimalchio'nun sofra ya koydurduğu yiyecekler en nefisleri olmaktan uzaktır. (Bu da bir karikatürleştirme öğesidir.)

Böyle şölenlerin özellikleri arasında, bütün olarak kızartılmış hayvanların, örneğin bir domuzun getirilişi, konukların yumurtalar içinden çıkan kızarmış kuşlar ya da kızarmış bir domuzun içinden uçarak kaçan ardıç kuşları gibi sürprizlerle şaşırtılması, yiyeceklerin etkileyici biçimde süslenmesi ve durmadan yeni yeni öğünler getiren uşakların bu süslerle ilişkili kıyafetleri sayılabilir. Böyle bir ziyafet, tiyatro gösterisinden farksızdı. Doğaldır ki, bu tarz zengin şölenler ancak en zengin kesimin harcıydı ve bunların arasında da, Genç Plinius'un belirttiği gibi, şu saydıklarımızla yetinen ölçülüleri de vardı: Salatalar, salyangoz, yumurta, kılçıksız buğday ezmesinden yapılma bir içki, ballı şarap ve kar suyu, zeytin, pazı, kabak ve soğan. Buna karşın orta ve alt tabakadan insanların oldukça mütevazı biçimde yemek yediklerini, Pompei evlerinde bulunan, çoğunlukla yetersiz ve küçük mutfaklar bile kanıtlamaya yeterlidir. Ostia'daki apartmanlardaysa, mutfak öyle sık görünen bir mekân değildir. Buralarda seyyar ocaklarda ya da mangal üzerinde pişirilmiş yemekler de pek öyle zengin mönüler oluşturmasa gerekir. Sıradan bir Romalı aile anlaşılan yemeğini en yakın *popina*'dan (meyhane-aşevi) hazır olarak alıyordu; bunların sayısının dikkati çekecek kadar çok oluşu ancak böyle açıklanabilir. Yemekler doğrudan meyhanelerde de yenebiliyordu. Antikçağ yazarları buralarda sunulan yemeklerin ve şarabın kötü olduğunu birçok kez vurgulamışlardır. Öte

Resim 6: Hermippos'un Fragman'ında antikçağ dünya ticaretinin simgesi olarak gösterdiği kara gemisi içinde yelken kullanan Dionisos (Exekias'ın ünlü yapıtı çanak, İÖ 530 dolayı; Münih, Staatl. Antikensmlg.

yandan, *popina*'larda belirli yiyeceklerin satılmasını yasaklayan resmi talimatlar da vardı.

İmparatorluk döneminin büyükkent proletaryası arasındaki neredeyse mülksüz büyük yığınların beslenmesi az ya da çok devletin gıda yardımlarına bağlıydı ve son derece basitti. Bu yardım önceleri büyük ölçüde tahıl, sonraları ekmek ve bunun yanında ara sıra şarap, domuz eti ve yağdan oluşuyordu.

Antikçağın geç döneminde bile zengin evlerinde mönünün ne denli zengin olduğunu ya da en azından böyle olmasının arzulandığını Antakya'nın

Resim 7: Daphne'den bir taban mozaiği, Hatay Arkeoloji Müzesi.

Roma dönemindeki sayfiye yerleşmesi Daphne'deki (Harbiye) bir villanın taban mozaiği en iyi biçimde göstermektedir ("Büfe Mozaiği Hatay Arkeoloji Müzesi, Env. No. 937) (Resim 7).

At nalı biçimindeki bir masanın kenarında, şölen mönüsünün öğün sıralamasına uygun olarak, yemekler değerli gümüş sofra takımlarıyla konuklara sunulmayı bekliyor. Şölen pişmiş yumurta, küçük domuz ayakları (soğuk yiyerek), enginar ve bir tas içindeki sos ya da bir içkiden (mulsum?) oluşan ordövr ile başlayacak. Yanında yeşillikler de verilecek. Ardından sıra, büyük bir tabla üzerindeki balığa gelecek. Yanında ekmekler betimlenmiş. Bunlar Pompei'de görülenler gibi tipik biçimde, yuvarlak ve kolay kırılmaları için üstleri çizilmiş. Balıktan sonra yuvarlak bir tepsi içinde bölünmemiş bir jambon var, sonra elbette şarapla dolu bir gümüş kupa. Resmin bozulmuş yerine rastlamasına karşın, bunların ardından bir kümes hayvanı geldiği ve yine yanında ekmek verildiği anlaşılıyor. Mozaikteki eksik bölümde bir başka et yemeği ya da meyveler betimlenmiş olmalı. Yemek çok katlı bir pastayla sona eriyor. Anlaşılan yemeğin ardından şimdi bir içki âlemi (Lat. *commissatio*, Yun. *symposion*) başlayacak ki, masanın kenarı konuklara dağıtılması usülden olan küçük çiçek girlandlarıyla süslenmiş.

Haydi sağlığınıza! ■

1- Antikçağda Kaunos kenti, Köyceğiz Gölü ve onu denize bağlayan Dalyan Çayı'nda yakalanan balıkların tuzlanarak ihraç edilmesiyle de ünlüydü. Bu balıkların en değerlisi levrekti.

2- Karasakız ve reçine, gemi yapım ve onarımında kullanılan eki önemli üründü. Kaunos, Karia bölgesinin çam ormanlarında elde ettiği bu ürünlerin dışsatımını da yapmaktaydı.

3- Bu lüks yaşantısıyla ünlü zevkperest generalin adı, sonradan örneğin Almancada "ehlikeyif", "boğazına düşkün" kişileri, adından türetilmiş sıfat da mükellef sofraları, leziz yemekleri tanımlamak için kullanılacaktır.

Not: Çıktığımız bu tarihsel gastronomik yolculukta başlıca rehberimiz Horst Blanck'ın *Einführung in das Privatleben der Griechen und Römer* (1976), adlı çalışması oldu. Seyahat çantamızdaki öteki kitaplar şunlardı: *Die Welt der Antike*, Ed. M. Grant (1969); *Das grosse Lexikon der Antike*, J. Irmscher (1976); *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, (S. Eyuboğlu-) A. Erhat (1977); *Karia*, George E. Bean (1987).

CUMHURİYET DÖNEMİNİN İLK LİRİK SAHNE ESERİ*

ÖZSOY OPERASI

EMRE YALÇIN

Özsoy operası, veya broşüründeki adıyla "Özsoy Destanı" İran Şahı'nın 1934 yılındaki Türkiye ziyareti dolayısıyla Atatürk tarafından konusu belirlenerek hazırlatılmıştır. Eserin librettosunu inkılap temsillerinin yazarlarından Münir Hayri (Egeli) hazırlamış, müziğini ise zamanın genç bestecisi Adnan (Saygun) bestelemiştir. Opera bir aydan az sürede ortaya çıkartılmıştır. Cumhuriyet döneminde Batılı anlamda hazırlanan ilk müzikli sahne eseridir.[1]

Özsoy, her ne kadar bir opera olarak tanınsa da, kurgusu itibarıyla opera olmaktan uzaktır. Solistleri, korosu, aryaları, düetleri olmasına rağmen konuşmalı bölümleri bir operada olmaması gereken biçimde çok uzundur. Konusu dolayısıyla operet sayılamayacak kadar ağırdır. Belki aynı yıl yazılan ve sahnelenen "lirik fantezi" tanımlı *Taşbebek*'ten esinlenerek *Özsoy*'u bir "lirik dram" olarak tanımlamak mümkündür. Her ne kadar Cemal Reşit Rey'in daha erken tarihli opera çalışmaları varsa da, *Özsoy* Cumhuriyet operasının adeta temel taşı olduğu için çalışma boyunca onun için "opera" sıfatı kullanılacaktır.

Özsoy'la ilgili ekte verilen orijinal partitürden çıkartılan librettonun dışında, bir tek belge vardır: Operanın 1934'teki temsili için hazırlanan broşür. Broşüre ait fiş Yapı Kredi Bankası Kütüphanesi'nin kataloğunda mevcuttur ve 14 sayfa olduğuna ilişkin bilgi vardır. Broşür ne yazık ki, rafta bulunamamıştır.

Broşürün kadroyu içeren sayfaları Altar'ın *Opera Tarihi* kitabında aynen vardır. Burada, eserin 3 perde - 12 tablodan oluştuğu yazılıdır. Oysa elimizdeki orijinal nüsha tek bir perdeye aittir. Ancak bunun nedenini Saygun'un "hatıra"sından çıkartmak mümkündür. Zaten "eser aslında üç perde olarak düşünülmüş"tür. Ancak "Bu (son) iki perdenin yazılış şekli de iyi değildi". Elimizdeki nüshanın 1981'deki sahneleme için Saygun tarafından yeniden derlendiği göz önüne alınırsa, sembolik değeri yüksek olan bu yapıtın yeniden kurgulanırken, zaten baştan memnun kalınmayan kısımlarının elenmesi anlaşılabilir.

Özsoy Şah'ı etkilemek üzere, adeta tek kullanımlık bir opera olarak düşünülmüş ve tasarlanmıştır. *Özsoy*'un sahnelenmesinden sonra librettist Münir Hayri Egeli'ye yeni bir opera ısmarlayan Atatürk'ün düşüncelerini Egeli'nin anılarından öğreniyoruz:

"*Özsoy* güzel... Güzel ama... onun bütün kıymeti bugün içindi. Bir daha oynanamaz..."[2]

Gerçekten de operanın konusu, içinde kullanılan simgeler Türk ve İran mitolojisindeki majör simgelerle uyuşmakta, Şah Rıza Pehlevi döneminde İran ulusal uyanışı sırasında İran mitolojisinin yeniden kurgulanarak kullanılmasına ilişkin referanslar bulunmaktadır. İlk perdenin konusu de Firdevsi'den antik Pers mitolojisine dek uzanan bir mit geleneğinin içinden seçilerek, Orta Asya Türk mitolojisinden alınan kimi öğelerle karıştırılarak oluşturulmuştur.

Semiha Berksoy Tosca'da.

İlk perdedeki efsanenin gerisinde, İran mitolojisinin insanlığın doğuşu ve buna paralel olarak karanlıkla (*Dahhak*) aydınlığın (*Gave*- aynı zamanda da Türk mitolojisindeki Bozkurt olduğu iddia edilmektedir) savaşı ve bu savaş sonucunda aydınlığın galip gelmesine dair öyküsü vardır. Firdevsi de *Şehname*'sinde bu konuyu işlemiştir. Opera, ışığa kavuşan insaların başlarına bey olarak seçtikleri Feridun'un çocuk sahibi olabilmesi için tanrıya yakaran korolarla açılır. Ancak korolardan önce, "Öz Ozan"ın okuduğu uzun bir resitatif vardır.

Üçüncü tabloda ise Feridun'un eşinin doğumu beklenmektedir. Ülkenin dört bir yanından beyler bunun sayesinde bir araya gelmiştir. Feridun'u öven konuşmalar yapılır. Derken Feridun'un geldiği habe-

(*) Aleks Kaçarov, Aysegül Giray-Kalden, Simel Eşim, Fatma Türe, Zehra İpşiroğlu ve Erol Uras'a kaynaklara ulaşmam için gösterdikleri yardımdan dolayı; Serap Eflanlı ve Şebnem Çamlısoy'a dizgideki katkılarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

ÖZSOY

Yazan ve sahneye koyan:	**Destanı**	Besteleyen ve Orkestra şefi:
Münir Hayri	3 Perde 12 tablo	Ahmed Adnan

Orkestra: İstanbul Konservatuvarı Yaylı Sazlar Heyeti ile Riyaseti Cumhur Bando Heyeti
Dans ve koroğrafi: Selma ve Azade Selim Sırrı
Sahne: Hami — Dekor ve kostümler: Mahmud-Galip

Koro İdaresi: Muallim Halil Bedi, Mediha Adnan
Koro: Ankara Kız Lisesi
Ankara Kız Orta mektebi
Ankara Beden Terbiyesi
Ankara Enstitüsü talebesi
Kondüit: Şevket
Suflör: Enver Necip

ROL BÖLÜMÜ

Ozan	Hamdi Selçuk
Baş Şaman	Salih B.
Köse Ağa	Salih B.
Birinci Bey	Fethi B.
Züppe	Fethi B.
İkinci Bey	Fethi B.
Bir Zabit	Fethi B.
Kaymakam	Fethi B.
Felekler:	
Felekler	Nazar H.
Felekler	Muhsine H.
Felekler	Yıldız H.
Felekler	Nüzhet H.
Felekler	Nimet H.
Feridun	Gazi Terbiye Enstitüsü muallimlerinden Nurullah Şevket B.
Ses	Gazi Terbiye Enstitüsü muallimlerinden Nurullah Şevket B.
Hatun (Ulu Anne)	Konservatuvar muallimlerinden Nimet Vahit H.
Ahriman	Süleyman B.
Ayşım	İstanbul Konservatuvarı talebelerinden Semiha H.
Mehmet	Gazi Terbiye Enstitüsü muallimlerinden Ö.C. Bey.
Bir köylü	Bedri B.
Sarıklı	Bedri B.
Politikacı	Hayati
Tembel	
Sefih	
Bedbin	Semiha
İraç	

Danslar
Selma ve Azade hanımların idaresinde Kız Lisesi ve Orta Mektebi talebelerinden Perran-Leyla-Vesamet-Belkis-Nedret-Enise-Melahat hanımlar.

(Cevad Memduh Altar, Opera Tarihi, *c. 4, İst., 1989, s. 310-311)*

ri ulaşır. Koro, Feridun'u karşılar, o da bir arya ile karşılık verir. Birlikte dua ederler. Derken haberci gelir ve ikiz oğlu olduğunu söyler. Bu arada Hatun da gelir, koro onu karşılar. Hatun ve Feridun karşılıklı iki arya söyler.

Sonraki tabloda felekler gelmiştir. Feridun'un çocuklara isim koymasından sonra yedi felekler yeni doğan çocuklarla ilgili iyi dileklerini belirtirler. Bu fasıl bittikten sonra orkestra girer ve şölen başlar.

Son tabloda ise tüm ışıklar kararır, yalnızca Hatun sahnede kalır. Karanlıklar tanrısı Ahriman gelmiştir. Şölene çağrılmadığı için çok kızgındır. Hatun'un bütün yalvarmalarına rağmen bebeklerin iki nesil sonrasında biribirlerini unutup sonsuza dek ayrı kalmaları için bir lanet olur.

Perde, koronun Hatun'a okuduğu bir iyi dilek parçası ile kapanır.

Esere temel oluşturan efsanede Feridun'un üç oğlu vardır: Selim, Tur ve İraç. İraç İranlıların, Tur Turanilerin -yani Türklerin-, Selim ise diğer insanların -yani Avrupalıların- atasıdır. Atatürk, Şah'ı etkilemek için Tur ve İraç'ı ikiz çocuklar olarak kurgulamıştır. Eserin ikinci ve üçüncü sahnelerinin Kurtuluş Savaşı'nda geçmesine rağmen finalde tüm kadronun tekrar sahneye gelmesiyle yüzyıllar boyunca ayrı kalan Türkler ve İranlıları Tur ve İraç'ın tekrar bir araya getirdiği anlatılır. Bundan sonrasını Saygun şöyle anlatıyor: "Eserin, tekrar efsane havasını getiren bu sahnesinde Feridun ve ötekiler hep sahnede hazırdır, ancak 'Tur ile İraç yoktur. Feridun sorar. "Tur ile İraç'ı göremiyorum, neredediler?' Buna Ozan Halkevindeki locasında İran Şahı ile birlikte temsili seyreden Atatürk'ü işaret ederek şöyle der: 'İşte Tur, (İran Şahını işaret ederek) işte İraç. Her Türk bir Tur, her İranlı bir İraç'tır.' Türkçeyi Azeri şivesiyle çok iyi bilen Şah'ın bu sözler üzerine Atatürk'e sarılıp 'Kardeşim' diye ağladığını, temsilden sonra heyecanla anlattıklarını çok iyi hatırlarım."

Opera gerçekten de özellikle bu finalle bağlanmak üzere tasarlanmıştır. Atatürk'ün operayı "bir daha oynanmaz" olarak tanımlaması hikâyenin tamamını bilince daha iyi anlaşılmaktadır. Saygun'un 1981'de kısmen elindeki eskizlerden, kısmen de hatırlayarak yazdığı bölümün, göreceli olarak en sağlam olan ilk perdeye ait olması da bilinçli bir seçim olmalıdır. Bu kısım, kendi içinde taşıdığı bütünlük ve taşıdığı efsanevi havayla tek başına bir sahne fantezisi olabilir. Bugüne dek herhangi bir kaydı, belgesi ulaşmayan ve tarih öncesinden 1930'lara dek uzanan bir zamanı anlatan diğer bölümlerin aynı sağlamlığa sahip olması, tüm operanın 25 günde ortaya çıktığı da hesaba katılırsa, oldukça küçük bir ihtimaldir. Saygun'un el yazmalarının incelenmesi ve kadrodan hâlâ yaşayan tek sanatçı olan Semiha Berksoy'la görüşülmesi yapıtın tamamı hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı olacak çalışmalardır.

Operanın librettosunda korolar değil, ama aryalar ve Öz Ozan'ın açılış resitatifi oldukça ilginç ifadeler içermektedir. Bunlardan ilki, Öz Ozan'ın açılış resitatifi o yılların en güncel konularından biri olan Türk Tarihi Tezi'ne açık göndermeler içerir.

...
Tarih diyor ki bize: "Medeniyyet" ırmağı
Brakisefal soyda buldu özlü kaynağı
Bu soy Asya'dan çıktı, dört bir yana yayıldı,
Bu tarih yükselişin başlangıcı sayıldı.
Avrupa, Anadolu, İran ve Orta Garpta
Medeniyete girdi, bakır, bu büyük soyla
...

Üstelik bu kısımdan hemen önce, söylenecek olanların çeşitli ulusal efsaneler gibi hayali, cinli, kurmaca değil olmuşun ta kendisi olduğu söylenmektedir.

... Ben vatan
Yavuklusu ozanım, öz tarihi söylerim,
Olmuşu naklederim.

Ve ozan "kırk bin yıl" öncesine dönerek öyküsünü başlatır. Koro, bu çağda "Tanrı"ya yakarmaktadır. O devirde rasyonalize bir tektanrı kavramı varmış gibi bir hava yaratılmıştır. Başka tanrılar yoktur, sadece doğaüstü güçlere sahip felekler ile, baş şaman yarı mistik figürlerdir. Eserin sonunda ortaya çıkan Ahriman ise adeta şeytan kavramıyla örtüşmektedir. Her ne kadar her şey mitolojik gibi görünse de, esasında halihazırdaki inanç sisteminden çok farklı bir kurgu yapılmamıştır. Daha sonraki tablolarda yer alan "kollar göğe uzansın, dizler yere kapansın" ifadesi de bu örtüşmeyi gösterir.

Koronun hakana hitabı da aynı standartlığı sergiler: "Çok yaşa", "sen başımızda varol" türü klasik ifadeler sürekli tekrarlanır. Feridun'un beyleri yanıtlaması sırasında kullandığı ifade, "sizi, seçtiğimiz bey özyürekten selâmlar" ise kuşkusuz cumhuriyet, cumhurbaşkanlığı vb kavramlara yapılan bir göndermedir. Egeli ve Atatürk'ün bir sonraki çalışmaları olan *Bayönder*'de bu göndermeler, hakan/bayönder -Atatürk, beyler- mücadele arkadaşları alegorizasyonları çok daha açık biçimde kullanılacaktır.

Yapıtın sözlü bölümlerinden birinde yer alan haberci sahnesi her ne kadar klasik Yunan trajedilerine bir gönderme gibi gözükse de, bu janrda olmaması gerektiği biçimde uzatılmış, adeta karikatürize edilmiştir. "İşte nefes nefese koşan bir atlı da tepenin eteğine vardı / Hani / İşte şurada / Koş biraz / Müjdeni ver/ Hakan sana ne mutlu / Söyle hadi / Baba oldun / Erkek mi / Hem de ikiz / İkiz mi? / İkisi de erkek mi? / Evet / Hay yaşa"

Doğum haberini izleyen tabloda Hatun'un yavrularıyla birlikte tören yerine gelmesi ve onlara katılması da adeta o yıllarda kadının toplumdaki yerinin yeniden tanımlanarak, günlük hayata ve iş hayatına katılmaya başlamasını simgelemektedir. Hatun'un aryasında Türk ve İran mitolojisinin temel arketipleri açıkça kullanılmıştır.

Yurda armağan olsun
Hakanım bu çifte *kurt*
Şayet bir gün görürse
Kara gün bu güzel yurt
Biri *arslan*, biri *kurt* olarak saldırsınlar
Yeryüzünden fenalığı kaldırsınlar

Hatun'un aryasının son dizesi oldukça manidârdır:

"Kadına annelik vatanseverliktir bey..."

Hatun, bu dizeyle Hatun'un aryasının içeriğini belirler. Toplumda erkekle birlikte yerini almıştır, ama aslî görevini unutmamıştır, unutmamalıdır da:

Kadın anne olunca feleğin ömrü uzar
Yerler göğe yaklaşır, nurlar yerleri sular
Bugün senin ününü haykırmak istiyorum
Haykırmak...

Annelik, Hatun'un rasyonel söylemi yanında, mistik düzeyde de erkeğin ağzından kutsanmaktadır.

Feleklerin gelişi ve sohbetleri Türk-İran dostluğuna dair "kardeşlik", "birlik" gibi temaları işlemektedir. Yedi feleklerin gelip iyi dileklerini bildirmelerinin ardından karanlıklar tanrısının gelip çağrılmadığı için çocuklara lanet okuması, Grimm kardeşlerin aktardığı "Uyuyan Güzel" masalındaki kralla kraliçenin periler tarafından kutsanması motifiyle oldukça benzeşmektedir. Ahriman-Hatun diyoloğu masalsılığının dışında bir referans taşımamaktadır. Ama yüzyıllarca bir arada yaşayacak kardeşlerin iki kuşak sonra birbirini unutacağına dair lanet Hatun'u üzmüştür.

Anılardan anlaşıldığı kadarıyla operanın kurgulanmasındaki naiflikler bestelenme sürecine de yansımış, solistler "kendi alışkanlıklarına göre" nota istemişler, koristlerin nota bilmemesi sürekli sorun yaratmış, hatta ilk korolu bölüm zor olduğu için çıkartılarak yerine daha basit bir ağıt konmuştur. Notaların çoğaltılması içinse Cumhurbaşkanlığı Armonisi'nden gelen gelen subay-müzisyenler yardımcı olmuştur.

Eserin kadrosunda göze çarpan isimler ise şunlardır: Koroyu Adnan Saygun'un eşi Mediha Adnan (Saygun) ile Halil Bedii (Yönetken) yönetmiştir. Koristler ise Ankara Kız Lisesi, Ankara Kız Orta Mektebi, Ankara Beden Terbiyesi, Ankara Enstitüsü talebesinden seçilmiştir. Dans grupları ise Selim Sırrı'nın kızları olan Selma ve Azade Selim Sırrı tarafından çalıştırılmış, koreografileri yapılmıştır. Lirik solistlerden Nurullah Şevket (Taşkıran) ile Semiha (Berksoy) sonraki yıllarda Ankara Devlet Tiyatrosu'nun kurulması çalışmalarına katılmışlardır. Semiha Berksoy'un ünüyse, özellikle Wagner solisti olarak yurtdışına dek uzanmıştır.

Operanın sahnelendiği mekân o yılların yeni neo-klasik binalarından Ankara Halkevi'nin büyük salonudur. O dönemde Ankara'da bu işe uygun tek mekân da burasıdır.

Opera Şah'ın izlediği temsilden hemen sonra iki kez daha sahnelenmiş ve rafa kaldırılmıştır. Bundan sonra ise, elimizdeki partitürün yazılmasına yol açan, Atatürk'ün 100. doğum yılı kutlamaları çerçevesinde Ankara Devlet Operası tarafından sahnelenmiştir. Saygun'un hatıralarından, bu son sahnelenme yapılmamış olsaydı operadan bugüne hiçbir şey kalmayacağı sonucunu çıkartmamız mümkündür. Herhangi bir belge bulunamadığı için Saygun'dan operayı yeniden yazması istenmiş, o da kısmen elindeki eskizlerden kısmen de belleğini kullanarak operanın ilk perdesini yeniden yazmıştır.

SONUÇ

Cumhuriyet tarihinin ilk operası olan *Özsoy*, anıt niteliğine rağmen neredeyse unutulmuş ve ihmal edilmiş bir yapıttır. Elimizdeki yazılı versiyonu ise Saygun'un 1980'de kısaltarak elden geçirdiği yeni bir versiyondur.

Atatürk tarafından İran Şahı Rıza'nın ziyaretinde sergilenmek üzere ısmarlanan opera onu etkilemek ve işbirliğine daha kolay yönlendirmek için tasarlanmış ve bu misyonunu gerçekleştirdikten sonra bir daha oynanmamak üzere unutulmuştur. Genç cumhuriyetin yoklukları, olanaksızlıkları içerisinde bir aydan daha kısa sürede hiç yoktan var edilmiş olması hem izleyen yıllardaki müzik devriminin habercisi, hem de bu konudaki kararlılığın ve azmin ciddi bir göstergesidir.

Operanın başka bir ülke hükümdarına değil de İran Şahı'na hazırlanmış olması da düşündürücüdür. Batılılaşma çabası içindeki doğu ulusları arasında öncü olma savındaki Türkiye adeta İran'a bunu ispatlamış; sadece ekonomi, sanayi, eğitim vb alanlarında

değil, kültür alanında da Batılılaşmayı büyük ölçüde başardığını göstermiştir. Ancak operayı hazırlayanlar, en azından bestecisi Adnan Saygun sonucun aslında hiç de parlak olmadığının farkındaydı. İranlılar durumdan etkilenmiştir, ama eserin öykünmeleri, kurgusunun zayıflığı ortadadır, üstelik ciddi eserleri söyleyebilecek ve çalabilecek kadrolar henüz oluşmaktan uzaktır. Aynı yıl içerisinde bu durumun farkına ciddi biçimde varılana kadar, *Taşbebek* ve *Bayönder* adlı iki lirik eser daha hazırlanarak oynanmıştır. Bunların hemen ardından 1940'ların ortalarına dek besteleme, sahneleme benzeri faaliyetler duracak, Atatürk'ün direktifiyle Musiki Muallim Mektebi'nin daha verimli olması için yabancı uzmanlar getirilecektir. Batı standartlarında lirik eserlerin sahnelenebilmesi için bu uzmanların çalışmalarına zaman tanınacaktır. 1941'de ilk kez konservatuvar öğrencileri, Mozart operalarından seçilmiş aryalardan oluşan bir konser verip gerçek anlamda Batı standartlarına sahip kulvarlarda koşmaya başlayacaklardır.

Bu sağlam temelli müzik eğitimi sürecinin meyvalarını yıllardır topluyoruz. Özellikle yorumcularımız dünya çapında haklı şöhretler edindiler. Genç bestecilerimiz, -artık 4. kuşak olarak adlandırılıyorlar- az sayıda olsalar da üretmeyi sürdürüyorlar. *Özsoy*'un yolunu açtığı opera geleneğimizse, kimi sahnelenmemiş 15 operayla başladığı ivmeye uygun bir verime ulaşmış gibi gözükmüyor. Ama opera yorumcularımız çoktan uluslararası arenada rüştlerini ispat etmiş bulunuyorlar.

Özsoy ise henüz müzik tarihçileri ve eleştirmenleri tarafından fark edilmeyi bekliyor. Bugünkü çoksesli müzik dünyamıza bulunduğu bu katkılara rağmen üzerinde hiç çalışılmamış, belgelendirilmemiş olması şaşırtıcı ve üzücüdür. Bu küçük çalışmanın bundan sonra yapılacak olanlara az da olsa bir katkıda bulunabilmesini diliyorum.

LİBRETTO

Libretto ve hatıra, Saygun'un İstanbul Devlet Operası Kütüphanesi'ndeki el yazmalarından çıkartılmıştır. El yazmasında okunamayan kısımlar [...] işaretiyle belirtilmiştir.

Özsoy

(Uvertür biter) Resitatif/Ozan
Alnımda çizgilerle sürerek adım adım
Gönlümü büyük dür'le damla damla suladım

Ey beni dinleyenler, ey karşıdaki erler
Tanır mısınız beni? Bana öz ozan derler
Benim sesim haykırır, fakat sazım ağlamaz,
Gönlüm doğruyu duyar, boşa umut bağlamaz

Ben ne puta tutgunum, ne de yare vurgunum,
Ne bir sevgi bilirim, ne didara vurgunum
Ne koşmaya inanır, ne de bir süs ararım

Ne bir sevgili tanır, ne bir yara sararım
Elimde dostlarımla yalnız hakka bakarım
Doğruyu anlatırım, gönüllere akarım
Gönlü açık olanlar beni elbet severler
Tanıdınız mı beni? Bana öz ozan derler
Ben ne Omiros gibi hayali yavuzları
Tanrılarla aşk yapan güzel kızcağızları
Anlatmaktan hoşlanır; ne de eski Finlerin
Kalevala'sı gibi, insanlarla cinlerin
Döğüşünü süslerim. Hayal enginlerinde
Ben Firdevsi değilim. Kendi dar havsalamdan
Güzel, renkli savaşlar yaratıp, içlerinde
Uyuyan arslanları kamçılamam, ben vatan
Yavuklusu ozanım, öz tarihi söylerim,
Olmuşu naklederim.
İşte böye beylerim
Tarih diyor bize: "Medeniyet" ırmağı
Brakisefal soyda buldu özlü kaynağı
Bu soy Asya'dan çıktı, dört bir yana yayıldı,
Bu tarih yükselişin başlangıcı sayıldı.
Avrupa, Anadolu, İran ve Orta garpta
Medeniyete girdi, bakır, bu büyük soyla.
Zaman durur mu? Sakın zamanı durur sanma
Duran düşer, ilerden gayrısına inanma.
Asırlar, geçti böyle, tarih önünde boy boy
Bakın size söyleyeyim nasıl doğdu büyük soy
Gözünüzü yumunuz, gönlüm sizi kavrasın,
Kırk bin yıl eskideyiz, gözlerinizi açın.

Koro

B. Ulu Tanrı! Can verdin bize sen
Ey ulu Tanrı, ulu Tanrı
İman verdin bize sen, Ulu Tanrı
Bir yavru ver bize ulu Tanrı
Ulu Tanrı bizi dinle

T. Ulu Tanrı! Can verdin bize
Ulu Tanrı, ulu Tanrı, ulu Tanrı
Can verdin bize
Ulu Tanrı (9 defa), Tanrı
Yalvarıyoruz sana.

A. Ulu Tanrı! Tanrı
Yalvarıyoruz sana ulu Tanrı!
Yalvarıyoruz sana ulu Tanrı!
Yalvarıyoruz sana ulu Tanrı!
Bir yavru ver bize
Ulu Tanrı bizi dinle

S. Ulu Tanrı! İman verdin bize sen
Yalvarıyoruz sana, ulu Tanrı
Yalvarıyoruz sana
Hakana bir yavru ver ulu Tanrı!
Yalvarıyoruz sana
Hakana bir yavru ver
Ulu Tanrı bizi dinle.

Replikler/Baş Şaman: Ey dört yanın, doğunun, batının, gün ortasının ve kara yurdun beyleri! Bu mavi gecede Ulu Hakan Feridun'un çağrısına kulak verdiniz ve buraya toplandınız. Gelişiniz umutlu ve uğurlu olsun.

Birinci Bey: Tanrı Feridun'un dileğini hoş tuttu. Yurdun son kara bahtını da değiştirdi. Yıllardan beri bir yavru bekleyen hatun neredeyse doğuracak.

İkinci Bey: Hepimiz yedi yerden yedi türlü sungularla geldik. [...] Hakan'ın bir oğlu olsun dileğini yükselten bizler isteğimizin yerini bulmasından pek şeniz.

Baş Şaman: Artık insan soyunun şen olma çağı geldi. Az sıkıntı mı çektik... Beyler, o günleri bu en sevinçli beklemede bile anmak gerektir. Saadetin güzelliği kötü günler düşünüldükçe artar.

İkinci Bey: Dakkak'tan ne konuşacaksın? Bütün insanlığı boyunduruğu altında ezen o fenalık kaynağını ne anacaksın?

Birinci Bey: Omuz başlarında birer yılan kafası vurduğu her gün bir çift taze insan beyni yetiştirmek için kurban olan zamanlar çocuktun, unuttun mu?

Baş Şaman: Kâinat eyilikle kötülüğün, ışıkla karanlığın, adlarıyla söylersen Hürmüz ile Ehriman'ın ezeli harp meydanıdır.

İkinci Bey: Ne iyi ki artık yeryüzünde Hürmüz hükmediyor. Çekicini örsüne vuran demircinin çıkardığı kığılcım bir ateş kaynağı oldu. Dakkak düne karıştı. Ehrimen yerlere geçti. Seçtiğimiz beyimiz Feridun beylerin en ünlüsüdür.

(Uzaklardaki burçlardan boru sesleri akseder. Bunlar Hakan'ın gelişinin habercisidir.)

Baş Şaman: Bu gece mavi gecedir. Gönül diler ki Feridun'un bu gece dünyaya gelecek çocuğu babasının bir örneği olsun.

Birinci Bey: Feridun da bir mavi gecede doğmuş değil mi?

Baş Şaman: Öyle (müzik başlar)

Bir Asker: Yol verin! Ulu Hakan geliyor.

Koro: Yaşa! Yaşa Feridun!

Sen başımızda var ol

Sana mutlu dilekler getirdi bu örük kol!

Arya/Feridun: Derin göklerden akan yüce yavuz kartallar

Sizi, seçtiğiniz bey, özyürekten selamlar

Atılınca karayı silecek gibi hırçın

Kanadınızda siz en varılmaz en yalçın

Kayaları aşarak nur saçan beylersiniz

Ününüz yüce olsun! Yurduma hoş geldiniz

Koro: Ulu Hakan Feridun

En güzel dileklerimiz seninle olsun

Bu gece mavi gece, kutlu gece

Gönlüm acıyı unutsun

Mutluluk ve neş'eyle dolsun

Ulu Hakan Feridun.

Arya/ Feridun: Size şölen hazırdır, kurbanlar sizi bekler

Bu saadetli günde, nur getirdiniz beyler

Hep kollar göğe kalksın, yere kapansın dizler

Benimle bir olunuz, dua edelim bizler.

Koro: Hep kollar göğe kalksın, yere kapansın dizler

Sizinle bir olalım, dua edelim bizler

Ey ulu Tanrım, bu gece huzurla dolsun,

Ey ulu Tanrım, ulu Tanrım

Ey ulu Tanrım, beklediğimiz müjdeyi bize bağışla

Huzur ver bize Tanrım, sen huzur ver bize

Ey ulu Tanrım, ulu Tanrım

Soprano Solo: Ey ulu Tanrım! Ey ulu Tanrım!

Resitatif/Feridun: Tanrım bu güzel geceyi en güzel umutlarla doldur, nurunla doldur. Beklediğimiz müjdeyi bize bağışla... Kollarımızı sana kaldırdık. Ulusumuzu. [...]

(Koroya eşlik eder)

Replikler/Birinci Bey: Ey yeryüzünün sevgili beyi, sen saadetin kaynağısın.

Feridun: Saadetin asıl kaynağı, kendinden çok, başkalarından az şey hakkedendir. Sizlerle biz nice kara günlerimizi paylaştık. Her paylaşılan kara düşüncede bir saadet yok mudur?

Baş Şaman: Şimdi sıra senin kalabalık saadetini paylaşmaya geldi.

Feridun: Baba olmak sanırım bir zevktir. Fakat en büyük "kut"u ben Ata olmak hayalinde bulurum. Düşünün beyler: Yıllar on binlerce yıllar geçecek, oğullarımızın öz soyu yeryüzünü kaplayacak. Bir [...] Bir duygu bana ta içimden sesleniyor. "Feridun" diyor. Bu mavi gecede doğar yavrunun büyük bir [...] var.

Birinci Bey: Bak ta [...]

Baş Şaman: İki pembe yıldız tan yerinde kavuşuyor. Haber verilen saat geldi.

İkinci Bey: İşte nefes koşan bir atlı da tepenin eteğine vardı.

Feridun: Hani?!

Baş Şaman: İşte şurada

Feridun: Koş biraz! (Bir haberci nefes nefese girer)

Baş Şaman: Müjdeni ver!

Haberci: Hakanım sana ne mutlu!

Feridun: Söyle haydi!

Haberci: Baba oldun!

Feridun: Erkek mi?

Haberci: Hem de ikizi!

Feridun: İkiz mi? İkisi de erkek mi?

Haberci: Evet

Koro: Hay yaşa (melodili)

Baş Şaman: Bu günü kutlarım.

Resitatif/Feridun:

Sen ey ışık kaynağı!

Dileklerin yapıcısı! Umutlarını sana bağlayanların

Koruyucusu -Görklü Tanrı- Ulu Tanrı Yüce Tanrı

Çok cahiller seni gökte arar, yerde ister

Sen insanların gönlündesin.

Ulusumuza daima aydın ufuklar göster, Tanrım

Replikler/Feridun: Bu mutluluk, görüyorum, hepinizin gözlerinin yaşarttı. (Baş Şamanın yanına gider) Kutsal Şaman, senin de gözlerin dolu.

Baş Şaman: Bu gece öz soyun kaynağı doğdu.

(Uzaktan boru sesleri işitilir)

Bir Asker: Hatun geliyor (sahnede heyecanlı bir hareket başlar)

Feridun: Hatun geliyor!... Haydi kızlar varın Hatunu karşılayın! Siz de bir ateş yakın, geceyi ışıklar silsin.

Koro: Selam! Selam! Selam!

Selam senindir Hatun, senindir

Senindir ayla güneş

Bu iki tosunla sen oldun göklere eş

Selam! Selam senindir, selam senindir

Sana selam Hatun

Hatuna selam

Arya/Hatun: Yurda armağan olsun

Hakanım bu çifte kurt

Şayet bir gün görürse kara gün bu güzel yurt

Biri arslan biri kurt olarak saldırsınlar!

Yeryüzünden fenalığı kaldırsınlar

Kadına annelik vatan severliktir bey

Arya/Feridun: Kadın anne olunca

Feleğin ömrü uzar

Yerler göğe yaklaşır

Nur olur yerleri sular
Bugün senin ününü haykırmak istiyorum
Bugün senin ününü haykırmak istiyorum
Haykırmak!
Koru: Ulu Hakan Feridun
En güzel dileklerimiz seninle olsun!
Aydın yüzlü Hatun
Gönlün neş'eyle dolsun

Feridun: Yedi Felek'ler gelir! Karşılayalım! Şölen hazırlansın.

Hoş geldiniz, ey yedi feleğin huzurunda duran erler.

Birinci Felek: Yavruna yürekten dilekler getirdik biz

Feridun: Yavrum bir değil, işte iki.

Birinci Felek: İkisi de kutlu olsun hatuna. Kendi güzelliğini bu şekilde meydana getirdin ve şimdi bir âşık gözüyle seyrediyorum onları. Ne mutlu sana.

Feridun: Şölene hoş geldiniz

İkinci Felek: Bizim isteklerimiz kıyamet gününe dek [...] içinde her yerde hüküm sürecek. Sungum şu: Bu yavrular öz soylu, dinç olsun, güçlü olsun. Kahramanlar çıkarsın. Dünyaya hükmeylesin. Harikalar başarsın.

Üçüncü Felek: Benim sungum şu: bu yavrular ve onların özsoyu çoğalınca, boyları en eşsiz yurdu bulsun. Yer yüzünün en güzel yurduna sahip olsun.

Dördüncü Felek: Benim de bir sungum var. Bu yavrular ve onların özsoyu her ne vakit el ele verip tutuşsalar, yer yüzü ışık dolsun, sulh, bereket ondan doğsun.

Beşinci Felek: Benim sungum: bu yavruların çağlar boyu sürüp gidecek soyları hiçbir zaman unutmasınlar kardeş olduklarını ve her zaman, yüz yılların gerisinde kalacak olsa yine anı hatırlasınlar.

Altıncı Felek: Benim sungum bu yavuz yavrulara gerektir: Yer durdukça soyları kötülük görmesin. Kendileri de soylarında yaşasınlar, hiç ölümü bilmesinler.

Hatun: Bu sungu en güzeli duyduğum hoş sözlerin. Yavrularım dünyayla beraber yaşayacak.

Baş Şaman: Ey felek, hiç ölmemek, sonsuza dek yaşamak, ne iyi. İhtiyarlık günleri olmasa!...

Yedinci Felek: Onu da ben sunayım: Bu çocuklar yaşlanacaklar elbet. Ancak, ne zaman soyları, devir devir/derin derin üzerlerine çökecek. Karanlık bulutlardan sıyrılır ve yeniden can bulursa, ve onların öz yurdunda yeni bir [...] başlarsa bunlar kaybedecekler ak sakallarını, yeniden genç olacaklar. Böylece [...] soylarının yenilmez bulutunu bağlanacak.

Baş Şaman: Bu sungular ulusumuzun gelecek günleri için yüreklerimizi ferahlıkla doldurdu. Sen de susma Feridun.

Feridun: Bana birşey kalmadı, size şükreder [...], Dileklerinizi mutlu, bak gözlerim dolu yaş... Ben bu iki yavrunun adını koyuyorum. Sen en nurtopu çocuk, senin adın Tur olsun, kutlu [...] olsun, eşin ay, yoldaşın kurt olsun. Sen ey sevgili çocuk, senin de adın İraç, nurun yeşilden çıksın, güneş seninle parlasın, yoldaşın arslan olsun. Ve ikiniz cesaretin, erliğin rengi al ile yiğitliğin, temizliğin, paklığın rengi olan beyaza birlikte sarılınız. (Bir an durur) Haydi şölen başlasın!

(Müzik)

Düet/Hatun-Ahriman

H: Ne oluyor? Kimse yok mu burada?
A: Hah hah hah ..... !
H: (Nefret ve korku ile) Siz!
A: Evet, köleniz. Ahriman, yer perisi
Yer altının bekçisi
Karanlıkların özü
Şeytanların başbuğu
H: Siz burada!
Fakat benden ne istiyorsunuz?
Bu geliş?
A: Şaşılacak bir şey yok!
İşittim ki şölen var.

Yeryüzünün genç ihtiyar bütün büyük başları/erleri

Buraya toplanmışlar. Hepsi de aranmışlar, çağrılmışlar.

Yalnız ben, ... Öyle ya kör ve topal
Bir cehennem zebanisi yakışır mı bu süse?
H: Susunuz! Kimse yok mu burada
A: Nafile bağırmayın! Kimse sizi işitemez burda
H: Benden ne istiyorsunuz?
Hasta bir anneye dokunmaz yılan bile
A: Hayır, size değil, ben yavrularınıza geldim
H: Vermem onları, vermem!
A: Ben alamam ki zaten:
Onlara kutlu yersuğlar, büyük tahtlar açtılar;
Bozamam [...] bu dilekleri....
Ahriman baba geri kalmaz elbet bu işte
Hah hal ..... hay
Onlar ne demişlerdi?
Bunlar hiç ölmeyecekler! Öyle mi?
H: Öldürecek misin onları yoksa?
A: Bu da elimden gelmez
Yalnız bu iki genci soyları arasında
Daima meçhul kalmaya mahkûm ediyorum.
H: Sus
A: Torunlarından sonra onları kimse tanımayacak!
H: Su mel'un, sus!
A: Bu iki bebek el ele verecek
Ve bu kaynaşmadan dünya ışık dolacak! Ha ?!!
Bu benim mülküme tecavüzdür hatun!

H: Yalvarıyorum sana, bir anne kalbinin bütün acısıyla
Yalvarırım sus artık
A: Nifak perilerinin gelmesinden korktunuz
Fakat ben onları soylarının arasına sokacağım.
H: Sus artık! Dinlemez seni bir anne!
Tanrı yetiş.

Koro

Annelik gökten bir parçadır
Annelik en tatlı hülya
Hatun sana müjde müjde olsun
Gönlün huzur ve sükunla dolsun.

HATIRA

Özsoy ilk defa Atatürk ile o zamanki İrah Şahı Rıza Şah Pehlevi ve diğer davetliler huzurunda 19 Haziran 1934 tarihinde Ankara halkevinde temsil olun-

du. İlk temsili daha iki temsil takip etti. Konu bizzat Atatürk tarafından telkin olunmuştur. Aslında üç perde olarak düşünülmüş: Birinci perde eski bir efsaneden mülhemdir: Feridun ile üç oğlu, Selim, Tur ve İraç efsanesi. Burada Selim ele alınmamış, Tur ve İraç da ikiz kardeşler olarak gösterilmiştir. İkinci ve üçüncü perdeler efsane havasından ayrılıp günümüzü, daha doğrusu Mütareke - İstiklal Savaşı ve sonrasını işletmekte idi. Ancak en sonra gene efsane sahnesine dönülüyor, fakat o da günün gereklerine uyacak bir surette ele alınıyordu. Bu iki perdenin yazılış şekli de iyi değildi.

Bu eserin yazılmasını İran Şahının Türkiye'yi ziyareti münasebetiyle doğrudan doğruya Atatürk istemişti. Bu birçok bakımdan dikkate ve üzerinde durulmaya değer. Anlaşıldığına göre Atatürk İran Şahı'nın ziyaretinden azami ölçüde faydalanmak ve Türkiye ile İran arasındaki siyasi münasebetleri müsbet bir yolda geliştirmek esbabını hazırlamak istiyordu. Türkiye hakkında Şah'da müsbet bir kaanat uyanmasına elbette ki Türk ordusu, yeni yeni yapılmakta olan fabrikalar, okullar yardımcı olurdu. Ancak bütün bunlar, az çok farklı da olsa İran'da da vardı. Bu itibarla Şah için yeni ve şaşırtıcı şeyler olamazdı. Ayrıca Şah bütün bunlar karşısında kışkançlık duymasa bile "*neutre*" kalabilirdi. Halbuki, Atatürk, anladığıma göre, İran Şahı'nın gönlünü elde etmek istiyor ve bunun için İranlılar da olan bir efsaneye dayanmak istiyordu. İşte bu maksatla "Feridun efsanesi" üzerinde durmuş ve efsanedeki Tur'dan -ki efsanede Türklerin şahıdır- Türklerin ve İraç'tan -ki İran'ın hâkimidir- Türklerin ve İranlıların türediği telsirine dayanarak konunun işlenmesini istemişti. Eserin ikinci ve üçüncü perdeleri türlü vak'alarla günümüze kadar gelir. Ahriman'ın gazabına uğrayan, fakat tanrılarca edebi hayata mazhar kılınmış bulunun Tur ve İraç, yani Türkler ve İranlılar yüzyıllar boyunca birbirlerinden uzak kalmışlardır. Fakat sonunda her iki millet başlarına geçen Tur ve İraç sayesinde birbirlerine kavuşurlar. Eserin tekrar efsane havasını getiren son sahnesinde Feridun ve ötekiler hep sahnede hazırdır ancak Tur ve İraç yoktur. Feridun sorar: "Tur ile İraç'ı göremiyorum. nerededirler?" Buna "ozan" Halkevi'ndeki locasından İran Şahı ile birlikte temsili seyreden Atatürk'ü işaret ederek şöyle der: "İşte Tur, (İran Şahını işaret ederek) işte İraç. Her Türk bir Tur,her İranlı bir iraç'tır". Türkçeyi Azeri şivesiyle çok iyi bilen Şahın bu sözler üzerine Atatürk'e sarılıp "Kardeşim" diye ağladığını, temsilden sonra bana heyecanla anlattıklarını çok iyi hatırlarım.

Atatürk, dostlukların ve yakınlıkların pekiştirilmesinde sanatın ne derecede etkili olabileceğini ne kadar iyi biliyordu. Gene çok iyi hatırlarım ki, temsilden hemen sonra Atatürk'le, İran Şahı ile birlikte doğruca dışişleri bakanlığına gitmiş ve Türk-iran yakınlaşmasının temeli orada Şah ile beraber atmıştır. Bu sanatı siyasette müsbet sonuçlar alacak bir araç olarak ne kadar maharetle kullandığını gösterir. Ancak Atatürk'ün gayesinin sadece bundan ibaret olmadığı da daha sonraki hareketlerinde çok iyi anlaşılıyor. Şahın Türkiye'den ayrılmasından kısa bir süre sonra beni Yalova'ya davet ederek musiki ve memleketin musiki geleceği konuları üzerinde dört buçuk saat konuşması (bu arada benim halk musikimiz hakkındaki yazımı da bana ağır ağır okutarak ve her cümle üzerinde durup düşüncelerini söyleyerek bu konuya ne kadar önem verdiğini gösterir. Ne yazık ki yakından ilgilenmeleri direktifi ile ve Milli Eğitim bakanı yoluyla gönderdiği yazım üzerinde Türk Tarih Kurumu bugüne kadar durmamıştır) üzerinde dikkatle durulmaya değer. Yapılması gereken şeyler üzerinde kendilerinin daha önce uzun uzun durdukları sözlerinden anlaşılıyordu. Ancak solist, koro, orkestra takımından akla gelmeyecek güçlükler ile karşılaşmış olmama rağmen *Özsoy*'un yirmi beş-yirmi altı gün içinde yazılıp, çalışılıp ortaya çıkarılmış ve O'nu da tatmin eden, bir başarı sağlamış olması da kendilerini etkilemişti. Solistler, korolar, orkestralar yetiştirmek, bol bol yetiştirip memlekete yaymak ve musiki ve sahne yoluyla eğitime imkân sağlamak gerektiğini özellikle vurguluyordu. *Özsoy* onun için "iyi bir başlangıç" olmuştu. Bilindiği üzre Atatürk bir "Musiki ve Temsil Akademisi" kurulması gerektiğini o devirde özellikle vurgulamıştı. Böylece *Özsoy*, Türk musiki ve musikili temsil alanlarında gelişmeler konusunda Atatürk'ün kesin olarak düşüncelerini açıklamasında etken olmuştur.

Özsoy'un ikinci bir mazhariyeti de, "musikili sahne eseri" olarak ilk ciddi deneme olmasıdır. Elimizdeki imkânlar, daha doğrusu imkânsızlıklar, zamanın son derece sınırlı olması, ilk yazının üslubuna hakim olmuştur: Birinci perdedeki solistler üç olmak gerekir iken ancak iki solistle yetinmek zarureti (Nimet Vahid Hanım ile merhum Nurullah Taşkıran, ki hem Hakan hem Ahriman rollerini oynamıştı). Koronun nota bilmeyen talebeden meydana gelmesi, ilk... ve de solistlerin "Çok kolay" ve "kendi itiyadlarına uygun" yazılar istemeleri gibi pek çok şey çalışmamda bana etken olmuştu. Eserin kopyası (partilerin çıkarılması) dahi büyük bir mesele idi. Gece herkes uyuduktan sonra Halkevi kütüphanesinde sabaha kadar koroları hazırlar, orkestra yazısını yazar ve etrafımdaki beş kopiste, ki Cumhurbaşkanlığı Armoni'sinden gelen subay dostlar idiler, sayfa sayfa verirdim. İran Şahının Halkevi'nde misafir edilmiş olması dahi, onun orada bulunduğu zamanlarda çalışmamıza imkân vermezdi. işte bu yazı böyle meydana geldi ve yirmibeş gün sonunda başarı ile temsil olundu.

Temsillerden sonra bu yazım dolapta yıllar yılı, tam kırkaltı yıl kaldıktan sonra bu defa Atatürk'ün yüzüncü yıldönümü münasebetiyle Ankara Devlet Operasınca temsil edilmek istenince eski kâğıtlara baktığımda bir kısmının kaybolduğunu gördüm. Onları "hatırlayarak" yazdım.

A. Adnan Saygun
İstanbul, 30 Eylül 1980

Not: (İlk tablodaki) dua korosu koristlere güç geldiği için o zaman söylenememişti, yerine benim Op3 ağıtlarımdan bir tanesini orkestra için düzenleyerek onu çaldık. ■

1- Cemal Reşit Rey'in 1920'lerde yazılmış çeşitli operaları vardır. Ancak bunların niteliğiyle veya sahnelenmeleriyle ilgili herhangi bir bilgi veya belge bulunamamıştır.
2- Levent Dönmez, "İnkılap Temsilleri-III", *Tarih ve Toplum*, sayı 106.

TAHTACILAR: KİMDİR VE KÖKENLERİ NEREDEN GELİR? - I

DR. İSMAİL ENGİN

Bu makalede, genelde kendi kültürünün kökenlerini araştıran, bu arada Tahtacılara ve Tahtacı kültürüne özgü kimi farklılıkları algılayan; ama bunları yüzeysel gözlemlerle ve kendi kültürel değerleriyle açıklamaya çalışan, gözlemleri kendi değer yargılarıyla aynı potada eritip nedensellik ilişkilerini bu bağlamda kuran -araştırmayan- yabancı gezgin, coğrafyacı ve bilim adamlarının, 1880'li yıllarla 1930'lu yıllar arasında Tahtacıların kim[1] ve kökenlerinin ne olduğu konusunda ortaya attığı, zaman zaman gerçek Tahtacı kimliğiyle uzaktan yakından ilgili olmayan "Tahtacı imgesini" yansıtan tezler ele alınmaktadır.

"LYKİENLER"İN DEVAMI (MI?)

Tahtacılarla ilgili ilk bilimsel araştırmalarda, onların kim oldukları ve kökenleri üzerine tezler ileri sürülmüş ve kimi bilgiler verilmiştir. Luschan (1886-1927), Tahtacıların Alevî olduğunu belirtmekle birlikte, onları "Lykienler"in devamı olarak görmüştür. (Bu konuda ayrıca bkz. Grönhaug 1974a:4-7; Kehl-Bodrogi 1988:10; Engin 1993:5-26; Küçük 1995:23-24). Bilindiği gibi "Lykienler"/Likyalılar[2] Likya halkına verilen bir addır.

Tahtacıları, "Lykienler"in devamı olarak gören Luschan (1886-1927), tezini savunurken, antropometrik ölçülere dayandırmaktan kaçınmamıştır.[3] Tahtacıları "çok koyu" tipler olarak tanımlayan Luschan, onların gözlerinin istisnasız bir şekilde "kahverengi" olduğunu belirtmektedir. Yeterli olarak hepsi de siyah saçlı olan 13 yaşayan erişkin erkek üzerinde antropometrik ölçümler yaptığını açıklayan Luschan'a göre, örneklerin kafatası indisi 82-91 arasında değişiyordu ve aritmetik ortalaması ise, 86'ydı. Luschan, yüz indisinin 80-96 arasında olmasına karşın çok farklılıkları içerdiğine ve 85-86 indisine 5 kez, 89-90 indisine ise 4 kez rastladığına da değinmektedir.[4] (Ayrıntılı bilgi için bkz. Luschan 1886:170-171, 1911:230, 1927:204-205).

Ancak, Babinger (1934:679), Lushan'ın "Tahtacıların Lykienlerin devamı olabileceği" görüşünü, "doğruluğu çok düşük bir olasılık" şeklinde değerlendirmektedir. Tahtacıların "Dendrophoroi Brüderschaft"ın kalıntılarını oluşturabileceğini ileriye süren G. Jacob'un tezi gibi[5] Likya'ya yaptığı gezilerle[6] burada yaptığı kafatası ölçümleri sonucunda onları Lykienlerin kalıntıları gören Luschan'ın düşüncelerinin doğruluğu da Babinger için oldukça düşük bir olasılıktır. Çünkü Babinger'e göre, onlar yüksek bir olasılıkla İran'dan Batı Anadolu'ya "göç ettirilmiştir".

"ÇEPNİ" VE KÜÇÜK ASYA'NIN ESKİ HALKLARI (MI?)

Luschan'a önce coğrafyacı Humann[7] (1880) Tahtacılardan söz etmekte ve onların cenaze törenlerine yer vermektedir. Humann, Tahtacılara "Çepni" de diyerek, onların Küçük Asya'nın eski halklarından olabileceğini dile getirmekte[8]; önce Hıristiyan olmalarına karşın, zamanla korkudan İslâmiyete yöneldiklerine, sonraları onu da unuttuklarına değinmektedir.

Tahtacı kavramının muhtevasını ağaç kesen, oduncu ve Şiîliğe yakın bir Anadolu tarikatının adı olarak değerlendiren Babinger de (1934:679) Tahtacıların "Çepni"liği konusunda oldukça farklı bir yaklaşım içindedir ve etnografya ile din tarihi açısından Tahtacıları, XIV. yüzyılın sonundan itibaren, "Çepni"/"Çetni" olarak bilinen, "Zeybek" ya da "Kızılbaş" adı altında toplanan tarikat parçaları gibi kapalı bir topluluk olarak görmektedir.[9]

Diğer taraftan, Babinger (1934:679), Tahtacıların -tıpkı Humann gibi- "kökleri bugüne kadar bilinmeyen Anadolu halkının bir parçası" olduğunu belirtirken, öte yandan da onları "İran'dan Batı Anadolu'ya gelen İranlı göçmenler" şeklinde nitelemektedir.

"HİTİTLİ"-"ALAROD" (MU?)

XX. yüzyılla birlikte, gezgin Banse (1916) eserinde Tahtacılara değinmeden edememektedir. Banse (1916:154) Tahtacıları gerçek "Hititli" olarak görmüştür. O, Türk dilini ve yüzeysel olara İslâmiyeti kabul ettiğini belirttiği Tahtacıların dininde, bütün eski kültür kalıntılarının saklı olduğunu ileri sürmüştür. Banse'ye göre (1916:14), Anadolu'ya kuzeybatıdan İndo-Germanlar, güneyden Semitler ve doğudan Moğollar tarafından yapılan üç büyük göçün fizyonomik özellikleri, ilginç olduğu kadar her halde kurallara uymayan bir gelişme şekline dönüşerek, "Hititli ırkında" kaybolmasına karşın, dil ve ulus olarak kendine özgü bir damga vurmuşlardır. İndo-Germanların kuzeydoğuda "Alarod" grup olarak dağlık bölgede Ermenileri; Semitlerin İran Körfezi ile Akdeniz arasında Arapları; Moğolların da kuzeybatıda Türkleri oluşturduklarını belirten Banse (1916:14), Türkiye'nin bütün kültürel yaşamının bu akımların etkisi altında geliştiğini ileri sürmektedir. Buradan hareketle, ana ırk olarak gördüğü Alarodla-

rın gelişmiş bir kültürü çok erken zamanda oluşturduklarını belirten Banse, bunun merkezinin Babil olabileceğine değinmekte; Babil'i de güneyden gelen bir Semit dalgayla kuzeydoğu-kuzeybatıdan gelen İndo-Germanlar etki altında bırakmalarına karşın, onların buldukları eski kültürde etkin olamadığını savunmaktadır. Ona göre İndo-Germanlar, Alarodlar olarak kuzeybatıdan Hellenistik, Roma ve Bizans karışımı yeni kültür elementleri katmış; tarihsel gelişimlerin yanı sıra dağlık bölgelerde saklanan "Alarod Irkı", küçük gruplar ve dini tarikatlar halinde "hiç karışmadan" olduğu gibi kendi özelliklerini taşıyarak bugüne gelmiştir. Ali-İlâhiler, Kızılbaşlar, Yezidîler, Nusayrîler, Dürzîler, Marunîler ve belki de göçebe Sleblerle Çepniler gibi Bektaşiler, "Tahtacılar" onlara dahildir (Banse 1916:14-15).

DEĞERLENDİRME

Görüldüğü gibi, yabancı araştırmacılar tarafından yapılan ve yukarıda özetlenen bu araştırmalarda, Tahtacılarda Hıristiyanlığa özgü öğelerin bulunduğu, onların eski Anadolu halklarının kalıntılarını, parçalarını taşıdıkları ileri sürülmektedir. Ancak söz konusu değerlendirmelerin, araştırmacıların yüzeysel bağlantılar kurmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü onlar Tahtacılarla beraber yaşamadıkları gibi, Kehl-Bodrogi'ye göre (1988:9), Türkçeyi de hiç bilmiyorlardı. Konuyla ilgili olarak Erden'in (1982:73), Tahtacıların yeterince araştırılmadığı şeklindeki saptaması, gerçeği tüm yalınlığıyla ortaya koymaktadır. Yusuf Ziya'ya (1929:64) göre, Tahtacıların "gizli durumları"ndan yararlanan "misyonerler", onların "en eski yerli halktan" ve Hıristiyandan dönme" olduklarını varsayarak, bilimsel olmayan sonuçlara varmışlar ve böylece onlara "nüfuz etmeye" çalışmışlardı. Yıllar sonra Küçük (1995:25), bu durumun "oryantalist eğilim"den kaynaklandığına dikkat çekerken, bu tip değerlendirmelerin "Doğu'yu keşfetmek üzere henüz yola koyulmadan, onu düşlerine uygun egzotik imgelerle süsleyen" araştırmacı ve gezginlerin önyargılarının bir sonucu olduğunu ima etmektedir. Oysa daha 1970'li yıllarda Grönhaug (1974:4-7) Tahtacılar üzerine "oryantalist eğilim"li çalışmalardan ziyade, bilhassa Brown -ki o 1868'de Tahtacıları primitif Şiî tribüleri olarak nitelemektedir- ve Vambery -daha 1885'te Tahtacıların kökenlerinin Orta Asya'dan geldiğini söylemektedir- gibi oryantalistlerin çalışmalarında (belki de XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek yoğunlaşan çalışmaların temeli olabilecek) kimi bilgilere rastlandığını; bunun yanı sıra da Luschan gibi fizik antropologların, Bent -1891'de Tahtacılarda Hıristiyanlığa özgü öğeler olduğunu vurgulayarak, onların Hıristiyan kökenli bir tarikat olabileceği"ni ileri sürmektedir- gibi etnograf ve gezginlerin de Tahtacılar üzerine yazıp çizdiklerini belirtmektedir. Buradan hareketle, yukarıda tezleri ele alınan araştırmacıların, yazarların ve gezginlerin, Tahtacılarla onların kimlikleri-kökenleri üzerine kimi bilgileri verirken, konuya etik bir bakış tarzıyla yaklaştığı; derinlemesine inmeden, yüzeysel araştırma-inceleme yapmaları nedeniyle de Tahtacılarda var olan, gördükleri ama genelde anlayamadıkları dini farklılıklardan yola çıkarak, bunları açıklama yoluna gittikleri ya da kendilerini bunları açıklamak için yetkili-zorunlu hissettikleri söylenebilir. İlgili araştırmacı, yazar ve gezginler tarafından verilen bilgiler, ulaşılan sonuçlar, yapılan genellemeler, bilimsel anlamda yüzeysel olarak yapılan kimi etik gözlemlerin, etik yaklaşım tarzıyla araştırmacıları hangi sonuçlara -karmaşaya- götürdüğünün önemli bir göstergesidir. Bunda, genelde Alman bilim adamlarının ve gezginlerinin Alman kültür tarihini aydınlatmak; köklerini açığa çıkarmak amacıyla yaptığı çalışmaların da etkisinin olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, özellikle Hititler üzerine yapılan yüzey araştırmaları ve elde edilen buluntulardaki arkeolojik kazılar sonucunda, Almanya'da Hititçenin İndo-German dil grubuna girdiğinin 1915 ile 1917 yılları arasında Friedrich Hronzny tarafından ortaya konması (bkz. Ceram 1979:63-68) önemlidir. Böylelikle, Alman tarihinin önemli bir kısmının açığa çıktığı ileri sürülüyordu. ■

KAYNAKÇA

Asan, Veli (1993): "Tahtacı Türkmenler-I: Biten Yanyatır (Narlıdere) Dedeliği." *Cem*, 31: 44-45.

Atalay, Besim (1991) (Orij. 1924): *Bektaşilik ve Edebiyatı*. (Çev.Vedat Atila), İstanbul: Ant.

Babinger, Franz (1934): "Takhtadji." *Enzyklopaedie des Islam*, IV:679.

Bachofen, Johann Jacob (1861): *Das Mutterrecht: Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*. Stuttgart: Krais und Hoffmann.

Baha Sait (1994a) (Orij. 1926): "Anadolu Alevi Zümreleri (Tahtacı, Çetmi, Hardal Türkmenleri ya da Yanyatır Sılası)." N. Birdoğan (Ed.), *İttihat-Terakki'nin Alevilik Araştırması (Baha Sait Bey)*. İstanbul: Berfin, 74-83.

Baha Sait (1994b) (Orij. 1926): "Türkiye'de Alevi Zümreleri: Tekke Aleviliği-Toplumsal Alevilik." N. Birdoğan (Ed.), *İttihat-Terakki'nin Alevilik Araştırması (Baha Sait Bey)*. İstanbul: Berfin, 13-25.

Banse, Ewald (1916): *Die Türkei. Eine moderne Geographie*. Berlin. Georg Westermann.

Birdoğan, Nejat (1994): *İttahat-Terakki'nin Alevilik Araştırması (Baha Sait Bey)*. İstanbul: Berfin.

Bittel, Kurt (1983): *Hattuscha-Hauptstadt der Hethiter: Geschichte und Kultur einer altorientalischen Grossmacht*. Köln: Dumont Buchverlag.

Ceram, C.W. (1979): *Tanrıların Vatanı Anadolu*. İstanbul: Remzi.

Çağatay, Neşet (1970): "Tahtacılar." *İslâm Ansiklopedisi*, XI: 669-672.

Engin, İsmail (1993): "Akçaeniş Tahtacılarında Dinin ve Dini Örgütlenmenin Günlük Yaşama Etkisi." (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Erden, Attila (1982): "Batı Anadolu Türkmen Çadırları." *Antropoloji*, 11:73-89.

Grönhaug, Reidar (1974a): *Micro-Macro Relations. Social Organization in Antalya, Southern Turkey. Part 2: Tahtacılar. Macro-Factors in the Life of a 'Marginal' Sub-Population*. Bergen: Department of Social Anthropology, University of Bergen.

Grönhaug, Reidar (1974b): *Micro-Macro Relations. Social Organization in Antalya, Southern Turkey. Part 3: Socio-Cultural Differentiation*. Bergen: Department of Social Antropology, University of Bergen.

Humann, K. (1880): "Über die Ethnologie Klein-Asiens." *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin*: 7. Berlin:?

Kehl Bodrogi, Krisztina (1988): *Die Tahtacı. Vorlaeufiger Bericht über eine ethnisch-religiöse Gruppe traditioneller Holzarbeiter in Anatolien*. Berlin: Verlag das Arabische Buch.

Küçük, Murat (1995): *Horasan'dan İzmir Kıyılarına Cemaat ı Tahtacıyan*. İstanbul: Nefes.

Luschan, Felix von (1886): "Wandervölker Kleinasiens." *Zeitschrift für Ethnologie. Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Jarhgang, 167-171.

Luschan, Felix von (1891): "Die Tahtadschi und andere Überreste der alten Bevölkerung Lykiens." *Archiv für Anthropologie*, XIX: 31-54.

Luschan, Felix von (1911): "The Early Inhabitants of Western Asia." *Journal of the Royal Anthropological Institute*, XLI: 221-244.
Luschan, Felix von (1927): *Völker, Rassen, Sprachen*. Berlin: Deutsche Buch-Gemeinschaft Metzger, Henri (1979): *Anatolien II: Vom Beginn des 1. Jahrtausends v. Chr. bis zum Ende der römischen Epoche*. (Çev. Gisela Pause), München: Wilhelm Heyne.
Neumann-Adrian, *Michael ve Christoph*
K. Neumann (1990): *Die Türkei: Ein Land und 9000 Jahr Geschichte*. München: List.
Roux, Jean-Paul (1987): "The Tahtacı of Anatolia." A. Rao (Ed.), *The Other Nomads. Peripatetic minorities in cross cultural perspective*. Köln: Kölner Ethnologische Mitteilungen, 229-245.
Sauerwein, Friedrich (1980): *Spannungsfeld Aegaeis: Informationen, Hintergründe, Ursachen des griechisch-türkischen Konfliktes um Cypern und die Aegeis*. Frankfurt am Main: Diesterweg.
Schmieder, Oskar (1969): *Die Alte Welt-II: Anatolien und die Mittelmeerlaender Europas*. Kiel
Sevgen, Nazmi (1951): "Tahtacılar." *Coğrafya Dünyası*, I, 4: 303-309.
Süleyman Fikri (1927): "Anadolu'nun Dinî Etnografyası: Teke Vilâyetinde Tahtacılar?" *Türk Yurdu*, V, 29:477-489.
Toros, Taha (1938): *Toroslarda Tahtacı Oymakları*. Mersin: Mersin Halkevi Neşriyatı.
Yusuf Ziya (1929): "Tahtacılar." *Darülfünün İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, III, 12: 61-80.

DİPNOTLAR

1- Günümüzde konu üzerine çalışan bilim adamları, kimi istisnalar dışında, Tahtacıların Roux'nun (1987:231) da belirttiği gibi "Aleviliğin bir numaralı temsilcisi" ve "Türkmen" oldukları konusunda genel bir uzlaşma içindedir. Sadece Danimarkalı antropolog Grönhaug (1974a:83-84; 1947b:10-12) ve Tahtacılar üzerine yaptığı derlemelerle tanınan Asan (1993:44) Antalya yöresindeki Tahtacılar içerisinde -ki Grönlıaug'a göre kent merkezinde ve orman işletmelerinde çalışan kimi Tahtacı obalarında, Asan'a göre ise Alanya'ya bağlı Obaköy'de- Sünnî Müslümanlığı benimseyenler bulunduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte, 1991-1993 yılları arasında Antalya yöresinde yaptığımız çalışmalarda, gerek Antalya kent merkezinde, gerekse kırsal alanda "Sünnî" Tahtacılara rastlamadık. Ancak, yine belirtmeliyiz ki, Alanya Obaköy'e gitmedik. Akçaeniş Tahtacıları arasında "Alevi" olup da sonradan "Sünnîliği" seçenlere "dönek" denildiğine, "Osman" lakabının da "cezalandırma" amacıyla kullanıldığına tanık olduk, ama "Sünnî" olan Tahtacıları hiç duymadık.

2- Anadolu'nun eski devletlerinden biri olan Likya, Akdeniz ile yüksek yaylalar arasında kalan ormanlık ve dağlık bir alana yayılmıştır (Metzger 1979:74). Hititler Anadolu'ya geldiğinde, MÖ 2.-3. binde Likyalılar, Anadolu'da Güney Anadolu yöresinde görülmektedir. (Neumann-Adrian ve Neumann 1990:63). Antalya ile Karya arasındaki alanda bulunan Anadolu'nun güneyindeki dağlık bölgede yaşayan "Likya" halkının bir kısmının Girit'ten geldiği (bu konuda özellikle bkz. Schmieder 1969:39; Sauerwein 1980:48-52), ancak önemli bir kısmının Anadolu'nun yerli halkı olduğu, bugün bilinmektedir. MÖ 545'ten itibaren 200 yıl boyunca Perslerin egemenliğine giren Likya'da Persleri yenilgiye uğratan Büyük İskender ile yeni bir dönem açılmıştır. Likya'nın Hellenistik tarihin bütün olumluluklarını ve olumsuzluklarını yaşadığı belirtmektedir. MÖ 2. ve 1. yüzyılda Roma'nın yardımıyla bağımsız bir "Liga" kuran Likyalılar, Augustus'un tahta geçmesiyle, Roma'nın egemenliğine girerek Roma'nın Asya tarihinde yer almıştır (bkz. Metzger 1979: 74).

3- Bir Alman antropoloğu olan Luschan'ın sadece antropometrik ölçülere dayanarak böyle bir tezi nasıl ortaya attığı anlaşılır gibi değildir. Onun Johnn Jacob Bachofen tarafından kaleme alınarak 1861'de yayımlanan ve antropoloji tarihinde klasik bir eser olan "Ana Hukuku"nu, ve bu eserde Likya üzerine yazılanları okumamış-incelememiş olması pek mümkün gözükmemektedir.

4- Ancak, burada hemen belirtilmelidir ki, Tahtacıların Luschan'ınki gibi tam anlamıyla antropometrik olmasa bile, başka amaçlarla onların fiziksel (görünür) özelliklerine yer veren kimi araştırmacılar-yazarlar da bulunmaktadır. Bunlardan, Tahtacıların "Türk"-"Türkmen" ve "Yörük" olduğunu belirten Atalay'a (1991:30) göre, "Türkmen soyunun en güzel tiplerini bunlar arasında görmek mümkün. Bunlar çehreleriden derhal tanınırlar. Irka özgü olan özellikleri tamamiyle korumuşlardır. Bunlarla Orta Asya Türkmenleri arasında hiç bir fark yoktur. Vücut tıknaz, kollar kuvvetli, yüz yuvarlak, yanak kemikleri hafiçe çıkık, saç ve sakal sert ve siyah, sakal seyrekçe, kafa tasları yuvarlak ve büyük, gözler siyah ve parlak, omuz aralarının normalden daha geniş, orta uzunlukta...
Kadınların ve gençlerin çok kere yüzleri kırmızı. Aralarında pek çekici ve ender rastlanır güzeller bulunur. Siyah kaşlı, siyah gözlü, uzun kirpikli pembe yanaklıdırlar."
Tahtacıların "Türk" olduklarını belirten Süleyman Fikri de (1927:478) onların fiziksel (görünür) özelliklerden şu şekilde söz etmektedir:
"Tahtacılar genelde kısaya yakın orta boylu, iri başlı, yassı burunlu, badem gözlü, göz kapakları düşük, elmacık kemikleri çıkık, siyal kaş ve gözlü, beyaz veya buğday renkli, ağızları büyük ve üst dudakları kısa, seyrek sakallıdır."

5- Babinger'e (1934:679) gönderme yapan Çağatay (1970:670), Babinger'in "Tahtacıların eski 'Dendrophoroi' tarîkatinin bakıyelerinden oldıklarını" ileri sürdüğü görüşündedir. Oysa, orijinal Almanca metinle Çağatay'ın Babinger'e ait gördüğü bu görüş arasında önemli anlam değişiklikleri-farklılıklar vardır ve ilgili görüş, Babinger'in de değindiği üzere G. Jacob tarafından ortaya atılmıştır.

6- Likya, gezginlerin sahil bölgesi olarak ilgisini çekmiştir. 1776'da Coiseul-Gouffier Telmessos'daki taş mezarlar üzerine bilgiler vermiştir. Sonra, özellikle İngiliz donanmasının subayları, kıyı bölgesini ayrıntılı olarak araştırarak, bir kültür haritası çıkarmışlardır. Araştırmacılar, bu döneme kadar iç bölgelere girmeye çekinmişlerdir. Bu eksikliği Charles Fellows gidermiş ve Xanthos Nehri'nin kaynağına kadar giderek, Nisan 1838'de Xanthos'u bulmuştur. Bundan sonra Delphi, Olympia, Delos ve Pergamon ortaya çıkarılmıştır. 1880'li yıllarda Avusturyalı Benndorf başkanlığında epigrallar tarafından yapılan incelemelerde Yunanca ve Latince metinlerinin yanı sıra, Likya dilinde yazılan metinlere de rastlanılmıştır (bkz. Metzger 1979:76-78).

7- Karl (Carl) Humann, XIX. yüzyılın sonlarında Anadolu'da yüzey araştırmaları amacıyla geziler yapmış bir bilim adamıdır. Humann, 1882 yılında bu araştırma gezilerinden birinde gördüklerinden yola çıkarak, bugünkü Ankara'nın 150 km doğusunda bulunan Hititlerin başkenti Boğazköy üzerine bir kent tasarımı geliştirmiş; Boğazköy'ün eski kent bölgesinin bitki örtüsü üzerine de bilgiler vermiştir (bkz. Bittel 1983:16-21).

8- Oysa, 1916 yılından itibaren Tahtacılar üzerine yaptığı gözlemlerini ve araştırmalarını konferanslar halinde sunan ve 1926-1927 yılları arasında da *Türk Yurdu*'nda Alevilik hakkında kapsamlı yazılarında Tahtacılara yer veren Baha Sait -ki onun bu makaleleri Birdoğan (1994) tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiştir-, onları "Türk"/"Türkmen" olarak değerlendirirken (bkz. Baha Sait 1994a, 1994b:21); eski İda Dağı, bugünkü Kazdağı'nda ve Balıkesir, Edremit, Çanakkele yörelerinde yöre halkının Tahtacılara "Çetmi Türkmeni" dediğini kaydetmektedir (bkz. Baha Sait 1994a:75). Baha Sait'e (1994a:75) göre, Tahtacılar "Çetmi Kızılbaş yörükleriyle karışık yaşayan" bir "toplum"dur. "Sarı Kız Söylencesi"nden yola çıkan Baha Sait (1994a:76-80) için "Tahtacı Türkmenler", "Çepni Türkleri"nden ayrı bir anlayışa ve inanca sahiptir. Her ne kadar kuvvetli bir şekilde açıklamasa da, Baha Sait "Çepni"yle "Çetmi"yi ayırmaktadır ve onun "Çepni" olarak değindiği "Türkleri"in Sünnî inanışa sahip olma olasılığı kuvvetlidir. Çünkü, Baha Sait "Çepni"lerin Tahtacılardan ayrı bir inançta olduğunu bildirirken, "Çetmi"leri Tahtacılarla birlikte "eş mezhep ve inançta" yaşayan ve "Çepni boyundan ayrı yol güden" -belli ki Alevi- topluluk olarak görmektedir (bkz. Baha Sait 1994a:79-80).
Öte yandan Sevgen (1951:304) ise, "Balıkesir havalisinde Tahtacılara 'Çepni'den galat olarak 'Çetmi'" denildiğini kaydetmektedir.

9- Süleyman Fikri (1927:427), büyük bir olasılıkla Babinger'in 1922'de yazdığı bir yazısına dayanarak ve yanlış bir çeviri yaparak "Alman mü'ellifi (Franz-Babingea) tahtacılara (tschepni-çepni) veya (tschetni-çetni) ve murad temânın (tsattvisat) didiklerini çepnilerin Trabzon taraflarında XIV. asr nihâyetlerinde görüldüklerini söylüyor" demektedir. Çünkü, Babinger'in "Enzyklopaedie des Islam"da 1934 yılında yayımlanan "Takhtadji" adlı makalesinde -bu yazısına da göndermede bulunmasına karşın- çıkan anlamla, Süleyman Fikri'nin çıkardığı anlam arasında, derin farklılıklar bulunmaktadır. Yine büyük bir olasılıkla, Süleyman Fikri'nin adı geçen makalesinden esinlenerek, Franz Babinger'e "Frantz (Franz) Balinger" olarak değinen Toros (1938:9) "Franz'a göre Tahtacılar çepni (Tschepni) veya çetni (Tschetni) dirler" görüşünü (?!) ortaya koyduktan sonra, eleştiri getirmekte ve "çepniler karadeniz ve Tahtacılar da akdeniz sahiline yakın yerlerde oturan oymaklardır. Bilhassa tabiat ve ahlâk itibariyle ve buna ilâveten şekil itibariyle de bu iki oymağı yekdiğeriyle birleştirmek doğru değildir" sonucuna ulaşmaktadır.

MÜTAREKE YILLARINDA PARTİ OLARAK KURULDUĞU VARSAYILAN BİR HEYET: SOSYALİST BİRLİĞİ

NİYAZİ KARACA

Mütareke yıllarının çok karışık ve çoğulcu siyasî yapısı bu dönemle ilgilenen tarih araştırmacılarının kimi zaman bazı yanlışlıklara düşmelerine sebep olmaktadır. Nitekim, Sayın Tevetoğlu'nun eserinde kurulduğunu varsaydığı "Sosyalist Birliği" hakkında ileri sürülen bilgiler bunlardan biridir.[1] Bu iddia diğer araştırmacıları da yanlış yönlendirerek sanki mütareke yıllarında böyle bir parti kurulmuş şeklinde algılanmasına yol açmaktadır.[2] Dolayısıyla, küçük de olsa bazı yeni bilgilerin tarih süreci ve devamlılığı açısından önemli olacağı düşüncesi ile kurulduğu varsayılan "Sosyalist Birliği" hakkında bazı bilgiler vermek istiyorum.

Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin kurulmasından sonra 7 Ekim 1919'da seçim kararnamesini yayımlaması[3], İstanbul'daki siyasi atmosferi bir anda alevlendirdi. Öyle ki, birçok siyasi kuruluş daha önce kurulan Milli Kongre Cemiyeti[4] çatısı altında birleşmeye başlamışlardı. Ve bu siyasi partiler seçimlerde amaçlarının gerçekleşmesi için bir "İntihab (seçim) Encümeni" kurmuşlardı. Sulh ve Selamet, Milli Ahrar, Ahali-i İktisat, Vahdet-i Milliye Osmanlı Çiftçiler Derneği tarafından kurulan bu encümen,[5] partilerin tespit ettiği mebus adaylarını elemeye tâbi tutarak İstanbul bölgesi için bir tane seçim listesi çıkaracaktı. İntihab Encümeni'ndeki tek sosyalist parti ise önce seçimlere katılmama kararı veren[6] fakat Milli Kongre'nin ısrarları sonucu daha sonradan katılma kararı alan[7] Türkiye Sosyalist Fırkası idi.

Diğer sosyalist fırkalara gelince; seçimleri sosyalizm düşüncesinin yayılması için bir fırsat ve tanıtma aracı olarak görüyorlardı. Nitekim Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası o günlerde resmen kurulmamasına karşın,[8] çok aktif olarak seçim çalışmalarına başlamıştı. Parti ilk anda Milli Kongre'de toplanan siyasi partilerle işbirliği yapmayarak İstanbul'daki sosyalist cemiyetleri örgütlemeye çalışmıştı. Bu çabasının bir sonucu olarak da Ferah Tiyatrosu'nda büyük bir toplantı tertip etmişti. İşte bu toplantıda Milli Kongre'de birleşen siyasi partilere almaşık olabilecek bir birlik meydana getirme çabası ortaya çıkıyordu.

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın 24 Ekim'de düzenlediği toplantıya şu kuruluşlar katılmıştı: a) Berlin'de kurulup Almanya'da fabrikalarda çalışan (500) işçi ve üniversitede öğrenim gören gençler ve memurlardan oluşmuş "Müteşebbis Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi", b- Yine Berlin'de kurulan İşçi Derneği, c- Mesai Cemiyeti d- Osmanlı Sanatkarân Cemiyeti e- Bahri ve Berri Şoförleri Cemiyeti, f- Zeytinburnu Fabrikası Çalışanları, g- Baruthane, Ahırkapı, Hasköy Reji, Defterdar Bez Fabrikaları, Tersane Fabrikası, Salapuryacılar, Manavcılar, Hamallar Cemiyeti üyeleri.[9]

Toplantı, Dr. Şefik Hüsnü'nün bir konuşması ile açıldı. Diğer konuşmacılar sosyalizmin seçim zaferi üzerinde durdular. Coşkulu toplantının sonunda iki tane önemli karar alındı.

a- Nisbî Temsil sisteminin uygulanmasına çalışmak.[10]

b- Seçimlerde başarı sağlamak için bütün sosyalist kuruluşlar ve partilerden oluşacak bir "İntihab Heyeti"nin kurulması.[11]

İkinci karar, anlaşıldığı üzere Milli Kongre'de toplanan İntihab Encümeni'ne almaşık olmak amacını taşıyordu. Öyle ki, toplantıda her ne pahasına olursa olsun İstanbul'dan en az üç tane sosyalist mebus çıkarılması kararlaştırılmış ve İntihab Heyeti bunun için gerekli görülmüştü.

İntihab Heyeti'nin oluşmasına karar verilen bu toplantıya Türkiye Sosyalist ile Sosyal Demokrat fırkaları katılmamıştı. Kaldı ki, Türkiye Sosyalist Fırkası zaten Milli Kongre içerisindeki İntihab Encümeni'ne üye bulunuyordu.

Fakat daha sonradan öğreniyoruz ki, 28 Ekim'de, Türkiye Sosyalist ile Sosyal Demokrat fırkaları İntihab Heyeti'ne katılarak "Sosyalist Birliği"ni oluşturmuşlardı.[12] Böylelikle Sosyalist Birliği, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi, Türkiye Sosyalist ve Sosyal Demokrat fırkaları ile İstanbul'da bulunan fabrikalar ve işyerlerinin temsilcileri tarafından teşkil edilmiş oluyordu. Nitekim bu şekli ile de bir siyasi parti değil, siyasi partilerin oluşturduğu bir heyet idi.

28 Ekim'de kurulan bu birlik, bir denge unsuru olarak gördüğü Dr. Esat Paşa'ya başvurarak, üç mebus çıkarılması halinde Milli Kongre'deki İntihab Encümeni'ne katılacağını bildirdi. Fakat Esat Paşa'nın bunu kabul etmemesi üzerine, seçimlere katılmayacakları tehdidinde bulunarak Milli Kongre'den ayrıldılar.[13] Bu başvurudan sonra güç gösterisinde bulunmak için olsa gerek Sosyalist Birliği'nin 31 Ekim'de Şehzadebaşı Şark Tiyatrosu'nda bir toplantı düzenlediğini görüyoruz. Bu toplantıda Türkiye Sosyalist Fırkası Başkanı Hüseyin Hilmi Bey sosyalistlerin birlikte hareket etmelerinin önemi üzerinde durdu.[14]

Ancak bir hafta devam edebilen Sosyalist Birliği aynı günlerde Milli Kongre tarafından Heyet-i Temsiliye'ye gönderilen ve seçimlere müdahale edilmemesini isteyen telgrafta da yerini aldı.[15] Fakat bu imza yalnızca Türkiye Sosyalist Birliği'ne aitti. Milli Kongre'de bulunan bu parti, Sosyalist Birliği'ne üye olması sebebiyle Anadolu'ya gönderilen bu telgrafa birliğin imzasını atmıştı. Buna hükmetmemiz de birlik dağıldığında diğer iki fırkanın Milli Konre içersinde yer almamasındandır.

Sosyalist Birliği ne olmuştu?

Bir hafta sonra kadar, ilk olarak Türkiye Sosyalist Fırkası, birlikten çekildiğini açıkladı.[16] Dolayısıyla, birliğin siyasi parti anlamında iki üyesi kalıyordu. İkinci olarak da, Sosyal Demokrat Fırkası yayımladığı beyanname ile seçimlerde yalnız çalışacağını belirtince,[17] Milli Kongre'ye almaşık olarak düşünülen "Sosyalist Birliği" heyeti kendi kendini dağıtmış oluyordu. Belki yine Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası'nın önderliğinde diğer işçi temsilcilerinin katılması ile İntihab Heyeti şeklinde varlığını sürdürmüş olabilir. Fakat bu heyet hakkında da İstanbul basınında herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. ■

1- Tevetoğlu, 30 Ekim günü *Alemdar* gazetesinin "Sosyalist Birliği" kuruldu haberine dayanarak, böyle bir siyasi parti kurulduğu, fakat hakkında mevcut bir bilgi olmadığını kaydetmektedir. Bkz. Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara, 1967, s. 68-69.

2- Sayın Tunçay da "Daha Başka Sosyalist Partiler?" başlığı altında Tevetoğlu'ndan naklen "Sosyalist Birliği" gibi bir partinin varlığını belirtiyor. Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, İstanbul, 1978, s. 93. Diğer eserlerde ve müteareke dönemine ait siyasal partilerin hemen hepsini kapsayan Sayın Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasal Partiler* adlı çalışmalarında ise bu konuya ait bir bilgi bulunmamaktadır.

3- Seçim kararnamesi için bkz. *Düstur*, 2. Tertip c. XI, s. 388, no. 247; *Yenigün* gazetesi, 12 Teşrin-i evvel 1336/12 Ekim 1919, no. 205; Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde seçim çalışmaları için ayrıca bkz. Sina Aksin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, II, İstanbul, 1992.

4- Milli Kongre Cemiyeti, Dr. Esat Paşa (Işık) tarafından 18 Kasım 1919 tarihinde 52 derneğin katılmasıyla kurulmuştu. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II, İstanbul, 1986, s. 150-160.

5- Encümenin kuruluşu için bkz. *Vakit*, 14 Teşrin-i evvel 1335/14 Ekim 1919, no. 700. Bu Encümen'e Hürriyet ve İtilaf Fırkası katılmamıştı. Fırka ile Milli Kongre arasında bu konuda ısrarlı yazışmalar olmuş, neticede Hürriyet ve İtilaf üyelikten düşürülmüştü. Bkz. *Vakit*, 30 Teşrin-i evvel 1335/30 Ekim 1919, no. 76, ve *Vakit* 11 Teşrin-i sani 1335/11 Kasım 1919, no. 728.

6- Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın seçimlere katılmama kararı vermesi, yandaşı politika izleyen diğer fırka ve cemiyetleri de aynı çizgide hareket etmeye sevk etmişti. Nitekim, Türkiye Sosyalist Fırkası da ilk anda seçimlere katılmama kararı vermişti. Bkz. *Vakit*, 20 Teşrin-i evvel 1335/20 Ekim 1919, no.706. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile ilişkileri için bkz. Tunçay, *Sol Akımlar*, s. 70.

7- *İkdam*, 24 Teşrin-i evvel 1335/24 Ekim 1919, no. 8154.

8- Dr. Şefik Hüsnü, seçimlerden sonra yaptığı bir açıklamada, kazanamama sebebini fırkanın geç kuruluş izni almasına bağlıyor. Fakat seçimin fırka için tanıtma aracı olduğunu da söylüyordu. Tunaya, *Siyasal Partiler*, II, s. 498.

9- *Vakit*, 25 Teşrin-i evvel 1335/25 Ekim 1919, no.711

10- Nisbî temsil sistemi, o günlerde tartışılan bir konu ve hükümetin zaman zaman uygulayacağını bildirdiği bir sistem idi.

11- *Vakit*, 25 Teşrin-i evvel 1335/25 Ekim 1919, no. 711

12- *Vakit*, 29 Teşrin-i evvel 1335/29 Ekim 1919, no. 715.

13- *Vakit*, 30 Teşrin-i evvel 1335/30 Ekim 1919, no. 716.

14- *İstiklâl*, 1 Teşrin-i sani 1335/1 Kasım 1919, no. 296.

15- Telgraf metni için bkz. Tunaya, *Siyasal Partiler*, II, s. 158.

16- Tevetoğlu, *Komünist Faaliyetler*, s. 79.

17- *İleri*, 23 Teşrin-i sani 1335/23 Kasım 1919, no. 642.

BİR İSTANBUL ARMAĞANI

GÜLTEKİN EMRE

24 resimlik bir albüm *İstanbul Armağanı* (*Souvenir de Constantinople*). Fransızlar için, yüzyılın başında, çıkarılmış.

Dönemin Fransız gezginleri ya da turistleri için hazırlanan armağan albümün kapağında Ortaköy Camisi'nin fotoğrafı var. Albümün kapağında, kabartma olarak eski Türkçe ve Fransızca *İstanbul Armağanı* yazısından başka, Galata Kulesi ve Ayasofya'da yer alıyor. Kitabın editörü, M.J.C. inisiyaliyle gösterilmiş. Fotoğrafları çeken fotoğrafçı, ne yazık ki belli değil. Albümün yayımlanış yılı da belirtilmemiş.

İstanbul Armağanı adını taşıyan siyah/beyaz fotoğraf albümü, henüz betonlaşmamış henüz gökdelenleşmemiş, henüz iki Boğaz köprüsüne sahip olmamış, çevre yolu yapımı nedeniyle tarihi binaları henüz yok olmamış, Galata Köprüsü henüz yenilenmemiş, metro inşaatı henüz başlamamış, Boğaz'ının en güzel yerleri henüz yağmalanmamış bir İstanbul'dan özgün görüntüler sunuyor.

Albümün ilk fotoğrafı Süleymaniye Camisi'ne ait. Caminin denizden görünüşünü, denizdeki tekne ve kayıkların yanı sıra, Süleymaniye'nin etrafındaki tarihi yapılar da besliyor.

Sonraki fotoğraf Galata Köprüsü'nü görüntülüyor. Köprünün girişinde bir büfe var, tramvaylar işliyor köprüde, iskeleye yanaşmış yolcu vapurları dizi dizi, faytonlar ve insanlar köprünün işlek görünümünü bütünlüyor. Bir başka fotoğrafta da emektar yolcu vapuru, yolcularıyla birlikte görüntülenmiş.

Ayasofya'nın içi ve dışını gösteren fotoğraflardan sonra Galata'dan İstanbul'un görünüşü de olağanüstü güzel. Osmanlı mimarisinin tüm görke-

Haliç Panoraması

miyle kendini gösterdiği bir yapılaşmanın güzel bir örneğini oluşturuyor fotoğrafa yansıyan İstanbul.

Boğaziçi'nin Asya ve Avrupa yakasını gösteren ve Boğaz'ın o yıllardaki bakirliğini ele veren fotoğraftaki görünümünden bugün hiç mi hiç iz kalmadı. Bu fotoğraf, bana, Maltalı oryantalist ressam Jean Schranz'ın 1840'ta Paris'te yayımladığı sekiz taşbaskıdan oluşan ve her biri 56 cm X 58 cm boyutundaki, açıldığında 56 cm X 464 cm olan İstanbul panoramasını anımsattı nedense. Ağaçların henüz yok edilmediği, çarpık yapılaşmanın henüz kendini göstermediği o güzel günlerin unutulmaz fotoğrafına bir kez daha bakmadan edemedim.

Sarayburnu

Süleymaniye'nin ve Osmanlı mimarisinin tipik evlerinin değişik bir açıdan çekilmiş fotoğrafındaki, ev aralarından fışkıran ağaçlar, dikkati çekecek denli çok ve sık. Başka bir fotoğrafta cami yalnız ele alınıyor.

Tophane'den Boğaz'ın olağanüstü bir görünümü daha. Karşı kıyılardaki köyler hayal meyal seçilebiliyor. Boğaz'ı süsleyen gemiler manzarayı bütünlüyor.

Sonraki fotoğraf, Tophane'nin iç kısımlarını gösteriyor. Arabasız, insanların gidip geldiği, tek tük faytonun göründüğü hoş bir sokak.

Denizden Beylerbeyi Sarayı'nın, arkası ormanlık, hoş bir fotoğrafı, mimarinin tüm görke-

Tophane ve Boğaziçi, Galata Köprüsü, Süleymaniye ve çevresi.

miyle kendini sergilediği bir görünümü saptamış.

Kapaktaki fotoğrafın içerdeki basımında ayrıntı daha da belirgin. Selamlık kısmında bir kalabalık göze çarpıyor. Saray kayıkları yanaşmış camiye. Askerler dizilmiş iskeleye. Sultan namaz mı kılıyor acaba?

Galata Kulesi tüm görkemiyle gözler önüne seriliyor bir başka fotoğrafta.

Kız Kulesi de, bugünkü tartışmalardan çok uzak, turistlerin hizmetine sunulmadan, şairlerin çıkartmasını henüz yaşamamış, süzülüp duruyor Boğaz'ın ortasında.

Kapalı Çarşı'nın büyülü, masalsı dünyasını yansıtan bir fotoğrafa çakılıp kalıyor gözlerim. O yıllarda dükkânlarda satılanları seçmeye çalışıyorum, pek belli olmuyor.

Haliç'i tüm görkemiyle saptayan fotoğraf da *İstanbul Armağanı* albümünün ilginç fotoğraflarından biri. Oya gibi işlenmiş bir Haliç'i bu günlerde görmek olası mı artık?

Sarayburnu önlerindeki yelkenliler, balıkçı tekneleri, Sarayburnu'nun görünümünü bir kat daha etkili kılmışlar.

Büyük Ada da fotoğraflanmış tüm güzelliğiyle ve bugün artık yerinde yeller esen yeşilliğiyle. Ada'nın önündeki yelkenli denizle ve adayla şakalaşıyor sanki.

Dolmabahçe Sarayı, tüm resmiyetini takınmış, hiç sır vermeyen, hiç gülümsemeyen bir çatık kaşlılıkla somurtup duruyor.

Sultan Ahmet Camii ve Hipodrom'suz bir İstanbul düşünülebilir mi?

Ya "dönen dervişler"siz bir Osmanlı İmparatorluğu?

İstanbul bir limanlar kentidir de aynı zamanda. *İstanbul Armağanı* albümünün son fotoğrafı da İstanbul'un limanlarından birini ve Unkapanı'nı görüntülüyor.

Fransız gezginler, yüzyılın başında, İstanbul'a geldiklerinde bu albümle kenti dolaşmış olabilecekleri gibi, kentten ayrılırlarken de bu albümü yakınlarına armağan olarak da götürmüşlerdir: Onlar da İstanbul'un güzelliklerine çarpılsınlar diye. ■

SABETAYCILIK VE MASONLUK

ILGAZ ZORLU

Masonluğun ikrara dayalı gizli örgütler içinde, tarih boyunca kendisiden en çok söz edileni olduğunu belirtmek herhalde onun değer ve önemini abartmak olarak görülemez. O kadar ki, belki de hiçbir örgüte nasip olamayacak bir kaderi vardır, hem Doğuda ve hem de Batıda etkili olmuş, pek çok ülkede siyasal, toplumsal ve ekonomik olaylardan sorumlu tutulmuştur.[1]

Bilindiği gibi masonluk kökenini eski medeniyetlerden ve özellikle de Ortadoğu'nun kadim kültürlerinden almış felsefi bir harekettir. Ana prensibi hiçbir ayrım gözetmeksizin üyeleri arasında dünya kardeşliğini sağlamaktır. Fakat her inanca açık olması, serbest düşünceleri desteklemesi ve hiçbir etnik ayrım gözetmemesi nedenleriyle de özellikle tek sesli kültürler tarafından dışlanmış ve adeta afaroz edilmiştir. Nitekim Türk milliyetçiliğinin de çok uzun bir süre masonluk ile uğraşması ve onu bir tehlike olarak algılanmasının temel nedeni bundan kaynaklanmaktadır.

19. yüzyılda Osmanlı ülkesini etkisi altına alan milliyetçi ve özgürlükçü akımlarla birlikte Batılı kavramların imparatorluk içinde yaygınlaşmış olduğunu görmekteyiz. Fakat bu kavramların tartışılabilmesi, her şeyden evvel bunları kavrayabilecek bilgi seviyesindeki insanların varlığı ile mümkün olacaktı. Bu da her açıdan devletin farklı kültürleri bünyesinde toplayan ve etnik olanın dışlanmayacağı kent merkezlerinde yenilikçi fikirlerin yeşermesine yol açacaktı. Üstelik böylesine bir siyasal merkezin baskıcı bir devlet yönetiminin gücünün giderek azaldığını bir noktada olması çok daha özgürlükçü bir yapının varlığını da beraberinde getirecekti. İşte o yıllarda imparatorluğun Batı'ya açılan penceresi durumundaki konumuyla Selanik şehrinin hem başkentten uzak olması, hem de bünyesinde çok sayıda etnik unsuru barındıran yapısı sonucunda çok önemli bir siyasal rolü üstlenmesi, belki kaçınılmaz bir zorunluk olarak onu ortaya çıkarmıştır.

Osmanlı siyasasında bu yıllarda ortaya çıkan ve gelecekte imparatorluğun kaderini etkileyecek olan üç önemli örgütün -kin bunlar masonluk, İttihat ve Terakki ile tarikatlerdir- merkez üslerinin Selanik olması doğal bir sonuç olarak karşılanmalıdır.

Selanik'in bu farklı konumuna bir de merkezin kent üzerine yeterince denetim kurumaması eklenince, yaşanılan olayların boyutu bizleri şaşırtmamaktadır. Kent ahalisini oluşturan Bulgarlar, Yahudiler, Müslümanlar ve bugüne kadar her zaman resmen varlıkları gizlenen Sabetaycılar kendi aralarında birtakım birliktelikler oluşturmuşlardı. Milliyetçi akımların giderek yayıldığı dönemlerde Yahudiler ve Sabetaycılar adeta sudan çıkmış balığa dönmüşlerdir. Çünkü genel olarak Osmanlı siyasal hayatında bu unsurlar diğer etnik gruplardan farklı olarak her zaman burjuvazinin temsilcisi sıfatıyla ticari egemenlik peşinde olmuşlar ve daima iç siyasal çekişmelerden uzak kalmışlardır. Fakat II. Abdülhamid yönetimine karşı giderek güçlenen ve milliyetçi karaktere sahip akımların bu topluluklar üzerinde de etkili olması kaçınılmazdı. Bu dönemde Selanik'te kurulan siyasal organizasyonlarda masonluğun özel bir ehemmiyeti vardır. Ordu ve tarikatlerin aksine, Müslüman olmayanların da rahatlıkla kabul edildiği mason locaları, belki de Osmanlı toplumlarının demokratik ve özgür bir atmosferi yaşayabilecekleri tek kurum olarak ortaya çıkmaktaydı.

Sabetaycılar Yahudilik ve Müslümanlık içinde tamamen kendine özgü dinsel karakterli bir hareket olduğundan her zaman ve her şekilde her iki topluluk tarafından da dışlanmıştı. 19. yüzyıla gelindiğinde, Sabetaycı teoriye bağlı üç cemaatin varlığı bilinmektedir. Karakaşlar, Kapancılar ve Yakubiler.[2] Her üç cemaatte de Sabetay Sevi'nin radikal fikirleri etkin olmakta ise de, bu yıllarda artık gençler arasında dinsel baskıların etkisiz kaldığı görülmektedir. O kadar ki İbranice hemen hemen kaybolmuş, İspanyolca ise giderek yerini Türkçeye bırakmaya başlamıştı.[3] Bununla beraber, yine de dış evlilikler yapılamadığı için cemaat üyeleri kan bağı olarak her zaman Yahudi karakterlerini muhafaza etmekteydiler.

V. Murad'ın mason olması nedeniyle daha başlangıçta II. Abdülhamid bu teşkilata karşı soğuk yaklaşmaktaydı. 1908 İhtilaline dek geçen dönemde belirli tarikatler[4], İttihat ve Terakki ile masonların eylemleri oldukça etkiliydi. Sabetaycıların da masonluğa intisap etmeleri Selanik'te kurulan localarda olmuştur.

Selânik kenti 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde fevkalade yüklü bir mason faaliyetine konu olmuştur.[5] Konsolosluklar tarafından korunmaları saye-

sinde, Osmanlı aydınlarının özgürlükçü hareketleri için korunma yeri durumundaydılar. Kent sosyal yapısı itibariyle masonluğun yerleşmesi için her olanağa sahipti.[6]

Yüzyılın başında Selânik'te sadece İtalyan Grand Orient'ine bağlı Makedonya Risorta Locası mevcutken 1904'te Veritas, 1906'da Labor et Lux, 1907'de Philippos ve Persevencia localarının kurulduğunu görmekteyiz.[7] Veritas Locası'nın 1904'teki tüm üyeleri Museviydi.[8] Bu durum aslında bize şunu göstermektedir, Osmanlı siyasal hayatında meydana gelen tüm çalkıntılarda Museviler tarafsız kalarak, devlet için bir sorun yaratmamışlardır. Fakat özellikle 1908 Meşrutiyeti öncesindeki otoriter idarenin varlığı ve meşrutiyet sonrasındaki İttihat ve Terakki yönetiminin yol açtığı bunalımlar gerek Museviler ve gerekse aynı sosyokültürel özelliklere sahip olan Sabetaycıları birtakım tenakuzlarla karşı karşıya bırakmaktaydı. Bu cemaatlerin üyeleri özellikle birkaç yabancı lisan konuşabilmelerinin de etkisiyle, ticari ilişkiler kurdukları Avrupa ülkelerindeki gelişmişlik ve toplumsal farklılaşmayı görmekteydiler ve her yönüyle Doğu'nun yüzlerce yıllık sefalet ve tembellik dolu yaşantısının sonuçta bir çöküntüye yol açacağının da bilincindeydiler. Bu nedenlerden dolayıdır ki, Sabetaycı ve Yahudi aydınlarının localarda yer alması bir kurtuluş ümidi aramak olarak telâkki edilebilir.

Bu çalışma hazırlanırken ağırlıklı olarak Paul Dumont'un Fransızca kaleme aldığı bir çalışmasından faydalanılmıştır.[9] Orada genel olarak mason localarının Türk üyeleri konusunda, ki bazı bilgilerin belki bilerek ve belkude bilmeyerek[10] çarpıtıldığı kanaatindeyim. Örneğin Veritas Locası'na ilişkin bir ifadede yazar "...Veritas Locası'nın Müslüman üyelerinden en dikkat çekicisi, Selanik'in ileri gelen politika yazarlarından Fazlı Necip, kentin en iyi Türkçe gazetesi olan *Yeni Asır*'ın kurucusuydu(...) 1908 İhtilâli sırasında İttihat ve Terakki komitesi tarafından Selanik'teki eylemleri ve propagandayı yönetmekle görevlendirilecekti."[11] şeklindeki bilgileri okura sunmaktadır. Burada hemen belirtmekle fayda var, Fazlı Necip aslında Sabetaycıların Karakaşlar koluna mensup bir aileden gelmekteydi. Hatta bu konuyla ilgili olarak iddialarımızı destekleyecek bir kitap ailenin daha sonraki kuşaktan üyelerinin destekleriyle kaleme alınmıştır.[12] Zaten dikkatle incelendiğinde de görülecektir ki, Selanik'te o dönemde mason locaları ve tarikatlerde etkili olan Türk ve Müslüman kimlikli aydınların pek çoğu Sabetaycıdır. Aslında bunu da normal karşılamak gerekiyor, çünkü Sabetaycılar 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde dini kurumlarını giderek ortadan kaldırmışlardı ve o dönemlerde de Yahudilik dinine geri dönme arzularının da kabul edilmemesi neticesinde neredeyse ateist bir hayat yaşamaktaydılar. Hiçbir manevi dayanakları kalmayan bu insanların bu ve daha sonraki yıllarda çeşitli mason localarında etkinlik aramaları tesadüfi olmamıştır. Nitekim bugün bile, Hür ve Kabul Edilmiş Mason Locası'nın grand komandörlerinin (ya da Türkçe karşılığı ile hâkim büyük amirleri yine Kapancılar koluna mensup bir aileden gelmesi şaşırtıcı olmamalıdır.

Dumont'un Veritas'a ilişkin sunduğu diğer bilgiler arasında yer alan "1908 başında locanın on beş Müslüman üyesi bulunuyordu"[13] şeklindeki savı da biraz geçersiz kalmaktadır. Çünkü burada ismi verilen Osman Adîl, Faik Nüzhet (daha sonra bakanlık yapacaktır), Talât İsmail, Fazlı Necip ve Mehmet Servet beyler bizim tespit edebildiğimiz Sabetaycı kökenli üyelerin sadece en tanınanlarıdır.

Yalnız burada dikkat edilecek bir nokta daha var. Sabetaycılar genel olarak kendi aralarında üç farklı alt gruba bölünmüşlerdi ve grup üyeleri kesinlikle birbirleriyle irtibatta bulunmayaya çalışırlardı. Fakat araştırmalarımız bize gösteriyor ki, mason olan Sabetaycılar hangi gruba dahil olurlarsa olsunlar, örgütün temel hedefi olan kardeşliği (biraderlik) her konuda istisnasız olarak yaşamaktaydılar.

Sonuç olarak şunu belirleyebiliriz, imparatorluğun artık herkesin kendi başının çaresine bakması yoluna girdiği bir döneminde, o zamana kadar hemen hemen hiçbir ciddi politik harekette bulunmamış Sabetaycı aydınlar için masonluk, sosyalleştikleri bir örgüttü. Üstelik giderek tümüyle etkisini yitiren dinsel kurumlarına bir alternatif olarak bu cemiyet onların manevi boşluklarının giderilmesinde de önemli bir role sahipti. ■

1- Bugün hâlâ Türkiye'de radikal grupların hedefi durumundadırlar. Bu konudaki yaklaşımlar için İsmet Özel, C. R. Atilhan, Yesevizade gibi yazarların yapıtları örnek olarak gösterilebilir.
2- Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ilgaz Zorlu, "500. Yılında Unutulan Bir Cemaat: Dönmeler", *Tarih ve Toplum*, Eylül 92, Sayı 105, adlı makaleden yararlanılabilir.
3- "Sabetaycılara Ait Bir Dua ve Dinsel Anlamları", *Toplumsal Tarih*, Haziran 1994, Sayı 6.
4- "Sabetaycılık ve Osmanlı Mistisizmi", *Toplumsal Tarih*, Ekim 1994, Sayı 10.
5- Paul Dumont, *Grand Orient de France Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu XIX Yüzyıl Ortası ile I. Dünya Savaşı'na Yakın Dönemde İstanbul'da Fransız Obedyansı'na Bağlı Mason Locaları*, Çev: Dr. Rifat İnsel, Mimar Sinan Yay. No: 7, İstanbul, 1984 s. 70-71
6- Dumont *age*, s. 70-71.
7- Dumont *age*, s. 72-73.
8- Dumont *age*, s. 74.
9- Dumont *age*.
10- Bu eserin çevirmeni ve kendisi de yüksek dereceli bir mason olan Dr. Rifat İnsel ölümünden bir süre evvel yaptığımız karşılıklı görüşmede, yazarın Sabetaycıların masonlukla ilgisini belirten görüşlerini -ki sanıyorum bunlar birkaç cümleden ibarettir- çevirmediğini söylemişti. Sabetaycı üyelerinin çokluğundan olsa gerek, hem Fransız ve hem de İskoç Obedyansı'na bağlı localarda konuyla ilgili konuşma talepleri hep engellenmiştir.
11- *age*, s. 78.
12- *Yeni Asrın Selânik Yılları* (Türkmen Parlak, İzmir) adlı eserde Bilgin ailesinin soyağacı yine maalesef kasıtlı olarak çarpıtılmış, bu ailenin kökeni konusunda garip iddialar ortaya atılmıştır. Bu konudaki ayrıntılı bilgi için *Toplumsal Tarih*'te Haziran 1994'te yayımlanan "Sabetaycı Kültürüne Ait Üç Soyağacı Belgesi" adlı makaleden yararlanılabilinir.
13- Dumont *age*, s. 78.

MÜNZEVİLİKTEN GAZİLİĞE: GEYİKLİ BABA
OSMANLI MENÂKIBNÂMELERİNDEN BİR KESİT*

MARCUS KÖNBACH

Hıristiyanlıktakine karşılık Sünni Müslümanlıkta evliya kavramı ve evliyaların övülmesi pek yoktur. İnananlar için, Allah katında şefaatçi olabilecek, olayların akışına göre koruyup yardım edebilecek örnek insanları Tanrı ile kendileri arasına yerleştirmek, her şeye rağmen uygun görülmektedir. Böylece Müslümanlıkta Hz. Muhammed, Hz. Meryem'in Hıristiyanlıktaki aracı rolünü üstlendiği gibi, Allah'la insanlar arasında kutsal şefaatçi[1] rolünü üstlenmektedir. Yerel halk inanışı, dogma ve katılıktan kayıtsız olarak adak adayabildiği, çağırabildiği mezarlarına veya yaşadıkları kutsal şehirlerine hac düzenleyebildiği vs.[2] yardımcı ve şefaatçiler yaratmıştır. Bu kutsal kişilerden bazıları tarih kişiler, bazıları sadece İslâm öncesi veya İslâm dışı örnek kişilerin yorumlanışı, bazıları da salt hayalikahramanlardır.[3]

Şüphesiz ki tarikatlar, İslâmın evliya anlayışının gelişmesinde önemli bir yere sahiptirler. Tarikatlarla genelde az ya da çok gayri sünni fikirler taşıyan topluluklar ("heterodoxen Gedanken infizierten Gemeinschaften") uğraşıyordu. Kurucuları ve olağanüstü temsilcileri manevi güçlerle Allah'a daha yakınlıkla donatılmışlardı, öyle ki velîlik mertebesine sahip evliyalar (tekili veli) işte bu tarikat ehillerinden çıkıyordu.[4]

Tarikat sisteminin, devlet oluşumu ve yayılma politikasında önemli bir rol oynadığı Osmanlı nüfuz alanında, böyle tarikat evliyalarını biz çok sık görmekteyiz. Çok kez (Sofilerin) tarikat ehillerinin menkıbeleri velâyetnâmelerle tasvir edilmiştir.[5] Belirgin bir şekilde, bu evliyâ menâkıbnâmelerinin içine tarihi esaslar, süslü hayaller, ideolojik propaganda ve ilkçağ gelenekleri karışmıştır.

Bu gibi evliyaların ilginç temsilcilerinden biri de, Bursa'nın şehir velîyyulahı Geyikli Baba'dır. Gerçi hayat hikâyesini anlatan bir velâyetnâme yoktur, ama tarihî kaynaklardan edindiğimiz kısa veriler, orijinal karakterlere sahip ayrıntılar içermektedirler. Örnekte olduğu gibi İslâm evliya menâkıbnâmelerinin karmaşıklığına rağmen Geyikli Baba son zamanlarda unutuluyormuş gibi görünse de, gitgide evliyâ hayat hikâyelerinin süslenip değerlerinin yükseltilmesinden dolayı canlı bir biçimde kendini göstermektedir.[6]

Geyikli Baba'dan bahseden en eski kaynaklar Oruç bin Âdil[7] ve Âşık Paşazâde'dir.[8] Oruç Bey Geyikli Baba'nın ismini Sultan Orhan zamanındaki ulu kişilerin isimleri arasında zikretmesine karşın, Âşık Paşazâde ona eserinin bir bölümünü ayırmıştır: [38. Bâb]

İnegöl yöresinde, Keşiş Dağı bölgesine pek çok dervişler gelir ve yerleşirler. İçlerinden biri diğerlerinden ayrılır. Tek başına ormanlarda, özellikle de geyiklerle gezer. Orhân Bey'in komutanlarından kendisi de derviş olan Turgut Alp onunla yakın bir bağ kurar ve Orhan Bey'e bilgi verir. Orhan Bey ona kimin mürîdi olduğunu sordurur. O, Baba İlyâs'ın[9] müridi olduğunu ve Şeyh Ebul-vefâ[10] tarikatına bağlı olduğunu anlatır. Orhan Bey'in davetini ta ki kendiliğinden Bursa Kalesi'ne gelip, oraya bir kavak ağacı dikene kadar, defalarca öfkeyle reddeder. Hayretler içindeki sultana bu kavak ağacı burada durduğu sürece dervişlerin duası seni ve neslini yüceltecektir der. Orhan Bey ona İnegöl yöresini hediye etmek ister, ama gereksinimi olmayan derviş bu dünyevi malı geri çevirir. Sonunda derviş küçük bir toprak parçasının dervişlerin avlusu olmasına rıza gösterir. Sultan onun duasını alır ve tekrar yalnızlığına bırakır. Orhan Bey onun ölümünden sonra mezarının üzerine bir kubbe, yanına bir dergâh (zaviye) ve bir cami yaptırır.[11]

Mehmet Neşrî aynı hikâyeyi *Kitab-ı Cihan-nümâ*[12] adlı eserinde önemsiz ayrıntılarla, dervişin *Seyyid Elvân*[13] tarikatına bağlı oluduğunu beyan eder.

Bu ilk yorumlarda şöyle bir şekil ortaya çıkmaktadır: Geyikli Baba Aziz Fransis tevazuuyla ormanlarda yaşayan münzevi, garip bir adamdır. Vahşi yaratıklarla, özellikle de geyiklerle haşır neşir olmuş, Geyikli Baba lakabını da bundan dolayı almıştır. Dünya nimetlerinden uzaklaşmayı ve ihtiyaç duymamayı ideal olarak kabul etmiş ve onları geri çevirmiştir. İnanan bir kişi olarak diktiği kutsal ağaçla, hanedanlığın esenliği arasında sihirli bir bağın olduğu görülmektedir. Belirli hayvanlara olan yakınlığı ve kutsal ağaç bu yaşam biçiminin önemli ögeleridir. Halk inanışında evliyalarla vahşi yaratık-

---

* Bu makalenin orijinali "Vom Asketen zum Glaubenskämpfer: Geyiklü Baba. Ein Beitrag zur osmanischen Hagiographie", *Osmanlı Araştırmaları III*, (İstanbul 1982) s. 45-51'de yayımlanmıştır.

lar arasında gizli bir semtapi oluşmaktadır. Evliyalar vahşi yaratıkları toplayıp onları binek hayvanı olarak kullanabilmekte, sağmakta vs hatta kendileri de hayvan şekline girebilmektedir. Bu bağlamda geyik önemli bir rol oynamaktadır.[14] Somut anlamdaki kutsal ağaç da kavak ağacıdır, hüküm süren hanedanlığın kaderi, dervişlerin ibadetlerinin mucizevi gücüne bağlıdır. Bu tabu-ağaç özel yüceliğe ve bakıma mazhardır.[15] Daha sonraki kaynaklardan 17.yy'da bu ağacın kalıntılarının görüldüğünü öğreniyoruz. Bu ağacın gerçekten Sultan Orhan zamanında bir derviş tarafından dikildiği veya bu kutsal bu efsaneyle ilgisinin olup olmadığı, belli değildir. Geyikli Baba efsanesinin ana motifinin, Türk evliyalarında şüphesiz var olan, eski çağdaki şaman geleneğindeki vahşi hayvanların ehlileştirilmesi ve kutsal ağaç izleri taşıdığı görülmektedir.[16]

Daha sonraki kaynaklar, bizdeki derviş kavramını yeni ayrıntılar ve bağlarla genişletmişlerdir. Geyikli Baba'nın Orhan Gazi için evcilleştirilmiş geyiklerin üzerinde inanç savaşçılığı ve genç bir müride öğretmenlik yaptığına, keramet karizmasıyla gerçek bir evliya olduğuna inanılır.

16. ve 17. yy yazarları Taşköprüzâde[17], Sa'deddin[18], Mustafa Âli[19], Evliyâ Çelebi[20] ve Belig-i Brusevi[21] onu Azerbaycan'ın Hûy yöresinden kabul ederler ve Sultan Orhan döneminde Anadolu'ya geldiğini belirtirler. Onun gerçek ismi bilinmemektedir, sadece lakabı rivayet edilmiştir.[22] Evliyâ Çelebi'ye göre, Ahmed Yesevi tarikatına bağlıdır.[23] O, bizzat kendinin ehlileştirdiği geyiklere binerek Bursa'nın fethinde katılmış ve geyiklere mallarını yükleyip taşıttırmıştır.[24] Bursa'nın ücra köşesine yerleşen Geyikli Baba'nın ölümünden sonra Orhan Bey onun için bir kubbe, dergâh ve cami yaptırmıştır. Taşköprüzâde Geyikli Baba'nın mezarını bizzat ziyaret ettiğini beyan eder. Mezarı ziyareti sırasında, mezarlık korucusu kendisine Germiyanoğulları ailesine ait bir şehzadenin mezarını da gösterir, bu şehzadenin bütün haklarından vazgeçtiğini, dünyadan elini ayağını çektiğini, evliya olduğunu ve genç Geyikli Baba olarak anıldığını belirtir. Belig-i Brusevi bu hikâyeyi tekrar Taşköprüzâde'ye dayandırarak anlatır.[25] Geyikli Baba'nın Orhan Bey'in sarayına dikmiş olduğu ağaç, Taşköprüzâde'nin zamanına kadar korunmuş olabilir, aynı zamanda Kâtip Çelebi 17. yy'ın ilk yarısında bu ağacın kalıntılarından bahseder. Kâtip Çelebi verilerinde eski kaynakları takip eder ve Geyikli Baba'yı Ebu Elvân[26] tarikatının üyesi olarak adlandırır. Sonraki kaynaklar Geyikli Baba ve diğer ileri gelen "derviş-evliyâ" Abdâl Mûsa arasında bir bağlantı olduğunu bildirir.[27] Geyikli Baba'ya örtüsünü sarartmadan pamuklu içerisinde kızgın kor gönderirler. Bu harikulade hediyeye karşılık olarak Geyikli Baba da bir kâse süt gönderir. Görünüşte basit olan bu hediyenin şaşkınlık içerisinde kabulünde ise, bu sütü kendi evcilleştirdiği geyiklerden sağdığını bildirir.

16. yy başlarında Bursa'daki Geyikli Baba zaviyesinde kısa süreli şeyhlik yapan şair Gazali[28], Lâtifi'nin "onun lâkabını aldığı yönündeki" iddialarının yanlış olduğunu bildirir.[29]

Kaynaklara ana hatlarıyla bakıldığında, evliyâların şahsiyetlerin değerlerinin yükseldiği, halk inanışının ve devlet ideolojisinin uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Dünyadan kaçan, ormanlarda avare avare dolaşan, eski kaynakların bildirdiği bu ürkek tek başına yaşayan garip adamdan, atılgan bir inanç neferi, mürid hocası, vahşi mahlûkatının ehlileştiricisi ve kullanıcısı oluşur. burada fantezi ve karakteristik çizgilerin yönlenderdiği şahsiyet resminin bilinçli bir propagandası vardır. İmparatorluğun oluştuğu zamanlarda gazilik idealinin nasıl önemli olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin ilk gelişme yıllarında dervişlerin öncü ve kolonizatör olarak hangi önemli rolleri oynadıklarını[30] düşünürsek eğer, Geyikli Baba'nın kutsal derviş olarak tipik çizgilerinin inanç neferliğine bağlanması ve halk inanışında derviş-gazi olarak yaşaması mantıklı görünür. ■

Çeviren: Yüksel Ersan
(Sıvas C.Ü. Araştırma Görevlisi)

1- Bkz. "shafâ'a", *EI*, Şefaatçiler burada melekler, peygamberler, şehitler vb evliyalardır.
2- İslâmda halka özgü evliya övgüsü için bkz. Rudolf Kriss-Hubert Kriss-Heinrich, *Volksglaube im Bereich des Islam*, 1. cilt: *Wahlfahrtswesen und Heiligenverehrung*, Wiesbaden, 1960.
3- Karş. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, cilt 1, Oxford 1929 1929, s. 255-256: Evliya isimleri önemsizdir. Çoğu durumda bilinmez, sonuçta ya Baba ya da Dede olarak buna benzer bir şekilde günümüze kadar gelmiştir. Bu ayrımın gerekli olduğu yerde Kara Baba vb gibi türetilmiş bir isim alır. Göreceğimiz gibi birçoğu Baba ya da Dede gibi anılır. Bunların birçoğu gerçek kişilikler değildir. Fakat dini varlıkları, silik, manevi kişilikler olarak devam eder gider.
4- Bkz. "Velî", *EI*[1].
5- Bu velâyetnâmelerin en ünlüsü Bektaşi tarikatının kurucusu Hacı Bektaş Velî'nindir. (Yay., Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, 1958), Karş. Erich Gro8, *Das Vilâyet-nâme des Hâccî Bektasch. Ein türkisches Derwischenevangelium*, Leipzig 1927 (Milli Kütüphane, 25).
6- İlhan Yardımcı'nın 1976'da yayımlanan *Bursa Tarihinden Çizgiler ve Bursa Evliyâları* isimli eseri Geyikli Baba'dan bahsetmez.
7- *Oruç Bey Tarihi*, s. 32, Yay. Atsız, (İstanbul), (*1001 Temel Eser*, 5).
8- *Die altosmanische Chronik des 'Aşık Paşazâde'*, Yay. Friedrich Giese, Leipzig 1929, s. 42-44; 193-199.
9- Şucâ'addin Ebu'l-baga Şeyh Baba İlyâs bin Ali el-Horasani, 13. yy'da Anadoludaki Babâi (Bkz. "Babâî", *EI*[2]) isyanının komutanlarından biri; Bkz. Abdullah Tekin, *Babaîlar Ayaklanması*, Ankara, 1979, çeşitli sayfalarda; Ahmet Yaşar Ocak, *Babâîler İsyanı*, İstanbul, 1980, çeşitli sayfalarda.
10- Ebu'l-vefâ Muhammed bin Muhammed el-Bağdadî Tâc el-ârifin, ölümü 501/ 1107, Şeyh Ebu Muhammed Abdullah Talha aş-Şunbukî'nin müridlerinden. Hayatı hakkında bkz. Alya Krupp, *Studien zum Menâgybnâme des Abul-wafâ` Tâc al-ârifin*. 1. Kısım *Das historische Leben des Abu l-wafâ' Tâc al- ârifin*, Münih 1976 (Doğu Avrupa ve Yakın Doğunun bir kesiti, 20); Ahmet Yaşar Ocak, s. 95-103. Aş-Şunbukî ve Ebu'l-vefâ'nın bir kolu da Rifa'iya' da Şunbukiya-Vefâiya'ya uzanır. Bkz. J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, 2. Baskı, Londra, 1971, s. 281, No. 23.
11- Günümüzde var olmayan bu yapı, inşa edildiği yıllarda şehir dışındaydı, çünkü Geyikli Baba yalnız ve toplumdan ayrı bir durumda yaşamaktaydı. Ancak zamanla şehrin genişlemesiyle bu yapılar şehrin içinde kalmıştır. Bu yapılar Muradiye bölgesinde bulunur. Sultan 2. Murad döneminde (1421-1451) cami de inşa edilmiştir. Cami ünlü şair ve vezir Ahmet Paşa Müzesi yanında bulunur. Bkz. Neset Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri XV. ve XV. yy'larda*, Bursa 1946, s. 7.

12- Mehmet Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümâ*,Yay., F. R. Unat ve M. A. Köymen, Cilt 1, Ankara, 1949, s. 166-171 (TTK 3/2a).
13- Şafiaddin Ahmet el-'Ulvân (Arap halk ağzında Ilvân, Osmanlıcada Elvân) ölümü 149/766 Cidde. Kendisi, 8. yy'ın ortalarında Ilvâniya veya Evlâd ı Ilvan adlarında yayılan ve daha sonraları Rifâ'iya'nın bir kolunu oluşturan bir tarikat kurmuştur, bkz. Trimingham, *age*, s. 280. No.20; John B.Brown, *The Dervishes or Oriental Spiritualism*, Londra 1968, s. 83, 267; 354; 447-448. *EI* cilt 4, s. 727. sütun b'ye göre tariqa kelimesinin kökeni Türkçeye bozulmuş olarak giren isnâd kelimesin, 16. yy'a kadar geri gider.
14- Bkz. Hasluck, *age*, Cilt 1, XVI. "Kutsallığın Bozulmazlığı", Paragraf 2. "Hayvanların Korunması", s. 240-241; Cilt 2, XXXVI. "Geyikler ve Evliyâlar", s. 460-465. Şüphesiz burada ilk dönem Türk dervişlerinde canlı olarak yaşayan şaman dini kalıntıları söz konusudur. Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968 (T.D.K. VII, 51) s. 462-479. Sayfa 477'deki Müslüman Türklerde şamanizm kalıntıları, Barak Baba, Sarı Saltuk, Geyikli Baba ve Hacı Bektaş-ı Velî gibi dervis evliya menkıbelerinin Altay halklarında günümüzde hâlâ yaşayan şamanizm menkıbeleriyle karakteristik çizgilerde ilginç benzerlikler içerdiğini gösterir. Şamanizmdeki insan -hayvan- ilişkileri için bkz. Uno Harva, *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, Helsinki, 1938, (FF İletişim No.125), s. 465-480; Jean Paul Roux, *Faune et flore sacrées dans les societés altaiques*, Paris, 1966, IV. Bölüm, s. 119-150, "Hayvan ve İnsan Toplumu. Bağlar ve İlişkiler". Eski Türk inanç tassavvurlarında geyiğin rolü için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt 1, Ankara, 1971, (Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay., No.1) s. 569-583, XII. "Türk Mitolojisinde Geyik".
15- Bkz. Hasluck, *age*, 1.Cilt XIV. "Tabiat Kültleri, 1. Ağaç Kültleri", s. 175-178, Şamanizm'deki kutsal ağaçlar, bkz. Harva, *age*, s. 480-482, Şaman ağacı; Roux. *age*, çeşitli sayfalarda, (bkz. İndex, s.v.arbre). Afet İnan, s.469, Dipnot 8, Geyikli Baba'nın Osmanlı hanedanlığı için diktiği kutsal ağaçla birlikte Dede Korkut kitabında sıkça rastlanan gaba ağacın kesilmesin dua düsturuna işaret eder. (Bkz. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı, Metin-Sözlük*, Ankara 1964, s. 14/3-4, 25/37, 46/36, 61/8, 68/4, 84/36, 100/12).
16- Etkiler için bkz. Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Influence du chamanisme turco-mongol sur les orders mystiques musulmans*, İstanbul, 1929 (İstanbul Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü Arşivi N. S. 1); A. İnan, *age*, s. 389-396, Türk Şamanizmi Hakkında; s. 454-455, İslam Türklerinde Şamanizm Kalıntıları, s. 462-479, Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları; aynı yazar, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1954; B. Ögel, *age*, s. 29, Türk Mitolojisinde totemizm izleri (Geyikli Baba dipnotuyla).
17- Ahmed Taşköprüzâde, *Şeqa'iq en-nu'mani'ye fî 'ulema' ed-devlet el-'osmani'ye*, Osmanlıca tercümesi Mehmed Mecdi, İstanbul 1269 H., s. 31-33.
18- Hoca Sa'deddin Efendi *Tacü't-tevârih*, 2. cilt, İstanbul 1280 H., s. 406.
19- Mustafa Alî, *Künhü l-ahbâr*; 3. Cilt, 3. Bölüm, İstanbul 1284 H., s.62.
20- Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 2. Cilt, İstanbul 1314 H., s.46.
21- Belig-i Brusevi, *Güldeste-i riyâz-ı irfan ve vefayat-ı dânişverân-ı nâdiredân*, Brusa 1302 H., s. 220-221 (burada Geyikli Baba Aluli Baba olarak adlandırılmıştır).
22- *Güldeste-i Riyaz-ı İrfan*'ın yazarı Brusalı Eşref bin Alî Bey der ki, s. 220-222, Dipnot 8, Bursalı ünlü Şair Lâmi'i bir şiirinde ("munâzara-ı sultân-ı bâhar bâ-şehriyâr-ı şita"), mecazi fantezi isimlerin yanında gerçek yer ve kişi isimlerinin anıldığını belirtir. Bu isimlerden birisi de Sultan Orhan'ın cağdışı ve Baba İlyâs'ın müridi Ulvî Baba'dır. Bu özelliklerin Geyikli Baba'da da bulunması ve bir el yazmasının Geyikli Baba yerine Ulvî Baba'nın olması üzerine yazar dervisin gerçek isminin Ulvî olduğuna karar verir.
23- Bkz. "Ahmet Yesevi", *EI*.
24- Evliyâ Çelebiye göre loc. cit. o vahşi boğalara biniyor ve eşyalarını geyiklere taşıtırıyordu.
25- Belig-i Brusevi, *age*, s. 220, bu mürîdi Balım Sultan olarak adlandırır.
26- Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul 1145 H., s. 657; 681-682, Yazar Ebu'l-Vefâ ve Elvân'ı Ebu Elvân olarak karıştırmıştır. Bu kadarı baskı hatası olamaz (Elvân imlâ olarak Elifle yazılmıştır).
27- Abdâl Mûsâ için bkz. Ahmet Taşköprüzâde, *age*, s. 33-34; Belig-i Brusevi, *age*, s. 213-215.
28- Bkz. *Meşâ'ir üş-şu'ara or Tezkere of Âşık Çelebi*, Yay., G. M., Meredith- Owens, London, 1971, s. 292a.
29- Bkz. *Tezkîre-i Latîfî*, Yay., Ahmed Cevdet, İstanbul 1314 H., s. 254. Gazali ikinci adını Geyikli Baba zaviyesindeki ikâmeti sırasında almıştır.
30- Kars. Ömer Lûtfi Barkan'ın 'Les fondations pieuses comme methode de peuplement et de colonisation. Les derviches colonisateurs de l'epoque des invasions et les couvents (zaviye), *Vakıflar Dergisi*, (Ankara) 2, 1942, Fransızca kısmı, s. 59-65.

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI 15

TÜRKİYE'DE EKONOMİ VE TOPLUM (1908-1950)

İTTİHAT-TERAKKİ VE DEVLETÇİLİK

ZAFER TOPRAK

Ulusal kaygılarla II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen "milli iktisat", savaş koşullarında "devlet iktisadiyatı" diye bilinen uygulamayı gündeme getirir. Savaşın finansmanı enflasyonist gelişmelere ortam hazırlar. Seferber orduya öncelik tanınması temel besin maddelerinde darlığa neden olur. Şehremaneti, İttihat-Terakki ve ordu, değişik dönemlerde iaşe politikasını üstlenir. Gelir dağılımı giderek bozulur. Asker ve memurlar yoksullaşırken spekülatif girişimler sonucu harp zenginleri türer. Osmanlının geleneksel dengeleri altüst olur. Cihan Harbi yıllarında Osmanlı düzenini çökerten, cephedeki gelişmelerden çok, cephe gerisindeki savaş ekonomisinin neden olduğu yapı değişikliğidir. "Devlet iktisadiyatı" bu ortamda şekillenir. İktisadi anlamda devletçiliğin doğuşu, bu kitabın ana eksenini oluşturuyor.

xiv + 240 s.
ISBN 975-333-034-0

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TÜRKİYE ÜSTÜNE YENİ İNGİLİZCE KİTAPLAR-III

ANDREW MANGO

Osmanlı İmparatorluğunun hükmettiği çok etnik gruplu ve çok dinli toplumun ekonomdeki başarıları ve bu toplumun dağılmasının yol açtığı hasar Osmanlı imalât tarihini hakkıyla inceleyen iki kitaptan çıkarılabiliyor. Profesör Donal Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*[1] adlı çalışmasında, Batı'daki kapitalist fabrika üretimi artışının ve Osmanlı devletinin bu üretimin kendi iç pazarlarına kolayca girmesine izin verişinin Marksist tarihçilerin ve diğer tarihçilerin iddia ettikleri gibi 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun sanayisizleşmesine yol açmadığını kanıtlamak için ayrıntısına kadar tek tek ilgili başvuru kaynaklarını gösteriyor. İmalât üretimi -ki bundan öncelikle yünlü, pamuklu, ipekli ürünlerin ve halıların üretimi anlaşılır- büyük çapta devam ediyordu ve kısmen yeniden iç pazara yönelikti. Üretim genelde artıyordu, keza verimlilik de öyleydi. Bazı mahalli işçiler imalât işinden ayrılmışsa da, istihdam genelde artıyordu, çünkü örneğin "Takriben 1900 yılında, bir yüzyıl öncesinde olmayan yaklaşık 500.000 kadar devlet memuriyeti işi vardı... Bunun gibi... Sultan II. Mahmud'un ordusunda 19. yüzyılda 120.000 kişi bulunurken 20. yüzyıl başlarında Balkan Savaşları sırasında savaşan bir çeyrek milyonun üzerinde Osmanlı askeri vardı" (s. 164)- hem de Osmanlı İmparatorluğunun toprakları azaldığı halde. Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Osmanlı devleti bir sanayi çölü değildi. En azından tekstilde yaşayabilecek bir endüstrisi vardı. Yine de Quataert ihtiyatla şunları ekliyor:

"Sonunda,.... imalât üretimindeki büyümenin Osmanlı İmparatorluğunun bir büyük sanayi gücü olarak doğmasına yol açacağı hayli ihtimal dışıdır. Yanıt asla kesin olarak bilinmeyecek, çünkü Birinci Dünya Savaşının sonuçları Osmanlı dünyasını, sınırlarını ve ekonomisini darmadağın etti. En önemli imalât merkezlerinin çoğu eski pazarlarının hepsini ya da bir kısımın yitirdi... Bunun gibi, çeşitli alanlarda ve endüstrilerde ortaya çıkmış yetişmiş işgücünün en azından bir kısmı öldürülmüş ya da ülke dışına sürülmüştü." (s. 175)

Yukarıda son cümle kuşkusuz vasıflı Ermeni ve Yunanlı işçileri kastediyor. Buna gayrimüslim işadamları -fabrika sahipleri, tüccarlar ve diğerleri- de eklenebilirdi. Quataert diyor ki:

"Sonraki imalât eğilimlerinden yararlanarak savaş öncesindeki endüstriyel yörüngelerin (trajectories) sonuçlarını ortaya çıkaramayız. Büyük Güçlerin savaş sonrası dönemde Arap Ortadoğusunu daha az sanayileştirme politikaları ve cumhuriyet Türkiyesi özel sektörünün sanayileşmedeki başarısızlığı Ortadoğu'nun 1914 yılındak imalât üretimi hakkında bize çok şey anlatır" (s. 175-176).

Büyük Güçlere atfedilen "sanayisizleştirme politikaları" bir kenara bırakılırsa, cumhuriyet ilân edildiği sırada Türk özel sektörünün sanayi kollarını kurmadaki yetersizliği sırf parasızlıktan değil, aynı zamanda vasıfların -yitip gitmiş gayrimüslimlerin teknik ve toplumsal niteliklerinin- eksikliğinden kaynaklanıyordu. Quataert Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda "endüstri kollarının ayakta kalmalarının büyümelerinin ya da doğmalarının türlü türlü nedenleri vardı, ama hepsinde istisnasız var olan nedenler işçinin ucuz ve vasıflı olması ve sıkı çalıştırılmasıydı" diyor (s. 177). 1923'ten sonra Türkiye'de emek hâlâ ucuzdu ve sıkı çalışmaya istekliydi ya da mecbur edilebilirdi. Ne var ki vasıfsızdı.

Vasıfların etnik topluluklar arasındaki eşitsiz dağılımı, Quataert'in kendi kitabında hemen hiç gösterilmezken, Quataert'in yayın yönetmenliğini yapmış olduğu *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500*[2] adlı derlemede yer alan Dr. Çağlar Keyder'e ait bir makalede gözler önüne seriliyor. "[Sanayi kuruluşlarına ilişkin olup] noksanları olan 1913-1915 yıllarına ait sayımda dökümü yapılan şirketlerin ancak yüzde yirmisinin sahipleri Müslümandı. Ülkedeki etnik arınmanın bir sonucu olarak imalât sektöründe hayli boşluk vardı" (s. 137). Bu boşluğu kamu sektörünün ve sonra da, bilhassa İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Müslüman girişimcilerden oluşan özel sektörün nasıl doldurulduğunu anlattıktan sonra Keyder şu yorumu yapıyor: "Kısıtlamalar ve fırsatlar... bunlar artık Türk toplumunun kendine has tarihsel hususiyetlerinden ya da devletin kendi başına bağımsızca ürettiği politikalarından kaynaklanmıyor. Artık bunlar tamamiyle, Türkiye'yi dünya ekonomisinin ve devletlerarası sistemin içine sokma şekillerinden kaynaklanıyor" (s. 153). Peki ama öyle mi ki? Türk devleti tarafından son yıllarda "üretilen" politikalar, ekonomiyi sebatla kötü yöneten bu politikalar, buna denk bir sebatla Türk hükümetini biraz yarını da düşünmesi için zorlayan devletlerarası sistemden değil, iç siyasal baskılardan kaynaklanıyor. Genelde halkı, özelde hükümeti tutanları hemen mem-

nun etmek için bu baskılar sonuna kadar uygulanır ve karşılanır; çünkü toplum genelde mucize çarelere, patronların cömertliğine ve her tür komplo teorisine inanışı sürdürmektedir. Daha iptidaî bir devirden kalma inançlardır bunlar. Bu inançları ve devletin bunlara boyun eğişini ülkenin toplumsal mirası belirler. Böylece Türk toplumunun kendine has tarihsel hususiyeti ekonomide başlıca bir etken olarak kalmayı sürdürür.

Bu, aynı zamanda Profesör Stirling'in de görüşüdür. Bir antropolog olan profesör, Türkiye'deki köy yaşamının evrimini incelemiş bulunuyor. Londra'daki Doğu ve Afrika İncelemeleri Okulu'nda 1990 yılında yapılmış bir konferansın bildirilerini bir araya getiren *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*[3] adlı kitaba yazdığı giriş bölümünde Profesör Stirling şöyle diyor:

"Evrenin metafizik açıklamaları, efsaneler, dinsel düşünceler, tarihsel anlatılar, siyasal modeller, kişisel erdemler, âdetler, törenler, teknoloji, bilimsel düşünceler birikimi, herhangi bir toplumda zamanın belli bir anında varolan bu birikim o toplumun değişme şeklini derinden derine etkiliyor olmalıdır; ve bunun ardından ekonomik büyümenin de bu birikim nedeniyle esaslı ve çok çeşitli sonuçları olsa gerekir. Bu üstünde durmaya gerek olmayacak kadar açık, herkesçe bilinen bir gerçek, gelgelelim uygulamada bilmezlikten gelinir. İşte bu yüzden de birçok iktisatçı ve Marksist pek çok şeyi çok yanlış anlıyor." (s. 4)

Stirling, ilk kez 1950-1951 yıllarında incelemiş olduğu sonra da 1986'da yeniden ziyaret ettiği iki köydeki güç yaşam koşullarını işlerken, "1986'da, bedensel ve zihinsel özürlüler bir yana bırakılırsa, aç ve üşüyor gözüken, yırtık pırtık giyinmiş bir insanı ne gördük ne de işittik. 1950-1951 yıllarında böylesi çoktu. 1986 yılı maddî refah ve konfor açısından, ortalama olarak ve geniş çoğunluk için 1950'den tamamen farklı bir dünyadır" (s. 8) diyor. Biri Çağlar Keyder, diğeri Belma Akşit tarafından yazılmış kitaptaki iki bildiriye değinirken, Profesör Stirling "Birçok model, örneğin ayrıt edilebilir bir 'transformasyon yolları' kategorisine ilişkin modeller yanlış değildir. Bunlar, gereğinden çok basittir. Daha kompleks modeller, hem de çok daha kompleks modeller geliştirmeye ihtiyacımız var." demekte (s. 14). Peki ama modellere ihtiyacımız var mı ki?

Kitaptaki on üç bildiri içerisinde en ilginç gözlemleri sunanlar, betimleyici olup alan çalışmasına dayalı olanlarıdır. Dr. Lale Yalçın-Heckmann, bugün PKK'nin terörist faaliyetlerine sahne olan Hakkâri'deki kırsal üretimi ve sınırları ele alırken, kendi inancını şöyle ifade ediyor: "Kaçakçılık ekonomisi bu bölgede devletle köy arasındaki ilişkileri biçimlendiren ortamı çok zaman önce yaratmıştı. Bölgede Kürt gerillaların 1984'teki silâhlı saldırılarının başlangıcından beri askerin varlığı ve siyasal çatışma nicelikçe yeni gelebilir, ama nitelikçe yeni değildir" (s. 26).

Toplumsal antropoloji alanında çalışan bir müzikolog olan Dr. Martin Stokes ise Karadeniz Bölgesi'ndeki "muhabbet" toplantılarını büyüleyici bir dille anlatıyor. Karadeniz bölgesi ki İslamî duyarlığın her zaman güçlü olduğu bir bölgedir. Buna rağmen, "muhabbetin olmazsa olmaz unsurları bir şişe rakı, birkaç paket Marlboro 100's, karpuz ve beyaz peynir[dir]"(s. 34).

Lazistan'daki (Karadeniz kıyısının en güç yeri) cinsel işbölümünü işleyen Profesör Chris Hann şöyle demekte: "Tahakküm edilen Laz kadını stereotipi Lazistan'daki yerleşik cinsiyet ilişkileri kalıbını açığa çıkarmaktan çok, kadınların Anadolu'da nasıl ikinci derecede tutulduklarını açıklayabilir. Yeni çalışma modelleri ise -ki bunlar bilhassa çayın satmak için ekilen bir ürün olarak yaygınlaşmasına ilişkindir- cinsiyetler arasındaki birbirinin eksiklerini tamamlayıcı birliktelik ve dengeye ilişkin eskiden varolan düşünceleri pekiştirmeye yaramaktadır."

Orta Karadeniz Bölgesi'nin dağlık iç kesimindeki köy yaşamını incelemiş olan Profesör Werner Schiffauer kentlere göçün tesirlerine dair şu çarpıcı sonuca varıyor:

"Geleceğin keşfi, bir geleceğe sahip olunmadığının anlaşılması, bireyin keşfi ise, insanların kendilerini hayatta başarısız kişiler olarak görmeleri demek oldu köyde. Göçler böylece yeni bir köylü sınıfı türüne yol açmıştı: Övünçten yoksun köylüler". (s. 78)

Orta Anadoluya ilişkin olarak Dr. David Shankland Alevilerin köylerdeki nüfusunun azalışını işlemekte. Kendisi, toplumsal örgütlenmelerinden dolayı Alevilerin merkezî hükümet ile köyler arasında artan diyaloga uyum sağlayamadıklarını ileri sürüyor. Aleviler, kendi köy yaşamları allak bullak olduğu ve kendi inançları giderek aşınmaya uğradığı için, "doğru davranışa, cemaate karşı sorumluluğa ve cemaatin ortak müziği, şiiri, dansı ve şarkılarına özel bir önem veren Alevi 'kültürünün' Kemalizmin son derece methedip büyülttüğü felsefeyle hayli kaynaştığı" kentlere göç etmekteler. (s. 61)

Sonuç olarak, Aleviler siyasette Kemalist partileri (Cumhuriyet Halk Partisi, Sosyal Demokrat Halkçı Parti) destekliyorlar. Kemalist aydınlar da Alevileri, onları hor görmeye koşullandırılmış bir halka övüyorlar. Edebiyat eleştirmeni Atilla Özkırımlı Alevilerin kökenleri, halk şiirleri ve inançları üzerine olan son kitabıyla,[4] "ilerici" çevrelerin ilgisine bir örnek oluşturuyor. Kitap şu methiye ile başlıyor: "Türkiye'de bugün Alevilik canlılığını sadece inanç seviyesinde değil, yaşamın her alanında, siyasette ve kültürde de sürdürüyor. Çünkü yeniliğe bilhassa açıktır, çünkü en yüksek değerini insanda görmektedir". (s. 7)

Kuşkusuz, Temmuz 1993'te Sivas'ta bir oteli yakıp, halk şairleri Pir Sultan Abdal'ı kutlamak için bir araya gelmiş otuzdan fazla Alevi aydını öldüren Sünnî fanatiklerin görüşleri böyle değildi. Sanıklara normalin altında hafif cezalar verildi. 1994 yılı sonunda Refah Partisi elindeki İstanbul Belediyesi'nin

yetkilileri Alevilerin bir cem evini kapattıklarında, gerilim daha da çok alevlenmişti. Daha sonra Ocak 1995'te, bir sunucunun Alevilerin âyinleri sırasında çok yakın akrabalarıyla cinsel ilişkide bulundukları yolunda birçok Sünnî tarafından paylaşılan inanca şaka yollu dokundurmada bulunmasının akabinde Aleviler özel bir televizyon istasyonunun bürosuna saldırdılar.[5] 1970'lerde olduğu gibi, devlet otoritesinin kararsız kalışı birbirleriyle örtüşen ideolojik, etnik ve dinsel çatışmaların patlak vermesine yol açtı.

Ayşe Buğra'nın *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*[6] adlı çalışmasında, tarihsel ve toplumsal etkenlere çok ağırlık verilmiştir. Kitap büyük ölçüde, Ford Vakfı'nın yardımıyla 1988-1990 yılları arasında gerçekleştirilmiş "Türkiye'de Devlet, İzlenen Politika Ağları (Policy Networks) ve Yeni Ekonomik Strateji"ye dair bir araştırma projesinin sonuçlarına dayalıdır. Bunlardan Yeni Ekonomik Strateji ifadesi 24 Ocak 1980'de başlayan serbest piyasa reformları anlamına gelmektedir. Araştırmada önce önde gelen işadamlarıyla mülâkatlar yapılmış, sonra da onların açıklamaları akademik yayınların ve yayımlanmış başka kaynakların ışığında değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Böylece, Türkiye'deki belli başlı özel şirketlerin doğuşu, gelişimi, stratejileri, halihazırdaki nitelikleri ve gelecekteki başarı şanslarına dair aydınlatıcı bir anlatım ortaya çıkmıştır.

Buğra Türk ekonomisine bir zamandır egemen olmaya başlamış olan büyük aile holdingleri üzerine eğiliyor. Yazar, başlangıçta "Devletin, istekli girişimcilerden belirlenmiş bölgelerdeki riskli teşebbüslere devlet adına girişimlerini istemek yoluyla ticarî işletmelerin gelişmesinde çok defa hayati bir rolü oldu. Önceleri azınlıklara ait olan endüstriyel malın mülkün Müslüman işadamlarına devri bir süreçte küçümsenmez bir rol oynadı" demektedir (s. 187).

Yeni girişimciler işe çok defa gayrimüslimleri ortak ya da yönetici olarak almakla koyuldular. Yine de başarılarını büyük ölçüde kendi becerilerine, her şeyden önce de, kimi zaman yardımını istedikleri, ama daima kaprislerine karşı uyanık kalıp önlemler aldıkları devleti idare etmedeki becerilerine borçlu bulunmaktalar. Resmi politikada sık olan beklenmedik değişikliklerin üstesinden gelebilmek için, en başarılı işadamları imalât işini yaparken aynı zamanda ticaret, finans ve arazi spekülasyonu işlerini de yürüterek faaliyetlerinin çeşitlerini artırdılar. Bu da holdinglerin oluşmasına yol açmış bulunuyor. Holdingler malî avantajlar da sunuyor, çünkü kârlar ve kârların getirdiği vergi yükümlülükleri grup içerisinde bir yerden ötekine kaydırılabiliyor. Ülkenin endüstriyel üretiminin çoğunu oluşturan belli başlı şirketler aile şirketleri olmayı sürdürüyorlar. Şimdilerde bu aile şirketleri kurucularının çocukları tarafından işletiliyor ve üçüncü kuşağın yönetimi devralmasına hazırlanıyor, ailenin bu kuşağa dahil kızları ise genellikle üst düzey çalışanlarla evleniyor.

Bu vesileyle Türk toplumunda bu ölçüde devamlılığın alışılmadık bir olgu olduğu hatıra geliyor. Eskiden devlet büyüklerinin nasıl davranacakları önceden kestirilemez, bu da, servetini devlet el koymadan kullanmakta acele eden mirasyedilerin ortaya çıkışını kolaylaştırırdı. Ne var ki, servet birikimi bugün artık idamla ya da müsadere ile son bulmuyorsa da, bu kez politik amaçların, bürokratik yetersizliklerin ve sürekli değişip duran resmî politikaların tutarsızlığının tehditi altındadır. Yine de başarılı Türk girişimcisi bunlara, hükümete rağmen, ya da bu satırlar yazıldığı sıradaki gibi bir hükümet karışıklığında kendisine, müşterilerine ve hattâ ülkesine yararlı olabilecek kadar nasıl katlanılacağını öğrenmiş bulunuyor.

Büyük holdingler giderek verimli hale geldikleri, en son teknolojiyi kullandıkları halde, eski toplumsal alışkanlıklar sürüp gitmektedir. Buğra, holding sahibi aileye mensup olmayan yöneticilere önemli yatırım kararlarında güvenilmediğini veya hükümetle üst düzeyde ilişkiler kurmalarına izin verilmediğini görmüştür. Bu durumda pek tabiidir ki, holdinglerin mantığı endüstriyel olmaktan ziyade ticarîdir ve bunlar tavırlarında genellikle ihtiyatlıdırlar. Ancak Buğra'nın belirttiği gibi hükümetleri eleştirilerinde son zamanlarda daha sözlerini esirgemez olmuşlardır, bilhassa da TÜSİAD kanalıyla. Bu kuruluşun eski başkanlarından biri olan genç işadamı Cem Boyner, (Buğra'nın kitabının yazılmış olduğu tarihten bu yana) Yeni Demokrasi Hareketi (YDH) denilen bir partiyi kurmuş bulunuyor. Parti, Kürtlerle ve İslâmcılarla süren çatışmada liberal politikaları ayrıntılara girmeden ana hatlarıyla ilgi çekici şekilde açıklanmaktadır.

Buğra'nın bu mükemmel kitabı Türk işadamlarının Türkiye'ye has devlet idaresinin oynak zemininde iş görmeyi nasıl öğrendiklerini göstermiş olduğundan, insan buna eşlik edecek bir çalışmayı, parlamenter rejimin niye iş göremez olup sonunda da karışıklığa yol açtığını açıklayacak bir çalışmayı özlemle bekliyor. 1994-1995'in acılı kışında, Türk gazetecileri ve de hizmetinde oldukları halk ülkedeki sıkıntılardan siyasetçileri sorumlu tuttular. Böyle yapmakla 1980'de iktidarı ele geçiren ordunun tavrını tekrarlamış oldular. Darbeden sonra, devrik başbakan Süleyman Demirel yazara şunu sormuştu: "Ülke kendi siyasetçisini dışarıdan ithal mi edecek?" Demirel'in yanıtını almaktan çok sırf dramatik bir etki yaratma amacını güden bu sorusu, asıl sorusunu dolaylı şekilde anlatmaktadır. Seçilmiş Türk siyasetçileri neden düzenli bir yönetim yürütmekten âcizler? Bunun sebebi, görülmedik şekilde bencil olmaları kesinlikle değildir.

"Avrupalı" Türklerin ve malûmatlarını bunlardan edinen Batılıların Müslüman köktendincilerin iktidara seçimle gelmeleri olasılığından dehşete düştükleri bir sırada, Türk İslâmının kökenleri ve mirasına dair akademik çalışmaların olması iyidir. Bu konudaki bilgilerimizi, 1950'lerde Adnan Menderes'in Demokrat Parti yönetiminde dışişleri bakanlı-

ğı yapmış olan milliyetçi tarihçi Fuat Köprülü'nün (1890-1966) çalışmalarına borçluyuz. Köprülü'nün çok önemli iki çalışması Birinci Dünya Savaşı sonunda İstanbul İtilâf devletlerinin işgali altında iken basılmıştı: 1919 yılındaki, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* ve 1922'deki tamamlanmamış çalışması, *Anadolu'da İslâmiyet: Türk İstilâsından Sonra Anadolu Tarih-i Dinisine Bir Nazar ve Bu Tarihin Menbaları*. Bunlardan ikincisi, Gary Leiser'in yayın yönetmenliğinde ve yazdığı bir giriş bölümü, verdiği bilgili dipnotlarıyla birlikte *İslam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*[7] adı altında İngilizceye çevrilmiş bulunuyor. Köprülü'nün bu monografisi, Anadolu'daki ilk Türk yerleşiminde Alevilerin rolü ve İran kültürünün etkisi üzerinde duran Fransız Babinger'in bir makalesine cevaben yazılmıştı. Köprülü bu görüşü düzeltmek için tarihsel kaynaklara ilişkin geniş bilgisini kullanmış, kökleri Orta Asya'daki İslam öncesi Türk kültürüne kadar giden Türkmen babalarının etkisini öne çıkarmıştı. Köprülü kendi görüşlerinde ölçülü olmuş ve İran İslamının bilhassa da kentlerde olan etkisini inkar yoluna gitmemişti. Ancak onun İslam öncesi Orta Asyası'nın dinsel mirasına vermiş olduğu önem, laik Türk aydınlarını gözlerini Türk halkının kültürü ve dininde şamanizmden kalan izlere çevirmeye teşvik etti. Onların görüşüne göre bu izler, Osmanlının bağdaştırmacılığı ve bireyler karşısında hanedan devletinin yüksek çıkarlarını her şeyin üstünde tutma anlayışı ile birlikte Türk İslamının kendine özgü oluşunu açıklamaktadır. Türk, Arap (ve de) İran İslamı arasındaki farklılıklara ilişkin tartışmalar halen sürüyor olduğundan, Köprülü'nün çığır açan bu çalışmasının İngilizceye, bilhassa da Gary Leiser'in fevkalade eleştirel notlarıyla birlikte çevrilmiş olması çok yararlıdır.

Dr. Ahmet Karamustafa'nın yeni yayımlanan, aşırı uçtaki, ahlaki kurallara bağlılığa karşı çıkan tarikatlara (Kalenderîler, Haydarîler vs) dair çalışmasında tarikatların âdetleri üzerindeki etnik etkilere sadece değinilmiş, incelenmesi sonraki bir çalışmaya bırakılmıştır.[8] Bu, dünya nimetlerinden elini eteğini çekmiş, sadaka ile geçinen, evlenmeyen, tuhaf usullerle nefsini körletmeye alışmış grupları yazar, "edebe aykırı toplumsal sapkınlık yoluyla toplumu inkarın" örnekleri olarak görmektedir (s. 13). Bu gruplar tamamıyla ulema ve medreseninin dünyevi dinine ve ayrıca daha da sapkın kimi dervişlerin içerisinden çıkmış olduğu yerleşik Sufi tarikatlara karşı bir tepkiyi temsil ediyorlardı. Karamustafa, ortaya çıkışları Kalenderîler ve Haydarîler ile aynı zamana gelen Fransiskenler ve Dominikenlerle olan koşutluklara değinmekte ama incelemesini yine sonraya bırakmaktadır (s. 101). Bununla beraber, inkârın, hem toplumsal düzen ve onun hizmetinde olan din kurumundan memnuniyetsizliğin bir işareti olarak ve hem de yaşamın acı tatlı olaylarını aşmanın bir aracı olarak, evrensel bir olgu oluşuna rağmen Karamustafa seçmiş olduğu grupları yaşadıkları İslâmi bağlam içerisinde yeterince ve eksiksiz şekilde incelemektedir. Onun bu ilginç akademik çalışması, Batı Hıristiyanlığının papanın, 14.-15. yüzyıllarda kendi kendisini kırbaçlayarak kendine ceza verme âdetine son vermesiyle terk ettiği nefsi körletmenin aşırı şekillerinde neden bazı dervişlerin ısrar ettikleri sorusunu ortaya atmaktadır. İlkel görünüşlü derviş ve fakirler 15. yüzyıldan itibaren Avrupalı gezginler, sonraları da Avrupa'daki imparatorluk yöneticileri için aşırı merak konusu ve Doğu'daki barbarlığın göstergeleri olmuştu. Bunların modern zamanlara kadar var oluşları kesinlikle Batı Hıristiyanlığı ile Doğu toplumları arasındaki farklılığın bir göstergesidir. Rönesanstan itibaren rahatlıkla başlatılabilecek olan bu farklılığı Atatürk ve onun gibi düşünen, Avrupalı olmayan halkların liderleri pek kısa bir süre önce son vermeye gayret etmişlerdir.

Batı Hıristiyanlığı ile İslamiyet arasında 16. yüzyıldaki entelektüel farklılığın bir örneğini Gelibolulu Mustafa Âli'nin eseri oluşturuyor. 1541-1600 yılları arasında yaşamış olan Mustafa Âli, bu nedenle Francis Bacon'ın çağdaşı idi. Onun *Künhü'l-Ahbar*'ı Jan Schmidt'in son çalışmasında tam ve titiz bir analize tâbi tutulmuştur.[9] Schmidt, Mustafa Ali'nin deneyimlerden, sağduyudan ve geleneksel kaynakların aksine arşiv kaynaklarından yararlanmış olduğu gibi, eski kalıplara bağlı kalmış olduğunu da ortaya koymaktadır. İşte bir sağduyu örneği:

"Âli, Mirhond'un *Ravzatu's-Sefa*'sında, Yafet'in oğlu Türk'ün, bir ev inşa eden ilk kişi olduğunu okumuştu... Bu, yazara kuşkulu görünür. Âli, Adem ile Tufan arasında yaklaşık 2300 yıl, Türk'ün ortaya çıkışından evvel ise bir iki yüzyıl daha geçtiğini yazmaktadır. Bu süreç içerisinde, giysileri ve şapkaları olmayan onca insan evler olmaksızın nasıl hayatta kalmış olabilirdi?" (s. 66)

Bu pasaj muteber bir yazarı ve kitabını sorguluyor olsa da içinde modern çağın ilk ışıklarını görmek güçtür.

Türkiye'nin bugünkü zorluklarını anlamaya çalışırken kişi kendini akademik çalışmalar ile sınırlamamalı. Romanlarda bulunacak ipuçları var. Orhan Pamuk'un *Yeni Hayat*'ı gibi. Ekim 1994'te yayımlanan bu roman, Türk kimliği sorununu Batı'nın edebi kuralları çerçevesi içerisinde çözmeye uğraşmakta. Ayrıca gezi kitapları da aydınlatıcı olabilir.

Jeremy Seal'in Karadeniz kıyısı boyunca kışın yaptığı gezilerine ve sonra da ilkbaharda Hakkâri'den İskenderun'a Türkiye'nin doğusunda sorunlu bölgelerdeki gezisine ilişkin anlattıkları turistler tarafından düzenli şekilde ziyaret edilen alışıldık yerlerden uzaklaşıp, Türkiye manzarasının görünen satlının altını araştırmaktadır. Sözcük oyununa dayalı bir isim altında yayımlanan *A Fez of the Heart*,[10] yazarın Atatürk'ün 1925'te yasakladığı fesin tarihini araştırması etrafında şekilleniyor. Yazar, fesi, kaybolan kozmopolitliğin bir sembolü olarak görüyor. Jeremy Seal'in şakacılığı rahatsız edebilir; Türkçe bilgisinde eksiklikler var ve verdiği tarihsel bilgilerde yanlışlıklar bulunuyor; genelde gözden

bir şey kaçırmayan, ince ince işlenmiş üslubu ara sıra haddinden fazla laf bolluğunun içerisinde kayboluyor. Ama *A Fez of the Heart* onun ilk kitabıdır ve kendini disipline sokmak zamanla kazanılacak bir şeydir. Kitabın insana çarpıcı gelen tarafı, Anadolu'daki taşra kentlerinin uyuşukluk veren çirkinliğini, Türkler'in yaşantısındaki karışıklığı, kültürel değişimin tuhaflıklarını ve en önemlisi de Batı modernizmine, laikliğe, İslâmi gelenekçiliğe ve uyanışa, Türk ve Kürt milliyetçiliğine ve kozmopolitizmin kalıntılarına ilişkin çatışan duyguları tasvirindedir. Kozmopolitizmin kalıntılarını yazar büyük bir kavrayışla İskenderun'da sezmektedir. Bu şehir iki dünya savaşı arasındaki Fransız idaresi döneminin halen izlerini taşımaktadır.

Genel izlenim, bilhassa da kış gezisininki gri ve kasvetlidir. Türk aydınlarının şu anki ruhsal durumuna hayli uygundur bu. Ama, "yaşanan hayatların izleri, kuşaklar boyu süreklilik" (s. 256), okul çocuklarının öğrenme aşkı ve açlığı (s. 261-263) Jeremy Seal'e umut vermiştir. Kitabın gömleğinde *A Fez of the Heart* "Modern Türkiye'nin ikilemlerini olağanüstü şekilde yararlı bilgilerle yüklü olarak ve anlayışla yaklaşarak anlatıyor" diye övülmüştür.

Jeremy Seal'in yolculuğu sırasında PKK'nin işlediği vahşetin kanıtları tam yakınındaydı ve böylece onun Güneydoğu Anadolu'daki etnik çatışmaya ilişkin anlatımı bazı siyaset yorumcularının istemeden düştükleri basitlikten kurtulmuş oluyordu. Oysaki geçmişte etnik katliamlar meydana geldiğinde sadece bir iki Batılı, Müslümanların ıstıraplarını gözlemlemişti. Bilhassa da Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki etnik çatışmada Müslümanlara anlayışla yaklaşan gözlemci hemen hiç olmamıştı. 1919'da Doğu Anadolu'ya gönderilen ve Kars'ın Ermenilerin eline geçişine karşı Müslümanların direnişini gözlemleyen Albay Rawlinson, Müslümanların ıstırap çekmiş olduklarını ve bunu kanıtlayabilecek unsurlara sahip olduklarını gören bir iki yabancıdan biri olmuştu. Bu türden tanıklıkların neredeyse hiç olmayışıdır ki Jeremy Seal'i Ermenilerin ele alınışına basitlikler yüklemeye sevk ediyor ama bizzat şahit olduğu şeylerden ötürü doğru olarak Kürtlerle olan şimdiki çatışmada basitliklere yer vermiyor.

Ancak Jeremy Seal'in anlayışlı yaklaşımının daha ciddi bir kusuru var. Kitap İngiliz gezgin Marmaduke Pickthall'dan yapılmış bir alıntıyla başlıyor. Bu alıntıda Pickthall bir Türk'e şöyle diyor: "Sizler hiç olamayacağınız bir şeyi olmaya çalışıp duruyorsunuz. Bu şey bir parça aklı olan birinin olmayı hiç arzulamayacağı bir şeydir: Avrupalı olmak." Jeremy Seal tarafından da sergilenen, kınama ve kendi kendini kınama arasındaki bu ince denge, Avrupalı olmak isteyen Türklerin ana saikinin faydacılık olduğu noktasını kaçırmaktadır. Onlar, Avrupalıların yaşadıklarını ve tadını çıkardıklarını sandıkları yaşama benzer konforlu bir yaşam sürmek istiyorlar. Avrupalıların kendi ülkelerinde de işlerin göründüğü kadar iyi gitmediği yolundaki itirazları, Türklere Nasreddin Hoca'nın şu ünlü fıkrasını hatırlatıyor:

Bir gün bir ziyafete çağrılan Hoca bakmış ki şiş göbekli kodamanlar safını aşıp da masaya yaklaşması mümkün değil. Adamlar tıkırım dururken bir yandan da "Bu yemek bizi öldürecek" diye sızlanıyorlarmış. "Efendiler" demiş Nasreddin Hoca, kendisine masada ite kaka bir yer açmaya çalışırken, "bırakın da azıcık da ben öleyim".

Türkiye geneli itibarıyle "azıcık ölmeye" çalıştığından sıkıntı ve kargaşa içinde olması normaldir. Ama Türkiye'nin şimdiki güçlüklerini anlamak hatta bunlara anlayışla yaklaşmak, bu güçlüklerin akıbetini kestirmede yardımcı olmuyor. Bütün söylenebilecek olan, tarihsel dökümün Türkiye'nin doğru rotada kalmayı sürdüreceğini umut etmeye olanak verdiğidir. ■

Çeviren: Yasemin Saner Gönen

1- Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, 1993.
2- Donald Quataert (yayın yönetmeni), *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, State University of New York Press, 1994.
3- Paul Stirling, *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*, Cambridge: Eothen Press, 1993.
4- *Alevîlik-Bektaşîlik: Toplumsal Bir Başkaldırının İdeolojisi*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
5- *Milliyet*, İstanbul, 11 Haziran 1995, s. 21.
6- Ayşe Buğra, *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*, State Universtiy of New York Press, 1994.
7- Gary Leiser (yayın yönetmeni), *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1993.
8- Ahmet Karamustafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period 1200-1550*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.
9- Jan Schmidt, *Pure Water for Thirsty Muslims: A Study of Mustafa Ali of Gallipoli's Künhül-Ahbar*, Leiden: Het Oosters Instituut, 1991.
10- *Jeremy Seal, A Fez of the Heart*, Londra: Picador, 1995.

80 YIL ÖNCE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ARALIK AYI

Bu ayın başlıca olayı, 8-20 günleri arasında Suvla körfeziyle Anzak koyundaki İtilâf askerlerinin yavaş yavaş ve bize farkettirmeden çekilmeleriydi. 26 Aralıkta da, Gelibolu yarımadasının en ucundaki Helles burnunda bulunan müttefik kuvvetleri zaiyat vermeden geri alınmaya başlandı (ricat iki hafta içinde tamamlanacaktır). Bütün Gelibolu seferinin amacı, Çarlık Rusyasıyla iletişim ve ikmal hatlarını açmak ve Osmanlı devletini saf dışı bırakmaktı. Müttefik karargâhı ayrıca, Batı Cephesinde tıkanıp kalan savaşın kaderini burada değiştirmeyi umuyordu. Ama bu tasarı tam bir hezimete uğradı.

TARİH VAKFI'NDAN

HABERLER

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI YÖNETİM KURULU

NİŞANTAŞI, VALİ KONAĞI C. SAMSUN APT. NO. 57 K. 2 80200 / İSTANBUL

Tarih Vakfı İçin Başarılı Bir Kitap Fuarı

Kasım ayında Kitap Fuarı'ndaki Tarih Vakfı standını her sabah saat 09.00'da açan ve tam 12 saat okurların isteklerini karşılayıp, sorularını cevapladıktan sonra gece saat 21.00'de fuar alanından ayrılan pazarlama-satış bölümümüzden Belgin Uçar ve Yüksel Altıntop çok yoruldular. Onlara yardımcı olan üniversiteli gençler Emre Türker, Yakup Yılmaz ve emektar Ertan Uca'mız da bu yorgunluğu paylaştılar. Mali koordinatörlük bölümü çalışanlarından ve vakfımızın en eskilerinden Güngör Tekgümüş ise cumartesi-pazar yoğunluğunu karşılayabilmemiz için imdada koştu. Hepsine çok teşekkür ediyoruz.

Tarih Vakfı Pazarlama-Satış Müdürlüğü bu fuara doğrusu iyi hazırlanmıştı. Okurlar standımızın düzenlemesini, esnaf resimleriyle bezeli kitap ayraçlarımızı, dönüşümlü kâğıttan yapılmış poşetlerimizi ve katalogumuzu pek beğendiler.

Fuara hazırlığımız sadece bunlarla sınırlı değildi. Okurların daha kolay kitap satın alabilmeleri için de yeni imkânlar geliştirilmişti. Bunlardan biri taksitli satış olanağıydı. Kitapseverler fuarda on binlerce kitap seçeneği arasından istedikleri kitapları sınırlı bir bütçeyle almaya çalışıyorlardı. Eğer bu bütçeyi ziyaret ettikleri ilk birkaç stantta bitirirlerse, fuarın diğer bölümlerini sadece izlemek için dolaşabilirlerdi. Sağladığımız taksit olanağı Tarih Vakfı yayınları için yapacakları harcamaların üç aya kadar taksitlendirilmesine olanak sağladı.

Eksiklerimiz yok muydu? Vardı elbet. Örneğin gelecek sene standımıza bir yazar kasa ve kredi kartı okuyucusu ekleyerek sunduğumuz hizmeti hızlandırmayı amaçlıyoruz.

Fuara katılan yayınevleri genellikle satış düzeylerinden hoşnut kalmadılar. Oysa Tarih Vakfı Pazarlama-Satış Bölümü hedeflediği ciroyu on ikiden vurdu. Bu isabeti, fuara iyi hazırlanmamız kadar, "sıkı okurlara" hitap etmemize ve bir uzmanlık alanı yayıncısı olmamıza borçluyuz. Fuar ziyaretçilerinin önemli bir bölümü özellikle hangi stantlara gideceklerini ve hangi kitapları alacaklarını önceden planlamayan kitapseverlerden oluşuyor. Bizim okurlarımız ise "plancı". Birçok yayınevi görece daha az alışveriş yapan geniş kitleye hitap ederken bizim standımız planlı okurlardan daha büyük bir pay alıyor. Bir uzmanlık alanı yayıncısı olmamız da rakiplerimizin sayıca azlığına yol açıyor. Biz *Haberler* aracılığıyla standımızı ziyaret eden, orada hizmet veren elemanlarımızı yüreklendiren, yayınlarımızı inceleyen ve elbet satın alan tüm okurlara yürekten teşekkürlerimizi iletiyoruz.

1994'te sizlere 13 çeşit kitap, üç dergi ve tamamlanmamış bir ansiklopedi sunmuştuk. 1995'te kitaplarımızın sayısı 28'e çıktı. *İstanbul Ansiklopedisi* tamamlanmış olarak satışa sunuldu. 1996'da kitap sayımızı 52'ye çıkaracağız, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yanına *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*'ni katacağız, Eski Yazıdan Yeni Yazıya dizimizden *Sicill-i Osmani*'yi, *Dürrü Meknun*'u, *Kethüdazade Arif Efendi Menakıbı*'nı size sunmuş olacağız.

Bilgi Belge Merkezi'ne İki Önemli Bağış

Türkiye'nin önemli tarihçilerinden ve bir kuşağın adını daha ortaöğrenimdeyken her gün duyduğu Faik Reşit Unat'ın kütüphanesi Sayın İlhan Unat tarafından Tarih Vakfı'na bağışlandı. 1964 yılında kaybettiğimiz Faik Reşit Unat'ın eğitim tarihi, Osmanlı tarihi ve Türk devrim tarihi üzerine yayımlanan pek çok makalesinin yanında *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* gibi ölümünden sonra da yeni baskıları yapılan çok önemli eserleri var. Sayın İlhan Unat'ın kitaplığımıza bağışladığı kitaplıkta tarih alanındaki önemli eserler ve ansiklopedilerin yanında arşiv malzemesi de bulunuyor. Araştırmacıların çok yararlanacağını düşündüğümüz bu koleksiyon için Sayın İlhan Unat'a ve Ayşe Unat'a teşekkür ediyoruz.

İkinci bağış ise Sayın Ayşe Sıtkı, Sabahattin Ali'nin kendisine "İki Gözüm Ayşe" diye seslenerek gönderdiği mektupların orijinallerini Tarih Vakfı'na bağışladı. 1991'de Ataol Yayıncılık tarafından yayımlanan mektuplar için Uğur Mumcu yazdığı önsöze "Sabahattin Ali Türk yazınının bin bir türlü çileden geçmiş soylu yazarlarından biridir" diye başlamış. Sabahattin Ali'nin yeşil mürekkeple mektuplar yazdığı Ayşe Sıtkı ise Sabahattin Ali'nin dostu, arkadaşı ve çağına duyarlı "bir cumhuriyet kızı".

Mektupları teslim almak için Ayşe Sıtkı'yı ziyaret ettiğimizde konu yine sevgili Sabahattin Ali'nin edebiyatçı kimliği, dostluğu ve ölümündeki haksızlıktı. Ölümünü duyduğu günü anlatırken "Çıkıp sokaklara onu aramak istedim... Evinin önüne gidersem pencereden bakacakmış gibi geldi", derken çıkıp sokağa bakmamak için kendini durduruyordu sanki...

Ayşe Sıtkı tarihçi... Bin bir özenle ve sevgiyle 61 yıl sakladığı mektuplarını Tarih Vakfı'na verirken, Sabahattin Ali'yi sonraki kuşaklara taşımanın mutluluğunu yaşadığı gözlerinden okunuyordu.

André Raymond Türkiye'ye Geliyor

Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nın yayımladığı *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* kitabının yazarı Prof. André Raymond iki konferans vermek üzere İstanbul'a geliyor. Konferanslardan birincisi Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü ile Tarih Vakfı tarafından düzenleniyor. 7 Aralık 1995 tarihinde Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü toplantı salonunda saat 19.00'da başlayacak olan konferansın konusu "Osmanlı Arap Kentlerinin 16-18. Yüzyılda Gelişimi".

İkinci konferans Mimarlar Odası İstanbul Şubesi ile Tarih Vakfı tarafından düzenleniyor ve "16-18. Yüzyıl Kahire Mimarisinde İstanbul'un Etkisi" adını taşıyor. Konferans 8 Aralık 1995'te, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi'nin önünde yer alan Mimarlar Odası İstanbul Şubesi toplantı salonunda saat 18.30'da başlayacak. Her iki konferansta da simültane çeviri yapılacak. Prof. André Raymond konferanslarından sonra Yurt Yayınları'nca yayımlanan *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* kitabını okurlarına imzalayacak.

Arşivcilik Sorunları Sempozyumu Yapıldı

Tarih Vakfı'nın düzenlediği "Arşivcilik Sorunları" sempozyumu 13-14 Kasım 1995 tarihlerinde İTÜ Maçka Sosyal Tesisleri'nde yapıldı.

Ülkemizde arşivcilik mesleğinin uygulanması alanında yapılan bu ilk bilimsel toplantıda "Arşivcilik Politikası" ve "İdari Yapılanma", "Arşiv Kaynaklarının Kullanımı", "Arşiv Sorunları ve Arşivcilik Eğitimi", "Görsel-İşitsel Arşivler" ve "Özel Arşivler" ana başlıkları altında Osmanlıdan günümüze devlet arşivleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün faaliyetleri ve yasal düzenlemeler; bilgi edinme özgürlüğü; tarih araştırmalarında belgelerin kullanımı; kültür ve iktisat tarihi bakımından arşivlerin, yakınçağ Osmanlı tarihi çalışmalarında arşiv dışı malzemelerin önemi; Osmanlı bürokrasisi ile arşiv belgeleri arasındaki ilişkiler; Osmanlı arşivlerinde tasnif çalışmaları; arşivcilik eğitim programları; belge üretimi; görsel işitsel belgeler; yerel yönetimlerde ve özel arşivlerdeki uygulamalar ve bilgisayarla erişim konuları ele alındı, sorunlar tartışıldı.

Nezihi Aykut, Osman Ersoy, Mübahat Kütükoğlu, Orhan Silier, Zafer Toprak'ın oturum başkanlığı yaptıkları sempozyuma, Necati Aktaş, Ali Akyıldız, Tülin Aren, Bekir Kemal Ataman, Gülbün Baydur, Vedat Bilge, Faruk Bilici, İsmet Binark, Edhem Eldem, Mehmet Genç, Nejat Göyünç, Oğuz İcimsoy, Mehmet İpşirli, Hamza Kandur, Aslı Davaz Mardin, Hidayet Nuhoğlu, Fahrettin Özdemirci, Muazzez Pervan, Sami Şekeroğlu, Stefanos Yerasimos bildirileriyle katıldılar.

Sempozyuma ilgi oldukça fazlaydı. Öğretim görevlilerinden öğrencilere, özel ve kamu kurum

Arşivcilik Sorunları Sempozyumu çalışmalarından bir görünüm.

yetkililerinden araştırmacılara kadar pek çok dinleyici söz aldı, tartışmalara katıldı.

Gerek bildiri sunanlar gerekse dinleyiciler karşılıklı bilgi alışverişinin ve tartışmaların canlı tutulmasını, Tarih Vakfı'nın başlattığı bu öncülüğü sürdürmesini, sempozyumun gelenekselleştirilmesini dilediler.

Max Hebditch Tarih Vakfı'nı Ziyaret Etti

İngiltere'deki Londra Müzesi Müdürü Max Hebditch 30-31 Ekim tarihlerinde Tarih Vakfı genel merkezini ziyaret etti. İstanbul Müzesi Entelektüel Alt Yapı Grubu, Dünya Kenti İstanbul ve Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme sergi gruplarıyla görüşen Hebditch bize çok değerli bilgiler verdi.

Londra Müzesi'nde de eğitim programlarının var olması ve müzeciliğe aktif ve katılımcı bir yaklaşım göstermeleri bizim de İstanbul Müzesi hedeflerimizle uyuşuyor. Bir müzeden en iyi şekilde yararlanmak için, eğitim alanında sadece öğrencilerin değil, aynı zamanda öğretmenlerin de eğitilmesi gerektiği, vurgulanan konular arasındaydı. Londra Müzesi, eğitim programlarını bir ekip işine dönüştürmüş. Müzenin her bölümünden elemanlar bir pedagog danışmanlığında, açılacak her sergiyi daha katılımcı hale getirmeye çalışıyorlar. Ayrıca müzedeki her birimin eğitime katkısını pekiştirmek için de, eğitim bölümünü ayrı bir mekâna alarak diğer birimlerden soyutlamamışlar.

Max Hebditch'e ayrıca var olan mekânın en iyi nasıl değerlendirileceğini sorduk. Çünkü İstanbul Müzesi'nin karşılaşacağı sorunlardan biri de mekânın kullanışlı hale getirilmesi. İstanbul Müzesi için yeni bir bina inşa edilmeyip Darphane binalarına yerleşimi söz konusu olduğundan, mekânın en iyi şekilde ve amaçlanan hedeflere yönelik olması gerekiyor. Bu konuda da Hebditch Londra Müzesi'nden yola çıkarak, bize öneriler getirdi. Bu önerilerin en başında tasarlanan mekânın çok amaçlı bir kullanıma açık olması gerekliliği geliyordu. Ayrıca mekânın gelmesi beklenen kitleye ve amaçlara göre düzenlenmesi gerektiği de konuşulan konular arasındaydı.

Görüşmeler genel olarak oldukça verimli geçti. Max Hebditch'in getirdiği Londra Müzesi'ne ait materyallerin, bizim Habitat II için açmayı düşündüğümüz sergilere ve gelecekte kuracağımız İstanbul Müzesi'ne çok katkısı olacağına inanıyoruz.

Almanya'dan Müzecilik Konusunda Uzmanlar Geliyor

Hatırlayacağınız gibi bu sene 28-29-30 Haziran tarihlerinde "Kent Müzeleri ve Toplumsal Tarih Müzeleri" konusunda bir çalışma toplantısı düzenlemiştik. İşte yine 16-17 Aralık tarihlerinde Friedrich Ebert Vakfı ve Goethe Enstitüsü'nün de katkılarıyla benzeri bir çalışma toplantısı düzenliyoruz. Toplantıya Almanya'nın çeşitli kentlerinden müze müdürleri ve müzecilik uzmanları katılıyor. Toplantının ana amaçlarından biri kuracağımız İstanbul Müzesi'ne teorik altyapı sağlamak. Bu nedenle toplantının ana başlıklarını müze planlaması, mekân kullanımı, müzede eğitim ve halkla ilişkiler faaliyetleri olarak belirledik. Alman müzeciler bir yandan İstanbul'un otantik havasını koklarken, diğer yandan da bu otantik mekânlardan biri olan Darphane binalarında kurulacak müzemiz hakkında bize çeşitli önerilerde bulunacaklar.

Fotoğraflarla Türkiye'de İnsan Hakları Sergisi 1839-1990

Aylardır uğraştığımız sergi çalışmaları artık son aşamaya geldi. 9-30 Aralık tarihlerinde AKM sergi salonunda açık kalacak sergi, Türkiye'de insan haklarına tarihsel bir bakış sergiliyor. "Kişi Dokunulmazlığı", "Düşünsel Özgürlükler", "Toplantı ve Gösteri Özgürlüğü", "Sendika ve Grev Hakları", "Siyasal Haklar", "Adil Yargılanma Hakkı ve Cezaevi Koşulları", "Sosyal Güvenlik, Sağlık ve Eğitim Hakkı", "Kadın ve Çocuk Hakları", "Azınlık Hakları" ve "Çevre Hakları" başlıkları altında sergilenecek fotoğraflara kapsamlı bir katalog da eşlik ediyor. Bu kataloğun metnini Bülent Tanör yazdı. Böylelikle kendisine bir cep üniversitesi kitapçığı hazırlatmış olduk. Tanör'den o kadar kısa bir sürede yazmasını istedik ki, bizi ölene kadar unutamaz! Serginin tasarımını yapan ve bir başka Bülent olan Bülent Erkmen'le Tanör'ü sık sık karıştırarak, onlardan garip isteklerde bulunduk. Serginin malzemesiyle boğuşan Gül Dirican ise sadece isimleri karıştırmakla kalsaydı onu anlayışla karşılardık ancak sergi hazırlığının son günlerinde etrafa boş gözlerle bakıp, kendi kendine konuşmaya başlayınca, sağlığından oldukça endişe duyduk.

AKM sergi salonlarına bizim dışımızda herkes çivi çakmayı başardı. Biz ise, duvarlardan çok daha

az şey talep ediyoruz. Anlayacağınız tam bir Bülent Erkmen sergilemesiyle karşı karşıyasınız. Sergileme hakkında daha fazla bilgi vereceğimizi sanıyorsanız yanılıyorsunuz. Gelin ve görün.

Bu serginin bir standında da Türkiye İnsan Hakları Vakfı Abidin Dino'nun işkence desenlerini sergileyecek. Ayrıca serginin gizli kahramanı Ankara Tarih Vakfı yöneticisi Ülkü Özen, Muzaffer Erdost'la konuşarak İlhan Erdost üzerine bir kısa film çalışması yaptı. Ancak filmin jeneriğinde "Bu bir Ülkü Özen yapımıdır" ibaresini tüm ısrarlarımıza rağmen kabul etmedi. Neyse ileride ünlü bir yönetmen olup "İşte Hayatınız" türünden TV programlarına çıktığında, belki biz de konuk olarak davet ediliriz.

9 Aralık Cumartesi günü Taksim AKM'de bekliyoruz. Fotoğraf sayısının 300'ü aştığından haberiniz olsun, sergide bir kaç saat geçirme ihtimaliniz var. Randevularınızı ona göre ayarlayın.

III. Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu

16-17 Aralık 1994'te İTÜ Sosyal Tesisleri Maçka'da gerçekleştirilen "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu" ve 23-24 Haziran 1995'te yine aynı yerde "Küçülen Dünyamızda Büyüyen Sivil Toplum" başlıklı sempozyumdan sonra bu kez de "Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki İletişim Sorunları ve Çözümleri" konulu sempozyum 7-8 Aralık 1995'te Marmara Üniversitesi Rektörlük Binası konferans salonunda gerçekleştirilecek. İki günlük seminerin ardından 9 Aralık 1995'te ise aynı yerde Proje Hazırlama, Uygulama ve Yönetimi semineri var. Ana başlıkları "Sivil Toplum Kuruluşları ve İletişim", "ABD ve Avrupa'da Sivil Toplum Kuruluşları Arası İletişimin Dünü ve Bugünü", "Sivil Toplum Kuruluşları Arası İletişim ve İlişkide Deneyimler, Girişimler ve Öneriler" olan ve 8 Aralık Cuma günü de bir atölye çalışmasıyla devam eden sempozyumun programı şöyle:

7 Aralık 1995 Perşembe

9:30 Açılış

1. Oturum: Sivil Toplum Kuruluşları ve İletişim 10:00. Otutum Başkanı: Prof. Dr. Tüten Ang. Katılanlar: Doç. Dr. Aydın Uğur- Ağ Biçiminde Örgütlenmeler ve Sivil Toplum Kuruluşları; Doç. Dr. Turgut Tarhanlı- Sivil Toplum Kuruluşları Arası İletişim Üzerine Gözlemler.

2. Oturum: ABD ve Avrupa'da Sivil Toplum Kuruluşları Arası İletişimin Dünü ve Bugünü 11:30. Oturum Başkanı: Şengül Akçar. Katılanlar: Don Edwards; Jill Van Der Ghinst- Avrupa'da Enformasyon Tekniği.

3. Oturum: Sivil Toplum Kuruluşları Arası İletişim ve İlişkide Deneyimler, Girişimler ve Öneriler 14:00. Oturum Başkanı: Nazar Özsahakyan. Katılanlar: Korhan Gümüş, Zekâi Baloğlu, Orhan Silier.

4. Oturum: Sivil Toplum Kuruluşları Arası İletişim ve İlişkide Deneyimler, Girişimler ve Öneriler 16:00. Oturum Başkanı: Veccdi Sayar. Katılanlar: Faruk Eczacıbaşı, Nail Güreli, Ömer Madra.

8 Aralık 1995 Cuma

1. Oturum: Atölye Çalışmaları 9:30.

2. Oturum: Atölyelerden gelen kısa raporların sunulması ve atölye sonuçlarının değerlendirilmesi 13:30. Oturum Başkanı: Taciser Belge.

3. Oturum: Sempozyum dizisinin daha sonraki gündeminin ve eşgüdüm komitesi çalışmalarının tartışılıp karara bağlanması 15:30. Oturum Başkanı: Ayşe Akman.

9 Aralık 1995 Cumartesi

Feray Salman: Proje Hazırlama, Uygulama ve Yönetim Semineri 9:00.

1. Oturum: Sorun Tanımlama, Sorun Alanının Eylem Planına Dönüştürülmesi, Uygulama Araçlarının Saptanması 9:30.

2. Oturum: Finansman Olanaklarının Saptanması, Uygulama, Değerlendirme 14:00.

Habitat II Sergileri Broşürleri Yayımlandı

Haziran-Temmuz 1996 tarihinde İstanbul'da gerçekleşecek olan Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı, Habitat II için vakfımızın açacağı "Dünya Kenti İstanbul" ve "Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme" sergilerinin tanıtıcı broşürleri yayımlandı. Her iki kataloğun da yayın danışmanlığını yapan Müren Beykan çok yoruldu, çok uğraştı ama sonunda insan da sergiye gitme zorunluluğu hissettiren görsel bir şölen çıkardı. Kendisine çok teşekkür ediyoruz. Sergi broşürlerinden edinmek için, Tarih Vakfı Valikonağı Cad. Samsun Ap. No:57 Nişantaşı adresine yazabilirsiniz.

Afet İnan Ödül Töreni

Arı İnan ve Demir İnan'ın anneleri Afet İnan adına verecekleri ödül için yapılacak töreni Tarih Vakfı düzenliyor. Tören 23 Aralık 1995 saat 16:00'da Ankara Tübitak Merkez Binası toplantı salonunda düzenleniyor.

Tarih Vakfı Genel Kurulu

18 Kasım 1995'te Tarih Vakfı'nın görevli personeli saat 8.00'den itibaren Sultanahmet'te, Örme Sütun ile Dikilitaş civarında görülmeye başladılar. Bu tarihsel anıtları sabahın erken saatlerinde incelemek amacında değillerdi aslında. Biraz ilerdeki Marmara Üniversitesi Rektörlük binasına bazı paketler taşıyorlar, Tarih Vakfı'nın iki saat sonra başlayacak olan II. Olağan Genel Kurulu için son hazırlıkları tamamlıyorlardı. Genel kurul hazırlıkları uzun bir süredir yürütülmekteydi. Bu hazırlığı yönetim kurulu üyeleri, genel sekreterlik ve genel müdürlük elemanları elbirliğiyle tamamlamışlardı. Genel Müdür Yardımcısı Münevver Eminoğlu ve ona bağlı tanıtım-halkla ilişkiler ve organizasyon bölümünün emekleri ise ayrıca anılmaya değer yoğunlukta oldu. Tanıtım bölümünün hazırladığı ve kuruluşundan bu yana Tarih Vakfı'nın gelişimini izleyebildiğimiz sergi gerçekten göz dolduruyordu. Saat 10.00'a doğru Vakıf kurucu ve üyeleri Genel Kurul salonunun önündeki sergi mekânında kahve ve çaylarını yudumlarken bu sergiyi ilgiyle izlediler.

Genel Kurul kısa bir gecikmeyle saat 10.20'de çalışmalarına başladı. Vakıf Başkanı İlhan Tekeli kısa bir açış konuşmasından sonra Genel Kurul geleneklerimize uygun olarak duayenlerimizden Prof. Halil İnalcık'ı Genel Kurul başkanlığına önerdi. İnalcık oybirliğiyle seçildiği görevine başlayınca Tekeli başkanlık divanından ayrıldı.

Gündemin 2. maddesinde yönetim kurulu raporunun sunulması için Orhan Silier kürseye geldi. Rapor daha önce üyelere dağıtıldığından özetlenmesinin yeterli olduğuna karar verildi. (Biz Genel Kurula katılamayanlar için burada Silier'in yaptığından daha geniş bir özet sunacağız.) Silier sözlerine yitirdiğimiz kurucu ve üyelerimizi anarak başladı. Prof. İnalcık'ın önerisiyle geçen yıllarda aramızdan ayrılan kurucu ve üyelerimiz İsmail Arar, Mehmet Ali Aybar, Abidin Dino, Necla İlter, Cevdet Kudred, Aziz Nesin, İlhami Soysal, Füruzan Hüsrev Tökin ve İsmail Hüsrev Tökin için saygı duruşu yapıldı.

Yönetim kurulu raporu, son iki yılın vakfın kuruluşundan günümüze kadar geçen dönemin en hareketli yılları olduğunu belirterek I. Olağan Genel Kurul'a sunulan rapordaki "Tarih Vakfı'nın geçen iki yıldaki gelişmesi konjonktürel değildir" saptamasının doğruluğunun kanıtlandığını vurguluyordu. Ama vakfın temel sorunları da varlıklarını koruyordu. Yönetim kurulu raporunu, Tarih Vakfı'nın bir yandan kendine özgü niteliklerini korurken bir yandan da önüne koyduğu hedefleri gerçekleştirebilmesi için altını çizdiği üç kararlılık noktasını şu satırlar aktarıyordu:

Günlük Politikadan Uzak Durmak-Güncel Müdahaleler Yapabilmek

"Geçtiğimiz iki yıllık dönemde vakıf çalışmaları içinde öne çıkan sorunlardan biri, vakfın, günlük politik tartışmalara girmeksizin, ülke gündemindeki önemli konularda katkısını nasıl ortaya koyabileceği sorunu olmuştur. Vakfımız, gerek ülke ölçeğinde, gerekse özel ilgi alanlarına giren konularda, örneğin önemli yıldönümlerinde ya da İstanbul üzerine gelişen tartışmalarda günlük politika kapsamında değerlendirilebilecek açıklamalar yapmaktan, kuruluş olarak bir tutum almaktan uzak durmuştur. Bu tutumla kendi işlevinin gereklerine, saygınlığını korumaya, hayli geniş bir yelpazeden oluşan üyelerine karşı olan sorumluluklarına özen göstermiştir. Ancak, bu sorumluluklarla ülke gündeminde yer alan temel konularda işlevinin gereği olan çalışmalar yapmayı ve ürünleriyle güncel tartışmalara müdahalelerde bulunmayı birleştirebilmek gerekmektedir."

Yönetim kurulu raporu güncel müdahale örnekleri olarak Tarih Eğitimi ve Ders Kitapları Sempozyumu ile "Tarihte Öteki" sorununu ele alan II. Uluslararası Tarih Kongresi'ni ve İstanbul'un fethi konusunda Toplumsal Tarih dergisinin hazırladığı özel dosyayı değerlendirdikten sonra Cumhuriyet'in 75. yılı kutlamaları konusunda şu öneriyi ortaya atıyordu:

"Son bir örnek olarak, üç yıl sonra kutlanacak olan Cumhuriyetin 75. yılını ele alabiliriz. Bu yıldönümünü, artık iyice yakınlaştıkça, içi boş, basmakalıp propagandaya yönelik 'kutlama'larına tepki göstereceğimiz 'üç yıl ötedeki bir olay' olarak ele almak yerine, hemen yapmaya başlayabileceğimiz şeyler var. Şimdiden, 75. yılı, bir dönemin, Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkisi, dünya ve bölge ile bağlantıları kapsamında, bir dizi çalışma ile inceleneceği heyecan verici bir araştırma ve tartışma konusu olarak ele almamız, olanaklıdır.

...

Kısaca, yönetim kurulu olarak, Tarih Vakfı bakımından, günlük politikadan uzak durmakla, vakıf içindeki ve çevresindeki çok sayıda aydının ente-

Tarih Vakfı II. Olağan Genel Kurulu'ndan bir görünüm.

lektüel heyecan ve üretim kapasitelerini güncel sorunlar çevresinde somut müdahaleler için harekete geçirmenin, yan yana gerçekleştirilebilir hedefler olduğu kanısındayız. Genel kurulda bu konunun tartışılıp, gelecek dönem için yol gösterici öneriler geliştirilmesini diliyoruz."

Bayağılaştırmadan Popülerleştirmek ve Gençleri Kazanmak

Yönetim Kurulu raporunun bu bölümünde Tarih Vakfı'nın çalışmaları sırasında karşılaştığı ilk sınırın parasal kaynaklar olduğu belirtildikten sonra şöyle devam ediliyordu:

"İkinci sınır, ülkemizde kitle iletişim araçlarına büyük ölçüde egemen olan, popülerleştirmenin ancak 'bayağılaştırma' ile olanaklı olduğu anlayışıyla başa çıkmaktaki güçlüklerimiz ve yorgunluğumuzdur. Araştırma sonuçlarının ve genel olarak tarihsel bilginin, bilimsel içeriklerinden boşaltılarak, akılcılıktan uzak bir yaklaşımla yaygınlaştırılması, neredeyse kurala dönüşmüştür. Vakfın entelektüel üretimi, içeriğini koruyarak kalabalıklara ulaşmak için zor bir kavga vermektedir. Karşı karşıya bulunduğumuz engeller hayli büyük, son yıllarda yaratılan alışkanlıklar hayli yaygındır.

...

"Bayağılaştırmadan popülerleştirmede en önemli hedef kitlesi kelimenin en geniş anlamında gençlerdir. Dünyamızın ve ülkemizin son yıllarda artan ölçüde içine girdiği şiddet, kin ve gerilim eğiliminin göğüslenmesinde tarih araştırmalarına, yayınlarına, etkinliklerine düşen görev büyüktür. Çocuklar için tarih kitapçıkları hazırlanması projesinin uygulamaya konulmaya başlanmasından, üniversitelerde öğretim yılı başında tanıtım toplantıları düzenlenmesine ya da yetenekli gençlere tarih eğitimi için destek bursları verilmesine kadar uzanan bir dizi iş, yaratıcılarını, yardımcılarını beklemektedir. Genel kurulun bu alandaki zorlukları hafifletecek öneriler ortaya koymasını diliyoruz. Maddi kaynak yaratma alanında, hiç yoksa, tüm Avrupa ülkelerinde yürütülen bir çalışmanın parçası olarak geçen aylarda tamamlanan Liseli Gençler Tarih Bilinci Anketi'nin sonuçlarının bir uzman grubunca ortaya konulması projesini besleyebilecek potansiyel kaynakların belirtileceğini umuyoruz.

Ne Dernekleşmek, Ne Şirketleşmek: Çokyönlülüğü sürdürmek

Tarih Vakfı'nı kurup bugüne getirirken temel bir tercih yaptık: Yalnızca bir düşünsel platform olmayı da, kültür alanında çalışma yürüten bir şirket olmayı da seçmedik. Bu alternatiflerin her ikisi de saygıdeğer ve yarar sağlayıcı kurumlaşma biçimleridir. Ancak bizler, bir başka biçimi denemek istedik. Vakıfların yalnızca büyük mal varlıklarına sahip kişi ya da kuruluşlarca kurulabileceğini iddia eden ve bunu mevzuata egemen kılmaya çalışan bir yaklaşıma inat, son dört buçuk yıldaki çalışmalarımızla böyle bir alternatifin kimsenin tekelinde olmadığını kanıtladık. Öte yandan, dönem dönem kendini belli eden dernekleşme eğilimlerine de uzak durduk ve başta yayınlar ve proje çalışmaları olmak üzere vakfın bazı birimlerinin aynı zamanda "kâr merkezi" olarak işlev görmesine çaba gösterdik. Vakıfla Vakıf Döner Sermaye İşletmesini birbirini tamamlayan bir bütün olarak geliştirmeye çalıştık.

Böyle bir yapılanmanın, kuşkusuz tek biçimi yoktur. Vakfın bazı birimlerinin hukuksal varlık olarak bünyeden tümüyle ayrı örgütlenmesi ve buralarda piyasa kurallarını esas alarak maksimum kâra ulaşılmaya çalışılması ve elde edilen kaynakların kütüphane, arşiv, bilimsel toplantı, müze çalışmalarının finansmanında kullanılması gerçekleştirilebilir bir alternatiftir. Özellikle yayın bölümümüz açısından böyle bir yönelişin zorunlu olduğunu düşünmek için ortada pek çok neden vardır.

"Tarih Vakfı'nın, kurum olarak, başarılı bir şirket

yöneticisi olmayı öğrenmesi zorunludur. Entelektüel üretim alanında bile iş verimliliğinin ve çalışma disiplininin düzeyi, sonucu büyük ölçüde belirlemektedir. Ne var ki, bu yönelişin tümüyle egemen olduğu birimlerde (ya da şirket yapılarında) bile, sermayedarın, yani vakfın kimliği kendini belirli sınırlar içinde hissettirmelidir. Bundan daha önemlisi, doğrudan doğruya vakfın kendisi, bir sivil toplum kuruluşu, bir aydın girişimi olmayı canlı tutan özelliklere sahip olmalıdır. Ancak bu yolla, ana bünye ile "kâr merkezleri" arasındaki gerilim, dinamizm getirici bir işlev görebilir; Tarih Vakfı, marjinalize olma ile piyasanın tozu dumanına karışıp işlevini yitirme tehlikelerinden uzak durabilir."

Yönetim kurulu raporu, Tarih Vakfı'nın en büyük ütopyası olan müze projesinin gerçekleşme yoluna girdiğini saptıyor. Bilindiği gibi Tarih Vakfı, 49 yıllığına kendisine kiralanan Darphane yapılarında İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi'nin kuruluşunu gerçekleştirecek. Haziran 1996'da müzenin bir ön adımı olan Habitat II sergilerinin açılışı bu mekânda gerçekleşecek. Müzenin açılışını kutlamak için daha 5 yıla ihtiyacımız var.

"Bir sivil toplum kuruluşunun, hele de bir aydın girişiminin kendi ayakları üzerinde durabilmesinin istisna olduğu koşullarda, büyük bir kültür merkezinin kuruluşuna girişmesinin yadırganması doğal sayılabilir. Bu yüzden proje her adımda açıklık, ikna ve birlikte çalışabilecek kişileri kazanmaya çabalama anlayışı ile sürdürülüyor. Tarih Vakfı'nın şimdiye kadarki çalışmalarının temelinde, günü gelmiş toplumsal ihtiyaçlar, giderek büyüyen ve her adımı bir sonrakini hazırlayan gerçekçi projeler vardır. İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi, doğrudan doğruya bu konuda yapılan özel hazırlıkların ve vakfın genel gelişmesinin bir ürünü olmasının yanı sıra, *İstanbul Dergisi*, *İstanbul Ansiklopedisi*, Habitat II Sergileri ile atılan adımların devamıdır."

Yönetim kurulu raporunun son bölümü ise "Üyelerin ve Destekçilerin Büyüyen Sorumluluğu" başlığını taşıyor ve üyelerimizin daha aktifleşmeleri için vakfın profesyonel kadrolarının yapabileceği katkıları saptamakta bize yardımcı olmalarını talep ediyordu.

Yönetim kurulu raporu üzerine görüşmeler yapılırken vakıf-üye ilişkileri konusunda söz alan Em. Amiral Fahri Çoker, vakfın aktif üyelerinin sayısının artırılması gerektiğini vurgulayarak, bu amaçla üyeden vakfa değil, vakıftan üyeye doğru bir iletişim kurulması gerektiğine işaret etti. Vakıf üyelerinin niteliklerini bildiğine göre, onlardan bu niteliklerine uygun taleplerde bulunmalıydı.

Gündemin 3. maddesinde Genel Sayman Özkan Taner mali raporu sundu. Denetim kurulu adına söz alan Şükrü Arslanyürek de kurul raporunu sunarak kayıtların gerçeğe uygun ve düzgün olduklarını belirti. Üyelerimizden İzzettin Silier 100 milyon lira ile işe başlayan bir vakfın yüz milyarla ifade edilen bir noktaya gelmesini sağlayan herkese bu büyük başarıları için teşekkür etti. Divan Başkanı Halil İnalcık da vakıf gelirlerinin % 50'sini yayın faaliyetinin sağladığının görüldüğünü, bu bölümde çalışan herkese yürekten teşekkürlerinin iletilmesini istedi. Genel sekreter ve genel müdür üyelerin sordukları soruları yanıtladılar. Orhan Silier vakfın 100 milyarı aşan bir iş hacmi bulunmasına rağmen, yılda 8 milyar lira getirisi olan menkul ya da gayrimenkul değerlere sahip olmaması nedeniyle kamuya yararlı vakıf statüsü kazanamadığını vurguladı.

Gündemin 4. maddesi İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi'ne ilişkindi. Vakıf Başkanı İlhan Tekeli genç kuşakların toplumsal yaşamın gelişmesine ilişkin bilgilerinin çok zayıf olduğunu, evlerinde kullandıkları koltuğun toplumsal yaşamımızda boy göstermesinin ne kadar yeni olduğunu bilmediklerini vurgulayarak Toplumsal Tarih Merkezi'nin genç kuşakları "kerevetten koltuğa geçişin tarihiyle tanıştıracağını" anlattı. İstanbul Müzesi ve Toplumsal Tarih Merkezi projesi gerçekten çok büyük bir projeydi. Ama bugün oldukça iyi bir noktaya gelinmişti. Müze mekânının belli olmasının uluslararası finans kaynaklarını harekete geçirmede birincil önemi vardı. Darphane yapıları kurmak istediğimiz müzenin konseptine uygun ve çok ilginç yapılardı. Yaptığımız temaslar gerekli finansmanın sağlanabileceği konusunda ümit vericiydi. Dünya, bugün devlet kuruluşlarından daha çok, güvenilir nitelikteki sivil toplum kuruluşlarına kaynak sağlama eğilimdeydi. Müze binalarının restorasyon projesi bir uluslararası yarışmaya sunulacaktı, olay böylece bir uluslararası nitelik kazanacak, kaynak bulmak daha kolaylaşacaktı. Tekeli son olarak Tarih Vakfı'nın bu yapılar nedeniyle maruz kaldığı eleştirilere değindi. Demokratik bir toplumda yaşıyorduk, eleştiri demokratik bir toplumun temel vasfıydı. Ama Tarih Vakfı bir proje geliştirmiş, projesini siyasi otoritelere sunmuş ve onları ikna etmişti. Başka sivil toplum kuruluşlarının izlemesi gereken yol da Tarih Vakfı'na karşı saygı sınırları-

nı aşan hücumlar yöneltmek değil, buydu. Gündemin bu maddesi tartışmalara geniş bir katılım sağladı. Halil İnalcık, Aydil Kurtkaya, Nurşin Asgari, toplantıya katılamadığı için düşüncelerini yazılı olarak ileten Nazan Ölçer, Ahmet Menteş, Ayda Arel, Doğan Kuban söz aldılar. İnalcık, Tarih Vakfı Yönetim Kurulu'nu müze konusundaki cesur atılımları ve alınan yol konusunda tebrik ederek gündemin seçimler maddesine geçti.

Vakıf ana tüzüğü gereğince her genel kurulda yönetim kurulu üyelerinin 1/3'ü yeniden seçiliyordu. Yenilenme sırası Hasan Karacal, Mete Tunçay ve Stefan Yerasimos'taydı. Yönetim kurulunun aralarında bu üyelerimizin de bulunduğu 9 kişilik aday listesi üyelere dağıtıldı. Yapılan kapalı oylama sonucunda Hasan Karacal, Mete Tunçay ve Stefan Yerasimos yeniden yönetim kuruluna seçildiler. Üyelerimizden Nurettin Sözen'in önerisi ile eski denetim kurulu yeniden göreve getirildi.

Gündemin son maddesi olan dilek ve temenniler bölümü fazla uzun sürmedi. Sabah açıklanan programa göre Topkapı Müzesi içindeki Konyalı Lokantası'nda öğle yemeği yenilenecek ve sonra da Darphane yapıları gezilecekti.

Yemek lezzetli, yağmurlu bir İstanbul gününün manzarası pek güzel, sohbetler ilgi çekiciydi. Evlerimize dağılmadan önceki son durağımız olan Darphane'de, moloz yığınlarından arındırılmış yapıların duvarlarında, burayı ilk kez gören üyelerin yankılanan hayret seslerini orada olmalı ve işitmeliydiniz.

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 1.000.000.- TL.
(yurtdışı) : 40 $US
6 SAYILIK CİLT (yurtiçi) : 1.400.000.- TL.
(yurtdışı) : 35$US
(1.06.1996 tarihine kadar geçerlidir. Yurtdışı normal posta için 1,5 $US, uçakla 4 $US alınır.)

Adı Soyadı: _____

Aboneliğe Başlangıç Sayısı: _____
Adres: _____

Posta Kodu: _____
Şehir: _____
Tel: _____

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu - hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: _____
Geçerlilik Tarihi: ____
Kart Sahibi:.....
İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH Dergisi Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI YÖNETİM KURULU

Tülin Aren, Korkut Boratav (Bşk. Yrd.),
Yiğit Gülöksüz, Hasan Karacal (Gen. Müd.),
Stefanos Yerasimos, Haldun Özen,
Orhan Silier (Gen. Sekr.),
Özkan Taner (Sayman), İlhan Tekeli (Bşk.),
Zafer Toprak (Bşk. Yrd.),
Mete Tunçay

ADRES VE TELEFON NUMARALARIMIZ

Vakıf Merkezi, Projeler ve Mali Koordinatörlük, Tanıtım ve Reklam
Nişantaşı, Vali Konağı C. Samsun Apt. No. 57 K. 2
80200 İstanbul
Tel: (0212) 233 21 61 - 233 21 66 - 233 21 70
Faks: (0212) 234 32 90

Bilgi-Belge Merkezi
Zindankapı Değirmen Sokak 15
34460 Eminönü-İstanbul
Tel: (0212) 513 52 35
Faks: (0212) 513 21 77

Yayınlar
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı,
Arabacılar Dairesi, 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34
Faks: (0212) 227 37 32

Ankara Temsilciliği
Büyükelçi Sokak 14/2 Küçükesat-Ankara
Tel ve Faks: (0312) 426 16 54

İzmir Temsilciliği (İrtibat)
Gül İnanç Tel: (0232) 420 85 63
Sabri Yetkin Tel: (0232) 420 48 82/330

POSTA ÇEKİ HESABIMIZ

Tarih Vakfı'na nakit para bağışlarınızı ve *İstanbul* dergisi abone bedelini ek masraf ödemeden 668341 numaralı posta çeki hesabımıza yatırabilirsiniz.

BANKA HESAP NUMARALARIMIZ

Vakıflar Bankası İstanbul Şubesi 2003924
İş Bankası Ayaspaşa Şubesi 250962

BOŞ VERİN!

Yaşadığımız kenti kasıp kavuran hava kirliliğine karşı bilinen en etkili çare, orman örtüsünü korumak ve çoğaltmak! Bunu bile bile, Türkiye'nin giderek çölleşmesine daha ne kadar boş vereceksiniz?

Biz Türkiye'nin doğal çevresini korumaya kararlıyız. Sizin de katılmanızı bekliyoruz.
Doğal Hayatı Koruma Derneği P.K. 18 Bebek 80810 İstanbul Tel: (212) 281 03 21 Faks: (212) 279 55 44

15. SAYI

İşte 15. sayı! *İstanbul* dergisinin üç yıl önce başlayan yayın macerası devam ediyor. *İstanbul* bir kent dergisi olarak İstanbul üzerine bilgi ve proje üretiyor. Kentin sorunlarına eğiliyor, çözümler öneriyor. Kentlilik bilincini, duyarlılığını örgütlemeye çalışıyor. İstanbul için yayımlanıyor, bu kente sahip çıkıyor. 15. sayının dosya başlığı "Beşiktaş: Dün, Bugün": Tarihi, sarayları, divan şiirine yansıyışı ve Beşiktaş Jimnastik Kulübü... Ayrıca Küreselleşme ve İstanbul, ilk kez yayımlanan Engürülü Apraham'ın İstanbul Fetihnamesi, Haliç Sularında Yolcu Vapurları...

İSTANBUL'UN BU SAYISINDAKİ İMZALAR

Nuri Akbayar
Metin And
Cem Atabeyoğlu
Afife Batur
Albrecht Berger
Bünyamin Çelebi
Bünyad Dinç
Güner Ener
Çelik Gülersoy
Erhan İşözen
Kadir Kır
Kevork Pamukciyan
Necdet Sakaoğlu
Nora Seni
Mualla Suner
Mustafa Sönmez
Kemal Tayfur
Eser Tutel
Ertan Uca
Tomris Uyar
İlke Ünkan

İSTANBUL DERGİSİ TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANMAKTADIR.
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulv. 80700 Beşiktaş - Tel: (212) 227 37 33

TOPLUMSAL TARİH

TEMMUZ-ARALIK 1995 / SAYI 19-24

4. CİLT DİZİNİ

A

Abalıoğlu, Y. N. 19/57
Abbas Halim Paşa 19/11, 16; 20/9
Abdal Musa 24/58
Abdullah Cevdet 20/15
Abdullah Paşa Bey 22/23
Abdulmuttalib 23/15
Abdurrahman Şeref 19/61
Abdülaziz 19/61; 20/11; 22/23
Alxdülaziz I 23/23
Abdülaziz II 23/24
Abdülhamid II 19/8, 9, 12, 18, 23, 27,57; 20/8, 11, 15, 18; 21/24, 25; 22/54, 55; 24/55
Abdülkerim Efendi 19/21
Abdülmecid 19/60
Abdülmecid, Halife 21/24
Abdülvahhab 23/23
Abdürreşid İbrahim 19/1, 6-28; 20/1, 6-23
"Abdürreşid İbrahim İslâmcı bir eylem adamı 19/7-12"
"Abdürreşid İbrahim'in bilinmeyen yılları 19/13-17"
"Abdürreşid İbrahim'in Âlem-i İslâm'ına göre 20. yüzyıl başı Uzakdoğusunda Osmanlı İmgesi 20/11-14"
"Abdürreşid İbrahim'in II. Meşrutiyet yılları: Tearüf-i Müslimin ve İslâm Dünyası dergileri 20/18-23"
Acton, L. 20/57
Adak heykeli 23/31
Adak levhası 23/33
Adanır, Fikret 21/14, 17, 19; 23/29
Afet İnan 23/58; 24/68
Afganistan Kulübü 19/19
Agâh Efendi 21/57-60
Agoston, G. 20/55; 21/19; 22/12-14
Ağaoğlu, Ahmed 19/10; 20/9
Ahmad, Feroz 19/54; 21/15,26; 22/56
Ahmed I 19/59
Ahmed III 21/41; 23/26-27
Ahmed Cevdet Paşa 20/50, 54
Ahmed Muhtar Bey 19/14-15
Ahmed Refik 19/61-62
Ahmed Vefik Paşa 19/8; 21/57; 22/23
Ahmed Yesevi 24/58
Ahmed Ziya Efendi 19/8
Ahriman 24/43, 47
AIDS 22/1, 34, 38
Aile kurgulaması 23/7
Aisopos 21/43
Akalın, Müslüm C. 21/1, 6, 11-12
AKAY 19/41
Akçura, Yusuf 19/10; 20/8
Aklın azatlığı 20/22
Aksan, V. 21/19; 22/13-14
Akşit, Belma 24/61
Akurgal, E. 23/33
Akyol, Yaşar 19/55-58
Alarod 24/48
Alboyacıyan, Arşak 23/46
Aleksandr III 20/11
Âlem-i İslâm 19/6
Aleviler 24/61-62
Alexander I 19/60
Alexander, J. 21/18
Alfabe değişikliği 24/4
Ali, Hz. 20/47
Ali bin Musa 23/13
Âli, Gelibolulu 24/58, 63
Ali Hüseyinzade 19/10-11, 13; 20/8
Ali İhsan Paşa 19/56
Âli Paşa 21/57
Ali Rıza Paşa 24/51
Ali Suavi 21/59
Ali Şükrü Bey 20/59
Alkinoos 24/37
Alleaume, G. 21/17
Alman bahriyesi 21/20
Alman işgali 24/7
Alman politikaları 24/12
Alman tarihsici okulu 23/6
Almanya'da mültecilik 24/8
Altar, C. M. 24/41
Altınay, A. Refik 19/61-62
Amerika'da zenginler üniversitesi 23/5
Anadolu Arkeolojisi 20/27
Anadolu pulları 22/41
Anadolu'da Konut Sergisi 23/70
Andriç, İvo 22/49
Anlatısal tarih 23/8
Annales Okulu 23/6-7
Antalya Ticaret Odası 19/1, 34
"Antalya'nın ticari durumuna ilişkin bir belge 19/33-38"
Antikçağ 24/36
Apicius 24/36, 39
Apollon 23/30
Apuleius 24/36
Arabacı Döbel 24/22
"Arabacı Döbel ve İstanbul (1832) 24/22-27"
Aralov 20/24
Arık, Oluş 20/48
"Arıkan, Zeki 20/1, 48-49"
Aries, P. 23/8
Aristarkhos 23/32
Aristides 23/31, 33-35
Aristofanes 24/36, 37
Arkeoloji ve arkeologlar 22/65
ARMH 21/6-7
Armstrong, H. 23/59
Arnavutluk 23/60
Arşın 20/51, 53
Arşivcilik 19/72; 23/65; 24/66
Artan, T. 21/17-18
Asdod'da veba 22/2
"Asgari, Nuşin 20/1, 27-34"
"Asklepios ve Asklepieion 23/30-35"
Asri Sinema 22/45-46
Asya-Gı-Kay 19/10, 23-24; 20/16
Asya Taburu 19/11; 20/9
Asya Tehlikede 19/28
Asyacı Kara Ejderler Cemiyeti 19/20
Asyacı propaganda 19/25
Asyacılar ve Müslüman yemini 19/23
Asya'da Batı hegemonyası 19/6
Âşıkpaşazâde 24/57
Aşkenaz 20/47
At canbazı 24/5
Ata-İnönü serisi 24/34
Atalarımız hep hasta mıydı 22/18
Ataöv, Türkkaya 21/1
Atatürk, M. K. 19/11, 16, 21, 26-27, 39, 53-54; 20/10, 24-26, 45, 58, 60, 61; 21/6-7, 11, 45; 22/54, 56, 57; 23/57-60; 24/41-44, 47, 57-59
"Atatürk portreli posta pullarımız 24/32-35"
Atatürk serisi pulları 24/32-33
Ataullah Efendi 20/12-13
Athenaios 24/36
Atlı tramvay 24/28
Atmeydanı 24/24
Atöyeler, atölyemsi kongreler ve son düzenleme 21/15
Attaleia 19/33
Attalos II 19/33
Aubrun, M. 21/32
Aurelius, M. 23/31
AÜT 22/12
Avanzade Mehmed Süleyman 23/63-64
Avnullah el-Kazımi 19/55
AVP 20/24
Avukatın reklamı 23/5
Ayaktakımı 22/4
Ayan, Dursun 23/56
"Ayanlık ve kültürel miras 20/48-49"
Ayaz İshaki 19/26
Aydelotte, W. A. 23/8
Aydınlatma 20/22
Ayıngacılar 20/4
Ayverdi, E. H. 23/38

Ayyıldız serisi pulları 22/39-40
Azaryan Efendi 22/47
Aziz Fransis 24/57

B
Babıâli 24/26
Babıâli baştercümanı 21/40
Babıâli tercümanı 21/37-38
Bab-ı Meşihat 20/20, 22
Babinger 19/62-63
Babür 23/14
Baechler 22/13
Baer, G. 21/15
Bağdat Paktı 22/56
Bahçe Tiyatrosu 22/43
Balfour Deklarasyonu 24/12
"Bali, Rifat N. 21/1, 48-53"
Balkan Savaşı 20/20; 24/48-50
Balo 23/42
Barak Baba 24/59
Barbaros 19/33-34
Barbarossa Harekâtı 24/12
Barkan, Ö. L. 21/13
Barkey, K. 22/15
Baron de Tott 22/13
Barraclough 23/6
Basmacılar Hareketi 20/9
"Başarır, Başar 21/1, 6-12"
Baştercüman 21/37
Batı hegemonyası 19/6
Batı mucizesi 22/13
Batı Trakya 23/61
Batılılaşmacı oligarklar 22/54
Batılılaştırma 22/54
Baudouin I 19/30
Bayezıd II 19/60
Bayramda Maraş
Beard, C. 20/57
Becker, A. 21/33
Becker, C. 20/57
"Bedevilikten Vehhabi-Suudi İmparatorluğu'na 23/23-25"
Bejel 22/27, 29
Beldiceanu 19/62
Belge, M. 22/15
Belgrad Antlaşması 24/17
Beliği, Bursalı 24/58
Benedictus XV 19/64
Benningsen, A. 21/15
Beratlı tercüman 21/38
Bereketullah 19/23
Bergama Asklepicionu 23/30
Berksoy, S. 23/38; 24/41-43
"Berktay, Halil 21/1, 13-19; 22/1, 12-17; 23/1, 29"
Beslenmenin tarihçesi 24/36-40
Beseriye Tekkesi 19/8
Beyanü'l-Hak 20/8, 15, 18
Beyaz Kamelya 20/5
Beykoz 24/27
"Beyoğlu'nun eski sinemaları I 22/42-48; 23/36-42"
Bilgi Belge Merkezi 24/65
Bin üçyüz Senelik Nazar 19/10
1940 yılında İkinci Grup üyelerinin hâlâ izlendiğine ilişkin bir belge 20/64
1973 Seminerinden 1977 Kongresine 21/13
"Bir İstanbul Armağanı 24/52-54"
Bir panelden ne çıkar? 22/12
Bira fabrikası 24/5
"Birinci, Ali 19/1, 54-56; 22/1; 22/60"
1. Ayyıldız serisi 22/39
I. Dünya Savaşı 19/18, 20-21, 25, 31, 61,62, 64; 20/9, 22, 23, 64; 21/64; 22/45, 54, 64; 23/25, 59, 64; 24/6, 60, 64
Birinci Edirne Vakası 23/26
1. İktisat Kongresi 22/39
Birinci Meclis 20/56, 58
Blaisdel, D. 21/16-17
Blanchard, Mgr. 21/35
Bloch, Marc 23/6
Bloch, W. 21/1
Boccaccio 22/18, 34
Bonaparte, N. 22/49
Bonelli, L. 19/61
Boratav, K. 21/13
Bosna 23/59-60
Boswell, J. 22/17
Boşanma 22/5
Bouillon 21/2
Bouvat, Lucien 20/14
Boxer ayaklanmaları 21/20
Boyner, Cem 24/62
Bögü Kağan 23/13
Braudel 21/13; 22/12
Brennan, T. 19/23
"Britanik majestelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsoloslukları: 1856 22/49-54"
Brockelmann 19/61
Brundage, J. 21/33
Buddha 23/10
Budiyenni 20/25
Budizm 23/9
Buğra, Ayşe 24/62
Bulaşıcılık 22/30
Bull, M. 21/34
Buluşlar 22/5
Burckhardt 23/23
Burçlar 20/2
Bürokraside iç çekişmeler 24/4
Büyük Asya Cemiyeti 20/16
Büyük Balo 23/42
Büyük İskender 20/43
Büyük Zafer 19/1

C
Cambaz 24/5
Camus, A. 22/18, 22
Canetti, E. 20/42
Canning, S. 22/50
Cardini, F. 21/34
Carlayle 19/13
Carr, E. H. 20/57
Cassini, D. 23/26
Casusluk 22/61
Casusluk araştırması 19/23
Caro 24/36
Cavalli, M.di 21/38
Cavid Bey 19/27; 22/61
CDC 22/37
Cebesoy, A. F. 23/58
Cedid hareketi 19/9-10; 20/18, 22
Celâl Nuri 23/18
Cemal Paşa 19/29-30
Cemaleddin Afgani 19/7, 9
Cenova serisi 21/45-46
CENTO 22/56
Cevheri, N. 21/12
Cevheri, Ömer 21/10
Cezar, Y. 21/18
Charbonnier, P. 21/32
Charles VIII 22/26
Chauliac, G. de 22/34
Chayle, A. du 21/49
CHF 21/1
Chmielowska, D. 21/16-17
CHP 20/60; 21/12; 22/54; 24/61
Churchill, W. 21/59
CIEPO 21/15
Cicero 21/38
Cilt hırsızlığı 20/4
Cinayet 20/5; 24/5
Cinayet Mahkemesi ilâmı 22/61
Cinema Ottoman 23/42
Cipolla, C. M. 22/22
Clair, W. St. 23/59
Clapham 23/7
Clermont Konsili 21/30
Cohen, Irwin 22/27
Collingwood, G. 20/57
Columella 24/36
Colwell, R. 22/36
Constable, G. 21/33-34
Copeaux, E. 22/16
Cortez, H. 22/20
Cowdrey, H. E. J. 21/33
Croissant Tiyatrosu 22/43
Croix 19/59
Cudi Osman 19/11
Cuma hutbeleri 20/22
Cumhuriyet bayramı 22/6
"Cumhuriyet döneminin ilk lirik sahne eseri Özsoy Operası 24/41-47"
Cülus-ı Hümayun 21/4

Ç
Çadırcı, M. 21/15
Çakmak, F. 22/57
Çalışma kampları 24/8
Çapkın 20/5
Çarşı arşını 20/51-52
Çeka 20/24
Çelik kasa 20/5
Çepni 24/48
Çerkes Ethem 20/25
Çetinkaya, Ali 19/56
Çeyrekoğlu, H. 22/47
"Çıpa, H. Erdem 22/1, 17-22"
Çiçerin 20/24-26
Çin havadisi 22/4
Çin-Japon Savaşı 19/19
Çolpan Yıldızı 19/9-10; 20/7
"Çoruhlu, Yaşar 23/1, 9-17"

D
Dagron, G. 21/34
Dahhak 24/41
"Danacıoğlu, Esra 24/1, 11-15"
Darphane 21/65
Darülaceze Tarihi 23/68
David, G. 21/17
Davis, E. J. 22/24
Davis, N. Z. 22/17
Davison, R. 21/15
Deccal 21/48
"Demirel, Ahmet 19/1; 20/56-64; 22/63-64"
Demirel, S. 22/57, 58; 24/62
Demirhan, P. 20/15
Demiri 23/4
Deniz Kazası 19/5
Denizaşırı ticaret 21/20
Denktaş, R. 20/45
Deny, Jean 19/61
Derby, Lord 22/49

DNKK 19/18-19
"Deringil, Selim 19/25, 27; 20/55; 21/18"
Dersaadet Tramvay Şirketi 24/28, 30
Ders kitapları 20/44
Dersler 21/40
d'Estaing 21/32, 35
Devletleşme süreci 20/34
Diaspora 20/46
"Dil oğlanları 21/37-43"
Dil Oğlanları Okulunun kuruluşu 21/37
Dinler Kongresi 20/15
Dionisos 24/38
Dirhem 20/51-53
Divitçioğlu, S. 22/13
Doğramacı, E. 21/14-15
Doğrul, Fevziye 19/13-14
Doğu 23/51
Doğu Dilleri 23/52
Doğu Enstitüsü 23/51-52
Doğu Öğretim Okulu 23/51
Doğu Sorunu 22/55
Dominikenler 24/63
Dood, C.H. 23/61-62
Dormen Tiyatrosu 23/36, 38
Dower, John W. 19/6
Döbel, E. C. 24/22
Döbel ve İstanbul 24/22
Dördüncü İklim 22/23
DP 22/54-56, 58; 24/62
"Dr. Lütfi'ye dair 22/60-62"
Dragoman 21/37
DSP 22/58
Dua kitabı 23/2
Duby 22/17
Duby, G. 21/34
Dumont, Paul 21/15; 24/56
Düyun-ı Umumiye 22/62
Düzmece bir kitap örneği 21/48

E

Eberhard 23/9
Ebola 22/1, 17, 30, 33
Ebrehe 23/15
Ebu Elvan 24/58
Ebu'l-Ferec 22/23
Ebu'l-Vefa, Şeyh 24/57
Ecevit, Bülent 22/56, 58
Eco, U. 20/46
Edebi çeviriler 21/42
Ege Korsanı 23/26, 27
Egeli, M. H. 23/38; 24/41, 43
Ekonomipolitik ilmi 21/60
Elçi 21/37, 41
"Eldem, Ethem 23/1, 43, 45"
Eldem, H. Edhem 19/61
"Eleştiriye yanıt 22/63-64"
Elhamra Sineması 23/38
el-Hidaye 19/27
Eliava, Ş. 20/25
Elişleri 22/4
Elon, A. 20/44
Elton, G. R. 23/8
Emanuel Karasu 23/1
"Emanuel Karasu biyografisine bir başlangıç 21/24-29"
"Emanuel Karasu biyografisine bir devam(?) 23/43-45"
Emin Vafi Korusu 19/30
Emine Semiye 20/1, 50, 53-54
Emperyalizmin çiftliği 20/15
"Emre, Gültekin 19/31; 24/1, 52-54"
Engerman, S. L. 23/7
"Engin, İsmail 24/48-50"
Enver Paşa 19/11, 14; 20/8, 23, 25-26; 21/25; 22/55
Erdem, H. 22/16
Ergenç, Ö. 21/14-15
Ergin, O. Nuri 19/62
Ermeni mezalimi 23/59
Ermeni tehciri 22/55
Ermeniler 23/59-60; 24/64
"Ersan, Yüksel 24/1, 59"
Erses, N. 22/46; 23/37
"Ersoy, Tolga 22/17, 26-29"
Ertürk, H. 20/24
"Esenbel, Selçuk 19/1, 6, 12, 18-27; 20/6"
"Esin Ufuk 20/1, 27, 29-31, 33, 35"
Eşref Edip 20/8; 20/18
Etkinlikler 21/39
et-Tilmiz 19/9
Evliya Çelebi 21/17; 22/14; 23/29; 24/58
Evren, K. 22/57

F

Faik Nüzhet 24/56
Fargue, P. 21/17
Farklı kavramlar 20/31
Faroqhi, S. 20/55; 21/17-18; 22/14, 17
Fatma Aliye 20/50, 54
Faysal 23/24-25
Fazl bin Karin 19/33
Fazlı Bey, Mısırlı 19/23
Fazlı Necip 24/56
Fehim Paşa 23/40
Fekete, L. 19/58, 62-63
Felek 24/46
Fentress, J. 22/16
Feodorovna, E. 21/48-49
Ferah Tiyatrosu 24/51
Feridun 24/41-46
Feridun Bey 19/56
Ferit Paşa, Damat 21/26; 23/58
Ferman 24/10
Fersan Adası 21/21
Fesin tarihi 24/63
Fevziye Hanım'a mektup 19/27
Feyzullah Efendi, Şeyhülislâm 23/26
Fil figürleri 23/9
Filmer, Cemil 22/47; 23/40
Fil-tanrı 23/12-13
Findley, C. 21/15
Finkel, Caroline 20/55; 22/14
Firdevsi 23/13
Fishlow, A. 23/7
Fitzmaurice, G. H. 21/28, 23/44
Flaman Çiçeği 22/28
Flori, J. 21/34
"Floud, Roderick 23/6-8"
Fogel, R. W. 23/7-8
Fonton, Charles 21/42-43
Ford, H. 20/42
"Fotoğraflarla Maraş'ta Cumhuriyetin 10. yılı kutlama törenleri 22/6-11"
Foucault, M. 22/18
Fracastoro, G. 22/21, 27-28
Fransız Çiçeği 22628
Fransız Tiyatrosu 23/36, 38
Fransiskenler 24/63
Fray, J. L. 21/32
Freely, J. 23/33
Fresko 23/14, 17
Freud 19/52
Fuad Paşa 21/57
FTT 22/12

G

Galanti, Avram 20/39
Galata 24/26
Galenos 22/21, 34; 23/32
Galiyev 19/14-17
Galland, A. 21/40-41
Garip bir ticaret maddesi 19/5
Gark 19/5
Garrett, L. 22/30-32, 35-37
Gaspıralı İsmail 19/8-10, 12
Gave 24/41
Gazali, Bursalı 24/58
Gazete pulları 19/4
Geç Meiji dönemi Japonları 19/18
Geçmiş 20/42
Gelişme dönemi 19/58, 62
Gellner, E. 22/13
Gencer, Leyla 22/47
Genç, M. 21/14, 18
"Genç Türkler, Milli Mücadele, Kemalizm, Türk Devrimi ve İslâm Dünyası 19/53-54"
Georgeon, François 19/53; 20/10-11
Gerber, H. 21/18
Gerelyes, I. 21/17
Geyikli Baba 24/1, 57
Giyaseddin Keyhüsrev 19/23
Ginzburg, C. 21/18; 22/17
"Girit ve bir roman 21/54-56"
Goff, J. de 22/17
Goltz Paşa 19/30
Göç Tarihi Sergisi 19/66; 21/70
Gökalp, İskender 19/53
Gökay, Bülent 20/1, 24-26
Gökbilgin, T. 19/63
Gönen, Y. S. 22/58; 23/62; 24/1, 64
Göyünç, N. 21/14, 17
Grand Orient locası 21/25; 24/56
Graves, P. 21/49
"Greko-Romen usulde beslenmenin tarihçesi 24/36-40"
Grimm Kardeşler 24/43
Guaiac 22/29
Guboğlu, M. 19/63
Guruş 20/51, 53
"Güçlü, Muhammet 19/1, 35-38"
Gülersoy, Çelik 23/46
Gündelik tarih 23/8
Güneri, S. N. 20/58
Güneş, İ. 20/56
Günlük hayat 20/34
"Günümüzün yüz yıl kadar öncesinde Alman bahriyesi ve denizaşırı ticareti 21/20-23"
Gürses, Reşide 23/56
"Güvenç, Bozkurt 19/52; 22/15"

H

Habil Adem 19/1
"Habil Adem Pelister hakkında 19/54-56"
"Habil Adem'e dair bazı notlar 19/56-58"
Habitat II 19/65; 21/65, 71; 24/68
Hacettepe 1977'den Heidelberg 1995'e 21/15
Hacı Bektaş-ı Veli 24/59
Hacı Mustafa Efendi 21/7-9
Hacı Seferi çağrısı 21/30
Hacı Seferleri 21/1

Hadrianus 23/31-32
Hagana 24/13
Halacoğlu, Y. 21/17
Halaskârân Hareketi 19/54
Haldon, J. 20/55; 21/16; 22/14; 23/29
Hale, W. 22/57
Halil Edhem Bey 19/61
Halim Sabit 19/11, 13 20/9
Halk Fırkası 19/56; 21/6-7
Halka gitmek 20/21
Hall, J. 22/12
Hallacyan Hanı 19/4
Hamilton 20/64
Hammer 19/59
Hann, Chris 24/61
Hanotaux 19/28
Hapishane Esrarı 19/8
Harf İnkılabı 20/21; 24/32
Hariciye 19/5; 22/5; 23/5
Harington, S. C. 23/59
Harita 20/28; 21/31
Harp malûlleri 22/9
Harris, G. 20/24
Hatay Cumhuriyeti 23/61
Hatif Dehri 19/55
Havadis-i müteferrika 24/4
Havza görüşmesi 20/24
Hayal tiyatrosu 24/5
Hayderiler 24/63
Hazırlık dönemi 19/58
Hearn, L. 19/22
"Heidelberg Kongresi Kroniği üzerine 23/29"
Hekim süsü 24/4
Helm, J. 22/34
"Helmut ve Otto Vogt İstanbul'da 19/29-30"
Henri IV 19/59
Henry VIII 22/28
"Herkül Millas'ın Türk Kimliği eleştirisi üstüne 19/52"
Hermippos 24/38
Hershlag, Z. 21/15
Herzog, C. 21/16
Hesiodos 24/37
Heyet-i İlmiye 19/11
Hesse, H. 22/18
Heywood, C. 21/15; 22/12, 14
Hıfzıssıhha 19/4
Hırsızlık 19/4; 20/4
HIV 22/33-36
Higieia 23/31, 35
Hikmet Nâzım Bey 23/40
Hilafet 19/53
Hilafetin kaldırılması 19/53
Hill, C. 22/12; 23/6
Hilmi, Hüseyin 24/51
Hippokrat 22/21
Hitler 20/44
Hitzel, F. 21/1, 37-43
"Hobsbawm, Eric 20/1, 41-44; 22/12, 15; 23/6"
Hoca Sadeddin 24/58
Holbrook, V. 22/15
Holokaust 20/44
Homeros 23/30; 24/37
Horatius 24/39
Horton, Richard 22/17, 19, 30-38
Hoşgörüsüzlük 20/43
Hülasa-i İlm-i Hisab 20/50
Hürriyet ve İtilaf 19/11; 22/61-62
Hüseyin Dâniş 23/19
Hütteroth, W. 21/15

I
Imber, C. 21/17
Islah ve tebdil-i huruf 24/4
Issawi, C. 21/15
Işık, Esat 24/51
Itzkowitz, N. 23/60-61

İ
İbn Haldun 23/28
İbn Teymiye 23/23
İbnülhakkı Mehmed Tahir 23/63
İbnü'l-Kâtib 22/22
İbrahim Müteferrika 21/17
İbrahim Paşa, Damad 23/26
İbrahim'in Âlem-i İslâm'ında İslâm Dünyası ve Japonya 19/21
İctihad 20/21
İhtar 21/4
İhtira 20/5
İkdam'dan seçmeler 19/4-5; 20/4-5; 21/4-5; 22/4-5; 23/4-5; 24/4-5
"İki Kongre'den notlar I-II Heidelberg'in önü-arkası. Özgül tarihler ve evrensel dil sorunu 21/13-19; 22/12-16"
2. Ayyıldız serisi 22/39
II. Dünya Savaşı 19/6, 12, 17-19, 21, 22, 25; 23/57
"II. Dünya Savaşı'nda bir Yahudi gemisinin Silivri'de karaya vurup parçalanışının acıklı öyküsü 20/38-40"
İkinci Grup 20/56, 58-64
II. Meşrutiyet 19/54; 20/18-19, 23
İktisat Tarihi 21/13
İktisat Tarihinin Türkiye Serüveni 21/13
İlanlar 20/5; 23/5; 24/5
İleri, R. N. 20/26
"İlk kadın yıllığı Nevsal-i Nisvan 23/63-64"
İlkin, S. 21/14, 18
İlmiye Kulübü 19/11
İlter, Nail 20/40
İmam Kurbanali 19/16
İnalcık, Halil 19/63, 65; 20/55; 21/13, 15-17, 19; 22/12-13, 15, 17, 60
İnan, H. 21/18; 22/12, 15
İnayet Kantakuz 24/6
İnce, R. Ş. 20/59
İndra 23/9
İngiliz politikaları 24/12
İnönü, İsmet 19/57; 21/7; 22/54, 61; 24/34
İnönü serisi pullar 24/34
İnsan Hakları Sergisi 24/67
İnsan nedir 23/5
Ioannau, M. 23/27
İpekçi, A. 20/45
İran İslamı 24/63
İran Şahı 24/41-42, 46
İslam Dünyası 19/11, 53-54
"İslam dünyasında Japonya imgesi: Abdürreşid İbrahim ve Geç Meiji Dönemi Japonları 19/18-27"
İslâm misyoneri 19/1
İslâm Protestanlığı 20/22
İsmail Kemal Vlora 21/61
İstanbul 24/22-27
İstanbul Armağanı 24/52
İstanbul işgal kuvvetleri 20/24
İstanbul Müzesi 22/66
İstanbul Sergisi 22/67
İstanbul Opereti 23/38-39
İstanbul Tiyatrosu 23/39
İstanbul'da ikamet 21/39
İstiklal Harbi 19/57
İşgal kuvvetleri 20/24
İtalyan işgali 19/1
İttifak hareketi 19/10
İttihad-ı İslâm 19/11; 20/18
İttihad-ı Şark 19/10; 20/20
İttihat ve Terakki 19/11, 53-54; 20/18-19, 22; 22/54
İyi Komşuluk Okulu 18/19
İzmir Konsolosu 21/41
İzmirli İsmail Hakkı 19/8

J
Jacob, Georg 19/61-62
Jean Pol II 21/35
Jansen, Marius 19/19
Japon istihbaratı 19/1
Japon Modeli 20/10
Japon-Türk Kulübü 19/19
Japon Yurttaşlar 19/24
"Japonların İslâm dünyasındaki yayılmacı siyaseti ve Abdürreşid İbrahim 20/15-17"
Japonya Asyacılığı 19/6
Japonya imgesi 19/18
Japonya'da İslâm 19/6, 9-10, 16, 18-28
Japonya'nın İslâm dünyasına yönelik Asyacı siyasetinin politik arka planı 19/18
Jataka hikayeleri 23/10-11
Jewish Agency 24/13-14
Jones, E. 22/12
Jön Türk Devrimi 19/20-21, 23; 20/11-12, 15; 22/54; 24/60
Jüstinyen Salgını 22/32

K
Kabasakal Mehmed Paşa 23/45
Kabartma 23/11
"Kabbalanın mistik dünyasında kısa bir yolculuk 20/46-47"
Kaçakçılar 20/4
Kadı Reşid 19/9; 20/6
Kadın mektupları 24/5
Kadınların boyu 22/5
Kadriye Hüseyin 19/57
Kadro hareketi 22/55
Kafadar, C. 22/15, 17
Kafadar, G. N. 22/15
Kaiser, H. 21/18
Kalenderiler 24/63
Kalite kontrolü olmayışının bir kısım sonuçları 21/16
Kalkınmanın tahribatı 20/30
Kanal Seferi 19/30
Kantakuz Ailesi 24/6
Kantakuzenler 24/7
Kapancılar 24/55, 56
Kaplan, Rasih 19/56
Kara Ejderler 19/1, 10, 12, 18-20, 24-25; 20/16
Kara, İsmail 19/12
Karabekir, Kâzım 22/60
"Karaca, Niyazi 24/1, 51-52"
Karagöz 24/5
Karahisarî 19/2
Karakaşlar 24/55, 56
Karaman, S. S. 21/50, 53
Karamanlis, K. 22/56
Karamustafa, Ahmet 24/63
Karaosmanoğlu, Y. K. 22/55; 23/57

Karaosmanoğulları 20/48-49
Kara Ölüm 22/20, 26, 34
Karasu Elendi 21/1
Karayim Yahudileri 24/7
Karaylar 23/59
Karpat, Kemal 21/15, 17-19; 22/16
Kastilya Hastalığı 22/28
Kataloglar 19/58-59
Kâtip Çelebi 24/58
Katsonis, L. 23/26-27
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 23/24, 60
Kaya, Hayrettin 19/6, 27
Kazanlı İshak 19/8
Kazı ve arkeometri bütünlüğü 20/29
Kazılar Sempozyumu 20/1
"Kazılar Sempozyumundan yola çıkarak Anadolu Arkeolojisine toplu bakış 20/27-36"
Kedar, B. 21/34
Kelile ve Dimne 23/15
Kemalizm 19/53-54
Kent dokuları 20/34
"Keşif ve salgın: Sifilis'in köken ve isim tartışması 22/26-29"
Keyder, Çağlar 22/15, 16; 24/60 61
Keynes 23/7
Kıbrıs meselesi 23/61-62
Kılıç Ali 19/27; 20/10
Kılıçarslan I 21/30
Kırım Hanlığı 24/7
Kırım Savaşı 22/29
Kırımlı soylular 24/6
Kısakürek, N. F. 19/56, 58
Kızıl Hintliler 22/5
"Kızıltan, Mübeccel 20/1, 50-54"
Kilisede hırsızlık 19/4
Kimlik bulma 20/44
Kinglake, A. W. 22/24
Kitabiyat 19/53; 22/55; 23/57; 24/60
Kitromilides, P. 22/15
KKTC 23/61-62
Klerides, G. 23/62
"Kocabaşoğlu, Uygur 22/1, 49-54"
Koch, R. 22/21
"Koçak, Cemil 19/53-54; 20/64; 21/12"
Kolcular 20/4
Koleksiyoncunun Dağarcığından 20/37
Kolera 22/21
Kolera Madalyası 22/23
Kollokyum 21/30
Kolomb, K. 22/26-27
Komintern raporu 20/24, 26
Komnenos, A. 21/32
Kompartımanlaşmış bilgi dağarcıklarını yeniden işleme zahmeti 22/14
Komünist avı 20/24
Komünist propaganda 20/26
Konferanslardan akılda kalanlar 21/17
Konsolosluklar 22/49
Koronis 23/30
Kortepeter, M. 21/17
Korutürk, F. 22/57
Kossuth, Louis 24/16, 18
Kousser, J. M. 23/8
"Koyukan, Hamide 24/1, 6-10"
"Kozanoğlu, Cemal 20/1, 38-40; 24/1, 11"
"Kozanoğlu, Kemal 19/29-30; 23/1, 30-35; 24/1, 36-40"
Köktenci tarih 23/7
Könbach, Marcus 24/1, 57-59
Köprülü, Fuat 19/11, 13; 20/9; 21/36; 23/29; 24/63
Köseoğlu, S. 20/61-62
Köymen, M. A. 21/36
Kraelitz, F. 19/58, 61-62
Kruşevan, P. A. 21/48
Kulak Sürgünü 24/6
Kunduracı reklamı 23/5
Kunt, M. 22/16
Kuran, E. 20/49
Kurtarıcı Mesih 20/47
Kurtarma kazıları 20/30
Kuruç, B. 21/13
Kurumsal çerçevenin hazırlanması 21/38
Kutsal ağaç 24/57-59
Kutsal beyaz fil 23/9
Kutsal Çınar 23/35
Kutsal Kaynak 23/35
Kutsal Topraklar 21/2, 30, 32
"Kuyaş, Salih M. 21/1, 44-46; 22/39-41; 24/1, 32-35"
Kuyucak, H. A. 21/16
Kuyulu, İnci 20/48-49
Kuzgun, Şaban 23/59
Kuznetsov 23/7
Küçük Kaynarca Antlaşması 24/17
Kültürcü bağlamda post-post-Oryantalizm 22/12
Küpelioğlu, A. A. 20/63
Kür, İsmet 19/55
Kürdistan 22/58
"Küresel tehdit Bulaşıcılık 22/30-38"
Kürtler 22/56, 58; 23/58; 24/64
Kütükoğlu, M. 19/63

L

Ladurie, L. R. 22/17; 23/8
La Fontaine 21/43
Lale Sineması 22/47
Lambelin, R. 21/49-50
Lane, F. 22/12-13
Lappé, Marc 22/38
Latifi 19/48
Latka, J. S. 24/1
Lauranson-Rozas, C. 21/32
Lawrence 19/18
Lawrence, T. E. 23/59
Lazistan 24/61
Lea, Homer 19/6
Legrand, E. 23/27
Leh mülteciler 24/16
Leiser, Gary 24/63
Lenin 19/15
Levant Company 22/49
Lewis, B. 21/15, 18; 22/15
Levy, A. 24/1
Libretto 24/44
Limantepe 20/34
Livatacı tecavüzcüler 23/4
Livaü'l-Hamd 19/9
Lloyd, George 19/64; 23/58-59
Lloyd Kumpanyası 22/51
Louis XIV 21/38
Louis XV 22/28
Louis-le-Grand Koleji 21/38
Lozan Antlaşması 23/59
Lozan Konferansı 19/16
Lucullus 24/39
Lumiere Kardeşler 22/42
Luria, Isac 20/47
Lütfi, Dr. 22/1, 60-62
Lykenler 24/48

M

Macar mülteciler 24/16
Macedonia Risorta 21/24, 28; 23/44
Mac Farlane, A. 23/8
Macfie, A. L. 23/57-58
Maden arama 21/5
Mahmud II 20/48, 60
Maier, R. 22/15
Majer, H. G. 21/15
Makale-i Mahsusa 23/5
Makedonya 20/43
Makedonya Risorta 24/56
Makroparatizm 22/19
Mal de Naples 22/27-28
Mal Francese 22/27
Maleckova, J. 22/16
"Mango, Andrew 22/1, 54-58; 23/1, 57-62; 24/1, 60-64"
Mann, J. 22/36
Mann, M. 22/12
Mantran, R. 21/15, 34
Maraş'ta Cumhuriyet Bayramı 22/6-11
"Margulies, Roni 21/1, 24-29; 23/1, 43-45"
Marschall 21/23
Marshall 23/7
Marx 19/52; 22/13, 17; 23/7
Masarifat pusulaları 19/49-51
Masaryk, T. 20/44
Mason locası 21/24
Masonluk 24/55
Matbuat dili 20/22
Mavrokordatos, A. 23/27
McCarthy, J. 21/17; 23/59-60
McNeill, W. H. 21/15; 22/17, 27
"McNeill'in Salgınlar ve Halkları üzerine düşünceler 22/18-22"
Mdivani, B. 20/25
Meclis serisi 21/46
Medler 23/19
Mehdi 20/47
Mehmed II Fatih 19/61
Mehmed V 23/55
Mehmed VI 21/46; 23/58
Mehmed Âkif 20/18
Mehmed Arif 19/61
Mehmed Ziya Paşa 24/18
Melek Sineması 23/40
Melikoff, İ. 21/15; 22/17
Melikşah 23/14
Menderes, A. 22/55, 57-58; 24/62
Meninski 19/59
Menzel, Theodor 19/61; 23/29
Merkür 22/27
Meryem, Hz. 24/57
MESA 21/15
Mesih 20/47
Mevlana 23/14
MHP 22/56
Miasma 22/20
Michaud, F. 21/34
Miken 20/34
Mikroorganizmaların Tarihi 22/21
Mikroparatizm 22/19
"Millas, Herkül 19/52; 20/1, 45; 21/1, 54-56"
Miller, A. F. 20/25
Milli Fırka 19/14
Milli İktisat 22/60
Milli Kongre 24/51, 52
Milli Mücadele 19/53; 20/24-26
Milli Mücadelede para yardımı 20/26
Milli tarih 20/43
Mimar arşını 20/51-52
Minyatür 21/36; 23/9-12, 17

Mirat 19/9; 20/8
Misyonerler toplantısı 22/5
Miquel, A. 21/34
Modern devletin doğuşu 22/13
Modern Sinema 22/43, 45
MOG 19/62
Moltke, H. von 22/24
Mondros Mütarekesi 19/14; 20/9
Montagne, R. 23/23
Mordtmann 19/61
Moreau, O. 12/13
Moskova'da Türkçe gazete 20/25
Mossad 24/14
Motika, R. 21/16
Muallim Naci 19/8
Muhammed, Hz. 19/18; 22/25; 23/15; 24/57-58
Muhammetyar 19/9
Muharrerat 22/2
Mulatier Pastanesi 23/40
Mumhane 20/5
Murad II 24/58
Murad V 19/61; 24/55
Murad Giray 19/62
Murphey, R. 21/15, 17
Musa Carullah 19/8-9, 12; 20/18, 22
Musahabe 19/5; 21/5; 22/4; 24/5
Mussolini 19/18
Mustafa II 21/42, 43; 23/27
Mustafa Fazıl Paşa 21/57
Mustafa Sagir 20/24
Mustafa Suphi 20/25-26
Musul 23/58, 59
Müdafaa-i Hukuk 20/59; 21/6
Mükrimin Halil 21/36
Mülahaza 24/4
Mülteciler meselesi 24/16
Münif Paşa 19/8, 12; 20/7
Münir Bey 19/20-21
"Münzevilikten gaziliğe: Geyikli Baba. Osmanlı Menakıbnamelerinden bir kesit 24/57-59"
Müslüman Kurultayları 20/6
"Müslüman olan Macar-Leh mültecileri meselesi 24/16-21"
Müslüman Yemini 19/24-25
"Mütareke yıllarında parti olarak kurulduğu varsayılan bir heyet: Sosyalist Birliği 24/51-52"
Müteferrika 20/5
Mütevekkil, Halife 19/33
Müttefik kampı 24/9
Müzecilik 24/67

N

Nakkaş Osman 20/2
Namık Kemal 21/57, 59
Nalbantoğlu, U. 21/14
Napoléon III 21/49
Narkomindel 20/24-26
Nâsır 19/54
Nasreddin Hoca 24/64
Nâzım Bey, mebus 20/24
Nâzım Hikmet 23/40
Necat 19/10
Necatigil, N. 23/62
Nehru 19/54
Németh, G. 19/62
Neron 24/39
Nesimi, Abidin 19/55
Neşrî 24/57
Neumann, C. 21/18; 22/16
Nev-icad Hayal Tiyatrosu 24/5
Nevsal-i Nisvan 23/63
Nidai Efendi 22/25
Nietzsche 22/28
Nikola I 19/27; 24/16
Nikola II 21/49
Nikola, Çar 24/6
Nilus, S. A. 21/48-49
Nimet Vahide 24/47
Niobe 22/27
Nizamî 23/13
Noradounghian, G. 19/61; 22/47
Norris 23/60
Notaras, H. 23/26
NZO 24/13

O

"Ocak, Ahmet Yaşar 21/1, 30-36; 22/17; 23/17, 29"
"Okay, Cüneyd 19/1, 56-58; 21/1, 47; 22/1, 60-62; 23/1, 63-64"
Okyar, Fethi 19/56
Okyar, O. 21/14-15
Olgun, M. E. 23/62
Olimpos Bira Fabrikası 24/5
Omran, M. S. 21/34
"18. yüzyıl Türk tarihinin bazı olaylarının Yunan aydınlarının kalemiyle anlatımı 23/26-28"
Orhan Bey, Sultan 24657
Orhan Gazi 24/7
Ormandan geçim 22/4
"Ortaasya Tarihi ve Kültürü Araştırmacıları Rehberi 22/59"
Ortacağ Hıristiyan dünyası 23/2
Ortaylı, İlber 19/54; 20/55; 22/14; 23/1, 29
Oruç Bey 24/57
Osman II 21/42
Osman Cudi 20/8, 19, 23
Osman Gazi 21/19
Osman Nuri 19/62
"Osmanlı Basınında yüz yıl önce bu ay 19/4-5; 20/4-5; 21/4-5; 22/4-5; 23/4-5; 24/4-5"
Osmanlı diplomatikası 19/58
Osmanlı fabrikaları 23/4
Osmanlı Jön Türkleri 19/6
Osmanlı Kongresi 22/61
Osmanlı paleografyası 19/58
Osmanlı tarihçiliğinin ufuk ve derinlik sorunları 22/15
Osmanlıcılık 20/19; 22/55
"Osmanlı'da salgınlar 22/23-25"
Osmanlılar 22/13
Osmanoğlu, A. 22/45
OSS 19/18-21, 24
31 Mart 20/12; 23/44
Ovidius 22/27
"Oyuncuları değişse de değişmeyen konusuyla süregelen tiyatro... Atlı tramvaydan günümüze 24/28-31"
Ozansoy, F. A. 23/1, 46-50

Ö

Ödül Töreni 24/68
Ökçün, G. 21/14
Öküzini 20/34
Öncel, Naci Cem 20/11
"Önemli bir tarihi taplantının ardından; 1095 Clermont Konsili'nin ve Haçlı Seferi Çağrısı'nın 900. yıldönümü Milletlerarası Kollokyumu 21/30-36"
Önsoy, R. 21/16
Örgütlü suç 22/13
Ötekileştirmeyi aşma arayışı 22/15
Özal, T. 20/45; 22/54, 56, 57
Özbal, Hadi 20/1, 27
Özbalkan, M. İ. 19/6
Özbaran, S. 22/16
"Özbek, Nadir 19/1, 6-12, 17; 20/1, 6, 18-23; 22/1, 59"
Özel Dosya 19/6-28; 20/6-23; 22/17-38
Özkırımlı, A. 24/61
Özsoy Operası 24/1, 41
"Özyar, Aslı 20/1, 27-34"
Özzorluoğlu, S. T. 19/55

P

Palmerston 22/49; 24/18
Pamuk, Orhan 24/63
Panaztepe 20/34
Pançatantra hikâyeleri 23/12
Panislâmizm 19/6, 8-9, 18, 20-21; 20/19-20, 23
Panturanizm 20/19-20
Pantürkizm 19/20
Panzac, D. 21/15, 19; 22/13-14, 25
Papen, F. von 20/39
Paracelsus 22/21
Paris-İstanbul yolculuğu 21/39
Parisse, M. 21/34
Parry, V. J. 22/12
Pasteur, L. 22/21, 34
Pathé Freres 22/42-43
Pathé Sineması 22/43
PAU 23/53
Pavloviç, M. 20/25
Peker, Recep 19/56
Pelister, Habil Adem 19/1, 54-58
Pera 24/23, 26
Pera ve Beyoğlu'nun eski sinemaları 23/36-42
Peruk 19/5
Pesmazoğlu, S. 22/15
Petronius 24/36, 39
Philip VI 22/34, 36
"Pınar, İlhan 24/1, 22-27"
Pınarbaşı 20/34
Pickthall, M. 24/64
Pir Sultan Abdal 24/61
Pius, A. 23/32
PKK 22/56; 24/61, 64
Plinius, Genç 24/39
Post-post-Oryantalizm 22/12
Posta pulları 21/44-46; 22/39-41; 24/32
Postiş 19/5
Pratik beceriler 22/4
Prehistorik mağara 20/34
Preston, R. 22/30-32
Pul 19/34

Q

Quataert, D. 20/55; 21/16-17; 24/60

R

Ranke, L. von 20/57
Raşid, Tarihçi 22/24
Rathenau 20/42
Rawlinson 24/64
Recep Paşa 22/61
Reformasyon 20/22-23
Reichman, L. 22/35
Reklamlar 23/5
Reşid Kadı 19/9; 20/6
Rey, C. R. 23/38; 24/41

Rifat Han 20/5
Rihtım 19/4
Rihtım Kumpanyası 19/4
Rıza Tevfik 23/1, 18
Rızaeddin b. Fahreddin 19/9; 20/18, 21
Rızazâde Şafak 23/20-21
Riley-Smith, J. 21/33
Robinson, V. 22/27
Roma'da beslenme 24/38
Romanovlar 19/23
RP 24/61
Rorlich, A. A. 20/8
Rudolp Hertzog Ajandası 19/31-32
Rum bankacı 20/4
Rum Katolik Kilisesi 19/4
Rum kavgası 21/5
Rus-Japon Savaşı 19/6, 19-20, 22
Rusya Müslümanları Kongresi 19/10

S
Sabetay Sevi 20/46-47
Sabetaycılık 20/1; 24/1
"Sabetaycılık ve Masonluk 24/55-56"
Sabis, Ali İhsan 19/56
Sacallis 22/16
Saç bakımı 19/5
Safvet Bey 19/61
Sahillioğlu, H. 21/14
Said Paşa 19/54
Saint Meen Hastalığı 22/27
"Sakaoğlu, Necdet 19/1, 47-51; 22/17, 23-25; 23/1, 23-25"
Sakarya Sineması 23/39
Salem, Maitre 21/25, 28
Salgın hastalıklar 22/17-38
Salla, E. 23/38-39.
Salvador Faciası 24/14
Samih Rifat 23/1
"Samih Rifat ile Rıza Tevfik arasındaki Zerdüşt münakaşası 23/18-22"
Sarafian, A. 23/60
Sarı Abdullah 19/59
Sarı Irk 20/15
Sarı Saltuk 24/59
Sarıkamış Harekâtı 20/8
Sauary, F. 19/59
"Savaş, A. İbrahim 19/1, 58-64"
"Savaş sırasında Konstantinopel'in içi ve çevresi 19/31-32"
Savaş, vergi, yenilgi ve Osmanlılar 22/13
"Saydam, Abdullah 24/1, 16-21"
Saygun, A. A. 24/41, 43-44, 47
Saygun, M. A. 24/43
Schama, S. 22/12
Schiffauer, W. 24/61
Schoeberlein-Engel, J. S. 22/39
Schofield 23/7
Seal, Jeremy 24/63-64
Sebilürreşad 29/9, 18, 21
Sefaradlar 20/46-47
80 yıl önce I. Dünya Savaşı'nda Temmuz-Aralık ayı 19-24/64
Selik, M. 21/13
Selim III 22/54
Selim Sırrı 24/43
Sempozyum 22/65; 23/65, 67; 24/66, 68
Sendikacılık Ans. 19/68; 23/66
Serbest Fırka 19/56
Seropyan, Sarkis 23/1, 46-50
Serseriler 20/5
Ses Opereti 23/38
Ses Sineması 22/45; 23/36, 38
Ses Tiyatrosu 22/46
Seyyid Elvan 24/57
Seyyid Lokman 20/2
Sezgin, Ö. 20/56
Shankland, David 24/61
SHP 24/61
Sıcak yaz 22/4
Sırat-ı Müstakim 20/6, 18-19
Sifilis 22/26
Sigmund 19/60
Silier, Oya 21/14
Silivri Faciası 20/38-40
"Silivri Faciası üzerine 24/11-15"
Singer, A. 22/15
Sirkler 24/5
Sivil Toplum 19/67; 21/67; 23/69, 24/68
Siyasal anlatı 22/12
"Siyon önderlerinin protokolleri. Düzmece bir kitap örneği 21/48-53"
Siyonizm 21/1
Skocpol, T. 22/12
SKP 20/26
Smith, M. L. 23/59
Somel, A. 21/18
Sonyel, Salahi 23/58-59
Sosyalist Birliği 24/51
Sotodes 24/37
Sovyet askeri istihbaratı 20/24
Sovyet elçiliği 20/24
"Sovyet Kulaklığından Alman kamplarına Kırımlı Kantakuz Ailesinin sürgünü. İnayet Kantakuz'la görüşme 24/6-10"
Soydan, Mahmut 19/57
Söylenceler 20/44
Sözlü Tarih 23/66
Spengler, O. 20/57
Spinell, J. B. 22/18
Spylus 22/27
Stalin 19/15; 20/25-26
"Stathis, Pinelopi 23/1, 26-28"
Stepanyan, S. 23/50
Stirling 24/61
Stojanov, V. 19/1, 58-64
Stokes, Martin 24/61
Stone, L. 22/12; 23/8
Stratejik Hizmetler Ofisi 19/18
Struma Faciası 24/11, 15
Sudhoff, K. 22/27
Sukotin, A. N. 21/49
Sumedha 23/10
Sun-Yat-Sen 19/19
Suriye meselesi 21/60
Süleyman I Kanuni 19/60
Süleyman Nazif 23/18
Süleyman Şah 21/30
Süveyş Kanalı 21/21

Ş
Şah Rıza Pehlevi 24/41, 43, 46
Şahin, Mustafa 19/55-58; 22/60
Şakiler 20/4
Şaman 24/44-45
Şamanizm 24/59
Şark 23/51
Şark Tiyatrosu 24/51
Şarkiyat Enstitüsü 23/52-53
Şarkiyat Merkezi 23/50
Şarkiyat Sosyetesi 23/53
Şefik Hüsnü 24/51
Şefkat Nişanı 23/64
Şehabeddin Mercani 19/8
Şehname 24/41
Şehrayin 21/4
Şehzadebaşı Kulübü 19/11
Şemsettin Sami 21/17
"Şen, Ayşe 19/4-5; 20/1, 4-5; 21/4-5; 22/4-5; 23/4-5; 24/4-5"
Şeyh Musa 19/8
Şeyh Said İsyanı 21/8
Şinasi 21/57, 60
Şirke 19/10
Şirket-i Hayriye 19/1
"Şirket-i Hayriye Tarifesi 66 yıl önce 19/38-46"
Şiunat 20/4-5; 21/5; 22/4; 23/4; 24/4

T
Taaffül 24/5
Tabu-ağaç 24/58
"Tahtacılar: Kimdir ve kökenleri nereden gelir? I 24/4-8;50"
Talat Paşa 19/14, 27; 21/24-25; 22/55; 23/11, 49-50, 60
Talmud 20/46
Tanah 20/46-47
Tanpınar, A. H. 23/18
Tansu, S. N. 20/24
Tanyu, Hikmet 21/50
Tarife '29 19/39
Tarih İşliği 23/8
Tarih Kongresi 19/71; 21/72
Tarih ne değildir 20/44
Tarih Vakfı 19/65; 21/13; 24/65, 67, 69
Tarih Vakfı'nın 2. Kongresi 22/15
"Tarih ve toplumsal bilimler 23/6-8"
Tarihçiler ve tarihe dışarıdan bakanlar 22/16
Tarihçilik mesleği 20/43
Tarihin hammaddesi 20/42
Tarihin kötüye kullanılması 20/43
Tarihsicilik 23/6
"Tarihe yönelik yeni tehdit 20/41-44"
Tarih-i İnsan 23/5
Tasnif dönemi 19/58, 62
Taşkıran, N. Ş. 24/43, 47
Taşköprizade 24/58
Tatar Cemiyet-i Hayriyesi 19/11; 20/22
Tatarlar 19/26
Taun 22/25
Taut, Bruno 19/30
Tebligat-ı resmiye 22/4
Tebliğlerden örnekler 21/18
Tefekkür 20/21
Tek, Vedat 23/38-39
Telesphoros 23/35
Temeşvarlı Osman Ağa 22/14
Temimi, A. 22/15
Tepedelenlioğlu, N. N. 20/25
Tercüman 21/37
"Tercüman-ı Ahval gazetesi ve hükümet destekli habercilik anlayışı 21/57-64"
Tercüme-i Halim 19/8
Teröristler 20/4
Teşkilat-ı Mahsusa 19/1, 11, 13; 20/19, 23; 22/55
Tevetoğlu, F. 20/25
Tevfik Paşa 21/23
Thalasso, A. 23/38
Theodorakis, M. 20/45
Thompson, E. P. 23/6
Tıbbın gelişmesi 22/20
Tiberius 24/39

Tibet, Aksel 21/37
Tilly, C. 22/12-13
Tilmiz 19/9
Titus Vespasianus 22/18
Todorov, N. 21/15; 22/15
Todorova, M. 22/15
TOEM 19/61
Togan, Z. V. 19/13, 16
Tokyo Camisi 19/19-20
Topçu, N. 20/61-63
Tophane Çeşmesi 24/2
Toplumsal Tarih 19/66; 21/68
Toprak yiyenler 21/5
Toprak, Zafer 19/17; 20/23, 55; 21/18
Tora 20/46
Total tarih 22/12
Toubert, P. 21/34
Toygar Tepesi 19/5
TpCF 21/7-9, 11
Trablusgarp işgali 19/11
Trablusgarp Savaşı 19/14
Troya 20/34
"Tryjarski, Edward 23/1, 51-56"
Tsahuhidis, Y. 20/45
TSF 24/52
TsPA 20/24
Tuchscherer, M. 22/13
Tukin, C. 20/49
Tunaya, T. Z. 20/60; 21/1; 24/52
"Tunçay, Mete 19/1; 20/1, 24-26, 37, 41-44, 58, 60, 64; 21/1, 47; 22/1; 23/1, 8; 24/1"
Turan Cumhuriyeti 19/15
Turan meydanı 22/11
Turan, O. 21/36
Turgut Alp 24/57
Tuvalet suyu 20/5
Tuzer, A. F. 20/64
Tünel 19/4
Türk-Alman askeri ilişkileri 20/26
Türk Devrimi 19/53
Türk Hastalığı 22/28
Türk kimliği 19/52; 24/63
"Türk sanatında fil figürlerinin sembolizmi 23/9-17"
Türk-Sovyet askeri ilişkileri 20/26
Türk Tarih Tezi 24/42
Türk-Tatar Heyeti 20/9
"Türk-Yunan ilişkileri ve 1930 düşü 20/45"
Türkeş, A. 22/56
"Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk posta pulları I-II 21/44-46; 22/39-41"
Türkiye Dostları Derneği 23/52
"Türkiye Sosyalist Fırkası Hastalar Sandığı Talimatnamesi 21/47"
"Türkiye üstüne yeni İngilizce kitaplar I-III 22/54-58; 23/57-62; 24/60-64"
Türkiye'de komünist propaganda 20/26
Türkiye'nin Bolşevikleştirilmesi 20/26
Türkleştirilme, Türkleştirme 22/55
"Türkoğlu, İsmail 19/6, 12-17; 20/6-10"
TÜSTAV 20/24
Tütün Şirketi 20/4

U

"Uçar, Ahmet 20/15-17"
"Uçman, Abdullah 23/1, 18-22"
Ulaş, H. A. 20/56, 60, 62-63; 22/63-64
Ulema 20/21
Umran 20/7
UNRRA 24/10
Urban II 21/30, 32
"Urfa'da Cumhuriyet Halk Fırkası 21/6-12"
Ursavaş, A. S. 19/57; 21/8
Ursinus, M. 21/16
USTE 20/24
Usul-ü Cedid 19/10; 20/7
Uyar, Hakkı 19/1; 22/63-64
"Uyar'ın eleştirilerine yanıt 20/56-63"
Uygur, Ziya 19/55
Uzunçarşılı, İ. H. 23/27

Ü

Üçüncü Duma 19/10
Ülfet 19/9-10
Ülgen, M. R. 21/10
Ülken, H. Z. 23/20
Ürgüplü, S. H. 20/25
"Üsdiken, Behzat 22/1, 42-48; 23/1, 36-42"

V

Vâlâ Nureddin 19/57
"Valery Stojanov'un Osmanlı Diplomatikası ve Paleografyasının Doğuşu ve Gelişimi adlı eseri hakkında bir inceleme 19/58-64"
van Mour, J.-B. 21/41
"Varış, Tunca 19/1; 22/1, 6-11; 24/1, 28-31"
Varro 24/36
"Varşova'da Türkoloji 1918-78 23/51-56"
Varyete Tiyatrosu 23/36
Vatandaş Türkçe öğren 24/4
Vauchez, A. 21/34
Veba 22/18
Vehhabilik 23/23
Veinstein, G. 20/48-49, 55; 21/15, 17
"Vekilharç masarifat pusulaları (1880-86) 19/47-51"
Velespidle izdivaç 19/5
Venizelos 20/45; 22/61; 23/58
Venüs 22/27
Verdi Tiyatrosu 23/36
Vergnolle, E. 21/33
Veritas Locası 24/56
Vessantıra 23/10
"Vicdanlı Türk valisi: Faik Âli Ozansoy 23/46-50"
Virchow, R. 22/30
Virüs sözlüğü 22/32
Viyana serisi 24/34
Vogt, Helmut 19/29
Volkan 20/18
Volkan, V. 23/60-61
Vukuat 21/5
Vukuat-ı zabıta 24/4

W

Wachter, K. W. 23/8
Wallerstein, I. 21/15; 22/12, 54
Weinberg, J. 22/45
Weinberg, S. 22/43, 45
Wilcox, R. R. 22/27
Wilhelm 19/18
Wilhelm II 21/20
Wilson 20/8, 42
Wittek, Paul 19/62; 21/13
Wrigley 23/7

Y

Yabancı sirkler 24/5
Yahudi göçü 24/11-14
Yahudi tasavvufu 20/46-47
Yakubiler 24/55
"Yalçın, Emre 24/1, 41-47"
Yalçın-Heckmann, Lale 24/61
Yapp, M. E. 22/12
Yaver, Halil 19/55-58
Yaya Yürüyenler Cemiyeti 19/23
Yazı Devrimi 19/39
Yazlık Tiyatro 22/43
Yedi deniz 21/20
YDİİ 24/62
"VII. Uluslararası Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihi Kongresi 20/55"
Yediyıldız, B. 21/15
"Yeni açılan Sovyet arşiv belgelerinin ışığında Milli Mücadele Tarihi'ne katkılar 20/24-26"
Yeni bir kabile 22/5
Yeni hastalık etkenleri 22/33
Yeni iktisat tarihi 23/7
Yeni Ses Opereti 23/38
Yeni tarih 23/7-8
Yeni Topraklar 21/20
Yerasimos, S. 21/16
"Yerlikaya, İlhan 21/1, 57-64"
Yersin, A. 22/34
Yılmaz, F. 22/16
"20. yüzyılda bir Türk Seyyahı Abdürreşid İbrahim 20/6-10"
Yönetken, H. B. 24/43
Yunan mezalimi 23/59
Yunus Nadi 19/57
Yusuf Ziya 24/49-50
Yücel, Yaşar 23/26
Yüzey araştırması 20/29
Yüzyıl Savaşları 22/26

Z

Zabıta 21/5
Zaimova 22/16
Zaloğlu Rüstem 23/14
ZDMG 19/59, 61
Zenginler üniversitesi 23/5
Zerdüşt münakaşası 23/18
Zeus 23/30, 34-35
Ziya Paşa 21/57, 60; 24/18
Ziya Şakir 23/43
Zohar 20/46-47
"Zorlu, Ilgaz 20/1, 46-47; 24/1, 55-56"
Zorlutuna, H. N. 19/55
Zübdetü't-Tevarih 20/2
Zürcher, Erik J. 22/1, 54-56; 24/57, 59